مهراڻ

ABC CERTIFIED

02/ 2012ع

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ
خاص نمبر

سنڌي ادبي بورڊ

ٽماهي

ABC CERTIFIED

مهراڻ

[سنڌي ادبي بورڊ جو ٽِماهي علمي، ادبي ۽ ثقافتي دستاويز]

جلد 62 — (ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ خاص نمبر) — نمبر 2

اپريل- جون 2012ع

سرپرست

مخدوم جميل الزمان

وزير بين الصوبائي تعاون، سنڌ

چيئرمن، سنڌي ادبي بورڊ

نگران

الهڏنو وگهيو

سيڪريٽري، سنڌي ادبي بورڊ

ريسرچ لائبريري
انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي
سنڌ يونيورسٽي ڄام شورو

P 50402
16.4.012

مرتب ۽ ايڊيٽر

دين محمد ڪلهوڙو

سنڌي ادبي بورڊ

ڄام شورو، سنڌ

پاران ايم ايچ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.

ٽماهي مهراڻ

(Regd No. NS-20) سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو، سنڌ.

The "Mehran", Quarterly
Vol: 62 , No 2/2012 (Dr. N.A.Baloch Special Number)
(Established in 1955)

* An ageold leading journal of scholarship in Sindhi language, acknowledged in all literary circles of Pakistan and abroad.

* Contemporary creative writings, history, civilization, education, music, folklore, archaeology, lexicography, General culture of Sindh and translations from world literature are the main topics of material usually published in this periodical.

* Published by *SINDHI ADABI BOARD*

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي
پهرين ورسيءَ تي خاص اشاعت

• Publication contact:
Editor, Mehran Quarterly
Sindhi Adabi Board,
Jamshoro
Sindh, Pakistan
Tele: 022-2907074
022-9213425
Fax: 022-9213422
(E.mail: sindhiab@yahoo.com)
Website: www.sindhiab.com
www.sindhiadabiboard.org

Subscription contact:
Manager
Sindhi Adabi Board's Kitab Ghar
Tilak Incline
Hyderabad, Sindh, Pakistan
Telephone: (022) 2633679

خريداريءَ لاءِ رابطو:
مئنيجر، سنڌي ادبي بورڊ ڪتاب گهر، تلڪ چاڙهي، حيدرآباد، سنڌ
ساليانو چندو: ٽي سو رپيا — فون نمبر: 022-2633679 — هن خاص نمبر جي قيمت: چار سو سٺ رپيا

Published by Secretary, Sindhi Adabi Board, Jamshoro, Sindh, Printed by M/s Zaki Sons Printers Karachi.

Digitized by M. H. Panhwar Institute of Sindh Studies, Jamshoro.

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ خاص نمبر

اُٺيو ۽ اُٺياڪُ، ڪالهوڪو ڪاڏي ڳَيو؟
وِيو جاڳائي، جيڏيُون! بِرهُ هِيءُ ٻيباڪُ،
ڄُر ڦُر ڪاري چاڪُ، سورُ سُمهاري ڪينَ ڪِي!

(شاهه عبداللطيف ڀٽائيؒ
سُر سسئي آبري، ابيات متفرقه-I)

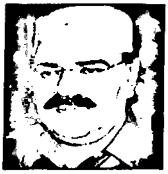

پيغام

سنڌي ادبي بورڊ ۾ چيئرمن جي منصب سنڀالڻ کان پوءِ دل ۾ خيال آيو ته ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي رهيل ڪم کي اڳتي وڌائجي، آءٌ اڃان ان ئي سوچ ويچار ۾ هئس ته جناب قائم علي شاهه وزيراعليٰ سنڌ جن ڊاڪٽر اين.اي.بلوچ انسٽيٽيوٽ آف هيريٽيج ۽ ريسرچ جي چيئرمن شپ سنڀالڻ جي آڇ ڪئي، جا مون خوشيءَ سان قبولي ورتي.

سنڌي ادبي بورڊ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي علمي ڪارنامن جو نه رڳو معترف رهيو آهي بلڪ ڊاڪٽر صاحب بورڊ جي لوڪ ادب ۽ لغت اسڪيمن سان لاڳاپيل سمورو ڪم عاليشان نموني سر انجام ڏنو. ڊاڪٽر بلوچ صاحب جن جي لطيف شناسي ۽ تاريخ شناسي پڻ هڪ وڏو علمي پهلو آهي، پاڻ لطيف جا وڏا شارح ۽ پارکو هئا، سندن تحقيق ۽ تدوين جو مقام عالمي معيار جو آهي. اسان جي سنڌي اسڪالرن سان اها ناانصافي آهي جو انهن کي پنهنجي اصل مڃتا نه ملي آهي، جن جا هو صحيح معنيٰ ۾ حقدار آهن. سنڌ جي تاريخ تي ڪم ڪندڙن ۾ جهڙيءَ ريت پير حسام الدين راشديءَ جو نالو نمايان ۽ معتبر آهي تيئن ادب، ٻولي، لوڪ ادب ۽ خاص طور تي لطيفيات ۾ وري ڊاڪٽر بلوچ صاحب جو نالو وڏيڪ اهميت جو حامل آهي. علامه آءِ.آءِ قاضي کان پوءِ سنڌ ۾ ڊاڪٽر بلوچ صاحب جن ئي واحد استاد ۽ اسڪالر هئا، جن گهڻي کان گهڻا سنڌ ۽ سنڌ کان ٻاهر پرڏيهه ۾ به پنهنجا قابل ۽ سنا شاگرد/ استاد پيدا ڪيا.

هيءُ خاص نمبر ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي ڪيل علمي، ادبي ۽ تحقيقي خدمتن سميت سندن گران قدر شخصيت کي خراج تحسين پيش ڪرڻ لاءِ سندن پهرين ورسيءَ جي مناسبت سان هڪ خصوصي اشاعت ۽ اهتمام هيٺ بورڊ طرفان ڇاپي پڌرو ڪيو ويو آهي. هن خاص نمبر ۾ ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي مڙني علمي، ادبي ۽ تحقيقي پهلوئن تي گهڻ طرفي روشني وڌي وئي آهي. سنڌ جي انهن نامور اسڪالرن جا مضمون، مقالا ۽ تاثر هڪ وڏي اسڪالر ۽ عالم جي شخصيت کي سمجهڻ ۾ وڏي مدد فراهم ڪن ٿا. هن خاص نمبر جي مواد ڏيڻ ۾ سنڌ جي اديبن، دانشورن ۽ عالمن وڏا وڙ ڪري ۽ دل کولي تعاون ڪيو آهي. سندن پاران لکيل مضمونن کي گڏ ڪرڻ ۽ ايڊٽ ڪري ڇپائيءَ جي مرحلي تائين رسائڻ ۾ محترم دين محمد ڪلهوڙو ايڊيٽر ٽماهي "مهراڻ" وڏي جفاڪشي، تندهيءَ ۽ دلي لڳاءَ سان ڪم ڪيو آهي ۽ گڏوگڏ بورڊ جي سيڪريٽري محترم الهڏنو وگهيو صاحب جي اڻٿڪ ڪوشش سان هيءُ خاص نمبر وقت تي ڇپجي پڌرو ٿيو آهي.

اسان مستقبل ۾ سنڌ جي انهن سداحيات نامور اديبن، عالمن ۽ شاعرن تي "مهراڻ خاص نمبر" شايع ڪرڻ جو نيڪ ارادو رکون ٿا، جن سنڌي ٻولي، ادب، تاريخ ۽ شاعريءَ ۾ نمايان خدمتون سرانجام ڏنيون آهن.

مخدوم جميل الزمان

چيئرمن

سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو

پيغام

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ سنڌ جو اهو نامور اسڪالر هو، جنهن تي سنڌ جيترو ناز ڪري اهو گهٽ آهي، سندن خدمتن جو دائرو وسيع آهي. ڊاڪٽر صاحب جو تعلق سنڌي ادبي بورڊ سان به رهيو، سندن اهو تعلق ڪو عام رواجي تعلق نه هو بلڪ اهو هڪ محبت ۽ پيار وارو تعلق هو. پاڻ بورڊ جي شروعاتي ميمبرن مان هو ۽ ڳنڍوڳنڍ لوڪ ادب ۽ لغت اسڪيم جو پڻ ڊائريڪٽر هو. هنن ٻنهي اسڪيمن دراصل بورڊ کي ڏيهه توڙي پرڏيهه ۾ روشناس ڪرائڻ ۾ وڏو ڪردار ادا ڪيو. ان ناتي بورڊ ڊاڪٽر بلوچ صاحب جو قرضدار آهي. ڊاڪٽر بلوچ جي اهڙين علمي ۽ تحقيقي خدمتن کي ڀيٽا ڏيڻ سنڌي ادبي بورڊ جي ترجيحات ۾ شامل آهي. ڊاڪٽر صاحب جن جي لاڏاڻي کان پوءِ بورڊ جي لائق چيئرمن جناب مخدوم جميل الزمان صاحب جن ڊاڪٽر بلوچ صاحب جن جي مڙني علمي، ادبي ۽ تحقيقي خدمتن کي ڀيٽا ڏيڻ لاءِ ”مهراڻ خاص نمبر“ جو اعلان ڪيو.

چيئرمن صاحب جن جي اهڙي حڪم ۽ هدايتن جي پيش نظر اسان مهراڻ جو هيءُ ”خاص نمبر“ ڊاڪٽر صاحب جي بي انتها خدمتن کي خراج تحسين پيش ڪرڻ لاءِ سندن پهرين ورسيءَ جي موقعي تي خاص اشاعت هيٺ پڌرو ڪري رهيا آهيون. آءٌ بورڊ جي هردلعزيز چيئرمن جناب قبلهٔ مخدوم جميل الزمان صاحب جن جو نهايت ئي ٿورائتو آهيان جن ڊاڪٽر بلوچ صاحب جهڙي عالمي اسڪالر جي خدمتن کي مڃتا ڏيڻ لاءِ هن خاص نمبر پڌري ڪرڻ جا نه رڳو احڪام ڏنا پر وقتاً بوقتاً پنهنجي مفيد مشورن کان پڻ نوازيندا رهيا.

هيءُ نمبر مواد جي حوالي سان تاريخي حيثيت رکي ٿو، ڇو ته هن نمبر ۾ ڊاڪٽر صاحب جي همعصر عالمن ۽ اديبن سميت سندن لائق شاگردن، عزيزن ۽ گهر وارن جو مواد شامل آهي ۽ گهڻو ڪري ڊاڪٽر صاحب جي مڙني پهلوئن کي اجاگر ڪري ٿو.

هن خصوصي نمبر جي تڪڙي اجراء لاءِ آءٌ بورڊ جي سموري ٽيم جو ٿورائتو آهيان، جنهن ۾ ايڊيٽر مسٽر دين محمد ڪلهوڙي، سميت پبليڪيشن آفيسر مسٽر سڪندر علي شاهه، انچارج ڪمپيوٽر ليب مسٽر سليم اختر پيرزادي، سينئر آپريٽر عبدالصمد ٻبر، ڪمپيوٽر آپريٽر ڄام سپڙ رونجهو ۽ ٻيا ورڪر شامل آهن. هنن دوستن جي ڀرپور تعاون ۽ محنت سان هيءُ تاريخي رٿا پايهٔ تڪميل تي پهتي آهي. اسين اميد ڪريون ٿا ته لائق پڙهندڙن کي اسان جو ڪيل هيءُ پورهيو قبول پوندو.

الهڏنو وگهيو
سيڪريٽري
سنڌي ادبي بورڊ، ڄام شورو

بسم الله الرحمٰن الرحيم

گذارش

صديءَ جو وڏو ماڻهو

تاريخ ۾ تاريخ ۾ جنم وٺندڙ ڪردار، هڪبئي جي سڃاڻپ ۾ ڏڌ هوندا آهن. اهي سڌوريون صديون هونديون آهن، جن ۾ اهڙا اَمر ڪردارَ جنم وٺندا آهن، جن تي صديون فخر ڪنديون آهن. 20 صديءَ کي به فخر خاصل آهي، ڇو ته سندس جهول ۾ به ڪافي اهڙن اَمر ڪردارن جنم ورتو، جن جي ڪري 20 صدي تاريخ ۾ وڌيڪ نشانبر ۽ اهميت واري بڻي. شهيد ذوالفقار علي ڀُٽو، شهيد محترمہ بينظير ڀٽو، شهيد محمد فاضل راهو، جي.ايم.سيد، علامہ آءِ.آءِ.قاضي، مرزا قليچ بيگ، ڊاڪٽر عمر بن محمد دائودپوٽو، پير حسام الدين راشدي، ايم.ايچ.پنهور، شيخ اياز، محمد ابراهيم جويو ۽ اهڙا ٻيا نالا 20 صديءَ جا وڏا ماڻهو آهن، جن جي خدمتن جو ذڪر ڪندي ماڻهو ٿڪجيو پون پر ٻڌندڙن جي تشنگي رهجيو وڃي. سنڌ جي هڪ سدابهار ضلعي سانگهڙ جي ڳوٺ جعفر خان لغاريءَ ۾ به ويهين صديءَ جي هڪ اهڙي ئي ملوڪ ۽ يگاني ڪردار جنم ورتو، جنهن لاءِ 20 صدي بيقرار هئي ۽ اهو هو- **ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ**

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، انهن شخصيتن مان هو، جن جي ضرورت پنهنجي ملڪ، قوم، ٻولي، ادب ۽ تاريخ سميت پوري ڪلچر کي هوندي آهي. سنڌ کي ڊاڪٽر بلوچ جهڙي ڪاهوڙي اسڪالر جي گهڻي عرصي کان ضرورت هئي. هو سنڌ جي جيئري جاڳندي انسائيڪلوپيڊيا هو. ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي سموري حياتي هڪ عام ماڻهو وانگر بي ترتيبيءَ ۾ نہ گذري، پر اهڙي تہ ترتيب ۽ بامقصد ڍنگ سان گذري جو مثالي بڻجي وئي، جنهن کي بنياد بڻائي هلون تہ سنڌ بہ اسان تي فخر ڪري سگهندي ڇو تہ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ سموري حياتي سنڌ، سنڌي ٻولي، ادب ۽ ثقافت کي اجاگر ڪرڻ ۾ هڪ لمحو بہ پوئتي نہ رهيو بلڪ زندگيءَ جي آخرين گهڙين تائين سنڌ ۽ سنڌي ٻولي، ادب ۽ ثقافت جي ترقيءَ ۽ استحڪام لاءِ پاڻ پتوڙيندو رهيو.

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، ساري حياتي هڪ اهڙي مجذوب ماڻهوءَ وانگر گذاري، جيڪو پنهنجي ڌُن ۾ ڏينهن رات ايترو تہ مگن ۽ محوَ رهيو جو ڪيس دنيا وارن جي اُها ڪل ئي نہ پئي، تہ ڪير آيو، ڪير ويو يا سندس باري ۾ ماڻهن ڇا سوچيو. مٿن آگريون ڪڄيون، سندس باري ۾ طرح طرح جون ڳالهيون بہ ٿينديون رهيون، مخالفتون بہ ٿيون، پر هن فقيرتن ماڻهوءَ پنهنجو پاڻ کي ڪم ۾ ايترو تہ مدغم ڪري ڇڏيو هو جو انهن مخالفتن جو جواب ڏيڻ بہ وقت جو زيان سمجهيائين، تان جو هو سموري حياتي انهيءَ زرين اصول تي گذاري وڃي مالڪ حقيقيءَ سان مليو. سنڌ کي اهڙن مجذوب ۽ فقيرتن ماڻهن جي گهڻي ضرورت آهي جيڪي زندگيءَ سان لاڳاپيل مختلف شعبن ۾ اهڙيءَ ريت ڪم ۾ جنبيل رهن، جن کي انهيءَ ڪم کان سواءِ ٻيو ڪجهہ نظرئي نہ اچي. ڪاش! رب پاڪ جي بارگاهہ ۾ اها دعا مقبوليت ماڻي، ڪاش! ائين ٿي پوي.

مان هڪ لحاظ کان پنهنجو پاڻ کي خوش نصيب سمجهان ٿو جو تہ اهڙي وڏي انسان سان منسوب هيءُ خصوصي نمبر ايڊٽ ڪري تيار ڪرڻ جو ڳرو ڪم منهنجي ڪُنڌ پيو. اهو منهنجي لاءِ هڪ حوالي سان چئلينج وارو ڪم تہ آهي، پر ٻئي طرف ان کي مان پنهنجي لاءِ سعادتمندي پڻ سمجهان ٿو. سعادتمندي ان ڪري بہ سمجهان ٿو جو ڊاڪٽر صاحب سان منهنجون بہ ڪجهہ يادگيريون سلهاڙيل آهن، جن جو هتي مختصراً ذڪر ڪرڻ ضروري ڀانيان ٿو.

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ سان منهنجي پهرين ملاقات سال 2001ع ۾ پريس ڪلب حيدرآباد ۾ ٿي هئي، جتي منعقد ٿيل هڪ تقريب جي صدارت ڪئي هئائون. پروگرام جي خاتمي کان پوءِ جيئن ئي ڊاڪٽر تان هيٺ لهڻ لڳا ته مون ڪين وڃي وڃي سلام ڪيو، پاڻ پهل ڪندي نالو ۽ منهنجي خاندان ۽ وڏن بابت پڇيائون. منهنجي ٻڌائڻ تي پاڻ وري چيائون ته: ”ڇا ٿا ڪريو؟“ مون ڪين عرض ڪيو ته: ’سائين آءٌ سنڌي ٻوليءَ جي بااختيار اداري ۾ ”انسائيڪلوپيڊيا سيل“ ۾ ”ريسرچر“ آهيان.‘ چيائون ته: ”پنهنجي خاندان بابت مضمون لکي، هنن کي ڏيو ته انسائيڪلوپيڊيا ۾ درج ڪن ڇو ته اوهان جو خاندان علمي خاندان آهي، اهو مواد اچڻ گهرجي.“ ۽ وڌيڪ چيائون ته: ”اوهان پنهنجي ڳوٺ ۽ پرپاسي جي تاريخي آثارن ۽ ماڳن مڪانن جي باري ۾ وڏڙن کان معلومات حاصل ڪندا رهو ۽ اها ڊائريءَ ۾ نوٽ ڪندا رهو ۽ انهن جا وقت سر فوٽا به هٽ ڪندا رهو، اهو مواد اڳتي هلي ڪم ايندو.“ مون ڪين وڌيڪ ٻڌايو ته: ’مان هن وقت ”ڪلهوڙن ۽ عباسين جي نسلي هڪجهڙائي“ جي موضوع تي ڪم ڪري رهيو آهيان. مون کان پڇيائون ته: ”پوءِ اوهان ڪهڙي راءِ تي پهتا آهيو؟“ مون ڪين عرض ڪيو ته: ’قبلا! آءٌ هن راءِ تي پهتو آهيان ته سنڌ ۾ رهندڙ ڪلهوڙا، سنڌ جا اصلوڪا رهواسي آهن. هنن جو ڪنهن به عرب قبيلي سان تعلق نه آهي پر عباسي الڳ قبيلو آهي، جنهن جو تعلق عربن سان آهي ۽ هتي جيڪي اڪثر عباسي سڏائيندڙ ماڻهو رهن ٿا، انهن جا مورث اعليٰ ۽ انهن جا تاريخي آثار سنڌ ۾ ڏسجن ٿا، تنهنڪري اهي عباسي نه پر مقامي ڪلهوڙا آهن.‘ منهنجي ڳالهه غور سان ٻڌي چيائون ته: ”اوهان جي تحقيق ۾ بيشڪ وزن آهي، پر اجا تحقيق جاري رکو، عباسي ۽ ڪلهوڙن جا شجرا هٿ ڪريو ۽ گڏوگڏ انهن جي تاريخي ماڳن ۽ مڪانن بابت به معلومات گڏ ڪريو جا اڳتي هلي اوهان کي مقالي لکڻ ۾ وڏي مدد ڪندي.“

ڊاڪٽر بلوچ صاحب سان منهنجي ٻي ملاقات سال 2009ع ۾ اسسٽنٽ ايڊيٽر ”مهراڻ“ جي حيثيت ۾، سنڌن نياڻي عرض محمد بلوچ جي رهائشگاهه قاسم آباد، حيدرآباد ۾ ٿي، جتي آءٌ سنڌن هڪ مضمون، جيڪو مرحوم رئيس ضياءالدين ’بلبل‘ جي شاعريءَ تي لکيل هو، جا پروف کڻي پهتس. پاڻ مليا، بورڊ جا حال احوال ورتائون. آخر ۾ منهنجي خاندان بابت پڇيائون ته انهن تي ڪو تحقيقي مقالو وغيره تيار ڪيو اٿوَ؟ مون ڪين ٻڌايو ته خطاطي ۽ ڪتابت جي حوالي سان معلومات گڏ ڪئي آهي، ته پاڻ هڪدم چيائون ته پوءِ ان جو عنوان رکو- ”خطاطيءَ ۽ ڪتابت جي فن ۾ پاوندا لاکا جي ڪلهوڙا گهراڻي جون خدمتون“. مون ان تي هائوڪار ڪئي ۽ رخصت گهُري. ان ٻي ملاقات کان پوءِ مون ان عنوان تي مقالو تيار ڪيو، جيڪو ٽماهي ”مهراڻ“ جي شماري 2010/1ع ۾ ڇپيو. پرچو ڊاڪٽر صاحب ڏانهن ڏياري موڪليو، پڙهي خوش ٿيا ۽ طارق عالم کي فون ڪري شاباس ڏياري مُڪائون ۽ فون تي طارق عالم کي منهنجي پارت به ڪيائون.

هر سال اپريل ۾ سنڌي ٻوليءَ جي ٻي هڪ پارکو ڊاڪٽر محبت ٻرڙي جي ورسي ٿيندي آهي. ورسيءَ جو اهتمام ڊاڪٽر محبت اڪيڊمي قنبر ڪندي آهي. مون سوچيو ته اڪيڊميءَ جي دوستن کي چئجي ته ڇو نه هن سال ڊاڪٽر محبت ٻرڙي جي ورسي تقريب ۾ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ کي مدعو ڪجي. اهڙو خيال ڊاڪٽر محبت اڪيڊميءَ جي دوستن سان ظاهر ڪيو ته هنن به هائوڪار ڪئي ۽ پوءِ هنن ڊاڪٽر محبت جي لکيل ڪتابن جو سيٽ به ڊاڪٽر صاحب لاءِ سوکڙي طور ڏنو. مون ڊاڪٽر بلوچ صاحب سان رابطو ڪرڻ چاهيو پر پاڻ ڪٿي ٻاهر ويل هئا، ڪتاب رهائشگاهه تي ڏنا. پاڻ ٻي ڏينهن بورڊ جي فون تي شڪريو مڃيائون ۽ وڌيڪ چيائون ته: ”اهڙو شڪريي جو خط مون اڄ اوهان ڏانهن پوسٽ ڪرائي ڇڏيو

آهي.“ مون موقعو سمجهي ڊاڪٽر محبت جي ورسيءَ ۾ شرڪت ڪرڻ لاءِ ڪين گذارش ڪئي، جنهن تي پاڻ چيائون ته: ”ميان صاحب! دل ته ڏاڍي گهري ٿي، ته ايڏانهن هلجي پر هاڻي منهنجا سائين، ضعيت نيڪ نه ٿي رهي ۽ پيرسن به ٿي ويو آهيان، ڊگهو سفر نه ٿو ڪري سگهان، اوهان جيڪڏهن ڊاڪٽر محبت ٻرڙي جي علمي ڪارنامن تي هڪ تفصيلي ڊرافٽ تيار ڪري ڏيو، ته مان ان ۾ ضروري واڌارا سڌارا ڪري ڏيان، پوءِ اهو دوستن کي ڏيو.“ وڌيڪ چيائون ته: ”ميان صاحب! مون کي جيسيتائين ياد پوي ٿو ته ڊاڪٽر ٻرڙي صاحب جا ڪجهه مضمون ’جامع سنڌي لغات‘ جي حوالي سان ڪنهن سنڌي اخبار ۾ ڇپيا هئا، ڏاڍا ڪارائتا مضمون هئا پر يار منهنجي هڪ ضعيت رهي آهي ته آءٌ ڪنهن به تنقيدي مضمون جو ڪوشش ڪري جواب نه ڏيندو آهيان. بهرحال مون کي ڊاڪٽر ٻرڙي صاحب سان ملڻ جي اون ضرور هئي پر سائنس ملاقات نه ٿي. سندس لکڻين مان معلوم ٿيو هو ته هو وڏو پاڙهو ماڻهو هو ۽ هن جو سنڌي ٻوليءَ سان ڪو ازلي عشق هو.“ انهيءَ ٽيليفونڪ ڳالهه ٻولهه کان پوءِ ڊاڪٽر صاحب سان وري ملاقات نه ٿي سگهي، ۽ منهنجون آفيشلي ذميواريون ۽ مصروفيتون به وڌي ويون جو آءٌ وقت سر ڊاڪٽر محبت تي اهڙو ڪو موزون ڊرافٽ تيار ڪري نه سگهيو ۽ ڊاڪٽر بلوچ صاحب 6- اپريل 2011ع ۾ اسان کان جدا ٿي ويو. اپريل مهيني هڪ ٻيو محبوب ماڻهو اسان کان کسي ورتو. ڊاڪٽر محبت ٻرڙي جي وفات 9- اپريل 1997ع تي ٿي هئي.

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو نالو جڏهن ونجي ٿو ته پوءِ ان لاءِ تعارف جي ضرورت ئي نه ٿي رهي، چو ته تعارف ان گمنام ماڻهوءَ جو ڪرايو ويندو آهي، جنهن کي ڪوبه نه سڃاڻي، پر ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ته پنهنجي سڃاڻپ پاڻ هو. سندن لاءِ تعارف جو لفظ تمام ننڍڙو لڳي ٿو، پر رسمي طور هتي سندن ڪيل علمي، ادبي، تحقيقي ۽ تعليمي ڪارنامن جو ذڪر ان ڪري به ڪجي ٿو ته جيئن هڪ طرف ڊاڪٽر صاحب کي ڀيٽا ڏئي سگهجي ۽ ٻي طرف انهيءَ سفر تي هلندڙ اسڪالرن، اديبن، محققن، استادن ۽ شاگردن کي اهو اُتساهه به ڏئي سگهجي، ته هڪ ماڻهو ئي وڏي ڳالهه آهي، جيڪڏهن اهو ڊاڪٽر بلوچ صاحب وانگر ڪم ڪرڻ چاهي، ته گهڻو ڪجهه ڪري سگهجي ٿو.

ڊاڪٽر بلوچ لطيفيات جو ماهر هو:

ڊاڪٽر بلوچ صاحب، شاهه عبداللطيف ڀٽائيؒ جو پڪو عاشق هو. هن جو شاهه جي سوانح ۽ شاهه جي ڪلام سان عشق هو. سندن خدمتون هونئن ته وسيع آهن، پر پاڻ جنهن موضوع تي زندگيءَ جو گهڻو حصو دلجمعي ۽ تندهيءَ سان ڪم ڪيو، اهو لطيفيات جو موضوع آهي. ان ڳالهه جو ذڪر بلوچ صاحب پنهنجين مختلف لکڻين ۾ ته ڪيو آهي، پر خصوصاً ”شاهه جو رسالو“ جي معياري متن جي مهاڳ ۾ واضح لکيو اٿن ته:

”ٽيهن سالن (1996ع- 1966ع) جي مسلسل محنت ۽ مطالعي سان ”شاهه جي رسالي“ جو مستند معياري متن تيار ڪيو ويو ۽ شاهه عبداللطيف ڀٽائيؒ جي سوانح، ڪلام ۽ فڪر بابت تحقيق کي توڙ تائين پهچايو ويو.“ (ص-گ)

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي انهيءَ تحقيقي ڪارنامي تي سندن نگرانيءَ ۾ پي ايچ.ڊي ڪندڙ اسڪالر ۽ ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي لائق شاگرد ڊاڪٽر عبدالغفار سومري صاحب مستند معياري متن جي ”تعارف“ ۾ لکيو آهي ته:

”شاهه جي رسالي بابت ذري گهٽ هڪ صديءَ تي ڦهليل تحقيق جو آغاز ويهين صديءَ جي شروع ۾ ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ ڪيو. اها تحقيق، ويهين صديءَ جي آخر ۾ ڊاڪٽر بلوچ جي هٿان ٽيهن سالن جي مسلسل محنت سان رسالي جي ڏهن جلدن ۾ پايهءِ تڪميل تي پهتي.“ (ص-ل)

ڊاڪٽر بلوچ سنڌي ٻوليءَ سنڌي لغات جو بہ ماهر هو:

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ سنڌي ٻوليءَ جي نامور عالمن ۽ اسڪالرن ۾ سرفهرست آهي. سنڌي ٻوليءَ جي بڻ بنياد بابت سندن نظريو علمي حلقن ۾ نهايت اهميت جو حامل آهي. سندن نظريي مطابق: 'سنڌي ٻولي سڌوسنئون سنسڪرت مان نڪتل نہ آهي بلڪ سنسڪرت کان اڳ واري دور جي سنڌوماٿر جي اڳ واري قديم ٻولي آهي. يعني سنڌي هڪ قديم هند- آريائي ٻولي آهي، جنهن جو بنياد سنڌوماٿر جي اڳ واري قديم دور ۾ ڪتل نظر اچي ٿو.' ڊاڪٽر غلام علي الانا صاحب، بلوچ صاحب جي انهن ٻنهي پهلوئن تي پنهنجي مضمون- "ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ- هڪ گهڻ رخو ودوان" ۾ لکيو آهي تہ:

"جيڪڏهن سنڌي ٻوليءَ جي بڻ بنياد جي باري ۾ ڪو تحقيقي ڪم ڪبو، تہ ان سلسلي ۾ اسان جو هيءُ عالم، هڪ رهبر مثل، ٻورائو ٻڻجي اڳيان اڳيان هلي، رهبري ڪندي محسوس ڪجي ٿو. جيڪڏهن سنڌي لغات جي باري ۾ قلم کڻبو تہ اسان جو هيءُ بزرگ دانشور، علم اللغات جي جديد فن جي ماهر جي حيثيت ۾ موجود ملندو."

ڊاڪٽر بلوچ تاريخ جو ماهر عالم ۽ محقق مؤرخ بہ هو:

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ کي اهو معلوم هو تہ اها ئي قوم ڏرتيءَ تي عروج حاصل ڪندي آهي، جنهن وٽ خود اعتمادي ۽ پرعزم ارادن جي قوت هجي. سنڌي قوم جو ماضي بہ شاندار رهيو آهي. سنڌ جي شاهوڪار تهذيب و تمدن جي گواهي موهن جو دڙو ڏئي رهيو آهي. تهذيب، مسلسل رواج، طور طريقن، اٿڻي ويهڻي، ڳالهائڻ ٻولهائڻ ۽ وڻج واپار وغيره جو نالو آهي. ثقافت ۽ تاريخ بہ ان جو ئي حصو آهن. هر قوم جي ثقافت هر دفعي ساڳي نہ هوندي، پر اها وقت ۽ حالتن مطابق مَتبي رهبي آهي، پر تاريخ انهن سڀني جو رڪارڊ ۽ آئينو هوندي آهي، جا وقت جا محقق ۽ مؤرخ ئي لکندا آهن. قومن جون تاريخون ايندڙ نسلن لاءِ مثال ۽ عبرت هونديون آهن.

قومن جا سُلجهيل فرد پنهنجي گم ٿيل تاريخ هٿ ڪندا آهن. سنڌ جي تاريخ بہ گُم ٿيل تاريخ آهي، جنهن کي ڳولهڻ لاءِ پير حسام الدين راشدي ۽ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جهڙا ماڻهو اسان وٽ پيدا ٿيا، جن سنڌ جي گم ٿيل تاريخ کي ڳولڻ لاءِ وڏيون ڪوششون ورتيون. تاريخ لکڻ بہ هڪ فن آهي، ڪنهن بہ شيءِ جي لکڻ کان اڳ ان جا اصول ۽ قاعدا طئي ڪرڻا پوندا آهن. اصول ۽ قاعدا تيار ڪرڻ جو اهو مطلب هوندو آهي تہ جيئن منجهيل شين کي سُلجهائي ترتيب ۾ رکيو وڃي. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ بہ سنڌ جي تاريخ لکڻ لاءِ ڪي قاعدا قانون جوڙيا. نظريئہ تاريخ بابت سندن شاگرد ڊاڪٽر عبدالغفار سومرو صاحب پنهنجي مضمون- "ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ (عالم اديب، محقق مؤرخ ۽ سندس نظريئہ تاريخ) ۾ لکيو آهي تہ:

"سڀ کان پهرين هڪ تاريخ نويس لاءِ لازمي آهي تہ هو پنهنجي آڏو واضح مقصد رکي ۽ ان لحاظ کان پنهنجي رخ جو تعين ڪري. هر تاريخي تحرير جي پويان ڪونہ ڪو محرڪ ضرور هوندو آهي ۽ تاريخ نويس لاءِ ان جو هئڻ بري ڳالهہ بہ نہ آهي، هن کي گهرجي تہ پنهنجي ان مقصد کي ٻين لاءِ کولي بيان ڪري تہ جيئن سندس ان تحرير جي صحيح نموني پرک ٿي سگهي... ان ڪري هڪ مؤرخ سان ڪٿي، ڪير ۽ ڪيئن، جي اضافت هميشہ لڳل هوندي آهي... ڪنهن بہ واقعي بابت وقت، هنڌ ۽ حالتن جي پوري ڄاڻ رکڻ ازحد ضروري آهي."

ڊاڪٽر بلوچ صاحب، صوفيت جو پرچارڪ به هو:

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب، زندگيءَ ۾ ڪنهن کي ڪونه ڏکويو، بلڪ هو پکين ۽ جانورن تي به مهربان رهيو. سندن لائق شاگردن مان ڊاڪٽر حبيب الله صديقي صاحب پنهنجي مضمون- ”ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ- علم جو روشن مينار“ ۾ لکيو آهي ته:

”سائينءَ هڪ ذاتي سبق ڏنو، سهپ جو، برداشت جو، صوفي مت جو، مخالفن کي برداشت ڪرڻ ۽ ڪنهن سان ڪينو نه رکڻ جو سبق، مون سائينءَ کان سکيو.“

ڊاڪٽر بلوچ صاحب سنڌ جو عاشق به هو:

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو عشق نرالو هو، هن عشق سنڌ سان به ڪيو هو. سنڌ جي سونهن ۽ خوبصورتيءَ کي نه رڳو پنهنجين تحريرن ۾ لامحالہ نروار ڪيائين پر پرڏيهه وڃي اُتي به سنڌ جي حوالي سان ڪئين يادگار قائم ڪيائون. عنايت بلوچ صاحب پنهنجي مضمون- ”آديسي آديس، هتان ڪري هليا...“ ۾ هن طرح لکيو آهي ته:

”1986ع ۾ آءٌ آمريڪا جي گاديءَ جي هنڌ واشنگٽن ڊي.سي ۾ قائم سمٿسونين ميوزيم گهمڻ ويس، اتي هڪڙي جڳهه تي لکيل هو: "A Sindhi Home" بجليءَ جو ڪرنٽ محسوس ڪيم... اندر گهر ۾ ڇا ڏسان ته هڪ ٽري عورت سوسيءَ جا ڪپڙا پائي، ڏڏ ولوڙي، ٻي مائي ڇڄ ۾ اَنُ ويٺي ڇَنڊي ۽ ٽين مائي سنڌي رلي پئي سبي... پڇا ڪيم ته ٻڌايو ويو ته ڪو صاحب پاڪستان کان آيو، سندس نالو ڊاڪٽر اين.اي بلوچ هو.“

ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي ڪم جو طريقو:

هر اديب، عالم ۽ محقق جو ڪم جو طريقو پنهنجو پنهنجو هوندو آهي. جيئن مٿي بيان ڪيو ويو آهي ته ڪم لاءِ ٺئي ڪيل اصول، پيچيدگين کي ختم ڪري آساني پيدا ڪندا آهن. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي تحقيقي ڪم ڪار جو طريقو به بهترين هو. 1955ع ۾ جڏهن سنڌي ادبي بورڊ لوڪ ادب سهيڙڻ جي رٿا منظور ڪئي ته ڊاڪٽر بلوچ صاحب هن اسڪيم جي ڊائريڪٽر جي حيثيت ۾ تعلقي وار ڪارڪن مقرر ڪيا، جن يو.سي وار مواد گڏ ڪري ڊاڪٽر صاحب جن جي حوالي ڪيو. ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو پنهنجي مضمون- ”ڊاڪٽر بلوچ: ڪم جي ابتدا، رٿابندي، تحقيق ۽ ترتيب جو طريقو“ ۾ لکي ٿو ته:

”ڪم جو طريقہ ڪار هيءُ هو ته جيڪو به مواد ايندو هو سو مرڪزي آفيس ۾ موجود هيڊ ڪارڪن شيخ محمد اسماعيل ۽ ٻيا ڪارڪن ڇنڊڇاڻ ڪندا هئا. ڊاڪٽر صاحب شام جو ڇهين وڳي ايندا هئا، ان مواد کي ڏسندا هئا، ڪارڪنن سان صلاح ڪندا هئا ۽ درستيون ڪندا هئا، مختلف روايتن مان هڪ جي چونڊ ڪندا هئا ۽ اهائي روايت متعلقہ جلد ۾ موڪليندڙ تعلقہ ڪارڪن جي نالي سان شامل ٿينديون هيون، جيڪا فوٽ نوٽ ۾ ڏني ويندي هئي.“

ڊاڪٽر بلوچ صاحب عربي، فارسي ۽ انگريزيءَ جو عالم به هو:

ڪنهن به اسڪالر، اديب ۽ تاريخدان لاءِ ضروري آهي ته هو مختلف ٻولين ڄاڻندڙ هجي. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ به هڪ ئي وقت ڪيترين ئي ٻولين جو ماهر بلڪ عالم هو. ڊاڪٽر غلام محمد لاکو پنهنجي مضمون- ”ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ۽ فارسي علم و ادب“ ۾ لکيو آهي ته:

”ويهين صديءَ جي سنڌ جيڪي به وڏا اديب، شاعر ۽ محقق، تاريخدان ۽ نقاد پيدا ڪيا آهن، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو نالو انهن سڀني ۾ سرِفهرست ڏسجي ٿو. ڊاڪٽر صاحب جا لکيل، مرتب ڪيل، ايڊٽ ڪيل ۽ جوڙيل ڪتاب، پڪ سان هڪ سؤ کان به مٿي ٿيندا. انهن ڪتابن ۾ بلوچ صاحب نهايت معتبر ۽ مٿانهون اسڪالر

۽ عالم نظر اچي ٿو. ٻولين جي حساب سان مون کي فارسي، عربي، اردو، انگريزي ۽ سنڌي ٻولين ۾ سندن قلمي پورهيو سُجهي ٿو.“

ڊاڪٽر بلوچ صاحب شاهه لطيفؒ جو وڏو شارح به هو:

ڊاڪٽر نواز علي شوق پنهنجي مضمون- ”ڊاڪٽر بلوچ جي شاهه لطيفؒ جي رسالي تي ڪيل تحقيق جو مختصر جائزو“ ۾ لکي ٿو ته:

”ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ پهريون عالم آهي، جنهن سنڌ کي اهي سڀ شيون ڏنيون، جن جي سنڌي قوم کي ضرورت هئي، مثال طور: سنڌي ڪلاسيڪي شاعري، خاص طور شاهه جي رسالي جو مستند متن، لوڪ ادب، لغات، سنڌي موسيقي جي تاريخ، سنڌي ٻولي ء ادب جي جامع ۽ مستند تاريخ وغيره. ڊاڪٽر صاحب جو هونئن ته هيءَ تحقيقي ڪم لاجواب آهي پر بلوچ صاحب ’شاهه جي رسالي‘ تي جيڪا محنت ۽ جاکوڙ ڪئي، سا مثالي آهي.“

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ اهڙي گهڻ رُخي ء عظيم هستي هو، جنهن جا ڪئين پهلو آهن ۽ هرهڪ پهلو پنهنجي پاڻ ۾ هڪ تاريخ رکي ٿو، پوءِ اها تاريخ سنڌي ادب جي هجي، لوڪ ادب جي هجي، علم لغات جي هجي، علم موسيقيءَ جي هجي يا ڪٿي علم لسان جي هجي، هر پهلو ۾ نشست ۾ هو يڪتا هو. ڊاڪٽر نور افروز خواجه پنهنجي مقالي- ” ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ: سنڌي ادب جي عظيم هستي“ ۾ لکي ٿي ته:

”ڊاڪٽر صاحب جن جي شخصيت، علميت، ڪمالات، ادبي چال ۽ علمي مرتبو پوريءَ دنيا ۾ ڄاتو سڃاتو وڃي ٿو.“ ڊاڪٽر صاحب. ڊاڪٽر غلام علي الانا جو حوالو ڏيندي پنهنجي مقالي ۾ وڌيڪ لکي ٿي ته:

”ڊاڪٽر بلوچ صاحب علم التعليم، ادبيات، لسانيات، علم اللغات، سنڌي ادب، سنڌ جي ثقافت، آثار شناسي، لطيف شناسي، لوڪ ادب ۽ سنڌ شناسي تي وڏو دسترس رکندڙ سنڌ جو اهو فرزند آهي، جنهن تي سنڌ وارا جيترو فخر ڪن، اهو ٿورو آهي.“

سنڌي صورتخطيءَ تي به ڊاڪٽر بلوچ صاحب جن جو نهايت ڪارائتو ۽ بنيادي ڪم ٿيل آهي.سنڌي صورتخطيءَ جي حوالي سان ڊاڪٽر صاحب جي ورتل ڪوشش تي الطاف حسين جوکيي صاحب عالمانه انداز ۾ مقالو لکي ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي عالمانه خدمتن کي خوب ساراهيو آهي. هو صاحب پنهنجي مقالي- ”سنڌي صورتخطيءَ جي سڌاري ۾ ڊاڪٽر بلوچ جو ڪردار“ ۾ هن طرح رقم طراز آهي ته:

”ان چوڻ ۾ ڪو به وڌاءُ نه ٿيندو ته سنڌي صورتخطيءَ جي تاريخ ۽ ان جي بهتريءَ لاءِ جيڪو ڪم ڊاڪٽر بلوچ صاحب ڪيو يا انهيءَ ڪم لاءِ جيڪو هن ميدان مهيا ڪيو، تنهن ڏانهن لسانيات جي ماهرن جي بيشڪ نظر رهي آهي. صورتخطيءَ تي ٻين عالمن جي خيالن کان سندن رايا ڪافي مضبوط رهيا آهن.“

ڊاڪٽر گربخشاڻي ۽ ڊاڪٽر دائودپوٽي کان پوءِ سنڌ ۾ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ٽيون فرد هو، جنهن ولايت مان پي ايڇ.ڊي جهڙي اعليٰ ڊگري نمايان حيثيت ۾ حاصل ڪئي، اها ان دور ۾ تمام وڏي ڳالهه هئي. گل محمد عمراڻي پنهنجي مضمون- "A National System of Education & Education of Teachers" -ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو اولين علمي ۽ پي ايڇ.ڊي مقالو“ ۾ لکي ٿو ته:

”ڊاڪٽر بلوچ صاحب سال 1943ع ۾ ايم.اي عربي فرسٽ ڊويزن فرسٽ پوزيشن علي ڳڙهه مسلم يونيورسٽيءَ مان حاصل ڪرڻ کان پوءِ ڊاڪٽريٽ لاءِ ٽن سالن تائين ڪم ڪندو رهيو ۽ ڪين وظيفو ملڻ شروع ٿيو. ڊاڪٽر صاحب جي تحقيق جو موضوع ”السند تحت سيطرة العرب“ "Sind Under the Arab Administration" هو. هن تحقيق ۾ سندن نگران ڊاڪٽر عبدالعزيز الميمني، سربراهه ۽ استاد عربي شعبو هو، پر پوءِ اهو مقالو ڪن

سببن جي ڪري ڇڏي ڏنو. ان کان پوءِ 1947ع ۾ نيويارڪ جي جڳ مشهور ڪولمبيا يونيورسٽيءَ ۾ ايم.اي ايجوڪيشن ۾ ڪيس داخلا ملي. ايم.اي ڪرڻ کان پوءِ اتان ئي پي ايچ.ڊي جي ڊگري حاصل ڪئي. پي ايچ.ڊي جو عنوان هو: "A National System of Education & Education of Teachers"

ڊاڪٽر بلوچ صاحب جو ننڍپڻ يتيميءَ ۾ گذريو. لک شابسون هجن سندن چاچي ولي محمد بلوچ صاحب کي جنهن صاحب، پنهنجي ڀاءُ علي محمد خان بلوچ سان ڪيل وچن پاڙي ڏيکاريو. ڏسجي ته هن دور ۾ پنهنجو سڳو پيءُ به پنهنجي اولاد تي ايترو ڌيان نه ٿو ڏئي، جيڪو ڌيان ڊاڪٽر بلوچ صاحب تي سندن چاچي ولي محمد خان بلوچ ڏنو. اڳيان ماڻهو بيشڪ حرف رکڻ وارا انسان هئا، اڄ ته اوندهه لڳي پئي آهي، وقت وقت کي سلام آهي. يتيميءَ واري ڏينهن تي نفيس احمد شيخ پنهنجي مضمون- "يتيم تي رب جي خصوصي رحمت!" ۾ لکي ٿو ته:

"آءٌ ڇهن مهينن جو هوس، جو والد وفات ڪئي، وفات وقت وصيت ڪئي هئائين ته منهنجي چوڪري کي پڙهائجو. ڇئن سالن جو ٿيس ته امان مون کي قرآن شريف پڙهائڻ شروع ڪيو. چاچي ولي محمد خان پنهنجو فرض ڪري سمجهيو ته ڀاءُ علي محمد جي وصيت موجب مون کي پڙهائي."

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، هڪ اهڙي علمي شخصيت هو، جنهن سان ڪانڌ ڪا سلهاڙيل نسبت به فخر جو باعث آهي. بلڪ سندن جهڙي معتبر ۽ قدآور شخصيت جو دور ۾ اسان جهڙن اُبرن سَپرن جو هجڻ به فخر جهڙي ڳالهه آهي. جو ته صديون ۾ دورَ نامور شخصيتن سان ئي سجاتا ويندا آهن. ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي دور ۾ مختلف علمي، ادبي، سياسي ۽ سماجي شخصيتن جو ڊاڪٽر بلوچ صاحب سان قرب ۽ نياز نوڙت وارو ناتو رهيو. ڊاڪٽر درمحمد پٺاڻ موجوده دور جو هڪ نمائنده محقق ۽ اديب آهي، جنهن صاحب پنهنجي مقالي- "ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ سان لاڳاپيل ڪي يادون" ۾ ڊاڪٽر صاحب سان ڪيل قرب ڪچهريون ۽ ميل ملاقاتن بابت ڪي يادون ساريون آهن، هو لکي ٿو ته:

"ڊاڪٽر بلوچ جڏهن به لاڙڪاڻي ايندو هو ۽ ڪيس وقت هوندو هو ته "گل حيات انسٽيٽيوٽ" (ڳوٺ خيرمحمد آريجو، ڏوڪري) ۾ دعا جا پير ضرور ڪٽي ايندو هو. اها ڳالهه مون لاءِ اعزاز برابر آهي، ته اسان جي سينيئر محققن مان ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجي، منهنجي مربي استاد ڊاڪٽر غلام علي الانا ۽ ڊاڪٽر بلوچ "گل حيات" ڏنو ۽ مون کي دعائون ڏئي ويا..."

ڊاڪٽر بلوچ تعليمي ماهر به هو:

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي استاد ۽ نامور فلاسفر علامه آءِ.آءِ.قاضي صاحب کي جڏهن سنڌ يونيورسٽيءَ جو وائيس چانسيلر مقرر ڪيو ويو، تڏهن قاضي صاحب جن تدريسي عمل کي شروع ڪرڻ لاءِ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو انتخاب ڪيو، جيڪو ان وقت تازو آمريڪا جي ڪولمبيا يونيورسٽيءَ مان "A Programme of Teacher Education: for the new State of Pakistan" جي موضوع تي تحقيقي مقالو لکي پي ايچ.ڊي جي اعليٰ سَند حاصل ڪري وطن موٽيو هو. اهو مذڪور ڊاڪٽر انورفگار هَڪڙي صاحب پنهنجي مضمون- "هڪ ئي راڻو راڄ ۾ هو، جنهن کي ساري سرت هئي!" ۾ هن طرح لکيو آهي ته:

"سنڌ يونيورسٽيءَ جو بنياد 9- اپريل 1947ع تي پيو. جڏهن اعليٰ تعليمي ادارو قائم ٿيو ته ان کي متحرڪ ڪرڻ ۽ مثالي بڻائڻ لاءِ جن عالمن ۽ استادن جي ضرورت هئي، تنهن کي پورو ڪجي، اها ڳالهه ڳڻي مشهور سنڌي فلسفي علامه آءِ.آءِ.قاضيءَ کي ان جو وائيس چانسيلر مقرر ڪيو ويو، جنهن سنڌ جي ۽ پاڪستان جي چونڊ عالمن ۽ استادن جي مقرري عمل ۾ آڻڻ شروع ڪئي. هن پهريائين ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ کي

استاد مقرر ڪيو. ڊاڪٽر صاحب جي مقرري سيپٽمبر 1951ع ۾ ٿي. ڊاڪٽر بلوچ صاحب سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ نوڪري اختيار ڪندي پهريان ايجوڪيشن شعبو قائم ڪيو، جنهن جو هو پاڻ سربراهه ٿيو.“

ڊاڪٽر بلوچ سچل شناس به هو:

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ سنڌ ۾ اهو محقق هو، جنهن جي تحقيق، بنياد جي حيثيت رکي ٿي. خاص طور ڪلاسيڪي ادب، شاعري ۽ موسيقي وغيره جهڙن موضوعن تي لکڻ جي ابتدا سنڌ ۾ ڊاڪٽر بلوچ صاحب ئي ڪئي. ڊاڪٽر صاحب، شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ جو وڏي ۾ وڏو عقيدتمند ۽ عاشق هو، جنهن زندگيءَ جا پريا ترپا 32 سال ڀٽائي صاحب کي ڏنا. ازان سواءِ پاڻ سچل سرمستؒ جي فڪر تي به ڪم ڪيائون. ان سلسلي ۾ سچل سرمستؒ جي شخصيت ۽ فڪر تي پي ايچ.ڊي ڪندڙ نوجوان اسڪالر ڊاڪٽر سيد مخمور بخاري لکي ٿو ته:

” ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، سچل سرمستؒ بابت ڪن اختلافي نُڪتن بابت جدا جدا پنهنجين تحريرن ۾ ذڪر ڪيو آهي، جي هن طرح آهن: (1) سچل سائين جي ولادت جي درست تاريخ، (2) ڇهن زبانن وارو يا هفت زبان شاعر، (3) سچل سائين جي انقلابي شاعري، (4) سچل سائين جي فڪري واٽ. ڊاڪٽر بلوچ صاحب جن سچل سائين تي جدا ڪو ڪتاب ته نه لکيو آهي پر هن جي تحريرن مان اهو اندازو ٿئي ٿو ته ڊاڪٽر صاحب جي ذهن ۾ سچل سرمستؒ بابت ڪو ڪتاب لکڻ جو خاڪو ضرور موجود هو.“

ڊاڪٽر بلوچ منصوره ۾ ميوزيم قائم ڪرڻ جو خواب ڏٺو هو:

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ اڪثر لکڻين ۾ يا عام ڳالهه ٻولهه ۾ ان ڳالهه جو ذڪر ڪندو هو ته سنڌ جي ثقافت ۽ تاريخ کي زنده رکڻ لاءِ سنڌ جي انهن ماڳن مڪانن تي ميوزيم قائم ڪيا وڃن ۽ اتي اهڙن تاريخي ماڳن مان هٿ آيل شين کي محفوظ ڪيو وڃي. ڊاڪٽر بلوچ صاحب تاريخ جو عالم هو، ان کي خبر هئي ته ڪنهن به قوم جي عالمگيري سڃاڻپ، ان جي قدامت تي دارومدار رکي ٿي. سنڌو تهذيب به قدامت جي لحاظ کان تمام آڳاٽي ۽ شاهوڪار رهي آهي. تنهنڪري ڊاڪٽر بلوچ صاحب انهيءَ ڳالهه تي گهڻو زور ڏنو ته سنڌ ۾ اهڙا ميوزيم ۽ ثقافتي مرڪز قائم ڪيا وڃن جتي اهڙن شين کي محفوظ ڪيو وڃي. ڊاڪٽر بلوچ صاحب ڪوششون وٺي عمرڪوٽ، ڀنڀور، حيدرآباد ۽ ٻين تاريخي شهرن ۾ ميوزيم قائم ڪرايا. بلوچ صاحب سنڌ جي اوائلي تختگاهه ’منصوره‘ ۾ به اهڙي ئي ميوزيم قائم ڪرڻ جي ڪوشش ۾ هو، پر سندن اهو خواب ساڀيان نه ٿي سگهيو. ميرزا منظور علي بيگ پنهنجي مضمون- ”منصوره ميوزيم: ڊاڪٽر بلوچ جو خواب“ ۾ لکيو آهي ته:

”سنڌ ۽ سنڌي ٻوليءَ لاءِ ڊاڪٽر صاحب جهڙي گهڻ رُخي شخصيت جي ڪيل خدمتن جو ته ڪاٿو ئي نه ٿو لڳائي سگهجي... پر سنڌ جي تاريخ کي سنوارڻ سان گڏوگڏ سنڌ جي ثقافت کي به محفوظ ڪرڻ لاءِ ميوزيم جي قيام، ترقي ۽ واڌاري لاءِ پاڻ آخري دم تائين جاکوڙيندا رهيا. ان ڏس ۾ پاڻ عمرڪوٽ ميوزيم، ڀنڀور ميوزيم، ۽ حيدرآباد ٽالپر ميوزيم پڻ قائم ڪرايا، جن ۾ سنڌ جي ثقافت سان لاڳاپيل ڪيترائي نوادرات زينت بڻيل آهن. اهڙين خدمتن ۾ منصوره ميوزيم پڻ سندن هڪ خواب هو، جيڪو پورو نه ٿي سگهيو.“

ڊاڪٽر بلوچ هڪ وضع دار انسان به هو:

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ هڪ بااصول ۽ منظم شخصيت هو. سندن طرزِ زندگي هڪ مثالي هئي، جنهن مان هر ماڻهو گهڻو ڪجهه لاڀ حاصل ڪري سگهي ٿو. هو وقت جو پابند هو، ننڍي وڏي سان شوخ ٿي نه ڳالهائيندو هو، بلڪ انهن کي بابا، پٽ، سائين، منهنجا سائين، جهڙن لفظن سان مخاطب ٿيندو هو. عام طور تي

تنقيد جو جواب نہ ڏيندو هو، بلڪ تنقيد جي جواب ڏيڻ کي وقت جو زيان سمجهندو هو. هن سلسلي ۾ سندن پوٽو محمد ارشد بلوچ پنهنجي مضمون- "منهنجو پيارو ڏاڏا سائين" ۾ هڪ هنڌ لکيو آهي تہ:

"ڏاڏا سائين جي هر ڳُفتي ۾ هڪ سبق هوندو هو. پاڻ وقت جي پابندي ڪرڻ سڀ کان وڌيڪ ضروري سمجهندا هئا ۽ مون کي وقت جي پابندي ڪرڻ جي هدايت ڪندا هئا. ڪڏهن بہ ننڍي يا وڏي سان تکي انداز ۾ گفتگو نہ ڪيائون ۽ سڀني پنهنجن توڙي پراون سان بابا سائين، پُٽ، منهنجا سائين جي لقب سان مخاطب ٿيندا هئا. هر ڪنهن جي ڳالهہ غور سان پيا ٻڌندا هئا."

ڊاڪٽر بلوچ صاحب جو نثر کان علاوه اساسي شاعريءَ تي تحقيقي ڪم ٿيل آهي. هن کان اڳ ۾ ڪنهن بہ عالم جو اهڙو ڪم نظر نہ ٿو اچي. سنڌي اساسي شاعريءَ کي ڳولهي ڦولهي چنڊي ڦوڪي عاليشان شرحن ۽ مقدمن سان رسالي جي صورت ۾ ڇپائي منظر عام تي آندو. سنڌي ٻوليءَ ۾ اساسي شاعريءَ جو بنياد قاضي قادن کان شروع ٿئي ٿو. قاضي قادن سنڌي ٻوليءَ جو شروعاتي ۽ بنيادي شاعر هو، جنهن جو ڪلام سنڌ ۾ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ تحقيق ڪري ئي پاڳن ۾ نروار ڪيو. قاضي قادن جي ڪلام کان علاوه ڊاڪٽر صاحب ٻين اساسي شاعرن: شاهہ لطف الله قادري، ميين شاهہ عنات، خليفي نبي بخش لغاري، حمل فقير لغاري، شاهہ شريف ڀاڏائي، غلام محمد خانزئي ۽ ٻين جو ڪلام تحقيق ڪري ڇپارايو. ڊاڪٽر ناهيد پروين پنهنجي عالمانہ مقالي- "سنڌي اساسي شاعري ۽ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ" ۾ لکيو آهي تہ:

"ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي کوجنا موجب اساسي شاعريءَ جي سلسلي ۽ فڪر جو پهريون باني مباني شاعر قاضي قادن هو... اهڙي املهہ خزاني جي ڳولا ۾ جيڪا جاکوڙ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ڪئي، اها ڪنهن کان بہ ڳُجهي ڪانهي. ڊاڪٽر صاحب نہ رڳو هندستان جو سفر ڪيو بلڪ هند سنڌ جي ڪيترن عالمن ۽ ڏاهن سان ملاقاتون بہ ڪيون."

ڊاڪٽر بلوچ، علم موسيقيءَ جو ماهر بہ هو:

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو واسطو فقط عالمن ۽ اديبن، تعليمدانن، شاعرن ۽ محققن سان نہ هو، پر سندن واسطو سنڌ جي هر مڪتبئہ فڪر ماڻهوءَ سان هو. سندن قرب ڪچهريون سگهڙن، ڏنارن، سالڪن، فقيرن، ڳائڻن، مڱڻهارن، مهيرن، هارين، نارين، مزدورن، مطلب تہ هر طبقي جي ماڻهن سان رهيون پر ڊاڪٽر صاحب جو انهن سڀني کان وڌيڪ لڳاءُ موسيقي سان بہ هو. بيدل مسرور بدوي، ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي علم موسيقي ۽ فن جي مهارت بابت پنهنجي مضمون- "ادب ساگر- ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ" ۾ لکيو آهي تہ:

"ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي سنڌي موسيقيءَ جي تاريخ متعلق ٿيل تحقيق بہ اهم آهي، جنهن جي اهميت کان ڪوبہ انڪار ڪري نہ ٿو سگهي."

حرف آخر:

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ کي پيٽا ڏيڻ بورڊ جي اولين ترجيحات ۾ شامل آهي. هيءُ خصوصي نمبر ڊاڪٽر صاحب جي جملي علمي، ادبي، تعليمي ۽ تحقيقي خدمتن جو گهڻي حد تائين احاطو ڪري ٿو. تنهنڪري هيءُ خصوصي نمبر نہ رڳو "مهراڻ" جي پڙهندڙن لاءِ معلومات ۽ دلچسپيءَ جو ڪارڻ بڻجي سگهي ٿو پر عالمن، اسڪالرن، استادن ۽ خصوصاً ڊاڪٽر بلوچ صاحب تي پي ايڇ.ڊي ڪندڙ شاگرد اسڪالرن لاءِ "ريفرنس بُڪ" جي حيثيت رکندو. اِن ڳالهہ جو مون کي بہ هڪ ايڊيٽر جي حيثيت ۾ فخر رهندو، تہ اهڙو ريفرنس بُڪ منهنجي ادارت ۾ تيار ٿي ڇپجي مارڪيٽ ۾ آيو آهي.

شڪريه ادائي:

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي علمي، ادبي، تعليمي ۽ تحقيقي خدمتن کي مڃتا ڏيڻ لاءِ "مهراڻ"، جو هيءُ خصوصي نمبر، ڊاڪٽر صاحب جي پهرين ورسيءَ جي موقعي تي هڪ خاص اشاعت هيٺ شايع ڪري پڌرو ڪيو ويو آهي. اهڙو اعلان بورڊ جي معزز چيئرمن قبلہ جناب مخدوم جميل الزمان صاحب جن ڊاڪٽر بلوچ صاحب جن جي لاڏاڻي جي موقعي تي ڪرڻ فرمايو هو. هن "خاص نمبر" جي تياريءَ ۾ ۽ وقت سر اجراء ۾ چيئرمن صاحب جون ورتل ڪوششون ساراهه جوڳيون آهن، وقتاً بوقتاً ايڊيٽر کي گڏجاڻين ۾ سڏائڻ ۽ مفيد مشورن ڪان نوازڻ وارو سندن اهو سلسلو هن خاص نمبر جي ڇپائيءَ جي آخرين مرحلن تائين جاري رهيو. سندن دلچسپي ۽ مستقل مزاجيءَ سان هيءُ اڻ ڪانيو ڪم مون جهڙي سُست قسم جي ماڻهوءَ کان ٿيو آهي، جا ڳالهه ڪنهن ڪرامت ڪان گهٽ نہ آهي.

ٻي نمبر تي ڳڻڻ ڳائجن سائين ڊاڪٽر عبدالغفار سومري صاحب جا، جنهن صاحب نہ رڳو ڊاڪٽر بلوچ صاحب تي ڀرپور عالمانہ مقالو تيار ڪري ڏنو پر مڙني مرحلن تي منهنجي مدد ۽ همت افزائي بہ ڪندو رهيو.

ٽيون نمبر منهنجو مهربان سائين عنايت بلوچ صاحب آهي، جنهن صاحب بہ هڪ جاندار مقالو تيار ڪري ڏنو ۽ مفيد صلاحن ڪان پڻ نوازيو.

چوٿون نمبر منهنجو مهربان دوست ۽ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو پوٽو محمد ارشد بلوچ آهي، جنهن مواد گڏ ڪرڻ ۽ تصويرن ڏيڻ ۾ منهنجي معاونت ڪئي. هن نوجوان جي بي لوث مدد ۽ مخلصانہ رويو مون ۾ آخر تائين اُتساهه جو سبب بڻيو رهيو.

پنجون مهربان، بورڊ جو سيڪريٽري سائين الهڏتو وگهيو صاحب آهي، جنهن صاحب شروع ڪان وٺي آخر تائين منهنجي ڪم جي نگراني ڪئي ۽ گڏوگڏ مون ڪان ڪم جي باري ۾ باقاعدگيءَ سان رپورٽ بہ وٺندو رهيو.

هن "خاص نمبر" ۾ جن مهربان عالمن، اسڪالرن ۽ اديبن جون لکڻيون شامل ڪيون ويون آهن، ايڊيٽر سميت ادارو، انهن سمورن مان وارن دوستن جو نهايت ئي ٿورائتو آهي ۽ هيءُ "خصوصي نمبر" پڌرو ڪندي نهايت خوشي محسوس ڪري ٿو. مواد جي ڪمپوزنگ جي سلسلي ۾ ڪمپيوٽر ليب جي انچارج مسٽر سليم اختر پيرزادي ۽ سينيئر آپريٽر مسٽر عبدالصمد ٻبر، ڇپائيءَ جي سلسلي ۾ پبليڪيشن آفيسر مسٽر سڪندر علي شاهه ۽ مئنيجر پريس مسٽر محمد رحيم نوحاڻي، مشين مين مسٽر علي رضا شاهه ۽ جنرل مئنيجر مسٽرگل حسن درس سروريءَ سميت بورڊ جي واسطيدار عملي جو سهڪار رهيو. انهن سمورن دوستن جو شڪريو مڃڻ آءٌ ضروري سمجهان ٿو. انسان خطا جو گهر آهي، ضرور هن نمبر ۾ ڪٿي ڪا نظر چُڪ ٿي هوندي، ان جو بروقت ادارو معافي جو طلبگار آهي.

دين محمد ڪلهوڙو
ايڊيٽر "مهراڻ"

فهرست

پيغام - مخدوم جميل الزمان (چيئرمن)
گذارش - دين محمد ڪلهوڙو (ايڊيٽر)
ڊاڪٽر بلوچ جو سوانح خاڪو ۽ قلمي پورهيو 19

• مقالا

1. ڊاڪٽر بلوچ: ڪم جي ابتدا، رٿابندي، تحقيق ۽ ترتيب جو طريقو - ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو 39
2. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ: عالم اديب، محقق مؤرخ ۽ سندس نظريئہ تاريخ - ڊاڪٽر عبدالغفار سومرو 47
3. هڪ گهڻ رُخو وِدوان - ڊاڪٽر غلام علي الانا 75
4. سنڌ جو وڏو ماڻهو - خديجہ بلوچ 83
5. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ: هڪ گهڻ رخي شخصيت - اسدالله قاضي 88
6. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ- علم جو روشن مينار - ڊاڪٽر حبيب الله صديقي 91
7. ڊاڪٽر بلوچ صاحب جن جون مون تي مهربانيون - محمد قاسم سومرو ڪنڊياروي 94
8. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ: همٿ وارو انسان - محمد هاشم لغاري 96
9. آديسي آديس، هتان ڪري هليا. . . (ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي ياد ۾) - عنايت بلوچ 99
10. ڊاڪٽر بلوچ سان وابستہ ڪجهہ يادون - مولوي ڊاڪٽر محمد ادريس السنڌي 103
11. خلد آشيان جنت مڪان- ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي حياتيءَ ۽ علمي خدمتن تي ڪجهہ اکر - ڊاڪٽر عبدالحليم قريشي 108
12. ڊاڪٽر بلوچ سان گڏ "ڳاڙهي" جو هڪ يادگار سفر - حڪيم خليفو عبدالحميد چانڊيو 112
13. "A National System of Education & Education of Teachers" (ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو اولين علمي ۽ پي ايڇ.ڊي مقالو) - گل محمد عمراڻي 117
14. ڊاڪٽر بلوچ جي شاهہ لطيفؒ جي رسالي تي ڪيل تحقيق جو مختصر جائزو - ڊاڪٽر نواز علي شوق 126
15. هنجون هاريان سڄڻ ٿنهنجي ڪري (ڊاڪٽر بلوچ جون ساروڻيون) - ڊاڪٽر نواب عابد لغاري 134
16. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ۽ فارسي علم و ادب - غلام محمد لاکو 140
17. منهنجي پياري بابا سائينءَ جون يادگيريون - حميده بلوچ 151
18. لوڪ ادب اسڪيم آڏو آيل رڪاوٽون ۽ انهن کي دور ڪرڻ لاءِ ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي تاريخي جدوجهد - محمد علي ڏيپلائي 156
19. ڊاڪٽر بلوچ: سنڌي ادب جي عظيم هستي - پروفيسر ڊاڪٽر نورافروز خواجہ 162
20. سائين ڊاڪٽر بلوچ: عظيم استاد (سندن خط ۽ پهرين ملاقات جو احوال) - ڊاڪٽر عبدالرسول قادري 165

21	سنڌ سان محبت ڪندڙ انسان: ڊاڪٽر بلوچ	- ببر منير قاضي	173
22	سنڌي ٻوليءَ جو عظيم اتهاسڪار	- امداد حسيني	180
23	ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ: سنڌ جو ليجنڊ	- پروفيسر سليم ميمڻ	182
24	ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ سان لاڳاپيل ڪي يادون	- ڊاڪٽر درمحمد پٺاڻ	186
25	ادب ساگر: ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ	- بيدل مسرور بدوي	191
26	لغت نويسيءَ ۾ ڊاڪٽر بلوچ جون ورتل ڪوششون	- تاج جويو	196
27	مدرسه هاءِ اسڪول نوشهرو فيروز ۾ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جا ڏينهن	- محمد انس راڄپر	206
28	منصوره ميوزيم: ڊاڪٽر بلوچ جو خواب	- ميرزا منظور علي بيگ	213
29	سنڌي صورتخطيءَ جي سڌاري ۾ ڊاڪٽر بلوچ جو ڪردار	- الطاف حسين جوڪيو	216
30	ڊاڪٽر بلوچ جي تحقيقي ڪم جو هڪ گوشو	- حافظ عبدالرزاق مهراڻ سڪندري	245
31	رهاڻ هيرن ڪاڻ (سنڌ جي ثقافتي ۽ سماجي تاريخ) - تبصرو	- عنايت الله زنگيجو	251
32	ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ: هڪ بيمثال عالم!	- شوڪت حسين شورو	296
33	علم ۽ قلم جو ڏاتي	- اشتياق انصاري	299
34	ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جا ابتدائي ڪتاب ۽ لوڪ ادب جون نثري صنفون	- ڊاڪٽر تهمينہ مفتي	303
35	هڪ ئي راڻو راڄ ۾ هو، جنهن کي ساري سرت هئي!	- ڊاڪٽر انورفگار هَڪڙو	307
36	ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ: (سنڌ جو جڳ مشهور محقق، شارح، عالم ۽ اديب)	- ڊاڪٽر علي اڪبر ايم.ڏڪڻ	314
37	ڊاڪٽر بلوچ سان گڏ ٽر تان پيرو	- مخدوم سليم الله صديقي	321
38	سنڌي اساسي شاعري ۽ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ	- ڊاڪٽر ناهيد پروين	326
39	يتيم تي رب جي خصوصي رحمت! (ڊاڪٽر بلوچ جي ياد ۾)	- نفيس احمد شيخ	334
40	ڪنهن ڏاڍي ڪيف ڪڪوريا (ڊاڪٽر بلوچ جي ياد ۾)	- عبدالحفيظ قريشي	336
41	منهنجو پيارو ڏاڏا سائين (ساروڻيون)	- محمد ارشد بلوچ	344
42	شاهه جي رسالي جا ڏهه جلد: (ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي فڪري ۽ عالمانہ تحقيق جا شاهڪار)	- استاد لغاري	349
43	ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي ڪتاب 'ڊاڪٽر بلوچ هڪ مثالي عالم' (ڀاڱو ٽيون) جو مختصر جائزو	- ڊاڪٽر بشير احمد شاد	382
44	ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ڪيڊٽ ڪاليج پيٽارو ۾	- پروفيسر سليم ميمڻ	389
45	ڊاڪٽر بلوچ جي سچل سرمست جي شخصيت ۽ فڪر تي تحقيق (مختصر جائزو)	- ڊاڪٽر مخمور بخاري	390
46	ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ سان منهنجي ملاقات	- ڊاڪٽر محمد ابراهيم سنڌي	395
47	ڊاڪٽر بلوچ: ڪي ساروڻيون	- ڊاڪٽر عبدالحئي ابڙو	399
48	ڊاڪٽر بلوچ: سنڌي ادب جو املهه ماڻڪ	- نذير شاڪر بروهي	402

49. ڊاڪٽر بلوچ: محقق، دانشور ۽ لطيف شناس - مرزا ڪاظم رضا بيگ 405
50. ڊاڪٽر بلوچ سان ڪيل يادگار ملاقاتون - محمد پنهل ڏهر 413

• مرڻ مند نہ آهي، تائب تيو تڪڙا (تاثرات)

- منهنجو شفيق والد - ڊاڪٽر محمد شريف بلوچ 418
- اسان جو عظيم والد - علي محمد بلوچ 418
- منهنجو بابا- صبر ۽ تحمل جو سمنڊ - محمد رفيق بلوچ 420
- منهنجو پيارو بابا سائين - محمد شفيق بلوچ 420
- امر انسان - پروفيسر نذير اي. مغل 421
- اسان جو ڊاڪٽر بلوچ صاحب - در محمد پٺاڻ 421
- ڪلجڳ ڪاپڙي - الهڏتو وگهيو 422

• انٽرويو

- اسان سخت غربت ۽ مشڪلاتن ۾ پڙهياسين انٽرويو - مراد علي مرزا 427
- تاريخ، لوڪ ادب، ٻولي، موسيقي ۽ لغت جي ماهر ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو تاريخي انٽرويو - ظفر جوڻيجو 431
- ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ- هڪ اهم انٽرويو - سنڌيڪار: براهوئي عبداللطيف "عبد" ڏينپوري 459

• شاعري

- وفات حسرت آيات عالم و فاضل اديب ڪامل دکتر نبي بخش بلوچ - ڊاڪٽر محمد ادريس السندي 465
- ماده تاريخ- ارتحال ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ - جوهر بروهي 466
- ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي ياد ۾
- خراج عقيدت - غلام حسين "مشتاق" سچاروي 467
- هي هو محبت پريو انسان - خدا بخش لغاري 468
- ڊاڪٽر بلوچ جي ياد ۾ - غلام علي چانگ 468
- ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي وڇوڙي تي - بشير احمد شاد 469
- مرحوم و مغفور بين الاقوامي اسڪالر ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ 470

نامور اسڪالر ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ

شجره نسب *

خاندان ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ

(ڳهڻو خان پٽ بوعالي خان پٽ حمزه خان پٽ فريدم خان: جعفر خان جي پٽ علي بخش خان جو اولاد)

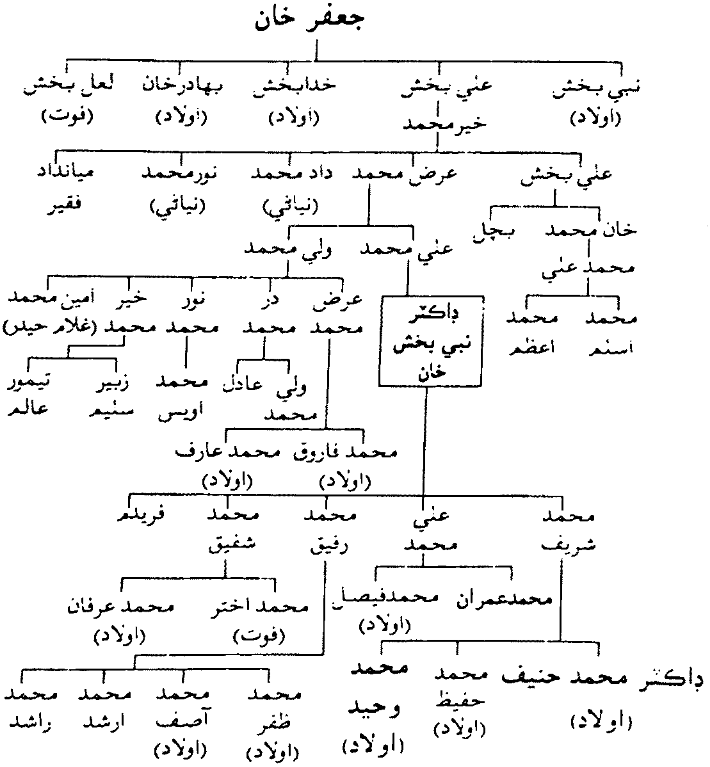

* ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي ڪتاب. "اسان جو ڳوٺ: جعفر خان لغاري" تان ورتو ويو آهي (اداري)

سوانحي خاڪو

ولادت:

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو اباڻو ڳوٺ جعفر خان لغاري، تعلقي سنجهوري ضلع سانگهڙ ۾ آهي. هتي ئي 16- ڊسمبر 1917ع تي سندن ولادت ٿي ۽ هن ئي ڳوٺ، دنيا کي هيءُ ساڃاهه وارو سپوت آڇيو. هن ڳوٺ کي سندن ابن ڏاڏن جي مسڪن هجڻ جو شرف حاصل آهي. ڊاڪٽر صاحب جي ڏاڏي جو نالو عرض محمد خان هو، جنهن کي ٻه پٽ ٿيا: علي محمد خان ۽ ولي محمد خان. ڊاڪٽر صاحب علي محمد خان جو فرزند آهي.

خاندان:

ڊاڪٽر صاحب جا وڏا اصل سنڌ جي سري يعني ديري غازي خان واري علائقي جا رهاڪو هئا. هنن جو تعلق لغاري بلوچ قبيلي سان آهي. اُتان اٽڪل ٽي سئو سال اڳ لڏي اچي موجوده سنجهوري تعلقي ۾ وينا. موجوده ڳوٺ جعفر خان لغاري اندازاً 1800ع ڌاري آباد ٿيو. جعفر خان، ٽالپري دؤر جو هڪ داناءُ ماڻهو ۽ همت وارو معزز شخص هو. هُن جي ٻومڻ واهه وٽ حيدرآباد ۾ راجائتي اوطاق هئي. سنڌ تي انگريزن جي قبضي کان پوءِ ڪيس ٻه ٻين سربرآورده شخصيتن وانگر سرڪيولر پهتو ته چارلس نيپيئر جي دربار ۾ اچي حاضري ڏين، پر جعفر خان قومي غيرت سبب غاصب نصاري جي دربار ۾ وڃڻ کان انڪار ڪيو. ان ڪري سرڪار جو مٿس عتاب رهندو آيو ۽ بعد ۾ هو مالي مشڪلاتن ۾ رهيو. انهيءَ ڪري علي محمد خان وارن جي مالي حالت پوئتي پئجي ويئي.

هو هڪ پيري مختيارڪار سان مليو. ان ڪانئس پڙهيل هجڻ جو پڇيو. علي محمد خان ته پڙهيل ڪونه هو. مختيارڪار کي عجب لڳو ته ههڙو اثر وارو، باهمت ۽ نيڪ توڙي وجا وارو ۽ اڄڪلهه جي اصطلاح موجب سمارٽ ماڻهو پڙهيل ئي ڪونه هو! مختيارڪار ڪيس 8 ايڪڙ زمين جي آڇ ڪئي، جيڪا پوءِ سٺ رپين جي قسطن تي ويهن سالن ۾ ڪل قسطون ڀيارڻ جي شرط تي ڏني ويئي.

والد جي وفات:

علي محمد خان پنجويهن سالن جي عمر ۾ ڀرپور جوانيءَ ۾ وفات ڪئي، جڏهن سندس فرزند نبي بخش پنجن يا ڇهن مهينن جو هو. اسڪول جي رجسٽر ۾ نبي بخش جي ولادت جي تاريخ 16 ڊسمبر 1917ع لکي وئي. ڊاڪٽر صاحب جو پنهنجو چوڻ هو ته سندس چاچي ڪيس ٻڌايو ته هو چيٽ مهيني (مارچ) ۾ ڄائو هو ۽ چيائين ته "اسڪول ۾ استاد عمر وڌائي لکي ته جيئن توکي نوڪري اڳ ۾ ملي". اڳ پندرهن سالن جي عمر کان اڳ نوڪري نه ملندي هئي. ولادت جو سال گهٽوڪري 1919ع هو.

تعليم جي ابتدا:

نبي بخش خان جي والد جي وصيت هئي ته "منهنجي فرزند کي پڙهائجو" ڳوٺ جو ماحول ٻه سنڌ جي ٻين ڳوٺن وانگر ائين هو، جنهن ۾ تعليم جي ڳالهه ڪرڻ ڄڻ ته نئين ڳالهه هئي، پر سندس چاچي ولي محمد خان پنهنجي ڀائٽيي کي تعليم جي زيور سان آراسته ڪرڻ جو پڪو پهه ڪري ورتو هو. پر ڪو مڪتب يا سنڌي اسڪول هو ئي ڪونه، ان ڪري ڳوٺ جي واڻئي ڀائي وَسُومل وٽ ڪيس پڙهڻ لاءِ ويهاريائين. ان وٽ هَٽڪا اکر سکيو، جن جي پٺيءَ پنيان ايندڙ آخري فقرو ڪيس ياد رهيو، اهو هو "چيهارو چند پير ڪي". (يعني چُهار زنده پير ڪي)

پرائمري تعليم:

ان خانگي پڙهائيءَ ۽ اکرن سُڃاڻڻ کان پوءِ ڳوٺ پليو خان لغاريءَ ۾ جيڪو اسڪول پيو، ان ۾ 1924ع ۾ پڙهڻ وينو. پرائمريءَ ۾ جيڪي استاد آيا، انهن جا نالا هي آهن: 1- محمد يوسف سومرو (هيءُ صاحب ڪڏڙي جو هو) 2- سومر خان لغاري 3- محمد قاسم پٽي (هيءُ صاحب منياٽيءَ جو هو) 4- محمد عثمان خشڪ صاحب محبت ديري جتوئيءَ جو 5- قادربخش جتوئي (هيءُ صاحب ٻه محبت ديري جتوئي جو هو) 6- مسٽر چيناند نوشهري طرف جو. ڊاڪٽر صاحب جي چوڻ موجب هي استاد حقيقي معنيٰ ۾ روشنيءَ جا منارا

هئا ۽ پڙهائڻ سنڌن زندگيءَ جو مقصد هو.

رانديون:

چوڪراڻي وهيءَ ۾ نبي بخش جيترو پڙهڻ جو تکو هو، ايترو راندين جو بہ شوقين هو ۽ دل جان سان راندين ۾ حصو وٺندو هو. ڳوٺن ۾ جيڪي رانديون کيڏيون وينديون هيون، انهن ۾ ونجهہ وٽي، ڪوڏي ڪوڏي، اٽي ڏڪر ۽ شاهہ ڏڪر (هاڪي وانگر هڪ راند) تہ ٿينديون هيون، پر ڪي رانديون اهڙيون بہ هيون، جيڪي وڌيڪ ڌيان ۽ رٿابنديءَ سان کيڏيون وينديون هيون. انهن ۾ هڪ راند هئي ”سيڙهہ“ جنهن کي ”نانگيل ڦوسيل“ بہ چيو وڃي ٿو. هن ۾ سرن جو هڪ ننڍو منارو ٺاهجي ٿو ۽ جيڪا ڌر ڏڪ هڻي اهو ڪيرائي وجهي، ان کٽيو. ٻي راند ”ڪُوئي ڪن مَروڙي“ آهي، جنهن ۾ ٻاراڻا ٻول بہ ڪم اچن ٿا، پنهنجن همراهن کي لڪائيو ۽ پوءِ وٽن ٽڻن جا ٽاٽا ڏس ڏِٻا ٻيءَ ڌر پڪڙي، تنهن کان اڳ همراهن کي اچي پڙ ۾ پهچائيو ۽ سوڀ پائبي. اهي رانديون لاڙ توڙي ٻين پاسن ڏانهن بہ هلن ٿيون. هاڻي بہ جتي ٻي وندر نہ آهي، اتي کيڏجن ٿيون. نبي بخش خان بلوچ اهي ۽ ٻيون ڪيتريون رانديون کيڏيون.

مدرسي نوشهري ۾ داخلا:

ڳوٺ جي حالت جي مد نظر شاگرد نبي بخش جي تعليمي حاصلات هڪ ڪرشمو هو، جيڪو سنڌس شوق جو ئي ثمر هو. خير سان 1929ع ۾ مشهور نوشهري فيروز مدرسي هاءِ اسڪول ۾ انگريزي تعليم لاءِ داخل ٿيو ۽ بورڊنگ هائوس ۾ رهيو. بقول ڊاڪٽر صاحب اتي سنڌس بهترين ڏينهن گذريا ۽ تعليم تربيت، علم ۽ عمل جو سليقو آيو. ٻين لفظن ۾ تہ نوشهري جي تعليم ڪيس اڳتي جي علمي توڙي عملي زندگيءَ جي جدوجهد لاءِ تيار ڪيو.

قابل استاد:

بورڊنگ هائوس ۾ 120 تائين شاگرد رهندا هئا. بهترين استاد موجود هئا، جناب عثمان علي انصاري پرنسپال هو. مخدوم امير احمد صاحب جهڙي قرآن، فقهہ، تفسير ۽ عربي فارسيءَ زبان جي ڄاڻو سنڌس علمي شوق کي وڌيڪ ڇلا بخشي. مخدوم صاحب علمي ادبي سرگرمين جو سرواڻ هو ۽ سنڌس ترغيب سان مدرسي ۾ مشاعرا بہ ٿيندا هئا. شاگرد نبي بخش ۾ شاعرانہ شعور هو ۽ بزم مشاعري جو سيڪريٽري ٿيو ۽ مخدوم امير احمد صاحب جي تربيت سان مشاعرن ۽ ادبي نشستن مان گهڻو پرايائين. آخوند ڪريم بخش صاحب پيش امام هو. مسجد ديني سرگرمين ۽ مولودن جي مجلسن جو مرڪز هئي. راندين جو بهترين انتظام هو ۽ شاگرد ڪرڪيٽ، هاڪي ۽ ٻيون رانديون شوق سان ڪندا هئا. ڊرائنگ ٽيچر استاد گل محمد پٺاڻ ڊرائنگ توڙي راندين کيلن، سانگ پتلين ۽ ناٽڪ جي انداز جي سرگرمين ۾ اڳواڻ هو ۽ شاگردن کي همت، حوصلي ۽ اڳواڻيءَ جي تربيت ڏنائين.

نصابي ۽ غيرنصابي سرگرمين ۾ نوشهرو هڪ بهترين ادارو هو. ڪلاس ڀائي، جن کي ڊاڪٽر صاحب ڀاٻوهہ سان ساريندو هو، تن ۾ هي نالا اهم آهن: شير محمد بلوچ (چيف انجنيئر ٿيو)، قاضي محمد ابراهيم (ايس.ڊي.ايم ٿيو)، محمد ادريس ميمڻ (ڊي.ايس.پي ٿيو)، انور علي پنجابي ۽ بشارت حسين انصاري اهي هوشيار شاگرد هئا. استادن جي محنت جا بہ ڪيترائي مثال آهن. انهن ۾ مسٽر هگوراڻي سائنس ۽ مئٿميٽڪس جو استاد هو. شاگردن ۾ مقابلي جو لاڙو پيدا ڪيائين. ڏکيا سوال ڏيندو هو. جاميٽريءَ جا ڪي سوال اهڙا ڏيندو هو، جو شاگرد اسڪول مان موٽي بہ حل جي تلاش ۾ رهندا هئا. ڊاڪٽر صاحب ڪنهن دوست سان ڳالهہ ڪئي تہ هڪ سوال اهڙو هو، جو سنڌس ذهن ۾ ٻوڙندو رهيو ۽ ”خواب“ ۾ اچي حل ٿيو.

جهوناڳڙهہ ۽ علي ڳڙهہ:

هن ڀرپور زندگيءَ واري تعليم ۽ راندين جي دؤر ۾ نبي بخش خان هڪ هوشيار شاگرد رهيو. نوشهره اسڪول جي پڙهائيءَ جو ڪم ڏينهن جو ئي ڪندو هو، رات جو ڪونہ پڙهندو هو. آخر 1936ع ۾ بمبئي يونيورسٽيءَ مان مئٽرڪ پاس ڪيائين. گريجوئيشن لاءِ ڀهريائين ڊي جي سنڌ ڪاليج ڪراچي ۾ ۽ پوءِ بهاءُالدين ڪاليج جهوناڳڙهہ ۾ داخلا ورتائين. سنڌس تعليمي ڪارڪردگي نهايت شاندار رهي. هن سلسلي ۾ سماهي مهراڻ جي سوانح

نمبر 1957ع ۾، ابن دريد جي قصيدي "مقصوره ابن دريد" جي باري ۾ لکي ٿو ته پاڻ موڪل ۾ وطن وري ان کي مخدوم امير احمد صاحب کان پڙهيو ۽ ان جي معنيٰ ۽ مطلب کي پروڙڻ جي ڪوشش ڪيائين. اهڙي ڀرپور ڪوشش جو اهڙو ئي وڏو نتيجو نڪتو. پاڻ 1941ع ۾ بي.اي آنرس فرسٽ ڪلاس ۾ پاس ڪيائين. ڪاليج ۾ پهريون نمبر ۽ بمبئي يونيورسٽيءَ ۾ ٽيون نمبر آيو. وڌيڪ تعليم لاءِ مسلم يونيورسٽي علي ڳڙهه ۾ داخل ٿيو. ايم.اي ۾ به هو هڪ سراسري سطح جي شاگرد وانگر نه هو، پر عمدي ڪارڪردگي ئي سندس نظر ۾ رهي. ڪنهن به معاملي جي تهه تائين پهچڻ ۽ ڪنهن به موضوع جي صحيح معنيٰ حاصل ڪرڻ جي جستجو قائم رکندو آيو.

1943ع ۾ علي ڳڙهه يونيورسٽيءَ مان ايم.اي فرسٽ ڪلاس ۾ فرسٽ پوزيشن سان ڪيائين. ايل.ايل.بي به علي ڳڙه مان فرسٽ ڪلاس ۾ ڪيائين. هي زمانو ننڍي کنڊ ۾ سياسي اٿل پٿل ۽ هيجان جو هو. جوان سال شاگرد نبي بخش خان به هڪ هيجاني صورتحال مان لنگهي رهيو هو. علي ڳڙهه ۾ ڊاڪٽريٽ جو مقالو "سند تحت سطرة العرب" (سنڌ ۾ عرب حڪمراني) لکي پورو ڪرڻ وارو هو، جو ڪراچيءَ ۾ مسلمان شاگردن لاءِ پهريون ڪاليج يعني سنڌ مسلم ڪاليج کليو، جنهن لاءِ استادن جي ضرورت هئي. پير الاهي بخش صاحب وزير جي تاڪيد تي ڊاڪٽر صاحب اچي هن ڪاليج ۾ ڪجهه وقت لاءِ تدريس جو فرض سرانجام ڏنو.

ڪولمبيا يونيورسٽي:

قدرت اعليٰ تعليم لاءِ سندس علمي تشنگي کي دُور ڪرڻ لاءِ ٻيو موقعو فراهم ڪيو. ان وقت برٽش گورنمينٽ آف انڊيا مرڪزي اسڪالرشپن جو اعلان ڪيو. ڊاڪٽر صاحب دهليءَ مان آل انڊيا سطح تي اها اسڪالرشپ کٽي ۽ سرڪاري طور تي ڪولمبيا يونيورسٽي (نيويارڪ) ۾ سندس داخلا ٿي ۽ کيس ريسرچ جو موقعو مليو. پاڻ 16- آگسٽ 1946ع تي بمبئيءَ مان ولايت روانو ٿيو. هن سفر ۾ ئي ڪتاب "ٻيلاين جا ٻول" جي تاليف جي شرعات ٿي.

ڪولمبيا يونيورسٽيءَ ۾ رهي، نبي بخش خان 'تعليمي نظام ۽ انتظام' کي پنهنجو موضوع بڻايو ۽ اُتان ايم.ايڊ ۽ ڊاڪٽر آف ايڊيوڪيشن جون ڊگريون حاصل ڪيائين. ڊاڪٽريٽ جي دوُر ۾ کيس تعليم ۽ تحقيق جو بهترين موقعو مليو. ڪولمبيا ۾ تعليم ۽ تربيت لاءِ کيس بهترين استاد مليا. جن پروفيسرن جي رهبريءَ ۾ خاص نصابي ڪم ۽ ٿيسز مڪمل ڪيائين، اهي هي هئا: غير ملڪي شاگردن جي رهبريءَ لاءِ ڊاڪٽر ڪليئرنس لِنٽن مقرر هو، جنهن جي رهنمائي ۽ شفقت کي ڊاڪٽر صاحب ياد ڪندو هو. بين الاقوامي ثقافتن جي ڪورسز ڪرائڻ ۾ ڊاڪٽر ٽيوڪسبري هڪ بهترين استاد مليو. اهڙوئي ٻيو استاد ڊاڪٽر ٿامپسن هو، جيڪو ڪريڪيوليم ڪورسز تي عالمانه ليڪچر ڏيندو هو. اهڙيءَ طرح ٻيو بهترين استاد ڊاڪٽر ڪائونٽس هو. نبي بخش خان جي تحقيقي مقالي جو موضوع هو:

A Program of Teacher Education for the New State of Pakistan

تحقيقي مقالي (ٿيسز) جي تياريءَ لاءِ نبي بخش خان جو عمومي صلاحڪار ڊاڪٽر اي.ايس. ايوينڊن ۽ خاص صلاحڪار ڊاڪٽر ڪارل ڊبليو بِگلو (Dr. Karl W. Bigelow) هو.

وطن جي حُب:

'ڊاڪٽر آف ايڊيوڪيشن' جي ڊگري ملڻ کان پوءِ ڊاڪٽر بلوچ کي اقوام متحده ۾ نوڪريءَ جي آڇ ملي، پر پاڻ وطن جي خدمت جي جذبي ۾ مئي 1949ع ۾ سنڌ واپس موٽيو. هت هن کي جنهن ملازمت جو وعدو هو، سا ڪانه ملي ۽ جيسين ڪا ٻي نوڪري ملي، تيستائين ڊاڪٽر صاحب سفر لاءِ خاڪي ڪپڙن جا ٻه وڳا نهرائي، سنڌ کي ڏسڻ پسڻ لاءِ مئي 1949ع کان آگسٽ 1950ع تائين کنڊ ڪڙڇ گهميو ۽ علمي ڪچهريون ڪندو رهيو ۽ تاريخي هنڌن کي ڏسندو رهيو.

ڊاڪٽر صاحب کي راڳ جو گهڻو شوق رهيو ۽ سندس ڳوٺ جو الهڏنو فقير ماڇي هن فن ۾ سندس استاد هو. راڳ سان گڏ ملهه جي فن کي مقبول بنائڻ لاءِ به گهڻي ڪوشش ورتائين. ڀٽ شاهه تي پهريون پيرو

ڪرڪيٽ وانگر ملاکڙي جي ڪمينٽري (روان تبصرو) ڪرڻ جو انتظام ڪيائين. ملھ ايسوسيئيشن ٺهرايائين، جنھن جو مير رسول بخش ٽالپر صدر ٿيو. حيدرآباد جي نياز اسٽيڊيم ۾ جيڪا پهرين وڏي راند ٿي، سو ملاکڙو هو. ڊاڪٽر صاحب گهڻو پاڻ پتوڙيو، پر ميهر شاھ جي ميلي تي ٻتوري ۾ جڏهن نامور ملھ وعدو ڪري نہ پهتا تہ پاڻ ڏاڍو مايوس ٿيو ۽ وري هن معاملي ۾ هٿ نہ وڌائين. 1949ع ۾ وطن ورڻ بعد هڪ سال کان وڌيڪ عرصي تائين ڪيس نوڪري ڪانہ ملي. سيپٽمبر 1950ع ۾ حڪومت پاڪستان جي محڪمہ انفارميشن براڊڪاسٽنگ ڊويزن ۾ 'آفيسر بہ ڪار خاص' (O.S.D) مقرر ڪيو ويو، ان بعد مرڪزي پبلڪ سروس ڪميشن ڪيس ڪلاس ون ۾ چونڊيو ۽ ڪيس وچ مشرق ۾ تعلقات عامہ جي شعبي ۾ دمشق ۾ مقرر ڪيو ويو.

سنڌ يونيورسٽي:

ڊاڪٽر صاحب جي دل ۾ تعليم ذريعي سنڌ ۾ سجاڳي آڻڻ جو جوش جذبو هو تہ ٻئي طرف علامہ آءِ.آءِ.قاضيءَ جي ترغيب هئي، سو ان عهدي تان استعيفيٰ ڏيئي اچي سيپٽمبر 1951ع ۾ سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ شعبي تعليم جو پهريون پروفيسر ٿيو. ان بعد سنڌي شعبي کولڻ لاءِ اعزازي پروفيسر ۽ سربراھ ٿي محنت ڪيائين. سنڌي شعبي ۾ تحقيق جو بنياد سنڌس ڪوشش جو مرهون منت آهي. هتي ايم.اي فائينل (سنڌي) لاءِ مڪمل ٿيسز (اصلي يا ترجمو) جو سلسلو هليو ۽ 1953ع کان 1961ع تائين پنجاھ ٿيسز لکيون ويون، جن مان 35 مشهور انگريزي ڪتابن جا نوٽن ۽ حاشين سان ترجما آهن ۽ 15 طبعزاد آهن. هن وقت تائين ايم.اي جي هنن ٿيسز مان فقط چار ڇپجي سگهيون آهن.

ڊاڪٽر صاحب 1958ع تائين سنڌي شعبي جو سربراھ رهيو. پوءِ پروفيسر علي نواز جتوئيءَ چارج ورتي. وچ ۾ 16 مارچ 1953ع کان 30 جولاءِ 1954ع تائين پروفيسر محبوب علي چنہ بہ سنڌي شعبي جو استاد رهيو، پر يونيورسٽي ۾ سنڌي شعبي جي علمي حيثيت ڊاڪٽر صاحب جي محنت ۽ علمي معيار سبب قائم ٿي.

سنڌ يونيورسٽيءَ جي تعليم جو شعبو، جيڪو پهرين هڪ ڊپارٽمينٽ هو، سو پوءِ انسٽيٽيوٽ بڻيو، تنهن ۾ ڊاڪٽر صاحب پروفيسر ۽ پوءِ ڊائريڪٽر رهيو. اهو عرصو 1951ع کان 1976ع تائين هو. تنهن وچ ۾ ڊاڪٽر صاحب ڊسمبر 1973ع ۾ سنڌ يونيورسٽيءَ جو وائيس چانسلر مقرر ٿيو، جتي جنوري 1976ع تائين خدمتون سرانجام ڏنائين. 1973ع ۾ ڊاڪٽر صاحب کي نيشنل ميرٽ پروفيسر جو درجو مليو.

انتظامي خدمتون:

1976ع کان وٺي ڊاڪٽر صاحب جي اسلام آباد ۾ علمي خدمتن جو دؤر شروع ٿئي ٿو. اتي بہ اوتري ئي تندهيءَ سان ڪم ڪيائين، جيترو سنڌ ۾ پنهنجي جوانيءَ ۾ ڪيائين. ان وقت (1976ع ۾) ڊاڪٽر صاحب جي عمر 60 جي قريب هئي. ڊاڪٽر صاحب کي اسلام آباد ۾ وفاقي وزارت تعليم ۾ سيڪريٽري جي گريڊ ۾ آفيسر بڪار خاص مقرر ڪيو ويو، جتي پاڻ جنوري 1976ع کان آگسٽ 1977ع تائين ڪم ڪيائين. ان عرصي ۾ هو "فيڊرل پي ڪميشن" (Federal Pay Commission) جو برجستو ميمبر ٿي رهيو. سيپٽمبر 1977ع کان مارچ 1979ع تائين ٻي وزارت يعني وزارت ثقافت، آثار قديمہ، راندين ۽ سياحت ۾ آيو. ان وچ ۾ پاڻ اپريل 1977ع کان جنوري 1979ع تائين وفاقي ريويو بورڊ (Federal Review Board) جو ميمبر ٿي رهيو. 1 جولاءِ کان 10 آڪٽوبر 1979ع تائين قومي ڪميشن تحقيق، تاريخ ۽ ثقافت جو چيئرمين رهيو، جتان ڊاڪٽر صاحب 22 نومبر 1980ع تي اسلاميہ يونيورسٽي اسلام آباد جو باني وائيس چانسيلر مقرر ٿيو. هن عهدي تي آگسٽ 1983ع تائين رهيو ۽ هڪ نئين يونيورسٽيءَ جا بنياد پُختا ڪيائين. ڊاڪٽر صاحب تاريخي ۽ ثقافتي تحقيق جي قومي ڪميشن جو چيئرمين بہ انهيءَ وچ ۾ رهندو آيو. آڪٽوبر 1979ع کان 1982ع تائين هن ڪميشن جي نئين تشڪيل ۾ بہ ڊائريڪٽر رهيو. سندس ايامڪاريءَ ۾ هن اداري مان گهڻائي اهم ڪتاب شايع ٿيا، جن مان پنجن جو تعلق 'سنڌ' جي موضوع سان هو. ڊاڪٽر صاحب 1983ع کان وٺي 1989ع تائين نيشنل هجره ڪائونسل اسلام آباد جو

ڊئريڪٽر/ مشير رهيو ۽ بعد ۾ سن 1991ع ۾ سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ جو چيئرمين مقرر ٿيو، جتي 1993ع تائين خدمتون بجا آنديائين.

قومي اعزاز ۽ ايوارڊ:

ڊاڪٽر صاحب کي سندس مثالي علمي ڪم تي اعليٰ صدارتي قومي ايوارڊ به مليا. جن ۾ ايوب خان جي حڪومت ۾ تمغه پاڪستان ۽ ستاره قائداعظم اچي وڃن ٿا. 1979ع ۾ کيس صدارتي 'تمغه حسن ڪارڪردگي' مليو. 1991ع ۾ کيس 'اعزاز ڪمال' حاصل ٿيو ۽ اڳتي هلي پرويز مشرف جي حڪومت ۾ (2002ع) ۾ "ستاره امتياز" ڏنو ويو، جو ايوان صدر ۾ سندس نياڻيءَ ورتو. وفات کان چند ڏينهن اڳ 23 مارچ تي يوم پاڪستان جي حوالي سان ڊاڪٽر صاحب لاءِ اعلانيل مُلڪ جو اعليٰ ترين سول ايوارڊ "هلال امتياز" کيس سندس گهر پُهچايو ويو. پر ڊاڪٽر صاحب جو علمي مرتبو ۽ تحقيقي ڪم انهن تمغن کان گهڻو گهڻو اوچو ۽ اُتاهون آهي. ان جو احساس فقط قدر وارن ۽ سجاڳ دلين کي آهي.

پڙهائيءَ جي سلسلي ۾ اڳ ۾ لکي آيا آهيون ته پاڻ پڙهائيءَ ۾ مصروف رهيو ۽ شاندار تعليمي نتيجا نڪرندا رهيا. تحقيق ۽ لکڻ پڙهڻ جو سمورو ڏور ڊاڪٽر صاحب هڪ مُهر- جُو شخص وانگر گذاريو آهي. جيڪو به مقالو، ڪتاب يا ڪا رٿا هٿ ۾ رهيس ته صبح جو اک کلڻ سان پهرين ان جي پُڄتي ڪيائين. اگر کيس صبح جي پهر ۾ ڪا مصروفيت نه رهي ته ان ڏينهن منجهند تائين لکڻ پڙهڻ ۾ مصروف رهيو. منجهند جي ماني ۽ آرام کان پوءِ به ٽي ڪلاڪ ڪم سندس دستوري مشغلو رهيو. سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ قائم ٿيل آفيس ۾ ڊڪشنري يا لوڪ ادب جي ڪتابن تي ڪلاڪن جا ڪلاڪ ڪم ته سندس هڪ معمول رهيو. رات جو 12 بجي ۽ هڪ تائين لکڻ پڙهڻ ۽ تحقيق جو ڪم ڊاڪٽر صاحب ائين جاري رکيو، جيئن سمهڻ وارا سمهڻ کي اوليت ڏين ۽ ڪچهريءَ جا ڪوڏيا ڪچهريءَ ۾ اڌ رات تائين جاڳن. ائين علمي دنيا جي هن پورهيت ۽ ثقافت جي سرواڻ اڻٿڪ انداز ۾ پنهنجي ڪم ڪيو.

انسان کي آرام به ڪپي، صحت کي صحيح رکڻ لاءِ گهمڻ ڦرڻ، ڪجهه تفريح ڪرڻ، دوستن ڏي اچڻ ۽ سير سفر، شڪار ڪرڻ به ڪپي. ڊاڪٽر صاحب به موڪلن ۾ سير ۽ تفريح جو شوق ڪندو رهيو. انهيءَ بهاني فرصت جي گهڙين جو صحيح استعمال به ڪيائين ۽ مجموعي طرح هڪ صحتمند زندگي بسر ڪيائين.

ڊاڪٽر صاحب جڏهن 1985ع ۾ هڪ علمي دوري جي سلسلي ۾ 5 مئي تي سعودي عربيه ڪويت، شام، تيونس، الجزائر ۽ مراڪش کان ٿيندو لنڊن پهتو ته محنت ۽ سفر سبب طبعيت خراب ٿي پيئي ۽ 10 مئي 1985ع تي سندس دل جو آپريشن ٿيو. الحمد لله! پاڻ صحتمند ٿيو ۽ وطن موٽي پنهنجي ڪم ۾ اچي مصروف ٿيو.

ڊاڪٽر صاحب 6 اپريل 2011ع بمطابق 2 جمادي الاول 1432هه بروز اربعا صبح صادق مهل هن فاني جهان مان لاڏاڻو ڪري، ڪنهن بهتر جهان ۾ جاگزين ٿيا.

نوٽ:

ڊاڪٽر صاحب جي پهرين جنازي نماز، سنڌ مسلم هائوسنگ سوسائٽي، قاسم آباد جي پارڪ ۾ شام 5:30 وڳي شيخ الحديث مفتي محمد رحيم سڪندري (جامعہ راشديہ پيرجو ڳوٺ) ادا ڪرائي، جنهن ۾ هزارن جي تعداد ۾ زندگيءَ جي هر شعبي سان تعلق رکندڙ ماڻهن عقيدتمندن، اديبن ۽ شاعرن، دانشورن ۽ صحافين، شاگردن ۽ شهر جي معززن شرڪت ڪئي. ٻي جنازي نماز، تدفين وقت سنڌ يونيورسٽي ڄام شورو ۾ شام 6:30 وڳي حافظ محمد يوسف پنهيرو سڪندري ادا ڪرائي. ان بعد سندن خاڪي جسد علامہ آءِ آءِ قاضيءَ جي مزار جي پيرانديءَ ۾ (سندن وصيت مطابق) مٽيءَ ماءُ حوالي ڪيو ويو. الله تعاليٰ ڊاڪٽر صاحب جي بخشش ۽ مغفرت فرمائي. (آمين). پاڻ سوڳوارن ۾ پنج فرزند ۽ ٽي نياڻيون ڇڏيائين.

هيءُ مواد ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجي صاحب جي ڪتاب 'ڊاڪٽر بلوچ- هڪ مطالعو' تان ورتو ويو آهي.

قلمي پورهيو*

لوڪ ادب:

1. **مداحون ۽ مناجاتون**، 1959ع، سنڌي ادبي بورڊ، جام شورو
2. **مناقبا**، 1960ع، سنڌي ادبي بورڊ، جام شورو
3. **معجزا**، 1960ع، سنڌي ادبي بورڊ، جام شورو
4. **مولود**، 1961ع، سنڌي ادبي بورڊ، جام شورو
5. **ٽيهه اکريون** (ڀاڱو پهريون)، 1960ع، سنڌي ادبي بورڊ، جام شورو
6. **ٽيهه اکريون** (ڀاڱو ٻيو) 1961ع، سنڌي ادبي بورڊ، جام شورو
7. **هفتا، ڏينهن، راتيون ۽ مهينا**، 1961ع، سنڌي ادبي بورڊ، جام شورو
8. **جنگناما**، 1984ع، سنڌي ادبي بورڊ، جام شورو
9. **واقعاتي بيت**، 1961ع، سنڌي ادبي بورڊ، جام شورو
10. **مناظرا**، 1961ع، سنڌي ادبي بورڊ، جام شورو
11. **سنڌي سينگار شاعري**، 1986ع، سنڌي ادبي بورڊ، جام شورو
12. **پروليون، ڏٺون، معمائون ۽ پول**، 1965ع، سنڌي ادبي بورڊ، جام شورو
13. **ڳجهارتون**، 1969ع، سنڌي ادبي بورڊ، جام شورو
14. **ڏور**، 1970ع، سنڌي ادبي بورڊ، جام شورو
15. **ڳيچ** (جلد پهريون ۽ ٻيو گڏ) 1963ع، سنڌي ادبي بورڊ، جام شورو
16. **لوڪ گيت**، 1965ع، سنڌي ادبي بورڊ، جام شورو
17. **بيت**، 1971ع، سنڌي ادبي بورڊ، جام شورو
18. **ٽِه جا بيت** (سانوڻ ۽ سندس ساٿياري)، 1970ع، سنڌي ادبي بورڊ، جام شورو
19. **قافيون** (جلد پهريون)، 1985ع، سنڌي ادبي بورڊ، جام شورو
20. **قافيون** (جلد ٻيو)، 1987ع، سنڌي ادبي بورڊ، جام شورو
21. **قافيون** (جلد ٽيون)، 1990ع، سنڌي ادبي بورڊ، جام شورو
22. **سنڌي لوڪ ڪهاڻيون-1** (بادشاهن ۽ راڻين، شهزادن ۽ شهزادين جون ڳالهيون) 1987ع، سنڌي ادبي بورڊ، جام شورو
23. **سنڌي لوڪ ڪهاڻيون-2** (بادشاهن، وزيرن ۽ سوداگرن جون ڳالهيون)، 1977ع، سنڌي ادبي بورڊ، جام شورو
24. **سنڌي لوڪ ڪهاڻيون-3** (پرين، ديون، جادوگرن، ڏائڻين ۽ نجومين جون ڳالهيون)، 1987ع، سنڌي ادبي بورڊ، جام شورو
25. **سنڌي لوڪ ڪهاڻيون-4** (بادشاهن، شاهوڪارن، ڏاهن، نگن ۽ ٻين جون ڳالهيون)، 1961ع، سنڌي ادبي بورڊ، جام شورو
26. **سنڌي لوڪ ڪهاڻيون-5** (ٻاراڻيون آکاڻيون)، 1962ع، سنڌي ادبي بورڊ، جام شورو
27. **سنڌي لوڪ ڪهاڻيون-6** (جانورن ۽ پکين جون آکاڻيون)، 1964ع، سنڌي ادبي بورڊ، جام شورو
28. **سنڌي لوڪ ڪهاڻيون-7** (ڳاهن سان ڳالهيون)، 1964ع، سنڌي ادبي بورڊ، جام شورو
29. **مشهور سنڌي قصا**: رزميه داستان -1 دودو چنيسر (جلد پهريون)، 1976ع، سنڌي ادبي بورڊ، جام شورو
30. **مشهور سنڌي قصا**: رزميه داستان -2 دودو چنيسر (جلد ٻيو)، 1977ع، سنڌي ادبي بورڊ، جام شورو
31. **مشهور سنڌي قصا**: سنڌ جا عشقيه داستان-1، موکي متارا، مري ۽ مگ ٿر، اُڍو ڪيهر ۽ هوٿل پري، ڦل وڏوئو ۽ پوري، لاکو ڦلاڻي، 1964ع، سنڌي ادبي بورڊ، جام شورو
32. **مشهور سنڌي قصا**: سنڌ جا عشقيه داستان-2،

* ڪتاب- علم، ادب، تاريخ ۽ ثقافت جو عظيم اسڪالر، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ (تعزيتي تاثرات) مرتب- حافظ محمد يوسف پنهور، ڇپائيندڙ: سنڌ مائڪ موتي تنظيم (2011ع) جي ٿورن سان.

سهڻي ميهار ۽ نوري ڄام تماچي، 1972ع، سنڌي ادبي بورڊ، ڄام شورو

33. **مشهور سنڌي قصا**: سنڌ جا عشقيه داستان-3، ليلان چنيسر، 1971ع، سنڌي ادبي بورڊ، ڄام شورو

34. **مشهور سنڌي قصا**: سنڌ جا عشقيه داستان-4، سسئي پنهون، 1964ع، سنڌي ادبي بورڊ، ڄام شورو

35. **مشهور سنڌي قصا**: سنڌ جا عشقيه داستان-5، مومل راڻو، 1975ع، سنڌي ادبي بورڊ، ڄام شورو

36. **مشهور سنڌي قصا**: سنڌ جا عشقيه داستان-6، سورٺ راءِ ڏياچ ۽ هير رانجهو، 1976ع، سنڌي ادبي بورڊ، ڄام شورو

37. **مشهور سنڌي قصا**: سنڌ جي حب الوطنيءَ جو داستان، عمر مارئي، 1976ع، سنڌي ادبي بورڊ، ڄام شورو

38. **مشهور سنڌي قصا**: سنڌ جا عشقيه داستان-8، ڊول مارو، 1969ع، سنڌي ادبي بورڊ، ڄام شورو

39. **سنڌ جي سورهيائي ۽ هنرمنديءَ جو داستان**- مورڙو ۽ مانگر مڇ، 1967ع، سنڌي ادبي بورڊ، ڄام شورو

40. **مشهور سنڌي قصا**: ٻاهريان قصا ۽ عشقيه داستان -7، 1964ع، سنڌي ادبي بورڊ، ڄام شورو

41. **رسمون، رواج ۽ سوڻ ساڻ**، 1978ع، سنڌي ادبي بورڊ، ڄام شورو

42. **سنڌي هنر شاعري**، 1991ع، سنڌي ادبي بورڊ، ڄام شورو

اهڙيءَ طرح سنڌي ادبي بورڊ پاران ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب جا ترتيب ڏنل لوڪ ادب سلسلي جا جملي 42 ڪتاب ڇپيل آهن. ان کان سواءِ سندن تاليف ڪيل هينئن ٽي ڪتاب پڻ لوڪ ادب سلسلي جي ڪتابن ۾ شمار ٿيڻ گهرجن ۽ ائين اهي جملي 45 ڪتاب ٿين ٿا:

ٻيلاين جا ٻول: 1951ع (پهريون ڇاپو): سنڌ يونيورسٽي، حيدرآباد ۽ 1970ع (ٻيو ڇاپو) زيب ادبي مرڪز، حيدرآباد

لاڪو ڦُلاڻي: 1958ع، سنڌي مجلس، شعبه سنڌي، سنڌ يونيورسٽي، حيدرآباد

هرڳنيو: (مؤلف: آخوند عبدالرحيم وفا عباسي: مقدمو ۽ ايڊيٽنگ: ڊاڪٽر بلوچ) 1993ع، سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو، حيدرآباد

سنڌي اساسي (ڪلاسيڪي) شاعري:

1. قاضي قاضن جو رسالو، 1999ع، انسٽيٽيوٽ آف سنڌ الاجي، ڄام شورو
2. شاهه لطف الله قادريءَ جو ڪلام، 1968، انسٽيٽيوٽ آف سنڌ الاجي، ڄام شورو
3. ميين شاهه عنات جو ڪلام، 1963ع، سنڌي ادبي بورڊ
4. خليفي نبي بخش صاحب جو رسالو، 1966ع، سنڌي ادبي بورڊ
5. شاهه شريف ٻاڏائيءَ جو رسالو، 1972ع، انسٽيٽيوٽ آف سنڌ الاجي، ڄام شورو
6. راڳنامو: صوفي صادق فقير سومرو، 1981ع، شاهه عبداللطيف، ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز
7. رسالو غلام محمد خانزئيءَ جو، 1985ع، شاهه عبداللطيف، ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز
8. ڪليات حمل، 1953ع، سنڌي ادبي بورڊ
9. ڪلام فقير نواب ولي محمد لغاري، 1968ع، سنڌي ادبي بورڊ
10. ڪليات سانگي، 1969ع، سنڌي ادبي بورڊ
11. سيف الملوڪ عرف سيفلنامو: مولوي لطف عليءَ جي سرائيڪي شاعري، 1960ع، سنڌي ادبي بورڊ
12. خليفي غلام نبي جو رسالو:2011ع - حُر هسٽاريڪل سوسائٽي، سانگهڙ.

تحقيقي مقدما:

ان کان سواءِ هينين ڪتابن تي ڊاڪٽر بلوچ صاحب جا جامع، تاريخي ۽ تحقيقي مقدما لکيل آهن:

اصغر سائينءَ جو ڪلام: پهريون ڇاپو (تحقيق: مولوي عبدالغفور شر سڪندري، مقدمو: ڊاڪٽر نبي

بخش خان بلوچ) 1980ع، چوٿون ڇاپو- تحقيق: پروفيسر محمد فاضل، پيش لفظ ۽ اڳيون مقدمو شامل: ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ)، 1999، جمعيت علماءِ سڪندريه، پيرجو ڳوٺ

ديوان مسڪين: پير حزب الله شاهه راشدي مسڪينؒ جو ڪلام (مقدمو: ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ)، جمعيت علماءِ سڪندريه، پير جو ڳوٺ

لغتون:

1. **جامع سنڌي لغات** (جلد پهريون) 1960ع، سنڌي ادبي بورڊ
2. **جامع سنڌي لغات** (جلد ٻيو) 1981ع، سنڌي ادبي بورڊ
3. **جامع سنڌي لغات** (جلد ٽيون) 1960ع، سنڌي ادبي بورڊ
4. **جامع سنڌي لغات** (جلد چوٿون) 1985ع، سنڌي ادبي بورڊ
5. **جامع سنڌي لغات** (جلد پنجون) 1988ع، سنڌي ادبي بورڊ
6. **سنڌي اردو لغت:** (ڊاڪٽر غلام مصطفيٰ خان سان گڏ) 1959ع، سنڌ يونيورسٽي، حيدرآباد
7. **نئين جامع سنڌي لغات** (جلد پهريون) 2004ع، سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو
8. **نئين جامع سنڌي لغات** (جلد ٻيو) 2005ع، سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو
9. **نئين جامع سنڌي لغات** (جلد ٽيون) 2007ع، سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو
10. **اردو سنڌي لغت:** (ايضاً) 1960ع (پهريون ڇاپو)، سنڌ يونيورسٽي، حيدرآباد، 1989ع، (ٻيو ڇاپو) انسٽيٽيوٽ آف سنڌ الاجي، ڄام شورو
11. **هڪ جلدي سنڌي لغت:** 1998ع سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو، حيدرآباد
12. **جواهر لغات اڪيچار سنڌي:** (مؤلف: آخوند عبدالرحيم وفا عباسي، ايڊيٽنگ: ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ) 1993ع، سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو، حيدرآباد
13. **فرهنگ قوام فاروقي** (مطالعو)
14. **شاهه جي رسالي جي لغت "روشني"** (2002ع)

سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو.

سنڌ جي تاريخ:

1. **تاريخ معصومي** (فارسي متن جو سنڌي ترجمو: مخدوم امير احمد، تحقيق ۽ وضاحتي نوٽن سان مقدمو: ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ) 1953ع، سنڌي ادبي بورڊ
2. **فتحنامو (چچنامو):** فارسي متن جو سنڌي ترجمو مخدوم امير احمد- مقدمو ۽ حواشي: ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، 1954ع، سنڌي ادبي بورڊ
3. **تحفة الڪرام** (فارسي متن جو سنڌي ترجمو: مخدوم امير احمد، ايڊيٽنگ ۽ مقدمو: ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ)، 1957ع، سنڌي ادبي بورڊ
4. **سومرن جو دور** (دودي چينسر جي ڳالهه ۽ ٻئي روايتي ذخيري جي روشنيءَ ۾)، سيپٽمبر 1980ع، سنڌي ادبي بورڊ، ڄام شورو

سنڌي ٻولي، ادب ۽ موسيقيءَ جون تاريخون:

1. **سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب جي تاريخ:** (1962ع (پهريون ڇاپو، "سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ" عنوان سان، سنڌ يونيورسٽي پريس)، 1980 (ٻيو ڇاپو: "سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب جي مختصر تاريخ" جي عنوان سان، زيب ادبي مرڪز حيدرآباد)، 1990 ۽ 1999ع (ٽيون ۽ چوٿون، وڌايل ۽ سڌاريل ڇاپو)، پاڪستان اسٽڊي سينٽر، سنڌ يونيورسٽي، ڄام شورو
2. **سنڌي موسيقيءَ جي مختصر تاريخ:** 1978ع، شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز، ڀٽ شاهه
3. **سنڌي صورتخطي ۽ خطاطي:** 1992ع، سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو، حيدرآباد
4. **سنڌي ٻوليءَ جو اڳاٽو منظوم ذخيرو:** 1993ع، سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو، حيدرآباد
5. **علم موسيقي:** شاعر رمضان واڍو، 2006ع، سنڌي ادبي بورڊ ڄام شورو

متفرق موضوع

1. **سپ رنگ:** 1968ع، مهراڻ آرٽس ڪائونسل، حيدرآباد
2. **سنڌ جي مڇي** (مڇي جي مڇيءَ جو مطالعو)، 1993ع، سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو، حيدرآباد

3. سنڌ جي مڇي (ڪاري جي مڇيءَ جو مطالعو)، 1995ع. سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو، حيدرآباد
4. **اسان جو ڳوٺ: جعفر خان لغاري**، 1999ع خليل ڪتاب گهر، خيرپورميرس
5. **رهاڻ هيرن ڪاڻ** (جلد پهريون)، 2000ع، خليل ڪتاب گهر، خيرپورميرس
6. **رهاڻ هيرن ڪاڻ** (جلد ٻيو)، 2001ع، نيوفيلڊس پبليڪيشن، حيدرآباد
7. **رهاڻ هيرن ڪاڻ** (جلد ٽيون)، 2002ع، مهراڻ اڪيڊمي، شڪارپور
8. **رهاڻ هيرن ڪاڻ** (جلد چوٿون)، 2003ع، نيوفيلڊس پبليڪيشن، حيدرآباد
9. **رهاڻ هيرن ڪاڻ** (جلد پنجون)، 2003ع، سنڌي ساهت گهر، حيدرآباد
10. **رهاڻ هيرن ڪاڻ** (جلد ڇهون)، 2005ع، مهراڻ اڪيڊمي، شڪارپور
11. **رهاڻ هيرن ڪاڻ** (جلد ستون)، 2007ع، سنڌي ادبي بورڊ، ڄام شورو
12. **رهاڻ هيرن ڪاڻ** (جلد اٺون)، 2008ع، انسٽيٽيوٽ آف سنڌ الاجي، ڄام شورو
13. **رهاڻ هيرن ڪاڻ** (جلد نائون)، 2009ع، ماڻڪ موتي تنظيم، حيدرآباد
14. **رهاڻ هيرن ڪاڻ** (جلد ڏهون)، 2010ع، انسٽيٽيوٽ آف سنڌ الاجي، ڄام شورو
15. ڳڏهه: 1946ع (پهريون ڇاپو، ڪراچي)

لطيفيات:

(الف) شاهه جي رسالي جو تحقيقي ايڊيشن:

1. **شاهه جو رسالو** (جلد پهريون) 1989ع
2. **شاهه جو رسالو** (جلد ٻيو) 1992ع
3. **شاهه جو رسالو** (جلد ٽيون) 1994ع
4. **شاهه جو رسالو** (جلد چوٿون) 1997ع
5. **شاهه جو رسالو** (جلد پنجون) 1997ع
6. **شاهه جو رسالو** (جلد ڇهون) 1995ع
7. **شاهه جو رسالو** (جلد ستون) 1998ع
8. **شاهه جو رسالو** (شاهه جي ڪلام جو مڪمل متن: جلد اٺون ۽ نائون)، 1999ع، علامه قاضي رسالو تحقيقي رٿا اشاعت، حيدرآباد
9. **شاهه جو رسالو** (رسالي جو ڪلام: جلد ڏهون)، 1996ع، علامه قاضي رسالو تحقيقي رٿا اشاعت، حيدرآباد
10. **شاهه جو رسالو** (10 جلد هڪ جلد ۾)، 2009ع، ثقافت ۽ سياحت کاتو، حڪومت سنڌ

(ب) شاهه جي رسالي بابت وڌيڪ تحقيق:

1. **شاهه جي رسالي جا سرچشما:** (جلد پهريون) 1972ع، شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز، ڀٽ شاهه
2. **شاهه جي رسالي جي ترتيب:** 1974ع، شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز، ڀٽ شاهه
3. **شاهه جو رسالو:** (برٽش ميوزيم ۾ محفوظ قلمي نسخي تي آڌاريل) 1969ع، شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز، ڀٽ شاهه
4. **شاهه جو رسالو:** (سر ڪلياڻ سان شروع ٿيندڙ ٽن قلمي نسخن سان ڀيٽي تيار ڪيل) 1974ع، شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز، ڀٽ شاهه
5. **شاهه جو رسالو:** (ڏهن قلمي نسخن تي آڌاريل، سُر سسئيءَ سان شروع ٿيندڙ) 1977ع، شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز، ڀٽ شاهه
6. **شاهه عبداللطيفؒ:** (سوانح، رسالي ۽ راڳ بابت تحقيقي مضمون)، 1990ع، مهراڻ اڪيڊمي، شڪارپور
7. **لطائف لطيفي:** (فارسي متن، مصنف: مير عبدالحسين سانگي، ايڊيٽنگ ۽ ترتيب: ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ)، 1967ع، شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز، ڀٽ شاهه
8. **پنج گنج:** (مصنف قادر بخش بيدل: مقدمو: ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ) 1976ع، شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز، ڀٽ شاهه
9. **احوال شاهه عبداللطيف ڀٽائي:** (مصنف مرزا قليچ بيگ، مقدمو ۽ سُڌ سنوار: ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ) 1972ع، شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه

ثقافتي مرڪز، ڀٽ شاهه

(ت) باقي لطيفيات:

(هينيان ڪتاب ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي زيرنگراني ۽ رهنمائيءَ هيٺ مرتب ٿيا)

1. **شاهه جي رسالي ۾ اسلامي اقدار:** (ترتيب) 1967ع، شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز، ڀٽ شاهه
2. **شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ جي ڪلام ۾ اخلاق ۽ ڪردار جو معيار:** (ترتيب) 1968ع، شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز، ڀٽ شاهه
3. **شاهه عبداللطيف ڀٽائي، سنڌي ٻوليءَ جو معمار:** (ترتيب) 1969ع، شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز، ڀٽ شاهه
4. **سُر ڪلياڻ جو مطالعو:** (ترتيب) 1970ع، شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز، ڀٽ شاهه
5. **سُر جمن جو مطالعو:** (ترتيب) 1971ع، شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز، ڀٽ شاهه
6. **سُر ڪنڀات جو مطالعو:** (ترتيب) 1972ع، شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز، ڀٽ شاهه
7. **سُر سريراڳ جو مطالعو:** (ترتيب) 1973ع، شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز، ڀٽ شاهه
8. **سُر سامونڊيءَ جو مطالعو:** (ترتيب) 1974ع، شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز، ڀٽ شاهه
9. **سُر سهڻيءَ جو مطالعو:** (ترتيب) 1975ع، شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز، ڀٽ شاهه
10. **سُر سسئي آبريءَ جو مطالعو:** (ترتيب) 1976ع، شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز، ڀٽ شاهه
11. **سُر معذوريءَ جو مطالعو:** (ترتيب) 1977ع، شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز، ڀٽ شاهه
12. **لطيف سالگرهه مخزن 1-2:** (ترتيب) 1960ع، شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز، ڀٽ شاهه
13. **لطيف سالگرهه مخزن 3:** (ترتيب) 1961ع، شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز، ڀٽ شاهه
14. **لطيف سالگرهه مخزن 4-5:** (ترتيب) 1964ع، شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز، ڀٽ شاهه
15. **لطيف سالگرهه مخزن 6-7-8:** (ترتيب) 1967ع، شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز، ڀٽ شاهه
16. **لطيف سالگرهه مخزن 9:** (ترتيب) 1968ع، شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز، ڀٽ شاهه
17. **لطيف سالگرهه مخزن 10:** (ترتيب) 1960ع، شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز، ڀٽ شاهه
18. **لطيف سالگرهه مخزن 11-12:** (ترتيب) 1960ع، شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز، ڀٽ شاهه
19. **لطيف سالگرهه مخزن 12-13:** (ترتيب) 1960ع، شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز، ڀٽ شاهه
20. **لطيف سالگرهه مخزن 14-15:** (ترتيب) 1960ع، شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز، ڀٽ شاهه

اردو ڪتاب:

1. *سندھ میں اردو شاعری:* (17 صدی سے 1930ء تک: ترتیب و تدوین): 1967ء، طبع اول، مہران آرٹس کاؤنسل، حیدرآباد، 1970ء (طبع دوم) اور 1978ء (طبع سوم) مجلس ترقی ادب، لاہور
2. *مولانا آزاد سبحانی:* (تحریک آزادی کے مقتدر رہنما) فروری 1989ء، ادارہ تحقیقات پاکستان، دانشگاہ پنجاب، لاہور
3. *دیوان ماتم:* تصنیف: فضل محمد طبیب حیدرآبادی (19 صدی کا اردو شاعر) 1990ء، سندھی ادبی بورڈ، جام شورو، حیدرآباد
4. *دیوان شوق افزا معرف دیوان صابر:* (اوائلی اردو شاعر) 1190ھ-1120ھ) جون 1984ء، اردو سائنس بورڈ، لاہور
5. *طلبہ اور تعلیم:* (قائداعظم نے کیا سوچا اور کیا کہا) 1976ء (6 ایڈیشنس) قائداعظم اکیڈمی، اسلام آباد
6. *کابل کی ڈائری:* مولانا عبیداللہ سندھی کی لکھی ہوئی کابل کی ڈائری کے مواد کو ڈاکٹر بلوچ صاحب نے بڑی محنت سے مولانا سندھی کے رفیق اور پیروکار مولانا عبداللہ لغاری کی یادداشت کی بنا پر (ان سے سُن کر)

شروعاتی مسودے کی صورت میں مرتب کیا، (جس کی تصحیح بعد میں ڈاکٹر غلام مصطفیٰ خان نے کی)۔ ڈاکٹر بلوچ صاحب نے اس کتاب کو 1989ء میں نیشنل انسٹیٹیوٹ آف کلچرل اینڈ ریسرچ اسلام آباد سے شائع کیا)

7. **گوشۂ بلوچ:** اردو ڈپارٹمنٹ، سندھ یونیورسٹی، جامشورو کی طرف سے مرتب ہوا۔ اس میں شامل مواد کے مصنف ڈاکٹر بلوچ ہیں۔

8. **گلشن اردو (اردو مقالات کا مجموعہ):** 2010ء، پاکستان اسٹڈی سینٹر، جام شورو

فارسي ڪتاب:

1. **ديوان غلام:** (فارسي) 1959ع، سنڌي ادبي بورڊ، جام شورو
2. **لب تاريخ سند:** (فارسي متن: مصنف: خداداد خان، ايڊيٽنگ ۽ حاشيا: ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ) 1959ع، سنڌي ادبي بورڊ، جام شورو
3. **تاريخ طاهري:** (فارسي متن: مصنف طاهر محمد نسياني: حاشيا، وضاحتون ۽ مقدمو: ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ) 1964ع، سنڌي ادبي بورڊ، جام شورو
4. **حاصل النهج:** (فارسي متن، مصنف: مخدوم محمد جعفر بوبڪائي، ايڊيٽنگ ۽ انگريزي مقدمو: ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ) 1969ع، سنڌ يونيورسٽي
5. **فتح نامہ سند:** (اصل فارسي متن، تفصيلي انگريزي مقدمو ۽ 140 صفحن جون تحقيقي وضاحتون: ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ) 1983ع، نيشنل انسٽيٽيوٽ آف هسٽاريڪل اينڊ ڪلچرل ريسرچ، اسلام آباد
6. **باقيات از ڪلهوره:** (فارسي متن: تحقيق، ترتيب ۽ مقدمو: ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ) 1966ع، ڪلهوڙا سيمينار ڪاميٽي، ڪراچي
7. **تاريخ بلوچي:** (فارسي متن، مصنف: عبدالمجيد جوکيو، اردو ترجمو: خضرنوشاهي، مقدمو: ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ) 1996ع، ڪلهوڙا سيمينار ڪاميٽي، ڪراچي
8. **تڪملة التڪمله:** (سنڌي) 2007ع، آرٽس فئڪلٽي، سنڌ يونيورسٽي، جام شورو
9. **جامع الڪلام في منافع الانام:** (ٻارهين صدي هجريءَ ۾ ٺٽي جي عالمن جي ٽيل عربي فارسي ۾ خط و ڪتابت) تاليف: الشيخ عبدالله بن محمد السندي. تحقيق ۽ تنقيح: ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ. 2006ع، سنڌي ادبي بورڊ، جام شورو

عربي ڪتاب (ايڊيٽنگ ۽ مقدما):

1. **نُتف من شعر ابي عطا:** 1961ع، سنڌي ادبي بورڊ، جام شورو
2. **غرة الزيجات:** البيروني (تفصيلي مقدمو ۽ ايڊيٽنگ: ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، 1973ع، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، جام شورو

اسلامي تمدن جا هڪ سؤ ڪتاب رٿا:

هن رٿا جو بنيادي خاڪو ڊاڪٽر صاحب تيار ڪيو ۽ پوءِ ان تي پراجيڪٽ ڊائريڪٽر جي حيثيت ۾ ڪم ڪيو، جنهن ۾ ڪتابن جا اصل متن ڳولي لهڻ، انهن جو اشاعتي خاڪو تيار ڪرڻ، جدا جدا عالمن کي ڳولي، ڪين اهي ڪتاب ترجمي لاءِ ڏيڻ، انهن ڪتابن جا مهاڳ لکڻ ۽ ڇپائڻ جا ڪم شامل هئا. ڪن حالتن ۾ ڊاڪٽر صاحب تحقيقي مقدما لکيا، جنهن جو خاص مثال قيمتي هيرن، جواهرن ۽ پٿرن بابت بيرونيءَ جي ڪتاب "ڪتاب الجماهر في معرفة الجواهر" جو مقدمو آهي. ڊاڪٽر صاحب جو چوڻ آهي تہ "اهو ڪم مون خاص طرح جناب حڪيم محمد سعيد صاحب جن جي رضا خاطر ڪيو. پاڻ مهرباني ڪري ڪتاب جي انگريزي ترجمي جو مسودو تيار ڪيائون، جنهن کي سنڌن صلاح مشوري سان مون تفصيل سان ايڊٽ ڪيو ۽ پڻ اُن تي مقدمو لکيو."

1. **ڪتاب الجبر والمقابله:** الخوارزمي (انگريزي ترجمو: ڊاڪٽر آيدين سايل، پيش نامو: ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ) 1989ع، نيشنل هجره

ڪائونسل، اسلام آباد

2. **ڪتاب الجماهر في معرفةالجواهر**: البيروني (انگريزي ترجمو: حڪيم محمد سعيد، نظرثاني ۽ مقدمو: ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ)، 1988ع، نيشنل هجره ڪائونسل، اسلام آباد
3. **ڪتاب الحِيَل**: بنوموسى (انگريزي ترجمو: ڊاڪٽر ڊونالڊ هِل، پيش نامو: ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ)، 1988ع، نيشنل هجره ڪائونسل، اسلام آباد
4. **الجامع بين العلم والعمل النافع في صناعة الحِيَل**: الجزري (انگريزي ترجمو: ڊاڪٽر ڊونالڊ هل، پيش نامو: ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ)، 1989ع، نيشنل هجره ڪائونسل، اسلام آباد

نوٽ: ڊاڪٽر صاحب پنجن وڏيڪ ڪتابن کي ايڊٽ ڪيو يا اشاعت لاءِ مڪمل ڪيو.

سنڌ جي عالمن جا ڪتاب:

مصلح المفتاح: (يعني دائري وارن جي سنڌي) تصنيف: سيد علي محمد شاهه، تحقيق، تصحيح ۽ مقدمو: ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، 1070ع، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، سنڌ يونيورسٽي، ڄامشورو

خزانة المعرفة: (ملفوظات پير صبغة الله شاهه تجر دَني) تاليف: پير سائين علي گوهر شاهه اصغر رح، مقدمو: ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، 1411هه، جمعيت علماءِ سڪندريه، درگاهه شريف پيرجو ڳوٺ

ڊاڪٽر بلوچ جا ڪجهه اهم سنڌي مضمون/ مقالا

1. **هندستان کان آمريڪا تائين سفر**: مهراڻ-1 (اڳاٽو دؤر)، 1946ع
2. **سنڌ جا گمنام دهقاني شاعر**: مهراڻ-3(اڳاٽو دؤر)، 1947ع
3. **ڪبير شاهه ۽ شيخ ابراهيم جي ملاقات ۽ شاعرانه مناظرو**: ماهوار نئين زندگي- آگسٽ 1950ع
4. **سنڌي ٻوليءَ جون سرحدون ۽ اُن جو ڪڇي محاورو(1)**: ماهوار نئين زندگي- سيپٽمبر 1951ع
5. **سنڌي ٻوليءَ جون سرحدون ۽ اُن جو ڪڇي محاورو(2)**: ماهوار نئين زندگي- آڪٽوبر 1951ع
6. **شاهه جي عام مقبوليت جا سبب**: ماهوار نئين زندگي- جنوري 1951ع
7. **محمد بن قاسم جي فتح کان اڳ سنڌ جي حالت**: ماهوار نئين زندگي- اپريل 1951ع
8. **فتوحات محمد بن قاسم**: ماهوار نئين زندگي- مئي 1951ع
9. **لعل شهباز جي روضي جا تاريخي ڪتبا**: ماهوار نئين زندگي- جون 1951ع
10. **حمل لغاري ۽ سندس همعصر شاعر**: ماهوار نئين زندگي- جولاءِ 1951ع
11. **مقامات سنڌي**: ماهوار نئين زندگي- آگسٽ 1951ع
12. **قومي انقلاب جي تعمير ۾ ادب جو حصو**: ماهوار نئين زندگي- آڪٽوبر 1951ع
13. **سنڌ جو هڪ برگزيدو گهراڻو، پير پاڳاره خاندان**: ماهوار نئين زندگي 1952ع
14. **شاهه صاحب جو مخدوم محمد معين ڏانهن خط ۽ ان جو جواب**: ماهوار نئين زندگي- نومبر 1953ع
15. **سنڌ جا سورهيه (1)**: ماهوار نئين زندگي- جون 1954ع
16. **سنڌ جا سورهيه (2)**: ماهوار نئين زندگي- جولاءِ 1954ع
17. **سنڌي ۽ هندي شاعريءَ جو لاڳاپو (1)**: ٽماهي مهراڻ-1، 1955ع
18. **سنڌي ۽ هندي شاعريءَ جو لاڳاپو (2)**: ٽماهي مهراڻ-2، 1955ع
19. **سنڌي ۽ هندي شاعريءَ جو لاڳاپو (3)**: ٽماهي مهراڻ-3، 1955ع
20. **چتو فقير سانگي**: ٽماهي مهراڻ-4، 1955ع
21. **درويش راضي شاهه لڪياري**: ٽماهي مهراڻ-1، 1956ع
22. **سنڌي ٻولي، اُن جو ماضي، حال ۽ مستقبل**:

تماهي مهراڻ-2، 1956ع
23. ٿر ۽ مهراڻي جا لوڪ گيت: تماهي مهراڻ-2، 1956ع
24. پارس ڪاڻ: تماهي مهراڻ-3، 1956ع
25. پير پاڳارو شهيد صبغت الله شاهه ثانيؒ: تماهي مهراڻ سوانح نمبر، 1957ع
26. رئيس المهاجرين مرحوم جان محمد جوڻيجو: تماهي مهراڻ سوانح نمبر، 1957ع
27. مرحوم مولانا دين محمد وفائي: تماهي مهراڻ سوانح نمبر، 1957ع
28 فولاد علي فقير شر: تماهي مهراڻ سوانح نمبر، 1957ع
29. قاضي عبدالرؤف مورائي: تماهي مهراڻ سوانح نمبر، 1957ع
30. مرحوم علامه محمد قاسم ڳوٺي ياسيني: تماهي مهراڻ سوانح نمبر، 1957ع
31. ميان نورمحمد شيخ ننگرپارڪري: تماهي مهراڻ سوانح نمبر، 1957ع
32. مولوي بهاؤ الدين بهائي مرحوم: تماهي مهراڻ سوانح نمبر، 1957ع
33. مولوي محمد صادق راڻيپوري: تماهي مهراڻ سوانح نمبر، 1957ع
34. پير احسان الله شاهه راشدي مرحوم: تماهي مهراڻ سوانح نمبر، 1957ع
35. مخدوم امير محمد: تماهي مهراڻ سوانح نمبر، 1957ع
36. مولوي عبدالله لغاري: تماهي مهراڻ سوانح نمبر، 1957ع
37. مرحوم لعل بخش خان لغاري: تماهي مهراڻ سوانح نمبر، 1957ع
38. حضرت شاهه صدر: تماهي مهراڻ-1، 1957ع
39. خطبه استقباليه: 18- ڪل سنڌ ادبي ڪانفرنس، حيدرآباد سنڌ، 31 مئي 1958ع، شايع ڪندڙ مجلس عامله، حيدرآباد، 1958ع
40. بلوچي ٻولي، سنڌس ادب ۽ اديب: ماهوار نئين زندگي، آگسٽ 1958ع
41. رازي فقير جا راز: تماهي مهراڻ 2-3، 1955ع
42. سنڌي راڳ ڪانفرنس: تماهي مهراڻ -1، 1959ع
43. حيدرآباد شهر: تماهي مهراڻ -1، 1962ع
44. مسلم بنگال جي فارسي ادب جي هڪ اهم تصنيف: ڪتاب "شرف نامه" احمد منيري": تماهي مهراڻ-1، 1967ع
45. عام سنڌي شاعري: تماهي مهراڻ 3-4، 1969ع
46. تذڪره مشائخ سيوستان: تماهي مهراڻ -1، 1972ع
47. شيخ احمد بن محمد صديق السنڌي عرف قاضي احمد دمائي: تحفه لواري شريف، 1975ع، انتظاميا جماعت لواري، بدين
48. 1857 ۾ سنڌ طرفان آزاديءَ جي جنگ: نئين زندگي، آزادي نمبر، آگسٽ- سيپٽمبر 1979ع
49. سپهه سالار درياخان جو حسب نسب: تماهي مهراڻ 1-2، 1980ع
50. مولود شريف، سنڌي شاعريءَ جي اهم صنف: تماهي مهراڻ 3-4، 1980ع
51. ڀنڀور، ديبل جو اصل ماڳ: ڀنڀور ۽ ديبل، 1983ع
52. استاد ڳجهارت جو فن زنده رکڻ لاءِ ڪوشش ڪن: روزانه مهراڻ، 10 مارچ 1984ع
53. علامه آءِ آءِ قاضي: سنڌ يونيورسٽيءَ جو محسن ۽ معمار: سوويئنر، پاڪستان اسٽڊي سينٽر، ڄام شورو، 1989ع (پڻ "مهراڻ" رسالي ۾ آيل)
54. مير ٻاگو ۽ سنڌ راڻي: سنڌ اڪيڊمي، ڪراچي، 1989ع
55. هنگلاج جو سفر: لطيفي لاٽ- مرتب: ممتاز مرزا، ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز، 1992ع (پڻ "مهراڻ" رسالي ۾ آيل)
56. پير روضي ڌڻي جي ملفوظات 'مجمع الفيوضات' جامعه راشديه جا پنجاهه سال- جمعيت علماءِ سڪندريه پير جو ڳوٺ، 2003ع
57. **A National System of Education and Education of Teachers**: Ph.D Thesis 1949, Columbia University, New York, Published by Sind

N.A Baloch jointly with M.H Al-Affendi, published by Hodder and Stoughton, King Abdul-Aziz University, Jiddah, Saudi Arabia (1980).

69. **Seminar on the Documentation of Current History of Pakistan:** Proceedings and Recommendations 1947-80, NIHCR, Islamabad (1980).
70. **Advent of Islam in Indonesia:** NIHCR, Islamabad (1980).
71. **World of Islam Today:** Proceedings, Recommendations and Papers of the National Hijra Council on History and Culture, July 1980, NIHCR, Islamabad (1981).
72. **Pakistan:** A comprehensive Bibliography of Books and Government Publications edited with annotations 1947-80: Institute of History, Culture and Civilization, Islamic University Islamabad (1981).
73. **Knowledge for What?** Edited proceedings and papers of the Hijra Seminar on Islamization of Knowledge, held on 7, 8, 9 Rabi' al Awal 1402 H/ 4-6 Jan: 1982, Institute of Education, Islamic University Islamabad (1982).
74. **Fathnama-i-Sindh**: Persian text with comprehensive introduction in English, Islamabad, Institute of Islamic History, Culture and Civilization (1982).
75. **Beruni's Geodical Experiment on Nandana Fort:** District Jhelum. A Monograph: Islamabad (1983).
76. **Muslim Luminaries:** Leaders of Religious Intellectual and Political Revival in South Asia. (711-1206 A.D.), National Hijra Council, Institute of Policy studies, Larkana (2003).

58. **Bilal:** An Esteemed Child of Liberty (1949).
59. **Arts and Crafts of the Lower Indus Valley:** Mehran Arts Council, Hyderabad (1964).
60. **The Traditional Arts and Crafts of Hyderabad Region:** Mehran Arts Council, Hyderabad, Pakistan (1966).
61. **The Musical Instruments of Sindh**: Mehran Arts Council, Hyderabad, Pakistan (1967).
62. **Spanish Cante Jondo:** Its origin in Sindhi Music By Aziz Baloch; English Translation & one chapter addition by Dr. N.A Baloch (1968).
63. **Kitab Hasil-al-Nahj':** The earliest work on Education in Sub-continent in Persian, Authored by Makhdoom Jaffar-al Bubakani District Dadu. Discovered and edited with a chapter wise summary in English by Dr. N.A. Baloch, Institute of Education, University of Sindh (1969).
64. **Education in Sindh Before the British Conquest and the Educational policies of the British Government,** Sindh University Press (1971).
65. **The Education Policy:** Implications and implementation (1972).
66. **Development of Music in Sindh:** Sindh University Press, Hyderabad (1973).
67. **The Historical Sindh Era: Monograph**: (1975).
68. **Curriculum And Teachers Education:** The volume on Muslim Education, First World Education Conference, Makka, 1977. Edited by

Islamabad, (1988).

77. **Great Books of Islamic Civilization:** National Hijra Council, Islamabad (1989).
78. **Boats in the Indus Delta and on the Coastline of Sindh:**Development In Historical Perspective. Department of Culture and Tourism, Govt of Sindh, Karachi (1990).
79. **The Educator Speaks:** Thoughts of Allama I.I Kazi, Sindh University Press Hyderabad, Sindh (1989).
80. **I.I Kazi: Reflections on Evolution**; Allama I.I Kazi Memorial Society, Hyderabad, Sindh (1992).
81. **Lands of Pakistan**: (Perspectives, historical and cultural), El. Mashriqi Foundation, Islamabad (1995).
82. **Sindh: Studies in History:** A Preliminary Version, Kalhora Seminar Committee, Karachi, (1996).
83. **Islamabad:** The Capital City of Pakistan.
84. **Allama I.I Kazi:** Unpublished Speeches & Writings, Allama I.I Kazi Chair Publication, University of Sindh (1999).
85. **Education Based on Islamic Values, Imperatives and Implications:** Pakistan Study Centre, University of Sindh, Jamshoro (2000).
86. **A Programme of Teacher Education for the New State of Pakistan:** Published in parts, and based on his Ph.D. thesis, University of Sindh Educational Journal (1949).
87. **Sindh Studies Historical:** Pakistan Study Centre, University of Sindh, Jamshoro (2003).
88. **Sindh Studies Cultural:** Pakistan Study Centre, University of Sindh, Jamshoro (2005).
89. **World of Work:** Predicament of a scholar Edited by Prof. Muhammad Umar Chand, Institute of Sindhology (2007).
90. **North-West Frontiers of Pakistan and other avenues of Historical Writings**: Pakistan Study Centre, University of Sindh, Jamshoro (2009).
91. **Quranic Concept of Book that Guides: Mission unto Light International,** Published by Professor Muhammad Yusuf Shaikh, Larkana (2010).
92. **Life and Thought of Shah Abdul Latif Bhittai: based on commentary of Shah Jo Risalo-Poetic Compendium of Shah Latif 's Ten Volumes.** Translated in English by Gul Muhammad Umrani. Published by Culture Department Government of Sindh, (2010).
93. **Searching in to Sophia:** Compiled and edited by Prof. Muhammad Yusuf Shaikh, Mr. Books, Islamabad (2010).
94. **The Concepts and Criteria Underlined in the Holy Quran for the 'Books' that guides and educates:** Allama I.I. Kazi Memorial Society, University of Sindh, Elas Kazi Campus, Hyderabad (1991).
95. **Votes for Women, Religion and secular Dichotomy, and other unpublished speachs and writings:** Allama I.I. Kazi Memorial Society,

University of Sindh, Elas Kazi Campus, Hyderabad (1999).

96. **Some Aspects of Music Inheritance of Iran, Persian and Turkey:** University of Sindh Press, Hyderabad (1997).

97. **Paper presented at the conference on "Evolution of Political Thought in the Muslim World":** Bahaudin Zakaria University, Multan (1981).

98. **Measurement of Space and Time in the Lower Indus Valley of Sindh:** a paper presented at the Science Conference, Islamabad (1979).

99. **Teacher Education in the Muslim Society:** a paper contributed at the First World Conference on Muslim Education, Makkah, Saudi Arabia (1977).

100. **Folk Literature of Pakistan:** A general survey read at the Pakistan Folklore Seminar, Dacca (1968).

101. **A Survey of Traditional Culture of Pakistan and the Impact of Modern Development on Cultural Tradition:** A field study prepared for UNESCO (1956).

102. **In Search of the Indus Culture Sites in Sind:** The paper read at International Symposium on Moenjodaro, 23-25 Feb, (1973).

103. **Administration of Sindh Under the Calliphate:** Quarterly Journal of the Pakistan Historical Society, July-December, (1998).

104. **Early Advent and Consolidation of Islam in the Lands of Pakistan:** "Aspects of Islamic Studies" International Congress, London 5-15, April (1976).

105. **Historical Writings on Pakistani Tradition and Progress:** A paper presented at the Congress of Pakistan History and Culture, University of Islamabad, April (1973).

106. **Higher Education in Pakistan:** A paper published in Encyclopaedia of Higher Education, USA.

ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي ياد ۾ ٿيل تعزيتي ريفرنس

1. سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو- 9 اپريل 2011ع (ڊاڪٽر بلوچ هال)
2. ثقافت کاتو، حڪومت سنڌ (سنڌي ادبي سنگت ۽ ٻين ادارن جي سهڪار سان) 10 اپريل 2011ع (سنڌ ميوزيم، حيدرآباد)
3. سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو- 11 اپريل 2011ع (ڊاڪٽر بلوچ هال، سنڌي لئنگئيج اٿارٽي)
4. سنڌ يونيورسٽي ٽيچرس ايسوسيئيشن- 12 اپريل 2011ع (شيخ اياز آڊيٽوريم، سنڌ يونيورسٽي، ڄامشورو)
5. بزم روح رهاڻ (حميد سنڌي) حيدرآباد- 17 اپريل 2011ع
6. سامي فائونڊيشن، عمرڪوٽ- 18 اپريل 2011ع
7. سنڌي ادبي سنگت، سانگهڙ- 21 اپريل 2011ع (ضلع ڪائونسل هال، سانگهڙ)
8. ڊاڪٽر اين.اي بلوچ ماڊل اسڪول، حيدرآباد (ايلسا قاضي ڪئمپس، يونيورسٽي آف سنڌ)- 7 مئي 2011ع
9. چيمبر آف ڪامرس، ڪراچي- 8 مئي 2011ع

10. آرٽس ڪائونسل ۾ ڪراچي يونيورسٽي- 8 مئي 2011ع (آرٽس ڪائونسل آڊيٽوريم، ڪراچي)
11. سنڌ گريجوئيٽس ائسوسيئيشن (SGA) 16 مئي 2011ع (ريجنٽ پلازا هوٽل، ڪراچي)
12. اڪيڊمي آف ليٽرس، اسلام آباد- اپريل 2011ع
13. پاڪستان انسٽيٽيوٽ آف نيشنل افيئرس (PINA) لاهور- 15 اپريل 2011ع
14. اسلامڪ انٽرنيشنل يونيورسٽي، اسلام آباد-
15. سانا(SANA) لاس اينجلز (آمريڪا)- 4 جولاءِ 2011ع

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ بابت ڇپيل مواد:

1. **ڊاڪٽر بلوچ هڪ مطالعو:** ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو، لاڙ ادبي سوسائٽي بدين، 1998ع
2. **ماهوار نئين زندگي:** ڊاڪٽر بلوچ خاص نمبر، ڊسمبر 1999ع پريس انفارميشن ڊپارٽمينٽ، جي.او.آر ڪالوني حيدرآباد
3. 20th Century Scholar: Award conferred on Dr. N.A Baloch for his scholarship 1996, Kalhora Seminar Committee, Karachi
4. **ڊاڪٽر بلوچ هڪ مثالي عالم:** (جلد پهريون) مرتب تاج جويو، سنڌ مائٽڪ موتي تنظيم حيدرآباد، 2001ع
5. **ڊاڪٽر بلوچ هڪ مثالي عالم:** (جلد ٻيو) مرتب تاج جويو، سنڌ مائٽڪ موتي تنظيم حيدرآباد، 2002ع
6. **ڊاڪٽر بلوچ هڪ مثالي عالم:** (جلد ٽيون) مرتب- محمد عثمان منگي، سنڌ مائٽڪ موتي تنظيم حيدرآباد، 2004ع
7. **پيارن جا پيغام:** (ڀاڱو پهريون) (ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ڏانهن لکيل خط ۽ ڪن جا جواب) مرتب: عنايت بلوچ، سنڌ مائٽڪ موتي تنظيم، 2004ع
8. **سڄڻن جا سلام:** (ڀاڱو ٻيو) مرتب: محمد عثمان منگي، سنڌ مائٽڪ موتي تنظيم، 2005ع
9. **سڄڻ ساريندي:** ڊاڪٽر بلوچ صاحب جا لکيل خط- انسٽيٽيوٽ آف سنڌ الاجي، ڄام شورو، 2005ع
10. **نقوش:** (ڊاڪٽر بلوچ نمبر) لاهور
11. **ڊاڪٽر بلوچ شخصيت اور فن:** محمد راشد شيخ، اڪادمي ادبيات پاڪستان، 2007ع
12. **ڊاڪٽر بلوچ (تاريخي انٽرويو)** "نيوز اينڊ اوپينين" حيدرآباد جولاءِ آگسٽ 2007ع
13. **ڊاڪٽر بلوچ سان قرب پرين ڪچهريون، سگهڙن جا سلام ۽ دعائون:** سينگاريندڙ: سگهڙ عبدالرحمٰن مهيسر، ڇپائيندڙ: ڊاڪٽر محمد شريف بلوچ. 2001ع.
14. World of Work: (Predicament of a Scholar) Prof. M. Umar Chand, Institute of Sindhology, 2007.
15. علم، ادب، تاريخ ۽ ثقافت جو عظيم اسڪالر ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ (تعزيتي تاثرات) مرتب- حافظ محمد يوسف پنهور، سنڌ مائٽڪ موتي تنظيم حيدرآباد، آگسٽ 2011ع.
16. "مهراڻ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ خاص نمبر" سنڌي ادبي بورڊ ڄام شورو (اپريل 2012ع ورسيءَ جي حوالي سان خصوصي اشاعت).

20 صديءَ جو باڪمال عالم

”...اسان جي سنڌي اسڪالرن سان اها ناانصافي آهي جو انهن کي پنهنجي اصل مجتا نہ ملي آهي، جن جا هو صحيح معنيٰ ۾ حقدار آهن. سنڌ جي تاريخ تي ڪم ڪندڙن ۾ جهڙيءَ ريت پير حسام الدين راشديءَ جو نالو نمايان ۽ معتبر آهي تيئن ادب ۾ پولي، لوڪ ادب ۽ خاص طور تي لطيفيات ۾ ورري ڊاڪٽر بلوچ صاحب جو نالو وڏيڪ اهميت جو حامل آهي. علام آءِآءِ قاضي کان پوءِ سنڌ ۾ ڊاڪٽر بلوچ صاحب جن ئي واحد استاد ۽ اسڪالر هئا، جن گهڻي کان گهڻا سنڌ ۽ سنڌ کان ٻاهر پرڏيهہ ۾ بہ پنهنجا قابل ۽ سٺا شاگرد/استاد پيدا ڪيا...“

مخدوم جميل الزمان

۞۞۞۞

ڊاڪٽر بلوچ ۽ مرزا قليچ بيگ

”... ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، مرزا قليچ بيگ وانگر انهن اسڪالرن مان آهي، جن هڪ صدي ۾ لکڻ شروع ڪيو ۽ ٻي صديءَ ۾ پهتا. عام ڄڻپ ڪجي تہ مرزا قليچ بيگ 80-1879ع کان لکڻ شروع ڪيو ۽ 1929ع تائين مصروف عمل رهيو. ڊاڪٽر بلوچ صاحب اندازاً 1945ع کان لکڻ شروع ڪيو ۽ 2011ع تائين لکندو رهيو. ڊاڪٽر صاحب 2 مارچ 2011ع واري خط ۾ مون کان بدين ۽ ڪڇ جي جيلاني پيرن بابت معلومات گهري. اُن مان معلوم ٿئي ٿو تہ گهٽ ۾ گهٽ ان تاريخ تائين هڪ ڪم ۾ هٿ هوس...“

ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو

۞۞۞۞

بين الاقوامي دانشور

”...ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو تعارف ڪيئن ڪرائجي ۽ ڪهڙن لفظن سان ڪرائجي. اهو تمام مشڪل آهي. اسان جو هيءُ بزرگ، علم التعليم، ادبيات، لسانيات، علم اللغات، سنڌي ادب، سنڌ جي ثقافت، آثار شناسيءَ، لطيف شناسيءَ، لوڪ ادب ۽ سنڌ شناسيءَ تي وڏي دسترس رکندڙ، بين الاقوامي دانشور هجڻ جي حيثيت رکندڙ سنڌ جو اهو فرزند هو، جنهن تي سنڌ وارا جيترو فخر ڪن، اهو ٿورو آهي...“

ڊاڪٽر غلام علي الانا

مقالا

ساري راتِ سُبحانُ، جاڳِي جن ياد ڪيو،
اُن جِي عبداللطيفُ چئي، مِٽِيءَ لڌو مانُ،
ڪوڙين ڪَنِ سَلامُ، آڳَهِ اَچيو اُن جي.

(شاهه عبداللطيف ڀٽائيؒ)
سُر سريراڳ، 2-2

ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو

ڊاڪٽر بلوچ:

ڪم جي ابتدا، رٿابندي، تحقيق ۽ ترتيب جو طريقو

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، مرزا قليچ بيگ وانگر انهن اسڪالرن مان آهي، جن هڪ صدي (ع) ۾ لکڻ شروع ڪيو ۽ ٻي صديءَ ۾ پهتا. عام ڳڻپ ڪجي ته مرزا قليچ بيگ 1879-80ع کان لکڻ شروع ڪيو ۽ 1929ع تائين مصروف عمل رهيو. ڊاڪٽر بلوچ صاحب اندازاً 1945ع کان لکڻ شروع ڪيو ۽ 2011ع تائين لکندو رهيو. ڊاڪٽر صاحب 2 مارچ 2011ع واري خط ۾ مون کان بدين ۽ ڪڇ جي جيلاني پيرن بابت معلومات گهري. اُن مان معلوم ٿئي ٿو ته گهڻ ۾ گهٽ ان تاريخ تائين هڪ ڪم ۾ هٿ هوس. اُهو ڪم هو ”پير غوث محمد جو ڪلام“ هن ڪتاب جي مقدمي جي تياريءَ ۾ مشغول هئا.

مرزا قليچ بيگ کان سواءِ ڀيرومل، گربخشاڻي، دائودپوٽو، ڏيپلائي، محبوب علي چنه، مولائي شيدائي، تاج صحرائي، ڊاڪٽر سنڌيلو ۽ ٻيا سنڌ جي تاريخ، ثقافت ۽ ادب بابت تحقيق ڪري رهيا هئا. انهن ۾ مولائي صاحب تاريخ تي ڪتاب ۽ مقالا لکي رهيو هو. ڏيپلائي ناولن ۽ افسانن جي صورت ۾ اسلام جي عظمت ۽ پير پرستيءَ خلاف لکي رهيو هو. قليچ جو ڪم وسيع نوعيت جو هو. تعداد جي لحاظ کان اُن جا ڪتاب گهڻا (457) آهن. ڀيرومل سنڌ جي تاريخ ۽ شاهه عبداللطيف بابت لکي رهيو هو. ڊاڪٽر گربخشاڻي فقط ”شاهه جو رسالو“ ايڊٽ ڪيو ۽ ”لواريءَ جا لال“ ڪتاب لکيو. ڀيرومل ۽ گربخشاڻيءَ جي اندازِ تحرير ۾ تحقيق جو عنصر نسبتاً وڌيڪ نمايان آهي. هنن سڀني ليکڪن ۽ محققن جو ڪم معياري ۽ ڳڻپ ۾ اچي ٿو پر ڊاڪٽر بلوچ هڪ ادبي اُٿل آهي، جنهن سنڌ کي ته سيراب ڪيو، پر دنيا ۾ به نالو ڪڍيو. اِن لحاظ سان فقط پير حسام الدين راشدي هو جنهن دنيا ۾ نالو ڪڍيو. هنن ٻنهي اڪابرن جي علمي ۽ تحقيقي ڪم کي ڏسي ايئن چوڻ ۾ وڌاءُ نه ٿيندو ته ٻئي اڪابر نابغهٔ روزگار ۽ قومي هيرو آهن. سندن ڪم جي رٿابندي بيمثال آهي. اچو ته هڪ قومي هيري ڊاڪٽر بلوچ جي بيمثال خدمتن ۽ سندن رٿابنديءَ بابت ٻه اکر نذر عقيدت طور پيش ڪريون:

پهريان ٻه ڪتابڙا مختصر ضخامت جا آهن، پر ڊاڪٽر صاحب جي ابتدائي دور جي فڪر ڏانهن اشارو ڪن ٿا. جن ۾ پهريون آهي ’گَنهه‘ جيڪو 1946ع ۾ ڇپيو. هن جا ٻيا به ڇاپا (1952ع ۽ 1956ع) ڇپيا. ڪتاب ڪل 28 صفحن جو آهي. ڊاڪٽر صاحب اُن تي پنهنجو نالو ايڊيٽر طور لکيو آهي. هيءُ ڪتاب سنڌ جي صاحبِ اقتدار ۽ مسلمان اسيمبلي ميمبرن تي ٽوڪ طور لکيو ويو. هنن ۾ هندو ميمبرن وانگر تعليم جو شعور نه هو ۽ رڳو سنڌ اسيمبليءَ ۾ سيٽن تي ڪنڌ لاڙي ننڊون ڪري رهيا هئا. سر ورق تي سوٽ بوٽ ۾ ٽوپلو پهريل صاحبِ تقرير مائيڪرو فون تي محوِ گفتگو آهي. ڊاڪٽر صاحب لکن ٿا ته هن جانور جا ٻه ڳڻ ڳڻڻ کان ٻاهر آهن پر مسلم ميمبر حضرات سنڌ جي عوام جي تعليم لاءِ ٻه اکر به ڳالهائي نٿا سگهن. اصل ۾ هيءَ تعليم لاءِ دردمند دل جي پڪار هئي.

ٻيو مختصر ڪتاب ’لاکو ڦلاڻي‘ آهي. هيءُ ڪتاب تڏهن ڇپيو جڏهن 1958ع ۾ مون سنڌي شعبي سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ داخلا ورتي ۽ اسان جي سنڌي مجلس هيءُ ڪتاب ڇاپيو. ڊاڪٽر صاحب شعبہ تعليم جا مستقل ڊائريڪٽر ۽ سنڌيءَ جا انچارج هيڊ هئا. سنڌ جي هن سُورهيه سردار بابت هيءُ ڪتاب ڪل 31 صفحن جو آهي.

اندازاً 1949-50ع ڌاري ڊاڪٽر صاحب جي علمي ڪم جي ابتدا ٿي، جنهن کي ڪم جي رٿابندي چئون ٿا. البت انهن ڏينهن ۾ ڪي مضمون خليفي نبي بخش، حمل فقير ۽ مفيد شاعريءَ تي سنڌي ادبي (صلاحڪار) بورڊ جي رسالي مهراڻ ۽ عام راءِ ۾ ڇپيا. انهن موضوعن ۽ شاعرن تي اڳتي هلي مڪمل رٿابنديءَ سان ڪم ڪيائون. جن شاعرن جو ڪلام ايڊٽ

ڪيائون انهن ۾ حمل فقير، خليفو نبي بخش لغاري، شاهه شريف ٻلاڻي، لطف الله قادري، نواب ولي محمد لغاري نشانبر آهن. انهن ڪتابن جا مقدما ڪلام جي ترتيب، تصحيح ۽ تدوين اعليٰ سطح تي ڪيائون.

جيڪڏهن سال وار تحقيقي ڪم جو جائزو وٺون ته هن سلسلي ۾ پهريون ڪتاب "ٻيلاين جا ٻول" آهي. هن ڪتاب جي مقدمي ۾ ڊاڪٽر صاحب اهو ٻڌائين ٿا ته ڪتاب ترتيب هيٺ آيو. سنڌن رٿابنديءَ کي ته داد ڏيو پر اُن شگفته بيانيءَ جي تعريف ڪبي جنهن سان رٿابنديءَ جي ڳالهه ڪئي اٿن. پنهنجي لفظن توڙي ڊاڪٽر صاحب جي زباني اُها ڳالهه هيئن ڪبي: علي ڳڙهه مان ايم.اي، ايل.ايل.بي ڪرڻ کان پوءِ پي ايڇ.ڊي جي تياريءَ لاءِ عنوان "سند تحت سيطرت العرب" مقرر ٿيو ۽ رهبر پروفيسر عبدالعزيز الحسيني ٿيو. پاڻ موڪل تي سنڌ آيا ته ملڪ جي تقسيم سبب واپس نه وڃي سگهيا ۽ اسڪالر شپ تي 1946ع ۾ آمريڪا جي نيويارڪ شهر ۾ ڪولمبيا يونيورسٽيءَ ۾ ڊي. ايڊ (عام معنيٰ ۾ پي ايڇ. ڊي) جي پڙهائي ۽ ٿيسز ۾ مشغول ٿيا، 1949ع ۾ ڊاڪٽريٽ مڪمل ڪري وطن وريا. ڪين بيروزگاريءَ جي نعمت نصيب ٿي. سنڌ گهمڻ ۽ سنڌ جي ادبي توڙي ثقافتي ورثي جي تلاش، پروڙ توڙي دستيابيءَ لاءِ ڪوشان رهيا. "ٻيلاين جي ٻول" واري رٿا ڪي آمريڪا ويندي گهڻي ڀاڱي سامونڊي جهاز ۾ مڪمل ڪيائون. باقي ڪم فرصت ملڻ وقت ڪندا رهيا. هيءُ ڪتاب مڪمل ٿي، 1951ع ۾ ڇپيو. هي لس ٻيلي جي عام شاعريءَ جو مختصر جائزو آهي. سگهڙن سان ڪچهرين مان بيت قلمبند ڪيائون. خاص طور سنڌ جي شاعر ڪبير شاهه ۽ لسٻيلي جي شاعر شيخ ابراهيم جي شعري معرڪي ۽ ٻنهي خاندانن جي شاعرن جو تذڪرو ڪيو ويو آهي(1). ڪتاب ۾ 12 باب ۽ 295 صفحا آهن جڏهن ته ٻئي آيل ايڊيشن (زيب ادبي مرڪز حيدرآباد 1970ع) ۾ 21 باب ۽ 515 صفحا آهن. هن مان ڊاڪٽر صاحب جي ان طريقهءِ ڪار جي خبر پوي ٿي ته پاڻ وڌيڪ مليل مواد ڪتاب ۾ شامل ڪندا آيا آهن. جيئن هر ايڊيشن اڳ واري بنسبت مڪمل صورت وٺي. ڊاڪٽر صاحب "ٻيلاين جا ٻول" تي پنهنجو نالو سهيڙيندڙ، سموهيندڙ ۽ سُلجهائيندڙ طور لکيو آهي. هيءُ انداز انهن ٽنهي پهلوئن جي پوري ترجماني به ڪري ٿو جن ۾ ڪلام جي سهيڙ (ترتيب) سموهه (شموليت) ۽ سلجهائڻ (معنيٰ مطلب جي اُڪيڙ) اچي وڃي ٿي. اڳتي محمد سومار شيخ جي ڪتاب جو مسودو سنڌن اڳيان آيو ته ان کي "ڪڇين جا قول" جو نالو ڏنائون ۽ سنڌي ادبي بورڊ شايع ڪيو.

ٻي رٿا:

سنڌي زبان لاءِ هيءَ هڪ رٿا هئي، جنهن لاءِ پهرين سنڌي ادب لاءِ صلاحڪار بورڊ 1940ع ۾ تجويز ڏني ۽ عالمن جي هڪ ڪميٽي مقرر ڪئي پر ڪم ابتدائي مرحلي کان اڳ نه وڌيو. سنڌي ادبي بورڊ جي نئين تشڪيل ٿي ته هيءُ اهم ڪم 1951ع ۾ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي حوالي ڪيو ويو. ڊاڪٽر صاحب مڪمل رٿابندي ۽ تنهيءَ سان ڪم جي ابتدا ڪئي. سنڌ يونيورسٽي حيدرآباد ۾ ڊاڪٽر صاحب جي آفيس (ڊائريڪٽر ڊپارٽمينٽ آف ايجوڪيشن) جي پرسان هڪ ڪمرو ڊڪشنري آفيس طور مليو ۽ ڪي ڪارڪن به مقرر ٿيا. ڊاڪٽر صاحب پهريون جلد تيار ڪيو. سيني جلدن جي تڪميل تائين مختلف مرحلا آيا، ڪي رنڊڪون به وقت به وقت وڌيون ويون، انهن جو ذڪر ڊاڪٽر صاحب ڪيو آهي. پهريون جلد 1960ع ۾ شايع ٿيو ۽ باقي جلدن لاءِ بورڊ ڪي ٻيا نالا به ڊاڪٽر صاحب جي نالي سان گڏ شامل ڪيا ۽ نهايت نامناسب رويو اختيار ڪيو ويو. ٻيو ڪو هجي ها ته ميدان ڇڏي وڃي ها، پر هن پاسي به هڪ عاشق صادق ۽ سچو خادم بيٺل هو. بد دل نه ٿيو پر هٽيو نه(2). هن ڳالهه جو ذڪر ڊاڪٽر صاحب ذڪاري انداز ۾ پر مهذب ۽ شريفاڻي زبان ۾ جامع سنڌي لغات جي پنجين جلد جي مهاڳ ۾ ڪيو آهي(3). ههڙي روش مان اِهو پڌري پٽ معلوم ٿئي ٿو ته اسين پنهنجي عظيم اسڪالرن جو ڪهڙو قدر ڪريون ٿا.

بهرحال لوڏن لمن کان پوءِ جامع سنڌي لغات، سنڌي ادبي بورڊ هيٺين سالن ۾ ڇاپي:

جلد پهريون	1960ع
جلد ٻيو	1981ع
جلد ٽيون	1984ع
جلد چوٿون	1985ع

جلد پنجون 1988ع

صاحبِ لغات جي نظر پوءِ به لغات تي رهي ۽ سڌارا واڌارا شامل ڪندو ويو ۽ نيٺ لغات کي اڃا به بهتر ڪري چڪو ته سنڌي ٻوليءَ جي بااختياري اداري جي حوالي ڪيائون ۽ اُها ٽن جلدن ۾ باالترتيب 2004ع، 2005ع ۽ 2007ع ۾ شايع ٿي. اُن کان سواءِ اٿارٽيءَ (سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار اداري) ڊاڪٽر صاحب جون ٻه ٻيون به لغات شايع ڪيون. هڪ "هڪ جلدي سنڌي لغت" (1998ع) ۽ ٻي "روشني" (شاهه جي رسالي جي لغات 2002ع). اِن کان سواءِ ڊاڪٽر غلام مصطفيٰ خان جي سلٽ سان پاڻ سنڌي- اردو لغت (1959ع) ۽ اردو- سنڌي لغت (1960ع) به تيار ڪيائون جيڪي مرڪزي سرڪار جي مالي مدد سان سنڌ يونيورسٽيءَ شايع ڪيون(4).

اِن لساني ۽ لغاتي جاکوڙ سان گڏ آخوند عبدالرحيم وفا عباسيءَ جي تاليف "جواهر اللغات سنڌي اڪيچار" کي به مهاڳ سان سنڌي ٻوليءَ جي بااختيار اداري طرفان شايع ڪيائون. ههڙو ڪم هڪ مڪمل عزم ۽ مؤثر رٿابنديءَ کان سواءِ ٿي نٿو سگهي. ڊاڪٽر صاحب مڪمل رٿابنديءَ سان جامع ۽ ٻين لغتن جو اٽ ڪانئو ڪم مڪمل ڪيو.

ٽين رٿا:

هيءَ رٿا سنڌ جي تاريخ جي ماخذن جي تدوين ۽ حاشيه نويسي آهي. هن سلسلي ۾ سنڌ جي تاريخ جي ٽن بنيادي ماخذن جي سنڌي ترجمي جا مسودا ڊاڪٽر صاحب جي حوالي ڪيا ويا. اهي هئا: تاريخ معصومي، چچ نامہ ۽ تحفة الڪرام.

ٽنهي تاريخن جو سنڌي ترجمو مخدوم امير احمد صاحب ڪيو. هي بزرگ ڊاڪٽر صاحب جن جو اُستاد به هو. تاريخ معصومي جو ترجمو اُن فارسي متن جو هو جيڪو 1938ع ۾ ڊاڪٽر عمر بن محمد دائودپوٽي جي تعليقات ۽ فوٽ نوٽس سان ڇپيو هو. ڪن ڳالهين جي وڌيڪ سمجهاڻين جي ضرورت هئي، جن جي پورائي ڊاڪٽر بلوچ صاحب ڪئي. هيءَ تاريخ سنڌي ادبي بورڊ 1953ع ۾ شايع ڪئي. ساڳي طرح ٻيو ماخذ علي ڪوفي جو ڪتاب "فتح نامہ سنڌ عرف چچ نامو" هو. اصل ڪتاب عربيءَ ۾ هو جو علي ڪوفيءَ فارسيءَ ۾ آندو. فارسي متن تي ڊاڪٽر دائود پوٽي جا تعليقات آهن. ڊاڪٽر بلوچ صاحب اُن تي واڌارا ڪيا ۽ سنڌي ادبي بورڊ هيءَ ڪتاب 1954ع ۾ شايع ڪيو.

هن ئي سلسلي جو ٽيون ڪتاب تحفة الڪرام مير علي شير قانع ٺٽويءَ جو آهي. هن کي به ڊاڪٽر صاحب ايڊٽ ڪيو ۽ سنڌي ادبي بورڊ 1957ع ۾ شايع ڪيو. سنڌي ادبي بورڊ پاران ڏنل ڪن فارسي تاريخن کي به ڊاڪٽر صاحب ايڊٽ ڪيو ۽ بورڊ شايع ڪيو. اُهي آهن: تاريخ طاهري (1964ع)، بيگلارنامہ (1980ع)، لب تاريخ سنڌ (1959ع). اُن کان سواءِ ڪلهوڙا سيمينار ڪميٽي پاران ڊاڪٽر صاحب جا ايڊٽ ڪيل ڪتاب ڇپيا جيڪي هي آهن: باقيات از احوال ڪلهوره (1996ع) ۽ تاريخ بلوچي از جوکيو (1996ع) هي ٻئي ڪتاب خود ڊاڪٽر صاحب ذاتي جاکوڙ سان لڌا.

ڊاڪٽر صاحب جڏهن اسلام آباد ۾ تاريخ تي تحقيق جي اداري جو سربراهه هو تڏهن تاريخ بابت 25 ڪتابن جي رٿا مرتب ڪيائين. اُن مان "فتح نامہ سنڌ" انگريزي ۾ تيار ڪيائين ۽ تفصيلي مقدمي توڙي 140 صفحن جي وضاحتن سان 1983ع ۾ شايع ڪيائين. ٻيو به تاريخ ۽ تهذيب بابت ڪم ڪيائين جنهن ۾ يونيسڪو طرفان لکايل "وچ ايشيائي تهذيبن جي تاريخ" بابت چوٿين جلد جو خاڪو تيار ڪيائين. 1995ع ۾ سنڌس ڪتاب "Lands of Pakistan" مشرقي فائونڊيشن اسلام آباد طرفان ڇپيو. سنڌ جي تاريخ تي سندن ڪتاب انگريزيءَ ۾ به آهن. اُن کان سواءِ انگريزيءَ ۾ به سندن ڪتاب ڇپيا آهن.

اسلام آباد جي قيام دوران سنڌ ۽ هند جي تاريخ، تهذيب ۽ ثقافت بابت هڪ تفصيلي رٿا به جوڙي پر واپس موٽڻ ڪري اُهو ڪم مڪمل نہ ٿيو.

چوٿين رٿا:

هيءَ لوڪ ادب جي سهيڙڻ جي اُها رٿا آهي. جنهن هڪ طرف سنڌ جي منتشر لوڪ ادب کي محفوظ ڪيو ۽ ٻئي طرف ڊاڪٽر صاحب کي دنيا کان داد تحسين ڏياريو. يونيسڪو ڪين خاص ڪميٽيءَ ۾ ميمبر طور شامل ڪيو. سنڌي ادبي بورڊ 1955ع ۾ هن رٿا جي منظوري ڏني ۽ هن اسڪيم جو ڊائريڪٽر

ڊاڪٽر بلوچ صاحب کي مقرر ڪيو. تعلقي وار ڪارڪن مقرر ڪيا ويا، جن کي مواد موڪلڻ جو ماهيانو معاوضو ڏنو ويندو هو ۽ مرڪزي ڊڪشنري آفيس ۾ ئي لوڪ ادب جو ڪم شروع ٿيو. اڪثر ڪارڪن اُهي ئي هئا جن سان ڊاڪٽر صاحب جون هنڌ هنڌ ڪچهريون ٿي چڪيون هيون. ڪي ٻيا به مددي ڪارڪن حاصل ڪيا ويا هئا.

طريقهء ڪار هيءُ هو ته جيڪو به مواد ايندو هو سو مرڪزي آفيس ۾ موجود هيڊ ڪارڪن شيخ محمد اسماعيل ۽ ٻيا ڪارڪن ڇنڊ ڇاڻ ڪندا هئا. ڊاڪٽر صاحب شام جو ڇهين بجي ايندا هئا، اُن مواد کي ڏسندا هئا، ڪارڪنن سان صلاح ڪندا هئا ۽ درستيون ڪندا هئا. مختلف روايتن مان هڪ جي چونڊ ڪندا هئا ۽ اهائي روايت متعلقه جلد ۾ موڪليندڙ تعلقه ڪارڪن جي نالي سان شامل ٿيندي هئي، جيڪا فوٽ نوٽ ۾ ڏني ويندي هئي. مون به 1957ع ۾ سانوڻ فقير جا ڪي بيت محمد سومار شيخ جي ذريعي روانا ڪيا. 1962ع ۾ سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ ليڪچرر ٿيس ته ڊڪشنري/ لوڪ ادب آفيس ۾ ويندو هوس. هڪ اهڙي شام جو اُتي ويس ته ڊاڪٽر صاحب آيا. ڪارڪنن سان هٿ ملائڻ کان پوءِ هڪدم مواد ڏسڻ ۽ شيخ محمد اسماعيل کي صلاح ڏيڻ ۾ مشغول هئا ته گهران چانهه اچي وئي. ايلاچيءَ جي خوشبوءِ واري خوش ذائقه چانهه جو ڪوپ مون کي به مليو. چانهه جي هن ڪوپ مان مون کي ڊاڪٽر صاحب جن جي خوش ذوقيءَ جو به اندازو ٿيو. آءٌ موڪلائڻ لڳس ته شيخ محمد اسماعيل کي چيائون ته ميان عبدالجبار کان به مدد وٺندا رهو. اُن همت افزائيءَ واري جملي مون ۾ جذبو پيدا ڪيو ۽ جڏهن به ڪا شيءِ ملندي هئي اُها ڪارڪنن کي ڏئي ايندو هوس. شيخ محمد اسماعيل ۽ ممتاز مرزا سان ٿوري گهڻي ڳالهه ٻولهه کان پوءِ هليو ويندو هوس، متان ڪارڪنن جو وقت ضايع ٿئي! ڊاڪٽر صاحب جن جو مٺيون جملو منهنجي ڪنن ۾ پيو ٻُرندو هو. انهن ئي ڏينهن بلڪ 1953ع ۾ جڏهن "تاريخ معصومي" ۽ "ٻيلاين جا ٻول" جو مطالعو ڪيو هوم ته ڊاڪٽر صاحب جن کي پنهنجو اُستاد، رهبر، مثالي محقق ۽ هيرو سمجهڻ لڳو هوس. سنڌن باقي زندگيءَ جي ڪاهوڙ ۽ جاکوڙ ثابت ڪيو ته منهنجي سنڌن باري ۾ عقيدت ۽ راءِ صحيح هئي(5).

سنڌي ادبي بورڊ لوڪ ادب جي هيءَ رٿا ڊاڪٽر صاحب جي حوالي ڪئي ۽ 1957ع کان مواد گڏ ٿيڻ شروع ٿيو. پوري رٿا بندي ۽ صنف وار مواد جي تقسيم ڪئي وئي. 42 جلدن جو هيءُ مواد تيار ٿيو. نثر ۾ سنڌي لوڪ ڪهاڻيون، سنڌ جا عشقيه داستان، ٻاهريان عشقيه داستان هڪ طرف هئا ته نظمي مواد ٻئي طرف هو. ڪن صنفن تي هڪ کان وڌيڪ جلد به تيار ٿيا ۽ ڇپيا. ڊاڪٽر صاحب جن هر صنف بابت مفصل مقدما لکيا ۽ موضوع جو ڪوبه پهلو تشنه نه ڇڏيو. لوڪ ادب جي هنن جلدن جي موضوع وار تقسيم، مواد جي چونڊ، ترتيب ۽ رٿابندي ڌيان ڇڪائي ٿي. لوڪ ادب جي دنيا ۾ هيءَ رٿا منفرد ۽ نشانبر آهي(6).

پنجين رٿا:

ڊاڪٽر صاحب جن جي علمي شعور ۽ رٿابنديءَ جو هيءُ چمڪندڙ مثال آهي جو پاڻ سنڌي زبان جي تاريخ ۽ ماهيت لاءِ جوڙيائون. هن سلسلي ۾ پهرين هڪ مقالو ڏهين سنڌي ادبي ڪانفرنس لاڙڪاڻي جي موقعي تي سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ بابت پڙهيائون. هيءَ ڪانفرنس 12-13 آڪٽوبر 1950ع تي منعقد ٿي. هيءُ مقالو پهريائين "تحفة لاڙڪاڻه" ۾، ۽ پوءِ سماهي "مهراڻ" (1959/1ع) ۾ شايع ٿيو. ڊاڪٽر صاحب جي هن مقالي ۾ جا ٻوليءَ جي بڻ بنياد جي ڳالهه هئي، سا ڇٽنگ مان پنيٽ جي مثل هئي. هيءَ بنيادي رٿا پهرين ڪتاب جي صورت ۾ 1962ع ۾ ظاهر ٿي ۽ فقط ٻوليءَ بابت هئي. ڊاڪٽر صاحب اُن کي ٻئي ايڊيشن ۾ وڌايو ۽ هاڻي اُها فقط "سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ" نه هئي، بلڪ "سنڌي ٻولي ۽ ادب جي مختصر تاريخ" (1980ع) هئي. اُن کان پوءِ به مطالعو جاري هو ۽ ٽيون وڌايل ايڊيشن "سنڌي ٻولي ۽ ادب جي تاريخ" جي عنوان سان 1990ع ۾ شايع ٿيو. چوٿون ڇاپو 1999ع ۾ نڪتو جيڪو به ساڳيو رهيو. ڪتاب جي اضافن جو وچور هيءُ بيٺو: پهريون ايڊيشن چار باب ۽ 138 صفحا، ٻيو ايڊيشن چار باب ۽ 313 صفحا ٽيون ۽ چوٿون ايڊيشن اٺ باب ۽ 521 صفحا.

ٻوليءَ ۽ ادب جي تاريخ تي هيءَ محققانه تصنيف

نه رڳو ابتدائي ٻلين ۾ ٻوليءَ جي بڻ بنياد بابت ڊاڪٽر صاحب جو موقف ظاهر ڪري ٿي بلڪ وچ وارن ٻلين ۾ سنڌيءَ ۾ لکيل گنريل چار سؤ سالن ۾ اسلاميات ۽ ادبيات جي قلمي ڪتابن جي به نشاندهي ڪري ٿي. آخري ٻلين ۾ سنڌي ادب جي تاريخ کي سامهيءَ تائين آڻي ٿي.

سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ ۽ بڻ بنياد بابت راءِ پيرومل ڪان مختلف رهي ۽ پاڻ سنڌيءَ کي سامي سٽ جي زبان سڏيائون. هن موضوع تي ٻين اسڪالرن به پنهنجا رايا ڏنا. اڄا به ايئن سمجهڻ ڪپي ته سنڌيءَ جي بڻ بنياد وارو معاملو اڻ نبريل آهن. مون پنهنجي ڪتاب "سنڌي زبان جي ماهيت" (2007ع) ۾ سنسڪرت سان لاڳاپي واري ڳالهه بابت سوچڻ جي گذارش ڪئي آهي. عجيب اتفاق آهي ته ڊاڪٽر صاحب جو KTN جو هڪ انٽرويو (6 مارچ 2011ع تي ٽيليڪاسٽ ٿيو. مهينو به اڳ ورتل هو) آيو، جنهن ۾ هڪ سوال جي جواب ۾ سنسڪرت سکڻ جي خواهش جو اظهار ڪيائون. بهرحال هڪ عالم جي سکڻ ۽ پروڙڻ جو سلسلو جاري رهي ٿو.

ڇهين رٿا:

شاهه جي رسالي جي نئين ايڊيشن تيار ڪرڻ جو ڪم ته ڊاڪٽر صاحب جن کي پوءِ مليو، پر شاهه جي رسالي جي پرک ۽ پروڙ جو سلسلو گهڻو اڳ شروع ڪيائون. اُن سلسلي ۾ "شاهه جي رسالي جا سرچشما" (1972ع) ۽ "شاهه جي رسالي جي ترتيب" (1974ع) نالي ڪتاب شايع ڪيئون. تنهن سان گڏ شاهه جي رسالي جو برٽش ميوزيم وارو نسخو 1969ع ۾، ٽن قلمي نسخن جي پيٽڻ سان شاهه جو رسالو 1974ع ۽ ڏهن قلمي نسخن جي پيٽڻ سان رسالي جو هڪ ڇاپو 1977ع ۾ شايع ڪيئون. مير عبدالحسين سانگي ۽ مرزا قليچ بيگ جا ڪتاب شايع ڪيا ويا. ان ڪان پوءِ ڊاڪٽر صاحب رسالي جي رٿا ۾ هٿ وڌو ۽ رسالي کي ڏهن جلدن ۾ ترتيب ڏيڻ جي رٿا تيار ڪيائون ۽ ڪم شروع ڪيائون. پهرئين جلد ۾ 300 صفحن جو تفصيلي مقدمو لکيئون. ڏهون جلد اُن ڪلام لاءِ مخصوص رکيائون جنهن کي اڳ ڌاريو ڪلام چيو پئي ويو. ڊاڪٽر صاحب ڌاريو ڪلام بدران رسالي جو ڪلام جو نئون ۽ مناسب اصطلاح ڪم آندو. ايئن جنوري 1980ع کان ڪم شروع ڪيائون. هيءَ وڏو محنت طلب ۽ صبر آزما ڪم هو. اهڙو هڪ مثال ڊاڪٽر هوتچند گربخشاڻيءَ جو ٽن جلدن ۾ ڪيل هو جنهن ۾ 18 سر اچي سگهيا.

ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي جوڙيل هن رٿا جي جلدن جي ترتيب ۽ اشاعت هن ريت ٿي:

- شاهه جو رسالو، شاهه جو ڪلام، جلد پهريون 1989ع
- شاهه جو رسالو، شاهه جو ڪلام، جلد ٻيو 1992ع
- شاهه جو رسالو، شاهه جو ڪلام، جلد ٽيون 1994ع
- شاهه جو رسالو، شاهه جو ڪلام، جلد چوٿون 1997ع
- شاهه جو رسالو، شاهه جو ڪلام، جلد پنجون 1997ع
- شاهه جو رسالو، شاهه جو ڪلام، جلد ڇهون 1995ع
- شاهه جو رسالو، شاهه جو ڪلام، جلد ستون 1998ع
- شاهه جو رسالو، شاهه جو ڪلام، جلد اٺون ۽ نائون 1999ع
- شاهه جو رسالو، رسالي جو ڪلام، جلد ڏهون 1996ع.

(پهرين ستن جلدن ۾ آيل سمورو ڪلام سربستو جلد 8 ۽ 9 ۾ وري آيو).

هيءَ سڄي جاکوڙ 1950ع ڪان مقالن لکڻ سان شروع ٿي هئي جا انهيءَ حساب سان پنجاهه سال هلي سا پنجاهه قلمي نسخن ۾ ڇاپي رسالن جي پيٽا پيٽيءَ سان مڪمل ٿي. خود رسالي جي هن ڏهه جلدي رٿا جي تڪميل ۾ ويهه سال لڳا. لوڪ ادب رٿا وانگر هيءَ رٿا به سنڌي زبان ۾ هڪ منفرد رٿا آهي. هيءُ سڄو ڪم رٿا بنديءَ سان ٿيو. اسلام آباد جي ادارن جي سربراهيءَ دوران به ڪم رٿابنديءَ سان ڪيائون. اُهو به بيمثال آهي. سنڌن انگريزي ڪتاب به مڪمل رٿابنديءَ سان لکيل آهن. اُنهن ۾ هي به ڪتاب نمايان آهن:

1. Sindh: Studies Cultural
2. Sindh: Studies Historical

سنڌن ڏانهن لکيل خطن جو مجموعو ۽ ٻيو مواد به انگريزيءَ ۾ محمد عمر چند ايڊٽ ڪيو آهي. ڪتاب جو عنوان آهي- 'World of Work' اهڙي طرح ادب ۽ موسيقيءَ تواري ٻين موضوعن تي به ڊاڪٽر صاحب جن جا مقالا ۽ ڪتاب شايع ٿيا جيڪي سنڌن همه گير عالمانه معيار جا شاهد آهن.

خاتم ڪلام- هڪ مثالي رٿا:

هيءَ رٿا سنڌن هجره ڪائونسل ۾ هجڻ واري

دور جي حوالي سان آهي. پاڪستان جي ادارن ۾ اهڙو ٻيو مثال ڪونهي. مون جيڪو ڪتاب ڊاڪٽر صاحب بابت لکيو پئي، تنهن جي تياريءَ دوران هڪ شام حاضر ٿيس ته اسلام آباد واري دؤر ۾ ڪيل ڪم جو ٻڌايائون. آءٌ نوٽس وٺندو ويس. موڪلائڻ وقت ٻه ڪتاب عنايت ڪيائون. اُهي هي هئا:

1. Great books of Islam Civilization

2. 100 books of Islamic thought, Culture and Civilization.

مون گهر اچي اُهي پڙهيا ۽ پنهنجي ڪتاب جو باب تيار ڪيم. اُن ۾ هجره ڪائونسل جي هيءَ رٿا هن ريت درج ڪيم(7).

"هن اداري ۾ 1983ع ۾ بحيثيت صلاحڪار جي اچڻ سان ڊاڪٽر صاحب پنهنجي ڪم جي دائري کي وڌايو. هجره ڪائونسل ڙفان ڪانفرنسون، سيمينار ۽ اشاعت جو ڪيترو ئي ڪم ٿيو. ڊاڪٽر صاحب هڪ وڏي رٿا تيار ڪئي، جنهن جو مقصد هو ته محض اسلام جي نعري بدران اسلامي دؤر ۾ جيڪا تعليمي ۽ علمي تحقيق ۽ سائنسي کوجنا ٿي، اُن کي دنيا جي سامهون آندو وڃي ته جيئن مسلمانن ۾ شعور پيدا ٿئي ۽ دنيا ۾ عزت به ٿئي. اُن سلسلي ۾ مسلمان محققن جي لکيل هڪ سؤ چونڊ ڪتابن کي شايع ڪرڻ جي رٿا: 'The Great Books project' جي نالي سان تيار ڪيائون. ڊاڪٽر صاحب هن رٿا جو باني ۽ نگران هو. اُها ڊاڪٽر صاحب جي همت هئي جو سوچيائون ته هڪ سؤ ڪتابن جي هن منصوبي کي ڪامياب به ڪندا. اسلامي دنيا جي وڏن پروفيسرن ۽ محققن توڙي يورپ ۽ آمريڪا جي ڪن پروفيسرن سان بين الاقوامي سطح تي مشورا ڪري هڪ سؤ چونڊ ڪتابن، ڪٽي وڌيڪ ۽ متبادل ڪتابن جون فهرستون تيار ٿينديون رهيون ۽ ڪم هلندو رهيو. آخرين ائين فهرست سميت رٿا جو رهنما مسودو (Document VIII/A) 1989ع ۾ شايع ٿيو.

هن چونڊ موجب اصل ڪتابن جا نسخا جيڪي عربي يا فارسيءَ ۾ هئا، تن جا انگريزيءَ ۾ ترجما ڪرائي اُنهن تي تحقيقي مقدما لکيا هئا. ڊاڪٽر صاحب انهن ڪتابن جو انگريزيءَ ۾ تعارف تيار ڪيو ۽ هڪ سؤ مان چاهتر ڪتابن جو تعارف 1989ع ۾ هجره ڪائونسل شايع ڪيو. هن جلد جو عنوان آهي: "Great books of Islamic Civilization"

هن رٿا ۾ شامل ڪتابن جو تعلق سيرت، تاريخ، تهذيب، حديث، فقه، سياسيات، معاشيات، سماج، سوانح عمري، ثقافت، طبعي علوم، علم هيئت، نباتات، رياضي، حيوانات، طب، زراعت ۽ ادب وغيره سان آهي. دنياءِ اسلام جي وڏن محققن، سائنسدانن، طبيبن ۽ رياضي دانن جي ڪاوشن تي مشتمل هن رٿا مان ڊاڪٽر صاحب جي محنت جي پروڙ پوي ٿي. هن رٿا ۾ خوارزمي، فارابي، البيروني، ابن سينا، ابن نديم، الڪندي، ابن نفيس، ابن رشد، المقدسي، الاصطخري، عمر خيام، الرازي ۽ شاهه ولي الله جا ڪتاب شامل ڪيا ويا.

1983ع ۾ ڊاڪٽر صاحب هن رٿا جي شروعات ڪئي. رٿا کي منظور ڪرائڻ ۾ ٻه سال لڳا. ڊاڪٽر صاحب ڏينهن رات محنت ڪري جدا جدا ملڪن جي محققن ۽ مصنفن جو تعاون حاصل ڪيو. 1989ع تائين چار ڪتاب ڇپائي پترا ڪيائون. ڇهن ٻين جي ڇپائي مڪمل ڪيائون ته حڪومت جي تبديليءَ سان 1989ع ۾ ئي کين هجره ڪائونسل جي صلاحڪار جي منصب تان سبڪدوش ڪيو ويو ۽ رٿا وچ ۾ رهجي وئي. جيڪي ڪتاب شايع ڪيائون، انهن جو وچور هي آهي:

1. الخوارزميءَ جو نائين صدي عيسوي ۾ لکيل ڪتاب آلجبرا (Algebra)، جنهن جي تصنيف سان آلجبرا جو علم آب و تاب سان وجود ۾ آيو. هيءُ ڪتاب 1989ع ۾ شايع ٿيو. ڪتاب تي ڊاڪٽر صاحب جو پيش نامو (Preface) 29 مئي 1989ع جو لکيل آهي. خوارزميءَ جو اصل عربي متن، اُن جو انگريزي ترجمو ۽ وضاحتون شامل آهن. ڪتابن جو مقدمو ڊاڪٽر صاحب جي دوست ۽ اتاترڪ ڪلچر سينٽر انقره جي صدر ڊاڪٽر آيدين سايل جو لکيل آهي. ترڪ عالم ملڪ دوسي وضاحتون لکيون.
2. بنو موسيٰ جو نائين صدي عيسويءَ ۾ لکيل "ڪتاب الحِيل" (خود ڪار مڪينيڪي حرفتون) جنهن جو انگريزيءَ ۾ ترجمو هڪ عرب پروفيسر ۽ انگريز انجنيئر ڊاڪٽر ڊونالڊ هِل ڳنڍي ڪيو هو. هن ڪتاب تي ڊاڪٽر صاحب جو پيش نامو 1988ع جو لکيل آهي.
3. ٽيڪنالاجيءَ جي ماهر الجزري جو ٻارهين صدي

مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ ۽ ڊاڪٽر بلوچ، شاهه عبداللطيف ڀٽائي جي 217 عرس مبارڪ جي موقعي تي ادبي ڪانفرنس دوران اسٽيج تي ويٺل آهن

نامور اسڪالر، ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، ثقافت ۽ سياحت واري کاتي جي وزير محترمہ سسئي پليجو شاهه عبداللطيف ڀٽائي رح جي عرس مبارڪ جي موقعي تي ادبي ڪانفرنس ۾ شريڪ آهن. (2011ع)

ڊاڪٽر بلوچ، ڊاڪٽر عابد لغاري جي ڪتاب ”سرها گل سنڌ جا“ جو مهورت ڪري رهيا آهن، معين الدين حيدر، مظهر الحق صديقي، ڊاڪٽر قاضي خادم، ڊاڪٽر هدايت پرير ۽ صاحبِ ڪتاب ڊاڪٽر عابد لغاري ٻہ موجود آهن

ڊاڪٽر بلوچ، عنايت بلوچ، محمد ابراهيم جويو ريڊيو پاڪستان جي 50 سالا نشريات جي موقعي دوران اسٽيج تي ويٺل آهن. ڊاڪٽر بلوچ سيمينار جي صدارت ڪري رهيو آهي (7- جون 1998ع)

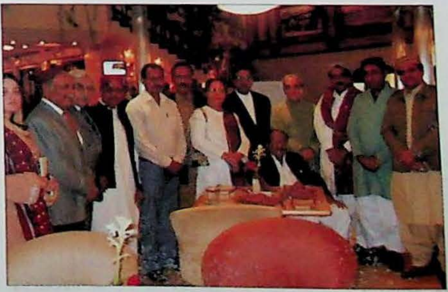

ڊاڪٽر بلوچ صاحب، سنڌ جي نامور اديبن ۽ شاعرن جي وچ ۾ ويٺل آهن.

ڊاڪٽر بلوچ صاحب ۽ محمد ابراهيم جويو صاحب ڊاڪٽر اين. اي بلوچ انسٽيٽوٽ آف هيريٽيج اينڊ ريسرچ جو دورو ڪندي،
ڊاڪٽر فهميده حسين ميمڻ، ڪليم الله لاشاري ۽ محمد ارشد بلوچ سائين گڏ آهن

ڪابي طرف کان ڊاڪٽر اين. اي بلوچ، پير حسام الدين راشدي،
سيد غلام مصطفيٰ شاهه (اڳوڻو وائيس چانسلر سنڌ يونيورسٽي) ۽
غلام رباني آگرو پرڏيهي اسڪالرن سان گڏ

جرمن مستشرق اسڪالر اينمري شمل هڪ ادبي ڪانفرنس کي خطاب
ڪري رهي آهي، ڊاڪٽر بلوچ اسٽيج تي ويٺل آهي

ڊاڪٽر اين. اي بلوچ، آفتاب شاهه جاموٽ کان صدر پاڪستان طرفان
مليل هلال امتياز ايوارڊ وصول ڪندي، ڊاڪٽر عبدالغفار سومرو
صاحب به ويٺل آهي

شوڪت حسين شورو، ڊاڪٽر اين. اي بلوچ، محمد ابراهيم جويو ۽
مظهر الحق صديقي هڪ عام گڏجاڻي دوران

مخدوم سليم الله صديقي، ڊاڪٽر عبدالغفار سومرو، محمد ارشد بلوچ،
ڊاڪٽر اين. اي بلوچ ۽ عنايت بلوچ

محقق اشتياق انصاري ۽ ڊاڪٽر اين. اي بلوچ (مارچ 2011ع)

ڊاڪٽر صاحب جي وفات کان پوءِ سندن پونيرن سان تعزيتي دعا گهري پئي وڃي، نمايان شخصيتن ۾ ڊاڪٽر محمد شريف بلوچ، ڊاڪٽر عبدالغفار سومرو، تاج جويو، انعام الله شيخ ۽ ٻيا موجود آهن

ڊاڪٽر صاحب جي ٽيجهي دوران سندن وڏي فرزند ڊاڪٽر محمد شريف بلوچ کي پڳ ٻڌرائي پئي وڃي، ڊاڪٽر قلندر شاهه لڪياري پڳ جو ور ڏئي رهيو آهي، ڊاڪٽر عبدالغفار سومرو ۽ ٻيا موجود آهن.

مخدوم جميل الزمان ڊاڪٽر صاحب سان منسوب اداري ڊاڪٽر اين. اي بلوچ انسٽيٽيوٽ آف هيريٽيج اينڊ ريسرچ جي پيڙهه جو پٿر رکي رهيا آهن، ڊاڪٽر محمد شريف بلوچ، ڊاڪٽر عبدالغفار سومرو ۽ ٻيا پڻ موجود آهن.

ڊاڪٽر محمد شريف بلوچ پيڙهه جو پٿر رکي رهيو آهي، سندس پر ۾ مخدوم جميل الزمان صاحب پڻ بيٺل آهن.

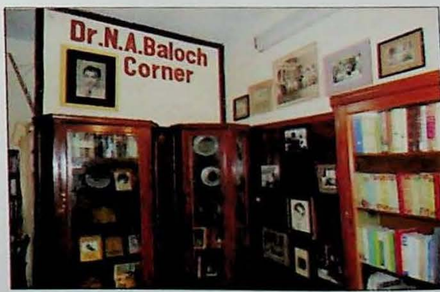

ڊاڪٽر اين. اي بلوچ ڪارنر، ڊاڪٽر صاحب کي مليل ايوارڊ، سندون ۽ اعزاز

ڊاڪٽر بلوچ سان منسوب هڪ ڪتبو، جيڪو 'سنڌي ڊڪشنري'، 'لوڪ ادب' ۽ 'شاهه جو رسالو' جهڙين رٿائن جي تڪميل تي ڊاڪٽر صاحب کي پيش ڏيڻ لاءِ ڊين فيڪلٽي آف ايجوڪيشن سنڌ يونيورسٽي ڄامشورو طرفان قائم ڪيو ويو

ڊاڪٽر اين. اي بلوچ جي مڙهه تي مخدوم جميل الزمان، ڊاڪٽر محمد شريف بلوچ، محمد ابراهيم جويو، سرفراز راڄڙ، سيد زوار نقوي، هادي بخش جتوئي، سرفراز وسطڙو، فقير منٺار مگريو ۽ ٻيا دعا گهرندي

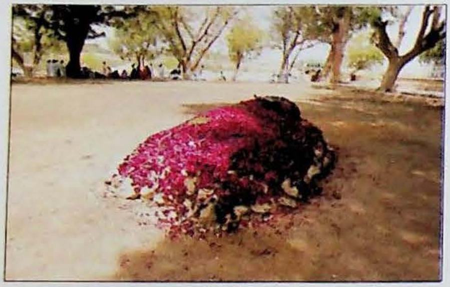

ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي آخري آرامگاهه سنڌ يونيورسٽي ڄامشورو
(6- اپريل 2011ع)

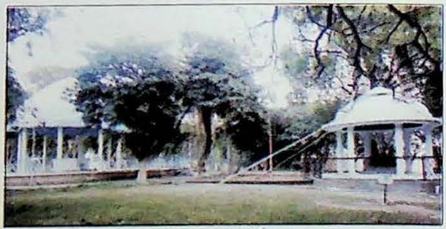

استاد ۽ شاگرد هڪ ٻئي جي قريب
ڊاڪٽر بلوچ پنهنجي استاد ۽ محسن علامه آءِ آءِ قاضيءَ جي پرسان ابدي آرامي آهي

ڊاڪٽر اين. اي بلوچ جي حياتيءَ جي هڪ يادگار تصوير

ڊاڪٽر اين. اي بلوچ، جناح ڪيپ ۾

ڊاڪٽر بلوچ جي ياد ۾ تعزيتي گڏجاڻي

سنڌي ادبي بورڊ پاران، ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي ياد ۾ 11 اپريل 2011ع تي سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ جي ڊاڪٽر بلوچ هال ۾ ڪوٺايل تعزيتي گڏجاڻيءَ ۾ ڊاڪٽر محمد شريف، عنايت بلوچ بلوچ، سرفراز راڄڙ، ڊاڪٽر محمد لائق زرداري، گل محمد عمراڻي، حميد سنڌي، تاج جويو، محترمه فريده شيخ، پروانو ڀٽي، ڊاڪٽر عبدالرزاق گهانگهرو ۽ ٻيا خطاب ڪري رهيا آهن.

هڪ لائق شاگرد جي پنهنجي مشفق استاد کي پيٽا

ڊاڪٽر بلوچ صاحب ڪيڊٽ ڪاليج لاڙڪاڻي ۾ پنهنجي ذاتي عطيي تي پنهنجي محسن استاد محترم علامہ آءِ. آءِ. قاضي جي نالي تي ٺهندڙ ”علامہ آءِ. آءِ. قاضي مينار علم“ جو معائنو ڪري رهيا آهن. پرنسپال محمد يوسف شيخ ۽ گل محمد عمراڻي ساڻن گڏ آهن (27- فيبروري 2011ع)

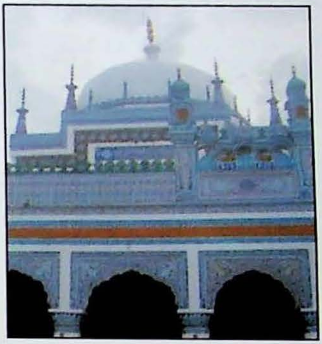

هيءَ جا لات لطيف جي

شاهه جو نسب نامو:

شاهه عبداللطيفؒ سنڌ جي ’مُتَهَلوِي‘ ساداتن، يعني ’مُتَعَلوِي‘ يا مٽياري سيدن جي ’ڪريم- پوٽا‘ خاندان مان ٿيو جيڪو سندن شجري ۾ هڪ وڏي پاڙي ’جَراڙ‘ يا ’جَرّاڙ- پوٽا‘ جي شاخ آهي. انهيءَ پاڙي جو وڏو سيد جَراڙ (جلال) هو جيڪو سيد شرف الدين جو فرزند هو. انهيءَ لحاظ سان ’جَراڙ- پوٽا‘ ساڳئي وقت ’شرف- پوٽا‘ آهن. شرف الدين جو ڏاڏو سيد حيدر، هرات شهر جي سيد مير عليءَ جو پٽ هو جيڪو مٿي امام موسيٰ ڪاظم جي اولاد مان هو. انهيءَ لحاظ سان مٽياروي سيد، شهر هرات جي سندن وڏي ڏاڏي مير علي (يعني سيد علي) جي اولاد سببان ’هِراتي سيد‘ آهن، پر مير علي هِراتي کان مٿئين نسب نامي جي اعتبار سان ’ڪاظمي سيد‘ آهن. مٽياروي سيدن جي شجري موجب، سيد حيدر پهريائين سنڌ ۾ آيو ۽ هالا- ڪنڊي (قديم شهر هالا) ۾ اچي رهيو جتي هالا قبيلي جي رئيس شاهه محمد بن دريا خان (هالي) کيس پنهنجي نياڻي ڏني، جنهن مان کيس ’علي‘ نالي پٽ ٿيو. سيد حيدر موٽي هِرات ويو ۽ اتي ئي وفات ڪيائين، پٽس سيد (مير) علي سنڌ ۾ ئي رهيو ۽ ’ڪريم- پوٽا‘ توڙي ٻيا سڀ مٽياروي ساداتهه هن ’سيد علي سنڌي‘ جو اولاد آهن.

- ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ

’شاهه جو رسالو‘

شاهه جي سوانح ۽ فڪر سميت

پنجاهن قلمي ۽ جملي ڇاپي رسالن سان ڀيٽيل متن ۽ معنيٰ وارو

زيرن زبرن سان سچو صحيح رسالو

ڇپائيندڙ: ثقافت ۽ سياحت کاتو، حڪومت سنڌ 2009ع

عيسويءَ ۾ لکيل ڪتاب هئڊرالڪ انجنيئرنگ بابت هو، جنهن جو عربيءَ مان انگريزي ترجمو ڊاڪٽر ڊونالڊ هل ڪيو ۽ شهرت ماڻي. هيءُ ڪتاب ڊاڪٽر صاحب ڊاڪٽر هل سان لنڊن ۾ ذاتي رابطو رکي تيار ڪرايو. هن ۾ هڪ باب ڦرلي بابت به آهي. ڪتاب 1989ع ۾ شايع ٿيو.

4. البيرونيءَ جو يارهين صدي عيسويءَ ۾ جواهرات ۽ قيمتي پٿرن بابت لکيل "ڪتاب الجماهر في معرفته الجواهر" 1988ع ۾ شايع ٿيو. انگريزي ترجمي جو مسودو حڪيم محمد سعيد تيار ڪيو. ڊاڪٽر صاحب ان کي سنواريو، ايڊٽ ڪيو ۽ اعليٰ معيار جو مقدمو لکيو جنهن کي بين الاقوامي شهرت ملي. ڪي بيا ڪتاب ڇپائي به ڇڏيا ۽ مهاڳ به لکيئون پر ادارو ڇڏي آيو ته مهاڳن تي ٻئي عملدار ڪان صحيحون وٺي ڪتاب شايع ڪيا ويا. اهي هي آهن:

5. ابن ماجه جو نفسياتي فلسفي تي لکيل "ڪتاب النفس".

- شمس الدين العتاقي جو Anatomy تي لکيل ڪتاب "تشريح الابدان" 1990ع ۾ شايع ٿيو.
- ابو عبيد جو "ڪتاب الاموال"(Book of Finance) 1991ع ۾ شايع ٿيو.
- ابن جُماعته جو تعليمي طريقه ڪار تي لکيل ڪتاب 1991ع ۾ شايع ٿيو.
- احمد قزويني جو "ڪتاب السرد"، جنهن مان حديث جي اوائلي تدوين جي خبر پوي ٿي سو 1989ع ۾ شايع ٿيو.
- الاجدابي جو موسمن جي مٽ سٽ ۽ آب و هوا بابت لکيل "ڪتاب الازمنه و الانواء" 1989ع ۾ شايع ٿيو.

ڊاڪٽر صاحب پنهنجي حوصلي سان ۽ دنيا جي شهرت يافته اسڪالرن جي تعاون ۽ شموليت سان اٽڪل ٻين به ڏهن ڪتابن تي ڪم شروع ڪيو هو پر عهدو ڇڏڻ ڪان پوءِ ڪم اڌ ۾ رهجي ويو.

سڀ ڪتابن مان 76 جا تفصيلي خاڪا (Abstracts) هن ڳالهه جو ثبوت آهن ته ڊاڪٽر صاحب جن جو عزم ۽ جوان همتيءَ، ڪم جي رٿابنديءَ واري صلاحيت ۾ ڪڏهن به ڪمي نه آئي. زور قلم وڌندو ئي ويو، 76 اسلامي ورثي جا ڪتاب، 4 ڪتاب هڪ سال جي حساب سان ڳڻجن ته اسلام آباد مان آئي ڊاڪٽر صاحب کي 22 سال ٿيا. 88=22x4 (ڪتاب). 76 بجاءِ پاڻ 88 ڪتاب شايع ڪري چڪا هجن ها. 76 ڪتابن جا اختصار (Abstracts) اختصار نه رهن ها! ڪتابي جامو پهري چڪا هجن ها. ڪوهه پيما لاءِ هماليه ڪهڙي چيز هو! هيلو به وڪون هو!!

حوالا

1. بلوچ، نبي بخش خان، "ٻيلاين جا ٻول"، منڍ صفحا، الف ب ج د.
2. تفصيل لاءِ ڏسو راقم جو ڪتاب 'ڊاڪٽر بلوچ: هڪ مطالعو' 1998ع ص ص 48، 49 ۽ 50.
3. بلوچ، نبي بخش خان (ڊاڪٽر) جامع سنڌي لغات سنڌي ادبي بورڊ (ج-5) 1988ع مهاڳ.
4. ڊاڪٽر بلوچ: هڪ مطالعو، ص 53.
5. ايضاً- عرض حال صفحا، 1-2-3 ۽ 4.
6 ڏسو لوڪ ادب رٿا جو ڪتاب "مداحون ۽ مناجاتون" (مهاڳ)
7. ڊاڪٽر بلوچ: هڪ مطالعو، ص ص 33، 44.

مددي ڪتاب

1. ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو، ڊاڪٽر بلوچ: هڪ مطالعو، لاڙ ادبي سوسائٽي بدين، 1998ع
2. ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو، سنڌي ادب جي تاريخ (جلد ٽيون) سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو حيدرآباد، 2006ع.
3. ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو، زنبيل، سنڌي ادبي بورڊ، 2010ع.
4. تاج جويو (مرتب) مثالي عالم (جلد پهريون) ماڻڪ موتي تنظيم حيدرآباد 2001ع.
5. محمد عثمان منگي (مرتب) مثالي عالم (جلد ٻيو) ماڻڪ موتي تنظيم حيدرآباد 2002ع.
6. نئين زندگي، ڊاڪٽر بلوچ نمبر.

ع

آءُ سجڻ آءُ.
وريو دل سندو داءُ.
لڳو هير گنبذ واءُ.
چڏ تک تکڙ تاءُ.
جنهن ۾ لاءِ نڪو ساءُ.
نڪي سير، نڪي پاءُ.
منو سک سندو ساءُ.
مٿي آ امڙ ماءُ.
پلو آھ پيڙو پاءُ.
لهي سور ۾ سماءُ.

ي

اول 'الف'، پوءِ 'بي'
پڙهن بار الف- بي.
سهڻو سڏ 'ادا اي'
ٻاڙو بول 'ڙي' 'اڙي'
ٻولي ٻڪري جي 'ٻي'
رڙي رڍ، ڪري 'مي'
ڳائن 'يار'، ميان'، 'وي'
چوين ريءَ توڙ ري
سوا، ٻگر، ٻنا، ٻي.
اٺون، تان توڙي تي؛
ڇٽو حرف جر 'ڪي'.
'جهانءِ' مِنهن سندي 'جهي'.
سنڌي 'وٿ'، هندي 'لي'
ڪٿي وج، نيئي، نبي.
ڪي وٿ، ڪي ڏي
سچا يار آهن ڪي
ڏُريون ڏُڻُ وجي سي
سڻي سڏ ڏين جي.

- **ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ**

ٽماهي "مهراڻ" 1-1969/2ع

ڊاڪٽر عبدالغفار سومرو

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ

عالم اديب، محقق مؤرخ ۽ سنڌس نظريءِ تاريخ

ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ (16- ڊسمبر 1917ع- 6 اپريل 2011ع) موجوده دور جو وڏو مؤرخ، عالم ۽ اديب هو، بلڪ دنيا جي هن حصي ۾ کيس ويهين صديءَ جو هڪ وڏو محقق ۽ اسڪالر چئي سگهجي ٿو، جنهن جو ثبوت سندن تحقيقي ڪم جي عالمي سطح تي مڃتا آهي. ڊاڪٽر صاحب جو علمي سرمايو ڇهن زبانن ۾ موجود آهي. جنهن ۾ سنڌي، انگريزي، عربي، فارسي، اردو ۽ سرائڪي شامل آهن. سندن غير معمولي تحقيق جي نوعيت ۽ وسعت جو اندازو هن مان لڳائي سگهجي ٿو ته ان ۾ قرآن ۽ حديث، اسلامي فنون ۽ فلسفو، تعليم ۽ تدريس، لغت، لوڪ ادب، تاريخ ۽ جاگرافي، آثار قديم ۽ ثقافت ويندي موسيقي جهڙا موضوع شامل آهن. ڊاڪٽر صاحب جو اهو علمي ۽ تحقيقي سفر اڌ صديءَ کان وڌيڪ عرصي تي ڦهليل آهي. سندن ننڍن وڏن ڪتابن جو تعداد هڪ سؤ کان مٿي آهي ۽ مقالن جو تعداد ان کان گهڻو آهي. مٿي ڏنل عنوان ۾ اسان عالم کي اديب ۽ محقق کي مؤرخ جي صفت طور استعمال ڪيو آهي ته جيئن ڊاڪٽر صاحب جي گهڻ رخي شخصيت جي ان غالب پهلوءَ جي نشاندهي ڪري سگهجي، جنهن مطابق هن ڪنهن به موضوع تي ايستائين قلم نه کنيو آهي جيستائين ان ۾ علم ۽ تحقيق جو ڪو نئون پهلو نه نڪرندو هجي.

هاڻي جيستائين عالمي سطح تي مڃتا جو تعلق آهي ته ان جو ثبوت انسائيڪلوپيڊيا برٽانيڪا جي پندرهين ايڊيشن 1974ع ۾ 'سنڌ' ۽ 'بلوچستان' بابت شامل مواد ڊاڪٽر صاحب جو تحرير ٿيل آهي. اهڙيءَ طرح 1978ع ۾ انسائيڪلوپيڊيا آف اسلام جي بريل مان شايع ٿيل نئين ايڊيشن جي جلد چوٿين ۾ قديم تاريخي ماڳ 'قنديل' بابت شامل مضمون پڻ ڊاڪٽر صاحب جو لکيل آهي، ان کان سواءِ يونيسڪو وارن جي چوڻ تي ڊاڪٽر صاحب 'وچ ايشيا جو اسلامي علوم جي ترقيءَ ۾ حصو' جي عنوان تي پڻ هڪ مفصل مقالو لکيو هو. هن سلسلي جو آخري وڏو ڪم 'اسلامي دنيا جا هڪ سو عظيم ڪتاب' (Great Books of Islamic Civilization) هو جنهن لاءِ ڊاڪٽر صاحب کي جنرل ايڊيٽر مقرر ڪيو ويو هو. اهو ڪم 'قومي هجره ڪائونسل' تحت ٿي رهيو هو ۽ 76 ڪتابن جي تعارف تي مشتمل انگريزيءَ ۾ ابتدائي ڪتاب 1989ع ۾ ڊاڪٽر صاحب شايع ڪيو. هن اسڪيم تحت ڪجهه ڪتاب منظر عام تي پڻ آيا جن ۾ الجبرا جي موجد الخوارزميءَ جو ڪتاب 'الجبر والمقابلہ' وغيره شامل آهن.

ڊاڪٽر صاحب جي تحقيقي ڪارنامن کي سرسري طور هيٺئين ريت بيان ڪري سگهجي ٿو:

(1) سال 1951ع ۾ لکيل هڪ مقالي ۾ ڊاڪٽر صاحب سنڌي ٻوليءَ جي بڻ بنياد بابت اهو نظريو قائم ڪيو ته سنڌي ٻولي سڌو سنئون سنسڪرت مان نڪتل ناهي، جيئن هن مهل تائين سمجهيو ويو آهي. بلڪ اها سنسڪرت کان اڳ واري دور ۾ سنڌو ماٿر جي ڪنهن مقامي پراڪرت يا پراڪرتن مان نڪتي آهي. سال 1957ع ۾ سنڌي ٻولي ۽ اتهاس جو ماهر جئرامداس دولت رام پنهنجي مضمون 'سنڌي ٻوليءَ جو وڪاس' ۾ پڻ تقريباً ساڳئي نتيجي تي پهچي ٿو.

(2) سال 1975ع ۾ **سنڌ صدين کان سيمينار** ۾ پڙهيل هڪ عالمانه مقالي ۾ ڊاڪٽر صاحب، "ڪتاب الهند" ۾ بيرونيءَ جي ڏنل هڪ حوالي جي آڌار تي ثابت ڪيو ته عربن جي فتح کان اڳ سنڌ کي پنهنجو ڪئلينڊر هو جيڪو شمسي حساب موجب هو ۽ اهو راءِ سيهرس جي موت کان پوءِ سندس پٽ راءِ ساهسي 626 عيسوي يعني 4 هجري کان شروع ڪرايو هو. انهيءَ ڪئلينڊر موجب 2 مارچ 1975ع جنهن ڏينهن اهو

سيمينار هلندڙ هو تہ سنڌي ڪئلينڊر جي اها تاريخ 12 ڦڳڻ 1348 سنڌي سال بنجي پيو. اهو مقالو پوءِ "سنڌ تاريخي مطالعو" ۾ شامل ڪيو ويو.

(3) 'سنڌي ٻولي ۽ ادب جي تاريخ' ۾ عرب سياحن ۽ تاريخدانن جي حوالي سان ۽ خاص طور البيرونيءَ جي تحريرن جي آڌار تي اهو واضح ڪيو تہ عربن جي دور کان وٺي سنڌي ٻوليءَ جي مستقل ۽ جداگانہ حيثيت جو پتو پوي ٿو. بلڪ سنڌي ٻولي جي لکيت جو آڳاٽي ۾ آڳاٽو نمونو خود البيرونيءَ جي 'ڪتاب الهند' ۾ ملي ٿو. ان ڳالھ جي تصديق جرمن مستشرق سخاؤ پڻ ڪري ٿو، جنهن سڀ کان پهرين ان عربي ڪتاب کي 1885ع ۾ ايڊٽ ڪيو.

(4) 'سنڌي صورتخطي ۽ خطاطي' ۾ واضح ڪري ٿو تہ موجوده سنڌي الف-ب گهٽ ۾ گهٽ هڪ هزار سالن کان مروج آهي، جنهن کي پوءِ سنڌ جي عالمن وقتاً بوقتاً ڪتاب لکي ترقي وٺرائي. ان ڪري اهو چوڻ صحيح نہ ٿيندو تہ اها صورتخطي انگريزن ناهي يا انهن جي دور ۾ ٺهي.

(5) سنڌي موسيقي يا راڳ جي باري ۾ ڊاڪٽر صاحب جي تحقيق آهي تہ اها سنڌ جي تاريخ سان ڳنڍيل آهي ۽ ان جو بنياد آرين کان اڳ واري هتان جي دراوڙي تهذيب سان ميل کائي ٿو. سنڌ جو راڳ هندستاني راڳ کان جدا قسم جو آهي جنهن جي پنهنجي شناخت آهي. البت تاريخ جي هر دور ۾ ان تي ڪيترا خارجي اثرات مرتب ٿيا آهن. ڊاڪٽر صاحب اهو سڄو بحث 'سنڌي موسيقيءَ جي مختصر تاريخ' ۾ ڪيو آهي.

ڊاڪٽر بلوچ جو ڪتاب سنڌي موسيقيءَ جي مختصر تاريخ جڏهن 1976ع ۾ شايع ٿيو تہ ان جي علمي حلقن ۾ وڏي پذيرائي ٿي. خاص طور سنڌي ٻوليءَ جي وڏي ڄاڻو ۽ ماهر جيٺامداس دولترام دهليءَ مان 25-09-1978 تي ڊاڪٽر صاحب کي ہ خط انگريزيءَ ۾ لکيا جن جي شروعات ۾ هو چوي ٿو(1):

My dear Nabi Baksh Khan

I am very very sorry for not informing you earlier about the safe receipt of your wonderful book on music which will stand aloft for some centuries as the best book on the subject.

"منهنجا پيارا نبي بخش خان

مون کي ان ڳالھ جو گهڻو ڏک آهي تہ آءٌ هن کان اڳ، تنهنجي موسيقي تي لکيل شاندار ڪتاب جي پهچ بابت توکي اطلاع نہ ڪري سگهيو آهيان، اهو ڪتاب جيڪو ڪن صدين تائين انهيءَ موضوع تي بهترين تصنيف شمار ڪيو ويندو."

(6) ڏهين/ سورهين صديءَ ۾ لکيل 'تذڪره قضيہ' جي حوالي سان ڊاڪٽر بلوچ ثابت ڪري ٿو تہ ڪيئن سنڌ جي قوالن يا ذاڪرن سنڌ کان ٻاهر وڃي سنڌي ڪافي ۽ راڳ کي مقبول بنايو. هڪ حوالي مان ظاهر ٿئي ٿو تہ سنڌي قوالن هندستان جي مشهور صوفي بزرگ خواجہ نظام الدين اولياء جي مجلس ۾ پڻ سنڌي ڪافيون پيش ڪيون. ابوالفضل جي لکڻ موجب اڪبر جي دربار ۾ سنڌ جي شناخت ڪافي راڳ سان هئي جنهن ۾ گهڻو مناس هو.

(7) سنڌي ٻولي ٻارهين/ سترهين صديءَ کان عربي ۽ فارسيءَ سان گڏ نصابي تعليم جي زبان طور رائج ٿي. ڊاڪٽر صاحب هن سلسلي ۾ تحقيق ڪندي گهٽ ۾ گهٽ اهڙن 138 ڪتابن جي نشاندهي ڪئي جيڪي مڪتبن ۽ مدرسن ۾ پاڙهيا ويندا هئا.

(8) ڊاڪٽر صاحب شاهہ عبداللطيف کي انين صدي هندستان جي وڏي صوفي شاعر ۽ موسيقيءَ جي ماهر امير خسرو سان ڀيٽ ڪندي، سنڌ ۾ راڳ جي منفرد روايت جو باني ڪوٺي ٿو. جنهن جو آغاز هن پنهنجي زندگيءَ ۾ ڀٽ شاهہ تي 1742ع ۾ ڪيو. ڀٽائي جي راڳ جو اهو ادارو اڍائي صدين کان قائم آهي جنهن جو مثال شايد ئي دنيا ۾ ڪو هجي.

(9) سنڌي زبان جي عظيم صوفي شاعر شاهہ عبداللطيف ڀٽائي جي ڪلام تي هلندڙ تحقيق جنهن جو آغاز ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ ڪيو ۽ ان کان پوءِ ڊاڪٽر دائود پوٽي ان ڪم کي هٿ ۾ ڪنيو، ڊاڪٽر بلوچ ٽيٽهين سالن جي محنت کان پوءِ ان تحقيق کي ڏهن جلدن ۾ مڪمل ڪيو. ڊاڪٽر صاحب جو اهو ڪم ادبي دنيا ۾ ڀٽائي جي شاعري جي حوالي سان هميشہ زنده رهڻ وارو آهي. ڊاڪٽر صاحب ٻيتن جي ڪيترن اهڙين پڙهڻين جي پهريون دفعو صحيح صورت قائم ڪئي جيڪي گڏريل ٻن صدين ۾

ڪاتبن جي غلطين سببان مونجهاري جو باعث هيون ۽ ڪير بہ انهن کي صحيح پڙهي نہ سگهيو هو. ان ڪان سواءِ 'شاهہ جو ڪلامر' ۽ 'رسالي جو ڪلامر' جي فرق کي واضح ڪري سمجهايو ويو آهي. ڊاڪٽر صاحب جي هيءَ ڪاوش ڀٽائيءَ جي حوالي سان ايران جي عظيم قومي شاعر فردوسيءَ جي شاهنامر سان ان لحاظ سان مناسبت رکي ٿي جو هن پڻ ان تي ٽيهہ سال صرف ڪيا هئا ۽ چيو هئائين:

بسی رنج بردم بدین سال سی
عجم زنده کرده ام بدین پارسی

ترجمو: گذريل ٽيهن سالن ۾ مون گهڻيون تڪليفون ڏٺيون آهن. پر پارسي (شاهنامر) لکڻ سان مون عجم کي جيئرو ڪري ڇڏيو آهي!

ڊاڪٽر صاحب جي هيءَ خالص علمي تحقيق آهي جنهن جي پذيرائي صرف حال سان نہ پر مستقبل سان وابستہ آهي. دنيا جيئن جيئن ڀٽائيءَ جي شاعري جي علمي اهميت ڪان واقف ٿيندي تيئن ڊاڪٽر صاحب جي هن لاجواب تحقيق جي افاديت جي صحيح پروڙ پوندي.

(**10**) سنڌي لغات تي جڏهن 1951ع ۾ سنڌي ادبي بورڊ پاران ڪم جو آغاز ڪيو ويو تہ اهو ڪم ڊاڪٽر صاحب جي حوالي ڪيو ويو. ڊاڪٽر صاحب 'جامع سنڌي لغت' جو نظريو ڏنو يعني اها لغت صرف ڪتابن ۾ آيل لفظن ۽ انهن جي معنيٰ تائين محدود نہ هوندي، بلڪ اها سنڌ جي مختلف علائقن ۾ ڳالهائجندڙ سمورن الفاظن تي مشتمل هوندي. جنهن لاءِ باقاعدي سڄي سنڌ ۾ ان ڪم لاءِ ڪارڪن مقرر ڪيا ويا. جيڪي زندگيءَ جي هر وهنوار سان لاڳاپو رکندڙ لفظ ۽ معنيٰ گڏ ڪري موڪليندا ۽ تنهن ڪان پوءِ انهن کي ڇنڊڇاڻ ڪري هڪ مڪمل جامع لغات جي صورت ۾ پيش ڪيو ويندو.

اڳتي هلي سنڌي ادبي بورڊ پاران اها لغت پنجن جلدن ۾ ڇپري ٿي، جنهن جو صرف پهريون جلد 1960ع ۾ ڊاڪٽر صاحب جي نگرانيءَ ۾ تيار ٿيو ۽ باقي چار جلد مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب جي نگرانيءَ هيٺ ڇپيا. ڊاڪٽر صاحب جي چوڻ موجب 'سنڌي ٻوليءَ جي بااختيار اداري' وري ڪين هن ڪم تي آماده ڪيو ۽ پاڻ سڄي مواد کي نئين سر ايڊٽ ڪري ٽن جلدن ۾ پيش ڪيائين.

(**11**) ڊاڪٽر صاحب جي ادبي زندگيءَ جو نهايت اهم ڪارنامو سنڌي لوڪ ادب جي ٻائيتاليهن جلدن ۾ جديد تحقيق جي تقاضائن موجب اشاعت آهي. ڊاڪٽر صاحب اهو منصوبو سنڌي ادبي بورڊ کي 1951ع ۾ پيش ڪيو ۽ ان ڪم جو آغاز 1957ع ڪان ٿيو. لوڪ ادب جي هر صنف تي تقريباً هڪ ڪتاب موجود آهي جنهن ۾ ڪهاڻين ۽ شاعري ڪان علاوه سنڌي ادب جون مخصوص صنفون، ڏور، ڳجهارتون، سينگار وغيره شامل آهن. لوڪ ادب جي ايڏي وڏي ذخيري جي اشاعت سان جتي سنڌي ٻوليءَ جي وسعت ۽ قدامت جي خبر پوي ٿي، اتي دنيا جي ٻولين جي صف ۾ سنڌي ٻوليءَ جي امتيازي حيثيت جو تعين ٿئي ٿو.

(**12**) ڊاڪٽر صاحب 1973ع ۾ البيرونيءَ جي هڪ هزار سالہ جنم جي موقعي تي سندس ڪتاب 'غرة الزيجات' جي عربي متن کي ايڊٽ ڪيو ۽ ان جو انگريزيءَ ۾ عالمانہ مقدمو لکيو. اهو ڪتاب اصل ۾ بجيانند بنارسي جي علم هيئت بابت 'ڪرانا تلڪ' جو عربي ترجمو هو جيڪو البيروني 427ھ/ 1036ع ڌاري ڪيو هو. اهو ڪتاب يونيسڪو جي تعاون سان سنڌالاجي طرفان شايع ٿيو.

ڊاڪٽر صاحب مقدمي ۾ نهايت اهم تحقيقي انڪشاف ڪري ٿو تہ سنڌ فتح ٿيڻ ڪان بعد منصوره جي قيام سان علمي سرگرمين جو آغاز ٿيو. مشهور هندو هيئتدان برهما گپتا جي ڪتاب 'ڪنڊاڪديڪ' جو پهريون ترجمو 117ھ/735ع سنڌ جي گاديءَ وارو شهر منصوره ۾ 'زيج الرڪند' جي نالي سان ٿيو. اهو ترجمو بيرونيءَ جي نظرن مان گذريو هو. ان ترجمي ۾ مثال ۽ سمجهاڻي خاطر جن شهرن جا نالا ڏنا ويا. جئن 'ٻهمنوا' ان سان پڪ ٿئي ٿي تہ اهو ترجمو سنڌ ۾ ٿيو. وڏي ڳالهہ تہ ان ۾ سنڌي ڪئلينڊر جو حوالو پڻ ملي ٿو. ان جو مترجم ابراهيم الفزاري هو. برهما گپتا جي ٻئي ڪتاب 'برهما سڌانتا' جو عربيءَ ۾ ترجمو 'السندوالهند' جي نالي سان پڻ اندازو آهي تہ سالن 156ھ/117ع-764ھ/735ع دوران ٿيو ۽ ان جو مترجم پڻ ساڳيو هو. ياد رهي تہ عباسين بغداد جو

شهر 154هه/762ع ۾ ٻڌرايو. ’ڪتاب الهند‘ ۾ بيروني ڇهه دفعا ان ڳالهه جو ذڪر ڪيو آهي ته عباسي دور حڪومت ۾ سنڌ مان علم هيئت جا ماهر ۽ ڄاڻو بغداد ويندا رهيا آهن. البيرونيءَ کي اهي حوالا انهن ڪتابن ۾ مليا جيڪي پوءِ بغداد جي عالمن لکيا ۽ بيرونيءَ جي وقت تائين اهي ڪتاب ضرور موجود هئا.

هتي پهچڻ کان پوءِ ڊاڪٽر صاحب اهو نتيجو قائم ڪري ٿو ته بغداد ۾ بيت الحڪمة جو قائم ٿيڻ ۽ اتي يوناني علوم جو ترجمي ٿيڻ دراصل ٻيو مرحلو آهي. ان کان اڳ پهرين مرحلي ۾ خاص طور علم هيئت جي حوالي سان عربن وٽ پهريان ٻه ڪتاب جيڪي پهتا هئا، سي ’ڪنڊا ڪڊايڪ‘ يعني ’الرڪند‘ ۽ ٻيو ’برهماسڌانتا‘ هو. جيڪو ’السندوالهند‘ جي نالي سان مشهور ٿيو، هونئن به هن نالي مان پڻ اهو واضح اشارو ملي ٿو ته اهو ڪتاب سنڌ مان ئي عرب ۾ پهتو هو. ياد رهي ته برهما گپتا 598ع ۾ ڀلمال ۾ ڄائو ۽ اهو شهر ڇهين ستين صديءَ ۾ گجرات جي گاديءَ جو هنڌ هو. هن برهما سڌانتا 628ع ۾ لکيو. جيئن ته گجرات سنڌ جو پاڙيسري ملڪ هو، تنهنڪري ان ڪتاب جو سنڌ ۾ پهچڻ وڌيڪ قرين قياس هو.

ڊاڪٽر صاحب جي هيءَ علمي تحقيق جڏهن ترڪيءَ تائين پهچي ته پروفيسر عيدن سيلي 1980ع ۾ هڪ خط ۾ ڊاڪٽر صاحب کي هيئن لکيو:

"You seem to be a unique master researcher on such intricate subjects cancerning which Beruni has supplied us with otherwise non-existent information of vital importance (2)."

’توهان هڪ لاثاني ماهر محقق جي حيثيت ۾ البيروني جي ڪيترن اهڙن مشڪل ۽ پيچيده موضوعن بابت تحقيقي انڪشاف ڪيا آهن، جن بابت بيروني پاڻ تمام گهٽ يا بنهه نه هئڻ برابر معلومات فراهم ڪئي آهي.

انهيءَ خط ۾ هو اڳتي لکي ٿو ته توهان جي بيرونيءَ جي ’غرة الزيجاة‘ جي انگريزيءَ مقدمي جو ترڪيءَ ۾ ترجمو ڊاڪٽر دوست ڪري رهيو آهي جيڪو پڻ ’اردم‘ (Erdum) رسالي ۾ جلد شايع ڪيو ويندو.

اهڙيءَ طرح سال 1983ع ۾ اسلام آباد ۾ هڪ بين الاقوامي سيمينار ۾ ڊاڪٽر صاحب ’بيروني ۽ ننڊڻ ۾ سنڌس تجربو‘ جنهن ۾ هن ڌرتيءَ جي قطر ۽ گهيري جي ماپ ڪئي هئي، بابت مقالو پڙهيو. ڊاڪٽر صاحب بيرونيءَ جي اصلي ماخذ کي سامهون رکندي رياضي ۽ ٽرگناميٽري جي اصولن کي نئين سر بيان ڪيو ۽ ان سرزمين جو معائنو پڻ ڪيو جتي اهو تجربو ممڪن طور ڪيو ويو هو.

جرمنيءَ جي پروفيسر ڊاڪٽر ايڊنارڊ ويڊي ڊاڪٽر صاحب جي هن مقالي پڙهڻ کان پوءِ تعريف ۽ تصديق جو خط لکيو جنهن ۾ چيائين ته البيرونيءَ جي ماپ ۾ 0.2 سيڪڙو تائين مس غلطيءَ جو امڪان هو. يعني اهو ايتريقدر صحيح ۽ درست هو(3).

بيروني ۽ محمود غزنويءَ جي تعلقات بابت تحقيق:

اسلامي دنيا جو وڏو سائنسدان ۽ ماهر علم هيئت ابو ريحان محمد ابن احمد البيروني (362هه/ 973ع- 442هه/1048ع) ترڪستان جي تاريخي شهر خوارزم جي پسگردائي يعني بيرون شهر جي هڪ معمولي گهر ۾ پيدا ٿيو. هن پنهنجي جوانيءَ جا ڪيترا قيمتي سال خوارزم جي حڪمران ساماني خاندان سان وابستگيءَ ۾ گذاريا. ليڪن جڏهن ان خاندان ۾ خانہ جنگيءَ جو آغاز ٿيو ته هو خوارزم ڇڏي جرجان هليو آيو جتي هن پنهنجي پهرين مشهور تصنيف- ’آثار الباقيہ عن قرون الخاليہ‘ 390هه/1000ع ۾ مڪمل ڪئي ۽ ان کي وقت جي حڪمران شمس المعالي قابوس بن وشمگير ڏانهن منسوب ڪيائين جيڪو سندس سرپرست ۽ قدردان هو. بيروني جرجان ۾ ڏهن سالن کان وڌيڪ نه رهي سگهيو ۽ خوارزم ۾ حالتن جي بهتر ٿيڻ سان واپس آيو جتي پوءِ علي بن مامون حڪمران بڻيو، ليڪن 398هه/1008ع ۾ جڏهن هو وفات ڪري ويو ته سندس ڀاءُ العباس جي لقب سان خوارزم جو حڪمران ٿيو. هو وڏو علم دوست هو ۽ ڪيترا عالم سندس دربار سان وابستہ هئا جن ۾ ڪجهه وقت لاءِ ابن سينا پڻ شامل هو. العباس سال 407هه/1017ع ۾ اندروني خلفشار ۽ بدانتظامي سبب قتل ٿي ويو. جيئن ته هو محمود غزنويءَ جو پيڻويو

هو تنهنڪري محمود بنا دير خوارزم تي حملو ڪري ان کي فتح ڪيو ۽ اتي پنهنجي نائب التونتاش کي مقرر ڪيائين.

هتي اهو ٻڌائڻ ضروري آهي ته محمود غزنوي پيءُ جي مرڻ کان بعد 387هه/997ع ۾ تخت نشين ٿيو ۽ ايندڙ ويهن سالن ۾ هن هندستان جي دور دراز مهمن ۾ مسلسل ڪاميابي حاصل ڪئي هئي. ليڪن هن پنهنجي طاقت جو اصل مرڪز خراسان ۽ وچ ايشيا کي ئي سمجهيو هو. ان ڪري جڏهن خوارزم ۾ حالتون خراب ٿيون ته ان کي فتح ڪرڻ کان سواءِ وٽس ٻيو چارو نه هو. ان ريت هن ايلخانن سان ممڪن چپقلش ۽ خطري جو خاتمو ڪرڻ گهريو ٿي.

سلطان محمود، علوم ۽ فنون جو سرپرست ۽ دلداده هو. 'تذڪره دولتشاهه' موجب سندس دربار سان چار سؤ کان وڌيڪ عالم، طبيب ۽ شاعر وابسته هئا. هڪ روايت موجب محمود خوارزم فتح ڪرڻ بعد البيرونيءَ سميت ڪيترن عالمن کي گهرائي پنهنجي دربار ۾ رکيو، تڏهن بيرونيءَ جي عمر پنجيتاليهه سال هئي. ليڪن تاريخ ۽ تذڪرن جي ڪن روايتن موجب سلطان محمود خوارزم فتح ڪرڻ کان پوءِ بيروني توڙي ٻين عالمن کي زبردستيءَ قيد ڪري غزني وٺي آيو؟ بيرونيءَ جي باري ۾ چيو ويو آهي ته ان کان پوءِ هو مسلسل نظربنديءَ جو شڪار رهيو. بلڪ جيترو وقت هو هندستان يعني موجوده پاڪستان جي ايراضيءَ ۾ رهيو جيڪو ڏهن سالن کان وڌيڪ عرصو آهي ته اهو سمورو وقت هن نظربنديءَ ۾ گذاريو! هڪ لحاظ سان غزنيءَ پهچڻ کان پوءِ بيرونيءَ جي زندگيءَ جو نهايت ڪامياب تخليقي دور شروع ٿئي ٿو. جتي هو هڪ رصدگاهه قائم ڪري ٿو. جنهن ۾ هو پنهنجي سائنسي کوجنا ۽ تحقيق کي جاري رکي ٿو ۽ انهيءَ دوران هو افراد المقال، ڪتاب التحديد، ڪتاب التفهيم، قانون مسعودي ۽ ڪتاب في تحقيق ماللهند جهڙيون يادگار تصنيفون ڇڏي وڃي ٿو.

هتي اهو ٻڌائڻ ضروري ٿو لڳي ته نظامي عروضي سمرقندي جنهن پنهنجو ڪتاب 'چهار مقال' سال 552هه ۾ تصنيف ڪيو يعني بيروني جي غزنيءَ اچڻ کان هڪ صدي کان به گهڻو پوءِ، تنهن هن سلسلي ۾ وري عجيب روايت بيان ڪئي آهي. هو لکي ٿو ته جڏهن ابوالعباس خوارزم جو حڪمران هو ته سلطان محمود کيس فرمائش ڪئي ته هو پنهنجي دربار جي پنجن نامور عالمن البيروني، ابن سينا، ابونصر عراق، ابوالخير خمار ۽ ابو سهل مسيحي کي غزنيءَ جي شاهي دربار موڪلي ڏئي ته جيئن انهن جي علم و فضل کان فيضياب ٿي سگهجي. البيروني، ابوالخير ۽ ابونصر وڃڻ لاءِ آمادگي ڏيکاري پر ابن سينا ۽ ابو سهل وڃڻ کان انڪار ڪيو ۽ اتان ڀڄي نڪتا.

علمي دنيا ۾ بيرونيءَ جي خدمتن کي جن عالمن روشناس ڪرايو آهي، انهن ۾ سرفهرست جرمن مستشرق ڊاڪٽر سخاؤ آهي، جنهن بيرونيءَ جي ٻن ڪتابن- 'آثار الباقيه' ۽ 'ڪتاب في تحقيق ماللهند' تي وڏي محنت ۽ جانفشاني سان ڪم ڪيو. ڪتاب ماللهند جو عربي متن ايڊٽ ڪري 1885ع ۾ شايع ڪيائين ۽ ان کان پوءِ ان جا جرمن ۽ انگريزي ترجما 1888ع ۾ شايع ٿيا. انگريزي مقدمي ۾ سخاؤ هڪ غير جانبدار محقق هجڻ بدران سلطان محمود جي ڪردار سان انصاف نه ڪري سگهيو ۽ اهو تاثر ڏئي ٿو ته هن بيرونيءَ سان سٺو سلوڪ نه ڪيو ۽ هو علم دوست نه هو. وڏي ڳالهه ته ان لاءِ هو بيروني جي تحريرن کي استعمال ڪري ڇڪي تاڻي انهن مان منهنجو مقصد حاصل ڪري ٿو ۽ بيرونيءَ کي مسلسل سلطان محمود جي نظربنديءَ هيٺ ڏيکاري ٿو. بيروني ڏهاڪو سالن کان مٿي عرصو سنڌ ۽ پنجاب جي ايراضيءَ ۾ رهيو جتي هن سنسڪرت ۽ هندن جي علوم بابت مهارت حاصل ڪئي. سخاؤ چوي ٿو ته اهو سمورو عرصو بيروني قيد جهڙي حالت ۾ هو، بلڪ پنهنجي طرفان اهو نتيجو قائم ڪري ٿو ته بيروني ملتان ۾ نظربند رهيو. سخاؤ وڌيڪ چوي ٿو ته بيرونيءَ کي آزاديءَ جو ماحول محمود جي وفات کان پوءِ مليو، جڏهن سلطان مسعود تخت نشين ٿيو. سندس چوڻ مطابق: هو علم جو قدردان ۽ سرپرست هو ۽ هن ئي بيرونيءَ جي سرپرستي ڪئي، جنهن ڪري بيروني پاڻ علم هيئت بابت پنهنجي مشهور تصنيف 'قانون مسعودي' ڏانهس منسوب ڪئي.

سخاؤ جي ان ڄاڻي واڻي ڦهلايل غلط فهميءَ جو بنياد 'ڪتاب ماللهند' جي پهرين باب ۾ اهو

مختصر اقتباس آهي جيڪو هن انگريزي ۾ هيئن ترجمو ڪيو آهي:

"I have found it very hard to work my way into the subject, al though I have a great liking. I do not spare either trouble or money on collecting Sanskrit books from place where I Supposed they were likely to be found. what scholar, however, has the same favourable opportunitch of studying this subject as I have? That world be only the case with one of whom the grace of God accords. what it did accord to me. a perfectly free disposal of his own doings and goings. for it has never fallen to my lot in my own doings and gonigs to be perefectly independent, nor to be invested with sufficient power to dispose and to order as I thought best. However, I thank God for that which he has bestowed upon me. and which must be considered as sufficient for the purpose (4)."

اصل عربي عبارت جنهن جو سخاوَ ترجمو ڪيو آهي، هن ريت آهي:

"ولقد اعيتني المداخل فيه مع حرصي الذي تفردت به في ايامي، وبذلي الممكن غير شحيح عليه في جمع كتبهم من المظان واستحضار من يهتدي لها من المكامن، ولمن غيري مثل ذالك الا من يرزق من توفيق الله ما حرمته في القدرة علي الحركات عجزت فيها عن القبض والبسط في الامر والنهي طويٰ عني جانبها، والشكرلله عليٰ ما كفيٰ منها(5)."

ترجمو: حقيقت هيءَ آهي ته انهن راهن تي هلي هلي آءٌ ٿڪجي پيس. باوجود ايڏي حرص جي جنهن ۾ مان يگانهٔ روزگار آهيان. مون پنهنجي وت آهر پيسو پڻ خرچ ڪيو ۽ ان ۾ مون بخل کان ڪم نه ورتو، ان ڪري جتي به سجهي پيو، لڪل جاين تان انهن جا ڪتاب هٿ پئي ڪيم ۽ اهڙن ماڻهن سان واسطو ٿي رکيم، جن کي ان ڪم جو ڏانءُ هو.

مون کان وڌيڪ ڀيو ڪير به ائين ڪري نه سگهندو؟ ها اهڙو ڪو خاص ماڻهو هجي جنهن کي الله تعاليٰ جي توفيق سان ايڏي چرپر جو اختيار مليل هجي، جنهن کان مان محروم هيس. مان ته (هٿ) کولڻ ۽ بند ڪرڻ، روڪڻ ۽ ٽوڪڻ ۾ به عاجز ٿي پيس، تان جو اهي سڀ راهون بند ٿي ويون. وري به الله جو شڪر آهي جو منهنجو مقصد پورو ٿيو.

ڊاڪٽر صاحب سخاوَ جي پيدا ڪيل غلط فهمين ۽ اعتراض جو نهايت تحقيقي ۽ تنقيدي انداز ۾ جائزو ورتو آهي ۽ پنهنجو تجزيو هيٺئين ريت پيش ڪيو آهي:

(الف) ڇا بيروني خوارزم فتح ٿيڻ کان پوءِ قيديءَ جي صورت ۾ غزنيءَ آيو هو، جيئن سخاوَ چوي ٿو؟ ڊاڪٽر صاحب هن سلسلي ۾ متعلقه تاريخي مواد ۽ تذڪرن جو آڌار تي چوي ٿو ته بيروني پاڻ ڪٿي به اهڙي ڳالهه ته ڇا بلڪ اشارو به نه ڏنو آهي. اهو وري به نظامي عروضي سمرقندي هو جنهن "چهار مقال" ۾ هڪ بي حڪايت آندي آهي ته هڪ دفعي بيروني غزنيءَ ۾ سلطان محمود جي خاص مجلس ۾ موجود هو جو سلطان کانئس هڪ سوال جي جواب تي ڪاوڙجي پيو ۽ کيس ڇهن مهينن لاءِ نظر بند ڪرڻ جو حڪم ڏنائين. ليڪن هن روايت مان خود هن ڳالهه جي ترديد ٿئي ٿي ته سلطان محمود بيرونيءَ کي خوارزم مان ئي قيد ڪري وٺي آيو ۽ هو سلطان جي وفات تائين يعني باقي تيرنهن سال ئي شاهي نگراني يا نظربنديءَ ۾ رهيو. اصل ڳالهه هيءَ آهي ته "چهار مقال" ۾ ٻيون به اهڙيون ڪيتريون حڪايتون آهن جن ۾ واقعي افسانوي رنگ پريل آهي.

ڊاڪٽر صاحب جو هڪ ٻيو اهم دليل اهو آهي ته البيروني خوارزم جي حڪمران ابوالعباس جو خاص معتمد هو ۽ ان جي دربار سان ستن سالن کان وڌيڪ وابسته رهيو. اهو ابوالعباس محمود جو پيٽريو هو جنهن ڪري ٻنهي وچ ۾ تحفن جي ڏي وٺ ٿيندي رهندي هئي.

مطلب ته ان ريت بيرونيءَ کي محمود غزنويءَ جي علم پروري ۽ هندستان ۾ سندس فتوحات بابت ضرور خبر پئي هوندي. بلڪ محسوس ائين ٿو ٿئي ته بيرونيءَ کي علم هيئت ۽ رياضيءَ جو جيترو شوق هو ۽ ان باري ۾ هندن جي علم ۽ ڄاڻ متعلق جيڪي

ڪجھ پتو يا معلوم ڪيو هئائين، هن چاهيو پئي تہ ڪنهن ريت غزنيءَ جي دربار ۾ سنڌس پهچ ٿئي. خاص طور جڏهن سنڌس سرپرست ۽ قدردان ابوالعباس قتل ٿي چڪو هو تہ ان صورت ۾ غزنيءَ اچڻ هن لاءِ يقيناً وڌيڪ فائديمند هو.

بهرحال سخاؤ جي ان پيدا ڪيل غلط فهميءَ جو شڪار سيد حسن برني جهڙو عالم پڻ ٿيو، جنهن/سال 1915ع ۾ علي ڳڙهہ منجهان البيروني جي زندگي ۽ ڪارنامن بابت تحقيقي ڪتاب شايع ڪيو. اهو پڻ ان ڳالھ جي تھ تائين نہ پهتو جو ان جو ازالو ڪري سگهي. بلڪ ان ڪتاب جو 1927ع ۾ جيتوڻيڪ ٻيو نظرثاني ايڊيشن شايع ٿيو پر ان ۾ بہ ڪا نئين تحقيق سامهون نہ اچي سگهي. ڊاڪٽر صاحب جو هيءُ ڪتاب مطالعو ٿيل هو جنهن جا حوالا پڻ بيروني تي لکيل مقالي ۾ آئي ٿو.

هاڻي سوال اهو آهي تہ جيڪڏهن محمود غزنوي عالمن جو قدردان نہ هو تہ ڇا بيرونيءَ لاءِ اهو ممڪن هو تہ هو غزنيءَ ڪان هلي ۽ لڳ ڀڳ تيرهن سال هندستان جي هن علائقي ۾ گذاري. سو بہ وري هندن جي پنڊتن ۽ عالمن سان ملندو وتي ۽ هر قسم جا ڪتاب گڏ ڪندو وتي؟ بيروني پاڻ لکي ٿو تہ هن پنهنجي طرفان ڪتابن خريد ڪرڻ تي جيترو پيسو ٿي سگهيو خرچ ڪيو؟ جيڪڏهن ائين آهي تہ اهو پيسو ڪٿان آيو؟ البيرونيءَ جي آمدنيءَ جو ڪهڙو ذريعو هو؟

ڊاڪٽر صاحب جو چوڻ آهي تہ ڪتاب الهند جي جملن ۾ بيروني هڪ محقق عالم وانگر پنهنجي اڻ ڪٺ علمي اڄ جو ذڪر ڪري ٿو. بلڪ انهن جملن ۾ در پرده اها بہ شڪايت آهي تہ هندو عالم سائنس سهڪار گهٽ ڪندا هئا. ايتريقدر جو ڪيس جادوگر بہ سڏيو ويو. هتي هيءَ حقيقت سامهون رکڻ گهرجي تہ اهڙي وقت ۾ جڏهن محمود غزنوي هندستان جي ڪيترن علائقن ۾ فتوحات ڪري رهيو هجي تہ هڪ مسلمان عالم اتي اچي سالن جا سال رهي ۽ اتان جا عالم ۽ پڙهيل ڳڙهيل ماڻهو ان سان علمي تعاون ڪن، اهو ڪيڏو ڏکيو معاملو هو. ان ڪري بيروني چوي ٿو تہ مان پنهنجي وس آهر، ڪهڙيون بہ حالتون هيون، اهو ڪجھ ڪري سگهيو آهيان. ان ڪان وڌيڪ ڪرڻ لاءِ الله تعاليٰ جي خاص عنايت ڪپي، جنهن مان مراد اڻ ڪٺ دولت ۽ اڻ ڪٺ جسماني ۽ ذهني قوت بہ ٿي سگهن ٿيون.

(ب) سخاؤ پنهنجي مقدمي ۾ البيروني کي هڪ سياسي ڪردار ڏيڻ جي پڻ ڪوشش ڪئي آهي ۽ اهو بہ الزام هڻي ٿو تہ هو سلطان محمود جو درپرده دشمن هو. هو محمود کي پسند نہ ڪندو هو، جنهن ڪري هن پنهنجو ڪوبہ ڪتاب محمود ڏانهن منسوب نہ ڪيو آهي. سخاؤ چوي ٿو تہ سلطان محمود جي مقابلي ۾ البيروني سلطان محمود جي پٽ مسعود سان عقيدت رکندڙ هو جنهن ڪري هن هيئت بابت پنهنجو مشهور ڪتاب 'قانون مسعودي' هن جي نالي معنون ڪيو آهي.

ڊاڪٽر صاحب جي تجزيي موجب سخاؤ اها غلط فهمي ڄاڻي واڻي پيدا ڪئي آهي تہ جيئن بيرونيءَ جي نظربنديءَ جو جواز سمجھ ۾ اچي سگهي. ٻيو سخاؤ کي اها غلط فهمي هن ڪري پيدا ٿي آهي، جو هو بيرونيءَ کي ابوالعباس جو اهڙو سياسي مشير سمجهي ويٺو آهي. جيڪو بيرونيءَ جي مشوري ڪان سواءِ ڪو ڪم نٿو ڪري. اها حقيقت آهي تہ آخري وقت ۾ ابوالعباس ۽ محمود جي وچ ۾ هن ڳالھ تي اتفاق نہ هو تہ ايلخانن سان ڪهڙي پاليسي هلڻ گهرجي. پر ان لاءِ بيرونيءَ کي ذميوار سمجهڻ ان ڪري غلط ٿيندو تہ ابوالعباس ۽ بيرونيءَ جي وچ ۾ جيڪي صلاح مشورا ٿيندا هئا، اهي بيروني پنهنجي يادگيرين 'المسامرة' طور تحرير ڪيا هئا جيڪي 'تاريخ بيهقيءَ' ۾ جيئن جو تيئن شامل آهن. جنهن بہ محقق تاريخ بيهقيءَ جو ان لحاظ ڪان مطالعو ڪيو آهي، اهو هرگز البيرونيءَ کي ان صورتحال لاءِ ذميوار قرار نٿو ڏئي سگهي. حقيقت اها آهي تہ البيروني اول ڪان آخر تائين هڪ صحيح سائنسدان ۽ علم جو متلاشي انسان هو. هن پنهنجي تحريرن ۾ ڪٿهن ڪٿي بہ اهڙي دعويٰ نہ ڪئي آهي تہ هن ڪنهن کي ڪهڙا مشورا ڏنا. البت ايترو ضرور آهي تہ هو وقت جي حڪمرانن آڏو سچ ڳالهائيندو رهيو آهي ۽ صحيح راءِ جو اظهار ڪيو آهي. اهڙن

واقعن جو ذڪر سندس تحريرن ۾ ملي ٿو. بلڪ هڪ حساس سوچ ۽ فڪر رکندڙ عالم وانگر پنهنجي تصنيفن ۾ ڪيترا اهڙا اشارا ڪيا آهن يا جيڪي ڪيس پسند نہ آيو، ان بابت ڪنهن نہ ڪنهن ريت ڪجهہ چئي ويو آهي.

(د) سخاؤ چوي ٿو تہ بيرونيءَ کي ملتان ۾ نظربند رکيو ويو ۽ حسن برني 'قانون مسعودي' جي مقدمي ۾ چوي ٿو تہ بيرونيءَ کي نندنہ ۾ نظربند رکيو ويو!؟

سخاؤ "ڪتاب الهند" جي مقدمي ۾ هڪ هنڌ لکي ٿو تہ: "خوارزم فتح ڪرڻ کان پوءِ شاهي خاندان جا ڪيترا فرد غزنيءَ ۾ ۽ بيرونيءَ کي ملتان ۾ شاهي قيديءَ جي حيثيت ۾ رکيو ويو." اهو گمان هو ان ڪري قائم ڪري ٿو جو بيروني ان ڪتاب ۾ ملتان جو گهڻو ذڪر ڪيو آهي ۽ اتي جي پنڊت دُرليَ سان پنهنجي ملاقات جو ذڪر ڪري ٿو. پر "ڪتابِ الهند" ۾ هڪ عبارت هن ريت پڙهڻ آهي(6):

"مون پاڻ قلعہ لاهور جي عرض البلد جي ماپ ڪئي جيڪا 34 درجا ۽ 3 منٽ آهي. ڪشمير ۽ لاهور جي وچ ۾ 54 ميلن جو فاصلو آهي، اڌ رستو آسان آهي پر اڌ رستو بيمار ڪري ٿو. ٻيا عرض البلد جيڪي مون پاڻ معلوم ڪيا انهن ۾ غزني، ڪابل، ڪندي، لمغان، پرشاور، واهند، جهلم، دنپور ۽ قلعہ نندنہ شامل آهن. نندنہ ۽ ملتان جي وچ ۾ 200 ميلن جو فاصلو آهي. ان کان پوءِ سيالڪوٽ، مندا ڪاڪر ۽ ملتان جا عرض البلد بہ ڏئي ٿو." بيروني آخر ۾ لکي ٿو:

"اسان انهن ماڳن کان اڳتي هنن جي ملڪ ۾ نہ ويا آهيون ۽ نہ وري هندن جي ڪتابن ۾ ٻين شهرن جي عرض البلد بابت اسان کي خبر پئي آهي."

مٿين بيان کان وڌيڪ ٻي ڪهڙي وضاحت ٿي سگهي ٿي تہ بيروني کي پنهنجي مرضيءَ مطابق گهمڻ ڦرڻ، مشاهدا ۽ تجربا ڪرڻ جي مڪمل آزادي هئي.

نندنہ جي مقام تي تجربي جي باري ۾ بيروني جيڪي الفاظ استعمال ڪري ٿو، اهي هن ريت آهن:

ولما اتفق الي المقام بقلعة نندنہ

يعني: 'جڏهن اسان کي نندنہ قلعہ واري مقام تي پهچڻ جو اتفاق ٿيو......'

بيروني 'نندنہ' جو ذڪر هڪ دفعو نہ بلڪ مختلف موقعن تي چار دفعا ڪيو آهي ۽ اهو عرصو سورهن سالن تي ڦهليل آهي.

(د) بيرونيءَ جي قصيدي مان شاهدي:

بيروني جا پنهنجا تمام گهڻ شعر مليا آهن پر انهن ۾ هڪ اهڙو قصيدو شامل آهي جنهن ۾ هو پنهنجن سيني محسنن کي ياد ڪري ٿو. جرمن مستشرق سخاؤ جي "ڪتاب الهند" جي مقدمي مان پتو پوي ٿو تہ هن جو سمورو ڌيان، بيرونيءَ جي هند بابت ڄاڻ حاصل ڪرڻ ۽ علم هيئت تي مرڪوز هو ۽ بيروني جي زندگيءَ بابت ڪيترو مواد هن جي نظرن کان اوجهل رهيو، جنهن ۾ هيءُ قصيدو بہ شامل آهي. جيئن مٿن ذڪر ٿي چڪو تہ ڊاڪٽر صاحب کان اڳ حسن برني جنهن 1915ع ۾ علي ڳڙهہ ۾ بيروني بابت هڪ تحقيقي ڪتاب لکيو، تنهن ۾ هو اهو قصيدو تہ آڻي ٿو، پر ان مان هو سلطان محمود ۽ بيرونيءَ جي تعلقات بابت ڪو مثبت نتيجو قائم ڪري نہ سگهيو. ڊاڪٽر صاحب ان قصيدي کي سلطان محمود سان بيرونيءَ جي تعلقات بابت ناقابلِ ترديد شاهديءَ طور پيش ڪري ٿو. هتي اسان ان قصيدي جا اهي بند پيش ڪريون ٿا. جن ۾ هو محمود غزنويءَ جي تعريف ڪري ٿو. شروعاتي بندن ۾ آل عراق خاندان ۽ خوارزم جي حڪمرانن: منصور ۽ مامون جي تعريف ٿيل آهي(7).

ان کان پوءِ هو، سٺو سنئون محمود غزنويءَ جي تعريف ڪندي چوي ٿو:

ولم ينقبض محمود عنی بنعمته
فاغنی واقنی مغضياً عن مکاسباً
عفا عن جهالاتی وابدی تکرماً
وطری بجاه رونقی ولباسياً
عفاءَ علیٰ دنياي بعد فراقهم
واواحزنی انّ لم اُزر قبل آسياً

ترجمو: محمود ڪنهن بہ نعمت کان مون کي محروم نہ رکيو. هن مون کي مالا مال ڪيو ۽ خوش

ركيو ۽ منهنجي اوڻاين کي ڍڪيو. هن منهنجي غلطين کي معاف ڪيو ۽ منهنجي عزت افزائي ڪئي. هن جي شان و شوڪت سبب منهنجي رونق ۽ لباس (فاخره) ۾ اضافو ٿيو. هنن جي فراق ۽ جدائيءَ کان پوءِ منهنجي زندگيءَ ۽ جيئڻ تہ حيف آهي. اهو ڪيڏو نہ الميو آهي پر هنن کان پوءِ مون کي ڪو همدرد ۽ غمگسار نہ ڳڏيو آهي!

اهڙيءَ طرح ڊاڪٽر صاحب بيرونيءَ جي بين ڪيترين تصنيفن 'ڪتاب التحديد' ۽ 'ڪتاب الجماهر' ۾ آيل شاهدين جي چنڊڇاڻ ڪري ٿو جنهن سان پڻ اها ثابتي ملي ٿي تہ بيروني جي سلطان محمود وٽ وڏي عزت هئي، جنهن جو اظهار بيروني مٿين قصيدي ۾ ڪليءَ ريت ڪيو آهي.

ايران جي وڏي عالم فروزانفر جي شاهدي:

هتي اها ڳالهه دلچسپيءَ کان خالي ناهي تہ ڊاڪٽر صاحب سلطان محمود ۽ بيروني جي تعلقات بابت جرمن مستشرق سخاؤ طرفان ڦهلايل غلط فهميءَ متعلق اها تحقيق مڪمل ڪئي تہ ٻئي طرف ايران جي وڏي عالم بديع الزمان فروزانفر پنهنجي ليکي مشهور تصنيف 'تاريخ ادبيات ايران' بعد از اسلام تا پايان تيموريان' ۾ پڻ ساڳيو نتيجو قائم ڪيو. هو پڻ ساڳئي قصيدي جا بند پيش ڪري ٿو ۽ عروضي سمرقنديءَ جي "چهار مقالہ" ۾ آندل روايت بابت هيئن لکي ٿو(8):

"مطابق روايت چهار مقالہ سلطان محمود بہ واسطہ چند حکم کہ ابو ريحان کرد و صحيح درآمد او را مدت شش ماہ محبوس داشت تابہ وساطت احمد بن حسن خلاصي يافت، ولي صحت اين حکايت مورد ترديد است. ظاهراً محمود بہ ابو ريحان لطفي داشتہ و او را هميشہ از انعام خود بهره مند مي کرده."

ترجمو: فروز انفر چوي ٿو:

"چهار مقالہ" ۾ جيڪا روايت آهي تہ سلطان محمود، بيرونيءَ کان چند سوال ڪيا ۽ هن انهن جا صحيح جواب ڏنا، تنهن کان پوءِ سلطان هن کي ڇهن مهينن لاءِ نظربند ڪرڻ جو حڪم ڏنو، تان جو احمد بن حسن جي وچ ۾ پوڻ سان بيروني آزاد ٿيو. ليڪن هن پوري حڪايت ۾ ڪا سچائي ڪونهي. بلڪ ظاهري طور محمود البيرونيءَ تي گهڻو مهربان هو ۽ ڪيس انعام و اڪرام سان نوازيندو هو.

فروزانفر 'ڪتاب الهند' جي حوالي سان هڪ بيو انڪشاف بہ ڪري ٿو تہ بيروني سومناٿ جي سفر ۾ سلطان محمود سان گڏ هو. هو لکي ٿو:

"ابو ريحان در سفر هاي کہ محمود بہ هندوستان کرده حضور داشتہ و بواسطہ اين سفر ها در عقايد و آراو جغرافياي هند تحقيقات زيادي کرده، از جملہ در اضمن کتاب تحقيق ما للهند مي گويد: الا اني شاهد تهر في سنة قلعہ سومنات وهي اربعة مائة وست عشرة للهجرة. دربسياري از جاهاي ديگر بہ مسافرت هاي کہ بہ حدود هند کرده اشاره نموده است(9)."

يعني، ابو ريحان هندستان جي ڪيترن سفرن ۾ سلطان محمود سان گڏ هوندو هو. اهو انهيءَ جو نتيجو هو جو هو هندن جي مذهب ۽ اتان جي جاگرافيءَ بابت وڌيڪ تحقيقات ڪري سگهيو. مثلاً: "ڪتاب ما للهند" ۾ هڪ هنڌ چوي ٿو: "مون کي، باڻ سومناٿ جي قلعي کي ڏسڻ جو موقعو مليو ۽ اهو سال 416 هجري هو." بين ڪيترين جاين تي جتي بيروني هندوستان ۾ ويو آهي، انهن بابت اشارا ڪيا اٿس.

سلطان محمود جي تاريخي ڪردار بابت تحقيق:

محمود غزنوي (دور حڪومت: 998 کان 1030ع يا 387— 421 هجري) جي تاريخي شخصيت کي ڪنهن حد تائين وچين دور جي مؤرخن جنهن ۾ 'تاريخ فرشتہ' جو مصنف محمد قاسم هندو شاهہ فرشتہ شامل آهي ۽ پوئين دور جا تاريخدان جن ۾ وري خاص طور برطانوي راڄ جا مؤرخ ايليٽ ۽ ڊائوسن اچي وڃن ٿا، غلط رنگ ڏئي پيش ڪرڻ ۾ وڏو ڪردار ادا ڪيو آهي. غالباً اهو تاريخ فرشتہ جو مصنف ئي هو جنهن ڇهن صدين کان پوءِ محمود جي باري ۾ 'بت فروش' جي بجاءِ 'بت شڪن(10).' جو افسانو گهڙي پيش ڪيو ۽ هن جي سمورين جنگي فتوحات کي 'اسلامي فتوحات' جي عاليشان لفظن يا 'مقدس

جهاد‘ جهڙن مخالف جذبات ڀڙڪائيندڙ نعرن سان پيش ڪيو. انهيءَ جذباتي انداز سبب ’تاريخ نويسيءَ‘ کي اهو نقصان پهتو جو واقعن پنيان اصلي پس منظر ۽ اسباب غائب ٿي ويا.

محمود غزنويءَ جي ڪردار کي وڌيڪ مسخ ڪرڻ ۾ بهرحال مغربي جديد تاريخ نويسن يا نو آبادياتي نُڪتہ نظر (Colonialist View Point) رکندڙ مؤرخن جو وڏو هٿ آهي. هنن ائين ڇو ڪيو؟ ان سوال جو جواب ڏيڻ ڏکيو ناهي. پهريون تہ هنن جڏهن برصغير ۾ قدم رکيو تہ مسلمان هتي حڪمران هئا. گويا هنن جو مقابلو مسلمانن سان هو ۽ انهن سان هنن کي جتي ڪٿي لڙايون ڪرڻيون پيون. ٻيو تہ هنن کي هندن جي غالب اڪثريت جي همدرديءَ جي سخت ضرورت هئي. هنن هندن کي هر طرح باور ڪرائڻ ٿي چاهيو تہ انگريز ڪين مسلمانن جي صدين جي محڪوميءَ کان نجات ڏيڻ وارا آهن. انهيءَ ڪري هنن هر اهڙو قدم کڻڻ ٿي چاهيو جنهن سان هو هندن جي نظرن ۾ وڌيڪ عزت بلڪ هنن جو اعتماد حاصل ڪري سگهن. آخر ۾ ائين چئجي تہ ’ورهايو ۽ حڪومت ڪريو‘، واري سونهري اصول تي عمل ڪرڻ لاءِ ڪن اهڙن تاريخي واقعن کي استعمال ڪرڻو هو جنهن سان هڪ طبقي ۾ مذهبي قوم پرستيءَ واري شعور ۽ جذبي کي جاڳائي سگهجي.

نو آبادياتي تسلط تحت تاريخ کي مسخ ڪرڻ جو ان کان وڌيڪ ٻيو ڪهڙو تاريخي مثال ٿي سگهي ٿو تہ 1842ع ۾ هندستان جي وائسراءِ لارڊ ايلنبرو هڪ شاهي فرمان جاري ڪري افغانستان ۾ برطانوي فوج جي ڪمانڊر جنرل ناٽ کي حڪم ڪيو تہ هو غزنيءَ ۾ محمود غزنويءَ جي مقبري ۾ لڳل صندل جي ڪاٺ جا اهي دروازا پٽي هندستان کڻي اچي جيڪي محمود غزنوي سومناٿ جي مندر کي ٽوڙڻ وقت پاڻ سان گڏ کڻي ويو هو(11).

هن مسئلي تي 1843ع ۾ برطانوي دارالعوام (House of Commons) ۾ وڏو گوڙ ٿيو ۽ ڪيترا ڏينهن وڏو بحث هليو، جيڪو تاريخ جو حصو آهي، جنهن ۾ مخالف ڌر ڪيترا اعتراض اٿاريا هئا. هنن جو چوڻ هو تہ آخر ايلنبرو جي ان ڪاروائي جو ڇا مقصد هو؟ ڇا هو هندن جي مذهبي ۽ قومي جذبات سان ڪيڏي همدرديون حاصل ڪرڻ گهري ٿو؟ ليڪن حقيقت اها آهي تہ ايلنبرو واقعي هڪ تير سان ٻہ شڪار ڪرڻ گهريا ٿي. هڪ تہ افغانستان ۾ برطانوي فوج جي ذلت آميز شڪست جو هن بدلو وٺڻ گهريو ٿي ۽ ٻيو تہ هن هندستان مٿان محمود غزنويءَ جي سترهن ڪاهن جي جوابي ڪاروائي ڪري هندستاني عوام جي وڏي طبقي ۾ انگريز قوم جي عزت ۾ ان ريت اضافو ڪرڻ گهريو ٿي. حالانڪ تاريخ جي ڪنهن بہ ڪتاب ۾ سومناٿ مان صندل جا دروازا پٽي کڻي وڃڻ جو ذڪر تہ ڇا پر ڪٿي اهڙو اشارو بہ نٿي ملي.

ڊاڪٽر بلوچ هڪ مؤرخ جي حيثيت ۾ سڀ کان پهرين سلطان محمود جي هندستان تي حملن بابت اصل پس منظر کي نهايت وضاحت سان بيان ڪري ٿو جيڪو ڪجهہ هن ريت آهي:

چوٿين/ ڏهين صدي جي وچ ڌاري الپتگين (وفات: 352هه/963ع) جيڪو اصل ۾ ترڪ غلام هو ۽ ساماني خاندان طرفان خراسان جو مقرر ڪيل اعليٰ عملدار هو، تنهن پاڻ کي غزنيءَ جو خودمختيار حاڪم بنائڻ جو اعلان ڪيو. هن اٺ سال حڪومت ڪئي ۽ 963ع ۾ وفات ڪري ويو. اهو وقت هو جڏهن پنجاب ۾ راجا جئپال جهڙو مضبوط حڪمران تخت نشين هو ۽ هن جي حڪومت جون سرحدون پشاور ۽ ڪابل تائين ڦهليل هيون. سال 977ع ۾ ابو علي جيڪو ابوبڪر لاوِق جو پٽ هو ۽ جنهن کان الپتگين غزني کسي ان تي قبضو ڪيو هو، تنهن راجا جئپال جي پٽ جي مدد سان غزنيءَ تي لشڪر ڪشي ڪئي. غزنيءَ جي لشڪر جي اڳواڻي سبڪتگين ڪري رهيو هو. جيڪو الپتگين جو نياٽو بہ هو. لڙائي ۾ ابو علي ۽ جئپال جو پٽ مارجي ويا. انهيءَ فتح جي نتيجي ۾ سبڪتگين جنهن جو واسطو پڻ ترڪ نسل سان هو، سال 977/366 ۾ غزنيءَ جو حڪمران بنجي ويو. ائين سبڪتگين غزنوي خاندان جو پايو وجهندڙ بنجي ويو، جنهن پوءِ ڏهہ سال حڪومت ڪئي.

مطلب تہ ان ريت غزنيءَ جي حڪمران غزنوي خاندان ۽ پنجاب جي حڪمران جئپال وچ ۾ هٿيار بند لڙائي جو آغاز ٿي ويو. ٻي لڙائي 376هه/986ع ۾ ٿي

جڏهن جئپال پاڻ لشڪر جي اڳواڻي ڪئي ۽ لمغان ۽ غزني جي وچ تي غزڪ وٽ ٻئي لشڪر آمهون سامهون ٿيا. هن لڙائي ۾ نوجوان محمود بہ شامل هو جنهن جي عمر ان وقت پندرهن سال هئي. جئپال جڏهن شڪست کائڻ تي هو تہ هن صلح جي آڇ ڪئي جيڪا سبڪتگين قبول ڪئي جنهن ۾ هن ڪيترو تاوان ۽ هاٿي ڏيڻ قبول ڪيا پر جڏهن جئپال واپس پنهنجي راڄڌاني پهتو تہ پنهنجي عهد کان ڦري ويو. هاڻي جئپال هڪ وڏي جنگ جي تياري ڪرڻ لڳو ۽ دهلي، اجمير، قنوج، ڪالنجر جي هندو راجائن کان مدد وٺي هڪ لک فوج جي تياريءَ سان غزنيءَ طرف پيش قدمي ڪئي پر هن ڀيري بہ جئپال شڪست کائي ويو ۽ سبڪتگين وري بہ صلح کي قبول ڪيو. هن دفعي جئپال لمغان کان پشاور تائين جو علائقو سبڪتگين جي حوالي ڪيو. هن لڙائي ۾ پڻ محمود شامل رهيو ۽ هينئر سندس عمر سترنهن سال هئي. اهڙي طرح جئپال ۽ سبڪتگين جي وچ ۾ چار دفعا مقابلو ٿيو ۽ هر دفعي جئپال هارايو ۽ ان جي نتيجي ۾ سندس حڪمرانيءَ جون سرحدون سنڌوندي جي اولهہ کان بلڪل ختم ٿي ويون، باقي ان کان اوڀر طرف ويندي لاهور تائين سندس حڪمراني محدود ٿي وئي.

سبڪتگين 387هه/ 997ع ۾ وفات ڪئي ۽ ڪجهہ عرصي بعد محمود جڏهن سندس عمر ستاويهہ سال هئي، تہ غزنيءَ جو حڪمران بڻجي ويو. محمود پنهنجي دانائيءَ جو، ان وقت وڏو ثبوت ڏنو جڏهن ٻن سالن جي مختصر عرصي کان پوءِ هن بغداد جي خليفي کان 'يمين الدولہ' جو خطاب حاصل ڪيو ۽ پنهنجي لاءِ سلطان جو لقب اختيار ڪيائين. محمود جڏهن کان هوش سنڀاليو تہ پيءُ سان گڏ لڙاين ۾ شامل رهيو، تڏهن کان هن ڏٺو تہ غزنيءَ جي تخت کي پنجاب جي حڪمران پالا خاندان کان هر دم خطرو هو ۽ آخر ۾ تہ هن اهو بہ ڏٺو تہ پرپاسي جا هندو راجائون بہ ان جي مدد ڪرڻ لاءِ هر وقت تيار آهن. لهٰذا تاريخي روايت موجب هن تخت نشين ٿيڻ سان ئي اهو عهد ڪيو تہ هو آئنده هندن جي راجائن خلاف پنهنجون مهمون جاري رکندو. انهيءَ لحاظ کان هن محسوس ڪيو تہ سندس پهريون نشانو جئپال هجڻ گهرجي جيڪو پاڻ پشاور حاصل ڪرڻ جي تياري ڪري رهيو هو. ٽن سالن جي وقفي بعد پشاور وٽ ٻنهي ڌرين ۾ مقابلو ٿيو جنهن ۾ جئپال پندرنهن شهزادن سميت سخت شڪست کاڌي ۽ قيد ڪيو ويو. آخر صلح جي شرطن تي کيس آزاد ڪيو ويو، جنهن کان پوءِ جلد ئي هو مري ويو، اهو مقابلو سنہ 392هه/1001ع ۾ ٿيو.

جئپال جي موت کان پوءِ سندس پٽ ۽ پوٽو انندپال ۽ ترلوڪن پال پورا ويهہ سال محمود سان مقابلا ڪندا رهيا پر هو ڪڏهن بہ ڪامياب نہ ٿي سگهيا، ان لاءِ هو ڪڏهن ڪڏهن هند جي پرپاسي وارن راجائن کان مدد بہ وٺندا رهيا. بلڪ انندپال ملتان جي قرمطي حڪمران دائود سان ڳنجوڙ ڪري محمود جي پيش قدميءَ کي روڪڻ جي سازش ڪئي تہ ان ۾ بہ کيس ناڪامي ٿي. آخر 1008ع ۾ انندپال هڪ دفعو وري پشاور تي قبضو ڪرڻ لاءِ پرپاسي جي راجائن قنوج، ڪالنجر ۽ گواليار جي مدد سان وڏو لشڪر تيار ڪري اڳتي وڌڻ لڳو. سلطان محمود کي جڏهن اها خبر پئي تہ هو سنڌونديءَ کي پار ڪري ويهند (موجوده هند) جي مقام تي اچي پهتو، جتي انندپال کي وڏي شڪست آئي. سلطان جي فوجن مسلسل پيش قدمي جاري رکي ۽ بياس ندي پار ڪري نگر ڪوٽ جو علائقو بہ عارضي طور فتح ڪري ورتو.

ان صورتحال ۾ انندپال پنهنجو تخت گاهہ جهلم ضلعي جي مشهور ماڳ نندنہ کي بڻايو، جتي سندس موت بعد هن جو پٽ ترجن پال مسند نشين ٿيو. سلطان محمود نندنہ کي 1014ع ۾ فتح ڪيو تہ ترجن پال پنهنجي حڪمرانيءَ جي آخري سرحد ٿانيسر هليو ويو ۽ ائين لاهور کي بہ ڇڏي اڳتي وڌي ويو. سلطان محمود ترجن پال جي تعاقب ۾ ٿانيسر تي حملو ڪيو تہ هو اتان ڀڄي وڃڻ ۾ ڪامياب ٿي ويو. سلطان محمود جي اتان واپسيءَ کان ترجن پال هڪ طرف ڪالنجر جي راجا گنڊا ڏانهن دوستيءَ جو هٿ وڌايو تہ ٻئي طرف قنوج جي راجا راجيپال سان تعلقات کي مضبوط ڪرڻ لڳو. انهيءَ صورتحال ۾ سلطان محمود 1018ع ۾ قنوج تي لشڪر ڪشي ڪئي تہ قنوج جو راجا گنگانديءَ جي ٻي طرف وڃي

پناهه ورتي. محمود ترجن پال جو پيڇو جاري رکيو ۽ شاروا پهچي اتي جي راجا راءِ چندر کي شڪست ڏني. هيءُ اهو راجا هو جنهن پنهنجي ڌيءُ جو سڱ ترجن پال جي پٽ ڀيم پال کي ڏنو هو.

ترجن پال اڃا سبق نہ سکيو ۽ هڪ دفعو وري ڪالنجر جي راجا گنڊا سان سازباز ڪئي ۽ گواليار جي راجا کي پاڻ سان ملائي قنوج جي راجا راجيپال کي ان لاءِ قتل ڪيو ڇاڪاڻ تہ هن محمود غزنويءَ جي لشڪر جو مقابلو نہ ڪيو هو. محمود غزنوي هڪ سال ڪان پوءِ ترجن پال کي سيکت ڏيڻ لاءِ غزنيءَ کان 410هه/1019ع ۾ روانو ٿيو ۽ هر ملايو دوار وٺان گنگانديءَ، کي اڪري ترجن پال جو پيڇو ڪيو جنهن جي نتيجي ۾ هو زخمي ٿي پيو پر اتان ڀڄي وڃڻ ۾ ڪامياب ٿيو. آخر ترجن پال 412هه/1021ع پنهنجي ماتهن هٿان ئي مارجي ويو ۽ سندس پٽ ڀيم پال پنج سال پوءِ 417هه/1026ع ۾ گذاري ويو. ان ريت غزنوي ۽ پالا خاندان وچ ۾ هلندڙ ڪشمڪش ۽ لڙاين جو خاتمو ٿيو.

سلطان محمود 412هه/1021ع ۾ پالا خاندان جي خاتمي کان پوءِ ڪالنجر جي راجا گنڊا ڏانهن دوستيءَ جو هٿ وڌايو، پر هن ان جو مثبت جواب نہ ڏنو ۽ جنگ جي تيارين ۾ لڳي ويو. سلطان جڏهن مٿس حملو ڪيو تہ هو ڀڄي ويو جنهن ڪري سلطان پنهنجي فوجن جو رخ گواليار طرف ڪيو جيڪو ڪالنجر جي راجا جو نائب هو. هن آڻ مڃي ۽ پنجٽيهہ هاٿي تحفي طور پيش ڪيا. سلطان هڪ دفعو وري ڪالنجر جو رخ رکيو ۽ قلعي جو گهيرو ڪري ويهي رهيو. ڪجھ ڏينهن کان پوءِ گنڊا صلح لاءِ راضي ٿيو. ساليانو خراج ۽ ٽي سؤ هاٿي ڏيڻ قبول ڪيائين. هاٿي گنڊا سلطان جي ڪردار ۽ شخصيت کان گهڻو متاثر ٿيو جو هن جي شان ۾ هنديءَ ۾ شعر ناهي پيش ڪيائين. سلطان محمود خوش ٿي پندرهن قلعا سندس حوالي ڪيا. هن مهم تان سلطان محمود 413هه/1023ع ۾ غزنيءَ واپس پهتو.

سلطان محمود جي آخري مهم سومنات جي فتح آهي، جيڪا هن سال 416هه/1025ع ۾ سرڪئي، جنهن جو بظاهر مقصد سومنات جي بت کي ٽوڙڻ هو، جيئن همعصر تاريخي روايتن مان معلوم ٿئي ٿو. هن سلسلي ۾ عجيب و غريب روايتون ۽ ڏند ڪٿائون ملن ٿيون. هندن جي روايت موجب جنهن کي البيروني نقل ڪري ٿو، اهو لنگ جو مندر هو. سندس چوڻ موجب سومناٿ لفظ جو اشتقاق آهي- سوم ۽ ناٿ، يعني چنڊ ديوتا جو مندر. ڪن مسلمان تاريخ نويسن وري سومناٿ مان مراد منات جو بت ورتو آهي جنهن جو ذڪر قرآن ۾ آهي. هڪ عوامي روايت موجب جڏهن محمود هندستان ۾ فتوحات ڪري رهيو هو تہ عوام ۾ اهو بہ ويساهہ هو تہ سومناٿ جو اهو وڏو بت ٻين ننڍن بتن تي ناراض هو، تڏهن تہ محمود اهي علائقا فتح ڪري رهيو هو!

ڊاڪٽر بلوچ جي تحقيق موجب سومناٿ جي شهرت صرف مندر ۽ بت جي ڪري نہ هئي، بلڪ اتي هڪ مضبوط قلعو بہ موجوده هو. جنهن جي نشاندهي بيروني پڻ ڪئي هئي. دراصل سومناٿ گجرات، ڪڇ ۽ ڪاٺياواڙ جي سامونڊي شاهراهہ تي واقع هجڻ سبب سامونڊي جهازن لاءِ هڪ اهم لنگر گاهہ جي حيثيت رکندو هو جتان وچ اوڀر ۽ چين جا واپاري جهاز گذرندا هئا. سومناٿ جي انهي جاگرافيائي اهميت سبب ڪيترا مسلمان پڻ اتي رهندا هئا. جن جو ڌنڌو سامونڊي تجارت هو. ليڪن ڪجھ وقت کان اتان جي راجا مسلمانن تي گهڻي سختي شروع ڪري ڏني هئي ايتريقدر جو هڪ لوڪ روايت موجب سومناٿ مندر ۾ مسلمانن جي قرباني ڏني ويندي هئي. جنهن جو اهو مطلب بہ ٿي سگهي ٿو تہ ان علائقي ۾ سامونڊي ڌاڙيل مسلمان تاجرن ۽ جهازن کي لٽيندا ڦريندا هئا ۽ پوءِ قتل ڪندا هئا. ڊاڪٽر صاحب جو چوڻ آهي تہ سومناٿ جي حملي کي ان پس منظر ۾ ڏسڻ گهرجي، اهوئي سبب هو جو سومناٿ جي فتح کان پوءِ سلطان محمود کي بغداد جي خليفي طرفان خاص خلعت ۽ خطاب سان نوازيو ويو هو.

ڊاڪٽر صاحب جي ٻي وڏي تحقيق هيءُ آهي تہ هندستان تي سترهن ڪاهن جو انگ بہ نو آبادياتي تاريخ نويسن ڏنو آهي ۽ اهي ايليٽ ۽ ڊائوسن هئا. ليڪن عتبي جي معاصر تاريخ مطابق اهو تعداد ڪنهن بہ ريت ٻارهن تيرهن کان وڌيڪ ناهي ۽ ان ۾

ٽي حملا ملتان، سنڌ ۽ (خضدار) جا بہ شامل آهن. ان ريت گويا 391 کان 416 هجري جي چويهن سالن دوران اهو ڪل تعداد ڏهہ آهي. انهن جو آغاز جئپال کان بدلو وٺڻ سان ٿيو جو تہ ان کان اڳ جئپال جنهن جي حڪمرانيءَ ۾ ڪابل پڻ شامل هو، غزنيءَ تي حملو ڪرايو هو جڏهن سبڪتگين غزنيءَ ۾ اجا نئون اقتدار سنڀاليو هو. جئپال کان پوءِ هن جو پٽ انندپال سلطان سان پريور مقابلا ڪندو رهيو ۽ غزنوي ۽ پالا خاندان وچ لڙايون هلنديون رهيون جن جو خاتمو 413هہ/1023ع ۾ ٿيو. ان وقت غزنوي سلطنت جي حدن ۾ پشاور ۾ پورو پنجاب شامل ٿي چڪو هو. بلڪ پنجاب ۾ اوپر طرف ڪالنجر بہ اچي ٿي ويو. پنجاب جي ان خصوصي اهميت ڪري 1021ع ۾ سلطان محمود لاهور ۾ پنهنجي خاص معتمد آريارق کي انتظام خاطر گورنر مقرر ڪيو ۽ اتي ئي سنڌس نالي سان سڪو جاري ٿيو جنهن تي سنسڪرت ۾ ڪلمہ طيبہ جو ترجمو هنن لفظن ۾ لکيل هو:

ايڪتم اڪم، محمد اوتار (12).

هڪ سڪي تي غالباً بسم الله جو ترجمو هنن لفظن ۾ هو اويڪتا نام:

جيتوڻيڪ 'اوتار' جو هتي استعمال صحيح نٿو لڳي، پر سنسڪرت ۾ شايد ڪو ٻيو مناسب لفظ نٿي مليو. ٻيو تہ 'اوتار' هڪ مذهبي اصطلاح هو. بهرحال سڪن تي سنسڪرت جي استعمال مان سلطان محمود جي تنگ نظريءَ جي بجاءِ وسيع القلب ۽ کليل ذهن واري انسان جو ثبوت ملي ٿو. چيو وڃي ٿو تہ اهو ترجمو البيرونيءَ ڪيو هو. همعصر تاريخ عتبيءَ جي لکڻ موجب غزنيءَ ۾ ڪيترا واپاري ۽ مالدار هندو موجود هئا جن کي هر قسم جي مذهبي آزادي حاصل هئي.

سومنات بابت هندستان ۾ جديد تحقيق:

سومنات بابت سلطان محمود جي مهم ۽ ان جي بت ٽوڙڻ بابت تازي تحقيق هندستان جي اتهاس، تاريخ ۽ ثقافت جي ماهر شريمتي روميلا ٿاپر ڪئي آهي جنهن پنهنجي هڪ ليڪچر بعنوان Narrative and Making of History ۾ ڪيئي چرڪائيندڙ انڪشاف ڪيا آهن. اهو ليڪچر هن 1999ع ۾ بمبئي يونيورسٽي ۾ ڏنو ۽ سال 2000ع ۾ آڪسفورڊ انڊيا طرفان شايع ٿيل آهي.

روميلا جو بنيادي نظريو آهي تہ ڪيترا اهڙا تاريخي واقعا ٿي گذريا آهن جن جي مختلف دورن ۾ مختلف تعبير ڪئي وئي آهي، آسان لفظن ۾ ائين چئجي تہ اهو ضروري ناهي تہ هڪ واقعي کي هر دور ۾ ساڳئي انداز ۾ بيان ڪيو وڃي يا سمجهيو وڃي. بلڪ وقت سان واقعي کي سمجهڻ جو انداز يا ادراڪ ئي بدلجيو وڃي. لهٰذا هڪ تاريخدان جو فرض بڻجي ٿو، تہ هو نہ صرف اصل واقعي کان آگاهي حاصل ڪري بلڪ اها ڄاڻ پڻ رکي تہ اهو گذريل صدين دوران ڪيئن بيان ٿيندو رهيو آهي يعني ان واقعي بابت ڪهڙا ڪهڙا نُڪتہ نظر پيش ٿيندا رهيا آهن.

هاڻي اها حقيقت آهي تہ محمود غزنوي 1026ع ۾ سومنات تي حملو ڪري اتان جي مشهور بت کي ڀڳو. روميلا صاحبہ جو چوڻ آهي تہ هن واقعي بابت اسان کي تاريخي طور پنجن قسمن جا نُڪتہ نظر ملن ٿا، جيڪي هن ريت آهن:

(1) فارسي ۾ لکيل تاريخ دانن جو نُڪتہ نظريا بيان.

(2) همعصر جين منهب وارن جي شاهدي يا بيان.

(3) سومنات ۾ ملندڙ سنسڪرت ڪتبن جي شاهدي.

(4) برطانوي دارالعوام جو سومنات بابت بحث.

(5) سومنات بابت ڀارت ۾ قومي نُڪتہ نظر جو اسرڻ.

هرهڪ نُڪتہ نظر جي تجزيي ڪرڻ کان اڳ هن سومنات جو پس منظر هن ريت بيان ڪيو آهي: مهاڀارت ۾ ان جو ذڪر مندر جي حيثيت ۾ نہ بلڪ هڪ تيرٿ جي صورت ۾ ملي ٿو، ليڪن شِو جي مندر جي حيثيت ۾ ان جو ذڪر نائين يا ڏهين صديءَ کان ملي ٿو ۽ گجرات مٿان سولنڪي راڄ ٻارهين کان تيرهين صديءَ دوران هو.

روميلا لکي ٿي تہ:

"سؤراشٽر جو اهو قديم علائقو زرعي لحاظ کان آباد هو پر ان کان وڌيڪ سندس خوشحاليءَ جو سبب ساموندي تجارت هئي. سومنات وٽ انهيءَ بندر جو نالو ويراول هو. جنهن جو واپار عرب ملڪن ۽

ايراني نارسان هلندڙ هو ۽ ان جي تاريخ صديون پراڻي آهي. انين صدي جي شروع ۾ سنڌ تي عربن جي حملي پويان پڻ اهي اسباب آهن. عرب ملاح ڪيترين صدين کان انهيءَ ساموندي شاهراهه تي ڪيترن شهرن ۾ آباد هئا. جتي انهن مقامي ماڻهن مان شاديون ڪيون هيون ۽ اتي ئي آباد هئا. ڪي عرب مقامي حڪمرانن جي ملازمت ۾ به هئا. اهڙو ثبوت ان علائقي جي ڪن تاريخي ڪتبن مان مليو آهي. هوڏانهن عرب ۽ فارس جي علائقن ۾ وري هندو واپارين جون ڪوٺيون هيون. ايتريقدر جو هرمز ۽ غزنيءَ ۾ يارهين صدي بلڪ ان کان پوءِ به هو وڏا مالدار هئا. غزنيءَ ۾ انهلواڙا جي آپيرا نالي هندو وٽ ڏهن لکن کان وڌيڪ مال ملڪيت هو (13).“

سومنات مندر جي خوشحاليءَ جو سبب پڻ اها تجارتي آمدني هئي. ساڳئي وقت تاريخ ۾ اهو پڻ ذڪر ملي ٿو ته پرپاسي وارا ننڍا راجا ۽ وڏيرا سومنات جي ياترين کي ڦريندا به هئا. ساموندي ٻيڙن جي ڦر ۾ چاوڙا قبيلي جا ماڻهو سڀ کان وڌيڪ مشهور هئا. ليڪن انهن سيني ڳالهين هوندي گجرات ۾ وڏي خوشحالي هئي جنهن جو وڏو فائدو اتان جي جين مت وارن کي ٿي رهيو هو جيڪي سياسي ۽ سماجي اثر رسوخ واران بنجي چڪا هئا ۽ چندا ڏيئي جين مت جا عاليشان مندر ناهيا هئائون.

روميلا سومنات جي باري ۾ البيروني جي همعصر شاهدي کي وڌيڪ معتبر سمجهي بيان ڪري ٿي، جڏهن هو چوي ٿو ته اتي محمود جي آمد کان تقريباً هڪ سؤ سال اڳ جو تعمير ڪيل پٿر جو قلعو موجود هو، جنهن جي اندر لنگر رکيل هو، جنهن جو مقصد مندر جي دولت جي حفاظت ڪرڻ هو. انهيءَ بت تي نذرانا خاص طور ملاح ۽ واپاري ڏيندا هئا. جن جو واپار زنجبار ۽ چين تائين هلندڙ هو.

هڪ طرف بيروني جهڙي محقق تاريخدان ۽ هيئت دان جو حقيقت تي مبني اهو بيان آهي جيڪو محمود غزنويءَ سان ان مهم ۾ گڏ هو ته ٻئي طرف فرخي سيستاني جهڙو شاعر جيڪو پڻ دعويٰ ڪري ٿو ته هو محمود سان گڏ هو، اهو وري پنهنجي شاعرانه مبالغه آرائي کان ڪم وٺي ٿو ۽ چوي ٿو ته سومنات جو بت اصل ۾ ’منات‘ جو بت آهي جنهن جو ذڪر قرآن مجيد ۾ ٻين ٻن بتن: ’لات‘ ۽ ’عزيٰ‘ سان گڏ ملي ٿو. اهي پويان ٻه بت ته اسلام جي آمد وقت ئي ڀڃي پورا ڪيا ويا، ليڪن منات جو بت ڪنهن ريت گجرات پهچي ويو. مطلب ته ان ريت هو سومنات جي بت کي ڀڃڻ جو وڏي ۾ وڏو جواز پيش ڪري ٿو.

روميلا جي تحقيق موجب چوڏهين صدي کان بعد جي فارسي مورخن وٽ سومنات جي باري ۾ تمام گهڻو وڌاءُ ملي ٿو، جيڪو حقيقت کان گهڻو پري آهي. انهيءَ دور ۾ ئي محمود غزنويءَ کي مثالي اسلامي حڪمران توڙي خدا جي خاص خليفي طور ڏيکاريو ويو آهي. بهرحال هن سلسلي ۾ روميلا تاريخ فرشته جي مصنف محمد قاسم فرشته جو ذڪر ڪيو آهي جنهن پنهنجي تاريخ 1015هه/1606ع ۾ مڪمل ڪئي ۽ هن ئي غالباً پهريون دفعو محمود غزنوي بابت ’بت فروش‘ نه بلڪ ’بت شڪن‘ واري ڪهاڻي گهڙي. هن ئي اصل واقعي کان ڇهه صديون پوءِ، اها حڪايت بيان هئي ته محمود غزنويءَ کي سومنات ۾ تڏهن ڪاميابي ملي جڏهن هن پنهنجي مرشد ابوالحسن خرقانيءَ جو جبو زمين تي وڇائي دعا گهريائين.

(2) همعصر جين مت وارن جي گواهي:

پنجين/يارهين صدي دوران محمود غزنويءَ جو همعصر ڌنپال نالي جين مت جو پوئلڳ مشهور شاعر ٿي گذريو آهي. هو مالوهه جي دربار سان وابسته هو ۽ محمود غزنويءَ جي سومنات جي حملي جو تمام مختصر ذڪر ڪري ٿو، البت هو ان پهلوءَ طرف گهڻو ڌيان ڏئي ٿو ته آخر محمود چو ساڳئي وقت جين ڌرم جي مهاوير جي بت کي ڪو نقصان نه پهچائي سگهيو؟ ان لاءِ هو پنهنجي ڌرم ۽ ويساهه کي مٿانهون سمجهڻ سان ڪري ٿو. ان جو مثال ڏيندي هو چوي ٿو ته نانگ، گرودا پکيءَ کي ڇا ڪري سگهندا يا تارا سج جي روشنيءَ کي ڪيئن اونداهو ڪري سگهندا؟

جين مت جي ٻارهين صديءَ جي هڪ ٻي تحرير مان پڻ جين مت ۽ شومت جي رقابت جو وڌيڪ واضح ثبوت ملي ٿو.

هڪ ٻي روايت موجب جڏهن وقت جي سولنڪي حڪمران کي خبر پوي ٿي تہ سومناٿ جي مندر جي انکري خراب حالت آهي، جو ڪي ڏاڙيل ۽ ڦورو ان کي تباهہ ڪري رهيا آهن ۽ ان جي عمارت ڪِرڻ تي آهي تہ هو پاڻ پنهنجي سرهلي مندر جي شايانِ شان تعمير ڪرائي ٿو، اهو ساڳيو حڪمران ڪنپات ۾ هڪ مسجد بہ تعمير ڪرائي ٿو، ليڪن ڪجهہ وقت کان پوءِ مالوه جا پرمار ان مسجد کي تہ ڪيرائي ڊاهي ڇڏين ٿا، پر ساڳئي وقت جين مت جا ان علائقي ۾ ناهيل بيا مندر بہ ڊاهي ڇڏين ٿا. هتي پهچڻ کان پوءِ روميلا هي نتيجو قائم ڪري ٿي جيڪو سندس لفظن ۾ ڏجي ٿو(14).

"It would seem that when the temple was seen as a statement of power it could become a taget of attack irrespective of religious affiliations."

ترجمو: اُتان معلوم ٿيو تہ جڏهن مندر طاقت يا اقتدار جي نشاني بڻجيو وڃي تہ پوءِ اهو حملن جو نشانو بڻجي ٿو ۽ ان لاءِ ڪنهن مذهب يا ڌرم جو قيد ناهي.

بهرحال جين مت وارن وٽ ڪي روايتون ملن ٿيون جن ۾ خاص طور تجارت پيشي وارا محمود جي حملن تي غصي ۽ ڪاوڙ جو اظهار ڪن ٿا، جاوڙي نالي هڪ واپاري جڏهن گهڻو شاهوڪار ٿي وڃي ٿو تہ جين مت جي بت جي ڳولا ۾ نڪري پوي ٿو، پر ڪيس ٻڌايو وڃي ٿو تہ سندس بت يعني ديوتا گجني (غزني) وارا کڻي ويا آهن تہ هو غزنيءَ پهچي ٿو جتي هو گهڻو مال دولت ڏئي پنهنجو ديوتا واپس کڻي اچي ٿو.

مطلب تہ جين ڌرم وارن وٽ پنهنجو نُڪتہ نظر آهي، جنهن مطابق هنن جي مندرن کي ڪوبہ هٽ نٿو لائي سگهي. شو جا مندر ان ڪري تباهہ ٿي وڃن ٿا جو شو پاڻ انهن کان بيزار آهي، جڏهن تہ مهاوير پاڻ جين مندرن جي حفاظت ڪري ٿو.

(3) سومناٿ مان مليل سنسڪرت ڪتبا (Epigraphy)

سنسڪرت ڪتبن مان وري ٻنهہ نئون نُڪتہ نظر سامهون اچي ٿو، ٻارهين صدي يعني محمود غزنويءَ جي حملي کان اٽڪل هڪ صدي پوءِ سومناٿ ۾ راجا ڪمارپالا طرفان هڪ اهڙي عبارت ملي آهي جنهن مطابق هو سومناٿ جي حاڪم کي ٻاهران ايندڙ ڦورن ۽ مقامي وڏيرن جي ڦرلٽ کان ضروري اقدامات ڪرڻ جي هدايت ڪري ٿو، هڪ صدي بعد ٻي عبارت ۾ وري مالوه جي راجائن جي ڦرلٽ بابت سخت اقدامات جو ذڪر ملي ٿو، هن سلسلي ۾ ٻين ڪتبن ۾ پڻ اهڙو ذڪر ملي ٿو، سال 1169ع جو هڪ ڪتبو مليو آهي جنهن ۾ ٻاوا برهسپتي کي سومناٿ جي مک ٻانيڻ مقرر ڪيو ويو آهي، عبارت موجب هو قنوج کان آيل آهي ۽ شو ڪيس پاڻ حڪم ڪيو هو تہ هو اتي اچي پراڻي عمارت جي بدلي نئين تعمير ڪري، هونئن بہ ڪالي جڳ ۾ مندر تباهي کي وڃي پهچندا آهن. هو وڌيڪ چوي ٿو تہ هن پاڻ ڪمارپالا کي ان ڳالهہ تي راضي ڪيو آهي تہ ڪاٺ جي بجاءِ سنگ مرمر جو مندر ناهيو وڃي.

روميلا هتي اهم سوال اُٿاريو آهي تہ آخر محمود غزنويءَ جي حملي کان فقط هڪ صدي پوءِ انهن ڪتبن ۾ ايڏي وڏي سانحي جو ذڪر ڇو نہ ٿو ملي؟ آخر ڇو بار بار مقامي ڦرلٽ جو ذڪر ملي ٿو؟ ڪٿي ائين تہ ناهي جو فارسي تاريخ نويسن خوامخواهہ محمود غزنويءَ کي هيرو ۽ غازي ناهڻ لاءِ ڳالهين کي وڌائي چڙهائي پيش ڪيو آهي(15).

1264ع ۾ لکيل هڪ اهڙو ڪتبو بہ مليو آهي، جيڪو سنسڪرت ۽ عربيءَ ۾ لکيل آهي جنهن موجب هرمز جو هڪ تاجر سومناٿ ۾ مسجد لاءِ زمين جو معاهدو ڪري ٿو. انهيءَ قانوني دستاويز تي چار سن لکيل آهن. هڪ هجري، ٻيو سموت، ٽيون سمها، چوٿون ولاڀي. ان دستاويز موجب خوجہ نوردين فيروز ناخدا هرمز وارو سومناٿ جي حدن ۾ مسجد لاءِ مقامي راجا شري چاڏا پٽ نانسمها کان زمين خريد ڪري ٿو، ان دستاويز ۾ ڪاٺياواڙ جي حاڪم مهاماتيا مالديو ۽ واگهيلي حڪمران جا نالا بہ ملن ٿا. ان دستاويز جي منظوري سومناٿ جي مک پروهت جيڪو پنچات جو مک پڻ آهي ان طرفان ڏنل آهي ۽ شاهدن ۾ اتي جا چڱا مڙس نکر، راڻا ۽ واپاري شامل آهن، ٻي طرف کان مسجد جي جماعت جي ملاح، واڍا، ناخدا ۽ مُلان

شامل آهن. ان کان سواءِ هنرمندن ۾ چاڪي، رازا ۽ گهوڙن کي سنڀالڻ وارا بہ آهن، مسجد کي جيئن تہ وقف طور هلائڻو هو، تنهنڪري انهن ٻين ماڻهن جو هئڻ ضروري هو.

هن سلسلي ۾ عجيب خاص ڳالهہ هيءَ آهي تہ مسجد جي وقف ۾ پرپاسي جي ٻن مندرن جي زمين ٽڪرن جي آمدني شامل آهي، ان کان سواءِ ٻن دڪانن ۽ هڪ گهاڻي جي آمدني بہ ان جو حصو آهي، ليڪن اهي سڀ ملڪيتون خريد ڪيل آهن.

دستاويز جي عبارت مان ٻنهي ڌرين درميان مڪمل هم آهنگي نظر اچي ٿي يعني اهو سڀجو ڪم ٻنهي ڌرين جي خوشي ۽ رضامنديءَ سان ٿيو آهي.

هتي روميلا سوال ڪري ٿي تہ محمود غزنويءَ جي حملن کان بہ سؤ سال پوءِ هن سڄي صورتحال مان ڇا سمجهڻ گهرجي. آخر سومنات وارن کان محمود غزنويءَ جي حملي واري شامت ڪيئن وسري وئي؟ ٻيو تہ نهيو خود سومنات جو مک پروهت ۽ مقامي اثر رسوخ وارا ماڻهو اتي ڪيئن مسجد لاءِ زمين ٽڪر ڏيڻ تي راضي ٿيا؟ ڇا اُتان جي ماڻهن جي يادگيري ايتري ڪمزور هئي يا بذات خود اهو واقعو يعني سومنات تي حملو ايتري اهميت وارو نہ هو؟ ڪٿي ائين تہ نہ هو تہ عرب مان ايندڙ تاجرن لاءِ نرم گوشو هو ۽ صرف ترڪن لاءِ نفرت هئي، ڇو تہ محمود جو واسطو ترڪ نسل سان هو. ڇا هرمز سان گهوڙن جو واپار گهڻي نفعي وارو هو ان ڪري نوردين کي اها سهوليت ڏني وئي؟ يا مورڳو تجارت کي ٻي هر ڳالهہ مٿان فوقيت هئي؟ ڇا انهيءَ تجارت جي منافعي مان مندر وارن کي سٺوسنئون حصو ملندو هو يا هو پاڻ ان ۾ شريڪ هئا!؟

هن مهل تائين ڪيل بحث مان ظاهر ٿئي ٿو تہ سومنات تي محمود غزنويءَ جي حملي بابت مختلف نڪتہ نظر رهيا آهن ۽ اهو ائين ناهي جيئن عام طور اسان سمجهيو آهي، مطلب تہ ان سڄي واقعي جي ڪا سڌي سولي ۽ آسان سمجهاڻي ڪونہ آهي، روميلا هڪ دفعو وري اهو بنيادي سوال ڪري ٿي تہ پوءِ اسان اهو ڪيئن فرض ڪري ورتو آهي تہ محمود غزنويءَ جو اهو حملو صدين کان هندن جي ذهن تي ايترو ڇانيل رهيو آهي جو اهو هميشہ لاءِ هندن ۽ مسلمانن جي تعلقات تي اثرانداز ٿيو آهي. ڇا اسان کي ڪي.ايم.منشيءَ جي هنن لفظن سان اتفاق ڪرڻ ضروري آهي. 'محمود جي هٿان مندر جي تباهي اهڙو ناقابل فراموش قومي سانحو آهي جيڪو هڪ هزار سالن کان وٺي هندن جي اجتماعي شعور ۾ باهہ وانگر رڪندو رهيو آهي؟(16).'

(4) برطانوي دارالعوام ۾ سومنات بابت بحث:

روميلا جو خيال آهي تہ سومنات تي حملي کي هندن جي قومي سانحي طور سڀ کان پهرين برطانوي دارالعوام (House of Commonns) ۾ 1843 ۾ بحث هيٺ آندو ويو. جيئن اسان شروع ۾ اشارو ڪيو تہ ان جو پس منظر هي آهي تہ 1842ع ۾ لارڊ ايلنبرو 'دروازن بابت فرمان' (Proclamation of Gates) جاري ڪيو جنهن ۾ هن افغانستان ۾ انگريز فوج جي ڪمانڊر جنرل ناٽ کي حڪم ڪيو تہ هو پنهنجي واپسي غزنيءَ کان ڪري ۽ محمود غزنويءَ جي مزار ۾ جيڪي صندل جي ڪاٺيءَ جا دروازا لڳل آهن، اهي پٽي پاڻ سان هندستان کڻائي اچي، ڇو تہ اهي محمود سومنات مان اکيڙي کڻائي ويو هو.

ايلنبرو جي انهيءَ فرمان تي جڏهن دارالعوام ۾ طوفاني بحث جو آغاز ٿيو تہ چيو ويو ايلنبرو کي آخر هندن جي منهبي جذبات جو ايڏو خيال ڪيئن آيو آهي يا هو قومي سطح تي هندن جي همدرديءَ جي راند کيڏڻ گهري ٿو. سوال هو تہ دروازن واري ڪهاڻيءَ جو ڪو اصل بنياد هو يا نہ؟ ڇا ڪنهن مستند تاريخ جي ڪتاب ۾ ان ڳالهہ جو ڪو حوالو موجود هو؟ خبر پئي تہ 'تاريخ فرشتہ' جيڪا يارهين/ سترهين صدي يعني سومنات جي واقعي کان ڇهہ صديون پوءِ لکي وئي ۽ جنهن جو انگريزيءَ ۾ اليگزينڊر ڊائو ترجمو ڪيو هو، ان پنهنجي ترجمي ۾ اهڙي قسم جي ڳالهہ لکي هئي ليڪن اها حقيقت آهي تہ فرشتہ پنهنجي تاريخ ۾ ڪٿي بہ دروازن واري ڳالهہ نہ ڪئي آهي البت سومنات بابت گهڻي مبالغي کان ڪم ورتو آهي جنهن ۾ سڀ کان پهرين تہ هو بت جي حد کان وڌيڪ ديگهہ جو ذڪر ڪري ٿو ۽ وري جڏهن محمود ان بت

جي پيٽ ۾ سوراخ ڪري ٿو تہ تمام وڏي انداز ۾ ان مان هيرا ۽ جواهر ڇڻ ڇڻ ڪري نڪرن ٿا.

بهرحال هڪڙي ڳالهہ واضح هئي تہ ايلنبرو سومنات مٿان محمود جي حملي کي هندو نفسيات لاءِ اٺ سؤ سالن جي بيعزتي جو بدلو، بلڪ ان کان وڌيڪ برطانوي فوج جي ڪابل ۾ شڪست کي فتح ۾ بدلائڻ لاءِ اهو تماشو ڪري رهيو هو، جيئن هن پاڻ فيروزپور پنجاب ۾ انگريزي فوج جي ان هارايل جٿي کي فاتحانہ انداز ۾ خطاب ڪندي چيو هو:

"Our victorious army bears the gates of temple of Somnath in triumph from Afghanistan and the despoilod tomb of Sultan Mahmud looks upon the ruins of Ghaznee. The insult of 800 years is avenged(17)."

'اسان جي فاتح فوج افغانستان ۾ سوڀاري ٿيڻ کان پوءِ پاڻ سان سومنات مندر جا دروازا اندا آهن ۽ سلطان محمود جو اُجاڙيل مقبرو غزنيءَ جي تباهيءَ کي حسرت سان ڏسي رهيو آهي، اهو اٺ سؤ سالن جي بيعزتيءَ جو انتقام ۽ بدلو آهي'

روميلا انڪشاف ڪري ٿي تہ اهي دروازا جڏهن سومنات ۾ آندا ويا تہ آثار قديمہ جي ماهرن اها راءِ ڏني تہ انهن دروازن جي فن ڪاريگريءَ جو هندستان سان ڪو واسطو نہ هو، اهي دروازا پوءِ آگري جي قلعي ۾ رکي ڇڏيائون جتي اهي پئي پئي اڌوهيءَ جو کاڄ ٿي ويا.

(5) سومنات بابت ڀارت ۾ قومي نُڪتہ نظر جو اسرڻ:

روميلا لکي ٿي تہ اڻويهين صديءَ جي وچ ڌاري برطانوي دارالعوام ۾ مٿين بحث کان پوءِ ڀارت جي اديبن ۽ دانشورن ۾ سومنات بابت قومپرستيءَ واري رجحان ۾ بي پناهہ اضافو ٿي وڃي ٿو ۽ محمود جو حملو هندو ۽ مسلمانن جي تعلقات ۾ وڏي اهميت اختيار ڪري وڃي ٿو. ڪي.ايم.منشي نالي هڪ هندو دانشور سومنات جي نئين سر تعمير جو نعرو ڪٿي اڳتي وڌي ٿو. پر ان کان اڳ هو 1927ع ۾ تاريخي ناول 'جئي سومنات' لکي ٿو جنهن ۾ هو بنڪم چند چٽرجي نظريات کان گهڻو متاثر نظر اچي ٿو، جنهن لاءِ آر.سي.مجمدار چيو هو تہ هن جي قومپرستي ۾ هندستان نہ پر صرف هندو نظر اچن ٿا. منشيءَ جو مقصد بلڪل واضح هو تہ هو اسلام جي آمد کان اڳ آريائي هندن واري شان شوڪت کي واپس آڻڻ گهري ٿو، منشيءَ جي لکڻين ۾ برطانوي دارالعوام جي بحثن جو سٽوسنئون پڙاڏو ٻڌجي ٿو، جيڪا ڳالهہ سندس ڪتاب 'سومنات- امر مندر' مان وڌيڪ ظاهر آهي.

آخر منشيءَ جي لکڻين رنگ لاتو ۽ سال 1950ع ۾ سومنات جي نئين سر بحاليءَ خاطر ان جي کوٽائي شروع ٿي، ليڪن آثار قديمہ وارن کي جيڪي شاهديون مليون اهي گهڻي ڀاڱي منشيءَ جي مفروضي خلاف هيون، آثار قديمہ وارن جي شاهديءَ مان ثابت ٿيو تہ اهو مندر نائين يا ڏهين صديءَ جو مس هو، بلڪ ڏهين صديءَ جوئي هو ۽ ڪنهن حد تائين ان جي ڊاهڻ جي ثابتي بہ ملي بلڪ مندر جي تعمير جا آثار يارهين صدي ۽ ٻارهين ۾ بہ ملن ٿا.

منشي جنهن جو تعلق گجرات سان هو، سومنات کي پوري هندستان ۾ مسلمانن جي بت شڪني جي مثال طور پيش ڪرڻ ۾ ڪامياب ويو، حالانڪ هن کان اڳ سومنات جي مسئلي جي علائقائي حيثيت هئي، اهڙيءَ طرح اهي صرف فارسي تاريخ نويس ئي هئا. جن سومنات جي قبضي کي بار بار مسلمانن جي بت شڪنيءَ جي ثبوت طور پيش ڪيو هو.

1951ع ۾ منشي جڏهن مرڪزي وزير هو ۽ سندس ڪوششن سان سومنات مندر نئين سر تعمير ٿي چڪو هو، تڏهن هن اعلان ڪيو هو تہ اڄ هندستان جو اجتماعي شعور تمام گهڻو خوش آهي. جيتوڻيڪ وقت جي وزيراعظم جواهر لال نهرو شروع کان سرڪار طرفان مندر جي تعمير جي سخت مخالفت ڪئي هئي. هن جو چوڻ هو تہ اهو سرڪار جو ڪم نہ هو بلڪ اهو غير سرڪاري ادارن جو ڪم هو. هن کي اها ڳالهہ بہ پسند نہ هئي تہ ڪو ڀارت جو صدر راجندر پرساد ان جي مهورت ڪري. هن کي ان ڳالهہ تي بہ غصو هو جو منشي پوري دنيا ۾ ڀارت جي سفيرن کي لکيو هو تہ هو اتان جي ندين جو جل ڏياري موڪلين، جنهن کي مندر جي اشنان ۾ استعمال

ڪجي. آخري تقريب ۾ پارت جا وڏا قوم پرست اڳواڻ شامل ٿيا هئا، جنهن سان سيڪيولر سماج جي هڪ نئين پهلوءَ جي خبر پوي ٿي.

آخر ۾ روميلا هيءُ نتيجو قائم ڪري ٿي ته تاريخي واقعن جي حڪايت (Narrative) ۽ تاريخ (History) ٻئي ساڳي ڳالهه ناهن، انهن ٻنهي ۾ فرق ڪرڻ گهرجي، ڪي چون ٿا ته حڪايتون (Narratives) بذات خود تاريخ آهن ۽ انهن کي وڌيڪ سمجهائڻ يا تعبير ڪرڻ جو ضرور ڪونهي، پر حقيقت اها آهي ته تاريخ نويس ئي حڪايتن کي معنيٰ ۽ مفهوم جو ويس پهرائن ٿا، هنن جو آواز شاعر، ڊرامانويس ۽ حڪايت يا ڪٿا بيان ڪرڻ واري کان الڳ آهي جيتوڻيڪ اهو ڪٿي ڪٿي ساڳيو به ٿي سگهي ٿو، ليڪن انهن ۾ جيڪو فرق هوندو آهي اهو اسان جي سمجهه کي وڌيڪ وسيع ۽ بامعني بڻائي ٿو.

محمود بابت فارسي شاعر جي صوفيانہ روايت:

اها ڳالهه همعصر تاريخن مان ثابت آهي ته نه رڳو محمود جي فوج ۾ هندو موجود هئا بلڪ غزنوي شهر ۾ ڪيترا هندو وڻج واپار ۽ بين ڌنڌن سان وابستہ هئا ۽ انهن مان ڪي وڏا مالدار هئا. 'جامع الحڪايات' جي روايت موجب جنهن جو حوالو روميلا پڻ ڏنو آهي ته وسايوا پيرا نالي هندو جيڪو انهلواڙا جو رهاڪو هو، تنهن جي غزنيءَ ۾ ملڪيت جو اندازو ڏهن لکن کان مٿي هو. ظاهر آهي ته غزنيءَ ۾ اهو سڀڪجهه محمود جي حڪومتي پاليسي کان سواءِ ناممڪن هو معلوم ٿئي ٿو ته محمود جي انهيءَ اخلاق ۽ انسان دوست ڪردار جي ايڏي مشهوري ٿي جو فارسيءَ جي ٻن وڏن صوفي شاعرن فريدالدين عطار (وفات 612هه/1215ع) ۽ مولانا روميءَ جي شاعريءَ ۾ سندس بار بار ذڪر ملي ٿو. هڪ حڪايت جيڪا ٻنهي وٽ ملي ٿي ان ۾ ڏيکاريو ويو آهي ته هڪ هندو غلام جيڪو ڪنهن جنگ ۾ هٿ آيو هو، ان سان محمود ڪيڏي سني هلت اختيار ڪري ٿو. عطار فارسي زبان جو پهريون وڏو صوفي شاعر آهي جيڪو سلطان محمود کان تقريباً ڏيڍ صدي پوءِ ان حڪايت کي بيان ڪري ٿو، جنهن کان پوءِ ساڳي حڪايت کي مولانا رومي (وفات 672هه/1273ع) پنهنجي رنگ ۾ بيان ڪري ٿو.

حڪايت مختصر هيئن آهي ته هڪ هندو غلام جيڪو ڪنهن جنگ ۾ محمود غزنويءَ کي هندستان مان هٿ اچي ٿو، ان کي جڏهن غزنيءَ وٺي اچي ٿو ته ان کي پٽيلو ڪري پالي ٿو، بلڪ هڪ ڏينهن ان کي تخت تي ويهاري لشڪر جو وڏو عهدو عطا ڪري ٿو، اهو ڏسي اهو غلام روئڻ ۾ ڇڪي ٿو ته منهنجي ماءُ مون کي سلطان محمود جو نالو ڪٺي ڊيڄاريندي هئي!

رومي چوي ٿو(18):

آنچہ گفتہ از غلطهاش اي عزيز
همچنين شنيده ام از عطار نيز
رحمة الله عليه گفتہ است
ذکر شہ محمود غازي سفتہ است
کز غزاي هند پيش آن همام
در غنيمت اوفتادش يک غلام
پس خليفہ ش کرد و بر تختش نشاند
برسپه برگزيدش و فرزند خواند

ترجمو: اي پيارا تو غلطين بابت ٻڌو هوندو جيڪي عطار ﷬ چيو آهي، اهو ٻڌ ته بادشاهہ محمود غازيءَ کي هند جي هڪ جنگ ۾ مالِ غنيمت طور هڪ غلام هٿ آيو، پوءِ ان کي پنهنجو نائب ڪري تخت تي ويهاريائين ۽ پنهنجي سپاهہ جو اڳواڻ مقرر ڪري پٽيلو بڻايائين.

هتي سوال آهي ته هڪ ظالم بادشاهہ جو تاثر هڪ ڏيڍ صدي کان پوءِ عادل ۽ مهربان حاڪم جي صورت ۾ ڪيئن بدلجي ويو، سو به عوامي ۽ لوڪ روايت ۾!

سنڌ جي لوڪ اُتهاس ۾ ڄٽيل محمود غزنويءَ جو ڪردار:

سنڌي ٻوليءَ جو ماهر ۽ نامور ليکڪ ڄيٺامداس دولترام، جيڪو ورهاڱي کان پوءِ ڀارت هليو ويو، لکي ٿو:

"هڪ ڀيري 1924ع جي مئي مهيني ۾، شهدادپور پاسي وڃڻ ٿيو، هڪ سرندائي ڳڏير جنهن "ڏيپچند ۽ ڪوئل" جا بيت پئي چيا، ڪيس ويهاري اهي لکيم(19)." پهريون بيت هو:

گجي ٿو گجنيءَ ۾، سلطان محمد شير
ڏينهان ڪري راڄڙو، راتيان ڦري فقير
پوتا پايو چم جا، ڪٿي ڪونه وزير
سڪي ٿي ساري پرڻمٽي، ستين پاڙيو سير.

اهي ڪل سورنهن سٽرنهن بيت آهن، جن مان ڪي اٿپورا به آهن. انهن تي ٽيڪاٽپڻي ڪندي شري جيرامداس لکي ٿو:

'ڏسجي ٿو ته هيءَ ڪهاڻي سلطان محمود غزنويءَ جي ڏينهن (يارهين صديءَ) جي آهي. سلطان محمود سنڌ ۾ 1026ع ڌاري آيو ۽ سنڌ تي يا ان جي ڪجهه حصي تي قبضو ڪيائين. 1030ع ۾ سندس موت ٿيو، سندس پٽ محمد رڳو ست مهينا تخت تي وينو، سندس ڏينهن ۾ ڪي به حشمت جا ڪارناما ڪونه ٿيا. انڪري پانئجي ٿو ته پهرئين بيت ۾ سلطان محمود ڏي ئي اشارو آهي، جي هيءُ انومان صحيح آهي ته چئبو ته 'ڏيپچند ۽ ڪوئل' جي ڪهاڻي يارهين صديءَ جي پهرئين اڌ جي آهي، پر بيتن جي ٻولي ته گهڻو پوءِ جي ٿي ڏسجي.

جيڪڏهن سولي سنڌيءَ ۾ بيت لکجي ته ان جي معنيٰ هيئن ٿيندي:

"سلطان محمود شير آهي جيڪو غزنيءَ ۾ گجگوڙ وينو ڪري، هو ڏينهن جو حڪومت هلائي ٿو، پر رات جو فقير بنجي گهمي ٿو، هو چمڙاپوش پائي پيو هلي ۽ پاڻ سان ڪو وزير ڪونه ٿو ڪئي، هن جي ڪري ساري ڌرتي سک سانت ۾ آهي جنهنڪري ستيون پنهنجو ست سيل قائم ٽيون رکن."

تاريخ نويسيءَ جي جديد اصولن ۾ لوڪ روايت جي ممڪن اهميت کي تسليم ڪيو ويو آهي، جنهن جي نشاندهي نهايت وضاحت سان روميلا پڻ ڪئي آهي ۽ سومناٿ تي محمود جي حملي بابت جين مت وارن جي شاعري مان ڪي حوالا پڻ ڏنا اٿس. ان لحاظ کان ڏسجي ٿو ته مٿين بيت ۾ محمود غزنويءَ جي شخصي ڪردار ۽ حڪمرانيءَ جي وڏي ساراهه ٿيل آهي، اها وري ان ڪري خاص طور قابل توجهه آهي جو اها غير مسلمانن جي زباني تعريف ٿيل آهي. ڇا ان سان انهن تاريخدانن جي ترديد ڪونه ٿي ٿئي جيڪي محمود غزنويءَ کي محض ڦورو ۽ لٽيرو، غاصب ۽ غير مسلمانن کي قتل ڪرڻ وارو ثابت ڪن ٿا. ڇا هن سلسلي ۾ اهي مستشرق قابل تنقيد نه آهن جيڪي مخصوص ذهن سان ويهي تاريخ کي هڪ خاص موڙ ڏيڻ چاهين ٿا؟

اسان جي موجوده دور جو ڄاتل سڃاتل سيڪولر تاريخدان مبارڪ علي روميلا جي مٿين تحقيقي مقالي جي مطالعي کان پوءِ پنهنجي هڪ مضمون (Remembering Mehmmud Ghaznvi) 'محمود غزنويءَ جي ياد ۾' اعتراف ڪري ٿو، ته متحده هندستان ۾ 1920ع کان پوءِ جهڙي طرح سياست ۾ مذهبي بنيادن تي فرقي پرستي (Communalism) جا آغاز ٿيو، تيئن تاريخ ۾ پڻ ان قسم جي تفريق پيدا ڪئي وئي(20). ليڪن حقيقت اها آهي جيڪا روميلا لکي آهي ته ان قسم جي تفريق پهرين انهن تاريخي ناولن ذريعي پيدا ڪئي وئي جيڪي بنڪم چند چٽرجي لکيا.

مطلب ته اهو فرقي پرستيءَ جو وڌندڙ رجحان ئي هو جنهن تحت محمود غزنويءَ کي ڦورو ۽ لٽيرو، بلڪ ظالم ۽ وحشيءَ جهڙن لقبن سان نوازيو ويو، جنهن هندستان جي مندرن ۽ قومي دولت کي لٽيو ۽ وڃي غزنيءَ کي آباد ڪيو.

تاريخ جو نوآبادياتي نظريو ۽ ڊاڪٽر بلوچ:

ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي علمي تحقيق جو نوس معيار ۽ طريقهء ڪار هن مهل تائين ڏنل مثالن مان ظاهر آهي، جن کي اسان پهرين ڊاڪٽر صاحب جي ڪيل تحقيق جي روشنيءَ ۾ پيش ڪيو ۽ ان کان پوءِ انهن موضوعن تي جديد دؤر جي ٻين محققن جي ڪاوش کي شاهديءَ طور آندو جنهن سان پڻ سندس نتيجن جي تصديق ٿئي ٿي. انهن ۾ نامور محقق ۽ تاريخ جا عالم ايران جو بديع الزمان فروزانفر ۽ ڀارت مان مائي روميلا ٿاپر صاحبه شامل آهن. ان کان سواءِ اسان سنڌي لوڪ اتهاس ۽ فارسي زبان جي ٻن عظيم صوفي شاعرن جي شاهدي به شامل ڪئي آهي.

هڪ محقق مؤرخ جي حيثيت ۾ ڊاڪٽر صاحب جو تاريخ بابت ادراڪ نهايت وسيع ۽ گهرو هو، هن سلسلي ۾ سال 1973ع ۾ ڊاڪٽر صاحب جو اسلام آباد يونيورسٽيءَ ۾ 'پهرين پاڪستان تاريخ ۽ ثقافت'

ڪانفرنس جي موقعي تي تاريخ نويسيءَ جي ترقي (Development of Historical Writings) جي موضوع تي پڙهيل مقالو بنيادي اهميت جو حامل آهي. هن مضمون ۾ ڊاڪٽر صاحب مسلمانن جي تاريخ نويسيءَ جي ارتقا جي اصولن جنهن ۾ خبر، روايت، سند ۽ موقعي مهل جي جاچ پرک (Filed Research) شامل آهن. پهريائين انهن جي وضاحت ڪري ٿو ۽ سمجهائي ڏئي ٿو ته انهيءَ ڪري مسلمانن تاريخ جي علم ۾ ڪهڙا ڪارناما سرانجام ڏنا آهن. بلڪ انهيءَ ڪري اهو ممڪن ٿي پيو ته مسلمانن وٽ تاريخ 'خبر' ۽ 'حڪايت' کان اڳتي وڌي حقيقت ۽ شاهدين تي مبني دستاويز جي حيثيت حاصل ڪئي. مثلاً راوين ۽ سند جي اعتبار کان تاريخ طبري اوائلي عالمي (Universal) تاريخ جي اعليٰ مثال آهي. اهڙيءَ طرح ٽين/ٽئين صدي جو آخر يا چوٿين/ڀاڻين صديءَ جي شروعات ۾ مسعودي جي تاريخ 'مروج الذهب' فيلڊ ريسرچ جو بهترين مثال آهي.

مسلمانن تاريخ لکڻ جا ڪيترائي قسم ايجاد ڪيا جن ۾ مکيه هن ريت آهن:

(1) تاريخ يا سن وارا تاريخ نويسي (Chronological)

(2) خاندان جي حساب سان تاريخ نويسي (Dynastic)

(3) طبقات يا عهد مطابق تاريخ نويسي (Periodic)

ان کان سواءِ سوانح نگاري، مڪتوبات، ملفوظات ۽ آخر ۾ وقائع نويسي باقاعده فن جي حيثيت اختيار ڪئي.

ڊاڪٽر صاحب جو چوڻ آهي ته ان حساب سان برصغير هند و پاڪ ۾ تاريخ نويسيءَ جي فن مسلمانن جي آمد کان پوءِ شاندار ترقي ڪئي، بلڪ هن سلسلي ۾ ڪي اهڙا مثال به قائم ڪيا جن جو ٻيو ڪو نظير نٿو ملي، جنهن ۾ خاص طور سترهين صدي جي آخر ۾ لکيل 'آئين اڪبري' شامل آهي.

مسلمانن جي تاريخ نويسيءَ جي اها شاندار روايت نوآبادياتي تسلط جي قائم ٿيڻ تائين برقرار رهي، ليڪن جيئن ئي نو آبادياتي تسلط جي ابتدا ٿي ته ان سان تاريخ جو هڪ خاص قسم جو نظريو مسلط ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي وئي، بلڪ اصل ڳالهه اها آهي ته مغربي مؤرخن شروع کان ئي ايشيا جي مؤرخن جي باري ۾ ڪڏهن به متوازن رويو قائم نه ڪيو ۽ اهو ڪڏهن ڪڏهن ته حقارت آميز به معلوم ٿئي ٿو، ان جي جهلڪ مغرب جي مشهور مؤرخ گبن جي تاريخ 'رومي سلطنت جو زوال ۽ خاتمو' (The Decline and Fall of Roman Empic) ۾ پڻ ڪنهن حد تائين ڏسي سگهجي ٿي.

مغربي مؤرخن ۽ ڪن مستشرقن مقامي تاريخ نويسن کي موضوعي (Subjective) يعني حقيقت کان پري هجڻ جو طعنو ڏنو ۽ چيو ته هنن جون تحريرون معروضي (Objective) يا حقيقت پسنديءَ کان پري هيون، حالانڪ ان کان وڌيڪ حقيقت اها هئي ته ٻاهرين مؤرخن تاريخ کي هميشه پنهنجي مخصوص عينڪ ۽ مخصوص مفاد جي لحاظ کان ٿي ڏٺو. اهي نو آبادياتي مؤرخ ئي هئا جن هند و مسلم تفريق (Hindu-Muslim Differential) جو بنياد رکيو جن اهو باور ڪرائڻ جي ڪوشش ڪئي ته مسلمان حڪمرانن جو ڪردار ڏاڍ ۽ جبر جي علامت هو.

نو آبادياتي مؤرخن مقامي تاريخن جي انگريزي ترجمن ڪرائڻ تي به ڌيان ڏنو پر ان جي تشريحي حاشين وغيره ۾ پنهنجو رنگ پڻ لڳا هيءَ هڪ اهڙو هٿيار ثابت ٿيو، جنهن سان هتان جي عوام جو پنهنجي مؤرخ ۾ اعتماد ڪچي ويو بلڪ هو پنهنجي ورثي کان مورڳو متنفر ٿي ويو.

اڻويهين صديءَ جي پهرين اڌ ۾ ايچ ايم ايليٽ جيڪو گورنر جنرل جي خارجه محڪمي ۾ سيڪريٽري هو، تنهن وري نئين ترڪيب سوچي. هن انهن سڀني مقامي تاريخن جو انتخاب انگريزي ۾ ترجمو ڪرايو جيڪو پوءِ سندس رفيق ڊائوسن اٺن جلدن ۾ شايع ڪرايو، جنهن جو نالو رکيائون (The History of India as Told by its own Historians) اصل تاريخون گهڻو ڪري عربي، فارسيءَ ۾ هيون، انهن جو انتخاب جيڪو برصغير پاڪ هند متعلق هو، ان کي انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪرايو ويو، مثلاً سنڌ جي تاريخ بابت عربي يا فارسي ڪتابن ۾ جيڪو مواد هو، اهو ورتو ويو، جن ۾ عرب تاريخدان ۽ جاگرافيدان به اچي وڃن ٿا. جيئن 'ابن خردادبہ، اسطخري، ابن حوقل' وغيره. ائين تاريخ ۾ 'فتوح البلدان' ۽ 'چچ نامہ' کان وٺي 'تحفة الڪرام' کي به شامل ڪيو ويو.

ڊاڪٽر صاحب جي چوڻ موجب هڪ لحاظ کان هي هڪ اڳتي قدم هو جيڪو ڪنهن حد تائين قابلِ قدر هو، ڇو ته ان نموني اصلي ماخذن تائين پهچ ممڪن بڻجي پئي ۽ ستن اٺن صدين تي ڦهليل مواد هڪ هنڌ موجود ٿي پيو. ليڪن وڏي حقيقت اها آهي ته ان مواد جي وڏيڪ ضرورت برطانوي حڪمرانن کي هئي جن ان کي پنهنجي نڪته' نظر کان استعمال ڪرڻ گهريو ٿي جنهن ۾ هو ڪامياب ويا ۽ ان منجهان ئي نو آبادياتي نظريه تاريخ جنم ورتو. ايليٽ ڇا ڪيو جو منتخب تاريخي مواد پيش ڪرڻ کان پوءِ تشريح خاطر ان تي جيڪي تفصيلي حاشيا لکيا، انهن ۾ هو مسلمانن جي دورِ حڪومت کي هر هنڌ ظلم ۽ زيادتي جي تصوير ڪُور پيش ڪري ٿو، جنهن ۾ٻئي طبقي يعني هندن کي اُڀرڻ نه ڏنو ۽ اهي مسلسل زيادتيءَ جو نشانو بڻبا رهيا. مطلب ته ايليٽ جي تاريخ ۾ مسلمان بادشاهه سراسر عيش پرستي ۽ خونريزي جي تصوير ئي نظر اچن ٿا. هتي اسان ان جي وضاحت ايليٽ جي سنڌ بابت لکيل جلد (The History of Sindh as told by its own Historians) مان چند مثالن تي اڪتفا ڪريون ٿا. سنڌ ۾ عرب انتظام تحت هو عربن کي 'مذهبي انتهاپسند' (21) (Fanatics) ڪوٺي ٿو ته ٻئي هنڌ ص 466 (Furious Zealots)(22) يعني 'جنوني شدت پسند' سڏي ٿو، ٽئين هنڌ ص 469 (usual bigotary and cruelty)(23)، عام مذهبي ڪٽرپڻو ۽ انڌيرنگري جا طعنا هڻي ٿو.

اهڙيءَ طرح مندرن جي تباهي، عوام جي ڦرلٽ ۽ بي انصافي، مسجدن جي زبردستي تعمير، مذهبي منافرت، تان جو زبردستيءَ سان ڍڳي جي ڌڙڪي کي استعمال ڪري پيسا وٺڻ جهڙا الزام ۽ ناروا سلوڪ به انهن تشريحي حوالن ۾ ملن ٿا. هڪ هنڌ جتي ايليٽ سنڌ جي فتح کان پوءِ عربن کي هٿ آيل ڦرلٽ جي مال جو تخمينو لڳائي ٿو، اتي پاڻ تسليم ڪري ٿو ته سنڌ مان ايتري آمدني ته ڇا پر ان جو اڌ به نٿو ٿي سگهي، ليڪن هو ساڳئي وقت مصر ۽ شام بابت گبن جي انگن اکرن کي درست قرار ڏئي ٿو. بهرحال ايليٽ جي ذهني بدديانتي ۽ اصل مقصد تڏهن بلڪل ظاهر ٿي پون ٿا، جڏهن سندس قلم مان هي الفاظ نڪري وڃن ٿا(24).

"It is expedient that these matters should be often bought back as nemembrance and pondered on; for the inhabitauts of modern India, as well as our clamorous demagogus at home, who are very apt to forget the very depth of degradation from which the great man of the people have been raised, under the protection of British supremacy."

ترجمو: اهو تمام ضروري آهي ته اهڙيون ڳالهيون بار بار دهرائجن ۽ انهن تي غور ڪيو وڃي. اهو نه رڳو جديد هندستان جي رهاڪن لاءِ ضروري آهي بلڪ اسان جي پنهنجي ملڪ ۾ سياسي ۽ جذباتي نعريبازي ڪندڙن کي منهن ڏين لاءِ پڻ ان جي ضرورت آهي. اهو ان ڪري به ڇو ته هو ان ڳالهه کي وساري ويهن ٿا ته عوام جو وڏو طبقو ڪيڏي ذلت ۽ پستيءَ ۾ ڪِريل هو ۽ برطانوي راڄ جي تحفظ جي نتيجي ۾ هو ڪيترو مٿي اُڀري ۽ اُسري آيا آهن!

هاڻي اهو سمجهڻ ڏکيو ناهي ته مغربي مؤرخن يا مستشرقن يا نوآبادياتي نڪته' نظر رکندڙن اڏو تاريخ نويسيءَ جو اصل مقصد ڪهڙو هو؟ ڇا اجا ڪنهن ٻي وضاحت جي ضرورت اهي ته هو تاريخ نويسيءَ جي پردي پٺيان ڪهڙو کيل کيڏي رهيا هئا؟

انهيءَ پس منظر ۾ جرمن مستشرق سخاؤ جنهن البيرونيءَ جي 'ڪتاب الهند' تي سڀ کان پهرين تحقيقي ڪم ڪيو، جنهن جو حوالو مٿي گذري چڪو، ڏسو ته محمود غزنويءَ بابت ڇا ٿو چوي؟(25)

"To Mahmud the Hindus were infidels to be dispatched to hell as soon as they refused to be plundered. To go on expeditions and to fill the treasury with gold, not to make lasting corquests of territories, was the real object of his famous expeditions and it was with this view that he cut his way through enormous distances to the richest temples of India at Thanesar, Mathra kanuj and Somnath."

ر مو: محمود جي نظر ۾ هندو محض ڪافر هئا جن کي هر صورت ۾ جهنم رسيد ڪرڻو هو، خاص طور جيڪڏهن هو خراج (ڦرلٽ) کان انڪار ڪن. محمود جي مشهور مهمن جو اصل مقصد پنهنجي خزاني کي دولت سان ڀرڻ هو، ان ڪري هن مفتوح علائقن کي هميشہ لاءِ تسلط هيٺ رکڻ نٿي گهريو. انهيءَ مقصد خاطر هو دور دراز جا سفر ڪري هندستان جي دولت سان مالامال مندرن تائين پهتو جنهن ۾ ٿانيسر، متراِ، قنوج ۽ سومنات شامل آهن.

نوآبادياتي مؤرخن جي انهيءَ نُڪتہ نظر کان نہ صرف قوم پرست (Nationalist) تاريخ نويس متاثر ٿيا، بلڪ ترقي پسند (Porgrssive) ۽ غيرمذهبي (Secular) ذهن رکندڙ مؤرخ بہ پاڻ بچائي نہ سگهيا. خاص طور هندستان جي ورهاڱي جي پس منظر ۾ اها صورتحال وڌيڪ پيچيده ٿي پئي. پروفيسر محمد حبيب جيڪو علي ڳڙهہ يونيورسٽيءَ ۾ تاريخ جو استاد هو، تنهن سلطان محمود غزنوي بابت هڪڙو ننڍڙو ڪتاب ترقي پسند سوچ مطابق لکيو، جنهن ۾ هو چوي ٿو(26):

"Islam sanctioned neither the vandalism nor the plundering motives of the invadersno principle known to the Sharia justified the uncalled for attack on Hindu princes who had done Mahmud and his subordinates no harm."

"اسلام ڪنهن بہ قسم جي بربريت ۽ ڦُرلُٽ کي حملہ آور (محمود غزنوي) لاءِ جائز نٿو سمجهي، شريعت جو ڪوبہ ڄاتل سڃاتل اصول هندو راجائن مٿان خوامخواہ جي ڪنهن بہ حملي جي اجازت نٿو ڏئي، خاص طرح جڏهن محمود ۽ هن جي ساٿين کي ڪو نقصان نہ پهچايو هجي."

ان کان اڳ ۾ هو محمود جي شخصيت بابت راءِ ڏيندي لکي ٿو تہ:

"مذهبي مبلغ تہ نهيو پر محمود جذبي وارو مسلمان بہ نہ هو، چالاڪي ۽ هوشياري هن جي طبعيت ۾ هيون ۽ هو هر لحاظ کان پنهنجي مفاد کي مٿي رکندو هو. سلطنت جون سرحدون وڌائڻ خاطر محمود هندو توڙي مسلمان ٻنهي سان ساڳئي قسم جون لڙايون ڪيون(27)."

ٻنهي عبارتن ۾ تضاد واضح آهي: هڪ طرف محمود جي حملن کي اسلام ۽ شريعت جي لحاظ کان ڏٺو وڃي ٿو ۽ پروفيسر صاحب خود شريعت جو عالم بڻجي فتويٰ جاري ڪري ٿو تہ اسلام ۽ شريعت ڇا ٿا چون، جيڪو هڪ سيڪيولر ۽ ترقي پسند ذهن کي نٿو سونهي!

ٻي عبارت ۾ چيو ويو آهي تہ محمود مسلماني جذبي کان عاري هو، هن هندن توڙي مسلمانن سان سلطنت جي معاملن ۾ ساڳي روش اختيار ڪئي، جيڪڏهن ائين آهي تہ پوءِ محمود جي حملن بابت اسلام کي وچ ۾ آڻڻ جو ڪهڙو ضرور هو. تاريخ جو ترقي پسند نظريو مذهب نہ پر مادي اصولن کي تاريخ ۾ فيصلہ ڪن ڪردار عطا ڪري ٿو. ان لحاظ کان اهو ڏسڻ ڪپندو هو تہ محمود ۾ اهي ڪهڙيون خوبيون يا اهليت هئي ۽ ان جي مخالفن ۾ ڪهڙيون اوڻايون يا ڪمزوري هئي جو هو هر دفعي ڪامياب پئي ٿيو. يا جيئن چيو ويو آهي تہ محمود پنهنجي ٽيٽيهن سالن جي معرڪي ۾ ڪڏهن بہ شڪست نہ کاڌي. ان جا سياسي ۽ سماجي عوامل ڪهڙا هئا!

بهرحال اها حقيقت آهي تہ محمود بابت قوم پرستيءَ واري توڙي ترقي پسند نظريي مؤرخن يا عمومي تاريخ نويسن کي متاثر ڪيو، جنهنڪري سندن راءِ ۾ اعتدال نہ رهيو، ايشوري پرساد پروفيسر حبيب جو حوالو ڏئي بہ قدم اڳتي وڌي وڃي ٿو:

"Mahmud was indeed a fierce and fanatical Muslim with an insatiable thirst for Wealth and power(28)."

'درحقيقت محمود هڪ جوشيلو ۽ متعصب مسلمان هو جنهن کي دولت ۽ قوت حاصل ڪرڻ لاءِ اڻ ختم ٿيندڙ خواهش هئي.'

ليڪن اها بہ حقيقت آهي تہ انهيءَ ساڳي دور ۾ جن تاريخ نويسن معروضي يا حقيقت پسندانہ نڪتہ نظر اختيار ڪيو، جن تاريخي شخصيتن بابت نڪي مذهب کي وچ ۾ آندو ۽ نڪي انهن جي ذاتي ڪردار

بابت ڪا راءِ ڏني ۽ انهن ۾ آر.سي.مجمدار ۽ سندس ساٿي شامل آهن، جن جي (An Advancd History of India) 1946ع ۾ منظر عام تي آئي، هو لکن ٿا:

"Sultan Mahmud who carried to fruition the policy of his father, Sabkutigin, was undoubtedly one of the greatest military leaders the world has eve seen. His cool courage, prudence, resourcefulness and other qualities make him one of the most intresting personalities in Asiatic history. In addition to his victorious expeditions in India he had to his credit two memorable compaigns against hostile Turks in the course of which he routed the hosts of Il khan and the Saljuqs. Great as a warrior, the Sultan was no less eminent as a patron of arts and letters(29)."

"سلطان محمود پنهنجي پيءُ سبڪتگين جي پاليسين کي ڪاميابيءَ سان همڪنار ڪيو، ان ۾ ڪو شڪ ناهي ته دنيا ۾ جيڪي وڏا سپه سالار پيدا ٿيا آهن، هو انهن مان هڪ هو، همت ۽ حوصلو، معامله فهمي، مستقل مزاجي ۽ تدبر جهڙيون خصوصيتون کيس ايشيا جي تاريخ ۾ دلچسپ شخصيت بنائن ٿيون. هندستان جي ڪيترين شاندار فتوحات کان علاوه پنهنجي مخالف ترڪن خلاف به سندس نهايت يادگار مهمون آهن، جن ۾ هن ايل خاني ۽ سلجوقن کي شڪست فاش ڏني. جيتوڻيڪ هو وڏو جنگجو ۽ ويڙهاڪ هو، پر ساڳئي وقت هن علم ۽ فن جي سرپرستي ۽ قدرداني ۾ به ڪا ڪسر نه ڇڏي."

هن کان اڳ اسان ڊاڪٽر بلوچ جي تحقيق جي حوالي سان سلطان محمود جي هندستان اندر هڪ هڪ مهم جي وضاحت ڪئي ته ان جي پٺيان ڪهڙو پس منظر هو، سڀ کان پهرين ڪابل ۾ هندوشاهي حڪمرانن جو تسلط هو، جن سبڪتگين سان جڏهن هو غزنيءَ جو حڪمران ٿيو ته پاڻ ئي لڙاين جو آغاز ڪيو. انهن جنگين ۾ محمود نوجوان جي حيثيت ۾ شامل ٿيو، ائين هندو شاهي خاندان جي دشمني کيس ورثي ۾ ملي. وري جڏهن هو پاڻ تخت نشين ٿيو ته هندو شاهي حڪمرانن هندستان جي پرپاسي وارن راجائن جي مدد سان هڪ کان وڌيڪ ڀيرا محمود جا مقابلا ڪيا، جن جو خاتمو آخر ۾ هندو شاهي خاندان جي ختم ٿيڻ سان ممڪن ٿيو.

ڊاڪٽر بلوچ اهو پورو پس منظر پنهنجي اهم تاريخي مقالي Ghaznwid Sultans and Exiablishment of Lahore kingdom يعني 'غزنوي سلطان ۽ لاهور ۾ راڄڌاني جو قيام' ۾ ڏنو آهي. جتي ڊاڪٽر صاحب محمود غزنويءَ بابت راءِ ڏيندي چوي ٿو:

"Sultan Mahmud died on 23 Rabi- IL/30 April 1030 after having ruled for 33 years. He was an accomplished military leader and one of the greatest generals in history. Also he was the most vigilant and stric t administrator. As a great patron of learning he was very generous to scholars. He was a just and tolerant ruler who attempted to recouncie the Hindus and integrate them under his government and polity. He got his coins minted with legend in Sanskirt, and Hindus were recruited not only in his civil service but also in the army. Hindu division with their headquarters in Ghaznvi constituted an integral part of the Sultan's army(30)."

سلطان محمود ٽيٽيهه سال حڪومت ڪرڻ کان پوءِ 23 ربيع الثاني يعني 30 اپريل 1030ع تي وفات ڪري ويو. هو هر لحاظ کان قابل ۽ لائق سپه سالار هو ۽ انساني تاريخ جي ڳاڻ ڳاٽين اڳواڻن ۾ سندس شمار ٿئي ٿو، ان کان سواءِ هو نهايت مستعد ۽ سخت منتظم هو. هو علم ۽ فن جي سرپرستي ڪرڻ وارو ۽ عالمن تي وڏو مهربان هو. هو هڪ بردبار ۽ انصاف پسند حڪمران هو جنهن پنهنجي مملڪت ۽ حڪومت جي ڪمن ۾ هندن کي پوري ريت شريڪ ۽ شامل رکيو. هن پنهنجي سڪن تي سنسڪرت لکرائي. هن جي دور ۾ هندو نه رڳو حڪومت جا وڏا عملدار هئا پر اهي فوجي عهدن تي به مقرر ٿيل هئا جنهن جو مرڪز غزني هو. مطلب ته هندو سلطان محمود جي فوج جو لازمي جز هئا.

ڊاڪٽر بلوچ جو نظريئه تاريخ:

ڊاڪٽر صاحب پنهنجي نڪته' نظر جي وضاحت ڪندي، سڀ کان پهرين پاڪستان مان اڳ واري تاريخ کي هيٺين ٽن دورن ۾ ورهائي ٿو:

1. اوائلي دور (The Early Period)
2. هند-مسلم دور (The Indo-Muslim Period)
3. نوآبادياتي يا بيئنڪي دور (The Colonial Period)

ياد رهي ته هيءَ تقسيم مغربي مؤرخن يا انهن جي زيراثر تاريخ نويسن کان مختلف آهي، اهي هن ريت ڪن ٿا:

(1) قديم دور (Ancient Period)، (2) وچون دور (The Middle Ages)، (3) جديد دور (Modren Age)

جديد دور جو مؤرخ آنبري ونڪ (Andre Wink) هن تقسيم تي تنقيد ڪندي چوي ٿو ته ان ۾ ڪو شڪ ناهي ته اها تقسيم نوآبادياتي مؤرخن (Colonial Historiaus) ناهي پيش ڪئي، جنهن جي درپرده اها ذهنيت ڪار فرما هئي ته جيستائين پراڻي يا اڳين تهذيب جو خاتمو نٿو ٿئي، تيستائين نئين تهذيب اچي نٿي سگهي. مطلب ته هن جو چوڻ آهي ته اسلام تڏهن آيو جڏهن هندومت بگڙجي (Degenerate) چڪو هو ۽ برطانوي راڄ يا تسلط تڏهن قائم ٿيو، جڏهن اسلام جهور يا پوڙهو (Decreipt) ٿي چڪو هو. انهيءَ ڪري هو ستين کان ڏهين صدي ۽ ارڙهين صدي عيسوي (هندستان جي حوالي سان)، کي 'اونداهي دور' ۾ شامل ڪن ٿا(31).

آنبري وڏيڪ اڳتي پاڻ سوال ڪري ٿو ته ڇا پلا اها تقسيم هيئن ڪري سگهجي ٿي:

(1) هندو دور، (2) مسلمانن جو دور، (3) نوآبادياتي ليڪن پاڻ ئي ان کي رد ڪندي چوي ٿو ته پر انهيءَ صورت ۾ مسلمانن جي دور کي ڪڏهن شروع ڪبو؟ اٺين صدي يا ٻارهين صدي يا تيرهين صدي؟ واقعي پر هتي اهو سوال به پيدا ٿئي ٿو ته ڇا واقعي هندستان ۾ مسلمانن جو ڪو دور چئي سگهجي ٿو، خاص طور جڏهن ته هو ڪڏهن به اڪثريت ۾ نه هئا، ٻيو ته ڪيترا علائقا مسلمانن جي زير تسلط آيا ئي ڪونه؟

انهيءَ ڪري هو دورن (Periods) واري نظريي جي بجاءِ چوي ٿو ته اوائلي وچين دور (Early middle Ages) ۾ دنيا کي هڪ ڪل (Whole) تصور ڪندي، اهو سمجهڻ گهرجي، ته ستين کان ٻارهين صدي اسلام جي اقتصادي برتريءَ جو دور هو، جنهن کان نه صرف هندستان بلڪ يورپ ۽ ٻيا ملڪ به متاثر ٿيا. هندستان ۽ يورپ جي تاريخ جو مطالعو ان لحاظ کان نهايت فڪر انگيز ثابت ٿيندو. هڪ هنڌ هو چوي ٿو ته اسلام کان ڪيئن صديون اڳ هندستان جي مرڪز مان ٻتمت جو اُسرڻ ۽ دور دراز ڏيهن ۾ ڦهلجڻ تجارتي منڊين جي ڪارڻ ممڪن ٿي سگهيو. ائين اوپر ۾ اهو چين، جپان، ڪوريا وغيره تائين پهتو ته اُتر ۾ ترڪستان تائين ڦهلجي ويو. آنبري وڏيڪ چوي ٿو ته:

"سنڌ تي حملو اسلام جي ڦهلائڻ لاءِ نه بلڪ سامونڊي ڌاڙيلن جي خاتمي ۽ بحري تجارت کي هر لحاظ کان تحفظ فراهم ڪرڻ هو. انهيءَ زماني ۾ عربن جو واپار هندستان جي ڪيترن بندرن کان علاوه اڳتي سيلان، انڊونيشيا جي ٻيٽن، ملائيشيا ويندي چين جي ڪيترن علائقن تائين هلندڙ هو. تاريخي لحاظ کان ڪيترين صدين کان هلندڙ سامونڊي واپار جي ڪري سمنڊ جي انهيءَ حصي جو نالوئي عربي سمنڊ پئجي ويو جيڪو اڳتي هندي سمنڊ بنجي ٿي ويو. انهيءَ پس منظر ۾ سنڌ جي سامونڊي پٽيءَ ۾ امن و امان جو قائم رکڻ تجارتي شاهراهه کي چالو رکڻ برابر هو(32)."

آنبري ونڪ هندستان جي تاريخ جي يورپ جي تاريخ وانگر دورن ۾ ورهاست تي تنقيد ڪندي اهو نتيجو قائم ڪري ٿو ته ان سان وڏيڪ مونجهارا ۽ غلط فهمين جو پيدا ٿيڻ لازمي آهي، مثلاً: يورپ ۾ جاگيرداري دور جي مقابلي ۾ هندستان ۾ به ساڳئي دؤر اندر خوامخواه جاگيرداريءَ کي تلاش ڪيو وڃي ٿو، ۽ هڪ مختلف صورتحال کي ڇڪي تاڻي جاگيرداريءَ جو نالو ڏنو وڃي ٿو. هن سلسلي ۾ آر.ايس.شرما جو ڪتاب "هندستان ۾ جاگيرداري" (Indian Feudalism) جو مثال اسان جي آڏو آهي، جنهن ۾ هو ستين کان ڏهين صديءَ تائين هندستان جي معاشيات کي خالص زرعي ڄاڻائي ٿو ۽ تجارت ۽ واپار کي زوال پذير ڏيکاري ٿو ۽ ان لاءِ ٻاهرين حملن کي جوابدار نهرائي ٿو، مطلب ته

شرما هندستان جي تاريخ ۾ اهو ڪجهه ڏسڻ گهري ٿو، جيڪو يورپ جي تاريخ ۾ ٿي گذريو.

آخر ۾ اچو تہ ڏسون تہ ان ايڏي پس منظر جي موجودگيءَ ۾ ڊاڪٽر بلوچ "پاڪستان" ۾ جديد تاريخ نويسيءَ بابت ڪهڙا اصول وضع ڪري ٿو، جن مان سندس نظريئہ تاريخ جي وضاحت ٿئي ٿي.

(1) **تحقيق جو رخ متعين ڪرڻ** (Principle of Direction):

سڀ کان پهرين هڪ تاريخ نويس لاءِ لازمي آهي تہ هو پنهنجي آڏو واضح مقصد رکي ۽ ان لحاظ کان پنهنجي رخ جو تعين ڪري هر تاريخي تحرير جي پويان ڪونہ ڪو محرڪ ضرور هوندو آهي ۽ تاريخ نويس لاءِ ان جو هئڻ بري ڳالهه بہ نہ آهي. هن کي گهرجي تہ پنهنجي ان مقصد کي بين لاءِ کولي بيان ڪري تہ جيئن سندس ان تحرير جي صحيح نموني ۾ پرک ٿي سگهي. معروضيت (Objectivity) ڪڏهن بہ مڪمل يا مطلق (Absolute) نٿي ٿي سگهي، بلڪ اها هميشہ حالتن سان ڳنڍيل يا واڳيل هوندي آهي، انهيءَ ڪري هڪ مؤرخ سان 'ڪٿي'، 'ڪير' ۽ 'ڪيئن' جي اضافت هميشہ لڳل هوندي آهي جيڪا ڪانئس جدا ٿي نہ ٿي سگهي.

(2) **سند ۽ صداقت جو اصول** (Principle of Authenticity):

هن مان مراد درست ۽ متعلقہ مواد جو استعمال آهي ۽ ان سان گڏ ان جي بين دستاويزن وغيره سان ڀيٽ ڪرڻ آهي تہ جيئن واقعي بابت صحيح ڄاڻ گڏ ڪري سگهجي. موقعي مهل جي جاچ پڙتال يا معائنو (Field Research) انهيءَ عمل جو هڪ لازمي جز آهي جنهن سان خبر يا واقعي جي درستگيءَ بابت وڌيڪ معلومات ملن ٿا. هن ڳالهه ڏانهن اشارو اسان اڳ ۾ ڪري چڪاسون تہ مسلمان تايخ نويسن ان جي اهميت کي محسوس ڪيو ۽ ان جو استعمال پڻ ڪيو.

"جديد تاريخ نويسيءَ ۾ ڪتبا (Eprigrapny) ۽ سڪن جو علم (Neumismetics) خاص اهميت رکن ٿا.

(3) **پس منظر ۽ ماحول جي صحيح ڄاڻ**

(Prinicple of Context)

ڪنهن بہ واقعي بابت وقت، هنڌ ۽ حالتن جي پوري ڄاڻ رکڻ ازحد ضروري آهي، خاص طور جيئن واقعو وڌيڪ قديم هوندو تہ ان بابت فقط سرسري معلومات ئي ملي سگهندي آهي، ليڪن ان واقعي پنيان ڪهڙا عوامل ڪارفرما هئا، اهو تمام گهٽ واضح هوندو آهي. ان ڪري جيستائين مؤرخ ان وقت جي ماحول کي پاڻ ۾ ضم ڪري ۽ خاص طور ان لحاظ کان نہ ڏسندو تہ ان واقعي جا شريڪ ان کي ڪيئن محسوس ڪري رهيا هئا، تڏهن ئي واقعي جي تہ تائين پهچندو ۽ ان کي معروضي طور بيان ڪري سگهندو.

مطلب تہ ماحول جي معروضيت (Contextual objectivity) مان مراد آهي تہ ان وقت جي سماج يا فردن ان واقعي کي ڪيئن ٿي ڏٺو، واقعي جي پرک لاءِ ان وقت جو حوالو ئي ڪارگر سمجهڻ گهرجي. تاريخ نويس جو پنهنجي وقت جي نظرين يا فڪر مطابق ان کي سمجهڻ غلط ٿيندو.

پاڪستان جي تاريخ جي لحاظ کان هي سمجهڻ گهرجي تہ جديد دور ۾ هر واقعي جو اندروني پهلو بہ آهي تہ بيروني پڻ! ان کي پوري دنيا جي تناظر ۾ ڏسڻ گهرجي، پاڪستان هڪ مشرقي ۽ ايشيائي ملڪ آهي ۽ دنيا جي تاريخ ۾ سندس اها مستقل حيثيت آهي. جنهن کي هر وقت آڏو رکڻو آهي.

(4) **هر واقعي کي وضاحت سان پيش ڪرڻ:**

(Principle of Clarity)

هن مان مراد مواد کي غير مبهم ۽ عام فهم انداز ۾ پيش ڪرڻ آهي، جنهن ۾ ربط ۽ تسلسل کي خاص اهميت آهي.

(5) **واقعات جي مطابقت کي سمجهڻ:**

(Principle of Consistency)

هن مان مراد اندروني اعتبار يا ويساهه آهي جنهن سان ڪنهن واقعي بابت ملندڙ تضادن جو خاتمو ڪرڻ آهي. هن سلسلي ۾ ضروري آهي تہ هر سماج يا قوم پنهنجي ترجيحات کي طي ڪري اڳتي قدم

وڏائي. ائين ڪرڻ سان ماحول کي صحيح تناظر ۾ پيش ڪري سگهبو پر جيڪڏهن ائين نہ ڪيو ويو تہ ڏاريا جڏهن تاريخ لکڻ ويهندا ۽ جيئن اڪثر ٿيو آهي تہ اهي هميشہ پنهنجي نُڪتہ نظر مطابق تاريخ لکڻ شروع ڪندا، ان کان پوءِ اهو مرحلو ايندو تہ ان نُڪتہ نظر جي رد ۾ يا صرف بچاءُ ڪرڻ جي لحاظ کان تاريخ لکي ويندي.

(6) تاريخي مواد ۽ ماخذن تائين رسائي:

(Availability of Source Mateurials)

هتي اهو ٻڌائڻ ضروري آهي تہ تاريخ نويسي تاريخي قسم جي مواد ملڻ کان سواءِ ناممڪن آهي، مواد يا ماخذن جي هجڻ کان سواءِ تاريخ لکڻ جو تصور نٿو ڪري سگهجي. اها سني ڳالهہ آهي تہ برصغير هند و پاڪ ۾ اهڙي قسم جو مواد جهجهي انداز ۾ موجود آهي يا موجود ڪري سگهجي ٿو. هن ۾ روايتي توڙي غير روايتي جنهن ۾ هر قسم جو مواد جهڙو مڪتوبات، انفرادي سندون يا اهڙي قسم جا ڪاغذات، سوانحي شجرا وغيره شامل آهن. ضرورت آهي تہ ان سموري مواد کي گڏ ڪري نئين سر پيش ڪيو وڃي ۽ ان جي تعبير ۽ سمجهاڻي ڏني وڃي.

جديد تاريخي نويسيءَ جا هي مختصر طور ابتدائي اصول آهن جن کان سواءِ سائنسي انداز ۾ تاريخ لکڻ جو تصور نٿو ڪري سگهجي.

ڊاڪٽر صاحب 1980ع جي ڏهاڪي ۾ جڏهن اسلام آباد ۾ Institute of Islamic History Culture and Civilization يعني تاريخ ۽ ثقافت جي قومي اداري جو سربراهہ بڻيو، هن پنهنجي تصور تاريخ کي عملي جامو پهرائڻ جو اهو بهترين موقعو سمجهي برصغير پاڪ و هند ۾ مسلمانن جي اقتدار جي 15 جلدن ۾ مفصل ۽ مستند تاريخ مرتب ڪرائڻ جو منصوبو تيار ڪيو. ڊاڪٽر صاحب اهو سمورو تفصيل 'فتحنامہ سنڌ' يعني 'چچنامہ' جي فارسي ايڊيشن، جيڪو سنڌس سموري عمر جي اعليٰ تحقيق جو نچوڙ آهي، ان جي انگريزي مهاڳ ۾ ڏنو، ان فهرست مان ئي ڊاڪٽر صاحب جي تاريخ داني ۽ تاريخ ۾ مهارت جي جهلڪ نظر اچي ٿي(33). انگريزي اها هتي پيش ڪجي ٿي:

جلد پهريون:	سنڌ ۾ مسلمانن جي آمد پهريون ڀاڱو: فتح نامہ سنڌ فارسي ٻيون ڀاڱو: فتح نامہ جو انگريزي ترجمو ٽيون ڀاڱو: فتح نامہ جو عربي ايڊيشن (عربي ايڊيشن شام دمشق مان 1988ع ۾ ڇپيو)
جلد ٻيون:	سنڌ ۾ عرب دور حڪومت (712ھ کان 1050هجري)
جلد ٽيون:	غزنوي دور
جلد چوٿون:	غوري سلطان ۽ دهلي جا غلام خاندان
جلد پنجون:	خلجي دور
جلد ڇهون:	تغلق دور
جلد ستون:	افغان يعني لوڌي ۽ سوري خاندانن جو دور
جلد اٺون:	مغل حڪمران، بابر ۽ همايون
جلد نائون:	اڪبر
جلد ڏهون:	جهانگير ۽ شاهجهان
جلد يارهون:	اورنگزيب
جلد ٻارهون:	آخري مغل
جلد تيرهون:	مقامي حڪومتون: بنگال، جونپور ۽ اوڌ
جلد چوڏهون:	مقامي حڪومتون: دڪن ۽ ميسور
جلد پندرهون:	مقامي حڪومتون: گجرات ۽ مالوه
جلد سورهون:	مقامي حڪومتون: سنڌ
جلد سترهون:	مقامي حڪومتون: پنجاب ۽ سرحد مغلن کان پوءِ
جلد ارڙهون:	مقامي حڪومتون: بلوچستان
جلد اڻويهون:	مقامي حڪومتون: ڪشمير ۽ اُترين علائقا
جلد ويهون:	برطانوي تسلط ۽ آزاديءَ جي تحريڪ
جلد ايڪويهون:	اسلامي ورثو: حڪومتي ادارا ۽ انتظام
جلد ٻاويهون:	اسلامي ورثو: تعليم ۽ سماجي علوم، سائنس ۽ رياضي

جلد ٽيويهون: اسلامي ورثو: مواصلات، شهري ترقي، زراعت، صنعت ۽ حرفت

جلد چوويهون: اسلامي ورثو: فن تعمير، فنون لطيفه ۽ دستڪاري

جلد پنجويهون: اسلامي ورثو: ٻوليون ۽ ادب

افسوس جو هيءُ عظيم منصوبو پايهٔ تڪميل تي نه پهچي سگهيو، ان جو وڏو سبب اهو ٿي سگهي ٿو ته ارباب اختيار اصلي محرڪ جي سمجهڻ کان عاري هئا. اهو محرڪ جنهن کي ڊاڪٽر صاحب پهرين اصول تحت شمار ڪري ٿو.

بهرحال جڏهن ڊاڪٽر صاحب جي چورانوي سالن جي طبعي عمر تي نظر ڪجي ٿي ته ان جو سٺ سالن کان وڌيڪ عرصو علمي ۽ ادبي خدمتن تي ڦهليل نظر اچي ٿو، جنهن ۾ تحقيق ۽ تخليقي مواد هزارين صفحن تي مشتمل معلوم ٿئي ٿو، جيڪا ڳالهه کيس دنيا جي اڪابر ادبي هستين ۾ شامل ڪرڻ لاءِ ڪافي آهي.

فارسيءَ ۾ هڪ نهايت معنيٰ خيز مصرع آهي.

ڪار جهان ڪسي تمام نه ڪرد.

يعني: دنيا جهان جو ڪم ڪنهن پورو نه ڪيو آهي!

ليڪن ڊاڪٽر صاحب لاءِ فارسيءَ جو هيٺيون شعر نهايت مناسب معلوم ٿئي ٿو:

حاصل عمر نثار یاری کرده ام
خوشم ز زندگی خویش که کاری کرده ام

يعني: مون پنهنجي زندگيءَ جي موڙي يار جي مٿان قربان ڪري ڇڏي آهي، مان پنهنجي زندگيءَ کان خوش آهيان ته مون واقعي ڪم ڪيو آهي!

حوالا

1) World of Work, p 234
2) - do -, p 205
3) - do -, p 186
4) Alberuni's India
5) ڪتاب في تحقيق ما للهند عربي، ص 18
6) البيروني سيد حسن برني، ص 84
7) The Lands of Pakistan, p 270
8) تاريخ ادبيات ايران، ص 233
9) تاريخ ادبيات ايران، ص 234
10) تاريخ فرشته، ص 80
11) R.C.Majumdar & Percival Spear, p 759 & p 162
12) Alberuni, Said & Zahid, p 89
13) Narratuives & Making of History, p 23
14) - do -, p 25
15) - do-, p 28
16) - do -, p 30
17) R.C.Majumdar & others, p 759
18) مثنوي رومي دفتر ششم، ص 445
19) سنڌي ٻوليءَ جو اتهاس، ص 97
20) A Page from History, p 12
21) Eliot & Dowson, p 460
22) Eliot & Dowson, p 466
23) - do -, p 460
24) Eliot & Dowson, p 479
25) Albirunis India, p xx
26) Eshwai Parsad, p 50
27) سلطان محمود غزنوي، ص 20
28) Eshwari Parsad, p 43
29) R.C.Majumdar othesr, p 276
30) The Lands of Pakistan, p 82
31) Andre Wink, p 224
32) - do -, p 225
33) Fatah Namah-i-Sindh, p v

مددي ڪتاب:

(1) البيروني، ڪتاب في تحقيق ماللهند من مقبولة في العقل او مرذولة، حيدرآباد دڪن، 1377هه/1958ع

(2) القانون المسعودي 1373هه/1954ع حيدرآباد، دڪن 1954/1373

(3) ڪتاب الهند اردو ترجمه الميزان، لاهور 2004ع

(4) فرشته محمد قاسم، تاريخ فرشته اردو ترجمو، لاهور 2004ع

(5) پروفيسر محمد حبيب، سلطان محمود غزنوي اردو ترجمو، سيد جميل حسين، تخليقات لاهور، 2001ع

(6) ڊاڪٽر محمد اشرف، تاريخ اور مؤرخ مرتب: ڊاڪٽر مبارڪ علي فڪشن هائوس لاهور، 2002ع

(7) سيد حسن برني، البيروني، اردو انجمن ترقي اردو، ڪراچي 1990ع

(8) نظامي عروضي سمرقندي، چهار مقال فارسي تصحيح- علامہ محمد قزويني، تهران 1376ھ

(9) جلال الدين رومي، مثنوي معنوي دفتر ششم خرم شاهي، تهران، 1385ھ

(10) فروزانفر بديع الزمان، تاريخ ادبيات ايران بعد از اسلام تا پايان تيموريان ڪتابخانہ ملي ايران، 1383ھ

انگريزي

(1) Dr. Edwards Sachau, Alberuni's India, Rupa & Co, New Delhi, 2002

(2) Andre Wink, Al-Hind: The Making of the Indo-Islamic world Volume-1 E.J.Brill, Leiden 1990

(3) H.M.Eliot & Dowson, The History of Sindh as told by its own Historians

(4) Dr. N.A.Baloch, Lands of Pakistan, Islamabad, 1995

(5) Dr. N.A.Baloch, North- West frontiers of Pakistan and Other Avenues of Historical Writings. Pakistan Study center, Jamshoro, 2009

(6) Dr. N.A.Baloch, Advent of Islam in Indonesia Islamabad, 1980

(7) Will and Ariel Durant, The lessons of History Service Book club, 1997

(8) Mubrak Ali, A Page from History Fiction House, Lahore, 2004

(9) Dr. N.A.Baloch, Ghurrat Al-Zijat or Karana Tilaka Intitute of Sindhology, 1973

(10) Said & Zahid, Al-Biruni, His Time. Life and works Hamdard Academy, Karachi, 1981

(11) Romila Thapar, Narratives and Making of History, OUP India, Fourth Impression, 2004.

(12) Edward Gibbon, The Decline & Fall of the Roman Empire, Volume III, Modern Publishers New York.

(13) Dr. N.A.Baloch, World of work Edited & Introduced by Muhammad Umar Chand. Institute of Sindhology, 2007

(14) Eshwari Parsad, A Short History of the Muslim Rule in India Revised Edition, Allahabad, 1964

(15) R.C.Majumdar, An Advanced History of India Macmillan & Co Ltd. Londan, 1953

(16) Dr. N.A.Baloch, Sindh Studies Historical, Pakistan Study center, Jamshoro 2003

(17) Percival Spear, The Oxford History (1740- 1975) Second Edition 1994

سنڌي ڪتاب

(1) ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، سنڌي ٻولي ۽ ادب جي تاريخ، پاڪستان اسٽڊي سينٽر، ڄام شورو 1990ع

(2) ڄيٺامداس دولترام، سنڌي ٻولي ۽ لپيءَ جو اتهاس، مرتب- رڪيل مورائي، سنڌي ٻولي جو بااختيار ادارو، حيدرآباد، 2009ع

(3) ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، سنڌي موسيقي جي مختصر تاريخ، شاهہ عبداللطيف ڀٽ شاهہ ثقافتي مرڪز، حيدرآباد 1978ع

(4) ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، سنڌي صورتخطي ۽ خطاطي، سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو حيدرآباد سنڌ، 1413ھ/1992ع

ڊاڪٽر غلام علي الانا

هڪ گهڻ رُخو ودوان

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو تعارف ڪيئن ڪرائجي ۽ ڪهڙن لفظن سان ڪرائجي. اهو تمام مشڪل آهي. اسان جو هيءُ بزرگ، علم التعليم، ادبيات، لسانيات، علم اللغات، سنڌي ادب، سنڌ جي ثقافت، آثار شناسيءَ، لطيف شناسيءَ، لوڪ ادب ۽ سنڌ شناسيءَ تي وڏي دسترس رکندڙ، بين الاقوامي دانشور هجڻ جي حيثيت رکندڙ سنڌ جو اهو فرزند هو، جنهن تي سنڌ وارا جيترو فخر ڪن، اهو ٿورو آهي.

ڊاڪٽر صاحب هڪ گهڻ- پهلو ۽ بهجگُنو دانشور هو. سنڌن ڄاڻ جو اهو پهلو چاهي علم التعليم جو هجي يا ادبيات جو، اهو پهلو چاهي علم اللسان جو هجي يا علم اللغات جو، اهو پهلو چاهي سنڌ جي آثار شناسيءَ جي باري ۾ هجي يا سنڌ جي ثقافت جي باري ۾، اهو پهلو سنڌ شناسيءَ متعلق هجي يا لطيف شناسيءَ متعلق، اهو پهلو اساسي ادبيات بابت هجي يا لوڪ ادب جي باري ۾ هجي؛ ڊاڪٽر صاحب انهن سڀني علمن ۾ وڏي ڄاڻ رکندڙ عالم ۽ مبلغ هو. انهن سڀني علمن مان ڊاڪٽر صاحب جي ڪهڙي علم جي ڄاڻ جي باري ۾ لکجي، اهو آسان نہ آهي.

جيڪڏهن سنڌي ٻوليءَ جي بڻ بنياد جي باري ۾ ڪو تحقيقي ڪم ڪبو تہ ان سلسلي ۾ بہ اسان جو هيءُ عالم، هڪ رهبر مثل، ٻورائو ٻڻجي اڳيان اڳيان هلي، رهبري ڪندي محسوس ڪجي ٿو. جيڪڏهن سنڌي لغات جي باري ۾ قلم کڻبو تہ اسان جو هيءُ بزرگ دانشور، علم اللغات جي جديد فن جي ماهر جي حيثيت ۾ موجود ملندو. جيڪڏهن سنڌ شناسيءَ جي باري ۾ ڪنهن رڳا تي تحقيق ڪبي تہ سنڌ جو هيءُ ودوان هڪ سونهين جي حيثيت ۾ محقق جي مدد ڪندو.

ڊاڪٽر بلوچ صاحب هڪ عالم بہ هو، هڪ شاعر بہ هو، سنڌ جو سيلاني بہ هو ۽ سنڌ شناس توڙي لطيف شناس ودوان بہ هو. اسان جي هن بزرگ عالم هر موضوع تي لکيو آهي. هن سنڌ جي موسيقيءَ جي تاريخ کان وٺي سگهڙپائيءَ واري فن تي تمام گهڻو ڪجهہ لکيو هو، ۽ زندگيءَ جي آخري گهڙيءَ تائين روزانہ باقاعدگيءَ سان لکندو رهيو. لهٰذا ڊاڪٽر صاحب ”بسيار نويس“ عالم هو.

مون سنڌ وطن جي هن بين الاقوامي عالم کي سنڌ کان ٻاهر، سنڌ سان، سنڌ وارن سان، سنڌ دوستن سان، قرب ۽ محبتون ونڊيندي ڏٺو. اسلام آباد ۾ مون کين ڪجهہ ٻيءَ شخصيت جي حيثيت ۾ محسوس ڪيو، ۽ سنڌ اندر ڪنهن مختلف شخصيت جي حيثيت ۾.

ڊاڪٽر صاحب اسان کي سنڌي ادب جي تاريخ، نئين مواد ۽ نئين سوچ سان پڙهائي، ڊاڪٽر صاحب سنڌي لوڪ ادب جي تاريخ جي حوالي سان سنڌ وارن کي وير- ڪهاڻين، رزميہ بيتن، لوڪ ڪهاڻين ۽ مقامي روايتي رسم ۽ رواج وارن موضوعن واريءَ لوڪ شاعريءَ کان واقف ڪرايو، جن کان سنڌ جا ماڻهو اڳ تمام گهٽ واقف هئا.

شروع شروع ۾ لکيل سنڌي ادب جي هڪ اڌ تاريخ ۾، ڀاڳو ڀان جي حوالي سان، سنڌ جا ماڻهو البت دودي چنيسر واريءَ ڳالهہ جي ڪن ٿورن بيتن کان ضرور واقف هئا، پر ڊاڪٽر بلوچ صاحب هن سلسلي ۾ وڏي تحقيق ڪري ٿر، راجستان، لاڙ، لس ٻيلي، ڪوهستان ۽ بلوچستان جا سئر سفر ڪري، سنڌي ٻوليءَ جي هن گم ٿيل خزاني کي هٿ ڪري، سنڌ جي ماڻهن جي اڳيان آندو. جنهن ڪري هند سنڌ جا سنڌي اديب، شاعر، عالم ۽ فاضل، سنڌ جي هن گم ٿيل علمي خزاني کان واقف ٿيا. ڊاڪٽر بلوچ صاحب کان اڳ جيتوڻيڪ ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلي، موسوي برادران، الله بچائي سمي ۽ ڪن ٻين ماهرن

ڳجهارتن، هنرن، پرولين، ڏٽ، ڏور، ڏهس ۽ سينگار جي بيتن جو انفرادي طور ذڪر ضرور ڪيو هو. ڊاڪٽر سنڌيلي صاحب هن سلسلي ۾ ٻه ڪتاب "سنڌ جو سينگار" ۽ "ڏهس نامو" ڇپائي پڌرا ڪيا، پر ڊاڪٽر بلوچ صاحب لوڪ ادب جي علم کي، هڪ فن ۽ تحريڪ طور سنڌ جي ٻهراڙي توڙي شهري عوام تائين پهچايو، جنهن ڪري سنڌ جي عوام ۾ هيءُ علم ۽ هيءُ ادب مقبوليت جي درجي تي پهتو.

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب سنڌ ۽ لس ٻيلي جي پاڪستان جو پهريون عالم ۽ سخن شناس هو، جنهن ڳوٺن ۾ رائج "عوامي ادب" کي پهريون ڀيرو "لوڪ ادب" جي نالي سان سنڌ ۾ متعارف ڪرايو ۽ سنڌي ٻوليءَ ۾ ان جي وصف مقرر ڪئي. سنڌي ادبي بورڊ طرفان سنڌن تيار ڪيل "لوڪ ادب رٿا" تحت ڇپايل پهرين ڪتاب "مداحون ۽ مناجاتون" جي مهاڳ ۾ "لوڪ ادب" جي سنڌي زبان ۾ پهريون ڀيرو وصف بيان ڪندي ۽ فرمايو اٿن ته:

"سنڌي ٻوليءَ جي عام ادب جون اهي جملي جنسون، جيڪي هن وقت تائين ٻهراڙيءَ جي عوام ۾ مروج آهن، تن کي "لوڪ ادب" تسليم ڪيو ويو آهي. انهيءَ ذخيري ۾ سنڌي ادب جون معياري جنسون پڻ شامل آهن، مثلاً: مداحون، مولود، ٽيه اکريون ۽ ڪافيون وغيره. مگر جيئن ته اهي هن وقت تائين ٻهراڙيءَ ۾ عام مقبول ۽ مشهور آهن، انهيءَ ڪري انهن کي پڻ لوڪ ادب جي دائري ۾ شمار ڪيو ويو آهي. هن تجويز هيٺ گڏ ڪيل لوڪ ادب کي بعينه "فوڪ لور" (Folk lore) جي مغربي مفهوم سان تعبير ڪرڻ صحيح نه ٿيندو."

ڊاڪٽر صاحب اڳتي لکي ٿو ته:

"اسان جي ملڪ ۾ شهري زندگي اڃا ايتري وسعت يا خاص نوعيت اختيار نه ڪئي آهي جو اها خواص جي زندگيءَ ۽ تمدن جو، يا "معياري ادب" جو سرچشمو بڻجي. سنڌي زندگيءَ جو مرڪزي دائرو اڃا تائين ڳوٺ آهي ۽ انهيءَ ڪري سنڌي ادب جو وڏو ذخيرو اهو ئي آهي، جو عوام جي زندگيءَ جو آئينو آهي. انهيءَ ڪري هن مرحلي تي سنڌي ٻوليءَ جي لوڪ ادب ۽ معياري ادب جي وچ ۾ حد فاصل ڪري نٿي سگهجي(1)."

سنڌ جا نقاد، ڊاڪٽر بلوچ صاحب جن طرفان "لوڪ ادب" جي بيان ڪيل انهيءَ وصف کي مقبول ڪن يا نه ڪن، پر اهو ضرور مڃڻو پوندو ته ڊاڪٽر بلوچ صاحب پهريون سنڌي محقق هو، جنهن سنڌي لوڪ ادب جي تحقيق جي سلسلي ۾ ڪا وصف ۽ ڪي اصول مقرر ڪيا، جن پوءِ اڳتي هلي هن ادبي سلسلي کي وڌايو ۽ ترقي وٺرائي.

ڀارت ۾، ڊاڪٽر نارائڻ ڀارتيءَ "سنڌي لوڪ-ساهت" جي عنوان تي پنهنجي Ph.D جي ڊگريءَ لاءِ ٿيسز لکي هئي، پر ڀارتي صاحب، علم ادب جي هن ميدان ۾ ڊاڪٽوريٽ جي ڊگريءَ لاءِ وڏي جاکوڙ، تحقيق ڪرڻ جي باوجود هو سنڌ جي دانشورن، جهڙوڪ: ڊاڪٽر عبدالڪريم سنڌيلي، موسوي برادران ۽ سنڌ جي بزرگ عالم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي ڀيٽ ۾، هن ڏس ۾، لوڪ ادب جي سماجي، ثقافتي، لسانياتي ۽ ادبي خوبين ۽ خصوصيتن جي سلسلي ۾ وڌيڪ تحقيق ڪرڻ جي سگهه ساري نه سگهيو. ڊاڪٽر بلوچ صاحب "سنڌي ادبي بورڊ" جي "لوڪ ادب جي رٿا" تحت چاليهه ڪتاب ڇپائي پڌرا ڪيا.

"سنڌي لوڪ ادب رٿا" جي شروع ڪرڻ، بلڪ اهڙي رٿا لاءِ سوچڻ کان اڳ، ڊاڪٽر بلوچ صاحب لس ٻيلي جا چڪر لڳايا، ۽ پهريون ڀيرو نه فقط لس ٻيلي جي سنڌي ٻوليءَ جي شاعرن جي جوڙيل ڪلام سميت لوڪ ادب جي ڌار ڌار صنفن کي، ڌار ڌار عنوانن موجب گڏ ڪيو، پر ان سموري مواد تي عالمانه تحقيقي ۽ تنقيدي تبصرو پڻ ڪيائون. ان تي ڀرپور مقدمو پڻ لکيائون، جنهن ڪري لوڪ ادب واري شاعري، ان جون صنفون ۽ لس ٻيلي واري پوري علائقي ۾ رهندڙ لوڪ ادب جا سنڌي شاعر، سنڌ ۾ پهريون دفعو مانوس ٿيا. لس ٻيلي مان هٿ ڪيل "لوڪ ادب" جي مجموعي کي ڊاڪٽر بلوچ صاحب جن "ٻيلاين جا ٻول" نالو ڏنو.

هن ڪتاب (ٻيلاين جا ٻول) ۾ لوڪ ادب جي شاعرن جي ٻوليءَ جي حوالي سان ڊاڪٽر بلوچ صاحب جيڪو مهاڳ لکيو هو، اهو سنڌي ٻوليءَ ۽ سنڌي ادب جي تاريخ ۾ بي بها علمي خزاني جي حيثيت ٿو رکي.

انهيءَ مهاڳ کي بار بار پڙهڻ سان ڊاڪٽر صاحب جي سخندانيءَ، حسن بيانيءَ ۽ اسلوب کي داد ڏيڻ کان سواءِ رهي نٿو سگهجي. "ٻيلاين جا ٻول" جي پهرين ڇاپي ۾ ڊاڪٽر بلوچ صاحب سنڌي ٻوليءَ جي انهيءَ ادبي سرمايي کي "عام سنڌي شاعري" سڏيو آهي، جنهن کي پوءِ "لوڪ ادب" وارو عنوان ڏنائون. "ٻيلاين جا ٻول" ڪتاب جي مقدمي ۾ ڊاڪٽر بلوچ صاحب لکي ٿو ته:

"سنڌ جي دهقاني شاعري يا نج سنڌي شاعري خاص طرح سنڌين جي حيات جو آئينو آهي، جنهن ۾ اک وجهڻ سان اهل سنڌ جي رهڻي ڪهڻيءَ جي اصليت پنهنجي سڄي جوڀن، جنسار، رنگ روپ ۽ خيال وخط، خوبين توڙي خامين سميت سربستي نظر اچي ٿي(2)."

عوامي شاعريءَ جي وصف جي سلسلي ۾ ڊاڪٽر صاحب جن اڳتي فرمائين ٿا ته:

"سنڌ جي نج عوامي شاعري هڪ اعليٰ ۽ عجيب فن آهي، جنهن کي قابل استادن سموهي، سينگاري، هڪ مستقل علم يا سائنس جي درجي تي پهچايو آهي. هن فن جون گوناگون شاخون آهن. سٽاءَ جي لحاظ کان 'ڳاهه'، 'بيت' ۽ ڪافي ٽي مکيه قسم آهن. ۽ معنوي لحاظ کان 'ڏٽ'، 'معما'، 'هنر'، 'ڏور'، 'مولود' ۽ 'سينگار' مڙيئي هن فن جا مظهر آهن. وري هن فن کي پکيڙڻ ۽ پڌري ڪرڻ لاءِ به سمجهه وارن جو هڪ خاص نظام آهي. هڪڙا "شاعر" جي اڻ سيون ۽ اڻ ڏٺيون ڳالهيون پنهنجي شعرن ذريعي نروار ڪن: ٻيا سگهڙ يا انهن شاعرن جا راوي جي شاعرن جي گفتن ۽ بيتن کي ياد ڪري، ٻين تائين پهچائين.

سڻڻ ٻڌڻ وارن مان هڪڙا "سالڪ" جي ڳالهه جو سُر سَهي ڪن ۽ گفتن جي معنيٰ ۽ مراد ڪين: ٻيا "سمجهو" جي ٻڌي سمجهي واهه واهه ڪن ۽ ٽيان "نالي ماڻهو" جي سڻن پر سمجهن ڪين. اهڙن اڄاڻن کي عام شاعرن، جانورن برابر ڪيو آهي ته:

"رڍن اڳيان رباب، وڄائيندي ورهيه ٿيا(3)."

منهنجي خيال موجب لوڪ ادب جي وصف ۽ شاعرن، سگهڙن، سالڪن، سمجهو ماڻهن ۽ عام ماڻهو جي وصف ۽ ڪلاس بندي، هن کان اڳ ڪنهن به محقق، ماهر، شاعر يا نقاد مقرر ڪانه ڪئي آهي. ڊاڪٽر بلوچ صاحب جن جي انهيءَ وصف ۽ ڪلاس بنديءَ جي آڌار تي اهو چئي سگهجي ٿو ته هاڻي سنڌ جي سگهڙن جي ڪچهرين ۾ شريڪ ٿيڻ کان پوءِ اهو محسوس ڪيو ويو آهي ته سگهڙپائيءَ وارو فن، جنهن جو ذڪر ڊاڪٽر بلوچ صاحب جن ڪيو آهي، ڪچهرين مان ختم ٿيندو وڃي. اڪثر احبابه سگهڙ هجڻ جي دعوا ته ڪن ٿا پر ڏٺو ائين ويو آهي ته انهن منجهان سگهڙپائيءَ واري خصوصيت گهٽبي وڃي. هنن مان اڪثر ماڻهن کي ڪانئن اڳ وارن شاعرن جون جوڙيل لوڪ ادب واريون صنفون، ڊگها بيت، سينگار جا بيت، هنر، ڏٽ ۽ ڏهس وغيره ياد ٿي ڪونه هوندا آهن، جنهن خصوصيت جي ڪري انهن کي "سگهڙ" يا "راوي" چئي سگهجي، جنهن وصف موجب هو ڪانئن اڳ وارن شاعرن جي جوڙيل گفتن، ٻولن ۽ بيتن وغيره کي ياد ڪري، سنڌ جي ڊار ڊار ڳوٺن ۽ وستين ۾ ٿيندڙ ڪچهرين ۾ زباني طور پڙهڻ ۽ ماڻهن کي اهي ٻڌائين.

مون ويجهڙائيءَ ۾ ٿيل اڪثر ڪچهرين ۾ ڏٺو آهي ته اهي ماڻهو جيڪي پاڻ کي سگهڙ سڏائين ٿا، يا سنڌ جا ملوڪ سگهڙ هجڻ جي دعويٰ ڪن ٿا، اهي اهڙين ڪچهرين ۾ فقط پنهنجو جوڙيل ڪلام يا پنهنجا جوڙيل بيت، هنر، ڏٺون ۽ ڳجهارتون وغيره ته ٻڌائين ٿا پر انهن مان اڪثريت کي ساڻوڻ فقير، شيخ ابراهيم، ڪبير شاهه، نر، چڳي جت، جلال ڪٽيءَ، صابر موچيءَ توڙي لوڪ ادب جي ٻين سرواڻ شاعرن جو ڪلام بلڪل ياد ڪونه هوندو آهي. اهڙا ماڻهو پنهنجو ڪلام- سينگار جا بيت وغيره به گهڻو ڪري عروضي شاعريءَ جي وزن تي جوڙيندا آهن. اهڙن ماڻهن کي شاعر ته چئي سگهجي ٿو پر انهن کي ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي مقرر ڪيل وصف موجب سگهڙ هرگز چئي نه سگهبو، توڙي جو هو لوڪ ادب سلسلي جا ڪيڏا ٿي وڏا شاعر چو نه هجن.

ڊاڪٽر بلوچ صاحب جن جتي لوڪ ادب جي وصف ۽ لوڪ ادب جي شاعرن، سگهڙن ۽ لوڪ ادب جي ڪچهرين ۾ شريڪ ٿيندڙ ماڻهن جي ڪلاس بندي ڪئي آهي، 'تي لوڪ ادب جي ذخيري ۾ ڪم

آنڊل ٻوليءَ جي خوبين جي باري ۾ بہ معلوماتي ۽ علمي چنڊڇاڻ ڪئي آهي. مثال طور ”ٻيلاين جا ٻول“ ڪتاب ۾ ڊاڪٽر صاحب لوڪ ادب جي صنفن ۾ ڪم آنڊل ٻوليءَ جي باري ۾ لکي ٿو تہ:

”عام شاعري لغت جي اڻ کٽ کاڻ آهي، عام جو شاعر سرزمين سنڌ جي هر خطي ۽ هر ماحول جو نيپاج آهي، هو عام فهم زبان ۽ ان جي اصطلاحن جي علاوه، پنهنجي تر ۽ جوءِ جي خاص لفظن ۽ محاورن جو بہ ماهر آهي، جن کي هُو پنهنجي شعر ۾ فطري طور، ان جي اصلي ۽ حقيقي خواهہ اصطلاحي معنيٰ ۾ استعمال ڪري ٿو. اهڙيءَ طرح هر ماحول ۽ هر ڀاڱي جي شاعرن، پنهنجيءَ ٻوليءَ کي شعر جي ملڻيءَ ۾ ولوڙيو ۽ ڪيترن ئي نون ۽ انوکن لفظن کي مکڻ جي ڦٽين مثال پنهنجي ڪٽي مني جهڙ گاڏيون، پارکن جي آڏو پيش ڪيو آهي. جيڪڏهن ملڪ جي هر ونهيبن ولوڙيندڙ شاعرن وٽان، انهيءَ مهيءَ ۽ جهڙ جي ورچ ونجي تہ هوند لفظن ۽ لغت جي گيهہ مکڻ جا ڍڳ لڳي وڃن ۽ اسان جي سنڌي زبان سائي، سرهي ۽ سڻيي ٿي پوي(4).“

ڊاڪٽر صاحب اڳتي لکي ٿو تہ:

”عام جا شاعر، اصلي ۽ نج سنڌي ٻوليءَ جا ابا آهن. هنن جي ارد گرد، روزمرهہ جي گفتگوءَ ۾ لفظن جي وڌ ٿڪ ۽ اصطلاحن جي فطري گهڙ پچ لڳي پئي آهي. نوان نوان محاورا ۽ الفاظ برجستہ زبانن مان نڪري، عام ڪچهرين ۾ پچي، پختا ٿي، پيا رواج ۾ اچن. ٻوليءَ جو، اصلي لفظن جو ذخيرو بہ نج ٻهراڙين ۾، جن کي شهري هوا اجا گندو ڪونہ ڪيو آهي، محفوظ ۽ سلامت آهي ۽ وڏڙن جي صدري دفتر ۾ سمايل آهي، ۽ پشت بپشت موروثي طور هلندو اچي. هر ڪنهن فن ۽ ڌنڌي جي اطوارن، اوزارن، محاورن ۽ معنائن جا نج سنڌي نالا، اصلي سنڌي ڪاريگرن وٽ محفوظ ۽ مروج آهن. لوهارن، واڍن، ڪورين، ڪنيارن ۽ ملاحن وٽ انهن فني نالن جون فهرستون موجود آهن(5).“

لوڪ ادب رٿا ۽ لوڪ ادب جي خزاني ۾ ڪم آنڊل ٻوليءَ تي تجزئي کان پوءِ ڊاڪٽر صاحب جو ٻوليءَ جي حوالي سان ٻيو ڪمال جهڙو ڪم، ”جامع سنڌي لغات“ هڪ شهپارو آهي جيڪو پنجن جلدن تي مشتمل آهي. سنڌي ادبي بورڊ جي اها هڪ ئي اهم ۽ وڏي رٿا هئي، جنهن جو ڪم شروع ۾ اسان جي بزرگ شخصيت ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي حوالي ڪيو ويو.

سنڌي علم اللغات جي سلسلي ۾ ڊاڪٽر بلوچ جو اهم ڪارنامو ”جامع سنڌي لغات“ آهي، سا پنجن جلدن تي مشتمل آهي، سا سنڌي ادبي بورڊ طرفان ڇپائي پڌري ڪئي وئي. هن لغات جو پهريون جلد 1960ع ۾ شايع ٿيو ۽ پنجون جلد 1988ع ۾ ڇپايو ويو.

ڊاڪٽر صاحب ”جامع سنڌي لغات“ جهڙيءَ رٿا جي پنجن ئي جلدن تي ڪم ڪري، انهن مان پهريان بہ جلد ڇپائي سنڌ ۽ سنڌي ماڻهن جي لاثاني خدمت ڪئي. هن لغت جا پويان جلد علامہ غلام مصطفيٰ قاسمي جن ايڊٽ ڪري سنڌي ادبي بورڊ طرفان ڇپايا. سنڌي ٻوليءَ جي باري ۾ اهي اهڙا اهم موضوع آهن، جن تي ڪوجنا ڪرڻ ۽ ڪم ڪرڻ جي تمام گهڻي ضرورت هئي. انهن پنجن ئي جلدن جي مڪمل ڪرڻ کان پوءِ بہ لفظن جو ڪيترو ئي خزانو رهجي ويو ۽ يا نوان لفظ ٺهي ويا آهن، جن کي انهيءَ رٿا ۾ بتدريج شامل ڪرڻ گهربو هو: يعني سنڌي ادبي بورڊ جي کي پنهنجي انهيءَ رٿا کي هميشہ لاءِ مسلسل جاري رکڻ گهرجي ها تہ جيئن سنڌي ٻوليءَ جي هيءَ اهم رٿا قائم ۽ دائم رهي.

هن دعوا ۾ مون سان ڪوبہ ماهر انڪار نہ ڪندو تہ ڊاڪٽر صاحب علم اللغات جو وڏو ڄاڻو هو. سنڌي ٻوليءَ ۾ هن قسم جي تحقيق، هڪ وڏي ۽ اهم ڪارنامي جهڙي حيثيت رکي ٿي.

سنڌي زبان ۾ لغت نويسيءَ جي ابتدا 1836ع ۾، مسٽر ڊبليو.ايڇ.واٿن ڪئي. هن جي تيار ڪيل لغت جو عنوان هو ”سنڌي زبان جي ووڪيبيولري“. ان کان پوءِ ڪيپٽن جارج اسٽڪ ۽ ٻين هن موضوع تي تحقيق ڪئي. انهن لغتن جي هڪ وڏي فهرست آهي، پر اسان جي همعصرن ۾ ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلي ۽ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جا نالا وڏا نالا آهن، جن جي تحقيقي ڪم جي آڏو اسان جا سر جهڪيو وڃن.

ڊاڪٽر صاحب بلڪل درست فرمايو آهي تہ:
"لغت سازي هڪ مسلسل عمل آهي. ڪنهن بہ ٻوليءَ جي لغت هڪ ڀيرو ناهي پوءِ ڇڏي ڪاڻ ڏبي، پر وري وري پٽي ناهبي. اهو انهيءَ ڪري جو ڪنهن بہ ٻوليءَ جي جملي لفظن ۽ اصطلاحن کي فقط هڪ ئي ڪوشش سان سهيڙڻ مشڪل آهي، خاص طرح سنڌي ٻولي پنهنجي لغت جي سرمايي جي لحاظ سان ايڏي وڏي شاهوڪار ٻولي آهي، جو ڪنهن ڀرينءَ ڇپيل لغت جا ڏهہ ٻيا ايڊيشن شايع ڪجن ۽ هر ايڊيشن ۾ رهجي ويل لفظن ۽ اصطلاحن جو اضافو ڪجي تہ بہ اڃا ڪي لفظ ۽ اصطلاح رهجي ويندا.

ٻيو تہ علمي ۽ فني لحاظ سان بہ لغت جي ڀرئين ايڊيشن کي سنوارڻو پوندو ۽ اها سوڌ سنوار هر ايڊيشن ۾ هلندي ايندي.

ٽيون تہ هر زندهہ ٻوليءَ ۾ ڪجھہ عرصي بعد ڪي نوان لفظ ۽ اصطلاح رائج ٿين ٿا، جن کي وقت جي معياري استعمال مطابق لغت جي هر نئين دور ۾ داخل ڪرڻو پوندو(6)."

ڊاڪٽر صاحب جن جنهن جنبي تحت "جامع سنڌي لغات" تي تحقيق ڪرڻ جو ذڪر ڪيو آهي، اهو بہ پڙهندڙن جو ڌيان لهڻي: ڊاڪٽر صاحب جن لکن ٿا تہ:

"جامع سنڌي لغات جي تياري ۽ تڪميل هڪ جذبي ۽ جوش جو نتيجو هو. ان وقت سيني سڄاڻن کي وڏي افسوس وارو افسوس دامنگير هو تہ: مار! اڃا سنڌي ٻوليءَ جي پنهنجي (سنڌي- مان- سنڌي) لغت بہ موجود ڪانهي(7)!"

هن لغات (جامع سنڌي لغات) جو مواد 3088 صفحن ۾ ڇپيل آهي، جنهن ۾ شامل لفظن ۽ اصطلاحن جو تعداد بقول ڊاڪٽر بلوچ صاحب نوي ڪان ٽيانوي هزارن تائين آهي.

ڪنهن بہ لغت جي مطالعي کان اڳ پڙهندڙن جي ذهن ۾ هي سوال ضرور پيدا ٿيندا آهن تہ:

(الف) لغت ڇا کي چئبو آهي؟
(ب) لغت نويسي ڇا آهي؟
(ت) لغت نويسيءَ جا ڪهڙا اصول ۽ پئمانا آهن؟
(ث) لغت جا ڪهڙا قسم آهن؟
(ج) روزمرهہ جي استعمال ۾ رائج لفظن تي مشتمل لغات لاءِ ڪهڙيون ڪهڙيون ڳالهيون ضروري آهن؟

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جن پنهنجن مرتب ڪيل لغات "جامع سنڌي لغات" جي باري ۾ پنهنجن خيالن جو اظهار ڪيو آهي، ان سلسلي ۾ قبل مخدوم محمد زمان "طالب المولىٰ" سائينءَ جن جي مرتب ڪيل ڪتاب "لغات سنڌي محففات" لاءِ منهنجو لکيل تفصيلي مقدمو پڙهي سگهجي ٿو. انهيءَ مقدمي ۾ لغت جي وصف ڏيڻ کان پوءِ، لغات جا قسم بہ ڄاڻايا ويا آهن. مثال طور لغت جا خاص خاص قسم هي آهن:

(الف) لهجي وار يا اپڀاشا- اپڀاشائن تي مشتمل لغات: هن قسم وارين لغتن ۾ ڪنهن بہ ٻوليءَ جي ڪنهن بہ هڪ لهجي يا هڪ کان وڌيڪ لهجن ۾ رائج ٿيل لفظن ۽ اصطلاحن جي ذخيري کي گڏ ڪيو ويندو آهي.

سنڌ ۾، سنڌي ٻوليءَ لاءِ هن ڏس ۾ سنڌي ٻوليءَ جي لهجن تي گهڻو ڪم ڪونہ ٿيو آهي. ڪاڪي ڀيرومل پنهنجي ڪتاب "سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ" ۾، سنڌي ٻوليءَ جي لهجن جي باري ۾ ڪجھہ قدر چند ڇاڻ ڪئي آهي، ان جو مدار بہ گريئرسن جي ڪتاب: "لنگئسٽڪ سروي آف انڊيا" جي انين جلد ۾ شامل ڪيل مواد تي آهي. سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ هن سلسلي ۾ ڪن لهجن تي تحقيق ڪرائي، اهي ڪتاب شايع ڪرايا آهن. في الحال سنڌي ٻوليءَ جي جن جن لهجن تي تحقيقي ڪم ٿيو آهي، ان ۾ انهن لهجن وارن خطن ۾ اتي جي روز مرهہ واريءَ ٻوليءَ/ ٻولين تي ڪافي معلومات ملي ٿي. اهڙي معلومات هيٺ ڄاڻايل ڪتابن مان ملي سگهي ٿي:

(1) سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ، ڪاڪو ڀيرومل آڏواڻي
(2) ٻيلاين جا ٻول، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ
(3) سير ڪوهستان، مصنف الله بچايو سمون
(4) لاڙ جو سير، مصنف الله بچايو سمون
(5) تاريخ ريگستان (2 جلد) مصنف رائچند راٺوڙ
(6) بدنصيب ٿري، مصنف محمد اسماعيل عرساڻي

(7) آفتاب ادب، مصنف حڪيم فتح محمد سيوهاڻي
(8) سنڌي ٻولي ۽ ادب جي مختصر تاريخ، مصنف ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ
(9) لاڙ جي ادبي ۽ ثقافتي تاريخ، مصنف ڊاڪٽر غلام علي الانا.
(10) سنڌي ٻوليءَ جي لساني جاگرافي، مصنف ڊاڪٽر غلام علي الانا
(11) ڪڇين جا قول، مصنف ماستر محمد سومار شيخ
(12) لاڙ جي لغت، مصنف ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو
(13) سبيءَ جي ٻولي، مصنف ڊاڪٽر داد محمد خادم بروهي
(14) شڪارپور جي ٻولي، مصنف ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي
(15) ماڻيلي ۽ اٻاوڙي جي ٻولي، مصنف شيخ محمد فاضل
(16) ٿر جي ٻولي، مصنف ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو ۽ ڊاڪٽر هدايت پريم
(17) اترادي ٻولي، مصنف ڊاڪٽر هدايت پريم
(18) ماڇر، ڪڪرالي ۽ ڪاري جي ٻولي، مصنف حافظ حبيب سنڌي
(19) سنڌي ۽ براهوئيءَ جو تقابلي مطالعو، مصنف ڊاڪٽر داد محمد خادم بروهي

هن ڏس ۾ ڀارت ۾ ڀاشا وگيان جي مشهور سنڌي ودوان، ڊاڪٽر پرسي گدواڻيءَ پنهنجي ڪتاب ”سنڌي ٻوليءَ جي زيارت“ ۾ تمام گهڻي رهنمائي ڪئي آهي. هو لکي ٿو ته:

”ٻنيءَ ۽ ڪڇ جي دوري کان اڳ منهنجي من ۾ هميشه ڀيڙا هوندي هئي ته اڄ ڀارت جي غير- سنڌي ڀاشاوگيانين ڪي پنهنجا ڳوٺ آهن، نه فقط ايترو پر ڳوٺن ۾ ڳالهائيندڙ انيڪ اپڀاشائن جا قسم به آهن. ان سبب انهن لاءِ انيڪ ٻوليائي فرقن تي ڪم ڪرڻ جو وسيع دائرو آهي، پر منهنجي لاءِ فقط شهري سنڌي ٻوليءَ جا نمونا ڪم ڪرڻ لاءِ موجود آهن، خاص ڪري جڏهن الڳ الڳ پرديسن ۾، سيمينارن، ڪانفرنسن ۽ سمپوزيئن ۾ ويندو هوس ۽ پنهنجي ڀاشاوگياني دوستن ڪي الڳ الڳ جاتياتي اپڀاشائن (جيئن جت، سوڍا، سما، سومرا ۽ ٽيٻا وغيره) يا وري الڳ الڳ ڌنڌي جي آڌار تي ٺهيل اُپڀاشائن، جيئن ڪنير، مهاڻا، لوهار ۽ رازا وغيره جي اڀياس تي مقالا پيش ڪندي ڏسندو هوس، تڏهن بيحد پيڙا محسوس ڪندو هوس(8).“

ڊاڪٽر گدواڻيءَ هن ڏس ۾ وڏو ڪم ڪيو آهي. هن الڳ الڳ جاگرافيائي يا ٻوليائي اپڀاشائن کان سواءِ ڌار ڌار جاتياتي اپڀاشائن تي مشتمل لفظن جو ذخيرو گڏ ڪري، انهن جون لغتون ٺاهيون آهن. ڊاڪٽر گدواڻيءَ هن ڏس ۾ وڏو ڪم ڪيو آهي. هن جي راءِ موجب: جت، سوڍا، سما، سومرا ۽ ٽيٻا وغيره الڳ الڳ جاتيون آهن جن جي جاتيوار اُپڀاشائن ۽ محاورن ۾ وڏو فرق آهي. يعني انهن جون جاتيوار اُپڀاشائون آهن، جن جي لفظن کي گڏ ڪري هن ڌار ڌار جاتيوار لغتون ٺاهيون(9). ڀارت ۾ ڏکڻ هندستان جي انملائي يونيورسٽيءَ جي ڊراوڙي ٻولين واري اداري ۾ ته تمام گهڻو ڪم ٿيو آهي.

سنڌ ۾ به هن قسم وارين لغتن تي تحقيق ٿي سگهي ٿي: مثلاً: خواجن، ميمڻن، نڪرن، سوڍن، سوٿهڙن، مالهين، مهيشورين، ميگهواڙن، مهاڻن، جتن، ربباڙين، اوڏن، ڪولهن، ڀيلن، شڪارين، باگڙين، سمن، سومرن، شيدين، جوڪين ۽ جاکرن وغيره جاتين جي جاتيوار ٻولين جون لغتون ترتيب ڏيئي سگهجن ٿيون.

ڊاڪٽر گدواڻيءَ پنهنجي مذڪوره ڪتاب ۾ ڌنڌي وار لغتن جو به ذڪر ڪيو آهي. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ پڻ پيشه ور ۽ ڌنڌي وارن جي ٻوليءَ جو ذڪر ڪيو آهي. انهن جي اوزارن ۽ محاورن وغيره جو ذڪر، لوڪ ادب سلسلي جي ڪتابن ۽ جامع سنڌي لغات ۾ به ملي ٿو. دراصل لوڪ ادب سلسلي واريءَ رٿا کان اڳ سنڌي ٻوليءَ جي اهڙي ذخيري کي گڏ ڪرڻ جي ڪوشش ڪنهن به سنڌي عالم ڪانه ڪئي هئي. ڊاڪٽر صاحب، سنڌ جي ڌار ڌار ڳوٺن ۾ رهندڙ ماڻهن ۽ هنرمندن وٽ ويهي، انهن وٽ سندن ڌنڌن سان واسطو رکندڙ جيڪو به لغوي خزانو هو، ان کي گڏ ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي.

سنڌ ۾ سيد محمد صالح شاهه به انهيءَ قسم جي لغات تيار ڪئي هئي. ڪنهن به ٻوليءَ ۾ ڌار ڌار

ڏنڻن ۾ ڪم ايندڙ ڏار ڏار لفظن جي ذخيري تي مشتمل لغات، ٻوليءَ جي اڀياس لاءِ اهم سمجهي ويندي آهي. ان سلسلي ۾ ڊاڪٽر گنواڻيءَ جو رايو آهي ته:

"ڏنڊي وارين اڀياسائن جو شبد ڀنڊار ڪٺو ڪرڻ ۽ انهن لفظن جو اشتقاقي اڀياس ڪرڻ ته جيئن سنڌي ٻوليءَ جي اصلوڪن لفظن جي ڄاڻ پوي(10)."

لغات ۾ هڪ قسم اهو به آهي، جنهن کي "ڌاتو ڪوش" يعني Etymological ڊڪشنري چئبو آهي. هن قسم وارين لغتن ۾ لفظن جا ڌاتو، بنياد، ماده ۽ اشتقاق ڏنا ويندا آهن. هن قسم واريون لغتون، ٻولين جي تاريخي ابتدا ۽ ارتقا جي اڀياس ۾ مدد ڪنديون آهن. سنڌي ٻوليءَ ۾ هن ڪيتر ۾ ڪو گهڻو ۽ معياري ڪم اجا تائين ڪونه ٿيو آهي.

جيڪڏهن ڪن لغتن تي ڪم ٿيو به آهي ته اهو يا ته 'يڪطرفي' مطالعي وارو آهي يا ته ايتري معيار وارو ڪونهي. ٻر مڙيئي ٻين لغتن تان نقل ڪري خانہ پوري ڪئي وئي آهي. سنڌ جي ماهرن، سنڌي ٻوليءَ جي لفظن جا ماده، ڌاتو، بنياد يا اشتقاق، صرف سنسڪرت يا عربي ۽ فارسي ٻولين جي مادن يا ڌاتن جي بنياد تي ڪيا آهن، جڏهن ته هاڻي سنڌي ٻوليءَ جي بڻ بنياد واري سوچ ۾ انقلابي فرق اچي چڪو آهي. اهو ئي سبب آهي جو مون اهڙين لغتن کي 'يڪ طرفا' 'ڌاتو ڪوش' سڏيو آهي. هن سلسلي ۾ هن وقت تائين سنڌي ٻوليءَ جا جيڪي به ڌاتو ڪوش (Etymological dictionaries) ڇپجي ظاهر ٿيا آهن، اهي هي آهن:

(1) جامع سنڌي لغات
(2) وڻٽپتي ڪوش
(3) تحقيق لغات سنڌي
(4) هڪ جلدي سنڌي لغت
Philological Curibsities (5)

انهن ڌاتو ڪوشن ڪان سواءِ سنڌ جي ڪن شاعرن جي ڪلامن جا ڪوش ٻڻ لکيا ويا آهن، ٻر اهي به يڪطرفي نظرئي تي مدار رکن ٿا.

منهنجي نظر ۾ معياري ۽ گهڻ پاسائون ڌاتو ڪوش اهو چئي سگهجي ٿو، جنهن ۾ سنڌي ٻوليءَ جي لفظن جا ڌاتو، مصدر يا اشتقاق، گهڻ پاسائين مطالعي يعني پراڪرت، پالي، سنسڪرت، دراوڙي ٻولين، عربي، فارسي، گريڪ، پورچوگيزي، ڪشميري، داردي، منڊا، اوڏڪي، بروهڪي، بانگڙو، هڙوتي، مارواڙي، ميواڙي، ڀيلي، باگڙي، واگڙي ۽ گجراتي ٻولين جي لفظن جي ڌاتن جي آڌار رکيل هجي، چاڪاڻ ته هاڻ اهو نظريو يا سنڌي ٻوليءَ جي ڀنهنجن اصلوڪن لفظن تي ٿي چڪو آهي ته سنڌي ٻولي ڪا سنسڪرت مان ڦٽي نڪتي آهي.

عزت مآب ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي جوڙيل "جامع سنڌي لغات" هڪ "گهڻ مقصدي" يا "گهڻ پاسائين لغات" مڃي سگهجي ٿي. هن لغات ۾ به لهجيوار لفظن ۽ اصطلاحن جو وڏو خزانو، جاتيوار اڀياسائن جا شبد ڀنڊار، لفظن جا اچار، ڌاتو، ماده ۽ اشتقاق ڏنا ويا آهن، لهٰذا سنڌي ٻوليءَ جي مڙني لغتن ۾ "جامع سنڌي لغات" هڪ بهترين ۽ بامقصد لغت چئي سگهجي ٿي. ڀنهنجي هن شهپاري ۾ ڊاڪٽر صاحب خود فرمائي ٿو:

"هن لغات لاءِ سڄيءَ سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ مان، عام رائج لفظن ۽ اصطلاحن کي سهيڙڻ لاءِ خاص ڪوشش ڪئي وئي. سنڌ جي هر ضلعي جي مکيہ ڀاڱن ۾ مڪاني ماڻهو مقرر ڪيا ويا. انهيءَ لاءِ ته اُهي ڀنهنجي تر جي ٻوليءَ جا الفاظ ۽ اصطلاح هٿ ڪري موڪلين. مثلاً: ڪاسبن، ڪنڀارن، لوهارن، ڪورين، واڍن ۽ وڳهاملن وغيره جا الفاظ ۽ اصطلاح؛ جنسن جا نالا، جهڙوڪ: ڳاهن، جيتن، گلن ۽ پکين وغيره جا نالا؛ مقامي ريتين رسمن جهڙوڪ: شادي غمي، ميلن ملاکڙن جا اصطلاح؛ گهرو الفاظ جهڙوڪ: عورتن جا اصطلاح ۽ ٻرت جا نالا وغيره؛ انن ۽ گهوڙن جي سازن، سنجن، ٻنڌن، بيمارين جا الفاظ ۽ اصطلاح؛ پوک جي مڙني قسمن جي پوکڻ ۽ سنڀارڻ جا الفاظ ۽ اصطلاح؛ ميوي جي فصلن جهڙوڪ: انب ۽ کجيءَ وغيره جا اصطلاح ۽ الفاظ. هن سلسلي ۾ هي احتياط ٻڻ رکيو ويو آهي ته جيئن سنڌي ٻوليءَ جي مڙني مکيہ محاورن، جهڙوڪ لاڙ، سري، ٿر، ڪاڇي، ڪاري، ڪڇ ۽ لس ٻيلي جي مخصوص ٻولين جا انوکا عام رائج الفاظ ۽ اصطلاح، هن لغات ۾ شامل ڪري سگهجن(11)."

”جامع سنڌي لغات“ ثقافتي قسم واري لغت پڻ آهي، ڇاڪاڻ تہ هن لغات ۾ سنڌ جي ثقافت سان واسطو رکندڙ موضوعن وارا لفظ پڻ شامل ڪيا ويا آهن. ڌار ڌار قومن ۽ ذاتين جي ذاتيوار ثقافت جي جهلڪ وارا لفظ ۽ اصطلاح پڻ هن لغات ۾ گهڻي قدر شامل ڪيا ويا آهن.

ڊاڪٽر صاحب ذاتيوار ۽ ڌنڌن وار لغتن کان سواءِ ثقافت واري دائري واريءَ لغت جون جيڪي خصوصيتون بيان ڪيون آهن، اهي سڀ خصوصيتون ”جامع سنڌي لغات“ ۾ موجود آهن. مثلاً: هر ڪرت ڪندڙ، هر ذاتيءَ، هر پکي پسوءَ، جانور، جيت ۽ جنتر، وڻن ٽڻن، گاهن ۽ ٻوٽن، هنرن ۽ ڪاريگرن، گهرو قسم جا الفاظ، هار سينگار، سونهن سجاوٽ سان واسطو رکندڙ لفظ، اصطلاح ۽ پهاڪا، معياري ادب، ادب لوڪ ادب ۽ ادبيات جي ڌار ڌار صنفن سان واسطو رکندڙ لفظ ۽ اصطلاح وغيره هن لغات ۾ شامل ٿيل آهن. ان لحاظ سان جامع سنڌي لغات کي ”گهڻ- مقصدي“ يا ”گهڻ- پاسائين لغات“ چئي سگهجي ٿو. هن لغات جي مطالعي سان سنڌ جي تاريخ، علم ادب قومن، قبيلن، ذاتين ۽ انهن جي ماڻهن کان سواءِ سنڌ جي ثقافت جي اڀياس لاءِ تمام گهڻي مدد ملي سگهي ٿي. انهيءَ نُڪتہءِ نگاهہ کان هيءَ لغات سنڌي ٻوليءَ جي هر لحاظ کان لاثاني لغت چئي سگهجي ٿي.

مون شروع ۾ عرض ڪيو آهي تہ اسان جو هي بين الاقوامي عالم، سنڌي ادب لسانيت، سنڌي ثقافت، لوڪ ادب، تاريخ ۽ علم التعليم جي گهڻ- پهلوئن تي مهارت رکندڙ سنڌي عالم آهي. هن عالم، سنڌي ادب جي ڌار ڌار موضوعن، هر موضوع جي ڌار ڌار پهلوئن تي لاثاني خدمت ڪئي آهي. هن بزرگ جن جن موضوعن تي تحقيق ڪئي آهي، انهن مان هر پهلوءَ تي ڌار ڌار ڪتاب لکي سگهجن ٿا، جن جي ضرورت پڻ آهي.

حوالا

1- نبي بخش خان بلوچ، ڊاڪٽر: 1959ع، مداحون ۽ مناجاتون، لوڪ ادب سلسلي جو پهريون ڪتاب، سنڌي ادبي بورڊ ڪراچي/ حيدرآباد: مهاڳ، ص الف

2- نبي بخش خان بلوچ، ڊاڪٽر: 1970ع، ٻيلاين جا ٻول، (ٻيون ڇاپو)، حيدرآباد، زيب ادبي مرڪز، مقدمو، ص 1

3- نبي بخش خان بلوچ: ڊاڪٽر: 1970ع، ڏسو حوالو 2

4- نبي بخش خان بلوچي ڊاڪٽر: 1970ع، حوالو 2، ص 14

5- نبي بخش خان بلوچ، ڊاڪٽر: 1970ع حوالو 2، ص 15

6- نبي بخش خان بلوچ، ڊاڪٽر: 1998ع، هڪ جلدي لغت، حيدرآباد: سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو.

7- نبي بخش خان بلوچ، ڊاڪٽر: 1960ع جامع سنڌي لغات، (جلد پهريون) چار شورو، حيدرآباد: سنڌي ادبي بورڊ

8- پرسو گدواڻي، ڊاڪٽر: 1989ع، سنڌي ٻوليءَ جي زيارت گانڌي نگر: گجرات اڪادمي، ص ص 2 ۽ 3

9- پرسوگدواڻي، ڊاڪٽر: حوالو 8،

10- پرسوگدواڻي، ڊاڪٽر: حوالو 8

11- نبي بخش خان بلوچ ڊاڪٽر: ڏسو حوالو 7، مهاڳ

مطالعي هيٺ آيل ٻيا ڪتاب

1- نبي بخش خان بلوچ ڊاڪٽر، سپ رنگ

2- پيرومل آڏواڻي: 1956ع، سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ حيدرآباد: سنڌي ادبي بورڊ

3- الانا غلام علي ڊاڪٽر: 1970ع، لاڙ جي ادبي ۽ ثقافتي تاريخ.

4- الانا غلام علي، ڊاڪٽر: 1993ع، سنڌي ٻوليءَ جي لساني جاگرافي (ٽيون ڇاپو).

5- الانا غلام علي، ڊاڪٽر: 1984ع، سنڌي ٻوليءَ جو اڀياس

خديجه بلوچ

سنڌ جو وڏو ماڻهو

[محترمه خديجه بلوچ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب جن جي رفيقه حيات هئي. موصوفه 22- آڪٽوبر 2011ع تي وفات ڪئي. هيءُ مضمون. سندن لکيل آهي. دراصل هيءُ مضمون موصوفه ماهوار "نئين زندگي" رسالي لاءِ لکيو هو. ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي مناسبت سان هتي پيش ڪجي ٿو. انچارج]

پاڻ هڪ نهايت همدرد، پيار ڪندڙ ۽ گهڻي سهپ وارو خاوند، تمام مشفق ۽ مهربان پيءُ ۽ انتهائي مخلص دل رکڻ واري شخصيت هئا. سندن اهي خوبيون، مون ساڻن گڏ رهندي ڏٺيون ۽ محسوس ڪيون.

مان جڏهن 1965ع ۾ ساڻن شادي ڪري ڊاڪٽر صاحب جي گهر ۾ آيس ته ان وقت اسان جو گهر سنڌ يونيورسٽيءَ کان ملحق هڪ ننڍڙو ٽن ڪمرن تي مشتمل هو، جنهن ۾ اسان کان علاوه ڊاڪٽر صاحب جو مامو ۽ ٻيا عزيز، جن مان ڪي شاگرد هئا ته ڪي نوڪريون ڪندا هئا، رهائش پذير هئا. ان کان علاوه گهر کان ٻاهر هڪ ڪچي ڪوٺي، هڪ ورانڊو ۽ غسل خانو جڙيل هئا. گهر جي هڪ اسٽور ۾ ڪجهه بسترا، جن ۾ رليون ۽ وهاڻا شامل هئا، جن بابت ڊاڪٽر صاحب مون کي ٻڌايو ته اهي هنڌ انهن مهمانن لاءِ آهن، جيڪي سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ مان ڪهي اچي حيدرآباد ۾ پنهنجن ڪمن ڪارين يا علاج معالجي لاءِ ايندا آهن، ۽ ڇاڪاڻ ته هو غريب هوندا آهن ۽ ٻئي هنڌ رهڻ جي وصيت نه هوندي اٿن، تنهنڪري هنن لاءِ هي هنڌ ۽ ٻاهرين ڪوٺيءَ ۾ پيل ڪٽون آهن. ان کان سواءِ مون کي اهو به چيائون ته اسين انهن کي ٻوڙ پلاءُ ته نه کارائي سگهنداسين، پر دال چانور ضرور حاضر ڪندا رهنداسين. اهڙن مهمانن جو تعداد ڪڏهن گهٽ هوندو هو ته ڪڏهن ايتريقدر وڌي ويندو هو: جو گهر جي فردن جي مانيءَ جو حصو به انهن کي ڏئي ڇڏڻو پوندو هو پر مان ائين چونديس ته ڊاڪٽر بلوچ جي گهر تي هر وقت ماڻهو نظر ايندا هئا.

انهن ضرورت مند ماڻهن کان سواءِ غريب شاگرد به اچي رهيا ۽ پڙهيا. انهن ۾ نه رڳو مسلمان، پر ڀيل ۽ اوڏ به هئا. انهن مان هڪ ڀيل ميٽرڪ پاس ڪئي ۽ مختيارڪار يا ان کان مٿي درجي تائين پهتو. شاگردن وارو سلسلو اڄ به موجود آهي. اڄ به ڪجهه شاگرد اسان وٽ رهندا آهن، جن جي هڙان وڙان مدد ٿيندي رهندي آهي.

ان کان سواءِ سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ مان ڪي راڳي فقير ته ڪي سگهڙ حيدرآباد ريڊيئي تي پروگرام ڪرڻ ايندا هئا ته انهن جي رهائش به اسان وٽ هوندي هئي. پنهنجو پروگرام ختم ڪرڻ کان پوءِ اهي ڊاڪٽر صاحب جي حاضري ڀريندا هئا ۽ راڳ جون محفلون به ٿينديون هيون، جن ۾ اوڙي پاڙي جا ماڻهو به اچي شريڪ ٿيندا هئا. اهو سلسلو ايستائين قائم رهيو، جيستائين اسان 1976ع ۾ سنڌ جا وڻ ڇڏي وڃي اسلام آباد رهيلسين. اسان جي وڃڻ کان پوءِ به هڪ جت فقير اسان جي گهر مهمان طور رهيو پيو هو، جنهن سان ڊاڪٽر صاحب اسلام آباد مان ايندو هو ته شاهه جي رسالي بابت ڳالهائيندو هو. ان وفات به اتي اسان جي گهر ۾ ڪئي.

اسلام آباد ۾ چوڏنهن سال گذارڻ بعد جڏهن اسين واپس حيدرآباد آياسين ته اهو سلسلو ڪي قدر ختم ٿي چڪو هو، پر تنهن هوندي به اڄ تائين ڪونه ڪو غريب مسڪين مهمان اسان وٽ موجود هوندو آهي.

ڊاڪٽر صاحب جي زندگي تمام منظم قسم جي رهي آهي. پاڻ اوائلي زندگيءَ ۾ جڏهن سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ ڊائريڪٽر انسٽيٽيوٽ آف ايجوڪيشن هئا ته هفتي جا ڇهه ڏينهن باقاعدگيءَ سان پنهنجي ڪم ۾ رڌل رهندا هئا. صبح جو سويل اٿڻ، نماز کان فارغ ٿي پنهنجي لکڻ پڙهڻ جي ڪم ۾ دل و جان سان مشغول ٿي ويندا هئا، ايتري قدر جو جيڪڏهن ساڻن ڪو ڳالهائيندو هو ته پاڻ ٻڌندا به نه هئا، ٻه ٽي دفعا سڏڻ کان پوءِ ائين ڇرڪجي جواب ڏيندا هئا جڻ نهايت گهريءَ ننڊ مان جاڳيا هجن. تنهن کان پوءِ آفيس ويندا هئا. منجهند جو گهر اچي ماني کائي ڪجهه آرام ڪندا هئا ۽ پوءِ شام جو ڪلاس وٺڻ ويندا هئا. منهنجي زندگي پڻ درس و تدريس سان وابسته رهي، مان ڪجهه وقت کان پوءِ اهو سمجهڻ شروع ڪيو ته مون ۾ ايتري سمجهه اچي وئي آهي، جو ڪلاس کان اڳ تياريءَ جي ضرورت باقي نه رهي آهي پر ڊاڪٽر صاحب هر وقت ڪلاس وٺڻ کان اڳ ضرور پنهنجن نوٽس کي نظر مان ڪيندا هئا. پاڻ جڏهن وائيس چانسلر ٿيا، تڏهن به باقاعدگيءَ سان پنهنجا ڪلاس وٺندا رهيا. آخر ۾ جڏهن ڪم جي گهڻائي ٿي ته ڪين پنهنجا وقت بدلائڻا پيا. ڪلاس کان فارغ ٿي، رات دير تائين لغت واري آفيس ۾ ڪم ڪندا رهيا. اها آفيس اڄا تائين آباد آهي. پاڻ باقاعده شام جو پنجن ڪارڪنن سان گڏ اتي ويهي ڪم ڪندا هئا.

هفتي ۾ آچر جو ڏينهن، يا ڪڏهن ان ۾ ڇنڇر به شامل ٿي ويندو هو، آچر سندن گهمڻ، ڦرڻ ۽ شڪار لاءِ وقف هوندو هو. مان جڏهن سندن گهمڻ ڦرڻ جي ڳالهه ٿي ڪريان ته ان مان مراد اها اٿم ته پاڻ انهن ڏينهن تي ڪوشش ڪري سنڌ جا اهي ماڳ ڏسندا هئا، جتان ڪين سنڌ متعلق مواد حاصل ٿئي. سڄاڻ سگهڙن سان ڪچهريون ڪري مواد حاصل ڪندا رهيا، جنهن مان آخر سنڌي لوڪ ادب جا 42 ڪتاب ظهور پذير ٿيا. هتي پڙهندڙن کي هڪ ڳالهه ٻڌائيندي هلان، جيڪا مون کي ان وقت جي بلڊنگ ڊپارٽمينٽ جي سربراهه ڊاڪٽر اسلام ٻڌائي ته هڪ دفعي ڊاڪٽر صاحب ڊاڪٽر اسلام کي ٽر گهمائڻ ۽ اتان جي ڳاهن ۽ ٻوٽن تي ريسرچ ڪرڻ لاءِ وٺي ويو، سڄو ڏينهن ٽر گهمي رات جو سڀ ٿڪجي سمهي رهيا. ڪنهن وقت سندس اک کلي ته ڏٺائين ته ڊاڪٽر صاحب لالٽين جي روشنيءَ ۾ سگهڙن سان ڪچهريءَ ۽ لکڻ ۾ مشغول هئا.

سياري ۾ آچر جو ڏينهن اڪثر ڪري شڪار لاءِ مخصوص هوندو هو. شڪار سندن بهترين مشغلو هوندو هو. سندن چوڻ مطابق هڪ ته شڪار جي شوق ۾ هلڻ چلڻ ٿئي ٿو ۽ ٻيو بندوق هلائڻ ۽ نشان وٺڻ جو تجربو به حاصل ٿئي ٿو.

پاڻ جڏهن لکڻ پڙهڻ جي ڪم ۾ مصروف ٿي ويندا هئا ته ان وقت سندن واسطي ٻه شيون ضروري هونديون هيون: هڪ چانهه ۽ ٻيو سگريٽ. انهن کي ماضيءَ جي صيغي ۾ ان ڪري ورتو آهي، جو ڊاڪٽر صاحب هميشه به ان اهتمام سان ڪم ڪندا رهيا، پر پوءِ اڳتي هلي سگريٽ صفا ڇڏي ڏنائون ۽ پوءِ چانهه به گهٽي گهٽ ڪر ڇڏيائون. پاڻ سگريٽ جي معاملي ۾ عجيب ٽيسٽ رکندا هئا، ڪڏهن ته 555 جا دٻا ڇٽ ته ڪڏهن ڪي. ٽو جي پاڪيٽ تي وڃي بيهندا هئا. سگريٽ ڇڏيائون ته سگار شروع ڪيائون. ان کان پوءِ پائيپ سان دل وندرايائون، پر دل جي آپريشن کان پوءِ انهن سڀني عادتن کي خدا حافظ چئي ڇڏيائون.

تفريح جي لحاظ کان ڊاڪٽر صاحب کي ٽي.وي ڏسڻ به وڻندو هو، سندن پسنديده "نيشنل جاگرافڪ چينل ۽ اسپورٽس" ۾ ڪُشتيءَ جا ڪرتب خاص شامل هئا. ڪشتيءَ جي پروگرام کي ته ائين ڏسندا هئا، جڻ

پاڻ به انهن جي وچ ۾ موجود هجن! راندين ۾ هاڪي سندن پسنديده راند هئي. جڏهن اسان جو ننڍو فرزند فريد، هت هوندو هو ته ان سان شطرنج به کيڏندا هئا ۽ ڪڏهن ڪڏهن ٻارن سان گڏ پيس ڪوٽ، چڪي راند وغيره به کيڏندا هئا.

ڊاڪٽر صاحب کي جانورن سان به گهڻو لڳاءُ رهيو ۽ ٻلين کين بيحد پياريون هيون. ڪنهن وقت اسان جي گهر ۾ ٻارنهن ٻليون هونديون هيون، جن جي کاڌ خوراڪ خود ڊاڪٽر صاحب جي ذمي هوندي هئي. انهن مان هر هڪ جا نالا هئا ۽ جنهن کي سڏبو هو، اها اچي حاضر ٿيندي هئي. ائين لڳندو هو، جيئن پاڻ ابو هريره جا جانشين هجن. تنهن کان سواءِ گهر ۾ هڪڙي ڦاڙهي ۽ ڪجهه سيهڙ به هوندا هئا، جيڪي اسان وٽان ڀڄي ويا. پاليل ڦاڙهي راڻي باغ جي حوالي ڪري ڇڏيائون، جنهن کي ڪڏهن ڪڏهن ڏسڻ به ويندا هئا. اڄ انهن سيني جانورن جي جاءِ ڪڪڙين والاري هو. پاڻ باقاعدگيءَ سان صبح ۽ شام انهن کي داڻو به ڏيندا هئا، انهن سان ڳالهيون به ڪندا هئا. ائين لڳندو آهي ته جيئن اهي سندن هر ڳالهه سمجهنديون هجن. ممڪن آهي ته ائين به هجي! کين ننڍڙي پولٽري رکڻ جو شوق رهيو ، پر منهنجي ڪري سندن اهو شوق تڪميل تي پهچي نه سگهيو.

خوبصورتي، قدرتي نظارا، آرٽ ۽ آرٽسٽڪ شين جو کين بيحد شوق هو. ائين چوان ته اهي سڀ سنيون شيون آڻيندا، جيڪي آرٽ زمري ۾ شامل ٿين، پوءِ ٺاهيل مجسما يا پينٽنگس وغيره هجن. مطلب ته آرٽ جي پنپرائي ڪندا رهندا هئا. اجرڪ ٺاهڻ وارا ڪاريگر، لنگين ۽ ڪيس ٺاهيندڙ، جنڊي ۽ ڪاشيءَ جا ڪاريگر، تن سان سندن ملاقاتون ۽ محبتون هيون، انهن مان هڪ مرحوم حاجي عبدالڪريم هو، جنهن شاهي بازار ۾ اهڙو هڪڙو دڪان قائم ڪيو، جتي سنڌي آرٽ جا سامان، اجرڪ، لنگيون، ڪيس، سوسيون ۽ ٻيو سڀ سامان موجود هوندو هو. جڏهن به ڪي ٻاهريان مهمان ڊاڪٽر صاحب وٽ ايندا هئا ته انهن کي حاجي صاحب جي دڪان تي ضرور وٺي ويندا هئا. اڄ حاجي صاحب جي نيڪ فرزندن پنهنجي پيءُ جي ڪم کي ڪافي وڌايو آهي، ميوزڪ سان به سندن لڳاءُ گهڻو هئڻ. پاڻ ميوزڪ تي به ڪافي حد تائين تحقيق ڪيائون. منهنجي خيال ۾ سنڌ جي موسيقيءَ تي جيترو توجهه ڊاڪٽر صاحب جن ڏنو، اوترو ٻئي ڪنهن به نه ڏنو آهي. سندن موسيقيءَ بابت لکيل ڪتاب ۽ سنڌ جي سازن بابت انگريزيءَ ۾ ننڍڙو ڪتاب دنيا ۾ اهميت حاصل ڪري چڪا آهن. شاهه محمد نابينا، مائي ڀاڳي، فيض محمد بلوچ، مصري خان، علڻ فقير ۽ ٻيا گهڻا ڊاڪٽر صاحب جي دريافت آهن.

ڊاڪٽر صاحب جن هڪ نهايت بااصول استاد رهيا. سندن پڙهائڻ جو طريقو اهڙو هوندو هو، جو هڪ ڀيرو ليڪچر توجهه سان ٻڌڻ کان پوءِ ان کي وري پڙهڻ جي ضرورت ڪانه پوندي هئي. مان بي-ايڊ ڪرڻ وقت سندن شاگرد رهي آهيان. پاڻ هميشه وقت تي ڪلاس وٺڻ ايندا هئا. ڪڏهن به هڪ منٽ جي دير نه ڪندا هئا. سندن دستور هوندو هو ته اچڻ شرط ڪلاس جو دروازو بند، جيڪي اندر سي اندر، جيڪي ٻاهر سي ٻاهر رهجي ويندا هئا. انهيءَ ڪري سڀ وقت تي ايندا هئا. سندن ڏيا اهڙي هوندي هئي، جو ڪنهن کي ساڻن گهڻي حجت ڪرڻ جي همت نه رهندي هئي.

پاڻ جڏهن به ڪنهن جي ڪم ۾ رهنمائي ڪندا هئا ۽ چاهيندا هئا ته سندن رهنمائي وٺندڙ جو ڪم به اهڙو سهڻو ۽ معياري هجي، جهڙو سندن پنهنجو ڪم هوندو آهي. نتيجي ۾ جيڪڏهن ڪنهن جو ڪم معيار مطابق نه هوندو هو ته ان کي ٻيهر ڪرڻ لاءِ چوندا هئا. ان ۾ جيڪي ڪم ڪرڻ ۾ خلوص رکندڙ هوندا هئا، سي ته سندس طبيعت مطابق ڪم ڪري پار پوندا هئا، پر ڪي مون جهڙا سست ڪاهل

۽ short cut ڳوليندڙ، ائين چئي هئي ويندا هئا تہ ڊاڪٽر بلوچ صاحب رهنمائي نٿو ڪري سگهي. سندن رهنمائيءَ سان جن Ph.D جون ڊگريون ورتيون، سي ڪامياب ٿيا، جن ۾ بہ ٻاهر جا هئا، جيڪي پنهنجن ملڪن (ايران ۽ فلپائن) ۾ وڏن درجن تي پهتا ۽ ڊاڪٽر صاحب ڏانهن شڪريي جا خط لکندا رهيا.

ڊاڪٽر صاحب هڪ نهايت شفيق والد هئا. پاڻ پنهنجن ٻچن سان گهڻو پيار ۽ عزت سان پيش ايندا هئا. ۽ تربيت تي تمام گهڻو توجهہ ڏنائون، نتيجي ۾ اسان جون نياڻيون نهايت اعليٰ تعليم يافتہ ۽ پنهنجي حيثيت مجائڻ ۾ ڪامياب ٿيون آهن. اسان جي ڏيءَ آمنہ C. S.S امتحان ۾ نمايان ڪاميابي حاصل ڪري فارين سروس ۾ وئي آهي. ڪجهہ وقت لاءِ انڪم ٽيڪس ۾ اسسٽنٽ ڪمشنر بہ رهي ۽ پنهنجي والد صاحب وانگر هڪ بااصول آفيسر جي حيثيت سان پنهنجو نالو قائم ڪيو اٿس. وڏي نياڻي حميده B.Ed ۽ M.A ڪرڻ کان پوءِ تعليم کاتي ۾ ٽيچر آهي. ننڍي اميمہ انگريزيءَ ۾ M.A نمايان ڪاميابي حاصل ڪري اسلام آباد ۾ انگريزيءَ جي ٽيچر آهي. سندن فرزندن اعليٰ تعليم حاصل ڪئي ۽ وڏن عهدن تي فائز رهيا.

ڊاڪٽر صاحب هڪ نهايت سادي طبعيت رکندڙ شخصيت هئا. ڪين دنياوي ٺٽ ٺانگر سان بلڪل لڳاءُ نہ هو. ڪڏهن بہ اوچي ڪائڻ ۽ اوچي پائڻ طرف توجهہ نہ ڏنائون. سندن ڪپڙن لٽن جو خيال بہ مان ۽ ڏيءَ آمنہ رکنديون هيونسين.

ڊاڪٽر صاحب هوندي تہ تمام باهمت شخصيت هئا، پر بيماريءَ جي معاملي ۾ تمام ننڍي دل رکندا هئا. ڪين ٿوري تڪليف ٿي پوندي هئي تہ ائين محسوس ڪندا هئا تہ ڄڻ ڪين وڏي تڪليف ٿي پئي آهي. معمولي زڪام، جيڪو ٻيو ماڻهو هلندي چلندي گذاري، ان کي وڏي تڪليف تصور ڪندا هئا، ڪين سيءُ بہ تمام گهڻو لڳندو هو. گرميءَ جي موسم ۾ ڪين گرمي ايترو نہ ستائيندي هئي، جيترو ڪين سردي ستائيندي هئي.

پنهنجن ۽ پنهنجي خاندان لاءِ هرڪو پتوڙيندو آهي، پر اهڙو شخص، جيڪو ٻين جي بهتريءَ ۽ بهبود لاءِ ڪم ڪري ٿو، سو وڏي مان وارو اهي. ڊاڪٽر صاحب جي ڳوٺ (جعفر خان لغاري، ضلعي سانگهڙ) ۾ اڄ جيڪا جاڳرتا آئي آهي، سان سندن محنت ۽ ڪاوشن جي نتيجي جو ثمر آهي. پاڻ اُتي ڇوڪرن ۽ ڇوڪرين لاءِ جدا جدا پرائمري، مڊل ۽ هاءِ اسڪول قائم ڪرايائون. اڄ ڳوٺ جون ڇوڪريون ۽ ڇوڪرا تعليم جي زيور سان آراستہ ٿي رهيا آهن. پاڻ هميشہ ماڻهن کي تعليم ۽ ان جي اهميت متعلق همٿائيندا هئا. نتيجي ۾ اڄ ان ننڍي ڳوٺ جعفر خان لغاريءَ جا انيڪ ماڻهو ڊاڪٽر، انجنيئر، ڊپٽي ڪمشنر ۽ ٻين وڏن عهدن تي فائز آهن. تي ڄڻا C.S.S امتحان ۾ ڪامياب ٿيل آهن. پنهنجي ڳوٺ کان سواءِ ٻين ڪيترن ئي جاين تي دوستن کي چيائون، مدد ڪيائون ۽ اسڪول قائم ڪرايائون. ڪوٽ مير محمد تعلقي ڪنگريءَ ۾ پنهنجي ڏاڏي جي ياد ۾ (جيڪو اتي مدفون آهي)، ڇوڪرن لاءِ پرائمري ۽ هاءِ اسڪول قائم ڪرايائون ۽ ڇوڪرين لاءِ پرائمريءَ کان پوءِ مڊل اسڪول، جنهن کي هاءِ اسڪول بنائڻ جي فڪر ۾ رهيا.

اها تہ آهي ڊاڪٽر صاحب جي ذاتي زندگي. سندن ادبي زندگي ان کان الڳ آهي. سياست کان دور، خاموشيءَ ۽ دل جي لڳن سان ڪم ڪندا هئا ۽ هميشہ سڄي ملڪ جي خدمت سان گڏ سندن زندگي سنڌ ۽ سنڌ جي ڳالهين کي اجاگر ڪرڻ ۾ مصروف رهيا. پاڻ جيڪو بہ ڪم هٿن ۾ ڪندا هئا تہ انهيءَ کي محنت ۽ جانفشانيءَ سان پوري ڪرڻ جي ڪوشش ۾ مگن رهندا هئا. مون ساڻن زندگيءَ جا پنجنيهہ سال گڏ گذاريا ، پر ڪين ڪڏهن بہ فارغ ۽ گپ شپ ڪندي نہ ڏٺو. سندن زندگي سراسر پنهنجي

ڪم سان وابسته رهي. پاڻ ڪڏهن به ڪنهن جي مخالفت جو ڪونه سوچيائون. ڪيترا ماڻهو کين تنقيد جو نشانو بڻائيندا هئا، پر پاڻ انهن متعلق هڪ لفظ به نه ڳالهائيندا هئا. ڪڏهن مان ڪاوڙ ۾ ڪجهه چئي وجهندي هئس ته مون کي به روڪيندا هئا ۽ چوندا هئا ته هرڪو راءِ جي اظهار جو حق رکي ٿو، اسين ڇو انهن کي روڪيون. انهن کان علاوه پاڻ هڪ دفعي مون سان اظهار ڪيائون ته: ”مون جڏهن لکڻ پڙهڻ جو ڪم شروع ڪيو ته پاڻ سان هڪ وعدو ڪيو هوم ته منهنجو قلم ڪڏهن به ڪنهن جي مخالفت نه لکندو“ ۽ ماشاءَ الله پاڻ وفات تائين پنهنجي ان وعدي تي قائم رهيا.

منهنجي سامهون ننڍا ننڍا ڪم پاڻ ڪيا، پر وڏا پراجيڪٽ جن تي، تن من ۽ ڌن لڳائي ڪم ڪيو، سو آهي شاهه جو رسالو، جنهن کي ڏهن جلدن ۾ مڪمل ڪيائون. اهو ڪم تحقيق جو هڪ اعليٰ معيار آهي. هن کان پوءِ منهنجي ناچيز خيال ۾ ان کيتر ۾ ٻيو ڪو سوچي قدم رکندو پر افسوس جو اڄ سنڌ ۾ ان کي پڙهڻ ۽ مڃڻ وارا تمام ٿورا وڃي رهيا آهن. ٻاهر اڄ به ماڻهو ڊاڪٽر صاحب کي سندن علمي ۽ ادبي ڪاوشن جي ڪري سڃاڻن ٿا ۽ سندن نالو عزت سان ورتو وڃي ٿو. نه صرف پاڪستان ۾، پر ٻاهرينءَ دنيا ۾ به ڊاڪٽر صاحب هڪ ڄاتل سڃاتل شخصيت رهيا. پاڻ سنڌ ۽ سنڌ جي ماڻهن جا عاشق هئا. خاص طور تي ٻهراڙين جا اهي ماڻهو، جن وٽ بنا تعليم جي به علم ۽ عقل جو خزانو آهي ۽ سندن ڪوشش رهي ته سنڌ متعلق هر قسم جي ڄاڻ دنيا جي سامهون پيش ڪريان. پاڻ ان ڏس ۾ ڪافي حد تائين ڪامياب ويا.

ڊاڪٽر صاحب جڏهن به ڪنهن ڪم ۾ هٿ وڌو ته ان کي پنهنجي صلاحيتن مطابق اعليٰ نموني سان نڀائڻ جي ڪوشش ڪيائون. اسلام آباد ۾ قيام دوران کين ڪيترن اهڙن چئلينجن جو مقابلو ڪرڻو پيو، اتي کين اسلامي يونيورسٽيءَ جو پهريون پايو وجهڻ وائيس چانسيلر مقرر ڪيو ويو ۽ نهايت جانفشانيءَ ۽ محنت سان معجزي وانگر تمام قليل مدت ۾ يونيورسٽي قائم ڪيائون. تعليم جا ۽ ٻيا سڀ انتظام مڪمل ٿيا. ايتري قدر جو امتحان به وٺڻ شروع ڪيائون. ان کان پوءِ هجري ڪائونسل اسلام آباد تحت هڪ سئو ڪتابن جي رٿا ڪئي به عمل ۾ آندائون. بين الاقوامي سطح تي هڪ سئو ڪتابن جي چونڊ مڪمل ڪيائون ۽ ڏهن کن ڪتابن جا انگريزيءَ ۾ ترجما شروع ٿيا ۽ چار پنج ڪتاب سندن رهبريءَ ۾ مهاڳن سوڌو ڇپجي ويا. پاڻ انهن ڪمن ۾ ايتري ته جانفشانيءَ سان محنت ڪيائون، جو کين دل جي تڪليف ٿي پئي ۽ ٻاءِ پاس ڪرائڻي پئي.

سندن سماجي زندگي به عام ماڻهن کان مختلف هئي. سندن دوست، غريب، مسڪين ۽ سنڌ جا سادا سودا ماڻهو، سگهڙ ۽ مختلف پيشن سان وابسته رهيا. انهن جو تعداد سڄي سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ ڦهليل آهي. پاڻ سندن صحبت مان حظ حاصل ڪندا هئا. سندن دل گهريا خاص دوست به ڪافي آهن، ۽ انهن چند دوستن مان ڪي ته جهان مان هليا ويا آهن، انهن مان هڪ مرحوم محمد اسماعيل نون صاحب، مير شاهنواز خان شهلياڻي ۽ حاجي محمد سوڍو ٻگهياڙ ميرپور ساڪري وارو انهن جا ڳڻ ياد ڪري ڊاڪٽر صاحب غمگين ٿي ويندا هئا.

بهرحال هر انسان ۾ خوبين سان گڏ خاميون به هونديون آهن، پر تارازيءَ ۾ توري ڏسجي ته ڪهڙو پڙ وڌيڪ وزندار آهي. منهنجي خيال ۾ ڊاڪٽر صاحب جي خوبين جو پڙ وڌيڪ وزندار هوندو. اهو رايو سندن گهرواريءَ جو نه آهي، پر انهن ماڻهن جو آهي، جيڪي ڊاڪٽر صاحب جي ويجهو رهيا آهن ۽ سندن طبعيت جو مطالعو ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي اٿن.

اسدالله قاضي

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ
هڪ گهڻ رخي شخصيت

ماٿهو سڀ نه سهڻا، پکي سڀ نه هنجهه،
ڪنهن ماٿهو منجهه، اچي بوءِ بهار جي
(شاهه)

سنڌي لوڪ ادب، سنڌي ٻولي، تعليمي نظام جو سرواڻ ۽ لطيف جو پارکو، روشنيءَ جو مينار سائين نبي بخش بلوچ، اڄ اسان وٽ موجود نه آهي پر هن جون يادون قائم ۽ دائم آهن، سائين گهڻ رُخي شخصيت جو مالڪ هو. پاڻ تنيءَ تڏيءَ ۾ محنت ڪري هڪ روشنيءَ جو مينار قائم ڪيائون ۽ ان جا پاڻ ئي معمار هئا. مون ۾ ايتري صلاحيت نه آهي ته بلوچ صاحب بابت ڪجهه لکان ته سائين ڀالپڻي ڪان وٺي پنهنجي منزل مقصود تي ڪيئن پهتا. ان جو احوال نيوز اينڊ اوپينيئن جي جولاءِ- آگسٽ 2007ع واري مخزن ۾ ڏنل آهي، ۽ وڌيڪ وري هڪ سنڌي ٽي.وي چينل تي ڏنل سائين جي رهاڻ مان ظاهر آهي ته پاڻ جفا ۽ محنت سان جعفر خان لغاري ۾ اسڪول نه هئڻ سبب پر واري ڳوٺ پيرين پنڊ وڃي پرائمري اسڪول مان ميٽرڪ پاس ڪيائون. ڊي.جي ڪاليج ڪراچيءَ ۾ وڌيڪ تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ مزو نه اچڻ سبب بهاءُالدين ڪاليج جهونا ڳڙهه مان بي.اي پاس ڪيائون. ايم اي ۽ ايل.ايل.بي وري مسلم يونيورسٽي عليڳڙهه مان ڪري سنڌ ۾ پير الاهي بخش جي محنت سان قائم ڪيل سنڌ مسلم ڪاليج ۾ پڙهائڻ لڳا. انگريز سرڪار جي 1945ع ۾ ڏنل اشتهار تي D.Ed لاءِ وظيفو حاصل ڪري ڪولمبيا يونيورسٽيءَ ۾، جيڪا نيويارڪ ۾ آهي، اتي M.Ed ۽ D.Ed جون ڊگريون حاصل ڪري، اتي ئي United Nations جي Information Department ۾ نوڪري ڪرڻ لڳا، ايتري ۾ پاڪستان ٺهي ويو ۽ پاڻ موٽي ملڪ آيا.

بلوچ صاحب ان وقت انڊو-پاڪ ۾ پهريون شخص هو جنهن کي ايجوڪيشن ۾ D.Ed جي ڊگري حاصل هئي، پر ان کان پوءِ سائين بلوچ صاحب کي جيئن رُلايو ويو اهو هڪ وڏو داستان آهي. ٽي.وي تي سائين جي اها ڳالهه ٻڌي مون کي روئڻ اچي ويو، چاڪاڻ ته مون سان به ڪجهه ائين ئي ٿيو هو.

ذڪر ڪندو هلان ته سائين کي لکڻ پڙهڻ جو شوق ننڍي هوندي کان ئي هوندو هو. لکڻ جي شروعات 1945ع ۾ ”گدڙ“ جي نالي سان ڪتاب لکڻ سان ڪيائين. اهو ڪتاب 1946ع ۾ سائينءَ جي آمريڪا وڃڻ کان اڳ شايع ٿيو. ان ڪتاب ۾ مسلمان سياستدانن کي طنزيه طور ”گدڙ“ نالي سان منسوب ڪيو ويو هو. ڪتاب ۾ هڪ هنڌ لکيل آهي ته بهتر ٿيندو ته سياسي ليبرن بدران گدڙ کي پنهنجو ليبر بڻائجي، جيڪو خلق جو سچو خادم ۽ وڏو پورهيت آهي.

بلوچ صاحب جي سياست ۾ دلچسپي ان مان ظاهر آهي جو جهوناڳڙهه واري دور ۾ پاڻ خاڪسار تحريڪ سان لاڳاپيل رهيا. عليڳڙهه ۾ وري مسلم ليگ ۾ ڪم ڪرڻ جو منجهن جذبو جاڳيو.

بلوچ صاحب کي مون پهريون ڀيرو B.Ed جي ماسترن کي نور محمد هاءِ اسڪول ۾ ليڪچر ڏيندي ڏٺو. آءٌ ان وقت گورنمينٽ هاءِ اسڪول ۾ پڙهندو هوس ۽ پنهنجي چاچي سان جيڪو ٽريننگ ڪاليج ۾ استاد هو، ان سان گڏجي ويو هوس، ليڪچر جو عنوان ته الائجي ڇا هو، پر بلوچ صاحب بانس جي ڪاني مان بانسري ڪيئن ايجاد ٿي، ان جو ذڪر ڪيو، آءٌ بيحد متاثر ٿيس.

بلوچ صاحب سان منهنجي ملاقات تڏهن ٿي جڏهن آءٌ لنڊن جي Imperial College ۾ Ph.D ڪندو

هوس. سائين جن لنڊن آيل هئا ۽ مون ۽ مرحوم وڏل شاهه گڏجي بلوچ صاحب کي ماني؛ تي مدعو ڪيو. قصو مختصر ته ماني؛ کان پوءِ مون سائين سان شڪايت ڪئي ته سنڌي ماڻهن کي ڪاوڙ آهي ته اوهان علم ڏيڻ ۾ ڪنجوس آهيو ۽ اوهان وٽ ڪيترا سارا شاگرد Ph.D ڪري رهيا آهن پر اوهان Ph.D هڪ کي به نه ڏني آهي. بلوچ صاحب فرمايو ته نوجوان مون وٽ فلاڻا استاد ۽ اديب Ph.D لاءِ رجسٽرڊ ٿيل آهن، جڏهن نڪرن ته پوءِ ٻين کي وارو ملي. بلوچ صاحب وڌيڪ ٻڌايو ته شاگرد نڪو ٿا لکن، ۽ نڪو پڙهن، انهن کي مفت ۾ ڊگري کپي، ۽ اها ڏيڻ لاءِ آءٌ تيار نه آهيان. پوءِ پاڻ پڇيائون ته تون فلاڻي کي سڃاڻين، مون چيو ته سائين ها آءٌ سڃاڻانس. پاڻ فرمايائون ته هڪ دفعي اهو شخص مون کي ٿيسز جو هڪ باب پڙهڻ لاءِ ڏئي ويو، جنهن ۾ مون ڪجهه اصلاح ۽ وڌيڪ ڪم لاءِ هدايتون لکيون. همراهه ڪاوڙجي پيو ۽ ھُلايائين ته بلوچ ڪير ٿيندو آهي منهنجي ٿيسز ۾ ترميم ڪرڻ وارو. هن کي ته سنڌي به ڪانه ٿي اچي ۽ اهڙي طرح مون تي لعنت جو نڪر لڳي ويو ۽ آءٌ بدنام زمانه ٿي ويس.

آخر ۾ بلوچ صاحب چيو ته ها هيءُ ڪم ڪر جو جڏهن Ph.D ڪري پاڪستان پهچين ته آءٌ توکي هڪ ٻن شاگردن جون ٿيسز جي لکن، ته توکي پڙهڻ لاءِ ڏيندس، پوءِ تون ئي فيصلو ڪجانءِ ته هنن جو ڇاڪجي. اتي مون کي علامه آءِ.آءِ.قاضي جا اهي قول ياد اچي وڃن ٿا، جن ۾ قاضي صاحب فرمايو ته "To understand is to stand under" اهو شاگرد ڪٿان سکندو، جيڪو سمجهي ته آءٌ استاد کان وڌيڪ ڄاڻو آهيان.

بلوچ صاحب جيڪي ڏينهن لنڊن ۾ هو، ڪچهريون ٿينديون رهيون. بلوچ صاحب جي هڪ ڏينهن، هڪ اهڙي سنڌيءَ سان ملاقات ڪرائي وئي جيڪو اسپين ۾ سائين ميران محمد شاهه سان گڏ هو. هيءُ شخص گٽار وڄائڻ ۾ پنهنجو مٽ پاڻ هو ۽ 'Spanish music' تي هن کي خاص مهارت هئي. وڄائيندي ۽ ڳائيندي هن جي اکين ۾ پاڻي تري آيو، هو ڳائي رهيو هو: "مان شل ڪيچ وڃان، پنهون پاڻ پسان".

ان شخص بلوچ صاحب کي ڪجهه سنڌي راڳن کي 'Musical Language' ۾ لکي ڏيکاريو ۽ ٻڌايو ته سنڌي راڳ کي سکڻ لاءِ هي ڪافي آهي، ان ۾ ڌن به آهي ته وري راڳ به. اسان دوستن کي گهڻو سمجهه ۾ نه آيو، پر بلوچ صاحب هن جي ڪم مان ڪافي متاثر ٿيو ۽ پاڪستان اچي ان موضوع تي هڪ ڪتاب به لکيائون.

پاڪستان ۾ اچڻ کان پوءِ منهنجو، جتي پنهنجن قدر ڪو نه ڪيو، اتي ڌارين ماڻ ڏنو ۽ مون کي 'West Pakistan University of Engineering and Technology, Lahore' ۾ نوڪري ملي وئي. لاهور ۾ هڪ دوڪان تان مون کي Dr. H.T. Sorely جو Gazetteer of Sindh هٿ اچي ويو. ان جو ذڪر مون بلوچ صاحب سان ڪيو، پاڻ ان ۾ دلچسپي ڏيکاريائون ۽ مون کين اهو ڪتاب تحفي طور پيش ڪيو. موٽ ۾ بلوچ صاحب مون کي Prof. M.B. Pithawalla جو 'Sindh's Changing Map' نقشن وارو ڪتاب ڏنو. اهو ڪتاب منهنجي لاءِ ڏاڍو مفيد ٿيو، ڇو جو آءٌ سنڌو درياءَ جي پراڻن وهڪرن جي ڳولا ۾ هوس ۽ بلوچ صاحب سان ان سلسلي ۾ M.R Haig جي ڪتاب 'Indus Delta Country' جو ذڪر پڻ ڪري چڪو هيم.

بلوچ صاحب موٽي اچڻ ڪانپوءِ هڪ ڏينهن علامه آءِ.آءِ.قاضي سان، جيڪي ان وقت سنڌ يونيورسٽي جا وائيس چانسلر هئا، مليا ۽ سڄي ڳالهه ڪري ٻڌايائونس ۽ چيائونس ته مون کي دمشق ۾ پاڪستان پاران Information Officer جي نوڪري جي آڇ آهي ۽ آءٌ تيارين ۾ آهيان. علامه صاحب چيو ته تون دمشق ۾ ويندين ته سنڌ جو ڪم ڪير هلائيندو. سائين بلوچ، علامه صاحب کي ٻڌايو ته سائين آءٌ اچان به ڪٿي پر حڪومتن تي اعتبار ڪونهي ۽ جي مون کي ڪڍي ڇڏين ته پوءِ ڇا ٿيندو. ان تي علامه صاحب کين چيو ته آءٌ توکي Life-time نوڪري ڏيڻ لاءِ تيار آهيان، ۽ اهڙي طرح علامه صاحب بلوچ صاحب کي Life-time پروفيسر جي حيثيت سان نوڪري ڏني.

اهڙي طرح بلوچ صاحب پهريون ۽ واحد پروفيسر هو، جنهن کي اهڙي قسم جي نوڪري ملي.

بلوچ صاحب کان پوءِ ڊاڪٽر عبدالواحد هاليپوٽو جيڪو Oxford University مان D.Phil ڪري آيو، ان کي به پروفيسر ڪري رکيائون، ۽ ٽيون پروفيسر ممتاز علي قاضي هو جيڪو پڻ London University مان Ph.D ڪري آيو هو.

منهنجي اسريٰ يونيورسٽيءَ ۾ وائس چانسلر جي حيثيت ۾ اچڻ کان پوءِ بلوچ صاحب اسريٰ يونيورسٽي جي Board of Governors جو ميمبر مقرر ٿيو. مدي ختم ٿيڻ کان پوءِ جڏهن ملاقات ٿيندي هئي ته سائين خير آفيت ڪرڻ کان پوءِ سدائين پڇندا هئا ته اسريٰ ڪيئن آهي ۽ پوءِ وري سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ تدريسي ماحول تي ڳالهه ٻولهه ٿيندي هئي ۽ علامه آءِ.آءِ.قاضي جو ذڪر به ٿيندو هو.

هڪ ڀيري مون بلوچ صاحب کان ڳالهين ڪندي پڇيو ته سائين زندگيءَ تي اعتبار ڪونهي، الله اوهان کي وڏي ڄمار ڏئي، پر توهان پنهنجي آخري آرام گاهه بابت ڪجهه سوچيو آهي. پاڻ وراڻيائون ته ها. ان کان پوءِ ٻڌايائون ته جنهن جرمن معمار ڄام شوري ۾ يونيورسٽيءَ جا نقشا ناهيا هئا ان ۾ هڪ هنڌ پروفيسرن جي قبرستان جي جاءِ پڻ مخصوص هئي. يونيورسٽي نهڻ کان پوءِ هو هڪ دفعو آيو ۽ پڇيائين ته پروفيسرن جو قبرستان ڪٿي آهي، مون چيومانس في الوقت ته علامه صاحب جن هتي مدفون آهن، باقي عام ماڻهن لاءِ قبرستان سنڌ يونيورسٽي ريلوي اسٽيشن جي ڀرسان آهي. اهو چئي بلوچ صاحب ٿورو رڪجي ويا ۽ ساهي پٽيندي چيائون ته سنڌ يونيورسٽي جو پهريون پروفيسر ۽ Life-time نوڪري جو اعزاز ماڻيندڙ آهيان، منهنجي حسرت آهي ته مون کي علامه صاحب جي پيرن ۾ جڳهه ڏني وڃي.

بلوچ صاحب جي ان حسرت بابت مون اِن وقت جي وائس چانسلر، جنهن لاءِ مون کي نهايت عزت آهي، سان ڳالهه ڪئي. انهن وراڻيو ته ڪيترائي ماڻهو آهن جيڪي علامه آءِ.آءِ.قاضي جي پير ۾ دفن ٿيڻ جي خواهش ظاهر ڪندا. انهن جو ڇا ٿيندو. مون عرض ڪيو ته سائين بلوچ صاحب جن عام ماڻهو نه آهن جهڙي طرح علامه صاحب يونيورسٽي ۾ تدريسي عمل ڪرائڻ وارو پهريون وائس چانسلر هو، اهڙيءَ طرح سائين بلوچ به پهريون پروفيسر آهي ۽ سندس سنڌي لوڪ ادب ۽ تعليمي نظام ۾ بيحد گهڻيون خدمتون آهن. وي.سي صاحب وراڻيو ته اها ڳالهه درست آهي ۽ مون کي به بلوچ صاحب لاءِ تمام گهڻو احترام آهي، پر ان مسئلي لاءِ سينڊيڪيٽ کان اجازت وٺڻي پوندي. پاڻ وڌيڪ فرمايائون ته توکي خبر آهي ته سينڊيڪيٽ ۾ ڪجهه ماڻهو آهن جيڪي ان ڳالهه جي مخالفت ڪندا ۽ جي اهو فيصلو ٿي ويو ته علامه صاحب جي مزار وٽ ڪنهن کي به دفن نه ڪيو وڃي ته اهڙي صورت ۾ بلوچ صاحب جي حسرت پوري ڪانه ڪري سگهبي. آخر ۾ وي سي صاحب چيو ته في الحال ان ڳالهه کي ڇڏي ڏجي ۽ جڏهن وقت ايندو ته پوءِ ڏٺو ويندو.

ان ڳالهه ۾ به مصلحت هئي. نيٺ وقت اچي ويو ۽ نذير احمد مغل جيڪو هن وقت سنڌ يونيورسٽيءَ جو وائس چانسلر آهي، بنا ڪنهن جهجهڪ جي هن عظيم شخصيت جي وصيت کي پوري ڪرڻ جي لاءِ ڪنهن به سينڊيڪيٽ کان اجازت جي ضرورت محسوس نه ڪئي، ۽ درحقيقت ٿيڻ به ائين ئي گهرجي ها، ڇو ته بلوچ صاحب جهڙي خداداد ۽ هڏ ڏوکي شخصيت جا مالڪ صدين ۾ ئي پيدا ٿيندا آهن ۽ انهن جي ڀرپور خدمتن جي عيوض به گز زمين ڏيڻ لاءِ سينڊيڪيٽ يا ڪنهن اداري کان اجازت طلب ڪرڻ يقيناً نامناسب ٿيندو. شال الله تعاليٰ بلوچ صاحب کي جنت نصيب فرمائي (آمين)

ڊاڪٽر حبيب الله صديقي

ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ- علم جو روشن مينار

علم هڪ بيڪنار سمنڊ آهي جيڪو دنيا جي سيني ڪنارن سان لڳي ٿو. منهنجو استاد ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ به علم جو هڪ سمنڊ هو، جيڪو اسان جي سوالن جي سيني ڪنارن سان ملندو هو. تاريخ جاگرافي، سنڌي ساهت، آثار قديمه ۽ جديد سنڌ جي باري ۾ اسان جي سوالن جا جواب سائين وٽان ئي ملندا هئا، جيڪي مدلل ۽ مفصل هوندا هئا. ڊاڪٽر بلوچ صاحب علم جي اُڃ اُجهائيندڙ استاد هو، جنهن کي هاڻي سندس تحقيق، تحرير، تدوين ۽ ڪتابي صورت ۾ موجود مواد ۾ پرکي سگهون ٿا.

اسان جي ٽهي، جنهن ڊاڪٽر بلوچ صاحب کي ڏٺو، ٻڌو ۽ ساڻس رهاڻيون ڪيون، سا سندس علمي، ادبي ۽ شخصي ورثي کي آسانيءَ سان سمجهي سگهي ٿي، ليڪن ٻي ٽين ۽ چوٿين ٽهي وٽ سندس شناس، ڄاڻ ۽ فائدو ضرور پهچڻ گهرجي.

انهيءَ مقصد خاطر سندس وفات جي تاريخ 16- اپريل 2011ع کان وٺي اڄ تائين متعدد گڏجاڻيون قرارداد، مجتائون ۽ پيٽائون پيش ڪيون ويون آهن ۽ وڃن پيون.

هي اوائلي دور آهي ڊاڪٽر بلوچ صاحب شناسيءَ جو ۽ سندس ڇڏيل ورثي کي بچائڻ ۽ وڌائڻ جو. پويان انهيءَ مان لاڀ حاصل ڪندا.

تاريخ 9- مئي 2011ع تي سنڌ اسيمبلي سائين ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي خدمات ۽ شخصيت جي مڃتا جو هڪ ٺهراءُ پاس ڪيو.

محض ثناخواني، ساراهه ۽ مڃتا ڪو مقصد نه آهي، اهو وقتي وڌاءُ به ٿي سگهي ٿو، جيڪو وقت پڄاڻان ملئو ٿي ويندو. مقصد انهيءَ ڳالهه سان آهي، جنهن جي پنيان ڊاڪٽر بلوچ پنهنجي سڄي ڄمار جاکوڙيندو رهيو. اهو مقصد هو، سنڌ شناسي، علمي آسودگي، قومي ترقي، تعليم، تهذيب، وڏڙن جي ورثي جي ڄاڻ ۽ سنڀال ڪرڻ.

سائين جو گهر به هڪ ننڍڙو ميوزم ۽ جانورن جو واڙو به هوندو هو، انهيءَ باري ۾ پڻ گهڻو ڪجهه لکيو ويو آهي، جيڪو پڙهڻ گهرجي.

سائين مرحوم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ هڪ ذاتي سبق ڏنو، سهپ جو، برداشت جو، صوفي مت جو سبق، مخالفن کي برداشت ڪرڻ ۽ ڪنهن سان ڪينو نه رکڻ جو سبق مون سائينءَ کان سکيو، مخالف نڪته‌چينيءَ جو سنو جواب نه ڏيندا هئا، ليڪن بعد ۾ پنهنجي ڪتابي تحرير ۾ انهيءَ جي موزون وضاحت ڪري ڇڏيندا هئا.

وقت، قول ۽ فرض جي پابنديءَ جا سبق به سائين مرحوم پنهنجي ذاتي ڪردار جي ذريعي ڏنا. وسندڙ مينهن، سيءَ جي لُهري ۽ آچر جي ڏينهن کي ڏسندي اسان شاگردن سمجهو ته ڊاڪٽر صاحب جن اڄ سيمينار پوئتي ڪري ڇڏيندا، ليڪن عين ٽائيم تي ڏٺوسين ته سائين ڇٽي کوليو، گپ ۾ پير پُسائيندو اچي پيو! اچڻ سان چيائين:

"A very lovely Season! Let us get to work!"

يعني- "ڏاڍي پياري موسم آهي، اچو ته ڪم کي لڳي وڃون!"

سائينءَ مرحوم جون اهڙيون سوين ڳالهيون آهن، جيڪي هاڻي اسان کي سهيڙي ڇڏڻ گهرجن، انهن مان هلندڙ ۽ ايندڙ پيڙهين کي لاڀ حاصل ٿيندو ۽ عملي زندگيءَ جي لاٽ لهندا!

سائين پاڪستان کان ٻاهر ملڪن جي علمي ۽ ادبي حلقن ۾ سڃاتو ويندو هو، تنهنڪري سندس مهابي سنڌ جي دنيا ۾ جديد سڃاڻپ ٿي، جڏهن هتان جي ڪو سنڌي ڪنهن ٻاهرين ملڪ ۾ ويندو هو ۽ ٻڌائيندو هو ته هو سنڌ (پاڪستان) کان آيو هو، ته هڪدم ڪانئن سوال پڇيو ويندو هو.

"Oh! where Dr. Baloch Belongs to?"

"اڇا! جتان جو ڊاڪٽر بلوچ آهي؟"

انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي جي هڪ رٿا موجب زنده مثالي شخصيتن جا سندن ذاتي زندگي بابت ڊگها انٽرويو ورتا هئا. انهيءَ شرط سان، ته اهي آڊيو، وڊيوز شخصيت جي وفات يا پنجاهه سالن گذرڻ بعد ظاهر ڪيا ويندا. سائين ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو اُهو انٽرويو جلد از جلد پڌرو ٿيڻ گهرجي.

زندگيءَ ۾ ڊاڪٽر صاحب جا مداح به گهڻا هئا، پر مخالف به هئا. انهن مان ڪي منهن تي تعريف ۽ تعظيم ڪندا هئا، پر پرپٺ گِلا ۽ نڪتہچيني به ڪندا هئا. هن عظيم استاد ۽ مثالي شخصيت جي گِلا ٻڌي، مون کي خليفي هارون الرشيد جو پنهنجي ڪم ظرف مخالف کان شڪواهه ٻڌي، ورجايل محاورو ياد ايندو هو:

أنفٌ فِي الماءِ اِستٌ فِي السّماءِ

يعني نڪ پاڻي ۾ ۽ مقعد آسمان ۾. انهن گِلاخورن جو اصل مقصد پاڻ کي مٿاهون ڏيکارڻ هوندو هو. ڊاڪٽر بلوچ صاحب پاڻ سان واعدو ڪري ڇڏيو هو ته هو ڪڏهن به ڪنهن جي اجائي تنقيد جو جواب نہ ڏيندا، جنهن سان وقت ضايع ٿئي ۽ سندن علمي ۽ ادبي ڪم ۾ رڪاوٽ پيدا ٿئي.

وَفا ڪنيم و ملامت ڪشيم و خوش باشيم،
ڪہ در طريقت ما ڪفرسيت رنجيدن.

(وفائون ڪندا آهيون ۽ انهن جي عيوض طعنا ۽ مهڻا سهندا آهيون، پر پوءِ به خوش رهندا آهيون، ڇاڪاڻ ته اسان جي دين ۾ وفائن جي عيوض ملندڙ مهڻن تي ناراض ٿيڻ ڪفر آهي).

ڊاڪٽر بلوچ صاحب علم جا سمنڊ هئا، پاڻ هميشہ سيني کي پنهنجي علم سان فيضياب ڪيو ۽ رهنمائي ڪئي. پاڻ پنهنجي وڏن، مٽن، مائٽن ۽ استادن جا ٿورا ۽ احسان هميشہ پيا ڳائيندا هئا، انهن کي ڪڏهن به نہ وساريائون، جنهن سان اسان کي به اهو سبق ملي ٿو ته اسين به پنهنجي وڏن جي نقش قدم تي هلون. جن جا اسان تي احسان ۽ ٿورا هوندا آهن، تن کي هرگز نہ وساريون. اسان وٽ ته اڪثر ائين ئي ٿيندو آهي ۽ ڪنهن جي چڱائي جي بدلي ۾ اسين ان کي تڪليفون ڏيندا آهيون ۽ چوندا آهيون ته فلاڻو ته منهنجي علم جي اڳيان ڪجهه بہ ڪونهي، پر ڊاڪٽر صاحب هر ننڍي وڏي جي رهنمائي ڪئي، انهن کي علم سيکاريو ۽ انهن کان سکيا بہ ۽ انهن جي همت افزائي ڪئي.

ڊاڪٽر بلوچ صاحب کان اسان ڪڏهن بہ ائين نہ ٻڌوسين ته فلاڻو ڏکيو ڪم ٿي نہ سگهندو، بلڪ ائين چوندا هئا ته ڪم ٿيندو ۽ جلد ٿيندو ۽ انهيءَ جذبي سان اسين بہ جڏهن ڪو ڪم ڪنداسين ته يقيناً اهو بہ ٿي ويندو. ڊاڪٽر بلوچ صاحب 94 سالن جي عمر ۾ وڏا وڏا ڪم ڪرڻ جا ارادا رکندو هو، جنهن مان صاف ظاهر آهي ته ڊاڪٽر صاحب پنهنجي هڪ هڪ پل کي سجايو ڪندا هئا. ڪڏهن ان طرف خيال ئي ڪونہ ڪيائون ته عمر وڏي ٿي وئي آهي، هاڻ آرام ڪرڻ گهرجي. ڊاڪٽر صاحب جيترا ڪتاب لکيا آهن، اسين انهن کي اڃا تائين پورو پڙهي بہ نہ سگهيا آهيون. جڏهن ته ڊاڪٽر صاحب اهي ڪتاب لکڻ لاءِ تحقيق ڪان وٺي، پروف ريڊنگ ۽ پوءِ ڇپائي تائين ڪيڏي نہ محنت ڪئي هوندي پاڻ گهٽ ۾ گهٽ 5 ڀيرا هر ڪتاب جي پروف ريڊنگ ڪندا هئا.

سنڌ يونيورسٽيءَ جي قيام ۾ قبلہ علامہ آءِ.آءِ.قاضي سان پاڻ پيش پيش هوندا هئا. سنڌ يونيورسٽي واري علامہ آءِ.آءِ قاضي ڪئمپس ڄامشورو جي سرزمين بہ ڊاڪٽر صاحب تجويز ڪئي. جڏهن ته علامہ صاحب ڊاڪٽر صاحب کي سنڌ يونيورسٽيءَ جو سڀ کان پهريون پروفيسر مقرر ڪيو. ڊاڪٽر صاحب 2010ع ۾ سنڌ يونيورسٽيءَ کي پنهنجي ذاتي کيسي مان ڏهہ لک رپين جي رقم ڏني، تہ جيئن يونيورسٽي وارا هر سال ٽن پوزيشن هولڊر شاگردن کي پنهنجي سوني جا تمغا علامہ صاحب جي نالي سان ڏيندا رهن، خير سان اهو ڪم 2010ع ۾ سنڌ يونيورسٽي شروع بہ ڪري ڇڏي آهي.

اهڙي طرح ڪيڊٽ ڪاليج لاڙڪاڻي جي پرنسپال صاحب محمد يوسف شيخ کي 20 لک رپيا بہ ذاتي عطيي طور ڏنائون، تہ اهي هُتي "مينار علم" پنهنجي استاد محترم علامہ آءِ.آءِ.قاضي جي نالي سان تعمير ڪرائن. اهو مينار پڻ 90 سيڪڙو تعمير ٿي چڪو آهي ۽ ڊاڪٽر صاحب فيبروري 2011ع ۾ لاڙڪاڻي ڪيڊٽ ڪاليج جو تعليمي دورو ڪري، ان مينار کي ڏسي ڏاڍا خوش ٿيا. ڊاڪٽر صاحب پنهنجا سمورا ڪتاب ادارن کي ڇپائڻ لاءِ بنا معاوضي ڏنائون، ڪڏهن بہ ڪنهن کان رپيو نہ ورتائون.

سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ جي چيئرمن ڊاڪٽر صاحب کي هڪ جلدي لغت جي اشاعت جي رائلٽي

طور هڪ لک رپين جو چيڪ موڪليو، ڊاڪٽر صاحب هڪدم اهو چيڪ اٿارٽيءَ کي واپس ڪيو ۽ لکيو تہ مون پنهنجي ڪنهن ڪتاب جي رائلٽي نہ هن کان اڳ ۾ ڪڏهن ورتي آهي ۽ نہ هاڻي وٺندس.

ڊسمبر 2010ع تي ڊاڪٽر صاحب جن گوڏن ۾ تڪليف هئڻ ڪري علامہ آءِ آءِ قاضي چيئر ڇڏڻ جو فيصلو ڪيو ۽ وائيس چانسيلر صاحب کي لکي موڪليائون تہ 31- ڊسمبر تي توهان جو ڪو نمائندو اچي ۽ مون کان آفيس جي چارج وٺي، پر افسوس انهن جي طرفان انهيءَ ليٽر جوڻ ڪو جواب آيو ۽ نہ ئي وري ڪو ماڻهو چارج وٺڻ لاءِ پهتو، جڏهن تہ سنڌ يونيورسٽي وارن کي گهرجي ها تہ هو ڊاڪٽر صاحب کي سنڌ يونيورسٽي جي خدمت جي عيوض علامہ آءِ آءِ قاضي چيئر جون سڀ سهولتون گهر ۾ مهيا ڪري ڏين ها، پر اهو بہ ڪونہ پيا ڪري سگهن تہ گهٽ ۾ گهٽ ڊاڪٽر صاحب کان چارج وٺڻ لاءِ سندن ڏانهن ڪو پروگرام ملهائن ها.

ڊاڪٽر بلوچ صاحب جن ڪچهرين جا ڪوڏيا ۽ محفلن جا مور هوندا هئا. سندن اصل مقصد زميني حقيقتن، مقامي روايتن ۽ تاريخ تي تحقيق ڪرڻ هو. هو پاڻ کي علم جو خادم لکندا هئا ۽ انهيءَ جي حصول لاءِ هنڌ هنڌ هلي ويندا هئا. پاڻ شاهہ ڪريمؒ جي هن بيت تي عمل پيرا هئا:

پنڌي پرينءَ لاءِ، ويلا ڪندي وَٺُ
ڪٿان ملندءِ پورڙو، ڪٿان ملندءِ پَٽُ.

اهڙي طرح 1953ع جي بهار رُت کان وٺي 2000ع جي نومبر جي ٿڌڙي موسم تائين ٻائيتاليهہ ڪچهرين جو وچور "ڊاڪٽر بلوچ- هڪ مثالي عالم" ڪتاب ۾ ڏسي، سگهجي ٿو. تاهم اهو وچور مڪمل نہ آهي. منهنجي ڳوٺ پاٽ شريف جيڪا سڄي رات ڪچهري ڪيائون، انهيءَ جو ذڪر ڪيل نہ آهي، جنهن مان سمجهجي ٿو تہ اهڙيون ڪيتري ڪچهريون ذڪر ڪرڻ کان وانجهيون رهجي ويون آهن، جن کي ياد هجن، سي ظاهر ڪن تہ علم ۾ اضافو ٿيندو.

منهنجي استاد مرحوم جون ڳالهيون اڻکٽ آهن سندن مثالن ۽ اصولن کي جمع ڪرڻ لاءِ وقت ۽ محنت درڪار آهي. اُنهيءَ ڪم ۾ سندن نالي سندن ئي زندگي ۾، حڪومت سنڌ جي طرفان قائم ڪيل، ڊاڪٽر اين.اي بلوچ انسٽيٽيوٽ فار هيريٽيج ڊيولپمينٽ کي پنهنجو حصي جو ڪردار ادا ڪرڻو پوندو.

⊡

۹

ڪن پلڪ، گهڙي، هَوَ.
ٿوري نرتہ ٽَنءُ، ٽَوَ.
سوَڙ پوش چون چَوَ.
ڪَپ، گهپ، ڪپ، ڪَوَ.
ڳريل لاک، جڙ، جَوَ.
جُجون، جَر، قوتہ يَوَ.
ٻپہ ڊاءِ، وڏا پَوَ.
ڪن جوان ڪُڏ، رَوَ.
تک تاب وڏا ٿَوَ.
پوڪين جَوَ لڻين جَوَ.
دل صاف سڄڻ سَوَ.

هہ

ڪرَ! ڪير ڪنهن سان ڪُهہ.
ڪري ٻهنش ڪير ٻُهہ.
ڪلُي ٽاهہ ڪير ٽهہ.
پنهنجي ڳالهہ تان ڪي لهہ.
ڇڏي گوڙ، ڇڏي گهَہ.
ڪري ٽاهہ ڪجهہ ٽهہ.
ڪري ڀؤ ڪين ٻهہ.
ڪجهہ ڪاڻ، ڪجهہ وهہ.
ڪجهہ ويهہ، ڪجهہ ڪهہ.
ڪجهہ سڻ، ڪجهہ سهہ.
ڪري ٻهنش ڪير ٻهہ.

- ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ

ٽماهي "مهراڻ" 1969/2/1ع

محمد قاسم سومرو ڪنڊياروي

ڊاڪٽر بلوچ صاحب جن جون مون تي مهربانيون

شيخ سعدي رحمة الله عليه لکيو آهي ته:

نِعمَ الأميرُ عَلیٰ بَابِ الفَقِيرِ وَبِئسَ الفَقِير عَلیٰ بَابِ الامِيرِ. يعني اهو امير بهتر ۽ ڀلو جيڪو فقير جي دروازي تي پاڻ وڃي پهچي ۽ اهو فقير ڪسو آهي جيڪو ڪنهن امير جي در تي وڃي پهچي، ۽ جناب ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ صاحب جن بزرگن جي مٿئين قول تي عمل ڪندي ڪيترا دفعا ڪنڊياري منهنجي غريب خاني تي تشريف فرما ٿيا.

هڪ ڏينهن پنهنجي پاڙي واري مسجد ۾ ٻيهريءَ جي اذان ٿي ڏنم ته مسجد جي ٻاهران ڪا گاڏي اچي بيٺي. اذان پوري ڪري ٻاهر ڏٺم ته گاڏيءَ مان ڊاڪٽر بلوچ صاحب ۽ ٻيو به ڪو صاحب لهي رهيا آهن. آءٌ ٻاهر نڪري ساڻن مليس. عرض ڪيم ته سائين! لائبريريءَ جو دروازو کولرايان، توهان ويهندا؟

مون کي چيائون ته، ويهنداسون ڪونه. آءٌ خيرپور ڪنهن ڪم سانگي ويو هوس اتان موٽي حيدرآباد وڃان پيو پر دل ۾ چيم ته، ڪنڊياري مان لنگهي وڃان ۽ هنن دوستن سان نه ملان، اهو مناسب نه آهي. تڏهن لڙي هت هليو آيس. توهان جي ملاقات ۽ زيارت ٿي. هاڻي اسان کي اجازت ملي. مون چيو ته، سائين ائين نهي ته نٿو، پر جيئن توهان کي مناسب نظر اچي. پوءِ ته ڊاڪٽر صاحب جن موڪلائي حيدرآباد روانا ٿي ويا. ان ڏينهن گهڻو ڪري سيد ضياء الدين شاهه صاحب اڳڻ وارو ساڻن گڏ هو، والله اعلم.

ان کان اڳ ۾ ڊاڪٽر بلوچ صاحب سهي سنبري اسان جي لائبريري ڏسڻ لاءِ نڪتو هو، ڪنڊياري پهچي منهنجي پڇا ڪرائي اچي پهتا. ان ڏينهن نورچشم مولوي محمد ادريس پڻ اتي هو. پوءِ ته ڪافي وقت پئي ڪتاب ڏٺائون ۽ ڪتابن متعلق پئي ڪچهري ڪيائون. مون جنهن به مشهور عربي ڪتاب جو نالو ڪنيو پئي ته ڊاڪٽر صاحب جن کي ان ڪتاب کان اڳم ئي واقف ڏٺم. مون علامه ازرقيءَ جي ڪتاب اخبار مڪه جو نالو ڪنيو ته ان مان ڪجهه حوالا ٻڌائي ويا.

اسان جي لائبريريءَ لاءِ هڪ وڏو قلمي سنڌي ڪتاب تحفي طور ڏيڻ لاءِ ڪنيو آيا هئا. اهو اسان کي ڏنائون، قلمي ڪتاب جا منڍ وارا ۽ آخر وارا پنا ڪونه آهن. گهڻو ڪري مولانا عبدالله نرئي وارن جو لکيل سيرت النبي ﷺ جي موضوع تي آهي.

مون کي فرمايائون ته، حيدرآباد اچڻ ٿئي ته مون سان ملجو، توهان کي ڪجهه ڪتاب هن قاسميه لائبريري لاءِ ڏيندس ۽ ڪجهه ڏينهن کان پوءِ جڏهن حيدرآباد ويس، تڏهن ساڻن مليس. پوءِ ته پنهنجي تصنيف ڪيل ڪتابن مان ڪوڙ ڪتاب مون کي ڏنائون.

ان کان پوءِ ٻيو دفعو به منهنجي مڪتب ۾ آيا. ان ڏينهن مولوي محمد ادريس صاحب لائبريريءَ ۾ ڪونه هو. ڪتابن کي ڏسندي هڪ قلمي ڪتاب جو فوٽو ڪاپي ڪين پسند آيو ۽ اهو فوٽو ڪاپي ڪرائڻ لاءِ مون وٽان کڻي ويا ۽ ٿورن ڏينهن کان پوءِ ڪتاب واپس موڪليائون.

ڊاڪٽر بلوچ صاحب جن وفات کان ڪجهه مهينا، يا سال ڪ اڳم به مون وٽ آيا، سندن نياڻو ميان عرض محمد ۽ هڪ پوٽو ساڻن گڏ هو. اچڻ سان فرمايائون ته اندر لائبريريءَ ۾ ڪونه ٿو هلان. جو گوڏن ۾ سور اٿم. ڪرسيون ٻاهر ڪيرايو، ته هت ٻاهر ٿا ويهون. مون ڪرسيون ڪيرايون، پاڻ ويٺا خوش و خير عافيت کان پوءِ چيائون ته آءٌ ٽن ڪمن سان آيو آهيان:

(1) سنڌي عالم فارسي ۾ شاعري ڪئي هجي، ته ان عالم جو تعارف ۽ سنڌس فارسي شاعري گڏ ڪري لکي ڏيو. جيئن ڪتاب تذڪرة الشعراء جي ڪنهن جلد ۾ اچي.

(2) توهان وٽ سنڌيءَ ۾ لکيل سڀ کان قديم قلمي ڪتاب ڪهڙو آهي؟

(3) مخدوم محمد هاشم ٺٽوي صاحب جا هٿ اکر توهان وٽ آهن؟

مون نورچشم مولوي محمد ادريس کان موبائيل تي اهي سوال پڇي ڊاڪٽر صاحب کي مثبت جواب ڏنا تہ:

درٻيلي جي مخدوم محمد دائود صاحب فارسي شاعري ڪئي آهي، اها شاعري اسان جي سڳي ڏاڏي مولوي محمد عالم سومري جي بياضن ۾ لکيل آهي. انشاءالله اها لکي توهان ڏي موڪليندا سين.

اسان جي لائبريريءَ ۾ سڀ کان قديم سنڌي ڪتاب مقدمة الصلواة (جنهن کي ابوالحسن جي سنڌي چوندا آهن) جو قلمي نسخو آهي جيڪو ٻارنهن سؤ هجريءَ ۾ لکيو ويو آهي. جڏهن تہ ان ئي ڪتاب جو قلمي نسخو ڊاڪٽر بلوچ صاحب جن وٽ پڻ آهي، پر اهو ٻارنهن سؤ پندرنهن هجريءَ جو لکيل آهي سوبہ کنڊياري جي هڪ ڪاتب قريشيءَ جي هٿ اکرن ۾ آهي ۽ اهو ڪتاب ڊاڪٽر صاحب وارن شايع پڻ ڪرايو هو ۽ اسان وارو قلمي نسخو ڊاڪٽر صاحب جن وٽ محفوظ قلمي نسخي کان پندرنهن سال اڳ لکيو ويو.

مخدوم جي هٿن سان لکيل صرف هڪ ورق قلمي، اسان وٽ موجود آهي. مطلب تہ ان ڏينهن ان قسم جي ڪچهري ڪري ڊاڪٽر بلوچ صاحب جن واپس وريا.

مون کي 5 جنوري 1965ع ۾ ماستريءَ جو آرڊر ضلع سانگهڙ ۾ مليو ۽ پهريون اسڪول الهداد لغاري مليو. جيڪو پرائمري اسڪول جعفر خان لغاريءَ جي برانچ هو، اتي رهندي ڊاڪٽر صاحب جن بابت ڄاڻ حاصل ٿي پر آءٌ ساڻن ملڻ لاءِ نہ ويندو هوس. دل ۾ چوندو هوس تہ آءٌ مسڪين ماستر ۽ هو وڏا ماڻهو انهن وٽ منهن جو وڃڻ نهي ٿي نٿو، پر جڏهن 1986ع ۾ منهنجو لکيل ڪتاب ”قبا ۽ قبر پرستي“ ڇپيو، تڏهن ڪتاب جي ڪاپي ڪٺي حيدرآباد يونيورسٽي اولڊ ڪئمپس ۾ بلوچ صاحب جن کي هديتاً ڏيڻ لاءِ پهتس. ڊاڪٽر صاحب جن ڪتاب ڏسي چيو تہ: ابا! بزرگن تي قبا تہ پلي هجن. مون چيو تہ، سائين! مون وري دليل لکيا آهن تہ قبا نہ هجن. ڊاڪٽر صاحب جن وڏيڪ ڪونہ ڪُڇيا.

۽ جڏهن 2004ع ۾ منهنجو لکيل ڪتاب ”سوانح حيات حضرت سائين پير وارا“ ڇپيو. تڏهن ڪتاب جي ڪاپي کين ڏيڻ لاءِ اولڊ ڪئمپس ويس. بلوچ صاحب جن ڪتاب ڏسي فرمايو تہ ننڍن تي وڏن جو اهو قرض آهي ۽ تو اهو قرض ادا ڪيو آهي.

بلوچ صاحب جن جي وفات جو ٻڌي نورچشم مولوي محمد ادريس کي فون ڪيم تہ بلوچ صاحب جي جنازي ۾ شرڪت ڪري ۽ ٻئي ڏينهن آءٌ بہ مسلم سوسائٽيءَ ۾ تعزيت لاءِ حاضر ٿيس پر اُتي شاميانن ۾ پٽن پوٽن مان ڪوبہ نہ هو جو صبح جو ٽائيم هو. پوءِ ميان عرض محمد جو پڇائي، اُن سان ملي تعزيت ڪيم.

فجزاه الله عَنّا جَزاءً حَسَنا

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ريڊيو پاڪستان حيدرآباد جي پروگرام 'ساٿيهہ جا سينگار' ۾ (1972ع)

محمد هاشم لغاري

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ـ همٿ وارو انسان

سنڌ ڌرتي ڪيئي ماڻڪ موتي ۽ لعل پيدا ڪيا، ڊاڪٽر بلوچ صاحب به انهن مان هڪ هو. سائين سان واقفيت تڏهن ٿي جڏهن اسان ٽنڊي ڄام جي زرعي ڪاليج ۾ پڙهندا هئاسين. اسان جي داخلا کان به سال پوءِ سندس فرزند رفيق لغاري به اچي ٽنڊي ڄام ۾ داخلا ورتي ۽ هو اسان جي دوستيءَ جي حلقي ۾ شامل ٿي ويو. ان جي واسطي سان سندس اولڊ ڪيمپس واري گهر حيدرآباد ۾ ڊاڪٽر بلوچ صاحب سان ملاقات ٿي. اهو پانيان ٿو ته 1966ع يا 1967ع جو سال هو. ان وقت اسان شاگرد هئاسين. ان ڪري سائينءَ سان ڪو بحث نه ٿي سگهيو. ان وقت ڊاڪٽر نظر حسين لغاري ۽ هڪ به ٻيا به دوست گڏ هئا.

ان کان پوءِ وري سال 1973ع ۾ منهنجي NDVP ۾ ڪم ڪرڻ جو موقعو مليو ته سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ آفيس کولڻ لاءِ ڊاڪٽر بلوچ صاحب سان ملاقات جو موقعو مليو. تڏهن ڊاڪٽر بلوچ صاحب اتي وائيس چانسيلر هو. ان وقت اسان جو آفيسر هو- محمد رمضان شيخ، سو اسان ان ڪم ۾ جُنبي وياسين. ڊاڪٽر بلوچ صاحب اسان جي ڏاڍي مدد ڪئي. اسان کي NDVP جي آفيس لاءِ Administration Block ۾ هڪ مناسب ڪمرو ڏنو. باقي فرنيچر وغيره پنهنجو ورتوسين. آفيس جو افتتاح پيار علي الانا ان وقت جي وزير تعليم ڪيو. مون سان اهو زباني واعدو ڪيو ويو ته توهان هتي Staff Officer ضرور ڪم ڪندؤ. پر، عين ان وقت خبر پئي ته اتي مير لطف علي ٽالپر صاحب کي Staff Officer مقرر ڪيو ويو آهي. حالانڪ مون ڏاڍي محنت ڪئي هئي. ايتري قدر جو بورڊ هڻڻ لاءِ مون خود هنن سان گڏ ڪڏا کوٽي بورڊ لڳايو هو. پوءِ مون کي ٽنڊوڄام ۾ Staff Officer ڪري رکيو ويو. ان ڪري ڊاڪٽر صاحب سان گهڻ رابطو رهيو.

وري جڏهن سال 1979ع ۾ اسلام آباد نوڪري ڪرڻ جو موقعو مليو. ان کان پوءِ وقت به وقت ڊاڪٽر صاحب سان رابطو رهيو. ان وقت ڳوٺ جعفر خان لغاري جا ٻيا به سائي جهڙوڪ: محمد خان لغاري، عبدالرحمٰن لغاري، محمد بخش لغاري، يوسف لغاري ۽ ٻيا ڪيئي نوجوان آهستي آهستي اچي اسلام آباد پيڙا ٿيا. اُتي سنڌ گريجوئيٽس ايسوسيئيشن جي پليٽ فارم تي ڪم ڪندا هئاسين. ان وقت اسلام آباد ۾ سنڌي نوجوانن کي نوڪريون جام مليون. ان ۾ خاص طرح سان لغاري ۽ چنڙ گهڻي تعداد ۾ هئا. اهو ضروري نه هوته هڪ طبقي جي مدد ٿي ۽ ٻي جي نه، پر هتي ٻيو حساب هو جيڪي ماڻهو همت ڪري پهتا انهن کي روزگار ملي ويو.

جڏهن سنڌ گريجوئيٽس ايسوسيئيشن جي ميمبرن تي ضياء سرڪار جي ڪاوڙ ٿي، ته اسان سنڌي ادبي سنگت کي اڳتي آندو ۽ اُن جون گڏجاڻيون شروع ٿيون. سنڌي ادبي سنگت قائم ڪرڻ ۾ ڊاڪٽر حاجي خان ڪيريي جو وڏو هٿ هو. هن ڪوشش ڪري هڪ لائبريري به قائم ڪئي جنهن ۾ اسان سڀ شامل هئاسين. مون کي ياد آهي ته ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ به ان ۾ شرڪت ڪئي هئي. هو اسان جي دوستن جي لکڻين تي

شاباس ڏيندو هو ۽ چوندو هو- ”واهه سائين واهه!“ ان کان علاوه سدائين هدايت ڪندو هو ته محنت سان ڪم ڪريو ته ڪاميابي اوهان جا قدم چمندي. ان دوران هو پنهنجي ڳوٺ جي ماڻهن لاءِ سفارشي چٺيون سرائيڪي ۾ لکي موڪليندو هو. اسان به وس آهر ڪوشش ڪنداهئاسين. پوءِ ڪم ٿي ويندا هئا، پوءِ اٿين اسلام آباد ۾ اسان جي سنڌين جو تعداد وڌندو رهيو. اڳ ۾ تمام ٿوري تعداد ۾ هوندا هئا.

ان سلسلي ۾ جن ماڻهن ڪوشش ڪئي، انهن ۾ نجم الدين مگريو، محمد يوسف ميمڻ، قربان بلوچ، محمد صديق مشوري، غلام علي شيخ، ابراهيم نظاماڻي، ڊاڪٽر حيدر سنڌي ۽ ٻيا شامل هئا. ڊاڪٽر صاحب جي ڳوٺ جو هڪ ماڻهو عمر خان لغاري به اسلام آباد ۾ آيو. ان کي علامه اقبال يونيورسٽيءَ ۾ نوڪري ملي. ان جو قصو ٻڌائڻ ضروري آهي. هيءَ جڏهن ڳوٺان نڪتو ته اسلام آباد پهچڻ لاءِ هن وٽ ڀاڙو نه هو. ڏس پتا پڇي روزانه مزدوري ڪندو اچي اٽڪل 20 ڏينهن ۾ اسلام آباد پهتو. مون کي پاڻ ٻڌايائين ته هڪ شهر ۾ هڪ مٽيءَ جو دڙو ڪڍڻو هو. اندازو ڪيو ويو ته هي پنج ڏينهن وٺندو، ان ڪري سؤ رپيا تاريخ مزدوري طئي ٿي. عمر خان 6 فوٽ قد وارو، وڏين مڇن سان همت وارو انسان هو، هن اهو دڙو هڪڙي ڏينهن ۾ پٽي ڪم پورو ڪيو. وري جو هيءَ اسلام آباد جي گهٽين ۾ وڏي ورن واري شلوار پائي مڇون وٽيندو هلندو هو ته هڪ ڏينهن پوليس هن کي ڏاڙيل سمجهي وٺي ويئي. ڊاڪٽر صاحب چيو: بابا هن جي پوئواري ڪريو. ٻوڙي ڏکي همراهه کي ڇڏايوسين.

ڳوٺ عيد وغيره تي اچبو هوته ڪو نڪو ماڻهو گهر جي سنڀال لاءِ ويهاربو هو. هڪ هفتي عمر خان اتي ويهاري آياسين. واپسي تي پر واري گهر نذير صاحب جي گهر واري ٻڌايو ته: ”اتني بڑي مونچھين اور شلوار مين ني کبھي نهين ديکھي.“

انهيءَ وقت دوران سائين مولوي عبدالڪريم لغاري (منهنجو استاد) ڪتاب- ”تذا وڻ ولهار جا“ لکيو ته مون کي چيائون ته بابا اوهان اسلام آباد ۾ رهندا آهيو، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ کان هن ڪتاب جو مهاڳ لکائي وٺو. آءٌ سائين بلوچ صاحب وٽ حاضر ٿيس ۽ هِنن مهاڳ لکي ڏنو. بعد ۾ ڊاڪٽر بلوچ صاحب ٻڌايو ته انهيءَ ڪتاب کان متاثر ٿي مون پنهنجي ڳوٺ جعفر خان لغاري تي ڪتاب لکيو. پاڻ چوندا هئا ته جيڪڏهن هر ڳوٺ جو پڙهيل ماڻهو پنهنجي ڳوٺ جو احوال لکي ته سنڌ جي ڳوٺن جي هڪ وڏي تاريخ تيار ٿي پوي. بعد ۾ مون اها ڳالهه مختلف اٿارٽيز تائين پهچائي ته جيڪڏهن تعلقي جي سطح تي اها اسڪيم ٺاهجي ته واقعي هڪ بهترين تاريخ تيار ٿي پوي.

سنڌ ۾ آءٌ مختلف عهدن تي رهيس. ان دوران به ڊاڪٽر صاحب سان رابطو رهيو. پاڻ هميشه لکڻ، پڙهڻ ۽ محنت ڪرڻ جي تلقين ڪندا هئا. ان دوران مون غلام خان پرڳڙي تي ڪتاب لکڻ وارو ڪم هٿ ۾ ڪنيو. اصل ۾ اهو ڪم مون پهرين اسلام آباد کان شروع ڪيو ۽ بعد ۾ جتي به موقعو مليو، لکندو رهيس. ان زماني ۾ پاڻ لاڙڪاڻي ۾ آيا، جتي آءٌ DCO هيس. پهرين دفعي ڊاڪٽر صاحب کي اهو ڪم ڏيکاريم. سائين ڏاڍو خوش ٿيو ۽ همت افزائي ڪيائون. منهنجي دل خوش ٿي ويئي ۽ اچان به جذبا جوان ٿيا. ان کان اڳ ۾ هڪ دفعي خواهش جو اظهار ڪيائون ته اوهان جي ڳوٺ مسڻ وڏي ۾ مولوي عبدالڪريم سان ملجي. خير ان جو بندوبست ڪيوسين ۽ ڊاڪٽر صاحب کي پهرين مسڻ وڏي ۽ بعد ۾ پنهنجي ڳوٺ قاضي نور محمد لغاري وٺي وڃڻ جو موقعو مليو ۽ اُتي سني ڪچهري به ٿي.

ٻي دفعي وري هڪ پروگرام ٺاهيو- ماڳ
ڏسڻ ۾ ادبي ڪچهري جو، جنهن ۾ نيلوفريءَ جا
ماڳ ڏناسين. پير ڪڪي ۾ سائين محمد هاشم
جي چانهه پيتي سين. اتي به حال احوال ٿيندا رهيا.
ان کان بعد اسان جي ڳوٺ ۾ ادبي گڏجاڻي ۽
محفل موسيقي ٿي، جنهن ۾ چاهت سان شرڪت
ڪيائون. انهيءَ ادبي گڏجاڻيءَ ۾ رئيس عبدالرحمان
لغاري، سائين فتح محمد ٿيبو، عبدالواحد عاصي
هَڪڙو، مولوي خليل ڪوسو، ڊاڪٽر عبدالعزيز
لغاري، ڊاڪٽر محمد ايوب، علي محمد ولهاري،
استاد غلام قادر، جان محمد جهانگي ۽ ٻين
شرڪت ڪئي. ان ۾ ٻين ڳالهين کان علاوه ڊاڪٽر
صاحب جان محمد جهانگي کان "ناسڪي" جي
باري ۾ تفصيل سان پڇيو. جان محمد جهانگي
ڪيس سموري تفيصل کان آگاهه ڪيو. آخر ۾
ڊاڪٽر صاحب حڪم ڪيو ته ڳاڙهي صدر جي
زيارت ڪجي جيڪو اصل پروگرام ۾شامل نه هو
پر پوءِ اُتي وياسين ۽ دعائون گهري واپس حيدرآباد
پهتاسين.

مون جڏهن ڪتاب پرگڙي صاحب تي پئي
لکيو ته پاڻ هفتي ۾ هڪ به دفعا يادگيري ڏياريندا
هئا ته ڪڏهن ڪتاب مڪمل ٿيندو ۽ ان لاءِ هميشه
همٿائيندا رهندا هئا. هن ڪتاب جو مهاڳ به ڊاڪٽر
صاحب لکيو. پاڻ ڪڏهن ڪڏهن گهر هليا ايندا هئا
۽ ڪمپيوٽر تي ڪتاب جو معائنو ڪندا هئا ۽
صلاحون پڻ ڏيندا رهندا هئا. جڏهن ڪتاب ڇپجي
تيار ٿيو ته ڏاڍو خوش ٿيا ۽ مون کي شاباس
ڏنائون، ۽ ڪتاب جي Launching ۾ اِهو
چيائون ته هيءَ هن صديءَ جو وڏو ڪتاب آهي.

آءٌ جڏهن سيڪريٽري تعليم ٿيس ته مون کي
خط لکيائون ته تعليم کي سڌارڻ جي ضرورت
آهي ۽ اوهان ئي ان ۾ ڪجهه ڪري سگهو ٿا. اهڙو
خط ان وقت جي وزير ڊاڪٽر حميده کهڙو صاحبه
کي به لکيائون. اسان پنهنجي ڪوشش ڪئي پر
پوءِ حسبِ معمول منهنجي بدلي ٿي ويئي ۽ اسان
جا خواب اڌورا رهجي ويا.

هو سدائين تلقين ڪندا رهندا هئا ته لکڻ جو
ڪم نه ڇڏيو ۽ اِها خدمت سدائين ڪندا رهو. مون
کي ڪافي دفعا اِهو چيائون ته ڪلهوڙن ۽ ٽالپرن
جي زماني ۾ جيڪو آبپاشيءَ تي ڪم ٿيو هو، ان
تي هڪ سٺي تاريخ لکي سگهجي ٿي. حيدرآباد ۾
سائين هر محفل جا مور هوندا هئا. پوءِ اُها ادبي يا
تاريخي هجي يا سنڌي نوجوانن کي C.S.S ۾ اول
اچڻ جي تقريب يا سندن سالگره، هو سدائين
نوجوانن کان به اڳرا نڪرندا هئا. سائين آفتاب
شاهه جاموٽ جي دعوت هجي يا دُر محمد پٺي وٽ
ٽنڊي محمد خان ۾ گڏجاڻي، هو سدائين وقت تي
ايندا هئا ۽ ڪلاڪن جا ڪلاڪ ويهي توجه سان هر
ڳالهه ٻڌندا هئا. هو ڪڏهن به ڪنهن جي باري ۾
گلا نه ڪندا هئا. آخري وقت ۾ به مون کي ياد
ڪيائون.

سندن رحلت کان ڏهاڪو ڏينهن اڳ سندن
ڏهٽي عارف لغاري فون ڪئي ته سائين اوهان کي
ياد ٿو ڪري. مون چيو جڏهن به سکر کان حيدرآباد
اچبو ته سائين سان ضرور ملبو پر پوءِ اهو موقعو
نه ملي سگهيو ۽ پکي پڃريءَ مان پرواز ٿي ويو.
مون کي عارف لغاريءَ اِهو به ٻڌايو ته آخري وقت
کان ٿورو اڳي اِهو چيائون ته محمد هاشم کي فون
ڪريو پر فون به نه ملي سگهيو ۽ اسان سائين سان
نه ڳالهائي سگهياسين. پر اِهو ضرور چاٺون ٿا ته
سائين ڊاڪٽر بلوچ صاحب اِهو چوڻ ٿي چاهيو ته
اُٿو قلم ڪٽو، لکو ۽ لکندا ئي رهو.

◙

عنايت بلوچ

آديسي آديس، هتان ڪري هليا...

(ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي ياد ۾)

اڄ ڪتابن جا ورق ويڳاڻا ٿا لڳن. سنڌي ثقافت، ٻولي، سنڌ جي تاريخ ۽ سنڌي لوڪ ادب جو چهرو مايوس، ملول ۽ اُداس نظر اچي رهيو آهي. سياري جي سيءَ ۾ مڇن تي ڪچهرين مچائڻ جو مور اسان کان جدا ٿي ويو. لطيف جي پيرن پنيان پير کڻي هر ان ماڳ مڪان تي پهچڻ ۽ لطيف تي مشاهداتي تحقيق ڪرڻ وارو اڪيلو ماڻڪ، لطيف جو پارکو ۽ لطيف جو وڻجارو سائين ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ لاڏاڻو ڪري ويو.

هڪ بيمثال عالم ۽ لاجواب محقق ظاهري طرح بقا جي اهڙي سفر تي راهي ٿي چڪو آهي جتان ڪوبه موٽي نه ايندو آهي، پر جي اندر جي اکين سان ڏسون ٿا ته لڳين ٿو محسوس ٿئي ته نه هو اسان جي دلين کان ڌار ۽ نه وري اسان کان هڪ پل لاءِ به پري ٿيو آهي. سنڌ جي شهرن، ڳوٺن، واهڻن، وسندين، ٿرن، برن ۽ پٽن تي سندن ئي قلم ڪيل ڪچهرين جي قولن، ٻولن ۽ گفتن جو غوغاءُ هر سنڌيءَ جي ڪنن ۾ گونجي رهيو آهي. مداحن، مناجاتن ۽ مولودن جون روح پرور محفلون جڏهن به مچنديون ته سندن چاهيندڙن طرفان پنهنجي محسن جو ذڪر پيار، پاٻوهه ۽ محبت ڀرين لفظن ۾ ڪيو ويندو. ڏور، ڏوهيڙن، ڳجهارتن، بيتن، مناظرن ۽ سينگار شاعري جي رهاڻ رچائڻ لاءِ جڏهن ۽ جتي به سنڌ جا سگهڙ گڏ ٿيندا ته انهن محفلن جي صدارت هاڻي به ڊاڪٽر بلوچ جي حوالي ڪئي ويندي ۽ سندن روح تراوت وٺڻ لاءِ اُتي ضرور موجود هوندو. مٿاهين سطح تي سنڌي ٻولي هجي توڙي ثقافت جا وسيع دائرا هجن، تهذيب، تمدن ۽ تاريخ تي تحقيق هجي يا لطيف شناسي جي جاکوڙ هجي، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ عالمن، اديبن، ليکڪن ۽ محققن جي سٽ ۾ تارن ۾ چنڊ جيان چمڪندو نظر ايندو.

اسان سنڌي پاڻ کي ڪيڏو نه خوش قسمت سمجهون ٿا جو اسان پنهنجي ايندڙ نسل کي وڏي فخر سان اهو ٻڌائي سگهون ٿا ته اسان سنڌ جي بيمثال عالم ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ جي دؤر ۾ رهندا هئاسين، اسان ساڻن مليا هئاسين ۽ ساڻن ڪچهرين ڪرڻ جو شرف به اسان کي مليو هو. اڃا وڌيڪ اوچو ڳاٽ ڪندي ڪين اهو به ٻڌائيندا ته اسان دنيا جي مجيل مفڪر، ڏاهي ۽ شاهه جي پارکو علامه آءِ آءِ قاضي کي به ڏٺو هو جنهن ڊاڪٽر برنارڊ شا (Dr. Bernard Shaw) جهڙي عالمي مفڪر سان علمي ۽ فڪري سطح تي ٽڪر کاڌو هو. اسان پنهنجي نئين نسل کي اها ڄاڻ به ڏينداسين ته اسان جي ئي دؤر ۾ شيخ اياز جهڙو عظيم شاعر پيدا ٿيو هو جنهن لطيف کي پنهنجو رهبر بنائي ڪلاسيڪل مان جديد سنڌي شاعريءَ جا نوان لاڙا ۽ حيران ڪندڙ نت نوان رخ کولي لڌا هئا. اسان فخر مان سنڌي سپوتن جي نئين ٽهيءَ کي اهو به ٻڌائينداسين ته هڪڙو عظيم تاريخدان ۽ محقق سنڌ ۾ اهڙو به هو جيڪو نه اسڪولن ۽ ڪاليجن ۾ پڙهيو ۽ نه وري يونيورسٽين ۾ ويو پر سندن علم جي خداداد ذات انهن بلندين کي ڇهي ورتو هو جو يونيورسٽين جا پي ايڇ ڊي جا طالب علم ڊاڪٽريءَ جو ڊگريون حاصل ڪرڻ لاءِ سندن رهبري حاصل ڪرڻ جا منتظر رهندا هئا ۽ اهڙو املهه ماڻڪ پير حسام الدين راشدي هو، جنهن کي ڏسڻ ۽ جنهن سان ملاقات ڪرڻ جو شرف پڻ اسان کي مليو هو. سندن وڏو ڀاءُ پير علي محمد راشدي، جيڪو پڻ مدرسن ۾ پڙهيو ۽ فقط پرائمري تعليم جا چار- پنج درجا به هِتان هُتان ڪري پاس ڪيائين. سو پڻ وڏو علم جو اڪابر انسان هو جنهن سنڌ کي ”اُهي ڏينهن، اُهي شينهن“ جهڙا تاريخي ڪتاب تحفي ۾ ڏنا، ته اسان ان سان به روح رچنديون رهاڻيون ڪيون هيون ۽ ها وري جنهن شخصيت کي عرب

ملڪن جا اسڪالر، پنهنجن ئي ملڪن جي تاريخ يا علم و ادب تي عربي ۾، عربن کان به وڌيڪ فصاحت بلاغت سان، تقرير ڪندي ڪين حيرت ۾ گهوريندا رهجي ويندا هئا. اهو قرآن، حديث ۽ فقهه جو وڏو عالم علامه غلام مصطفيٰ قاسمي هو، اسان کي ان جي زيارت جو شرف پڻ مليو هو. پر ترسو.... ته ڪلجڳ جا ڪاپڙي سائين محمد ابراهيم جويو (مفڪر ۽ عظيم تعليمي ماهر) ۽ ڪامريڊ سوڀو گيانچنداڻي (سنڌ جي جيئري جاڳندي تاريخ) اسان ۾ اڃا به موجود آهن ۽ لطيف چواڻي ته "پيئي ڪٽي پساهه. پسڻ ڪارڻ پرينءَ جي" الله پاڪ ڪين وڏي ڄمار ڏني، سندن وجود سنڌ جي لاءِ وڏي غنيمت ۽ نعمت آهي. هڪ ٻيو اڪابر انسان جيڪو سنڌي ٻولي، ثقافت ۽ سنڌ جي علمي ۽ ادبي تاريخ جو مُهندار ۽ مانجهي مٿيادار آهي سو آهي ڊاڪٽر غلام علي الانا. جيڪو پڻ اسان ۾ موجود آهي ۽ آئنده لاءِ سنڌ جي ماڻهن کي سندن ئي رهبريءَ جي سخت ضرورت پوندي. (الله پاڪ ڪين سهڻي صحت ۽ وڏي ڄمار عطا فرمائي. آمين)

بيان ڪيل اسان جا سڀئي هيرا ۽ موتي بيمثال آهن پر جيئن ڪوهه نور هيرو، جنهن کي مون پاڻ پنهنجي اکين سان ڏٺو، ٻين سڀني هيرن کان وڌيڪ چمڪدار، سهڻو ۽ نرالو، تيئن ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ (علامه آءِ.آءِ.قاضي جي حيثيت کي نج فلسفي جي خاني ۾ جدا رکندي) سنڌ جي علم، ادب، تاريخ، تحقيق، لوڪ ادب ۽ لطيفيات ۾ سڀني کان اڳرو، اڳيرو ۽ اتاهون آهي. سندن ڇپيل بيشمار ڪتابن کي پڙهڻ لاءِ سالن جا سال گهرجن تڏهن به انهن کي پڙهي پورو ڪرڻ ذري گهٽ ناممڪن آهي ته پوءِ ٿورو تصور ڪجي ته ڊاڪٽر صاحب کي تحقيق ڪرڻ، هزارين مسودن کي اٿلائڻ پٿلائڻ، ڪتابن لکڻ ۽ ڪيئي ڀيرا انهن جا پروف ڏسڻ ۽ انهن کي ڇپڻ ۾ ڪيترا سال لڳا هوندا ۽ ڪيتري محنت ۽ جاکوڙ ڪرڻي پئي هوندي، ان حقيقت کي نه لفظن ۾ بيان ڪري ٿو سگهجي ۽ نه وري ان جو صحيح اندازو لڳائي ٿو سگهجي.

ڊاڪٽر بلوچ صاحب مون تي ڏاڍو مهربان هوندو هو. مون کي اهو فخر ۽ اعزاز حاصل آهي ته شاهه لطيف جي رسالي تي سندن تحقيق جي نتيجي ۾ ڇپرايل 10 ئي جلد مون کي تحفي طور عنايت ڪيائون ۽ هر جلد تي سندن پنهنجن هٿ اکرن سان لکيل آهي: "پيار مان پياري عنايت جي مطالعي لاءِ" جيئن ته مون تي گهڻي شفقت فرمائيندو هو ته مون کي ذاتي طور تي خبر آهي ته ڊاڪٽر صاحب هڪ عشق جي ڦندي ۾ ڦاسي ويو هو ۽ ان عشق کي، پنهنجي زندگي جي تند تُڻ تائين توڙ نڀايائين. هتي اهو به ٻڌائڻ ضروري آهي ته ڊاڪٽر صاحب هڪ سچو مسلمان ۽ پڪو پاڪستاني هو، پر جيئن مٿي ٻڌايو اٿم ته ڊاڪٽر صاحب جو عشق فقط ۽ فقط سندس چنچل محبوبا "سنڌ" سان ٿيو هو. جيڪو ڪجهه به تقريرن ۾ چيائين ۽ جيترو ۽ جيڪو ڪجهه لکيائين ته فقط سنڌ تي لکيائين ۽ سنڌ لاءِ لکيائين. ڊاڪٽر صاحب جيڪڏهن چاهي ها ته اسلام توڙي پاڪستان تي اهڙا تحقيقي ڪتاب لکي ها جو دنيا دنگ رهجي وڃي ها. پر تعريف هرڪو ان شيءِ يا شخصيت جي ڪندو آهي جيڪا کيس پياري ۽ محبوب هوندي آهي ۽ ڊاڪٽر بلوچ جي محبوبا فقط ۽ فقط سنڌ هئي، تنهن ڪري عشق جي ڳالهه ئي نرالي هوندي آهي، بس جنهن سان ٿي وڃي، پوءِ ڪنهن ٻي جي لاءِ سُڌ سماءُ ۽ سرت ئي ماڻهوءَ ۾ نٿي رهي، جيئن ته سندن نظرن ۾ سنڌ سڀني کان وڌيڪ سهڻي ۽ سلڇڻي هئي، سنڌ جو حسن سڀني کان سرس ۽ سنڌ ڪنوار جا سينگار سڀني کان سوايا هئا ۽ سنڌ جو لطيف دنيا جي سڀني شاعرن کان وڏو مهندار شاعر هو، تنهن ڪري ڊاڪٽر صاحب سنڌ جي ٻولين، لولين، لڇڻن، تهذيب، تمدن، ثقافت، تاريخ ۽ جاگرافي کي اجاگر ڪيو ۽ شاهه تي بيمثال تحقيقي ڪم ڪيو. ڪشالا ڪاٽي، پيرين پيادو پنڌ ڪري سنڌ ۽ بلوچستان جي واهڻ، وسندين ۽ ڳوٺن تائين پهچي لوڪ ادب جي مختلف صنفن کي نه رڳو سنڌ ۽ سنڌين آڏو پيش ڪيو پر سچا سارا 42 جلد لکي سڄي دنيا کي حيران ڪري ڇڏيائين چوڻ ڪنهن به ملڪ ۾ لوڪ ادب تي ايترا سارا ڪتاب شايد اڃا تائين نه لکجي سگهيا آهن. اڃا به ڪن صاحبن طرفان سندن لوڪ ادب اسڪيم ۾ رڪاوٽون وڌيون ويون، ڊاڪٽر صاحب خلاف ڪورٽن ۾ ڪيس هليا ۽ ڪيترائي سال لوڪ ادب تي وڌيڪ ڪم نه ٿي سگهيو، نه ته ڊاڪٽر صاحب جن جي چوڻ مطابق جنهن تيزيءَ سان لوڪ ادب جي مختلف موضوعن تي ڪم جاري هو، انهيءَ رفتار سان ان کي جاري رهڻ ڏنو وڃي ها ته لوڪ ادب جي ڪتابن جو تعداد پنجاهه کان به مٿي هليو وڃي ها.

سنڌ سان عشق جا ٻه اکين ڏٺا مشاهدا، جيڪي مون اڳ ۾ ڊاڪٽر صاحب جي لاڏاڻي تي پنهنجي لکيل مضمون "تاريخ جو وڇوڙو" ۾ بيان ڪيا آهن انهن کي ٻيهر هتي ورجايان ٿو ته جن صاحبن کان منهنجو اهو مضمون پڙهڻ کان رهجي ويو هجي ته هاڻي هتي پڙهي سگهن ٿا:

1986ع ۾ آءٌ آمريڪا جي گاديءَ جي هنڌ واشنگٽن ڊي‌سي ۾ قائم سمٿسونين ميوزيم گهمڻ ويس. هيءُ ميوزيم ائن کان ڏهن مختلف عمارتن تي مشتمل آهي. هڪڙي جڳهه تي لکيل هو، A Sindhi Home بجليءَ جو ڪرنٽ محسوس ڪيم ۽ ڪجهه سمجهه ۾ نٿي آيم ته واشنگٽن جي سمٿسونين ميوزيم ۾ اهو سنڌي گهر، ڪنهن ناهيو هو، يا ان کي ناهڻ ڪيئن ڏنو ويو هو؟ سنڌي گهر ۾ اندر ڇا وڃي ڏسان ته هڪ ٽري عورت سوسيءَ جا ڪپڙا پائي ڏڌ پئي ولوڙي، ٻي ملئي ڇڄ ۾ اَن ويني ڇندي ۽ ٽين ملئي سنڌي رلي ويني سبي ۽ سنهي سئيءَ سان ان کي ٽوپو ويني ڏئي، وغيره وغيره خوشي ۽ جذبات ۾ سرشار ٿيندي ميوزيم جي رکوالي کان پڇا ڪيم ته هن هڪدم رجسٽر کولي مون کي ٻڌايو ته ڪو صاحب پاڪستان کان هتي آيو هو، سندس نالو ڊاڪٽر اين.اي.بلوچ هو، اهو ڪيترا ڏينهن هتي ترسيل هو ۽ Sindhi Home به ان ئي ناهيو هو. پاڪستان واپس ورڻ تي ڊاڪٽر صاحب جن کان جڏهن اها ڳالهه معلوم ڪيم ته پاڻ مون کي هيئن ٻڌايائون:

"پاڪستان جي حڪومت مون کي حڪم ڪيو ته سمٿسونين انسٽيٽيوٽ (ميوزيم) ۾ پاڪستان جي ثقافت جي حوالي سان ڪا اهڙي شيءِ قائم ڪري اچان، جيڪا پاڪستان جي نمائندگي ڪري مون گهڻي سوچ ڪرڻ کان پوءِ فيصلو ڪيو ته سنڌ جي ثقافت پوري پاڪستان ۾ سڀني کان وڌيڪ قديم به آهي ته بين الاقوامي سطح تي جڳ مشهور به آهي، تنهن ڪري مون ڊاڪٽر ڪنيز (Dr. Knez) جيڪو هن منصوبي جو انچارج هو، کي Sindhi Home ناهڻ جو مشورو ڏنو. جيڪو هن به بنا دير ڪئي قبول ڪيو.

ڊاڪٽر بلوچ کي ته فقط اهڙي ثقافتي شيءِ ناهڻ لاءِ موڪليو ويو هو، جيڪا پاڪستان جي نمائندگي ڪري پر اتي به هو "سنڌي گهر" ناهي آيو ۽ اها پرواهه به نه ڪيائين ته ائين ڪرڻ سان ڪين تڪليف به اچي سگهي ٿي. پر سنڌ جي عشق ڪين ڪنن به نتيجي ڀوڳڻ لاءِ سوچڻ تي به مجبور نه ڪيو ۽ هو سمٿسونين ۾ "سنڌي گهر" قائم ڪري واپس وريو. فقط اهڙن جرئتمندي وارن عملي قدمن سان ئي سنڌ جيئندي ۽ جيئندي رهندي انشاءالله.

1983ع ۾ آءٌ پئرس ويس، جتي الجزائر جي مسلمانن جي هوٽل مونديال ۾ وڃي رهيس. رسيپشن تي سامهون رکيل وڏا نقش نظر آيم، جن تي مڪلي جي چئسلي ۽ هالا ٽائيلز جو رنگ نظر آيو. انهن پينٽنگز تي لکيل هو: Glimpses from Sindh يعني "**سنڌي تهذيب جون جهلڪيون**" خوشيءَ سان گڏ حيرانگي وٺي وئي. ڪائنٽر پڇيم: هي سنڌ جا نقش اوهان وٽ ڪٿان آيا ته هو فرينچ ۾ شروع ٿي ويا. فقط ايترو سمجهه ۾ آيو "ڊاڪٽر بلوچ". جيڪو دوست مون کي هوٽل تي وٺي ويو هو ۽ فرينچ چڱيءَ طرح ڳالهائيندو هو، ان جي پڇڻ تي هوٽل وارن ٻڌايو ته: ڊاڪٽر بلوچ ڪيترا ڀيرا پئرس آيو آهي ۽ هميشه اسان جي هوٽل ۾ اچي رهندو آهي. اهو هي پينٽنگون هتي رکرائي ويو هو ۽ تاڪيد ڪري ويو هو ته هنن کي رسيپشن تان هرگز نه هٽائجو. هي واقعو به ان ڪري لکيو اٿم ته ان کي پڙهي من اسان جو نوجوان نسل به سنڌ کي جيئارڻ لاءِ اهڙا عملي قدم کڻي.

جڏهن آءٌ ريڊيو پاڪستان حيدرآباد تي اسٽيشن ڊائريڪٽر هوس ته ڊاڪٽر صاحب جن بغير اڳواٽ اطلاع ڪرڻ جي اڪثر مون وٽ هليا ايندا هئا. جيئن ته ائين اچڻ سندن نظم ۽ ضبط رکندڙ طبيعت جي خلاف هو ته هڪ دفعو ڪائنٽر پڇڻ جي جرئت يا گستاخي ڪري وينس ته منهن تي مرڪ آڻيندي ٻڌايائون ته دوستن ڏي لکيل خط پوسٽ آفيس حوالي ڪرڻ ايندو آهيان، جيئن ته ريڊيو پاڪستان سامهون آهي ته دل چوندي آهي ته اوهان وٽان جهاتي پائيندو وڃان. هڪ ٻه ڀيرا ساڻن حجت ڪندي عرض ڪيم ته ڀلا جي آيا آهيو ته عنايت تي عنايت ڪندا وڃو ۽ ڪجهه رڪارڊ ڪرائيندا وڃو. ڊاڪٽر صاحب جن جي ٽارڻ باوجود ڪين منٿ ڪري اسٽوڊيو ۾ وڃي ويهاريو هو ۽ سنڌ جي تاريخ جي ڪنهن به موضوع تي ساڻن گفتگو ڪبي هئي، بغير ڪنهن تياري جي ۽ بغير

ڪتب ڪي سلهمون رکڻ جي تاريخ وار تفصيل ٻڌائيندا ويندا هئا، آءٌ ۽ مرحوم مراد علي مرزا حيرت ۾ ڪين گهوريندا رهجي ويندا هئاسين. مثال طور: سڪندر اعظم جڏهن سنڌي ڪنڌ ۾ آيو ته ڪڏهن آيو، ڪٿي ويو ۽ ڪنهن سان مليو... البيروني ڪڏهن هتي آيو، ڇا ڇا ڪيائين ۽ سندس ڪارناما ڪهڙا هئا وغيره مجال آهي جو ڪتابن پيٽان سان تفصيلن ۽ ٻڌايل تاريخن ۾ ڪو فرق اچي.

سنڌ جي تهذيب ۽ تمدن سان ڊاڪٽر بلوچ جي عشق جو هڪ ٻيو قصو به هتي بيان ڪجي ٿو جيڪو ڊاڪٽر صاحب جن پاڻ مون کي ٻڌايو هو. ڊاڪٽر صاحب چيو ته ڪين اها ڳالهه هميشه پئي ڪٽڪندي هئي ته ڦيٿي (Wheel) جي ايجاد کي گهڻو ڪري فارس يا ايران سان منسوب ڪيو وڃي ٿو يا وري ڪجهه ڪتابن ۾ ان کي هندستان جي ايجاد ڪوٺيو ويو آهي (Persian/ Indian Wheel). ڊاڪٽر صاحب فرمايو ته سندن ذهن جي ڪنهن ڪوشي ۾ اها ڳالهه ويٺل هئي ته ڦيٿو سڄي دنيا ۾ سڀ کان پهريون سنڌ ۾ ايجاد ٿيو.

جڏهن ڪجهه سال اڳ سکر بئراج جي گولڊن جوبلي جي موقعي تي هڪ بين الاقوامي ڪانفرنس جو اهتمام ڪيو ويو ته بئراج جي اڏيندڙن يعني انگلنڊ مان ڪافي انجنيئرن ۽ وڏن ماهرن کي دعوت ڏئي گهرايو ويو ته ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ صاحب کي به خاص مقالو پيش ڪرڻ لاءِ عرض ڪيو ويو. ڊاڪٽر صاحب جن ڏينهن رات کوجنا ڪرڻ ۾ مصروف ٿي ويا، نيٺ سندن جستجو ۾ ڪين ڪاميابي حاصل ٿي ۽ عربي زبان جي هڪ قديم ڪتاب مان ڳولي هٿ ڪيائون ته جنهن ايجاد کي عرف عام ۾ پرشين ويل يا انڊين ويل چيو ٿي ويو اهو درحقيقت "سنڌين ويل" (Sindhian Wheel) هو. جڏهن لئائڊ بئراج (LLOYD BARRAGE) سکر جي ڪناري تي منعقد ٿيل هڪ وڏي ڪانفرنس ۾ ڊاڪٽر صاحب جن اهڙو انڪشاف ڪيو ته ڪانفرنس ۾ شرڪت ڪندڙن کي ڏندين آڱريون اچي ويون ۽ ڊاڪٽر صاحب جن جي چوڻ موجب انگلنڊ جي ڪيترن تاريخدانن ڪانئن ان حوالي جو ذريعو پڇيو جيڪو ڊاڪٽر صاحب ڪين ٻڌائي ڇڏيو هو. اهڙيءَ طرح ڊاڪٽر صاحب جن جي جاکوڙيندڙ تحقيق جي نتيجي ۾ جنهن ايجاد جو اعزاز ايران يا انڊيا ڏي ٿي ويو، اهو سنڌ جي حصي ۾ اچي ويو.

ڊاڪٽر بلوچ صاحب هڪ ٻن تقريرن ۾ اهو به انڪشاف ڪيو هو ته "شاهه جو راڳ" جيڪو شاهه عبداللطيف ڀٽائي جي درگاهه تي ڏري ڳهڻ ٽن صدين کان لڳاتار ڳايو وڃي ٿو، اهو سڄي دنيا ۾ سڀني کان پراڻو ميوزڪ اسڪول آهي ۽ ڪنهن به ملڪ ۾ اهڙو ڪوبه موسيقيءَ جو ادارو ڪونهي جنهن جي ڄمار ڏيڍ سؤ سالن کان مٿي هجي، جڏهن ته شاهه جو راڳ جنهن کي لطيف سائين پاڻ ڳائي شروع ڪيو هو، بلڪل انهيءَ انداز، آلاپ ۽ لهجي سان ٽن سؤ سالن کان وٺي اڄ ڏينهن تائين لڳاتار قائم آهي، جنهن ۾ ڪوبه خلل يا رخنو نه آيو آهي.

ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ جهڙا بيمثال اديب محقق ۽ اسڪالر قومن ۾ صدين کان پوءِ پيدا ٿيندا آهن ۽ اها خوش قسمتي سنڌ جي هئي جو ڊاڪٽر صاحب جن جهڙو اورچ ۽ جاکوڙي انسان ان ۾ پيدا ٿيو ته ساڳئي وقت ڊاڪٽر بلوچ جن جي به خوش قسمتي هئي جو هو سنڌ ۾ پيدا ٿيو، ڇاڪاڻ ته سنڌ ۾ باصلاحيت ماڻهن جي ناقدري اوڄ تي هئڻ جي باوجود، ڊاڪٽر صاحب جن کي سندن زندگي ۾ ئي مانُ ۽ مڃتا ملي ۽ سنڌي اديبن ۽ ليکڪن (سواءِ انهن چند ماڻهن جي جن ڪين تڪليفون پهچايون) ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ جن جي تحقيقي ۽ علمي لياقتن کي دل سان تسليم ڪيو ۽ سندن زندگيءَ ۾ ئي ڪين اُهو مانُ ۽ مرتبو مليو، جنهن جا هو بجا طور تي مستحق هئا.

دعا آهي ته سنڌ جي موجوده اديبن، ليکڪن ۽ شاعرن منجهان يا اسان جي نئين نسل مان من ڪنهن ۾ ڪو جنبو جاڳي، ڪا ڪين ريس اچي ته جيئن ڊاڪٽر صاحب جن جي ڪنيل قلمن پنيان هلندي سنڌ جي سينڌ کي ڪو سنواري ڇڏي ۽ جيڪي ڪم، ممڪن آهي ته ڊاڪٽر صاحب جن ڪٿي اڌورو يا اڻپورو ڇڏي ويا هجن ته انهن ڪمن جي نه رڳو تڪميل ڪري پر انهن کي اڃا ايترو ته اڳيرو ڪٽي وڃي جو من ڪنهن نئين ڊاڪٽر بلوچ جي پيدا ٿيڻ جا امڪان يا آثار نظر اچي وڃن. (آمين!)

آديسي آديسُ، هتان ڪري هليا،
ڪاپڙين قلب ۾، ڪيو ڏوراڻو ڏيسُ،
ويراڳي نئون ويس، راتول ڍڪي رَميا.
(لطيفؒ)

مولوي ڊاڪٽر محمد ادريس السنڌي

ڊاڪٽر بلوچ سان وابسته ڪجهه يادون

پنهنجي پياري وطن سنڌ ۾ ڪيترين ئي نرالين شخصيتن جنم ورتو، جن مان ڪن لاءِ چيو ويو ته: تاريخ ساز شخصيت هئي، ڪن لاءِ لکيو ويو ته وڏو تاريخدان هو ۽ ڪيترن بابت ٻڌايو ويو ته مؤرخ يعني تاريخ نويس هو، پر انهن سڀني وصفن جي جامع ڪا شخصيت ڳولهجي ته هن ويجهي دور ۾ ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ صاحب ئي ان جي مصداق بڻبو. بلڪه ان لاءِ اهو چئي سگهجي ٿو ته هو خود تاريخ هو.

سنڌ ۾ اديب ۽ فاضل ته ڪافي پيدا ٿيا آهن، پر همت افزائي ڪرڻ ۾ نمايان (منهنجي نظر ۾) ٻه شخصيتون هيون: علامه غلام مصطفي قاسمي ۽ ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، جن وٽ جيڪو به ويندو هو ته هو ان کي مايوس نه ڪندا هئا، بلڪه حوصلو وڌائيندا هئا، رهنمائي ڪندا هئا. جڏهن ته سنڌ جا ڊاڪٽر اديب گهڻو ڪري انهيءَ وصف کان وانجهيل آهن.

ڊاڪٽر بلوچ صاحب سان منهنجون ڪافي يادون وابسته آهن. دل چاهيو ته انهن کي محفوظ ڪري ڇڏجي، هن کان اڳ جو مٽيءَ ۾ مدفون ٿي وڃن.

مولوي صاحب! علم ۾ بخل نه ڪبو آ:

حيدرآباد کان سکر يا خيرپور ويندي، ڊاڪٽر صاحب قرب جا قدم پري ڪنڊيارو ۾ اسان جي قاسميه لائبريريءَ ۾ ضرور ايندا هئا. اهو هن ڪري ته والد محترم مولانا محمد قاسم سومرو صاحب جن سنڌن ڳوٺ لڳ ”چاڪراڻي“ ۾ 1966ع کان 1970ع تائين مسلسل 5 سال پرائمري جا استاد رهيا. انهيءَ تعلق کي نباهڻ لاءِ پيرو نه ڇڏيندا هئا ۽ ٻيو هن ڪري به ته پنهنجي لائبريريءَ ۾ ڪتابن جو ذخيرو سنڌن دلچسپيءَ جو مرڪز هو.

مان ’جامعه انوار العلوم‘ ۾ اسباق پئي پڙهايا، والد صاحب فون تي ٻڌايو ته: ”ڊاڪٽر بلوچ صاحب آيو آهي، توهان کي ياد ٿو ڪري“ سبق پورو ڪري خدمت ۾ حاضر ٿيم. ان دوران ڊاڪٽر صاحب، قاسميه لائبريريءَ جي مصورات المخطوطات واري شعبي کي پئي ڏٺو. پهريائين ته هڪ سنڌي مخطوطو (مخدوم عبد الله ترڪائي جي تصنيف) تحفي طور ڏنائون. چيائون ته: هيءُ ڪتاب اسان جي طرفان لائبريريءَ لاءِ تحفو آهي. (جيڪو اڄ تائين محفوظ آهي) ان کان پوءِ آيا مصورات المخطوطات تي، جن ۾ هڪ ڪتاب ”ڪحل الجواهر في احوال الشيخ طاهر“ سندس توجه مرڪوز هو. تمهيد طور چيائون ته: ”مولوي صاحب! علم ۾ بخل نه ڪبو آهي“ مون به ان سان سر ملايو ۽ چيو ته: هائو سائين! علم ۾ بخل نه ڪرڻ گهرجي . چيائون ته: ”هيءُ ڪتاب (ڪحل الجواهر) مان ڪٿي وڃي سگهان ٿو؟ فوٽو ڪاپي ڪرائي واپس ڪندم“. علم ۾ بخل نه ڪرڻ واري تازي اقرار سبب انڪار نه ڪري سگهيس ۽ ڪتاب سندس حوالي ڪيم. هوڏانهن حقيقت هيءَ هئي ته اهو ڪتاب جنهن وٽان مليو هو، ان مون کان قسمائتو واعدو ورتو هو ته: ”هيءُ ڪتاب ڪنهن کي به ڏيڻو نه آهي“. بهرحال ڪجهه وقت کان پوءِ اهو ڪتاب ڊاڪٽر صاحب وٽان واپس ٿيو .

صحيح بخاريءَ جو مطالعو سنڌ ۾:

صحيح بخاري بابت ڪو بين الاقوامي سيمينار منعقد ٿيو هو امام بخاري جي ملڪ ازبڪستان ۾. ڊاڪٽر بلوچ کي ان ۾ شرڪت ڪرڻي هئي. ڊاڪٽر صاحب ان موقعي تي حيدرآباد مان فون تي رابطو ڪري ڳالهايو هو. (موبائل ان وقت مروج نه هئي) ۽ علماءِ سنڌ طرفان صحيح بخاريءَ تي ڪيل خدمتن بابت ڪجهه معلومات ورتي هئي. هونئن ته پاڻ ان موضوع تي بهتر ڄاڻن پيا پر چوندا آهن: ”ڪڪ هيٺان لڪ“. ڪجهه نئين معلومات کين مهيا ٿي. مقالو شايد انگريزيءَ ۾ هو، پوءِ اهو يا ان جو ترجمو ڪٿي شايع ٿيو يا نه، خدا کي خبر؟

تشنيف السمع مخدوم محمد قائم ٺٽوي:

ڊاڪٽر بلوچ جي ڪتابن مان مون کي ڪافي اهڙن قديم ڪتابن جي ڄاڻ ملي ، جيڪي منهنجي لاءِ نوان هئا. سندن ڪتاب "سنڌي ادب جي تاريخ" ان سلسلي ۾ هڪ ڪاڻ آهي. "مصلح المفتاح" يعني 'دائري وارن جي سنڌي'، جيڪو ڊاڪٽر بلوچ جي تحقيق سان ۽ هڪ ڪشادي مقدمي سان سنڌالاجي ڄامشورو طرفان ڇپيو آهي، ان جي مقدمي ۾ نماز جي مسئلن تي سنڌي عالمن پاران لکيل ڪتابن جو ذڪر ڪندي، ڊاڪٽر صاحب، مخدوم محمد قائم سنڌي (ت 1157 ھ) جي هڪ ڪتاب "تشنيف السمع بذڪر احاديث الجمع بين الصلاتين في الظعن و الوقع" جو ذڪر ڪيو آهي ۽ هيٺ حاشيه ۾ لکيو آهي ته:

"مخدوم محمد قائم جو پنهنجو هٿ لکيل هن ڪتاب جو قلمي نسخو اسان برطانيه جي مئنچسٽر يونيورسٽي جي ڪتب خاني ۾ ڏٺو".

3 سال اڳ اسان جو پيارو دوست ڊاڪٽر حافظ مختيار احمد ڪانڌڙو (شڪارپور) جڏهن Ph.D جي سلسلي ۾ مانچسٽر (برطانيه) ويو ته مون کيس انهيءَ حوالي جي آڌار تي 'فون ذريعي گذارش ڪئي ته: 'مانچسٽر يونيورسٽيءَ جي لائبريريءَ مان انهيءَ مخطوطي جو عڪس ڪرائي وٺو' (جيڪا سنڌ وارن جي عظيم خدمت شمار ٿيندي) پاڻ اتي جاچ ڪيائين، پر فون تي ٻڌايائين ته: "هت يونيورسٽي اندر ڪيترين ئي لائبريريون آهن، الائي ڪهڙي لائبريريءَ ۾ اهو مخطوطو هوندو؟ مون کان ته نه ٿو لڀي".

ان ڏس ۾ مون جسارت ڪندي ڊاڪٽر صاحب کان فون ذريعي پڇا ڪئي ۽ صورتحال سامهون رکي. ڊاڪٽر صاحب فرمايو ته: "هن وقت ياد نه آهي ته ڪهڙي لائبريري هئي، البت ڊائري ڏسي ٻڌائي سگهان ٿو پر ان لاءِ مهلت ڪپي".

ان کان پوءِ مون به کين وڌيڪ تڪليف ڏيڻ مناسب نه سمجهي ۽ ائين انهيءَ مخطوطي جي حصول جي حسرت دل ۾ رهجي وئي. لعل الله يحدث بعد ذلک امرا.

حلاوة الفم ۽ تمام العناية:

جڏهن اسان قاسميه لائبريريءَ طرفان مخدوم محمد هاشم ٺٽوي جي عربي ڪتابن کي ايڊٽ ڪري شايع ڪرڻ جو ڪم شروع ڪيو ۽ ان سلسلي جو پهريون ڪتاب "تمام العناية في الفرق بين صريح الطلاق و الکناية" ۽ ٻيو ڪتاب "حلاوة الفم بذکر جوامع الکلم" 1426 ھ/2005 ۾ ڇپيا ته ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي خدمت ۾ پيش ڪيم، ڊاڪٽر صاحب ڏاڍو خوش ٿيا ۽ همت افزائي ڪئي.

اين.اي بلوچ انسٽيٽيوٽ آف هيريٽيج ريسرچ

ڊاڪٽر صاحب جي حياتيءَ ۾ ئي هن اداره جو بنياد پيو، مون کي به ان ۾ ميمبر رکيو ويو. ان جي ٻن اجلاسن ۾ شرڪت به ٿي. آخري اجلاس 4 اپريل 2011ع تي ڪراچيءَ ۾ سٽرايل هو، جيڪو اچانڪ ملتوي ڪيو ويو، نه ته ان ۾ ڊاڪٽر صاحب سان آخري ملاقات ٿي وڃي ها ۽ پوءِ اوچتو 6- اپريل تي اطلاع مليو ته ڊاڪٽر صاحب جن وفات ڪري ويا.

هڪ اجلاس ۾ تجويز آئي ته ڊاڪٽر صاحب کان انٽرويوز وٺڻ جو سلسلو شروع ڪجي. ان ڏس ۾ مون ڊاڪٽر مولانا محمد انس راڄپر جو نالو پيش ڪيو، جيڪو منظور ٿيو ۽ ان صاحب اهو ڪم سندن حياتيءَ ۾ شروع به ڪيو هو، پر شايد اڌ ۾ رهجي ويو.

فهرست مخطوطات ذخيره ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ

ڊاڪٽر صاحب پنهنجا ڪتاب قلمي ۽ ڇاپي 1993/92ع ڌاري سنڌ آرڪائيوز ڪراچيءَ کي وڪرو ڪري ڏنا هئا. جيئن اتي محفوظ رهي سگهن. الحمدلله ڊاڪٽر ڪليم الله لاشاري صاحب جي دور ۾ (جڏهن هو سنڌ آرڪائيوز جو ڊائريڪٽر هو) مون کي انهن قلمي ڪتابن جي فهرست ٺاهڻ جو موقعو مليو. رمضان جو مهينو هو، صبح جو 10 کان رات 11 بجي تائين فهرست نگاريءَ جو ڪم ڪندو هوس. ايسيتائين ڊاڪٽر لاشاري صاحب جن به وينا هوندا هئا. وري درميان ۾ ڊاڪٽر بلوچ صاحب جن سنڌ آرڪائيوز جو دورو ڪيو ۽ بقايا

مخطوطات، تحفي طور سنڌ آرڪائيوز کي ڏيڻ جو اعلان ڪيو ۽ اهي قلمي ڪتاب به پهتا جن کي فهرست مخطوطات ۾ شامل ڪيو ويو. هونئن ته ڪتابن جو تعداد 740 هو ۽ هاڻي انهن ڪتابن ملائڻ سان 961 کي وڃي پهتو. انهيءَ دوران ڊاڪٽر صاحب جي لائبريري جي ڇاپي ڪتابن ڏسڻ جو موقعو مليو. انهن پوين ڪتابن ملڻ سان فائدو هيءُ ٿيو ته ڪجهه ڪتاب جيڪي اڳ ۾ آيل هئا، ڪٽل نظر آيا پر هن نئين کيپ سان اهي ڪتاب مڪمل ٿيا، مثال طور:

معونة المبتدي:

امام جعفر بوبڪاني جو ڪتاب "معونة المبتدي" جيڪو علم المنطق ۾ لکيل آهي ۽ هن ذخيره مخطوطات ۾ موجود هو جيڪو اسان لاءِ نئين دريافت هو پر اڻپورو هو بلڪ چند ورقن تي مشتمل هو. ڊاڪٽر صاحب طرفان بيهر ڏنل قلمي ڪتابن ۾ ان جا بيا ورق مليا ، ڪتاب جيتوڻيڪ پوءِ به مڪمل ته نه ٿي سگهيو پر منهنجي خيال ۾ 95% ڪتاب مهيا ٿي سگهيو.

ڪفاية القاري:

مخدوم محمد هاشم ٺٽوي جو ڪتاب "ڪفاية القاري في متشابهات القرآن" عربي ٻولي ۾ هڪ منظوم الفيہ آهي، جنهن جو هڪ قلمي نسخو مدينة المنورة ۾، ۽ ٻيو نسخو راقم الحروف جي قاسميہ لائبريريءَ ۾ موجود آهي، جن جي آڌار تي ام القري يونيورسٽي مڪة المڪرمة جي ايسوسيئيٽ پروفيسر ڊاڪٽر عبد القيوم بن عبد الغفور السندي ڪتاب کي ايڊٽ ڪري بيروت مان ڇپرايو. انهيءَ ڪتاب جو ٽيون نسخو هن ذخيره ۾ دستياب ٿيو. البت ناقص هو پر جڏهن ڊاڪٽر صاحب طرفان ٻيو دفعو مخطوطات مليا ته ان ۾ ان جا بقايا اوراق ملي ويا ۽ ائين هيءُ نسخو مڪمل ٿي ويو.

هن نادر ذخيره مخطوطات بابت راقم الحروف جو مستقل مقالو پڻ آهي. ڊاڪٽر صاحب کي انهيءَ فهرست جي جلد طباعت جو اونو ۽ انتظار هو. وفات کان اڳ ڪافي ڀيرا تاڪيد ڪيائون ته جلد فائنل ڪيو وڃي، پوءِ هيءَ فهرست مخطوطات ڪمپوزنگ جي مرحلي مان گذري فائنل به ٿي، پر افسوس جو سنڌس حياتيءَ ۾ ڇپجي نه سگهي ۽ اها حسرت دل ۾ کڻي هليا ويا. (هن وقت زير طباعت آهي.)

چار مخطوطا:

ڊاڪٽر بلوچ مٿيان ڪتاب سنڌ آرڪائيوز کي گفٽ ڪرڻ وقت چيو هو ته: مون وٽ 4 قيمتي ڪتاب آهن، اهي مان قيمت سان ئي ڏيندس. جن جي خريداريءَ جي هام سنڌ آرڪائيوز هنئي، سنڌ آرڪائيوز جي ايڪوزيشن ڪاميٽي ۾ ٻه ٽيڪنيڪل ميمبر آهن، جن ۾ هڪ سيد محمد شاهه بخاري صاحب ۽ ٻيو راقم الحروف، جن کي سليڪشن ڪاميٽي طور مقرر ڪيو ويو ۽ انهن قلمي ڪتابن جي قيمت جو ڪاٿو ڪرڻ لاءِ حيدرآباد موڪليو ويو.

ڊاڪٽر صاحب کي اطلاع اڳواٽ ئي ڏنو ويو هو. اسان پهتاسين، ڊاڪٽر صاحب پرتپاڪ نموني آدرڀاءُ ڪيو ۽ اهي 4 قلمي ڪتاب کڻي آياسين ۽ قيمت مقرر ڪئيسين، جنهن جي ادائگي ڊاڪٽر صاحب کي ڪئي وئي.

1. مثنوي وامق عذراء، فارسي از- نامي اصفهاني، ڪاتب: ملا غلام حيدر، حسب ارشاد: مير ڪرم علي خان ٽالپر.
2. مثنوي خسرو شيرين فارسي، از نامي اصفهاني، ڪاتب: ملا غلام حيدر.

هي ٻئي نسخا نهايت نادر ۽ خوبصورت، مطلي ۽ مزخرف آهن. هر هڪ صفحي تي سون ۽ لاجوررد سان گلڪاري ڪيل آهي. مثنوي خسرو شيرين جي منڍ ۾ ڊاڪٽر بلوچ صاحب ڪتاب لاءِ لکيو آهي: از جان عزيزتر (جان کان به وڌيڪ پيارو)

3. مثنوي دقائق الحقائق. ملا احمد رومي بخط مؤلف 727هه. هيءُ ڪتاب شاهجهان جي ملڪيت ۾ رهي چڪو آهي . جنهن جي مهر پڻ لڳل آهي: "بادشاهه شاهجهان صاحبقران

غازي“ ۾ پڻ به ڪافي مهرون لڳل آهن جن جا سجع ڪجهه هن طرح آهن:

- بلال بنده سيد پيغمبران خواهد شد
- شفاعت خواه محمد سعد الدين
- دارد اميد شفاعت از محمد باقر 1110 ھ
- راز تو شاه خسروي طلبد 48 ......

4. ديوان الوليد بن يزيد (جو ڪجهه حصو) قديم ترين عربي خطي نسخو آهي. دنيا ۾ هن جو ٻيو نسخو (اسان جي ڄاڻ مطابق) ڪو نه آهي. منڍ ۾ ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي استاد عبد العزيز ميمني صاحب لکيو آهي: هذه النسخة فريدة عتيقة يظهر انها من القرن السادس (هيءُ نسخو يگانو ۽ قديم آهي. بظاهر ڇهين صدي هجري جو لڳي ٿو).

اتحاف الاڪابر:

اتحاف الاڪابر بمرويات الشيخ عبدالقادر . مخدوم محمد هاشم ٺٽوي جي تصنيف مان هڪ اهم ڪتاب آهي، جنهن ۾ هن پاڻ ڪان وٺي هر مشهور ڪتاب جي مؤلف تائين سلسلہ اسناد بيان ڪيو آهي (ته مون هيءُ ڪتاب فلاڻي وٽ پڙهيو يا انهيءَ مون کي ان جي اجازت ڏني ۽ ان فلاڻي کان...... ۽ ان مؤلف کان) انهيءَ ڪتاب جا خطي نسخا سنڌ ۾، ۽ ٻاهرين ملڪن ۾ مختلف ڪتب خانن ۾ موجود آهن. راقم الحروف وٽ به ان جا ٻه نسخا آهن. مون چاهيو پئي ته ان کي ايڊٽ ڪري شايع ڪجي. 12/10 سال اڳ لاهور جي هڪ سفر ۾ جناب خليل الرحمٰن داؤدي صاحب سان ملاقات ٿي، ۽ ان سان پوءِ خط و ڪتابت جو سلسلو به رهيو. داؤدي صاحب مڃيل ماهرِ مخطوطات هو. ’حياة القلوب في زيارة المحبوب ﷺ‘ (از مخدوم محمد هاشم ٺٽوي) جو، مؤلف جي ملڪيت هيٺ رهيل، مؤلف جي مهر لڳل خطي نسخو راقم الحروف کي ان وٽان ئي دستياب ٿيو هو. ان کان پڇيم ته ”اتحاف الاڪابر“ جو ڪو خطي نسخو! چيائين ته: مون وٽ وڪري لاءِ آيو هو، نيشنل هجرة ڪائونسل اسلام آباد وارن کي وڪري لاءِ پيش ڪيو هو پر هنن وڌي قيمت ڏسي منهنجا مخطوطو واپس ڪيو، پوءِ مون وٽان ان جو عڪس/فوٽو اسٽيٽ ڇڏيو هو ۽ اصل مخطوطو ”العين“ يونيورسٽي (الامارات العربية المتحدة) وارن خريد ڪيو. جنهن وقت جي ڳالهه داؤدي صاحب ڪري رهيو هو. تن ڏينهن ۾ ڊاڪٽر صاحب نيشنل هجرت ڪائونسل ۾ ايڊوائيزر هو. (جنهن ته چيئرمين اي.ڪي بروهي صاحب هو) مون ان سلسلي ۾ ڊاڪٽر بلوچ صاحب کي خط لکيو. ڊاڪٽر صاحب بروقت جواب ڏنو جنهن جو خلاصو هيءُ هو ته: ”داؤدي صاحب برابر اتحاف الاڪابر جو قلمي نسخو آندو هو پر 25000/- (پنجويهه هزار) گهريائين، جيڪي نه ڏئي سگهياسون.“

ڊاڪٽر بلوچ صاحب جو هڪ نادر ڪتابچو:

1431ھ/ 2010ع ۾ حج جي توفيق نصيب ٿي . عادت مطابق ڪتبخانا گهمياسون. هڪ مڪتبہ ۾ مختلف ڪتاب اٿلائيندي، هڪ ڪتابچي تي نظر کپي وئي، جيڪو ڊاڪٽر بلوچ صاحب جو هو ۽ عربي ۾ هو .

”اعادة بناء تربية المدرس في المجتمع الاسلامي“

(اسلامي معاشري ۾ استاد جي تربيت جي از سر نو تعمير)

هينيان لکيل هو: بقلم: الدڪتور ن.أ.بلوس. باڪستان. 40 صفحن تي عربيءَ ۾ لکيل هيءُ ڪتابچہ 1983ع ۾ المرڪز العالمي للتعليم الاسلامي "International Center for Islamic Teachings" مڪة المڪرمة طرفان ڇپيو. ڪتاب مقدمي جي مطالعي مان معلوم ٿيو ته 1977ع/1397ھ ۾ مڪة المڪرمة اندر اسلامي تعليم بابت پهرئين انٽرنيشنل ڪانفرنس منعقد ٿي هئي، جنهن ۾ دنيا ڪان آيل ماهرين تعليم پنهنجا مقالا پڙهيا هئا. انهن مان هڪ ڊاڪٽر بلوچ به هو، جنهن جو مقالو شايد انگريزي زبان ۾ هو، ان جو عربي ترجمو ڪري ڇاپيو ويو. ان مڪتبي ۾ اهڙي نموني ٻين ماهرن جا به مقالا موجود هئا. مون

صرف پاڪستان سان وابسته ماهرين تعليم جا 3 مقالا خريد ڪيا جن مان هڪ ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ صاحب جو ٽيچرس ٽريننگ (Teachers Training) بابت هيءُ رسالو به هو. سائي رنگ جي ٽائيٽل سان مزين هيءُ رسالو اڄان به راقم الحروف وٽ موجود آهي، ارادو هو ته ڊاڪٽر بلوچ صاحب کي ڏيکاريندس، پر ڊاڪٽر صاحب اوچتو وفات ڪري ويو. البته انهيءَ جو سنڌي ترجمو ڪري رهيو آهيان ممڪن آهي ته مستقل ڪتابچي جي صورت ۾ ان جي طباعت جو بندوبست ڪيو وڃي.

اولڊ ڪيمپس ۾ ملاقات:

ڊاڪٽر بلوچ صاحب سان هڪ دفعي سنڌن آفيس (سنڌ يونيورسٽي اولڊ ڪيمپس حيدرآباد) ۾ ملاقات ٿي ۽ مختصر علمي ڪچهري به ٿي. پاڻ شايد بين سائين سان گڏ "شاهه جو رسالو" جي ترتيب ۾ منهمڪ ۽ مصروف هو. مان وڃي اوچتو مٿان پيم. سٽي آڏرياءِ ڪيائون. چانهه به پياريائون. 15/10 منٽن بعد اوچتو اٿيا ۽ چيائون ته: "اسان هاڻي موڪلايون ٿا" (اشارو هو ته هاڻي اسان پنهنجي ڪم ۾ شروع ٿينداسون) مون کي پوءِ پنهنجي غلطيءَ جو احساس ٿيو، ته مان اهڙي مصروف موقعي تي نه اچان ها ته بهتر. بهرحال سنڌس چهري تي ناگواري جا آثار بالڪل نه هئا . ائين ڪانئن موڪلائي ٻاهر آياسون .

همت افزائي جو اعليٰ مثال:

راقم الحروف "سنڌي عالمن جي مطالعه ۾ رهيل سيرت شاميه جو هڪ نادر خطي نسخو" جي عنوان تي، هڪ مقالو لکيو هو جيڪو ماهوار "شريعت" سکر جي هڪ شماري ۾ ڇپيو هو . ڊاڪٽرصاحب جي مطالعي ۾ آيو ۽ همت افزائيءَ خاطر هيٺيون خط مون ڏانهن موڪليو:

(آگسٽ 2001 ع)

فاضل محترم محمد ادريس

السلام عليڪم ورحمة الله و برڪاته:

رسالي شريعت ربيع الثاني 1422 هه ۾ اوهان جو مقالو (سنڌي عالمن جي مطالعي ۾ رهيل سيرت شاميه جو هڪ نادر نسخو) پڙهي نهايت خوشي ٿي . تحقيق جي لحاظ سان هيءَ مقالو معياري آهي . منهنجي ناقص ڄاڻ موجب مون هن موجوده دور ۾ ٻئي ڪنهن سنڌ جي عالم جو اهڙي اعليٰ معيار وارو مقالو نه پڙهيو آهي، اها توفيق الله تعالي طرفان اوهان کي عطا ٿي آهي جو اوهان محنت سان پنهنجي علمي ڄاڻ کي وسيع ڪيو آهي . اوهان جي اها صلاحيت علماء سنڌ جي عربي داني ۽ علمي ادبي ديني مصنفات جي تاريخ مرتب ڪرڻ ۾ صرف ٿئي ته بهتر. "نزهة الخواطر" يا "الثقافة الاسلامية في الهند" جي نهج نموني تي "الثقافة الاسلامية في السند" مرتب ڪئي وڃي. هيءَ صلاح انهيءَ ڪري ڏيان ٿو جو اوهان اهڙي اعليٰ معياري ڪم ڪرڻ جا اهل آهيو. سنڌي ۾ لکو، جنهن جو پوءِ عربيءَ ۽ اردو ۾ ترجمو ٿي سگهي ٿو. ڪو وقت هو جو مون اهڙي ڪم ڪرڻ جو ارادو ڪيو هو ۽ ابتدائي طور تي حوالا ۽ حالات گڏ ڪرڻ شروع ڪيا هئا. ڏٺي اوهان کي توفيق ڏئي جو سنڌ جي عالمن جون ڪيل خدمتون دنيا جي سامهون اچن. و ما علينا الا البلاغ والله المستعان و المعين. و الحمد لله رب العالمين.

گهڻا سلام والد بزرگوار کي ، اميد ته بخير و عافيت هوندا.

مخلص

نبي بخش عفي عنه

ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ

سنڌ يونيورسٽي حيدرآباد ، سنڌ (71000)

ڊاڪٽر عبدالحليم قريشي

خلد آشيان جنت مڪان

ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ جي حياتيءَ ۽ علمي خدمتن تي ڪجهہ اکر

سنڌ، هند ۽ دنيا جو وڏو عالم ۽ دانشور ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ 4- اپريل 2011ع صبح جو 4:00 بجي هن فانيءَ مان ڪوچ ڪري وڃي خالق حقيقي سان مليو. عربيءَ جو مقالو آهي تہ موت العالِم موت العالَم، هڪ عالم جو موت سڄي جهان جو موت برابر آهي.

حقيقت هيءَ آهي تہ ڊاڪٽر صاحب جي لاڏاڻي سان علم ۽ ادب جي ميدان ۾ سنڌ يتيم ٿي وئي آهي، منهنجي مطالعي موجب اڄ تائين سنڌ ڪوبہ اهڙو عالم پيدا نہ ڪيو آهي، جيڪو سَون ڪتابن جو مصنف ۽ محقق هجي ۽ نہ وري ايندڙ ڪن صدين تائين ڪو ايڏو وڏو صاحبِ علم پيدا ٿيندي نظر اچي ٿو. ان حقيقت ۾ ڪو مبالغو نہ آهي تہ انهيءَ درمياني عرصي ۾ سنڌ ۾ وڏا عالم، روحانيت جا صاحب حقيقت ۽ معرفت جا رازدان ۽ تاريخ نويس ٿي گذريا آهن. جن ڪيترا معرڪة الآرا ڪتاب لکيا ۽ تحقيق ۽ تصنيف جي ميدان ۾ شهسواري ڪئي ۽ تاريخ ۾ پنهنجو حصو شامل ڪرايو. اهڙن مصنفن جي ڪتابن ۾ چچنامہ، بيگلارنامہ، تحفة الڪرام، تاريخ معصومي، تاريخ سنڌ وغيره شمار ٿين ٿا پر اهڙن ڪتابن جو تعداد ڊاڪٽر صاحب جي مقابلي ۾ مختصر آهي، ڪيترن ڪتابن ۾ ديومالائي ۽ ماوراء العقل قصا ضروري يا غير ضروري طور تي شامل ڪيا ويا آهن، جن کي نہ تحقيق جي ڪسوٽي تي پروڙي سگهجي ٿو ۽ نہ وري انساني عقل انهن کي تسليم ڪرڻ لاءِ تيار آهي. ڊاڪٽر بلوچ پنهنجي تحقيق مان انهن ڏندڪٿائن ۽ خيالي ڳالهين کي خارج ڪيو آهي، پاڻ پنهنجي تصنيفن کي مروج سائنٽيفڪ ۽ عقلي معيار تي پرکي لکيو اٿس جو هر ذي علم صاحب ان جي صحيح هجڻ تي اطمينان ڪري سگهي ٿو.

ڊاڪٽر صاحب هڪ ئي وقت ۾ علم جي مختلف صنفن ۾ قلم گويائي ڪئي آهي، پاڻ هڪ طرف مصنف، مرتب ۽ مؤلف آهي تہ ٻي طرف محقق، مبصر، معلم، مدير، مدبر ۽ ماهر آثار قديم هجڻ جو حق بہ ادا ڪيو اٿس. هن جهڙو قابل احترام ۽ فائزالمرام علم جو ذات ڏٺي سنڌ ۾ ٻيو ڪو ورلي هوندو.

تصنيفات جي ميدان سندس مرجع علم تحقيق تي مبني آهي، پاڻ هر ڪتاب لکڻ کان اڳ موضوع جي هر پهلوءَ تي تحقيق پراڻن ۽ نون ڪتابن ۽ ذاتي مشاهدن تي معلومات حاصل ڪري پوءِ لکندو هو، علم جي ميدان ۾ مصنف، مترجم، مرتب يا معلم ٿيڻ نسبتاً آسان آهي پر تحقيق هڪ دشوار گذار مرحلو آهي جنهن ۾ سون يا هزارن ڪتابن جي ڇنڊڇاڻ ڪرڻي پوي ٿي، وڏن عميق مشاهدن ۽ تجربن کي مدِنظر رکڻو پوي ٿو. ڊاڪٽر صاحب جا سڀ ڪتاب تحقيق تي مبني آهن ۽ هر ڪتاب پنهنجي موضوع تي مستند آهي ۽ ايندڙ زماني توڙي حال ۾ ان مان حوالا وٺي سگهجن ٿا.

بلوچ صاحب جون مشهور تصنيفون لوڪ ادب شاهہ جو رسالو تنقيدي انداز ۾ ترتيب ڏنل تاريخ سنڌ پنهنجا ذاتي مشاهدا ۽ تجربا مثلاً: رهاڻ هيرن ڪاڻ، ۽ ٻيا لاتعداد ڪتاب حقيقي ۽ منطقي

طريقي تي لکيل آهن، انهن سيني علم جي ميدانن ۾ شهسواري ڪرڻ، علم جي مختلف شاخن ۾ ڄاڻ سڃاڻ جو ماهر هجڻ ضروري آهي ۽ باليقين ڊاڪٽر صاحب بصيرت بي بها ۽ بي بدل عالم هو.

دانشورن جي چوڻ مطابق: علم چئن ذريعن سان حاصل ٿئي ٿو:

(1) **ڪتابي علم** يا ظاعري علم جيڪو ڪتب بيني ۽ ڪتب نويسيءَ مان حاصل ٿئي ٿو.

(2) **علم مجلسي**، جيڪو عالمن، اديبن، سگهڙن حتيٰ ڪ اڻ پڙهيل عاقلن سان ڪچهري ڪندي حاصل ٿئي ٿو.

(3) **علم سياحت**، جيڪو سير سفر مان حاصل ٿئي ٿو، قرآن مجيد ۾ فرمايل آهي تہ: قل سيرو في الارض فانظر ڪيف ڪان عاقبه المڪذبين. ’دنيا ۾ گهمو ڦرو تاڪ توهان کي خبر پوي تہ حق کي باطل چوڻ وارن جو ڇا حشر ٿيو‘ دنيا گهمي ڦري اتي جي رهاڪن جي طرز رهائش، عادتن، ثقافت، تهذيب ۽ حدن جي خبر پوي ٿي. بلوچ صاحب تقريباً اڌ دنيا جو سفر ڪيو. سندس تصنيفون انهن سفرن جي مشاهدن جي تصديق ڪري ٿي.

(4) **علم لُدني**، جيڪو باري تعاليٰ طرفان ستو نبين، پيغمبرن، اوليائن ۽ نيڪ درويشن کي حاصل ٿئي ٿو، جڏهن نبين تي اهو علم نازل ٿئي ٿو تہ ان کي وحي سڏجي ٿو، ۽ جڏهن خدا جي مقرب ٻانهن تي اهو علم نازل ٿئي ٿو تہ ان کي الهام چئجي ٿو.

بلوچ صاحب جي شاهہ جي رسالي تي تشريح مان ظاهر ٿئي ٿو تہ پاڪ پروردگار کيس الهام جي ذريعي علم لدني عطا فرمايو جو تہ ڪيترا مثال تاريخي حوالا، استعارا، تشبيهون، معنائون، اُچار ۽ تلفظ ۽ لکڻيون ڪانئس اڳ جي رسالن ۾ ڪونہ هيون. بلوچ صاحب هنن ڍڪيل ۽ لڪل حقيقتن جي معنائن کي کولي ظاهر ڪيو آهي تہ پوءِ يقين سان چئي سگهجي ٿو تہ کين ٻين علمن سان گڏ علم لدني بہ حاصل هو.

مطلب تہ ڌڻي صاحب جي مهربانيءَ سان بلوچ صاحب هڪ مڪمل عالم ۽ رهنما انهن علمي ذريعن ٿيو جن جو نزول يا حاصلات پاڪ پروردگار کيس ڏني.

بلوچ صاحب جا دقيق، ناياب تفصيلي ۽ تحقيقي ڪتاب لوڪ ادب تي آهن. سنڌ ۾ ڪڏهن ڪنهن کي خواب خيال ۾ بہ نہ هوندو تہ ٻهراڙين ۾ پکڙيل لوڪ ادب کي ڪتابي شڪل ۾ بہ آڻي سگهجي ٿو. منتشر ڪهاڻيون ۽ لوڪ داستان مختلف مصنفن کان آڳاٽي دور ۾ لکيل ملن ٿا جن جو پاڻ ۾ نہ ربط آهي ۽ نہ ترتيب. هاڻي تہ زماني گذرڻ سان اهي ڪتاب ڪثير تعداد ۾ معدوم ٿي چڪا آهن يا شايد ڪن پراڻن ڪتبخانن جي بوسيده المارين ۾ ڪنهن ڪنڊ پاسي ۾ پيل هجن.

لوڪ ادب کي سهيڙڻ ۽ تحرير ۾ آڻڻ لاءِ ڪجهہ قديم تهذيبن ۾ ڪم ٿيل آهي، مثلاً: هندي، سنسڪرت، چيني، يوناني، عربي ۽ فارسي ۾ ڪجهہ ڪتاب هجن جن جو تعداد ڪنهن بہ زبان ۾ 8-10 ڪتابن کان مٿي نہ هوندو. هاڻي خبر پئي آهي، تہ آمريڪا جي سمٿ سونين انسٽيٽيوٽ ۾ ريڊ انڊينز جي لوڪ ادب کي ڪتابي شڪل ۾ آندو ويو آهي. جن جو تعداد ڏهن ڪتابن کان مٿي نہ آهي، پر بلوچ صاحب جي لوڪ ادب جي ڪتابن جو ڳاڻيٽو 40 ڪتابن کان مٿي آهي. لوڪ ادب جي هر صنف تي الڳ ضخيم ڪتاب ترتيب ڏنل آهن، مثلاً: مداحون مناجاتون، مناقبا، مولود، لوڪ ڪهاڻيون، ڏور، سينگار، ڳجهارتون ۽ ٻيون بہ انيڪ تصنيفون آهن. ڪتاب، لوڪ ادب جي شاگردن لاءِ ڪيترن نسلن تائين سنڌي قوم جي

رهنمائي ڪندا رهندا، ۽ بطور حوالن جي ڪم ايندا رهندا.

اصل ۾ لوڪ ادب لاءِ ته اهو چيو ويندو آهي ته هي غير تحريري علم آهي جيڪو صدين کان يا هزارين سالن کان سينه به سينه هڪ نسل کان ٻي نسل تائين منتقل ٿيندو رهي ٿو. انهي طريقه ڪار ۾ لوڪ ادب جي ضايع ٿيڻ يا ان ۾ ڦيرڦار اچڻ جو وڏو خطرو موجود آهي، مثلاً: سسئي پنهون جو قصو هڪ هندو مذهب رکندڙ ڪنهن هڪ نموني ٻڌائيندو هو ته مسلمان جي بيان مطابق ان ۾ اختلاف هوندو. ان کان علاوه ڪيترا قصا ۽ ڪهاڻيون جيڪي گهرن ۽ اوطاقن ۾ ٻڌبا هئا، اهي هاڻي ختم ٿي چڪا آهن. مثلاً: ڍولا مارو جو قصو هاڻي اڻلڀ آهي پر بلوچ صاحب جي محنتن جڏهن ان کي ڪتابي صورت ۾ مبسوط ڪيو ته هاڻي هن قسم جا قصا ۽ داستان علم جا پندار ٿي پيا آهن جن مان گهڻي معلومات ۽ فيض حاصل ڪري سگهجي ٿو.

سينه به سينه علم جي منتقلي جو وڏو مثال يهودي راهبن جو هو جن کي ڪبيلا سڏيو ويندو هو، پر ڪبيلا يهودي انهيءَ علم جي منتقلي ۾ بخل کان ڪم وٺندا هئا. انهي سبب جي ڪري سندن ڪيترو آفاقي ۽ انساني علوم ضايع ٿي ويو.

ٻي بلوچ صاحب جي معرڪة الآرا تحقيقي تصنيف شاهه جو رسالو آهي. ڪل ڏهه جلد آهن جن مان 9 کي شاهه جو رسالو نالو ڏنو بلوچ صاحب اهو چئي ويو ته هنن 9 جلدن ۾ آندل شعر تحقيق، شاهه صاحب جا پنهنجا آهن. آخري ڏهون جلد رسالي جو شاهه آهي، جن ۾ سندس تحقيق موجب اهي بيت ڪن ٻين شاعرن جا چيل آهن ۽ پر اڳاٽن مرتبن سهواً انهن کي شاهه جي رسالي ۾ شايع ڪري ڇڏيو.

شاهه جو ڪلام سندس حياتيءَ ۾ ئي ڳايو ويندو هو، جنهن لاءِ ڀٽائي صاحب ٽن تارن واري ستار ۾ چوٿين تار وڌائي طنبورو ايجاد ڪيائين، جيڪو فقير هر جمعرات تي درگاهه تي راڳ ڳائيندا آهن. لکت ۾ پهريون شاهه جو رسالو گنج شريف آهي، جيڪو آخوند عبدالعليم متعلوي ترتيب ڏنو. ان کان پوءِ لاتعداد رسالا ڇپيل ۽ اڻڇپيل حالت ۾ منظر عام تي آيا. پهريون ڇپيل رسالو ٽرمپ صاحب جو آهي جنهن جرمني مان وجي ڇپايو. سنڌيءَ ۾ مشهور رسالو ڊاڪٽر گربخشاڻي جو ٽيون جلد، جنهن رسالي جي شرح پڻ لکي. هن رسالي کي سنڌ ۾ پهريون مستند رسالو چئي سگهجي ٿو. ان کان پوءِ وڌيڪ ڇنڊڇاڻ شروع ٿي، آخري دور ۾ شمس العلماء ڊاڪٽر دائودپوٽي به سال پٽ شاهه تي رهي رسالي تي تحقيق ڪئي، ڪم هلندي ڊاڪٽر صاحب ديهانت ڪري ويو. پوءِ خبر نه آهي ته سندس تحقيق جو ڇا ٿيو؟

شاهه جي رسالي جي بيتن جي بيهڪ، پڙهڻي، صورتخطي، اُچار، زير زبر، پيشُ هميشه علم وارن لاءِ بحث جو موضوع رهيو آهي. عالم ته ڇڏيو پر ڀهراڙين ۾ اڻ پڙهيل ڳوٺاڻا به بيتن جي پڙهڻي ۽ اُچار تي بحث ڪندا نظر ايندا، مثلاً: ڪنهن ڪا سٽ هڪ نموني پڙهي ته ٻيو هڪدم ان کي خبردار ڪندو ته اها سٽ صحيح هن نموني آهي. زير، زبر، پيش به وڏن علمي جهيڙن جو سبب بڻيو آهي. رسالي ۾ ٻين ڪيترن همعصر شاعرن جا شعر به اچي ويا آهن، خاص طور تي سُر ڪيڏاري ۾ مخدوم محمد صالح ڀٽي جي تحقيق موجب ڪيڏارو چئن فقيرن: صادق علي فقير، احسان علي فقير هالڪندي وارو ۽ گدا علي فقير جيڪو احسان فقير جي اولاد مان هو،لکيو.

بلوچ صاحب انهن سين ڳالهين جي

چندن ڪري صحيح کي غلط مان الڳ ڪيو. صحيح صورتخطي صحيح اُچارن سان لکيائين. نتيجي ۾ هاڻي شاهه جو رسالو مستند رسالو آهي ۽ بيا رسالا ان کي اصول ناهي لکي سگهجن ٿا.

ڊاڪٽر صاحب سنڌ يونيورسٽي ۾ تعليم جي شعبي جو روح روان هو. تعليم جي ميدان ۾ هن نوان طريقا اختيار ڪيا ۽ استادن جو معيار تعليم بلند ڪيائين، مٿس ڪيترن حلقن مان اهي اعتراض به ڪيا ويا ته بلوچ صاحب نوجوان Ph.D پيدا نه ڪيا. اصل ۾ ان وقت سنڌ يونيورسٽي ۾ اجا Ph.D ڪرڻ جا ذريعا يعني وڏيون لائبريريون، ليبارٽيون ۽ ساز و سامان موجود نه هئا. Ph.D ڪرڻ لاءِ شاگردن کي مغربي ملڪن ۾ وڃڻو پوندو هو، ان وقت جا وائيس چانسيلر مشهور فيلسوف عالم ۽ سائنسدان هئا، هنن جو مطمع نظر تعليم جي معيار کي بهتر کان بهترين ڪرڻ هو. پهريون وائيس چانسيلر پروفيسر ابوبڪر حليم (اي. بي حليم)، ان کان پوءِ جڳ مشهور فلسفي ۽ مفسر قرآن علامه آءِ.آءِ قاضي، ان کان پوءِ مشهور ايٽمي سائنسدان ڊاڪٽر رضي الدين صديقي بئريسٽر حسن علي عبدالرحمان جهڙا مايه ناز عالم هئا.

هنن جي ڏينهن ۾ امتحانن جو نتيجو سخت معيار هجڻ سبب چاليهه سيڪڙو کان مٿي نه هوندو هو. يونيورسٽي جي سخت علمي ماحول جي ڪري پنجاب کان شاگرد ميٽرڪ ۽ بي.اي جا امتحان سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ ڏيڻ ايندا هئا. گهڻو پوءِ جڏهن Ph.D عام جام ملڻ لڳي ته ڪٿي چئجي ته علم جي توهين هئي. بلوچ صاحب اهڙن آدرشي انسانن مان هو جيڪو ظاهري ڊگرين جي مقابلي ۾ علمي لياقت ۽ قابليت کي ترجيح ڏيندو هو.

ڊاڪٽر صاحب نه خوشامد پرست هئا، نه خوشامد پسند. ڪيترن محفلن جي صدارت ڪيائون، وڏا دانشور سندن علمي ۽ ادبي ڪمن جي تعريف ڪندا هئا ته پاڻ پيا مشڪندا هئا. آخر ۾ جڏهن صدارتي خطبو پڙهندا هئا ته سامعين سمجهندا هئا ته هاڻي ڊاڪٽر صاحب ضرور پنهنجي تعريف جي موٽ ڏيندو. داناءُ هو، وڏي حڪمت سان موضوع بدلائي تعريف بدران پنهنجي زندگيءَ جا واقعا ۽ مشاهدا ٻڌائيندو هو. آخري سالن ۾ ان قسم جي واقعن کي 'رهاڻ هيرن ڪاڻ' ۾ قلمبند ڪري ويو. ڪچهريءَ ۾ سندن شرڪت مشروط هوندي هئي. جيسين تائين مجلس ۾ سياڻپ، علم ۽ دانائيءَ جون ڳالهيون هلنديون هيون. ته حصو وٺندو هو، پر جي گفتگو جو موضوع ڦري اجاين سجاين ڳالهين ڏي ٿيندو هو، ته پاڻ اجازت وٺندا هئا.

ڊاڪٽر صاحب وقت جو قدر ڪيو جو سموري حياتي ڪم ۽ ڪم ڪيائون ۽ گفتگو کي به علمي حدن اندر رکيائون. سندن رغبت روزانه پنڌ هلڻ جي به هئي، نوجوانيءَ کان وٺي آخر عمر تائين، صبح و شام پنڌ ڪندا هئا. آخري عمر ۾ لٺ جو به سهارو ورتائون ۽ ڪنهن خدمتگار کي ساڻ ڪڻندا هئا جو ته ضعيف العمري سندن روزمره جي مشغلن ۾ رڪاوٽ هوندي هئي، ڪين صدر ۽ حيدرآباد عيدگاهه ۾ پنڌ ڪندي ڏسبو هو.

اهڙي نموني هن دُر بي بها سنڌ ڌرتي جي فخرِ علم جي طالب ۽ مطلوب، راز ۽ نياز جي اسرارن ۽ رموزن کان واقف، سڄي زندگي علم جي خدمت ڪندي سڦلي ۽ سچائي زندگي گذاري وڃي پنهنجي رب سان مليو.

هرگز نه ميرد آنڪ دلش زنده شديه عشق،
ثبت است برجريده عالم تمام حال.

◙

حڪيم خليفو عبدالحميد چانڊيو

ڊاڪٽر بلوچ سان ڪيل ”ڳاڙهي“ جو هڪ يادگار سفر

هڪ سال يعني مؤرخه 30 مارچ 1996ع تي صبح جو 10 وڳي اوچتو قبلا محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب ۽ حيدرآباد ڊويزن جو اڳوڻو ڪمشنر مسٽر عبدالغفار سومرو صاحب منهنجي غريب خاني ۾ تشريف فرما ٿيا هئا. اوچتو اچڻ تي ساڻن ملي ڏاڍي خوشي ٿي هئي. ان وقت مون وٽ جا غريباڻي ماني تيار هئي سا حاضر ڪئي هيم. ٻين دوستن تڪڙ پئي ڪئي مگر محترم ڊاڪٽر بلوچ صاحب جن فرمايو ته: ”بابا، تڪڙ نه ڪريو، ٻروچ ٽيرن ڪرڻ کان سواءِ نه ڇڏيندو.“ پوءِ پاڻ فرمايائون ته ضلعي سانگهڙ واري سُگهڙ صادق فقير ٿهيم بلوچن جا چوڏهن پارَ ٻڌايا آهن، جن مان پهريان ٻه هن طرح آهن:

بلوچن ٻهادرن جا سُڻ چوڏهن پُورا پلَ،
هڪ مهمان نواز ماني کارائين، ٻيو پاڙي سان ڪن پيار.

اهو ٻڌي مهمان مطمئن ٿيا ۽ موقعي سان مون به مرحوم دادن فقير جو هيءُ شعر پڙهيو:

اسان جي دعوت اي جاني قبوليندؤ ته بسم الله،
غريباڻي مڃي ماني قبوليندؤ ته بسم الله،
سرنهن جو ساڳ سبحاني قبوليندؤ ته بسم الله
ڇنو پت، دال ڏوفاني قبوليندؤ ته بسم الله.

بهرڪيف غريباڻي ماني کائڻ بعد مون پنهنجو ڪتاب ”سوانح حيات نواب سر غيبي خان چانڊيو“ ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي خدمت ۾ پيش ڪيو هو، پاڻ مهرباني فرمائي مختصر طور ڪتاب جو معائنو ڪرڻ فرمايُن ۽ ڏاڍو پسند ڪيائون.

منهنجي جاکوڙ ۽ محنت تي شاباش ڏنائون. ان کان پوءِ ميان نصير محمد ڪلهوڙي جي درگاهه تي هلڻ لاءِ ارشاد فرمايائون. آءٌ تيار ٿي ساڻن گاڏيءَ ۾ گڏ وينس. اسان جي گاڏيءَ پٺيان ميهڙ سب ڊويزن جي ايس. ڊي ايم مسٽر سليم احمد کهڙي صاحب جي گاڏي هئي.

سنڌيءَ ۾ ڏاهن جو چوڻ آهي ته: ”مورک ساري زات، سالڪ هڪ گهڙي“. محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان جهڙي عظيم سالڪ سان رهاڻ ڪندي وڃي ميان نصير محمد ڪلهوڙي جي جوڙيل مسجد شريف وٽ پهتاسين. اتي سيڻي موٽرن مان لهي پياسين ۽ مسجد شريف جي اوڀر کان سيمنٽ سان بند ٿيل هڪ پٿر تي وڃي بيناسين. هيءُ پٿر مسجد شريف جي نئين طرح مرمت ڪرڻ واسطي لڳايو ويو هو، جنهن تي ڪن صاحبن جا اسماء گرامي لکيل هئا.

محترم ڊاڪٽر بلوچ صاحب ۽ محترم ڪمشنر سومرو صاحب ٺري گهٽ اڌ درجن جنابن جا نالا پڙهي ٽورو مُرڪيا، ۽ ڪمشنر صاحب جن فرمايو ته مسجد شريف جي ڪم واسطي سرڪار طرفان منظور ٿيل پيسا جنابن جا چيلا کائي ويندا، باقي جنابن جا نالا پٿر تي يادگار هوندا، ۽ مسجد شريف انهيءَ ئي خسته حال ۾ هوندي. واقعي جناب ڪمشنر صاحب جي ڳالهه سؤ سيڪڙو پوري ٿي. مسجد شريف تقريباً انهيءَ ئي حال ۾ آهي جنهن ۾ هئي. لهٰذا افسوس ته، انهيءَ تاريخي مسجد شريف جي مرمت واسطي سرڪار ڪوبه توجهه نه ٿي ڏئي.

هيءَ تاريخي مسجد شريف ميان نصير محمد ڪلهوڙي سنه 1071ع هجري بمطابق سنه 1660ع ۾ جوڙائي. مسجد جي اتر ۽ اولهه جي ڪُند تي سيد حامد شاهه شهيد جي مزار آهي. مٿس چورس تي گنبد ٺهيل آهي. هن بزرگ جي زيارت ڪرڻ کان پوءِ ميان نصير محمد ڪلهوڙي جي حويليءَ جا ڪنبرات ڏٺا ويا. هنن ڪنبرن مان صرف ٻه برج خسته حالت ۾ نظر اچن ٿا، هڪ بُرج ڏکڻ طرف کان ۽ ٻيو اوڀر طرف کان. حويلي ڏيڍ ڪلوميٽر چورس تي مشتمل آهي. جڏهن ميان شاهل محمد ڪلهوڙو (ميان نصير محمد ڪلهوڙي جو چاچو) سنه 1068 هجري ۾ بکر جي مغليه نوابن سردار جلال خان

اُنهيءَ ۾ سردار محمد صديق خان سانگي جي ماڻهن هٿان شهيد ڪرايو، جنهن ۾ چانڊين جي سردار ملڪ غيبي خان مغلن جي نوابن جي خلاف وڏي تحريڪ هلائي ۽ مغليه لشڪر تي ڇاپا مار حملا شروع ڪرايا، تہ پوءِ ميان نصير محمد ڪلهوڙو ٿوري عرصي لاءِ سنڌ مان ملتان هليو ويو. بعد ۾ وري بہ سردار ملڪ غيبي خان جي چوڻ تي واپس اچي 'ڪارا' يا 'ڳهارا' پرڳڻي ۾ سنہ 1070 هجري بمطابق سنہ 1659ع ڏاري ڳوٺ ٻڌي حويلي جوڙائي ۽ حويلي جي اولهہ طرف مقام عدالت گاهہ جوڙايائين. انهيءَ مقام جي خستہ حالت ڏنيسين. اتي ڪرڙ جون پٽيون اجا تائين نظر پئي آيون. فقيرن جو چوڻ هو تہ اهي پٽيون انهيءَ زماني جون آهن. بقول قبلا محترم ڊاڪٽر بلوچ صاحب تہ، حويلي يا مقام عدالت گاهہ مٿان ڪاٺ جون ڇتيون هيون. جنهن ۾ وَرا، ڪلمون يا لاٺيون ڪني پير، لئو، ڪنڊي پاٽم جون چو نہ هجن مگر پٽيون ڪرڙ جي ڪاٺيءَ جون هيون. مقام عدالت گاهہ جي ڏسڻ بعد سيد عنايت شاهہ ڏنڊُو جي مزار تي پهتاسين. هن بزرگ تي مسجد نما گنبد الحاج امير بخش خان جوڻيجي صاحب سنہ 1997ع ۾ پنهنجي خرچ سان جوڙايو. ياد رهي تہ سيد حامد شاهہ ۽ سيد عنايت شاهہ ڏنڊُو مغليہ لشڪر سان ڳيريلي وڙ وڙهندي جرنيل مير مؤئذر خان چانڊيئي ۽ ٻين سان گڏ سنہ 1111 هجري مطابق 1699ع ۾ شهيد ٿيا. جنهن جو تفصيلي احوال مون پنهنجي ڪتاب "سوانح حيات سر غيبي خان چانڊيو" ۾ لکيو آهي. اولهہ طرف ونگ نما هڪ پڪي سرن جي ديوار وٽ پهتاسين. چوڻ ۾ اچي ٿو تہ اها ميان نصير محمد ڪلهوڙي جي بني يعني بورچي خاني جي جاءِ هئي. اولهہ، اتر ۽ ڏکڻ طرف جون ديوارون ختم ٿي چڪيون آهن. باقي اوير طرف شايد ونگي دروازو هو. محترم ڊاڪٽر بلوچ صاحب ۽ سندس همر رفيق دوست هن ونگي نما ديوار جي مضبوطي ڏسي ڏاڍا متاثر ٿيا. پوءِ فتح فقير پخاليءَ جي مزار تي پهتاسين. هيءُ درويش، ميان نصير محمد ڪلهوڙي جو مريد ۽ پخالي هو. روزانو ميان صاحب جي ڳوٺ ڪان اوير طرف ٽي ميل پري لهڙيءَ جي ڪنب مان ميان صاحب جي حويلي ۽ مهمان خاني لاءِ پاڻيءَ جون مشڪون ڪڍهن ڪلهي تي تہ ڪڏهن ڏاند تي، سندس ڏاند جنهن سان فقير صاحب جي گهڻي محبت هئي، تمام ڏاهو هوندو هو، فقير صاحب مٿس نالو 'عاقل' رکيو. عموماً انهيءَ ڏاند جي پُٺيءَ تي پاڻيءَ جون مشڪون پريندو هو. (عاقل ڏاند ۽ فتح پخاليءَ جو مفصل احوال ڪتاب "سوانح حيات نواب سرغيبي خان" ۾ پڙهندا). پوءِ ميان نصير محمد ڪلهوڙي جي درگاهہ اعليٰ تي پهتاسين جيڪا فتح پخاليءَ جي مزار جي اولهہ طرف ٽن ميلن جي مفاصلي تي آهي. ميان صاحب جي مزار جي اتر طرف واري مسافرخاني ۾ اڳم ٿي خيرپور ناٿن شاهہ تعلقي جو ان وقت جو مختيارڪار ميان ارباب علي خان لنڊ بلوچ معزز مهمانن جي ويهڻ واسطي هنڌ ڪٽن جو بندوبست ڪري ڇڏيو هو. ساڻس گڏ پوليس جو عملو بہ موجود هو. اتي لهڻ ڪان پوءِ ميان نصير محمد ڪلهوڙي جي زيارت تي وياسين ۽ ختمو پڙهيوسين. اتي ڊاڪٽر بلوچ صاحب ميان نصير محمد ڪلهوڙي جي شخصيت بابت احوال ٻڌايو:

"ميان شاهل محمد ڪلهوڙي جي وفات بعد ميان نصير محمد بن ميان الياس محمد ڪلهوڙو سنہ 1068 هجري بمطابق سنہ 1657ع ۾ پنهنجي وڏن جي گاديءَ تي وينو. هو پنهنجي وڏن ڪان وڌيڪ ممتاز هو، چو تہ سندس ئي زماني ۾ مريدن مان لشڪر تيار ٿي ويا، ۽ انهن جي پوري انتظام حڪومت جو رنگ اختيار ڪيو. ان ڪان علاوهہ زهد ۽ عبادت سبيان ميان صاحب غير معمولي شهرت حاصل ڪئي ۽ سندس ڪرامتون ڳاٽائي ڪان زياده آهن." راقم بہ سندس مفصل ذڪر پنهنجي ڪتاب "سوانح حيات نواب سر غيبي خان چانڊيو" ۾ قلمبند ڪيو آهي. هن عظيم انسان 7 ماهہ ذوالحج سنہ 1102 هجري بمطابق سنہ 1692ع ۾ وفات ڪئي. مٿس چٽي نما سفيد گول گنبد ۽ عاليشان ڪوٽ سندس فرزند ميان يار محمد ڪلهوڙي سنہ 1130 هجري بمطابق سنہ 1708ع ۾ جوڙايو. بعد ۾ ميان نصير محمد ڪلهوڙي جي فرزند ميان دين محمد ڪلهوڙي جي مزار جيڪا ميان صاحب جي مزار يعني ڪوٽ ڪان ٻاهر لڳ اولهہ طرف آهي، جي زيارت ڪئيسين.

ميان دين محمد ڪلهوڙي جي شخصيت بابت ڊاڪٽر بلوچ صاحب سيني دوستن کي هن طرح ٻڌايو: ميان نصير محمد ڪلهوڙي کي ٽي پٽ هئا.

1. سيني ڪان وڏو ميان دين محمد

2. وچيون ميان يار محمد
3. سڀني کان ننڍو ميان مير محمد

ميان نصير محمد جي وفات کان پوءِ انھيءَ ئي سال سنہ 1103 هجري بمطابق 1692ع جي پيري مرشديءَ جي مسند ۽ حڪومت جي گاديءَ تي ويٺو. جيڪي زميندار لڙاين ۾ ناڪام رهڻ کان پوءِ گهڻي مدت تائين ميان نصير محمد ڪلهوڙي جي زماني ۾ خاموش رهيا هئا سي وري جهيڙي ۽ فساد ڪرڻ لاءِ آماده ٿي ويا، شايد انھيءَ ڪري جو سندن خيال مطابق نئون سجاده نشين اثر رسوخ ۽ طاقت ۾ پنھنجي والد محترم کان گهٽ هوندو، ان ڪري ڪيس شڪست ڏيڻي ختم ڪرڻ ۾ ڪا گهڻي دقت پيش نہ ايندي ليڪن منجهن اڪيلي سر مقابلي ڪرڻ جو حوصلو موجود نہ هو ۽ هنن وقت جي حاڪمن وٽ شڪايتون ڪرڻ شروع ڪيون ۽ حاڪمن طرفان سختيون شروع ٿيون. مجبوراً ميان صاحب جا مريد جن ۾ گهڻا بلوچ هئا، خصوصاً چانڊيا جنگ لاءِ تيار ٿي بيٺا. مغليہ حاڪم مرزا خان پني ڪيترا دفعا ميان دين محمد ڪلهوڙي کي دٻائڻ جون ڪوششون ڪيون، ليڪن ڪيس ڪاميابي نہ ٿي، آخر دهلي دربار جي طرفان امير شيخ جهان کي سراين جي ملت ڪرڻ لاءِ مقرر ڪيو ويو.

ڳيريلي جي ڳوٺ وٽ جنگ لڳي، جنهن ۾ مغليہ لشڪر کي سخت شڪست آئي ۽ شيخ جهان خان، مير مؤندر خان چانڊيئي هٿان مارجي ويو ۽ مير مؤندر خان بہ پنھنجن ساٿين يعني حاجي خان مري سميت شهيد ٿيو ۽ فيروز فقير ويراڻ جي سپهہ سالاريءَ هيٺ حاجي خان مري، حامد شاهہ ۽ عنايت شاهہ ڏنرو، اهي بہ مير مؤندر خان چانڊيئي سان گڏ شهيد ٿيا. سنہ 1927ع جي نواب سر غيبي خان جي ڪتب خانہ جي دستاويزات مان اهو احوال ملي ٿو، باقي تاريخي ڪتاب نہ لکن ٿا تہ امير شيخ جهان فيروز فقير ويراڻ هٿان شهيد (قتل) ٿيو، اها ڳالهہ سراسر غلط آهي، جو نہ تاريخ وارن چانڊين جي خلاف اڪثر پئي لکيو آهي. جيئن تاريخ مظهر شاهہ جهاني وارو لکي ٿو:

"هن علائقي ۾ جيئن تہ بدبخت چانڊين جي گهڻائي آهي". (صفحو 162)

هو صفحہ 201 تي لکي ٿو:

"باغبان پرڳڻي جا سميجا ۽ ٽيبا، چانڊين نياڻن سان ملي وڳوڙ پکيڙڻ لڳا". (صفحہ 220) "نياڻن چانڊين رات جو اچي لشڪر تي تير وسايا".

(صفحہ 247) " ڳاها باغبان، پاٽہ اڪبر آباد جي پرڳڻن کي چنڊن چانڊين برباد ڪري ڇڏيو". (صفحہ 282:) "هتي ٻيو فساد گروهہ چانڊين جو آهي، اهي نياڻا باغبان جي پرڳڻي ۾ جبل پاسي رهن ٿا".

"آخر انھيءَ سال مغل شاهہ زاده هٿان ملتان ۾ سنہ 1111 هجري بمطابق 1700ع ميان دين محمد بن ميان نصير محمد ڪلهوڙو شهيد ٿيو. سندن مٿان ننڍڙو مقبرو سندس وچين ڀاءُ ميان يار محمد، ميان نصير محمد جي مقبري سان گڏ نهرايو، يعني سنہ 1130هہ ۾".

بعد ۾ محترم قبلا ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جن ميان نصير محمد ڪلهوڙي جي حرمن جي مزارن جي ڏسڻ واسطي فرمايو. تنهن تي صفري فقير مشوري جيڪو مزارن جو مجاور بہ آهي، انھيءَ ناراضگي ڏيکاري ۽ سرائڪي بوليءَ ۾ هن طرح تقرير شروع ڪئي:

"سائين ميڏا، پاڪين دي قبران ڏيکڻ واسطي اسان ڏيان ڪنواريان چوڪريان بہ نهين ونديان. هڪڙي سال اسان ڏي شهر دي ڪنهن نياڻي عورت هڪڙي پاڪ دي قبردا پڙدا پلاند مٿي ڪيتا. قدرت (قدرت) دي طرڦان (طرفان) شام دي وکت (وقت) اتر اولهہ دي ڪنڊ ڪني ڪالا طڦان (طوفان) اٿيا. اسان شهر واليان ميان سائين (يعني ميان نصير محمد) دي دربار وچ ڳچي وچ ميان ڪٽي پا وچ آزي ڪيتي، تڏان مس وچ طڦان بند ٿيا. وت ڏون سالين ڪني بعد ول بہ ڪنهن ڪني رن پاڪ دي قبر دا پڙدا پلاند مٿي ڪيتا، وت پورا طڦان آيا".

صفري فقير اڃا تقرير جاري رکي، مگر مون صفرو فقير کي روڪيندي چيو تہ، صفرا فقير طڦان، بوفان هُڻ ڪونہ آسين، اي صاحب (محترم ڊاڪٽر صاحب ڏانهن اشارو ڪندي) ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ هي، ۽ بيا صاحب ڪمشنر صاحب هي. ايهہ تاريخان ڏيکڻ آئي هن. ايهن وچ ميان صاحب دي خاندان پلائي هي ۽ ڪمشنر صاحب سنڌ دا مالڪ هي، جيوين وٽسين تيوين ڪرسين، تيڏي مغز خوري اجائي ٿيسين. پوءِ ڏيڊي اڪ سان ڪمشنر صاحب ڏانهن ڏسندي

صڦري فقير ماٺ ڪئي ۽ صڦري فقير جو جوش به گهٽجڻ لڳو. چيائين ته: سائين پلي هلو. محترم ڪمشنر صاحب جن اتي ئي ويهي رهيا ۽ مختيارڪار صاحب ميان ارباب علي خان بلوچ به باقي محترم قبلا ڊاڪٽر صاحب، بنده، مسٽر سليم احمد کهڙو صاحب، فوٽوگراف وارو، حاجن بنگالو، ماڻو خان ۽ ٻيا دوست ميان نصير محمد ڪلهوڙي جي مستورات جي قبرستان طرف روانا ٿياسين. مستورات جي قبرن کي چوڌاري ديوار آهي، صرف ڏکڻ ۽ اولهه جي ڪنڊ کان هڪ دروازو آهي. هيءُ قبرستان ميان نصير محمد ڪلهوڙي جي درگاهه جي اوپر ۽ اتر جي ڪنڊ تي اڌ فرلانگ پنڌ تي آهي. جڏهن اسان قبرستان دروازي وٽ پهتاسين، تڏهن صڦري فقير رڙ ڪري چيو ته:

”هڻ جوتي شوتي دروازي ڪني ٻاهر لاهو.“ مون اندر ديوار کان هڪڙي سوراخ مان ڏٺو. سُڪي لاٽي، ٻُوهه، سُڪل ڳَر، سڪل سيوهر جا ڪنڊن سان ڀريل ڪانڊيرا نظر آيا. صڦري فقير جي اوچتي رڙ ڪرڻ تي محترم قبلا ڊاڪٽر صاحب جن هڪدم پنهنجو بوٽ لاٿو. مون ڪيس عرض ڪيو ته سائين .قبرستان اندر سڪل گاهه ٻوٽن جا خطرناڪ ڪنڊا آهن، اسان جوتا لاهيون ٿا، اوهان نه لاهيو. تنهن تي ڊاڪٽر صاحب جن فرمايو ته: ”ادا حڪيم صاحب، ڪنڊي لڳن ته پلي لڳن، صڦري فقير دا حڪم مڃائي“. ۽ اسان سڀني به جوتا لاٿا. اندر قبرن وٽ پهتاسين ته قبرون، هيٺ اوپر طرف، ٻي قبر وچم ۽ ٽين اولهه طرف هئي. صڦري فقير اوپر واري قبر تي ٻيهي ٻڌايو ته، ايهه قبر بي. بي پاڪ امان دي اي. يعني ميان نصير محمد صاحب جي والده ماجده. باقي اولهه وارين ٻنهي قبرن ڏانهن اشارو ڪندي چيو ته، ايهه ڏونهين قبران پاڪ حرمين ديان هي، اسان سمجهي وياسين. مون وري پڇيو ته فقير سائين، ڪيا ايهه ڏونهين قبران ميان نصير محمد دي پاڪ حرمين ديان هن؟

محترم قبلا ڊاڪٽر بلوچ صاحب جن ميان نصير محمد جي والده جي قبر ڏسي فرمايو ته، هيءَ تمام پراڻي قبر آهي، قبر جي سيراندي ۽ پيراندي تي سفير پٿر جون تختيون لڳل هيون، مگر اڪر ڊٺل هئا ۽ حرمن جي قبرن مان وچين قبر جي پاسن ۽ سيراندي جي مٿان قرآن پاڪ جون آيتون لکيل هيون. باقي پيراندي جي پٿر تي هيٺيون ڪتبو لکيل هو:

”تاريخ وفات مرحومه بي بي جادو، سنه 1114 هجري بمطابق سنه 1702ع.“

۽ اولهه واري قبر تي هيءُ ڪتبو لکيل هو:

”تاريخ وفات مرحومه بيبي پاٺي، سنه 1111هجري بمطابق 1699ع.“

مذڪوره ميان صاحب جي حرمن جي قبرن ڏسڻ بعد وري محترم قبلا ڊاڪٽر بلوچ صاحب جن اوپر واري قبر يعني ميان صاحب جي والده ماجده جي قبر تي هلي بيٺا، ۽ مون کي مخاطب ٿي فرمايائون ته: ”هن قبر تي هي پٿر مٿين ٻنهي قبرن جي پٿرن کان پراڻو ٿو ڏسجي.“ واقعي پٿر ميرو ۽ پراڻو نظر پئي آيو. صاف ظاهر آهي ته محترم قبلا ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب نه صرف تاريخ جا ڄاڻو هئا مگر آثار قديمه تي به ڪين وڏي دسترس ۽ ڄاڻ هئي بعد ۾ تاجي ليڪيءَ جو مقبرو پري کان ڏٺوسون.

تاجو ليڪي بن راجو ليڪي، جو احوال مون ڪتاب ’سوانح حيات نواب سر غيبي خان چانڊيو‘ ۾ قلمبند ڪيو آهي. پوءِ قاضي صاحبان جون قبرون ڏٺيوسين. جن جي باري ۾ ميان جا فقير انيڪ قسم جون خبرون ٻڌائيندا آهن. اهو احوال به مون لکيو آهي. وري به پڙهندڙ جي دلچسپيءَ واسطي لکجي ٿو.

ڳالهه ڪندا آهن ته هندستان جي ڪنهن علائقي جا قاضي، ڪن روايتن ۾ ست، ڪن ۾ چوڏنهن ڄڻا، خبرون ٻڌائيندا هئا ته ميان نصير محمد ڪلهوڙي جا مريد ۽ فقير شريعت جي ابتڙ پيا هلن. انهن کي هدايت ڪري شرعي راهه ونرائجي. سو منزلون ڪندا اچي ميان نصير محمد جي خدمت ۾ حاضر ٿيا، ۽ چيائون ته، اوهان جا (مريد) فقير شرع شريف جي ابتڙ پيا هلن، انهن کي اوهان به هدايت ڪيو ۽ اسان به هدايت ڪرڻ واسطي پري کان پنڌ ڪري آيا آهيون. سو ميان صاحب بنا دير جي قاضي صاحبان کي چيو ته: پهريان اوهان وڃو، منهنجي ڏنار ياري فقير وٽ هيءُ فقير ميان نصير محمد جو مريد ۽ سندس ريون چاريندو هو، تنهنڪري يارو فقير ريڍو جي نالي سان مشهور هو. جڏهن فقير جي خدمت ۾ قاضي صاحب پهتا ته صبح جو وقت هو. فقير صاحب پنهنجي منجي (مَنهَ) تي

زال سان گڏ سُتو پيو هو. قاضي صاحبان وڃي پرسان سلام ورايو، فقير ٿبو ڏيئي اٿيو. قاضي صاحبان سان اچي مليو. مهمانن کي ويهاري، فقير صاحب وڃي ڏڻ مان هڪ رڍ ڪاهي اچي ڪُٺي. قاضين کي شڪ پئجي ويو ته فقير جيڪو پنهنجي زال سان ستو پيو هو، يقيناً فقير کي ٽڙ هوندو، هيءَ جيڪا رڍ ڪُٺائين، ان کي به ٽڙ سان تڪبير ڏنائين. تنهنڪري هيءَ رڍ حرام آهي. سو فقير کي چيائون ته، فقير اها رڍ حرام آهي تو ٽڙ سان تڪبير ڏني. فقير وري ٻي رڍ ڪُٺي. وري به قاضين چيو حرام آهي. فقير وري ٽين رڍ ڪُٺي، جنهن کي به قاضين حرام ڪيو. لهٰذا القياس ٻاري فقير ست رڍون بيڪ وقت ڪُٺيون، ستئي رڍن کي قاضين حرام قرار ڏنو. تنهن تي فقير پُٽڪو لاهي وارن کي نپوڙي پاڻي ڪڍي فرمايو ته:

"جيوي ميان، ٿسان نُو عورتان، مين هُڻ وچ (حوض ڪوثر) دي پاڻي نا وهنج آيا هان."

قاضي صاحب ڏسن ته واقعي اهي مردن مان فري عورتون ٿيا. سو ٻڳا ميان نصير محمد صاحب جي خدمت ۾، سمورو احوال ٻڌايائون. ميان صاحب يارو فقير ريٻوءَ کي گهرايو. اتي شادمانو ڪيو ويو، الا تو آهر ٿي، پوءِ وڃي قاضي صاحب مرد ٿيا. جڏهن مرد ٿيا ته هنن وعدو ڪيو ته هاڻي هتان واپس نه وڃبو. آخر مرڻ تائين قاضي صاحب، ميان نصير محمد صاحب جي خدمت ۾ رهيا ۽ دفن به اتي ئي ٿيا.

درگاهه ميان نصير محمد جي ڏکڻ طرف تلاءُ آهي، هن تلاءَ کي نئن جي پاڻيءَ سان ڀرائبو آهي، اگر برسات نه ٿي پوي ۽ نئيون نه ٿيون اچن ته پوءِ نئن گاج جي ڪاري پاڻيءَ سان ڀرائبو آهي. هيءُ تلاءُ تمام قديم آهي، هن جي باقاعده کوٽائيءَ جو ڪم شمس العلماء مرزا قليچ بيگ سنه 1880ع ۾ ڪرايو. ان وقت هيءُ صاحب تعلقي ڪڪڙ جو مختيارڪار هو.

دادو ضلعي ۾ بلڪ پوري سنڌ ۾ ڳاڙهيءَ جو قبرستان، مڪليءَ کان پوءِ وڏو قبرستان آهي. هن قبرستان جو وجود سنه 1103هه بمطابق 1692ع کان آهي. مقبرا ۽ قبرون ڳاڻاٽي کان وڌيڪ آهن.

مير علي شير قانع 'تحفة الڪرام' ۾ لکي ٿو ته:

"زماني جي دستور موجب ميان نصير محمد پنجيٺهه يا ڇنيهه سال مرادون ماڻڻ کان پوءِ هميشه واري جهان ڏانهن لڏي ويو ۽ گهاريءَ ۾ ڳاڙهي دڙي تي دفن ٿيو."

مون ڳاڙهي ڏڀ يا دڙي جو احوال ڪتاب "سوانح حيات نواب سرغيبي خان" ۾ لکيو آهي. ان کان علاوه هن قبرستان ۾ عالم دين به مدفن آهن ته مجذوب، درويش ۽ راڄن جا رئيس يا سردار، دانشور، شاعر، سگهڙ، پير، مير ۽ وزير پر درويش جهانگر ٻاليشاهي جهڙا فقير به. مون ڊاڪٽر صاحب کي درويش جهانگر فقير ٻاليشاهيءَ جو احوال هن طرح ٻڌايو ته:

"هيءُ درويش به ميان نصير محمد ڪلهوڙي جو مريد هو. ميان صاحب جي ڳوٺ ڪاري يا (گهاري) ۾ وينو هوندو هو، کيس ڪتن ڌارڻ جو وڏو شوق هوندو هو. فقير صاحب ماڻهن کي سوال ڪرائي لهڙيءَ جي ڪنب مان نڪرن ۾ پاڻي ڀرائي ڪتا ڪاهي اتي وڃي پاڻي پيلاري اينو هو. تنهن تي ميان صاحب جي مشوري فقيرن اعتراض واريو ته، فقير جا ڪتا لهڙيءَ جي ڪنب جو پاڻي وڃي ڪنب جي پرسان پيئن ٿا. فقير کي گهرجي ته مشڪون ڀرائي ڪتن کي گهر پاڻي پيلاري.. تنهن تي ميان صاحب جهانگر فقير کي گهرائي، مشوري فقيرن جي اعتراض کان واقف ڪيو. جهانگر عرض ڪيو ته، مان پاڻي ٻين کان ڀرائي، ٻاهر ڪڍي نڪر جي خاص ٿانون ۾ ڪتن کي پيلاريندو آهيان مون کي پاڻي ڀري ڏيندا آهن ۽ اُها مشڪون ڀري گڏهه تي لڏي پيئڻ واسطي گهر آڻيندو آهيان.

ميان صاحب فقير کي منع ڪئي ته: "ابا مشوري فقير رنج ٿيندين، تون ڪُتيين کون گهر پاڻي پلا."

جهانگر فقير جو ميان صاحب کي جواب ۾ پيشگوئي:

"جيوين ميان، ڪتي گهر پاڻي پلا اسيان، خدا کون عرض ڪريندئيون ته سال چوڏهين ۽ پندرهين سن وچ تيڏي مريد (يعني مشوري) جهنگلي جانورين نال گڏ پاڻي پيسن."

فقير صاحب جي پيشگوئي پوري ٿي هن وقت تلاءَ مان ڪتا ۽ جهنگلي جانور وغيره به پاڻي پيئندا آهن، ۽ مشوري فقير به اتان ئي پيئڻ جو پاڻي ڀريندا آهن.

ڊاڪٽر بلوچ صاحب سان ڪيل سوين سفرن مان هڪ هيءُ سفر به مونکي هميشه ياد رهندو.

گل محمد عمراڻي

"A National System of Education & Education of Teachers"

ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ جو اولين علمي ۽ پي ايچ.ڊي مقالو

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ تعليم جي شعبي ۾ ماسٽرس جي ڊگري سال 1947ع ۾ نيو يارڪ (آمريڪا) جي جڳ مشهور ڪولمبيا يونيورسٽي مان حاصل ڪئي. ڊاڪٽر بلوچ صاحب، سال 1943ع ۾ M.A. عربي فرسٽ ڊويزن، فرسٽ پوزيشن علي ڳڙهه مسلم يونيورسٽي مان حاصل ڪرڻ کان پوءِ، ڊاڪٽريٽ لاءِ ٻن سالن تائين ڪم ڪندو رهيو ۽ کين وظيفو ملڻ شروع ٿيو. ڊاڪٽر صاحب جي تحقيق جو موضوع "السند تحت سَيطرة العرب" (Sindh under the Arab Administration) هو. هن تحقيق ۾ سندن نگران ڊاڪٽر عبدالعزيز الميمني، سَربراهه ۽ اُستاد عربي شعبو هو. مسلم يونيورسٽي، علي ڳڙهه ۾ ڊاڪٽر بلوچ صاحب، سنڌ عرب دور تي پنهنجو مقالو ڪجهه سَببن ڪري ڇڏي ڏنو. سال 1945ع ڌاري سنڌ سرڪار ۽ گورنمينٽ آف انڊيا طرفان هڪ پترنامو ڇپيو ته جي آمريڪا ۾ اعليٰ تعليم حاصل ڪرڻ جا خواهشمند آهن، سي اُميدوار پنهنجون درخواستون، حڪومت کي ڏياري موڪلين. ڊاڪٽر انس راڄپر پنهنجي هڪ اڻ ڇپيل مقالي ۾ لکي ٿو ته:

"ڊاڪٽر صاحب ۽ غلام مصطفيٰ نالي سندس هڪ دوست درخواستون ڪراچي ۾ ڏِنِي واري پوسٽ ۾ وڌيون. سنڌ سرڪار طرفان، ڊاڪٽر بلوچ صاحب کي روبرو حاضر ٿيڻ جو هڪ خط آيو پر جيڪو ڊاڪٽر صاحب کان شايد گُم ٿي ويو. گورنمينٽ آف انڊيا، فقط سنڌ مان لياقت ۽ قابليت جي بنياد تي ڊاڪٽر بلوچ صاحب کي گهُرايو. سڄي هندستان مان 30 عالمن جو انٽرويو 1946ع ۾ ورتو ويو ۽ جنهن کان پوءِ 7 جولاءِ 1946ع تي کين اطلاع پهتو ته توهان کي امريڪا ۾ اعليٰ تعليم لاءِ چونڊيو ويو آهي ۽ اوهان کي آمريڪا جي نيو يارڪ اسٽيٽ جي قديم يونيورسٽي ڪولمبيا ۾ داخلا ملي آهي. آمريڪا ويندي بحري جهاز جنرل گارڊن ۾ روانگي جي تياري ڪريو."

اِها آهي مختصر روئداد ان تاريخ ساز سفر جي، جنهن هن تاريخي مقالي کي جنم ڏنو ۽ اهو مقالو، دراصل، پاڪستان ۾ تعليم جي موضوع تي پاڪستان جي ٺهڻ وقت پهريون علمي ڪارنامو ليکيو ويندو آهي، پر افسوس ته اجا تائين اسان جي علمي ۽ تدريسي حلقن کي اُن جي پڙهڻ جي توفيق نه ٿي آهي.

ڊاڪٽر بلوچ صاحب پنهنجي Ph.D جي تحقيقي مقالي:

"A national System of Education and the Education of Teachers".

(تعليم جو قومي سرشتو ۽ اُستادن جي تعليم) جي "تعارف" ۾ لکي ٿو ته:

"مون جنهن سال پاڪستان قائم ٿيو، ان سال ئي ڪولمبيا يونيورسٽي جي استادن جي ڪاليج مان، تعليم جي شعبي ۾ M.A. جي ڊگري حاصل ڪئي هئي، پر پوءِ سوچيم ته هاڻ پاڪستان جي نئين رياست جو وجود ۾ اچڻ کان پوءِ، اُتي جي تعليم جي قومي سرشتي بابت نوان خيال، ويچار، رٿون ۽ تجويزون پيش ڪجن جي اَڳتي هلي پراڻي نو آبادياتي (Colonial) انگريزي ڍانچي ۽ انتظامي جوڙجڪ جي جاءِ والارين. ازان سواءِ نئين تعليمي نظام ۾ خاص طرح اُستادن جي تعليم بابت ڪهڙيون تبديليون اچڻ گهرجن ته جيئن نو زائيده مملڪت خداداد ۾ تعليمي سرشتي کي ڪاميابي سان هلائي سگهجي."

اِهوئي ڊاڪٽر بلوچي جي Ph.D جي Thesis جي پر مغز تحقيق جو موضوع خاص هو. ان موضوع تي ڊاڪٽر صاحب لاڳيتا ٻه ورهيه ڪولمبيا يونيورسٽي ۾ رهي 1948ع کان 1949ع تائين ڪم ڪيو، جنهن جي نتيجي ۾ ڊاڪٽر صاحب کي 10 مئي 1949ع تي "ڊاڪٽر آف ايجوڪيشن" (Doctor of Education) جي اعليٰ ترين

سند عطا ڪئي وئي. ڊاڪٽر بلوچ پاڻ بحيثيت هڪ تعليمي مفڪر جي محسوس ڪندو هو تہ نيئن مملڪت پاڪستان ۾ ڪوبہ تعليمي نظام اصل ۾ وجود ۾ ئي ڪونہ هو ۽ سڀ تعليمي ماهر ان ڳالھ تي متفق هئا تہ اُن وقت جو انگريزي استعماري (Imperial) سرڪاري تعليمي ڍانچو ۽ سرشتو دراصل ڪنهن بہ طرح ۽ طريقي سان قومي سرشتي جي اوسر جو نُوس بنياد پيش نہ پئي ڪري سگهيو.

ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي مقالي جا پهريان چار باب باالترتيب اُنهي جاکوڙ ۽ جستجو جي نشاندهي ڪن ٿا تہ جيئن قومي تعليمي نظام جي از سر نو جوڙجڪ ۽ تشڪيل ڪهڙن فڪري بنيادن تي مشتمل هئڻ گهرجي. انهن چئن بابن جا عنوان ٻڌائين ٿا تہ ڊاڪٽر صاحب پنهنجي مقالي جو بڻ بنياد ڪهڙن اصولن تي رکيو آهي. باب اول جو عنوان آهي "پاڪستان ۾ تعليمي تبديلي جو عمومي خاڪو، قومي آزادي جو پس منظر" هن باب ۾ ڊاڪٽر صاحب هندستان جي تاريخ جو هڪ تفصيلي ۽ گهرو جائزو وٺندي، پاڪستان جي آزادي واري تحريڪ ۽ ان ۾ سنڌ جي ڪردار جو خصوصاً اڀياس ڪيو آهي. محقق جا حوالا جاتي ماخذ انگريزي تاريخ نويسَ، نيو يارڪ ٽائمز، اخبار، سر آرڪيبالڊ رولنڊ (Sir Archibald Roland) اڳوڻو معاشي مشير محمد علي جناح، گورنر جنرل پاڪستان ۽ انيڪ سياسي، سماجي مُحرڪات ۽ واقعات آهن، جن ۾ پاڪستان جي نهڻ کان اڳ واري مسلمان اڪثريت وارن صوبن جي اقتصادي، معاشرتي ۽ سياسي تاريخ جو اُڀار هڪ ماهر سماجياتي سائنسدان جي عميق نظر سان قلمبند ڪيل آهي. مقصد تہ پاڪستان جي وجود ۾ اچڻ وقت، پاڪستان جي پنجن ئي صوبن سان ڪهڙا مسئلا درپيش هئا. هاڻ اچو تہ هن سڄي علمي مقالي جو هڪ اجمالي جائزو وٺون.

تذڪرو: باب پهريون جو: باب پهرين جا ذيلي عنوان هن ريت آهن:

(الف) پاڪستان جي جوڙجڪ

(ب) پاڪستان جا صوبا

(ث) پاڪستان جي ترقي

(ج) پاڪستان جي ترقي جا امڪانات

(د) پاڪستان جا مسئلا

باب ٻئين ۾ ڊاڪٽر بلوچ، برصغير ۾ برطانوي استعماري دور کان اڳ جي هندستان جي اسلامي تعليمي نظام جو هڪ عمومي جائزو پيش ڪيو آهي، جنهن ۾ پس منظر، پيش منظر ۽ تعليمي سرشتي جا بنيادي مول متا بيان ڪيا اٿس. هن باب جا ذيلي عنوان هن ريت آهن:

(الف) اسلامي سماج ۾ تعليم جو بُڻ بنياد ۽ ارتقا

(ب) اعلي تعليم جو واڌارو ۽ ويجھ

(ث) ادارتي ڍانچو (Institutional Infrastructure) ۽ نصاب تعمير ۽ تشڪيل

(ج) اسلامي تعليم جي هندستان ۾ آمد

(د) هند اسلامي تعليمي سرشتي جو ارتقا

(ر) مُغل دَور ۾ هند اسلامي تعليم جو نظام

وري ساڳي باب جي حصي (ب) ۾ ڊاڪٽر صاحب، استادن جي تعليم جي بابت هيٺين موضوعن تي تحقيقي نُڪتا پيش ڪيا آهن.

(الف) تعليم متعلق نظريا ۽ استادن، تدريس ۽ سکيا بابت نيون رٿائون ۽ سوچون.

(ب) تدريسي عمل جا طَريقا ۽ اُستاد سازي جو هُنر.

(ث) هندستان جي مسلمان حڪمرانن جي وقت ۾ تدريس جو وهنوار.

ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ جي علمي مقالي جو ٽيون باب وري انگريزي بينڪي (colonial) دور تي مُحيط آهي. جنهن ۾ هڪ سير حاصل تجزيو ڪندي بہ هيٺين ذيلي عُنوان سان قابل مُحقق (الف) جي ذيلي عنوان تحت هي سرنامو ڏئي بحث جو آغاز ڪندي لکيو آهي تہ:

"موجوده تعليمي سرشتي جون اساسي پاليسيون ڪهڙيون آهن. اڳيان هلي (ب) جي ذيلي عنوان جي هيٺ هيءُ سرنامو ڏئي پرائمري تعليم جو اُڀار ڪيو اٿس. وري (ب) جا بہ اٺ (8) جُزا ڪيا اٿس.

1. هيٺ ڏانهن نشيبي لاڙو وٺندڙ نظريہ ۾ اعتقاد

A belief in Downward Filtration Theory

2. انگريزي ٻولي جو پرائمري سطح تي تعارف

Introduction of English at Primary Stage

3. مقامي برادرين طرفان برپا ڪيل اسڪولن سان

دانسته يہ اکيلائي وارو سلوڪ ۽ خاص طور تي عدم تعاون

Indifferent Attitude toward local community Schools and disregard of co-operation with the local communities

4. ٻهراڙي جي علائقن وارن اسڪولن ڏانهن مڪمل لاغرضي ۽ غفلت

The neglect of rural areas

5. جاتي واٽي مفت ۽ زوري تعليم جي نفاذ ۾ سرڪاري ڍرائي ۽ گوڻتاڻ واري روش يعني مستقل، منظم بي عملي واري پاليسي

Delay in the introduction of free and compulsory education: A Policy of persistent inaction

6. ماليات، انتظامي نظم و ضبط ۽ ذميداري جا مسئلا، مڪاني ۽ صوبائي ڪامورا شاهي جي وچ ۾ ٽڪراءُ

Finance, control and Responsibility: Local versees the state

7. معيار بہ مقابل مقدار

Quality versus Quantity

ڊاڪٽر نبي بخش صاحب ثانوي تعليم جي باري ۾ 6 عدد ذيلي عنوان ڏنا آهن، جيڪي هيٺئين ريت آهن:

1. ثانوي اسڪولن جي واڌاري جي سبب پرائمري اسڪولن جو نقصان.

2. ثانوي اسڪولن جي واڌاري جو محور شهري علائقا ۽ ان مان ٻهراڙي جي آبادي کي پهتل نقصان جو ڪاٿو.

3. انتظامي اپائن ۾ واڌارو ڪيئن آڻجي تہ جيئن ثانوي اسڪولن جي معيار ۾ مثبت تبديلي اچي سگهي.

4. اسڪولي نصاب تي انگريزي ٻولي جي بالادستي.

5. پرائمري ۽ ثانوي درجن ۾ هم آهنگي ۽ ميلاپ جو فقدان.

سرڪاري سرشتي کان ٻاهر نڪتل فائنل امتحانن جي بالادستي (Domination of Final External Examination) خاص طور تي ميٽرڪ جي امتحان ۾، ثانوي تعليم جي نصاب جي سخت گيري واري يڪسانيت

مقالي جو باب چوٿون: هڪ جائزو

هيءُ سڄو باب برطانوي دور ۾ اُستادن جي تعليم بابت تفصيلي معلومات تي مُبني آهن. هن باب جا ذيلي عنوان هن ريت بيان ڪيل آهن:

1. پرائمري ۽ ثانوي استادن جي تربيتي تياريءَ ۾ ويڇا (Disparity)

2. تدريسي بمقابل پيشہ ورانہ (Academic Vs Professional) استادن جي تياري جي پيٽ.

3. أستادن جي تعليم جي توسيع ۽ تربيت جو معيار.

4. استادن جي تربيت جي معيار ۽ ڪلاس روم جي اندر تدريس ۾ بهتري آڻڻ ۾ حائل رڪاوٽون.

5. ڪجھ بهترين ۽ ڪار آمد سفارشون جيڪي اُستادن جي تعليم کي بهتر بنائڻ لاءِ پيش ڪيون ويون هيون، انهن تي عمل نہ ڪرڻ جا اسباب.

6. تعليم واري مرڪزي صلاحڪار بورڊ (Central Advisory Board) جون تازيون سفارشون خاص طرح سان اُستادن جي فني ۽ عملي تربيت، آئنده تربيتي پروگرام ۽ نوڪري جي سهولتن کي بهتر بنائڻ بابت تجويزون.

ڪجھ ذڪر باب پنجين جو: هن باب ۾ ڊاڪٽر بلوچ صاحب ۾ نئين قومي تعليمي سرشتي متعلق ڪي اهم ويچار ونديا آهن، جن جا خدوخال هن ريت بيان ڪري ٿو.

1. قومي تعليم جي اهميت.

2. موجوده تعليمي نظام کي بدلائڻ جي ضرورت ۽ نئين تعليمي سرشتي جي تعمير نو جي اهميت.

3. تعليمي معيار ۾ بهتري آڻڻ لاءِ ڪهڙن ذريعن جي ضرورت پوندي

4. قومي تعليمي ادارن جا بنيادي ٿنڀ.

5. قومي تعليم جا مقصد ۽ مول متا.

6. ذهني تعليمي سوچ کي بدلائڻ جو طريقہ ڪار ڪي خاص مسئلا ۽ تجويزون

هاڻ مختصراً باب ڇهين جو احوال ڏجي ٿو. جيڪو هن ريت آهي. هن باب ۾ محقق پاڪستان ۾ اُستادن جي تعليم جي تعميرِ نو بابت ڪجھ تجويزون پيش ڪيون آهن، جن جو اُپٽار ڪجي ٿو:

1. استادن جي تعليم جي اهميت

2. مڪاني اسڪولن جي ضرورتن سان واڳيل استادن جي تربيت جا مسئلا:

Education of Teachers directly related to the needs of the local School System

3. انگلينڊ ۽ ويلس (Wales) جي اسڪولن لاءِ گهربل

أستادن متعلق هڪ نقطہ نظر.

4. آمريڪا ۾ أستادن جي تعليم متعلق ڪجھ اهم ويچار ۽ نظريا.

5. پاڪستان ۾ أستاد جي تعليم جي اهميت ۽ افاديت

6. أستادن جي نوڪري دوران پيهر تربيت.

In Service Education of Teachers

باب ستين متعلق ڪجھ بيان: هي باب ايندڙ اهم ۽ ترت بنيادي اقدامن بابت تفصيلي سوچ ويچار تي محيط آهي. جنهن جا ذيلي موضوع هن ريت آهن:

1. تعليم ڪاتي جي نئين سر جوڙجڪ

2. مُنتظمن جي پيشہورانہ تياري

3. اسڪولي نصابن جي درجہ بندي

Differentiating the School Curriculum

4. نصابن جي جوڙجڪ واري عمل ۾ خود مختياري

Freedom in designing curriculum

4. ميٽريڪيوليشن امتحان جي متبادل جي تلاش

Replacing the Matriculation Examination

أنون ۽ آخري باب أستادن جي تعليم متعلق آهي، ان جو مختصر ذڪر هن ريت آهي:

1. أستادن جي تعليم جي متعلق منظم پروگرام جي تشڪيل.

Having the organized program of Teacher Education

2. پيشہ ورانہ انعامن جي سلسلي جو جاري ڪرڻ ۽ واڌارو.

Increasing the professional rewards

3. پرائمري استادن جي مان مرتبي کي مٿانهون ڪرڻ ۽ سندن تعليم جي معيار کي بلند ڪرڻ.

Raising the level of Education and the Status of Primary of Primary Teachers

4. نصاب جي تشڪيل جي خودمختياري

Freedom to design the Curriculum

5. ٻاهرين امتحاني سلسلن جو خاتمو

Abolition of the External examination

6. تربيت جي دورانيہ کي وڌائڻ

Extending the period of training

7. هن منصوبي جي طرفان تيار ڪيل تجويزن جي عمل درآمد ۾ حائل رڪاوٽون

Problems involved in the implementation of proposals offered in this project report

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو هيءُ محققانہ ۽ عالمانہ ڪارنامو ان وقت تڪميل تي پهتو جڏهن پاڪستان جي رياست معرض وُجود ۾ اچي چڪي هئي. هيءُ سچو علمي سلسلو، دراصل پاڪستان جي ٺهڻ کان ٺيڪ ٻہ سال پوءِ ڪولمبيا يونيورسٽي، نيو يارڪ طرفان Ph.D جي ڊگريءَ لاءِ مناسب سمجهي، ممتحن طُرفان منظور ڪيو ويو هو. هن تحقيقي طويل مقالي جي خاص اهميت، ان حقيقت ۾ مضمر آهي تہ هيءُ پهريون دانشورانہ بحث و مباحث آهي جيڪو پاڪستان جي تعليمي نظام تي گهڻي عرق ريزي کان پوءِ مڪمل ڪيو ويو. هن طويل مقالي جو موضوع خاص آهي تہ نئين رياست جو تعليمي سرشتو ڪهڙو هئڻ گهرجي ۽ ان کي اڳتي وڌائڻ لاءِ ڪهڙيون رٿائون ۽ منصوبا بنديون ڪرڻ گهرجن.

انهن سيني مفڪرانہ نُڪتن ۽ مدلل تجزين کي هڪ نظرياتي ڍانچي (Framework) ۾ هڪ مربوط ۽ منطقي مفروضن ۽ وضاحتن سان پيش ڪري، لائق ريسرچ ڪندڙ جڻ مستقبل جي تعليمي سرشتي جي پيش بندي جو هڪ تفصيلي خاڪو (Outline) بااختيار پاليسي ساز ادارن آڏو رکيو آهي. افسوس جي ڳالھ وري اها آهي تہ اهڙي عميق علمي ڪاوش جو قدر نہ ان وقت جي سنڌ سرڪار يا حڪومت پاڪستان جي ڪار پردازن ڪيو ۽ اهو قيمتي علمي مسودو، فقط هڪ خطي نسخي (Manuscript) جي شڪل ۾ ئي مرحوم ڊاڪٽر بلوچ جي ذاتي ڪتب خانہ ۾ رهيو. اجا بہ وڌيڪ اچرج جهڙي ڳالھ اها آهي تہ سنڌ يونيورسٽي جي بااختيارن ۽ وائيس چانسلرن ڪڏهن بہ هن مسودي کي ڪتابي صورت ۾ آڻڻ جي ڪوشش نہ ڪئي. وري بہ جس هجي پروفيسر محمد يوسف شيخ (پرنسپال ڪيڊٽ ڪاليج لاڙڪاڻو) کي جنهن سال 2003ع ۾ هن اهم علمي پورهئي کي سنڌ انسٽيٽيوٽ آف پاليسي اسٽڊيز لاڙڪاڻو طرفان ڇپائي پڌرو ڪيو.

Sindh Institute of Policy Studies

ڊاڪٽر بلوچ کي هن ڪتاب جي ڇپجڻ جو جو تمام گهڻو اونو رهندو هو ۽ پاڻ هن ڪتاب

جي "تعارف" ۾ لکي ٿو ته:

"جيتوڻيڪ هيءُ ڪم اڃا تائين غير مطبوعہ (اڻ ڇپيل) رهيو آهي، پر مان ان کي پنهنجي طرفان مختلف عالمن سان زير بحث آڻيندو رهيو آهيان ۽ ويچار ونديندو رهيو آهيان ۽ ڪيترن تحقيق ڪندڙن جي وقت به وقت رهنمائي ڪئي اٿم. ڊاڪٽر صاحب سنڌ انسٽيٽيوٽ آف پاليسي اسٽڊيز لاڙڪاڻي جو ٿورائتو آهي ۽ آخر ۾ وري پنهنجي امريڪي اُستادن جو به مشڪور آهي، جتي هُو 1946ع کان 1948ع تائين زير تعليم رهيو ۽ اُنهن هي دقيق ۽ ڳُوڙهو علمي تحقيقي رٿا تڪميل تائين پهچايائين. ڊاڪٽر صاحب جي هن ڪتاب جو پهريون باب هندستان جي آزادي واري تحريڪ جي پس منظر بيان ڪري ٿو جيڪو ڪتاب جي بنيادي ڏاڪي جي طور ڪم آڻدو ويو آهي. لائق محقق جي مطابق، هندستان جي پوري تاريخ جيڪا سورهين صدي عيسوي کان پهريائين ڪڏهين به هڪ سياسي اقتدار اعليٰ (Sovereignty) ماتحت نه رهي هئي، سا مختلف دورن ۾ جاگرافيائي ايڪي (Geographical Unity) جي باوجود سياسي طور تي يورپ کنڊ جي تاريخ وانگر مختلف بادشاهتن، شهنشاهتن، نسلن، سپيتائن ۽ ٻولين جو آماجگاهه رهي آهي. قديم شهنشاهه چندر گپت موريا (312-296 B.C.) جين ڌرم جو پوئلڳ هو. اشوڪ وري ٻُڌ مذهب جي پرچار ڪندو رهيو (-268 226B.C.). وڪرم دُت (380-413B.C) برهمڻ شاهي جي بالادستي لاءِ ڪوشان رهيو. هرشا وري سنہ 648 A.D. ۾ ٻُمت جي مُرلي وڄائي. انهن سڀني ناليوارن حاڪمن جو طاقتور مغربي ۽ ڏکڻ هندستان جي بادشاهن ۽ راجائن ۽ اتر اولهہ (North Western) جي منگول تاجڪ ۽ افغان فاتحين سان تنازع البقاء (Survival of the fittest) وارو سلسلو جاري رهيو. سڀ کان آخري متحد ڪندڙ طاقت ۽ قوت جنهن هندستان جي مُتنوع سماجي، ثقافتي ۽ نسلي وايو منڊل کي هڪ رکيو اهو فقط ڪنهن هڪ يا هڪ کان وڌيڪ مذهبن جو مستقل اثر. هندستان جي تاريخ جي مختلف دَورن (Epochs) ۾ هندو مت، ٻُڌ مت ۽ اسلام جو عوام ۾ ميلاپ آڻيندڙ ڪرشماتي اثر هندستان کي متحد رکندو آيو آهي. جڏهن انگريزن 1857ع عيسويءَ کان هندستان کي پنهنجي رياڪارن، مڪارين سان عوام کي ويڙهايو (Divided and Rule) ۽ حڪومت ڪيو جي نيتي (Policy) تحت بالادستي حاصل ڪئي. تڏهن 19 صدي عيسوي جي آخر تائين به مسلمانن جي سياسي، سماجي ۽ تعليمي حيثيت، انگريزن جي نظر ۾ ناقابل برداشت رهي ۽ هنن اڳيان هلي هندو قوم پرستي کي هٿي ڏياري. هندو ڪانگريس ۽ مسلم ليگ جي وچ ۾ نيٺ گهرو جنگ (Civil War) جو خطرو انگريزن جي مُسلسل ڪانگريس نوازي جي ڪري تقريباً ننڍي کنڊ جي ورهاڱي جو سبب بڻي، ۽ آخرڪار Divide and quit (ورهايو ۽ ٽپڙ بڌو) جي پاليسي ڪري پاڪستان کي هڪ آزاد ملڪ جي حيثيت ڏئي هندستان کان الڳ ڪيو ويو. زير بحث ڪتاب جي فاضل مُصنف نئين مسلمان رياست جي قومي تعليمي سرشتي بابت اڳيئي پيش بندي ڪري ڇڏي هئي، جنهن جو خاڪو هيءُ عالمانہ مقالي جي صورت ۾ پيش ڪيل آهي، جنهن جي اجمالي تفصيل پاڻ اڳواٽ ئي بيان ڪري چُڪا آهيون.

نئين رياست ۾ اُستادن جي تعليم جو سرشتو ڪهڙو هوندو. انهي تي ڊاڪٽر بلوچ مفصل روشني وڌي آهي، جنهن جا بنيادي خدوخال هن ريت آهن:

سنہ 1868ع ۾ هڪ انگريزي دانشور لارڊ لارينس (Lord Lawrence) چيو هو ته برطانوي سرڪار کي هندستان جي حُڪمراني ڪرڻ وقت سڀ کان وڌيڪ خطرناڪ جوکم اُتي جي عوام جي ناخواندگي (Illiteracy) آهي. اِهي پوائتا لفظ نہ فقط برطانوي حڪومت جي لاءِ هاجيڪار ثابت ٿيا پر نوازائيده مملڪت خداد پاڪستان جي سَرواڻن لاءِ به جڻ هڪ مايوس ڪندڙ صورتحال هُئي. پاڪستان جي باني، پاڪستان جي پهرين تعليمي ڪانفرنس (پاڪستان ايجوڪيشن ڪانفرنس، نومبر 1947ع) ۾ واشگاف لفظن ۾ هيئن چيو هو تہ:

"There is no doubt that the future of our state will and must greatly depend upon the type of education we give our children and the way in which we bring them up as future citizens of Pakistan."

(ان ڳالهہ ۾ ڪوبہ شڪ نہ آهي تہ پاڪستان جي مستقبل جو دارومدار اُن حقيقت تي آهي تہ، اسين پنهنجن ٻارن

کي ڪهڙي قسم جي تعليم ڏيون ٿا ۽ ڪهڙي طرح سان انهن کي پاڪستان جا ذميدار شهري بنجڻ جي تربيت ڪريون ٿا.

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ مطابق تعليم ۽ روشن ضمير عام راءِ (Enlightened Public Opinion) ڪنهن به ڌارئي حملي جي سَد باب ڪرڻ جا بنيادي عنصر ٿي سگهن ٿا. قومي تعليم ۽ صحيح تربيت دراصل قومي بچاءُ ۽ قومي سلامتي جا صحيح ضامن ٿي سگهن ٿا. جيئن ته موجوده تعليمي نظام بديسي يا انگريزي سماج جي واڳ ڌڻين طرفان هندستان جي مظلوم عوام مٿان مُسلط ڪيو ويو آهي، ان ڪري هن پوري جوڙجڪ کي نئين سر اڏڻ جون هيٺيون تجويزون پيش ڪري ٿو:

1. انساني ۽ اخلاقي بُنياد (Human and Ethical Foundation): جيئن ته اسلام جو بنيادي مَتو دين آهي، ان ڪري اسان جا قدر (Value) ۽ ايمان (Faith) اسان کي زندگي گهارڻ جا سونهري نُسخا بڌائين ٿا. پنهنجي اخلاقي ۽ شعوري حيثيت سان اسلام انساني قدرن (Human Values) جو حامل نظريہ حيات آهي ۽ سندس سماجي ۽ معاشرتي (Sociological) سوچ (Perspective) ۽ فڪر (Viewpoint) هڪ عالمي معاشري يعني اُمتي ۽ بين الاقوامي برادري (Universal Brotherhood) ۽ اخوت جي پرچار ڪري ٿو. اسلام جا سياسي مضمرات (Political Implications) بنيادي طور تي انساني برادري، جمهوري روايتن ۽ هر انسان کي برابر سهولتن ۽ روزگار جي مساوات جي نويد ڏئي ٿو. هڪ صحيح اسلامي معاشري ۾ مذهبي، اخلاقي ۽ لاديني (secular) قدرن ۾ ڪو فرق رکڻ دراصل اسلامي تعليم جي نفي آهي. جيڪي به لاديني عمل يا ڪم ٿين ٿا، اُهو دراصل ايمان ۽ تقويٰ جي مول مَتن جي شعوري ڪاوشن جا مُرهون مِنت آهن ۽ اِهي انساني ترقي جي راھ تي گامزن ٿيڻ جا اٽوٽ جُز آهن.

2. هڪ صحيح ۽ صالح معاشري جي تعليمي نظام ۾ انساني قدر و قيمت کي اولين حيثيت حاصل آهي ۽ اِها ئي ماڻهو کي خود شناسي ۽ خود يا وري جي ڏگ تي پهچائي ٿي. ڊاڪٽر بلوچ پنهنجي مقالي ۾ بار بار پاڪستان ۾ تعليمدانن لاءِ هيٺيان هَدف مقرر ڪري ڏئي ٿو، جن کي حاصل ڪرڻ کان پوءِ هڪ مُڪمل قومي تعليمي پاليسي تشڪيل ۾ اچي سگهي ٿي. اِهي اهداف هيٺيئين ريت آهن:

خُود شناسي ۽ خُوديداوري، انساني رشتن جو قدر و قيمت، سماجي انصاف ۽ شهري ذميواري. ڊاڪٽر بلوچ صاحب تعليم جي بنيادي ڪاجن ۾ سَماجي، نُظرياتي، رُوحاني ۽ پيشہ ورانہ صلاحيتن جي حُصول کي مُقدم ڄاڻايو آهي. پاڻ قائد اعظم جي پيغام کي به ورجايو اٿن ته سائنسي ۽ هُنري سِکيا ڏيڻ سان اسين پنهنجن نوجوانن جي بهتر مستقبل جي تعمير ڪري سگهون ٿا. ان لاءِ اسان کي سائنس، تجارت، واپار ۽ هنري پيشن تي وڌيڪ توجهه ڏيڻو پوندو. ڊاڪٽر صاحب جي راءِ موجب هڪ بهتر پاڪستان جي خوشگوار آئيندي جي لاءِ سڀ کان وڌيڪ لازمي ۽ بنيادي تقاضا ڪردار سازي ۽ ذاتي لياقتن جو حُصول آهي ۽ انهن ذاتي اخلاقي ۽ روحاني مقصدن کي حاصل ڪَرڻ جي لاءِ ڊاڪٽر بلوچ وٽ هي ناياب اُمرت ڌارا آهي، جنهن جي تشريح ڪرڻ ۽ ان تي صحيح طريقي سان عمل ڪرڻ سان هِڪ بهتر ايماندار، باشعور، باضمير ۽ بااصول شهري ڪما حقہ پنهنجو پاڻ تعليم يافتہ سڏائي سگهي ٿو:

امرت ڌارائي اُصول:

(1) پالڻهار جي هستي ۾ يقين ڪامل ۽ پُختو ايمان
(2) اِنسان جي عظمت جو اعتراف ۽ مالڪ جي مخلوق کي هڪ جهڙائي سان ورتاءُ ڪرڻ، بنا ڪنهن نسلي، جنسي، فقهي ۽ معاشي مَت ڀيد جي.
(3) انساني مساوات جي برتري ۽ بالادستي، رنگ، نسل، عقيدي جي تفرقي ڪان سواءِ.
(4) سماجي ۽ معاشرتي گوناگونين ۽ بوقلمي شناختن (Various Identities)، ثقافتن، تهذيبن ۽ قبيلن جي شناخت ۽ سُڃاڻپ ۾ ويساھ ۽ انهن جي پذيرائي ڪرڻ. جيئن مغربي تهذيب جي هنري بالادستي (Technical Hegemony) جو فسانو، مشرقي قدامت پرستي مٿان پنهنجو تسلط قائم ڪري نہ سگهي.
(5) اِنساني برادري جو احساس ۽ هر ذي شعور کي اِهو محسوس ڪرائڻ ته هو ڏاڍي جي ڏاڍ، ظلم، جَبر ۽ شر ڪان محفوظ آهي.

(6) بين جي ـهائتا ڪرڻ جو فطري احساس رکڻ جيڪو هڪ صحيح طور سان پڙهيل لکيل انسان کي وحشي ۽ اڻ پڙهيل انسان کان بنيادي طرح سان جُدا ڪري ٿو.

(7) دائمي اَمن ۽ اَهنساء جي برتري، جيئن انسان ذات جنگ و جدل واري سماج کان ٻاهر نڪري، عقل ۽ دانش جي سلطنت جو هڪ بااخلاق ۽ باهمت فرد ٿي، انسان ذات جي فلاح و بهبود لاءِ ڪم ڪندو رَهي. سڀ کان آخر ۾ ڊاڪٽر بلوچ صاحب اخلاقي قدرن جي اوليت ۽ افاديت جي اُپٽار ڪري ٿو ۽ چئي ٿو ته حتمي معنيٰ ۾ پڙهيل لکيل انسان اُهو ئي ليکڻ ۾ ايندو جيڪو اخلاقي قدرن ۽ ماٿهين ۾ ويساهه رکندو ۽ اَمن ۽ آشتي جي واٽ جو پانڌيئڙو ٿيندو.

ڊاڪٽر بلوچ هن مقالي ۾، جيئن ته اڳتي عرض ڪري چُڪا آهيون، ڪُل 7 باب رکيا آهن، جن ۾ باب پهرين کان وٺي باب چوٿين تائين قومي تعليم جي ازسر نو (Reconstruction) بابت نظرياتي (Theoretical) بحث ڪيل آهي. باب پنجين ۾ وري تعليم حاصل ڪرڻ جي عمل ۾ ڪهڙيون مثبت تبديليون آڻڻ گهرجن، ان تي تفصيلي گفتگو ڪيل آهي. باب ڇهين ۾ اُستادن جي سکيا (Teaching) متعلق نهايت ماهرانه انداز ۾ هڪ عمومي نقشو (General Outline) چٽيل آهي، جيڪو هڪ نوزائيده آزاد ملڪ ۾ ڪار آمد ثابت ٿيڻ گهرجي. سڀ کان وڌيڪ، بنيادي نُڪتو، جنهن تي فاضل تحقيق ڪندڙ زور ڏئي ٿو ته اِهي ڪهڙيون لازمي ۽ اٽل گهرجون آهن جيڪي اُن نئين سماج ۾ اُستادن جي سکيا لاءِ شامل ڪرڻ گهُرجن. باب پنجين ۾ پاڪستان جي پهرين تعليمي ڪانفرنس جي ان تاريخي ٺهراءُ جو ذڪر ڪيل آهي، جنهن ڄاڻايل آهي ته هي خاصيتون هڪ پڙهيل ۽ خوانده انسان ۾ پيدا ڪرڻ، تعليم جو بنيادي مقصد آهن:

i. Spiritual and moral Integrity

روحاني ۽ اخلاقي ايمانداري

ii. Individual Competency

انفرادي قابليت

iii. Economic Efficiency

معاشي قابليت ۽ هوشياري

iv. Social Competency (Including Cultural Advancement)

سماجي هوشناڪي بشمول ثقافتي ترقي جي لاءِ وڌڻ جي جستجو

v. Civic Responsibility (including preservation of national Freedom and promotion of International Co-operation)

شهري ذميواري (بشمول قومي آزادي جو بچاءُ ڪرڻ ۽ بين الاقوامي سهائتا جو فروغ.)

باب ٻئي ۾ اسلامي تعليم جا پيا اَنيڪ رنگ روپ چٽيل آهن. انهي ساڳئي باب ۾ اسلامي معاشري جي تاريخي پس منظر جو به تفصيل سان ذڪر ڪيل آهي، جڏهن مدرسن ۾ هڪ منظم نظام بَرپا هو. سَرندي وارن طبقن جي مدد ۽ سَهڪار ۽ نگراني، امتحاني سرشتو، نصاب جي تشڪيل، ذهني ۽ فڪري خودمختياري ۽ مدرسن ۽ معاشري جا پاڻ ۾ اٽوٽ لاڳاپا بيان ڪَيل آهن. ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي فڪر ۽ سوچ مطابق نئين نظرياتي مملڪت پاڪستان ۾ حاڪمن کي ماضي جي اُنهن شاندار روايتن تي عمل ڪندي نئون نظام مرتب ڪرڻ گهرجي.

ٽئين باب ۾ فاضل تحقيق نگار هڪ مربوط خاڪو ڏئي ٿو ته جيڪو تفصيلاً تجزياتي جائزو وٺي موجوده تعليمي نظام جي تشريح ڪري، متروڪ ۽ غير مؤثر پاليسين ۽ عَملن جي نشاندهي ڪري ٿو ته اُن مُدي خارج ۽ اُڌوهي کاڌل تعليمي سَرشتي ۾ ڪهڙيون، مثبت لاڀائتن ۽ جاندار روايتن کي هٿي وَٺائي سگهجي. باب ٽئين ۽ چوٿين ۾ محقق جي سڄي توجهه اُنهن بنيادي مسئلن ۽ پاليسين ۽ طريقه ڪارن (Methodology) تي آهي، جن ڪارڻ تعليمي ترقين ۾ خاطرخواهه واڌارو نه ٿي سگهيو ۽ اسان جو معاشرو يورپ جي مقابلي ۾ پُٺ تي پئجي ويو. فاضل مصنف وري به تبديلي جي لاءِ صدا بُلند ڪري ٿو ۽ اِها تبديلي ان تعليمي ۽ معاشي نظام جي لاءِ تمام اڻ ٽر ۽ اٽل آهي جيڪو هڪ آزاد ملڪ ۾ ترقي لاءِ خواب ڏسي ٿو ۽ انهن خوابن جي ساڀيان جو زرين اَمرت ڌارا ۽ نُسخه ڪيميا، ڊاڪٽر بلوچ جي هن علمي مقالي جي بَغور مطالعي ڪرڻ کان پوءِ هڪ باشعور ۽ سُڄاڻ قاري کي اُوس مِلندو. باب پنجين ۾ ڊاڪٽر موصوف تعليمي نظام جي از سر نو تشڪيل جو هڪ تفصيلي پروگرام

پيش ڪيو آهي. پاڻ بيان ڪن ٿا ته، تعليمي تبديلي جا مُنبع ۽ مُحرڪات ڪهڙا آهن ۽ قومي تُعليم جا مُول مَتا ۽ مقصد بيان ڪندي هو مستقبل جي پيش بندي ڪري ٿو. اِهي سڀ تجويزون هڪ ذهين ۽ فطين تعليمدان جي قلم مان نڪرن ٿيون جيڪو هڪ بديسي يونيورسٽي جو طالب علم آهي، هو اُتي پنهنجي نئين آزاد ٿيل ملڪ جي پرائمري، ثانوي تعليم، اُستادن جي سکيا، مادري ٻولي جي فروغ لاءِ مڪاني حڪومتن جي ذميواري سان گڏوگڏ صوبائي ۽ وفاقي سرڪار جي ڪردار بابت پُرمغز بحث ڪري ٿو. ساڳئي مقالي جي باب ڇهين ۾ ڊاڪٽر صاحب اُستادن جي سکيا بابت متفڪر آهي ڇاڪاڻ ته هن کي خبر آهي ته آمريڪي نظامِ تعليم ۾ ڪهڙي طرح سان استادن جي تربيت تي بنيادي توجهه ڏنو ويندو آهي.

ڊاڪٽر بلوچ جي هن مقالي جا نگران هيءُ لائق ۽ فائق اُستاد هئا. جن تفصيل هن ريت صُفحه اول تي ڏنل آهي.

"Proposal for the Education of Teachers in Pakistan for the new National System of Education.

هيٺ درج ٿيل آهي:

A Report of a type B Project

By

Nabi Bakhsh Khan Baloch

This Project is recommended for approval by the Student's Project Committee whose individual certificates of approval are on file in the Advanced School.

مُمتحن اُستادن ۽ تحقيقي نگرانن جا نالا هن ريت ڏنل آهن:

Clarence Linton, Members of Committee

ڪلارنس لنٽن

Florence B Stratemeyer, Member of Committee

فلارنس بي اسٽيٽائر

Karl W Bigelow, Major Advisor

ڪارل ڊبليو بگلو

Approved by the Committee on the Degree of Education Date May 4, 1949.

هن ڪميٽي 4 مئي 1949ع تي منظور ڪيو.

Submitted in partial fulfillment of the requirements for the Degree of Doctor of Education in the Advanced School of Education, Teachers College, Columbia University 1949.

(نوٽ) مٿين عبارت جو ترجمو هن ريت آهي:

هيءُ مقالو تعليم جي ڊگري ڏيڻ واري ڪميٽي جي منظوري بعد 4 مئي، 1949ع تي پي-ايچ. ڊي جي ڊگري لاءِ ڊاڪٽر آف ايجوڪيشن جي عنوان سان تعليم جي اعليٰ اسڪول، اُستادن جي ڪاليج، ڪولمبيا يونيورسٽي لاءِ ڪامياب قرار ڏنو ويو.

فاضل محقق برطانوي هند جي وقت جي ڇپيل انيڪ رپورٽن مان گهڻو استفادو حاصل خاص طور تي لائق مصنفن ۽ محققن نرولا Narullah ۽ نائڪ Naik جي اهم ڪتاب History of Education in India during the British Perihd (برطانوي دور ۾ هندستان ۾ تعليم جي تاريخ)

ٻيا خاص حوالا جيڪا هن مقالي جي اهميت ۽ افاديت کي اجاگر ڪن ٿا، انهن جو ذڪر ڪرڻ هت مناسب سمجهان ٿو، اهي اهم تاريخي ماخذ آهن:

1. Pithawala Maneck B: An Introduction to Pakistan Its Resources and Potentialities, The Pakistan Herald, 1948.
2. Colonel Sir Thomas Holdich: Gates of India, MacMillan & Co London 1910.
3. Economic Progress of Pakistan: The Publications and Foreign Publicity Department. The Government of Pakistan, Karachi, 1948.
4. The New Yark Times, Sunday December 6, 1948, New York.
5. Observation of Sir Archibald Rowlands, former Financial Advisor to Mr. M.A. Jinnah, the late Governor General of Pakistan, quoted from the his recommendations in "View of Pakistan", Pakistan Information Service, Vol.2, No.18, Government of Pakistan, Karachi.
6. Pakistan, issued by the Embassy of Pakistan, Washington D.C. 1948.
7. Proceedings of the Pakistan Educational Conference Government of Pakistan, Ministry of the Interior (Education Division), Karachi, 1948.

8. Hitti, Philli K: History of the Arabs, Mac Millan and Co. London, 1937.
9. Draper, John William: History of the Intellectual Development of Europe, Rev. Ed. Harper and Bros. New York and London, 1899. Vol. II.
10. Randall, J.H. Ir. The Making of the Modern Mind, Houghton Mifflin Co. New York 1940.
11. Jaffar, S.M.: Education in Muslim India: Being an Inquiry into the State of Education during the Muslim Period of Indian History (1000-1800A.D.), Published by S. Muhammad Sadiq Khan, Kisa Khani, Peshawar City, 1936.
12. Law, N.N.: Promotion of learning in India during Mohammadan Rule (by Mohammedans), London, 1916.
13. Bernier, Travels in Mogul Empire: Constable Co. Ltd. London.
14. Ibn-e-Batuta: Travels in Asia and Africa: Translated by H.A. Gibb. George Rutledge & sons London, 1929.

ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ صاحب هن ڳالهه جو قائل آهي تہ پاڪستان جو هر صوبو پنهنجي مخصوص حالتن مطابق پنهنجي تعليمي نظام ۾ از سر نو ڦير ڦار ڪري مادري ٻولين جي اهميت ڪي اردو سان متصادم نہ ڪندي اڳتي وک و ڌائي سگهي ٿو. هن صاحب جي نظر ۾ هندستان جي هر صوبي جون پنهنجون مخصوص حالتون هن امر جون متقاضي آهن تہ پاڪستان ۾ ڪنهن هڪ مرڪز پرست (Centrist) نظام جي مسلط ڪرڻ بجاءِ صوبائي خودمختياري جي ۽ مادري ٻولي بالادستي ڪنهن بہ طرح سان اردو ۽ انگريزي جي سياسي تسلط هيٺ اچڻ نہ گهرجي ڇاڪاڻ تہ هر علائقي جا پنهنجا تاريخي ۽ سماجي پس منظر آهن، جنهن انگريزي سرڪار ڪي مجبور ڪيو تہ سنڌ ۾ سنڌي ٻولي ۽ سماج جي انفراديت جو تحفظ ڪيو وڃي. اُستادن جي تعليمي پروگرام جي بابت فاضل محقق ڪي اهو مستقل اونو آهي تہ سنڌ جي مخصوص حالتن موجب انهن جي تربيت ٿيڻ گهرجي ۽ پاڻ (بلوچ صاحب) ستين باب ۾ انهن رڪاوٽن جي نشاندهي ڪري ٿو، جيڪي سونهاري سنڌ ۾ خاص طور تي حائل رهيون آهن ۽ جن جي ڪارڻ سنڌ پنهنجي ماضي جي شاندار روايتن جي ابتڙ نئين آزاد مُلڪ ۾ هڪ تعليمي وڳوڙ جو ٻَڪ ٿي رهي آهي. مصنف جو هيءُ تحقيقي ڪارنامو افسوس تہ وقت جي دست برد سبب الائي ڪهڙين مصلحتن جي ڪري، نہ مادر علمي سنڌ يونيورسٽي، يا ان جي انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي يا سنڌي ادبي بورڊ اهڙي اهم تحقيقي ڪم ڪي عام پڙهندڙن ۽ محققن جي نظرن کان اوجهل رکيو، جنهن جي سبب ڪان وڏي نميواري خود سنڌ يونيورسٽي لاڳيتن لاٿو ۽ فاضل وائيس چانسلرن تي عائد ٿئي ٿي. وري بہ جس آهي هڪ خانگي تحقيقي اداري ڪي، خاص طور تي سندس مهتمم پروفيسر محمد يوسف شيخ چيئرمن "Sindh Institute of Policy Studies" لاڙڪاڻو، جنهن هي شاندار علمي ۽ تحقيقي مقالو 60 سالن کان پوءِ ڇپرائي. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي دانشورانہ عظمت ڪي عوام الناس ۽ عالمن آڏو مجتا لاءِ پيش ڪيو. ڇا ايئن آڪسفورڊ يونيورسٽي پريس يا هارورڊ يونيورسٽي پريس يا ڪئمبرج وارا پنهنجي اڳوڻن وائيس چانسلرن جا ڪتاب عوام ڪان پوشيده ڪري رکندا آهن. پري ڇو وڃو، پنجاب يونيورسٽي وارن، اداره ثقافت اسلاميہ، اقبال اڪيڊمي، اڪادمي ادبيات پاڪستان، انجمن ترقي اردو، مقتدره قومي زبان اقباليات ۽ لسانيات ۽ تعليم تي پنهنجن محسنن جا ڪيترائي تحقيقي مقالا ڇپايا آهن. پاڻ وٽ تہ ڊراما ۽ افسانہ بہ سنڌالاجي وارن ڇپائي، سنڌ شناسي ڪي نئون روپ ۽ رنگ ڏنو آهي. ريسرچ ۽ فڪشن ۾ زمين آسمان جو فرق آهي، جنهن تي لکين رپيا بجيٽ خرچ ڪئي وئي آهي. آهي ڪو خود احتساب ڪرڻ وارو فرد يا ادارو؟ هن ڪتاب جي لاءِ اهو ئي عرض ڪبو تہ محترم حبيب الله صديقي، پنهنجي اُستاد محترم جي هي تاريخي وٽ جلد سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪري، تعليمدانن ۽ طالب علمن جي پياس اُجهائي.

ڊاڪٽر نواز علي شوق

ڊاڪٽر بلوچ جي شاهه لطيفؒ جي رسالي تي ڪيل تحقيق جو مختصر جائزو

جڏهان ڪر ٿيام، ساڄاهه سپيرين سين،
تڏهان ڪر ٽڙ جيترو، هڪ وير نه وسريام،
اندر روح رهيام، سڄڻ اوطاقون ڪري.

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ سان جنهن ڏينهن کان نيازمنديءَ جو سلسلو شروع ٿيو، ان ڏينهن کان ٿي اهڙو ناتو جڙي ويو، جو ڪڏهن به ختم ٿي نه ٿو سگهي. توڙي جو پاڻ اسان کان هميشه هميشه لاءِ وڇڙي ويا آهن، پر دل ۾ سدا ياد آهن.

رفتيد ولي، نه از دل ما.

پاڻ اوطاقي مڙس هئا، جيئن اوطاقن تي سگهڙن ۽ سياڻن سان ڪچهريون ڪيائون، تيئن نه فقط منهنجي من ۾، پر پنهنجي هر چاهيندڙ جي من ۾ ڇڻ ڪچهريون ڪري رهيا آهن. محفلن جو مچ مٽل آهي، اهو ڪئي وسامي سگهجي ٿو؟ چاڪاڻ ته:

لاٿي جو وئا، سو منجهيئي مچ ٻري،
سو اُجهامي ڪِئا، جن سوريندڙ سپرين.

اهڙو انسان اسان کان ڪيئن وسري سگهي ٿو، جنهن اسان جون دليون پاڻ وٽ قابو ڪري ڇڏيون آهن. ان ڪي وسارڻ اسان جي وس ۾ ناهي جو ته:

مَنُ پريان نيئي، پڳهيو پاڻ ڳري

جنهن ادبي اداري ۾ وڃان ٿو ته اتي ڊاڪٽر بلوچ جا ڪتاب موجود، جنهن ڪتب خاني ۾ يا جنهن بڪ اسٽال تي وڃجي ٿو ته ڊاڪٽر صاحب جا ڪتاب موجود، يونيورسٽين ۾ وڃجي، ته اتي به ڊاڪٽر صاحب جا ڪتاب حاضر. ڪو محقق، سنڌي ادبه لسانيات لغات لطيفيات ڪلاسيڪي شاعري ۽ لوڪ ادب تي تحقيق ڪرڻ جو ارادو ڪري، ته ان لاءِ ڊاڪٽر بلوچ جا ڪتاب لازمي. ڪو ايم.ايس يا پي ايچ.ڊي ڪرڻ جو ارادو ڪري ته ان لاءِ به ڊاڪٽر بلوچ جا ڪتاب رهبري ۽ رهنمائي ڪن ٿا.

شمس العلماء مرزا قليچ بيگ جي دور ۾ سنڌي ادب کي شاهوڪار بڻائڻ لاءِ هر وکر جي ضرورت هئي. اهو ئي سبب آهي جو مرزا صاحب ادب جي هر صنف تي سوين ڪتاب لکي، ان کي مالا مال ڪيو. بعد ۾ تخصيص ڪرڻي پئي ته سنڌي ادب کي ڪهڙين شين جي وڌيڪ ضرورت آهي.

ڊاڪٽر نبي بخش خان پهريون عالم آهي، جنهن سنڌ کي اهي سڀ شيون ڏنيون، جن جي سنڌي قوم کي ضرورت هئي. مثال طور سنڌي ڪلاسيڪي شاعري، خاص طور شاهه جي رسالي جو مستند متن، لوڪ ادبه لغات سنڌي موسيقي جي تاريخ، سنڌي ٻولي ۽ ادب جي جامع ۽ مستند تاريخ وغيره.

اهي سمورا ڪم ڏاڍا ڏکيا هئا. اهوئي سبب آهي جو انهن ڪمن ۾ ڪنهن به هٿ نه وڌو هو. ڊاڪٽر بلوچ کي جيئن ته سنڌ، سنڌي زبان ۽ ادب سان عشق هو ۽ حضرت عشق عاشق کي ايڏو حوصلو ۽ همت ڏئي ٿو، جو سڀ مشڪلون آسان ٿي وڃن ٿيون. اهوئي سبب آهي جو هن سنڌ جي سچي عاشق اهي سمورا علمي، ادبي ۽ تحقيقي ڪم سهڻي نموني مڪمل ڪيا. سنڌي لوڪ ادب هڪ اٿاهه سمنڊ مثل آهي. اهو سڄي سنڌ ۾ ٽڙيل پکڙيل هو ۽ اهو گهڻي ڀاڱي زباني روايتن تي ٻڌل هو. لکيل مواد ۽ زباني روايتون گڏ ڪرڻ، انهن جي ڇنڊڇاڻ ڪري معياري متن تيار ڪرڻ ۽ ان صنف جو جامع مقدمو لکڻ ۽ شاعرن جي سوانح لکڻ ڪيڏو نه ڏکيو ڪم هو، پر ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي حوصلي ۽ همت کي سلام آهي، جنهن لوڪ ادب جا 42 ضخيم جلد تيار ڪيا، جيڪي سنڌي ادبي بورڊ پاران ڇپجي پڌرا ٿيا. ان کان علاوه ڊاڪٽر صاحب مختلف وقتن تي، مختلف هنڌن تي سُگهڙن ۽ ڏاهن سان جيڪي ڪچهريون ڪيون، تن ڪچهرين جو مواد ترتيب ڏنو ته ڏهه جلد تيار ٿي ويا. اهي ڏهه جلد ”رهاڻ هيرن ڪاڻ“ عنوان هيٺ

مختلف ادارن پاران ڇپجي چڪا آهن. انهن ڪتابن ۾ به لوڪ ادب جو وڏو خزانو محفوظ ڪيو ويو آهي.

مختلف ملڪن جي زبانن ۾ لوڪ ادب جو ڪجهه نه ڪجهه ذخيرو موجود هوندو. عربي، جيئن ته هڪ قديم ۽ شاهوڪار زبان آهي، تنهنڪري ٿي سگهي ٿو ته لوڪ ادب جو سڀ کان گهڻو ذخيرو ان ۾ موجود هجي. ان کان پوءِ سنڌي واحد زبان آهي، جنهن ۾ سڀ کان گهڻو لوڪ ادب موجود آهي. ان مان سنڌي زبان ۽ ادب جي وسعت جو اندازو لڳائي سگهجي ٿو.

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو اهو ڪمال آهي جو هن جنهن موضوع واري ڪتاب جو مقدمو لکيو ته ان ۾ اها ٻولي استعمال ڪئي، جيڪا ان موضوع سان ٺهڪندڙ هئي. جيڪڏهن لوڪ ادب جي مختلف موضوعن تي لکيل ڊاڪٽر صاحب جا مقدما ڌار ڪتابي صورت ۾ ڇپرايا وڃن ته ان مان هڪ ته پڙهندڙن کي سنڌي لوڪ ادب بابت وڏي معلومات ملي ويندي، ٻيو ته پڙهندڙن کي ڊاڪٽر صاحب جو سنڌي ٻوليءَ تي عبور جو اندازو ٿي ويندو.

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو هونئن ته هر تحقيقي ڪم لاجواب آهي، پر بلوچ صاحب شاهه جي رسالي تي جيڪا محنت ۽ جاکوڙ ڪئي، سا مثالي آهي، تنهن ڪري سندن ٻين تحقيقي ڪارنامن کي ڇڏي سندن شاهه جي رسالي تي ڪيل تحقيق جو مختصر جائزو پيش ڪجي ٿو.

هيءَ هڪ حقيقت آهي ته ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ کان اڳ جن عالمن شاهه جي رسالي جو مستند متن تيار ڪرڻ لاءِ جاکوڙ ڪئي، تن کي ٻن ٽن قلمي نسخن کان وڌيڪ نسخا هٿ اچي نه سگهيا. مگر ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ سالن جا سال محنت ڪري پنجاهه قلمي نسخا ۽ سورهن ڇاپي نسخا سامهون رکي مستند متن تيار ڪيو. ايترا قلمي نسخا هٿ ڪرڻ ڊاڪٽر صاحب جو وڏو ڪارنامو آهي. هن ان لاءِ ڪيڏا پنڌ ڪيا هوندا. ماڻهن کي ڪيتريون منٿون ڪيون هونديون. ڪيترو چئو چواءُ ڪرايو هوندو. ان ۾ نه ڄاڻ ڪيترا سال لڳا هوندا. پوءِ اهي سمورا قلمي نسخا پڙهڻ، مقرر اصولن مطابق پيٽڻ، ڇنڊڇاڻ ڪري، سهڻي

ترتيب سان شاهه جي رسالي جو مستند متن تيار ڪرڻ ڪو معمولي ڪم نه هو. هي اهڙو ڪم هو، جيڪو ڊاڪٽر بلوچ جي هٿان ئي ٿي سگهيو ٿي. انهن قلمي نسخن ۾ ڪاتبن پاران لکيل آڳاٽي سنڌي پڙهڻ، هر ڪنهن جو وس جي ڳالهه نه آهي، اسان پارو ليکڪ ان آڳاٽي سنڌيءَ جو هڪ صفحو هڪ هفتي ۾ به شايد نه پڙهي سگهيو. اهڙي مشڪل سنڌي جا هزارين صفحا پڙهڻ ڪنهن سنڌي زبان جي سچي عاشق ۽ ٻوليءَ جي ماهر جوئي ڪم آهي. اهو تحقيقي ڪم ڪرڻ لاءِ عشق، حوصلي ۽ همت جي ضرورت هئي. سوال اهو آهي ته اهو ميدان سيني لاءِ ڪليل هو. ٻين چو نه ان پڙ ۾ پير پاتو؟

جڏهن ڪنهن ادبي محفل جي موقعي تي ڪو مقرر ذاتي بغض سبب اختلاف ڪندو آهي ته ڏاڍو ڏک ٿيندو آهي. اهو ائين آهي جيئن ڪو ماڻهو چوي ته تاج محل جي هيءَ سِر هيئن نه هوئڻ هجي ها! اعتراض ۽ اختلاف ته آسان آهن، پر ڪو پهريائين تاج محل جهڙي شاندار عمارت ناهي ته ڏيکاري. ڪو ڊاڪٽر بلوچ جهڙو ڪم ڪري ته ڏيکاري. اختلاف جو هر ڪنهن کي حق آهي، پر اهو مدلل هئڻ گهرجي.

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جلد پهرئين ۾ شاهه لطيفؒ جي سوانح عمري جنهن مدلل نموني لکي آهي. ان جو داد ڏيڻو پوي ٿو. هن سڀ کان پهرين بنيادي ماخذ هٿ ڪيا ۽ اهي شايع ڪرايا.

انهن ڪتابن ۾ شاهه جي عاشق مير عبدالحسين سانگي جو ڪتاب ”لطائف لطيفي“ جيڪو فارسي زبان ۾ لکيل هو، اهو هن 1967ع ۾ ڇپرائي پڌرو ڪيو. بعد ۾ ان جو سنڌي ترجمو، ڊاڪٽر عبدالرسول قادري ڪيو. جيڪو پڻ شايع ٿيو. شاهه صاحب جي هڪ ٻئي عاشق شمس العلماء مرزا قليچ بيگ 1887ع ۾ شاهه صاحب جي سوانح بابت انگريزي زبان ۾ ڪتاب لکيو. جيڪو ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي ڪوشش سان 1980ع ۾ شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز پاران شايع ٿيو. مرزا صاحب ان انگريزي ڪتاب جو سنڌي ترجمو ڪري سنه 1897ع ۾ ”احوال شاهه عبداللطيف ڀٽائي“ جي عنوان سان شايع ڪرايو. ڊاڪٽر صاحب ان جي سوڌ

سنوار ڪئي ۽ ان جو نئون ڇاپو 1972ع ۾ شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز پاران شايع ٿيو. سنه 1889ع ۾ ليلا رام وتڻ مل جو ڪتاب "The life, Religion and Poetry of Shah latif" ڇپجي پڌرو ٿيو.

انهن عالمن کان اڳ مير علي شير قانع پنهنجن ٽن ڪتابن- "تحفة الڪرام"، "مقالات الشعراء" ۽ "معيار سالڪانِ طريقت" ۾ حضرت شاهه عبداللطيف ڀٽائي بابت مختصر احوال ڏنو هو. ڊاڪٽر صاحب نه صرف اهي اڳئا ماخذ آڏو رکيا، پر ان کان پوءِ شاهه لطيف"جي سوانح تي جيڪي ڪتاب شايع ٿيا، سي سڀ سندن مطالع هيٺ رهيا. پر اهي سمورا ماخذ "حڪايتن جي حجاب" ۾ ڍڪيل هئا. حڪايتن وارا پردا هٽائي، ڊاڪٽر صاحب "حقيقتون" پڌريون ڪيون. ان لاءِ ڪيس وڏي جاکوڙ ڪرڻي پئي. شاهه صاحب جي ولادت واري هنڌ بابت به عالمن جا مختلف رايا هئا. انهن مان اڪثر عالمن ٻڌ سُڌ تي شاهه صاحب جي ولادت واري هنڌ بابت پنهنجي راءِ ڏني پر ڊاڪٽر بلوچ ڀهريون عالم آهي، جنهن نه فقط شاهه صاحب جي سوانح بابت سمورا ماخذ آڏو رکيا، پر پاڻ انهيءَ علائقي ۾ ڪيترائي پنڌ ڪيائون. "هالا حويلي"، "ڀينءَ پور"، "سُئي قنڊر"، "گنباٽ" ويا ۽ ان جي آس پاس جي ڳوٺن ۾ وڃي وڏي عمر وارن ماڻهن سان ملاقاتون ڪري، معلومات حاصل ڪئي ۽ ڪن اڳين روايتن کي مدلل نموني رد ڪيو. مثال طور جلد پهرئين مان هڪ اقتباس پيش ڪجي ٿو:

"....لونگ فقير مهيسر جنهن جي مزار شادي شهيد لڳ خيرپورميرس ضلعي ۾ آهي، تنهن جي فقيرن ڪٿان ٻڌو ته شاهه عبداللطيف ڀينءَ پور ۾ ڄائو هو يا اتي چلو ڪيو هئائين سو اتي وڏي مسجد ناهيائون. مير سانگي پوءِ 'لطائف لطيفي' ۾ ان جو ذڪر ڪيو ۽ پئي پور (صحيح ڀينءَ پور) کي شاهه صاحب جي ولادت جي جاءِ ڪري ڄاڻايو. ان بعد مولوي دين محمد وفائي به 'لطف اللطيف' ۾ انهيءَ ساڳي ڳالهه کي ورجايو. ٻئي طرف ليلا رام وتڻ مل لالواڻي پنهنجي ڪتاب ۾ 'هالا حويلي' (ڀٽ کان 18 ميل ڏکڻ- اوڀر) جو نالو لکيو. باوجود انهيءَ جي لالواڻي جي پوئلڳي ڪندي گربخشاڻي به "هالا حويلي" کي شاهه جي ولادت ڪري ڄاڻايو. مرزا قليچ بيگ وري 'ڀينءَ پور' ۽ 'هالا حويلي' ٻنهي کي ڳنڍڻ جي ڪوشش ڪئي جو لکيائين ته: ڀٽائي صاحب جي ڄمڻ جي جاءِ 'هالا حويلي' ۾ هئي جا پئي پور (صحيح ڀينءَ پور) سان لڳ ڏکڻ- اڀرندي ڪنڊ ڏي هئي.

جنهن گهر ۾ شاهه صاحب ڄائو هو، اتي پوءِ هڪ مسجد جوڙائي وئي هئي، جا اڃا تائين نصير واهه جي ڪلهي بيٺل آهي. مرزا صاحب جي هيءَ سڄي عبارت خيالي آهي ۽ سرزمين جي ڄاڻ کان سواءِ لکي وئي آهي. شاهه لطيف" ساڳئي وقت هالا حويلي ۽ ڀينءَ پور ۾ مسجد جي پرواري گهر ۾ تولد ٿي نه ٿي سگهيو، ڇاڪاڻ جو ڀينءَ پور کان "هالا حويلي" ڪافي پري آهي، ٻيو ته اها ڏکڻ- اوڀر طرف ڪانهي، پر اتر- اوڀر طرف آهي. 'ڀينءَ پور' تعلقي حيدرآباد ۾ ۽ "هالا حويلي" تعلقي ٽنڊي الهيار ۾ آهي. (ص- 12-11)

ڊاڪٽر بلوچ کان اڳ شاهه صاحب جي ولادت بابت اسان جي عالمن تمام مختصر احوال ڏنو هو، پر ڊاڪٽر صاحب انهيءَ عنوان تي تفصيل سان لکيو آهي، ان کان علاوه هن شاهه صاحب سان لاڳاپيل ماڳ مڪان پاڻ وڃي ڏٺا، ان کان پوءِ وڏي سوچ ويچار بعد شاهه صاحب جي سوانح لکي. اهو مواد شاهه جو رسالو، شاهه جو ڪلام، جلد پهرئين ۾ 67 صفحن تي مشتمل آهي، ايڏي گهڻي مواد سان گڏوگڏ ڊاڪٽر صاحب ڪي نهايت ئي اهم تصويرون پڻ شامل ڪيون آهن، جن جو شاهه صاحب جي سوانح سان تعلق آهي، مطلب ته ڊاڪٽر صاحب کان اڳ شاهه جي شارحن، شاهه صاحب جي سوانح متعلق ايترو تفصيل سان ۽ مدلل نموني ڪونه لکيو هو ۽ نه وري اهي ماڳ مڪان وڃي ڏٺا هئا.

اختلاف جو هر محقق کي حق آهي پر، اهو اختلاف اهڙن دليلن تي ٻڌل هجي جو پڙهندڙ قبول ڪن ۽ جن شاهه جي سوانح متعلق فارسي، سنڌي ۽ انگريزي ڪتاب آڏو رکيا هجن ۽ شاهه صاحب جي سوانح سان تعلق رکندڙ ماڳ مڪان ڏوري ڏٺا هجن. پر جيڪڏهن ائين نه آهي، ڪو گهر ويهي چوي ته مون کي اختلاف آهي، ته ان اختلاف کي ڪوبه قبول نه ڪندو، جو ته گهر ۾ ويهي لکڻ ۽ ڪا جاکوڙ نه ڪرڻ لاءِ ائين ئي چوڻو پوندو ته:

ڏونگر نہ ڏوري، سڪڻ جون سٽون ڪري،
گهر ويني گهوري، جنڊڙو جام پنهونءَ تان.
هينئر ڊاڪٽر صاحب جي محنتن سان تيار ڪيل شاهہ جي رسالي جي ڏهن جلدن جو مختصر نموني تعارف ڏنو وڃي ٿو.

شاهہ جو رسالو، شاهہ جو ڪلام (جلد پهريون):

هن ڪان اڳ پهرين جلد ۾ آيل سوانح بابت احوال ڏنو ويو آهي. بي ڳالهہ تہ ڊاڪٽر صاحب پهريون عالم آهي. جنهن رسالي جي پهرئين جلد جي باب پهرين ۾ "شاهہ جي رسالي جي اصليت ۽ حقيقت ۽ رسالي جي قلمي نسخن ۽ ڇاپن جي سڃاڻپ" جي عنوان هيٺ تفصيل سان لکيو آهي، جيڪو 40 صفحن تي مشتمل آهي. ان ڪان پوءِ ٽئين باب ۾ رسالي جي تدوين ۽ تاريخ بابت تمام قيمتي مواد ڏنو ويو آهي، جيڪو 27 صفحن تي مشتمل آهي. چوٿين باب ۾ رسالي جي ترتيب متعلق مواد موجود آهي، جنهن کي هيٺين ٻن حصن ۾ ورهايو ويو آهي:

الف: قلمي ۽ ڇاپي رسالن واري ترتيب.

ب: رسالي جي معياري متن لاءِ معياري ترتيب.

هيءُ باب 26 صفحن تي مشمل آهي. باب پنجون پڻ 26 صفحن تي پکڙيل آهي، جنهن جو عنوان آهي:

"شاهہ جي ڪلام جي پرک جا معيار"

باب ڇهين جو عنوان آهي:

رسالي جي جامع مستند متن لاءِ صورت خطي.

هيءُ باب 11 صفحن تي مشتمل آهي.

دل تہ چاهيو ٿي تہ هر باب تي روشني وجهڻ گهرجي، پر ائين ڪرڻ سان مقالو، مقالي بجاءِ ڪتاب ٿي وڃي ها. اميد تہ پڙهندڙ رسالي جي پهرئين جلد ۾ آيل مواد جو غور سان مطالعو ڪندا، مطالعي ڪرڻ کان پوءِ کين اهميت جو اندازو ٿي ويندو. هتي فقط ايترو عرض ڪرڻ گهران ٿو تہ ڊاڪٽر بلوچ کان اڳ شاهہ جي شارحن رڳو روايتن جي آڌار تي شاهہ صاحب جي سوانح لکي هئي، جنهن جو مٿي ذڪر ٿي چڪو آهي. پر هن مقدمي ۾ جيڪي بيا اهم عنوان آهن، انهن تي ڪنهن غور ويچار ڪونہ ڪيو هو. ان جو شايد هڪ سبب هيءُ ٿي سگهي ٿو تہ انهن عالمن کي شاهہ صاحب جا ايترا گهڻا قلمي نسخا هٿ نہ اچي سگهيا هئا، تنهن ڪري هو مٿي ذڪر ڪيل عنوان مقرر ڪري، هرهڪ عنوان تي بحث ڪري. اسان کي پنهنجي راين کان آگاهہ نہ ڪري سگهيا.

"شاهہ جو رسالو، رسالي جو ڪلام" جي پهرين جلد ۾ شاهہ صاحب جي تفصيلي ۽ مدلل سوانح کان پوءِ سُر ڪلياڻ ۽ يمن جو مستند متن شامل آهي. شروع ۾ سُرڪلياڻ جو تعارف ڪرائيندي لکيو اٿن تہ:

"سُر ڪلياڻ شاهہ جي رسالي جي 'الحمد' آهي، جنهن ۾ رسالي ۾ سمايل شاهہ جي اعليٰ فهم ۽ فڪر جو رس ۽ روح موجود آهي. سُرڪلياڻ شاهہ جي رسالي جي ڪنجي آهي، جنهن سان ٻين سُرن ۾ سمايل فڪر جا دروازا کلن ٿا، ۽ جنهن جي مضطعي سان اهي مڙيئي مکيہ معنوي اشارا ۽ اهڃاڻ ملن ٿا، جن جو وڌيڪ تفصيل ۽ تفسير رسالي جي باقي ٻين سُرن ۾ موجود آهي."

ان کان پوءِ ڊاڪٽر صاحب عالماڻي انداز ۾ سُرڪلياڻ ۽ يمن ڪلياڻ ۾ سمايل فڪر تي روشني وڌي آهي. ٻنهي سُرن ۾ سمايل فڪر بيان ڪرڻ کان پوءِ داستان وار هر داستان ۾ سمايل فڪر تي عالماڻي انداز ۾ روشني وڌي آهي، ان کان پوءِ متن ڏنو ويو آهي. ساڄي پاسي بيت ۽ وايون ڏنل آهن تہ وري کاٻي پاسي نمبر وار انهن جي سهڻي سمجهاڻي ڏنل آهي.

آخر ۾ متن جي پيٽ ۽ سمجهاڻي ڏنل آهي، جنهن ۾ مختلف قلمي ۽ ڇاپي رسالن ۾ آيل بيتن ۽ واين جي پيٽ سان، صحيح پڙهڻيون ڏنيون ويون آهن ۽ لفظن جي معنائن تي تحقيق ڪئي وئي آهي. ان کان پوءِ ضميمو ڏنو ويو آهي، جنهن ۾ مختلف قلمي رسالن ۾ ساڳين لفظن لاءِ ڪاتبن جي اصلوڪي صورت خطي ڏني وئي آهي. مثال طور لفظ آگريون تي نظر وجهون ٿا تہ اهو لفظ ڪاتبن مختلف نموني لکيو آهي، اسان جي رهنمائي لاءِ اها پراڻي سنڌي پڻ ڏني وئي آهي. جيئن تہ شاهہ صاحب جي رسالي جا قلمي نسخا هر ماڻهو ڏسي نہ ٿو سگهي. ڊاڪٽر صاحب اهو سُنو ڪيو، جو هن اسان کي مختلف لفظن جي اڳاڻي صورت خطيءَ کان واقف ڪرايو.

شاهہ جو رسالو، شاهہ جو ڪلام (جلد ٻيون):

پهرئين جلد وانگر، هن جلد ۾ پڻ بيتن ۽ واين جي معياري متن قائم ڪرڻ خاطر، هر بيت ۽ هر وائي کي هيٺين ڇهن تحقيقي معيارن تي پرکيو ويو آهي.

1. ماخذن طور رسالن جي تعداد جو معيار
2. رسالن جي قدامت جو معيار
3. رسالن جي پيڙ جو معيار
4. سنڌي ٻولي ۽ بيان جي سهڻائي جو معيار
5. اعليٰ شاعريءَ جو معيار
6. اعليٰ فهم ۽ فڪر جو معيار

پهرئين جلد جي تاليف وقت ڊاڪٽر صاحب کي 45 قلمي نسخا هٿ اچي سگهيا هئا. پر هن ٻئي جلد جي تاليف وقت ٻيا چار قلمي نسخا هٿ آيا. يعني هيءُ جلد تاليف ڪرڻ وقت رسالي جا 49 قلمي ۽ 16 ڇاپي رسالا سندن مطالعي هيٺ رهيا.

ڊاڪٽر صاحب هر سُر جي داستانن ۽ هرهڪ داستان هيٺ بيتن ۽ واين جي ترتيب تي پورو ڌيان ڏنو. هيءُ انتهائي مشڪل مسئلو هو جيڪو هن وڏي دانائيءَ سان موضوع جي تقاضا، بيان جي ربط ۽ معنيٰ جي سلسلي جي لحاظ سان وڏي ويچار ڪان پوءِ حل ڪيو ۽ خاص توجهه، هر بيت ۽ وائي جي هر لفظ ۽ هر سٽ کي مختلف قلمي توڙي ڇاپي رسالن سان پيٽڻ ۽ وڏيڪ صحيح ۽ سهڻين پڙهڻين طرف ڏنو ويو.

شاهه جو رسالو، شاهه جو ڪلام (جلد ٽيون):

هن جلد ۾ سُر گهاتو، سُر ڪاهوڙي، سُر ڪاپائتي، سُر بلاول، سُر پرڀاتي، سُر ڪارايل ۽ سُر ڏهر جو جامع ۽ مستند متن شامل آهي. ان کان علاوه تفصيلي مقدمو ۽ سمجهاڻي ڏنل آهي.

هن جلد ۾ آيل سُرن ۾ سمايل فڪر تي ڊاڪٽر صاحب تفصيل سان روشني وڌي آهي. پر شروع ۾ مختصر لفظن ۾ هرهڪ سُر جو تعارف پڻ ڪرايو آهي، جيڪو هن ريت آهي.

سُر سامونڊي: جيڪو پيشه ور وڻجارن واپارين ۽ ٻيڙياتن ناکئن جي سامونڊي سفرن ۽ ڪشالن جو يادگار آهي.

سُر گهاتو: جيڪو سمنڊ ۾ شاهي مڇين ۽ مڇين جي گهور ۽ شڪار ڪندڙ پيشه ور گهاتوئن جو يادگار آهي.

سُر ڪاهوڙي: جيڪو جهنگن جبلن ۾ ڏاکڙا ڪندڙن ڏٽ ڏورڻ وارن محنت ڪشن جي حيلن ۽ همتن جو يادگار آهي.

سُر بلاول: جيڪو پيشه ور جاچڪن ۽ محتاج منگتن جي سپڙ در سوالن ۽ سندس سخاوت واري ڪردار جو يادگار آهي.

سُر پرڀاتي: جيڪو پيشه ور منگتن مڱڻهارن جو سخي سردارن کي ڳائڻ، ساراهڻ ۽ ڏات گهرڻ واري رسم جو يادگار آهي.

سُر ڪارايل: جيڪو تلاون، سُرن، ڍنڍن جو ڇڪ چلڙ ۽ پاڻيءَ واري ماحول ۽ ان جي پکين جي ذات مان هنجن جي سهڻائي ۽ صفائي واري ڪردار جو آئينو آهي.

شاهه جو رسالو، شاهه جو ڪلام، (جلد چوٿون)

شاهه لطيفؒ جي رسالي جي مستند ۽ معياري متن جي چوٿين جلد ۾ سسئي جا پنج سُر شامل آهن: آبري، معذور، ديسي، ڪوهياري ۽ حسيني.

ڊاڪٽر صاحب هن جلد جو جيڪو مقدمو لکيو آهي، ان ۾ هڪ عنوان آهي: "سسئي جي تمثيل ۾ اعليٰ فهم ۽ ادراڪ جا اهڃاڻ، ان عنوان هيٺ ڊاڪٽر صاحب لکيو آهي، "سسئي جي سُرن ۾ سمايل مرڪزي موضوع ۾ يعني "سسئي جو پنهون پنيان هلڻ ۽ پنهونءَ کي ڳولڻ" ۾ حق ۽ حقيقت جي تلاش جو سبق سمايل آهي، جنهن کي شاهه صاحب سسئي جي زباني هن طرح بيان ڪيو ته:

اول آخر آهه، هلڻ منهنجو هوت ڏي

سسئي جي پهرئين سُر جي پهرئين بيت جي هيءُ پهرين سٽ سسئي جي پنجن ئي سُرن ۾ سمايل فڪر جي ڪُنجي آهي. سسئي جي تمثيل سان، هن هڪ سٽ جي ستن لفظن مان اعليٰ فهم ۽ فڪر جا ڪيئي رخ روشن ٿين ٿا، جن لاءِ تفصيلي رخ ۽ بيان جي ضرورت آهي." (ص-3)

ڊاڪٽر صاحب مقدمي ۾ ان جي مختصر وضاحت ڪئي آهي، جيڪا ڇهن نڪتن تي مشتمل آهي. هتي انهن نُڪتن جو اختصار پيش ڪجي ٿو:

1. داستان جي سطح تي، ان اعلان مان سسئي جي اعليٰ ڪردار جي مثالي صورت نمايان ٿئي ٿي.

2. هن زميني زندگي ۾ انسان جي اعليٰ عملي ڪردار لاءِ سسئي جي مثالي ڪردار مان ترغيب ملي ٿي ته هر انسان کي زندگيءَ ۾ هڪ اعلي مقصد سامهون هجي، جنهن لاءِ هو پڪي ارادي سان مسلسل طور جدوجهد ڪري. شاهه صاحب طرفان تاڪيد ته:

تني تتي ڪاهه، ڪانهي ويل هجڻ جي

3. سسئي جي تمثيل ۾، تصوف ۾ طريقت جو "طالب ۽ مطلوب" وارو اعليٰ مفهوم مضمر آهي.

4. سلوڪ ۾ "وصال" جي ويجهي منزل تي سسئي کي پنهونءَ کان سواءِ ڪا صورت نٿي ڪاڻ ٿي سُجهي.

5. حقيقت ۾ شاهه پاڻ سالڪ آهي. پاڻ سسئي آهي. هو عشق رسول ۾ رتل آهي ۽ سندن پنهون، نبي ﷺ آهي، جنهن توحيد جي شمع سان جڳ جهان کي روشن ڪيو، جنهن ايمان، علم، عمل ۽ انصاف سان انسان کي وهمن ۽ وسون مان آجو ڪيو.

6. سڀ کان اعليٰ اتاهون مفهوم اهو جو هن سٽ ۾ انساني زندگيءَ جي ازلي حقيقت جو راز سمايل آهي:

اول آخر آهه، هلڻ منهنجو هوت ڏي.

شاهه جو رسالو، شاهه جو ڪلام (جلد پنجون)

هن جلد ۾ سُر راڻو، سُر ليلان، سُر ڪاموڏ ۽ سُر سورٺ جو مستند متن ڏنل آهي.

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ شاهه جي رسالي جي سُرن جي ترتيب اهڙي رکي آهي جو پڙهندڙ هڪ ته شاهه جو فڪر سولائيءَ سان سمجهي سگهي ۽ ٻيو ته موضوع ۽ مقصد جي لحاظ سان سُرن ۾ معنوي ربط قائم رهي.

انهيءَ اصول مطابق پهرين چئن جلدن ۾ سُر سلسلي وار رکيا ويا آهن. پهرين ۾ ڪلياڻ ۽ يمن، ٻئي ۾ ڪنيات، بروو ۽ سري راڳ سامونڊي لاڳيتا رکيا ويا آهن. چو جو اهي معنوي نوعيت جا آهن. جلد ٻئي جو آخري سُر سامونڊي ۽ جلد ٽئين جا ست سر گهاتو، ڪاهوڙي، ڪاپائتي، بلاول، پرڀاتي، ڪارايل ۽ ڏهر لاڳيتا رکيا ويا آهن، جو انهن ۾ سنڌ جي ڏتڻ ۽ پيشن وارن جي زندگيءَ جا تاڻا ۽ اهڃاڻ سمايل آهن. ان کان پوءِ سسئي جا پنج سر ۽ پوءِ پنجين جلد وارا سر انهن ٿون سُرن ۾ زندگيءَ جي ٻاهرين مشاهدن بدران، بنيادي طور تي انسان جي اندروني جذبن ۽ احساسن جو مانداڻ منديل آهي. اهو ٿو ٿي سُر، انسان جي سماجي رشتن ۽ انهن رشتن کي نباهڻ لاءِ ست ۽ صبر، غم ۽ درد جا داستان آهن.

شاهه جو رسالو، شاهه جو ڪلام (جلد ڇهون)

هن جلد ۾ سُر رپ، سُر پورب، سُر رامڪلي ۽ سُر آسا شامل آهن. اهي چارئي سُر فڪر جي لحاظ سان گوڙها سر آهن. هنن سُرن تي اڳ تحقيق ڪانه ڪئي وئي هئي. خبر ناهي ته ڊاڪٽر گربخشاڻي هنن سُرن تي تحقيق ڪئي يا نه؟ جي ڪئي ته اها پڌري ٿي نه سگهي. ڇاڪاڻ ته گربخشاڻي واري رسالي جو چوٿون جلد اڄ ڏينهن تائين هٿ اچي نه سگهيو آهي. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ پهريون عالم آهي، جنهن هنن سُرن تي مثالي تحقيق ڪئي آهي.

هن جلد ۾ شامل بيتن ۽ واين جي پيٽ لاءِ ڊاڪٽر صاحب ستونجاهه رسالا سامهون رکيا، جن مان ستيتاليهه قلمي ۽ ڏهه ڇاپي هئا.

ڊاڪٽر صاحب مقدمي ۾ لکيو آهي ته:

"هن ڇهين جلد جي پهرئين سُر رپ جو مکيه موضوع غم ۽ گوندر درد ۽ فراق آهي ۽ پڻ ان جي هڪ داستان ۾ ور ۽ ونيءَ جي ناتي جو پس منظر سمايل آهي. انهيءَ ڪري معنوي لحاظ سان هن جلد جو پهريون سُر پوين ٻن جلدن (پنجين ۽ ڇهين) جي سُرن ۾ سمايل درد ۽ فراق جي داستان سان ملائيندڙ ڪڙي آهي."

پهرين جلد جي سُر ڪلياڻ ۽ سُر يمن وانگر، هن ڇهين جلد ۾ شامل چارئي سُر رپ، آسا، پورب ۽ رامڪلي، معنوي سُر آهن ۽ اهي شاهه جي اعليٰ فڪر جو آئينو آهن. سُر رپ ۾ گوندر ۽ غم، درد ۽ فراق جي حالتن ۽ ڪيفيتن کي نروار ڪيو ويو آهي. سُر پورب سُر رامڪلي ۽ سُر آسا ۾ سمايل مرڪزي موضوع سچن سالڪن جو محبوب حقيقي جي وصال لاءِ ڪشالو ۽ ان ڪشالي ۾ حال وارين منزلن ۽ مقامن جو ذڪر آهي. (ص-1 ۽ 2)

شاهه جو رسالو، شاهه جو ڪلام، (جلد ستون)

هن جلد ۾ سُر مارئي، سُر سهڻي ۽ سُر سارنگ جو جامع ۽ مستند متن شامل آهي. حسب معمول ڊاڪٽر صاحب هيءُ جلد به وڏي محنت ۽ دانائي سان تيار ڪيو آهي. ڊاڪٽر صاحب هر جلد ۾ آيل سُرن بابت جامع معلومات ڏني آهي. هن جلد بابت مقدمي ۾ لکيو اٿن ته:

”هن جلد ۾ شامل ٽيڪريان ۽ سُر جيتوڻيڪ ظاهري معنيٰ ۾ ’عمر مارئي‘ ۽ ’سهڻي ۽ ميهار‘ جي روايتي ڳالهين سان تعلق رکن ٿا، مگر اعليٰ عرفان جي آئيني ۾ اهي تخليق ڪائنات جي ازلي حقيقت جا مظهر اهن، جنهن مطابق هر شيءِ پنهنجي اصليت ڏي موٽڻ لاءِ مشتاق آهي. انهيءَ ازلي حقيقت مطابق مارئي پنهنجي اصلي وطن تر ڏانهن وڃڻ چاهي ٿي ۽ سهڻي درياء، جي هن پار واري رسمي زندگيءَ بدران هن پار جي دائمي بقا ۽ خوشيءَ واري زندگيءَ لاءِ دنيا جي دهشت وارو درياء تري ٿو. تصوف جي اعليٰ عرفاني فڪر ۾، سالڪ لاءِ فنا ۽ وصال واريون اهي آخري منزلون آهن. انهيءَ لحاظ سان انهن ٻن سُرن کي ٻين سيني سُرن جي آخر ۾ آندو ويو آهي. معتبر روايتن موجب پڻ سُر سُهڻي جي وائي ”ڪهڙي منجهه حساب هلڻ منهنجو هوت ڏي“ شاهه صاحب جو آخري ڪلام آهي. سُر سارنگ سنڌ ۽ سڄي جهان جي آبادي لاءِ خير ۽ ڏعا جو سُر آهي ۽ انهيءَ لحاظ سان اهو دعا طور آخر ۾ رکيو ويو آهي. (ص-8)

شاهه جو رسالو، شاهه جو ڪلام (جلد اٺون ۽ نائون)

هي ٻئي جلد گڏي شايع ڪيا ويا آهن، جن ۾ شاهه لطيفؒ جو مڪمل رسالو محفوظ آهي ۽ ان ۾ شامل ڪلام، شاهه عبداللطيفؒ جو پنهنجو ڪلام آهي.

هيءَ هڪ حقيقت آهي ته شاهه صاحب جي حياتيءَ ۾ يا سندن وصال کان پوءِ، شاهه صاحب جي شيدائين رسالا تيار ڪيا ته ان ۾ شاهه جي ڪلام سان ٻين شاعرن، سالڪن ۽ سگهڙن جو ڪلام پڻ شامل ڪري ڇڏيائون. جيڪو به قلمي نسخو ڏسبو ته ان ۾ شاهه صاحب جي ڪلام سان گڏ ٻين شاعرن جو ٿورو گهڻو ڪلام ضرور نظر ايندو.

هيءُ گڏيل جلد شاهه عبداللطيفؒ جي پنهنجي ڪلام جو سچو سربستو صحيح رسالو آهي. جيڪو ڊاڪٽر بلوچ ٻٽيهن سالن جي تحقيق، پنجاهه قلمي ۽ سورهن ڇاپي رسالن جي مطالعي ۽ پيٽ سان، شاهه جو پنهنجو ڪلام، زيرن زبرن سان، صحيح صورت ۾، معياري ترتيب ۽ معنيٰ سميت اسان کي ڏنو، جيڪو هڪ مثالي ڪم آهي.

شاهه جو رسالو: رسالي جو ڪلام (جلد ڏهون)

هيءُ هڪ نئين شيءِ آهي. هن کان اڳ شاهه جي ڪنهن به شارح ان قسم جوڪم ڪونه ڪيو هو. هن جلد ۾ جملي قلمي ۽ ڇاپي رسالن ۾ شامل ڪلام مان، شاهه جي ڪلام کان جدا ڪيل ٻيو ’رسالي جو ڪلام‘ معياري پرک ۽ سمجهاڻي سميت شامل آهي، يعني اهڙو ڪلام جيڪو ’شاهه جي رسالي‘ جي اڳين قلمي ۽ ڇاپي رسالن ۾، جيڪي تيرهين صدي هجري جي آخر ۽ چوڏهين جي شروع تائين لکيا يا ڇپيا ويا، تن مان ڪنهن نه ڪنهن رسالي ۾ موجود آهي، پر اهو شاهه صاحب جو پنهنجو نه پر ٻين سالڪن، فقيرن، شاعرن ۽ سگهڙن جو چيل آهي. ان ڪلام کي تحقيق ۽ تنقيد جي اعليٰ معيارن تي پرکي، شاهه جي ڪلام کان جدا ڪري، هن جلد ۾ ’رسالي جو ڪلام‘ طور صحيح صورت ۾ سهڻي ترتيب سان رکيو ويو آهي. (ص-1)

ڊاڪٽر صاحب جي اها عظمت آهي جو ايڏي وڏي محنت جي باوجود هو پنهنجي تحقيق کي حرف آخر نه ٿو سڏي. جلد ڏهين جي مهاڳ ۾ لکيو اٿائين ته:

”هت اهو ڄاڻائڻ ضروري آهي ته تحقيق ۽ تنقيد جي اعليٰ معيارن جي پرک سان، وڏي سوچ ويچار بعد، ’شاهه جي ڪلام‘ ۽ ’رسالي جي ڪلام‘ کي جدا ڪيو ويو آهي. مقدمي ۾ پرک جي انهن معيارن کي تفصيل سان بيان ڪيو ويو آهي. انهن معيارن مطابق جيئن ’شاهه جو ڪلام‘ صاف صحيح متن سان ڏنو ويو آهي، تيئن هن جلد ۾ ’رسالي جو ڪلام‘ پڻ صحيح تحقيق مطابق ڏنو ويو آهي. شاهه جي رسالي جي جامع مستند متن جون اهي ٻه جدا پر مڪمل ۽ صاف صحيح

صورتون آهن: يعني 'شاهه جو ڪلام' ۽ 'رسالي جو ڪلام'.

جيڪڏهن آئنده ڪي ٻيا وڌيڪ معتبر قلمي رسالا دستياب ٿيا ته انهن جي روشنيءَ ۾ انهن ٻن صورتن کي اڃان به وڌيڪ پرکي ضروري ترميم ڪئي ويندي. پر جيڪڏهن ڪو پڙهندڙ پنهنجي ذوق ۽ ذهن مطابق، 'رسالي جو ڪلام' ۾ شامل ڪنهن سُر، داستان، بيت يا وائي کي 'شاهه جو ڪلام' ڪري سمجهي، يا 'شاهه جو ڪلام' ۾ شامل ڪنهن سُر، داستان، بيت يا وائيءَ کي 'رسالي جو ڪلام' ڪري سمجهي ته هو اختيار وارو آهي. (ص ٣١١)

هيءَ هڪ حقيقت آهي ته شاهه لطيفؒ جي ڪلام جي قلمي نسخن ۾ ٻين شاعرن جو ڪلام شامل ٿي ويو، جيڪو يا ته شاهه صاحب پاڻ فقيرن آڏو پڙهيو، يا ڪن ٻين سالڪن ۽ شاعرن سندس محفل ۾ پڙهيو. جنهن لاءِ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جلد ڏهين ۾ لکيو آهي ته:

"موجوده 'شاهه جا رسالا' شاهه جي 'حاضري جي ڪلام' وارا ڪشڪول آهن، جن ۾ شاهه صاحب جي پنهنجن بيتن ۽ واين کان سواءِ ٻين درويشن جي ڪلام جي 'ڀنج ڪٺي' پڻ شامل آهي." (ص ١)

ڊاڪٽر بلوچ کان اڳ جن عالمن شاهه جي ڪلام ۽ سوانح تي تحقيق ڪئي، تن جي به اها ئي راءِ هئي ته شاهه جي رسالي ۾ ڌاريو ڪلام (ٻين شاعرن جو ڪلام) شامل آهي. انهن عالمن ۾ مير عبدالحسين سانگي، مرزا قليچ بيگ، ليلا رام وتڻ مل لالواڻي، ڊاڪٽر هوتچند گربخشاڻي، مولانا دين محمد وفائي، ڊاڪٽر عمر بن محمد دائود پوٽو اچي وڃن ٿا.

ڊاڪٽر گربخشاڻي پهريون عالم آهي، جنهن شاهه جي رسالي مان ڌاريو ڪلام ڌار ڪيو. هن ابتدا ڪئي. ڊاڪٽر بلوچ ان کي توڙ تائين رسايو.

ڊاڪٽر گربخشاڻي اهو ڌاريو ڪلام ڌار ڪري ڦٽي ڪري ڇڏيو. هن ان کي ڪا اهميت ڪانه ڏني.

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ پهريون عالم آهي، جنهن رسالي ۾ آيل ٻين شاعرن جي ڪلام کي محفوظ ڪيو، ان سان ڊاڪٽر بلوچ جي دانائي ۽ سنڌي زبان سان محبت جو چٽو ثبوت ملي ٿو. ڊاڪٽر بلوچ اهو ڪلام ڏهين جلد ۾ محفوظ نه ڪري ها، ته اهو ڪجهه عرصي ڪان پوءِ ضايع ٿي وڃي ها. اهڙو ڪلام جيڪو شاهه صاحب جي حاضريءَ ۾ پڙهيو ويو. سو ضايع ٿيڻ سان سنڌي ادب کي وڏو نقصان رسي ها. ڇاڪاڻ ته ان ۾ لڳ ڀڳ ستر اڳٽن شاعرن جو ڪلام موجود هو. انهن مان گهڻي ڀاڱي ڪلام اهڙو هو. جنهن ۾ شاعر جو نالو آيل هو. پر ڪجهه ڪلام اهڙو هو. جيڪو بغير نالي جي هو. انهن مان ڪي شاعر شاهه صاحب کان اڳ جا ڪي شاهه صاحب جي دور جا ته ڪي شاهه صاحب کان پوءِ جا شاعر هئا. انهن شاعرن جي سوانح لکڻ ڏاڍو ڏکيو ڪم هو، اهو ڏکيو ڪم ڊاڪٽر بلوچ ئي ڪري سگهيو ٿي ۽ هن اهو ڪم تمام سهڻي نموني سرانجام ڏنو. ڏٽي سگهوري ڪين وڏي چمار ڏني ۽ هن پنهنجي حياتيءَ جو هر پَلُ سجايو ڪيو.

هن شاهه جي رسالي جي مستند کان علاوه ٻيو ايترو ته گهڻو ذخيرو ڏنو آهي جنهن جو هر لفظ موتي مثل آهي.اهو ادبي خزانو ڪڏهن کٽڻ جو نه آهي. اها هڪ اهڙي ويئڙي آهي جتان ادب جا اڃايل پي وري پيا پيئندا. اها ويئڙي سُڪي نه ويندي، ڇاڪاڻ ته ان قسم جي ويئڙين کي ڀٽائيؒ دعا ڪري ويو آهي:

شال مَ سُڪي ويئڙي، جتان پي پيئن.
ڀٽائيؒ شايد اهڙن ئي انسانن لاءِ دُعا ڪئي آهي:
وڏي جام چمار، جنهن مياٽيون موڪيون.

الله پاڪ ڊاڪٽر بلوچ صاحب کي جنت ۾ جايون ڏئي. واقعي هن ادب جون مياٽيون موڪيون ۽ ان کي مالا مال ڪيو.

ڊاڪٽر نواب عابد لغاري

منجون هاريان سجڻ ٿنهنجي ڪري

(ڊاڪٽر بلوچ جون ساروڻيون)

هيءَ ڪله ڪلهوڪي ڳالهه آهي سنڌ جي عظيم شاعر غالبِ سنڌ فيض بخشاپوري جي ”ڪلياتِ فيض“ جي رونمائي ۽ ورسي 14 اپريل 2011ع تي ملهائڻ لاءِ تياريون زور شور سان جاري هيون. نواز علي ٻومڪي سان گڏ اسلام آباد جو سفر پي ٿي چڪو. مخدوم محمد امين فهيم ۽ مير هزار خان بجاراڻي وفاقي وزيرن سان ملاقاتون به ٿيون. انهن صاحبان هن ورسيءَ ۾ شريڪ ٿيڻ تي راضپو به ڏيکاريو، پر صدارت ته اڳي وانگر ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ کان ڪرائڻ لاءِ اسان سائين قلندر شاهه لڪياري ۽ ڊاڪٽر اسد جمال پلي کي سان ڪري ڊاڪٽر صاحب کي ڪيل اطلاع مطابق 12 وڳي سنڌن نالي ۽ پاڻي عرض محمد خان جي جاءِ قاسم آباد تي پهتاسين، وڏي خوش دليءَ سان آجيان ڪندي ڊاڪٽر صاحب بهار بهار پئي ٿيو ته اسين ساڻن ملڻ جو وڙ ڪري آيا آهيون. ڇا شخصيت ڇا نهنائي، ڇا حلم ۽ پيار، هڪ هڪ سان گفتگو ڪندي وڏي پاٻوهه پئي ڏيکاري اهو ڏينهن نه وسرندو، پر چوي ائين ته ڪارڊ ۾ منهنجو نالو نه لکجو، مون صدر آصف علي زرداري طرفان ڏنل ”ستاره امتياز“ تمغي لاءِ برگيڊيئر... طرفان بار بار اسرار جي باوجود معذرت ڪئي ته آءٌ اچي ڪونه سگهندس، باقي اسلام آباد ۾ رهندڙ منهنجي اولاد مان ڪوبه اچي تمغو وصول ڪري ته ان تي هو به تيار نه پيا ٿين. آخر 23 مارچ وارو ڏينهن گذري ويو. پوءِ ڊاڪٽر عبدالغفار سومري صاحب چيو ته اهو تمغو آءٌ ڪٺي ٿو اچان. ڊاڪٽر صاحب ٻڌايو ته ”چيومانس، مون کي هاڻ انهن شين سان ڪا دلچسپي نه رهي آهي. گهڻو ڪجهه ڪيو اٿم. گهڻائي ايوارڊ مليا آهن. هاڻي انهن جو شوق ئي نه رهيو آهي.“

مون کي ان ڏينهن ٿورو محسوس ٿيو هو ته اڄ 12 وڳي جو وقت مليو آهي ۽ 12 وڄي ويا آهن. وڏي قربه محبت ۽ پيار سان وري وري شڪريو ادا ڪندي چيو هئائين ته هاڻي مون کي وٺي اچڻ وارو، اشارو ڊاڪٽر اسد جمال پلي ڏانهن هو ۽ سنڌس پر پٺ اهو نالو وٺي پاڻ هميشه سنڌن مون کان پڇندو هو، اهو ئي جملو مون ورجائيندي چيو هو: (سائين ”بديع الجمال“ تي اهو نمو آهي.) سڀ ڏاڍا ڪلندا خوش باش ٻاهر نڪتاسين ۽ ڇڙوڇڙ ٿياسين، فقط نواز علي مون سان گڏ هو، فيض ادبي ڪانفرنس جو ڪرتا ڌرتا، ڏاڍو خوش هو ته ڊاڪٽر صاحب اچڻ جي حامي ڀري قرب ڪري ڇڏيو. پاڻ جيڪي بهترين 20 شيلڊون اديبن ۽ شاعرن کي ڏيڻ لاءِ نهرائي رهيو هو، انهن ۾ ڊاڪٽر صاحب لاءِ ڪابه شيلڊ فٽ نه پئي ٿئي. پر اهو يقين هو ته سنڌن مبارڪ هٿن سان پاڪستان جي معروف اديبن ۽ اسڪالرن کي اهي ڏياريون وينديون.

اڃا به ڏينهن مس گذريا ته ڪيپٽن غلام حسين ”مشتاق“ سچاروي جي فون صبح 10 وڳي بار بار موبائيل تي وڄي رهي هئي. اطلاع هو ته 11 وڳي پير آفتاب شاهه مٽياروي جي بنگلي تي گڏجاڻيءَ ۾ ڊاڪٽر بلوچ صاحب کي صدارتي تمغو (ايوارڊ) ڏيڻ جي رسم ادا ڪئي پئي وڃي، اوهان کي ڪنهن به صورت ۾ ان ۾ شريڪ ٿيڻو آهي. تقريب ۾ حيدرآباد جا ڪيئن عالم، اديب ۽ اسڪالر گڏ ٿيا هئا. وڏي رونق لڳل هئي. اڄ جو ڏينهن هو ٻاهريون ماڻهو فقط وفاقي سيڪريٽري ڊاڪٽر عبدالغفار سومرو هو، جيڪو پڻ صدارتي ايوارڊ 23 مارچ تي وصول ڪري چڪو هو. پاڻ ڊاڪٽر بلوچ جو پي ايڇ ڊي ۾ شاگرد پڻ آهي.

اسٽيج سيڪريٽري جا فرائض گل محمد عمراڻي سر انجام ڏنا ۽ نهايت خوبصورت انگريزيءَ ۾ ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي علمي، ادبي، سماجي، تعليمي ۽ ثقافتي خدمتن کي مختصر ۽ جامع طور تي سموهي خوبصورت انداز ۾ تلاوت ڪلام پاڪ سان ڪيو ويو ۽ بعد ۾ سچاروي صاحب خوبصورت نعتِ رسول ﷺ سان نوازيو. اسڪالرز مان هڪ هڪ کي سندن خواهش تي ڳالهائڻ جو موقعو ڏنو ويو. مون ڪلان علاوه جن بين عالمن، اديبن ۽ شاعرن ڊاڪٽر صاحب جي شخصيت ۽ خدمتن تي ڳالهايو، انهن ۾ پروفيسر قلندر شاهه، انعام شيخ، عنايت بلوچ، نفيس ناشاد، ڊاڪٽر حبيب الله صديقي ۽ ٻين ڪيترن پنهنجي اندر جا آواز ۽ ڏڙڪنون ظاهر ڪيون. آفتاب شاهه دوستن جي آمد ۽ من موهيندڙ مانجهاندي ۾ شرڪت لاءِ ٿورا مڃيا. آخر ۾ ڊاڪٽر صاحب کي گذارش ڪئي وئي ته پاڻ ٻه ڪجهه عنايت ڪن. پاڻ پنهنجي نهنائيءَ واري انداز ۾ فرمايائين ته اج آءٌ ٻاراڻي ڪندي پنهنجون چند يادگيريون ٿو پيش ڪريان، اهي هي ته پاڻ مختلف عالمي گڏجاڻين ۾ پنهنجا ويچار ونديا هئائون يا پيپر پڙهيا هئائون ۽ سندن انهن ڪاوشن کي خوب ساراهيو ويو هو، انهن جو مختصر طور تي ذڪر ڪيو هئائون، خدا ڪري ته سندن نالي سان صوبائي حڪومت سنڌ طرفان لطيف آباد ۾ قائم ڪيل انسٽيٽيوٽ جي ذهين ڊائريڪٽر گل محمد عمراڻي اهي محفوظ ڪيون هجن. چاڪاڻ ته ڊاڪٽر صاحب ڀريون ڀيرو انهن يادگيرين جو اظهار ڪيو هو ۽ باقي ساروڻين کي اڃا ٻه پيش ڪرڻ جي اميد ڏياري هئائون. ڪاش! اهي ٻه پاڻ لکي ويا هجن. ان ڏينهن ٻه 12 وڄي چڪا هئا پر ان خطري جو احساس ڪونه هو. اڃا انهيءَ آچر کي ٻه ڏينهن مس گذريا ته اربع جي ڏينهن 6 اپريل تي صبح ساجهر ٽي موبائيل فون تي ايس.ايم.ايس جي آمد شروع ٿي وئي. 20 صديءَ جو عظيم عالم، اسڪالر، جڳ مشهور سنڌي پاڪستاني، ايشيائي عالمي مفڪر، مدبر سنڌي ادب جو ابو

ڪلاسيڪل ادب جو شارح، سنڌي لوڪ ادب جو سرواڻ، ڪيترن ئي ادارن جو باني مباني ۽ عظيم درسگاهن جي مضبوطيءَ جو ضامن جديد سنڌي ٻوليءَ جو پارکو، لطيف سرڪار جي شخصيت، خاندان ۽ پيغام جو عظيم محافظ ۽ پارکو ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ لاڏاڻو ڪري ويو. سَند سان ڏهن (10) جلدن ۾ ”شاهه جو رسالو“ اهڙي ته انداز ۾ پيش ڪندڙ، جو آئنده جو پارکو ۽ محقق ان جي رهنمائي کان سواءِ ڏرو ٻه اڳتي وڌي نه سگهي. سنڌ يونيورسٽيءَ جو علامه آءِ.آءِ.قاضي سان گڏجي ڄامشوري جي وسيع علائقي تي پکڙيل ڪئمپس جو قائم ڪندڙ، جتي مهراڻ يونيورسٽي آف انجنيئرنگ اينڊ ٽيڪنالاجي ۽ لياقت ميڊيڪل يونيورسٽي جيڪي ڀرين ڪاليجن جي صورت جاوا، نپنا، وڌيا ويجهيا ۽ اڄ اهي ٻه يونيورسٽين جي اوج تي رسيا. ڪيترائي علمي ادبي ۽ تعليمي ادارا پڻ يونيورسٽي ڪئمپس قائم ٿيڻ ڪري نه فقط اوڏانهن منتقل ٿيا بلڪ ايڏي اوج تي رسڻ بعد انهيءَ ”ڄام شورو“ نالي کي اهو اعزاز حاصل ٿيو جو ڀرين ڪجهه نه هئڻ جي باوجود سِتو سنئون ضلعي هيڊ ڪوارٽر جو ان کي نالو مليو، ۽ ڊاڪٽر بلوچ صاحب پنهنجي وصيت مطابق پنهنجي مربي علامه آءِ.آءِ.قاضي جي پرسان مدفون ٿيڻ جي آرزو پڻ ماڻي ويو. ڪيتريون ئي سياسي ۽ سماجي توڙي علمي ادبي شخصيتون اسان جي سامهون ۾ وصل جو پيالو پي پنهنجي حقيقي رب سان وڃي مليون آهن پر ڊاڪٽر صاحب، الله ڪيس جنت الفردوس ۾ پنهنجي محبوب ۽ ڊاڪٽر صاحب جي محبوب حضور پاڪ ﷺ جي ٽولي ۾ شامل شريڪ ۽ رکي، جنهن جي نقش قدم تي هلندي پاڻ ساري عمر جاکوڙي، ويل مَ وينو، جهد مسلسل جاري رکيو. ”تن ۾ توڻس پرينءَ جي“ رکي، هر اهو ڪم ڪيو، جيڪو ٻين جي ڪرڻ لاءِ ممڪن نه هو، ”تني ٽڌي ڪاهه، ڪانهي ويل ويهڻ جي“، تي هميشه گامزن رهيو ۽ ”تون ڪا ڪاني پاءِ، ونين ۾

وصال جي" تي عملي پيرا رهندي اهو ڪي ڪيو جو قيامت تائين سنڌ توڙي هند ۽ دنيا وارن لاءِ هڪ بي مثال علم ۽ عمل جا نشانبر رهندڙ ڪارناما هوندا. سڀ کان پهرين مون ٿي سنہ 2 هزار جي 14 جنوري تي حيدرآباد جي نئرٿ گرلس ڪاليج جي آڊيٽوريم ۾ سڄو ڏينهن رس رهاڻ سائين ملهائي هئي ۽ سندن عظيم خدمتن کي علمي ادبي طور تي 24 تي حصن ۾ ورهائي هر موضوع تي الڳ الڳ اسڪالرن کان مقالا لکرائي ۽ پيش ڪرايا هئا. اهو ڏينهن سخت سرديءَ جو هو، هال جا در دريون سڀ بند هئا ۽ هي علمي ڪانفرنس مسلسل ساڍا اٺ ڪلاڪ جاري رهي هئي. منجهند جو 12 وڳي شروع ٿيندڙ رات جو ساڍي 8 وڳي پوري ٿي هئي. اهو جنوري جو سڄو مهينو سنڌي اردو اخبارن ۾ فقط ڊاڪٽر بلوچ ئي مضمونن ۾ نظر اچي رهيو هو. افسوس جو اهو سڀ مواد اخبارن ڏي هليو ويو ۽ ڪتابي صورت ماڻي نہ سگهيو. پر شابس آهي محمد عثمان منگي صاحب کي، جنهن منهنجي اها حسرت ۽ ناڪامي ڪاميابيءَ ۾ بدلي ڊاڪٽر صاحب سان نہ فقط وري وري نشستون قائم ڪيون پر سڀ مواد ٽن جلدن ۾ ڇپڻ کان پوءِ بيو بہ ڪيتروئي مواد ٻين ڪتابن ۾ آڻي هن سنڌ جي شيڪسپيئر (ٻولي ۽ ادب جي حوالي سان) محفوظ ڪيو آهي.

مون کي اهو بہ اعزاز حاصل آهي تہ جڏهن 1966ع ۾ رهبر ڊائجسٽ جاري ڪيو هئم تہ ڊاڪٽر صاحب سان اولڊ ڪئمپس جي ڊڪشنري ۾ سائنس برابر ملندو ۽ سندن دعائون ۽ حوصلہ افزائي وصول ڪندو رهيس. 1979ع ۾ لاڙ ۽ ٿرپارڪر جي علائقن جا ماهوار "نئين زندگيءَ" لاءِ فوٽو گرافڪ ٽوئر ڪيم تہ سندن چاهت مطابق اتان جي چوپائي مال تي لڳل سجائپ وارن ڏيپن جا فوٽو بہ ورتم. اهو ڪهڙو هنڌ ۽ ماڳ يا دڙو/ پڙو هو، جتي محمد سومار شيخ ۽ معمور يوسفاڻي، عزيز جعفراڻي يا ولي سروري سان گهمندي ڊاڪٽر صاحب جو ذڪر يا سندن لوڪ ادب ۽ تاريخ جي ڪتابن جو ذڪر نہ ٿيو هجي! ڊاڪٽر صاحب اهڙي تہ ڏاهپ ۽ تخليق سان اهو سڄو مواد سهيڙيو، سموهيو ۽ تحقيق سان پيش ڪيو آهي جو اڄ جو ترقي پسند اٿيسٽ ان مان بيزار آهي، چوي ٿو "اسين تہ سنڌ جي تاريخ مان ڦاسجي ويا آهيون" ۽ انهن جو وري ڪو وڏو هيئن ٿو چوي تہ "سنڌ جي سڄي تاريخ ڪوڙ ئي ڪوڙ تي ٻڌل آهي". ڪيڏا تہ مجبور ۽ محدود ٿي ويا آهن اهي ماڻهو، جيڪي لطيف سائين ۽ ٻين ڪلاسيڪل شاعرن جي پيغام کان بہ وانجهيل آهن ۽ اخبارون ۽ رسالا تہ پنهنجا ڪيائون ۽ ڪڍيائون پر هر طرف کان اهي محدود ۽ مجبور آهن، عوام کي ڪيئن ٿا اعتماد ۾ وٺي اڳتي وڌي سگهن. هاڻي جو عوام اهو اڻ پڙهيل ۽ جاهل عوام ڪونهي. ڊاڪٽر صاحب جي لوڪ ادب ۽ تاريخ کي پڙهي، سائين لاتعداد علمي ادبي ڪچهريون ڪري اهو ڪجهہ حاصل ڪري چڪو آهي جو مون کي يقين آهي تہ اتان جو عوام سندن ڳچي ۾ پئجي ويندو ۽ جان ڇڏائڻ مشڪل ٿي پوندن. ڊاڪٽر صاحب ملڪ ميٽ ۾ قرب ڪچهريون ڪرڻ جو ڪوڏيو هو. اوچتو نڪري ويندو هو ۽ ڪچهري واري هنڌ اچي ڪٿان ڪٿان جا ڊاڪٽر صاحب جا عاشق اچي پهچندا هئا. ڊاڪٽر صاحب جي ڪنهن بہ ڪچهريءَ کي سنڌ، ادب، تاريخ، شخصيت ۽ تهذيب و ثقافت کان ٻاهر نہ ڏٺو ويو هوندو. ويندي مختلف ذاتين ۽ سگهڙن جي باري ۾ پاڻ مطالعو ڪرڻ بعد ڪچهرين ۾ سگهڙن کان ڏور، بيت، واين ۽ ڪافين توڙي ڏٺن مان پنهنجو مقصد ڪڍي ڪتابن جا پيٽ ڀريندو رهيو. هن کان اڳي مون جيڪڏهن کين "سنڌي ثقافت، تاريخ ۽ لوڪ ادب جي يونيورسٽي" چيو آهي تہ اهو بي جا نہ آهي پر ان ۾ اهو بہ اضافو ڪندس تہ پاڻ هلندڙ گهمندڙ يونيورسٽي هو. پاڻ ڪئين ڀيرا مون سان گڏ عمرڪوٽ طرف هليو. ڊاڪٽر اسد جمال پلي جنهن لاءِ هو بديع الجمال جو نالو وڏي پاٻوهہ مان وٺندو هو يا لطف علي پلي يا عبدالواحد عاصي هڪڙو وٽ جيڪي ڪچهريون ڪيون، اهي

سڀ يا ته پلي ذات بابت هيون يا ڪن ٻين ذاتين تي ٿيون. خدا ڪري ته ڊاڪٽر صاحب جي اها تحقيق جيڪا يقيناً مڪمل ته ڪانه ٿي هوندي، ڇاڪاڻ ته پاڻ به اجا ڪڇهريون ڪرڻ جو اظهار ڪري چڪو هو، پر اهو يقين اٿم ته جيترو ڪجھ لکيو هوندائين، اهو به قابلِ قدر هوندو. ڊاڪٽر صاحب جون اهي قرب ڪڇهريون 60 سالن ڪان مٿي جي عرصي تي ان لاءِ مشتمل چوندس، ڇاڪاڻ ته سندن پهريون ڪتاب "ٻيلاين جا ٻول" جيڪو پاڪستان جي قيام جي وقت منظر عام تي آيو هو، هڪ پيري 70 جي ڏهاڪي ۾ جڏهن بلوچستان جي شهر لاڪرا ويو هئس ته اتان جي ڪن بلوچن مون ڪان پڇيو ته ڊاڪٽر صاحب وري ڪڏهن ايندو! واھ ڊاڪٽر صاحب واھ، تو واقعي بلوچ هجڻ جو بهترين ثبوت اهو ڏنوَ جو سڀ ڪان پهرين هيءُ ڪتاب لکيو ۽ بلوچستان جو دورو ڪيو هو. ڊاڪٽر صاحب جا تعلقات هر ننڍي وڏي شهر، ڳوٺ ۽ واهڻ جي عام ۽ خاص ماڻهن سان رهيا. سندس حافظو به پلا جو هو. ساڻن جڏهن ڪي نوجوان، ٻار ٻڍڙا اچي ملندا هئا ۽ پنهنجي ابن ڏاڏن ۽ مامن چاچن جو حوالو ڏيندا هئا، ته پاڻ يڪدم سڃاڻي وٺندا هئا ۽ پوءِ انهن جي خاندان بابت مختلف ماڻهن بابت سوال ڪندا هئا. انهن جي فن، فڪر ۽ سگهڙائپ بابت تعريف ڪندا هئا. حضرت شاھ عبداللطيف اگر سنڌ جي عام ڪسب وارن کي پنهنجي لافاني ڪلام ۾ محفوظ ڪيو ته ڊاڪٽر بلوچ صاحب انهن جي ڪسب ڪمال کي اجا به وڌيڪ اجاگر ڪيو. نتيجو هيءُ نڪتو ته مختلف قرب ڪڇهرين ۾ اڪثر ماڻهو پنهنجي پنهنجي خاندان بابت پڇندا ۽ معلومات حاصل ڪرڻ جي ڪوشش ڪندا هئا. واھ ڙي منهنجا محب مٺا سنڌي ادب ۽ ثقافت ۽ سماج جا خادم، تنهنجو لقب ته "مخدوم ادب" سونهين ٿو. يونيورسٽي علم و ادب "معمار ادارن علم و ادب" يا "درسگاھ علم و ادب ۽ تاريخ ۽ ثقافت" جيڪي ڪجھ به چئجي ۽ لکجي، اهو سڀ تنهنجي حيثيت ۽ اهميت ڪان گهٽ ۽ اڻپورا لقب آهن، تون اهو عالم، اديب ۽ اسڪالر آهين، جنهن سنڌ ڪان ٻاهر رهندي اسلام آباد يونيورسٽي جو بنياد مضبوط ڪيو، هجره ڪائونسل اسلام آباد ڪان علاوه لاهور ۽ ٻين شهرن ۾ علمي ادبي ادارن ۾ فعال ۽ ڪامياب ڪردار ادا ڪيو. سنڌ ۾ سنڌي ادبي بورڊ، سنڌالاجي ۽ سنڌي لينگئيج اٿارٽيءَ ڪان علاوه سنڌ عجائب گهر، علامه دائودپوٽا لائبريري ۽ ٻين شهرن جي ثقافتي ۽ تاريخي ادارن کي پنهنجن قيمتي مشورن سان مضبوط ڪيو، شاھ لطف الله قادري، لطيف سرڪار، قلندر لعل شهباز، سچل سرمست، شاھ عبدالڪريم، مصري شاھ، فقير نواب ولي محمد ۽ ٻين ڪيترن ڪلاسيڪل شاعرن تي ڪتاب يا مضمون اهڙي ته انداز ۾ لکيا جو تحقيق جا عظيم دروازا کلي ويا، اساسي شاعرن، دانشورن، اديبن ۽ مؤرخن ڪان علاوه، ديبل بندر، رني ڪوٽ ۽ موئن جو دڙي ڪان وٺي ننڍين وڏن دڙن ۽ پڙن تي سڄو مواد سموهي سنڌ کي تاريخي طور اجاگر ڪيو. هن موقعي تي ڪجھ اهي ڳالهيون به ظاهر ڪندس جن جو فقط مون کي ئي علم آهي، اُهي هي ته خاموش طبع ۽ چندي ڦوڪي هڪ هڪ لفظ توري تکي ڳالهائڻ واري ادبي هنر جو مالڪ، هزارين تقريبات ۽ سيمينارن جي صدارت ڪندڙ يا مهمان خاص رهندڙ ۽ خصوصي نوٽ سان وڏين وڏين ملڪي ۽ غير ملڪي ڪانفرنسن ۾ پنهنجي خيالات جو اظهار ڪندڙ، ڪڏهن به مٿن تنقيد ڪندڙن يا اجاين سوالن اٿاريندڙن کي جواب نه ڏيندڙ اهو ادبي امام هو جيڪو سنڌي، اردو، انگريزي، فارسي ۽ عربي علوم ۽ زبانن مان استفادو ڪندڙ هو، جنهن کي امام ابن تيميه، يا امام غزالي يا شاھ ولي الله يا وقت جو مخدوم محمد هاشم ٺٽوي چئجي ته وڌاءُ ڪونه ٿيندو، هو پنهنجي دور جو علامه هو. هيءُ پهريون مخدوم پروفيسر ايمريٽس ڊاڪٽر علامه نبي بخش خان بلوچ هو جنهن جي حياتيءَ ۾ ئي سنڌ يونيورسٽي اولڊ ڪئمپس ۾ موجود ماڊل اسڪول ۾ سنڌي لينگئيج

اثارنيءَ جي هال ڪي سنڌ عظيم ناليءَ سان منسوب ڪيل آهي. پر اتي بس نه ٿيندي، اجا سنڌ ناليءَ سان چيئر قائم ڪرڻ، سنڌ يونيورسٽي جي نئين ڪئمپس جي ڪنهن ڊپارٽمينٽ ۽ ڪنهن روڊ ۽ حيدرآباد توڙي سانگهڙ جي شهرن ۾ روڊن ۽ بلڊنگن جا نالا عنقريب رکيا ويندا.

هتي اهو ذڪر ڪرڻ مقصود آهي ته هڪ سفر ۾ جڏهن آءٌ سائين گڏ پير جهنڊي (نئين سعيد آباد) ڪنهن عربي ڪتاب جي ڳولا ۾ وڃي رهيو هئس ته ڪانئن پڇيو هئم: سائين! اوهان سنڌ ۽ پاڪستان جي سيني درگاهن تي ويندا رهيا آهيو. موجوده دور ۾ اوهان کي ڪهڙو سجاده نشين هر طرح سان بهترين لڳي ٿو.

پاڻ بنا هبڪ ۽ اٽڪ جي ورائيو هئائين "پير سائين پاڳارو، هو پنهنجي فڪر، فهم ۽ ادراڪ ۾ لاثاني آهي."

باوجود انهيءَ جي ته ڊاڪٽر صاحب ۽ سنڌ خاندان پاڳاره خاندان جو مريد آهي پر اهو جواب مون کي سندن حقيقت پسنديءَ ۾ نظر آيو.

جڏهن ڪڏهن دل جون ڳالهيون ڪندو هو، هڪ ڀيري ٻڌايئين ته فلاڻو ڪتاب... سنڌ جي فلاڻي اسڪالر... کي ڏسڻ لاءِ ڏنو هئم، هن اهو ڪتاب پنهنجي ناليءَ سان ڇپرائي ڇڏيو. هڪ ڀيري عرض ڪيم ته شاهه لطيف جو اهو رسالو جيڪو سر سهڻيءَ سان شروع ٿئي ٿو، ان جي هڪڙي ڪاپي انڊين لائبريري لنڊن ۾ بي هتي فقط مون وٽ هئي. اهو قديم قلمي رسالو مٽيارين جي ڪنهن لائبريري جو هو، مون منصوره لائبريري کي ڊونيٽ ڪيو هو. ڪو زمانو هو جو توهان اهو رسالو ڏسڻ ۽ پڙهڻ لاءِ اتي ڏيهرن ۾ آيا هئا ۽ پروفيسر محمد سليم ميمڻ جي گهر جي ٻاهران هڪ کٽ تي ويٺي ۽ مطالعو ڪندي مون توهان کي ڏنو هو. بعد ۾ توهان اهو رسالو وڌيڪ مطالعي لاءِ اتان وٺي آيا هئا. منهنجو نالو ان تي لکيل به هو پر توهان پنهنجي ڏهن جلدن واري "شاهه جو رسالو" ۾ اهو "منصوره وارو رسالو" لکيو آهي. توهان ڪٿي ڪنهن به هنڌ منهنجو ذڪر ڪريو ها ته مون کي خوشي ٿئي ها. بهرحال اهو رسالو واپس منصوره لائبريري کي نه پهچڻ جو سبب اهو ٻڌايائون ته ڪانئن ڪير ڪٿي ويو آهي. پاڻ اهو نالو... به مون کي ٻڌايائون پر ظاهر نه ڪرڻ جو چيائون، فقط معلومات رکڻ جو تاڪيد ڪيائون.

ڊاڪٽر صاحب جهڙو ماٺهو ڪن ماڻهن کان سخت ناراض هوندي به ان جو اظهار نه ڪندو هو، پر مون کي معلوم آهي ته اهي هڪ ٻه ماڻهو ڪير هئا، يا آهن جن ذهني طور تي کين سخت تڪليف ڏني هئي، پر بعد ۾ مون اهو به ڏٺو ته پاڻ انهن سان ڪڏهن به ناراضگيءَ وارو انداز اختيار نه ڪيائون.

افسوس جو سڄي عمر صبح شام تڪڙو تڪڙو واڪ ڪندڙ انسان پڇاڙي واري عمر ۾ گوڏن جي تڪليف کان سخت پريشان هو. ان کان پهرين هڪ ڀيري لاهور جي ٽن ڏينهن واري سيمينار ۾ هوٽل فيليٽيز ۾ رهيل هئاسين، پاڻ مهمانن لاءِ آيل بس ۾ ويهڻ بدران پنڌ جناح هال ڏانهن ايئو ته تڪڙو هلندو هو جو آءٌ سندن پويان ڀوڙندو ويندو هئس. ڪو وقت مون به سندن علاج حڪيم عبداللطيف غوري کان ڪرايو هو. پر فائدو نه پهتو، پر پاڻ ان جو شڪريو به ادا ڪيائين. هو ڪارٽيزون کان سخت الرجڪ هو، "چا سڄي عمر ان تي هلڻو پوندو!" ۽ آءٌ سوچيندو هئس ته ڊاڪٽر صاحب پنهنجي اجا ڪيتري عمر سمجهي ٿو. آخري ڏينهن ۾ گهر ۾ اهي لفظ ضرور ورجايائون ته مون جيترو ڪم ڪيو آهي ۽ جيڪي سوچيو هئم، اهو 99 سيڪڙو ڪري چڪو آهيان، هاڻي آءٌ مطمئن آهيان، جيڪڏهن آخري سفر تي روانو ٿيس ته مون کي ڪنهن ڳالهه جو فڪر يا رنج نه هوندو.

سندن لاءِ پنهنجا اهي شعر جيڪي مون سندن وفات کان ٻه ڏينهن اڳ پير آفتاب شاهه جي جاءِ تي ورجايا هئا، انهن کي تڏهن به پسند ڪيو ويو ۽ اڄ به اهي ڀرپور طور تي سندن زندگيءَ جي عڪاسي ڪندڙ آهن:

تو عظمت جا مينار جيڪي بڻايا،
نبي بخش تنهنجا سي تحفا ئي آهن،
سدا جڳ ۾ مشهور رهندين تون سائين،
ادب جي دنيا ۾ سي مجتا ئي آهن.

—

نبي بخش اسان جو تون سرواڻ آهين،
ادب جي تہ ڪيتر جي سرهاڻ آهين،
اها روشني ئي سچي رهبري آ،
تون سنڌي ثقافت جو اهڃاڻ آهين![1]

ڊاڪٽر بلوچ صاحب جون قيام پاڪستان ۾ پڻ وڏيون خدمتون هيون. پاڻ ان وقت نوشهروفيروز جي مدرسي کان وٺي سنڌ ڪاليج ڪراچيءَ جو شاگرد رهڻ، رياست حيدرآباد کان علي ڳڙهہ يونيورسٽي تائين ذهين شاگرد هئڻ سان گڏ خاڪسار تحريڪ جو اهم آرگنائيزر رهندي سنڌ ۾ ان کي عام ڪيو ۽ آمريڪا جي يونيورسٽي ۾ پي ايچ ڊي ڪندي اتي برصغير تي ٿيندڙ مذاڪرن ۾ قائد اعظم ۽ مسلمانن جي مؤقف کي پيش ڪندڙ، پاڪستان جي قائم ٿيڻ بعد اتي پهريون جشن آزادي 14 آگسٽ 1947ع تي ملهايو جيڪو دنيا ۾ هڪ رڪارڊ آهي ۽ اتان مهاجرن جي لاءِ ڪپڙا ۽ چندو گڏ ڪري پاڪستان موڪليندو رهيو. سڀ کان وڌيڪ تہ مهاجر پلٽرن کي سنڌن تعزيتي ڪانفرنسون ڪرڻ گهرجن، جن جي لاءِ هن مجاهد مرد غازي هِن ننڍي ڪنڊ جي هُن پار سنڌن لاءِ لاثاني خدمتون سر انجام ڏنيون هيون، تڏهن تہ سنڌن لوچتي وفات تي منهنجي اندر مان جيڪي اڌما نڪتا ۽ موبائيل تي احباب کي موڪليم، اهي آهن:

6 اپريل تي سنڌن لاءِ هڪ شعر چيم:

هڪ وقت جو مدبر، سنڌي ادب جو خادم،
هڪڙي صدي جو عابد، ويو موڪلائي جڳ کان.

ٻيو شعر بہ دل تي تري آيو، چيم:

ملدر تون علم جي ڏس، تنهنجو ئي هڪڙو ”عابد“
مدفون تنهنجي هنج ۾ ڊاڪٽر بلوچ ٿي ويو![2]

اڃا اتي بس نہ ٿي 15 اپريل تي وري بہ هڪ شعر سنڌن لاءِ اندر مان نڪتو:

حسن جو حبيب، ڪنهن ۾ نہ ڏسان ڪٿ،
عابد ڇڏي ويو سٿ، ڪامل هو جو قرب جو.

هڪ ٻيو بہ بيت سنڌن نذر ڪيم:

ڪونہ ٿيندو ڪو بلوچ، هوت هيو لک برابر،
سُرهي هيس سوچ، ”عابد“ پيا خوشبو وٺن.

سبحان الله، سڄي سنڌ جي هر شهر ۽ ڳوٺن ۾ سنڌن لاءِ تعزيتي ميڙاڪا برابر جاري آهن. پوري ملڪ ۾ پڻ اهو سلسلو قائم آهي. 14 اپريل تي غالب سنڌ فيض بخشاپوري جي قومي ادبي ڪانفرنس ۽ ڪل پاڪستان اردو سنڌي مشاعرو ڊاڪٽر بلوچ هال سنڌي لينگئيج اٿارٽيءَ ۾ ٿيو هو، اتي بہ اڪثر شاعرن ڊاڪٽر صاحب کي خراج عقيدت پيش ڪيو. سچ هيءَ آهي تہ ڊاڪٽر بلوچ سنڌ جي هر گهر جو هڪ ڀاتي هو، جنهن سان هر فرد پيار ڪيو ٿي ۽ ڪندو رهندو. منهنجو ذهن تہ اڃا ئي اهو قبول نٿو ڪري تہ ڊاڪٽر صاحب اسان کان وڇڙي ويو آهي. اڃا تہ ائين ٿو سمجهان تہ هاڻي ئي فون ڪندس، تہ فرمائيندو فلاڻي ٽائيم تي اڄ يا پاڻ فون ڪندو تہ ڪيڏانهن هلون، گهڻو وقت ٿي ويو آهي.

پر سچ پچ تہ پاڻ موڪلائي ويو آهي. سنڌن خاندان جو ڪوبہ فرد ساڻن ائين فري نہ ڳالهائي سگهندو هو جيڪو ۽ جيترو اڃا حجت سان ساڻن گفتگو ڪندو هئس. پاڻ هر سال فقير نواب ولي محمد لغاري جي ميلي ”چوٿين“ رمضان جي نسبت سان پنجين تاريخ صبح جو 10 وڳي مون سان ٽلچپور هلندو ۽ محفلِ سماع ٻڌندو ۽ ڪن راڳين تي فرمائشون رکندو هو. چوندو هو تہ سنڌ ۾ هاڻي صوفيانو راڳ فقط فقير صاحب ۽ محمد فقير جي درگاهہ تي ئي ٿئي ٿو.

[1] رسيلا رنگ (ابياض 2) از: ڊاڪٽر عابد لغاري ص: 182.

[2] سنڌ يونيورسٽي علامہ آءِ.آءِ.قاضي جي مقبري ڀرسان ڊاڪٽر بلوچ جي آخري آرامگاهہ جوڙي وئي. اها سنڌن وصيت پڻ هئي. (راقم)

غلام محمد لاکو

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ۽ فارسي علم و ادب

(هيءُ مطالعو ڪتابن جي تصنيف/ترتيب جي سالن جي لحاظ کان تيار ڪيو ويو آهي).

ويهين صديءَ جي سنڌ جيڪي به وڏا اديب، شاعر، محقق، تاريخدان ۽ نقاد پيدا ڪيا آهن، ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ جو نالو انهن سڀني ۾ سر فهرست ڏسجي ٿو. ڊاڪٽر صاحب جا لکيل، مرتب ڪيل، ايڊٽ ڪيل ۽ جوڙيل ڪتاب پڪ سان هڪ سؤ کان به مٿي ٿيندا. انهن ڪتابن ۾ بلوچ صاحب نهايت معتبر ۽ مڃانهون اسڪالر ۽ عالم نظر اچي ٿو. ٻولين جي حساب سان مون کي فارسي، عربي، اردو، انگريزي ۽ سنڌي ٻولين ۾، سندن قلمي پورهيو سُجهي ٿو. هن مختصر مقالي ۾ اسين ڊاڪٽر صاحب جي فارسي علم و ادب لاءِ ڪيل خدمتن جو احاطو ڪنداسين.

سنڌ ۽ ايران صدين کان پاڙيسري ملڪ رهيا آهن. عربن، ايران کي فتح ڪيو ۽ اتي اسلام جي پکڙجڻ بعد، جڏهن جديد فارسي اُسري ۽ نسري نروار ٿي، تڏهن هن زبان، عربي رسم الخط قبول ڪيو ۽ ان ۾ شعر و شاعري توڙي تصنيف تاليف شروع ٿي. ايراني ادبيات جو ترت اثر سنڌ تي پوندو هو ۽ پوءِ هندستان تي ٿيندو هو. سنڌ ۾ ايراني علم و ادب جا چٽا ثبوت، سومرن جي دور کان ملن ٿا. سمن جي دور ۾ ڪجهه وڏيڪ شاعرن جا نالا ملن ٿا، جن فارسي زبان ۾ شعر چيو(1). ارغونن جي دور کان فارسي ٻولي رياستي سرپرستيءَ ۾ آئي. ان طرح فارسي شعر و سخن ۽ ڪتابي ذخيرو ڀلان ڀل پيدا ٿيو. سنڌ ۾ هن زبان کي سرڪاري پُشتي ميرن جي زوال تائين حاصل رهي. برطانوي دور ۾ سرڪاري سهاري کان سواءِ به، هيءَ ٻولي ڪنهن حد تائين زنده رهي ۽ ان ۾ شعرو شاعري ۽ تصنيف تاليف ٿيندي رهي. هن دور ۾، سنڌ (ڪراچي) مان فارسي اخبارون به جاري ٿيون. قيام پاڪستان کان پوءِ پوري ملڪ وانگر سنڌ ۾، پڻ هيءَ ٻولي زوال پذير آهي، جنهن هت ساڍا ٽي سؤ سال دربار، خانقاه ۽ علمي مرڪزن تي راڄ ڪيو. ائين ٿو لڳي ته ايڪيهين صديءَ ۾ فارسي زبان جي سنڌ ۾ صفائي ٿي ويندي. اسين هت ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ جي فارسي ادبيات لاءِ ڪيل خدمتن جو سرسري جائزو وٺنداسين.

(1) چچ نامہ:

سنڌ ۾ 401هه/1010ع ڌاري هبارين جي جاءِ تي سومرن جي بادشاهي قائم ٿي. سومرن جي دور بابت ڪو معتبر اڀياس نه هجڻ سبب، پڪ سان ڪجهه به نه ٿو چئي سگهجي. سومرن جي حڪومت ڪڏهن سمنڊ کان ملتان تائين قائم ٿيندي هئي، ته ڪڏهن وري هي بادشاهي لاڙ ۽ سيوهڻ تائين محدود رهجي ويندي هئي. سومرن جا متعدد تختگاهه هئا ۽ انهن جا ويهن کان به وڌيڪ بادشاهه ٿي گذريا. هيءُ دور ٽن صدين کان به وڌيڪ وقت تي حاوي آهي. سن 734هه ۾ ابن بطوط سنڌ ۾ هو، تڏهن هن سومرن خلاف بغاوتون ڏٺيون هيون. سن 1351ع ۾ سمن ڄامن ڀرپور مزاحمت ڪري سومرن جو خاتمو ڪيو ۽ سنڌ ۾ پنهنجي بادشاهت قائم ڪئي.

سنڌ ۾ فارسي ادب ۽ علم جا پڪا پختا ثبوت سومرن جي دور کان ملن ٿا. ناصرالدين قباچه 602هه ۾ اترسنڌ ۾ "اچ" کي تختگاهه مقرر ڪري، پنهنجي حڪومت قائم ڪئي جنهن جون حدون بکر تائين هيون. باقي سڄي سنڌ تي سومرن جي سرداري جاري رهي. قباچه جو خاتمو 625هه ۾ ٿيو. ٻن چئن شاعرن جو ڏس پتو ملي ٿو، جن فارسيءَ ۾ شعر چيو ۽ اهي قباچه جي دربار سان لاڳاپيل هئا. سنڌ جي لاءِ هن دربار جي حوالي سان ٻه ڪتاب يادگار جي اهميت رکن ٿا. علي بن حامد ڪوفي فارسي زبان ۾ تاريخي ڪتاب "چچ نامہ" سن 613 هه برابر 1216ع ۾ مڪمل ڪيو ۽ محمد بن محمد عوفي 618هه برابر 1221ع ۾ فارسيءَ ۾ شاعرن

جو پهريون تذڪرو "لباب الالباب" مرتب ڪيو. سومرن جي دور ۾ فارسي ادب جي تعلق ۾ ٽيون نالو قلندر لعل شهباز جو آهي. هو 561 هه ۾ مرند (افغانستان) ۾ پيدا ٿيو، ۽ سيوهڻ جي شهر ۾ اچي قيام ڪيائين. هت ٻه سال رهيو هو جو 673هه ۾ وفات ڪيائين. تذڪرن ۾ قلندر لعل شهباز جي فارسي ادبيات جو ذڪر ٿيو آهي. البت هن ڏس ۾ ڪا ٺوس تحقيق نه ٿي آهي، جنهن جي ازحد ضرورت آهي. مغربي نقادن ۽ اسڪالرن جي نظر "لباب الالباب" تي پئي ۽ ان کي ويهين صديءَ جي ابتدا ۾، ايڊٽ ڪري شايع ڪيو ويو. هن ڏس ۾ ڪتاب جو ٻيون ڀاڱو سال 1903ع ۾ پروفيسر براٺون ايڊٽ ڪري لنڊن مان شايع ڪيو. ان بعد پهريون ڀاڱو 1906ع ۾ علامه محمد قزوينيءَ سان گڏ ايڊٽ ڪري ڇپرو ڪيائين. هي ٻئي حصا هڪ جلد ۾ مرحوم سعيد نفيسيءَ جي سعيي سان تهران مان 1954ع برابر 1335هه.ش ۾ شايع ٿيا آهن. سنڌ جي هن خدمت جو ايراني عالمن ۽ محققن به واشگاف لفظن ۾ ذڪر ڪيو ڏسجي ٿو.

قباچه جي دربار جو ٻيو يادگار ڪتاب "چچ نامه" آهي. هي ڪتاب اصل ۾ ڪنهن عرب مؤرخ سنڌ جي عرب فتح بابت عربي زبان ۾ لکيو هو. ڪڏهن، ڪٿي ۽ ڪنهن- اصل ڪتاب لکيو، ان بابت ڪجهه ڄاڻ ميسر ڪانهي. البت عربي ڪتاب جو فارسي ترجمو علي بن حامد ڪوفيءَ سن 613 هه برابر 1216ع ۾ مڪمل ڪيو ۽ ان کي قباچه جي وزير جي پٽ عين الملڪ فخرالدين حسين جي نالي منسوب ڪيائين. گمان آهي ته اصل ڪتاب جو نالو "فتح نامه سنڌ" هو، فارسيءَ ۾ الٿو ٿيو ته "چچ نامه" سڏجڻ ۾ آيو. ان جو وڏو سبب هي آهي ته ڪتاب ۾ راجه چچ جو ذڪر گهڻو ملي ٿو. سنڌ جي تاريخ بابت هي پهريون تحريري دستاويز آهي. نه رڳو ايترو پر سڄي برصغير پاڪ و هند ۾ تاريخ بابت هيءُ پهريون تحريري ماخذ ڏسجي ٿو. ان بعد ئي هن خطي ۾ تاريخي ڪتاب لکڻ شروع ٿيا. ڪتاب ۾ اسلام کان اڳ جي سنڌ جي ٻن حڪمران خاندانن: راءِ گهراڻو ۽ برهمڻ خاندان جو مفصل احوال ملي ٿو. ان کان علاوه عرب فتوحات جو تفصيلي مواد به هن ڪتاب ذريعي حاصل ٿئي ٿو.

هن ڪتاب جي لکجڻ سان سنڌ جي تاريخ نويسيءَ جو آغاز ٿيو ۽ پوءِ هر دور جي مؤرخ "چچ نامه" کي ڏسڻ ضروري سمجهيو. هيءَ سلسلو مير محمد معصوم بکريءَ کان هلي خدا داد خان تائين پهتو.

جديد دور شروع ٿيندي ئي "چچ نامه" جي اهميت اجاگر ٿيڻ لڳي. ايليٽ 1851ع ۾ هند بابت تاريخ جو خاڪو اٺن جلدن ۾ جوڙيو. جلد اول ۾ هن ڪتاب تي روشني وڌائين ۽ ڪي اقتباس انگريزيءَ ۾ ترجمو به ڪيائين. شمس العلماء مرزا قليچ بيگ مرحوم "چچ نامه" کي مڪمل طور تي انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪيو، جو 1900ع ۾ ڪمشنر پريس ڪراچيءَ شايع ڪيو. اڳتي هلي مرزا صاحب ان کي ٻن حصن ۾ سنڌيءَ ۾ به ڇپرو ڪيو. ان هوندي به علي ڪوفيءَ جي اصل فارسي ترجمي جي اشاعت شدت سان محسوس ڪئي وئي. ان ضرورت تحت ڊاڪٽر عمر بن محمد دائود پوٽي صاحب "چچ نامه" جو فارسي ايڊيشن تيار ڪيو، جنهن کي حيدرآباد دکن جي مجلس مخطوطات فارسيه سن 1939ع ۾ شايع ڪيو. ڊاڪٽر صاحب مرحوم مقدمي نگاريءَ کان ڪري تعليقات تائين سڄو ڪم فارسي زبان ۾ مڪمل ڪيو هو. سنڌي ادبي بورڊ هن ايڊيشن جي مدد سان "چچ نامه" جا سنڌي ۽ اردو ترجما ڇپرا ڪيا هئا. ان هوندي به علمي دنيا کي هن ڪتاب جي وڌيڪ مستند ۽ معتبر فارسي ايڊيشن جي ضرورت محسوس ٿي.

حڪومت پاڪستان پندرهين صدي هجريءَ جي آغاز وقت، نيشنل هجره ڪميٽيءَ جي تشڪيل ڪئي، جنهن جو صلاحڪار سنڌ جو هاڪارو عالم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ هو. هن ڪميٽيءَ موقعي جي مناسبت سان علمي ڪم ڪرڻ جي رٿا جوڙي اهڙين رٿائن مان هڪ پراجيڪٽ تحت پاڪ- هند جي اسلامي تاريخ پنجويهن جلدن ۾ پيش ڪرڻ جو پروگرام ناهيو ويو. هن اسڪيم موجب پهريون جلد "سنڌ ۾ مسلمانن جي آمد" عنوان سان شايع ٿيڻو هو. هيءُ جلد وري به ٽن حصن ۾ ورهايو ويو. حصو پهريون "چچ نامو" جو فارسي ايڊيشن، حصو ٻيون ان جو انگريزي ڇاپو، ۽ حصو ٽيون ساڳئي ڪتاب جو عربي ڇاپو. ان ريت "فتح نامه سنڌ" عرف "چچ نامه" جو

جديد فارسي ايڊيشن تيار ٿيو، جنهن کي اسلام آباد جي تاريخ ۽ تمدن بابت قومي اداري 1982ع ۾ ڇاپي نروار ڪيو آهي.

سنڌ جي تاريخ جي هن پهرئين قديم ترين ماخذ ۽ هن خطي ۾ تحرير ٿيل اوائلي فارسي ڪتاب جو هيءُ جديد تحقيقي ۽ تنقيدي ايڊيشن، اسان جي دور جي بين الاقوامي شهرت يافته عالم ۽ محقق ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو تيار ڪيل آهي. ڊاڪٽر صاحب هن ڪتاب جي سنڌي ادبي بورڊ لاءِ ڪيل سنڌي ۽ اردو ترجمن تي نظرثاني ڪئي هئي ۽ وضاحتي علمي ۽ تاريخي حاشيا تحرير ڪيا هئا. ان وقت ئي کين "چچ نامه" جي جديد ۽ مڪمل فارسي ڇاپي جي ضرورت محسوس ٿي هئي. ان ريت ڪي سبب هئا جن سبب ڊاڪٽر صاحب هن ڪم تي توجهه ڏنو. سندن خيال آهي ته ڊاڪٽر دائود پوٽي مرحوم هيءُ علمي ڪم نهايت عجلت ۾ پورو ڪيو هو، ان ڪري ڪتاب جو مذڪوره ايڊيشن تڪميل کي نه پهتو هو. ان ڏس ۾ پنجاب يونيورسٽيءَ ۾ سن 1061هه جو ڪاپي ڪيل "چچ نامه" به جديد ايڊيشن لاءِ هڪ جواز پيدا ڪندو رهيو. قلمي نسخن ۾ هن ڪتاب جو هيءُ قديم ترين نسخو آهي جو دنيا ۾ موجود آهي. ڊاڪٽر دائود پوٽي به هن نسخي کي ڪتب آندو پر ان کي ايتري اهميت نه ڏني لهٰذا ڊاڪٽر بلوچ صاحب هن قديم ترين نسخي کي اساس بنائي ۽ وڌيڪ ٻن نسخن کي به استعمال ڪري "چچ نامه" جو نئون ڇاپو تيار ڪيو. اهي به نسخا ڊاڪٽر دائود پوٽي جي نظر ۾ نه آيا هئا. ان کان علاوه ڪتاب جي درست ۽ مڪمل متن تيار ڪرڻ لاءِ وڏي تعداد ۾ عربي ادبي ۽ تاريخي ماخذن کي به ڪتب آندو ويو آهي؛ ته جيئن نقل ڪندڙن جي غلطين ۽ جملي ٿيل ڪوتاهين جوازالو ڪري سگهجي. فاضل مرتب جي دعويٰ آهي ته هن ڏس ۾ کين گهڻي ڪاميابي حاصل ٿي آهي(2). جملي قلمي نسخن جا اختلاف آخر ۾ ڏنا ويا آهن، جنهن ڪري ڪتاب جو صاف سٿرو متن تيار ٿي پيو آهي. موجوده ڇاپي جي خاص خوبي هيءَ آهي ته انگريزيءَ ۾ 18 صفحن جي مقدمي سميت 158 صفحن تي مشتمل تاريخي ۽ وضاحتي حاشيا ڏنا ويا آهن. ان کان سواءِ مختصر مقدمو فارسي زبان ۾ به لکيو ويو آهي. ان طرح ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي ڪيل جاکوڙ ۽ محنت، علمي دنيا ۾ روز روشن وانگر عيان ٿي بيني آهي. ڪتاب جو انتساب ڊاڪٽر دائود پوٽي ۽ پروفيسر عبدالعزيز ميمڻ جي نالي ڪيو ويو آهي.

فاضل مرتب ڪتاب جي تفصيلي ۽ تنقيدي اڀياس کان پوءِ ڪي نتيجا ڪڍيا آهن.

(i) سنڌ جي عرب فتوحات جو "چچ نامه" مفصل تحريري رڪارڊ آهي جو ڪنهن به ٻئي ڪتاب ۾ نه ٿو ملي. ان ريت هي ڪتاب انبو مسلم اتهاس جو پهريون مستند دستاويز ٿي پيو آهي.

(ii) سنڌ جي فتح لاءِ ڪافي اڳ تياري ڪئي وئي هئي ۽ جنگي حڪمت عمليءَ جي (Strategy) خيال کان به خاص رٿا تيار ڪئي وئي هئي. فوج کي جو ڪجهه به گهربل هو سو ڏنو ويو ۽ خاص طرح بحري قوت کي به استعمال ڪيو ويو هو. نهايت معتبر ملٽري آفيسر سنڌ جي مُهم لاءِ چونڊيا ويا، جي هڪ ڪان سواءِ سڀ پنهنجي ڪمانڊر انچيف سان فادار رهيا.

(iii) جنگ جي لاءِ سنڌ ۽ عراق جي وچ ۾ مواصلات جو بهترين نظام قائم ڪيو ويو ۽ واسط ۾ حجاج جي دفتر کي، فوج جي جنرل هيڊ ڪنارٽر طور استعمال ڪيو ويو.

(iv) ان وقت اڪثر سنڌي قبيلا ٻڌ ڌرم سان لاڳاپيل هئا ۽ انهن برهمڻ جي راڄ سان سخت نفرت ڪئي ٿي، جن آخرڪار عرب فتوحات ۾ حملي آورن جي مدد ڪئي.

(v) اسلام کان اڳ سنڌ جي پاڙيسري رياستن: ڪشمير، جيسلمير، قنوج، ڪنيات ۽ گجرات جي حالتن کان علاوه، انهن سان سنڌ جي لاڳاپن جي خبر به هن ڪتاب مان ملي ٿي.

جيتوڻيڪ "چچ نامه" جي تاريخي ماخذ جي حيثيت ۾ اهميت به بحث هيٺ ايندي رهي آهي(3). ان هوندي به هن ڪتاب جي سنڌ جي اڀياس ۾ هڪ دائمي حيثيت آهي، جنهن کان ڪو به انڪار نه ٿو ڪري سگهي. ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي هن ڇاپي جي به علمي دنيا ۾ مستقل حيثيت رهندي. ضرورت آهي ته

هن ايڊيشن جي صرف متن جو صاف سٿرو ترجمو ڪرائي شايع ڪجي.

(2) **حاصل النهج**:

علي ڪوفي ۽ محمد عوفي توڙي قلندر لعل شهباز جي (وفات: 673هه) کان پوءِ، ٻن صدين تائين سنڌ ۾ فارسي علم و ادب جي اوسر جا ڪي به اهڃاڻ نه ٿا ملن. حالانڪ سومرن جي زوال کان پوءِ 750ه/1351ع ۾ سمن ڄامن جي حڪومت قائم ٿي. ان دور ۾ حالتون سازگار رهيون. امن امان قائم ٿيو وڻج واپار ۽ زراعت توڙي پوکي راهي وڌي. سمن حاڪمن اڪثر ڪري تعليم ۽ عالمن جي سرپرستي ڪئي. خانقاهن ۽ صوفين کي ويجهو رکيو. آس پاس جي رياستن سان سٺا لاڳاپا قائم ڪيا. مرڪزي ايشيا ۽ ايران سان به ويجهو تعلق جڙيو. واپاري قافلا به آيا ٿي ته ايراني ادبيات،عالم ۽ اديب به سنڌ پهتا ٿي. ان دور تائين ايراني ادبيات جا نامور شاعر: فردوسي، خيام، عطار، رومي ۽ سعدي دنيا ۾ آيا ۽ پنهنجا ادبي شهپارا ڇڏي عدم ڏي راهي ٿيا. هي لکتون ۽ تخليقون سنڌ پهتيون هيون ۽ سنڌي عالم، ڏاها ۽ دانشمند انهن کان واقف هئا.

سنڌ ۾ فارسي ڪتاب ۽ تخليقون، خانقاهن ۽ مدرسن تائين پهچي چڪيون هيون. ليڪن ان هوندي به سمن جي دور جي صرف ٻن تاليفن جو پاڻ کي پتو پيو آهي ۽ اهي به عربي ٻوليءَ ۾ آهن.هڪ آهي "الزبدة" ۽ ٻي آهي "تذڪرة المراد"*. ڏهين صدي هجريءَ جي آغاز تائين خود سنڌي ماڻهن به فارسي شعر ۽ سخن ۾ مشق شروع ڪئي. ٻه چار نالا- شيخ حماد جمالي، ڄام ننڊو، مخدوم بلال ۽ عيسيٰ لنگوٽي- هي اهڙا نالا آهن، جن جا ٻه چار شعر تذڪرن ۾ محفوظ رهجي ويا آهن.

927هه برابر 1520ع ۾ سمن جي پڄاڻي ٿي ۽ سنڌ ۾ ارغونن جي حاڪميت قائم ٿي. ان بعد ترخان ۽ پوءِ هندي مغل بالادست ٿيا. سنڌ تي هي دور 1150هه برابر 1736ع تائين جاري رهيو. تان جو ميان نور محمد ڪلهوڙي وري ڏيهي حاڪميت قائم ڪئي. ارغونن جي اچڻ سان فارسي ٻوليءَ کي سنڌ ۾ سرڪاري سرپرستي حاصل ٿي(4). ايران، خراسان ۽ مرڪزي ايشيا کان سوين عالم، شاعر ۽ اديب سنڌ پهتا. انهن ديوان جوڙيا، تذڪرا تيار ڪيا ۽ تاريخون لکيون. هن دور کان سنڌ ۾ فارسي تصنيف ۽ تاليف جو سلسلو موجود آهي. ڌارين لکندڙن کان علاوه ڏيهي ماڻهن جي فارسي تحرير ۽ ڪتاب به ملن ٿا. سنڌ اندر ڏهين صدي هجريءَ (عيسوي سورهين صدي) ۾. فارسي شعر سان گڏ نثر به تحرير ۾ آيو. سنڌي ادبي بورڊ: مخدوم نوح جو "قرآن مجيد مترجم فارسي"، سن 1401هه/1981ع ۾ شايع ڪيو آهي*. فخري هرويءَ جا ٻه تذڪرا: "روضة السلاطين" ۽ "جواهر العجائب" سال 1968ع ۾ ساڳئي اداري ڇپيا آهن. سيد مير محمد پوراني 968هه/ 1560ع ۾، سنڌ جي تاريخ تي "نصرت نامه ترخان" ڪتاب لکيو، جو 2000ع ۾ ڪراچيءَ مان ڇپيو آهي. هي ڪتاب "چچ نامه" ۽ "تاريخ معصومي" جي وچين ڪڙي ليکيو وڃي ٿو. ٺٽي جي قاضي محمود سن 980هه/ 1572ع ۾، سنڌ جي صوفين بابت هڪ ڪتاب "تذڪرة الاولياء" لکيو هو، جو اڄ ڏينهن تائين ظاهر نه ٿيو آهي. سيد علي ثانيءَ (وفات: 981هه) فارسي نثر ۾ "سسئي پنهون" جو قصو قلمبند ڪيو. ياد رهي ته سيد علي مرحوم هيءَ تاليف، هڪ سنڌي تصنيف جي مدد سان تيار ڪئي هئي. مخدوم جعفر متعدد ڪتاب لکيا جن جو واسطو علم ۽ تعليم سان آهي. تعليم جي طريقي تي هڪ ضخيم عربي ڪتاب تيار ڪيائين ۽ بعد ۾ ان جو فارسيءَ ۾ خلاصو "حاصل النهج" جي نالي سان مرتب ڪيائين.

حاصل النهج- ڪتاب صفر 976هه برابر آگسٽ 1568ع ۾ لکجي تيار ٿيو. ان دور ۾ بکر تي سلطان محمود (وفات: 982هه) جي حڪومت هئي ۽ سيوهڻ کان عربي سمنڊ تائين مرزا محمد باقي حڪمران هو (وفات: 993هه). مخدوم جعفر ابتدا ۾ "نهج التعلم"

---

* هن ڪتاب جو سنڌي ڇاپو سنڌي ادبي بورڊ 2006ع ۾ شايع ڪيو آهي مترجم: ڊاڪٽر عبدالرسول قادري (ادارو)

* فارسيءَ جو سنڌي ترجمو به سنڌي ادبي بورڊ 2011ع ۾ ڇپيو آهي، ان جو سنڌيڪار مولانا سعيد احمد پٽو آهي (ادارو)

ڪتاب عربيءَ ۾ لکيو هو جو ننڍي ڪنڊ ۾ تعليم جي طريقن (Methods of Education) تي اوّلين ڪتاب ليکجي ٿو. فارسي ڪتاب "حاصل النهج" ان جو نچوڙ آهي.

سنڌ جي برک عالم ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ هن فارسي ڪتاب کي ڳولي هٿ ڪيو. ڊاڪٽر صاحب خود به تعليم جي شعبي سان لاڳاپيل ۽ پنهنجي دور جو هڪ وڏو استاد رهيو آهي. پاڻ هن ڪتاب جي اهميت کي محسوس ڪري ايڊٽ ڪيائين ۽ ان تي مفصل مقدمو انگريزي زبان ۾ لکيائين. مقدمي ۾ مخدوم جعفر جي سوانح تي روشني وجهڻ سان گڏ ڪتاب "حاصل النهج" جو خلاصو به تيار ڪيائين. فارسي زبان ۾ لکيل هي ڪتاب آسان ٻولي ۽ روان عبارت تي مشتمل آهي، جنهن ۾ ڪل اوڻيهه فصل يا حصا آهن. هي يادگار تصنيف سال 1969ع ۾ سنڌ يونيورسٽيءَ طرفان شايع ٿي، جتي ڊاڪٽر صاحب ان وقت شعبہ تعليم جو سربراهه هو. مخدوم جعفر جي "حاصل النهج" جي حاصلات ۽ اشاعت، محترم ڊاڪٽر بلوچ صاحب جو هڪ زنده جاويد ادبي يادگار شمار ڪيو ويندو.

هن ڪتاب جو سنڌي ترجمو همعصر اديب مولانا عبدالرسول قادري صاحب ڪيو، جو سنڌي ٻوليءَ جي بااختيار اداري پاران سال 1993ع ۾ ڇپجي پڌرو ٿيو آهي. سوا چار سؤ سال اڳ لکيل هن ڪتاب ۾ عجيب ۽ دانائيءَ سان پُريل نُڪتا سمايل آهن. بلاشبہ اڄ به جي اسين هن ڪتاب مان ڪو لاڀ پرايون، ته پنهنجي بگڙيل تعليمي نظام کي درست ڪري سگهون ٿا. مخدوم جعفر جهڙيءَ ريت آسان ٻولي ڪتب آندي آهي، ٺيڪ ان ريت سنڌي ترجمو به عام فهم ڏسجي ٿو. سنڌي ترجمي تي ٿئين مليل معلومات موجب، ڊاڪٽر صاحب پيش لفظ ۾ روشني وڌي آهي. مترجم عبدالرسول صاحب پڻ، معلوماتي مهاڳ لکيو آهي. البت ڪٿي ڪٿي قادري صاحب متن ۾ بنا ڪنهن نشاندهيءَ جي ڪي واڌارا به ڪيا آهن. مثال طور تي فصل ارڙهين، ص 69 تي ڏنل آخري پيرا اصل فارسي ڪتاب ۾ ڪانهي. واڌارا ڪرڻ ڪو ڏوهه ڪونهي، پر ڪوشش ڪجي ته اصل متن ۽ اضافن ۾ فرق چٽو ٿي بيهي.

(3) بيگلارنامہ:

سنڌ ۾ باقاعده فارسي ڪتب نويسي ڏهين صدي هجريءَ ۾ شروع ٿي. ورندڙ صديءَ ۾ هن ڏس ۾ وڌيڪ پيش رفت ٿي. نه رڳو ايترو پر موضوع ۽ عنوانن ۾ به وسعت پيدا ٿي. نثر توڙي نظم ۾ سنڌ جو اپياس اهم جاءِ والاريندو ويو. سنڌ جا لوڪ رومانوي داستان نثر ۽ نظم ۾ لکجڻ لڳا. ادراڪي بيگلاريءَ "مثنوي چنيسر نامہ" (ليلا چنيسر)، مقيم "مثنوي ترنم عشق" (مومل مينڌرو)، مير معصوم "مثنوي حسن وناز" (سسئي پنهون)، ۽ ملاضيائي ٺٽوي "مثنوي زيبا نگار" (سسئي پنهون)- نالن سان مثنويون لکيون. جڏهن ته مير طاهر محمد "عمر ماروي" جو داستان نثر ۾ لکيو. ملاضيائيءَ جو مدار گذريل صديءَ ۾ سيّد علي ثانيءَ جي نثري تحرير تي مبني هو. هن دور ۾ سنڌ جي صوفين تي سيّد عبدالقادر ٺٽوي "حديقة الاولياء" (1016هه) نالي هڪ تذڪرو لکيو جو ڇپجي چڪو آهي. ان طرح سنڌ جي سياسي تاريخ تي "تاريخ معصومي" (1009هه) لکي وئي. مير معصوم جي هن ڪتاب کي ڊاڪٽر دائود پوٽي ايڊٽ ڪري 1938ع ۾ بمبئي مان شايع ڪرايو.

مير محمد معصوم بکريءَ کان پوءِ "بيگلارنامہ" نالي سان سنڌ جي تاريخ تي هڪ وڌيڪ ڪتابہ ادراڪي بيگلاريءَ سن 1017هه/1608ع ۾ لکيو. هن ڪتاب ۾ پوءِ سن 1034هه تائين واڌارا ٿيندا رهيا. لوڪ داستان "ليلا چنيسر" بابت ساڳئي مصنف، سن 1010هه ۾ هڪ مثنوي لکي جا سنڌي ادبي بورڊ ڇپي آهي. سمن جي زوال کان پوءِ جڏهن سنڌ وچ ايشيا جي قبيلن جي تسلط هيٺ اچي وئي، تڏهن جوق درجوق اتان کان مختلف قبيلا لڏي سنڌ پهتا ۽ هت عُهدا ۽ جاگيرون حاصل ڪري رتبا ماڻيائون. انهن ۾ ارغونن جو بيگلار خاندان وڏي اهميت رکي ٿو. ڪين نصرپور جي جاگير ۽ سرڪار حاصل ٿي. ادراڪي بيگلاري هن خاندان جو مصنف ۽ شاعر هو. پاڻ هي ڪتاب لکي پنهنجي ممدوح خاندان جي تاريخ ترتيب ڏئي محفوظ ڪيائين. ابتدا ۾ هن ڪتاب جي ليکڪ جي باري ۾ متضاد ڄاڻ موجود هئي. ليڪن جديد تحقيق ان بابت درست معلومات مهيا ڪئي آهي (5).

بيگلارن جي هن خاندان جا ٽي فرد تاريخ ۾ اهم جاءِ والارين ٿا. شاهه قاسم خان زمان جنهن جي حالات بابت "بيگلار نامه" نالي ڪتاب لکيو ويو. سندس پٽ مير ابوالقاسم سلطان، جنهن جي فرمائش تي "مثنوي چنيسر نامه" لکي وئي. خان زمان جو ٻيون پٽ مير شاهه مقيم سلطان، جنهن جي روايتن ۽ تحريڪ تي "بيگلار نامه" نالي ڪتاب وجود ۾ آيو. هن خاندان جي نالبرن فردن جون قبرون اڄ به توري نالي قبرستان ۾ موجود آهن. جيتوڻيڪ هي ڪتاب هڪ خاندان جي حالات بابت لکيو ويو، ليڪن اڄ ان کي سنڌ جي تاريخ جي هڪ اهم ماخذ جي حيثيت حاصل ٿي چڪي آهي. بيگلارن خود به تاريخ جي صفحن ۾ پنهنجو ڪردار ادا ڪيو. خان زمان کي ارغون- ترخان دور ۾ نهايت اهم ذميداريون مليل هيون. سندس وڏي پٽ جا اڳتي هلي سنڌ جي ترخان حاڪمن سان اختلاف پيدا ٿيا. ان طرح ميرابوالقاسم سلطان کي، ميرزا غازي بيگ ترخان انڌو ڪرايو. مير جي بهادري، همٿ ۽ ادب دوستي تاريخ ۾ مکيه جاءِ والاري ٿي. هن خاندان عمر ڪوٽ جي راڻن ۽ پنين سان مٽيون ماٽيون ڪيون. ان ڪري ڪين ٿر تائين رسائي حاصل ٿي. اهو ئي سبب آهي جو "بيگلارنامه" کي عمرڪوٽ ۽ ٿر جي تاريخ ۾ به اهميت مليل ڏسجي ٿي. مختلف ڏيهي قبيلن جون حاڪمن سان ارڙايون، مجادلا ۽ مقابلا- هن ڪتاب ذريعي سڀ کان اول معلوم ٿيا. ان بابت اڳتي هلي "تاريخ مظهر شاهه جهاني" ۾ وڌيڪ معلومات درج ڪئي وئي. سنڌ جي سومرن ۽ سمن بابت ابتدا ۾ مختصر جاڻ ڏني وئي آهي، مگر اها نهايت قيمتي ۽ معلومات پري آهي. ڪتاب جا ڪل ڇٽيهه باب آهن.

هن ڪتاب تي البته هيءَ تنقيد ڪئي وئي آهي ته، جنهن خاندان جي اتهاس بابت هيءُ ڪتاب لکيو ويو، خود ان گهراڻي جي باري ۾ به اهو درست ۽ مڪمل معلومات مهيا نه ٿو ڪري. ان سڀني ماجرا ۾ به سنڌ جي سياسي تاريخ ۾، هن ڪتاب جي وڏي اهميت آهي. ايليٽ گذريل صديءَ ۾ "بيگلار نامه" جا ڪي ٽڪرا انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪيا ۽ ڪتاب بابت پنهنجن خيالن جو اظهار ڪيو. محمد صديق ميمڻ ان جو سنڌي ترجمو، اختصار سان ڪري، ان کي سنڌي مسلم ادبي سوسائٽي پاران 1947ع ۾ شايع ڪيو. ڪتاب جي قدامت ۽ تاريخي اهميت سبب، اڳتي هلي سنڌي ادبي بورڊ، فارسي ڪتابن جي اشاعت واري پروگرام تحت، ان جي ڇپرائڻ جو بندوبست ڪيو ۽ ان جي ايڊيٽنگ جو ڪم سنڌ جي ممتاز اسڪالر ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي حوالي ڪيو. ڊاڪٽر بلوچ صاحب هيءُ ڪتاب وڏي محنت سان ايڊٽ ڪيو ۽ ان تي ڪنهن مفصل مقدمي بجاءِ، مختصر نوٽ انگريزي زبان ۾ لکي ڇپرايو. سنڌي ادبي بورڊ هيءُ ڪتاب سال 1980ع ۾ پٽرو ڪري نروار ڪيو آهي. ناشر طرفان ڪجهه تاريخي مقبرن ۽ قبرن جا فوٽو گراف به ڪتاب ۾ شامل ڪيا ويا آهن. ضرورت آهي ته جلد کان جلد هن اهم تاريخي ڪتاب جو سنڌي ترجمو ڪرائي ڇپرايو وڃي (6).

(4) تاريخ طاهري:

سنڌ جي تاريخ بابت ورنڌڙ ڪتاب ٺٽي جي سيد طاهر محمد نسيانيءَ سن 1030هه برابر 1621ع ۾ لکيو ۽ اڳتي هلي اهو ڪتاب خود مصنف جي نالي جي پٺيان "تاريخ طاهري" سڏيو ويو. مؤرخ اصل ۾ هيءُ ڪتاب ٺٽي شهر جي تاريخ يعني"تاريخ بلده تهته" نالي سان لکيو هو. سيد طاهر محمد سن 990هه ۾ ٺٽي ۾ ڄائو ۽ سن 1051هه ۾ وفات ڪيائين. سندس مزار اڄ به مڪلي ٽڪريءَ تي موجود آهي. سندس تعلق ٺٽي جي باغائي ساداتن سان هو ۽ مٽين ماٽين جي حوالي سان، دربيلي جي سهتن ڄامن سان به لاڳاپيل رهيا. سيد طاهر محمد ۽ هن جو والد ميان حسن، سنڌ جي ارغون- ترخان حاڪمن جي دربار سان وابسته هئا. هن ڪتاب کان علاوه مصنف "عمرماروي" جو داستان به نثر ۾ لکيو هو.

تاريخ طاهري، سنڌ جي اتهاس ۾ وڏي اهميت رکي ٿي. اصل ۾ مؤرخ هي ڪتاب ڏهن ڀاڱن ۾ رٿيو پر ان جا صرف پنج ڀاڱا مڪمل ٿي سگهيا. سومرا، سما ڄام، مرزا شاهه حسن ارغون، مرزا عيسيٰ ترخان ۽ ميرزا غازي بيگ ترخان- عنوانن سان هن ڪتاب جا پنج حصا آهن. ان ريت هيءُ ڪتاب سنڌ جي مقامي حاڪمن جي اتهاس جي حوالي سان وڏي اهميت رکي ٿو. سيد طاهر محمد ڪن مقامي قصن

ڪي بہ پنهنجي ڪتاب ۾ جاءِ ڏني آهي ٺٽي ننگر جي تاريخ بابت هيءُ ڪتاب سڀ کان اول "ترخان نامہ" جي لکندڙ حوالي طور ڪتب آندو آهي. ان بعد مير علي شير قانع ان کان مدد ورتي هئي. اڳتي هلي برطانوي دور جي شروع ۾ ايليٽ ان جا ڪي ٽڪرا ترجمو ڪيا. سال 1928ع ۾ محمد صديق ميمڻ سنڌيءَ ۾ "انتخاب تاريخ طاهري" نالي هن ڪتاب جو نهايت ئي اختصار ۽ ترجمو شايع ڪيو. هن سڄي ماجرا هوندي بہ اصل فارسي ڪتاب اڃا نہ ڇپيو هو.

سنڌي ادبي بورڊ جڏهن سنڌ بابت فارسي ڪتابن جي اشاعت جو پروگرام جوڙيو، تڏهن ان رٿا ۾ هن ڪتاب کي بہ شامل ڪيو ويو. هي علمي ۽ تاريخي ڪم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي حوالي ڪيو ويو. ڊاڪٽر صاحب وڏي محنت سان ڪم جو پورائو ڪيو. فاضل ايڊيٽر ڪن ضروري تاريخي وضاحتن لاءِ فارسي زبان ۾ حاشيا ۽ تعليقات لکيا آهن، جن جي وڏي اهميت ڏسجي ٿي. ان طرح مصنف جي ڪيل غلطين جو ازالو ڪيو ويو آهي. آخر ۾ مصنف ۽ ان جي ڪتاب بابت مفصل مقدمو انگريزي زبان ۾ لکيو ويو آهي، جنهن ۾ "تاريخ طاهري" تي تنقيدي نگاهہ وڌل آهي. هيءُ ڪتاب سنڌي ادبي بورڊ 1964ع ۾ شايع ڪري پڌرو ڪيو. اڳتي هلي ڪتاب جي اهميت جي پيش نظر، هن اداري ان جو سنڌي ترجمو سال 1988ع ۾ پڌرو ڪيو. هيءُ ترجمو محترم نياز همايونيءَ ڪيو آهي. مترجم پڻ آخر ۾ پنهنجي طرفان ڪي واڌارا ڪيا. علمي اعتبار سان هيءُ ترجمو پروسي جوڳو ڪونهي، ڇو تہ مترجم ڪٿي ڪٿي اصل متن سان بہ هٿچراند ڪئي آهي. ان هوندي بہ هن تاريخي ڪتاب جي اصل ۽ ترجمي جي اشاعت وڏي اهميت رکي ٿي ۽ ان جو سڄو ڪريڊٽ سنڌ جي هن لائق فائق عالم ڏي وڃي ٿو.

(5) باقيات از احوال ڪلهوره:

ذڪر هيٺ ايندڙ ڪتاب باقاعده تصنيف ڪانهي. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب، ورهين جي تلاش ذريعي، سنڌ جي ڪلهوڙا حاڪمن جي متعلق، متفرق مواد کي هٿ ڪري، هڪ ڪتاب کي ترتيب ڏنو. ان ريت "باقيات از احوال ڪلهوره" نالي ڪتاب ۾، نهايت قيمتي تاريخي مواد سامهون آيو، جنهن متعلق اڳ ۾ اسان جي ڄاڻ محدود هئي. هن ڪتاب ۾ ميان نور محمد ڪلهوڙي جي هڪ وڏيڪ تاليف: ميان غلام شاهہ جي دور ۾ جدا جدا پرڳڻن جو وچور ۽ پيدائش: ۽ ڪلهوڙا حاڪمن جي اولاد مان ميان مير محمد ڪلهوڙي جي، ڪمپني سرڪار کي حڪومت جي واپسيءَ لاءِ ڏنل درخواست، ۽ ڪي ٻيا عنوان شامل ٿيا آهن. ان ڪري هن جلد ۾ شامل مواد، هر لحاظ کان نئون آهي ۽ پهريون ڀيرو ڇپجي نروار ٿيو آهي. ڪلهوڙن جي دور سان دلچسپي رکندڙن جي لاءِ هيءُ ڪتاب تمام گهڻي اهميت رکي ٿو. هن ڪتاب جي ترتيب بلاشبه ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي اهم ڪاميابي آهي، جنهن کي وڌ ۾ وڌ ساراهڻ گهرجي. هيءُ ڪتاب سال 1996ع ۾ ڇپيو

(6) جامع الڪلام في منافع الانام:

ڪلهوڙا- ٽالپر دور ۾، مخدوم عبدالله نرئي وارو مشهور عالم ٿي گذريو آهي. سندس تعليم ۽ ترتيب ٺٽي ۾ ٿي. بعد ۾ پاڻ ڪڇ ملڪ ڏي هليو ويو. سندن مزار بہ ڪڇ ۾ آهي. مخدوم عبدالله اڪثر ڪتاب سنڌي زبان ۾ لکيا سندس سهيڙيل ڪتاب "جامع الڪلام في منافع الانام" نالي سان، ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ جي سعيي سان ڇپيو آهي. هن ڪتاب ۾ سنڌي عالمن جا هڪ ٻئي ڏي لکيل خط گڏ ڪيا ويا آهن. ڪتاب ۾ 69 خط فارسي ۽ 36 خط عربي ٻولين ۾ آهن. خطن ذريعي ان دور جي سنڌ جي علمي حالتن جي پروڙ پوي ٿي. ڊاڪٽر بلوچ صاحب هن اهم علمي ڪتاب کي مرتب ڪيو. سنڌ جي فارسي ادب ۾ هن ڪتاب جي وڏي اهميت ڏسجي ٿي. سنڌي ادبي بورڊ 2006ع ۾ هن ڪتاب جا ٻہ ايڊيشن نروار ڪيا. هڪ ڇاپو سنڌي مقدمي سان، ۽ ٻيون ايڊيشن اردو مقدمي ۽ مهاڳ سان.

(7) تاريخ بلوچي:

سنڌ جي تاريخ بابت مير علي شير قانع "تحفة الڪرام" سن 1188هه/ 1774ع ۾ مڪمل ڪيو. ان کان پوءِ جي تاريخ کي مير عظيم الدين ٺٽوي "فتح نامه" نالي مثنويءَ ۾ لکي محفوظ ڪيو. هيءُ مثنوي سال 1219هه/ 1803ع ۾ تڪميل کي پهتي.

تاريخي طور عظيم جي ڪتاب جي وڏي پذيرائي ٿي. سنڌي ادبي بورڊ هيءُ اٿهاسڪ مثنوي، سال 1967ع ۾ شايع ڪئي، جنهن کي شير محمد نظاماڻي صاحب ايڊٽ ڪيو هو.

جنهن سال عظيم جو ڪتاب مڪمل ٿيو، ان سال ۾ سنڌ تي هڪ ٻيو ڪتاب پڻ تيار ٿيو. هيءُ ڪتاب عبدالمجيد جوکيي لکيو، جيڪو لکجڻ واري وقت کان ناپيد هو. قيام پاڪستان وقت ان جي واحد ڪاپي، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ کي هٿ آئي، تڏهن وجي هن ڪتاب جي باري ۾ علمي دنيا کي معلومات ملي. مولانا غلام رسول مهر "تاريخ ڪلهوڙا" تي ڪم ڪندي، هن ڪتاب کي ڪتب آندو هو.

عبدالمجيد جوکيي جي هن ڪتاب ۾ مواد جي ڪيفيت، ساڳي عظيم جي تاريخي مثنويءَ جهڙي آهي. غلام شاهه جي وفات، سرفراز جو دور، ڪلهوڙن ۽ ٽالپرن جون لڙايون، جنگ هالاڻي، ڪلهوڙا دور جو خاتمو، ميرن جي حڪومت، مير فتح عليءَ جي وفات، ۽ مير غلام عليءَ جي حڪومت؛ هن ڪتاب جا مکيه عنوان آهن. عنوانن جي يڪسانيت جي باوجود بہ، هن ڪتاب ۾ مجيد جوکيي ڪافي نيون ڳالهيون پڻ لکيون آهن. عظيم جو ڪتاب نظم ۾ لکيل آهي، جڏهن تہ مجيد جوکيي پنهنجو ڪتاب نثر ۽ نظم ۾ مڪمل ڪيو آهي. تاريخي طور تي هن ڪتاب جي ڪلهوڙن جي زوال ۽ ميرن جي حاڪميت جي آغاز جي حوالي سان، بهرحال هڪ خاص اهميت آهي. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، اصل فارسي متن ترتيب ڏنو ۽ ڪتاب تي معلوماتي مقدمو لکيو. هن ڪم ۾ ڊاڪٽر خضر نوشاهي صاحب، ڊاڪٽر صاحب جي معاونت ڪئي. فارسي متن کان پوءِ، نوشاهي صاحب جو ڪيل اردو ترجمو بہ، هن ڪتاب ۾ شامل ڪري، ان کي سال 1996ع ۾ شايع ڪيو ويو. سنڌ جي تاريخ ۽ فارسي ادب جي حوالي سان، هن ڪتاب جي اشاعت ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي هڪ وڏيڪ پائدار خدمت آهي.

عبدالمجيد جوکئي ڪجھ تاريخي قطعا بہ چيا، جي مٿي ذڪر ڪيل "باقيات از احوال ڪلهوره" جي آخر ۾ ڏنا ويا آهن. عبدالمجيد، ميين ابوالحسن ڏاهريءَ جي وفات تي بہ تاريخي قطعو چيو هو. هيءُ قطعو علامہ غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب، ڏاهري بزرگ جي ڪتاب "ڪچڪولنامه" جي مقدمي ۾ ڏنو آهي. بهتر ٿئي ها، جيڪڏهن هيءُ قطعو بہ مذڪوره ڪتاب ۾، يا "تاريخ بلوچي" ۾ ڪٿي شامل ڪري، هڪ جاءِ تي محفوظ ڪجي ها.

(8) ديوان غلام:

ڪلهوڙن جي حڪومت 1783ع ۾ ختم ٿي. ان بعد سنڌ تي ٽالپرن جو راڄ قائم ٿيو. ٽالپرن نہ رڳو فارسي علم و ادب جي سرپرستي ڪئي پر حاڪمن ۽ شهزادن خود بہ شعر چيو ۽ ڪتاب لکيا. ان طرح هن خاندان فارسي ٻوليءَ ۽ ساهت جي بہ خوب آبياري ڪئي. سنڌ جي مقامي فارسي گو شاعرن ۽ اديبن کان علاوه، ايران جي اديبن بہ سنڌن سخاوت مان جهوليون ڀريون. هن دور ۾ جنهن خاندان کي حاڪمن کان پوءِ حڪومت جي معاملن ۾ اهميت رهي، اهي تاجپور جا لغاري نواب ڏسجن ٿا. نواب ولي محمد خان لغاري وقت جو نهايت ئي با اثر فرد، وزير اعظم ۽ ڪامياب ڊپلوميٽ ٿي گذريو. علم ۽ ادب جي حوالي سان بہ نواب صاحب جو پنهنجو ڪردار آهي. سندس پاٽئيو نواب غلام محمد لغاري، ميرن جي پوئين دور جو درٻاري ۽ اثر رسوخ وارو امير ٿي گذريو. هن فارسي شعر چيو ۽ "ديوان غلام" جوڙي راس ڪيو. سنڌي ۽ سرائڪي ڪلام بہ چيائين.

غلام محمد خان تاريخ 11 شعبان 1204ھ (اپريل 1789ع) تي پيدا ٿيو. سندس والد جو نالو علي محمد خان هو ۽ ڏاڏي جو نالو غلام محمد هو. هن غلام محمد بہ شعرو شاعري ڪئي، ديوان جوڙيو ۽ تخلص "نگار" رکيائين. ذڪر هيٺ آيل "ديوان غلام" جي شاعر غلام محمد خان، بنيادي ۽ ضروري تعليم کان پوءِ، حيدرآباد جي مير مراد علي خان (1828- 1833ع) جي دربار ۾ ملازمت اختيار ڪئي. ليڪن کيس گهڻي اهميت مير صاحب جي وفات (1833ع) کان پوءِ حاصل ٿي، جڏهن سندس بہ پٽ: ميرنور محمد خان ۽ مير نصير خان حڪمران بنيا. اهڙي خبر سندس جوڙيل قصيدن مان پوي ٿي. ميرن جي صاحبي ختم ٿيڻ کان پوءِ نواب غلام محمد خان وڃي تاجپور وسائي. سندس

ديوان مان معلوم ٿئي ٿو تہ هن تاريخي تبديليءَ کان پوءِ، اسان جي هن شاعر کو بہ شعر نہ چيو(7). پاڻ 09 جمادي الثاني 1279هه/10- ڊسمبر 1862ع تي وفات ڪيائين ۽ پنهنجي خانداني قبرستان لڳ تاجپور ۾ دفن ٿيو. ٻي روايت موجب غلام محمد خان 2 ڊسمبر 1862ع تي اپپور (تعلقو سنجهورو) ۾ فوت ٿيو ۽ اتي ئي دفن ٿيو. پاڻ پنهنجي مُهرن تي هي سجع استعمال ڪيا اٿس:

1- ”چه خوش نصيب ماکہ غلامِ محمد ام“

2- ”منتِ خداي راکہ غلامِ محمد ام“

3- ”شادم بدين شرف کہ غلامِ محمد ام“

4- ”نازم به بخت خود کہ غلامِ محمد ام“

انهيءَ شاعر غلام محمد لغاريءَ فارسي شعر چيو ۽ پنهنجو ڪلام ترتيب ڏئي ”ديوان غلام“ جوڙيائين. هيءُ ديوان ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ايڊٽ ڪيو، ۽ ان تي انگريزيءَ ۾ سهڻو مقدمو لکيو. سنڌي ادبي بورڊ ”ديوان غلام“ سال 1959ع ۾ ڇاپي پڌرو ڪيو آهي. شاعر پنهنجو تخلصّ ”غلام“ اختيار ڪيو. ڪيس پنهنجي شعر بابت ڪا وڏي خوشفهمي نہ هئي:

غلاما! نظم شعرت گرچه خام! ست
ولي گردد پسند نکته چيني!!

ڊاڪٽر ظهورالدين احمد صاحب پنهنجي ڪتاب ۾، غلام محمد خان لغاريءَ جي شعرن تي ڀرپور تنقيد ڪئي آهي (8).

(9) **لطائف لطيفي**:

ميرن جي راڄ جو خاتمو سال 1843ع ۾ ٿيو. ان ريت سنڌ ۾ فارسي ٻولي ۽ ساهت جو سرڪاري طرح پورائو ٿي ويو. ان هوندي بہ هي زبان پنهنجي تاريخي بنيادن ۽ قديم علمي خانوادن جي سهاري، سنڌ ۾ هلندي آئي ۽ ان ۾ علم ۽ ادب پيدا ٿيندو رهيو. ان جو هڪ ڀرپور مثال مير عبدالحسين خان ”سانگي“ ۽ سندس لکيل فارسي ڪتاب ”لطائف لطيفي“ جي روپ ۾ ملي ٿو. هيءُ ڪتاب شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ جي باري ۾ سن 1305هه برابر 1888ع ۾ لکيو ويو.

سنڌ جو سداحيات شاعر حضرت شاهه عبداللطيف ڀٽائي 1102هه برابر 1690ع ۾ ڄائو ۽ 14 صفر 1165هه تي وفات ڪيائين. جديد تحقيق موجب اهو ڏينهن آچر جو هو ۽ انگريزي تاريخ 22 ڊسمبر 1751ع هئي. شاهه صاحب جو پهريون سوانح نگار مير علي شير قانع آهي. ان بعد رچرڊ برٽن، فريئر صاحب، ڊاڪٽر ٽرمپ، ۽ ڏيارام گدومل- پنهنجن ڪتابن ۾ سنڌ جي هن قومي شاعر جي سوانح تي مواد فراهم ڪيو آهي. ان کان پوءِ شاهه صاحب جي باري ۾ مڪمل ڪتاب لکڻ جو زمانو آيو. شمس العلماء مرزا قليچ بيگ پهريون اسڪالر آهي، جنهن هن علمي ڪم ڏي توجهه ڏنو. ان طرح پاڻ 1887ع ۾ انگريزي ۽ سنڌي ٻولين ۾ شاهه لطيفؒ بابت بہ ڪتاب لکي پورا ڪيائين. هڪ سال پوءِ 1888ع ۾ ميرعبدالحسين خان، سنڌ جي هن سدا حيات شاعر بابت پنهنجو فارسي ڪتاب ”لطائف لطيفي“ جوڙي راس ڪيو.

ميرعبدالحسين خان ”سانگي“ سنڌ جي آخري ٽالپر حاڪم مير نصير خان جو پوٽو هو. 1843ع ۾ حڪومت جي خاتمي کان پوءِ ميرن کي قيد ڪري ڪلڪتي ۾ رکيو ويو، جتي عبدالحسين خان 1267هه برابر 1851ع ۾ پيدا ٿيو. اٺن سالن جو هو تہ سنڌ واپس موٽيو. سندس تعليم ۽ تربيت ڪلڪتي ۾ بہ ٿي، تہ حيدرآباد سنڌ ۾ بہ ٿي. ڪيس اردو، سنڌي ۽ فارسي ٻولين تي مهارت حاصل هئي. مير صاحب 8 ذي القعد 1343هه برابر 12 جون 1924ع تي وفات ڪئي. ڪيس ڀٽ شاهه تي دفن ڪيو ويو. سندس مزار اڄ بہ شاهه صاحب جي مقبري جي پنيان درست حالت ۾ موجود آهي. مير صاحب سنڌيءَ جو قادرالڪلام شاعر ٿي گذريو آهي. سندس ڪليات ڇپيل آهي. ان کان علاوه اردو ۽ فارسيءَ ۾ بہ شعر چيو اٿس.

مرزا قليچ بيگ کان پوءِ سانگي مرحوم، حضرت شاهه صاحب بابت پنهنجو ڪتاب جوڙي راس ڪيو. اڪثر مواد ان دور ۾ شاهه لطيف بابت جاري روايتن تان کنو ڪيائين، جنهن کي انگريزي زبان ۾ Anecdotes سڏيو وڃي ٿو. مير صاحب هن ڪتاب ”لطائف لطيفي“ ۾ ڪل ڇٽيهه حڪايتون گڏ ڪيون آهن. ان ريت شاهه صاحب جي حياتي، فقيرن، خدمت گذارن، ڪرامتن، حسب نسب ۽ متعلق ماڳن مڪانن جي باري ۾ روايتي مواد گڏ ٿيو آهي؛ جو هوند اڳتي هلي واسطيدار

شخصن، مريدن ۽ خادمن جي وفات کان پوءِ ناپيد ٿي وڃي ها. اڄ شاهه لطيف بابت سنجيده ۽ سائنسي تحقيق جي دور ۾، مير صاحب جون جمع ڪيل ڪي ڳالهيون معقول نه ٿيون ڏسجن: ان هوندي به سانگي مرحوم جي ڪيل محنت وڏي اهميت رکي ٿي. هيءُ ڪتاب شاهه صاحب جي سوانح جي حوالي سان گهڻي اهميت رکي ٿو. ليڪن سنڌ ۾ فارسي ادب جي زوال پذير دور ۾، پيدا ٿيل ساهت جي ڏس ۾ به ان کي وڏي حيثيت حاصل آهي. فارسي نثر آسان ۽ عبارت سليس ڏسجي ٿي. ڪٿي ڪٿي مير صاحب شعر ۽ بيت به ڪتب آندا آهن. ان طرح اسان کي ڪتاب پڙهندي، سيد عبدالقادر جي تصنيف "حديقة الاولياء" ياد اچي ٿي، جنهن ۾ نثر ۽ نظم جو ميلاپ ڪرايو آهي. غالباً سڀ کان اول شمس العلماء ڊاڪٽر دائود پوٽي مرحوم جي هن ڪتاب تي نظر پئي ان بعد مولانا دين محمد "وفائي" مرحوم پنهنجو ڪتاب "لطف اللطيف" لکڻ وقت سانگي مرحوم جي تصنيف مان استفادو ڪيو. اڳتي هلي ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، شاهه صاحب جي جامع اڀياس جي سلسلي ۾، هن ڪتاب جي اشاعت جي سفارش ڪئي. آخرڪار ڊاڪٽر صاحب جي سعيي سان، شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز، هي ڪتاب اصل فارسي زبان ۾ سال 1967ع ۾ شايع ڪري پڌرو ڪيو. ان طرح ڪتاب ڇپجي علمي ادبي حلقن تائين پهتو. ساڳئي اداري ڪتاب جو سنڌي ترجمو سال 1986ع ۾ شايع ڪيو، جو مترجم عبدالرسول قادري صاحب ڪيو آهي. ڪن جزوي ڪوتاهين جي باوجود به سنڌي ترجمو سليس، روان ۽ وڻندڙ ڏسجي ٿو. هن ڪتاب جي اشاعت ۽ سنڌي ڇاپو، بذات خود هڪ يادگار ادبي ڪارنامو آهي.

(10) لُبِ تاريخ سنڌ:

علي ڪوفيءَ سن 613هه ۾ "چچ نامه" فارسيءَ ۾ مڪمل ڪيو. نيڪ ست صديون پوءِ منشي خداداد خان 1318هه ۾ "لب تاريخ سنڌ" ترتيب ڏئي پڌرو ڪيو. هيءُ ڪتاب امرتسر مان ليٿو تي 1318هه/1900ع ۾ ڇپجي ظاهر ٿيو. ان طرح سنڌ جي فارسي تاريخ نويسي پنهنجي پڄاڻيءَ کي پهتي. منشي خداداد خان پراڻي سکر جو پناڻ هو. هو انگريز سرڪار جو ملازم، وفادار، ميرمنشي ۽ جاگيردار هو. هن فارسيءَ ۾ ڪي ٻيا ڪتاب پڻ لکيا، جي سڀ تاريخ بابت هئا. انهن ۾: وقائع سير جيسلمير، مڪران نامه، خليج نامه، پل نامه، سياحت نامه ۽ خيرپور نامه- اچي وڃن ٿا. ليڪن انهن سڀني ڪتابن جي ڀيٽ ۾ سندس تاليف "لب تاريخ سنڌ" وڏي اهميت رکي ٿي. هن ڪتاب جي تحرير ۽ اشاعت وقت پوري ٿيندي ڪنڌ وانگر فارسي ٻولي سنڌ ۾ به آخري پساهن ۾ هئي. اڪثر تصنيف ۽ تاليف مقامي ٻولين کان علاوهه انگريزي زبان ۾ به ٿي رهي هئي. جنهن سال هيءُ ڪتاب ڇپيو، ان سال سنڌ بابت لکيل پهرئين تاريخي ڪتاب "چچ نامه" جو انگريزي ترجمو به ڇپجي ظاهر ٿيو. ياد رهي ته هيءُ ڪتاب فارسي زبان ۾ هو، جنهن کي مرزا قليچ بيگ مرحوم ترجمو ڪيو هو. منشي خداداد خان ڊگهي ملازمت کان پوءِ رٽائر ٿي، پراڻي سکر ۾ اچي پنهنجي ماڳ تي رهيو، جتي سن 1320هه/ 1903ع ۾ وفات ڪري ويو.

لبِ تاريخ سنڌ، ٽن مکيه بابن تي مشتمل آهي. پهرئين باب ۾ سنڌ جو عمومي تعارف ڏنل آهي. ٻيون باب راءِ خاندان کان ٽالپرن جي زوال تائين مواد مهيا ڪري ٿو. هن باب لاءِ: چچ نامه، معصومي، تحفة الڪرام، ارغون نامه، تاريخ طاهري ۽ بيگلارنامه، تان مدد ورتل آهي. هن باب ۾ مصنف بکر جي مغل عملدارن جي لسٽ ڏني آهي، جا سنڌ جي ڪنهن به ٻي تاريخ ۾ ڏنل ڪانهي. ان ڪري هن باب جي وڏي اهميت ٿي پئي آهي. ٽيون باب جديد دور تي مشتمل آهي. هن باب ۾ چارلس نيپيئر کان سورهين ڪمشنر آرجائيلس تائين جي تاريخ ڏنل آهي. ان ريت خداداد خان جي هن ڪتاب جو، هيءُ آخري باب بلاشبه سنڌ جي تاريخ جي حوالي سان مکيه واڌارو ڏسجي ٿو.

منشي خداداد خان جي هن ڪتاب جي اهميت کي نظر ۾ رکندي، سنڌي ادبي بورڊ ان جي نئين ايڊيشن طرف توجه ڪيو. هيءُ علمي ڪم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي حوالي ڪيو ويو. ڊاڪٽر صاحب ڇپيل قديم ايڊيشن ۽ هڪ عدد قلمي نسخي کي سامهون رکي ڪم جو پورائو ڪيو. ان طرح اڳ ڇپيل ايڊيشن جي ڀيٽ ۾ "لب تاريخ سنڌ" جو وڌيڪ معتبر ڇاپو سامهون آيو. قلمي نُسخي تان ڪي ضميما به ڪنيا ويا، جي اصل ڇپيل ڪتاب ۾ نه هئا. مختصر مگر ضروري وضاحتي حاشين کان علاوه فاضل ايڊيٽر،

منشي مرحوم جي سوانح ۽ ڪتابي ورثي بابت، انگريزي زبان ۾ جامع مقدمو پڻ لکيو آهي. ڊاڪٽر صاحب يورپي عملدارن جي نالن کي حاشين ۾، انگريزيءَ ۾ نشانبر ڪيو آهي. سنڌ جي ممتاز مؤرخ سيد حسام الدين راشدي مرحوم، منشي خداداد کان علاوه خود هن ڪتاب جي جديد ڇاپي تي پنهنجي عدم اطمينان جو اظهار ڪيو هو(9). فارسي ڇاپي جو نئون ايڊيشن، جنهن کي ڊاڪٽر بلوچ صاحب ايڊٽ ڪيو، سنڌي ادبي بورڊ سال 1959ع ۾ نروار ڪيو. هن ڪتاب جي تاريخي اهميت سبب، سنڌي ادبي بورڊ ان جو سنڌي ترجمو سال 1989ع ۾ پڌرو ڪيو. هيءُ ترجمو حافظ خير محمد اوحديءَ جو ڪيل آهي. اوحدي صاحب حاشين ۾ منشي خداداد خان ۽ ايڊيٽر ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي ڪيل غلطين جي اصلاح جي سنجيده ڪوشش ڪئي آهي. ان کان علاوه سنڌي ڇاپو جزوي طرح سينسر پڻ ٿيل آهي. ان کان علاوه ان ۾ انڊيڪس به ڪانهي، جا هڪ وڏي علمي کوٽ جي عڪاسي ڪري ٿي. بورڊ هن ڪتاب جو اردو ترجمو 2009ع ۾ شايع ڪيو آهي. هيءُ ترجمو مختيار احمد حاجاڻي صاحب ڪيو آهي. خداداد خان مرحوم جي "لب تاريخ سنڌ" جو روسي ترجمو به ڇپيو، جو محمدي صافولوف جو ڪيل آهي. هن ايڊيشن جي اشاعت جي سال جي ڄاڻ نه ملي سگهي آهي.

(11) **تڪملة التڪملة**:

سنڌ جي فارسي گو شاعرن جو هيءُ تذڪرو، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي تحقيق ۽ محنت جو نتيجو آهي. هن ڪتاب ۾ فاضل محقق هڪ ته انهن شاعرن جو تذڪرو ڪيو آهي، جي اڳين تذڪره نويسن کان رهجي ويا هئا. ٻيو ته بعد جي زماني ۾ سنڌ اندر پيدا ٿيل فارسي شعر ۽ شاعرن جو به هن ڪتاب ۾ احاطو ڪيو ويو آهي. معذرت مصنف ۽ مقدمه، سنڌي زبان ۾ لکيا ويا آهن. مجموعي طرح سان هن تذڪري جا ڇهه حصا آهن. هيءُ تذڪرو مير علي شير "قانع" (مقالات الشعراء) ۽ مخدوم ابراهيم "خليل" (تڪمله مقالات الشعراء) جي تذڪرن جو هڪ تسلسل آهي. هي تذڪرو آرٽس فيڪلٽي سنڌ يونيورسٽي ڄامشوري 2007ع ۾ پڌرو ڪيو آهي. هيءُ ڪتاب ساڳئي سال ۾ "سنده مين فارسي کا آخري دور" نالي سان، مقتدره قومي زبان اسلام آباد پڻ شايع ڪيو آهي. پيش لفظ ۽ مقدمو وغيره اردو زبان ۾ لکيو ويو آهي.

حوالا

(1) سنڌ ۽ ايران جي قديم تعلق تي ابتدائي دور جي شاعرن به پنهنجي شعرن ۾ روشني وڌي آهي (سيد حسام الدين راشدي "ڳالهيون منهنجي سنڌ جون" ص 107-109، سنڌي ادبي بورڊ 1992ع).

(2) هن ڏس ۾ البت وڌيڪ علمي بحث علي ڳڙهه يونيورسٽيءَ جي پروفيسر ڊاڪٽر نذير احمد ڪيو آهي (ڏسجي: سنڌ يونيورسٽيءَ جي اردو شعبي جي جرنل "تحقيق" ۾ ڊاڪٽر صاحب جو ڇپيل مقالو، نمبر 5، سال 1991ع).

(3) ڏسجي پيٽرهارڊيءَ جو مقالو ڪتاب: "سنڌ صدين کان" مرتب: ممتاز مرزا، ص 191-201، شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز حيدرآباد، سال 1982ع.

(4) هن عنوان تي علمي بحث مون هڪ مقالي ۾ ڪيو آهي (سه ماهي اردو، نمبر 2، سال 1981ع).

(5) خواجه عبدالحميد يزداني لکي ٿو ته "بيگلارنامه" جي مصنف بابت ميرعلي شير قانع به ڪجهه نه لکيو آهي، ۽ نه وري مصنف ڪتاب جي باري ۾ پنهنجي دعويٰ ظاهر ڪئي آهي. البت ٺٽي جي ملن جي ڪتبخاني ۾ هن ڪتاب جو هڪ قلمي نسخو هو، جنهن تي ادرا کي بيگلاريءَ جو نالو مصنف طور ڄاڻايل آهي (تاريخ ادبيات مسلمانان پاڪستان وهند، جلد4، ص 545، پنجاب يونيورسٽي لاهور 1971ع).

(6) بيگلارن جي حالات ۽ قبرستان بابت سڀ کان اول ڊاڪٽر بلوچ صاحب تحقيق ڪئي. ڏسجي سندن مقالو:
Shah Qasim Khan Beglar and his Burial Place.
جو پاڪستان هسٽري ڪانفرنس جي 1956ع واري روئداد ۾ ڇپيل آهي. هيءُ ڪتاب ڊاڪٽر سيد معين الحق مرتب ڪيو ۽ پاڪستان هسٽاريڪل سوسائٽي ڪراچيءَ شايع ڪيو.

(7) ساڳيءَ ريت شاعر خليفو نبي بخش لغاري به ٽالپرن جي زوال کان پوءِ ويهه ورهيه زنده رهيو. ليڪن هو پڻ هن تاريخي تبديليءَ تي خاموش ڏسجي ٿو.

(8) پاڪستان مين فارسي ادب، ص 738، اداره تحقيقات پاڪستان، دانشگاهه پنجاب لاهور، 1977ع.

(9) تذڪره امير خاني، حاشيه، ص 298، سنڌي ادبي بورڊ، سال 1961ع.

حميده بلوچ

منهنجي پياري بابا سائينءَ جون يادگيريون

اڄ بابا سائينءَ تي لکڻ لاءِ قلم کنيو اٿم تہ هٿ ٿا ڏڪن ۽ سمجهہ ۾ نٿو اچي تہ بابا سائينءَ جهڙي عظيم انسان لاءِ آءٌ ڪهڙا لفظ لکان ۽ ڪهڙيون ڳالهيون لکي ڪهڙيون لکان. بابا سائين نہ رڳو عظيم انسان هئا پر سنڌ جا سينگار بہ هئا، سنڌ نہ پوري پاڪستان توڙي دنيا جا عالم ماڻهو کين ياد ڪندا رهندا. پاڻ محفلن جا مور هئا. جيڪو هڪ پيرو بابا سائينءَ سان ملندو هو تہ اهو کين وري نہ وساريندو هو.

بابا سائينءَ جي علمي ۽ ادبي خدمتن بابت سنڌن مهربانن گهڻو ئي ڪجهہ لکيو آهي. مون ۾ اها صلاحيت ڪانهي جو آءٌ وڌيڪ لکي سگهان پر جيئن تہ آءٌ بابا سائينءَ سان گڏ رهي آهيان. انهيءَ ڪري سنڌن ڪجهہ ڳالهيون يادگيريءَ طور لکي رهي آهيان.

بابا سائين نہ رڳو اسان جي خاندان جي پرپاسي جي ڳوٺن مان پهريون شخص هو جنهن اعليٰ تعليم پرائي وڏيون ڊگريون حاصل ڪيون پر کين تعليم جو گهڻو قدر هو. جڏهن آمريڪا مان پي ايچ ڊي ڪري آيا تہ پنهنجي اولاد کي تعليم ڏيارڻ تي تمام گهڻو توجهہ ڏنائون. انهن ڏينهن ۾ اسان جي ڳوٺ ۾ فقط بوائز پرائمري اسڪول هوندو هو جنهن ۾ پرائمري تعليم پوري ڪرڻ کان پوءِ ڳوٺ جون نياڻيون گهر ويهي رهنديون هيون. انهن کي وڌيڪ پڙهڻ جي ڪابہ سهولت ڪانہ هئي، پر منهنجي بابا سائين چيو تہ آءٌ پنهنجي نياڻي کي پڙهائيندس. آءٌ ستن اٺن سالن جي عمر جي هيس جو مون کي ڳوٺان حيدرآباد وٺي آيا ۽ گورنمينٽ گرلس هاءِ اسڪول حيدرآباد ۾ داخل ڪرايائون. ان وقت گهر ۾ صرف بابا ۽ وڏو ڀاءُ ڊاڪٽر محمد شريف صاحب رهندا هئا. منهنجي امان ڳوٺ رهندي هئي ۽ آءٌ اڪيلي بابا سائينءَ سان گڏ رهندي هيس. اهڙي طرح بابا سائين تمام گهڻين مصروفيتن هوندي بہ مون کي تمام گهڻو وقت ڏيندا هئا. مون جڏهن ميٽرڪ پاس ڪئي تہ بابا سائين تمام گهڻو خوش ٿيا هئا. ان وقت اسان جي تعلقي ۾ آءٌ پهرين ڇوڪري هيس جو ميٽرڪ پاس ڪئي هيم ۽ ميٽرڪ کان اڳ مڊل اسٽينڊرڊ اسڪالرشپ جو امتحان بہ پاس ڪيم. ان کان پوءِ بي. اي، بي. ايڊ ۽ ايم. اي ڪيم. مون جيڪا بہ تعليم حاصل ڪئي، اها بابا سائينءَ جي همت افزائيءَ سان ڪيم. اهو سمورو وقت بابا سائينءَ سان حيدرآباد ۾ گڏ رهڻ ڪري، بابا سائينءَ کان تمام سٺيون سٺيون ڳالهيون سکيس.

انهن ڏينهن ۾ منهنجي شادي بابا سائينءَ جي سوٽ (جنهن چاچي سائين بابا سائين کي پڙهايو هو، ان جي پٽ) سان ٿي. شاديءَ کان پوءِ بہ آءٌ بابا سائينءَ سان گڏ رهيس جو اسان جو هڪڙو ئي گهر هو، مطلب تہ بابا سائينءَ کان جدا ڪونہ ٿيس.

بابا سائين جڏهن 1976ع ۾ اسلام آباد وڃي پنهنجا سرڪاري ڪم سنڀاليا ۽ 1990ع ۾ واپس حيدرآباد آيا، اهي وچ وارا پندرنهن کن سال آءٌ بابا سائينءَ کان الڳ ٿيس. تنهن هوندي بہ هر سال وئڪيشن ۾ بابا سائينءَ وٽ ويندا هئاسين ۽ ٻہ ٻہ مهينا اتي رهڻ ٿيندو هو. ان وچ ۾ گهمڻ جا پروگرام بہ ٿيندا هئا. ڪڏهن سوات تہ ڪڏهن فاران، ڪڏهن ڪاغان تہ ڪڏهن وري ايبٽ آباد، مظفر آباد ۽ مري. مطلب تہ مون کي ۽ منهنجي ٻارن کي بابا سائينءَ سمورا وٿنڊڙ اتريان علائقا ۽ سڄو پنجاب خوب گهمايو.

جڏهن بابا سائين جن اسلام آباد مان شفٽ ٿي حيدرآباد آيا، تڏهن منهنجا ڀائر پنهنجن پنهنجن گهرن ۾ آباد هئا. آءٌ اولڊ ڪئمپس يونيورسٽيءَ واري

گھر ۾ رهندي هيس. بابا سائين ۽ امان خديجه پنھنجي ئي گھر ۾ اچي ويا. منھنجون ٻه ڀينرون هڪ ڀاءُ، ننڍيءَ امان مان هئا. وڏي ڀيڻ فارين سروسز ۾ هئي، اها ان وقت لاهور ۾ هئي. ننڍي ڀيڻ ان وقت ايم. اي ڪري رهي هئي، اها اتي اسلام آباد ۾ رهي پئي. ننڍي ڀاءُ کي آمريڪا وڃڻ جو شوق هو سو ان کي بابا سائين وارن حيدرآباد اچڻ کان پوءِ آمريڪا موڪلي ڇڏيو. گھر ۾ هاڻي بابا، امان خديجه ۽ منھنجي فيملي هئي. آءٌ اهو به ٻڌائيندي هلان ته بابا سائين 1965ع ۾ امان خديجه سان شادي ڪئي هئي. امان خديجه تمام گھڻو پيار ڪرڻ واري عورت هئي. هن ۾ تمام گھڻيون خوبيون هيون. هن ڪڏهن به اسان ۾ فرق نه رکيو. خاص ڪري مون کي تمام گھڻو پيار ڪندي هئي. امان خديجه جي پيار ۽ محبت جي ڪري ئي اسان ڀينرن جو به پاڻ ۾ تمام گھڻو پيار ۽ محبت آهي.

جڏهن اسان قاسم آباد ۾ (سنڌي مسلم سوسائٽي) پنھنجو گھر ٺهرايو ته بابا سائين کان اجازت گھريم ته هاڻي اسان کي اجازت ڏيو ته اسين پنھنجي گھر شفٽ ٿيون. بابا سائين ظاهر ۾ ته اجازت ڏني پر مون کي چڱيءَ طرح سان اڄ به ياد آهي ته دل سان اجازت ڪانه ڏني هئائون. ايتري قدر جو صبح جو اسان پنھنجي گھر آياسين ۽ شام جو بابا سائين فون ڪري چيو ته آءٌ اوهان کي ياد پيو ڪريان. توهان اچو ته رات جي ماني گڏجي کائون مطلب ته هر وقت هر گھڙي بابا سائين جن مون کي ياد ڪندا هئا.

2003ع ۾ امان خديجه جي وفات کان پوءِ بابا سائين جن گھر ۾ بلڪل اڪيلا ٿي پيا. مهينو کن آءٌ بابا سائينءَ وٽ وڃي رهيس ۽ پوءِ مون بابا سائينءَ وٽ روزانو وڃڻ جو پروگرام ٺاهي ڇڏيو. صبح جو نائين بجين ويندي هيس ۽ اڍائي بجي منجهند جو گھر واپس ايندي هيس. ان وچ ۾ بابا سائينءَ جا جيڪي به ڪم ڪار هوندا هئا اهي پورا ڪري پوءِ واپس ايندي هيس.

بابا کي گھڻو ئي چيم ته هاڻي توهان هلي مون وٽ رهو پر پاڻ چيائون ته امان اڃا مون ۾ ايتري همت آهي جو آءٌ اڪيلو رهي سگھان ٿو پر جڏهن مون ۾ اڪيلي رهڻ جي همت نه رهي، ته تو وٽ ئي اچي رهندس. باقي اهو فيصلو ٿا ڪريون ته صبح جو تون مون وٽ اچين ٿي ۽ شام جو آءٌ روزانو تو وٽ ايندس. جيئن ته بابا سائينءَ کي صبح شام واڪ ڪرڻ جي عادت هئي، ان ڪري شام جو واڪ ڪري منھنجي پاڻتي محمد ارشد سان گڏ مون وٽ ايندا هئا ۽ رات جي ماني کان پوءِ يارهين بجي واپس گھر ويندا هئا. مون کي اها ڳالھه ڏاڍي وڻندي هئي جو بابا سائين منھنجي گھر منھنجي ٻارن، منھنجي گھرواري ۽ منھنجي پٽ ڊاڪٽر فاروق سان ڪچهري ڪري ڏاڍو خوش ٿيندا هئا. پنھنجي ننڍي هوندي جون ڳالهيون اسڪول جي زماني واريون ڳالهيون، پنھنجن استادن ۽ هاءِ اسڪول جي پٽيوالن ۽ چوڪيدارن جا نالا جيڪي بابا سائينءَ کي اڃا تائين ياد هئا ۽ ڏاڍي شوق سان ٻڌائيندا هئا. اسان سڀ مزي سان بابا سائينءَ جون اهي ڳالهيون ٻڌندا هئاسين.

وقت گذرندو ويو ۽ ٽي سال ائين ئي گذري ويا. 2006ع ۾ مون بابا سائينءَ کي گھڻو چيو ته هاڻي توهان هلي مون وٽ رهو. پاڻ چيائون ته امان آءٌ اڪيلو ڪونه آهيان، منھنجا ڪتاب به آهن، آءٌ تو وٽ هلان ته اهي ڪيئن هلندا. ڪتابن جي اها نميواري ڊاڪٽر فاروق ۽ ارشد ڪئي. اهڙيءَ طرح اها منھنجي خوشنصيبي هئي جو بابا سائين مون وٽ رهڻ لاءِ راضي ٿيا ۽ مون وٽ اچي رهيا. بابا سائين اسان وٽ ڏاڍا خوش رهڻ لڳا. پاڻ چوندا هئا ته يونيورسٽيءَ واري گھر ۾ اڪيلائي ۽ خاموشي مان آءٌ بيزار ٿيندو هوس. هت پاڻتين سان ڀريل ترپل گھر ۾ خبر ئي ڪانه ٿي پوي ته ڏينهن ڪيئن گذري ويو.

بابا سائين ٽائيم ٽيبل مطابق ڪم ڪندا هئا. ٻئي ڏينهن جا ڪم ڪار رات جو سمهڻ کان اڳ نوٽ ڪري ڇڏيندا هئا ته سڀاڻي ڪھڙا ڪم ڪرڻا آهن. صبح جو فجر نماز کان پوءِ قرآن پاڪ جو دور ڪندا هئا. ان کان پوءِ واڪ ڪندا هئا. شروع ۾ ٻاهر واڪ لاءِ ويندا هئا پر پوءِ گھر ۾ ئي واڪ ڪندا هئا. ساڍين ستين بجي پنھنجي ڪمري ۾ ايندا هئا ۽ چانھه پيئندا هئا. ناشتو به چانھه سان گڏ ئي ڪري ڇڏيندا هئا. ان

کان پوءِ صبح واريون ڏوائون کائي انين بجي فارغ ٿي پنهنجي لکڻ پڙهڻ جو ڪم ڪندا هئا. گهڻو ڪري يارهين بجي تائين ڪم ڪندا هئا، ان کان پوءِ اخبارون پڙهندا هئا. ان کان پوءِ ارشد اينڊو هو ۽ بابا سائين کي آفيس وٺي ويندو هو. صبح جو آفيس نہ وڃي سگهندا هئا تہ شام جو ويندا هئا. منجهند جي ماني آفيس مان اچي پوءِ کائيندا هئا. کائڻ جا شوقين ڪونہ هئا، پر تنهن هوندي بہ ڪي شيون شوق سان کائيندا هئا. جيئن مڇي ۽ پينديون سينئل، ماني م ڊونٽرو ۽ ڪا مٺي شيءِ ۽ فروٽ کائيندا هئا پر مختصر کائيندا هئا. جيتري ضرورت هوندي هئي. بابا سائين ماڻهن کي ملڻ جو ٽائيم بہ 11 بجي کان پوءِ جو ڏيندا هئا. منجهند جو 2 بجي ڌاري سمهي پوندا هئا، ۽ چئين بجي اٿارڻ لاءِ چوندا هئا. شام جو ان وقت م گهڻو ڪري پروف پڙهندا هئا. ڪتاب جو پهريون پروف پاڻ پڙهندا هئا. ان کان پوءِ وارا پروف منهنجي ذمي هوندا هئا ۽ آءٌ پڙهندي هيس. 5 بجي کان 6 بجي تائين هڪ ڪلاڪ ماڻهن سان ملڻ لاءِ رکيل هوندو هو. رات جي ماني بہ انهي وقت م کائي ڇڏيندا هئا. رات واري ماني م پتڙي دال سوپ وانگر ڪري استعمال ڪندا هئا. ڪڏهن ڪڏهن رات جو سوپ بہ نهرائيندا هئا. شام جو ستين بجي منهنجو پاڻيو محمد ارشد بابا سائينءَ کي واڪ لاءِ وٺي ويندو هو يا ڪنهن ماڻهو سان ملڻو هوندو تہ ان سان ملندا هئا ۽ رات جو نائين بجي گهر واپس ايندا هئا. ان کان پوءِ پنهنجي روز جي ڊائري لکندا هئا ۽ گهروارن سان ڪچهري ۽ ٻارن سان ڳالهيون ڪندا هئا. ٽي. وي بہ ڏسندا هئا. ٽي. وي جا بہ پروگرام بابا سائينءَ کي ڏاڍا وڻندا هئا. هڪڙو Wrestling ۽ ٻيو نيشنل جاگرافڪ. اهي ٻئي پروگرام ڏسي 11 بجي سمهي پوندا هئا. اها هئي منهنجي بابا سائينءَ جي روز جي مصروفيت جڏهن کان مون وٽ اچي رهيا هئا. ڪڏهن ڪڏهن ميٽنگ هوندي هئي تہ اها بہ ضرور اٽينڊ ڪندا هئا.

بابا سائين جون ڳالهيون جيڪي مون کي ياد آهن انهن مان ڪجهہ هت لکي رهي آهيان:

بابا سائين جن کي شڪار جو تمام گهڻو شوق هوندو هو. آءٌ ننڍي هوندي جڏهن بابا سائين وٽ اچي رهي هيس، انهن ڏينهن م بابا سائين هر آچر تي شڪار لاءِ ويندا هئا. ڪڏهن پکين م تتر جو شڪار تہ ڪڏهن پاڻيءَ جي پکين جو شڪار ڪري ايندا هئا. پوءِ اهي پکي يونيورسٽيءَ جي ڪالوني م ورهائي ڏيندا هئا. انهن ئي ڏينهن م بابا سائين وٽ سڄي سنڌ مان سگهڙ ايندا هئا ۽ انهن سان ڪچهريون ٿينديون هيون. ميوزڪ وارا ايندا هئا تہ نڙ، بينون ۽ مولود ٻڌندا هئا ۽ پاڻ ڏاڍو خوش ٿيندا هئا. ڪڏهن وري پاڻ سگهڙن سان وڃي ملندا هئا ۽ انهن وٽ جيڪو علمي خزانو هوندو هو اهو ميڙي نوٽبڪ م لکي کڻي ايندا هئا.

بابا سائينءَ جو جانورن ۽ پکين سان بہ تمام گهڻو پيار هوندو هو. مون کي ياد آهي تہ اسان وٽ ڦاڙهي هوندي هئي جيڪا چار پنج سال اسان وٽ هئي پوءِ بابا راڻي باغ م ڏيئي ڇڏي. سها هئا ۽ ٻليون هونديون هيون. هڪ ڀيري سخت سيءُ م بابا سائين ٻاهران آيا تہ هٿن م ڪا شيءِ کڻي آيا ۽ مون کي چيائون تہ هي ٻليءَ جو ٻچو آهي، سيءُ م دانهون پئي ڪيائين، آءٌ کڻي آيو آهيان. هن کي کير بہ ڏيو ۽ ڪنهن گرم ڪپڙي م ويڙهيوس جيئن سيءُ نہ لڳي. اها ٻلي وڏي ٿي، تمام سهڻي ٿي، اڇي رنگ جي هئي ۽ پيچ ٿلهو ۽ ڊگهو هوس. ان جو نالو ”لوڪاڙي“ رکيو هو. ان ٻليءَ مان ڪل يارنهن ننگ ٿيا، جن کي بابا سائين هٿ سان کير ۽ ڪاڏو وغيره ڏيندا هئا.

پالتو پکي ماڻهو سان هري ويندا آهن، پر ڪانءُ هڪ اهڙو پکي آهي جيڪو ماڻهوءَ جي ويجهو ٿي نہ ويندو آهي. پر هت آءٌ اوهان کي ٻڌائيندي تہ تعجب لڳندو تہ ڪانءُ جي بابا سائينءَ سان دوستي ٿي وئي. صبح جو چانهہ بابا سائين گهڻو ڪري ٻاهر لان م پيئندا هئا. هڪ ڪانءُ اسان جي پٽ تي ويهي لهي اچي گاڏيءَ جي مٿان ويهڻ لڳو. بابا سائين هن سان ڳالهيون ڪندا رهندا هئا ۽ کائڻ لاءِ بسڪيٽ بہ ڏيندا هئا. هڪڙي ڏينهن اهو ڪانءُ لهي اچي بابا سائين جي ٽيبل تي وينو ۽ بابا بسڪيٽ ڏنو، اهو ڪاڏائين. ان کان پوءِ روزانہ اهو ڪانءُ اينڊو هو ۽ بابا سائين هن

سان ڳالهيون ڪندا هئا. ايتري قدر جو هڪ ڏينهن بابا سائينءَ جي ڪلهي تي اچي ويهي رهيو. هن ڪانءَ جي دوستي بابا سائين سان سندس آخري ڏينهن ۾ ٿي. بابا سائين کان پوءِ وري اهو ڪانءُ اسان ڪونہ ڏٺو.

بابا سائينءَ کي قدرتي نظارا ڏاڍا وڻندا هئا. جڏهن اسلام آباد ۾ هوندا هئا تہ اسان کي سڄي ڏينهن لاءِ ٻاهر پڪنڪ لاءِ وٺي ويندا هئا ڪم وارو ماڻهو بہ گڏ هوندو هو. اتي ماني نهندي هئي. بابا سائين جون مٺيون ڳالهيون مزي سان ٻڌندا هئاسين. پاڻ گهڻو ڪري جبل ۽ اتي جي ساوڪ کي ڏسي تمام گهڻو Enjoy ڪندا هئا. آسمان تي ڪڪرن جو اچڻ وڃڻ ڏسي اسان کي ٻڌائيندا هئا تہ هي ڪڪر مينهن وسائيندا ۽ هي ڪونہ وسائيندا. هت حيدرآباد ۾ بہ چوندا هئا تہ اهڙي هنڌ سڄي ڏينهن لاءِ هلون، جتي پاڻي هجي، وڻن جي ڇانوَ هجي، آسمان نظر اچي، پکي پيا اڏامن. اهي سڀ شيون ڏسي آءٌ ڏاڍو خوش ٿيندو آهيان. بابا سائينءَ جي ڪري پوءِ فارم هائوس وغيره جا پروگرام ٺهندا هئا. ڪڏهن ڪڏهن تہ ڪينجهر جو پروگرام ٺهندو هو. مطلب تہ جيڪي شيون بابا سائين کي وڻنديون هيون اهي پوريون ٿينديون هيون. بابا سائين صبح يا شام جو جڏهن ٻاهر اچي ويهندا هئا تہ اسان جي گهر ۾ هڪ گهاٽي ول لڳل آهي، ان کي ڏاڍو غور سان ڏسندا هئا. هڪ ڏينهن مون کي چيائون تہ امان هن ول ۾ جيڪي گل نڪرن ٿا اهي رات جو اڇي رنگ جا هوندا آهن ۽ صبح جو روشنيءَ ۾ انهن جو رنگ گلابي ٿي ويندو آهي. اهو قدرت جو ڪمال آهي. هڪ دفعي مون کي چيائون تہ امان انهيءَ ول ۾ روزانہ بہ ننڍڙا ڪارڙا پکي اچي ويهن ٿا ۽ وري اڏامي وڃن ٿا. اهي متاغ پکي آهن. تون ڏسي اچ تہ اتي انهن جو آکيرو آهي ڇا؟ مون ڏٺو تہ برابر آکيرو ٺهيل هو پر اهڙو تہ لڪل هو جو ڪنهن جي نظر بہ نہ پئجي سگهي. مون آکيري بابت ٻڌايو تہ بابا سائين مون کي منع ڪئي تہ انهن پکين جي آکيري بابت گهر ۾ ڪنهن نہ ڪجانءِ نہ تہ ٻار هنن کي تنگ ڪندا. پوءِ بابا سائين روزانو انهن پکين کي شوق سان ڏسندا هئا جيستائين اهي ٻچا ڪري اڏامي ويا.

بابا سائين ڳوٺ هلندا هئا تہ ڳوٺ جا ماڻهو ملڻ ايندا هئا. وڏي ڪچهري ٿيندي هئي، جنهن ۾ ڳائڻ وغيره بہ ٿيندو هو. اسان جي ڳوٺ کان ٽي چار ميل پري ڪريم ڏني وساڻ جو ڳوٺ آهي، اُتان ساهڙ فقير لغاري نالي سگهڙ پنڌ ڪري بابا سائينءَ سان ملڻ لاءِ ايندو هو. بابا ٻڌايو تہ هڪ ڀيري ساهڙ فقير چيو تہ سائين مون کي جهڙ، ڪڪر ۽ مينهن ڏاڍا وڻندا آهن، پر افسوس اٿم تہ آءٌ مري ويندس تہ ڪڪرن ۽ مينهن کي ڪير ڏسندو. بابا سائينءَ هن کي چيو تہ اها ذميواري آءٌ ٿو کڻان، توکان پوءِ انهن کي آءٌ ڏسندس. بابا سائين کي بہ آسمان ۾ جهڙ، ڪڪر ۽ مينهن ڏاڍا وڻندا هئا. پاڻ پنهنجي ڪم ۾ مصروف هوندا هئا پر جيڪڏهن اسان مان ڪير ٻڌائيندو هو تہ جهڙ ٿي ويو آهي ۽ مينهن اچڻ وارو آهي تہ پنهنجو ڪم ڇڏي چوندا هئا تہ هلو هلو ٻاهر هلي ڪڪرن ۽ مينهن کي ڏسون. ٻاهر آسمان ڏسي ٻڌائيندا هئا تہ مينهن پوندو يا نہ. مون کي چوندا هئا تہ امان ڪڪر ۽ مينهن مون کي بہ ڏاڍا وڻندا آهن، پر مون ساهڙ فقير سان واعدو ڪيو هو تہ توکان پوءِ انهن کي آءٌ ڏسندس، پر منهنجي وڃڻ کان پوءِ جهڙ، ڪڪر ۽ مينهن ڪير ڏسندو؟ آءٌ بابا سائين کي پاڪر پائي چوندي هيس تہ آءٌ ڏسنديس. هن وقت مينهن جي موسم آهي. جهڙ ۽ مينهن شوق سان ڏسندي آهيان ۽ بابا سائين سان ڪيل وعدو پورو ڪندي آهيان.

بابا جيترو عظيم انسان هئا، اوتروئي سادگي پسند هئا. سادگي سان وقت گذاريائون. سادو پائيندا هئا، سادو کائيندا هئا. پاڻ چوندا هئا تہ جيڪڏهن ڪو ماڻهو منهنجي سامهون منهنجي تعريف ڪندو آهي تہ مون کي ڏاڍو حجاب ٿيندو آهي.

منهنجي خوشنصيبي هئي جو بابا پنهنجي حياتيءَ جو پڇاڙيءَ وارو وقت مون وٽ رهيا ۽ مون کي خدمت جو موقعو ڏنائون. پاڻ پنهنجي اولاد توڙي انهن جي اولاد کي تمام گهڻو پيار ۽ محبت ڏنائون. ايتري قدر جو اسان مان هرهڪ ائين پائيندو هو تہ بابا سائين گهڻي ۾ گهڻو مون کي پيار ٿو ڪري. پنهنجن عزيزن ۽ مٽن مائٽن جو بہ تمام گهڻو خيال رکندا هئا.

انهن جي ڏکي سکي ۾ مدد ڪرڻ ۽ انهن رشتن کي نباهڻ جي ڪوشش ڪندا هئا. نه رڳو عزيز ۽ رشتيدار پر آءٌ ته ائين چوندس ته پوري سنڌ وارن سان بابا سائينءَ جي محبت هئي. پاڻ محبت جا درياءَ هئا. اهو درياءَ جتان به وهندو هو ته اتان جي سرزمين کي پنهنجي خوشبوءِ سان سيراب ڪري ڇڏيندو هو.

2010ع کان بابا سائينءَ کي ٽنگن ۾ سور جي تڪليف وڌي وئي هئي. انهي ڪري هلڻ ۾ تڪليف ٿيندي هئي. پاڻ چوندا هئا ته ٽنگون ماڻهو جا گهوڙا آهن، جنهن تي چڙهيو پيو هلي. بابا سائين جن جوانيءَ ۾ توڙي پوءِ به پنڌ تمام گهڻو ڪيو ۽ سڄي سنڌ پيرن هيٺان ڪڍي ڇڏائيندا هئا ته ڪٿي ڪنهن سگهڙ جي خبر پوندي هئي ته ان وٽ پهچڻ لاءِ نه رستو هوندو هو ۽ نه ڪا بي سواري پوءِ آءٌ پيرين پنڌ سگهڙ وٽ پهچي ان کي ادبي خزانو هٿ ڪندو هوس. مطلب ته آءٌ ريسرچ لاءِ پاڻ وڃي اهي مڪان ۽ ماڻهو ڳولي روبرو ڏسندو هوس. اڄ ٽنگون جواب ڏيئي ويون آهن. انهن جو ڏوهه ڪونهي، انهن کان مون تمام گهڻو ڪم ورتو آهي. پوءِ مون کي شاهه صاحب جو بيت ٻڌائيندا هئا ته:

ٽر، ڏونگر، ٻر، ميي سڀ مناڙيا،
اڄ اڱڻ اسي ڪوهه، ڪرهي ڪشالو ٿيو.

بابا سائين سان گڏ رهڻ ڪري مون بابا سائين کان تمام سٺيون ڳالهيون ٻڌيون ۽ سکيون. هميشه چوندا هئا ته امان پنهنجي حيثيت کان مٿي وارن کي ڪڏهن به نه ڏسجي پر پاڻ کان گهٽ وارن کي ڏسي الله تعاليٰ جو شڪر ادا ڪرڻ گهرجي.

بابا پنهنجو لکڻ جو ڪم باقاعدي ڪندا رهيا ۽ آخري شام جو به پنهنجو ڪم ڪيائون. مون بابا سائين لاءِ ڪپڙا ڪڍي رکيا ۽ بدلائڻ لاءِ چيم. ٿوريءَ دير کان پوءِ آيس ته اهي ڪپڙا اتي ئي رکيا هئا. مون چيو ته بابا سائين توهان ڪپڙا ڪونه مٽايا آهن ته چيائون ته امان توکي خبر آهي ته مون کي ڪپڙن مٽائڻ تي به ٿاڪ لڳندو آهي. سوچيم ته ڪي ڪم جيڪو هٿ ۾ آهي اهو پورو ڪري وٺان ۽ اهو وقت به هن ڪم کي ڏيان.

بابا سائينءَ جي وفات کان هڪ هفتو اڳ جي ڳالهه آهي. بابا سائين واڪ تي ويندا هئا ته مون کي گڏ وٺي ويندا هئا. اسان ڪرسي گڏ کڻندا هئاسين. جڏهن بابا سائين ٿڪجي پوندا هئا ته ڪرسيءَ تي ويهي پوءِ وري پنڌ ڪندا هئا. ان ڏينهن مون کي چيائون ته امان ڏٺي تعاليٰ جون مون تي تمام گهڻيون مهربانيون آهن. مون کي وڏي عمر ڏنائين، جنهن ۾ مون پنهنجا سڀ ڪم پورا ڪيا. وڏا وڏا عهدا مليا. اولاد سڄو سلامت آهي. دوستن يارن کان تمام گهڻي محبت ۽ عزت ملي. هاڻ منهنجي ڪابه خواهش ڪانه رهي آهي. جيڪڏهن الله تعاليٰ هاڻ مون کي پاڻ وٽ گهرائي وٺي ته آءٌ بلڪل راضي آهيان. بابا سائين جي اها ڳالهه ٻڌي آءٌ ڏڪاري ٿيس ته پيار مان منهنجو هٿ جهلي چيائون ته "امان تنهنجو بابا 94 سالن جي عمر جو آهي، ڇا تون سمجهين ٿي ته آءٌ اڃا سٺ سال زنده رهندس."

بابا سائينءَ کي ڪيترائي اوارڊ ملندا رهيا پر سنه 2011ع ۾ صدر پاڪستان طرفان بابا کي "هلال امتياز" جو ايوارڊ مليو هو. پاڻ ايوارڊ وٺڻ لاءِ اسلام آباد وڃي نه سگهيا. اهو اوارڊ محترم عبدالغفار سومري صاحب بابا جي طرفان ورتو هو. 3 اپريل تي سائين آفتاب شاهه جي بنگلي تي پروگرام رکيو ويو هو. سومرو صاحب بابا جو اوارڊ ڪٿي اچي رهيو هو ۽ ٻيا سڀ دوست به اتي گڏ ٿيا ته اهو ايوارڊ بابا سائين کي ڏين. جڏهن اتان واپس آيا ته ڏاڍا خوش هئا. مون کي اوارڊ ڏيکاريائون ۽ چيائون ته امان مون کي اڄ دوستن طرفان ايتري ته عزت ۽ محبت ملي آهي جو ڄڻ ته منهنجو وقت پورو ٿي ويو آهي ۽ ان کان وڌيڪ هاڻ ايتري عزت نه ملي. هر هر اهوئي پيا چون ته امان اها منهنجي پيارن دوستن جي محبت آهي، نه ته آءٌ فقير ماڻهو آهيان. بابا سائين اهي لفظ اهڙيءَ طرح دل سان چيا جو مون روئي ڏنو.

آءٌ آخر ۾ اهوئي چوندس ته منهنجو بابا هڪ فقير نه پر فرشتا هئا. آءٌ پڙهندڙن کي گذارش ڪنديس ته بابا لاءِ دعا ڪن ته الله سائين کين جنت الفردوس عطا ڪري. (آمين)

محمد علي ڏيپلائي

لوڪ ادب اسڪيم آڏو آيل رڪاوٽون ۽ انهن کي دور ڪرڻ لاءِ ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي تاريخي جدوجهد

لوڪ ادب ۾ شوق جو آغاز:

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ کي لوڪ ادب ۾ دلچسپي ٻالجتيءَ ۾ ئي سنڌن ناني علڻ خان لغاري ڏياري. ڪچهرين جو ڪوڏيو علڻ خان لغاري جنهن کي ڊاڪٽر صاحب 'اڻ پڙهيل داناءُ' چئي ياد ڪندو هو، ڪين ننڍڙي وهيءَ ۾ پاڻ سان گڏ ڪچهرين ۾ وٺي ويندو هو ۽ کين 'ڪچهريءَ جا آداب' سمجهائيندي تاڪيد ڪندو هو ته: "معنيٰ تي ڌيان ڪر، جو معنيٰ عقل جو منڊ آهي!" سندس چوڻ هو ته "ڏٺل واقعو هرڪو بيان ڪري ۽ ٻڌل ڳالهه به هرڪو سڻائي. پر داناءُ اهو جو اڻ ڏٺي ۽ اڻ سڻي ڳالهه ٻڌائي!" اهڙن نڪتن ۽ سمجهاڻين ننڍپڻ ۾ ئي ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ۾ هڪ قسم جو ادبي ذوق پيدا ڪيو ۽ "نوان بيت، نيون ڪافيون ۽ نيون ڳجهارتون" ڊاڪٽر صاحب لاءِ جڻ ته سوکڙيون ٿي پيون، منجهن ڳالهيون ٻڌڻ جو شوق جاڳيو ۽ ان جي معنيٰ سمجهڻ لاءِ تجسس پيدا ٿيو. ڪو نئون بيت يا ڪا نئين ڳالهه ٿي يا ته انهيءَ کي ياد ڪري ڇڏيندو هو يا وري نوٽ ڪري ڇڏيندو هو.

لوڪ ادب تي ڪتاب لکڻ جو خيال ۽ ابتدائي قدم:

جهوناڳڙهه ۽ علي ڳڙهه ۾ ڊاڪٽر صاحب عربي زبان جو نهايت گهرو ۽ وسيع مطالعو ڪيو. عربي عالم 'مُبرد' جو ڪتاب 'الڪامل في ادب' (ادب ۾ ڪامل) پڻ پڙهيائون. ڪتاب جي لکڻي هڪ سگهڙ واري هئي. مصنف جو چوڻ هو ته 'الشيءُ باالشيءُ' يعني 'ڳالهه مان ڳالهه نڪرندي!' ڊاڪٽر صاحب انهيءَ نُڪتي کان بيحد متاثر ٿيو. سندن خواهش ٿي ته جيڪر اهڙي نموني تي سنڌي ادب ۽ تمدن تي پڻ ڪتاب لکجي. کين اهو احساس پڻ ٿيو ته "اهڙي ڪتاب ترتيب ڏيڻ لاءِ وڏي محنت ۽ جاکوڙ ڪرڻي پوندي، سنڌي علم ۽ ادب جي وسيع ميدانن جا سير ڪرڻا پوندا. سنڌي تهذيب ۽ تمدن جي عميق اونهاين ۾ ٽٻيون هڻڻيون پونديون. سنڌي ڪچهرين مان قسمين قسمين انوکا گفتا گڏ ڪرڻا پوندا ۽ ان جي محاوري کي سمجهڻو پوندو، سنڌ جي جدا جدا ڀاڱن ۾ وڃي اتي جي سگهڙن ۽ سالڪن کان گهڻو ڪجهه سکڻو پوندو. مطلب ته هر گل جو واس وٺي، سنڌي تمدن جي روح ۽ رس کي هڪ جاءِ تي گڏ ڪرڻو پوندو."

سنڌ هڪ هيرن جي کاڻ آهي، سنڌ جي ڳوٺ ڳوٺ، چپي چپي، گهر گهر ۽ ماڻهوءَ ماڻهوءَ جي سيني ۾ ڏاهپ، علم، تاريخ ۽ ڄاڻ جا املهه ۽ بي حساب خزانا محفوظ آهن. سندن خيال هو ته "جيڪا شيءِ قلمبند ٿئي ٿي اها محفوظ ٿي وڃي ٿي. قصو هجي يا ڪهاڻي، روايت هجي يا حڪايت، جيڪڏهن اها قلمبند ٿئي ته پوءِ اها تاريخ بنجي وڃي ٿي!" دراصل اهو ئي مواد نه صرف اسان جي لغت، ثقافت ۽ ادب واسطي اهميت جو حامل آهي، بلڪ سماجي تاريخ جي تشڪيل لاءِ پڻ بنيادي مواد مهيا ڪري ٿو. انهيءَ سلسلي ۾ سندن عملي ڪوشش جو پهريون دؤر سنه 1943ع کان سنه 1946ع تائين هليو جنهن کان پوءِ کين اعليٰ تعليم لاءِ آمريڪا اسهڻو پيو. سنه 1949ع ۾ اُتان واپسيءَ تي انهيءَ سفر جي ٻيهر شروعات ٿي ۽ ترت ئي "ٻيلاين جا ٻول" جي تڪميل ٿي. سنه 1956ع ۾ "مهراڻ" رسالي ۾ "پارس ڪاڻ" جي عنوان سان 'توحيد' متعلق قديم سنڌي شاعرن جا ڏاهپ ڀريا نُڪتا نهايت دلچسپ ۽ پر اثر انداز ۾ پيش ڪيائون.

لوڪ ادب سلسلي جي اسڪيم:

سنه 1955ع ۾ ڊاڪٽر صاحب "لوڪ ادب

سلسلي“ بابت هڪ جامع رٿا سنڌي ادبي بورڊ آڏو پيش ڪئي جا سن 1956ع ۾ منظور ٿي ۽ سنڌ يونيورسٽي جي ايلسا قاضي ڪيمپس جي گرائونڊ فلور تي ڏکڻ اولهه واري ڪُنڊ ۾ هڪ ننڍڙي ڪمري ۾ لوڪ ادب سلسلي جي مرڪزي آفيس قائم ڪري ڪم شروع ڪيو ويو. انهيءَ ننڍڙي ڪمري ۾ ’جامع سنڌي لغت‘ جي آفيس اڳ ۾ ئي ڪم ڪري رهي هئي.

لوڪ ادب اسڪيم جي مثالي ڪاميابي:

ڊاڪٽر صاحب ۽ سندن اورچ ساٿين (جن ۾ سيد سردار علي شاهه، ڊاڪٽر غلام علي الانا، مخدوم غلام احمد، رشيد احمد لاشاري، عبدالڪريم سنديلو، محمد اسماعيل شيخ وغيره شامل هئا) جي بي لوث ۽ اڻ ٿڪ محنتن جا نتيجا جلد ۽ متواتر ظاهر ٿيڻ شروع ٿيا. پهريون جلد ”مداحون ۽ مناجاتون“ سن 1959ع ۾ ڇپجي شايع ٿيو. سن 1961ع جي شروعات تائين انهيءَ سلسلي جا نوَ (9) ضخيم جلد اچي ويا جن ۾ ’مناقبا‘، ’معجزا‘، ’مولود‘، ’ٽيهه اکريون‘، (ٻه جلد)، ’هفتا، ڏينهن، راتيون ۽ مهينا‘، ’جنگناما‘ ۽ ’واقعاتي بيت‘ شامل هئا.

شخصي عناد ۽ حسد جي شروعات:

پنجاهه ۽ سٺ وارا ڏهاڪا جتي سنڌي علم ۽ ادب جي واڌاري جي حوالي سان نهايت غير معمولي اهميت وارا ليکجن ٿا، اُتي ساڳئي ئي دور ۾ نظرياتي ڇڪتاڻ پڻ نهايت منفي ۽ افسوسناڪ صورت ورتي. شخصي حسد ۽ بغض جا معاملا پڻ نظرياتي ڇڪتاڻ جي آڙ ۾ طيءَ ٿيڻ لڳا. لوڪ ادب اسڪيم جي غير معمولي ڪاميابي ۽ انهيءَ جي نتيجي ۾ ڊاڪٽر صاحب کي مليل پذيرائيءَ ڊاڪٽر صاحب جي خلاف حسد ۽ بغض کي جنم ڏنو، جنهن جو اظهار نظرياتي ڇڪتاڻ جي آڙ ۾ به ٿيڻ لڳو. ان دور بابت ڊاڪٽر عمر چنڊ صاحب لکي ٿو:

”مون کي ياد آهي ته پنجاهه واري ڏهاڪي جي آخري سالن ۽ سٺ واري ڏهاڪي جي آخري سالن ۾ سنڌي ادب جا ٻه وڏا گروهه ٺهجي ويا جيڪي هڪٻئي تي اخبارن ۽ رسالن ذريعي خوب حملا ڪندا رهندا هئا..... پر ڏٺوسين ته ڊاڪٽر (بلوچ) صاحب ڪنهن به مباحثي ۾ حصو ڪونه ورتو!“

جام ساقي صاحب هڪ هنڌ رقم طراز آهي:

”اسان سنڌي ماڻهو هڪ طويل عرصي کان ڊاڪٽر بلوچ صاحب سان نا انصافي ڪندا رهيا آهيون..... ڊاڪٽر صاحب کي هرويرو جماعت اسلاميءَ واري لابيءَ سان ڳنڍيو ويو جڏهن ته پاڻ ائين نه آهي. افسوس جو اهو به نه سوچيو ويو ته پير صاحب پاڳاري جو هيءَ همراهه جماعت اسلاميءَ سان ڪيئن ٿو ٿي سگهي؟ ٻي ڳالهه جنهن تي اُن وقت غور نه ڪيو ويو ته ڊاڪٽر صاحب جماعت اسلاميءَ جو بنياد پرست هجي ها ته پنائيءَ تي ڪم ڪيئن ڪري ها!“

مون کي ياد آهي ته انهيءَ ئي دور ۾ ڊاڪٽر صاحب جو تحقيقي ڪتاب ”سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ“ شايع ٿيو. اهو ڪتاب نج علمي هو، پر انهيءَ تي علمي انداز ۾ نظر وجهڻ بدران جذباتي ۽ نظرياتي رنگ ۾ نڪته چيني ڪئي وئي ۽ ڊاڪٽر صاحب جي نظريي جي غلط تشريح ڪندي نوجوانن کي برغلائڻ جي سعي ڪئي وئي.

ڊاڪٽر صاحب جو رد عمل:

ڊاڪٽر صاحب مخالفن جي حملن تي مڪمل خاموشي اختيار ڪندي، پنهنجي ڪم سان لڳو رهيو. سندن چوڻ هو ته:

”مون جڏهن لکڻ پڙهڻ جو ڪم شروع ڪيو، تڏهن پاڻ سان واعدو ڪيو هئم ته منهنجو قلم ڪڏهن به، ڪنهن به مخالفت ۾ نه لکندو..... آءٌ جيڪڏهن ويهي تنقيدن جا جواب ڏيان ها ته هوند هيڏو پورهيو ڪين ڪري سگهان ها!“

نظرياتي ڇڪتاڻ بابت ڊاڪٽر صاحب فرمايو ته:

"...... گهڻا ماڻهو انهيءَ ڪري ڪاوڙيل آهن
ته مون جهڙو ماڻهو سندن ڪئمپ ۾ شامل
ڇو نه آهي؟ ٻي ڳالهه جيڪا کين نه وڻندي
هئي، اها هئي منهنجي وطن دوستي...."

سازش جا سانباها:

هاڻ حاسدن ڊاڪٽر صاحب خلاف منظم سازش جو ڄار وڇائڻ جا سانباها ڪيا. اهڙيءَ چرپر کان آگاهه ڪندي (مرحوم) پروفيسر علي نواز جتوئي کين هڪ خط ۾ لکيو ته هڪ اعليٰ سنڌي آفيسر ۽ دانشور ڊاڪٽر صاحب تي رنجش جو اظهار ڪندي ڏوهه ڏنو ته:

"...... (ڊاڪٽر) بلوچ حاسد آهي. نه ٿو چاهي ته
ڪوبه سنڌي (پي ايڇ ڊي) ڊاڪٽر ٿئي. .....
جو مقالو رد ڪري ڇڏيائين. امتحان ۾ گهڻن
کي فيل ڪري ٿو.... ٻين جا مضمون پنهنجا
ڪري ٿو ڇپائي.... وغيره وغيره."

پنهنجي ڳالهه کي اڳتي وڌائيندي، جتوئي صاحب ساڳئي خط ۾ ٻڌايو ته:

"شام جو پير..... وٽ وڃڻ ٿيو، جنهن مون
کي ٻڌايو ته توهان جي خلاف وڏي منظم
سازش ٿي رهي آهي!"

سازش طرف عملي قدم:

جولاءِ 1962ع جي شروعات ۾ ڪراچيءَ جي هڪ انگريزي پندرنهن روزه اخبار پنهنجي 8 جولاءِ واري پرچي ۾ ڊاڪٽر صاحب جي ترتيب ڏنل لوڪ ادب سلسلي جي ڏهين ڪتاب "مناظرا" ۾ آيل مواد کي بنياد بڻائيندي نه صرف ڪتاب بلڪ ان سان گڏ لوڪ ادب اسڪيم ۽ خود ڊاڪٽر صاحب جي شخصيت تي پڻ نازيبا حملا ڪيا. هن تنقيدي مضمون جو عنوان هو:

"Gutter Scholar from Sindh takes a dive into the stink pool of vulgarity."

انهيءَ عنوان جو ترجمو منهنجي لاءِ آسان نه آهي. پر شايد اهو هن ريت ٿي سگهي ٿو:

"گندي ناليءَ جو سنڌي عالم، فحاشيءَ جي بدبودار ڍٻي ۾ ٽٻي ٿو هڻي!"

مذڪور مضمون ۾ نه صرف "مناظرا" تي ڪُڌا حملا ڪيل هئا، پر ڊاڪٽر صاحب جي ڪردار ڪشي ڪندي، کين سنڌ يونيورسٽي توڙي ٻين قومي ادارن مان خارج جو مطالبو پڻ ڪيل هو. ٻين ڳالهين کان سواءِ مضمون ۾ لکيل هو ته:

1."سنڌ جا ڪي اهڙا فرزند به آهن جن اهڙا شعر به ڇپيا جيڪي هڪڙي خيال کان سنڌ جي باوقار نالي جي بي عزتيءَ جو باعث سمجهيا ويندا!"

2. "'مناظرا' جي عنوان هيٺ 750 صفحن ۾ سنڌ جي سرزمين جي هيٺان وهندڙ گندين نالين جو سمورو فحش مواد گڏ ڪيو ويو آهي! "

3. "ڏسجي ٿو ته ڊاڪٽر بلوچ هن ڪتاب مان سٺو مواد خارج ڪرڻ لاءِ وڏي محنت ڪئي آهي!"

4. "ڪتاب ۾ شامل سمورو مواد، انساني شرافت لاءِ ايڏو ته اڻ سهائيندڙ آهي جو انهيءَ جو ڪوبه حصو هن مضمون ۾ شامل ڪرڻ اسان لاءِ مشڪل ٿي پيو آهي....."

ايترو سڀ لکڻ کان پوءِ "سنڌي پوسٽ" جي ايڊيٽر امين ترين مطالبو ڪيو ته:

"لازم آهي ته ڊاڪٽر بلوچ جهڙي شخص کي هڪ اهم تعليمي اداري (سنڌ يونيورسٽي) تان فوراً هٽايو وڃي. کيس انهيءَ عهدي تي فائز رکڻ جو مطلب ٿيندو اسان جي تباهي. اهو اسان جي فرزندن ۽ نياڻين واسطي وڏي هاڃي جو باعث ٿيندو."

پنهنجي ياداشتن ۾ ڊاڪٽر صاحب رقم طراز آهي ته:

"ڪراچيءَ جي انگريزي اخبار 'سنڌي پوسٽ' لوڪ ادب ڪتاب 'مناظرا' خلاف لکيو. مقصد هو ته ڪتاب تي بندش پوي.

ڪراچيءَ جي ڪمشنر جي آفيس ۾ اها پاليسي طئي ٿي چڪي هئي!"

ڊاڪٽر صاحب سان همدرديءَ جو اظهار:

سنڌي پريس ۽ عالمن انهيءَ معاملي تي مضبوط رد عمل ڏيکاريو. روزنامه "عبرت" جي 17-جولاءِ 1962ع واري پرچي ۾ ان وقت جي ايڊيٽر مرحوم شيخ علي محمد هڪ زوردار ايڊيٽوريل ۾ لکيو ته:

"... صاف ظاهر آهي ته (اها تنقيد) ڪتاب ڪان وڌيڪ ڪتاب جي مرتب ڊاڪٽر نبي بخش جي ذات ۽ سنڌي ادبي بورڊ کي نشانو بنائڻ لاءِ لکي ويئي آهي يا لکائي ويئي آهي. اهڙو ايڊيٽر جيڪو سنڌيءَ جي الف-ب کان به واقف نه هجي ۽ جنهن، اسان سمجهون ٿا ته ڪتاب پوريءَ طرح پڙهيو به نه آهي ۽ نه ئي وري سمجهيو آهي، ڏسجي ٿو ته ڪنهن جي پڙڪائڻ تي اهڙي قسم جي غلط ۽ غليظ تنقيد ڪئي هئي.

"...... مذڪور اخبار، ڊاڪٽر صاحب کي سنڌس موجوده عهدي تان هٽائڻ جو مشورو به ڏنو آهي.... ڪير معلوم هجڻ گهرجي ته ڊاڪٽر صاحب کي غير ملڪن مان وڏن عهدن جو آڇون ٿينديون هيون، پر هن صاحب صرف مادر وطن جي خدمت ڪرڻ جي خيال کان سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ ملازمت اختيار ڪئي... ان سڄي تحرير جو مطلب ڊاڪٽر صاحب کي پاڪستان جي عوام جي نظرن ۾ ڪيرائڻ ۽ سنڌي ادبي بورڊ کي ڪنهن نه ڪنهن طريقي سان نقصان پهچائڻ آهي."

ساڳئي اخبار جي 27 جولاءِ واري پرچي ۾ مخدوم امير احمد صاحب هڪ خط ۾ امين ترين کي مخاطب ٿيندي چيو ته:

"جناب اعليٰ! سنڌي تهذيب جا رڳو اوهان نيڪيدار نه آهيو.... مان ته سمجهان ٿو ته اوهان کي ڊاڪٽر بلوچ تي ڪي خارون آهن، جن کان متاثر ٿي، هن ڪتاب جي آڙ ۾ ڊاڪٽر صاحب مان ڪثرون ڪڍڻ گهريون آهن.... مون کي ته ڊپ آهي ته جيڪڏهن اهڙا نقاد صاحب پيدا ٿيا ته هو ڪنهن وقت قرآن شريف ۽ حديث شريف مان ڪي به اهڙا جملا ڳولهي خاڪم بدهن، خود خدا تعاليٰ ۽ رسول الله ﷺ تي به حملا ڪرڻ شروع ڪندا!"

پروفيسر ممتاز حسين به ساڳئي ڏينهن "عبرت" ۾ شايع ٿيل هڪ خط ۾ سنڌين کي اپيل ڪئي ته:

"جيئن ته هيءُ مسئلو سنڌي ادب ۽ سنڌي عوام سان وابسته آهي، ان ڪري سنڌ جي عوام کي اپيل ٿي ڪجي ته هو انهيءَ سنڌي دشمن اخبار خلاف جوڳو قدم کڻي انهيءَ جي لاف زنيءَ کي بند ڪن."

لاهور مان غلام نبي ميمڻ صاحب (حيدرآباد جو نامور وڪيل ۽ ان وقت اولهه پاڪستان جو وزير قانون هو) هڪ خط ذريعي ڊاڪٽر صاحب سان يڪجهتيءَ جو اظهار ڪندي خط لکيو:

"اخبار واري بکواس پڙهي افسوس ٿيو، مون کي ڪالهه معلوم ٿيو ته (امين ترين) يا ته پاڻ هڪ بليڪ ميلر آهي. يا ڪنهن حاسد جي چرچ آهي. يا ٻئي سبب آهن. ڪيس بلڪل صاف ۽ ظاهر آهي. اوهان فوراً پهريائين فوجداري ڪيس حيدرآباد ۾ داخل ڪريو. يقيني سزا کائي ويندو. ان بعد سول ڪيس داخل ڪريو. وڪيل جيترا گهرندا، مفت ۾ حاضر ڪبا. پاڻ به حاضر آهيان ۽ حيدرآباد کان وڪيل به حاضر آهن. انشاء الله ضرور سزا کائيندو. اوهان ڪتاب ۾ حالانڪ پنهنجي ذاتي راءِ ڪابه ڪونه ڏني آهي. لاض

ولاضرار. اوهان جي بقا لاءِ ضروري آهي...“

پراڻا پلاند:

ڪورٽ ۾ ڪيس هلندي، (جنهن جو ذڪر اڳتي ايندو) ڊاڪٽر صاحب ظاهر ڪيو ته امين ترين پنهنجي اخبار ذريعي پراڻا پلاند وٺڻ جو خواهشمند هو. انهيءَ ڳالهه جو پس منظر هي آهي ته سنه 1947ع ۾ جڏهن ڊاڪٽر صاحب ڪولمبيا يونيورسٽي آمريڪا ۾ ڊاڪٽريٽ ڪري رهيو هو. تڏهن ساڳئي وقت امين ترين ڪينيڊا ۾ پڙهي رهيو هو. ڊاڪٽر صاحب آمريڪا ۾ ”مسلم اسٽوڊنٽ ايسوسيئيشن“ جا سيڪريٽري هئا. هڪ ملاقات ۾ امين ترين خواهش ظاهر ڪئي ته آمريڪي ۽ ڪينيڊا جي مسلمان شاگردن جي گڏيل ايسوسيئيشن ناهجي، پر اها ڳالهه ڊاڪٽر صاحب جي ساٿين قبول نه ڪئي. امين ترين اهڙي فيصلي تي ناراض ٿيو هو.

ڊاڪٽر صاحب جو رد عمل:

هيتري اخلاقي حمايت بهرحال عملي طور تي ڪا خاص لاڀائتي نظر نه پئي آئي. ڊاڪٽر صاحب جي دُوررس نگاهن ڏٺو پئي ته اهو معاملو آسانيءَ سان ختم ٿيڻ وارو نه هو. سازش وڏي سوچ سان ناهيل هئي. انهيءَ ڪي مُنهن پڻ وڏي هوش، دانشمنديءَ ۽ جرئت سان ڏيڻو هو. ڊاڪٽر صاحب هاڻ پنهنجي عملي زندگيءَ جي نهايت اهم چئلينج جو عملي جواب ڏيڻ لاءِ سندرو ٻڌي ميدان ۾ لهڻ جو فيصلو ڪيو.

ڊاڪٽر صاحب جائي جم کان مشڪلاتن کي منهن ڏيڻ جو عادي هو. پاڻ فطرتاً هڪ اسپورٽس مئن هو. ڪرڪيٽ، هاڪي ٽوڙي فٽ بال ۾ سڀ کان اڳرو رهندو هو. پين راندين ۽ اسڪائوٽنگ ۾ به وڏي ڪاميابي ماڻي هئائين. جوناڳڙهه ۾ ڪاليج جي ميس جي مئنيجري وڏي جهيڙي کان پوءِ هٿ ڪيائين ۽ اُتي سنڌي برياني متعارف ڪرايائين، خاڪسارن جي سَوَن تي مشتمل جٿي جي اڳواڻي ڪيائين. شاگرديءَ واري دور ۾ ڊسٽرڪٽ ڪائونسل جي طاقتور ميمبر سيٺ ڏيارام جي مخالفت جي باوجود پنهنجي ڳوٺ ۾ اسڪول جو پايو وجهڻ ۾ ڪامياب ٿيو. مخالفن کي ڪو اندازو نه ڪونه هو ته بظاهر نهڻو نماڻو هي انسان پنهنجي عزت ۽ وقار جي دشمنن کي ڪيئن نه پنهنجي همت ۽ هوشياريءَ سان رُڪ جا چڻا چٻارائي سگهيو ٿي!

پهريون مرحلو:

پهرئين مرحلي ۾، قانوني حجتون پوريون ڪرڻ لاءِ ڊاڪٽر صاحب سنڌي ادبي بورڊ سان رابطو ڪيو ۽ اُميد ڪئي ته جهڙي حالت ۾ لوڪ ادب اسڪيم بورڊ جو پراجيڪٽ هو ۽ ”مناظرا“ انهيءَ پراجيڪٽ جو حصو هو. تنهنڪري بچاءَ لاءِ بورڊ اڳيان ايندو. پر ائين نه ٿيو. ڊاڪٽر صاحب يونيورسٽي انتظاميه ۾ به اميد ساري ته اها يونيورسٽيءَ جي بنياد ۾ حصو وٺندڙ هڪ سينئر اُستاد جي وقار جو تحفظ ڪندي، پر اتان به خاطر خواهه موٽ نه ملي.

ڪمشنر حيدرآباد سان لهه وچڙ:

ٻئي مرحلي ۾ ڊاڪٽر صاحب هڪ خط ذريعي حيدرآباد جي ڪمشنر حيدرآباد جو ڌيان ڇڪايو جنهن اهو معاملو حيدرآباد جي ناميارِي وڪيل ۽ لا ڪاليج جي پرنسپال عبدالجليل صاحب ڏانهن راءِ لاءِ ڏياري موڪليو. عبدالجليل صاحب پنهنجي راءِ ۾ شاهه لطيف، سچل، سامي ۽ بيدل کان سواءِ ڊي. ايڇ لارينس جي ڪتاب جا حوالا ڏيندي ”مناظرا“ جي فحش هجڻ کان ته انڪاري ٿيو پر سندس خيال ۾ ”سنڌي پوسٽ“ يا امين ترين خلاف قدم کڻڻ ڊاڪٽر صاحب جو ذاتي معاملو هو، انهيءَ معاملي ۾ سرڪاري طور قدم کڻڻ جو جواز نه هو.

امين ترين خلاف بدناموسيءَ جو ڪيس:

ٽيون حجتون پوريون ڪندي، سنڌ يونيورسٽيءَ کان اجازت وٺي، ڊاڪٽر صاحب پنهنجي وڪيلن (عبدالقادر هاليپوٽي ۽ محمد ميمڻ) معرفت 23 جولاءِ 1962ع تي ايڊيشنل ڊسٽرڪٽ مئجسٽريٽ جي ڪورٽ ۾ امين ترين جي خلاف پاڪستان پينل ڪوڊ جي قلم 500 ۽ 504 جي تحت ڪيس داخل ڪيو.

ڪيس جي ڪارروائيءَ ۾ پيش ايندڙ مسئلا:

ڊاڪٽر صاحب ڪيس ته داخل ڪري ويٺو پر عملي مشڪلاتون ڏاڍي مونجهاري جو باعث ٿي پيون. پهريون مسئلو اهو اٿيو ته پنهنجي مدد واسطي شاهد ڪٿان آڻي!؟ بدناموسي جي ڪيس ۾ مدعيءَ توڙي سندس شاهدن کان ڏاڍي ڏکي آڏي پڇا ٿي سگهي ٿي. اهڙا ڪيس تمام وڏي طوالت پڻ وٺي سگهن ٿا. پنهنجن پراين جا اثر رسوخ، دشمنيون، دوستيون پڻ وڏا مسئلا پيدا ڪري سگهن ٿيون. انهن مڙني حقيقي ۽ خيالي خدشن ۽ ذاتي مصلحتن همدردن کي اڳيان اچڻ کان روڪي ڇڏيو ٿي.. ويتر اهو به معلوم ٿيو ته سنڌ يونيورسٽيءَ جا ڪي پروفيسر ۽ ڪي ٻيا صاحب ڊاڪٽر صاحب ۽ ڪتاب خلاف بيان ڏيڻ لاءِ سنبري رهيا هئا.

ڏيپلائي صاحب جو ڪردار:

پنهنجي ساروڻين ۾ ڊاڪٽر صاحب ٻڌائي ٿو ته:

”اهڙي دل شڪن ماحول ۾ ڏيپلائي صاحب اڳتي وڌيو ۽ دل و جان سان منهنجو ساٿ ڏنائين. منهنجي طرفان شاهدي ڏيڻ آيو. هن ’مناظرا‘ جي ٻوليءَ ۾ آيل لفظن ۽ اصطلاحن جي خاطر خواهه وضاحت ڪري، ڪتاب کي معياري ثابت ڪيو.“

ڊاڪٽر صاحب وڌيڪ ٻڌايو:

”ڪيس اٺ سال هليو. امين ترين جي پاران بئريسٽر پير محمد چنه (مون ۽ منهنجي شاهدن تي) ڏاڍيون جهلون ڪيون. مون ڏاڍو سنو.....“

امداد حسيني پنهنجي ساروڻين ۾ ٻڌائي ٿو:

”ان ڏس ۾ اچرج جي ڳالهه اها هئي ته پروفيسر غلام حسين جلباڻي صاحب (عربيءَ جي پروفيسر) جنهن کي ساجي ڌر وارو سمجهيو ويندو هو، ”مناظرا“ جي مخالفت ۾ شاهدي ڏني ۽ محمد عثمان ڏيپلائيءَ، جنهن کي ڪاٻي ڌرجو سمجهيو ويندو هو، تنهن وري ’مناظرا‘ جي حق ۾ شاهدي ڏني. ڊاڪٽر صاحب اڄ تائين ڏيپلائي جا ان ڏس ۾ ڳڻ ڳائي ٿو. ڏيپلائي صاحب مون کي پاڻ ٻڌايو ته هن ’مناظرا‘ جي بچاءَ ۾ مذهبي ڪتابن جا حوالا ڏنا هئا!“

نتيجا:

1. مناظرا تي بندش ڪانه پيئي.
2. لوڪ ادب اسڪيم بنا ڪنهن رڪاوٽ جي هلندي رهي ۽ جملي 42 جلد مختلف صنفن تي شايع ٿيا.
3. ڊاڪٽر صاحب جي عزت ۽ وقار کي ڪابه لهس نه آئي.
4. ڪن دوستن جي وچ ۾ پوڻ تي ڊاڪٽر صاحب امين ترين کي معاف ڪري ڪيس ختم ڪرايو.

مددي ڪتاب ۽ مواد:

1. ڊاڪٽر بلوچ صاحب کان مليل ڪيس جو فائل.
2. مختلف موقعن تي ڊاڪٽر صاحب جون ڪيل تقريرون.
3. نيوز اينڊ اوپينيئن (جولاءِ/ آگسٽ 2007ع) ۾ آيل انٽرويو.
4. راقم الحروف سان ڪيل ڊاڪٽر صاحب جي ڳالهه ٻولهه.
5. ڊاڪٽر صاحب جا نوٽ.
6. ”ڊاڪٽر بلوچ هڪ مثالي عالم“
7. روزنامه ”عبرت“ جولاءِ 1962ع جا مختلف پرچا.

پروفيسر ڊاڪٽر نور افروز خواجه

ڊاڪٽر بلوچ: سنڌي ادب جي عظيم هستي

پروفيسر ايمريٽس سنڌ يونيورسٽي ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ پوري برصغير جي هڪ اهڙي اهم علمي شخصيت جو نالو آهي، جن سنڌي ٻولي ۽ ادب کي هميشه زنده رکيو آهي. ان جي ترقي ۽ ترويج ۾ پاڻ سدائين اڳرا رهيا آهن. سنڌ جا ماڻهو ڊاڪٽر بلوچ صاحب جهڙي گرانقدر علمي شخصيت تي جيترو فخر ڪن ٿا، شايد ئي ڪنهن ٻيءَ ٻوليءَ ۾ ڪنهن اديب ۽ عالم تي ڪير ڪندو هجي. ڊاڪٽر بلوچ صاحب سنڌي ٻولي ۽ ادب ۾ تمام وڏو مقام رکندڙ اسڪالر هئا. پاڻ ننڍي عمر کان وٺي مرڻ گهڙي تائين سنڌي ٻولي ۽ ادب جي خدمت ڪندي گذاري. سندن خدمتن جي عيوض کيس صدارتي تمغه حسن ڪارڪردگي، تمغه پاڪستان ۽ ستاره قائد اعظم سان پڻ نوازيو ويو.

ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي پيدائش 1917ع ۾، ڳوٺ جعفر خان لغاري، تعلقي سنجهوري ضلعي سانگهڙ ۾ ٿي. ان وقت سنڌ ۾ خاص طور تي ڳوٺن ۾ اسڪول ڪونه هئا. پر ڊاڪٽر صاحب جي پڙهائيءَ جي شوق کي ڏسي، سندن چاچي ولي محمد خان، کين ٻين هنڌن تي سٺن اسڪولن ۾ پڙهائڻ لاءِ ويهاريو. پاڻ بمبئي يونيورسٽيءَ مان 1936ع ۾ مئٽرڪ جو امتحان پاس ڪري، بهاءُ الدين ڪاليج جهونا ڳڙهه ۽ مسلم يونيورسٽي علي ڳڙهه مان وڌيڪ تعليم حاصل ڪئي. ان کان پوءِ ڪولمبيا يونيورسٽيءَ آمريڪا مان ايم.ايڊ ۽ ڊاڪٽر آف ايڊيوڪيشن جون اعليٰ ڊگريون حاصل ڪيائون.

ڊاڪٽر صاحب، پنهنجي زندگيءَ ۾ لکيل ڪتابن، مضمونن ۽ مقالن ۽ انٽرويوئن ۾، پنهنجي پوري زندگي، سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب سان جيڪو سندن عشق هو، انهيءَ بابت تفصيلي طور معلومات ڏني آهي، ته پاڻ ڪيترين تڪليفن سان تعليم حاصل ڪري، انگريزي، سنڌي، عربي ۽ فارسي ٻولين ۾ مهارت حاصل ڪري انهن ٻولين ۾ بي شمار ڪتاب لکي، پنهنجو نالو هميشه لاءِ زنده رکيو آهي. اهڙيون عظيم هستيون، جيستائين سنڌي قوم جو هڪ فرد يا سنڌي ٻولي موجود هوندي ڪتابن ۾ سونهري اکرن ۾ کيس ياد ڪيو ويندو.

ڊاڪٽر صاحب جن جي شخصيت، علميت، ڪمالات، ادبي چال ۽ علمي مرتبو پوريءَ دنيا ۾ ڄاتو سڃاتو وڃي ٿو. ڇاڪاڻ ته سنڌي ٻولي نه صرف سنڌ ۽ هندستان تائين بلڪ پوري دنيا ۾ ڳالهائي وڃي ٿي، ڊاڪٽر صاحب جي خدمتن ۽ سنڌي ۾ لکيل ڪتابن کي ايتري شهرت ملندي رهندي ۽ اهي ڊاڪٽر صاحب جي شخصيت تي فخر ڪندا رهندا.

ڊاڪٽر غلام علي الانا، ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي شخصيت علمي ۽ ادبي خدمتن بابت لکن ٿا ته:

"ڊاڪٽر بلوچ صاحب علم التعليم، ادبيات، لسانيات، علم اللغات، سنڌي ادب، سنڌ جي ثقافت، آثار شناسي، لطيف شناسي، لوڪ ادب ۽ سنڌ شناسي تي وڏو دسترس رکندڙ، بين الاقوامي دانشور هجڻ جي حقيقت رکندڙ سنڌ جو اهو فرزند آهي، جنهن تي سنڌ وارا جيترو فخر ڪن اهو ٿورو آهي." (ڊاڪٽر الانا، نئين زندگي، 2000ع، ص 7)

ڊاڪٽر بلوچ صاحب پنهنجي تعليم مڪمل ڪري، 1951ع ۾ علامه آءِ.آءِ.قاضيءَ جي وقت ۾ سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ ايجوڪيشن ڊپارٽمينٽ ۾ پروفيسر ۽ پوءِ ان ئي انسٽيٽيوٽ جو ڊائريڪٽر مقرر ٿيا. پاڻ ان وقت سنڌي شعبو به قائم ڪرايائون. 1952-53ع کان وٺي 1959ع تائين ان جا انچارج چيئرمين رهيا ۽ شعبي ۾ ڪيترائي تحقيقي ڪم ڪرايائون. ان کان سواءِ پاڻ سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ نيو ڪئمپس جي پلاٽ وٺڻ کان وٺي، نيو ڪئمپس جي مختلف شعبن کي

تلئہ ڪرڻ، پريس، ميوزيم وغيره ۾ علامہ آءِ.آءِ.قاضيءَ جا ٻانهن ٻيلي ٿي رهيا. پاڻ وائيس چانسيلر ٿيڻ تائين، سنڌ يونيورسٽيءَ کي بهتر کان بهتر ڏسڻ لاءِ ڪوششون ڪندا رهيا.

ڊاڪٽر بلوچ صاحب پاڻ نہ صرف هڪ استاد هئا، پر هڪ سٺا اسڪالر، هڪ سٺا منتظم پڻ رهيا. پاڻ ڪيترائي عهدا ماڻيائون پر هر عهدي تي نهايت ئي سچائي، ايمانداري ۽ جفاڪشيءَ سان ڪم ڪري پنهنجو پاڻ کي مڃرايائون.

1980ع ۾ اسلام آباد ۾، اسلامي يونيورسٽيءَ جا وائيس چانسيلر مقرر ٿيا. سنڌ يونيورسٽيءَ جا وائيس چانسيلر رهيا، نيشنل انسٽيٽيوٽ آف هسٽاريڪل اينڊ ڪلچرل ريسرچ جا 1979ع کان 1982ع تائين ڊائريڪٽر رهيا، تعليم جا وزير (نگران) رهيا. 1977ع کان 1979ع تائين ثقافت، آثار قديمہ، رانديون ۽ صحت جا وزير مقرر ٿيا 1979ع ۾ قومي ڪميشن تحقيق، تاريخ ۽ ثقافت جا چيئرمين مقرر ٿيا. 1983ع کان 1989ع تائين نيشنل هجره ڪائونسل اسلام آباد جا مشير ٿي رهيا. پاڻ اتي بہ ڪيتريون ئي اسڪيمون ناهي، ڪتاب شايع ڪرايائون. سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ جا 1991ع ۾ پهريان چيئرمين رهيا، جتي پاڻ سنڌي ٻوليءَ جي سکيا، ٻوليءَ جي واڌاري ۽ ٻوليءَ کي استعمال ڪرڻ وغيره بابت تمام گهڻو ڪم ڪيائون ۽ آخري وقت تائين سنڌ يونيورسٽي ۽ ٻين ادارن ۾ سينيٽ، اڪيڊمڪ ڪائونسل جا ميمبر ۽ سبجيڪٽ اسپيشلسٽ بہ هئا، جتي پاڻ ڪيترائي مفيد مشورا ڏيندا رهندا هئا. ڊاڪٽر بلوچ صاحب ڪيترن ئي موضوعن تي سوين ڪتاب ۽ بي شمار مقالا لکيا آهن. پاڻ ”ڳنهر“ (تنقيدي) ڪتاب کان پوءِ ٻولي ۽ ادب تي ڪتاب لکيو، جنهن ۾ سنڌي ٻوليءَ جي ابتدا بابت پنهنجو نظريو پيش ڪيو آهي ۽ سنڌي ادب جي شروعات بابت وضاحت سان بيان ڪيو آهي.

ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي زندگيءَ جو وڏو ڪارنامو شاهہ لطيف جي ڪلام کي مرتب ڪرڻ آهي. پاڻ لطيف سائين جي ڪلام جا وڏا ڄاڻو هئا. بلوچ صاحب ڪلام جي ڪيترن سُرن کي ترتيب ڏيئي، شاهہ جي ڪلام جا ڏهہ جلد مڪمل تيار ڪري ان جي شرح تيار ڪئي. ان کان علاوه پاڻ جامع سنڌي لغت 1951ع، سنڌي- اردو لغت 1959ع، اردو- سنڌي لغت 1960ع ۾، جواهر اللغات، سنڌي اڪيچار، هڪ جلدي سنڌي لغات 1959ع، انگريزي- سنڌي لغات ۽ ٻيا بہ لغت جا ڪيترائي ڪتاب تيار ڪرايائون.

ڊاڪٽر بلوچ صاحب جو ٻيو وڏو ڪارنامو لوڪ ادب کي سهيڙڻ آهي. پاڻ سنڌي ادبي بورڊ جي مدد سان 1955ع کان منظور ڪيل رٿا مطابق ڪم شروع ڪرايو ۽ 38 صنفن تي، 40 کان مٿي ڪتاب شايع ڪرايائون. پاڻ انهيءَ بابت لکن ٿا تہ:

”ان تجويز مطابق 1959ع کان لوڪ ادب جي سهيڙڻ جو ڪم شروع ڪيو ويو، انهيءَ سلسلي ۾ تعلقي وار ڪارڪن مقرر ڪيا ويا تہ ڏنل هدايتن موجب ٻهراڙين مان مواد گڏ ڪري موڪلين. سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ سنڌي لغت آفيس سان گڏ، لوڪ ادب جي مرڪزي آفيس قائم ڪئي وئي ۽ ڪارڪن مقرر ڪيا ويا تہ مقامي طور گڏ ڪيل توڙي ٻاهران آيل مواد کي هدايتن موجب ورڇي ورهائي، پيٽي صاف ڪري ڇپائڻ لائق بنائين.“ (ڊاڪٽر بلوچ، 1998ع، ص 56)

ڊاڪٽر بلوچ صاحب لوڪ ادب جي ڪم تي پنهنجو پاڻ مڃايو. هن وقت تائين جيترو بہ ڪم ڊاڪٽر بلوچ جو ڪيل آهي، ٻئي ڪنهن بہ اسڪالر نہ ڪيو آهي. پاڻ سنڌ جو صدين کان لڪل ۽ لٽيل خزانو هٿ ڪري، ناهي، سنواري، سينگاري پيش ڪيو. بقول ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي تہ ايترو ئي مواد اجا اڻ ڇپيل موجود هو، جن ۾ لوڪ ڪهاڻين، بادشاهن، وزيرن، شهزادن، سوداگرن، جادوگرن، جنن، ڀوتن، ڏائڻين، جانورن، پکين ۽ انسانن جي عشق جي عقل، سمجهہ، سياڻپ، همت، شجاعت، بهادري ۽ همدرديءَ جا قصا ۽ نصيحت آميز نُڪتا، مختلف روايتن سميت بيان ڪيا آهن. پاڻ لوڪ ڪهاڻين جا 7 جلد تيار ڪيائون، جن ۾ مقدما، ڪهاڻين جا تہ ۽ ٻر، ڪهاڻين جا ڪردار ۽ ڪهاڻين بابت تاريخي روايتن وغيره کي بيان ڪيو آهي. ان کان سواءِ قصن ۽ عشقيہ داستانن تي ڪتاب لکيائون. معياري نظمن، ديني نظمن، مولود، مدح، ٿيهہ اڪريون، مناظره، هفتا، ڏينهن ۽ راتيون، نظم، واقعاتي بيت، جنگ نامہ، سٽ سٽوڻ،

ڪافيون، لوڪ گيتن، جمالو، مورو، چلڙو، لولي، همرچو کان علاوه ڳيچ وغيره سينگار شاعري، ٽربيت، پرولي، هنر، ڏٺ، معما، ڳجهارت وغيره جي صنفن تي ڌار ڌار ڪتاب لکي، انهن صنفن بابت ڄاڻ ڏيڻ سان گڏ، سگهڙن جو ڪلام ب شايع ڪرائي سنڌي ٻوليءَ کي مالامال ڪيو آهي. سندن گڏ ڪيل انهيءَ خزاني جي ڪري سنڌي ٻوليءَ جي قدامت، سنڌي ثقافت، سنڌ جي تاريخي ۽ سماجي سياسي حالتن، ريتن رسمن، ڌنڌي واپار، ٻوڪي راهي، هنر سان گڏ سنڌ جي شهرن، ڳوٺن، هنڌن، ماڳن جي ذڪر سان سنڌ جي ڏاهن سخي ڏاتارن جي سخاوت جي هاڪ ملي ٿي. انهيءَ سموري ڪم جو ڪريڊٽ ڊاڪٽر صاحب ڏانهن وڃي ٿو.

انهيءَ کان علاوه ڊاڪٽر صاحب سنڌي ڪلاسيڪي شاعريءَ تي ب تمام گهڻو ۽ تحسين جوڳو ڪم ڪيو آهي. پاڻ موسيقيءَ ۽ راڳ جا سٺا ڄاڻو هئا. ڪلاسيڪي شاعرن جي ڪلام ۽ سندن موسيقي تي ڪيل ڪم ساراهه جوڳو آهي. پاڻ 1973ع ۾ سنڌي موسيقيءَ جي تاريخ تي انگريزيءَ ۾ ڪتاب (Development of Music in Sindhi) لکيائون.

ڊاڪٽر صاحب سنڌي ڪلاسيڪي شاعرن شاهه لطف الله قادري، شاهه عنايت رضوي، شاهه عبداللطيف ڀٽائي، خليفو نبي بخش لغاري، صوفي محمد صديق فقير، حمل فقير لغاري ۽ نواب ولي محمد لغاريءَ وغيره جي ڪلام کي سهيڙي، ترتيب ڏيئي، انهن جي زندگيءَ ۽ ڪلام بابت مقدما لکي شايع ڪرايا آهن، جيڪو ب سندن وڏو ڪارنامو شمار ٿئي ٿو.

پاڻ عربي، فارسي ۽ انگريزي ٻولين ۾ ب ڪيترائي ڪتاب شايع ڪرايا آهن. سنڌ جي تاريخي ڪتابن، تاريخ معصومي، چچ نامه، تحفة الڪرام، تاريخ طاهري، لب تاريخ سنڌ، بيگلار نامه سندن ئي ڪوششن جو نتيجو ۽ ثمر آهن. ڊاڪٽر بلوچ صاحب جا سنڌ جي تاريخ بابت ڪافي مقالا لکيل آهن. پاڻ عربي، فارسي ۽ سنڌ جي علمي ادبي تاريخي ذخيري تي، پير حسام الدين راشديءَ سان گڏجي سنڌي ادبي بورڊ جي رٿا تحت ڀيا ب ڪيترائي ڪتاب شايع ڪرايا.

ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي شخصيت، سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب لاءِ ڪيل سندن خدمتن جو شمار ڪرڻ منهنجي وس کان ٻاهر آهي. ڊاڪٽر صاحب جي علمي ۽ ادبي خدمتن تي ت ڪئين ڪتاب لکي سگهجن ٿا. صرف هڪ مقالي ۾، ڊاڪٽر صاحب جي شخصيت کي پيش ڪرڻ ناانصافي ٿيندي پر ادب جي هڪ ادنيٰ خادم جي حيثيت ۾، ڊاڪٽر بلوچ صاحب تي ب ٽي لفظ لکي، پاڻ کي سندس پسند ڪندڙن ۽ متاثر ٿيندڙن ۾ شمار ڪرائي سگهان ٿي. ڇاڪاڻ ت منهنجي چيئرپرسن واري سجي دؤر ۾، ڊاڪٽر بلوچ صاحب سان سنڌي شعبي مان شايع ٿيندڙ ڪتابن 'ڪينجهر' جي مختلف پرچن لاءِ ۽ شاهه لطيف تي شايع ٿيندڙ ڪتابن 'اگهيا سُٽ سنڌا' ۽ 'لوچيان ٿي لاحد ۾' ڪتاب ۾ مقالن لاءِ ٽيليفون تي ڳالهه ٻولهه ۽ لکپڙهه ٿيندي رهندي هئي. اسان سندن لکيل مقالن کي ڪمپوز ڪري سندن چوڻ مطابق پروف ڏسڻ لاءِ) موڪليندا هئاسون ت ٻن ٽن ڏينهن ۾ پروف ڏسي موڪليندا هئا ۽ هر وقت منهنجي همت افزائي ڪندا رهندا هئا. ان کان سواءِ سنڌي شعبي ۾ منعقد ٿيندڙ شاهه لطيف ليڪچر پروگرامن ۾ شرڪت ڪري، پنهنجي قيمتي راءِ ڏيندي اصلاح پڻ ڪندا رهندا هئا. سنڌي شعبي جي ڪتاب 'اگهيا سُٽ سنڌا' ۾ سندن تقرير پڻ شامل آهي.

آخر ۾ اها الله سائين کان دعا آهي ت کين جنت ۾ جاءِ ڏي (آمين) ۽ اسان سڀني کي توفيق ڏي ت سندن نقش قدم تي هلڻ جي ڪوشش ڪريون ۽ سندن نوازيل سرمائي کي پڙهون، سکون، سمجهون، عمل ڪريون ۽ سنڀالي رکون. ائين ڪرڻ سان ڊاڪٽر صاحب جن هر وقت، هر لمحي اسان جي دلين ۾ سدائين موجود رهندا.

حوالا

1. الانا، غلام علي، ڊاڪٽر، (مقالو) 'هڪ ڀهڳئو دانشور'، (ڊسمبر 2000ع) نئين زندگي، انفارميشن ڊپارٽمينٽ آف پاڪستان ص 7.
2. جوڻيجو، عبدالجبار، ڊاڪٽر- "ڊاڪٽر بلوچ- هڪ مطالعو،" (1998ع) لاڙ ادبي سوسائٽي، بدين.

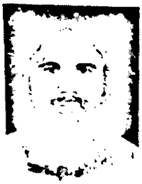

ڊاڪٽر عبدالرسول قادري

سائين ڊاڪٽر بلوچ: عظيم استاد

(سندن خط ۽ پهرين ملاقات جو احوال)

سائين ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ولد علي محمد خان لغاري (اين. اي بلوچ، ڄمر: 16 جنوري 1917ع- وفات 6- اپريل 2011ع). سر زمين سنڌ جو تاريخ ساز ۽ عظيم انسان هو. هُن جون لافاني تحقيقي ۽ علمي ادبي خدمتون سج جيان روشن آهن. سندس سنڌي ۽ انگريزيءَ ۾ خطن جا مجموعا شايع ٿيا آهن. اها پنهنجي ليکي وڏو علمي خزانو آهي. انهن علمي ۽ تاريخي خطن ۾ ڪيئي هيرا جواهر سمايل آهن. اڃا به علمي دنيا ۾ سندس گهڻائي خط علم دوستن وٽ ٽڙيا پکڙيا پيا آهن. ضرورت آهي ته انهن خطن کي ڳولي مواد مرتب ڪجي، ته اها وڏي علمي خدمت ٿيندي.

خط انساني زندگيءَ جو آئينو هوندو آهي، خطن مان لکندڙ جي شخصيت، علمي عظمت، اعليٰ فڪر ۽ اڪرن جي خوشبوءِ ظاهر هوندي آهي. هونئن ته سائين ڊاڪٽر بلوچ جي خط و ڪتابت جو سلسلو هڪ عام ڀهراڙيءَ جي سالڪ سگهڙ کان وٺي، سنڌ پاڪستان ۽ دنيا جي مڃيل اسڪالر ليکڪن ۽ محققن تائين وسيع هو. مون علم جي طالب ۽ سندس رهبريءَ ۾ پي ايچ ڊي جي شاگرد وٽ سائين ڊاڪٽر بلوچ جا ڪوڙ سارا عيد مبارڪ جا ڪارڊ ۽ خط محفوظ آهن. اهي خط سنڌي، انگريزي ۽ عربيءَ ۾ لکيل آهن. انشاءَ الله تعاليٰ انهن سمورن خطن کي تعليقات ۽ سوانح حيات سان گڏ ڪتابي صورت ۾ شايع ڪيو ويندو. في الحال يادگيريءَ قائم رکڻ لاءِ انهن خوشبودار خطن مان چونڊ خط هتي شامل آهن. خطن جو مختصر پس منظر ۽ تعارف به شامل آهي ته، جيئن خطن جي علمي اهميت سامهون رهي.

سائين ڊاڪٽر بلوچ اڄ کان ٽيهه سال اڳ منهنجي لکيل خط جي موٽ ۾ پهريون خط اسلام آباد مان لکيو. جيتوڻيڪ ان وقت پاڻ اسلامي يونيورسٽيءَ جو وائيس چانسلر هو. منهنجو خط سنڌ جي سرتاج شاهه عبداللطيف ڀٽائي رحمة الله عليه (1102هه- 1165هه) جي بيتن بابت هو، پر سندس حضرت شاهه ڀٽائي ۽ هن جي پيغام سان محبت هئي، ان ڪري شاهه لطيف جي حوالي سان رهنمائي ڪيائون. پوءِ منهنجو اهو پهريون خط ۽ ان تي جوابي نوٽ سندس خطن جي مجموعي "سڄڻ جا سلام" ۾ به شامل آهي.

باسمه تعاليٰ

ڊاڪٽر اين. اي بلوچ
پوسٽ باڪس نمبر 1230
اسلام آباد
3 ربيع الاول 1401هه
10 جنوري 1981ع

پيارا ادا عبدالرسول
اسلام عليڪم

اوهان جو خط مؤرخه 22 صفر 1401هجري پهتو. اوهان نهايت پيارو ۽ تفصيلي خط لکيو آهي ۽ اوهان جي نيڪ خيالن تي مون کي گهڻي خوشي ٿي آهي، مبارڪ باد!

شاهه عبداللطيف رحمة الله عليه نه فقط سنڌ جو وڏو شاعر ۽ مفڪر هو، پر هو دنيا جي وڏن شاعرن مان هڪ آهي. اعليٰ تخيل، نيڪ ۽ پاڪيزه جذبات سندس شعر جو روح آهن. هو ڪلام اهڙي هيناهين ڳالهه ڪونه ٿو ڪري، جيڪا عام ماڻهو ڪندا آهن. اها ئي سندس ڪلام جي صحيح پرک آهي، البت جيئن ڪن وڏن شاعرن سان ٿيو آهي، تيئن ڀٽائي صاحب جي نالي به ڪيئي بيت ۽ ڳالهيون منسوب ڪيون ويون آهن، جيڪي ڀٽائي صاحب جي شايان شان ناهن. "ملا ملا" وارا بيت جن ۾

ڳلا آهي، سي پوين احمقن جا ٺهيل آهن. انهن کان سواءِ ڪي ٻيا بيت جن ۾ ڳلا ناهي، پر ميار آهي، سي ٻه پهرئين دور جي رسالن ۾ ڪين آهن ۽ پوئين دور (اڄ کان سؤ سال کن اڳ) جي رسالن مان ٻه بلڪل آخر ۾ لکيل هڪ ٻن قلمي رسالن ۾ آهن، پر انهن اڳين رسالن ۾ اهڙا ڪيئي بيت ۽ وايون آهن، جيڪي ڀين جا آهن ۽ ڀٽائي صاحب جا ناهن. ڀٽائي صاحب جي بيتن ۽ واين جي پرک اها آهي ته، انهن ۾ سوچجي ته "لفظن يا معنيٰ جي ڪيتري سهڻائي آهي" جن بيتن ۾ لفظ يا معنيٰ جي سهڻائي ناهي، سي ڀٽائي جا آهن ئي ڪين. در محمد ڪمال صاحب پنهنجي مضمون ۾ صحيح خيال پيش ڪيو آهي. اميد ته اوهان ٻه خير سان هوندا. سلام سنگت کي.

مخلص

نبي بخش

[ڪن ماڻهن واتان "ملا ملا نه چئو" ۽ "ملا مرئي ماء" جهڙا بيت شاهه ڀٽائي جي نالي منسوب ٿيا هئا. انهن بيتن جي تحقيق خاطر سائين ڊاڪٽر بلوچ کي خط لکيو ويو. هيءُ مٿيون تحقيقي جواب ان خط جي پس منظر ۾ لکيل آهي. ان کان پنجويهه سال پوءِ جڏهن سندس خطن جو ڪتاب "سڄڻ جا سلام" 2005ع ۾ ڇپيو ته، ان ۾ منهنجو لکيل خط علمي اهميت خاطر شامل ڪرڻ سان گڏ هيٺان پاڻ هيءُ نئين سر وضاحتي نوٽ لکي شامل ڪري حقيقت کي ويتر چٽو ڪيو.]

خط ۾ لکيل بيت، انهن پڙهڻين سان 'شاهه جي رسالي' جي ڪنهن ٻه قلمي نسخي يا ڇاپي ۾ ڏنل ناهن ۽ شاهه صاحب جي شعر ۽ فڪر جي معيار کان ڪِريل آهن. مڪتب ۾ پڙهائيندڙ 'مُلا' (پرائمري ٽيچر) تي، مفڪرن ۽ صوفين سالڪن گهڻي وقت کان تنقيد ڪئي، پر اها تنقيد تعليمي نقص جي لحاظ سان هئي. شاهه صاحب پڻ ان طرح تنقيدي بيت چيا، جيڪي رسالي جي مستند متن ۾ سريمن جي داستان 3 هيٺ موجود آهن. جيڪي بيت پوءِ فرقيواريت يا جهالت سببان 'ملا' لاءِ حقارت طور چيا ويا. تن جي شروعات هڪ اوائلي بيت جي غلط پڙهڻي سان ٿي. اهو بيت قاضي قادن جي ڪلام ۽ پوءِ شاهه جي ڪن رسالن ۾ شامل ٿيو. اصل بيت اڻ ڄاڻ طبيبن بابت هو ته:

پتو ڦٽو پيٽ ۾، وڍي مُلا ماهه،
ڏائين ڏني ڏوڙ ۾، الله اوري آهه.

يعني مرض اندر ۾ آهي، پر طبيب پيو ٻاهرين جسم وٽان (ملا) گوشت ڪوري: يعني اڻ ڄاڻ حڪيم مٽي ۾ ٿُبي هنئين آهي ۽ الله شل منهنجي آهه اگهائي (اوري). هن بيت ۾ (مُلا) جي معنيٰ (وٽان) هئي ۽ موضوع جاهل حڪيم جو هو. اها ڳالهه هڪ ته عام پڙهندڙ کي سمجهه ۾ نه آئي ۽ ٻيو ته مخالفن ان کي ملا (مولوي) جي معنيٰ ۾ ڦيرائي پڙهيو ته:

ملين مٿي ماء، جڻ پتو ڦٽو پيٽ ۾،
سڄاڻي الله، ٿُبي ڏائين ڏوڙ ۾.

تفصيل لاءِ ڏسو "شاهه جو رسالو: رسالي جو ڪلام" مستند متن جلد ڏهون 1999ع، صفحو 265. نبي بخش. "سڄڻ جا سلام" صفحو 197.

[اهو خطن جو سلسلو آخر تائين جاري رهيو. ان وچ ۾ ملاقاتون ٿيون. منهنجن ڪتابن جا مقدما لکيائون. شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز، سنڌي ادبي بورڊ، سنڌي لينگئيج اٿارٽي ۽ ڪلهوڙا سيمينار ڪميٽي طرفان ڪتاب شايع ڪرايائون. پي ايچ ڊي لاءِ شوق ڏياري، عنوان ٻه پاڻ ڏنائون ۽ ڪم پايهء تڪميل تي پهچايائون.]

خطن جو سلسلو جاري هو ته پاڻ اسلام آباد مان لکيائون ته: "آءٌ 26- 27 نومبر 1987ع تي حيدرآباد ايندس. اتي اچو ته ملاقات ڪريون."

پوءِ شايد ڪنهن سبب ڪري سندس حيدرآباد جو پروگرام تبديل ٿيو. باخبر رکڻ لاءِ وري هي خط لکيائون.

اسلام آباد

25 ربيع الاول 1408هه

18 نومبر 1987ع

ادا عبدالرسول قادري بلوچ

السلام عليڪم،

اوهان کي ٻه ڏينهن اڳ خط لکيو اٿم ته آءٌ 26-27 تاريخ هن مهيني جي حيدرآباد هوندس. اهو پروگرام

ٻڌلجي ويو آهي، هاڻي 13-12 ڊسمبر تي حيدرآباد ۾ هجڻ جو پروگرام آهي. هيءُ اطلاع انهيءَ لاءِ ڏنم ته اوهان کي ڪا تڪليف نه ٿئي.

مخلص

نبي بخش

[جيڪڏهن پاڻ مون کي خط نه لکن ها، ته به خير هو. آءٌ حيدرآباد ۾ قرب وارن علم دوستن سان ملڻ ۽ پنهنجي لائبريريءَ لاءِ ڪتاب وٺڻ لاءِ گهوٽ موٽي اچان ها. پر ڪين وقت ۽ واعدي جو قدر هو. ان ڪري هڪ اڻ واقف ۽ نه ڏٺل ماڻهو ڏانهن به ڏينهن ترسي، پنهنجي پروگرام تبديل ٿيڻ جو اطلاع لکي نهايت عالي ظرفي جو مثال قائم ڪيائون.]

پهرين ملاقات: آءٌ واعدي موجب حيدرآباد وڃڻ لاءِ رات سڪرنڊ ۾ وڃي رهيس. صبح جو گورنمينٽ بس ۾ حيدرآباد روانو ٿيس. صبح جو ساڍي نائين بجي ڪوارٽر نمبر 12، ڪئمپس حيدرآباد پهتس. اتي سائين ڊاڪٽر بلوچ جو ڏوهٽو فاروق مليو. جنهن احترام طور ڊاڪٽر بلوچ صاحب "ناني" جي بجاءِ "بابو" ٿي سڏيو. فاروق اندر ڪمرو کولي ويهاريو ۽ ڊاڪٽر صاحب ڏي منهنجي ناني جي چٺي کڻي ويو. موٽي اچي ٻڌايائين بابو سائين ڊاڪٽر صاحب اندران در بند ڪيو لکڻ ۾ مصروف آهي. ڏهين بجي ازخود ٻاهر نيرن ڪرڻ لاءِ ايندو. سائين ڊاڪٽر بلوچ کي چٺي ملي تمام گهڻو خوش ٿيو. ماني موڪليائين. ان بعد چانهه به آئي. ان وچ ۾ پاڻ به نيرن ڪري ٻاهر اچڻ لڳو. مون، فاروق سان ڪچهري پئي ڪئي ۽ ڊاڪٽر بلوچ جي لکڻ پڙهڻ، روزانه مصروفيت ۽ زندگيءَ جو ٽائيم ٽيبل گذارڻ جو تفصيل پئي معلوم ڪيو. فاروق ٻڌايو ته:

"بابو سائين فجر نماز پڙهي، قرآن شريف جو دور ڪري، ورزش خاطر اڌ مني ڪلاڪ لاءِ ٻاهر پنڌ نڪري ويندو آهي. واپس اچي چانهه پي لکڻ پڙهڻ لاءِ اندر ڪمري ۾ دروازو بند ڪري علمي ادبي ڪم ڪندو آهي. ڏهين بجي نيرن ڪري آفيس، سرڪاري ڪم لاءِ ويندو آهي. ٻارهين کان ٻين بجي دوران آيل ماڻهن سان علمي ادبي ملاقات جو وقت آهي. ٻين بجي گهر اچي منجهند جي ماني کائي، پيهري نماز پڙهي آرام ڪندو آهي. شام جو پنجين بجي کان لوڪ ادب آفيس ۾ رات جو ائين بجي تائين ويهندو آهي. اتي لوڪ ادب، لغت ۽ شاهه جي ڪلام تي تحقيق جو ڪم جاري هوندو آهي. اهو ڪم ٻئي عملي سان گڏ استاد شيخ محمد اسماعيل جي سهڪار سان سائين ڊاڪٽر بلوچ جي نگرانيءَ ۾ ورهين کان هلندڙ آهي. رات جو ائين بجي کان پوءِ گهر اچي ماني کائي ٽيليويزن تي خبرون خاص ڪري تاريخ جا پروگرام ڏسندو آهي، پوءِ آرام ڪندو آهي. اهو بابا سائين جو ورهين کان معمول آهي. هونئن اسلام آباد، يا ٻئي علمي سفر ۾ ٽائيم ٽيبل ۾ مٽ سٽ ٿيندي آهي. گهر، اولاد ۽ اسان جي تعليمي نظرداري به پيار ۽ شفقت سان ڪندو رهندو آهي."

ائين ڪندي شيخ محمد اسماعيل هڪ اڏيري لال جي پاسي جي سيد عبدالمنعم عرف محمد شاهه سان گڏ ڊاڪٽر بلوچ سان ملڻ اندر آيو. سائين ڊاڪٽر بلوچ واندو ٿي اسان وٽ آيو. پهريان مون سان ڀاڪر پائي مليو ۽ سڃاتائين، جيتوڻيڪ اڳ ۾ ڪونه مليا هئاسون. ٻين سان ملي ويهڻ شرط چيائين ته، شاهه صاحب! اسان ٻنهي اڳ ۾ خطن ذريعي علمي ڏي وٺ آهي ۽ گهڻيون ڳالهيون ڪرڻيون آهن، ان ڪري پهريان احوال توهان سان. هن شاهه صاحب ٻڌايو ته، "اسان شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ جي ڀيڻ جو اولاد آهيون." پوءِ سائين ڊاڪٽر صاحب بيبي بتول ۽ بيبي لعل جي حوالي سان شاهه صاحب کان تفصيلي احوال پڇيو. ان کان پوءِ وڏي ڊائري جيڏي سائي نوٽ بڪ تي اهو سمورو احوال اتي جو اتي قلم بند ڪري، وري شاهه صاحب کي پڙهي ٻڌايو. خاص ڳالهه ته شاهه صاحب وٽ پنهنجو شجرو لکيل هو. ڊاڪٽر صاحب هن کي چيو ته، اهو شجرو پيٽي ڏسبو. مون کي آڻي ڏيو يا آءٌ اوهان وٽ اوڏانهن

روبرو اچي شجرو لکي پيئيان. شاهه صاحب شجرو آڻي ڏيڻ جو وعدو ڪيو. ان کان پوءِ پاڻ شاهه صاحب کي ٻاهر دروازي تائين ڇڏي موڪلائي آيو.

ان بعد مون سان مخاطب ٿيو ته اوهان جا خط، تحفا ۽ پيغام ٻهتا مهرباني. ڪالهوڪي سنڌي ادبي بورڊ جي ميٽنگ ۾ اوهان جو ڪتاب "مخدوم محمد هاشم ٺٽوي" منظور ٿي ويو. مون بورڊ جي گڏجاڻي ۾ چيو ته، هيءُ ڪتاب مون ڏٺو آهي ۽ ان جو مصنف تمام لائق آهي. ان کان پوءِ مون کان ذاتي زندگيءَ جو سربستو احوال پڇيائين. مون ڪيس ٻڌايو ته: فارسي ۽ عربي ۾ فاضل ۽ مدرسي ۾ مُدرس هوس. پوءِ سرڪاري نوڪري ۾ آيس. سيد امداد محمد شاهه جي گورنمينٽ هاءِ اسڪول مجيد ڪيرئي ۾ 15 گريڊ ۾ آهيان. هن سال تاريخ ۾ ايم.اي جو امتحان فرسٽ ڪلاس ۾ پاس ڪيو اٿم ۽ مطالعي ۽ ڪتابن سان عشق آهي.

پاڻ افسوس ڪرڻ لڳو ته اصل ڪم مدرسي جو هو، اهو تعليمي سلسلو نه ڇڏيو ها ۽ اسڪولي تعليم ته نقل آهي. ايم. اي امتحان تي خوش ٿيو ۽ چوڻ لڳو ته پي ايچ. ڊي ڇو نه ٿا ڪريو؟ مون چيو ته، طريقه ڪار بابت معلومات ڪانهي، ان لاءِ ڇا ڪبو؟ پاڻ ٻڌايائين ته سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ علامه آءِ. آءِ. قاضي چيئر قائم ڪئي اٿن. ان جو مون کي اعزازي پروفيسر مقرر ڪيو اٿن. ان ڪري منهنجي نگرانيءَ ۾ داخلا وٺو. اوهان لکو ته ڊاڪٽر بلوچ کي منهنجو گائيڊ مقرر ڪن. مون سندن همت افزائي تي شڪريو مڃيو ۽ هائوڪار ڪيم.

ان کان پوءِ مون کان منهنجو پروگرام پڇيائون. مون چيو ته بس اوهان جي ملاقات لاءِ آيو هوس. پاڻ چيائون ته چڱو مون کي به ايڏانهن سعيد آباد هلڻو آهي، ڪهڙي سواري تي هلون؟ مون ڪين چيو ته گورنمينٽ بس آهي، پر ان کان بهتر حيدرآباد، نواب شاهه ويگن سروس آهي. پاڻ چيائون ته اوهان هلي ويگن تي جاءِ رکو، ته آءُ اچان ٿو. آءٌ ٻاهر نڪري ڪمند جو رس پي، ڪيلا وٺي رڪشي ۾ پناڻ ڪالوني ويگن اڏي تي آيس، ته پاڻ اڳ ۾ پهچي ويا هئا ۽ هڪ ويگن مان لهي رهيا هئا. چيائون ته هن ويگن ۾ ٻن ڄڻن جي جاءِ خالي آهي، پاڻ ٿي ڄڻا آهيون، ان ڪري ٻي ويگن ۾ ٿا ويهون. ٿيون ساٿي ڏوهٽو فاروق به گڏ هو. ان وٽ ٿيلهي نما ننڍي بيگ هٿ ۾ هئي. ٻي ويگن ۾ ويهي فاروق کي چيائون ته، سڀني لاءِ فروٽ وٺي اچ ۽ منهنجو ڪرايو به پاڻ ڏنائون. پاڻ دريءَ کان ٿي ويٺا پر ۾ مون کي ويهاريائون ۽ فاروق منهنجي پاسي ۾ ويٺو. ويگن هلي ته پاڻ مون سان حال احوال اورڻ لڳا. جيڪو احوال سعيدآباد تائين هلندو رهيو. ان جو نچوڙ هيءُ آهي ۽ اهي سڀ ڳالهيون منهنجي رهنمائي لاءِ هيون:

• پاڻ چيائون ته ماڻهو چون ٿا ته وقت ڪونهي جو ڪم ڪجي، ائين نه آهي. رات ڏينهن ۾ چوويهه ڪلاڪ آهن. ڪلاڪ ۾ سٺ منٽ ۽ منٽ ۾ به سٺ سيڪنڊ آهن. اسان جي نوڪريءَ جي ذميداري تمام گهٽي ۽ مصروفيت به آهي، پر پوءِ به ايترو ڪم ڪريون ٿا. اوهان به وقت جو قدر ڪريو ۽ ڪم ڪريو.

• مون کي علمي شوق ڏياريندي چيائون ته ويهو نه، جتي به وڃو ته ڪو پراڻو قبرستان هجي ته اتان جا ڪتبا نوٽ ڪري ڇڏيو، جيتوڻيڪ اهو مقام 1940ع جو هجي، پر سو سوا سال اڳ جو هجي ته بهتر. مون پاڻ اوهان جي تر ۾ مخدوم ساند لڳ خياري جو ڪتبو اتاريو هو، پر وقت ٿورو هو، سڪرنڊ ويجهو اهو تاريخي ماڳ آهي، ان تي تحقيق ڪريو. ڪنهن وٽ ڪو قلمي ڪتاب، خانداني ناياب نسخو هجي، ته ان جو احوال يعني ٻولي، موضوع، صفحا وغيره نوٽ ڪريو.

• مون خود ان سلسلي ۾ سڪرنڊ ويجهو خياري شريف جو ڪتب خانو ڏٺو هو. پير معين الدين خياري وڏو عالم ۽ حڪيم هو. ان جو ڪتب خانو ڏٺو هو. رهائش ٿي ڏينهن پير رفيع الدين خياروي وٽ هئي. ان وقت سونهاري ڪاري هئس، ڏاڍو صالح شخص هو. خوش قسمتيءَ سان مون انهن سڀني قلمي ڪتابن جي لسٽ ناهي هئي. هينئر خبر ناهي انهن خياري وارن ڪتابن جو ڇا ٿيو؟ مون وٽ انهن قلمي ڪتابن لسٽن جو مواد به ڪتاب جيترو آهي.

• اوهان بہ فوٽو گرافي لاءِ ڪئميرا ورتو. تاريخي جاين، مزارن، مدرسن ۽ قلمي ڪتابن جا فوٽو ڪڍي، پاڻ وٽ محفوظ ڪندا وجو. اهو مواد اڳتي هلي سنڌ جي تاريخ بابت ڪم ايندو.

• ٺٽياري جي ويجهو آياسين تہ، چيائون تہ ٺٽياري ۾ بہ مڪلي، ٺٽي، روهڙي، بکر ۽ سيوهڻ وانگر تاريخ دفن ٿيل آهي، پر ڪو ان تاريخ کي اجاگر ڪري. ويجهي دور ۾ پير غلام مجدد سرهندي هتي جو برجستو ۽ لائق انسان هو. خود شاهہ عبداللطيف جي نسبت ڪري هن ماڳ جي وڏي اهميت آهي.

• ڀٽ شاهہ جي سامهون آياسون تہ "هالن جي مخدومن ۽ ڀٽائي" جي باري ۾ ٻڌايائون تہ، "لطائف لطيفي" ۾ جيتري قدر سندن اختلاف آيل آهن، انهن ۾ مبالغو آهي، البت ڪجهہ اختلاف پاڙي جي ڪري هُئن. پاڻ ان ئي دور جي هڪ شاعر جو بيت پڙهي ٻڌايائون، جنهن ۾ اختلاف جو چٽو اظهار هو. اهو بيت ياد نہ رهيو. وڌيڪ چيائون تہ موجوده مخدوم طالب المولىٰ ٻلو لائق ماڻهو آهي. جيڪڏهن پنهنجي سواري هجي ها تہ هينئر ان وٽ بہ هلون ها.

• مون کان پڇيائون تہ غلام محمد خانزئي جو رسالو ڏٺو اٿو؟ مون چيو تہ نہ. پاڻ چيائون تہ اهو رسالو نہ ونجو. آءٌ اوهان کي ڏيندس. اهو بزرگ خانزئي يا پناڻ ٿي سگهي ٿو يا بلوچ. وڌيڪ وضاحت ڪندي چيائون تہ، هڪ ليڪ سعيد آباد کان سنڌو اوپر سرهاري تائين، ٻي ليڪ نواب شاهہ کان قاضي احمد تائين، ٽين ۽ چوٿين ليڪ قاضي احمد کان وايا سڪرنڊ، سعيد آباد تائين. مطلب تہ انهي وچ جو اهو بزرگ آهي. اهو اوهان جو تر آهي. اوهان سندس ڳوٺ ڳولي ٻڌائجو، تہ خانزئي ڪٿي جو هو؟

• منهنجي پڇڻ تي ٻڌايائون تہ، علامہ آءِ آءِ قاضي ۽ ڊاڪٽر دائود پوٽو علم جا پهاڙ ۽ اسان کان سينيئر هئا. باقي اسان، محمد ابراهيم جويو، پير حسام الدين راشدي، مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي ۽ ٻين گڏجي سنڌ جي علمي ادبي ڀلائي لاءِ ڪم ڪيو آهي. سنڌ جي علمي سر زمين ۾ گل ٻوٽا ۽ باغ بوستان پوکيا آهن. جيتوڻيڪ هر گُل جي پنهنجي پنهنجي خوشبوءِ آهي، پر سڀني اهل قلم جي نظر سنڌ جي ڀلائي ۽ علمي آبياري تي آهي.

• ان ڏس ۾ ٻڌايائون تہ پير حسام الدين راشدي کان هڪ سهو ٿي ويو. آءٌ سنڌ يونيورسٽي جو وائيس چانسلر هوس. مون ۽ سيد غلام مصطفيٰ شاهہ ڪوشش ڪري، سنڌ يونيورسٽي لاءِ سندس ڪتب خانو وٺڻ جو خيال ڪيو. بل بہ نهي ويا، پر 25 هزار وڌيڪ تي قاسمي صاحب جي صلاح ۽ پاڻ ڪتاب اسلام آباد وڪڻي ڇڏيائين. سنڌ جي محبت جي تقاضا هئي تہ اهو ناياب املهہ ڪتب خانو هتي سنڌ ۾ هجي ها تہ، سنڌ جي شاگردن کي تمام وڏو علمي نفعو پهچي ها!

• مون کي وصيت ڪيائون تہ ڪنهن بہ ڪم ۾ لالچ نہ ڪجي. الله اجورو ڏيندو ۽ علمي ادبي ڪم جاري رکجي.

• مون سندن مضمونن ۽ مقالن گڏ ڪرڻ جو ذڪر ڪيو، جو اڳ ۾ خطن ذريعي اهو سلسلو زير نظر هو. پاڻ چيائون تہ اوهان ڀلي محنت ڪريو. آءٌ نئين شيءِ ميدان ۾ آڻڻ جي ڪوشش ڪندو آهيان. ڪراچيءَ ۾ ڪنهن عورت شايد منهنجي شخصيت ۽ ادبي خدمتن تي ڪم ڪيو آهي. ان جي خبر بہ مون کي پوءِ پئي آهي. ان ڪري اهيy ڪم پيا ٿيندا. اوهان ڀلي مواد گڏ ڪريو. لکڻ جي ضرورت ڪانهي. مضمون، مقالا فوٽو اسٽيٽ ٿي سگهن ٿا.

• نواب شاهہ جي شاعر الحاج رحيم بخش "قمر" ۽ اديب قريشي حامد علي خانائي لاءِ سلام ڏنائون ۽ چيائون تہ لائق شخص آهن. اهڙن ماڻهن جو قدر ڪونهي. پر انهن ماڻهن جي سخت ضرورت آهي. قمر صاحب کي چئجو تہ پنهنجو رسالو لکندو رهي آخر ڇپائبو ۽ قريشي کي چئجو تہ تاريخي ۽ تحقيقي مقالا لکندو رهي، اها ساهتي ۽ سنڌ جي وڏي خدمت ٿيندي.

سعيد آباد شهر اچڻ وارو هو. ان ڪري مون کي چيائون تہ اوهان مون سان 19 ڊسمبر ڇنڇر ڏينهن حيدرآباد ۾ ملجو. اوهان کي پنهنجا ڪتاب بہ ڏيڪاريندس، پر آهي ڪاباڙي خانو. "معيار سالڪان طريقت" بہ اوهان کي ڏيندس. ڏسڻ چا جو؟ اصل ترجمو ڪريو تہ ڇپرايون.

• آخر ۾ مون کي چيائون تہ آءٌ ايندڙ جمعي 18 ڊسمبر تي سڪرنڊ حمل فقير لغاري جي ميلي تي حاضري ڀرڻ ايندس. سائين امداد محمد شاهہ زور ڀريو آهي. اوهان مون سان اتي ڇو نہ مِلو؟ مون چيو تہ ائين تہ ڏاڍو سٺو. مون حمل فقير تي اچڻ جو وعدو ڪيو.

اوچتو ڊرائيور ويگن کي تکڙي بريڪ هڻي. ذري گهٽ ويگن اڳئين گاڏي کي لڳڻ کان بچي وئي. ان تي سائين ڊاڪٽر بلوچ ويگن ڊرائيور کي هڪل ڪري چيو تہ ٽريفڪ قانون ڪونہ پڙهيو اٿئي ڇا؟ تہ پنهنجي گاڏي اڳئين سواري کان ڪيتري فوٽن تي ڀري هلائڻي آهي. ان تي ڊرائيور شرم سار ٿيو ۽ آئينده اُبهرائي نہ ڪرڻ جو واعدو ڪيائين.

ويگن سعيد آباد شهر ۾ پيٽرول پمپ وٽ پهتي تہ اسان لٿاسون. سائين ڊاڪٽر بلوچ ۽ فاروق کان موڪلائي وري آءٌ ويگن ۾ چڙهيس ۽ سڪرنڊ اچي لٿس. پوءِ ڳوٺ ٻي سواريءَ ۾ ڳوٺ دڙي مگسي پهتس. سائين ڊاڪٽر بلوچ جا ڳڻ ۽ ڳالهيون، علمي شوق ۽ صلاحون هينئين سان هنڊائي، انهن تي عمل ڪرڻ جي ڪوشش ڪندو رهيو آهيان. سندن علمي شوق ڏيارڻ، رهنمائي ۽ صلاح سان مسلسل جدوجهد ڪري پي ايڇ ڊي ڪئي اٿم. پنجويهہ ڪتاب ڇپيا آهن ۽ ڳچ ڪتابن تي ڪم هلندڙ آهي. خاص ڪري ”تاريخ سڪرنڊ“ مڪمل ٿيڻ تي آهي.

آءٌ واعدي موجب 18 ڊسمبر جمعي جي ڏينهن نماز کان پوءِ موٽر سائيڪل تي پنهنجي ڀاءُ دلشير مگسي سان حمل فقير لغاري ويس. آءٌ پهتس تہ سائين ڊاڪٽر بلوچ اسٽال پئي ڏٺا. آءٌ حمل فقير جي مزار تي دعا گهري، سائين بلوچ صاحب سان وڃي مليس. پاڻ ياڪر پائي مليو ۽ چيائين تہ اوهان واعدو پوري ڪري حمل تي آيا، پر مون کان واعدو پورو نہ ٿيو، جو ”معيار سالڪان طريقت“ ڪونہ ڪٺي آيس. مون اچڻ سان اوهان جي جانچ ڪئي ۽ سائين امداد شاهہ کان پڇيو. چڱو ٿيو اوهان آيا. ان کان پوري 4 بجي ادبي مجلس شروع ٿي. تلاوت لاءِ تاج جويي اعلان ڪيو تہ، عبدالرسول قادري اچي تلاوت قرآن پاڪ ڪري. مون سورة والعصر پڙهي. ان کان پوءِ ڏيڍ ڪلاڪ کن سگهڙ ۽ شاعر اديب شعر پڙهندا رهيا. ان دوران نواب شاهہ مان رحيم بخش ”قمر“ بہ آيو. آخر ۾ سائين امداد محمد شاهہ تقرير ڪئي، خاص ڪري حمل فقير تي ترقياتي ڪمن جي حوالي سان.

صدارتي تقرير سائين ڊاڪٽر بلوچ صاحب پوڻين ڇهين بجي ڪئي، تقرير ۾ چيائين تہ: ”حمل فقير تي پهريان اڄ کان 44 سال اڳ شاگرديءَ جي زماني ۾ اچبو هو. حمل شاعر سان گڏ استاد بہ هو ۽ مدرسي ۾ پڙهائيندو هو. جيڪڏهن حمل فقير جو ڪو نئون ڪلام هٿ اچي، تہ ان کي ڇنڊڇاڻ ڪري شايع ڪندس.“ 6 بجي ادبي مجلس پوري ٿي. سائين ڊاڪٽر بلوچ صاحب کان موڪلائي قمر صاحب ۽ اسان رات ڳوٺ دڙي مگسي اچي رهياسون.

20- مسجد روڊ ايف 6/4 اسلام آباد

25 ذوالحج 1405ھ

11 سيپٽيمبر 1985ع

فاضل محترم عبدالرسول قادري بلوچ

وعليڪم السلام ورحمة الله و برڪاته

اوهان جو خط مؤرخہ 11 ذوالحج 1405ھ مليو. پڙهي خوشي ٿي جو اوهان معلومات حاصل ڪري رهيا آهيو ۽ مطالعي ۾ مشغول آهيو. اللّٰهم زِد فزِد!

2. ’لطائف لطيفي‘ جو سنڌي ترجمو ڪريو. ڇپائڻ جي انتظام جي ڪوشش ڪنداسون.

3. جيئن تہ شاهہ صاحب جي سوانح ۽ رسالي تي ڪم ٿي رهيو آهي. انهيءَ ڪري اميد تہ ”معيار سالڪان طريقت“ جو عڪس مون وٽ پهچي ويندو ۽ اوهان ڏانهن بہ موڪليندس. مون ’لطيف ڊائجسٽ‘ مئي- جون وارو نہ ڏٺو آهي جو ملڪ کان ٻاهر هوس. ان کي حاصل ڪرڻ جي ڪوشش ڪندس.

4. مخدوم محمد هاشم بابت ڪتاب لکڻ تي مبارڪ هجي. اهو تمام ضروري آهي تہ مخدوم صاحب جا تصنيف ڪيل گهڻي ۾ گهڻا ڪتاب ڏسو تہ، جيئن سوانح بابت وڌيڪ مواد حاصل ٿي سگهي. هڪ ٻلو اميد تہ مخدوم صاحب جي تصنيفن بابت ڏيندا. (اوهان جي ڏنل بابن جي فهرست ۾ موجود آهي.) ”اتحاف الاڪابر“ ۽ ٻيا ڪتاب اهم آهن. اميد تہ ”بذل القوة في

حوادث سِني النبوه“ جو مقدمو (سائين مخدوم امير احمد صاحب مرحوم جو لکيل) اوهان پڙهيو هوندو، وڌيڪ صلاح آئنده.

5. ڪتب خاني قائم ڪرڻ جي مبارڪ هجي. حاضر مون وٽ ڪي وڌيڪ ڪتاب پيل هوندا تہ موڪليندس، پر اهو ڪم حيدرآباد وڃڻ بعد ٿيندو.

مخلص

نبي بخش عفي عنه

[سائين ڊاڪٽر بلوچ جي شاهہ ڀٽائي سان وڏي محبت هئي. پاڻ عبدالحسين ”سانگي“ جو فارسي ڪتاب ”لطائف لطيفي“ ايڊٽ ڪري ڇپرايائون. مون کي ان جي سنڌي ترجمي ڪرڻ لاءِ تاڪيد ڪيو اٿن. اهو ترجمو سندن مقدمي سان ڇپيو ۽ ڀٽ شاهہ جي ميلي تي 1986ع ۾ ان جو افتتاح ٿيو. علي شير ”قانع ٺٽوي“ جو فارسي ڪتاب ”معيار سالڪان طريقت“ برٽش ميوزم لنڊن ۾ هو. ان جي عڪس ملڻ جو ٻڌايو اٿن. مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ ڪتاب لکڻ لاءِ طريقہ ڪار ۽ ماخذن جي نشاندهي ڪئي اٿن. سندن صلاح سان مون لائبريري سيٽ ڪري سهڻي نموني ٺاهي تہ ان تي مبارڪ ڏني اٿن.]

اسلام آباد

22 جمادي الاول 1408هہ

13 جنوري 1987ع

عزيزم عبدالرسول

السلام عليڪم

اوهان جو خط مؤرخہ 18 جمادي الاول پهتو، احوال معلوم ٿيو. اوهان رجسٽرار سنڌ يونيورسٽي ڏي ليٽر لکو تہ، مون کي Ph.D ۾ داخلا جا بہ فارم موڪليو جو آءٌ داخل ٿيڻ چاهيان ٿو. ڪو واقف هجي تہ اهو بہ اوهان لاءِ فارم وٺي سگهي ٿو.

آءٌ انشاء الله 1 تاريخ ۽ 2 تاريخ فيبروري جي حيدرآباد هوندس اتي ملندا تہ وڌيڪ صلاح ڪنداسون.

مون اوهان جي لاءِ مير علي شير قانع جي ڪتاب جي فوٽو ڪاپي بہ هٿ ڪئي آهي ۽ اوهان جي حوالي ڪندس.

اميد تہ بخير و عافيت هوندا.

مخلص

نبي بخش عفي عنه

[مون کي روبرو Ph.D لاءِ همٿائي ان جي داخلا لاءِ طريقيڪار لکيو اٿن. منهنجي مهربانن ڊاڪٽر محمد قاسم سومري ۽ ڊاڪٽر غلام محمد لاکي يونيورسٽي مان فارم وٺي ڇڏيا. آءٌ ڪين حيدرآباد مليس فارم صحيح ڪري شايد مسٽر فاروقي ڏين هو، ان کي چيائون. ”معيار سالڪان“ بابت يادگيري ڪئي اٿن.“

علامہ آءِ. آءِ قاضي چيئر

سنڌ يونيورسٽي اولڊ ڪئمپس حيدرآباد

05-03-1991

مخدوم محمد هاشم“ بابت پي ايچ. ڊي ڊگري لاءِ ڪم

اوهان جو خط مؤرخہ 22 جنوري 1991ع مليو احوال ٿيو. پي ايچ ڊي ۾ داخلا وارو ليٽر رڪارڊ تي رکيو ويو آهي. وڌيڪ هدايتن وٺڻ لاءِ ڄڌهن اچو 12 بجي جي وچ ۾ مِلو. اميد تہ اوهان پنهنجو ڪم پوري محنت ۽ تحقيق سان ڪري رهيا آهيو.

نبي بخش

[سندن شوق ڏيارڻ ۽ مهرباني سان Ph.D ۾ داخلا ٿي وئي. سنڌ يونيورسٽي اهڙو اجازت نامي جو ليٽر مون ڏي سڪرنڊ موڪليو ۽ گائيڊ جي حيثيت ۾ ڪين بہ ليٽر مليو. ان بابت آگاهہ ڪري تحقيق ڪرڻ لاءِ تاڪيد ڪيو اٿن. وڌيڪ رهنمائي لاءِ وقت بوقت حيدرآباد ۾ ملڻ جو وقت مقرر ڪيو اٿن.]

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ

12. سنڌ يونيورسٽي (اولڊ ڪئمپس)

حيدرآباد سنڌ 27-05-1999

محترم ڊاڪٽر عبدالرسول قادري سلمه الله

السلام عليڪم ورحمة الله و برڪاته

اوهان جو خط پهتو ۽ اوهان جي علمي ذوق ۽ ڪوشش جو تفصيل معلوم ٿيو. اللهم زِد فَزِد!

ڪتاب ’بيان العارفين‘ ملفوظات شاهہ عبدالڪريم (فارسي) جا بہ قلمي نسخا دستياب ٿيا آهن. مقصد آهي تہ انهن ٻنهي کي سامهون رکي صحيح متن

قائم ڪري، ان جو سنڌي ترجمو ڪجي. منهنجي آڏو وري بہ اوهان جو نالو آهي. ترجمي لاءِ ۽ متن لاءِ چئن مهينن جو مدو تجويز ڪيل آهي ۽ پندرهن هزار رپيا معاوضو طئي ڪيل آهي. سنڌي بيت البت پڙهڻ ہر ڏکيا آهن، انهن جي درستگي آءٌ ڪندس. جيڪڏهن هن ڪم ۾ دلچسپي هجي تہ اطلاع ڏيندا. اميد تہ بخير و عافيت هوندا.

مخلص

نبي بخش

نوٽ: "اسان جو ڳوٺ جعفر خان لغاري" اوهان جي لاءِ هٿ ڪري رکيو اٿم. ذرا ضخيم ۽ قيمتي ڪتاب آهي. پوسٽ ۾ هيٺ مٿي ٿي سگهي ٿو. ڪنهن کي چوندا تہ هتان هٿو هٿ وٺي وڃي يا جڏهن اوهان ايندا تڏهن پاڻ کڻي ويندا.

نبي بخش

[جيئن تہ مون فارسي ۾ ڪتاب ترجما ڪيا ۽ اهي ڇپيا هئا. جيئن: لطائف لطيفي، تحفة الطاهرين، رشف الزلال، حاصل النهج، منشور الوصيت ۽ تحفة المسلمين، اها ڪين خبر هئي. تنهن ڪري شاه ڪريم جي فارسي ملفوظات جي متن ۽ ترجمي لاءِ لکيو اٿن.

سنڌن ابتدائي آتم ڪهاڻي "اسان جو ڳوٺ" ڪتاب هٿو هٿ ڏيڻ لاءِ چيو اٿن.]

ڊاڪٽر اين. اي بلوچ

علام قاضي چيئر سنڌ يونيورسٽي

اولڊ ڪئمپس حيدرآباد سنڌ

15-04-2005

عزيزم ڊاڪٽر عبدالرسول قادري، سلمه الله

وعليڪم السلام ورحمة الله و برڪاته

اوهان جو خط مؤرخ 29 صفر 1426ھ/9- اپريل 2005ع مليو، ڪتاب بہ پهتا. اوهان يادگيري ڪئي، جنهن لاءِ مهرباني.

مخدوم سرور نوح تي لکيل اوهان جو ڪتاب ڏٺم، تہ اهو اوهان منهنجي نالي منسوب ڪيو آهي ۽ پڻ پيش لفظ ۾ پيارا الفاظ آندا آهن. اها اوهان جي قلب جي وسعت ۽ علمي بصيرت آهي، آءٌ ممنون آهيان.

2. مزيد ڪاپيون جيئن اوهان چيو آهي تيئن مظهرالحق صديقي صاحب ۽ ڊاڪٽر عبدالغفار سومري کي پهچائبيون.

3. تذڪره ۽ حديقه جا مبيضہ موڪلي ڏيو. اهي بورڊ طرفان شايع ٿيندا. اهڙو فيصلو ٿيل آهي.

اميد تہ اوهان بخير عافيت هوندا. صحت جو گهڻو خيال رکندا. مون کي بہ عارضو آهي ۽ درا (؟) ڪرڻ ۾ غفلت پئي ٿئي!

مخلص

نبي بخش

[مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ جي سوانح ۽ علمي خدمتن بابت سندن رهنمائي ۾ پي ايچ ڊي بابت لکيل تحقيقي ڪتاب سنڌي ادبي بورڊ ڄام شوري طرفان ڇپيو تہ، سندن ۽ دوستن لاءِ خدمت ۾ ڪاپيون موڪليم ۽ علمي احسان مندي طور اهو ڪتاب سندن نالي منسوب بہ ڪيم، تہ پاڻ ان کي منهنجي قلبي وسعت ۽ علمي بصيرت ڄاڻائي ممنون ٿي شڪر گذاري ۽ مظهرالحق صديقي ۽ ڊاڪٽر عبدالغفار سومري کي بہ ڪاپيون موڪلڻ لاءِ خط لکيو اٿن.

سنڌ جي صوفين بابت ڪتاب "تذڪرة المراد" عربي قلمي ۽ حديقة الاولياء فارسي (مرتب: سيد حسام الدين راشدي) ڪتابن جو سنڌي ترجمو ڪرڻ لاءِ مون کي چيو هئائون. انهن پنهي مترجم: ڪتابن کي سنڌي ادبي بورڊ طرفان ڇپائيءَ لاءِ منظور ڪرائي اطلاع ڏنو اٿن. جڏهن ادبي بورڊ پئي ڪتاب ڇپيا تہ همت افزائي لاءِ خط ۾ لکيائون تہ: "مون کي دلي خوشي آهي جو اوهان پنهنجو علمي ادبي ڪم نهايت سهڻي نموني سان ڪري رهيا آهيو. اوهان سٺو ترجمو ڪيو آهي. مبارڪ باد!"

مقصد تہ سندن خوشبودار خطن ۾ علم و ادب بابت رهنمائي، همت افزائي ۽ پيغام عمل سمايل آهي.]

بابر منير قاضي

سنڌ سان محبت ڪندڙ انسان: ڊاڪٽر بلوچ

سنڌ سان سچي محبت ڪندڙ انسانن مان هڪ سچو انسان ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ بہ هڪ آهي، جنهن ڏينهن رات هڪ ڪري سنڌ جي علم و ادب، تاريخ، ثقافت، جاگرافي، لطيفيات ۽ لوڪ ادب تي تمام گهڻي اڻٿڪ محنت ڪري پاڻ کي سنڌ جو سچو سپوت ثابت ڪري ڏيکاريو ۽ اڄ اسين ڪيس سنڌ جو نامور اديب، مؤرخ، محقق ۽ تاريخدان، دانشور، لوڪ ادب ۽ لطيفيات جو ڄاڻو ۽ تعليمي ماهر طور ڪيس ڄاڻون ۽ سڃاڻون ٿا.

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ 30 صفر المظفر 1336ھ/16 ڊسمبر 1917ع تي علي محمد لغاريءَ جي گهر ۾ ڳوٺ جعفر خان لغاري تعلقي سنجهوري ضلعي سانگهڙ ۾ ڄائو. اهو ڳوٺ سندس وڏن جو ٻہ سؤ سال کن اڳ جو آباد ڪيل آهي. سندس وڏا اصل ديري غازي خان جا هئا. ننڍڙو نبي بخش خان اڃا ڇهن- ستن مهينن جو مس هو تہ سندن والد گذاري ويو. ان وقت سندن والد جي عمر 25 سال کن هئي. سندس والد جي وصيت مطابق ننڍڙي نبي بخش جي تعليم ۽ تربيت سندس چاچي ولي محمد خان لغاريءَ جي زير نگراني ۾ ٿي. ان کان سواءِ سندس ڏاڏي ۽ ناني بہ اهم ڪردار ادا ڪيو.

1924ع ۾ ننڍڙي نبي بخش کي ڪيس پرائمري اسڪول ڳوٺ پليو خان ۾ داخل ڪيو ويو، ان بعد ڪيس 1929ع ۾ نوشهري فيروز جي مدرسي هاءِ اسڪول ۾ داخل ڪرايو ويو. 1932ع ۾ جڏهن پاڻ اڃا چوٿين درجي انگريزي ۾ هو تہ عربي لاءِ قرعہ فال مخدوم امير احمد جنهن تحفة الڪرام، تاريخ معصومي ۽ چچ نامي جو سنڌي ترجمو ڪيو هو، تي پيو. ڊاڪٽر بلوچ ٽہ ماهي مهراڻ جي "سوانح نمبر" ۾ لکي ٿو تہ:

"اها اسان جي خوشقسمتي هئي، جو مخدوم موصوف جهڙو لائق استاد اسان کي مليو، جنهن عربي ٻوليءَ لاءِ اسان ۾ هڪ خاص ذوق پيدا ڪيو. انهيءَ ابتدائي ذوق جي ئي برڪت هئي، جو ايم.اي تائين راقم عربي جي تعليم ورتي." (ص245).

هن مدرسي مان هن 1935ع ۾ مئٽرڪ جو امتحان پهرين نمبر سان پاس ڪيو. ان بعد ڊي جي سنڌ ڪاليج ڪراچيءَ ۾ انٽر آرٽس ۾ داخلا ورتائون، ليڪن بعد ۾ بهاءُ الدين ڪاليج جهونا ڳڙهہ ۾ داخلا ورتائون. انٽر ۾ بہ نمايان پوزيشن حاصل ڪرڻ کان پوءِ ساڳئي ڪاليج مان بي. اي آنرس 1941ع ۾ فرسٽ ڪلاس ۾ پاس ڪيائون ۽ بمبئي يونيورسٽيءَ ۾ ٽيون نمبر آيا. 1943ع ۾ علي ڳڙهہ مسلم يونيورسٽيءَ مان ايم. اي (عربي) فرسٽ ڊويزن ۾ پاس ڪري سڄي يونيورسٽيءَ ۾ اول پوزيشن حاصل ڪيائون. ان کان پوءِ ايل.ايل.بي پڻ فرسٽ ڊويزن ۾ پاس ڪري سنڌ آيا. سنڌ مسلم ڪاليج ڪراچيءَ ۾ ڪجهہ وقت پڙهائڻ شروع ڪيائون.

16 آگسٽ 1946ع ۾ غير ملڪي، اسڪالر شپ تحت آمريڪا ويا، جتي پهرين ايم.اي تعليم ۽ پوءِ تعليم جي ئي شعبي ۾ پي ايچ.ڊيءَ جي ڊگري ورتائون. Ph.D لاءِ سندس موضوع هو:

"A Programme of Teacher Education for the new state of Pakistan."

ڊاڪٽريٽ جي ڊگري ملڻ کان پوءِ کين پاڪستان طرفان اقوام متحده ۾ نوڪري جي آڇ ٿي، جيڪا قبول ڪيائون، ليڪن پوءِ وزير تعليم جي طرفان وڏن آفيسرن ڪيس نااهل قرار ڏئي نوڪريءَ کان جواب ڏنائون. ڪتاب (سڄڻ ساريندي". ص 189 فوٽ نوٽ).

هن مان اهو ثابت ٿيو ته ڊاڪٽر بلوچ اها نوڪري نڪرائي نه هئي. جيئن ڪيترن ئي ڪتابن ۾ لکيل آهي ته ڊاڪٽر صاحب اها نوڪري نڪرائي هئي. بهرحال وطن واپس اچڻ بعد کين هڪ سال تائين بيروزگار رهڻو پيو. اهو هڪ سال پاڻ گهر ۾ ماٺ ڪري نه ويٺا، بلڪ سنڌ جي مطالعتي دوري تي نڪري پيا، جتي سنڌ جا تاريخي ماڳ مڪان ۽ آثار قديمه ڏٺائون، ثقافتي رنگ ڏٺائون، ماڻهن سان علمي ۽ ادبي ڪچهريون ڪري لوڪ ادب جي صنفن جون روايتون قلمبند ڪيائون. ان سفر ۾ پاڻ سنڌ پوري جهاڳي وڃي بلوچستان کان نڪتا. سندس اهو سفر 1949ع کان 1950ع تائين رهيو. سيپٽمبر 1950ع ۾ کيس مرڪزي حڪومت جي محڪمه داخلا جي شعبي اطلاعات ۽ نشريات ۾ "او.ايس.ڊي" (O.S.D) مقرر ڪيو ويو، جتي اڳتي هلي مرڪزي پبلڪ سروس ڪميشن کين ڪلاس وَن ۾ چونڊيو. ان بعد کين مرڪزي حڪومت پاڪستان طرفان مشرق وسطيٰ ۾ "تعلقات ۽ اطلاعات عامه" لاءِ مقرر ڪيو. اتي ڪجهه وقت خدمتون انجام ڏيڻ کان پوءِ 1951ع ۾ علامه آءِ آءِ قاضي صاحب جي چوڻ تي اتان استعيفا ڏئي سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ تعليم جي شعبي جو پروفيسر مقرر ٿيو، جتي پوءِ ڊائريڪٽر ۽ پوءِ ڊين فيڪلٽي مقرر ٿيو.

17 جنوري 1973ع ۾ بلوچ صاحب کي سنڌ يونيورسٽيءَ جو وائيس چانسلر مقرر ڪيو ويو، جتي پاڻ 2 آگسٽ 1973ع تائين رهيا، ليڪن ڪجهه مهينن بعد کين ٻيهر 6 ڊسمبر 1973ع ۾ سنڌ يونيورسٽيءَ جو وائيس چانسلر مقرر ڪيو ويو، جتان پوءِ وزيراعظم شهيد ذوالفقار علي ڀٽي جي چوڻ تي 22 جنوري 1976ع تي استعفيٰ ڏئي ساڻس گڏ اسلام آباد ويو، جتي کين وفاقي سيڪريٽري تعليم مقرر ڪيو ويو، جتي پاڻ آگسٽ 1977ع تائين ڪم ڪيائين. ان عرصي ۾ کيس فيڊرل پي ڪميشن (Federal Pay Commission) جو ميمبر ٿي رهيو. ڪجهه عرصي کان پوءِ کين ريويو بورڊ جو ميمبر ۽ بعد ۾ پهرين جولاءِ 1979ع ۾ کين ڊائريڪٽر، انسٽيٽيوٽ آف هسٽاريڪل اينڊ ڪلچرل ريسرچ اسلام آباد مقرر ڪيو ويو. هن عهدي دوران کين بين الاقوامي اسلامي يونيورسٽي ٺاهڻ جو حڪم مليو، جنهن جي جڙي راس ٿيڻ کان پوءِ کين ئي 22 نومبر 1980ع ۾ هن يونيورسٽيءَ جو باني وائيس چانسلر مقرر ڪيو ويو. انهيءَ عرصي دوران پاڻ تاريخي ۽ ثقافتي تحقيق جي قومي ڪميشن جو چيئرمين به رهيو. آڪٽوبر 1979ع کان 1982ع تائين پاڻ هن ڪميشن جي نئين تشڪيل ۾ ڊائريڪٽر به رهيو.

آگسٽ 1983ع ۾ ڊاڪٽر صاحب کي نيشنل هجره ڪائونسل جو ايڊوائيزر مقرر ڪيو ويو. هن اداري ۾ رهندي ڊاڪٽر صاحب هڪ وڏي رٿا "The Great Books of Islamic Civilization" تيار ڪئي، ته جيئن چونڊيل اصل ڪتابن جا حواشيءَ سان شايع ڪرايا وڃن. انهن Great Books جي چونڊ لاءِ پاڻ پنهنجن دوستن جهڙوڪ: ڊاڪٽر احمد حسن داني، حڪيم محمد سعيد، ڊاڪٽر حميد الله ۽ ٻيا قابلِ ذڪر آهن، کان مدد ورتائون. انهن هڪ سؤ چونڊ ڪتابن جا تفصيلي تعارف ڊاڪٽر بلوچ انگريزي ۾ لکيا، جيڪي 1989ع ۾ ساڳي اداري پاران "The Great Books of Islamic Civilization" 1989ع نالي سان شايع ٿيو.

1989ع ۾ ڊاڪٽر صاحب کي حڪومت جي تبديليءَ ڪري هجره ڪائونسل جي صلاحڪار جي عهدي تان هٽايو ويو. اهڙي طرح ڊاڪٽر صاحب پنهنجي ايامڪاري (1983ع-1989ع) ۾ چار ڪتاب ڇپرائي پڌرا ڪيا، ڇهن جي ڇپائي پوري ڪيائون ۽ نون ٻين تي ڪم ڪري فائينل ڪيائون، جيڪي پوءِ پيرزادي صاحب جي دور ۾ شايع ٿيا. ان بعد ڊاڪٽر صاحب اسلام آباد کان موڪلائي حيدرآباد ۾ سڪونت اختيار ڪئي ۽ لکڻ پڙهڻ ۽ تحقيقي ڪم کي لڳي ويا. ان ئي سال ڊاڪٽر صاحب، شاهه جي رسالي جي جامع اسڪيم تحت پهريون جلد شايع ڪرايو.

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ انهن سرڪاري عهدن کان علاوه مختلف علمي، ادبي، تاريخي ۽

ثقافتي ادارن ۽ انجمنن ۾ پڻ بطور ميمبر اهم خدمتون سر انجام ڏنيون. سڀ کان اڳ پاڻ "شاهه لطيف يادگار ڪميٽي" جيڪا هينئر ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز جي نالي سان مشهور آهي، جو 1951ع ۾ ميمبر مقرر ٿيو، جنهن ۾ اڳتي هلي اعزازي سيڪريٽري جي عهدي تائين پهتا. ان يادگار ڪميٽيءَ جي طرفان ٿيندڙ شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ جي ساليانيءَ ميلي ۽ ان ميلي جي موقعي تي ٿيندڙ ادبي ڪانفرنس جا منتظم به رهيا. هن ميلي خاص طور تي ميلي جي مناسبت سان ٿيندڙ ادبي ڪانفرنس ۽ موسيقيءَ جي محفل کي اوج تي رسايائون. ان ميلي ۾ سنڌ جي گمنام فنڪارن، ڳائڻن ۽ وڄتن کي وقت بوقت متعارف ڪرايائون، جن اڳتي هلي سنڌي سنگيت جي تاريخ ۾ وڏو نالو ڪڍيو. ڊاڪٽر صاحب هن اداري پاران هر سال ميلي ۾ پيش ٿيندڙ مقالن ۽ مضمونن کي سهيڙي مخزن جي صورت ۾ شايع ڪندا هئا، جهڙوڪ: ياد لطيف (1953ع ۽ 1954ع)، يادگار لطيف (1955ع کان 1959ع)، لطيفي سالگرهه مخزن (1960ع کان 1970ع تائين) وغيره.

1985ع ۾ جڏهن "لطيف يادگار ڪميٽي" جو نالو مٽائي "ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز" رکيو ويو، تڏهن ڊاڪٽر صاحب کي هن اداري جو اعزازي سيڪريٽري مقرر ڪيو ويو. ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي ڪوشش سان اديبن، عالمن، شاعرن ۽ راڳين لاءِ نه صرف ريسٽ هائوس تعمير ٿيو، بلڪ روڊ، مارڪيٽون، جلسه گاهه، لائبريري ۽ ميوزيم جون عمارتون، هالا جي هنرمند ڪاشيگرن کان سرون جوڙائي، تعمير ڪرايون ويون. اهي مڙئي عمارتون 1961ع تائين نهي راس ٿيون.

1966ع ۾ ڊاڪٽر بلوچ صاحب بحيثيت اعزازي سيڪريٽري، ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز آڏو هيءَ تجويز پيش ڪئي ته "شاهه لطيف جي هر سالگرهه جشن جي موقعي تي شاهه صاحب جي فن ۽ فڪر، ٻولي ۽ شاعريءَ جي خاص موضوعن ۽ رسالي جي سيني سرن مان هرهڪ تي عالمانه بحث مباحثي خاطر "مڪالمو" منعقد ڪيو وڃي ۽ پوءِ اهي ڪتابي صورت ۾ شايع ڪرايا وڃن." ڪاميٽيءَ اها تجويز منظور ڪئي ۽ اهڙيءَ طرح اهو سلسلو 1967ع کان شروع ڪري 1977ع تائين پورو ڪيو ويو. انهن يارنهن سالن ۾ يارنهن ئي ڪتابي سلسلا نڪتا جهڙوڪ: شاهه جي ڪلام ۾ اسلامي اقدار (1967ع)، شاهه جي ڪلام ۾ انساني اخلاق ۽ ڪردار (1968ع)، شاهه- سنڌي ٻوليءَ جو معمار (1969ع)، سُرڪلياڻ جو مطالعو (1970ع)، سُر جمن جو مطالعو (1971ع)، سُر ڪنڀات جو مطالعو (1972ع)، سُر سريراڳ جو مطالعو (1973ع)، سُر ساموندي جو مطالعو (1974ع)، سُر سهڻي جو مطالعو (1975ع)، سُر سسئي آبري جو مطالعو (1976ع) ۽ سُر معذوري جو مطالعو (1977ع).

ڊاڪٽر بلوچ ساڳي سال ئي ڪاميٽيءَ کان ٻي رٿا به منظور ڪرائي ته شاهه لطيف جي سوانح، رسالي، پيغام ۽ فڪر متعلق جديد سائنسي انداز ۾ تحقيق ۽ تدوين لاءِ اُپاءَ ورتا وڃن. ڪاميٽيءَ سندن اها رٿ به منظور ڪئي ۽ کين ئي اها رٿا سونپي. ڊاڪٽر صاحب ان سلسلي ۾ پهريان قلمي ۽ ڇاپي رسالا هٿ ڪيا ۽ انهن مان ڪيترائي رسالا شايع ڪرايائون، جيئن ته برٽش ميوزيم لنڊن وارو قلمي رسالو 1969ع ۾ شايع ڪرايائون، 1974ع ۾ 'سُرڪلياڻ' سان شروع ٿيندڙ ٽن اڳاٽن قلمي رسالن کي ڀيٽي شايع ڪيو ۽ 1977ع ۾ 'سُر سسئي' سان شروع ٿيندڙ ڏهن قلمي رسالن جي ڀيٽ سان هڪ رسالو شايع ڪرايائون. ان کان علاوه شاهه لطيف جي سوانح تي مشتمل مير عبدالحسين سانگيءَ جو فارسي ڪتاب "لطائف لطيفي" ايڊٽ ڪري 1967ع ۾ شايع ڪرايائون. 1972ع ۾ وري مرزا قليچ بيگ جو اڻ لڀ ۽ ناياب ڪتاب "احوال شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ" ۽ پنهنجو تصنيف ڪيل ڪتاب "شاهه جي رسالي جا سر چشما" شايع ڪرايائون. 1974ع ۾ وري پنهنجو ڪتاب "شاهه جي رسالي جي ترتيب" شايع ڪرايائون.

انهيءَ متين رٿا جي ٻئي ۽ آخري مرحلي مطابق ڊاڪٽر بلوچ صاحب کي "شاهه جي رسالي" جي جامع ۽ مستند معياري متن، ان جي سمجهاڻي ۽ تشريح کي مڪمل ڪرڻو هو. انهيءَ سلسلي ۾ پاڻ سنه 1980ع کان وٺي جدوجهد شروع ڪيائون ۽ 1999ع تائين ڏهه جلد، چاليهه قلمي ۽ ڇپيل شايع ٿيل رسالن جي مدد سان شايع ڪرايائون.

1951ع ۾ ئي ڪين سنڌي ادبي بورڊ جو ميمبر به چونڊيو ويو. هن عرصي ۾ پاڻ بورڊ ڪان هيءَ تجويز منظور ڪرائي ته سنڌ جي تاريخ جا ٽي ڪتاب 1. فتح نامہ سنڌ المعروف چچ نامو 2. تاريخ معصومي ۽ 3. تحفة الڪرام کي فارسي زبان مان ترجمو ڪري ضروري تصحيح، حواشي ۽ مقدمي سان ترجمو ڪرايا وڃن." بورڊ سندن اها تجويز منظور ڪئي ۽ ترجمي جو ڪم مخدوم امير احمد حوالي ٿيو ۽ تصحيح، حواشي ۽ تفصيلي مقدمي جي ذميداري ڪين سونپي وئي، جيڪي اڳتي هلي هڪ ٻئي پٺيان شايع ڪيا ويا.

ساڳي بورڊ جي ميٽنگ ۾ "جامع سنڌي لغات" جي ذميواري به ڊاڪٽر بلوچ صاحب حوالي ڪئي وئي ۽ ڪين ٽن سالن جو مختصر عرصو به متعين ڪري ڏنو ويو. ڊاڪٽر صاحب ڊسمبر 1951ع ڪان هن ڪم کي لڳا. هن لغت جي تياريءَ لاءِ هڪ مرڪزي آفيس سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ علامہ آءِ. آءِ. قاضي صاحب وائيس چانسلر جي مهربانيءَ سان قائم ٿي ملي. ان ڪان علاوه تعلقيوار ڪارڪن به مقرر ڪيا ويا، جن جي محنت ۽ ڪوشش سان ڊاڪٽر باوچ صاحب هيءَ لغت ٽن سالن جي عرصي ۾ مڪمل ڪري ورتي، ليڪن پوءِ ان ۾ ايتريون رنڊڪون وڌيون ويون جو ان لغت جو پهريون جلد 1960ع ۾، ۽ آخري پنجون جلد 1988ع ۾ شايع ٿيا.

1954ع ۾ جڏهن سنڌي ادبي بورڊ جي نئين سر تشڪيل ڪئي وئي، تڏهن به ڪين ميمبر طور مقرر ڪيو ويو. وري مارچ 1955ع ۾ بورڊ جي نئين تشڪيل ۾ ڪين سنڌ يونيورسٽيءَ جي نمائش ۽ طور بورڊ جو ميمبر چونڊيو ويو. 1956ع ۾ ڊاڪٽر بلوچ صاحب، سنڌي ادبي بورڊ جي ميمبرن اڳيان "لوڪ ادب اسڪيم" پيش ڪئي، جيڪا يڪدم منظور ڪئي وئي ۽ ان جي نگراني ۽ تڪميل به سندن حوالي ڪئي وئي. ڊاڪٽر صاحب هن رٿا تي جنوري 1957ع ۾ لوڪ ادب جي سهيڙڻ جو ڪم شروع ڪيو. لوڪ ادب جي رٿا جي مرڪزي آفيس به سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ "سنڌي لغات" ۾ قائم ڪئي وئي، جتي الڳ اسٽاف مقرر ڪيو ويو ۽ پڻ تعلقي وار ڪارڪن به مقرر ڪيا ويا ته ذيل هدايتن موجب ٻهراڙين مان مواد گڏ ڪري موڪلين. مرڪزي آفيس ۾ مقرر اسٽاف، ٻهراڙين مان آيل مواد ۽ ڪتابن مان اتاريل مواد کي هدايتن موجب ورڇي ورهائي، سوڌي سنواري ۽ پيٽي صاف ڪري ڇپڻ لائق بنايو ۽ ان سڄي ڪم جي نگراني ۽ رهنمائي ڊاڪٽر بلوچ صاحب پاڻ ڪندو هو. نہ صرف اهو بلڪ ڊاڪٽر صاحب پاڻ به واهڻ ۽ ڳوٺن ۾ وڃي سگهڙن ۽ راوين سان ملاقاتون/ ڪچهريون ڪري مواد هٿ ڪيو. ٻن سالن جي اڻٿڪ محنت ۽ ڪوشش ڪان پوءِ هن اسڪيم جو پهريون ڪتاب "مداحون ۽ مناجاتون" 1960ع ۾ شايع ڪيو ويو.

جيتوڻيڪ هن اسڪيم جي منظوريءَ وقت چاليهہ ڪتابن جي سهيڙڻ لاءِ بورڊ ڪان پنجن سالن جو مدو مليو هو، ليڪن ڊاڪٽر بلوچ صاحب ۽ سندس ساٿين کي هن اسڪيم کي پورو ڪرڻ لاءِ ڇٽيهہ سال لڳي ويا. ان جو ڪارڻ اهو ٻڌايو وڃي ٿو تہ مواد جي سهيڙڻ لاءِ پنجن سالن جو مدو تمام گهٽ هو. ان ڪان علاوه ٻيو ڪارڻ ڪتابن جي ڇپائي به هو، جيڪا ڪيترن ئي سالن تائين التوا جو شڪار رهي. جس هجي مخدوم طالب المولىٰ مرحوم کي جنهن ذاتي دلچسپي وٺي اهي رنڊڪون دور ڪيون.

ڊاڪٽر بلوچ صاحب ان عرصي دوران نہ ماهي مهراڻ جو سوانح نمبر (1957ع) پڻ ايڊٽ ڪيو. پاڻ، بورڊ جو سيپٽمبر 1961ع، 1968ع ۽ 1984ع ۾ پڻ ميمبر رهيو.

بلوچ صاحب، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي جي بانيڪارن مان پڻ آهي. 1962ع ڪان ئي ڪين سنڌالاجي جي صلاحڪار ڪميٽيءَ جو ميمبر مقرر ڪيو ويو. هيءُ ادارو پهرين سنڌي اڪيڊميءَ جي نالي سان قائم ٿيو هو ۽ پوءِ ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي ئي صلاح سان هن اداري جو نالو مٽائي "انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي" رکيو ويو. اداري جي اعزازي ڊائريڪٽر محمد حنيف صديقي جي وفات بعد 22 اپريل 1972ع ڪان 19 مئي 1972ع تائين ڪين سنڌالاجيءَ جو انچارج ڊائريڪٽر مقرر ڪيو ويو. ان ڪان پوءِ جڏهن پاڻ سنڌ يونيورسٽيءَ جو وائيس چانسلر (17 جولاءِ 1973ع) مقرر ٿيا، تڏهن ڪين هن اداري جي سرپرستي به ملي. جنوري 1976ع تائين پاڻ اها ذميداري نڀاهي. ڊاڪٽر

صاحب ئي هن اداري کي نئين عمارت ۾ منتقل ڪيو ۽ سنڌي مخزن "علمي آئينو" ۽ انگريزي جرنل "Sindhological Studies" جاري ڪيو ۽ پڻ اداري طرفان ڪيترائي ڪتاب ڇپرائي پڌرا ڪيائون. ان ۾ قائم ميوزيم لاءِ وڏي محنت ۽ جاکوڙ ڪان پوءِ مختلف ماڳن تان هٿ آيل شيون جمع ڪري بهترين ميوزيم قائم ڪيائون.

انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجيءَ کي سنڌ يونيورسٽيءَ کان ڌار ڪرڻ جون به ڪيتريون ئي ڪوششون ٿيون، ليڪن ڊاڪٽر صاحب جي ڏاهپ ان کي جدا ڪرڻ کان روڪيو. اها سندن اداري سان محبت ۽ خلوص جي ڪري ئي ممڪن هو.

جنوري 1990ع ۾ ڊاڪٽر صاحب سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ قائم "علامه آءِ آءِ قاضي چيئر" جو اعزازي ڊائريڪٽر مقرر ڪيو ويو. هڪ سال پوءِ جڏهن 29 جنوري 1991ع تي سنڌ اسيمبليءَ پاران "سنڌي ٻوليءَ جي سکيا، سڌاري، ترقي ۽ ان جو استعمال وڌائڻ وارو ترميمي بل پاس ڪري" سنڌي لئنگئيج اٿارٽي" قائم ڪئي وئي، تڏهن ان جو ڊاڪٽر بلوچ کي پهريون چيئرمن مقرر ڪيو ويو. بلوچ صاحب ان وقت باوجود 74 سالن جي پنهنجي همت، ڪوشش، جدوجهد، جانفشاني، لگن ۽ ڏانوَ سان اداري کي مضبوط ۽ مستحڪم ڪيو. اداري پاران ڪيترائي نادر ناياب ۽ اڻ لڀ ڪتاب شايع ڪرايائون، ليڪن مارچ 1994ع ۾ پاڻ هن عهدي تان استعفيٰ ڏنائون.

ڊاڪٽر بلوچ صاحب ايترين مصروفيتن باوجود ڏيڍ سؤ ڪتاب لکيا، اهي ڪتاب سنڌي، اردو، فارسي، عربي ۽ انگريزيءَ ۾ آهن، انهن ڪتابن مان اڪثر ايڊٽ ۽ ترتيب ڏنل آهن. هن هيٺ سندن ڇپيل ڪتابن جي فهرست ڏجي ٿي:

(الف) سنڌي:

1.ڳاهه (تنقيد- 1946ع) 2. بيلاين جا ٻول (لوڪ ادب- 1951ع) 3. ڪليات حمل (مرتب- 1952ع) 4. ياد لطيف (1953ع) 5. تاريخ معصومي (ايڊٽ- 1953ع) 6. چچ نامو (ايڊٽ- 1954ع) 7. ياد لطيف (1954ع) 8. يادگار لطيف (1955ع) 9. يادگار لطيف (1956ع) 10. يادگار لطيف (1957ع) 11. تحفة الڪرام (ايڊٽ- 1957ع) 12. حيدرآباد (تحقيق- 1958ع) 13. يادگار لطيف (1958ع) 14. لاڪو ڦلاڻي (تحقيق- 1958ع) 15. ڪل سنڌي ادبي ڪانفرنس (مرتب- 1958ع) 16. مداحون ۽ مناجاتون (لوڪ ادب- 1959ع) 17. يادگار لطيف (1959ع) 18. سنڌي- اردو لغت (1959ع) 19. لطيف سالگره مخزن (1960ع) 20. اردو- سنڌي لغت (1960ع) 21. جامع سنڌي لغات (جلد 1-1960ع) 22. مناقبا (لوڪ ادب- 1960ع) 23. معجزا (لوڪ ادب- 1960ع) 24. ٿيهه اکريون (جلد 1-1960ع) 25. سنڌي لوڪ ڪهاڻيون (جلد1-1960ع) 26. لطيف سالگره مخزن (1961ع) 27. سنڌي نصاب (1961ع) 28. مولود (لوڪ ادب- 1961ع) 29. ٿيهه اکريون (جلد2-1961ع) 30. هفتا، ڏينهن، راتيون ۽ مهينا (لوڪ ادب- 1961ع)31. واقعاتي بيت (لوڪ ادب- 1961ع 32. مناظرا (لوڪ ادب- 1961ع) 33. سنڌي لوڪ ڪهاڻيون (لوڪ ادب جلد 4- 1961ع) 34. لطيف سالگرهه مخزن (1962ع) 35.سنڌي لوڪ ڪهاڻيون (لوڪ ادب جلد 5-1962ع) 36. سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ (لسانيات- 1962ع) 37. ميين شاهه عنايت جو ڪلام (مرتب- 1963ع) 38. ڳيچ (لوڪ ادب- 1963ع) 39. سنڌي لوڪ ڪهاڻيون (جلد2-1963ع) 40. لطيف سالگرهه مخزن (1963ع) 41. سنڌي لوڪ ڪهاڻيون (جلد3- 1963ع) 42. سنڌ جا عشقيه داستان- مشهور سنڌي قصا- 1 (لوڪ ادب 1964ع) 43. مشهور سنڌي قصا- باهريان قصا ۽ عشقيه داستان (لوڪ ادب- 1964ع) 44. لطيف سالگرهه مخزن (1964ع) 45. سنڌي لوڪ ڪهاڻيون (جلد6- 1964ع) 46. سنڌي لوڪ ڪهاڻيون (جلد7- 1964ع) 47. تاريخ ظاهري ايڊٽ (1964ع) 48. پروليون، ڏٺون، معمائون ۽ ٻول (لوڪ ادب- 1965ع) 49. لوڪ گيت (لوڪ ادب- 1965ع) 50. لطيف سالگرهه مخزن (1965ع) 51. خليفي صاحب جو رسالو (مرتب 1966ع) 52. لطيف سالگرهه مخزن (1967ع) 53. ڪلام فقير نواب ولي محمد لغاري (مرتب 1986ع) 54. لطيف سالگرهه مخزن (1986ع) 55. سپ رنگ (موسيقيات- 1986ع) 56. شاهه لطف الله قادريءَ جو ڪلام (مرتب 1968ع) 57. شاهه جي ڪلام ۾ انساني اخلاق ۽ ڪردار (لطيفيات- 1968ع) 58. ڳچهارتون (لوڪ ادب- 1969ع) 59 لطيف سالگرهه مخزن (1967ع) 60. ٽڙ جا بيت (لوڪ ادب- 1969ع) 61. عشقيه داستان- ڍول مارو (لوڪ ادب- 1969) 62. مورڙو

منگرمچ (لوڪ ادب- 1969ع) 63. ڪليات سانگي (مرتب- 1969ع) 64. شاهه جو رسالو (برٽش ميوزم وارو- 1969ع) 65. شاهه عبداللطيف- سنڌي ٻوليءَ جو معمار (مرتب- 1969ع) 66. شاهه جي ڪلام ۾ اسلامي اقدار (مرتب- 1969ع) 67. مصلح المفتاح- دائري وارن جي سنڌي (ايڊٽ- 1970ع) 68. لطيف سالگرهه مخزن (1970ع) 69. ڏور (لوڪ ادب- 1970ع) 70. سُرڪلياڻ جو مطالعو (مرتب- 1970ع) 71. شاهه جو رسالو (مرتب- 1970ع) 72. بيت (لوڪ ادب- 1971ع) 73. مشهور سنڌي قصا- عشقيه داستان -3- ليلان چنيسر (لوڪ ادب- 1971ع) 74. سر جمن جو مطالعو (مرتب- 1971ع) 75. تعليم ڇا جي لاءِ (نصاب — 1972ع) 76. احوال شاهه عبداللطيف ڀٽائي (ايڊٽ- 1972ع) 77. شاهه شريف ڀاڏائيءَ جو رسالو (مرتب- 1972ع) 78. شاهه جي رسالي جا سر چشما (تحقيق- 1972ع) 79. سُرڪنيات جو مطالعو (مرتب- 1972ع) 80. سهڻي ميهار ۽ نوري ڄام تماچي (لوڪ ادب- 1972ع) 81. سُر سريراڳ جو مطالعو (مرتب- 1973ع) 82. شاهه جي رسالي جي ترتيب (تحقيق- 1974ع) 83. شاهه جو رسالو (مرتب- 1974ع) 84. سُر ساموندي جو مطالعو (مرتب- 1974ع) 85. سُر سهڻي جو مطالعو (مرتب- 1975ع) 86. مومل راڻو (لوڪ ادب- 1975ع) 87. دودو چنيسر (لوڪ ادب- جلد 1- 1976ع) 88. سسئي پنهون (لوڪ ادب- 1976ع) 89. عمر مارئي (لوڪ ادب- 1976ع) 90. سورٺ راءِ ڏياچ ۽ هير رانجهو (لوڪ ادب- 1976ع) 91. سُر سسئي آبري جو مطالعو (مرتب- 1976ع) 92. دودو چينسر (جلد 2- 1977ع) 93. سُر معذوري جو مطالعو (مرتب- 1977ع) 94. شاهه جو رسالو (مرتب- 1977ع) 95. سنڌي موسيقي جي مختصر تاريخ (تحقيق- 1978ع) 96. رسمون، رواج، سونّ ۽ ساڻ (لوڪ ادب- 1978ع) 97. سومرن جو دور (لوڪ ادب- [illegible]ع) 98. سنڌي ٻولي ۽ ادب جي مختصر تاريخ (تحقيق- [illegible]ع) 99. جمع سنڌي لغات (جلد-2-1981ع) [illegible] (مرتب- [illegible]ع) 101. جامع سنڌي لغات [illegible] 102. جنگ نامو (لوڪ ادب- 1984ع) 103. جامع سنڌي لغات (جلد- [illegible]ع) 104. رسالو غلام محمد [illegible] جو (مرتب- [illegible]ع) 105. قافيون (لوڪ ادب- [illegible]ع) 106. سنڌي سينگار شاعري (لوڪ

ادب- 1986ع) 107. قافيون (لوڪ ادب- جلد2- 1987ع) 108. شاهه جو رسالو (مرتب- 1987ع) 109 جامع سنڌي لغات (جلد5- 1988ع) 110. شاهه جو رسالو (جلد1- 1989ع) 111. قافيون (جلد3- 1990ع) 112. رمضان واڍي جو راڳ (ايڊٽ- 1990ع) 113. شاهه عبداللطيف (مضامين- مرتب: ڊاڪٽر بشير احمد شاد- 1990ع) 114. سنڌي ٻولي ۽ ادب جي مختصر تاريخ (نئين سر وڌايل- 1990ع) 115. سنڌي هنر شاعري (لوڪ ادب- 1991ع) 116 فهرست (لوڪ ادب جي- 1991ع) 117. شاهه جو رسالو (جلد2- 1992ع) 118. سنڌي صورتخطي ۽ خطاطي جو مطالعو (تحقيق 1992ع) 119. سنڌ جي ميڇي- مڻي جي ميڇيءَ جو مطالعو (تحقيق- 1993ع) 120. انڊين ڪانٽريڪٽ ائڪٽ (1993ع) 121. هرگينو (1993ع) 122. سنڌي ٻوليءَ جو منظوم آڳاٽو ذخيرو (تحقيق- 1993ع) 124. شاهه جو رسالو (جلد3- 1994ع) 125. سنڌ جي ميڇي- ڪاري جي ميڇي (تحقيق- 1995ع) 126. شاهه جو رسالو (جلد6- 1995ع) 127. جواهر لغات سنڌي اڪيچار (مرتب- 1996ع) 128. شاهه جو رسالو (جلد10- 1996ع) 129. شاهه جو رسالو (جلد4- 1997ع) 130. شاهه جو رسالو (جلد5- 1997ع) 131. هڪ جلدي سنڌي لغت (مرتب- 1998ع) 132. شاهه جو رسالو (جلد 8 ۽ 9- 1999ع) 133. منهنجو ڳوٺ جعفر خان لغاري (تحقيق- 1999ع) 134. قاضي قاضن جو ڪلام (مرتب- 1999ع) 135. رهاڻ هيرن ڪاڻ (جلد1- 2000ع) 136. رهاڻ هيرن ڪاڻ (جلد2- 2001ع) 137. رهاڻ هيرن ڪاڻ (جلد3- 2002ع) 138. روشني (شاهه جي رسالي جي لغت- مرتب- 2002ع) 139. رهاڻ هيرن ڪاڻ (جلد4- 2003ع) 140. رهاڻ هيرن ڪاڻ (جلد5- 2003ع) 141. رهاڻ هيرن ڪاڻ (جلد6- 2004ع) 142. رهاڻ هيرن ڪاڻ (جلد7-6 2006ع) 143. رهاڻ هيرن ڪاڻ (جلد8- 2008ع).

(ب) فارسي ڪتاب:

1. لب تاريخ سنڌ (ايڊٽ- 1959ع) 2. ديوان غلام (ايڊٽ- 1959ع) 3. تاريخ طاهري (ايڊٽ- 1964ع) 4. لطائف لطيفي (ايڊٽ- 1967ع) 5. حاصل النهج (ايڊٽ- 1969ع) 6. بيگلار نامه (ايڊٽ- 1971ع) 7. فتح نامه (ايڊٽ- 1980ع) 8. باقيات از احوال ڪلهوڙا (ايڊٽ- 1996ع) 9. تاريخ بلوچي (ايڊٽ- 1996ع).

(ث) عربي ڪتاب:

1. ديوان ابي عطا (ايڊٽ- 1961ع) 2. غرة الزيجات (ايڊٽ- 1962ع).

(ج) اردو ڪتاب:

1. سنڌ ۾ اردو شاعري (1970ع) 2. ديوان صابر (ايڊٽ- 1984ع) 3. مولانا آزاد سبحاني (تحقيق- 1990ع) 4. ديوان ماتم (1994ع) 5. طلبہ اور تعليم.

(ح) انگريزي ڪتاب:

1. Sindh To day (1951) 2. Musical Instruments of Lower Valley of Sindh (1966) 3. The Traditional Arts & Crafts of Hyderabad Region (1966) 4. Spanish can to Jondo and its origin in Sindhi Music (1968) 5. Nah-al-Tallum (1969) 6. Folk Music of Mehran Valley (1970) 7. Education in Sindh before the British of Conquest & the education policies of British Govt. (1971) 8. The Education Policy (1972) 9. Historical Development of Music in Sindh (1973) 10. The Great Books of Islamic Civilization (1989) 11. Lands of Pakistan (1995) 12. Advent of Islamic Indonesia (1986) 13. Sindhi Script & Orthography (1995) 14. Sindh- Studies Historical (2002) 15. Sindh Studies Cultural (2002).

مٿين ڪتابن کان علاوه ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ڪيترائي سنڌي، اردو، فارسي ۽ انگريزي زبانن ۾ مضمون ۽ مقالا لکيا، جيڪي مختلف اخبارن ۽ رسالن ۾ شايع ٿيا. ضرورت آهي ته انهن تاريخي، ثقافتي، جاگرافيائي ۽ لسانياتي مضمونن ۽ مقالن کي سهيڙي مرتب ڪري شايع ڪرايا وڃن.

ڊاڪٽر صاحب جي مٿي ذڪر ڪيل خدمتن جي مڃتا ۽ اعتراف ۾ ڪيترائي انعام ۽ اعزاز مليا. سڀ کان پهرين ڊاڪٽر صاحب کي حڪومت پاڪستان پاران ”تمغء پاڪستان“، 1968ع ۾ ”ستاره قائداعظم“، 1979ع ۾ ”تمغء حسن ڪارڪردگي“ (Pride of Performance)، ”اعزاز ڪمال“ 1991ع ۾ ۽ 2001ع ۾ ”ستاره امتياز“ جهڙا اعزاز ۽ انعام مليا. ان کان علاوه ڪيس مختلف علمي، ادبي ۽ ثقافتي ادارن پاران مڃتا ۽ نقد انعام ۽ شيلڊز مليون.

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ 6 اپريل 2011ع تي حيدرآباد جي سنڌي مسلم سوسائٽيءَ ۾ پنهنجي نياڻي (جاني) جي گهر ۾ دل جي دوري پوڻ سبب وفات ڪري ويو. انا الله وانا اليہ راجعون سندس عمر 94 سال هئي. سندن وصيت مطابق سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ سندن محسن ۽ همدرد، گائيڊ ڪنڌ ۽ روشني ڏيندڙ علامہ آءِ آءِ قاضي جي مزار پرسان مٽي ماءُ حوالي ڪيو ويو. دٽي در دعا آهي ته سندن صغيره ۽ ڪبيره گناهہ معاف ٿين ۽ جنت ۾ جاءِ ملين ۽ سندن پونيئرن کي صبر و جيل عطا ٿئي. (آمين)

حوالا:

1. ڊاڪٽر بلوچ- هڪ مطالعو- ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو. ڇاپو پهريون 1998ع.
2. سنڌي ادب جي تاريخ جو جديد مطالعو- مختيار احمد ملاح- ڇاپو پهريون- 2006ع.
3. سنڌي ٻوليءَ جا محقق- هدايت پريم.
4. ڊاڪٽر بلوچ: هڪ مثالي عالم- تاج جويو.
5. لوڪ ادب سلسلي جي مختلف ڪتابن جا مهاڳ.
6. سنڌي موسيقيءَ جي تاريخ- ڊاڪٽر بلوچ- ڇاپو ٻيو 2003ع.
7. Source Material on Sindh (1977) by M.H. Panhwar.
8. ٽه ماهي مهراڻ جا مختلف پرچا.
9. ماهوار نئين زندگي حيدرآباد جا مختلف پرچا.
10. ماهوار پيغام ڪراچيءَ جا مختلف پرچا.
11. چيل سنڌي ڪتابن جي ببليوگرافي (1947ع ۽ 1973ع) تائين. ڇاپو اول 1976ع).
12. سچڻ سارينڌي (خطن جومجموعو) ڇاپو اول- 2005ع.
13. ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، شخصيت اور فن- محمد ارشد شيخ. اڪادمي ادبيات پاڪستان- اسلام آباد، ڇاپو پهريون- 2007ع.

امداد حسيني

سنڌي ٻوليءَ جو عظيم اتهاسڪار

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ هڪ گهڻ پاسائين شخصيت جو مالڪ هو. بلوچ صاحب سنڌي ٻوليءَ تي به ڪم ڪيو، ته لغت تي به ڪم ڪيو آهي. لوڪ-ڪلاسيڪل اتهاس (شاعريءَ توڙي نثر) تي به لکيو آهي ته سنڌي سنگيت تي به لکيو اٿس. سنڌي شاعريءَ جي سريلي صنف ڪافيءَ تي ٽي ضخيم جلد ڏئي ڇڪو آهي، ته پاڻ شاعري به ڪئي اٿس. روايتي دؤر جي هڪ وڏي شاعر مير عبدالحسين "سانگيءَ" جو ڪليات به سهيڙيو اٿس، ته انهن سڀني ڪتابن تي پاڻ عاليشان مهاڳ پڻ لکيا اٿس.

حضرت شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ جي ڪلام ۽ سوانح تي ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جيڪو ڪم ڪيو آهي، انهيءَ جو سنڌي ادب ۾ هڪ الڳ ۽ اعليٰ درجو آهي.

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ لکڻ کي عبادت ۽ رياضت جو رتبو عطا ڪيو آهي ۽ هن پنهنجي ڪم جي آڌار تي سنڌي ٻوليءَ جي هڪ عظيم اتهاسڪار جو مرتبو ماڻيو آهي. ان ڪارڻ ئي اڄ سنڌ جي هن عظيم سپوت کي خراج عقيدت پيش ڪندي اسين فخر محسوس ٿا ڪريون. هتي مان صرف ڊڪشنري/ لغت آفيس جي حوالي سان ڪجهه ساروڻيون پيش ڪرڻ چاهيان ٿو.

تڏهن مان سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ پڙهندو هئس ۽ تن ڏينهن دوران ڊڪشنري آفيس ۾ پارٽ ٽائيم جاب پڻ ڪئي هئم. مون کي اها چڱيءَ طرح سڌ نه هئي ته هڪ ڪمري واريءَ انهيءَ ڊڪشنري آفيس ۾ ڪيل ڪم جو تجربو آئيندي مون کي ڪيڏو نه ڪم اچڻ وارو هو!

انهيءَ ڪمري ۾، قطار سان، آمهون سامهون ٽيبلون رکيل هونديون هيون ۽ انهن ٽيبلن جي ٻنهي پاسن ڪرسيون رکيل هونديون هيون، جيڪي ڀت سان لڳل هونديون هيون. آمهون سامهون رکيل ٽيبلن وچان، هڪ ماڻهوءَ جي لنگهڻ جيتري وٿي ڇڏيل هوندي هئي. ٽيبلن تي ڪتابن، ڪارڊن، ڪاغرن جا ڍڳ پيل هوندا هئا.

شيخ محمد اسماعيل انهيءَ آفيس جو انچارج هو، سڀني ڪارڪنن جو ڪم ورهايل هوندو هو. لغت ۽ لوڪ ساهت... لغت ۾ وري مختلف اکر/ لفظ، لوڪ ساهت ۾ ڪهاڻيون، آکاڻيون، ڳالهيون، داستان، ڳيچ، گيت، ڳجهارتون، ڪهاڻين ۾ وري ڀڃ ڀڃ موضوع، لوڪ گيتن ۾ مختلف صنفون. صبح شام ڪم ٿيندو هو ۽ انهيءَ سڄي ڪم جو نگران ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ هوندو هو.

ڊڪشنري آفيس ۾ لوڪ ادب رتا ۾ جيڪي ڪارڪن مون کي ياد آهن، اهي هي آهن: شيخ محمد اسماعيل، ڊاڪٽر اسدالله شاهه "بيخود" حسيني، ممتاز مرزا، طالب لوهار، محمد يعقوب ميمڻ، ولي محمد طاهرزادو، شبير هاتف...

ڊڪشنري آفيس ۾ جيڪو به اجورو ملندو هو، اهو ڪم ڪرڻ جو اجورو هوندو هو، نه ڪي ڪم نه ڪرڻ جو! ان ڪري اهميت وري به ڪم جي هئي ۽ اهو ڪم اڄ سڀني جي سامهون آهي. يقيناً لوڪ ساهت جي انهيءَ عاليشان عمارت جي اڏاوت ۾ ڊڪشنري آفيس جي سڀني ڪارڪنن جي محنت شامل هئي، پر ان سان گڏوگڏ انهن سون هزارن ڪارڪنن جي محنت پڻ شامل هئي، جيڪي سنڌ جي ڪنڊڪڙڇ ۾ پکڙيل هئا، جن لاءِ ڪو به اجورو نه هو! ڀلا پنهنجي گهر اڏڻ جو به ڪو اجورو هوندو آهي ڇا!

ڇپيل ڪتابن مان مواد کڻڻ کان سواءِ، سڄيءَ سنڌ مان جيڪو به مواد هو، اهو ڇانٽي ٿيندو هو. پوءِ لاڳاپيل ٽيبل/ ڪارڪن تائين پهچندو هو، جتي ان جي پڙهڻي سان گڏوگڏ ان ۾ درستيون به ٿينديون هيون. مختلف روايتن جي ڀيٽ ٿيندي هئي، ائين پهريون اسڪرپٽ تيار ٿيندو هو. شيخ محمد اسماعيل ان کي چيڪ ڪندو هو ۽ پوءِ ڊاڪٽر صاحب جي آڏو رکندو هو. ڊاڪٽر صاحب ان کي پهرئين کان آخري لفظ تائين ڏسندو هو، ويچار ونيندو هو، هدايتون ڏيندو هو ۽ ان پٺاندڙ پريس ڪاپي تيار ٿي، پريس ۾ هلي ويندي هئي.

اهو مواد جنهن وٽان به آيل هوندو هو، فوٽ نوٽ ۾ ٿنهن جو نالو درج ڪيو ويندو هو. ان ريت هڪ ٿي

ڪهاڻيءَ، گيت يا داستان جون مختلف روايتون ڪم اينديون هيون ته اهي به ڏنيون وينديون هيون ۽ سيني راوين جا نالا به ڏنا ويندا هئا. آيل مواد جي ڇنڊ ڇاڻ/ سوڌ سنوار جو ڪم جنهن به ڪارڪن جي ڀلي هوندو هو، ان جو نالو پريس ڪاپي تيار ڪندڙ جي حيثيت سان ڏنو ويندو هو ۽ ڇپجڻ کان پوءِ ڪيس ان ڪتاب جي هڪ ڪاپي پڻ ڏني ويندي هئي، ۽ اهو ان لاءِ ساري ڄمار ياد رهڻ وارو هڪ اعزاز هوندو هو. جڏهن ته مون کي ذاتي تجربو آهي ته ٻين شخصن/ ادارن جي پهرئين اکر کان آخري اکر تائين، مسودن کي پڙهيو ۽ سنواريو هوندم، پر انهن ۾ منهنجو نالو نه ڏنو ويو هوندو! ان ڏس ۾ مان هتي صرف "ڪيڏونٽا" جو مثال ڏيڻ چاهيندس. سحر، "هوا جي سامهون" جي اپياس ۾ صفحي 17 تي لکي ٿي:

"ان ريت گيت ڪيڏونٽا جو نه رڳو نالو هن جو ڏنل آهي، پر ان جا سمورا معياري ترجما امداد جا ئي ڪيل آهن."

انهيءَ لکڻ مان منهنجي مراد صرف اها آهي ته تحرير جي پيشي سان وابسته فردن لاءِ ايمانداري بنيادي شرط آهي ۽ ڊاڪٽر نبي بخش خان پنهنجي هر ڪارڪن جي پورهئي جو قدر ڪيو ۽ ان جي محنت کي مانُ ڏنو.

"لوڪ ادب رٿا" هيٺ هڪ ڪتاب "مناظرا" به ڇپيو هو، جنهن جي مخالفت ۾ ڪراچيءَ جي هفتيوار اخبار "Sunday Times" ۾ مسلسل هڪ ليک اچڻ لڳو هو. نيت اهائي هئي ته "مناظرا" تي بندش وجهرائجي. انهيءَ ليک کي بنياد بنائي، ڪراچيءَ جي ڪمشنر وٽ هڪ ڪيس پڻ داخل ڪيو ويو هو، جيڪو اٺ سال هليو ۽ فيصلو ڊاڪٽر صاحب جي حق ۾ ٿيو. ان ڏس ۾ اچرج جي ڳالهه اها آهي ته پروفيسر غلام حسين جلباڻيءَ، جنهن کي ساڄي ڌر جو سمجهيو ويندو هو، "مناظرا" جي مخالفت ۾ شاهدي ڏني ۽ محمد عثمان ڏيپلائيءَ، جنهن کي کاٻيءَ ڌر جو سمجهيو ويندو هو، "مناظرا" جي حق ۾ شاهدي ڏني. ڊاڪٽر صاحب آخري ڏينهن تائين ڏيپلائي صاحب جا ان ڏس ۾ ڳڻ ڳاتا. ڏيپلائي صاحب پاڻ مون کي ٻڌايو هو ته هن "مناظرا" جي بچاءَ ۾ مذهبي ڪتاب جا حوالا ڏنا هئا.

جيتوڻيڪ مون جتي به نوڪري ڪئي آهي، اتي سنڌي ٻوليءَ، ادب ۽ ثقافت سان ئي منهنجو واسطو رهيو آهي، پر منهنجي پوري ڪيريئر ۾ ڊڪشنري آفيس اهو واحد ادارو هو، جتي جي نوڪريءَ کي مون ڪڏهن به نوڪري نه سمجهيو. اتي سڀئي ڪارڪن ٻوليءَ، ادب ۽ ڪلچر جا ڄاڻو ۽ ان کي محفوظ ڪرڻ جي جذبن سان سرشار هئا.

ڊڪشنري آفيس ۾ ڪم هلندي جڏهن به ولي محمد طاهر زادو پنهنجي مخصوص انداز ۾ ڪلندو هو، تڏهن سڀ ڏانهس متوجهه ٿي ويندا هئا. پوءِ ڪونه ڪو ٽوٽڪو ٻڌائيندو هو، ته هڪ ڳڏيل ٽهڪ ٻرندو هو. ڪڏهن وري شيخ صاحب چوڳو وجهندو هو ته "ابا هو ڇا پيو ٻڌائيں!" ۽ ائين ڪڏهن لفظن جي صورتخطيءَ/ معنيٰ بابت خيالن جي ڏي وٺ ٿيندي هئي، ته ڪڏهن ٽوٽڪا، نقل نقير، ٻهاڪا ۽ چوڻيون پيش ٿينديون هيون. ڊاڪٽر صاحب پوري وقت تي آفيس ۾ ايندو هو ۽ پنهنجي ڪرسيءَ تي اچي ويهندو هو، جيڪا شيخ صاحب جي ٽيبل جي ساڄي پاسي رکيل هوندي هئي. ڊاڪٽر صاحب جي موجودگيءَ سان ڪارڪنن ۾ اُتساهه پرجي ويندو هو.

1992ع ۾ جڏهن مون کي سنڌي ادبي بورڊ جو سيڪريٽري ڪري رکيو ويو هو، تڏهن خبر پئي ته "لوڪ ادب رٿا" بند ٿي چڪي هئي. جڏهن ته ان وقت به "لوڪ ادب رٿا" هيٺ ڪجهه اهم عنوان تياريءَ جي مختلف مرحلن ۾ هئا، جيئن "چوڻيون". هاڻي اهو ڪتاب ڪهڙي مرحلي ۾ آهي، ان جي مون کي ڪا خبر ناهي!

سنڌ جو لوڪ ادب سنڌي عوام جو قومي ورثو ته آهي ئي، پر اهو عالمي سطح تي پوري انسانيت جو ورثو آهي. سنڌ جي لوڪ ادب جو دنيا جي لوڪ ادب ۾ ڪهڙو مقام آهي؟ سنڌ جا لوڪ گيت، سر توڙي موضوع جي لحاظ کان، دنيا جي لوڪ گيتن ۾ ڪهڙي اهميت رکن ٿا؟ دودي- چنيسر جي وير گاٿا جو عالمي رزميہ شاعريءَ ۾ ڪهڙو درجو آهي؟ اهي سڀ سوال، جواب طلب آهن ۽ انهن جا جواب لهڻ گهرجن، مثلاً: ڪجهه ڪهاڻيون/ آکاڻيون اهڙيون آهن، جيڪي ٻين ٻولين ۾ به آهن، اهي سنڌ کان سفر ڪري ٻاهر پهچيون، يا ٻاهران سفر ڪري سنڌ ۾ آيون! انهن سوالن جا جواب اسين تڏهن ئي لهي سگهنداسين، جڏهن اسين خود پنهنجي قومي ورثي بابت سچيت هونداسين.

سنڌ تي ڌڻي تعاليٰ جو اهو خاص ڪرم آهي، جو ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ اسان جي ڀڪي پيو، جن سنڌ جي قومي ورثي کي محفوظ ڪري، ان کي ضايع ٿيڻ کان بچايو. ◙

پروفيسر سليم ميمڻ

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ_ سنڌ جو ليجنڊ

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ويهين ۽ ايڪهين صديءَ جو اهو مايا ناز ڏاهو، محقق، ماهر ۽ اديب هو، جنهن جو مثال سندس همعصرن ۾ ملڻ محال آهي. پاڻ هڪ ئي وقت ستن ٻولين: سنڌي، انگريزي، اردو، بلوچي، فارسي، عربي ۽ سرائڪيءَ تي دسترس رکندا هئا ۽ سواءِ بلوچيءَ جي باقي ٻولين ۾ سندس عالماڻي تحقيق ۽ تاليف جو انگ سؤ ڪان به مٿي آهي. جڏهن ته عالماڻي ۽ محققاڻي مقالن جو انگ ان ڪان به وڌيڪ آهي. سندس تصنيفن ڪي مواد، مقدار ۽ معيار جي لحاظ ڪان پرکجي ته ننڍي کنڊ توڙي يورپ ۾ ڪير به سندس معيار ۽ مقدار کي برميچي نه ٿو سگهي. اهو ته هڪ اندازو ۽ ڪاٿو آهي پر مان سمجهان ٿو ته ان ڏس ۾ کوجنا ڪرڻ جي سخت گهرج آهي.

ڊاڪٽر صاحب ڪنهن هڪ شيءِ تائين پاڻ کي محدود نه رکيو. بلڪ هڪ ئي وقت لوڪ ادب، تاريخ، لغت، لسانيات، لطيفيات، موسيقي ۽ تعليم جي شعبي ۾ ڏينهن رات تحقيق ۽ تاليف جي وسيلي سنڌي ٻولي ۽ ادب کي مالامال ڪيو آهي. حقيقت ۾ ڏٺو وڃي ته هو فقط سنڌي ٻوليءَ جو ئي عالم نه هو، پر وقت ۽ حالتن کين ۽ سندس علمي ۽ کوجنائي پورهئي کي فقط سنڌ تائين محدود ڪري ڇڏيو آهي. سنڌي ٻوليءَ ۾ گهڻ رخي شعبن ۾ ان ڪان اڳ مرزا قليچ بيگ پنهنجي، جاکوڙ وسيلي ادب جي مختلف صنفن سان گڏوگڏ سماجي علمن: لسانيات، صرف و نحو ۽ طبعي سائنس ۾ سنڌي ٻولي ۽ ادب کي مالامال ڪيو. مرزا صاحب 457 ڪتاب تيار ڪري سنڌ واسين کي ڏنا، پر بدقسمتي آهي هن قوم جي، جو ايڏي وڏي عالم جي ايڏي وڏي پورهئي کي مڪمل طور عام ماڻهن تائين نه آڻي سگهي آهي. اها اسان جي بيحسيءَ جي انتها آهي. ڪراچي يونيورسٽيءَ پاران ڪوٺايل ادبي ريفرنس ۾ ادي مهتاب راشدي، سنڌي قوم جي نبض تي هٿ رکندي چيو هو ته: اسان کي اجا اهو احساس ئي ڪونه ٿيو آهي ته اسان ڇا وڃايو آهي. اها حقيقت آهي ۽ اسان اجا ان ڏک ۽ اذيت مان لنگهي رهيا آهيون جنهن ۾ اسان کي تڪليف جو احساس به ڪونهي، ڇڻ ته بيهوشيءَ جي عالم ۾ آهيون. تڪليف ۽ ڏک جو اندازو ۽ احساس ان ڪيفيت مان ٻاهر نڪرڻ تي ئي معلوم ٿيندو.

ڊاڪٽر بلوچ صاحب جنهن ڏينهن گذاري ويو، مون سنڌي ادب جي هڪ وڏي اديب کي فون ڪري، اها ڏکوئيندڙ خبر ڏني ۽ بعد ۾ ٻڌايم ته شام جو پنجين وڳي جنازي نماز آهي. سائين فرمايو: لالا منهنجو سائنس ڪو تعاق نه هو، مان وڃي ڇا ڪندس؟ جي نبي بخش بلوچ صاحب جو سنڌي ادب ۽ اديبن سان تعلق نه هو ته ڪنهن سان هو؟ ڪراچي يونيورسٽيءَ جي شاهه عبداللطيف چيئر پاران آرٽس ڪائونسل ڪراچيءَ ۾ ڪوٺايل هڪ ريفرنس جي حوالي سان هڪ مهربان دوست کي عرض ڪيم ته ڊاڪٽر صاحب لطيفيات جي حوالي سان جيڪو علمي پورهيو ڪيو آهي، ان تي ڪجهه لکي اچو. سائين فرمايو: ”منهنجو ته ان تي سائنس سخت اختلاف آهي.“ مون کين عرض ڪيو ته ان اختلاف تي اچي ڳالهايو.

سائين جن جي مهرباني، سائين جن آيا ۽ ڊاڪٽر صاحب لطيفيات جي حوالي سان جيڪي خدمتون سرانجام ڏنيون، ان تي تمام سٺو ڳالهايو.

حقيقت اها آهي ته سنڌي عالمن ۽ اديبن ۾ جيڪا نظرياتي ورهاست ٿيل آهي، ان موجب ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو تعلق ساڄي پاسي واري ڌر سان هو. جڏهن ته سنڌي اديبن ۽ عالمن جي گهڻائي کاٻي ڌر يا ترقي پسند سوچ رکندڙ آهي، اهڙي ريت ڊاڪٽر صاحب ان لڏي يا فڪر جي اديبن سان لاڳاپيل رهيو، جيڪي مذهبي لاڙن يا قدرن جي پذيرائي ڪندڙ هئا.

ڊاڪٽر صاحب جي شخصيت ۽ علمي پورهئي جو تجزيو ڪيو وڃي ته اڪثر پورهئي ۾ ان جو اظهار نه ٿو ملي. ڊاڪٽر صاحب ادب کي ادب ۽ علم کي علم سمجهي پنهنجي قابليت ۽ صلاحيت آهر ان تي عالمانو ڪم ڪيو. ڊاڪٽر صاحب تي ان حوالي سان تنقيدون به ٿينديون رهيون، پر ڊاڪٽر صاحب جي اها سوچ رهي ته پاڻ ڪڏهن به ڪنهن کي يا ڪنهن تنقيد جو جواب ڪونه ڏنائون ۽ خاموشيءَ سان پنهنجو ڪردار ادا ڪندا رهيا.

ڊاڪٽر صاحب جنهن دؤر ۾ علم ۽ ادب جي دنيا ۾ قدم رکيو، اهو ترقي پسنديءَ جو دؤر هو، گهڻائي اديبن ۽ عالمن جي ان سوچ جي حامي هئي. جڏهن ته ڪجهه ساڃي ڌر جا پوئلڳ به هئا، جن ۾ ڊاڪٽر صاحب به شامل هو، پر ڊاڪٽر صاحب ڪڏهن به ڪنهن تڪراري معاملي ۾ نه پيو ۽ پنهنجو ڪردار اڻ ڌريو ٿي ادا ڪندو رهيو. لطيفيات ۽ ٻوليءَ جي بڻ بنياد بابت سندس نظرين ۽ ڪيل ڪم تي مٿس تنقيد به ٿي ۽ اختلاف به رهيو، پر اهو ادبي، علمي ۽ ڪوجنائي ڪم آهي، جنهن لاءِ هر عالم پنهنجي تجربي، مشاهدي ۽ علمي حيثيت آڌار ڪا راءِ قائم ڪري ٿو.

ڊاڪٽر صاحب جي علمي پورهئي تي گفتگو ڪان اڳ آءٌ سندس شخصيت تي ڪجهه روشني وجهندس.

مون پنهنجي ننڍپڻ ۾ ڊاڪٽر صاحب جي شخصيت جو ويجهو ۽ گهرو اڀياس ڪيو هو، هڪ ٻار جي حيثيت ۾ مون ڪين جيئن ڏٺو تيئن اوهان آڏو پيش ڪرڻ چاهيندس.

هي احوال آهي 1956ع کان 1965ع واري دؤر جو. ان وقت 1956ع ۾ منهنجي عمر 6 سال هئي، ان کان اڳ جون ڳالهيون ياد نه اٿم، پر 1956ع کان اڳتي جون ڳالهيون ذهن جي ڪمپيوٽر تي محفوظ آهن، جڏهن آءٌ ٽيچرس ٽريننگ ڪاليج فارمين جي پريڪٽسنگ اسڪول ۾ پهرين درجي جو شاگرد هئس. سنڌ يونيورسٽيءَ جي پراڻي ڪيمپس ۾ ڊاڪٽر بلوچ صاحب جا پاڙيسري هئاسين. پراڻي ڪيمپس ۾ ننڍي کان وڏي ڪوارٽرن جو تعداد 31 هو، جنهن ۾ پٽيوالي، چوڪيدار کان وٺي پروفيسر ۽ رجسٽرار تائين جي حيثيت جا ڪامورا رهندا هئا. بابا سائين (عبدالقادر ميمڻ) به انهيءَ دؤر ۾ پهرين آفيس سپرنٽينڊنٽ ۽ پوءِ اسسٽنٽ رجسٽرار جي حيثيت ۾ سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ خدمتون سرانجام ڏنيون.

بلوچ صاحب جو گهر پراڻي ڪيمپس جي بلڪل آخري ڇيڙي تي هو، بعد ۾ اتي يونيورسٽي پريس جي پرسان ڪجهه ٻيا گهر به ٺهيا جن ۾ پروفيسر قلباڻي ۽ درمحمد ناريجو اچي رهيا. پراڻي ڪيمپس ۾ انتظامي آفيسون به هيون ۽ لائبريري به هئي، ڪجهه تدريسي شعبا به هئا. ڪن شعبن ۾ صبح جو ته ڪن شعبن ۾ شام جو ڪلاس ٿيندا هئا.

بلوچ صاحب انهن ڏينهن ۾ نئون نئون ٻاهران Ph.D ڪري آيو هو. هميشه سوٽ ۾ رهندو هو، اونهاري ۾ به ڪين ٿڌي ڪپڙي ڙين جو سوٽ پهريل رهندو هو. هلڪي بادامي رنگ جي سوٽ ۾ سندس شخصيت نهايت رعبدار، وزندار ۽ متاثر ڪندڙ هئي. علامه آءِ.آءِ.قاضي صاحب ان دور ۾ سنڌ يونيورسٽيءَ جو وائيس چانسلر هو، ان جي شخصيت به نهايت سحر انگيز هوندي هئي. صبح جو وڪٽوريا ۾ چڙهي يونيورسٽي ايندا هئا ۽ ايلسا قاضي ڪين روز چلڻ ۽ وڻڻ ايندي هئي. چلڻ ۽ وڻڻ جو منظر به نهايت دلڪش ۽ متاثر ڪندڙ هوندو هو. وڪٽوريا تان لهڻ مهل ايلسا قاضي، جيڪا هڪ جرمن خاتون هئي، پنهنجي ٻانهن ڏگهيريندي هئي ۽ علامه آءِ. آءِ قاضي صاحب ٻانهن تي پنهنجي ٻانهن رکي لهندا هئا ۽ ان ئي انداز سان پنهنجي آفيس تائين ويندا هئا. ميڊم ايلسا ڪين سندن ڪمري تائين پهچائي موٽندي هئي ۽ منجهند جو واپس وڃي وڃڻ مهل به ساڳيو رومانوي منظر ڏسڻ لاءِ ملندو هو.

ڊاڪٽر بلوچ صاحب روز پنهنجي گهر کان آفيس، جيڪا ودايالي بلڊنگ عمارت جي ساڄي حصي ۾ گرائونڊ فلور تي هئي، پنڌ ايندا ويندا هئا، پنڌ به ڪو گهٽ ڪونه هو.

پراڻي ڪيمپس جي ميدان ۾ ڦرندي، راند روند ڪندي بلوچ صاحب جي گهر تائين ويندا هئاسون، ته اتي هڪ عجيب لانڍي نما ڪمرو ٺهيل هو، جيڪو اڪثر ڏينهن جو به ڪليل رهندو هو. ڪجهه هنڌ پيل هوندا هئا. ڪيمپس ۾ بجلي هوندي به، اها لانڍي بجليءَ جي سهولت کان گهڻي عرصي تائين وانجهيل رهي. شام جو اتي سگهڙن، فنڪارن ۽ ڳائيندڙن جو وڏو انگ اچي گڏ ٿيندو هو، ڊاڪٽر صاحب سج لٿي کان پوءِ

اتي ايندا هئا ۽ انهن کي ٻڌندا هئا. اها محفل رات جو دير تائين جاري رهندي هئي، خاص طور ڇنڇر ۽ آچر جي وچ واري رات جو لالٽين جي روشنيءَ ۾ سينگاريل ان محفل ۾ ممتاز مرزا مرحوم به هوندو هو. مان پهريان ته اهو لقاءُ پري کان ئي ڏسندو هئس، پر هڪڙي ڏينهن همت ڪري مان به لانڍيءَ ۾ گهڙي پيس. ڪو لوڪ فنڪار ڳائڻ ۾ مصروف هو، مان به هڪڙي ڪنڊ وٺي ويهي رهيس. فنڪار جڏهن ڳائي بس ڪئي ته ڊاڪٽر صاحب مون ڏانهن ڏسندي پڇيو ته بابا ڪير؟ مون کي ڳالهه سمجهه ۾ نه آئي، ماٺ رهيس.

ڊاڪٽر صاحب وري پڇيو ته بابا ڪير؟ مان وري به ماٺ رهيس. ڪنهن شخص مون کي ٻانهن کان وٺي چيو، ڊاڪٽر صاحب توهان کي مخاطب آهي. مون ڊاڪٽر صاحب کي ٻڌايو ته مان عبدالقادر جو پٽ آهيان، هت ڪيئن؟ منهنجي لاءِ اهو به ڏکيو سوال هو، ماٺ رهيس. ڊاڪٽر صاحب وري ٻيو سوال نه ڪيو.

ائين آهستي آهستي موڪلن وارن ڏينهن ۾ مان ان لانڍيءَ ۾ وڃي ڪنهن انهن سگهڙن ۽ فنڪارن کي ٻڌندو هئس. گهڻيون ڳالهيون سمجهه ۾ نه اينديون هيون. ڊاڪٽر صاحب انهن فنڪارن سان جيڪا گفتگو ڪندو هو، تنهن جي به گهڻي سمجهه نه پوندي هئي، پر جڏهن وڏو ٿي ڊاڪٽر صاحب جي علمي پورهئي جو اڀياس ڪيم ته پروڙ پئي اهو لوڪ ادب جي اسڪيم جو حصو هو، جتي هڪ پاسي ڊاڪٽر صاحب ۽ سندس ٽيم جا ماڻهو وڃي قصا، روايتون ۽ لوڪ ڪلام، ڳجهارتون، پروليون ۽ ٻيو لوڪ ادب سهيڙيندا هئا، ته ٻئي پاسي اتي سگهڙن ۽ فنڪارن کي ڊاڪٽر صاحب پاڻ وٽ گهرائي، سندس علمي حيثيت جي ڪٿ ڪرڻ کان سواءِ مواد کي ريڪارڊ ڪري سهيڙڻ جي عمل کي مڪمل ڪندا هئا. ائين ڊاڪٽر صاحب سان ڏيٺ ويٺ وڌي ۽ ڪلب جو ميمبر ٿي ويس. 1965ع تائين، جڏهن ڪراچي اچي نه وياسون، مان اڪثر وڃي ان محفل ۾ ويهندو هئس. محفل ٻڌڻ کان پوءِ ڊاڪٽر صاحب سگهڙن ۽ فنڪارن کي چانهه پياريندو هو. هڪڙي ڏينهن پنهنجي مخصوص لهجي ۾ مون کان پڇيائون: بابا چانهه! مون چيو، سائين مان ڪونه پيئندو آهيان. چيائون ته، ڇگو ڪندو آهين، ان کان پوءِ ڪڏهن به نه پڇيائون، نه ڪڏهن چانهه ملي.

ڊاڪٽر صاحب حقيقت ۾ فنڪار دوست هو، هو فنڪار جي تمام گهڻي عزت ڪندو هو، ڪين پائيندو ۽ همٿائيندو هو. تازو ڪجهه مهينا اڳ پاڻ غلام نبي مورائيءَ کي فرمائش ڪري هڪ فنڪار کي گهرايائون ۽ رات دير تائين نهايت سنجيدگيءَ سان ٻڌندا رهيا ۽ ان فنڪار کي گهور به ڏيندا رهيا.

انهن ڏينهن ۾ ڪيمپس تي سنڌي ڳالهائيندڙ چار پروفيسر رهندا هئا:

1. ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ
2. ڊاڪٽر قاضي نبي بخش
3. ڊاڪٽر عبدالواحد هاليپوٽو
4. پروفيسر شفيع محمد ميمڻ

مٿيان چار ئي پروفيسر شادي شده ۽ ٻارن ٻچن وارا هئا. هڪ ڏنهن خبر پئي ته ڊاڪٽر عبدالواحد هاليپوٽي ٻي شادي ڪئي آهي. ڪجهه ڏينهن ۾ قاضي نبي بخش، جيڪو جرمني اعليٰ تعليم لاءِ ويل هو، واپس ٿيو ته سوسن نالي هڪ جرمن خاتون کي زال جي حيثيت ۾ وٺي آيو. پوءِ خبر پئي ته ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ به ٻي شادي ڪري ورتي آهي. مان اڪثر سوچيندو هئس ته انهن پروفيسرن شادي ڪئي آهي ته پوءِ شفيع محمد ميمڻ، جيڪو انسٽيٽيوٽ آف ايجوڪيشن ۾ پروفيسر هو، اهو ٻي شادي ڇو نه ڪري. ٿورو وڏو ٿيس ته پنهنجي ليکي ئي ان ڳالهه کي ائين سمجهيم ته هو ٽئي پروفيسر Ph.D هئا، تنهنڪري ڪين تعليمي ڊگريءَ سان گڏ ٻي گهريلو ڊگريءَ جي به گهرج هئي. ويچارو شفيع محمد بنا Ph.D هئڻ ڪري ان دولت کان محروم رهيو.

ڊاڪٽر صاحب جي علمي پورهئي جي جيڪڏهن ڪٿ ڪجي ته ان ڪم تي بلڪ سندن هر تصنيف تي ڪين Ph.D جي ڊگري ملڻ گهرجي، پر شاهه لطيفؒ تي پاڻ جيڪو ڪم ڪيو اٿن، تنهنجو ته ڪو ثاني ناهي. پاڻ ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز سان هڪ ڊگهي عرصي تائين لاڳاپيل رهيا ۽ اتي ٿيندڙ ادبي ڪانفرنس کي ڪوٺائڻ ۾ نهايت اهم ڪردار ادا ڪيائون. شاهه لطيفؒ سان پنهنجي ان عقيدي کي به جاري رکيائون ۽ شاهه سائينءَ جي ڪلام کي وڏي محنت ۽ جاکوڙ ڪري ڌهن جلدن ۾ سهيڙي پيش ڪيائون. پاڻ اهو ڪم ٻٽيهن سالن جي

عرصي ۾ مڪمل ڪيائون. رسالي جي تاليف ۾ ڊاڪٽر صاحب اٽڪل پنجاهه قلمي نسخن کي آڏو رکيو، انهن کي پيٽيو ۽ انهن سان گڏوگڏ سيني ڇپيل رسالن کي پڻ آڏو رکيو، سندن کوجنا جي ان معيار ۽ ايڏي وڏي ۽ گهري ڇنڊڇاڻ جو ان کان اڳ ڪوبه مثال نه ٿو ملي. ان محنت ۽ جاکوڙ مان سندن شاهه سائينءَ سان عقيدي ۽ محبت جي اظهار کان سواءِ شاهه جي رسالي جي هڪ مستند نسخي کي تيار ڪري سنڌ واسين کي سوکڙي ڏيڻ جي نيت جي پروڙ به پوي ٿي.

ڊاڪٽر صاحب جي ان پورهئي تي ڪجهه عالمن اعتراض به واريا آهن، ڪن وٽ شاهه لطيفؒ جي بيتن کي خارج ڪرڻ ۽ شامل ڪرڻ جي عمل تي مستند اعتراض به آهن، پر ضرورت ان ڳالهه جي آهي ته ان ڏس ۾ دليلن ۽ ثابتين سان ڳالهين کي رد ڪرڻ يا نه ڪرڻ جو فيصلو ٿيڻ گهرجي. ڊاڪٽر صاحب جو ترتيب ڏنل شاهه جو رسالو ڏهن جلدن ۾ ٻڌل آهي، جيڪو 6020 صفحن تي پکڙيل آهي. انهن ڏهن جلدن جي اشاعت ۾ به ڏهن سالن جو عرصو لڳو. پهريون جلد 1999ع ۾ شايع ٿي پترو ٿيو، اهو هڪ علمي ڪارنامو آهي.

رسالي جو پهريون جلد جيڪو 1989ع ۾ پترو ٿيو، سو 865 صفحن تي ٻڌل آهي، جنهن ۾ 236 صفحن تي ٻڌل مقدمو آهي، جنهن ۾ شاهه سائينءَ جي پيرائتي سوانح حيات ۽ رسالي جي باري ۾ بنيادي ڄاڻ فراهم ڪئي وئي آهي. پهرين جلد ۾ شروعاتي ٻن سرن: ڪلياڻ ۽ يمن ڪلياڻ کي متن ۽ معنيٰ سوڌو پيش ڪيو ويو آهي. بيتن جي کوجنا جي ڏس ۾ ڊاڪٽر صاحب ڪجهه اصول ۽ معيار مقرر ڪيا آهن، جن جو پڻ پيرائتو ذڪر ڪيو ويو آهي ۽ انهن اصولن ۽ معيارن جي روشنيءَ ۾ بيتن کي رسالي ۾ شامل ڪرڻ يا نه ڪرڻ جو فيصلو ڪيو ويو آهي. رسالي جي اٺين ۽ نائين جلد ۾ خاص اشاعت هيٺ انگريزي ٻوليءَ ۾ مختصر مقدمو شامل ڪيو ويو آهي، اهو جلد کوجنا جي هر پهلوءَ کي روشن ڪري ٿو. ڊاڪٽر صاحب رسالي جي پهرين ستن جلدن کي کوجنا ڪندڙ ۽ ادب جي طالبن جي گهرجن کي آڏو رکندي تيار ڪيو ويو آهي. جڏهن ته اٺون ۽ نائون جلد، جيڪو گڏي هڪ جلد ۾ پيش ڪيو ويو آهي، 548 صفحن تي ٻڌل آهي، جنهن ۾ شاهه سائينءَ جي سوانح حيات، عرفان ۽ فڪر تي پيرائتو مقدمو، جڏهن ته ٻئي حصي ۾ رسالو متن ۽ معنيٰ سميت 29 سرن سميت پيش ڪيو ويو آهي ۽ ٻين رسالن ۾ آيل ٽيهون سر "سر ڪيڏارو" خارج ڪيو ويو آهي. ان جلد ۾ رسالي بابت ڊاڪٽر صاحب ان جلد کي "شاهه عبداللطيف جي پنهنجي ڪلام جو سچو سربستو صحيح رسالو ڪري ڪوٺيو آهي."

ڏهن جلدن تي ٻڌل شاهه جو رسالو شايد ڊاڪٽر هوتچند مولچند گربخشاڻيءَ جي ان خواهش جي تڪميل هجي، جنهن ۾ پاڻ لکيو اٿائون ته:

"خوشيءَ جو باعث تڏهن ٿيندو، جيڪڏهن ڪو عالم اچي ۽ ان ايڊيشن کي رد ڪري، نئين سر محنت ڪري رسالي جو ان کان بهترين ايڊيشن شايع ڪرائي تڏهن منهنجي اها محنت قبول پوندي."

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو جوڙيل ڏهن جلدن وارو جديد ايڊيشن اهڙي خواهش جي تڪميل آهي، جنهن لاءِ ڊاڪٽر بلوچ ڪسرنفسيءَ مان ڪم وٺندي لکي ٿو:

"منهنجو پيش ڪيل هيءُ مختصر جائزو ڪاش اهڙي تصنيف جي شايان شان هجي."

جلد ڏهون شاهه صاحب جي رسالي ۾ شامل ٻين شاعرن جي ڪلام تي ٻڌل آهي، جنهن کي ڊاڪٽر صاحب شاهه جو رسلو ۽ اڳتي "رسالي جو ڪلام" جي عنوان سان ترتيب ڏنو آهي، اهو جلد 1996ع ۾ ڇپجي پترو ٿيو آهي. ان ۾ سرڪلياڻ کان سر بسنت تائين ٻين شاعرن جو ڪلام موجود آهي، جيڪو رسالي جي قلمي نسخن ۽ ڇپيل رسالن ۾ شامل رهيو آهي. انهن بيتن کي خارج ڪرڻ بدران کوجنا جي دائري ۾ آندو ويو آهي. ان مان اڪثر ڪلام کي ڊاڪٽر گربخشاڻي خارج ڪري ڇڏيو هو، جنهن بابت "سنتو" رسالي ۾ هڪ ڊگهي عرصي تائين علمي بحث هلندو رهيو، اهو جلد 855 صفحن تي ٻڌل هو.

انهن بيتن کي ڏيڻ سان گڏوگڏ اهو به ڄاڻايو ويو آهي ته اهي ڪهڙن ڪهڙن رسالن ۾ ڏنل آهن. پنهنجي ليکي اهو ڪم رسالي جي تاليف ڪرڻ واري ڪم کان به وڌيڪ ڏکيو ۽ ڊگهو ڪم آهي، پر ڊاڪٽر صاحب ان کي به نهايت عالماڻي انداز ۾ پيش ڪيو آهي، جنهن لاءِ ڊاڪٽر صاحب يقيناً ڪيرون لهڻي.

ڊاڪٽر درمحمد پٺاڻ

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ سان لاڳاپيل ڪي يادون

پنهنجي زندگيءَ جي اثاثن جو حساب ڪتاب ڪبو ته گهڻيون نسبتون اهڙيون به نڪري اينديون، جن تي جيترو فخر ڪجي، اوترو گهٽ آهي. انهن نسبتن مان هڪ نسبت اها به آهي ته پاڻ ڪي پنهنجي دور جي تمام وڏن ڏاهن، فيلسوفن، دانشورن ۽ مدبرن جي ڄاڻو ۾ ويهڻ جو موقعو مليو. انهن مان مخدوم قبله طالب المولىٰ، جي.الانا، پير حسام الدين راشدي ۽ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جا نالا ذڪر لائق آهن.

حضرت قبله مخدوم طالب المولىٰ، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ۽ پير حسام الدين راشدي سان غائبانه عقيدت شاگردي واري زماني ۾ ٿي. مان ذهين جماعت ۾ پڙهندو هئس. غريب خاندان سان تعلق هو. ان ڪري نه ته هاسٽل ۾ ٿي رهي سگهيس ۽ نه وري مسواڙ تي جاءِ ٿي وٺي سگهياسين. قائم شاهه بخاريءَ جو مجاور سائين محمد عثمان ”احقر“ جمالي هوندو هو. منهنجو پاڻ ۽ مان سائس گڏ رهندا هئاسين. سائين ”احقر“ جمالي نه فقط هڪ روحاني شخصيت هو، بلڪ سٺو شاعر به هو. مون کي مشاعرن ۾ وٺي ويندو هو. استاد ۽ خير خواهه جي ناتي سان هن جي شاعري مون کي ڏاڍي وڻندي هئي. انهيءَ زماني ۾ ڊاڪٽر بلوچ ”لوڪ ادب اسڪيم“ تي ڪم ڪري رهيو هو. مون سائين ”احقر“ جماليءَ جي هڪ مثنوي لکي، ان جو مسودو سنڌي ادبي بورڊ جي ايڊريس تي ڊاڪٽر بلوچ ڏانهن ڏياري موڪليو. موٽ ۾ سائين محمد ابراهيم جويي مون کي ورائي ڏني هئي. ڊاڪٽر بلوچ سان منهنجو ائين ان سڌيءَ طرح واسطو طالب العلميءَ واري زماني ۾ ٿيو.

جڏهن مون گهر ويٺي سنڌيءَ ۾ ايم.اي پئي ڪئي ته لوڪ ادب تي مون ڊاڪٽر صاحب جا ڪتاب پڙهيا. پير حسام الدين راشديءَ جي علمي خزاني مان لاڀ به مون انهيءَ زماني ۾ ورتو. تنهن زماني ۾ هن ”سنڌي ڪافي جي موجد“ تي هڪ تحقيقي مضمون لکيو هو ۽ جنهن ۾ راءِ قائم ڪئي هئائين ته لاڏجيو سنڌي جو پهريون ڪافي گوشاعر آهي. حضرت قبله مخدوم طالب المولىٰ کي به مون انهيءَ زماني ۾ پڙهيو. مون کي سندن ڪتاب ”ڪافيون“ جي ضرورت پئي. اهو ڪتاب لاڙڪاڻي ۾ نه پئي مليو، انڪري مون کين خط لکيو. منهنجي تعجب جي حد نه رهي، جڏهن پنهنجي دور جي وڏي شاعر ۽ روحاني رهبر، هڪ طالب العلم کي وقتائتي موٽ ڏني. مون سندن انهيءَ خط کي سالن جا سال سانڍي رکيو ۽ دوستن يارن کي ڏياري فخر مان چوندو هئس ته قبله طالب المولىٰ جهڙي وڏي ماڻهوءَ مون ڏانهن خط لکيو آهي.

ڊاڪٽر بلوچ سيلف ميڊ ماڻهو هو. تعليم ۾ ڊاڪٽريٽ ڪري آيو هو ۽ علامه آءِ.آءِ.قاضيءَ جهڙي ڏاهي ۽ انسان شناس فيلسوف ڊاڪٽر بلوچ کان پنهنجي لياقتن ۽ صلاحيتن مطابق ڪم ورتو. اهو ئي سبب آهي جو سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ ايڊوڪيشن جي فيڪلٽي قائم ڪئي وئي. علامه آءِ.آءِ.قاضي ۽ ڊاڪٽر بلوچ جي سوچن ۽ لوچن جي عظمت انهيءَ ڳالهه مان ظاهر آهي ته هنن سنڌ ۾ تعليمي نظام کي درست ڪرڻ لاءِ اهو ضروري ڄاتو ته استادن کي تربيت ڏني وڃي. ڇو ته اهي استاد ئي آهن، جيڪي انسان سازيءَ وارو عظيم ڪم سر انجام ڏين ٿا، ان ڪري اهڙي اهم ڪم کي خوش اسلوبيءَ سان سرانجام ڏيڻ لاءِ استادن جي تربيت کي اولين ترجيح ڏني وئي. هن شعبي سان لاڳاپيل هئڻ ڪري ڊاڪٽر بلوچ جو علمي حلقو روز بروز سنڌ جي ڪنڊڪڙڇ ۾ پکڙبو رهيو. ڊاڪٽر بلوچ ائين سنڌ جي استاد برادريءَ جو سرواڻ

بچبو ويو. ٻئي طرف وري ادبي ميڙاڪن، خاص طور تي "جميعت الشعراء سنڌ" جي سالياني ڪانفرنسن ۾ مقالا پڙهي ۽ صدارتون ڪري، پنهنجي علمي ڌاڪ ماڻيائين، انهيءَ شهرت، منصب ۽ محنت ڊاڪٽر بلوچ کي "لوڪ ادب"، ۽ "لغت" واري اسڪيم ۾ وڏي مدد فراهم ڪئي. انهن اسڪيمن ڊاڪٽر بلوچ کي سنڌ جو ابن بطوطہ بڻائي ڇڏيو. اسان جي هن جاکوڙي انسان سنڌ جو چپو چپو ڏٺو، سگهڙن ۽ سپورنجن سان ڪچهريون ڪيون ۽ ڪيترن تاريخي واقعن جي جاگرافيائي تحقيق ڪئي. هن جيڪي ماڳ مڪان ڏٺا، سگهڙن ۽ سالڪن سان ڪچهري ڪئي، اهو سمورو رڪارڊ تہ منظر عام تي اچي نہ سگهيو، البت ان مان ڪجهه مواد "رهاڻ- هيرن ڪاڻ" جي نالي سان ڪن ڪتابن جي صورت ۾ شايع ٿيو. "رهاڻ- هيرن ڪاڻ" ڊاڪٽر بلوچ جي علمي، ادبي ۽ تحقيقي جاکوڙ جو ئي رڪارڊ ڪونهي، پر سنڌ جي ثقافتي، سماجي ۽ جاگرافيائي تاريخ جو خزانو آهي. مون جڏهن سندس "رهاڻ- هيرن ڪاڻ" جا ٻہ ڪتاب نظر مان ڪڍيا تہ وڏيڪ وقت وڃائڻ کان سواءِ انهن جي انڊيڪس ناهي، جيڪا "رهاڻ- هيرن ڪاڻ" جي ايندڙ جلد ۾ شايع ٿي. ڊاڪٽر بلوچ جڏهن اها انڊيڪس ڏٺي تہ ڏاڍو خوش ٿيو ۽ ان کان ترت پوءِ جڏهن گل حيات ۾ آيو تہ مون کي چيائين تہ: "تاريخي ۽ تحقيقي اهميت واري مواد گڏ ڪرڻ ۽ ريسرچ انسٽرومينٽ ناهڻ ۾ توکي وڏي مهارت آهي. تو منهنجي ٻن ٽن ڪتابن جي انڊيڪس ناهي، نوجوان محققن کي هڪ نئون موضوع ڏنو آهي." ڊاڪٽر بلوچ کي مون مخدوم محمد امين "فهيم" جي شاعريءَ جو ڇپيل ڪتاب ڪٿي ڏيکاريو. مون انهيءَ ڪتاب جي محترم مخدوم جميل الزمان "جميل" جي خواهش تي انڊيڪس ناهي هئي، جيڪا انهيءَ ڪتاب ۾ شامل آهي. اهو پهريون دفعو هو تہ شاعريءَ جي ڪتاب جي انڊيڪس ناهي وئي هجي. ڊاڪٽر بلوچ اهو ڪتاب ۽ ڪتاب ۾ شامل انڊيڪس ڏسي چيو: "ان ڪري تہ چيم نہ، تہ تون ريسرچ انسٽرومينٽ ناهڻ ۾ پڙ آهين، ڪٿي شاعريءَ جو ڪتاب ۽ ڪٿي ان جي انڊيڪس. اهو ڏانءُ تو وٽ ئي آهي."

ڊاڪٽر بلوچ سان منهنجون گهڻيون ڪچهريون نہ ٿيون ان جو سبب اهو آهي تہ مان ڪراچيءَ ۾ هئس تہ ڊاڪٽر بلوچ حيدرآباد ۾ مان سنڌالاجيءَ ۾ آيس تہ ڊاڪٽر صاحب اسلام آباد ۾ هو. ڊاڪٽر بلوچ جي پيٽ ۾ منهنجون مرحوم جي. الانا، مرحوم پير حسام الدين راشديءَ ۽ سندس وڏي ڀاءُ پير علي محمد راشدي ۽ قبلہ مخدوم طالب المولیٰ سان گهڻيون ڪچهريون ٿيون. مان ڪراچيءَ جي اسلاميہ ڪاليج ۾ استاد هئس ۽ قبلہ مخدوم طالب المولیٰ کان سواءِ ٻئي بزرگ ڪراچيءَ ۾ رهندا هئا. مرحوم جي. الانا سان منهنجون گهڻيون ڪچهريون ٿيون. انهن ئي ڪچهرين مان هڪ ڪچهريءَ ۾ مخدوم محترم جميل الزمان "جميل" سان ڏيٺ ٿي، جيڪا پوءِ منهنجي نيازمنديءَ واري تعلق ۾ بدلجي وئي. الله جنت نصيب ڪري پير سائين حسام الدين راشديءَ کي، هيءُ وڏو عالم مون سان مهنجي طارق روڊ واري مسواڙي جاء ۾ ملڻ ايندو هئو. سندس بہ اهو ۽ اهڙو رايو هوندو هئو، جيڪو ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ مون بابت قائم ڪيو هو. سائين پير حسام الدين راشدي ڪنهن ڪنهن ڪلنهي ڪلنهي فرمائيندو هو تہ: "اسان کي الهو ٻلهو ڪرڻ وارا شاگرد مليا، جي تون منهنجو شاگرد هجين ها تہ سنڌ جي تاريخ ۽ تحقيق جا نوان ٻاب ملنوس ڪرايون ها."

تاريخي اهميت واري مواد جي ميڙيءَ چونڊيءَ واري منهنجي سليقي ۽ طريقي جي نيڪ نامي ٿي تہ مخدوم حميد هارون مون کي سيٺ حاجي عبدالله هارون بابت مواد ۽ معلومات گڏ ڪرڻ لاءِ ڪم ڏنو ۽ ان ڪم لاءِ مون کي هڪ ڪلاڪ تي ٻہ سئو رپيا اجورو ڏيندو هو. انهيءَ ڪم مان مون جيڪي ڏوڪڙ ڪمايا، تنهن مان ڳوٺ ۾ گهر ٺهرايم. سيٺ حاجي عبدالله هارون تي مواد گڏ ڪرڻ شروع ڪيم تہ پوءِ

هڪ ڪاميٽي ناهڻ جي ضرورت محسوس ڪئي وئي ۽ پير علي محمد راشديءَ کي انهيءَ ڪاميٽيءَ جو چيئرمين مقرر ڪيو ويو. سائين پير علي محمد راشدي جي ”حاجي عبدالله هارون ميموريل ڪاميٽي“ جي چيئرمين ٿيڻ کان اڳ ”سنڌ محمدن اسوسيئيشن بابت چند غلط فهميون“ جي عنوان سان منهنجو قسطن ۾ مضمون شايع ٿيو هو. انهيءَ مضمون ۾ مون سائين علي محمد راشديءَ تي سخت تنقيد ڪئي هئي. جو ته هن ”اهي ڏينهن اهي شينهن“ ۾ ”سنڌ محمدن اسوسيئيشن“ بابت جيڪو احوال ڏنو هو، حقيقتون ۽ تاريخي واقعا ان جي تصديق نه پيا ڪن. ان ڪري سائين جڏهن ڪاميٽيءَ ۾ منهنجو نگران ٿي آيو ته اسان ٻنهي جا هڪٻئي سان تر سنوان نه رهيا. پوءِ به خدا ڪيس جنت نصيب ڪري، چوندو هو ته تحقيق ۽ تحقيقي مواد جي ميڙيءَ چونڊيءَ ۾ تنهنجو الڳ ۽ منفرد مقام آهي.

مان حاجي عبدالله هارون تي ڪم ڪري ئي رهيو هيس ته عزت مآب ڀيڻ مهتاب اڪبر راشدي سنڌالاجيءَ جي انتظامي اڳواڻ ٿي ۽ هوءَ مون کي سنڌالاجيءَ ۾ وٺي آئي. سنڌالاجي ۾ اچڻ سان مون کي وڏو نقصان اهو ٿيو ته هارون فيمليءَ جيڪو گينين جا توبرا مون لاءِ کوليا هئا، اهي ”قومي خدمت“ واريءَ خوش فهميءَ ۾ اتي ڪليل ئي ڇڏي آيس. جي سال کن اتي ڪم ڪريان ها ته هميشه لاءِ منهنجي مالي حالت سڌري وڃي ها.

سنڌالاجيءَ ۾ اچڻ سان مون کي وڏو فائدو اهو ٿيو ته آءٌ محترم مخدوم جميل الزمان ”جميل“ ۽ محترم سعيد الزمان ”عاطف“ جي مهربانيءَ سان قبله مخدوم طالب المولیٰ جي ويجهو اچي ويس. جتي مون کي رواداري، ماٺيپي، سليقي، علم دوستي ۽ بي نيازيءَ جو عملي روپ ڏسڻ جو موقعو مليو. هالا جي مخدومن جو پنهنجو منفرد ڪلچر آهي، انهيءَ تي لکڻ لاءِ ڪو الڳ موقعو ئي تلاش ڪري سگهجي ٿو. جو ته هتي اسان کي ڊاڪٽر بلوچ جي حوالي سان ڳالهيون ڪرڻيون آهن.

ڊاڪٽر بلوچ سنڌ جي تعليم دانن ۽ محققن مان پهريون ماڻهو آهي، جنهن کي وقتي (نگران) وزير ٿيڻ جو موقعو مليو. هن پنهنجو اهو عهدو، پنهنجي نيڪ نامي، ايمانداري ۽ ماٺيپي ڪري ماڻيو. ڊاڪٽر بلوچ صاحب جا دوست خواهه دشمن اها ڳالهه مڃيندا ته هن انسان ۾ اجايو گهمنڊ ۽ اجائي آڪڙ جهڙي ڪابه شيءِ ڪانه هئي. هو پنهنجي قول ۽ فعل ۾ سچو به هو ته سٺو به هو. ڊاڪٽر بلوچ جڏهن سنڌ يونيورسٽيءَ جو وائيس چانسلر ٿيو ته مان وڏي عقيدت ۽ اڪير سان ڪراچيءَ مان ڪهي ساڻس ملڻ آيس. مون کي انهن ڏهاڙن ۾ هند سنڌ جي عالمن، اديبن، شاعرن ۽ ليکڪن جي فوٽن گڏ ڪرڻ جو خبط هوندو هو. مون انهن فوٽن جي مشتمل هڪ آلبم تيار ڪيو، جيڪو ڪيس تحفي طور پيش ڪيم. اڳ ۾ روبرو ملاقات ٿيل ڪانه هئي. ڪا ڄاڻ سڃاڻ ڪانه هئي، بس سندس عقيدت هئي، جيڪا مون کي وٽس ڇڪي آئي هئي.

انهيءَ کان پوءِ وري آءٌ نه ڊاڪٽر صاحب سان ويجهو رهيس ۽ نه وري علمي ۽ نظرياتي طور تي پري رهيس. حقيقت اها آهي ته هن کي نه ته ڪنهن مڃتا جي ضرورت هئي ۽ نه وري اجائي شهرت جي تانگهه. هن ڀلي انسان تي علمي ۽ قلمي حوالي سان جيڪي به تنقيدون ٿيون، ان جي موٽ نه ڏنائين.

ڊاڪٽر بلوچ جڏهن سنڌ يونيورسٽي جي وائيس چانسلريءَ مان فارغ ٿيا ته ڪن حلقن ۾ چوهول ٿيو ته انتظامي ڪم سنڀالڻ اديبن ۽ محققن جي وس جي ڳالهه ئي ڪانهي. پر حقيقت ائين ناهي. علم ڏٽي ۽ قلم ڏٽي آدرشي انسان ٿيندا آهن. هنن ۾ ابتر حالتن کي بهتر بنائڻ جو جذبو هوندو آهي. هو گند، ادارن جي سازشن، انتظامي منافقين ۽ اقربا پروري ۽ ٻين برائين جو حصو بڻجي نه سگهندا آهن. ان ڪري اوس ئي اختلافي رويا جنم وٺندا. جيڪڏهن ڪنهن دانشور ۽ محقق کي بااختيار ۽ آزاد حيثيت ۾ رکيو ۽ قبول ڪيو وڃي ته هو ادارن مان ڀينگ ڪڍي، انهن کي

مثالي ۽ فعال بڻائي سگهي ٿو. ڊاڪٽر بلوچ ۾ به بهتر تبديلي آڻڻ جو ڏانءُ موجود هو، پر اسان ان مان فائدو نه ورتو.

ڊاڪٽر بلوچ جڏهن سنڌي لئنگئيج اٿارٽي ۾ آيو ته هن علامہ آءِ. آءِ. قاضيءَ جي سوچ ۽ فڪر وانگر مختلف هنڌن تي استادن جون ڪانفرنسون سڏرايون ۽ انهن ۾ سنڌي ٻوليءَ جي لپي، تدريس، اهميت ۽ ٻين انيڪ پهلوئن کي موضوع بڻايو. اهڙي ڪانفرنس جڏهن لاڙڪاڻي ۾ ٿي ته هن ڀلي انسان انهيءَ موقعي تي مون کي به ياد ڪيو ۽ مون به انهيءَ ڪانفرنس ۾ تقرير ڪئي هئي.

ڊاڪٽر بلوچ لاءِ لاڙڪاڻي اچڻ جا ڪيترائي موقعا جڙيا، پاڻ هڪ اڌ دفعو مرحوم سگهڙ محمد ملوڪ جي ورسي جي موقعي تي آيا، هڪ دفعي اسان ”لاڙڪاڻہ ڊسٽرڪٽ هسٽاريڪل سوسائٽي“ طرفان ڪانفرنس ڪرائيسين، جنهن جي صدارت ڪرڻ آيا. ڪيڊٽ ڪاليج لاڙڪاڻہ جو پرنسپال محمد يوسف شيخ سندن مثالي عقيدتمند رهيو آهي. انهيءَ نسبت سان ڊاڪٽر بلوچ جي حياتيءَ ۾ ئي ڪيڊٽ ڪاليج جي لائبريريءَ ۾ ”ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ڪارنر“ ناهيو. انهيءَ ڪارنر ۾ رکڻ لاءِ ڊاڪٽر بلوچ صاحب، تصويرون ۽ ڪتاب تحفي ۾ ڏنا هئا.

ڊاڪٽر بلوچ جڏهن به لاڙڪاڻي ايندو هو ۽ ڪيس وقت هوندو هو ته گل حيات انسٽيٽيوٽ ۾ دعا جا پير ضرور ڪٽي ايندو هو. اها ڳالهه مون لاءِ اعزاز برابر آهي ته اسان جي سينيئر محققن مان ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجي، منهنجي مربي استاد ڊاڪٽر غلام علي الانا ۽ ڊاڪٽر بلوچ ”گل حيات“ ڏٺو ۽ مون کي دعائون ڏئي ويا. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ گل حيات انسٽيٽيوٽ جي وزيٽرس بوڪ ۾ جيڪو لکي ماڻ بخشيو، اها گل حيات جي وڏي کان وڏي مڃتا آهي. پاڻ لکيائيون ته: ”اسان يونيورسٽيون ناهيون ۽ انهن جي تحقيقي ڪارڪردگيءَ کان ڀلي ڀت باخبر آهيون. پر گل حيات جيڪو ڪم ڪيو آهي، اهو گهڻو منفرد ۽ اهميت وارو آهي.“ مرحوم سائين بلوچ جي هٿ اکري وارو اهو نوٽ گل حيات جي ويب سائيٽ تي موجود آهي.

ڊاڪٽر بلوچ جڏهن به گل حيات ۾ آيو ته ڏاڍو زور ڀريندو هو ته هيءُ هيڏو سارو خزانو ننڍڙي ڳوٺ ۾ ضايع ٿيڻ نه گهرجي. مون ڪيس هر دفعي اهو ئي جواب ڏنو ته علم ۽ تحقيق نه ته عوام جي ۽ نه وري ڪنهن حڪومت جي اوليت رهي آهي. مون کي درخواست ڏيڻي پوندي ته مون وٽ سنڌ جي تاريخ جو خزانو آهي ۽ ڪو مون کان مفت ۾ ئي وٺي. پوءِ درخواست تي غور ٿيندو ۽ اها رد به ٿي سگهي ٿي.

ڊاڪٽر صاحب جي بار بار ڌيان ڇڪرائڻ تي مون بي واٽ سوچي ورتي. انهن ڏينهن ۾ محترم مظهر الدين صديقي سنڌ يونيورسٽيءَ جو وائيس چانسلر هو. هن ۽ ميمبر مهتاب اڪبر راشديءَ مون کي سنڌالاجيءَ ۾ آندو هو. مون ڪيس خط لکيو ته آءٌ گل حيات جي ميڙي چونڊي مان سنڌالاجيءَ وارن جي پسند جي موضعن تي مواد ڏيڻ لاءِ تيار آهيان. سنڌالاجي جيڪڏهن منهنجا اهي فائيل فوٽو اسٽيٽ ڪرائي ته مان ڪنهن معاوضي وٺڻ کان سواءِ ڏيڻ لاءِ تيار آهيان. صديقي صاحب سنڌالاجي وارن کي حڪم ڏنو، ۽ انهن جي رابطي قائم ڪرڻ تي مون فائيل فوٽو اسٽيٽ ڪرائي موڪلڻ شروع ڪيا. تان جو خط اچي پهتو ته في الحال ڪم کي روڪيو. اهو ڪم جيئن رڪيو، ته وري ماٺ ٿي وئي! سنڌالاجيءَ جيڪو مواد حاصل ڪيو، شرطن مطابق ان کي منهنجي نالي اتي قائم ڪيل ڪارنر ۾ رکڻو هو ۽ پڪ ئي پڪ اتي موجود هوندو.

ڊاڪٽر بلوچ صاحب سان جڏهن ملاقات ٿي ۽ ڪيس سموري صورتحال کان واقف ڪيم، جهڙوڪ هن جون اکيون پرجي آيون، ۽ چيائين ته: ”ڊاڪٽر

صاحب! عالم ۽ علم کي اسان پنهنجو ٿي نہ ٿا ڪريون، الله معاف ڪري، ڪبيرو گناهہ پيا ڪريون.“ ڊاڪٽر بلوچ ڪيڊٽ ڪاليج لاڙڪاڻي ۾ جيڪو پنهنجو ڪارنر قائم ٿيندي ڏٺو، ان لاءِ ڪتاب ۽ مواد ڏيڻ پنيان سندن اها ڏاهپ ۽ حڪمت هئي تہ سڄي ڄمار جي ميڙي چونڊي محفوظ هئڻ ۽ هنن جي حوالي ڪجي.

ڊاڪٽر بلوچ پاڻ ڪان جونيئر محققن ۽ ليکڪن جي عملي طور تي همت افزائي ڪندو هو. جڏهن ڊاڪٽر بلوچ صاحب ڏٺو تہ گل حيات ۾ ”خُر تحريڪ“ تي چڱو خاصو ۽ منفرد مواد موجود آهي تہ ڊاڪٽر عمر چنڊ جو نہ فقط انهيءَ ڏانهن توجهہ ڇڪرايائين، پر هن کي اهڙي مواد وٺي ڏيڻ جو باعث پڻ بڻيو.

هن چوڻ ۾ ڪنهن بہ قسم جو ڪو وڌاءُ ڪونهي تہ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ اسان جي دور جي عالمن جو آفتاب هو. هن جي اها ۽ اهڙي حيثيت فقط سنڌ تائين محدود نہ هئي، پر هو سڄي ملڪ ۾ اهڙي حيثيت رکڻ وارو عالم هو ۽ هو بين الاقوامي سطح جو محقق هو. هن پنهنجو وارو وڄايو، دل تي علم ۽ قلم جي خدمت ڪئي ۽ اها خدمت وري ايتري ڪئي جو هن جي ثانيءَ ۽ مٽ ٿيڻ ۾ اسان کي وڏو عرصو لڳندو.

مان موبائيل فون ذريعي سنڌي بيت لکڻ جو پڻ ادائي سالن کان تجربو ڪندو پيو اچان. روزانو نئون بيت لکندو آهيان ۽ هند سنڌ جي ڪن قلمڪارن ۽ يارن دوستن ڏي ڏياري موڪليندو آهيان. اسر جو معمول مطابق بسترو ڇڏيم. اجا بيت لکڻ جو وقت بہ نہ آيو تہ تاج جويي ۽ نياز پنهور جو پيغام پهتو تہ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ وفات ڪري ويو. اها ڏکوئيندڙ خبر پڙهندي ئي بي ساختہ زبان تي اچي ويو تہ:

علم ادب تحقيق جو، هو خانئي خان،
اهو بلوچ مرد مهمان، ويو گذاري اسر جو.

مون 6- اپريل 2011ع تي صبح جي سلام بدران انهيءَ بيت سان سنڌ ۽ هند جي عالمن، اديبن ۽ دوستن سان تعزيت ڪئي.

ڊاڪٽر بلوچ هاڻي اسان ۾ نہ آهي، پر هن مثالي محقق کي مثالي نموني سان خراج عقيدت پيش ڪرڻ واري ذميواري اسان تي عائد ٿئي ٿي. پر اهو ڪم ادارا ڪري سگهن ٿا، يا محقق، اسان کي اهو ڪم وندي ورهائي ڪٽڻ گهرجي.

اهو ڊاڪٽر بلوچ جي نسبتن ۽ محبتن جو اثر آهي جو اختيار علي نالي هڪ دوست منهنجي نگرانيءَ ۾ ”ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جون لوڪ ادب لاءِ سر انجام ڏنل خدمتون“ جي موضوع تي پي ايڇ ڊي جي تياري ڪري رهيو آهي. اهو مون لاءِ اعزاز جي برابر هوندو تہ ڊاڪٽر بلوچ جي علمي، قلمي ۽ تحقيقي خدمتن تي جڏهن ڪم ٿيندو تہ ان ۾ منهنجو سڌيءَ يا اڻ سڌيءَ طرح حصو ضرور هوندو.

مون ”رهاڻ- هيرن ڪاڻ“ جي ڪن جلدن جي انڊيڪس ناهي، هاڻي ڪنهن دوست کي اهو ڪم پورو ڪرڻ گهرجي. مرحومن جي نالي پنيان ”ڪارنر“ ناهڻ يا ”چيئر“ قائم ڪرڻ واري روايت هاڻي انهيءَ ڪري غير مفيد ٿيندي پئي وڃي تہ اسان ادارا تہ ناهيون ٿا ۽ ”چيئرس“ تہ قائم ڪريون ٿا، پر انهن کي فعال بڻائي نہ ٿا سگهون. ڪم ڪرڻ وارا ماڻهو پنهنجي محبت ۽ محنت جي زور تي گهڻو ڪم ڪري ويندا آهن. ڊاڪٽر بلوچ ڪيترائي ناميارا ڊاڪٽر ۽ قلم ڌڻي پيدا ڪيا. هاڻي انهن کي اڳتي وڌي هن پلي انسان جي چڱاين ۽ خدمتن کي منظم نموني سان تحقيق جي بنياد تي تاريخ جي ورقن ۾ محفوظ ڪرڻ گهرجي.

بيدل مسرور بدوي

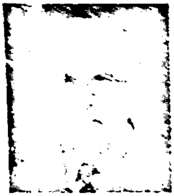

ادب ساگر: ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ

ڊاڪٽر صاحب جي عالم، تارخدان ۽ محقق واري بين الاقوامي شهرت کان ڪوبه انڪار ڪري نه ٿو سگهي، بيشڪ ڊاڪٽر صاحب هڪ اهڙو شخص هو، جنهن ادب ۽ تاريخ جي سلسلي ۾ هڪ اداري جيترو ڪم ڪيو، جنهن جي ادبي علمي ۽ ثقافتي ڪمن کي ڏسجي ٿو ته بنا مبالغي جي اهو چوڻو ٿو پوي ته ڊاڪٽر بلوچ سنڌي ادب جو ساگر هو، ۽ اسان جي خوشنصيبي آهي جو اسان ڊاڪٽر بلوچ جهڙن جاکوڙي ۽ علمي شخصيتن جي دور ۾ پيدا ٿياسين، جن تي اسان جو نئون نسل به فخر ڪري ٿو. ايتري قدر جو اهي سنڌي ٻار، جيڪي ڪراچيءَ ۾ ڄاوا، اردو ڳالهائيندڙن جي آبادين ۾ نپنا، اردو ۾ ايم. اي تائين پڙهيا. تڏهن به منجهن، اردوءَ جي ڀيٽ ۾ سنڌ ٻوليءَ جي ڏاهن، درويشن توڙي ليکڪن بابت وڏو مان ۽ مرتبو موجود آهي، ۽ مون کي اميد آهي ته سنڌس محنتن کي سنڌي نسل صدين تائين ساريندو.

سنڌس، لوڪ ادب جي سلسلي جي سهيڙيل ڪتابن، نه رڳو ننڍي عمر جي ٻارن کي پر خود وڏڙن جو به ڌيان ڇڪايو هو، هي اهو دور هو جو اڃان ٽيليويزن يا وي.سي.آر به سنڌ تائين نه پهتيون هيون ۽ اڃان به رات جو سمهڻ وقت ٻار گهڻو ڪري پنهنجي ڏاڏين، نانين يا ڀينن کان آکاڻيون ٻڌندي سمهندا هئا، جن ۾ اسان به شامل هئاسين، پوءِ هڪڙو وقت اهڙو به آيو جو اسان ٿورڙا وڏڙا ٿياسين ته روز روز ساڳيون ڪهاڻيون ٻڌي نيٺ بازار مان آکاڻين جا ڪتاب وٺي اچي پاڻ ۾ پڙهڻ لڳاسين ته پڦيءَ کي به ٻڌائيندا هئاسين، پر جڏهن اهي ٻه ٽي ڪتاب پڙهي پورا ڪياسين ته پڦي چوڻ لڳي:

”من اهي آکاڻيون ته انهن ڪتابن ۾ آهن ئي ڪونه جيڪي، مان توهان کي ٻڌائيندي آهيان.“

”اڙي واقعي!“ اسان انهن ڪتابن کي ان حوالي سان اٿلائڻ پٿلائڻ لڳاسين ته واقعي اسان جي پڦيءَ جو چوڻ درست هو.

تڏهن ته خير اسان کي ان جو سبب سمجهه ۾ ڪونه آيو هو پر پوءِ جڏهن ڪتابن جا مقدما پڙهڻ جهڙا ٿياسين ته خبر پئي ته اهي ڪتاب ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جا ترتيب ڏنل آهن، جيڪو لوڪ ادب جي سلسلي ۾ ڪيترائي ڪتاب سهيڙي چڪو آهي. لوڪ ادب جي انهن ڪتابن جي مقدمن پڙهڻ سان خبر پئي ته ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب انهن آکاڻين کي گڏ ڪرڻ لاءِ سنڌ جي ڪيترن ئي علائقن ۾ پاڻ وڃي ۽ تعليم کاتي جي ڪيترن استادن جي مدد سان لوڪ ادب جي ان اسڪيم کي مڪمل ڪيو آهي.

پر وري جڏهن پاڻ به تحقيق جي ميدان ۾ پير ڌرياسين ته اهو خيال به ضرور پيدا ٿيو هو ته ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب کان، لوڪ ادب جي انهن ڪتابن ۾ سنڌ جي ڪيترن انهن خاندانن جي وڏڙين (نانين، ڏاڏين) وٽ سيني بسيني سانديل آکاڻيون گڏ ڪرڻ کان رهجي ويون هيون، جيڪي بلوچستان جي بلوچن، بروهين پٺاڻن مان پرڻجي آيون هيون يا جن جو گهريلو تعلق پنجابه خاص طور ملتان جي سادات سان هو. سنڌ جي ڪجهه خاندانن ۾ ته بنگالي ۽ ڪشميري عورتون به پرڻجي آيون هيون، ان حوالي سان سنڌ جي ڪيترن گهرن ۾ انهن علائقن جون آکاڻيون به پيون ٻڌبيون هيون، جيڪي بلوچي، براهوي، پشتو يا ڪشميري لوڪ ڪهاڻين ۾ به سانديل نه آهن.

پر جيئن ته ڊاڪٽر صاحب جي محنتن جي اڳيان اسان جو قد صفا ننڍو هو، ان ڪري ان ڳالهه جو اظهار نه ڪري سگهياسين ۽ نه وري ڪڏهن بلوچ صاحب جي روبرو به ٿياسين ته کا ڳالهه ڪديسين. ها البت اشاري طور ڪيس عرض ڪيوهوسين ته ان اسڪيم کي اڳتي وڌائڻ جو ڪم ٿيڻ گهرجي. تنهن تي هڪلم وڏو ساهه کنيو هئائين، جنهن کان پوءِ افسوس وچان ٿوري دير ڪنڌ جهڪائي ويٺو رهيو، پوءِ نهايت افسوس ڪندي چيو هئائين:

"ادا توهان کي شايد خبر نہ هجي، مون انهن ڪتابن جي اجوري جو سنڌي ادبي بورڊ کان هڪ پيسو بہ نہ ورتو آهي، تڏهن ادارن ۾ ويٺل عالمن جي ڪوشش سبب دل بہ چوندي هئي تہ سنڌيءَ ۾ اهڙا ناياب ڪتاب هجڻ گهرجن پر ادا هاڻي اهو دور نہ رهيو آهي."

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ پنهنجي عظيم ادبي حيثيت جي باوجود علمي ادبي ڪم ڪندڙ جي همٿ افزائي ڪندو هو. پر مون سان سندس رغبت جو خاص حوالو اسان جو چاچو مرحوم لطف الله بدوي، ۽ خود اسان جو والد فقير مسرور هو، جڏهن بہ ملاقات ٿيندي هئي تہ نهايت شفقت سان ملندو هو. مون کي ياد آهي تہ اٽڪل پنجاهہ سالن کان جڏهن ڪليات مسرور سنڌي ادبي بورڊ پاران شايع ٿيڻ کان محروم رهيو تہ پنهنجي سر ڪوشش وٺي مون پاڻ شايع ڪرايو، جنهن جي ڪاپي اعزازي طور جڏهن ڊاڪٽر صاحب کي ڏني هيم تہ ڪيتري دير تائين منهنجي منهن ۾ نهاريندو رهيو، پوءِ ڪتاب جي ورق گرداني ڪندي رڳو ايترو چيائين.

"ادا توهان پنهنجي فقير والد جي حق ادائي ڪئي آهي، الله پاڪ اوهان کي ان جو اجورو ڏيندو."

پوءِ 22- مئي 2005ع تي خط لکي موڪليو هئائين، جنهن جو مضمون هن ريت آهي تہ :

"ادا بيدل مسرور بدوي،

سدا سلامت هجو،

اسلام عليڪم،

اوهان مهرباني ڪري 19 تاريخ ڪراچيءَ واري جلسي ۾ ڪتابن جي تحفي سان نوازيو. اوهان وڏي مهرباني ڪئي، جنهن جو آءٌ ان وقت پورو شڪريو بہ ادا ڪري نہ سگهيس. هتي اچي مون ڪتاب ڏٺا آهن، اوهان وڏي خدمت ڪئي آهي پنهنجي فقير تن والد بزرگوار "فقير غلام علي مسرور" جي، جو سندن ڪلام ۽ تصنيفون شايع ڪري سندن خدمتون ۽ نالي کي روشن ڪيو آهي. ڪتاب زيب زينت سان سهڻا ڇپيل آهن، ڏٺي اوهان کي خوش رکي، اميد تہ ٻئي ڪنهن موقعي تي تفصيلي ملاقات ٿيندي.

مخلص ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ حيدرآباد

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو هڪ انتهائي وڏو ۽ عظيم الشان ڪم سندس سگهڙن جي سالاري ڪرڻ هو، جنهن لاءِ جيڪڏهن مبالغو نہ سمجهي تہ مان تہ ائين چوندس تہ خود سنڌي ادبي سنگت ڪي، علمي طور اهڙيءَ منظم انداز سان هلائڻ جي سالاري نہ ملي سگهي آهي، جيڪا ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ سگهڙن کي گڏ ڪرڻ ۽ انهن کي هڪ سنگهر ۾ جوڙڻ لاءِ ڪئي. مون کي ياد ٿو اچي، مان اجا ٽي.وي.ءِ تي پروڊيوسر ٿي نہ آيو هوس، ۽ قومي تحريڪ جو جوش جنون بہ پنهنجي اوج تي هو، انهيءَ سنڌ جي قومي تحريڪ جي جڏهن سان ٽمنار دور ۾ جڏهن سائين جي.ايم.سيد قومي ڪارڪنن تي سنڌ جي جاگرافيائي صورتحال کي گڏ ڪرڻ جو نمو جاري ڪيو هو تہ ان سلسلي ۾ اسان تي روهڙي ۽ پرپاسي جي قومي جاگرافيائي صورتحال کي گڏ ڪرڻ جو نمو هو، ان ڏس ۾ اسان جڏهن روهڙيءَ جي ريلوي لائين کان پنڌ ڪندا "پٽڻي" پهتا هئاسين تہ اتي رات رهڻي پئي هئي، اتي گهڻو ڪري چِنا ذات جا ماڻهو ٿي رهيا، جن اسان جي قومي سوچ جي خيال کان ڳوٺ جا سگهڙ گڏ ڪيا، جن ويهي اسان کي ڏور ۽ ڳجهارتن سان گڏ سگهڙ پڻيءَ جا ٻول ٻڌائي ڏاڍو محظوظ ڪيو هو، انهن سادڙن ڳوناڻن جي انهيءَ تخليقي ذهن جو داد ڏيندي اسان جڏهن انهن کان پڇيو تہ ان سلسلي ۾ توهان ڪا جماعت بہ ناهي آهي يا ڇڙ ڇڙ گلبا آهيو، تہ چوڻ لڳا: "واہ سائين واہ، هيڏا عقل وارا عقلمند قومي ڪار لاءِ وسين واهڻن جا سير پيا ڪريو، پر اسان جي ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي خبر ڪانہ اٿو تہ هو سنڌ جي لڳ ٻگ سمورن ڳوٺن ۽ شهرن ۾ اسان سگهڙن جون ڪچهريون ڪرائيندو آهي. وڏو داناءُ ماڻهو آهي، هتي اسان وٽ بہ ايندو آهي، گهڻو ڪري مهيني ۾ چنڊ وارين تاريخن ۾، درياهہ جي ڪپ تي چانڊوڪيءَ ۾ ويهي راتين جون راتيون رهاڻيون ڪندا آهيون."

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي ادبي ڪارنامن کان تہ اسان رسالن ۽ سندس سهيڙيل ڪتابن ذريعي پيا واقف ٿيندا هئاسين، ڪڏهن ڪنهن ٽي.وي پروگرام ۾ بہ مهرباني ڪري شريڪ ٿيندو هو پر گهڻيون ڳالهيون اسان پنهنجي ٽي.وي.ءِ جي ساٿيءَ ۽ مهربان مرحوم ممتاز مرزا کان ٻڌندا هئاسين، جن ۾ گهڻو ڪري سندس سهيڙيل لغت ۽ سنڌ جي ماڳن مڪانن جي سياحت ۽ تاريخي معلومات متعلق سندن ذڪر خير هلندو رهندو هو

۽ ان ئي بنياد تي اسان ”روح رهاڻ“ جي نالي سان ڪسوٽي ٽائيپ جو پروگرام شروع ڪيو، ڇاڪاڻ ته خود ممتاز صاحب تي به ڊاڪٽر صاحب مرحوم جي اها علمي ادبي ۽ ثقافتي رمز رلمل هئي.

برامن يا دستاويزي پروگرامن جي سلسلي ۾ جيڪي اسڪرپٽ ايندا هئا ته انهن ۾ ڪجهه اهڙا لفظ به شامل هوندا هئا، جن جي تصديق لاءِ اسان ڊاڪٽر صاحب جي لغت کان مدد وٺندا هئاسين پر اسان اٽڪل 1976ع ڌاري جڏهن ”سڳنڌ“ پروگرام شروع ڪيو ته ان ۾ هڪڙو سيگمينٽ ”لفظ ٻڌايو، ڄاڻ وڌايو“ جي عنوان سان به رکيو هو. اتفاق سان ان سلسلي ۾ ڪوڙ اهڙا لفظ سامهون آيا، جيڪي ڊاڪٽر صاحب جي لغت ۾ شامل نه هئا، ان صورت ڪي سامهون رکي اسان جي هڪ پروڊيوسر دوست فدا حسين بلوچ (امر جليل جي مشهور ڪردار ڦودني) انهن لفظن کي گڏ ڪرڻ شروع ڪيو، ايتري قدر جو هن، هينئر هڪ لاجواب قسم جي ڊڪشنري ترتيب ڏئي ورتي آهي. فدا حسين کي اسان گهڻا ڀيرا اهو به مشورو ڏنو هو ته اهو مسودو ڊاڪٽر بلوچ صاحب کي به ڏيکاري پر هو همٿ ساري نه سگهيو، مان سمجهان ٿو ته هن وقت وٽس اهو مسودو موجود آهي، جيڪو ڪنهن اداري پاران شايع ٿيڻ جي انتظار ۾ آهي.

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ سنڌي موسيقيءَ جي تاريخ متعلق ٿيل تحقيق به اهم آهي، جنهن جي اهميت کان ڪوبه انڪار ڪري نه ٿو سگهي پر ان ڪتاب ۾ سنڌي موسيقيءَ جي بڻ بنياد ۽ ڪجهه راڳن جي ڄاڻ جي سلسلي ۾ تنقيد جو باب کليو هو پر ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ان پاسي ڌيان نه ڏنو هو يا ڌيڻ پسند نه ڪيو هو اصل ۾ ان ڪتاب ۾ راڳن ۽ تاريخ بابت ڪجهه قدر ڪميون ڪوتاهيون رهجي ويون آهن. جن تي في الوقت بحث ڪرڻ مناسب نه آهي. ساڳيءَ ريت تازو سنڌس سفارش سان سنڌي ادبي بورڊ پاران شاعر رمضان واڍي جو ڇپايل (مارچ 2006ع) ڪتاب ”علم موسيقي“ جيڪو خود بقول ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي ته:

”افسوس جو سنڌ ۾ سنڌي موسيقيءَ جي انفراديت ۽ اهميت کي سمجهڻ وارا ڪي ٿورا وڃي رهيا آهن. سنڌي موسيقيءَ بابت رمضان جي ڪيل تحقيق ۽ تخليق به سندس ڪتابن ۾ بند رهجي وئي. هن وقت انهيءَ اعليٰ ڄاڻ وارا موسيقار موجود ناهن جيڪي سندس اختراعن جي نوعيتن ۽ نزاڪتن کي سمجهي سگهن! بهرحال، سندس گن مان باقي جيڪي بچيو آهي، تنهن جو شايع ٿيڻ غنيمت آهي.“

ان حوالي سان پهرين ته هيءُ ڪتاب هڪ هزار تعداد بجاءِ پنج سؤ ڇپجڻ گهرجي ها، ڇاڪاڻ ته هي ڪتاب رڳو مصنف جي ڪتاب محفوظ ڪرڻ واري حيثيت تائين محدود آهي، جنهن جو اعتراف ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ به ڪيو آهي. اصل ۾ هيءُ ڪتاب ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي تحقيق ۽ تصحيح جي باوجود موسيقيءَ يا خود ڪلاسيڪي سنڌي يا هندي موسيقيءَ جي ڄاڻ ۾ اضافي بجاءِ مونجهارا پيدا ڪندڙ آهي. البت ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو مقدمو سندس روايت جو علمبردار ضرور آهي.

پر انهن ڪمين ڪوتاهين جي باوجود ڊاڪٽر بلوچ صاحب جا ڪيترائي ڪتاب انتهائي انمول آهن جن مان سنڌ جي ناميارن شاعرن متعلق، مير عبدالحسين سانگي، ميين شاهه عنات، خليفي نبي بخش فقير، نواب ولي محمد خان لغاري يا شاهه شريف ڀاڏائيءَ جي ڪلامن تي مشتمل ديوان ۽ ڪليات سنڌ جي ڪلاسيڪي ادب جا شاهڪار آهن، جن جا مقدما نه رڳو تحقيق جو بيمثال نمونو آهن پر انهن مقدمن جي ٽپن (Synopsis) جو به جواب ناهي. لاشڪ اهي هر نئين تحقيق نگار لاءِ رهبري ڪندڙ آهن، خود مون انهن ڪتابن جي مقدمن کي نظر ۾ رکي ”ڪليات مسرور“ جو مقدمو (اٽڪل ٻه سؤ صفحا) لکيو آهي، جنهن جو جس ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب جي انهن مقدمن ڏانهن ٿو وڃي، جو منهنجي ڪيترن همعصر ۽ سينيئر اديبن به منهنجي انهن مقدمن جي تعريف ڪندي ائين ضرور چيو آهي ته بيدل توکي ته پي ايڇ ڊي ڪرڻ کپندي هئي.

واقعي مون کي پي ايڇ ڊي ڪرڻ ڪيندي هئي پر ان اعزاز حاصل ڪرڻ لاءِ مون کي پيسي ۽ خوشامد جي ضرورت هئي جيڪي بنهي مون وٽ ڪونه هئا. بس مون کي خوشي ان ڳالهه جي آهي ته منهنجي انهن مقدمن کي خود مرحوم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، عبدالجبار جوڻيجي، ڊاڪٽر نواز علي شوق ۽ سيد امداد حسيني ساراهيو آهي.

تحقيق جي حوالي سان ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي ٽن حصن تي مشتمل "ڪافيون" به هڪ اهم تاليف آهي. پر ان کان وڌيڪ اسان جهڙي ٽي.وي پروڊيوسر لاءِ سندس ڪتاب "سنڌ ۾ اردو" اهم آهي، ان ڪري جو خود اردوءَ جي ڪيترن اديبن کي اها به خبر ڪانه آهي ته سنڌ جي سنڌي شاعرن، اردو شاعريءَ جا ڪهڙا ڪهڙا نه بي بها خزانا ڇڏيا آهن. ان ڪتاب جي حوالي سان مون "محبتون ڪي سفير" جي عنوان سان اردو پروگرام جو آئيڊيا ڏنو. اردو پروگرام جو آئيڊيا عام طور تي هيڊ ڪوارٽر ۾ ويٺل ڊائريڪٽر منظور ڪندا آهن. انڪري اسلام آباد مان آيل اردوءَ جي نالي واري شاعر "سرمد صهبائي" ان آئيڊيا تي بحث ڪرڻ لاءِ مون کي سڏايو. هو صاحب اردوءَ جي ڪنهن بئي پروڊيوسر مان واندو ٿي. منهنجي ڏنل آئيڊيا تي نظر ڊوڙڻ کان سواءِ مون کي مخاطب ڪندي چوڻ لڳو ته:

"سرور صاحب، سندھ میں تو صرف سچل سرمست ہی وہ شاعر ہے، جس نے اردو شاعری کی ہے"۔

مون عرض ڪيو ته:

"آپ میری آئیڈیا پر تھوڑا غور کریں گے تو آپ کو سندھی کے ایک سو ستر سے زیادہ شاعر ایسے ملیں گے جن میں کئی تو اردو زبان کے صاحب کتاب بھی ہیں اور ان کے عرس اور میلے منعقد ہوتے ہیں"۔

منهنجي چوڻ تي حيران ٿي منهنجي منهن ۾ نهارڻ لڳو. تڏهن مون ڊاڪٽر صاحب جو ڪتاب سندس اڳيان رکيو، ته ويتر سندس اکيون ڦاٽي ويون. مون کي لڳو ته ڪيس پنهنجي ڪم علميءَ جو احساس ٿيڻ لڳو آهي ۽ ٿيو به ائين. جو هن ڊاڪٽر صاحب جي ان ڪوشش کي ساراهڻ بجاءِ بوٽ بچڙو ڪري ڇيو:

"ٹھیک ہے آپ اس کا ایک پروگرام بنا کر بھیجیں، اس کے بعد فیصلہ کریں گے"۔

پروڊڪشن اسڪرپٽ پهرين مون سائين آغا سليم صاحب جن کي لکڻ جو عرض ڪيو هو، ڇاڪاڻ ته پهرين مون ان پروگرام جو آئيڊيا ان سان ئي ڊسڪس ڪيو هو ۽ ان ئي مون کي ان جو ٽائيٽل ٻڌايو هو... پوءِ ان جي انڪار سبب مون حمايت علي شاعر کي عرض ڪيو، جنهن وڏيءَ هيج مان مون کي پروگرام جا تمام سٺا سٺا پروڊڪشن اسڪرپٽ ٺاهي ڏنا. خير مون پائليٽ ٺاهي اسلام آباد موڪليو ته اتي واه واه ٿي وئي، پر ان وقت جي جنرل مئنيجر ظهير خان کي اها ڳالهه بنهه پسند ڪانه آئي ته اردوءَ ۾ سنڌ جي ڪنهن شخصيت جو پروگرام نشر ٿئي، ۽ سو به تيرهن پروگرامن تي مشتمل هجي. ان سلسلي ۾ هن پريءَ ميٽنگ ۾ مون کي گهڻ وڌ به ڳالهائڻ شروع ڪيو پر مون کي رڳو ان ڳالهه تي اچرج پئي لڳو ته انهن غير سنڌين کي اهو اعزاز قبول ڇو نه ٿو ٿئي ته سنڌ وارن اردو زبان ۾ تڏهن کان شاهڪار شاعري ڪئي آهي جڏهن خود هندستان ۾ به اردو زبان اڃا ٻارڙن وانگر بانبڙا پئي پاتا، ۽ ياد رهي ته اهو سمورو ڪريڊٽ ڊاڪٽر بلوچ صاحب ڏانهن ٿو وڃي، جو اسان محمود صابر ۽ عظيم ٺٽوي کان وٺندي علي نواز ناز ٽالپر تائين اٽڪل ستر شاعرن تي تيرهن پروگرام تيار ڪري نشر ڪيا، جن ۾ خود اردوءَ جي به مايه ناز فنڪارن جهڙوڪ: مهدي حسن، غلام عباس، مهناز، استاد حامد علي خان، ترنم ناز، نيره نور، شمسه ڪنول، گلبهار بانو، سلامت علي، عذرا سلامت ۽ ٽينا ثاني کان ڳارايا، ته جيئن اردو جي انتها پسندن کي ان چوڻ جي حجت نه رهي ته سنڌي شاعرن جو اردو ڪلام اوهان جي اردو زبان جي فنڪارن کان نه ڳارايو. ان کان علاوه سنڌ جي فنڪارن عابده پروين، ذوالفقار علي، مظهر حسين، لالا عزيز، سهراب فقير، امام الدين ڊکڻ کان سنڌي ڪلام ڳاراياسين. بس هڪڙو افسوس

بهرحال رهجي ويو آهي تہ جتي اردو جا سڀ پروگرام محفوظ ڪيا ويا آهن، اتي "محبتون ڪي سفير" جهڙو اردوءَ جو تاريخي دستاويز ان ڪري محفوظ نہ ڪيو ويو آهي تہ اهو سنڌي شاعرن جي ڪلام تي مبني پروگرام آهي.

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب سان گهڻو ڪري هميشہ ادبي ميڙن ۾ ملاقات ٿيندي هئي، ۽ مان پنهنجي عادت مطابق انهن سمورن وڏڙن جي وجي قدمبوسيءَ کي اعزاز سمجهي ساڻن ملندو هوس. مون کي ياد ٿو اچي ڪجهہ مهينا اڳ، سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ جي ڇاپيل انسائيڪلوپيڊيا جي مهورتي تقريب ۾ ڊاڪٽر بلوچ صاحب ڪراچيءَ جي ريجينٽ پلازا تائين سفر ڪري آيو هو، پر جسماني ڪمزوريءَ سبب پنڊال تائين پنڌ ڪري نہ سگهيو، ۽ پاڻ هوٽل جي ئي هال ۾ ئي ويهي رهيو، سندس موجودگيءَ سبب ڪيترائي ليکڪ ساڻس اتي لائونج ۾ ملڻ آيا هئا. يقيناً هن شخص ايترو مان لهڻيو ٿي. ان خيال سان مان بہ اٿيس ۽ پنهنجي پٽ "سائرس مسرور" سميت وڃي سندس قدمبوسي ڪئي. ٿوري دير ويناسين، هڪبئي کي دعائون ڏنيون سين ورتيون سين، اٿيو تہ مون پنهنجو ڪلهو اڳيان ڪري ڪنڌ جهڪايو پر هن منهنجو هٿ جهليو، ۽ ٻيهي پاڻ کي هلڻ هارو ڪيائين، پوءِ هٿ وٺي لائونج کان ٻاهر آيو، ساڻس گڏ ڪو نوجوان عزيز بہ هو، جيڪو ڪار پارڪنگ مان هلائي اچي در تي رسيو هو، جنهن ۾ پاڻ براجمان ٿيو ۽ دعائون ڏيندي روانو ٿي ويو.

الله پاڪ کيس پنهنجين محنتن جو اجورو ڏئي ۽ جنتن ۾ جايون ڏئي (آمين).

سندس علمي ادبي راهہ تي رمندڙن کي علم ادب جي ترقيءَ جي توفيق ڏئي. "آمين"،

۽ پنهنجي رسول پاڪ ﷺ جن جي مهڻي،
سنڌ ۾ وري اهڙن جاکوڙين کي پيدا ڪري،
جيڪي سنڌي زبان، ثقافت، تاريخ ۽ جاگرافيءَ
بلبت تحقيقي ڪمن جو بار کڻي سگهن "آمين"

◙

پ

1- ڏيئي شاها، ڦرن نڳ، ڏاڍيون ٻپيون ٻڌي ٻپ.
2- نڳ جن جو ٻڌن ٽپ، ٽنين اچي وڃي ٽپُ.
3- ڪِن جي لڳي وڃن ڦاق، ڪَن جا ٽري وڃن ٽپ.
4- پڙهي سور، وٺي مُڄ، ڏيئي ڳنڍيون، ٻڌن ٽپَ.
5- سڪل ٻانٺ، سنهو ٽند، ٺلهو ٻند، پوڙهو ٻَپ.
6- زميندار ڪارائي کي چون: راڌ وڃي ٽپ.
7- ٻيٺي پير، ويندي وير، نهہ پهہ، نهہ ٽپ.
8- ڏين ٻَپ، توڙي ٽپ، ڏينگر ڏاري چون ٽُپ.
9- ڪليل هٿ سان چماٽ، چوين ٺف، توڙي ٺپ.
10- ڪري خيال، رکج پير، ڏسين ڇڪ جتي ڳپ.
11- چون ڳپ، توڙي ڳپ، ڳنڍ ڳوپ ڪرن ڳپ.
12- ڪپو ڪاٺ اندر ڪپ، ڪب ڪب توڙي ڳهپ.
13- خوشبوءِ چڱي: باس بدبوءِ، ٻري ڏپ.
14- تازو ڳپ، ڳر، ڳپ، سُڪي ڦلي چڏي ڏپ.
15- زوراور لائن زور، ڪري وات منجهہ چپ.
16- ڇپي ڇاپاڪو، ڇاپوٽيو، هڻن ڇپ، توڙي ڇپ.
17- مونڊاهہ، ڪُڙهہ، سار واري مام اندر ڇپ.
18- ڪر ڪام بدنام، سخت پٽ پونو زپ.
19- ڪارو نانگ وسيهر، زهري زور سيهہ سَپ.
20- اٻو، ڏڄ، ڀؤ، ڏاءُ، خطر، خوف، ڏر، ڏپ
21- چون: ڪين ماري سَپ، ماري سپ سنڌو ڏپ.
22- سنڌي واهہ، پڪ، پُر، ڪپر، ڪنڌي، توڙي ڪپ.
23- مانجهي مڙس ڪوڏر ساڻ، ٻڌن شوپ شپان شپ.
24- ڳاندو مڙس هڻن لاف، ڪرن ڳوڙ ڳپ شپ.
25- ڪائن مال مفت منجهہ، ڪرن هضم هڙپ هپ.
26- ڪسن زور هڻن ساڻ، ڏيئي جهٽ جهڙپ جهپ.
27- سهڻي صاف سونهاري، ڳهڻا وار ڳهڻا، جهپ.
28- ٿئي عزت جو تنهن خيال، جنهن کي ديد، نڪ، چپ.
29- ٿئي ڦري بدخواه، مرد جيڪو پئي ڇپ.
30- نست مرد نا اميد، بيٺو ڏور ڇٽي چپ.
31- آهي غريبن گذران، سُڪي ماني، ڏڌ لپ.
32- ڪري عشق اندر منجهہ، وڏا ڳهڻ، وڏا ڳهپ.
33- سڙين ڪين اچي سُک، جَلين ڪين اچي جپ
34- حب، سارَ سڄڻ جي، سڪ، تانگهہ، طلب، ڪپ.
35- آهي نينهن ڪپر ننڪ، تنهن کي نيهي نر نُپ.
36- ڏٺي نام ڏٺيءَ جو، تون رڳو نام ڏٺي، جپُ.

- ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ

ٽماهي "مهراڻ" 1-2/1969ع

تاج جويو

لغت نويسيءَ ۾ ڊاڪٽر بلوچ جون ورتل ڪوششون

جديد همعصر دور ۾ ٽن سنڌي عالمن جي ڪم، جيڪا جڳ مشهوري حاصل ڪئي آهي، اُن جو مثال نہ ٿو ملي. اُهي ٽي عالم ۽ اديب آهن: (1) پير حسام الدين راشدي، (2) محمد ابراهيم جويو ۽ (3) ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ.

- پير حسام الدين راشديءَ جو نالو، سنڌ جي تاريخ جي تحقيق جي حوالي سان هميشہ وڏي مانَ ۽ شانَ سان ورتو ويندو. پير صاحب کي مائر وطن سنڌ سان اٿاهہ محبت هئي. هن اُن جذبي هيٺ سنڌ جي تاريخ کي نئون موڙ ڏنو. هن تاريخ بابت سوين بلڪ هزارين قلمي ۽ ڇاپي ڪتاب هٿ ڪري، اُنهن مان اهم ڪتاب ۽ مسودا وڏيءَ محنت ۽ محبت سان ايڊٽ ڪيا ۽ سنڌ جي تاريخ بابت اسان کي نئون، قيمتي ۽ اڻلڀ مواد ميسر ڪري ڏنو. سندس اهم تصنيفن ۽ تاليفن ۾: 'مڪلي نامو'، 'ترخان نامو'، 'حديقة الاولياء'، 'مرزا عيسيٰ ترخان'، 'تذڪره مشائخ سيوستان'، 'ڳالهيون منهنجي ڳوٺ جون'، 'هُو ڏوٽي هُو ڏينهن'، 'هشت بهشت'، 'مهراڻ جون موجون'، (ترتيب) 'مثنوي چنيسر نامہ'، 'ڳالهيون ڳوٺ وٽن جون'، 'تڪملہ مقالات الشعراء'، 'تاريخ مظهر شاجهاني'، 'منشور الوصيت و دستور الحڪمت' وغيره شامل آهن. هنن ڪتابن جي مطالعي کان پوءِ چئي سگهجي ٿو تہ ايڊيٽنگ ۽ تدوين جو فنُ پير صاحب کان پوءِ دنگ آهي. پير صاحب جي ايڊيٽنگ جو بهترين مثالُ 'مڪلي نامو' آهي، جيڪو اصل ڪتاب، مير علي شير "قانع" فارسي زبان ۾، مڪليءَ جي ٽڪريءَ تي پوريل شخصيتن، سندن مقبرن ۽ مزارن جي هنڌن، سنن ۽ واقعن سميت ڪُل 90 صفحن تي مشتمل لکيو هو؛ پر پير صاحب اُن تي سنڌيءَ ۾ جيڪي حاشيا لکيا آهن، سمجهاڻيون ۽ اضافا پيش ڪيا آهن، ۽ اُن ۾ ناياب تصويرون شامل ڪيون آهن، تن مان هي تاريخي شاهڪارُ 888 صفحن جو عظيم دستاويز بنجي پيو آهي.

محمد ابراهيم جويي صاحب جي نالي کان سواءِ 'سنڌي جديد ادب' جو تصور ئي محال آهي. هن 98 ورهين جي تازه دم ۽ جُوان جذبن واري بزرگ پنهنجي سڄي ڄمارَ، سنڌي ادب، ٻوليءَ ۽ تعليم جي خدمت ڪندي گذاري آهي. سنڌي مادري زبان جا اڪثر درسي ڪتاب سندس 'دست مُهر' کان سواءِ مستند نہ سمجها ويندا آهن. هن ٻوليءَ، ادب ۽ تعليم جي ميدان ۾ ظاهري توڙي پردي پويان جيڪو عظيم پورهيو ڪيو آهي، اُن جو ڪاٿو وقت ۽ تاريخ ئي لڳائي سگهن ٿا. 'سنڌي ادبي بورڊ' جي پوريءَ دنيا اندر مڃتا، هن لاثاني عالم جي پورهئي، لڳاءَ ۽ سچائيءَ جو نتيجو آهي. هن عالم شخص جي دَم قدم سان ئي سنڌي ادبي بورڊ جون مختلف رٿائون تڪميل جا مرحلا پورا ڪري سگهيون. جن ۾ 'سنڌ جي تاريخ'، 'جامع سنڌي لغات'، 'سنڌي لوڪ ادب' ۽ 'عالمي ادب' جي ترجمي جون رٿائون اچي وڃن ٿيون. هن شخص دنيا جي بهترين ادب ۽ فلسفي ۽ فڪر جا شاهڪارَ، سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪري سنڌي ٻوليءَ جي دامن ۾ ڪهڪشائون پکيڙي ڇڏيون آهن. اهڙن ڪتابن ۾ 'ايملي عرف تعليم'، 'ٻارن جي تعليم'، 'وحشي جيوت جا نشان'، 'فڪر جي آزادي'، 'ٻارن جو مسيح'، 'فلسفي جون ابتدائي ڪورس'، 'محڪري، جا مضمون'، 'فرينچ انقلاب'، 'علم تدريس مظلومن لاءِ' وغيره اهم آهن. سندس ذاتي قلمدانيءَ جي شاهڪارن ۾: 'Save Sindh, Save the Continent' 'ماٺهوءَ جو ياڳ'، 'شاهہ سچل سامي'، 'هوءَ جا ٽمڪي باهڙي'، 'ادب، ٻولي، تعليم'، 'ڳالهيون ڪتابن جون' (2 جلد)، 'سنڌ منهنجي خوابن جي' (2008ع)، 'سنڌ، جا مون سپنن ۾ سوچي' 2012ع ۾ ڇپيا ڪتاب اچي وڃن ٿا. مستقبل ۾

حال جي سنڌ، هن پورهيت اديب کي ڪڏهن به وساري نه ٿي سگهي.

اهڙي طرح ٿيون عالم، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ آهي، جيڪو سنڌ جو سپورنج، سنڌي ٻوليءَ ۽ لسانيت جو ڄاڻو، لطيفيات جو شارح، سنڌي لوڪ ادب جو ماهر، ڪلاسيڪي شاعريءَ جو پارکو، عظيم تعليمدان، محقق ۽ سنڌ جي تاريخ جي سونهن بلڪ مٿي جو موڙ هو. هن عظيم ڏاهي جون لسانيات، لوڪ ادب، تعليم، تاريخ، لطيفيات، اساسي ۽ ڪلاسيڪي شاعريءَ جي سهيڙ، موسيقيءَ ۽ لغات نويسيءَ جي ميدان ۾ خدمتون وسارڻ جهڙيون نه آهن.

هن سنڌي ٻوليءَ، لسانيات ۽ ادب جي موضوع تي 'سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب جي تاريخ' جهڙو بي بدل ڪتاب لکيو. جنهن جا چار سُنڌاريل ايڊيشن شايع ٿي چڪا آهن. موسيقيءَ جي ميدان ۾ 'سنڌي موسيقيءَ جي تاريخ' سندس شاهڪار ڪتاب آهي. اساسي ۽ ڪلاسيڪي شاعريءَ جي سهيڙ ۾: 'ڪليات حمل' (1953ع)، 'ميين شاهه عنايت جو ڪلام' (1963ع)، 'خليفي صاحب جو رسالو' (1966ع)، 'شاهه لطف الله قادريءَ جو ڪلام' (1968ع)، 'ڪلام فقير نواب ولي محمد لغاري (1968ع)، 'ڪليات سانگي' (1969ع)، 'شاهه شريف پاڏائيءَ جو رسالو' (1972ع)، 'راڳ نامو' (1981ع)، 'رسالو غلام محمد خانزئيءَ جو' (1985ع) ۽ 'قاضي قادن جو رسالو' (1999ع) اهم ڪتاب آهن. 'لطيفيات' جي ميدان ۾: 'شاهه جو رسالو: برٽش ميوزم وارو' (1969ع)، 'شاهه جي رسالي جا سرچشما' (1972ع)، 'شاهه جي رسالي جي ترتيب' (1974ع)، 'شاهه جو رسالو: ٽن قلمي نسخن تي آڌاريل' (1974ع)، 'شاهه جو رسالو: ڏهن قلمي نُسخن تي آڌاريل' (1977ع)، 'شاهه جو رسالو' (۽ رسالي جو ڪلام) ڏهه جلدَ ۽ شاهه لطيف ثقافتي مرڪز طرفان ترتيب ڏنل ڪيئي مخزنَ ۽ ڪتابَ سندس عظيم پورهئي جا شاهد آهن. 'سنڌ جي تاريخ' جي حوالي سان- 'چچ نامي'، 'تاريخ معصوميءَ'، 'لب تاريخ سنڌ'، 'تحفة الڪرام'، 'تاريخ طاهري' ۽ ٻين ڪتابن جي ترجمن جي تصحيح، ترتيبَ ۽ خاص ڪري 'فتح نامه سنڌ' عرف 'چچنامي' جو مقدمو، ڊاڪٽر صاحب جي تاريخ ڄاڻ جو مظهر آهن.

ٻن حوالن سان ڊاڪٽر نبي بخش خان جو نالو اول صف جي عالمن ۽ محققن ۾ شمار ٿئي ٿو:

(1) لوڪ ادب جي سهيڙ ۽ (2) لغات نويسي.

سنڌي ادبي بورڊ جي 'لوڪ ادب سلسلي' جا 40 کان وڌيڪ ڪتابَ، سنڌ جي هن عظيم اسڪالر جي سهيڙ ۽ تحقيق جو ڪمال آهن. 'سنڌي لوڪ ادب' جي سهيڙ جي تفصيلي تجويز، 1955ع ۾، 'سنڌي ادبي بورڊ' جي آڏو آندي وئي هئي ۽ 1956ع ۾ هن اسڪيم کي منظور ڪري، هيءَ محنت ۽ جاکوڙ وارو ڪم، ڊاڪٽر صاحب جي حوالي ڪيو ويو. 1957ع ۾ 'لوڪ ادب جي مرڪزي آفيس' قائم ڪري، ڊاڪٽر صاحبَ، سوين ڪارڪنن جي سٺ سان وڏيءَ محنت، جفاڪشيءَ ۽ لگن سان مواد جي سهيڙ شروع ڪري ڏني. اِن ڏس ۾ سنڌ جي جدا جدا ڀاڱن جو گشت ڪري، ڪچهريون سڏائي پڻ مواد هٿ ڪيائين. 1959ع ۾ لوڪ ادب سلسلي جو پهريون ڪتابَ 'مداحون ۽ مناجاتون' شايع ڪيو ويو، ۽ 1991ع ۾ هن رٿا جو چاليهون ڪتاب 'هُنر' ڇپجي پڌرو ٿيو. هن تاريخي ڪم جي سهيڙ ۾ ڊاڪٽر صاحب کي پنهنجن ساٿين سان گڏ محنت ڪندي ڇٽيهه سال لڳا. لوڪ ادب سلسلي جي چاليهن ڪتابن جي 'فهرست'، جيڪا خود 250 صفحن تي مشتمل آهي، هن اجتماعي پورهئي جو اعليٰ مثال آهي. اِن رٿا کان سواءِ، هن ئي سلسلي جا ٻيا ڪتابَ، ٻيلاين جا ٻول' (1950ع 'لاڪو ڦلاڻي' (1985ع) 'سپ رنگ' (1968ع) ۽ 'رهاڻ هيرن کاڻ' ڏهن کان مٿي جلد پڻ ڊاڪٽر صاحب جي قلم آرائيءَ جو ڪارنامو آهن؛ جيڪي زيب ادبي مرڪز حيدرآباد، سنڌ يونيورسٽيءَ، مهراڻ آرٽس ڪائونسل حيدرآباد ۽ خليل ڪتاب گهر خيرپورميرس، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، سنڌ مائنڪ موتي تنظيم ۽ ٻين ادارن پاران ڇپائي پڌرا ڪيا ويا آهن.

ڊاڪٽر صاحب جهڙي گهڻ رُخي عالم جي مختلف رُخن ۾ ڪيل تحقيق تي تفصيل سان لکڻ لاءِ ڪيترائي ڪتابَ درڪار آهن. هتي آءٌ صرف سندس هڪ اهم ڪم 'لغات نويسي' تي روشني وجهڻ جي ڪوشش ڪريان ٿو:

سنڌ ۾ 'لغت نويسيءَ' جو فَنُ نه اڳڻو آهي، پر 'سنڌي لغت نويسي' جي تاريخ ڪا ايڏي پراڻي به نه

آهي. 'سنڌي لغت نويسيءَ' ڦرف 18 صديءَ جي وچ ڌاري ڌيان ڏنو ويو. ٽالپر حڪومت جي پڇاڙڪن سالن ۾ ڪن انگريز بيوروڪريٽن، پنهنجي حڪومتي مقصدن ۽ اُن جي استحڪام خاطر سنڌي ٻوليءَ جي اڀياس، سنڌي ٻوليءَ جي گرامر ۽ لغتن تيار ڪرڻ ڦرف توجهه ڪيو. 1835ع ۾ جيمس پرنسيپ، 'سنڌي ٻوليءَ جو گرامر' (A grammar of the Scindee language) ۽ 1836ع ۾ ڊبليو. ايڇ واٿن 'سنڌي ٻوليءَ جو گرامر' ۽ اُن سان گڏ سنڌي لفظن جو مختصر ذخيرو (A grammar of Sindhi Language) بمبئيءَ مان ڇپائي پڌرو ڪيو. هن بمبئيءَ ۾ رهندڙ سنڌي واپارين کان سنڌي سکي هئي.

1843ع ۾ انگريزن، ٽالپرن کي شڪست ڏئي سنڌ تي قبضو ڪيو. اُن سال ٻن انگريز فوجي عملدارن: ڪئپٽن ايسٽوڪ (J.B. Eastwick) ۽ ليفٽيننٽ ليچ (R. Leech) 'سنڌي ٻوليءَ جي لفظن جا مختصر ذخيرا' (Vocabularies) رومن لپيءَ ۾ انگريزي معنيٰ سان ڇپائي پڌرا ڪيا. ڪئپٽن ايسٽوڪ، سنڌ ۾ ڊپٽي ڪليڪٽريءَ دوران پنهنجيءَ رُوءِ سُوءِ سنڌي زبان سکي، 1947ع ۾ سنڌي ٻوليءَ جو گرامر تيار ڪيو ۽ گڏو گڏ انگريزي- سنڌي ۽ سنڌي- انگريزي ڊڪشنرين تي ٻڻ ڪم شروع ڪري ڏنائين. هن جو سنڌي گرامر ۽ 'انگريزي سنڌي ڊڪشنري' ٻهريون ڀيرو 1849ع ۾ ڇپيا. هن لغت ۾ 12000 انگريزي لفظن جون سنڌيءَ ۾ معنائون ڏنل هيون. ڪئپٽن ايسٽوڪ، ٻن سنڌي عالمن- پنڊت برهم سچانند ۽ پنڊت جيشٺ برهم يا جيتارام جي مدد سان 'سنڌي انگريزي ڊڪشنري' ٻڻ جوڙي، پر اُن جي ڇپائيءَ کان اڳ پاڻ وفات ڪري ويو؛ ۽ اُها ڊڪشنري اڳتي هلي، بي. ايڇ. ايلس بٽرو، اسسٽنٽ ڪمشنر سنڌ، پنهنجيءَ نگرانيءَ ۾، 1855ع ۾، بمبئيءَ مان ڇپائي پڌري ڪئي، جنهن ۾ 20000 جي لڳ ڀڳ لفظ هئا. (سندس اهي ٻئي لغتون سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ 2011ع ۾ ٻيو ڀيرو ڇپائي پڌرو ڪيون آهن). اِن ئي عرصي ۾ هڪ سنڌي عالم آخوند عبدالرحيم 'وفا' عباسيءَ، پهرين سنڌي- فارسي لغت: 'جواهر لغات اڪيچار سنڌي' تيار ڪئي، جنهن جي تياريءَ جو عرصو ڊاڪٽر بلوچ جي تحقيق موجب 1845ع کان 1851ع جي وچ وارو ٿي سگهي ٿو. ان کان سواءِ پادري شرٽ، 1860ع ۾ 44 صفحن جي ننڍڙي لغت؛ لڪشمڻ وشنو پرانجپيءَ 1868ع ۾ 'انگريزي- سنڌي ڊڪشنري' ۽ پادري شرٽ، اُڌارام ۽ صادق علي مرزا سان گڏ 'سنڌي انگريزي ڊڪشنري' تيار ڪري 1879ع ۾ ڇپائي پڌري ڪئي، جنهن ۾ 21450 لفظ هئا. هن لغت جي تياريءَ ۾ آخوند عبدالرحيم عباسي مرحوم کان ٻه مدد ورتي وئي هئي. جهمٽ مل نارومل وسٽانيءَ، پادري شرٽ جي ڦرز تي سنڌي ٻوليءَ جي اُنهن چونڊ لفظن جي ونئپتي (Etymology) 1986ع ۾ شايع ڪئي، جيڪي سنسڪرت بنياد رکندڙ هئا. ان کان اڳ 1881ع ۾ هڪ يورپي عملدار 'مري' (J.A. Murry) ٻه ڪتابڙا Vertebrate Zoology of Sindh، ۽ (2) Plants and Drugs of Sindh 1881ع ۾ ڇپايا هئا، جن ۾ سنڌ جي پکين، جڙين ٻوٽين ۽ وڻن ٽڻن جا نالا، رومن لپيءَ ۾ انگريزي معنيٰ سان ڏنا ويا هئا.

ويهين صديءَ ۾ ديوان ڪوڙيمل چندن مل کلناڻيءَ 'انگريزي- سنڌي ڊڪشنري' (1904ع)، ڀيرومل مهرچند آڏوانيءَ 'غريب اللغات' (1907ع)، ۽ پرمانند ميوارام "سنڌي- انگريزي ڊڪشنري' (1901ع)، جنهن ۾ 25140 لفظ هئا، ۽ 'انگلش- سنڌي ڊڪشنري' (1933ع)، جنهن ۾ 15735 لفظ هئا، شايع ڪيون. ان کان سواءِ مرزا قليچ بيگ 1913ع ۾ 'لغات لطيفي' ۽ 1922ع ۾ 'لغات قديمي' ڇپايون. ٻيون ٻه ڪيتريون ننڍيون وڏيون سنڌي پهاڪن، اصطلاحن ۽ ورجيسن جون لغتون ڇپايون ويون. باوجود ايترين مخلصاڻ ڪوششن جي سنڌي ٻوليءَ جي هڪ 'جامع لغت'، جنهن ۾ سنڌي ۾ سنڌي ٻوليءَ جا نج ۽ گهڻي کان گهڻا لفظ، اصطلاح ۽ اُنهن جون سنڌيءَ ۾ معنائون ڏنل هجن، تيار نہ ٿي سگهي.

ورهاڱي کان اڳ 1940ع ۾ جڏهن سائين جي.ايم.سيد، سنڌ جو وزير تعليم ٿيو هو تہ هن 'سنڌي ساهتيہ جو مرڪزي صلاحڪار بورڊ' قائم ڪرايو، ۽ هڪ 'جامع سنڌي لغت' جي ضرورت محسوس ڪندي، عالمن جي هڪ ڪاميٽي مقرر ڪري، اهو ڪم اُن جي حوالي ڪيو. اُن ڪاميٽيءَ تي ڀيرومل مهرچند آڏوانيءَ ۽ لالچند امر ڏنو مل جهڙا سنڌي ٻوليءَ جا وڏا عالم ٻڻ ميمبر هئا. اُن ڪاميٽيءَ 'جامع سنڌي لغت' جو مسودو، الف- ب جي پهرين چئن اکرن (ا، ٻہ ٻ، ٻ) تائين اجا مُس

تيز ڪيو ته هندستان جي ورهاڱي سبب 'لغات' جو ڪم رُڪجي ويو.

'جامع سنڌي لغات' جو اهو تاريخي ڪم اڳتي هلي سنڌ جي نامور عالم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ کي ڪرڻو پيو. ٿيو هيئن ته ڊاڪٽر بلوچ، مئي 1949ع ۾، آمريڪا جي ڪولمبيا يونيورسٽيءَ مان ايم. ايڊ ۽ 'ڊاڪٽر آف ايڊيوڪيشن' جون ڊگريون وٺي واپس وريو، پر مُلڪ واپسيءَ تي، سائنس جنهن ملازمت جو وعدو ڪيو ويو هو، اها کيس ڪا نه ملي؛ اُن ڪري، مئي 1949ع کان آگسٽ 1950ع تائين سنڌ جي ڪُنڊ ڪُڙڇ گهمندو ۽ سگهڙن ۽ سالڪن سان ڪچهريون ڪندو رهيو. سائين جي. ايم. سيدُ، ڊاڪٽر صاحب جي علمي حيثيت کان آگاهه هو، جنهن کيس پاڻ وٽ سَن گهرائي، لغت جو ڪم ڪرڻ لاءِ چيو. ڊاڪٽر صاحب کي دل گهربو ڪم ملي ويو، ۽ هن بنا ڪنهن آنا ڪانيءَ جي سَن ۾، سائين جي. ايم. سيد جي وسيع لائبريريءَ ۽ اوطاق ۾ ويهي لغت تي ڪم شروع ڪري ڏنو. سائين جي.ايم.سيد کيس ڪاڇي ۽ ڪوهستان مان ڪيترا سگهڙ گهرائي ڏنا، جن سان ڊاڪٽر صاحب ڪچهريون ڪري. ڪافي لفظي ذخيرو گڏ ڪيو. اهڙيءَ طرح سائين جي. ايم. سيد جي رهنمائيءَ ۾، ڊاڪٽر صاحب سنڌي بوليءَ جي خدمت واري جذبي هيٺ لغت جي ڪم کي ڪافي اڳتي وڌايو.

1951ع ۾، سائين جي.ايم.سيد جي سربراهيءَ ۾، 'سنڌي ساهتيه مرڪزي صلاحڪار بورڊ' جي، 'سنڌي ادبي بورڊ' جي نالي سان نئين سر تشڪيل ٿي ته ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ کي 'جامع سنڌي لغات' ٽن سالن اندر تيار ڪري ڏيڻ جو ڪم سونپيو ويو. ڊسمبر 1951ع ۾ سنڌ جي ٻئي عظيم سپوت، سنڌ يونيورسٽيءَ جي اُن وقت جي وائيس چانسيلر ۽ عظيم اسڪالر علامه آءِ. آءِ. قاضيءَ، سنڌ يونيورسٽي (اولڊ ڪيمپس) ۾ 'جامع سنڌي لغات' جي تياريءَ ۽ تڪميل لاءِ مرڪزي آفيس قائم ڪئي، جتي لغات جي رٿا (Scheme) جو خاڪو مرتب ڪيو ويو. جنوري 1952ع کان لغت تي باقاعدي ڪم جي شروعات ٿي. 1940ع ۾ لغت جي شروع ڪيل ڪم کي 'الف' کان 'ي' تائين مڪمل ڪرڻ جي ٽه سالہ رٿا، سائين جي.ايم.سيد جي ترغيب، علامه قاضي صاحب جي مدد ۽ سنڌي ادبي بورڊ جي ميمبرن جي تعاون سان ڊاڪٽر بلوچ صاحب مڪمل ڪرڻ جو بيڙو، سُڪاٽي بنجي سنڀاليو. ڊاڪٽر صاحب جي جواني هئي. هو قومي جذبي هيٺ روزانو 12 ڪلاڪ ۽ ڪڏهن ڪڏهن ته 15، 16 ڪلاڪ به ڪم ڪندو رهيو، ۽ ڪيترن سائين ۽ عالمن جي مدد سان سونپيل ڪم جو مسودو، هٿ لکيل ويهن جلدن ۾، ڊسمبر 1954ع تائين مڪمل ڪري ورتائين.

'جامع سنڌي لغات' جوڙڻ لاءِ سنڌ جي هن ناميارِي عالم ۽ محقق، هڪ پورو 'نيٽ ورڪ' (Net work) تيار ڪيو ۽ هڪ رٿا (Project) جي صورت ۾، هن ڪم کي 'تاريخي فريضو' سمجهي مڪمل ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي.

ڊاڪٽر صاحب، 'جامع سنڌي لغات' لاءِ لفظن ۽ اصطلاحن جو ذخيرو هٿ ڪرڻ لاءِ هيٺيان ذريعا ڪم آندا:

(1) ادب ۽ ٻين موضوعن تي ڇپيل ننڍا وڏا ڪتاب ۽ رسالا؛

(2) سموريون (انگريزي- سنڌي. سنڌي. انگريزي ۽ سنڌي) لغتون؛

(3) ڪلاسيڪي شاعرن جي اڻ ڇپيل ڪلام جو لفظي ذخيرو؛

(4) اڻ ڇپيل لغتون: 'جواهر لغات اڪيچار سنڌي' (مرتب- آخوند عبدالرحيم عباسي)؛ مولوي علي محمد مهيريءَ جي 'سنڌي لغت'، لالا هشانند جي 'سنڌي لغت' (جنهن جو لفظي ذخيرو، بورڊ جي فيصلي موجب تاراچند گاجرا بمبئيءَ مان اُتاري موڪليو هو) جو مواد؛

(5) سنڌ جي مختلف ضلعي ڀاڱن: لاڙ، سري، ٿر، ڪاڇي، ڪاري، وچولي، ڪڇ ۽ لس ٻيلي جي اهم محاورن ۽ لهجن جا لفظ ۽ اصطلاح؛

(6) سنڌ جي مختلف ضلعن ۽ تعلقن ۾ مقرر ڪيل ڪارڪنن وٽان مليل لفظي ذخيرو؛ ۽

(7) عربي ۽ فارسي لفظن جو سنڌيءَ ۾ مروج ذخيرو- وغيره.

ڊاڪٽر صاحب، 'جامع سنڌي لغات' جي تياريءَ لاءِ سنڌ جي مختلف ڀاڱن جو به سفر ڪيو ۽ اهم

ڳوٺن ۽ علائقن ۾ وڃي، اُتان جي بزرگن، سگهڙن، ڪمين ڪسبين، پاڳين، شاعرن ۽ اُستادن سان ڪچهريون ڪيون.

ڊاڪٽر صاحب، مختلف علائقن جي رهاڪو، عالمن ۽ استادن کان سنڌي ٻوليءَ جا مروج لفظ ۽ اصطلاح گڏ ڪرايا. اهڙن عالمن ۽ اُستادن ۾: (1) محمد صالح سمي، محمد عرس سمي ۽ حڪيم محمد يعقوب قادريءَ (ڪراچيءَ واري)، ڪوهستاني ۽ لاسي لهجن جا لفظ ۽ اصطلاح گڏ ڪيا. (2) مولوي علي محمد مهيريءَ، محمد طالب لوهار، محمد صديق مسافر، مقبول احمد بلوچ ۽ شرف الدين شاهه متليءَ واري لاڙ جي لفظن ۽ اصطلاحن جو ذخيرو جمع ڪيو. (3) پروفيسر عطا محمد حاميءَ، محمد عالم عباسيءَ، عبدالرزاق ميمڻ پير ڳوٺ واري، لعل محمد پناڻ ۽ محمد حسن 'مشتاق' انڊڙ، خيرپور، سکر ۽ شڪارپور ضلعن جي لفظن ۽ اصطلاحن کي سهيڙيو. (4) اُستاد رائچند هريجن، پمي مل، محمد امين پليءَ ۽ مينگهي مل، ٿرپارڪر ۽ ڍوري ناري جي مختلف لهجن جا لفظ ۽ اصطلاح گڏ ڪري موڪليا. (5) مشهور اُستاد ۽ شاعر محمد خان مجيديءَ، معين شاهه (شاهبندر واري)، دوست محمد ۽ ٻين، ٺٽي، شاهبندر ۽ ساڪري جي طرف جا لفظ ۽ اصطلاح گڏ ڪيا. (6) شاهنواز شاهه عارف المولي ڏُنڙي واري، حاجي سومرخان ۽ ٻين، سانگهڙ ضلعي جا مخصوص لفظ ۽ اصطلاح جمع ڪيا. (7) ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلي ۽ غلام نبي سنديلي، لاڙڪاڻي جي طرف جا اصطلاح ۽ لفظ گڏ ڪري موڪليا. (8) مشهور عالم گنگارام سمراٽ سَن (ضلعي دادوءَ) مان لفظي ذخيري هٿ ڪري ڏيڻ ۾ ڊاڪٽر صاحب جي وڏي واهر ڪئي. اهڙيءَ طرح ٻين به ڪيترن ڪارڪنن ۽ اُستادن وڏو لفظي ذخيرو گڏ ڪري ڪيس موڪليو.

جنوري 1952ع ۾ سنڌي ٻوليءَ جو ناميارو شاعر محمد بخش 'واصف'، سرڪاري نوڪريءَ مان رٽائر ٿيڻ بعد مرڪزي ڊڪشنري آفيس ۾، زندگيءَ جي آخري پساهن تائين ڊاڪٽر صاحب جو ٻانهن ٻيلي ٿي رهيو. مرحوم رشيد احمد لاشاريءَ ۽ ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلي جون پڻ تعليم کاتي کان ڪجهه عرصي لاءِ خدمتون، 'لغت' جي ڪم لاءِ اُڌاريون ورتيون ويون.

محمد بخش 'واصف' جي وفات کان پوءِ ڊاڪٽر صاحب، مرڪزي لغت آفيس جو ڪم، مرحوم سيد سردار علي شاهه 'ذاڪر' جي حوالي ڪيو، جنهن وڏي عرصي تائين نهايت سليقي ۽ اورچائيءَ سان ڪم کي سنڀاليو. جڏهن سردار علي شاهه، روزاني 'مهراڻ' جو ايڊيٽر مقرر ٿيو ته آفيس جو ڪم شيخ محمد اسماعيل جي حوالي ڪيو ويو، جنهن لغت جي فيئر ڪاپين تيار ڪرڻ ۽ پروفن ڏسڻ ۾ ڊاڪٽر صاحب جي معاونت ڪئي. مرڪزي آفيس ۾ هڪ وڏي عرصي تائين محمد طالب لوهار، مراد علي بلوچ ۽ محمد يوسف شيخ پڻ ڪم ڪيو. اُن کان سواءِ ڊاڪٽر غلام علي الانا، مخدوم غلام محمد، ممتاز مرزا، ماستر عبدالرزاق مغل، ماستر محمد بچل انصاريءَ، اُستاد محمد يعقوب 'نياز' ميمڻ، غلام قادر انصاريءَ، احمد بخش انصاريءَ، غلام محمد ميمڻ، ماستر غلام نبي ٻڙديءَ، مصري شاهه ٽڪڙائيءَ ۽ ماستر محمد بخش سولنگيءَ به مختصر عرصي تائين مرڪزي آفيس ۾، لغت جي ڪم ۾ حصو ورتو.

ڊاڪٽر بلوچ صاحب، جنهن جانفشانيءَ ۽ قومي جذبي سان 'جامع سنڌي لغات' جي تياريءَ لاءِ رات ڏينهن محنت ڪئي. اُن کي ڏسي، مٿي ڄاڻايل عالمن، اديبن، اُستادن ۽ سڄاڻ ڪارڪنن، مختصر معاوضي تي ڊاڪٽر صاحب جي رهنمائيءَ ۽ هدايتن موجب وڏيءَ محبت ۽ محنت سان پورهيو ڪيو: ايتريقدر جو ڊاڪٽر بلوچ لکي ٿو ته: 'ڪارڪنن کي ماهوار 25 کان 50 رپيا اُجرت ملندي هئي'. تنهن کان سواءِ ڊاڪٽر صاحب کي سنڌي ادبي بورڊ جي اوائلي ميمبرن ۽ بورڊ جي چيئرمن سائين جي.ايم.سيد جي مڪمل پٺڀرائي ۽ علامه آءِ.آءِ قاضيءَ جهڙي عالم جو ڀرپور ساٿ حاصل رهيو. هنن ڊاڪٽر صاحب جي عالمانه پورهئي ۽ جذبي کان متاثر ٿي، سندس ڪم ۾ هڪ گهڙيءَ لاءِ به ڪا رڪاوٽ نه وڌي، ۽ ائين ڊسمبر 1954ع تائين لغات جو مسودو مڪمل ٿي سگهيو. لغت جي مسودي جي تياريءَ بعد سنڌي ادبي بورڊ پاران سنڌ جي مشهور تعليمدان ۽ عالم ڊاڪٽر عمر بن محمد دائود پوٽي مسودي جي پهرين چئن اکرن (ا، ٻ، ب، پ) تي تنقيدي نظر وجهي، اُن ۾ واڌارا سُڌارا ڪري، اُن کي بهتر بڻايو: ۽ سنڌي ادبي بورڊ جي سيڪريٽري محمد ابراهيم جويي، لغت جي پهرئين جلد

جا آخري پروف ڏٺا ۽ اُن ۾ مناسب واڌارا ۽ دُرستيون ڪيون. محمد ابراهيم جويي لاءِ، ڊاڪٽر بلوچ صاحب لکيو آهي ته: ”جنهن جي گهريءَ نظر کان سواءِ، شايد هيءَ لغت (جلد پهريون) ايترو صحيح نه ڇپجي سگهي ها“. لغت جي پهرئين جلد ۾ عربي لفظن جي اشتقاقن ۾ مخدوم امير احمد جهڙي عالم ۽ سنسڪرت جي اشتقاقن ۾ تاراچند گاجرا (بمبئيءَ) ۽ سن جي رهاڪوءَ گنگارام سمراٽ (جيڪو بعد ۾ سهجپور بوگا، احمدآباد، انڊيا ۾ وڃي رهيو)، ڊاڪٽر صاحب جي ڪافي مدد ڪئي.

ڊاڪٽر بلوچ صاحب، ’جامع سنڌي لغات‘ جو اهڙو ته جامع ۽ بهتر سِٽاءُ ڪيو آهي، جيڪو اڳتي هلي لغت نويسن لاءِ هڪ رهنما اصول بڻجي ويو. ڊاڪٽر صاحب هن لغت جي سِٽاءَ وقت هيٺين ڳالهين کي آڏو رکيو:

(1) ’الف- ب‘ جي تختيءَ جي نئين سٽاءَ موجب ’الف کان ي‘ تائين لفظن کي ترتيب ڏني وئي.

(2) بنيادي لفظن کي (*) نشانيءَ سان پهرين رکيو ويو ۽ اُن مان نهيل بين لفظن ۽ اصطلاحن کي (-) نشانيءَ سان ترتيب وار بعد ۾ رکيو ويو.

(3) ’الف‘ اکر هيٺ پهريائين مَدَ، پوءِ زبَر، زيرِ ۽ پيشُ وارن لفظن جي ترتيب کي رکيو ويو. ساڳي اعرابي ترتيب ٻين اکرن جي به رکي وئي.

(4) هر لفظ جي صحيح اُچارن کي اعرابن وسيلي نروار ڪيو ويو ۽ اُن سان گڏ سنڌ جي مختلف ڀاڱن جي اُچارن ۽ لب لهجي کي به بيان ڪيو ويو.

(5) اسمن جي حالتن ۾ هر لفظ کي واحد توڙي جمع ۽ مذڪر توڙي مؤنث جي صورت ۾ لکيو ويو.

(6) لغت ۾ مختلف علائقن سان لاڳاپيل لفظن جي نشاندهي ڪئي وئي.

(7) لفظن جي صورتخطيءَ ۽ سُڃاڻپ کان پوءِ تشريحي نشاني (:) رکي وئي، جنهن کان پوءِ لفظ جي سڃاڻپ شروع ٿئي ٿي. لفظ جي سمجهاڻيءَ کي (الف) نحوي صورت، (ب) اشتقاق جي صورت، ۽ (ت) معنيٰ جي صورت ۾ سمجهايو ويو.

(8) هڪ لفظ جون هڪ کان وڌيڪ معنائون، نحوي حالتن جي مٿان سٽا مطابق رکيون ويون.

(9) هر معنيٰ لفظ ۽ لفظن جون ڌار ڌار معنائون ڏنيون ويون.

(10) هر نراليءَ ۽ انوکي لفظ يا اصطلاح جي تصديق لاءِ شاهديءَ طور چونڊيون، شعر ۽ پهاڪا ڏنا ويا.

(11) ٻين ٻولين جي مروج لفظن جا اشتقاق، اصل زبانن موجب ڏنا ويا.

’جامع سنڌي لغات‘ سچ پچ ته سنڌي لغت نويسيءَ جي فن ۽ تاريخ ۾ هڪ سونهري ۽ يادگار ڪارنامو آهي، ۽ هيءَ سنڌي ٻوليءَ جي پهرين لغت آهي، جنهن ۾ تمام وڏو لفظي ۽ اصطلاحي ذخيرو شامل ڪيو ويو آهي.

ڊاڪٽر بلوچ جو هيءُ عظيم پورهيو، جنهن ۾ سنڌ جي سوين اُستادن، ڪارڪنن ۽ عالمن ظرفان هٿ ڪيل سنڌي لفظن جي ميڙ چونڊ شامل آهي، جڏهن تڪميل جي مرحلن مان گذري، ڇپائيءَ واري مرحلي ۾ پهتو ته نام نهاد زڪاوتن ۽ رقابتن جو هڪڙو سلسلو شروع ٿي ويو. نتيجي طور لغات جي پهرين جلد جي اشاعت کي به سال لڳي ويا. 1957ع ۾ لغت جي ڇپائي شروع ٿي هئي ۽ پهريون جلد، پورن ڇهن سالن کان پوءِ 1960ع ۾ وڃي ڇپيو؛ ان وچ ۾ لغت جي هن جلد ۾ 20 کان 25 سيڪڙو لفظن جو واڌارو پڻ ڪرڻو پيو.

لغت جي بنيادي مسودي مڪمل ٿيڻ کان پوءِ ۽ ڇپائيءَ کان اڳ اُن کي علمي بنيادن تي ايڊٽ ڪرڻ ۽ اُن ۾ واڌارن سڌارن ڪرڻ جي ضرورت هئي. ڊاڪٽر بلوچ صاحب پهرئين جلد کي علمي بنياد تي نه رُڳو نئين سر ايڊٽ ڪيو، پر سنڌي عالمن: عمربن محمد دائود پوٽي ۽ مخدوم امير احمد اُن کي نظر مان ڪڍيو، اُن جي اشتقاقن جي تصحيح ڪئي. ٻوليءَ جي گرامر ۽ ايڊيٽنگ جي فن موجب اُن جا پروف ڏنا ويا، ۽ سنڌي ادبي بورڊ جي سيڪريٽري محمد ابراهيم جويي اُن کي پنهنجيءَ نگرانيءَ ۾ شايع ڪرايو.

ڊاڪٽر بلوچ صاحب، ’جامع سنڌي لغات‘ جي پنجين جُلد جي مهاڳ ۾ ڄاڻايو آهي ته ٻئي جلد جي ايڊيٽنگ سان گڏ اُجا 142 صفحا تصحيح ۽ تحقيق سان

ڇپڻ هيٺ مس آيا ته رڪاوٽن جو سلسلو شروع ٿي ويو. ڊاڪٽر صاحب ڦرقان مختلف جلدن جي مرحليوار ايڊٽ ڪرڻ واري رٿا کي بالائي طاق رکيو ويو. لغت جي پهرئين جلد جي ايڊيٽنگ ۾ ڊاڪٽر صاحب کي ٻه سال لڳا هئا ۽ باقي جلدن جي ايڊيٽنگ لاءِ هن ڏهن سالن جي رٿا جوڙي هئي، پر ان کي قبول نه ڪندي، بورڊ جي ميمبرن ۽ سيڪريٽرين، 1969ع ۾ لغت جي تصحيح، واڌاري ۽ سڌاري جو ڪم ڊاڪٽر نبي بخش جي، قاضيءَ ۽ ڊاڪٽر اسد الله شاهه حُسينيءَ جي حوالي ڪيو. پر هڪ سال تائين هنن ٻنهي صاحبن ڪو خاص ڪم نه ڪيو ته وري بورڊ پاران لغت جي تصحيح جو ڪم مولانا غلام اصغر، پرنسپال ٽيچرس ٽريننگ ڪاليج حيدرآباد جي حوالي ڪيو ويو، جنهن جو 'سنڌي ڪنسٽرا' عرف 'اصطلاحات اصغر' نالي ڪتاب ڇپيل آهي. هيءُ صاحب 'بنياد پرست' سوچ جو مالڪ هو، جنهن جي سوچ جو هڪڙو ئي مثال ڪافي آهي ته ٽيچرس ٽريننگ ڪاليج حيدرآباد جي پرنسپاليءَ واري عرصي ۾ هن اُنهن سمورن انگريز ۽ هندو پرنسپالن جون تصويرون ۽ سنڌن دور جو ڪيترو مواد (نصارن ۽ هندن جو مواد سمجهي) درياءَ جي حوالي ڪرائي ڇڏيو. فقط ديوان ڪوڙيمل جي نُوراني چهري، ڊگهي ۽ ڏاڙهيءَ واري تصوير بچي وئي، ڇو ته اُن تصوير جي هيٺيان نالو لکيل نه هو ۽ هن صاحب سمجهيو ته اِهو ڪو مسلمان بزرگ آهي. جڏهن مولانا اصغر به ڪو چاڙهو نه ڪيو ته 1977ع ۾ مولانا غلام مصطفيٰ قاسميءَ جي اڳواڻيءَ ۾ هڪ ٽه رُڪني ڪاميٽي مقرر ڪئي وئي، جنهن تي محمد ابراهيم جويو، ڊاڪٽر غلام علي الانا ۽ ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلي کي ميمبر مقرر ڪيو ويو.

اها هڪ حقيقت آهي ته 1957ع کان 1977ع تائين 23 سالن جي عرصي ۾ سنڌي لفظن ۽ اصطلاحن جو هڪ وڏو ذخيرو، سنڌي ادبي بورڊ جي 'لوڪ ادب سلسلي' جي ڇپيل 34 جلدن ۽ ڪلاسيڪي شاعريءَ جي مجموعن (ميين شاهه عنايت جي ڪلام'، 'شاهه لطف الله شاهه قادريءَ جي ڪلام'، 'ڪلام فقير نواب ولي محمد لغاري'، 'ڪليات سانگيءَ' ۽ 'شاهه شريف پاڏائيءَ جي رسالي') جي اشاعت جي صورت ۾ سامهون اچي چڪو هو، جيڪو جامع لغت جي ترتيب ۽ تاليف واري وقت موجود نه هو. اهو موادُ چُنڊڇاڻ ۽ تحقيق بعد 'لغت' ۾ شامل ڪرڻو هو. ان ضرورت کي محسوس ڪندي، ڊاڪٽر بلوچ صاحب 1977ع ۾ سنڌي ادبي بورڊ کي هڪ رٿا تيار ڪري موڪلي، جنهن ۾ هن ڄاڻايو ته جامع لغات جا رهيل چار جلد، 1987ع تائين ڏهن سالن جي عرصي ۾ واڌارن سڌارن سان تيز ڪرائي ڇپائي سگهجن ٿا. ليڪن سنڌي ادبي بورڊ اِها رٿا قبول نه ڪئي ۽ سمجهيو ويو ته ڏهن سالن جو عرصو تمام گهڻو آهي؛ جڏهن ته جامع لغت جو ٻيو جلد 21 سالن کان پوءِ شايع ٿيو هو. اڳتي هلي علامه غلام مصطفيٰ قاسميءَ ۽ هنن بزرگن محسوس ڪيو ته هاڻي نئين سر سڌارن ۽ واڌارن ڪرڻ ۾ وقت لڳندو، اُن ڪري لغت جي رهيل جلدن کي جيئن تيئن نظر مان ڪڍي ڇپايو وڃي. ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلي صاحب ته پنهنجو نالو واڌارن ۽ سڌارن واريءَ ڪاميٽيءَ مان ئي ڪٽائڻ گهريو؛ پر بورڊ سيڪريٽرين ۽ ميمبرن جا بلوچ صاحب سان اختلاف موجود هئڻ ڪري، 'جامع سنڌي لغات' جو ٻيو جلد، 1981ع ۾ اُن وقت جي سنڌي ادبي بورڊ جي سيڪريٽريءَ، ان نوٽ سان شايع ڪرايو ته "ڊاڪٽر بلوچ بورڊ کي لغت جي رٿيل چئن جلدن جي لفظن جو سمورو ذخيرو ۽ اُنهن کي ڪتابن صورت ۾ ڇاپڻ لاءِ ابتدائي مسودو تيار ڪري ڏنو. ٻيو جلد ڇاپي هيٺ هو ته ڊاڪٽر صاحب ڪن اُصولي مسئلن سبب لغت جي ڪم بدران سنڌي لوڪ ادب جي سهيڙ جي ڪم تي وڌيڪ توجهه ڏنو ۽ 40 کان وڌيڪ ڪتاب بورڊ کي تيار ڪري ڏنا، جنهن ڪري لغت جي ڪم ۾ ناغو پئجي ويو."

لغت جو ٻيو جُلد، مولانا غلام مصطفيٰ قاسميءَ ۽ ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلي جي نظرثانيءَ سان شايع ڪيو ويو. ٽيون جلد پڻ بنا ايڊيٽنگ جي 1984ع ۾ ڇاپيو ويو ۽ نظرثانيءَ طور مولانا قاسمي صاحب جو نالو ڏنو ويو. اهڙيءَ طرح چوٿون جُلد قائم مقام سيڪريٽري محمد حسين ٽرڪ جي دور ۾، 1985ع ۾ شايع ٿيو، جنهن جي مهاڳ ۾ پڻ ڄاڻايو ويو ته هِن جُلد جي نظرثاني ۽ پُروفن ڏسڻ جي ڪم علامه غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب ڪيو هو.

ياد رهي تہ 'جامع سنڌي لغات' جا پويان ٽئي جلد (ٻيون، ٽيون ۽ چوٿون جلد) بنا اضافن جي شايع ڪيا ويا، يعني 1954- 1951ع ۾ تيار ڪيل اصل مسودو ايڊٽ ئي نہ ٿيو. 1977ع کان 1987ع جي آخر تائين ڏهن سالن جي عرصي ۾ لغت جي هنن ڇلدن جي ڇپائي پڻ علامہ قاسمي صاحب جهڙي نيڪ طبع ۽ ڪشاديءَ دل واري عالم جي دلچسپيءَ سبب ممڪن ٿي سگهي: جو تہ بلوچ صاحب جي لفظن ۾ 'بورڊ جا مختلف سيڪريٽري، باوجود انتظامي دابي جي 'جامع سنڌي لغات' جي باقاعدي اشاعت لاءِ اڳرائيءَ قدم نہ کڻي سگهيا هئا. ڪن سيڪريٽرين تہ مصنف جي حقن خلاف ۽ ڊاڪٽر بلوچ جي موجودگيءَ باوجود، جامع لغات جي ڇيجنڊڙ جلدن لاءِ پنهنجي طرفان غلط تاثر ڏيندڙ مهاڳ لکيا ۽ ڪن صاحبن ڪي سواءِ مصنف جي اجازت ۽ رضامنديءَ جي هن تاريخي ڪارنامي ۾ پاڳي پائيوار ڪرڻ شروع ڪيو. 1984ع ۾ ڊاڪٽر بلوچ صاحب جڏهن سنڌي ادبي بورڊ جو ميمبر ٿيو تہ هن 'جامع سنڌي لغات' جي ٻئي ايڊيشن جي تياريءَ ۽ اشاعت جي رٿ پيش ڪئي، جيڪا 1986ع ۾ منظور ٿي. پر وري بہ لغات جي سڌاري ۽ نون اضافن جو ڪم نہ ٿي سگهيو. بهرحال، قاسمي صاحب، بورڊ جي چيئرمن جي حيثيت ۾ هن لغت جي آخرين جلدن کي اصل حالت ۾، وڌيڪ سڌارن ۽ واڌارن ڪرائڻ کان سواءِ، هڪ تاريخي ڪم سمجهي، ڇپرائڻ جي اجازت ڏئي ڇڏي. ڊاڪٽر بلوچ لغات جي پنجين جلد تي، اسلام آباد ۾ ويهي، 24 ڊسمبر 1987ع تي مهاڳ لکيو، جنهن ۾ هن لغات جي ڇپائيءَ ۽ سڌارن واري سڄي معاملي جو ڪيس انتهائي محتاط لفظن ۾ بيان ڪيو، ۽ هيءُ جلد 'زير نگراني ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ' جي مُهر سان 1988ع ۾ ڇپجي منظر عام تي اچي ويو. اُن وقت بورڊ جو سيڪريٽري انچارج غلام حسين شيخ هو.

بهرصورت 'جامع سنڌي لغات'، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو اهو تاريخي ڪارنامو آهي، جنهن تي سنڌي قوم جيترو فخر ڪري، ٿورو آهي. هن هڪڙي اعليٰ ڪم ئي ڊاڪٽر صاحب کي. سنڌ جو وڏي ۾ وڏو لغت نويس ثابت ڪري ڇڏيو.

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، 'جامع سنڌي لغات' کان سواءِ ٻيون بہ لغتون تيار ڪري ڇپرايون آهن، جيڪي سندس 'لغت نويسيءَ' جي فن جو شاهڪار نمونو آهن. انهن لغتن جو مختصر ذڪر هيٺ ڏجي ٿو:

(1) 'سنڌي- اردو لغت'، ۽ (2) 'اردو- سنڌي لغت'

پاڪستان سرڪار جي وزارتِ تعليم، 54- 1953ع ڌاري سنڌ يونيورسٽيءَ کي هڪ 'سنڌي- اردو لغت'، هڪ 'اردو- سنڌي لغت' ۽ شاهہ لطيف جي ڪلام جي اردو ترجمي جي تياريءَ ۽ اشاعت لاءِ گذارش ڪئي، ۽ اِن ڏس ۾ "اردو ترقياتي تجويز فنڊ' مان رقم ڏيڻ بابت پڻ لکيو. اُن وقت سنڌ يونيورسٽيءَ جو وائيس چانسيلر علامہ آءِ. آءِ. قاضي صاحب هو، جنهن اُها آڇ هڪدم قبول ڪري ورتي. ٻنهي لغتن کي جامع ۽ معياري بنائڻ لاءِ تفصيلي خاڪو بہ تيار ڪيو ويو، پر جيئن تہ ٻن سالن جي مختصر عرصي ۾ لغتون تيار ڪرڻيون هيون، اُن ڪري 500، 500 صفحن جي لغتن جو نئون خاڪو جوڙيو ويو، جنهن تجويز کي 55- 1954ع ۾ منظور ڪيو ويو. ڊاڪٽر صاحب هن لغت مرتب ڪرڻ وقت اُن جي جامعيت ۽ افاديت کي آڏو رکندي، اُن ۾ اُهي اهم لفظ ۽ محاورا پڻ شامل ڪيا، جيڪي عام علمي گهرجن جي پورائيءَ سان گڏ اعليٰ تعليم حاصل ڪندڙ شاگردن جي اڃايل جو مقصد پورو ڪري سگهيا ٿي. اهڙيءَ طرح 'سنڌي- اردو لغت' 866 صفحن ۽ 23675 لفظن تي مشتمل شايع ڪئي وئي. هن لغت جو مسودو 56- 1955ع ۾ مڪمل ٿيو هو، جڏهن تہ 'اردو- سنڌي لغت' جو مسودو 57- 1956ع ۾ تيار ڪيو ويو. پوئين لغت 589 صفحن ۽ 19660 لفظن تي مشتمل ڇپجي پڌري ٿي. 'سنڌي- اردو لغت' جو سن اشاعت 1959ع ۽ 'اردو- سنڌي لغت' جو سن اشاعت 1960ع آهي. ٻنهي لغتن جا نوان ڇاپا، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي ڄام شوري پاران مارچ 1989ع ۾ ڇپائي پڌرا ڪيا ويا.

هنن ٻنهي لغتن جي تدوين وقت ڊاڪٽر بلوچ صاحب هيٺين ڳالهين جو خاص خيال رکيو:

(1) بنهي لغتن ۾ اهڙا عربي ۽ فارسي لفظ شامل نہ ڪيا ويا، جيڪي اصلي معنيٰ ۽ صورت ۾ اردوءِ ۽ سنڌيءَ ۾ مروج هئا.

(2) اهڙا خاص اردو لفظ ۽ محاورا بہ شامل نہ ڪيا ويا، جيڪي عام گفتگوءَ ۾ ڪم نہ ايندا آهن.

(3) لغتن جي جامعيت ۽ افاديت تي خاص ڌيان ڏنو ويو.

(4) هنن لغتن جي تياريءَ وقت لفظن، اصطلاحن، محاورن ۽ اُنهن جي معنائن لاءِ 'فرهنگ آصفيہ' ۽ 'جامع لغات' بنيادي لغتون قرار ڏنيون ويون.

(5) هنن لغتن جي تياريءَ ۾ جان. ٽي. پليٽس (John. T. Platts) جي "هندستاني- انگلش ڊڪشنريءَ" ۽ بابائِ اُردو ڊاڪٽر عبدالحق جي "انگلش- اردو ڊڪشنريءَ" مان بہ مدد ورتي وئي.

(6) بنهي لغتن جي ترتيب، سٽاءَ ۽ لفظن جي سڃاڻپ، 'جامع سنڌي لغات' وارن اصولن موجب مُرتب ڪئي وئي.

هنن لغتن جي تياريءَ ڪان پوءِ پيرحسام الدين راشديءَ اُنهن کي ڏٺو ۽ ڊاڪٽر غلام مصطفيٰ خان، اردو لفظن جي چونڊ ۽ صحيح صورتخطيءَ جو ذمو پنهنجي سر تي کنيو هو. اهو ئي ڪارڻ آهي، جو ڊاڪٽر بلوچ صاحب، ڊاڪٽر غلام مصطفيٰ خان جو نالو مرتب طور پاڻ سان گڏ شامل ڪيو. هنن لغتن جي صاف ڪاپين جي تياريءَ ۾ شيخ محمد اسماعيل ۽ پروفن پڙهڻ ۾ ممتاز مرزا، ڊاڪٽر صاحب سان تعاون ڪيو؛ جڏهن تہ سنڌ يونيورسٽيءَ جي اُن وقت جي وائيس چانسيلر ڊاڪٽر محمد رضي الدين لغت جي تڪميل ۾ سندس هرممڪن مدد ڪئي.

هي ٻئي لغتون، سنڌي ۽ اردو ڳالهائيندڙن جي وچ ۾ ويجهڙائيءَ ۽ لاڳاپن پيدا ڪرڻ ۾ ڪارگر ثابت ٿيون آهن، پر اجا ضرورت اِن ڳالهہ جي آهي تہ هنن لغتن کي وڌيڪ جامع بنايو وڃي، ۽ اِهو ڪم ڊاڪٽر بلوچ صاحب جهڙا عالم ئي ڪري سگهن ٿا، ڪنهن سڏڙيي ۽ سيڪڙات جي جاءِ نہ آهي.

(3) 'جواهر لغات اڪيچار سنڌي': هن لغت جو مصنف، 19 صديءَ جو برک عالم آخوند عبدالرحيم 'وفا' عباسي هو، ۽ اُن جي تياريءَ جو عرصو 1845-1851ع وارو ڄاڻايو وڃي ٿو. هيءَ لغت ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي مرتب ڪيل نہ آهي، پر اُن جي اشاعت ۽ اُن تي مختصر مهاڳ لکڻ جو سهرو ڊاڪٽر صاحب جي سِر تي آهي. هن صاحب، هِن ناياب لغت کي نہ رڳو منظر عام تي آندو، پر اُن جي اهميت کان پڻ سنڌي پڙهندڙن کي واقف ڪيو. ڊاڪٽر بلوچ صاحب، مصنف جي علميت ۽ لغت نويسيءَ جي ڄاڻ بابت لکي ٿو:

"هن لائق مصنف، خالص سنڌي اُچار وارن اکرن جي صورتن کي سنوارڻ ۽ سنڌي الف- بي جي شروع ڪان وٺي آخر تائين ترتيبوار سِٽاءَ قائم ڪرڻ وارو جيڪو ڪارنامو سرانجام ڏنو، سو تاريخي لحاظ سان وڏيءَ اهميت وارو آهي. سندس الف- بي جي پٺيءَ ۽ ڊاڪٽر ارنيسٽ ٽرمپ واري پٺيءَ کي ڀيٽڻ سان معلوم ٿئي ٿو تہ ڊاڪٽر ٽرمپ جيڪي ڪجهہ حاصل ڪيو، سو گهڻيءَ حد تائين آخوند عبدالرحيم کان ئي حاصل ڪيو."

ڊاڪٽر صاحب اهو بہ لکيو آهي تہ:

"اُنهيءَ ۾ ڪو بہ شڪ ڪونهي تہ سنڌي لغات جي تصنيف ۽ تاليف جي تاريخ ۾ آخوند عبدالرحيم جي لکيل هيءَ 'جواهر لغات سنڌي اڪيچار' پهريون وڏو ڪارنامو آهي."

هيءَ لغات، ڊاڪٽر بلوچ صاحب، سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ جي چيئرمن هئڻ واري عرصي ۾، 1993ع ۾ ڇپائي پڌري ڪئي.

(4) هڪ جِلدي سنڌي لغت:

سنڌي لغت نويسيءَ جي تاريخ ۾ 'جامع سنڌي لغات' هڪ وڏو ڪارنامو هو، جيڪو ڊاڪٽر بلوچ صاحب سرانجام ڏنو. جڏهن 1991ع ۾ سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ جو قيام عمل ۾ آيو ۽ ڊاڪٽر صاحب هن اداري جو پهريون باني چيئرمن بڻيو تہ هن سنڌي لغت بابت وڌيڪ تحقيق ۽ تاليف طرف ڌيان ڏنو، ۽ هيٺين چئن قسمن جي لغتن تيار ڪرڻ جي رٿا هٿ ۾ کنيائين:

(1) جامع سنڌي لغات جي اختصار تي مشتمل هڪ جِلدي سنڌي لغت:

(2) مفصل سنڌي- انگريزي لغت

(3) مفصل انگريزي- سنڌي لُغت

(4) اطلاعاتي صحافتي ڊڪشنري.

ڊاڪٽر صاحب 'انگريزي- سنڌي لغت' جي رٿا تيار ڪئي، ۽ 'هڪ جُلدي سنڌي لغت' جو ڪم هٿ ۾ ڪيو. ڊسمبر 1993ع تائين هن لغت جا الف- ب جي پهرين پارهن اکرن جا لفظ ۽ اصطلاح ترتيب ڏئي ڪمپوزنگ ۾ ڏنا ويا. فيبروري 1994ع ۾ ڊاڪٽر صاحب جيئن ئي چيئرمن شپ تان لٿو ته هن لغت جو ڪم رُڪجي ويو. ڊاڪٽر صاحب طرفان اٿارٽيءَ جي نئين چيئرمن کي خط لکڻ کان پوءِ، مختصر عملي جي مقرري تي ۽ ڊاڪٽر صاحب 16 جولاءِ 1994ع کان لغت جي ڪم ۾ ٻيهر هٿ ڳنڍيا، ۽ جون 1997ع ۾ 'هڪ جُلدي سنڌي لغت' جي ڪم جي تڪميل ٿي.

هن لغت جي ترتيب ۽ تاليف ۾ 'جامع سنڌي لغات' وارا ساڳيا بنياد آڏو رکيا ويا، البت گهڻ استعمال ٿيندڙ ڏکيا علمي ۽ ادبي لفظ؛ طبي ۽ فني اصطلاح؛ قبيلن، قومن ۽ شهرن وغيره جا نالا ڪڍي، اُن ۾ 'جامع سنڌي لغات' جو اختصار شامل ڪيو ويو. ڪي ٿورا نوان لفظ ۽ اصطلاح پڻ هڪ هڪ جلدي لغت ۾ شامل ڪيا ويا. 'جامع سنڌي لغات' 3088 صفحن ۽ 93000 لفظن ۽ اصطلاحن تي مشتمل هئي، جڏهن ته هيءَ 'هڪ جُلدي سنڌي لغت' 729 صفحن ۽ 27000 لفظن ۽ اصطلاحن تي آڌاريل آهي.

حميد سنڌيءَ جي چيئرمن شپ واري دور ۾ جڏهن آءٌ سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ ۾ سيڪريٽري ٿي آيس ته اداري جي پبليڪيشن آفيسر محمد امين لغاريءَ مون کي هن لغت جو فائيل ڏيکاريو ۽ ٻڌايو ته ثقافت ۽ سياحت کاتي جي سيڪريٽري جناب عبدالحميد آخوند صاحب جي خواهش آهي ته هيءَ لغت جلد کان جلد ڇپجي پڌري ٿئي. اها منهنجي خوش نصيبي چئجي، جو منهنجي ۽ امين لغاريءَ جي تجويز تي حميد صاحب هيءَ لغت ڇپائڻ لاءِ راضي ٿيو. اداري ۾ لغت جو مسودو ڪمپوز ٿيل تيار پيو هو، ان ڪري بنا دير لغت ڇپائيءَ لاءِ ڏني وئي، پر ان وچ ۾ حميد صاحب جي جاءِ تي مشهور ماهر لسانيات پروفيسر ڊاڪٽر غلام علي الانا صاحب اٿارٽيءَ جو چيئرمن مقرر ٿي آيو. الانا صاحب جي چيئرمن شپ واري دور جو هيءُ پهريون ڪارنامو آهي، جو هيءَ لغت، آگسٽ 1998ع ۾ ڇپجي منظر عام تي آئي. هن لغت ۾ ڊاڪٽر صاحب جو مختصر مگر جامع مهاڳ به موجود آهي، ۽ مُون هڪ ننڍڙي ماٿهوءَ، سندس نقش قدم تي ٻانبڙا پائيندي، هن 'شاهڪار لغت' ۾ 'سنڌي زبان ۾ لُغت نويسيءَ' بابت پنهنجو هڪ مضمون پڻ شامل ڪيو. آءٌ خوش نصيب آهيان، جو مون اٿارٽيءَ جي سيڪريٽريءَ جي حيثيت ۾، ڊاڪٽر الانا صاحب جي چيئرمنيءَ واري دور ۾، هن لغت ڇپائڻ جي سعادت حاصل ڪئي.

آءٌ پنهنجو هيءُ مختصر مقالو، ڊاڪٽر بلوچ صاحب کي خراج تحسين پيش ڪندي، اشاعت هيٺ آڻائي، جيڪا خوشي محسوس ڪري رهيو آهيان، اُن جو اندازو لڳائي نه ٿو سگهجي.

مددي ڪتاب:

(1) **جامع سنڌي لغات** (5 جلد): مرتب ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ

(2) **سنڌي- اردو لغت**: ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ۽ ڊاڪٽر غلام مصطفيٰ خان

(3) **اردو- سنڌي لغت**: ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ۽ ڊاڪٽر غلام مصطفيٰ خان

(4) **جواهر لغات اڪيچلر سنڌي**: آخوند عبدالرحيم عباسي

(5) **هڪ جُلدي سنڌي لغت**: ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ

(6) **ڊاڪٽر بلوچ: هڪ مطالعو**: ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو

(7) **ٻولي، ادب ۽ تعليم**: محمد ابراهيم جويو

(8) **مطالعو سن جو**: پير حسام الدين شاهه راشدي

(9) **سنڌي جوت**: ايڊيٽر لڇمڻ ڪومل (ڊاڪٽر مرليٽر جيٽلي جو سنڌي لغت نويسيءَ بابت مضمون)

(10) **هوءَ جا ٽمڪي ٻاهڙي**: محمد ابراهيم جويو

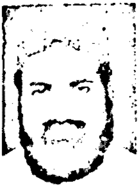

محمد انس راڄپر

مدرسه هاءِ اسڪول نوشهرو فيروز ۾ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جا ڏينهن

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي ولادت ڳوٺ جعفر خان لغاريءَ ۾ سندن ناني جي گهر. اسڪول رڪارڊ مطابق 1917ع ۾، پر اصل ۾ چيٽ (مارچ) 1919ع ۾ ٿي. اسڪول ۾ استاد سندن عمر وڌائي لکي، ته جيئن کين جلد نوڪري ملي. اڳ پندرهن سالن کان اڳ نوڪري نه ملندي هئي(1).“

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ پنجن ڇهن مهينن جي عمر جو مس ٿيو ته سندن والد علي محمد خان سنه 1919ع جي شروعات ۾ وفات ڪري، الله کي پيارو ٿي ويو. ان وقت والد جي عمر صرف پنجويهه سال مس ٿي هئي. ڀوهه جوانيءَ جا سندس ڏينهن هئا. پٽ سان کيس بيحد پيار هو، اجا ننڍڙو ۾ هو ته کيس ڪڇڻ شروع ڪيائين. ڳوٺ کان ٻاهر هرلي تي کيس ڪڇي ويندو هو. سندس فهم پري دل ۾ پنهنجي سڪيلڌي پٽ لاءِ ڪئي خواب، گلاب جي پنکڙيل جيان اجا ٽڙيا ئي مس هئا ته سندس زندگيءَ جو گل ڪومائجي ويو. آخري وقت تي پنهنجي وصيت ۾ صرف ايترو چئي سگهيو ته: منهنجي پٽ کي پڙهائجو(2).“

ان کان پوءِ ڊاڪٽر بلوچ کي سندن ڏاڏي عرض محمد خان سنڀاليو. هيءُ ڊاڪٽر بلوچ جي گهراڻي جو پهريون شخص هو، جيڪو شهداد پور جي هڪ مڪتب ۾ وڃي پڙهيو ۽ پوءِ ڳوٺ ۾ قرآن شريف جي پڙهائڻ جو ڪم شروع ڪيائين. عورتن کي سندن گهرن ۾ وڃي پڙهائيندو هو. ڊاڪٽر بلوچ جي والده به وٽس ئي قرآن پڙهي. ڳوٺ ۾ هڪ وڏي پڪي مسجد جوڙايائين جنهن جون اندريون ديوارون گلن گلڪارين وارن چٽن سان سينگاريل هيون. پاڻ مسجد جو پيش امام هو، پر مسجد ۽ قرآن مجيد جي پڙهائيءَ کي روزگار نه بنايائين بلڪ پنهنجي ڪاهيندو هو، پاڻ پنهنجو هرلو ڪندو هو. زندگيءَ جي آخري ٽن سالن ۾ کيس پنهنجي وڏي فرزند جي پٽ ڊاڪٽر نبي بخش جي ناز برداري نصيب ٿي. ننڍڙي نبي بخش سان کيس گهڻو پيار هو بلوچ صاحب لکيو آهي ته:

”ڏاڏو مون سان ڳالهيون ڪندو هو جيڪي مون کي وڻنديون هيون. رات جو ساڻس گڏ سمهندو هوس. مون کي گهڻي خوشي تڏهن ٿيندي هئي جڏهن ڏاڏو نماز پڙهندو هو ۽ سجدي ۾ ويندو هو ته آءٌ پٺيءَ تي چڙهي ويندو هوس(3).“

آخري عمر ۾ نابين ٿي پيو هو. تن ڏينهن ۾ قرآن شريف پڙهائڻ مسجد ۾ ويندو هو ته نبي بخش سندس لٺ کي وٺي اڳيان هلندو هو. ائين کيس پنهنجي ڏاڏي کي مسجد ۾ وٺي وڃڻ ڏاڍو وڻندو هو(4). ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي ڏاڏي جڏهن ڏٺو ته نبي بخش ڳالهيون ياد ڪري ٿو وڃي، تڏهن کيس پهريائين الحمد شريف ۽ پوءِ ٽيهين سيپاري جون آخري سورتون ياد ڪرايائين. اول ’قل اعوذ برب الناس‘ پوءِ ’قل اعوذ برب الفلق‘، پوءِ ’قل هو الله‘، پوءِ ’تبت يدا‘ ۽ پوءِ ’اذا جاءَ(5).‘

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جڏهن ٽن سالن جو ٿيو ته 1922ع جي آخر ڌاري سندن ڏاڏي عرض محمد وفات ڪئي جيڪو سندن پهريون استاد هو. ڏاڏي جي وفات کان پوءِ جڏهن چئن سالن جو ٿيو ته سندن والده سائڻ کين قرآن شريف پڙهائڻ شروع ڪيو. ان کان پوءِ جڏهن ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي عزيز حاجي الهه ڏتي ٻارڙن کي قرآن شريف پڙهائڻ لاءِ مسجد لڳ مڪتب کوليو ته سندن چاچي ولي محمد کيس اتي پڙهڻ لاءِ ڇڏيو(6).

سنڌي پڙهڻ جي شروعات:

ڊاڪٽر بلوچ جي چاچي ولي محمد مرحوم پنهنجو فرض ڪري سمجهيو هو ته پاڻ (علي محمد) جي وصيت موجب پنهنجي ڀائٽي کي پڙهائي پر ڪو اسڪول هوئي ڪونه، سو ڪيس ڳوٺ جي واڻئي ڀائي وسومل وٽ سندس هٽ تي ويهاريائين ته هٽڪا اکر پڙهي وسومل ڊاڪٽر بلوچ کي پٽيءَ تي ٽورا ٽورا اکر لکي ڏنا ۽ سگهو ئي سڄي پٽي ياد ڪري ورتائين. اها پٽي ڊاڪٽر بلوچ کي اڄا تائين هن طرح ياد آهي:

"ٽاهه ايهه ايوٽيو آٿو
گگو گهگهو گگو ککو ڪڪو
ننو ممو ڦڦو پپو ببو
راڙو ججو ڇڇو چچو ججو
هاهو لاٿو

پٽي پوري ٿيڻ تي آخر ۾ چوٿو پوندو هو ته 'جيهارو جند پير کي' 'يعني واڌائي زنده پير کي(7)."

پرائمري اسڪول ڳوٺ پليي لغاري ۾ داخلا:

1915ع ڌاري ڊنڙي ۾ ۽ ان کان پوءِ ڳوٺ پليي لغاري ۾ پرائمري سنڌي اسڪول منظور ٿيو، اڳتي هلي ڳوٺ پليي لغاريءَ وارو اسڪول بند ٿي ويو. بعد ۾ 1921- 1922ع ڌاري وري کليو(8). ڳوٺ پليي لغاريءَ ۾ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ 1924ع ۾ پڙهڻ ويٺو(9).

هيءُ اسڪول ڳوٺ جعفر خان کان اڌ منو ميل پري هو. روز صبح جو ڊاڪٽر بلوچ پنهنجي ڳوٺ جعفر خان کان پنڌ ڪري، بعضي ته ٻنا جتيءَ جي اگهاڙين پيرين ويندو هو. آرهڙ جي اُسن ۾ پير سڙندا ٻه هئس ته ڪنڊا ٻه لڳندا هئس(10) صبح جو ڳوڻان نڪرندو هو ته ڊاڪٽر بلوچ توڙي ٻيا ٻار پاڻ سان ڳوڻان ماني ٻڌي ايندا هئا. پيسي ٽڪي جو ڳڙ يا ڪا ٻي شئي وٺي مانيءَ سان ڪائيندا هئا. ڪي غريب رکي ماني کائيندا هئا(11).

ڪنڊياري محبت ديري جتوئيءَ جو هڪ استاد هو. قادربخش جتوئي جيڪو شاگردن جو گهڻو خيال رکندو هو، تنهن چيو ته جيڪي پيسا ٿين، سي گڏ ڪريو ته دال يا ڪا ٻي شيءِ رڌي کائو، پاڻ رڌيندو هو ۽ رڌڻ سيکاريندو هو. ان وقت سڀ شاگرد ڏاڍو خوش هئا(12).

اسڪول ۾ سندن پهريون استاد سومر ولد گل محمد خان هو. ڳوٺ لال خان لغاريءَ جو رهاڪو هو. ڳوٺ پليي لغاريءَ ۾ جڏهن پهريون اسڪول کليو ته اتي پڙهيو ۽ سنڌي ورنيڪيولر ڪاميٽي امتحان پاس ڪيائين ۽ تر جي ڳوٺن مان پهريون سنڌي ماستر هو. سندن ٻيو استاد هو- محمد عثمان خشڪ، ٽيون استاد هو- قادربخش جتوئي. هي ٻئي ڪنڊياري مان بدلي ٿي پليي لغاريءَ ۾ اچي پڙهائڻ لڳا. ٻئي محبت ديري جتوئيءَ جا هئا. سندن چوٿون استاد هو- چيتانند، نوشهري فيروز جي پاسي جو ويٺل هو. ڊاڪٽر بلوچ ان وٽ چوٿون درجو پڙهيو(13)."

ڊاڪٽر بلوچ جو چوٿين درجي ۾ استاد چيتانند هو، جيڪو پوءِ بدلي ٿي ويو ۽ وري استاد قادربخش آيو. ان جي اچڻ کان پوءِ امتحان ٿيو. اسڪولن جو صاحب محمد بخش ميمڻ نوشهري وارو امتحان وٺڻ آيو. ڊاڪٽر بلوچ لکن ٿا ته:

"مون کان جيڪي پڇيائين مون شايد ايترو ته سنو ۽ صحيح ٻڌايو جو اسڪول جي رجسٽر تي نوٽ هنيائين ته: هيءُ چوڪرو هوشيار آهي ۽ هن کي اسڪالرشپ جو امتحان ڏياري انگريزي پڙهائڻ گهرجي."

انگريزي پڙهڻ لاءِ اسڪالرشپ امتحان:

تنهن زماني ۾ سنڌي چوٿين درجي پاس ڪندڙ هوشيار شاگردن کي انگريزي پڙهائڻ لاءِ اسڪالر شپ جي چٽا پيٽي امتحان ۾ ويهڻو پوندو هو. اسڪالر شپ اٺ يا نو رپيا مهينو هوندي هئي. ڊاڪٽر بلوچ صاحب بابت چوٿين درجي جي امتحان ۾ "صاحب" جي اسڪالرشپ امتحان ڏيارڻ جي نوٽ لکڻ کان پوءِ سوال پيدا ٿيو ته اهو اسڪالر شپ جو امتحان ڪيئن ڏياربو. ڊاڪٽر صاحب لکن ٿا ته:

"سنجهوري تعلقي جي پرائمري اسڪولن جي استادن کي ان وقت (1928ع) اها خبر ڪانه هئي ته شاگردن کي اهڙا امتحان ڪيئن ڏياربا آهن يا انگريزي پڙهائڻ لاءِ ڪيئن ۽ ڪٿي موڪلبو آهي(14)."

بهرحال ڊاڪٽر صاحب جي استاد قادربخش وڏي ڪوشش وٺي اها معلومات هٿ ڪئي ته اسڪالر شپ جو امتحان فلاڻي تاريخ تي مدرسه هاءِ اسڪول نوشهري فيروز ۾ ٿيندو. پوءِ ڊاڪٽر صاحب کي امتحان ۾ نه ويهاريو ويو، جو اسڪول طرفان فارم پري موڪليو ئي ڪونه ويو هو.

نوشهري مدرسي ۾ داخلا ۾ ناڪامي:

جيئن صحيح معلومات نه هئڻ ڪري اسڪالر شپ جو موقعو هٿان ويو، تيئن صحيح معلومات نه هئڻ جي ڪري ڊاڪٽر صاحب کي نوشهري هاءِ اسڪول ۾ داخلا ۾ ناڪاميءَ جو منهن ڏسڻو پيو.

انگريزي پڙهڻ لاءِ ان وقت ڪراچي وڃڻو پوندو هو يا نوشهرو فيروز. ان زماني ۾ درياهه جي اپرندي پاسي جاتيءَ کان گهوٽڪي تائين ڪوبه اهڙو اسڪول ڪونه هو، جنهن ۾ مسلمان شاگردن کي سولائيءَ سان داخلا ملي سگهي. ڊاڪٽر صاحب جي چاچي ڪين نوشهروفيروز مدرسه هاءِ اسڪول ۾ داخل ڪرڻ جو ارادو ڪيو، پر ڪين معلوم ئي ڪونه هو ته ڪهڙي مهيني ۾ داخلا وٺبي آهي. ڊاڪٽر صاحب جو چاچو مئي 1928ع ۾ ڪيس وٺي نوشهري مدرسي هاءِ اسڪول پهتو.ڪين ٻڌايائون ته، داخلائون مارچ ۾ ٿي ويون، هاڻي داخلا ڪانه ملندي. اسڪول جو پرنسپال عثمان علي انصاري هو. ڊاڪٽر صاحب لکن ٿا ته:

”پرسان لنگهيو ٿي ويو: چاچي ڪٺي ٻانهن مان جهليس، چيائينس ته: آءٌ سنجهوري تعلقي مان آيو آهيان، جتي ڪنهن کي خبر ئي ڪانهي ته هت داخلا ڪيئن ۽ ڪڏهن ٿيندي آهي. تون ڇوڪري جو امتحان وٺ ۽ پوءِ داخلا جو فيصلو ڪر.“

پرنسپال کي ڊاڪٽر بلوچ جي چاچي جي جذباتي ڳالهين متاثر ڪيو، چيائين: بابا اوهان دير سان آيا آهيو، هينئر داخلا بند آهي، آءٌ مجبور آهيان، داخلا نه ٿو ڏئي سگهان، پر تون ايندڙ سال مارچ ۾ ڇوڪري کي وٺي اچجانءِ، آءٌ داخلا ڏيندس، اسڪول فِي معاف ڪندس ۽ پڻ فري بورڊنگ (بورڊنگ هائوس ۾ مفت رهائش ۽ کاڌو) وٺي ڏيندس(15).“

بهرحال ڊاڪٽر بلوچ کي وري به داخلا ڪونه ملي، ايندڙ سال داخلا ۽ مفت بورڊنگ ۽ اسڪول فِي جي معافيءَ جو آسرو وٺي واپس موٽيو.

ديهه 22 ۾ انگريزي تعليم:

نوشهري ۾ داخلا کان مايوس ٿي ڳوٺ موٽڻ کان پوءِ سندن چاچي کي معلوم ٿيو ته: پنجابين جي ڳوٺ ديهه ٻاويهين ۾ انگريزي جا ٻي درجا پڙهائين ٿا. سو ڊاڪٽر صاحب کي ديهه ٻاويهين ۾ پڙهڻ لاءِ ڇڏيو ويو. ڊاڪٽر صاحب مئي 1928ع کان فيبروري 1929ع تائين ديهه 22 ۾ پڙهندو رهيو ۽ ڪنهن حد تائين اي.بي.سي هٿ ڪيو ٿيو(16). مارچ 1929ع تي چاچي سان گڏجي وڃي نوشهري فيروز مدرسه هاءِ اسڪول ۾ داخلا ورتائين.

مدرسه هاءِ اسڪول نوشهروفيروز:

مدرسه هاءِ اسڪول نوشهروفيروز ۾ 1883ع کان انگلو ورنيڪيولر ڪلاسز شروع ٿيا. مڊل اسڪول هلائڻ جي اجازت 1895ع ۾ ملي(17). شروع ۾ هيءُ اسڪول، شهر ۾ زمين نه ملڻ ڪري، شهر کان ڏکڻ طرف، شهر جي حدن کان فرلانگ پري هڪ زرعي زمين ۾ ڪکن جي ڇت سان مٽيءَ واري هڪ عارضي عمارت ۾ قائم ڪيو ويو هو، جنهن ۾ انگلو ورنيڪيولر ڪلاسز شروع ڪيا ويا. ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ جي چوڻ مطابق. ان ٻنيءَ ۾ ناهيل ان پهرين عمارت جي مٽيءَ وارا دڙا 34-1930ع واري زماني ۾ به ڏسڻ ۾ ايندا هئا (18). ڪجهه عرصي کان پوءِ، سيد الهندي شاهه جي ڪوشش سان نيٺ شهر جي حدن ۾ اسڪول جي عمارت لاءِ هڪ پلاٽ مليو، جتي پهرين عمارت 1908ع ۾ ٺهي راس ٿي ۽ مئٽرڪ تائين پڙهائي شروع ٿي (19). مدرسه هاءِ اسڪول نه رڳو سنڌ پر پاڪستان، بلڪ ڏکڻ ايشيا برصغير جي مسلمانن جي تعليم جي تاريخ جو پهريون پرائمري انسٽيٽيوٽ آهي، جنهن خاص طور تي انگريزن جي دور ۾ مسلمانن جي تعليم ۾ وڏو ڪردار ادا ڪيو (20).

مدرسه هاءِ اسڪول نوشهرو فيروز ۾ داخلا:

ديهه ٻاويهه ۾ ڊاڪٽر بلوچ مئي 1928ع کان فيبروري 1924ع تائين پڙهندو رهيو. مارچ 1929ع

۾ ڊاڪٽر صاحب جو چاچو علي محمد خان ڪين مدرسہ هاءِ اسڪول نوشهري فيروز وٺي آيو. اسڪول جي پرنسيپال عثمان علي انصاري سان ملي ڪيس گنريل سال ڪيل واعدو ياد ڏياريائين، جنهن صاحب واعدي جي پاسداري ڪندي ڊاڪٽر بلوچ صاحب کي اسڪول ۽ بورڊنگ ۾ داخلا ڏني ۽ اسڪول جي فيس ۽ بورڊنگ جو خرچ بہ معاف ڪيو. مدرسہ هاءِ اسڪول تدريس جي لحاظ کان وڏي معيار وارو اسڪول هو جتي داخل ٿيڻ ئي ڊاڪٽر بلوچ صاحب لاءِ وڏي ڪاميابي هئي، جنهن بابت ڊاڪٽر بلوچ صاحب پاڻ لکن ٿا تہ:

"هيءَ صحيح معنيٰ ۾ پڙهائي هئي ۽ ان کان اڳ جڻ راند هئي." ڊاڪٽر صاحب جن هڪ انٽرويو ۾ ٻڌايو تہ: "بورڊنگ هائوس ۾ ان وقت پنجهٺ – ستر کن شاگرد رهائش پذير هئا (21)."

اسڪول ۾ رانديون:

شاگردن کي جسماني طور چست رکڻ لاءِ، اسڪول انتظاميا پاران هڪ ڊرل ٽيچر رکيو ويو هو، جيڪو ملٽريءَ جو رٽائرڊ ماڻهو هو. جنهن وٽ هڪڙو رڪارڊ (فونو) هوندو هو. جنهن تي ايڪسرسائيز لاءِ هدايتون رڪارڊ ٿيل هيون. استاد فونو وڄائي، ان تي شاگردن کي پريڊ ڪرائيندو هو. ٻهريون پيرڊ صبح جي وقت، ان لاءِ مقرر هو. ان کان سواءِ ٻيون رانديون شام جي وقت ڪيون وينديون هيون. اسڪول ۾ مقامي رانديون نہ پر اهي رانديون ڪيون وينديون هيون جيڪي انگريزن سيکاريون هيون. جهڙوڪ: ڪرڪيٽ، فٽ بال، هاڪي ۽ والي بال وغيره. ڊاڪٽر بلوچ صاحب ٻڌايو تہ: انهن چئن راندين مان ٽي رانديون آءٌ ڪندو هوس. جڏهن آءٌ ٻئي درجي ۾ پڙهندو هوس، ننڍو هوس، پر پنجين ڇهين ۾ جيڪي ڇوڪرا پڙهندا هئا، سي راند ڪندا هئا، تڏهن بہ آءٌ وڃي وڃڙندو هوس. فوٽ بال بہ مون ائين ڪئي، ڪرڪيٽ بہ مون ائين ڪئي، باقي والي بال مون دير سان پنجين ڇهين يا ستين ۾ ڪيڏي (22)."

ڊاڪٽر صاحب جن ٻڌايو تہ: "جڏهن آءٌ چوٿين درجي ۾ پڙهندو هوس، اسان ڪرڪيٽ ۾ ايترا چڱا هئاسين جو سائين عثمان علي انصاري، جيڪو اسان جو هيڊ ماستر هو، اهو اسان کي نارو شاهہ هاءِ اسڪول جي شاگردن سان کيڏائڻ لاءِ پاڻ سان گڏ وٺي ويو. ان کان اڳ خيرپور جي ميرعلي نواز هاءِ اسڪول جا ڇوڪرا بہ اسان سان نوشهري مدرسي ۾ راند ڪيڏڻ آيا، اسان انهن سان بہ راند ڪيڏي (23)."

بزم مشاعره:

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ کي سنڌن استاد مخدوم امير احمد صاحب جن بزم مشاعره جو سيڪريٽري مقرر ڪيو. ڊاڪٽر صاحب ٻڌايو تہ اسان جڏهن چوٿين درجي ۾ پڙهندا هئاسين تہ اسان جو استاد مخدوم امير احمد ڪهڙن وارو نوشهري مدرسي هاءِ اسڪول ۾ مقرر ٿي آيو. هيءَ ٻهريون سال هو جو يونيورسٽيءَ طرفان يا انگريزن طرفان عربي پڙهائڻ جي اجازت ملي. ڊاڪٽر صاحب ٻڌايو تہ مخدوم امير احمد اسان کي عربي پڙهائيندو هو. ان سان اسان جي محبت هئي. پنجين درجي ۾ جڏهن اسان ٿياسين تہ مخدومہ صاحب اسان کي ترغيب ڏني تہ اسان شعروشاعري ڪريون ۽ مون کي بزم مشاعره جو سيڪريٽري ڪيائون. ڊاڪٽر صاحب ڪسرنفسيءَ جي طور چيو تہ: آءٌ ائين اجايو سجايو شعرو شاعري پيو ڪندو هوس. ڊاڪٽر صاحب بزم مشاعره جي سيڪريٽري ٿيڻ جي پس منظر ۾ پنهنجي شاعريءَ جي هڪ دلچسپ ڳالهہ ٻڌائي تہ:

ٻهرئين درجي کان بورڊنگ هائوس ۾ رات ڏينهن دال ملندي هئي. پيسي ڏوڪڙ جي بہ تڪليف هئي. پنج ڇهہ مهينا جڏهن رهياسين، تہ اتي مون دال تي هڪڙي ڪافي ناهي، اها اهڙي تہ ڪافي ڪانهي ڪا، نہ ڪي ڪا ڳالهہ آهي، نہ شاعري، مڙئي ٽيو چوٽو. ٻول هن طرح هئا:

> خدايا دال کان مون کي بچاءِ جانءِ،
> سنو طعام سهڻو اڄ تون مون کي ملائجانءِ.

ان جي پڇاڙي هئي تہ:

> اڄ تہ مون کي گوشت کارائجانءِ،
> نہ تہ نبي بخش نڪ پٽيندئي پڪ،
> انهيءَ ۾ ڪو شڪ نہ پائنجانءِ.

پوءِ اها ڳالهه چوڪرن جي واتان واءِ واءِ ٿي وڃي پهتي پرنسپال وٽ ان چيو سانجهيءَ ڪان پوءِ محفل لڳندي انهيءَ ڪي وٺي اچو ته اچي ٻڌائي. پوءِ مون کي وٺي ويا، اهو بيڪ گرائونڊ هو ته آءٌ ڪا شاعري ڪري سگهان ٿو. جنهن تان منهنجي استاد مون کي مشاعري جو سيڪريٽري بنايو. پنجين ڇهين سٽين تائين مشاعرا ڪندا هئاسين. ان ۾ مون ڇا ڪيو جو ڪجهه چوڪرا جيڪي چرچائي هئا، انهن جي نالي تي هڪ به چرچي جا شعر ٺاهي، انهن کي ڏيندو هوس ته اهي اسٽيج تي پيش ڪن (24).“

مشاعري جي محفلن ۾ ڊاڪٽر صاحب اسڪول ڪن ٻاهر اسڪول جي نمائندگي به ڪئي. پنهنجي صلاحيتن سان اسڪول جو نالو ۽ عزت وڌائي. ڊاڪٽر صاحب ٻڌايو ته:

”حيدرآباد ۾ ٽيچرس ڪاليج ۾ مشاعرو هو، محمد صديق ميمڻ صاحب ڪاليج جو پرنسيپال هو. مون کي مدرسي هاءِ اسڪول جي نمائندگي ڪرڻ لاءِ موڪليو ويو. اتي مشاعري ۾ محمد ابراهيم خليل ۽ محمد بخش واصف به مون ڏٺا. اتي مون جيڪو شعر پڙهيو، ان جي مصرع هئي:

”مرڻ ۽ جيئڻ کي ڪو سمجهي شال (25)“

ڊاڪٽر بلوچ جا نوشهري مدرسي جا خاص دوست:

ڊاڪٽر بلوچ جا مدرسه هاءِ اسڪول جي زماني ۾ هر ڪلاس جا شاگرد به دوست هئا ته ڪي مٿين ڪلاسن جا شاگرد به سندن دوست هئا. ڊاڪٽر صاحب ٻڌايو ته:

”منهنجي طبعيت ان زماني ۾ اهڙي هئي، ان ڪري منهنجي غصي، ڪوتاهي يا ڇا چئجي، پر آءٌ هوشيار هوس ٻئي درجي ۾، پر سمجهندو هوس ته جيئين سٺين وارن سان راند رهان، ڳالهايان ۽ دوست هجن ته به انهن جو هجن ۽ انهن جي محفلن ۾ رهان. مسٽر عبدالرحيم سان منهنجي دوستي ۽ اٺون ڏينهن هو جيڪو پنجون درجو پڙهي ڇهين ۾ ٿيو، هالائي- جو هو. مولوي عبدالله صاحب جو فرزند هو. جيڪو پنهنجي وقت جو هالائيءَ ۾ وڏو عالم هو. هي ٽي ڀاءُ ڀائر هئا. سي سڀ وڏي فضيلت وارا شخص هئا. مسٽر عبدالرحيم مزاح وارو شخص به هو(26).“ مسٽر عبدالرحيم جي ذهانت، جرئت، فصاحت ۽ خوشطبعي وارين خوبين سببان آءٌ ڪيس پنهنجو اڳواڻ ڪري سمجهندو هوس ۽ وٽس وڃي ويهندو ۽ سکندو هوس (27).

ڊاڪٽر صاحب جي ڪلاس ۾ ٻيا دوست جيڪي هئا سي ٽيهارو ڪن هئا، پر ڊاڪٽر صاحب کي پنج چوڪرا ياد آهن، جيڪي هوشيار هئا: هڪ: قادر بخش سرهيو، ڊاڪٽر صاحب ٻڌايو ته: نوشهري شهر جو هو. ڪاميٽي امتحان پاس ڪري آيو هو، هوشيار هو. ٻيو قاضي محمد ابراهيم، ڏيپارجن جو هو. هيءُ به ڪاميٽي پاس ڪري اچي شامل ٿيو هو. ٽيون. محمد ادريس ميمڻ ڏيرئي جو هو، چوٿون: بشارت حسين ميمڻ انصاري پاڙي جي پاسي جو انصاري هو. هاڻي حيدرآباد ۾ سندس خاندان رهي ٿو. پنجون: انورعلي پنجابي. ڊاڪٽر صاحب ٻڌايو ته هي پنج ئي شاگرد هوشيار هوندا هئاسين، جن جي وچ ۾ چٽاڀيٽي لڳندي هئي. خاص طرح سان اسان جو استاد مسٽر هگوراڻي اسان کي ميٿاميٽڪس پڙهائيندو هو، ان جي ايڪسرسائيزن ۾ اسان جي چٽاڀيٽي لڳندي هئي. استاد بورڊ تي ايڪسرسائيز لکندو مس هو ته اسان پيچي ڇڏيندا هئاسين. استاد فيصلو ڪيو: ته اهڙو حساب ڪٿي وڃا جو اهي پيچي نه سگهن. استاد وڏو قابل هو، بي.ٽي پاس ڪئي هئائين، جاميٽري ۽ آلجبرا جون ڏکيو صورتون ڪٿي ايندو هو. هڪڙي ايڪسرسائيز اهڙي لکيائين جو اسان کي پيچڻ ۾ نه آئي. اسان چيو سائين ٻڌايو! چيائين: ٻڌائبي ڪونه. ڳوٺ وڃو، گهر وڃي ان تي سوچيو، سڀاڻي وري ملاڪڙو ٿيندو. مون کي هرڪر هجي ته چاهي! هيئن ٿيڻ کپي! هونءَ ٿيڻ کپي! صحيح ڳالهه ٿو ڪريان حالانڪ مجڻ جهڙي ڪانهي: ننڊ ۾ مون کي هڪڙو خواب آيو ته اها ايڪسرسائيز ڪيئن پڇندي. آءٌ ننڊ ۾ پيچي ويس. خواب ۾ پيچي وري جاڳي پيس ۽ يڪدم لکي ورتم، ته وسري نه وڃي. اها ٻئي ڏينهن وڃي مون ٻڌائي، ٻئي ڪنهن ڪونه پڳي ۽ اتي مون ٻڌايو ته اها ايڪسرسائيز مون خواب ۾ پڳي آهي (28).“

اسڪول کان ٻاهر تعلق:

هن سلسلي ۾ ڊاڪٽر صاحب ٻڌايو ته: اسڪول کان ٻاهر به منهنجو گهڻو واسطو هو. ان وقت جي اصطلاح مطابق آءٌ رولاڪ هوندو هوس. رڳو بورڊنگ هائوس ۽ ڪلاس تائين محدود نه هيس. ٻاهر به منهنجا تعلقات هئا جتي جتي منهنجا دوست هوندا هئا، تن جي ڳوٺ ويندو هوس: مسٽر ڏاتر ڏنو پلهه منهنجو دوست هو، ان جو ڳوٺ پري هو. اهو مون کي اتي وٺي ويو. مسٽر مولابخش وسطڙو مڇر جو رهواسي هو، ان وٽ مڇر ويس. پريَن جو منهنجو هڪ دوست هو- غلام علي گوپانگ، ٽئين درجي ۾ اسڪالرشپ جو امتحان پاس ڪري آيو هو، ان وٽ ويندو هوس. ائين ناروشاهه، منياٽي، پرياهر پاسي ويندو هوس."

ڳوٺ کان نوشهري جي سفر جون تڪليفون:

تنهن زماني ۾ سفر تمام ڏکيو هوندو هو. ڊاڪٽر صاحب جن ڳوٺان ريل رستي پڊعيدن اسٽيشن تي لهندا هئا. پڊعيدن کان نوشهروفيروز جوڙنهن ميل پنڌ آهي، جتان ڏاند گاڏين تي چڙهي نوشهري پهچندا هئا. ڊاڪٽر صاحب ٻڌايو ته: "16 پيسا ڪرايو ڏيندا هئاسين." يادگيريءَ تي زور ڏيندي ٻڌايائون ته: "پانيان ٿو ته چوٿين ڪلاس ۾ هوندا هئاسين. جو هڪڙو ڪار وارو هو، جنهن موٽر هلائڻ شروع ڪئي. شايد هڪڙو دفعو ڪار ۾ چڙهي وياسين". ڊاڪٽر صاحب پڊعيدن کان نوشهري تائين ڪئي پيرا پنڌ به ڪيو. خاص طور جڏهن ويڪيشن ٿيندي هئي ته ڇوڪرن جي هڪ گروپ ۾ گڏجي اسڪول کان پڊعيدن تائين پنڌ نڪرندا هئا. شهدادپور، ٽنڊو آدم، سرهاڙي وغيره وچ وارين اسٽيشنن جا ڇوڪرا گڏجي نڪرندا هئا. ڊاڪٽر صاحب ٻڌايو ته: "موڪل اڪثر ڇنڇر جي ڏينهن ٿيندي هئي. ڪلاسن کان فارغ ٿي تياري ڪري نڪرندا هئاسين. ڪوشش ڪندا هئاسين ته رات جو نڪرون، سو شام جو ماني ڪائي هڪ هنڌ گڏ ٿي نڪري پوندا هئاسين. رستي ۾ صرف هڪ جاءِ تي، نوشهري ۽ پڊعيدن جي وچ تي هڪ سرڪاري کوهه هو، پاڻي صرف اتي ئي ملندو هو، ٻئي سڄي رستي تي ڪٿي به پاڻي ڪونه ملندو هو، جتي ساهي پٽيندا هئاسين، ويهندا هئاسين".

ڊاڪٽر صاحب ٻڌايو ته: "تنهن زماني ۾ هڪڙي چر (ٻوڏ) آئي هئي. نوشهري کان وٺي پڊعيدن تائين يڪو پاڻي هو. آءٌ ڳوٺان آيس، پڊعيدن لٿس اتي استاد بيٺا هئا. چيائون ته تون ڇو آيو آهين؟ مون چيو مون کي ماڻهن موڪليو آهي، سو آيو آهيان. چيائون ڳوٺ موٽي وڃ، مون چيو آءٌ ڳوٺ ڪونه ويندس. پوءِ مون کي ڪنهن ماڻهوءَ جي حوالي ڪري ڇڏيائون. چيائون هڪ ٻيڙي ٽپال کڻي ويندي آهي، انهيءَ ٻيڙيءَ ۾ ڇوڪري کي چاڙهي ڇڏجانءِ، پوءِ آءٌ پڊعيدن کان نوشهري ٻيڙيءَ ۾ آيس (29)."

نالي جي آخر ۾ "بلوچ" پوڻ:

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ پرائمري جي تعليم ڳوٺ پليي لغاري ۾ پڙهيو ڊاڪٽر صاحب لکي ٿو ته پروچن جي ڳوٺ جو اسڪول هو، سو ٻاهران آيل استاد ٻار جي نالي پويان "بلوچ" ڪري لکندو ويو، حالانڪ قبيلي جي نالي جي لحاظ کان لغاري لکي سگهيو ٿي".

اسڪول جي رڪارڊ مطابق جڏهن "بلوچ" لکجي چڪو ته نوشهري مدرسه هاءِ اسڪول ۾ به سندن داخلا نبي بخش بلوچ سان ٿي وئي. جنهن ڪري شاگرد کيس "بلوچ، بلوچ" سڏڻ لڳا. اهو نالو کن کي انوکو پئي لڳو ته ڊاڪٽر بلوچ گهران اچي پڇيو ته ڪنهن وڏڙي کيس چيو ته: "ابا تون آهين جعفراڻي" تن ڏينهن ۾ ڪاميٽي امتحان جو فارم پئي پريو، سو ڊاڪٽر بلوچ پنهنجي نالي پٺيان لکي ڇڏيو: "جعفراڻي" رزلٽ آئي ته ڊاڪٽر بلوچ جو نالو نه ڏسي هيڊ ڪلارڪ کيس چيو ته تون ناپاس ٿيو آهين. ڊاڪٽر بلوچ جڏهن نبي بخش جعفراڻي نالو ڪڍي کيس ڏيکاريو ته اتي وينل ڪنهن استاد مٽس ڪاوڙ ڪئي ته اسڪول جي رڪارڊ مطابق تنهنجو آخري نالو "بلوچ" آهي، اڳتي ائين نه ڪجانءِ(30)."

ان طرح ڊاڪٽر صاحب جو آخري نالو هميشه لاءِ "بلوچ" پئجي ويو. ڊاڪٽر صاحب جڏهن آمريڪا ويو ته سندن نالي جي آخري لفظ "Baloch" کي،

اتي جا پروفيسر 'بيلاڪ' اچارڻ لڳا ۽ ڊاڪٽر بلوچ کي مسٽر 'بيلاڪ' ڪري سڏڻ لڳا.

ڊاڪٽر بلوچ مدرسه هاءِ اسڪول ۾ ميٽرڪ تائين تعليم پرائي. مدرسه هاءِ اسڪول ۾ ميٽرڪ جي تعليم ڊاڪٽر ڊاڪٽر صاحب جي دل ۾ علم جي اڃ وڌائي ڇڏي. جستجو ۽ ذوق جي جذبي جي اهڙي ٻاهه ٻاري ڇڏي جو چاچي ۽ ٻين مائٽن جي سهاري بنا علم جي راهه تي سنڌرو ٻڌي ڪاهي پيو. ڊاڪٽر صاحب پنهنجي هڪ انٽرويو ۾ ٻڌايو ته نوشهري مدرسي ۾ ميٽرڪ جي تعليم 'پڙهڻ' سان اهڙو عشق ۽ چسڪو لڳائي ڇڏيو جو مون چيو ته: "ضرور پڙهان." آءٌ ميٽرڪ ۾ مسلمان شاگردن ۾ ٻيو نمبر آيس. مون کي 20 رپيا اسڪالر شپ ملي، انهن 20 رپين جي آڌار تي ڊي.جي ڪاليج ڪراچيءَ ۾ داخلا ورتي(31)."

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ کي سندس چاچي نوشهري مدرسي ۾ داخل ڪري ميٽرڪ تائين پنهنجي ذميداريءَ سان پڙهايو. ان کان پوءِ جيڪا تعليم ڊاڪٽر صاحب حاصل ڪئي، سا پنهنجي شوق ۽ جذبي تحت حاصل ڪئي. ڊاڪٽر صاحب پنهنجي هڪ انٽرويو ۾ ٻڌايو ته منهنجي والد وفات وقت وصيت ڪئي ته: "منهنجي پٽ کي پڙهائجو." منهنجو چاچو پرسان وينو هو، تنهن چيو ته منهنجي ڀاءُ وصيت ڪئي آهي ته توکي پڙهائيندس. پوءِ هُن پنهنجو فرض پورو ڪيو، مون کي ميٽرڪ تائين پڙهايائين. پوءِ چيائين: "بابا مون پنهنجو فرض پورو ڪيو آهي. ادي جي ڳالهه هئي سا مون پوري ڪئي آهي، هاڻي هن کان پوءِ پڙهين نه پڙهين تنهنجي مرضي. پڙهندين ته پنهنجي خرچ سان وڃي پڙهه جيئن وڻئي وڃي ڪر، آءٌ ڏئي ڏوڻي ڪونه آهيان." پر نوشهري مدرسه هاءِ اسڪول ۾ داخلا ۽ اتي ميٽرڪ جي تعليم جي تڪميل ڊاڪٽر صاحب کي جهڙوڪ تعليم جي شاهراهه سان لڳائي ڇڏيو هو. جنهن کان پوءِ پاڻ تعليم جا باقي مرحلا پار ڪرڻ جي قابل ٿي ويا. لکن ٿا:

"چاچي مرحوم مون کي تعليم جي شاهراهه تي آڻي ڇڏيو. پوءِ آءٌ پاڻ پنهنجي ذوق ۽ ذهانت، همت ۽ حوصلي سان اها شاهراهه وٺي هليس. جنهن مون کي نوشهري مدرسي مان ميٽرڪ پاس ڪرڻ بعد جهونا ڳڙهه، علي ڳڙهه ۽ بالآخر آمريڪا پهچايو(32)."

حوالا

1. جوڻيجو، عبدالجبار، ڊاڪٽر: "ڊاڪٽر بلوچ: هڪ مطالعو" لاڙ ادبي سوسائٽي بدين، 1998ع، ص: 6
2. حوالو ساڳيو، ص: 66
3. حوالو ساڳيو، ص: 47
4. حوالو ساڳيو، ص: 48
5. حوالو ساڳيو، ص:9
6. بلوچ، نبي بخش خان ڊاڪٽر: "اسان جو ڳوٺ جعفر خان لغاري"، ص: 49
7. حوالو ساڳيو، ص: 49
8. حوالو ساڳيو، ص: 31
9. ڏسو حوالو-7، ص:7
10. ڏسو حوالو-6، ص:31
11. حوالو ساڳيو، ص: 45
12. حوالو ساڳيو، ص: 51
13. ڏسو حوالو-1، ص: 7
14. ڏسو حوالو ساڳيو، ص 52
15. حوالو ساڳيو، ص: 53
16. حوالو ساڳيو، ص: 54_57
17. چنڊ، محمد ۽ پروفيسر: "سنڌ ۾ اعليٰ تعليم جي پکيڙ ۾ بمبئي يونيورسٽي جو ڪردار." سنڌالاجيڪل اسٽڊيز جلد 22، نمبر 1-22 2006ع
18. بلوچ، نبي بخش خان، ڊاڪٽر: "My Alma Mater" ڪنٽينري سووينيئر گورنمينٽ مدرسه هاءِ اسڪول نوشهرو فيروز.
19. ڏسو حوالو-17
20. ڏسو حوالو-18
21. انٽرويو- ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، تاريخ: 13 آڪٽوبر 2010ع هنڌ: مسلم ڪوآپريٽو سوسائٽي قاسم آباد
22. ڏسو حوالو-21
23. حوالو ساڳيو.
24. حوالو ساڳيو
25. حوالو ساڳيو.
26. حوالو ساڳيو
27. بلوچ ڊاڪٽر نبي بخش خان: "پياري سڄڻ قاضي فيض محمد جي ياد ۾" 'سنڌي پنجون ڪتاب'، جنوري 1985ع، سنڌ اسٽڊي سينٽر حيدرآباد ص: 278
28. ڏسو حوالو-21
29. حوالو ساڳيو
30. ڏسو حوالو-6، ص:59
31. ڏسو حوالو-21
32. ڏسو حوالو-6، ص: 58

ميرزا منظور علي بيگ

منصوره ميوزيم: ڊاڪٽر بلوچ جو خواب

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ برصغير جو ناميارو عالم ۽ محقق ٿي گذريو آهي. پاڻ سنڌي زبان سان گڏ عربي، فارسي، انگريزي ۽ اردو زبان ۾ ڪيترائي تاريخي، تحقيقي ۽ معلوماتي ڪتاب نه فقط لکيا آهن، پر ڪيترن ئي ناياب تاريخي ڪتابن کي مرتب ڪري انهن تي تحقيقي مقدمه لکي منظرعام تي آندا آهن. جيڪي سنڌ جي تاريخ جا يقيناً اهم ماخذ آهن. اهڙن ناياب تاريخي ڪتابن ۾ سنڌ جي تاريخ جو پهريون ماخذ چچ نامو، تاريخ معصومي، لب تاريخ سنڌ، تحفة الڪرام، بيگلار نامه، تاريخ طاهري ۽ ٻيا ڪيترائي تاريخي ڪتاب ڊاڪٽر صاحب جي سعي ۽ ڪوشش سان ئي ڇپجي منظرعام تي آيا. ان کان علاوه سنڌ لطيفيات جي ميدان ۾ ڪيل خدمتون، لوڪ ادب کي سهيڙڻ ۽ لغات نويسيءَ ۾ ڪيل محنتون نه وسارڻ جوڳيون ئي ناهن!

سنڌ ۽ سنڌي ٻوليءَ لاءِ ڊاڪٽر صاحب جهڙي گهڻ رخي شخصيت جي ڪيل خدمتن جو نه ڪاٿو ئي نه ٿو لڳائي سگهجي... پر سنڌ جي تاريخ کي سنوارڻ سان گڏوگڏ سنڌ جي ثقافت کي به محفوظ ڪرڻ لاءِ ميوزيم جي قيام، ترقي ۽ واڌاري لاءِ پاڻ آخري دم تائين جاکوڙيندا رهيا. ان ڏس ۾ پاڻ عمرڪوٽ ميوزيم، ڀنڀور ميوزيم ۽ حيدرآباد ٽالپر ميوزيم پڻ قائم ڪرايا، جنهن ۾ سنڌ جي ثقافت سان لاڳاپيل ڪيترائي نوادرات انهن ميوزيمن جي زينت بڻيل آهن. اهڙين خدمتن ۾ منصوره ميوزيم پڻ سنڌن هڪ خواب هو، جيڪو پورو نه ٿي سگهيو...!

اِها سال 1973ع جي ڳالهه آهي. جڏهن مون 12 مئي 1973ع تي محڪمهءِ آثار قديمه ۾ ملازمت اختيار ڪئي هئي. ان وقت اسان جو ڊائريڪٽر تصوير حسين حميدي صاحب هو، جنهن کي پاڻ به سنڌ جي ثقافت سان وڏو چاهه هوندو هو. هڪ ڏينهن حميدي صاحب مون کي گهرائي هڪ فائل ڏئي چيو ته هِن فائل ۾ منصوره سائيٽ تي ميوزيم کولڻ متعلق ضروري لکپڙهه ۽ ڪجهه نوادرات جا فوٽا ۽ نقشا آهن، جيڪي توهان اڄ 2:00 بجي ماڊل اسڪول ۾ ڊاڪٽر بلوچ صاحب کي ڏيکارڻ لاءِ کڻي وڃجو. آءٌ فائل کڻي لوڪ ادب واري آفيس پهتس. اُتي مرحوم شيخ محمد اسماعيل وينو هو، جيڪو اسان جو پاڙيسري هو. شيخ صاحب کي چيم ته ڊاڪٽر صاحب سان ملڻو آهي. پاڻ چيائين ته توهان ويهو، ڊاڪٽر صاحب اچڻ وارو آهي. ڪجهه دير کان پوءِ ڊاڪٽر صاحب آيو، دعا سلام ٿي ۽ فائل سنڌن حوالي ڪيم. پاڻ فائل ڏسي چيائون ته: "ٺيڪ آهي آءٌ فائل ڏسان ٿو، توهان سڀاڻي هِن ئي مهل ايندا."

ٻئي ڏينهن آءٌ ساڳئي وقت اُتي پهتس. ڊاڪٽر صاحب پاڻ وينل هئا ۽ فائل ۾ ضروري ڪاٽ ڪوٽ ڪري منهنجي حوالي ڪيائون ۽ چيائون ته: "هِن ۾ جيڪي فوٽا ۽ نقشا آهن، انهن جي هڪ ڪاپي مون کي به ڏيندا." آءٌ فائل کڻي آفيس آيس ۽ حميدي صاحب کي فائل ڏئي، آفيس مان فوٽا ۽ نقشا وٺي ڊاڪٽر صاحب کي اچي ڏنم. پاڻ تمام گهڻا خوش ٿيا ۽ دعا ڪيائون ته وقت سر ميوزيم جي عمارت ٺهي وڃي، ته جيئن کوٽائي مان مليل سامان اُتي رکي منصوره جي تاريخ عام ماڻهن تائين رسائي سگهجي.

ڊاڪٽر صاحب سان ٿيندڙ هر ملاقات ۾ ميوزيم جي قائم ڪرڻ لاءِ هدايتون ملنديون

رهيون، جنهن جي مطابق ميوزيم جي عمارت ۽ ڪوٽائي جو ڪم هلندو رهيو. ان وقت هڪ جنريٽر به محڪمه طرفان منصوره لاءِ مليل هو، ان ڪري جو اُتي لائيٽ جو سسٽم نه هو. ڪوٽائيءَ جو ڪم مارچ، اپريل، مئي ۽ آڪٽوبر، نومبر، ڊسمبر جي مهينن ۾ ٿيندو هو. وقفي وقفي سان ڪوٽائيءَ مان مليل سامان تي ڪم ٿيندو رهيو. يعني جيڪا شيءِ ڪوٽائيءَ مان ملندي هئي ته، اُن کي ڏسبو هو ته اِها ڪهڙي دور سان لاڳاپيل آهي. تنهن کان پوءِ اُن جي ماپ ٿيندي هئي ۽ اُن جو هڪ اسڪيچ تيار ڪيو ويندو هو. ڪوٽائيءَ مان مليل ڀڳل ٽڪر جي ٽڪرن کي پڻ جوڙيو ويندو هو ۽ پوءِ اُن مان جيڪا شيءِ تيار ٿيندي هئي، ته ان تي به ساڳي طرح ڪم ڪيو ويندو هو. ان کان پوءِ هر مهيني ڪوٽائي مان مليل سامان، رپورٽ سميت ڪراچي ۾ ايڪسپلوريشن برانچ ۾ موڪليو ويندو هو. جتي اڄ به اُهو سامان ۽ اُن جو رڪارڊ موجود آهي.

اِهو ڪم جو سلسلو هلندو رهيو. 06 سيپٽمبر 1973ع تي اسان جو نئون ڊئريڪٽر جناب علي محمد لُنڊخور مقرر ٿي آيو ۽ 07 تاريخ تي ڊاڪٽر صاحب طرفان هڪ گڏجاڻي رکيل هئي، جنهن ۾ ڊئريڪٽر صاحب کي گهرايو ويو هو. ان سلسلي ۾ علي محمد صاحب هيڊڪلارڪ کان پڇيو ته، هيءُ فائل ڪير ڊيل ڪندو آهي؟ جنهن تي هُن مون ڏانهن اشارو ڪندي چيو ته، ميرزا صاحب (راقم الحروف) آهي، جنهن کي پڻ ان ڪم سان گهڻي دلچسپي آهي. علي محمد صاحب مون کي چيو، ته پوءِ ميٽنگ ۾ پاڻ گڏ هلون ٿا.

ميٽنگ لوڪ ادب واري آفيس ۾ رکيل هئي. اسين اُتي پهتاسين ته، مرحوم عبدالله ورياهه، شيخ محمد اسماعيل ۽ بدين وارو سومار شيخ موجود هئا. دعا سلام ٿي ۽ ڊاڪٽر صاحب آيو ته، ميوزيم جي باري ۾ تفصيل سان ذڪر ٿيو. مرحوم عبدالله ورياهه کي به ميوزيم قائم ڪرڻ جو تمام گهڻو شوق هو ۽ وٽن ڪيترائي قيمتي نوادرات موجود هئا. جيڪي هُو بنا ڪنهن معاوضي جي ميوزيم کي ڏيڻ لاءِ تيار هو. ڊاڪٽر صاحب کيس چيو ته توهان وٽ جيڪي نوادرات آهن، اُهي ڏيو ته جلد ميوزيم ۾ رکي افتتاح ڪرايون. علي محمد صاحب چيو ته عمارت جو ڪم شروع آهي ۽ جلد مڪمل ٿي ويندو. ڊاڪٽر صاحب ميٽنگ ۾ اهو به حڪم ڪيو هو ته ڪوٽائي مان مليل سامان ڪراچيءَ مان گهرائي ميوزيم ۾ جلد رکيو وڃي.

انهيءَ دوران پاڻ حيدرآباد ۾ واقع ميوزيم پڻ کولڻ لاءِ حڪم ڪيو. جيڪو بروقت ڪم شروع ٿيڻ ڪري ميوزيم کُلي ويو ۽ ان ۾ ٽالپرن سان لاڳاپيل نوادرات رکي ميوزيم جو افتتاح ڪرائي عام ماڻهن جي ڏسڻ لاءِ صبح کان شام تائين کوليو ويو. اهڙي طرح پاڻ آمري ميوزيم لاءِ به ڪوشش ڪري اتي ميوزيم قائم ڪرايو ۽ ڀنڀور ۽ عمرڪوٽ جي ميوزيم لاءِ پڻ ڪوششون ڪيون، جي بارآور ٿيون.

ڊاڪٽر صاحب جي محنتن ۽ ڪوششن سان ميوزيم جي عمارت ته تيار ٿي وئي، پر بدقسمتي سان جولاءِ 1977ع تي ملڪ ۾ مارشل لا نافذ ٿي وئي ۽ ڊاڪٽر صاحب کي اسلام آباد موڪليو ويو. اِها ٻي ڳالهه آهي ته، سندن پوسٽنگ اسان واري منسٽري آف ڪلچر حڪومت پاڪستان ۾ ٿي ۽ پاڻ اُنهي جوش جذبي سان ڪم کي اڳتي وڌائڻ لاءِ ڪوشان رهيو. پر هِتي ڪم جي اُها پوزيشن نه رهي هئي، جيڪا ڊاڪٽر صاحب جي هوندي هئي. رهندو جڏهن علي محمد صاحب جي بدلي ٿي ته، ڪم مورڳو ئي جهڙو بند ٿي ويو.

ڊاڪٽر صاحب سنڌ جي ثقافت جو قدردان ۽ پارکو هو. جنهن سنڌ جي تاريخ، تهذيب ۽ ثقافت کي محفوظ ڪرڻ لاءِ هر ممڪن ڪوشش ڪئي ۽ پاڻ ان سلسلي ۾ واسطيدار عملي کي پڻ ڪم کي پايهءِ تڪميل تي پهچائڻ لاءِ تاڪيد ڪندو رهندو هو. پر افسوس جو منصوره ميوزيم لاءِ ڊاڪٽر صاحب

جيڪو خواب ڏٺو، سو سندن حياتيءَ ۾ پورو نہ ٿي سگھيو.

اُن جو سبب اِهو هو تہ، آثار قديمہ ۾ ڪوبہ سنڌ سان لاڳاپيل آفيسر نہ هو، جيڪو ان ڪم ۾ دلچسپي ڏيکاري. سڀ آفيسر پنجاب ۽ سرحد کان ايندا هئا، جن جي سنڌ جي ثقافت سان ڪا دلچسپي ڪونہ هوندي هئي. جنهن جي ڪري ئي هِتي جي قديم آثارن کي تمام گھڻو نقصان پهتو آهي. ڊاڪٽر صاحب جا اهڙا اخباري ڇپيل بيان اڄ بہ ان جي شاهدي ڏين ٿا. پر هاڻي ڇا ٿو ڪري سگھجي!؟ هاڻي تہ منصوره ميوزيم واري اُها عمارت بہ ڊهي وڃي پٽ پئي آهي ۽ ڊاڪٽر صاحب بہ منصوره ميوزيم جي آس ڪندي وڃي آرامي ٿيو آهي.

سنڌ پنهنجي قديم تهذيب ڪري اڄ بہ پوري دنيا ۾ مشهور آهي ۽ اهي آثار اسان جي تهذيب جا نشان آهن. جيڪڏهن اِهي آثار ختم ٿي ويا تہ ڇا پوءِ سنڌ جي سڃاڻپ ۽ سنڌي قوم باقي رهندي...!؟

هِتي مون کي هڪ ڳالهہ ياد اچي رهي آهي، جڏهن اسان جي قديم آثارن واري آفيس ۽ ڊاڪٽر صاحب جي ڪوششن سان تعمير ڪرايل حيدرآباد ٽالپر ميوزيم کي 09- جولاءِ 1987ع تي سنڌ دشمن عناصرن باھ ڏئي ساڙي ڇڏيو هو، تہ ان کان بہ ٽي ڏينهن پهرين ڊاڪٽر غلام مصطفيٰ شاھ آفيس ۾ آيو هو ۽ پاڻ ميوزيم گھمي اچي لائبريري ۾ ويٺو. جتي ڪيترائي ئي ناياب ۽ قديم دور سان لاڳاپيل قلمي قرآن مجيد ۽ ٻيا تاريخي ڪتاب موجود هئا. شاھ صاحب ڪجھہ ڪتاب ڏٺا ۽ وزٽ بڪ تي نوٽ بہ لکيو. پاڻ ڪجھہ فوٽن ۽ ڪتابن جي فوٽو ڪاپي گھريائين ۽ چيائين تہ آءٌ وري سومر تي ايندس.

پر افسوس جو 09 تاريخ تي رات جو آفيس ۽ ميوزيم کي باھ ڏئي ساڙيو ويو ۽ وعدي مطابق شاھ صاحب سومر جي ڏينهن آيو ۽ آفيس جي مين ڏاڪڻ تي اچي ويهي رهيو. آءٌ شاھ صاحب کي پري کان ڏسي حيران ٿي ويس! شاھ صاحب کي اڇو پهراڻ ۽ پاجامو پهريل هو. آءٌ جلدي وڃي ساڻن مليس، سندن اکين مان نير وهي رهيا هئا. پاڻ مون کي ڏسي چيائين تہ ميرزا صاحب هيءُ ڇا ٿي ويو!؟ مون چيو سائين اڄ اسان جي سنڌ جي تاريخ جو هڪ اهم باب ختم ٿي ويو. پر سواءِ افسوس جي ڪجھہ بہ نہ ٿو ڪري سگھجي. چيائين، اها بزدلي آهي، اسان کي احتجاج ڪرڻ گھرجي، نہ تہ هڪ ڏينهن هِن ڌرتي تي اسان جي ثقافت جو نالو بہ ڪونہ هوندو..!

هن مهل اها ڳالهہ صحيح ثابت ٿي رهي آهي. جنهن طرح سان اسان جي ثقافت کي هٿ وٺي تباھ ڪيو پيو وڃي، ان جو مثال اسان جي اکين آڏو آهي. سچ تہ اُن واقعي جي جيتري بہ مذمت ڪجي، اها ٿوري آهي. ان سلسلي ۾ اخبارن ۾ گھڻو ڪجھہ لکيو ويو ۽ ٽماهي 'مهراڻ' رسالي جي ايڊيٽوريل ۾ تہ نفيس احمد ناشاد گھڻو ڪجھہ لکندو رهيو، پر ڪجھہ بہ نہ ٿيو...!؟

هاڻي قديم آثارن وارو محڪمہ سنڌ حڪومت کي مليو آهي، جنهن ۾ ڪين 126 ماڳ مليا آهن. منهنجي ڪين گذارش آهي تہ، سنڌ جي ثقافت کي بچائڻ لاءِ ڪي اهم اپاءَ وٺن. خاص ڪري جناب مخدوم جميل الزمان صاحب کي گذارش آهي تہ، پاڻ ڊاڪٽر صاحب جي رهيل مشن کي مڪمل ڪري پايہءِ تڪميل تي پهچائڻ ۽ منصوره جي تاريخ ۽ ثقافت کي محفوظ ڪن.

هيءُ مضمون مون پنهنجي يادگيري جي بنياد تي لکيو آهي. جيڪڏهن اسان جي آفيس نہ سڙي ها تہ، ڊاڪٽر صاحب واري لکپڙھ پڻ هن ۾ شامل ڪئي وڃي ها، تہ جيئن پڙهندڙ خود ڊاڪٽر صاحب جي سنڌ شناسيءَ بابت اندازو لڳائي سگھن.

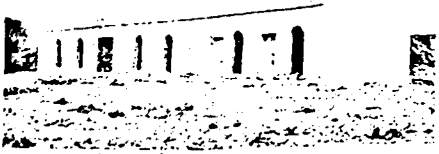

منصوره ميوزيم جي بلڊنگ جو ڏيک

۞

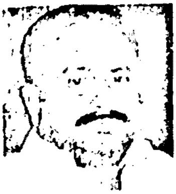

الطاف حسين جوکيو

سنڌي صورتخطيءَ جي سڌاري ۾ ڊاڪٽر بلوچ جو ڪردار

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو نالو سنڌي علم و ادب تي ڪم ڪندڙ شخصيتن ۾ نمايان حيثيت رکندڙ آهي. سنڌي علم و ادب ۾ چند ماڻهو اهڙا ٿي گذريا آهن جن مختلف موضوعن تي ساڳي تاز سان پني ڪم ڪيو آهي، تن ۾ مرزا قليچ بيگ مرحوم جو نالو وڏي اهميت جو حامل آهي. اهڙين مخصوص صفن ۾ ڊاڪٽر بلوچ جو به وڏو نالو آهي. صاحب موصوف سنڌي ٻوليءَ کان سواءِ عربي، فارسي، انگريزي ۽ اردو ٻولين جو پڻ سنو ڄاڻو هو؛ مختلف ٻولين تي لکيل سندن ڪتاب ان ڳالهه جا ساکي آهن.

بظاهر ڊاڪٽر بلوچ 'ايڊيوڪيشن' (تعليم) جو ماڻهو هو، ليڪن هن بزرگ عالم سنڌي ادب ۽ علمن جي مختلف پهلوئن: 'لوڪ ادب'، 'لغت'، 'لطيفيات'، 'ڪلاسيڪي شاعري'، 'سنڌي موسيقي'، 'سنڌي ثقافت'، 'تاريخ'، 'لسانيات' وغيره تي جيڪو ڪم آهي، سو بيشڪ ساراهڻ جوڳو آهي.

هن مضمون ذريعي، مختصر، 'عربي- سنڌي آئيوِنا ۽ صورتخطيءَ' جي سلسلي ۾ ڊاڪٽر بلوچ جي ڪيل خدمتن جو جائزو ۽ احاطو ڪيو ويندو.

ان چوڻ ۾ ڪوبه وڌاءُ نه ٿيندو ته سنڌي صورتخطيءَ جي تاريخ ۽ ان جي بهتريءَ لاءِ جيڪو ڪم ڊاڪٽر بلوچ صاحب ڪيو يا انهيءَ ڪم لاءِ جيڪو هن ميدان مهيا ڪيو، تنهن ڏانهن لسانيات جي ماهرن جي بيشڪ نظر رهي آهي. حالانڪ ڊاڪٽر بلوچ صاحب علم لسان جي بنيادي اصولن ۾ چڱيءَ طرح واضح نه ڪونه هو، ليڪن لسانيات جي خاص پهلو: 'صورتخطيءَ' تي ٻين عالمن جي خيالن کان سندن رايا ڪافي مضبوط رهيا آهن. ان حوالي سان صاحب موصوف جو سنڌي صورتخطيءَ تي ڪيل ڪم پنهنجي جڳهه تي اهميت جو حامل آهي ۽ ضرورت آهي ته سندن ڪيل ڪم يا ڏسيل نڪتن تي نئين سِري سان اڀياس ٿيڻ گهرجي؛ جنهن لاءِ هن صاحب، لسانيات جي عالمن ۽ پڙهندڙن کي دعوت فڪر پئي ڏني آهي.

سنڌي ٻوليءَ جي سلسلي ۾ جتي ڊاڪٽر غلام علي الانا صاحب سنڌي صوتيات جو جڳ مشهور عالم آهي ۽ صوتيات تي سندن ڪيل ڪم حرف آخر سمجهيو ويندو آهي، اتي صورتخطيءَ ۾ هو به چڱيءَ طرح واضح نه آهن. ان جڳهه تي ڊاڪٽر بلوچ صاحب جا 'سنڌي صورتخطيءَ' جي تاريخي اڀياس ۽ بهتريءَ بابت تصور ڏاڍا وزنائتا آهن.

1.1 صورتخطيءَ جي سلسلي ۾ ڊاڪٽر بلوچ جي خيالن تي هڪ نظر

ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ صاحب اصطلاح 'صورتخطيءَ' جي دائري ۾ 'لفظ' ۽ 'جملن' جو احاطو ڪندي، ڄاڻائي ٿو ته: "صورتخطي اها لکيت واري صورت آهي جنهن ۾ حرف هڪ ٻئي سان ملائجن ٿا ته لفظ ٺهن ۽ لفظ هڪ ٻئي سان لکيت ۾ ترتيب ڏجن ته جيئن جملا بنجن. حرفن مان هرهڪ کي خاص نوع ۽ نزاڪت سان لکڻ ۽ انهن کي نهايت سهڻي سٽاءَ سان ملائي لفظ بنائڻ." (بلوچ، 14:1992)

سنڌي صورتخطيءَ جي حوالي سان ڊاڪٽر بلوچ صاحب جو هڪ تضاد ڀريو حوالو، لسانيات جي مختلف عالمن وٽ ڪافي بحث هيٺ رهيو؛ جڏهن ۾ "سنڌي صورتخطيءَ" جو جائزو وٺندي ڄاڻايو اٿس ته: "اسان جي هاڻوڪي زبان جي لفظن جي اڀياس مان معلوم ٿئي ٿو ته جيئن اڳ تيئن الفاظ 'حروف صحيح' سان ٺهيل هئا، ۽ ڊگها حروف علت (ا، و، ي) کي بلڪل ئي گهٽ هئا. ڊگهن حروف علت کان

سواءِ الفاظ جهڙوڪ: ٻ، ٽ، ڻ، مڪ، نٽ، ڪڪڙ، مڪڙ، گدڙ- شايد انهيءَ تاريخي اصليت ڏانهن اشارو ڪن ٿا. لفظن جي اهڙي بيهڪ ۽ بناوت جي ماضيءَ جي مطالعي مان پائنجي ٿو ته عربيءَ جي اثر کان اڳ، سنڌي الفاظ اڪثر حروف صحيح جا مرڪبات هئا." (بلوچ، 36:1999)

ڊاڪٽر محمد قاسم ٻگهئي صاحب، ڊاڪٽر بلوچ صاحب جو ساڳيو حوالو ڄاڻائيندي لکي ٿو ته: "ڊاڪٽر بلوچ جي ان راءِ جو ذڪر ڪندي سراج لکيو آهي ته 'هيءُ صاحب انهن لفظن کي انگريزيءَ ۾ لکي ڏسي ها ته ڪيس خبر پئجي وڃي ها ته انهن لفظن ۾ ٽن حروفن صحيح کان سواءِ اوترائي حروف علت ٻ موجود آهن.'" (ٻگهيو، 50:1998)

ڊاڪٽر ٻگهئي صاحب جي راءِ ۾ هڪ ڳالهه اها واضح ٿي ته لسانيات جي علم ۾ 'ڳالهايل ٻولي' ۽ 'لکت' ٻه الڳ الڳ اسم آهن. صاحب موصوف اهو خيال رکندي پنهنجي لکڻيءَ ۾ احتياط کان ڪم وٺندي ٻنهي لفظن جو استعمال ڪيو آهي، جيئن:

"آراميڪ (Aramaic)، عبراني (Hebrew) ۽ عربي وغيره، جن ۾ حرف علت/سر (Vowel) اعرابن ذريعي جڏهن مرضي پوي ته ظاهر ڪيا وڃن ٿا. ٻئي طرف ڪيترين هندستاني لپين ۾ حرف علت/ سُر اعرابن يا نشانين ذريعي ظاهر ڪيا وڃن ٿا، جيڪي لڳائڻ نهايت ضروري آهن. هي نشانيون حرف صحيح/وينجن سان لاڳاپيل سمجهيون وڃن ٿيون." (ٻگهيو، 50:1998)

ڊاڪٽر الانا صاحب بنيادي طور صوتيات جو ماهر آهي، جنهن سبب 'آواز' لاءِ 'حرف' لفظ جي استعمال تي تنقيدي نظر رکندي آوازن جي قسمن بابت ڄاڻائي ٿو ته: "سنڌي صوتيات جو جائزو وٺندي Consonant' کي حرف صحيح جي بدران 'وينجن' ۽ 'Vowel' کي حرف علت جي بدران 'سر' سڏيو ويو آهي. اهي ڏنل نالا تشريحي لسانيات جي وصفن موجب درست آهن. سنڌي ٻوليءَ جا 'سُر' جن کي سنڌ جي بزرگ تعليمي ماهرن 'حروف علت' سڏيو آهي، انهن جي باري ۾ جدا جدا ماهرن جدا جدا وصفون بيان ڪيون آهن ۽ نتيجا ڪڍيا آهن. هن ڏس ۾ ڊاڪٽر بلوچ صاحب لکي ٿو: 'اسان جي هاڻوڪي زبان جي لفظن جي اڀياس مان معلوم ٿو ٿئي ته جيئن اڳ تيئن الفاظ حروف صحيح سان ٺهيل هئا، يعني منجهن حروف علت بلڪل ڪم (گهٽ) هئا، يا مورڳو نه هئا'. ڊاڪٽر صاحب ٻئي هنڌ لکي ٿو ته: 'عربيءَ جي اثر کان اڳ، سنڌي الفاظ اڪثر حروف صحيح جا مرڪبات هئا'. ڊاڪٽر صاحب جي هن پوئين راءِ مان واضح ٿو ٿئي ته سنڌي ٻوليءَ ۾ لفظ سرن کان سواءِ ئي ٺهندا هئا، يعني وينجن پاڻ ۾ ملي لفظ يا پد ناهيندا هئا... اهي وصفون هن علمي ۽ سائنسي دؤر ۾ قبول ڪرڻ جهڙيون نه آهن، پر لسانيات جي ماهرن بلوم فيلڊ ۽ ٻين 'سر' جي جيڪا وصف مقرر ڪئي آهي سا هن ريت آهي:

'سُر هڪ ڳرو آواز آهي جنهن جي اُچارڻ مهل هوا نڙيءَ مان لنگهي مٿي اچي، وات واري ڪوپي مان روان لهر (Continuous stream) جي صورت ۾ لنگهندي آهي. وات واري ڪوپي مان لنگهڻ وقت ان (هوا) کي ڪٿي به نه ڪا رڪاوٽ ٿيندي آهي، ۽ نه وري مخرج وٽ ڪنهن گهٽ يا سوڙهه ڪري، ڪو گهڪو ٿئي. جنهن آواز جي اُچارڻ ۾ اهي سڀ خصوصيتون موجود هجن، تنهن کي سُر (Vowel) چئبو آهي'.

هن وصف مان اهو واضح ٿئي ٿو ته سر (Vowel) جي اچارڻ لاءِ مخرج وٽ نه ڪٿي ڪا رڪاوٽ ٿي سگهي ٿي، ۽ نه وري ان کي ساڪن صورت ۾ اچاري سگهجي ٿو، يعني ته سر ساڪن اچاري نه ٿو سگهجي، پر هميشه متحرڪ هوندو آهي. هن وصف جي روشنيءَ ۾ ڏسبو ته سنڌي ٻوليءَ ۾ 'الف و ۽ ي' سُر نه آهن، پر سنڌي صوتياتي نظام موجب سر ڏهه آهن، اهي آهن: "اَ آ اِ اِي اُ أي اي ايَ او اوَ." (الانا، 2005: 216-218)

ڪنهن ٻه عالم 'الف، واؤ ۽ يي' کي سُر ڪونه ڪوٺيو آهي، ليڪن عام طور تي انهن اکرن کي

حرف علت ڪونيو ويو آهي، جنهن کي پڻ رد ڪري نہ ٿو سگهجي. اصل ۾ پنهي لفظن (سُر ۽ حرف علت/ وينجن ۽ حرف صحيح) کي پنهنجي جڳهہ تي غلط بہ چئي نہ سگهبو، ڇاڪاڻ تہ انهن جي حيثيت پنهنجي جڳهہ تي الڳ الڳ بہ آهي، پر اسان جي عالمن انهن لفظن کي باريڪ بينيءَ سان ڪونہ ڏٺو آهي. هيٺ انهن لفظن تي مختصر ويچار رکجن ٿا:

1.1.1 **حرف صحيح ۽ علت**: مذڪوره لفظن/اصطلاحن جي نوعيت ٺي بڌائي ٿي تہ هنن لفظن جو واسطو اکرن/ حرفن سان آهي ۽ اکرن جي نسبت صورتخطيءَ سان ٺي جُڙي ٿي. ان صورت ۾ جن عالمن بہ مذڪوره لفظ ڪم آندا آهن، انهن کي بہ غلط نہ چئي سگهبو، ڇاڪاڻ تہ انهن جي نظر صورتخطيءَ تي رهي ٿي. هي اصطلاح جيئن تہ بنيادي طور تي عربي جا آهن تنهنڪري ان جي معنيٰ مفهوم ۽ حيثيت عربيءَ جي لحاظ کان مناسب آهي: سنڌي ٻوليءَ ۾ عربيءَ کان منتقل ٿيا آهن. فرض ڪريو تہ ڊاڪٽر بلوچ صاحب لکيو تہ 'اسان جي هاڻوڪي زبان جي لفظن جي اپياس مان معلوم ٿو ٿئي تہ جيئن اڳ تيئن الفاظ 'حروف صحيح' سان بنيل هئا، يعني منجهن حروف علت بلڪل ڪم (گهٽ) هئا، يا مورڳو نہ هئا'، جنهن جو اشارو صورتخطي جي ڪمين ڪوتاهين ڏانهن رهيو، ان ڳالهہ کي ڳالهائڻ وارن لفظن ۾ تورڻ بيجا آهي: يا وري ڪاڪي ڀيرومل جيڪا وضاحت ڪئي آهي تہ 'حرف علت معنيٰ ضعيف يا بيمار اکر. اهي برابر ڪمزور آهن ڇاڪاڻ تہ اهي پنهنجو اُچار سولائيءَ سان ٿا بدلائين'، سا ان خيال کان بہ مناسب آهي، جو ڀيرومل صاحب جي وضاحت ۾ حرفن جي ڳالهہ آهي، جيڪي سُرن توڙي وينجنن جي نمائندگي ڪن ٿا ۽ واقعي، اهي ان خيال کان ڪمزور بہ آهن جو هڪٻئي جي جاءِ تي پيا مَٽبا آهن. اها حالت عربي توڙي سنڌيءَ ۾ ڪنهن حد تائين يڪسان آهي. مثال:

عربيءَ جي مادي/ ڌاتو ۾ اهي اکر پيا مٽبا آهن، عربي زبان جي ڪنهن بہ لفظ جي مادي ۾ الف بنهہ نہ ايندو، بلڪ همزو ايندو آهي. اگر ڪنهن مادي ۾ الف نظر اچي تہ سمجهو تہ ان هنڌ درحقيقت اصلي حرف 'و' يا 'ي' هوندو. الف ان 'و' يا 'ي' کي مٽائي آيو هوندو: مثلاً: 'قَامَ' ۾ مادو 'ق- و- م' آهي. ڇاڪاڻ تہ 'قَامَ' اصل ۾ 'قَوَمَ' هوندو، 'و' الف سان مٽجي ويو. اهڙيءَ طرح 'بَاعَ' جو مادو 'ب- ي- ع' آهي، پر الف سان مَٽجي ويو آهي. (پرويز، 4:1998)

مفسر پرويز صاحب جي راءِ مان اهو نُڪتو ملي ٿو تہ عربي ٻوليءَ جي بنيادي لفظن ۾ 'ا، و ۽ ي' هڪٻئي جا متبادل پيا ٿيندا آهن ۽ صيغن جي لحاظ کان پيا مٽبا آهن: اهو عربي ٻوليءَ جي مزاج ۾ شامل آهي، جڏهن تہ سنڌي ٻوليءَ جو مزاج اها خاصيت آسانيءَ سان برداشت نہ ٿو ڪري سگهي.

سنڌي ٻوليءَ ۾ مٽجڻ جو پاسو ڪجهہ مختلف آهي، مثال طور: 'منهنجو، منهنجي، منهنجا، منهنجن' جهڙن لفظن ۾ آخري اکر اهڙا آهن جيڪي جملي جي نوعيت پٽاندر مٽجي ٿا وڃن، جڏهن تہ بنيادي اکرن/ آوازن ۾ ردوبدل ٿي نہ ٿي سگهي: اهڙا مثال هيٺ ڏجن ٿا:

'مختفي ه' سان	'واوَ' سان	'ي' سان	'الف' سان	'ن' سان
---	گهوڙو	گهوڙي	گهوڙا	گهوڙن
---	تنهنجو	تنهنجي	تنهنجا	تنهنجن
---	اهڙو	اهڙي	اهڙا	اهڙن
اداره	ادارو	اداري	ادارا	ادارن
اشاره	اشارو	اشاري	اشارا	اشارن
مسئلہ	مسئلو	مسئلي	مسئلا	مسئلن
پرده	پردو	پردي	پردا	پردن

پيچره	پيچرو	پيچري	پيچرا	پيچرن
صاحبزاده	صاحبزادو	صاحبزادي	صاحبزادا	صاحبزادن

مٿيان مثال اهو ٻڌائين ٿا تہ سنڌيءَ ۾ پڻ ڪافي سنڌي، عربي توڙي فارسي لفظ سنڌي ٻوليءَ جي مزاج يا جملي جي نوعيت پٽاندر مذڪوره اکر هڪبئي ۾ تبديل ٿي سگهن ٿا. ان خيال کان جيئن تہ اهي اکر هڪبئي ۾ مٽجي سگهجن ٿا، جن جو تعلق سُرن سان پڻ آهي، اهوئي سبب آهي جو انهن کي حرف علت سڏيو ويو آهي يا سڏي سگهجي ٿو. ليڪن جڏهن آوازن جي نسبت انهن جي تور ٿي ڪجي تہ پوءِ لفظ 'حرف' سان ڪم آندل اصطلاح ڪم آڻڻ مناسب ناهي.

1.1.2. **وينجن ۽ سر:** هي لفظ پنهنجي نوعيت مان ئي ٻڌائن ٿا تہ هنن جو تعلق آواز ۽ آواز وارن عنصرن سان آهي. ان صورت ۾ مذڪوره لفظ پنهنجي دائري اندر استعمال ڪرڻ يا ان جي راءِ رکڻ ڪنهن بہ حوالي سان رد ٿيڻ جوڳي ناهي. ان لحاظ کان ڊاڪٽر غلام علي الانا صاحب جو چونڊ نهايت مناسب آهي.

واضح ٿيو تہ حرف علت/ حرف صحيح ۽ سُر/ وينجن ۾ ايترو فرق آهي، جيترو اکر ۽ آواز ۾! ان لاءِ انهن جي وضاحتن جا دائرا بہ مختلف هجڻ کپن.

مٿين لفظن جي مختصر وضاحت بعد ان چونڊ ۾ ڪوبہ وڌاءُ ڪونهي تہ ٻنهي قسم جي لفظن/ اصطلاحن واري استعمال ۾ ڪوبہ حرج ڪونهي، البتہ انهن جي نوعيت جاچڻ بعد تز استعمال ڪرڻ جو خيال رکڻ ضروري آهي.

ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي مٿين راءِ جي روشنيءَ ۾ اهو خيال ضرور اڀري ٿو تہ، تاريخي لحاظ کان صاحب موصوف جي سنڌي صورتخطيءَ تي باقاعده نظر هئي، جنهن سبب پراڻي لکت بابت اهڙي راءِ رکيائون.

1.1.3. **اکر/حرف جون صورتون:** حرفن جي متصل ۽ منفصل صورتن جي حوالي سان ڊاڪٽر بلوچ صاحب لکي ٿو تہ: "سنڌي صورتخطي شروع کان وٺي عربي صورتخطيءَ جي نهج نمونې تي نروار ٿي. هن وقت تائين سنڌي صورتخطيءَ جون خصوصيتون ساڳيون ۽ عربي صورتخطيءَ واريون آهن جن سان سنڌي صورتخطي جي اڳين ڊگهي تاريخ جي تصديق ٿئي ٿي. مثلاً: ڪن حرفن جو هڪ ٻئي سان ملائي لکڻ يا نہ لکڻ، حرفن کي لفظن جي مُنڍ ۾، وچ ۾ يا آخر ۾ ڪن خاص صورتن ۾ لکڻ؛ ۽ زيرن زبرن کي مقرر صورتن ۾ رکڻ." (بلوچ، 1992: 14-15)

اکرن جو متصل يا منفصل صورتن ۾ لکڻ وارو انداز بيشڪ عربيءَ وارو آهي جنهن ۾ هرهڪ اکر جي گهڻ جون چار صورتون متعين ٿيل آهن. متصل يا منفصل صورتن جو واسطو خطاطيءَ سان آهي، جنهن رُخ ۾ ڪم درست ٿي نہ سگهيو آهي؛ اهڙي شڪايت ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي لکتين ۾ ڪانہ ٿي ملي. اهوئي سبب آهي جو 'ھ' اکر جي صورتن بابت اسان اڄ سوڌو واضح ناهيون.

واضح رهي تہ ملفوظي ھ، ۽ وسرڳي ـهہ جا مسئلا اڄ سوڌو ٽنگيا پيا آهن. اهڙو فرق 'جھار ۽ جهار' 'گھرو ۽ گهرو' ۾ واضح ٿئي ٿو. هيٺ مختصر اکرن جي صورت ڏجن ٿيون:

1.1.3.1. **متصل حرف:**

سالم/ٻوري صورت		مُنڍائتي/شروعاتي		وچين/گنڍيل		پڇاڙڪي/آخري	
حرف	استعمال	حرف	استعمال	حرف	استعمال	حرف	استعمال
ب	رب	بـ	بلا	ـبـ	سبق	ـب	صاحب
ف	صاف	فـ	فدا	ـفـ	سفر	ـف	صف
ج	هاج	جـ	جوءِ	ـجـ	هجر	ـج	سج
س	رس	سـ	سير	ـسـ	ڪسڻ	ـس	مس
ھ	زَھُ	ھ	هير	ـھـ	ڪھڻ	ـھ	چيھ

اهي بنيادي حرف جن جون چار صورتون ٿين ٿيون: ب، ف، ج، جهہ، س، ص، ط، ع، ڪ، ک، گ، گهہ، ل، م، ن، ڻ، ھ، ي.

1.1.3.2. ھ حرف مان ورتل اضافي چئن حرفن جا روپ:

سالم/سچي	مُنڍائتي/شروعاتي	وچين/گنڊيل	پڇاڙڪي/آخري
'وسرڳي ھ' جي سالم صورت ڪونهي	'وسرڳي ھ' جي منڍائتي صورت ڪونهي.	ھ گهر	ھ ملھ
ه 'موجوده'	'مختفي ه' جي منڍائتي صورت ڪونهي.	'مختفي ه' جي وچين صورت ڪونهي.	'مختفي ه' جي آخري صورت ڪونهي.
'مختفي ہ' جي سالم صورت ڪونهي.	'مختفي ہ' جي منڍائتي صورت ڪونهي.	'مختفي ہ' جي وچين صورت ڪونهي.	ہ هميشه ساڳي آهي.
'مختفي ۔' جي سالم صورت ڪونهي.	'مختفي ۔' جي منڍائتي صورت ڪونهي.	'مختفي ۔' جي وچين صورت ڪونهي.	۔ هميشہ ساڳي آهي.

1.1.3.3. منفصل اکر

سالم/پوري صورت		مُنڍائتي/شروعاتي		وچين/گنڊيل		پڇاڙڪي/آخري	
حرف	استعمال	حرف	استعمال	حرف	استعمال	حرف	استعمال
ا	اِڪ	هيءَ صورت نہ ٿيندي.		هيءَ صورت نہ ٿيندي.		ـا	دعا
ء	ماءُ	ئ	ائٽ	ـئـ	هئڻ	هيءَ صورت نہ ٿيندي.	
د	مدد	هيءَ صورت نہ ٿيندي.		هيءَ صورت نہ ٿيندي.		ـد	عيد
ر	دري					ـر	خير
و	وڙو	هيءَ صورت نہ ٿيندي.		هيءَ صورت نہ ٿيندي.		ـو	گهڙو

مٿين صورتن جي دائرن ۾ اسان جي عالمن جون ڏنل صورتن جي ڇنڊڇاڻ ڪرڻ وارو عمل ڪافي ڊگهارو ٿيندو؛ في الحال اشارن تي ئي اڪتفا ڪجي ٿو. البتہ، ايترو چوڻ ۾ ڪوبہ وڌاءُ نہ ٿيندو تہ هن مد ۾ مڙني عالمن جي ڪيل ڪم ۾ سامهون آيا آهن. تنهن ڪان سواءِ اهو بہ واضح ڪندو هلجي تہ عالمن جي چاتايل 'ھ' حرف ۾ ان جي اضافي روپن (ھہ، ہ، ه، ۔) جي خامين سبب، سنڌي سوفٽ ويئر جي فونٽن ۾ سڌارو نہ اچي سگهيو آهي.

1.2. وچولو لهجو/معياري لهجوءَ صوتيات موجب صورتخطيءَ جا مونجهارا:

سنڌي ٻوليءَ جي لهجن جي احاطي واري حوالي سان اها ڳالهہ ڌيان ۾ رکي وئي آهي تہ اسين 'وچولي لهجي' بابت واضح ناهيون. اهڙي شڪايت عام آهي. اصل ۾ اهو مونجهارو ورهاڱي ڪان پوءِ وڌي ويو ٿيو ۽ اڄ سوڌو مونجهاري ۾ ورتل آهي؛ ڪنهن بہ ان جي ڇانگ جو سَٽ ڪونہ ساريو آهي. اهڙي مونجهاري جو اظهار فيض جوٽيجي هن انداز ۾ ڪيو آهي تہ: "انگريزن ٻوليءَ جو مرڪزي ۽ معياري لهجو موجوده سنڌ جو وچولو مقرر ڪيو پر حقيقت اها آهي تہ اسان 50 سالن ۾ ان مرڪزي لهجي بابت بہ واضح نہ آهيون." (ڦهميده، مارچ 2000: 192)

موجوده حالتن ۾ سنڌ جا بہ وچولا سامهون اچن ٿا، هڪ: ساهتي پرڳڻو، ٻيو: حيدرآباد. ساهتي پرڳڻي جي ٻوليءَ تي اترادي اثر آهي، جڏهن تہ حيدرآبادي لهجي تي لاڙي ٻوليءَ جو اثر آهي ۽ ڪافي مستشرق يا ديسي عالمن لاڙي لهجي جي پيٽ ۾ اترادي لهجي جي ٻوليءَ جي آوازن کي صاف ۽ چٽو پڻ ڪري آهي.

حيدرآباد، شهدادپور، سنجهورو، ٽنڊوآدم، هالا جي آسپاس جي ٻوليءَ ۽ ساهتي پرڳڻي جي ٻوليءَ ۾ ڪافي فرق آهي، خاص طور مورڏني، وسرڳ، آخري ۽ ماقبل آخري چوٽن سُر آوازن ۾ ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ صاحب بنيادي طور تي حيدرآبادي لهجي جو مائٽو آهي، ليڪن پاڻ حيدرآباد جي لهجي کي 'وچولي' ۾ شمار نہ ٿو ڪري؛ اها سندس وڏجگري ۽ حقيقت پسندي آهي، جنهن مان سندس سنڌي ٻوليءَ سان محبت ۽ سنڌي ٻوليءَ جي مسئلن کي حل ڪرڻ جي اون ظاهر ٿئي ٿي.

سنڌي صورتخطيءَ جي سڌاري ۽ بهتريءَ لاءِ اون رکندي ۽ لسانيات جي محققن لاءِ فڪري دعوت ڏيندي، ڊاڪٽر بلوچ صاحب شڪايت جي انداز ۾ لکيو آهي تہ "جيتوڻيڪ سنڌ جي 'وچولي واري ٻوليءَ' کي معياري تسليم ڪري ان کي ڪتابن ۾ آڻڻ ۽ لکڻ تي رسمي طور اتفاق ڪيو ويو، پر عملي طور گهڻي حد تائين حيدرآباد واري شهري ٻولي درسي ڪتابن توڙي سرڪاري دفتر جي ڪاروبار ۾ استعمال ٿيڻ لڳي. صورتخطيءَ جي مسلسل سڌاري واڌاري ڏانهن گهٽ توجهہ سببان ڪافي اوڻايون پيدا ٿيون. اڳيان عالم، انهن سنڌي اچارن لاءِ جن ۾ 'ر' جو آواز سميٽيل هو تن لاءِ 'ر' وڌائي رکندا هئا. جيئن: چندر، پٽر، ڪنبر، وغيره، پر حيدرآبادي محاوري ۾ اهڙا لفظ چنڊ، پٽ، ڪنڌ ڪري اچاربا هئا. انهيءَ ڪري ڪتابن ۾ پڻ انهن اچارن سان 'ر' ڪان سواءِ لکيا ويا. اهڙيءَ طرح 'ه' سان سميٽيل اچارن: ڙهہ، مهہ، لهہ، نهہ، ٺهہ وغيره کي سرڪاري طور منظور ٿيل الف-بي ۾ مستقل اچارن طور شامل ڪونہ ڪيو ويو، جنهنڪري نئين صورتخطي ۽ ان جي هِجي ۾ اهي اچار غلط نموني ۾ رائج ٿيا. زيرون زبرون (اعرابون) ختم ڪيون ويون، جنهنڪري نہ فقط لفظن جي صحيح آوازن کي سمجهڻ ڌڪيو ٿيندو ويو، پر اعرابن نہ هئڻ سببان جملن ۾ اسمن جي صحيح نحوي سٽاءَ جي سڃاڻپ ختم ٿي ويئي. اهڙيءَ طرح، سنڌيءَ جي مزاج وارن 'ي' سان سميٽيل اچارن توڙي 'ن' جي غنائيءَ وارن اچارن کي صورتخطيءَ ۾ صحيح هِجي سان بيهارڻ طرف ڌيان نہ ڏنو ويو. انهيءَ ڪري باوجود انهيءَ جي، جو سنڌي صورتخطي ڪنهن حد تائين معياري ٿي، مگر ان جي مختلف مسئلن کي سمجهڻ ۽ سنوارڻ جي ضرورت پوري نہ ٿي." (بلوچ، 1992: 15-16)

ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي راءِ مان اها ڳالهہ واضح ٿئي ٿي تہ حيدرآباد وارو لهجو 'وچولي لهجي' جي زمري ۾ ڪونہ ٿو اچي! بلڪ ٻوليءَ جون واڳون ان لهجي جي هٿ رس هجڻ سبب صورتخطيءَ جا ڪافي مونجهارا اڄ سوڌو مونجهاري جي وَر چڙهيل آهن بلوچ صاحب جي راءِ مان اهو بہ اندازو ٿئي ٿو تہ حيدرآبادي لهجي کي سرڪاري طور 'معياري لهجي' جي شرف سان نوازيو ويو آهي.

ڊاڪٽر بلوچ جي ڄاڻايل مونجهارن ۾ وچولي لهجي جي تعين کان علاوه ٽن وينجنن ۽ ٻن سُرن جي گروهہ جا مونجهارا سامهون اچن ٿا؛ جن جو تفصيل هيٺين ريت رکي سگهجي ٿو:

1.2.1. **وچولي لهجي جي تعين وارو مونجهارو:** ڊاڪٽر بلوچ جي لکڻ موجب حيدرآبادي لهجو وچولي ۾ شمار نٿو ٿي ڪري سگهجي، تہ پوءِ:

? وچولو لهجو ڪهڙو ٿي سگهي ٿو؟

1.2.2. **ٽن وينجنن جو صوتياتي حقيقتن موجب صورتخطيءَ وارو مونجهارو:**

1.2.2.1. مور ڏني صوتين: ٽر، ٻر ۽ ڀر جو مونجهارو؛

1.2.2.2. 'ي' سان سميٽيل آوازن جو مونجهارو.

1.2.2.3. وسرڳن جو مونجهارو:

1.2.3. **ٻن سُرن جو صوتياتي حقيقتن موجب صورتخطيءَ وارو مونجهارو:**

1.2.3.1. زيرن زبرن (اعرابن) وارو مونجهارو:

1.2.3.2. 'ن' گهڻي جو مونجهارو.

مٿين نُڪتن تي علم صوتيات جي حوالي سان ڪافي عالمن جو ڪم سامهون اچي ٿو، ليڪن سنڌي صورتخطيءَ جي لحاظ کان اوڻايون برقرار آهن، جن ڏانهن ڊاڪٽر بلوچ صاحب اشارا ڪيا آهن. سندن اشارن تي ڪيل ڪم جو مختصر جائزو پيش ڪجي ٿو:

1.2.1. وچولي لهجي جي تعين وارو مونجهارو:

ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي لکڻ موجب حيدرآبادي لهجو وچولي ۾ شمار نٿو ڪري سگهجي، ته پوءِ:

؟ وچولو لهجو ڪهڙو ٿي سگهي ٿو؟

ڊاڪٽر بلوچ صاحب واري ساڳي ڳالهه ڪاڪي ڀيرومل صاحب هيئن ڪئي آهي: ”حيدرآباد ۽ پسگردائيءَ جي ٻولي ٺيٺ ۽ کري ٻولي ليکجي ٿي. ان جو سبب 1853ع ۾ تعليم کاتي وارن درسي ڪتابن جوڙائڻ جو ڪم حيدرآباد جي معزز هندن ۽ مسلمانن تي رکيو ۽ هنن اهائي ٻولي ڪم آندي، ائين حيدرآباد وارن جي ٻوليءَ کي شرف مليو، پر انهيءَ تي ڪو ڏار نالو رکيل ڪونهي: تنهنڪري وچولي جي دفعي ۾ ليکجي ٿي.“ (ڀيرومل، 1956: 93-94)

ڪاڪي ڀيرومل صاحب جي راءِ: ’حيدرآباد... تي ڪو ڏار نالو رکيل ڪونهي، تنهنڪري وچولي جي دفعي ۾ ليکجي ٿي‘ مان اهوئي خيال ملي ٿو ته ٻوليءَ جي لهجن آهر ’حيدرآباد‘ تي ڏار ڪو نالو هجي ها، پر ڪو ڏار نالو رکيل ڪونهي، جنهن سبب وچولي ۾ شمار ڪئي وڃي ٿي. ڪاڪي ڀيرومل جو ’هڪ قسم جي زوراوريءَ‘ ڏانهن اشارو آهي: ٻئي پاسي هو ساهتي پرڳڻي کي وچولي ۽ معياري لهجي جو شرف ڏيندي لکي ٿو ته: ”وچولي ۾ ساهتي پرڳڻو يعني نوشهروفيروز ۽ ڪنڊيارو وغيره اچي وڃن ٿا.“ (ڀيرومل، 1956: 94)

واضح رهي ته ڪافي عالمن ساهتي پرڳڻي جي ٻوليءَ کي وچولي ۾ شمار ڪيو آهي، جهڙوڪ: پروفيسر علي نواز جتوئي، مسٽر ڪيمچند هيراڻي، حڪيم فتح محمد سيوهاڻي، ڊاڪٽر حامد علي خانائي، ڊاڪٽر مرليڌر جيٽلي، ڊاڪٽر عطا محمد حامي، ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو، ڊاڪٽر حيدر سنڌي، ڊاڪٽر عبدالمجيد سنڌي، مسٽر نصير اعجاز. ان کان علاوه اها ٻه ڳالهه ڪجي ته ڪو ٻه اهڙو عالم ڪونهي، جنهن وچولي جي دفعي ۾ ساهتي کان اختلاف رکيو هجي. جڏهن ته ڊاڪٽر بلوچ ۽ ڪاڪي ڀيرومل صاحب جا حوالا سامهون آهن، جن حيدرآبادي لهجي کي وچولي ۾ هجڻ کان اختلاف ڏيکاريو آهي.

1.2.2. ٽن وينجنن جو صوتياتي حقيقتن موجب صورتخطيءَ وارو مونجهارو

1.2.2.1. مورڌني صوتين: ٽر، ڊرءِ ڊر جو مونجهارو

گريئرسن ۽ ڊاڪٽر دائودپوٽي جي مثالن آڌار، ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ صاحب پنهنجي راءِ ڏيکاريندي لکي ٿو ته: ”[ر] جو ادغام سنسڪرت مان آيل لفظن ۾ موجود هو ۽ سنڌيءَ ۾ به قائم رهيو: جيڪو مائٽر ’مِٽر، چندر، ڪندر وغيره ۾ موجود آهي. اهي لفظ اڄ تائين سڄيءَ سنڌ ۾ ائين ڳالهائجن ٿا ۽ ائين ئي لکڻ کپن. حقيقت ۾ /ٽ/ ۽ /ٽر/ يا /ڊ/ ۽ /ڊر/ جدا جدا صوتيہ آهن ۽ ٻوليءَ ۾ هرهڪ جي پنهنجي جاءِ آهي، مثلاً: پَٽ = ميدان ۽ پَٽر = لوهو پٽر. منڊُ = پير يا ٽنگ جو ۽ مَنڊُر = ٽوٽي ڦيٿي جو.“ (بلوچ، 1999: 259-260)

ڊاڪٽر بلوچ جي نظر ۾ /ٽ/ ۽ /ٽر/ يا /ڊ/ ۽ /ڊر/ جدا جدا صوتيہ آهن، ظاهر آهي ته صوتيہ ڪنهن آئيوڊيا/ رسم الخط ۾ الڳ سان شڪل/اکر جي گهرج ڏيکاريندو آهي. ڪڇي لهجي ۾ ٽ ۽ ٽر جو بدل آواز [تر] آهي، جيئن لاڙي/ حيدرآبادي لهجي ۾ صرف هڪ آواز [ٽ] آهي. جنهن صورت ۾ اهڙا آواز جيڪي ڪن لفظن ۾ معنوي فرق رکندا آهن ان صورت ۾ ان کي صوتيو ڪوٺيو ويندو آهي. جيئن:

- اوٽ = پناھ، پردو، اولو، بچاءُ، ڇانوَ، اجھو، رنڌڪ وغيره.
- اوٽڙ = انڪل، اندازو، ڏڪو، قياس، انومان.
- مِٽي = زمين، پوڙ، خاڪ، ڌوڙ، لٽ، ڪِهه وغيره.
- مِٽري = رشتو، عزازت، سڳائي، رستو، سبنڌ، ناتو، ڳانڍاپو وغيره
- سوڪ = خشڪ، ڪڙڪ، ٺوٺ، سخت، ڏاڍو، مضبوط وغيره
- سوٽڙ = ڇاڇي جو پٽ، زال جي مڙس لاءِ رسمي نالو.
- کوٽ = دغا، ٺڳي، ڊروھ، ڪپٽ، فريب، مڪر وغيره.
- کوٽڙ = کوٽڻ جي حالت، کوٽهڙو وغيره
- وٽ = وزن تورڻ جا ماپا، تورو، مرداڻي پاڪيزگيءَ لاءِ ڪنيل پترَ، پيٽ جا سور، رسيءَ جا وٽ.
- وٽڙ = ٺئين مند ۾ لٿل ميوو، اڻ يا ڪاڏي جي شيءِ.
- ٽڪو = ٻن پئسن وارو سڪو، ٽڪو پيسو.
- ٽڙڪو = گندو ٽيل، ڪِنو، وِسوٽو.
- ٽِڪو = زائفائو زيور، داغ
- ٽرڪو = وچت جو انگ، ٽن جو مجموعو
- کٽي = اها شيءِ جنهن جي چکڻ سان کٽاڻ/اگراڻ جو احساس ٿئي
- کٽري = ڪپڙن ڌوئڻ وارو ڪاريگر.
- ٽوپ = مٽي تي پائڻ واري شيءِ جو جمع.
- ٽروپ = چتي، ڪنهن کي ڪو نقصان ڏيڻ.
- سٽ = رٿ، ارادو، پڪ.
- سٽڙ = ڪاغذ تي لفظن سان لکيل/لکڻ لاءِ نڪتل ليڪ. (هي لفظ اصل عربيءَ جي 'سطر' تان ورتل آهي؛ ان ڪري سنڌيءَ ۾ 'ر' جي ادغام سان هجڻ ئي مناسب آهي؛ جڏهن ته لاڙي/ حيدرآبادي لهجي موجب اهو لفظ 'سِٽ' لکيو/پڙهيو ويندو آهي).

ڊر/ ع/ڊر/ جا ڪجھ مثال:

- ڏڍ = دلاسو، آسرو، ٽيڪ
- ڏيڙ = گول پڙي هنڌڙ چمڙيءَ جي بيماري
- واڍ = ڪٽائي يا وڍڻ جو عمل
- واڍڙ = رَسو

(مٿين مثالن مان /ٽ/ ۽ /ٽر/، /ڊ/ ۽ /ڊر/، /ڍ/ ۽ /ڍر/ جي مَٽ سان لفظن ۾ معنوي فرق پيدا ٿيو، ان لاءِ لاچار انهن کي بدل آواز (Allophone) جي بجاءِ صوتيو ئي چوڻو پوندو). البته اترادي لهجي ۾ [ٽر] جو ڪم ايندڙ آواز سان ڪوبه اهڙو لفظ ناهي جيڪو 'ر' جي لار ڪان سواءِ لفظ سان معنوي فرق رکندو هجي، ان صورت ۾ علمي طور تي [ٽر] کي بدل آواز (Allophone) ئي چوڻو پوندو.

علمي حوالي سان ڊاڪٽر بلوچ صاحب ئي آهي جنهن نه رڳو مذڪوره آوازن کي تسليم ڪيو بلڪ عالم آشڪار ڪافي عالمن جي 'ملامت سِر تي کڻي' انهن کي عملي طور ڇاپي ۾ به آندو. سندن لکيل ڪتاب (مختلف ادارن توڙي لنگويج اٿارٽيءَ پاران ڇپيل) ان جو ثبوت آهن.

1.2.2.1.1 ڊاڪٽر بلوچ صاحب وٽ موردني آوازن جو حل:

ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ 'ر' جي لارَ وارن صوتين جي حوالي سان انگريزي دؤر واري ترتيب ذيل

آئيوڙا ڪان اڳ، ڪم اينڊڙ عالمن جي متعين ٿيل اڪرن بابت ڄاڻائي ٿو تہ: ''ٽر' ۽ 'ڊر' ٻنهي روزمرهہ جي سنڌي ٻوليءَ جا مخصوص اچار تسليم ڪري، انهن صوتين جي صورتخطي پڻ 'ر' جي اضافي سان قائم ڪئي وئي هئي؛ جيئن:

- ٽري، ٽرنو، ٽريئي، پٽر، مائٽر، آڳاٽرو.
- ڊريگهہ، ڇنڊر، سمنڊر، جنڊر.'' (بلوچ، 1999: 443)

اهڙي آميزشي 'ر' لاءِ 80 واري ڏهاڪي ۾ ڊاڪٽر بلوچ صاحب پڻ ڪوشش ونندي طالب المولي ڏانهن هڪ ادبي خط ۾ شاعريءَ تي طبع آزمائي ڪندي 'ٽر ۽ ڊر' جي استعمال جا مثال ڏنا آهن. انهن مان ٻن تي اڪتفا ڪجي ٿو:

ع- نئون نينهن تنهنجو لڳو آهي ٽٽر،
سو مون لئہ ڳهٽو، ٻين لاءِ ڳٽر.

ع- ٻيا پــل ٻيائن ۾ پيٽا ۽ پيلهہ،
اسين ٿر هجون پاڻ ۾ ڪير ڪنڊر.
(جوڪيو، اونهارو- 1983: 263)

- **ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي ڄاڻايل حل تي هڪ نظر:**

ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي ڪوشش وقتائتي ضرور آهي، ليڪن ٻوليءَ جي وسعت ۽ نفاست سببان نامناسب آهي: ڇو تہ ستوسنئون 'ر' ڏيڻ سان بہ ڪافي لفظن جي سڃاڻپ ۾ امڪاني مونجهارا پيدا ٿين ٿا: جهڙي نموني موجوده 'ڊ' جو اکر ٻنا صوتيہ سنڀاليندي مونجهارا ڪيون بيٺو آهي:

- ڪنڊُ = ڪي نون زبر ڪن، ڊي پيش ڊ = ڪنڊُ

لاڙي حيدرآبادي لهجي موجب- ڪنڊ = ڌاٽيدار منانءُ ۽ درياء جو گهارو (ٻئي).
سهتي اترادي لهجي موجب- ڪنڊ = درياء جو گهارو يا براعظم.
پر جيڪڏهن ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي ڪيل عمل موجب جنسي 'ر' ڏجي تہ: ڪنڊرُ ڪري لکبو؛ جنهن سان پڻ بہ- ٽي لفظ ڏِک ڏيندا، جيئن:

- ڪنڊَر = پراٽو، جنهر يا جهنر
- ڪِنڊَر = وڪريل يا ڦهليل صورت

ڇو تہ اسان وٽ عام طور تي، اعرابن ڏيڻ جو رواج قلمي ڪتابي تہ آهي ڪونہ! پر جيڪڏهن ڪنڊر ڪي اعرابون ڏبيون بہ، تہ بہ ان جي هِجي درست نہ بيهندي، ڇو تہ اگر 'ر' ڪي جزم اچي، تہ اهو پوءِ بہ هڪ ساڪن آواز ٿي بيهندو؛ جڏهن تہ اسان ڪي هڪ صوتئي /ڊر/ جو آواز بيهارڻو آهي. ها البتہ جيڪڏهن 'ڊ' ڪي ساڪن بڻائي ۽ 'ر' ڪي پيش ڏبو تہ پوءِ ڪي قدر دوست بيهندو، مثلاً: ڪنڊرُ = ڪي نون زبر ڪن، ڊي ري پيش ڊرُ. مِٽرُ = (ميم ڪي ٽي سان نہ ملائبو) ميم زير مِ، ٽي ري پيش ٽرُ.

اهو معاملو گڏيل آواز جو آهي، جنهن بابت لسانيات جا عالم بہ صاف نہ آهن. ان صورت ۾ اسان جو عام استاد تہ اڪيئي مُنجهيل آهي. هن صورت ۾ ڊاڪٽر دائودپوٽي مرحوم جي راءِ مناسب آهي تہ اهڙي 'ر' جي لاڙ وارن آوازن جي صورتخطيءَ ۾ 'ر' جو اکر 'ٽ' جي پيٺ ۾ لکيو وڃي (هڪڙو- مرتب، 1997: 52-53)

'ي' سان سميٽيل آوازن جو مونجهارو:

سنڌيءَ جي مزاج وارن 'ي' سان سميٽيل اچارن جي درست هِجي ۽ صورتخطيءَ بابت ڊاڪٽر

نبي بخش بلوچ صاحب اشارو ڪيو آهي (بلوچ، 1992: 15) جنهن لاءِ ڪو مثال وغيره ته ڪونه ڏنو اٿن. البت صورتخطيءَ جي ٻين مونجهارن سان هن مونجهاري جو به ذڪر ڪيو آهي. ڊاڪٽر بلوچ صاحب ڪان هٽي ڪري ٻئي ڪنهن عالم 'ي' سان سميٽيل اچارن جي درست هجي ۽ صورتخطيءَ بابت ڪونه ڄاڻايو آهي.

1.2.2.2.1. 'ي' ۽ 'ر' وينجن جو اڳئين آواز کي ساڪن بڻائڻ:

سنڌي ٻوليءَ توڙي هن خطي جي ٻولين ۾ ڳالهائجندڙ گڏيل آوازن ۾ 'ر' ۽ 'ي' جا به آواز اهڙا جوڙ آهن جن ۾ اڳئين آواز کي پاڻ سان گڏڻ جي قوت سمايل هوندي آهي، اهڙو تفصيل الانا صاحب جي ڪتابن مان ڏجي ٿو:

'ي' سان گڏيل آواز	'ر' سان گڏيل آواز
ڏي، ڊي، ٻي، ڀي، ٽي، جي، ڳي، ڪي، ني.	بر، پر، گر، ڪر.

'ي' سان سميٽيل آوازن جي صورتخطيءَ ڏانهن ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ صاحب پڻ 'سنڌي صورتخطي ۽ خطاطي' ۾ اشارو ڪيو آهي.

ڊاڪٽر الانا صاحب جيڪي مثال ڏنا آهن سي محدود آهن، جڏهن ته سنڌي ٻوليءَ ۾ ٻيا به ڪافي 'اهڙا آواز مذڪوره آوازن سان ان ٽريءَ ۾ ٽُرن ٿا جيڪي 'ر' ۽ 'ي' سان سميٽيل/ گڏيل رهن ٿا، جهڙوڪ:

'ر' سان گڏيل آواز	مِٽري، ڪٽري، ڪنڌر، مَنڌُر، واڍر، ڏوڙ وغيره.
'ي' سان گڏيل آواز	سيارو، تيار، ستيارو، ڏکيو، واٺيو، مکيہ، سورهيہ وغيره.

يعني: سَيَ، ٿيَ، ڪيَ، ٿيَ، زهيَ وغيره.

اهڙيءَ طرح اترادي توڙي وچولي (ساهتي) ۾ صوتياتي حيثيت رکندڙ 'تر، ڊر ۽ ڊِر' جا گڏيل آواز پڻ ساڳئي نوعيت جا گڏيل آواز آهن.

سنڌي ٻوليءَ جي حوالي سان 'ي' سان سميٽيل/گڏيل آواز تي اهو نوٽ ڪيو ويو آهي ته 'ڏکهي سُر سان بيٺ' پنهنجي اڳئين آواز کي پاڻ سان گڏ متحرڪ بڻائي ٿي.

مذڪوره آوازن جو امتزاج گهڻي قدر ديسي ٻولين سان واسطو رکي ٿو، خاص طور هندي ٻولين ۾ اهڙي آواز جي صورتخطيءَ جو حل ديوناگري آئيوٽا ۾ به موجود آهي. سنڌي ٻوليءَ جي عربي- سنڌي صورتخطيءَ ۾ اهڙن آوازن کي سمجهڻ ۽ لکڻ لاءِ باضابط طور تي ڪي اصول متعين ڪونه ڪيا ويا. ڊاڪٽر غلام علي الانا صاحب گڏيل ديسي آوازن جي رخ تي علمي طور تي بحث ضرور ڪيو آهي ليڪن ان جي ورچ ڏانهن ڪو خاص توجهه نه ڏني سگهيو آهي ۽ ان جي هجي يا اعراب ۾ به مونجهارا آهن. ڊاڪٽر الانا صاحب 'ڏيان' جهڙن لفظن ۾ 'ڏ' تي جزم ڏيڻ جي راءِ رکي ٿو. ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي اشاري موجب، هيٺ 'ي' سان سميٽيل چند لفظ سامهون رکي ان جي تنقيدي اڀياس سان ان آواز جي حيثيت ۽ صورتخطيءَ جا ڪي اصول اڀياس هيٺ آڻجن ٿا:

- ڪنهن لفظ جي منڍ ۾ 'ي' سان سميٽيل آواز: (هن جا به نمونا آهن).
  - **اڳيان 'ي' سان**: يمن/جمن، (ي ۽ ج هڪٻئي جا بدل آواز) هن نوعيت واري آواز ۾ سميٽيل آواز ڪونه ٿو رهي.
  - **ڪنهن وينجن سان سميٽيل 'ي' وينجن**: پيار، ڏيان، ڏياري وغيره
- **ڪنهن لفظ جي وچ ۾ 'ي' سان سميٽيل آواز**: ڏکيو، مٽيو وغيره
- ڪنهن لفظ جي آخر ۾ 'ي' سان سميٽيل آواز: مکيہ، سورهيہ، ورهيہ وغيره.

1.2.2.2.2. ڪنهن لفظ جي وچ ۾ 'ي' سان سميٽيل آواز بابت:

'ي' سان سميٽيل آواز جي لسانياتي حيثيت بابت ڊاڪٽر الانا صاحب جو علمي بحث ٺيڪ آهي. ليڪن وچ وارن 'ي' سان سميٽيل/گڏيل لفظن جي درست هجي ۽ صورتخطيءَ ۾ ڊاڪٽر الانا صاحب جي ڏسيل اصول موجب مونجهارو پيش اچي ٿو: مثال طور: /پريل، ڏکيو/ وغيره جهڙن لفظن جي اصولي صورتخطي هيٺينءَ ريت بيهندي:

- **اصولي هجي ۽ صورتخطي:** (پَ - رَيَ - لُ) = پَرَيَلُ

گڏيل آواز جي سلسلي ۾ ڊاڪٽر الانا صاحب جزم جي استعمال جي سفارش ڪئي آهي. جزم جو اهڙو استعمال خود منجهائيندڙ آهي.

1.2.2.2.3 آخري 'ي' سان سميٽيل آواز جي صورتخطي

لفظ 'مکيہ يا سورهيہ' ۾ 'ي' سان سميٽيل آواز جي لکت اڪثر ڪنهن وينجن سان ڳنڍيل 'يہ' جي صورت ۾ لکي ويندي آهي، جنهن ۾ 'ي- ہ' جو ڳنڍ هوندو آهي.

'ي' سان ٻيو ڳنڍ اصل ۾ 'ه' جو هڪ روپ آهي جنهن تي سنڌي عالمن ڪو خاص ڪم نہ ڪيو آهي. راقم هڪ مقالي 'سنڌي ٻوليءَ ۾ وسرڳن جي حقيقت' ۾ سنڌي ٻوليءَ لاءِ ڪم ايندڙ 'ه' اکر جا پنج روپ ڄاڻايا آهن: 'ه'، 'هـ'، 'ہ'، 'ـہ' ۽ 'ـہ'. انهن پنجن روپن مان آخري ٽي روپ ('ہ'، 'ـہ' ۽ 'ـہ') 'مختفي ه' وارا سڏيا آهن. فهميده، سيپٽمبر 2008: 87)

(فهميده حسين، ڊاڪٽر (ايڊيٽر)- *سنڌي ٻولي: تحقيقي جنرل (سيپٽمبر، 2008ع)*- سنڌي لئنگئيج اٿارٽي حيدرآباد).

سنڌي صورتخطيءَ ۾ آخري 'مختفي هي' جو روپ ڇوٽي سُر لاءِ بہ ڪم آيل آهي، هيٺ اهڙا مثال خيال خاطر رکجن ٿا:

- **زبر سان:** ئہ، ڏہ، سورهيہَ، ورهيہَ، مکيہَ.
- **زير سان:** ٻہِ.
- **پيش سان:** مکيہُ، سورهيہُ، ورهيہُ.

مٿي ذڪر ڪيل 'ي' سان سميٽيل آوازن ڪي سنڌي صورتخطيءَ ۾ 'مختفي ه' جي آخري روپ سان لکيو ويندو آهي: جنهن جي حيثيت تہ ڇوٽي سُرَ واري ٿيندي آهي: ليڪن هيٺ چند سنڌي صورتخطيءَ جا 'ي' سان سميٽيل/گڏيل آوازن وارا لفظ رکجن ٿا جن ۾ 'مختفي ہ' جي استعمال هوندي بہ ٻن اعرابن (زبر ۽ پيش) جي گهرج پئي ٿي. ان جو اهم سبب سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪم ايندڙ جمع واحد جو اصول آهي: هيٺ اهڙا لفظ جمع واحد جي صورتن ۾ ڄاڃي سگهجن ٿا:

[illegible] 'ي' سان سميٽيل آوازن جي صورتخطيءَ بابت ڪڍيل حل:

'ي' سان سميٽيل آواز جي لسانياتي حيثيت بابت ڊاڪٽر الانا صاحب جو علمي بحث ٺيڪ آهي. ليڪن وچ وارن 'ي' سان سميٽيل/گڏيل لفظن جي درست هِجيءَ ۽ صورتخطيءَ ۾ ڊاڪٽر الانا صاحب جي ڏسيل اصول موجب مونجهارو پيش اچي ٿو: مثال طور: پريل، ڏکيو وغيره جهڙن لفظن جي اصول صورتخطي هيٺينءَ ريت بيهندي:

[illegible] ڪنهن لفظ جي وچ ۾ 'ي' سان سميٽيل آواز بابت

- 'ي' سان سميٽيل آوازن (پهريون ساڪن ٻيو متحرڪ) کي ڄاڃڻ بعد اها ڳالهہ سامهون اچي ٿي تہ سنڌي ٻوليءَ ۾ ساڪن آوازن جا ٻہ قسم آهن: هڪ ۾ پهريون ساڪن ۽ ٻيو متحرڪ ٿيندو آهي. جيئن: پيار (ٿيَ- گڏيل آواز). ان صورت ۾ جڏهن 'ي' سان سميٽيل آواز (ڪيَ)، لفظ 'ڏکيو' ۾ هجي تہ ان صورت ۾ هِجي ڪرڻ واري لاءِ مونجهارو اهو ٿئي ٿو تہ 'ڪَ' ساڪن

آواز کي 'ڏ' سان ملائجي يا 'ي' سان ملائجي؟

- الانا صاحب اهڙن 'ر' يا 'ي' سان سميٽيل/گڏيل آوازن (پهريون ساڪن ٻيو متحرڪ)، جي ساڪن آواز تي جزم جي راءِ رکي ٿو. جڏهن ته صورتخطيءَ جي لحاظ کان جزم جو ڪم اڳئين اکر سان ملائڻ آهي، جنهن ۾ پهريون متحرڪ، ٻيو ساڪن هوندو آهي، جيئن: 'گِهٽي'.
- 'ي' سان سميٽيل مختصر اپياس مان هڪ ڳالهه اها واضح ٿي بيٺي ته ڊاڪٽر الانا صاحب وارو علمي بحث اهڙن لسانياتي مونجهارن لاءِ پيرائتو آهي: البته، سندن 'جزم' وارو استعمال غير علمي آهي؛ ڇاڪاڻ ته 'ي' سان سميٽيل/گڏيل آوازن جو وچ ۾ آخر ۾ اچڻ سبب سندن جزم وارو اصول مونجهارا پيدا ڪري ٿو. ان صورت ۾ ضرور ڪي رستا ڪڍڻا پون ٿا!
- هڪ صورت ته اها به آهي ته سنڌي صورتخطيءَ ۾ 'جزم' جون ٻه صورتون رهيون آهن، هڪ: عام (ـ) ٻي: اوائلي (ـُ)؛ ساڳئي وقت سنڌي صورتخطيءَ ۾ ساڪن آوازن جون به ٻه صورتون سامهون اچن ٿيون، بهتر ٿيندو ته جيڪڏهن بحث هيٺ آيل مونجهارن تي اسين 'جزم' جي ٻي صورت ڪم آڻيون ۽ ان جا ڪي دائرا مقرر ڪريون ته مونجهارو حل ٿي سگهي ٿو. مثلاً:
  - منڍ ۾ ايندڙ: پِيار، ڏيان، گيان، ڪياڙي وغيره
  - وچ ۾ ايندڙ: ڏکيو، مٺيو، پرِيل وغيره

1.2.2.3 وسرڳن جو مونجهارو

ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ صاحب جي ڄاڻائڻ موجب وچولي لهجي تي توجهه نه ڏيڻ سبب سنڌي صورتخطيءَ جي ڪافي مونجهارن کي نظرانداز ڪيو ويو. صاحب موصوف جيڪي صورتخطيءَ جا مونجهارا ڏسيا آهن تن ۾ اهم وسرڳ جو پڻ آهي. ڊاڪٽر بلوچ صاحب اهڙي دانهن ڪندي ڄاڻائي ٿو ته: "'هه' سان سميٽيل اچارن: ڙهه، مهه، لهه، نهه، ٿهه وغيره کي سرڪاري طور منظور ٿيل الف- بي ۾ مستقل اچارن طور شامل ڪونه ڪيو ويو، جنهنڪري نئين صورتخطي ۾ ان جي هجي ۾ اهي اُچار غلط نموني ۾ رائج ٿيا" حقيقت ۾ مذڪوره معاملي ۾ ڪنهن حد تي لهجاتي اختلاف ته ڪونهي، ليڪن حيدرآبادي لهجي جي مزاج ۾ نه هجڻ سبب، انهن مونجهارن تي ڪو درست رخ ۾ ڪم ٿي نه سگهيو آهي.

1.2.2.3.1 وسرڳ جي صورتخطيءَ ۾ 'هه' جي ڳنڍ سان هڪ اصول قائم ڪرڻ بابت

ڪافي عالمن اها راءِ رکي آهي يا ان خيال جا آهن ته جيئن اردو رسم الخط ۾ وسرڳن جي صورتخطيءَ ۾ 'ٻن اکين واري هه' ڪم آندي وڃي ٿي، ساڳئي اصول تحت سنڌي رسم الخط ۾ پڻ اهڙو انداز رکيو وڃي ته جيئن آئيوينا جي ڊيگهه/وزن کي گهٽائي سگهجي.

خليفي گل محمد گل 1858ع کان اڳ، 'ديوان گل' لاءِ 55 اکري آئيوينا جوڙي، جنهن ۾ هن بزرگ 13 وسرڳ اکرن لاءِ هڪ اصول رکندي ڪنهن اوسرڳ وينجن مٿان ننڍڙي 'هه' جي علامت ڪم آندي. (گرامي، 2-1972، 161-162)

ڊاڪٽر ٽرمپ جي ترتيبيل آئيوينا گهڻي قدر آخوند عبدالرحيم عباسيءَ ۽ پراڻي دکني اردو جي آئيوينا جي نموني تي ٻڌل هئي، جنهن جو مقصد برصغير ۾ ساڳين اکرن جي صورت ۾ آڻڻ هو؛ ڊاڪٽر ٽرمپ گهڻي قدر ساڳئي گروهه جي آوازن لاءِ هڪ اصول جو قائل هو. جنهن سبب هر وسرڳي آوازن لاءِ ان جي اکر ۾ جنسي 'هه' جو اضافو ڪيائين؛ جيئن: 'ٻهه = ڀ، تهه = ٿ، ٽ، چهه = ڇ، دهه = ڌ، ڏهه = ڍ، پهه = ڦ، کهه = ک'. (ٽرمپ، 1985: xxx)

مرزا قليچ بيگ صاحب پڻ آخوند عبدالرحيم ۽ ڊاڪٽر ٽرمپ جيان هڪ اصول قائم ڪرڻ جو

قائل هو. مرزا صاحب عربي- سنڌي آئيوينا ۾ وسرگ لاءِ هڪ اصول رکڻ جو رايو رکندي خيال ڏيکاري ٿو ته "اردو ٻولي، جا پڻ سنڌيءَ وانگي اصل هندي هئي ۽ سنسڪرت جي ڌيءَ هئي ۽ پراڪرت مان نڪتل هئي، تنهن ۾ به عربي صورتخطي ڪم آيل آهي، مگر انهيءَ ۾ وري به ڪو اصول ڪم آيل آهي، جن اکرن ۾ 'ھ' جو آواز لڪل آهي، تنهن جي پٺيان 'ھ' جو اکر لکندا آهن، پر سنڌي الف- بي ۾ ڪن اکرن ۾ 'ھ' وڌي اٿن، ڪن ۾ نه!" (قليچ، 2006: 165)

ڊاڪٽر هدايت پريم صاحب اردو صورتخطيءَ جيان جنسي 'ھ' جي ڳنڍ سان ضميمي طور پڙهائڻ لاءِ خيال ناهيندي لکي ٿو ته: "سنڌي الف- ب جي موجوده (سٽاريل) پٽي 1855ع ۾ ناهي وئي هئي، جيڪا ٿوري ڦيرگهير ڪئي وئي، سا به ترتيب ۾ ڪئي وئي، نه ته اڄ تائين اها ساڳي الف- بي موجود آهي. اردو الف- بي تقريباً هڪ سؤ سال اڳ ۾ ڪلڪتي ۾ تيار ڪئي وئي هئي. سنڌي الف- بي ناهيندڙن ڪي اردو الف- بي اڳيان رکڻ گهربي هئي ۽ وسرگ آوازن کي لکڻ جو سائنسي طريقو يعني 'ھ' ملائي لکڻ گهربو هو. ائين ڪرڻ سان سنڌي الف- بي جي پٽيءَ ۾ 52 اکرن بجاءِ 42 اکر هجن ها ۽ اها نون سکندڙن ۽ ٻارن لاءِ بار نه بنجي ها." (تاج، مارچ 2009: 76)

ڊاڪٽر بلوچ صاحب اهڙن سائنسي طريقن کي ٻوليءَ جي مزاج مطابق هيٺين راءِ سان رد ڪري ٿو، جنهن پاسي لسانيات جي عالمن علمي طور جاچيو ئي ڪونه هو: "سنڌيءَ جي 'ٺ، ٿ، ڇ، ک ۽ ڦ' وارين صورتن ۾ 'ھ' جي ادغام جي انتهائي تڪميلي صورت موجود آهي؛ ايتريقدر جو 'ھ' انهن ۾ ڪلي طور ڪاڇي هضم ٿي وئي آهي. ان جي سڃاڻپ اها آهي جو انهن صوتين پويان ٻي 'ھ' اچي سگهي ٿي، مثلاً:

- ٺ = ٺهرَ ڪرڻ (ذرا ترسڻ صبر ڪرڻ، آرام ڪرڻ)
- ٿ = ٿهڻُ، ٿهڪڻ
- ڇ = ڇِھ، ڇُهڻ
- ک = کِھ، کهرو
- ڦ = ڦهڪائڻ

سنڌيءَ جي ڀ، ڌ، ڍ، جھ ۽ گھ صوتين ۾ ادغام جي حالت ميل واري آهي. 'ھ' انهن صوتين جي اندر پيٺ ۾ آهي، جيتوڻيڪ ڏسجي نه ٿي، پر تنهن هوندي به هضم نه ٿي چڪي آهي، انهيءَ ڪري انهن صوتين پويان ٻي 'ھ' نه ايندي؛ يعني ته سنڌي ٻوليءَ ۾ اهڙو ڪو ورلي لفظ هوندو، جنهن ۾ 'ڀ، ڌ، ڍ ۽ جھ يا گھ' جي پويان 'ھ' جو اُچار به هجي. انهن صوتين ۾ 'ھ' جي وجود جي لحاظ سان انهن جو لکت ۾ گھ، جھ واريون صورتون مناسب آهن، بهتر ائين هو ته /ٻ، ڌ ۽ ڍ/ کي /ٻھ، دھ ۽ ڊھ/ جي صورتن ۾ لکجي ها. /ڙھ، لھ، مھ، نھ ۽ ڻھ/ سي به ميل واري ادغامي صورت وارا آهن ۽ انهن جي پويان به ٻي 'ھ' اچي نه سگهندي." (جوکيو، اونهارو- 1983: 262)

مذڪوره ڊاڪٽر بلوچ جي حوالي ۾ 'ڇ' سان گڏ 'ھ' اچڻ واري مثال ۾ 'ڇِھ، ڇُهڻ' لفظ ڄاڻايل آهن، حالانڪ 'ڇھ' لفظ هجڻ سان گڏوگڏ صوتيات جي حوالي سان هڪ وسرگ پڻ آهي؛ ڇاڪاڻ ته ان ۾ 'ڇ' ۽ 'ھ' الڳ الڳ سُرن سان اُچاري نه ٿو سگهجي، بلڪ 'ڇھ' هڪ ئي جهٽڪي ۾ ڦڦڙن جي هوا سان سخت تارونءَ وٽ زبان جي اڳيازي ملائڻ سان آواز ڏهي ٿو، جنهن کي هلڪو ڌوڪٽو وسرگ چئي سگهجي ٿو. جيڪڏهن 'ڇ' آواز کي وسرڳي 'ھ' سان لکجي ها ته پوءِ 'ڇھ' وسرڳ جي لکت 'ڇھھ/ڇھ ھ' يقيناً مونجهارو پيدا ڪري ها!

'ڇھ' کي درست اردو اِملا موجب لکڻ به ساڳي وقت مونجهاري جو باعث بڻجي ٿو؛ جيئن. ڇھ

(نميه30:2011) جي صورتخطي ڄاڻائي وئي آهي. حالانڪ 'ڇھ' خود وسرگ آهي، جيڪو اردو ۾ لکڻ ئي اڻسهائيندڙ لڳندو. بهرحال، مذڪوره سنڌي وسرگ ۾ آخري 'ھ' جو اکر وينجن جي صورت ۾ ناهي، جو ان کي الڳ سان متحرڪ ڄاڻائجي!

ڊاڪٽر بلوچ جي راءِ مطابق 'ٻ'، 'ڏ' ۽ 'ڊ' وسرڳن جي شڪل 'ٻه، ڏه ۽ ڊه' واري رکڻ گهرجي ها؛ ڇاڪاڻ تہ اهي وسرگ آواز اهڙا آهن جن جي پويان ٻي 'ھ' کانسواءِ ٻي سگهندي يعني 'سنڌيءَ جي ٻ، ڏ، ڊ، ڄه ۽ گه صوتين ۾ ادغام جي حالت ميل واري آهي'.

ڊاڪٽر بلوچ صاحب وسرگ جي جنهن پاسي جي ڳالھ ڪئي آهي سا بلڪل درست آهي. ليڪن جيڪا صورتخطيءَ جي حوالي سان راءِ ڏني آهي، تنهن ۾ اڳيئي مونجهارا آهن، جيڪي ظاهر ٿي ڪونہ سگهيا آهن؛ مثلاً 'ماٿهونءَ' جي صورتخطيءَ ۾ وسرگي 'ھ' جي لکڻ جو تہ امڪان آهي ليڪن 'ڏھ' جي صورت ڪيئن بيهارجي، 'ڏھ' يا 'ڏيھ'؟

ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي راءِ سان صورتخطيءَ جي ٻن قسمن جي مونجهارن جو امڪان آهي: سنڌي صورتخطيءَ ۾ منفصل اکرن کي وسرگ جي صورت ۾ لکڻ جا معاملا اڄ سوڌو طئہ ٿي نہ سگهيا آهن؛ ان بنياد تي ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي ان راءِ کي مٿين مونجهارن جي امڪانن سبب ڪارآمد نہ ٿو چئي سگهجي. ان بنياد تي ان چوڻ ۾ ڪوبہ وڌاءُ نہ ٿيندو تہ ايلس واري ڪاميٽيءَ ۾ موجود ماهرن وسرگ اکرن لاءِ جيڪي ٽپڪن ۽ 'وسرگي ھ' واري عمل کي نيڪ ڄاتو، سو بلڪل درست ۽ مناسب قدم هو.

ڊاڪٽر نبي بخش خان صاحب موجوده عربي- سنڌي آئيوئا ۾ وسرڳن جي صورت ۾ ٽپڪن ۽وسرگي 'ھ' کي مثالن آڌار ڄاڻائيندي اهو واضح ڪيو آهي تہ ٻنهي جو استعمال درست آهي:

ان مان واضح ٿيو تہ ڪن وسرگ اکرن ۾ ٽپڪن جو استعمال درست، وقتائتو ۽ سنڌي ٻوليءَ جي مزاج مطابق ڪيل آهي؛ البتہ جنهن اصول ڏانهن ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ صاحب اشارو ڪيو آهي تہ "بهتر ٿئي ها جيڪڏهن ٻ، ڏ ۽ ڊ کي ٻھ، ڏھ ۽ ڊھ جي صورتن ۾ لکجي ها." سو مونجهاري جا امڪان پيدا ڪري ٿو؛ جيئن: نشاندهي. ها، البتہ ڊاڪٽر صاحب جي ضميمي ۾ اضافي وسرگ پڙهائڻ واري راءِ تي عمل ٿيڻ گهرجي.

1.2.3.1. زيرن زبرن (اعرابن) جو مونجهارو

اعرابن جي سلسلي ۾ ڊاڪٽر بلوچ صاحب شڪايت ڪندي ڄاڻائي ٿو تہ: "زيرون زبرون (اعرابون) ختم ڪيون ويون، جنهنڪري نہ فقط لفظن جي صحيح آوازن کي سمجهڻ ڏکيو ٿيندو ويو، پر اعرابن نہ هئڻ سببان جملن ۾ اسمن جي صحيح نحوي سٽاءَ جي سڃاڻپ ختم ٿي ويئي. (حوالو ڄاڻايل)

ڊاڪٽر بلوچ صاحب بنيادي طور تي هڪ وڏو اسڪالر هو، ۽ هو ٻوليءَ جي ڳهڻن گهيڙن کان بہ چڱيان واقف هو. سندن شڪايت: 'اعرابن ختم ٿيڻ سان لفظن کي سمجهڻ ڏکيو ٿي ويو' جنهن لاءِ ايترو ضرور چئي سگهبو تہ جن لفظن ۾ غلط پڙهڻ جو امڪان هجي اتي اعرابون ڪم آڻڻ انتهائي ضروري آهي. ليڪن حيدرآبادي لهجي لاءِ سندن اها شڪايت تہ: 'اسمن جي صحيح نحوي سٽاءَ جي سڃاڻپ ختم ٿي وئي' انتهائي نازڪ آهي.

1.2.3.1.1. سنڌي لفظن جي آخري وينجن جي سر جي اهميت:

سنڌي صورتخطيءَ ۾ اعرابن جي نفاست ان حوالي سان بہ اهم آهي تہ سنڌي ٻوليءَ ۾ جمع- واحد، جنسي توڙي، غير جنسي مذڪر- مؤنث ۽ اسم جون حالتون (فاعلي- مفعولي) آخري چوڻن سُرن تي مبني هونديون آهن. ان کان علاوه سنڌي ٻوليءَ ۾ ماقبل آخر وينجن تي سُر جي اهميت بہ شديد محسوس ڪئي وئي آهي.

مذڪوره نُڪتن تي باضابطہ ڪم ڪرڻ جي گهرج آهي، هت انتهائي مختصر پيش ڪرڻ جي

ڪوشش ڪجي ٿي:

واحد- جمع يا جنسي توڙي غير جنسي مذڪر مؤنث جي اعرابن واري صورتخطيءَ ۾ ڪو خاص اختلاف ڪونهي، البت حيدرآبادي لهجي ۾ آخري چوڻن سُرن ڏانهن بي- حسي سبب غلطين جا امڪان رهندا آهن. تِلهي ليکي هڪ- مثال پيش ڪن ٿا:

1.2.3.1.2. **مؤنث- مذڪر جو هڪ مثال:**

● ڪنهن اسم جي آخري سُر [اِ] ۽ [اِنْ] جي پڇاڙيءَ سبب هينيان لفظ اڪثر مؤنث جاتا ويندا آهن:

لفظ	آخري سُر	جملي ۾ استعمال
اڪِ	اِ	هيءَ اڪِ آهي
پٽِ	اِ	هيءَ پٽِ آهي.
آخري [اِنْ] سُر		
مينهِن	اِنْ	هيءَ مينهِن ڏاڍي خاشي آهي

ان ڪان علاوه هيٺ لفظ پيش ڪجن ٿا جيڪي پڻ مؤنث سمجهيا ويندا آهن:

مکِ، چٽِ، راتِ، هلتِ، برساتِ، ماٽِ، سُڏِ، راند، منجهندِ، باهِ، چاڌِهِ، ديرِ، تکڙِ، عمرِ، مشڪلاتِ، ملاقاتِ، حالتِ، محلاتِ، ڪاوڙِ، آگرِ، سرڪارِ، بازارِ، ڪوڏرِ، دلِ، پُلِ، لالچِ، جانِ، جاءِ، شيءِ، اوندهِ، ڳالهِ، چيلهِ، جنگِ وغيره (Bulchand, 2003: 9-10)

مٿئين آخري آواز [اِ] سان ڪي لفظ اهڙا بہ اچن ٿا جيڪي ان اصول ۾ نہ ٿا سمائجن: بلڪ آخري سُر 'زير' هوندي بہ مذڪر طور استعمال ٿين ٿا: مثلاً: سيٺِ (Bulchand, 2003: 10)

ڊاڪٽر الانا صاحب [اِ] آخري آواز جي نسبت ڄاڻائي ٿو تہ: "هي اسم، جن جي آخر ۾ 'اِ' آواز لاءِ 'زير' اعراب طور استعمال ٿيندي آهي، اهي اسم، جنس مؤنث ۾ گردان ڪندا آهن: جيئن: اڪِ، مکِ، پٽِ، چٽِ، دلِ ۽ جاءِ وغيره." (الانا، 2010: 32)

ڊاڪٽر الانا صاحب ان اصول کان ٻاهر ايندڙ لفظن بابت لکي ٿو: "هيءَ ڳالهہ ڌيان ۾ رکڻ گهرجي تہ سنڌي ٻوليءَ ۾ 'سيٺِ'، 'ڪيهرِ' ۽ 'اهنيرِ' اهڙا لفظ آهن، جن جي آخر ۾ جيتوڻيڪ 'اِ' اعراب استعمال ٿيندي آهي، پر اهي لفظ، اسم مذڪر طور استعمال ٿيندا آهن، تنهنڪري اهڙن لفظن کي ان اصول کان ڌار سمجهيو ويندو آهي." (الانا، 2010: 32)

سنڌي ٻوليءَ ۾ لفظ 'سيٺِ' بيشڪ 'زير' سان، مذڪر طور استعمال ٿئي ٿو: اهڙو اشارو دلامل بولچند صاحب بہ ڪيو آهي. ڊاڪٽر الانا صاحب آخري 'زير' جي حوالي سان جيڪي لفظ (ڪيهرِ ۽ اهنيرِ) ڏنا آهن، سي وچولي ٻوليءَ جي نسبت 'آخري زير' وارا آهن ئي ڪونہ! مذڪوره لفظ 'ڪيهرُ' ۽ 'اهنيرُ/ اهنيارُ/ اهنرُ' پيش سان ئي مستعمل آهن.

مذڪوره لفظ جامع سنڌي لغات ۾ اعرابن سان خيال خاطر ڏجن ٿا:

④ اَهَنُرُ اَهَنُرُ: ذ. [سن. اَنْ = سانِ - وَرَه= گهوٽ: آهه = ڏينهن - نُر = مڙس = ڏينهن جو جوڙو] شاديءَ جي وقت گهوٽ ۽ ڪنوار جي سيج يا پکي جو پهريدار (جو اڪثر گهوٽ يا ڪنوار جو پيءُوهو هوندو آهي.) (بلوچ، 1960: 315)

ڊاڪٽر الانا صاحب بنيادي طور تي لاڙي/ حيدرآبادي لهجي جو ماڻهو آهي، جنهن لهجي ۾ ڊاڪٽر محمد قاسم ٻگهيي جي تحقيق موجب: آخري سُر حذف ڪرڻ واري عادت نوٽ ڪئي وئي آهي (ٻگهيو، 1998: 79)؛ ظاهر آهي تہ آخري سُر حذف ڪرڻ وقت ان جي ٻي صورت هلڪي 'زير' جي ئي بيهندي آهي، جنهن سبب ڊاڪٽر الانا صاحب مذڪوره لفظن تي زير جو استعمال ڪيو آهي. ان صورت ۾

مذڪوره لفظن کي 'آخري پيش' جي زمري ۾ آڻيو.

1.2.3.1.3 واحد- جمع جو هڪ مثال:

واحد- جمع جي صورتخطيءَ ۾ ڪي اختلاف سامهون نہ ٿا اچن، البتہ آخري چوڻن سُرن جي حذف ڪرڻ جي عادت حيدرآبادي لهجي ۾ نوٽ ڪئي وئي آهي.

1.2.3.1.4 اسم جي حالتن (فاعلي- مفعوليءَ) جو هڪ مثال:

حيدرآبادي/ لاڙي لهجي ۾، چوڻن سُرن جي لحاظ کان، اهم هنڌن تي پيش کي زبر ۾ تبديل ڪرڻ واري عادت بہ نوٽ ڪئي وئي آهي، (جيئن: لکندُس-لکندَس) جن جي نحوي بناوت ۾ ڪافي اهميت آهي. هت صرف اسم جي حالت کي تبديل ڪرڻ وارو هڪ مثال پيش آهي:

"مَنڌ پيئندي مُون، ساجنَ سهي سُڃاتو."

ڄاڻايل لطيف سرڪار جي وائيءَ جي هڪ سٽ آهي، جيڪا 'ساجنَ' (نون تي زبر سان) هڪ محفل ۾ شفيع فقير پئي ڳاتي، ڪلام بعد مون هن کي فاعلي ۽ مفعولي صورت سمجهائڻ جي ڪوشش ڪئي تہ: "اهو 'ساجنَ' زبر سان نہ ٿيندو، بلڪ پيش سان 'ساجنُ' ٿيندو. 'ساجنَ سهي سڃاتو' مان مراد آهي: 'ساجنَ مون کي سهي سڃاتو' جڏهن تہ 'ساجنُ سهي سڃاتو' مان مراد: 'مون ساجن کي سهي سڃاتو' ٿيندي" محسوس ڪيو ويو تہ هو اهڙي ڳالهہ/ وضاحت کي هضم ئي نہ ٿي ڪري سگهيو، نيٺ آخر ۾ هڪ بي- تڪو جواب ڏئي ڇڏيائين.

1.2.3.1.5 ماقبل آخر وينجن تي چوڻي سُر جي اهميت

1.2.3.1.5.1 مذڪر- مؤنث ۾ ماقبل آخري (Second last) سُر آواز

1.2.3.1.5.1.1 جنسي مذڪر- مؤنث ۾ ماقبل آخري وينجن تي سُر

اڪثر ٻولين ۾ ماقبل آخري (Second last) اکر جي سُر آواز کي وياڪرڻ ۾ اهميت ڏني ويندي آهي؛ سنڌي ٻوليءَ ۾ بہ ماقبل آخري (Second last) سُر آواز کي ڪنهن حد تي اهميت آهي. سنڌي ٻوليءَ جي عالمن جو ان حوالي سان ڪو خاطرخواه ڪم سامهون نہ ٿو اچي، ان جي سببن ۾ وچولي لهجي کي نظرانداز ڪرڻ ۽ لاڙي لهجي جي اثر هيٺ هوندر حيدرآبادي لهجي کي ٻوليءَ جو معياري لهجي جو شرف حاصل هجڻ آهي.

هيٺ مختصر ٻن جملن جي ڇنڊڇاڻ ڪجي ٿي:

- مان خط لکندُس/ مان پڙهي سگهندُس. (مذڪر صورت ۾)
- مان خط لکندَس/ مان پڙهي سگهندَس. (مؤنث صورت ۾)

حيدرآباد جي ڪافي مذڪر ماڻهن واتان مؤنث صورت ۾ ماقبل آخري سُرُ 'زبر' سان ٻڌو ويو آهي، جن جو حيدرآباد جي اصلي رهاڪن ڪان اڄ سوڌو سڌري نہ سگهيو آهي.

ماقبل آخريءَ جي حوالي سان ڊاڪٽر مرليڌر جيٽلي لکي ٿو تہ: "مون کي پنجاهہ ڪن سالن جي عمر جا اهڙا سنڌي مرد نظر آيا آهن، جيڪي عام ميڙن ۾ تقرير ڪندي، پنهنجي جنس مؤنث جي فعلن جو استعمال پيا ڪندا آهن؛ جيئن تہ: مان ويندَس (مان ويندُس)، مان ڪندَس (مان ڪندُس). انبُ ڪاڌم (انب ڪاڌِم)، پاڻي پيتَم (پاڻي پيتُم)" (تاج، سيپٽمبر 2009: 30)

ڊاڪٽر جيٽلي ساڳئي مسئلي لاءِ لکيو آهي: "اسمن، فعلن ۽ حرف جر سان ضميري پڇاڙين جو استعمال سنڌي ٻوليءَ جي خاصيت آهي. انهن جو واهپو هاڻي ڀارت جي سنڌي ٻوليءَ مان گهڻو گهٽ ٿي ويو آهي. ڪن حالتن ۾ تہ اِن جو غلط استعمال پڻ ڪيو پيو وڃي. خاص طور 'سندو' سان ضميري پڇاڙيءَ جو غلط استعمال مون کي وڏن وڏن ليکڪن جي رچنائن ۾ بہ نظر آيو آهي. ان جي پوري ڄاڻ اڄڪلهہ سنڌي پاڙهيندڙ ماسترن کي بہ نہ رهي آهي. ڪجهہ مثال ڏسو:

سندَس پٽ آيو آهي. (درست آهي- سندُس پٽ آيو آهي).

سندس کي (هُن کي)، سندس جو (هُن جو)، سندس وٽ (هُن وٽ) جهڙا غلط پريوگ ڳالهائڻ ۾ توڙي لکڻ ۾ گهڻي قدر واهپي ۾ اچي ويا آهن.“ (تاج، سيپٽمبر 2009: 29-30)

سنڌي ٻوليءَ جي مڙني لهجن کي سامهون رکي جيڪڏهن ماقبل آخري سُرَن جو اڀياس ڪجي ته يقيناً مڙني ٻوليءَ جا ڳالهائيندڙ توڙي ماهر ان ڳالهه سان اتفاق ڪندا ته اهڙي قسم جي سُرن واري لچڪ ٻوليءَ جي مزاج ۽ نفاست لاءِ هاڃيڪار آهي. ان صورت ۾ حيدرآبادي ٻوليءَ کي معياري لهجي ۾ شمار ڪرڻ هڪ هٺ آهي.

مذڪر- مؤنث جي حوالي سان ڊاڪٽر غلام علي الانا صاحب [اُ] > [اِ] واري تبديل ۾ 'اُٺ- اُٺِ' وارو لفظ ڏنو آهي. (الانا، 2010: 37)؛ ليڪن ساڳئي وقت ص: 36 تي 'اُٺ- اُٺِ' پڻ رکيو آهي، جيڪو 'اُٺِ' جي صورت ۾ خودساخته لفظ آهي. ساڳئي صفحي تي 'ڪُڪُڙ' ۾ ماقبل آخريءَ (Second last) تي 'پيش' جي اعراب ڪم آندي آهي، حالانڪ ان اصول ۾ پهرين ماقبل آخري اکر تي 'زير' ڪم آڻي پوءِ مؤنث واري 'زير'، يعني ٻئي زير، ڪم آندي ويندي آهي، جيئن سنڌن ڏسيل 'اُٺ- اُٺِ' ۾ ڪم آندل اعرابون آهن.

ستر واري ڏهاڪي ۾ ريڊيو پاڪستان تان ”آيئے سندھی سیکھیں“ جو پروگرام هلايو ويو، تازو ان کي ڊاڪٽر ذهميده حسين صاحبہ ڪتابي صورت ۾ آندو آهي؛ جنهن ۾ مذڪر مؤنث جي حوالي سان 'آخري' يا 'ماقبل آخري سُر' جي صورتخطي حيدرآبادي/ لاڙي اثر سبب ٻوليءَ جي مزاج مطابق ناهي.

ياد رهي ته سنڌي ٻوليءَ ۾ ضميري پڇاڙيءَ وارو حرف اضافت: 'س' ساڪن رهندو آهي، ان ڪان اڳ وارو وينجن آواز مذڪر- مؤنث مطابق هوندو آهي. هيٺ 'ماقبل آخر' ۽ 'آخري سُر' ڏانهن بي حسي جا مثال پيش ڪجن ٿا:

"پچھلے سبق میں ہم نے آپ کو زمانہ مستقبل میں کچھ الفاظ بنانا سکھائے جو کہ مکمل جملے کی صورت رکھتے ہیں، اوران میں ضمیری نشانیوں کا استعمال ہوتا ہے۔ ان میں سے چند الفاظ میں دہراتی ہوں:

چوندُس۔ میں کہونگا"۔(فہمیدہ، 2011: 188)

اها ڳالهه مُسلم آهي ته سنڌي ٻوليءَ جي مزاج ۾ هر لفظ جو آخري سُر متحرڪ ٿيندو آهي، ليڪن ضمير-پڇاڙين جي صورت ۾، آخري وينجن جي ساڪن هجڻ واري امڪان کي به رد نه ٿو ڪري سگهجي؛ ڇاڪاڻ ته سنڌي ٻوليءَ ۾ ضميري پڇاڙين جي صورت ۾ 'ماقبل آخر' سُر تي ئي مذڪر- مؤنث جو دارومدار هوندو آهي، جنهن جو مٿي ذڪر ٿيل آهي.

ڄاڻايل جملي جي صورت ۾ هيئن ئي درست ٿيندو:

- چوندُس (مذڪر صورت ۾، ماقبل آخر تي پيش)
- چوندَس (مؤنث صورت ۾، ماقبل آخر تي زبر)

مذڪوره لفظ 'آيسُ' ۽ 'آيسَ' مبادا پروف جي غلطي هجي، پر جيئن ته سنڌي ٻوليءَ جي عالمن اهو طئي ڪري ڇڏيو آهي ته 'سنڌي ٻوليءَ جي هر لفظ جو آخري وينجن متحرڪ ٿيندو آهي.' ان سبب حيدرآبادي عالمن وٽ 'ماقبل آخر' جي سُر تي دارومدار هجڻ جو تصور ئي ڪونهي. هيٺ اهڙا ”آیئے سندھی سیکھیں“ مان چند مثال خيال خاطر آڏو رکجن ٿا:

اردو	سنڌي	خط نسخ ۾ الٿو
میں گیا۔	ماں ویُس۔	مان ويُس.
میں دوڑا۔	ماں ڈوڑیُس۔	مان ڊوڙيُس.

(فہمیدہ، 2011: 128)

ان حالت ۾ ڄاڻايل لفظ جي مؤنث صورت 'مان وِيَس' بيهندي! جيڪا ٻوليءَ جي اصول (آخري وينجن متحرڪ) سان ٻه ڌڪي ٿي ۽ جعلي ٻه آهي.

مسٽر دلامل ٻولچند جي ڪتاب 'A manual of Sindhi' ۾ ماقبل وينجن تي اعراب جو احتياط ڪيو ويو آهي، جنهن ڪي واجب العزت محمد ابراهيم جوئي صاحب سڌاريو سنواريو هو: مثلاً:

مؤنث	مذڪر
ماري وِيَس	ماريو وِيُس

اصل ۾، مذڪوره آخري وينجن ساڪن ٿيندو، البتہ ماقبل وينجن جو سُر مؤنث- مذڪر سبب تبديل ٿيندو، جيئن:

مان آيُس (مذڪر صورت ۾ 'ي' تي پيش)

مان آيَس (مؤنث صورت ۾ 'ي' تي زبر)

1.2.3.1.5.1.2 غير جنسي مذڪر- مؤنث ۾ ماقبل آخري وينجن تي سُر:

جنسي مذڪر- مؤنث ۾ ماقبل آخري وينجن تي ايندڙ سُر مان اهو معلوم ٿيو تہ 'پيش' مذڪر لاءِ ۽ 'زير' مؤنث لاءِ ڪم آندي وڃي ٿي. ليڪن غير جنسي مذڪر- مؤنث ۾ بہ ساڳيو انداز برقرار رهي ٿو، چند مثال خيال خاطر رکجن ٿا:

مؤنث	مذڪر
ماني کاڌم. (زبر سان)	انبُ کاڌُم. (پيش سان)
پرچي لکيَم. (زبر سان)	خطُ لکيُم. (پيش سان)
ڪتابڙي پڙهيَم. (زبر سان)	ڪتابُ پڙهيُم. (پيش سان)
گهڻي ڏنَم. (زبر سان)	گهرُ ڏنُم. (پيش سان)

مٿين جملن کي اعرابن جي مٽ سان هيٺين جملن سان تقابل ڪري، ٻوليءَ جي درست استعمال جو اندازو ڪري سگهجي ٿو:

مؤنث	مذڪر
ماني کاڌم. (پيش سان)	انبُ کاڌُم. (پيش سان)
پرچي لکيُم. (پيش سان)	خطُ لکيَم. (زبر سان)
ڪتابڙي پڙهيُم. (پيش سان)	ڪتابُ پڙهيَم. (زبر سان)
گهڻي ڏنُم. (پيش سان)	گهرُ ڏنَم. (زبر سان)

ڄاڻايل جملن ۾ ڪم آندل لفظ غير جنسي مذڪر (انبُ، خطُ، ڪتابُ، گهرُ) ۽ مؤنث (ماني، پرچي، ڪتابڙي، گهڻي) آهن: ڄاڻايل فعلي صورتون: 'کاڌُم/کاڌَم' ٻنهي ضميري صورتن (جنسي مذڪر- مؤنث) سان ٿيندو، صرف غير جنسي لفظ جي صورت ۾ ماقبل آخري وينجن تي اعراب تبديل ٿيندي.

1.2.3.1.5.2 واحد- جمع حالت ۾ ماقبل آخري وينجن جو سُر:

سنڌي ٻوليءَ جي مزاج ۾، ماقبل آخري (Second last) سُر جي اهميت مذڪر- مؤنث کان علاوه واحد- جمع ۾ بہ نوٽ ڪئي وئي آهي. عام طور اهوئي تصور ڪيو ويندو آهي تہ سنڌي ٻوليءَ جو هر لفظ جو خاتمو متحرڪ وينجن سان ٿيندو آهي. ان رٿيل تصور سبب حيدرآبادي/لاڙي عالم اڪثر مغالطي ۾ رهندي، آخري ساڪن آوازن کي بہ متحرڪ ٻڌائيندي مختلف صورتخطيون پيش ڪندا آهن.

جيئن: مذڪر- مؤنث ۾ ڪم آندل ضميري پڇاڙيون (ﻡ ۽ س) ساڪن رهنديون آهن، تيئن حالت جري؛ واري صورت ۾ جمع ۾ ڪم ايندڙ 'نون' ساڪن رهندو آهي. جيڪو هوبهو عربي تنوين سان مشابهت رکي ٿو. ان حوالي سان ڊاڪٽر جيٽلي، ننديرام سيوهاڻيءَ جي 'باب نامي' جي صورتخطيءَ تي تنقيد ڪندي لکي ٿو ته: "هن حالت ۾ عام عدد جمع جي صورت ۾، ڪن هنڌن تي آخري وينجن ساڪن آهي ته ڪن ٻين هنڌن تي ان هيئان زير لکي آهي:

آگرِين، لوڪِن، اڪرِن، ٻارِن." (جيٽلي، 1999: 177-178)

ڊاڪٽر جيٽلي صاحب جي حوالي ڏيڻ مان مراد اها آهي ته صاحب موصوف هن مسئلي کي ڄاتو ضرور آهي يا ننديرام جي صورتخطيءَ ۾ آخري نون جي ساڪن جو استعمال توجه طلب ضرور آهي.

هيءُ مسئلو چوڻ سُرن جي حوالي سان، آخري وينجن جي متحرڪ يا ساڪن جو آهي، جنهن ڏانهن حيدرآبادي/لاڙي لهجي جي ٻي-حسي نوٽ ڪئي وئي آهي. مسٽر دلامل ٻولچند صاحب 'سنڌي ٻوليءَ جي آخري وينجن متحرڪ' جي نسبت اسم جي حالتن آهر جمع صورت ۾ 'نون متحرڪ' ڪم آندو آهي، جنهن جا چند مثال پيش ڪجن ٿا:

واحد	جمع
Nominative: زالَ	Nominative: زالُون
Inflected: زالَ	Inflected: زالُن
Nominative: دوا	Nominative: دوائُون
Inflected: دوا	Inflected: دوائُن

مسٽر دلامل ٻولچند صاحب اسم جي حالتن آهر جمع صورت ۾ آخري نون متحرڪ ٻيهاريو آهي، جيڪو ٻوليءَ جي نسبت ساڪن ٿي ٻيهڻ گهرجي. هيٺ سنڌي ٻوليءَ جي نسبت چند ننڍڙا جملا خيال خاطر ڏجن ٿا:

- ڪتابَن ۾ لکيل آهي.
- ڪَٻٽن ۾ رکيل آهي.
- ميزن تي پيل آهي.
- ميزن هيٺان پيل آهي.
- ڪتو، ٻلين مٿان ٽپي ٿو.
- درين مان ڏسڻ ۾ اچي ٿو.
- ڀتين ڪان گس نهيل آهي.
- هيءُ رستو محلن ڏانهن وڃي ٿو.
- دڪانن تان ورتل آهن.
- هاري ٻنين ڏانهن وڃن ٿا.
- بدنيت ماڻهن کي ڪهڙي پارت!
- وڏن جو ادب ۽ ننڍن سان پيار ڪرڻ گهرجي!

1.2.3.1.5.2.1. **آخري نون ساڪن ۽ ماقبل آخر وينجن جي سُر جي چنڊڇاڻ:**

مٿين جملن ۾ ڪم آندل لفظن جون واحد- جمع صورتون رکي چنڊڇاڻ ڪجي ٿي:

واحد	جمع	حالتن موجب جمع
ڪتابُ	ڪتابَ	ڪتابَ · نْ
ڪبٽُ	ڪبٽَ	ڪبٽَ · نْ

محلُ		محلَ	محلَ - نُ
دڪانُ		دڪانَ	دڪانَ - نُ
ماٺهو		ماٺهون/ماٺهو	ماٺهہ (اُون > اَ) / (اُو > اَ) – نُ
ميزَ		ميزُون	ميزَ (اُون > اَ) – نُ
ٻلِي		ٻليُون	ٻليَ (اُون > اَ) – نُ
دري		دريُون	دريَ (اُون > اَ) – نُ
پٽِ		پٽيُون	پٽيَ (اُون > اَ) – نُ
ٻني		ٻنيُون	ٻنيَ (اُون > اَ) – نُ
وڏو		وڏا	وڏَ (آ > اَ) – نُ
ننڍو		ننڍا	ننڍَ (آ > اَ) – نُ

ڊاڪٽر بلوچ جي ڏنل اشاري تي هڪ مختصر جائزو ورتو ويو تہ حيدرآبادي لهجي ڪي معياري ڄاڻڻ سبب سنڌي ٻوليءَ جي نفاست پريا آخري سُر يا ماقبل آخري سُر جي صورتخطي يا سنڌي ٻوليءَ ۾ آخري وينجن جي ساڪن هجڻ جو تصور بگڙيل آهي. ان صورت ۾ ڊاڪٽر بلوچ جي شڪايت درست آهي ۽ انهن معاملن تي ڪم ڪرڻ جي شديد ڪوٺ محسوس ڪئي پئي وڃي.

1.2.3.1.2. وچٽرا سُر:

وچٽري سُرن جي اعرابن بابت عام طالبعلم واقف ڪونهي، ان جو اهم سبب درسي ڪتابن ۾ اهڙين اعرابن ڪان حتر آهي. ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ صاحب مخدوم ابوالحسن ۽ ان کان اڳ واري دؤر جي عربي- سنڌي رسم الخط جي صورتخطيءَ لاءِ عالمن جي مقرر ڪيل نشانين جا مثال ڏيندي لکي ٿو تہ: ”سنڌ جي عالمن عربي وارين آوازي نشانين ڪان سواءِ سنڌي جي ٻين منفرد آوازن لاءِ (جيڪي عربي ۾ نہ هئا) بہ آوازي نشانيون نئين سر ايجاد ڪيون: يعني تہ 'او' جي وچٽري آواز لاءِ 'ابتو پيش' (ٗ) ۽ 'اي' جي وچٽري آواز لاءِ 'اپي زير' (ٖ). “ (بلوچ، 1992: 15)

- ”'وٗ' (زبر يا پيش ڪان سواءِ) جي اچار لاءِ مٿان ابتو پيش آندو ويو، جيئن: اوٗڪر، چوٗڪر، روٗڪڙ وغيره.
- 'يٖ' (زبر يا زير ڪان سواءِ) جي اچار لاءِ هيٺان اُپي ليڪ آندي وئي، جيئن: ڪيٖري، هيٖر، ويٖر، وغيره.“ (بلوچ، 1999: 443)

اهڙن اعرابن جو ضرورت آهر يا پرائمري درسي ڪتابن ۾ استعمال ڪرڻ بهتر آهي.

1.2.3.1.3. شد جو استعمال:

سنڌي ٻوليءَ ۾ شد جي ڪم اچڻ بابت ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ڄاڻائي ٿو تہ: ”عربي لفظ هڪڙا اهي آهن، جن جي ڪنهن حرف تي اصل ۾ 'شدّ' آهي. سنڌي ٻوليءَ جي مزاج ۾ 'شدّ' وارو اُچار ڪونهي ۽ شاه جي ٻولي (يٽ شاه جي تر واري ٻولي) ۾ بہ اهي لفظ بنا شد جي ڳالهائجن ٿا. پيو تہ اهي لفظ جيڪڏهن 'شدّ' سان پڙهبا تہ 'وزن' ۾ خلل پوندو. مثلاً: اصل عربي لفظ 'سٿار' آهي، پر جيڪڏهن هيٺين سٽ ۾ اهو (اصل اُچار موجب 'ت' جي شدّ سان پڙهبو تہ وزن ٽٽندو، انهيءَ ڪري بنا شدّ سان پڙهبو:

”شرڪ سان ستار، گهڻا گهاريم ڏينهڙا.“ (جروار، 2007: 126)

ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي مٿين راءِ تہ 'سٿار شدّ سان پڙهبو تہ وزن ٽٽندو' ڪي ڄاڃڻ لاءِ مذڪوره بيت جي سٽ ڪي ڄاچڻ ضروري آهي تہ واقعي وزن ٽٽي ٿو يا ڊاڪٽر صاحب بغير تڪڻ جي راءِ ڏني آهي؟

لطيف سرڪار جيڪي شاعريءَ جا گهاڙيتا ڪم آندا آهن، تن ۾ سورٺو، دوهو ۽ ٻنهي جي ميل واري صنف بيت اچي وڃي ٿو، جنهن جي هر سٽ جو اڪثريتي وزن ڇند وديا موجب 24 ماترائن تي ٻڌل آهي؛ سٽ جي ٻن اڌن ۾ قافئي وارو اڌ 11 ماترائن ۽ بنا قافئي واري اڌ جون 13 ماترائون ٿينديون آهن. ان ليکي سان ڊاڪٽر صاحب جي ڄاڻايل سٽ جو ڇيد ڪجي ٿو:

- پهريون اڌ: شرڪ = 3 ماترائون، ساڻ = 3 ماترائون، ستار = 4 ماترائون؛ ڪُل ٿيون: 10 ماترائون.
- ٻيون اڌ: گهٽا = 3 ماترائون، گهاريم = 5 ماترائون، ڏينهڙا = 5 ماترائون، ڪل ٿيون: 13 ماترائون.
- ٻنهي اڌن جون ڪل ماترائون ٿيون: 10 + 13 = 23

مٿي ڪيل ڇيد مان اهو اخذ ٿيو ته ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي راءِ موجب لطيف سائين جي مذڪوره سٽ جون ڪل ماترائون 23 ٿين ٿيون؛ جڏهن ته سورٺي، دوهي يا بيت جي صنف ۾ ڇند وديا موجب هر سٽ جون 11 - 13 = 24 يا 13 - 11 = 24 ماترائون ٿيڻ گهرجن. ان ليکي پٽاندر لفظ سٽار جي تشديد ڳڻپ ۾ ايندي جنهن سان پهرئين اڌ جون ماترائون 11 بيهڻ سان ڪل 24 ماترائون ٿينديون.

ڊاڪٽر شاهنواز سوڍر پڻ ساڳيو بيت وزن جي ورڇبندي سان هيٺينءَ ريت رکيو آهي:

”ماترائن ۾ وزن: سَٽر ڪَج سَٽارَ! آءٌ اگهاڙي آهيان (11 - 13 = 24).“

وڌيڪ فوٽ نوٽ ۾ ڄاڻايو اٿس: ”هتي هيءَ ڳالهه سوچڻ جي آهي ته وزن جي پورائي لاءِ ڪٽي ڪٽي بلڪ جنهن هنڌ ضروري ٿئي ٿو ته اهو آواز مشدد ڪيو ويندو آهي (سوڍر، 1991: 440)

ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ صاحب جي راءِ ته ’سنڌي ٻوليءَ جي مزاج ۾ شد وارو اُچار ڪونهي‘ ۽ ’سٽار لفظ ۾ اصل اچار ’ت‘ شد سان پڙهبو ته وزن ٽٽندو‘ ڪا وزن ڪونه ٿي رکي، ڇو ته ديوناگري صورتخطيءَ ۾ به آوازن جي شد جو تصور آهي، جنهن سبب اهڙي ڪنهن لفظ ۾ پهريون اکر اڌ ۽ ٻيو سڄو لکيو ويندو آهي، ان لاءِ ائين چئي سگهجي ٿو ته هڪ اڌ ٻوليءَ سواءِ هن خطي جي ٻولين ۾ شد جو تصور موجود آهي؛ ٻيو ته شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ پنهنجي شاعريءَ ۾ ’شد‘ جي وزن ڪي خيال ۾ رکي ئي وزن تي شاعري ڪئي هوندي، ڇو ته سندس شاعريءَ جا وزن جيڪڏهن جاچجن ٿا ته مذڪوره لفظ جو وزن ’شد‘ سان ئي واضح ٿئي ٿو. هيٺ بلوچ صاحب جي ڄاڻايل ساڳي سٽ ۽ ٻئي بيت جي هڪ سٽ ڇند وديا موجب ٻيهر ڇيد ڪجي ٿي، جنهن ۾ ڇوٽن سرن لاءِ هڪ ماترا، ۽ ڊگهن سرن لاءِ ٻه ماترائون ورتيون وينديون آهن:

24 = 13 + 11

-^- ^^^- -^ ^-- ^ - ^^^

شرڪ ساڻ سٽار گهٽا گهاريم ڏينهڙا.

24 = 13 + 11

-^- -- ^ ^- ^ ^- ^ ^ ^^-

سٽر ڪج سٽار، آءٌ اگهاڙي آهيان،

مذڪوره لفظ ’ستار‘ جي ڳڻپ ’شد‘ سان ئي ڪيل آهي، جيڪڏهن ’شد‘ سان ڳڻپ نه ڪئي ويندي ته وزن جي کوٽ ٿي ويندي (وزن جا تفصيل ۽ طريقيڪار آوازن جي وزن واري باب مان ڄاڻي سگهجن ٿا). اهي وزن ڇند وديا موجب عام آهن ۽ سنڌي بيت جي مزاج وٽان آهن، تنهنڪري ان وزن ۾ ئي بيت جي سٽن کي توريو ويندو آهي. ان صورت ۾ ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ جي راءِ ڪا معنيٰ نه ٿي رکي؛ البت، اها ڳالهه درست آهي ته سنڌي ٻوليءَ ۾ ’شد‘ جي حيثيت صوتياتي ناهي.

1.2.3.2. سنڌي ٻوليءَ ۾ نون ڱُهڻي جي صورتخطيءَ وارو مونجهارو:

رسم الخط جي سڌاري ۽ واڌاري تي درست رُخ ۾ ڪم نہ ڪرڻ سبب سنڌي صورتخطيءَ ۾ نون ڱُهڻي جا مونجهارا برقرار آهن. ڊاڪٽر الانا صاحب جي درست راءِ آهي تہ نون ڱُهڻي تي جزم جو استعمال بيجا آهي، ڇاڪاڻ تہ جزم جي استعمال سان 'نون ڱُهڻي' جي حيثيت 'نون وينجن ساڪن' ٿي وڃي ٿي. ڊاڪٽر الانا صاحب جي اها بہ راءِ آهي تہ اردو صورتخطيءَ ۾ ان جو مسئلو طئي ٿيل آهي. (الانا، 1967: 85)

حالانڪ اردو ۾ پڻ وچ ۾ ايندڙ 'نون گهنو'، 'جنگ' جهڙن لفظن ۾ ساڳيو مسئلو ڪڙو ڪري ٿو؛ ڪن پراڻن اردو جي ڪتابن ۾ 'نون ڱُهڻي' مٿان ننڍڙو هلال (اُبتي جزم) ڏنو ويو آهي، جيڪو درست عمل هو.

سنڌي ٻوليءَ ۾ نون ڱُهڻي جي استعمال بابت ڊاڪٽر بلوچ صاحب جو مطالعو نرالو آهي، جيڪو اوائلي سنڌي صورتخطيءَ مان اخذ ڪيل آهي. ڊاڪٽر بلوچ جي ڄاڻائڻ موجب: سنڌ جي عالمن 'نون ڱُهڻي' کي واضح ڪرڻ لاءِ 'ن' کان پوءِ يا ان جي جاءِ تي 'م' بہ ڪم آندو. لفظن جي آخر ۾ 'ه' ۽ 'ء' کان پوءِ 'ن' واري ڱُهڻي اُچار کي 'م' جي آواز ذريعي نروار ڪيو ويو، جيئن:

جڏهم = جڏهن. ماٻهم = ماٻهين.

ڪڏهم = ڪڏهن. سائينم = سائين. (بلوچ، 1999: 443)

اهو سبب آهي جو پراڻين لکتن موجب شاهہ لطيف جي هيءَ سٽ 'سائين سدائين ڪرين، مٿي سنڌ سڪار' بہ 'سائينم' سان لکيل ملي ٿي. جنهن کي پوءِ ڇاپي ۾ بہ ڪم آندو ويو، پر عام طور تي ان جي لکڻ جا سبب ڪافي عالمن کي معلوم ناهن. ڪي ان 'م' کي ضميري پڇاڙي تصور ڪيون وينا آهن، ڪي تہ ماٻهين اڳين جي غلطي سمجهي ڪٽيون وينا آهن؛ پر حقيقت ۾ عربيءَ موجب اها 'ڱُهڻي' جي نشاني آهي، جيڪا اڳلا ڪاتب عربي صورتخطيءَ جي تقليد ۾ استعمال ڪندا هئا.

ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ صاحب پراڻي صورتخطيءَ جا جيڪي مثال جنهن نوعيت سان ڏنا آهن تن مان اهو ٿو ظاهر ٿئي تہ پراڻن عالمن/ ڪاتبن ان مسئلي کي ضرور مسئلو ڄاتي 'نون ڱُهڻي' کي واضح ڪرڻ لاءِ سڌوسنئون 'نون' جو اکر ڪم آڻڻ کان پرهيز ڪئي هوندي، ڇاڪاڻ تہ اهي ان مسئلي کي چڱيان ڄاڻن پيا تہ 'نون' جو سڌوسنئون اکر اظهاري نون لاءِ ئي ڪم آڻبو آهي! جنهن سبب 'ڱُهڻو ميم' يا نون سان گڏ 'ڱُهڻي ميم' جو اضافو ڪم آڻيندا هئا. واضح رهي تہ عربي صورتخطيءَ موجب 'نون ۽ ميم' ڱُهڻاپ وارا اکر ڄاتا ويندا آهن.

مٿين مثالن مان اهو معلوم ٿيو تہ اڳوڻا عالم/ ڪاتب ان مسئلي کان چڱيان خبردار هئا ۽ سنڌي صورتخطيءَ جي لحاظ کان وٽن حل بہ هو؛ ليڪن موجوده حالتن ۾ اهو انداز يا نمونو اختيار ڪرڻ هڪ تہ پڪي گهڙي ۾ ڪنا وجهڻ مثل ٿي پوندو، ٻيو تہ: وري ڪنهن ٻئي مونجهاري کي جنم ڏئي سگهي ٿو.

ڊاڪٽر بلوچ صاحب جا سنڌي صورتخطيءَ جي لحاظ کان اهڙا اشارا محققن لاءِ هڪ وڏو ميدان مهيا ڪن ٿا، ليڪن ڏنو اهو ويو آهي تہ صوتياتي حوالي سان ان جو ڪم تہ بيشڪ درست رخ ۾ ٿيو آهي ليڪن رسم الخط کان وٺي صورتخطيءَ تائين ان مسئلي تي ڪم ٿي نہ سگهيو آهي. راقم اهڙن نُڪتن جو باضابطہ اڀياس ڪرڻ ۽ ان جي حل تائين رسڻ ۾ مصروف آهي.

1.2.3.2.1. نون ڱهڻي جو حصن/ پٽين ۾ شمار وارو معاملو:

عام طور اهو بحث عام آهي تہ قطاري عددن ۾ جڏهن 'پهريون' لفظ ڪم آندو وڃي ٿو تہ ان صورت ۾ 'ٻيو' لفظ جي صورت بجاءِ 'ٻيون' صورت هجڻ کپي! مذڪوره قطاري عددن بابت ڪافي عالمن پنهنجا ويچار ونديا آهن؛ جيئن: پهريون، ٻيون، ٽيون، چوٿون... وغيره.

ان کان هٽي ڪري ڊاڪٽر بلوچ صاحب 'نئين جامع سنڌي لغات'، مطبع: سنڌي لئنگئيج اٿارٽي حيدرآباد، ۾ مذڪوره قطاري عددن جو انداز يا 'ر' جي لاڙ وارن لفظن جي صورتخطيءَ جو ڍنگ نرالو آهي. شماري ڀاڱن ۾ 'جلد پهريون'، 'جلد ٻيو' ۽ 'جلد ٽرئو' ڪم آندو اٿس. اهو انداز، سنڌي ٻوليءَ جي نسبت، ڪنهن حد تائين سوچڻ لاءِ مجبور ڪري ٿو. هن ۾ هڪ شماري عدد (پهريون، ٻيو ۽ ٽرئو) جا ڀاڱا واضح ٿين ٿا. (سنڌي لئنگئيج اٿارٽي حيدرآباد)

هتي هيءَ ڳالهه غور طلب آهي ته جڏهن اسين ڪنهن هڪ وضاحت جا ڀاڱا/حصا/ پتيون/ ونڊيون ڏيکاريندا آهيون ته ان صورت ۾ 'ن- گهڻي' جو استعمال بلڪل چسو ۽ بيجا لڳندو آهي: مثلاً:

1. هڪ: هي شماري عدد ڪنهن به ڳالهه جو پهريون حصو ڏيکاريندو آهي؛
2. ٻيو: هي شماري عدد ٻيو حصو ڏيکاريندو آهي؛
3. ٽيو/ٽرئو: هي شماري عدد ٽيون حصو ڏيکاريندو آهي؛
4. چوٿو: هي شماري عدد چوٿون حصو ڏيکاريندو آهي؛ وغيره

وڌيڪ وضاحت لاءِ ڀاڱيوار شماري عدد جو هيٺين ريت استعمال نوٽ ڪيو ويو آهي:

- پهرئين سچي جو هڪ ڀاڱو، ٻيو ڀاڱو، ٽيو ڀاڱو، چوٿو ڀاڱو، پنجو ڀاڱو...
- ٻئين سچي جو هڪ حصو، ٻيو حصو، ٽيو حصو، چوٿو حصو، پنجو حصو...
- ٽئين سچي جي هڪ پتي، ٻي پتي، ٽين پتي، چوٿي پتي، پنجي پتي...

عام طرح ڪنهن مڪمل شيءِ جي هڪ ڀاڱي، ٻئي ڀاڱي، ٽئين ڀاڱي ۽ چوٿي ڀاڱي کي شماري عدد جو ڀاڱو تصور ڪيو ويندو آهي.

پتين/ حصن ۾ ڪير ايندڙ شماري عددن جو اندازو هيٺئين فقري مان ڪري سگهجي ٿو:

'اسان جي تعليم جي بگڙجڻ جا ڪيئي سبب ٿي سگهن ٿا جن جي اسبابن ۾ هيٺيان ڪردار اهم آهن- هڪ: استاد ٻيو: شاگرد، ٽيو: والدين، چوٿو: معاشرو، پنجو: رياست'.

پروفيسر علي نواز جتوئي لفظ 'پنجو' کي آئيندي اصطلاح 'تقليب' جي مثالن ۾ ڄاڻائي ٿو ته: "جيڪي جي غلطيءَ سبب ڪي آواز پاڻ ۾ جڳهه مٽيندا آهن، ان کي 'تقليب' (Metathesis) سڏبو آهي؛ جيئن: 'همراهه' مان 'هيماهه'، 'پنجو' (پنج آگرين وارو) مان 'چنبو'،... وغيره." (جتوئي، 1996: 151)

جتوئي صاحب جي حوالي ڏيڻ مان مراد اها آهي ته سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪنهن اسم جي پتين/ حصن تي مشتمل شماري عددن ۾ 'ن گهڻو' ڪم نه آندو ويندو آهي؛ جيئن پنجن آگرين/ حصن تي مشتمل هٿ لاءِ 'پنجو' ڪم آيو آهي. نموني پراڻي وقت ۾ جنس جي ماپي لاءِ مقرر ڪيل ايڪي پائيءَ جي چوٿين حصي کي 'چوٿو/ چوٿيو' چيو ويندو هو/آهي؛ اڄڪلهه به مانيءَ جي چوٿين حصي لاءِ 'چوٿو' لفظ مستعمل آهي.

'جامع سنڌي لغات' موجب: "چوٿو ج چوٿا: چوٿون حصو (ڪنهن به شيءِ جو). چوٿين پتي (مانيءَ جي)." (بلوچ، 1981: 1023)

شماري عددن جي حصن/پتين ۾ نون گهڻي جي عام استعمال کان هٽي ڪري ڊاڪٽر بلوچ صاحب جيڪو بغير گهڻائپ شماري عددن جو استعمال ڪيو آهي، سو بيشڪ ٻوليءَ جي مزاج مطابق آهي.

1.2.3.2.2 تنوين:

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ سنڌي ٻوليءَ ۾ تنوين جي نشانين لاءِ انگريزن جي دؤر کان اڳ واري استعمال بابت هيئن ٻڌايو آهي ته: "سنڌي ٻوليءَ ۾ عربي 'تنوين' واري اصول ذريعي 'ن' گهڻي وارا 'ايـن'، 'اِين' ۽ 'اُون' اچار نروار ڪيا ويا:

- وچڙرو اُچار 'ايـن': ۾، م.
- زير وارو اُچار 'اِين': ڪِ (ڪيئن)، سِ (سين)، ڪياء (ڪيائين).
- پيش وارا اُچار: آءُ، ڏناءُ، چياءُ.
- لفظن جي آخر ۾ 'ھ' ۽ 'ء' کان پوءِ 'ن' واري ڳهڻي اُچار کي 'م' جي آواز ذريعي نروار ڪيو ويو، جيئن:

جڏهم = جڏهن   ماڳهم = ماڳهين
ڪڏهم = ڪڏهن   سائينم = سائين." (بلوچ، 1999: 443)

ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي اها راءِ ايڏي واضح ڪانهي تہ 'سنڌي ٻوليءَ ۾ عربي تنوين واري اصول ذريعي 'ن' ڳهڻي وارا اُچار نروار ڪيا ويا'؛ ڇاڪاڻ تہ 'تنوين' مان مراد 'نون' جو اُچار ڪڍڻ آهي، جڏهن تہ 'نون ڳهڻو' سُر ۾ شامل ٿئي ٿو. پر اهو بہ جاچيو ويو آهي تہ عربي صورتخطيءَ ۾ پڻ تنوين کان ڳهڻائپ جو ڪم ورتو ويندو آهي، جيئن:

تنوين کان نون ڳهڻي وارو استعمال

- 'لَنَسۡفَعًا بِالنَّاصِيَةِ' (سورد العلق: 15)
- 'وَ اَنۡتَ حِلٌّ بِهٰذَا الۡبَلَدِ' (سورة بلد: 2)
- 'سَاَلَ سَآئِلٌ بِعَذَابٍ وَّاقِعٍ' (سورة المعارج: 1)
- 'ارۡجِعِيۡۤ اِلٰي رَبِّكِ رَاضِيَةً مَّرۡضِيَّةً' (سورة الفجر: 28)

مٿين مثالن کي ڏسي ڪري اڳين عالمن تنوين کان ڳهڻائپ جو ڪم ورتو، جڏهن جا آثار اڄ سوڌو 'م' ۽ 'ءِ' ۾ ظاهر آهن. جيڪي اُپُن زيرن سان ترتيب ڏنا ويا؛ جيڪو پڻ سنڌي ڪاتبن جو نرالو انداز هو/آهي.

ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي حوالي مان البتہ اها ڄاڻ ملي ٿي تہ اڳين سنڌي عالمن/ ڪاتبن 'نون ڳهڻي' جو ڪم 'تنوين' ۽ 'ميم' ٻنهي کان ورتو: 'دڳهن ڳهڻن سُرن' وارو ڪم 'تنوين' يا ڪنهن حد تي 'ميم' کان بہ ورتو ۽ چوٽي ڳهڻي سُر کي بہ واضح ڪرڻ لاءِ ڪٿي ڪٿي 'ميم' کان ڪم ورتو.

ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ پاران ڄاڻايل اوائلي سنڌي عالمن جون نشانيون اڄ بہ ڪنهن نہ ڪنهن حوالي سان استعمال ۾ ضرور اچن ٿيون، جن کي نہ تہ ختم ڪري ٿو سگهجي، نہ وري انهن کان سواءِ سَري سگهي ٿي. اڳئين وقت جي بزرگن جيڪي نشانيون عربي ٻوليءَ مان اخذ ڪيون هيون، اڄ بہ انهن نشانين/ اعرابن جي اهميت آهي. اها ٻي ڳالهہ آهي تہ علم لسان جي حوالي سان انهن جو مطالعو محدود ڪيو ويو آهي؛ يا عام پڙهندڙن يا پڙهائيندڙن تائين درسي ڪتابن ذريعي رسي نہ سگهيون آهن.

1.3 عربي- سنڌي آئيوٽا

آگاهي رهي تہ اصطلاح 'آئيوٽا/ الفباء/ الف- بي/ حروف تهجي/ ورڻ- مالا' جي مراد 'ترتيب' آهي. مخدوم ابوالحسن ٺٽويءَ جي ترتيبيل آئيوٽا جي اکرن کي سامهون رکي، 1853ع ۾ جوڙيل ڪميٽيءَ جيڪا آئيوٽا ترتيب ڏني، تنهن کي ان وقت جي اسسٽنٽ ڪمشنر بئرو ايلس پويان 'ايلس واري آئيوٽا' ڪوٺيو وڃي ٿو. ان آئيوٽا جي ترتيب ۾ امڪان آهي تہ اکرن جي شڪل جو بہ خيال رکيو ويو هوندو (جيئن: ب، ٻ، پ، ت، ٿ، ٽ، ٺ، ث، ڀ، ج، ڄ، جهہ، ڃ، چ، ڇ، ح، خ، د، ڌ، ڏ، ڊ، ڍ، ذ، ر، ڙ، ز، س، ش، ص، ض، ط، ظ، ع، غ، ڪ، گ، ڳ، گهہ، ڱ، ن، ڻ، ء، ي) ان سان گڏوگڏ ڪي قدر آوازن جي مخرج جو خيال رکيو ويو هوندو؛ مخرج ۾ بہ ڪجهہ خيال وسرڳن جو بہ رکيو ويو هوندو (جيئن: ت- ٿ، ٽ- ٺ، پ- ڦ، ڇ- چ، د- ڌ، ڊ- ڍ، ڪ- ک) ڪن کي نظرانداز بہ ڪيو ويو (جيئن: ب- پ، ج- جهہ، گ- گهہ)؛

نه ئي ڳڻهه آهي ته ان ترتيب جو ڪو سُر- مُنڍهن ڪونه هو، ان ۾ ڪوڙ ساڻريون ڪميون ڪوتاهيون هيون. ان خيال کان ان جو باضابطه اڀياس ٿيڻ کپندو هو.

1935ع ۾ ساڳي آئيويٽا جي ترتيب تي، ابن مقلد جي ڍنگ تي، ٻيهر غور ڪيو ويو ۽ ٻارن لاءِ آساني رکڻ خاطر ان جي ترتيب اکر جي گهر ۽ ٽبڪن وار رکي وئي (جيئن: ا، ب، ٻ، ڀ، پ)، ان جو اهم سبب اهو به ٿي سگهي ٿو ته ان دؤر ۾ آئيويٽا/ پٽي تصويرون بجاءِ تصويرن سان پڙهائي ويندي هئي. ان ترتيب کي ڪافي عالمن/ استادن سوني ترتيب ڪوٺيو آهي. اڄ سوڌو، سنڌ جي ڪافي علائقن ۾ اها ترتيب پڙهائي ويندي آهي.

1960ع ۾ ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ صاحب 'جامع لغات سنڌي' ذريعي موجوده آئيويٽا جي پٽي ٻيهاري، عام ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي؛ جنهن کي سرڪاري پنيرائي پڻ حاصل ٿي. ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي ڏنل ترتيب موجب: ساڳي ايلس واري آئيويٽا ۾ صرف هڪ اکر جي ڦيرڦار ڪيل آهي.

ڊاڪٽر غلام علي الانا صاحب ان حوالي سان لکي ٿو ته: "سال 1960ع ۾ سنڌي ادبي بورڊ طرفان ڇپايل 'جامع سنڌي لغات' (جلد اول) ۾ الف- ب جي پٽيءَ ۾ وڏيڪ ڦيرڦار آڻي 'ڦ' کي 'پ' جي پر مان هٽائي 'ف' جي پر ۾ رکيو ويو؛ ان لاءِ هيءُ دليل ڏنو ويو ته ف ۽ ڦ جي شڪل هڪجهڙي آهي، تنهنڪري ٻئي حرف هڪٻئي جي پاسي ۾ رکڻ گهرجن. اها ساڳي ترتيب پوءِ سنڌي پرائمر ۾ پڻ اختيار ڪئي وئي. سنڌي ادبي بورڊ طرفان جامع لغات سنڌيءَ سان الف- ب جي اها پٽي سر ورق طور ڏني وئي آهي."

ڊاڪٽر غلام علي الانا صاحب اڳتي لکي ٿو ته: "هن پٽيءَ ۾ 'ڦ' کي 'ف' جي پاسي رکڻ لاءِ ڏنل دليل مان اهو ثابت ٿئي ٿو ته اسان جا ماهر سنڌي صوتياتي نظام کان واقف نه هئا. دراصل 'پ' ۽ 'ڦ' صرف [پ] ۽ [ڦ] آوازن جون لکيل صورتون آهن. اهي ٻئي آواز سنڌي صوتيات ۾ هڪڙي ئي خاندان/ گروهه وارا آهن. اهي ٻئي ٻن چپن وارا ڌوڪڻا آواز آهن، ٻنهي ۾ فرق هيءُ آهي ته 'پ' هلڪو اوسرگ آهي ۽ 'ڦ' ان جو هلڪو وسرگ جوڙ آهي. 'ف' ۽ 'ڦ' آوازن وچ ۾ ڪوبه لڳ لاڳاپو ڪونهي، اهي ٻئي آواز گروهن ۽ مخرج ۾ ڌار ڌار آهن. 'ف' ڏندن- چپ ڳاڏئون هلڪو گهسڪيدار وينجن آهي، انهيءَ ڪري 'ڦ' ۽ 'ف' جي وچ ۾ صوتياتي لحاظ کان ڪابه قرابت، ڪابه نسبت ۽ ڪابه هڪجهڙائي ڪانهي. اهوئي سبب هو جو ايلس واري ڪاميٽيءَ 'ڦ' لاءِ مخدوم ابوالحسن جي الف- ب جي چارٽ ۾ مقرر ڪيل اکر 'ف' ۽ 'ڀه' لاءِ هڪ ئي اکر 'ڦ' مقرر ڪيو." (الانا، 2005: 209-211)

ڊاڪٽر الانا صاحب صوتيات جو جڳ مشهور عالم آهي، سندن مٿين راءِ کي ڏسڻ ('ف' ۽ 'ڦ' آوازن وچ ۾ ڪوبه لڳ لاڳاپو ڪونهي) بعد، اهو سوال ٿو اُڀري ته:

؟ ڇا ايلس آئيويٽا مخرج وار ترتيب ڏنل هئي؟

1960ع ۾ 'جامع سنڌي لغات' جو پهريون جلد ڇاپيو ويو، جنهن جو روح روان ڊاڪٽر نبي بخش هو. بلوچ صاحب پاران 1935ع واري آئيويٽا کي نظرانداز ڪري، 1853ع واري ساڳي ترتيب ۾ صرف هڪ اکر 'پ' جي پر مان 'ڦ' کي هٽائي، 'ف' جي پر ۾ رکيو ويو. ڊاڪٽر الانا صاحب جي ٻڌائڻ موجب ان ڦيرگهير جو سبب 'ڦ' ۽ 'ف' جي هم شڪلي ڏسيو ويو. سوال اهو ٿو پيدا ٿئي ته:

؟ جڏهن 'ڦ' کي 'ف' جي هم شڪليءَ سبب 'پ' جي پر کان هٽائي 'ف' جي پر ۾ رکيو ويو، ته پوءِ 1935ع واري سڄي ساري هم شڪلي ۽ ٽبڪن- وار آئيويٽا کي ڇو رد ڪيو ويو؛ يا ان کي رد ڪرڻ جي ڪهڙي گهرج پيش آئي؟

1960ع واري ڊاڪٽر بلوچ آئيوڊنا جي سرڪاري مقرريءَ بعد بہ ڪافي اسڪولن ۾ ڪونہ پڙهائي وئي. 1980ع واري ڏهاڪي تائين ضلع نوشهري فيروز جي 90 سيڪڙو اسڪولن ۾ 1935ع واري ترتيب رواج ۾ رهي؛ اڄ سوڏو پريا تعلقي جي ڪافي ڳوٺن جي اسڪولن ۾ اها هر شڪليءَ ۽ ٽبڪن- وار آئيوڊنا پڙهائي ۽ رٽرائي ٿي وڃي. ان جو اهم سبب، ٻارن کي ياد ڪرائڻ توڙي لکرائڻ جي لحاظ کان، 1935ع واري آئيوڊنا آسان آهي.

ياد رهي تہ عربي آئيوڊنائون ٽن ترتيبن سان اڄ سوڏو ڪم آنديون وڃن ٿيون، هڪ: ابجد (انگي حساب موجب)، ٻي: خليل بن احمد جي مخرجوار ترتيبيل (شمسي قمري اکرن موجب) ۽ ٽي: ابن مقلہ واري موجوده 'ابتث' (اکرن جي شڪل ۽ ٽبڪن- وار). آخري ابن مقلہ واري شڪل توڙي ٽبڪن- وار 'ابتث' آئيوڊنا پڙهندڙ بنيادي ٻارن لاءِ لکڻ توڙي پڙهڻ جي سلسلي ۾ آسان ۽ بهتر ڄاتي وئي آهي.

ضرورت ان ڳالهہ جي آهي تہ عربي- سنڌي آئيوڊنا جي مختلف ترتيبن جو سائنسي ۽ مختلف مونجهارن کي سامهون رکي اپياس ٿيڻ گهرجي؛ ڇاڪاڻ تہ، موجوده ڊاڪٽر بلوچ آئيوڊنا ڪافي عالمن توڙي پڙهندڙ- پڙهائيندڙن اڳيان اڻ- وڻندڙ ثابت ٿي آهي. هت صرف ڊاڪٽر مرليڌر جيٽلي جي هڪ حوالي تي اڪتفا ڪجي ٿو. هو صاحب لکي ٿو تہ: "سنڌي ڊڪشنرين ۾ الف- ب جو سلسلو جدا جدا نموني ڏنل آهي. انهيءَ ڪري ڪنهن بہ لفظ کي ڳولهڻ لاءِ خاص طور شاگردن کي گهڻي پريشاني ٿيندي آهي... سنڌي عالمن کي گهرجي تہ جيترو جلد ٿي سگهي اهڙن تي گنڀيرتا سان ويچار ڪري گهربل قاعدا ۽ شبد ڪوش تيار ڪن." (جيٽلي، 1999: 195)

1.4 جامع سنڌي لغات مان ٻن لفظن جو جائزو:

سنڌي ٻوليءَ ۾ مستند لغت 'جامع لغات سنڌيءَ' ڄاتي وڃي ٿي، جيڪا ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ صاحب سنڌ جي مختلف حصن جي ماڻهن جي سهڪار سان پايۂ تڪميل تي پهچائي. مذڪوره لغت جو پهريون جلد 1960ع ۾ سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو پاران پڌرو ٿيو. لغت جي بنيادي تياريءَ ۽ ذاتي ڪوششن ۾ سائين جي.ايم.سيد جو نالو نمايان رهيو آهي. (قاضي، 2003: 143-150)

2002ع ۾ ڊاڪٽر بلوچ صاحب شاهہ جي شاعريءَ تي مبني 'روشني' نالي لغت پڻ ترتيب ڏني جيڪا پڻ 1960ع واري آئيوڊنا جي ترتيب تي رچي وئي. (بلوچ، 2002ع)

ان ۾ ڪو شڪ ڪونهي تہ جامع سنڌي لغات تي ڪيل ڪم انتهائي فخر لائق آهي، سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪم ايندڙ عربي، فارسي، هندي، انگريزي لفظن جو- بنيادن سان- شمار بيشڪ ساراهڻ جوڳو آهي. ليڪن صورتخطيءَ جي خيال کان ٻن لفظن جو باريڪ بيني سان جاچڻ جي ضرورت پيش آئي. اهي ٻہ لفظ نومبر 2008ع ۾، لئنگئيج اٿارٽيءَ پاران منعقد ڪيل صورتخطيءَ جي مذاڪري ۾، مختلف عالمن آڏو، ترجيحي صورت لاءِ رکيا ويا هئا. اهي لفظ هئا: ڪسر/ڪٿر.

مذڪوره لفظ 1913ع ۾ ترجيحي صورت لاءِ رکيا ويا هئا، جن مان 'ڪٿر' جي صورت کي متعين ڪيو ويو هو. هن ڪاميٽيءَ جا ڪي رايا سامهون ڪونہ ٿا اچن تہ 'ڪسر' لفظ کي ڪهڙي بنياد تي رد ڪيو هين؟ البتہ اندازو آهي تہ ڪاميٽيءَ جي راءِ موجب: 'ڪٿر' لفظ عربيءَ مان سنڌيءَ ۾ منتقل ٿيو آهي ۽ ساڳي معنيٰ ۾ ڪم اچي ٿو، ان صورت ۾ اهوئي درست ڀانيو وڃي!

2008ع ۾ عالمن پاران پيش ڪيل رايا:

ترجيحي صورت	ترجيحي صورت متعين ڪندڙ
ڪسر	ڊاڪٽر غلام علي الانا، ولي رام ولڀ، ڊاڪٽر مدد علي قادري، ڊاڪٽر عبدالغفور ميمڻ ۽ شفيع محمد چانڊيو.

عبدالغفار صديقي	ڪٿر
محمد ابراهيم جويو، آفتاب ابڙو، ڊاڪٽر سحر امداد حسيني ۽ پروفيسر قلندر شاهه لڪياري	ڪسر/ڪٿر (معنوي فرق)

- **محمد ابراهيم جوئي صاحب** ٻنهي صورتن ڪي، بغير راءِ جي، رکيو آهي، مبادا سندن خيال هجي تہ ٻئي صورتون الڳ حيثيت رکن ٿيون، پر اهڙي ڪا وضاحت ڪونہ ٿي ملي.
- **آفتاب ابڙي** راءِ رکي تہ ٻنهي جي معنيٰ ۾ فرق آهي، ڪسر = ڪوٽ، ڪمي؛ جيئن: ڪسر نفسي، ڪسر شان: جڏهن تہ ڪٿر = اضافي، وڌيڪ.
- **ڊاڪٽر سحر امداد، جامع سنڌي لغات موجب راءِ رکي تہ**: 'ڪٿر' (ڪٿرون) گهٽائي، ججهائي؛ جڏهن تہ ڪسر (ڪسرون) = لاپ، واڌي، اُپت، اپراسو.
- **پروفيسر قلندر شاهه لڪياري راءِ رکي تہ**: ٻئي الڳ ۽ ابتڙ لفظ آهن، ڪسر = گهٽ؛ جڏهن تہ ڪٿر = وڌ.

(سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ پاران مذاڪري ۾، عالمن کي پيش ڪيل تفصيل موجب)

2008ع واري مذاڪري ۾ هنن لفظن مان جن عالمن 'ڪسر' بابت راءِ ڏني آهي؛ انهن جو خيال هوندو تہ 'ڪسر' ۽ 'ڪٿر' ساڳي معنيٰ وارا لفظ آهن، جنهن سبب 'ٿ' آواز جو مخرج موجب اُچار، سنڌي ٻوليءَ جي مزاج ۾ ڪونهي، ان سبب صورتخطيءَ ۾ 'س' جو اکر وڌيڪ مناسب رهندو.

مبادا، عبدالغفار صديقي صاحب جو خيال هوندو تہ: جنهن صورت ۾ عربي لفظ 'ڪٿر' درست صورت آهي، ان سبب اهائي هجڻ کپي!

جن عالمن مذڪوره لفظن کي معنوي فرق سبب الڳ ڄاڻيو آهي، تن لغتن مان جيڪي معنائون يا جواز ڄاڻايا آهن تن ۾ بہ مونجهارا آهن.

بهتر ٿئي ها جيڪڏهن، ڪنهن راءِ جوڙڻ لاءِ، مذڪوره لفظن جو عربيءَ موجب اشتقاق ۽ سنڌي ٻوليءَ ۾ استعمال ڄاڃڻ بعد سنڌي لغت جي ورق گرداني ڪئي وڃي ها! هيٺ لفظن جو اشتقاق ۽ انهن جو سنڌي ٻوليءَ ۾ استعمال ڄاچجي ٿو:

- ڪَثُرَ [ڪثر- فَعَل- اسم/صفت (ڪَثُرَ = وڌيڪ هجڻ، ڪنهن ڪان مقدار ۾ وڌڻ)] گهڻائي، واڌارو، ججهائي.

ڪثر' بنياد جا ٻيا وزن:

- ✓ سنڌي ٻوليءَ ۾ عام ڪم ايندڙ: ڪثرت، اڪثريت، اڪثر، ڪَثِير
- ✓ سنڌي ٻوليءَ ۾ گهٽ ڪم ايندڙ: تڪثِير، 'تڪاثُر'، 'اِستڪثار'.

سنڌي ٻوليءَ ۾ 'ڪثر' ۽ ان سان لاڳاپيل مٿين وزنن جا لفظ ٿوري يا گهڻي مقدار ۾ استعمال ضرور ٿين ٿا، ان صورت ۾ ان لفظ جي 'ڇڪي پٽڻ' بہ ڪا عقلمندي ڪونہ ٿيندي. ساڳئي وقت 'ڪسر' جو لفظ بہ ڪنهن حد تي سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪم اچي ٿو، جنهن لاءِ عالمن پڻ اشارو ڪيو آهي؛ هيٺ ان جو بہ عربيءَ موجب اشتقاق ۽ استعمال پيش ڪجي ٿو:

- ڪسر: [ڪسر- فَعَل- اسم/صفت (ڪَسَرَ = هن ٽوڙيو، هن منسوخ ڪيو، هو هيٺ لٿو)] ٽوڙڻ- منسوخ ڪرڻ- هيٺ لهڻ- هيٺ ٿيڻ- شڪست ڏيڻ- هيٺ مٿي ڪرڻ.

ڪسر' بنياد جا وزن:

- ✓ سنڌي ٻوليءَ ۾ عام ڪم ايندڙ لفظ: 'ڪَسرت'، 'تڪسِير'، 'اِنڪسار'، 'مُڪَسَر'
- ✓ سنڌي ٻوليءَ ۾ گهٽ ڪم ايندڙ لفظ: 'ڪَسَر'، 'مَڪسور'، 'اڪسِير' (معرب)

سنڌي ٻوليءَ ۾ 'ڪسر' ۽ ان سان لاڳاپيل مٿين وزنن جا لفظ: ڪسر، ڪسرت، انڪسري، اِڪسِير (معرب)، جمع مُڪسُر جهڙا لفظ ڪنهن حد تي استعمال ضرور ٿين ٿا، ان صورت ۾ ان لفظ کي ٻه وسارڻ روا ناهي.

گهڻو امڪان آهي ته سنڌي ٻوليءَ جو پراڻو لفظ 'ڪِسِيرو'، جيڪو هينئر سماجي حالتن سبب زنگجي چڪو آهي، عربي لفظ 'ڪسر معنيٰ ٽٽل يا اٽيور' جي معنيٰ سان سلهاڙيل هجي. عام طور پهاڪو ٻڌو ويندو آهي ته: 'ڪسيري جي ڪُتي، ٽڪي جا ڪاٺي ٽڪر'، 'ڪسِيرو' اڳئين دؤر واري پيسي جي چوٿين پتيءَ جو سڪو هو، جنهن جو ملهه 'ڏ جي برابر' هو.

پروفيسر سترامداس سائل پنهنجي لغت 'سائل ڪوش' ۾ ڪسيري جي معنيٰ لکي آهي: "ڪِسِيرو: جهوني پيسي جو چوٿون حصو. • ڪِسِيرَڪُ: نيچ، گهٽ ذات، ذليل • ڪسيري جو ڪرڻ: خوار خراب ڪرڻ، درجو گهٽائڻ." (سائل، 2009: 391)

مٿين ٻن لفظن جي روشنيءَ ۾ ڏسجي ٿو ته اسان جي لغتن ۾ ٻه چند چُڪون ٿي ويون آهن يا وري ٻوليءَ جي اُچارن کي اهميت ڏني وئي آهي؛ بهرحال هيٺ جامع سنڌي لغات مان مذڪوره لفظ جاچجن ٿا:

- ڪَسَرَ ج ڪَسُرُون: نفعو- اپت- ڪٽيو- لاڀ- فائدو- واڌي، زيادتي- گهٽائي- اڪثريت- ججهائي. (صفت): سنو، چڱو، اوچو- موچارو- عمدو- سڦرو- چوکو- اعليٰ- برتر- اُترُ- اُتم- چونگي- ٿورو وڌيڪ- ذرو ٿيپو. (ع. قصر) ڊِرائي- سستي- گيسَر- ٽٽاءُ- دير- گِهلَ- گِم- گهٽتائي- بيماري- اگهائي- لڳائي. (بلوچ، 1985: 2078)
- ڪَثُرَ ج ڪَثُرُون (ع) گهڻائي- ججهائي- واڌارو- اضافو- فائدو- نفعو- لاڀُ- پراپت. عام ڪثرت، جنهن ۾ طرح طرح جا فارم روپ آهن. (بلوچ، 1985: 2023)

جامع لغات موجب: ڪسر ۽ ڪثر جي معنائن ۾ ڪو فرق ڪونهي، جنهن مان اندازو ٿئي ٿو ته لغت تي ڪم ڪندڙ عملي، ٻوليءَ جي آوازن جي بنياد تي لفظ ۽ انهن جون معنائون ڏنيون آهن.

هر لفظ جو بنياد زوريءَ 'عربي' مان ڇاڻڻ ٻه تنگ نظري آهي، عربي لفظ 'قصر' جي حوالي سان: 'ڪسر' جي معنائن ۾، ڊِرائي، سستي، گيسر، گِهَل جون معنائون ان حوالي سان ٻي- ٽڪيون ڏنيون ويون آهن؛ ڇاڪاڻ ته ان هنڌ 'ڪسر' جو لفظ 'گِسر' جي بگڙيل صورت آهي، لطيف سائين جي هڪ سٽ آهي:

ڪرها ڪَسَرَ ڇڏ، وڪون وجهه وڏنديون. (سر ڪنيات) (فهميده، 2004: 311)

شاعريءَ ۽ ان سان منسلڪ فرهنگ (Glossary) ۾ اهڙن لفظن جي استعمال جي اجازت هوندي آهي، ليڪن لغت جي اصولن موجب، سواءِ اشاري ڏيڻ جي، اهڙي ڪنهن ٻه بگاڙ تي پاڙي نه ٿو سگهجي؛ يا اصل ڏيڻ بعد اهڙي بگاڙ جو اشارو ڏيڻ روا آهي.

بهرحال ڪمين ڪوتاهين جي باوجود ان چوڻ ۾ ڪوبه وڌاءُ ڪونهي، ته سنڌي علم ۽ ادب ۾ مرزا قليچ بيگ کان پوءِ ڊاڪٽر بلوچ صاحب هڪ اداري جي حيثيت رکندڙ اسڪالر هو.

اڀياسي ڪتاب:

- آڏواڻي، ڀيرومل، مهرچند (1956ع)، سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ، سنڌي ادبي بورڊ ڪراچي، حيدرآباد
- الانا، غلام علي، خواجه (1967ع) سنڌي صوتيات، ادبيات پبليڪيشن حيدرآباد
- الانا، غلام علي، خواجه (2005ع)، سنڌي ٻوليءَ جو اڀياس، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي ڄام شورو

- الانا، غلام علي، خواجه (2010ع)، سنڌي ٻوليءَ جو تشريحي گرامر، سنڌي لئنگويج اٿارٽي حيدرآباد
- بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر (1960ع، 1981ع، 1985ع)، جامع سنڌي لغات (جلد 1 کان 3) سنڌي ادبي بورڊ ڄام شورو
- بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر (1992ع)، سنڌي صورتخطي ۽ خطاطي، سنڌي لئنگويج اٿارٽي حيدرآباد
- بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر (1999ع)، سنڌي ٻولي ۽ ادب جي تاريخ، پاڪستان اسٽڊي سينٽر حيدرآباد
- جتوئي، علي نواز، پروفيسر (1996ع) علم لسان ۽ سنڌي زبان، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄام شورو
- جروار، خان محمد، (مرتب) *(2007ع) سنڌي ٻوليءَ بابت مقالا ۽ مضمون، جلد II،* سنڌي لئنگويج اٿارٽي حيدرآباد
- جوکيو، انور، مرتب *(اونهارو 1983ع) سنڌ،* سنڌ اسٽڊي سينٽر حيدرآباد.
- جويو، تاج، *ايڊيٽر (سيپٽمبر 2009ع)، سنڌي ٻولي، تحقيقي جرنل،* سنڌي لئنگويج اٿارٽي حيدرآباد
- جويو، تاج، *ايڊيٽر (مارچ 2009ع)، سنڌي ٻولي، تحقيقي جرنل،* سنڌي لئگنويج اٿارٽي حيدرآباد
- جيٽلي، مرليڌر، ڊاڪٽر (1999ع)، ٻوليءَ جو سرشتو ۽ لکاوٽ، اکل ڀارتيه سنڌي ساهتيه دهلي.
- جڙيا سنگهاڻي، سترامداس سائل، پروفيسر (2009ع) سائل ڪوش، ڇاپو ٻيون، ڪويتا پبليڪيشن حيدرآباد
- سوڍر، شاهنواز، ڊاڪٽر (1991ع)، سنڌي ثقافت ۽ شاهه لطيف، ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز حيدرآباد
- فهميده حسين، ڊاڪٽر (2004ع)، سنڌي ڪلاسيڪي شاعرن جي لغت، شاهه عبداللطيف ڀٽائي چيئر، ڪراچي
- فهميده حسين، ڊاڪٽر، *ايڊيٽر (سيپٽمبر 2000ع) سنڌي ٻولي، تحقيقي جرنل،* شاهه لطيف چيئر، ڪراچي، يونيورسٽي
- فهميده حسين، ڊاڪٽر، *ايڊيٽر (مارچ 2000ع) ڪلاچي، تحقيقي جرنل،* شاهه لطيف چيئر، ڪراچي يونيورسٽي
- فہمیدہ حسین، ڈاکٹر (2011ع) آیئے سندھی سیکھیں۔ سندھی لنگویج اتھارٹی حیدرآباد۔
- قاضي، آزاد، مرتب (2003ع) ورڇي نه ويني، جي.ايم.سيد فائونڊيشن ڪراچي
- گرامي، غلام محمد، (ايڊيٽر) (2-1972ع) ٽماهي مهراڻ، سنڌي ادبي بورڊ ڄام شورو
- مرزا، قليچ بيگ (2006ع) سنڌي وياڪرڻ، سنڌي ادبي بورڊ ڄام شورو
- هڪڙو، انور فگار، ڊاڪٽر، (مرتب) *(1997ع) سون برابر سگڙا،* سنڌي لئنگويج اٿارٽي حيدرآباد
- پگهيو، قاسم، ڊاڪٽر (1998ع)، سنڌي ٻولي (لسانيات کان سماجي لسانيات تائين) سنڌيڪا اڪيڊمي ڪراچي.
- ٽرمپ، ارنيسٽ، ڊاڪٽر (1985ع)، شاهه جو رسالو، ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز، ڀٽ شاهه.
- Bulchand, Dulamal (2003) — A manual of Sindhi- Sindhi Language Authority Hyderabad

حافظ عبدالرزاق مهراڻ سڪندري

ڊاڪٽر بلوچ جي تحقيقي ڪم جو هڪ گوشو

سنڌ جي ڀلاري ڀُونءِ، ڪيترن نامور عالمن، اڪابرن، سچن سرويچن ۽ مٿير مڙسن کي جنم ڏنو آهي، جن پنهنجي علم، حلم، سوچ، لوچ، ذات ۽ ذات سان هن ڌرتي واسين سان گڏ سموري جڳ کي پڻ فائدو رسايو آهي.

هن دنيا ۾ اچڻ لاءِ قدرت هر انسان ۾ ڪونہ ڪو مقصد رکيو آهي، پوءِ ڪي اورچ انسان انهيءَ ۾ ڪامياب ٿي وڃن ٿا، تہ ڪي منزل جي تلاش ۾ ئي ڏين ٿا، تہ ڪي وري راهہ رمندي گس گسي وڃن ٿا ۽ اهڙي اوڙاهہ ۾ ڪرن ٿا جتي سنڌن سوچ، عمل توڙي وجود انسان ذات لاءِ هڪ عذاب بنجي پوي ٿو. ان ڪري اسان جي ڪلاسيڪي شاعرن خاص طرح شاهہ سائين ”پاڻ سڃاڻڻ“ تي وڌ ۾ وڌ زور ڏنو آهي. چاڪاڻ تہ انسان جو وجود ئي مقصد رکي ٿو. ڪيس بي پار ڳولهڻ جو ڪو جواز نہ آهي. اسان جي وجود ۾ ئي سڀ ڪجهہ موجود آهي، ضرورت صرف سچائي سان ڳولڻ ۽ من ۾ ليئو پائي پرکڻ جي آهي تہ اسان جا عمل، اسان جي سوچ ڪنهن آدمي کي ايذائي تہ نہ ٿي. ان سوچ ۽ عمل مان ٻين کي ڪيترو ۽ ڪهڙو فائدو ٿو رسي؟

اهڙا اورچ انسان، جن پنهنجي جيءَ ۾ جهاتي پائي، مقصد کي ڳولي لڌو ۽ پنهنجي زندگي جو پَلُ پَلُ سجايو ڪيو، انهن آدرشي ۽ مڃاوارن مهندارن ۾ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو نالو سمورن کان مٿانهون آهي[1].

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو تعارف ڪيئن ڪرائجي ۽ ڪهڙن لفظن سان ڪرائجي؟ اهو تمام مشڪل ڪم آهي. اسان جو هيءُ بزرگ، علم التعليم، ادبيات، لسانيات، علم اللغات، سنڌي ادب، سنڌ جي ثقافت، آثار شناسي، لطيف شناسي، لوڪ ادب ۽ سنڌ شناسيءَ تي وڏي دسترس رکندڙ، بين الاقوامي دانشور هجڻ جي حيثيت رکندڙ سنڌ جو اهو فرزند آهي، جنهن تي سنڌ وارا جيترو فخر ڪن، اهو ٿورو آهي.

ڊاڪٽر صاحب هڪ گهڻ پهلو ۽ ٻهڳڻو دانشور آهي. اهو پهلو چاهي علم التعليم جو هجي يا ادبيات جو. اهو پهلو چاهي علم اللسان جو هجي يا علم اللغات جو. اهو پهلو چاهي سنڌ جي آثار شناسيءَ جي باري ۾ هجي يا سنڌ جي ثقافت جي باري ۾. اهو پهلو سنڌ شناسيءَ متعلق هجي يا لطيف شناسيءَ متعلق. اهو پهلو اساسي ادبيات بابت هجي يا لوڪ ادب جي باري ۾ هجي. ڊاڪٽر صاحب انهن سڀني علمن ۾ وڏي ڄاڻ رکندڙ آهي. جيڪڏهن سنڌي ٻوليءَ جي ٻڻ ٻڌياد جي باري ۾ ڪو تحقيقي ڪم ڪبو تہ ان سلسلي ۾ اسان جو هيءُ عالم هڪ رهبر مثل، ٻورائو بنجي اڳيان هلي رهبري ڪندي محسوس ڪجي ٿو. اگر سنڌي لغات جي باري ۾ قلم کڻبو تہ اسان جو هيءُ بزرگ عالم علم اللغات جي جديد فن جي ماهر جي حيثيت ۾ رهبري ڪندو نظر اچي ٿو. جيڪڏهن سنڌ شناسيءَ جي باري ۾ ڪنهن رُتا تي تحقيق ڪبي تہ هيءُ عالم هڪ سونهين جي حيثيت ۾ اسان کي گسُ ڏيکاريندو[2].

سنڌ جو شايد ڪو اهڙو ماڳ مڪان هجي جتي ڊاڪٽر بلوچ نہ ويو هجي، سنڌ جي هن بطوط کي جتي بہ ڪا اهڙي خبر ملي آهي تہ فلاڻي جاءِ تي هڪ سنو سگهڙ رهي ٿو، ڊاڪٽر صاحب اُتي ڪَهي ويو آهي، جيڪڏهن ڪيس ٻڌايو وڃي تہ فلاڻي ماڳ تي ڪنهن وقت سُني دميني درسگاهہ هئي، اُتي سنا عالم هئا، تہ انهي ماڳ تي وڃي اُتي جي ماڻهن کان معلومات حاصل ڪري اُتي جي مڪمل تاريخ ۽ معلومات لکي پڙهندڙن ۽ تحقيق ڪندڙن جي اڳيان پيش ڪري ٿو. ڊاڪٽر بلوچ صاحب ڪي جيتري سنڌ

ڌرتي ۽ سنڌ واسين سان محبت هئي، ايتري شايد ٻئي ماڻهوءَ کي هجي، هر ماڻهوءَ کي ان جي قول ۽ فعل سان سڃاتي سگهجي ٿو. ڊاڪٽر صاحب جي قول ۽ فعل ۾ مون کي تضاد نظر نه آيو. هر ماڻهوءَ ۾ خوبين سان گڏ خاميون به هونديون آهن، ليڪن ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي زندگيءَ کي خوبين ۽ خامين جي ترازيءَ ۾ جڏهن توريون ٿا ته اسان کي خوبين وارو پلڙو سرسُ نظر اچي ٿو.

ڊاڪٽر بلوچ صاحب هڪ غريب ماڻهوءَ جي گهر ۾ اک کولي ۽ پوءِ تعليم جي ميدان ۾ محنت ۽ ڪشالا ڪري ڏيساور وڃي اعليٰ ڊگري حاصل ڪيائين. ڊاڪٽر صاحب صحيح معنيٰ ۾ پنهنجو ڪئريئر سنڌ يونيورسٽيءَ جي استاد طور شروع ڪيو. اڳتي هلي، ان جو وائيس چانسيلر ٿيو. سنڌ سرڪار سنڌ يونيورسٽي غالباً مارچ 1947ع ۾ ناهي ۽ 1951ع ۾ سنڌي ادبي بورڊ ناهيو. ڊاڪٽر صاحب بورڊ جو به ميمبر مقرر ٿيو، اداري جي رٿيل سنڌي ڊڪشنري اسڪيم ۽ لوڪ ادب اسڪيم جا باضابط ڊائريڪٽر ٿيو. پر بيشمار ٻين ڪتابن جهڙوڪ: سنڌ جي تاريخ ۽ سنڌي ڪلاسيڪي شاعرن جي بياضن ۽ ديوانن کي ايڊٽ ڪرڻ جو ڪم به هٿ ۾ ڪيائين. انهن ۾ مير عبدالحسين سانگيءَ جو ڪلام، ميين شاهه عنات رضويءَ جو ڪلام ۽ خليفي نبي بخش جو ڪلام مثالي نموني ۾ ايڊٽ ڪري ڏيکاريائين[3].

ڊاڪٽر بلوچ صاحب بورڊ ۾ رڳو انهن سنڌي رسالن کي ايڊٽ ڪرڻ تي اڪتفا نه ڪئي، بلڪ ٻين ادارن جا به ڪتاب جن مان ڪن جا مهاڳ ۽ مقدما ته ڪن کي ايڊٽ ڪرڻ ۽ ڪن تي تعارفي ڪلمات لکي علم و ادب جي خدمت ڪرڻ ۾ پيش پيش رهيو آهي. مثلاً: 1970ع ۾ سنڌالاجي جي طرفان شايع ٿيل سنڌ جي مشهور عالم دين قاري سيد علي محمد شاهه (وفات 1287هه) جي لکيل ڪتاب "مُصلح المفتاح" جي مقدمي تي جا ڊاڪٽر صاحب محنت ۽ تحقيق ڪئي آهي، سا بيمثال ۽ ڏسڻ وٽان آهي. هن ڪتاب جي مقدمي ۾ ڊاڪٽر صاحب لکي ٿو ته "سنڌ جي علمي ۽ تعليمي تاريخ جي لحاظ سان هن ڪتاب "مصلح المفتاح" جي اهميت ۽ افاديت جا ٽي مکيه پهلو آهن. اول ته هي، تصنيف سنڌ ۾ علمي تحقيقي ۽ فقهي تجسس جي انهي سلسلي جي هڪ ڪڙي آهي، جيڪو ڏهين صدي هجريءَ ۾ ترخاني دؤر کان شروع ٿيئي ٿو، ٻيو ته اهم اسلامي رُڪن "نماز" جي توضيح ۽ تشريح، شرائط ۽ لوازمات بابت جملہ محققانه تصنيفات ۾ هيءَ تصنيف هڪ جامع حيثيت رکي ٿي ۽ ٽيون ته سنڌ اندر مادري زبان سنڌي، ۾ تعليم ۽ تحقيق جي تاريخ ۾ هيءُ ڪتاب هڪ خاص مقام رکي ٿو[4]. هن کان پوءِ ڊاڪٽر بلوچ صاحب پهرين مکيه پهلو "سنڌ ۾ تعليم ۽ علمي تحقيق جو سلسلو" عنوان تحت سنڌ ۾ اسلامي دؤر حڪومت جي شروعات پهرين صدي هجري جي آخري ڏاري تي انهي ۾ سلسليوار سنڌي عالمن جي تصنيفات ۽ تحقيقات جو بحث سومرن جي دؤر کان ٽالپرن جي آخري دؤر تائين سن وار مختصر ليڪن جامع ذڪر ڪيو اٿس. اهڙي طرح ٻئي عنوان "دائري جي درسگاهه" هيٺ مدرسي جو بنياد، بنيادي تعليم ان کان پوءِ اوسط ۽ اعلي تعليم جو ذڪر ڪندي لکي ٿو ته: "هن درسگاهه جو بنياد هڪ مڪتب يعني ابتدائي تعليمي اداري جي صورت ۾ پيو، قرآن شريف جو درس، حفظ ۽ قرات ان جي نصاب جا مرڪزي پهلو رهيا، يارهين صدي جي آخر کان وٺي ٻارهين صدي جي آخر تائين درسگاهه جي مرڪزي حيثيت مڪتب واري رهي. مگر انهن هڪ سؤ سالن جي عرصي ۾ هن مڪتب ابتدائي تعليم جي مکيه مقصدن يعني ته قرآن شريف جي درس، حفظ ۽ قرات کي اعليٰ معيار تي پهچايو، ايتريقدر جو روايت آهي ته حجاز ۽ عراق جي ڪن قارين پڻ تبرڪ طور هتان جي قاري حافظن کان اچي سبق ورتو."

تقريباً هڪ سؤ سالن جي ڪامياب تعليمي ڪشالي بعد هن درسگاهه ۾ ثانوي ۽ اعليٰ تعليم جو دؤر شروع ٿيو، حلقي يا دائري جي نظام جو تعلق ثانوي ۽ اعليٰ تعليمي طريقي سان آهي. سيد محمد مسعود عرف سيد محمد معصوم (وفات 1182هه) هن درسگاهه جو پهريون عالم ۽ استاد آهي، جنهن کي "صاحبِ دائره،"

"حلقي" يا "دائري" جو سرواڻ سڏيو ويو آهي، ثانوي ۽ اعليٰ تعليم جي معيار کي پڻ هن درسگاهه ۾ اوج تي پهچايو ويو. محقق لاءِ تحقيق ڪندي منتخب موضوع سان ڳنڍيل ان سان منسلڪ شين جو ذڪر ڪرڻ ضروري هوندو آهي، جيئن ته قاري کي تشنگي باقي نه رهي ۽ "ماله وماعليه" تي مڪمل سير حاصل ٿئي. ڊاڪٽر بلوچ صاحب ڪتاب "مصلح المفتاح" جي مقدمي تي ٿي مکيه مقصد زيربحث آڻڻ جو ذڪر ڪيو، ليڪن انهن سان متعلق شين جي ذڪر ڪرڻ لاءِ لازمي سجهندي دائري جي درسگاهه جي استادن جو تفصيلي ذڪر ڪري ٿو ۽ انهن جو لوح مزار تان تاريخ وفات نقل ڪري ستن استادن جي تاريخ وفات ۽ چئن استادن جي وفات جي تاريخ نه ملڻ ڪري انهن جو تعداد ڄاڻائي ٿو. آخر ۾ هن ريت لکي ٿو ته: "انهن کان سواءِ ساڳئي صفحي ۾ چار ٻيون مزارون آهن، جن تي ڪتبا لکيل نه آهن. بهرحال هن درسگاهه جا يارنهن استاد ۽ عالم هن صُفي اندر سُتل آهن[6]."

اهڙي طرح دائري جي درسگاهه جي تعمير ۽ مسجد جي تعمير جون تاريخون درسگاهه ۽ مسجد جا نقشا، دائري جي سادات ڪرام جي سلسلي نسب جو ذڪر اصل شجري تان ورتل نقشي جي صورت ۾، ڪتاب جي مصنف قاري سيد علي محمد جي حالات زندگي، مدرسي لاءِ ڪيل خدمتن جو ذڪر ۽ سندس ٻيون تصنيفون، انهي ضمن ۾ مصنف جي استاد مخدوم عبدالڪريم متعلوي جو ذڪر ۽ سندس علمي مرتبي وجاهت ۽ ڪردار کي نمايان بيان ڪرڻ وغيره. مصلح المفتاح ڪتاب جي مقدمي بابت جملہ محققانہ تصنيفات ۾ هيءَ تصنيف هڪ جامع حيثيت رکي ٿي. جي عنوان تحت ڊاڪٽر بلوچ صاحب هن ريت مختصر تمهيد ٻڌي لکي ٿو ته: "فقہ حنفي جي لحاظ سان نماز جي مسئلن بابت، سنڌي يا اڻ سنڌي ضرح، جن ڪتابن مان مدد ملي سگهي ٿي، تن مان اڪثر اسان جي مصنف جي ماخذن ۾ شامل آهن. خاص نماز جي مسئلن بابت جيڪي ڪتاب مصنف جي آڏو هئا، تن مان هڪڙا اُهي آهن جيڪي ٻاهرين عالمن جا لکيل آهن. مصنف جي ماخذن ۾ شامل آهن. خاص نماز جي مسئلن بابت جيڪي ڪتاب مصنف جي آڏو هئا، تن مان هڪڙا اُهي آهن جيڪي ٻاهرين عالمن جا لکيل آهن ۽ ٻيا اُهي آهن جيڪي سنڌي عالمن جا لکيل آهن. ٻاهرين عالمن جي تصنيفن مان هيٺيان اهم ڪتاب مصنف استعمال ڪيا آهن. منية المصلي ۽ منية المصلي جون گهڻ ۾ گهڻ پنج شرحون. جن مان ابن امير حاج جون لکيل ٻه شرحون هڪ شرح صغير ۽ ٻي ڪبير (غنية المستملي) ابراهيم ابن حلبي جي شرح منيہ، قاضي عُبيد جي شرح منيہ، ۽ علامہ صديق احمد آبادي جي شرح مُنيہ، صلواة ماچيني، صلواة مسعودي، صلواة نخشبي، تحفة الصلواة، ترغيب الصلواة في سنن الصلواة ۽ ڪفاية المصلي، (الف) نماز جي مسئلن بابت سنڌ جي عالمن جا لکيل ڪتاب. جي عنوان تحت تيرهن سنڌي عالمن جي ڪتابن جو ذڪر ڪيو آهي جن مان پنج عربي چار فارسي ۽ چار سنڌي زبان ۾ لکيل ڪتابن جو سنہ وار ذڪر ڪيو آهي. انهن مان 3 نمبر ڪتاب مفتاح الصلواة (فارسي) هيءَ، ڪتاب سنڌ جي مشهور بزرگ ۽ عالم شيخ عيسيٰ جندالله جي فرزند مخدوم فتح محمد فارسي زبان ۾ لکيو. مخدوم فتح محمد جو هيءُ ڪتاب نهايت ئي مقبول ٿيو، نماز جي مسئلن بابت هن ڪتاب کي سَند ڪري مڃيو ويو، سنڌ کان ٻاهر توڙي سنڌ ۾ هن ڪتاب جي مطالعي ۽ تحقيق ڏانهن خاص توجهه ڏنو ويو. اسان جي مصنف سيد علي محمد شاهه پنهنجي ڪتاب جو بنياد پڻ هن ڪتاب تي رکيو آهي. انهن ڪتابن مان نمبر3 کان 8 تائين اسان جي فاضل مصنف سيد علي محمد شاهه جي ماخذن ۾ شامل آهن[7]."

انهن حوالن مان مقدمه نگار جي تحقيق ۽ وسيع مطالعي جو هيٺين ريت اندازو لڳائي سگهجي ٿو.

(1) فاضل مقدمي نگار جي غير سنڌي عالمن جي تصنيفات تي گهري نظر جو پتو پوي ٿو.

(2) عربي ڪتابن ۽ انهن جي شرحن تي گهري نظر جو پُڻ پتو پوي ٿو.

(3) ڪتابن جي مصنفن جي تاريخ وفات، مدفن ۽ مسڪن تي محقق جي تحقيق.

(4) فارسي ڪتابن جا ترجما، ڪهڙن عالمن ڪيا ۽ ڪهڙين زبانن ۾ ڪيا ۽ ڪهڙن ادارن شايع ڪيا.

(5) قلمي نسخن تي نظر، ڪٿي ڪٿي آهن، ڪهڙي نوعيت ۾ آهن.

(6) سنڌي عالمن جي مختلف مسئلن تي رد، مدح وغيره.

(7) فٽ نوٽ جي حوالي سان هيٺ حاشي ۾ متن ۾ ذڪر ڪيل ڪتابن جي وڌيڪ وضاحت، اگر قلمي نسخو آهي ته ڪاتب جو نالو ۽ ڪتابت جو سن ۽ تاريخ وغيره.

(8) جيڪي ڪتاب ڇپيل نظر ۽ تحقيق مان گذريا آهن ته انهن جي ڇپائي جو سال ۽ ڇپائيندڙ اداري جو نالو وغيره.

ڊاڪٽر بلوچ صاحب جنهن ڪتاب جو مقدمو لکي ٿو ته ان سان تعلق رکڻ وارين سمورين ڳالهين کي مدِنظر رکندي انهن سمورين ڳالهين جو ذڪر پڻ وضاحت سان ڪري ٿو، مثلاً: "مصلح المفتاح" جو موضوع آهي ته هن ڪتاب جو بنياد "مفتاح الصلواة" تي رکيو ويو آهي. ته ڊاڪٽر صاحب مفتاح الصلواة جو تحقيقي مطالعو: جي نالي سان عنوان قائم ڪري لکي ٿو ته: "انهي ڪتاب تي پهرين تعليقات ۽ تصريحات مفتاح الصلواة جي مصنف شيخ فتح محمد ڪئي، جن کي "مِنهياتِ مفتاح" سڏيو ويو. اُهي منهيات پڻ سنڌ جي عالمن آڏو رهيا ۽ خود اسان جي مصنف پڻ "مصلح المفتاح" ۾ انهن جو حوالو ڏنو آهي، مفتاح الصلواة جو پهريون سنڌي ترجمو غالباً سنڌ جي هڪ عالم مخدوم انور نالي ڪيو، جنهن جو ذڪر اسان جي مصنف سيد علي محمد شاهه ڪيو آهي ۽ سندس ترجمي جو حوالو ڏنو آهي. مخدوم محمد انور بابت اسان کي سردست وڌيڪ احوال ملي نه سگهيو آهي[8]." ڊاڪٽر بلوچ صاحب هن محقق هجڻ جي حيثيت ۾ اهو چئي ڪري ته "مخدوم محمد انور بابت اسان کي سردست وڌيڪ احوال ملي نه سگهيو آهي"، پنهنجي جان ڇڏائڻ جي ڪوشش نه ڪئي آهي بلڪ وڌيڪ محنت ڪري ان جي ماڳ جي نشاندهي هن ريت ڪيائين. البت مخدوم فضل الله پاٽائي پنهنجي ڪتاب "اصلاح مصلح المفتاح" جي مهاڳ ۾ ڪيس مخدوم محمد انور لاڙائي ڪري لکيو آهي. ڊاڪٽر صاحب انهي ڳالهه کي وڌيڪ مستند ثابت ڪرڻ لاءِ ڪتاب جي حاشيي ۾ اصلي فارسي عبارت هن ريت آڻي ٿو:

"ڪتاب مفتاح الصلواة تصنيف مخدوم فتح محمد عليه الرحمة دربيان مسائل عباداتے بزبان فارسي بوده پس مخدوم محمد انورلارائي اورا برائي سهوليت مرد مان سند بزبان سندي ترجمہ نموده[9]." ڪتاب مفتاح الصلواة تصنيف مخدوم فتح محمد عليه الرحمة فارسي زبان ۾ نماز جي مسئلن بابت لکيل هو، پوءِ سنڌي ماڻهن جي سهولت لاءِ مخدوم محمد انور لاڙائي هن ڪتاب جو سنڌي زبان ۾ ترجمو ڪيو. ڊاڪٽر بلوچ صاحب "مصلح المفتاح" جي لکڻ جو سبب ڄاڻائيندي لکي ٿو ته: "مخدوم محمد انور "مفتاح الصلواة" جو لفظ بہ لفظ ترجمو ڪيو، جنهن ڪري متن ۾ مسئلن جي اختلاف ۽ تڪرار، عبارت جي ڦوالت ۽ خود ترجمي جي ڪمين بيشين سببان سنڌي خواندن کي سمجهڻ ۾ مشڪلاتون پيش ٿي آيون. اهوئي سبب هو جو سيد علي محمد شاهه "مفتاح الصلواة" کي نئين سر سنڌي ۾ ڪرڻ جو قصد ڪيو، مصنف سيد علي محمد شاهه هن ڪتاب جي مهاڳ ۾ ڄاڻايو آهي ته سندس هڪ واقفڪار درس عبدالملڪ پلي پوٽو "مفتاح الصلواة" جي مخدوم محمد انور واري سنڌي ترجمي کي گهڻي ذوق ۽ محبت سان پڙهندو هو، پر مسئلن جي اختلاف، تڪرار ۽ عبارت جي طلاوت سببان ڪيس معنيٰ سمجهڻ ۾ مونجهارو ٿيندو هو. انهيءَ ڪري سيد علي محمد شاهه کي استدعا ڪيائين ته اوهان هن سنڌي ترجمي جو اختصار ڪري ان کي آسان بنايو. تڏهن عام فائدي ۽ ثواب خاطر سيد علي محمد شاهه اصل فارسي ڪتاب "مفتاح الصلواة" جي سنڌي ترجمي جو ارادو ڪيو. اهو ڪم تاريخ 22 جمادي الثاني سنہ 1270هه/1854ع ۾ شروع ڪيائين ۽ ستن سالن جي محنت کان پوءِ چنڇر ڏينهن تاريخ 25 ربيع الثاني سنہ 1277هه ۾ ڪتاب جو پهريون جلد "مصلح المفتاح" جي نالي سان جوڙي راس ڪيائين[10]."

ڊاڪٽر بلوچ صاحب هن ڪتاب "مصلح

المفتاح“ جي افاديت بابت وڌيڪ تحقيق ۽ وضاحت ڪندي لکي ٿو تہ: ”سيد علي محمد شاھ پنهنجي علمي تحقيق ۽ تدقيق سان ”مصلح المفتاح“ کي اهڙي تہ اعليٰ معيار تي مرتب ڪيو جو هيءُ ڪتاب عالمن ۽ محققن جي استفادي جي قابل بڻجي ويو. ڪتاب جي علمي اهميت محسوس ڪندي سيد علي محمد شاھ جي همعصر عالم مخدوم فضل الله پاٽائي ان جو سنڌيءَ مان فارسي (نثر) ۾ ترجمو ڪيو.“ مخدوم فضل الله پاٽائي ڪهڙي سال هن ڪتاب جو فارسي ترجمو لکي پورو ڪيو، انهيءَ بابت ڊاڪٽر بلوچ صاحب وڌيڪ وضاحت ڪندي لکي ٿو تہ: ”مخدوم فضل الله هيءَ فارسي ترجمو سنہ 1284ھ/1864ع ۾ پورو ڪيو: جهڙي طرح هيٺين تاريخي قطعي مان ظاهر آهي:

شڪر از انعام حق نسخہ اي شد بي بدل
ترجمہ اي فارسي آمده فياض ڪل
سال تماميتش جست دلم از سروش
گفت ڪہ ”شد ترجمہ مصلح اصلاح دل[11].“
(1284ھ)

ڪتاب ”مفتاح الصلواة“ فارسيءَ جو سنڌي ترجمو مخدوم عبدالصمد ولد مخدوم حاجي محمد مقيم نورنگ ڪيو. هن هيءَ ترجمو سنڌي نظم ۾ ان جي تصحيح قاضي عبدالرحيم ساڪن ”عالمي جو ڪوٽ“ ڪئي. هيءُ ڪتاب قاضي نورمحمد ابن قاضي عبدالڪريم تاجر ڪتب بمبئي مطبع ڪريمي بمبئي مان سال 1346ھ/1927ع ۾ ڇپائي پڌرو ڪيو. مفتاح الصلواة جو سنڌي ترجمو مخدوم حاجي عبدالصمد 1288ھ/1871ع ۾ مڪمل ڪري ڇڏيو، پر جناب قاضي عبدالرحيم صاحب طرفان ان جي تصحيح ۾ وڌيڪ وقت ورتو ويو. اصل ڪتاب ڪان وڌيڪ اضافا جيڪي ترجمي ۾ موجود آهن سي بہ قاضي عبدالرحيم جا شامل ڪيل آهن[12]. ڊاڪٽر بلوچ صاحب ”مصلح المفتاح“ تي تحقيق ڪندي فقهي مسائل تي غير سنڌي عالمن جي تصنيفن سان گڏوگڏ سنڌ جي برک عالمن جي تصنيفات جي تفصيلي ذڪر ڪرڻ ڪان سواءِ سنڌ جي عالمن جي تحقيق ۽ عالمي ليول جي عالمن تي سنڌي عالمن جي رد ۽ قدح وغيره کي نهايت سهڻي اسلوب سان بيان ڪيو آهي. مثلاً: سنڌ جي عالمن هر مسئلي کي نقل ڪرڻ وقت معتبر فقهي ڪتاب اکيون بوٽي نقل نہ ڪيا، مگر هنن اُهي ناقدانہ نظر سان پيٽيا ۽ ڪن مسئلن ۾ انهيءَ پيٽ جي مدنظر هڪڙن ماخذن جي بدران ٻين تي اعتماد ڪيو ۽ پڻ پنهنجي تحقيق جي بناء تي ڪن ماخذن جي مشهور فيصلن کي رد ڪيو. مثلاً: مخدوم محمد هاشم ڪن مسئلن ۾ ”قاضيخان“، ”مفتاح“ ۽ ”امداد الفتاح“ کي پڳو، قبلي جي مسئلي ۾ مبين محمد متعلوي ”مفتاح“ ۽ ”بدايع“ کي رد ڪيو. حافظ مسعود چوٽياروي ”طحطاوي“ کي پڳو ۽ پڻ حافظ مسعودي ”نز“ ۽ ”جامع“ کان صريح مسئلو نقل ڪري پوءِ ان تي بحث ڪري ان جي خلاف دليل ڏنا آهن[13].

ڊاڪٽر بلوچ صاحب ”مصلح المفتاح، جي مقدمي جي آخر ۾ پنهنجي راءِ ڏيندي لکي ٿو تہ: ”هن ڪتاب جي تفصيلي مطالعي مان تصديق ٿئي ٿي تہ هيءَ تصنيف سنڌي زبان جي انهي اوائلي علمي، ادبي ۽ تعليمي تحريڪ جي ڪڙي آهي، جيڪا مخدوم ابوالحسن جي ڪتاب سان شروع ٿي، ۽ پوءِ خاص طرح مخدوم ضياءالدين، مخدوم محمد هاشم، مخدوم عبدالله ۽ مخدوم عبدالرحيم گرهوڙي، جي عالمانہ تصنيفن ذريعي وڌي وڻ ٿي. هيءَ ڪارنامو انهي شاندار درخت جو ثمر آهي. مجموعي طور سان هيءَ ڪتاب مصلح المفتاح مصنف سيد علي محمد شاھ توڙي سنڌ جي ٻين همعصر يا اڳين عالمن ۽ فقيهن جي تصنيفن ۽ تحريرن، فقهي فتوائن ۽ علمي فيصلن بابت معلومات لاءِ هڪ قيمتي دفتر آهي. ازانسواءِ سنڌ ۾ علمي تحقيق ۽ تعليمي تاريخ جي مطالعي لاءِ پڻ هڪ نهايت اهم ماخذ جي حيثيت رکي ٿو[14].“

ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي هن تحقيقي مقدمي پڙهڻ مان هڪ پڙهندڙ ۽ محقق کي ائين محسوس ٿي رهيو آهي تہ جڻ ڪو هيءَ پي ايڇ ڊي جو مقالو هجي. اهڙي طرح ڊاڪٽر بلوچ صاحب غير سرڪاري ادارن جي طرفان جن شايع ٿيل ڪتابن جا مقدما لکيا آهن، انهن مان جمعيت علماء سڪندريہ درگاھ شريف پير جو ڳوٺ ضلع خيرپورميرس طرفان هيٺ ذڪر ڪيل

ٽن ڪتابن جا مقدما نهايت تحقيقي ۽ جامع لکيا آهن:
(1) خزانة المعرفت ملفوظات حضرت پير سيد صبغة الله شاهه اول
(2) ڪلامِ اصغر (سنڌي شاعري) حضرت پير سيد علي گوهر شاهه (اول)
(3) ديوانِ مسڪين، فارسي، از حضرت پير سيد حزب الله شاهه "مسڪين"

خليفو عبدالحئي جوڻيجو ميموريل ڪميٽي عمرڪوٽ جي طرفان 2010ع ۾ شايع ٿيل "عبدي جو رسالو" جنهن جي ترتيب ۽ تحقيق لياقت جوڻيجي صاحب ڪئي آهي، پر هن ڪتاب جو به مقدمو ڊاڪٽر بلوچ صاحب لکيو آهي. هيءَ مقدمو ڊاڪٽر صاحب پنهنجي وفات کان صرف هڪ سال ۽ چند ڏينهن اڳ ۾ لکيو آهي. ڊاڪٽر صاحب جي اها عمر لکڻ ۽ تحقيق ڪرڻ جي نه هئي، ليڪن علم و ادب جي هن شيدائي قلم ۽ ڪتاب سان توڙ نڀايو.

اهڙي ريت ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي زندگي جي بلڪل آخري ايامن ۾ غيرسرڪاري اداري يعني خر هسٽاريڪل سوسائٽي سانگهڙ سنڌ طرفان ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي لکيل مهاڳ سان جيڪو ڪتاب شايع ٿيو آهي اهو "خليفي غلام نبي جو ڪلام" آهي. الغرض ته بلوچ صاحب تقريباً اڌ صدي سنڌ جي عالمن، شاعرن ۽ سگهڙن تي ايڏي ته محنت ۽ جانفشاني سان ڪم ڪيو آهي، جو اڪثر و بيشتر عالمن ۽ شاعرن جي جمڻ ۽ وفات جون تاريخون به ڪيس ازبر ٿي ويون هيون.

2009ع ڌاري آءٌ ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي خدمت ۾ "ديوانِ سعيد" تي "به اکر" لکرائڻ لاءِ حاضر ٿيس، بلوچ صاحب مختصر گفتگو ڪندي چيو ته ادا حافظ صاحب! تو هيءَ وڏو ڪم ڪيو آهي، حضرت خواجه محمد سعيد ته فارسي جو قادرالڪلام شاعر هو، اهو چئي پوءِ "ديوانِ سعيد" جي اصل بوڪ (مسودي) تي هن ريت لکيائين:

"خواجه صاحب کي فارسي زبان تي پوري دسترس هئي، پاڻ قطع تاريخ چوڻ جا وڏا ماهر هئا، پاڻ ڪيترن ئي بزرگن ۽ عارفن جي وصال تي قطع تاريخ چيا اٿن. خاص طور تي پنهنجي والد بزرگ حضرت خواجه محمد حسن رحمة الله عليه جي وصال تي مختلف ترڪيبن سان قطع تاريخ چيا اٿن ۽ مشهور درويش ۽ پلاري خواجه عبدالرحمن سرهندي جي وفات جو فارسيءَ ۾ قطعو پڻ لکيائين ۽ ايڏي قابليت سان لکيائين جو هر سٽ مان ابجد جي حساب موجب خواجه عبدالرحمن جو سال وفات (1335هه) توڙي سال ولادت (1244هه) نڪرن ٿا[15]." اسان جي سنڌ سگهوري يقيناً ڪيترن ئي املهه انسانن کي جنم ڏنو ۽ پنهنجي پيار پري جهوليءَ ۾ پاليو، پر ڊاڪٽر بلوچ جهڙو عظيم اديب ۽ محقق نه سنڌ اڳتي ڏنو نه پوءِ.

واڪا ڪندي ووءِ، صديون تولڻ سنڌڙي.

حضرت "مسڪين" رحمة الله عليه جي چوٽي ته بلبل اڏامي ويئي هاڻي مسڪين آهون ۽ دانهون ڪندو رهي ٿو.

گل زگلشن رفت و بلبل مُرد گمشد باغبان
مي ڪند آه و فغان "مسڪين" برائے عندليب[16].

حوالاءِ وادارا

(1) ماهوار نئين زندگي ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ نمبر، ص 71
(2) ايضاً " " ص 7
(3) ايضاً " " ص 20
(4) مصلح المفتاح " ص 1
(5) ايضاً " " ص 10-11
(6) ايضاً " " ص 10
(7) ايضاً " " ص 23 کان 29
(8) ايضاً " " ص 30
(9) ايضاً " " ايضاً در حاشيہ
(10) ايضاً " " ص 31
(11) ايضاً " " ص 32-33
(12) سنڌ ۾ فقهي تحقيق جو ارتقاء، ص 125-127
(13) مصلح المفتاح، ص 35-36
(14) ايضاً " " ص 37-42
(15) ديوانِ سعيد، ص ٧
(16) ديوانِ مسڪين، ص 90

مرتب: عنايت الله زنگيجو
مصنف: ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ

رهاڻ هيرن کاڻ

(سنڌ جي ثقافتي ۽ سماجي تاريخ)

تبصرو

[ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ خادم العلم سڏائيندو هو ۽ حقيقت ۾ هو بہ فنا في العلم جي منزل جو صاحب، علم لاءِ پيدا ٿيو ۽ مرڻ گهڙيءَ تائين علم سان نينهن نڀايائين. ٻي ڳالهہ تہ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ سنڌ جي عشق ۾ گرفتار هو. لطيف سائين جو بيت آهي تہ:

اچي عزرائيل، ستي جاڳائي سسئي،
ٿي دوڙائي دليل تہ پنهون ماٺهو موڪليو.

سو سائين جيڪا بہ ڳالهہ نڪرندي هئي تہ ڊاڪٽر بلوچ ان مان سنڌ جي ساراهہ، سنڌ جي سونهن ۽ سُڌ جي سُرهاڻ جو پهلو ڪوڻي ڪيندو هو. آءٌ تہ ڀانيان ٿو تہ ڊاڪٽر بلوچ قدرت جي طرفان انمول تحفي طور سنڌ کي عطا ٿيو هو.

چار سال کن اڳ جي ڳالهہ آهي، ڊاڪٽر بلوچ صاحب چيو تہ دل چڪي ڪاڏي آهي تہ پنهنجي دل گهرئي دوست محمد اسماعيل خان نون جي ڪکن تان آخري ڦيرو ڪري اچان. انهي سفر ۾ مهرباني ڪري مون کي بہ سان وٺي هليو. نون صاحب جو ڳوٺ نوهڻو مٺي تعلقي ۾ آهي. نون صاحب مرحوم جي تربت تي فاتحہ پڙهي سين. مرحوم و مغفور ڊاڪٽر صاحب مرحوم نون صاحب جي پٽن ۽ پوٽن سان ڏاڍي پيار ۽ پاٻوهہ سان مليو. هڪ رسالي ۾ نون صاحب مرحوم بابت پنهنجو لکيل تازو مضمون کين پڙهي ٻڌايائين. سيني ۾ دعائن جا تحفا ورهائي. اسين ڏينهڪ حيدرآباد موٽي آياسون. موٽندي مون ڊاڪٽر صاحب جن کان پڇيو تہ اوهان ڏاڍا ڪشالا ڪڍي، ڏونگر ڏوري، پُرخطر پنڌ پيچرا ۽ لڪ لتاڙي سڄي سنڌ جو سير ڪهڙي مقصد لاءِ ڪيو. جواب ۾ مون کي فارسيءَ جو هيءُ شعر ٻڌايائون تہ:

شنيدم زدانا ڪ دانش بسي است
ولڪن پراگندہ يا هر ڪسي است

ترجمو: "دانائن کان ٻڌو اٿم تہ هن جهان ۾ دانش (عقلمندي) تمام گهڻي پکڙي پيئي آهي. پر اها مختلف هنڌن تي، مختلف ماڻهن ۾ ورهايل آهي."

آءٌ سمجهي ويس تہ ڊاڪٽر صاحب چئي رهيو هو تہ علم ۽ دانش مندي ڪنهن هڪڙي ماڻهو کي ڪاڏ ڏني ويئي آهي. قدرت جي صاحب اها نعمت پنهنجن جدا جدا ٻانهن کي ورهائي ڏني آهي. ٻيو تہ اها هڪ هنڌ پيل ڪانهي، ٽڙي پکڙي پيئي آهي، ان کي ميڙي چونڊي گڏ ڪرڻ لاءِ اهي ڪشالا ڪييا اٿم. مرتب]

'رهاڻ هيرن کاڻ' نالي ڪتاب جا ڏهہ جلد شايع ٿيا آهن. هر ڪتاب ۾ هيرا ۽ موتي جهوليون ڀري ورهايا ويا آهن. ڊاڪٽر صاحب ان بابت لکي ٿو:

"هي 'رهاڻ هيرن کاڻ' آهي. پنجاهن سالن واري دور (1980-2000ع) ۾ سنڌ جي سڄڻن ۽ سگهڙن سان ڳوٺن، شهرن، واهڻن ۽ وستين ۾ رس رهاڻيون ٿيون. جن جو هيءُ مواد يادگار آهي. هن ذخيري ۾ شامل ڳالهيون سڀ نيون آهن، ۽ گهڻيون سڀ نہ اڳ لکيل آهن ۽ نہ ڇپيل. هنن ڳالهين کي رهاڻ واري رنگ ۾ بيان ڪيو ويو آهي ۽ پڙهندڙن کي مخاطب ٿي ڳالهايو ويو آهي. ڳالهہ مان ڳالهہ نڪرندي ۽ پڙهندڙ کي ڪيئي ڳالهيون ٻڌايون وينديون ۽ ڪيئي نيون معنائون وهجايون وينديون.

رهاڻ هيرن کاڻ (جلد پهريون):

'رهاڻ هيرن کاڻ' ڪتاب جو پهريون جلد 185 صفحن تي مشتمل آهي، جيڪو سگهڙ عبدالرحمان مهيسر، ڳوٺ رفيق مهيسر، ضلعي خيرپور ميرس مان ڇپائي پڌرو ڪيو آهي. هن ڪتاب ۾ مصنف جي پُر مغز مهاڳ کان پوءِ هيٺين عنوانن تي طبع آزمائي ڪئي ويئي آهي.

1. پنهنجي سمجهہ جي پيماني کي ڪشادو ڪر
2. سک سکي ٿي سک کي
3. سنڌ جي جدا جدا ڀاڱن جا مقامي نالا
4. ڏاتار ۽ منگتا
5. سنڌ جي تاريخ
6. سنگهارن جا سانگ
7. سنڌي ٻولي
8. سنڌ جون مانائتيون مايون

9. ڏهسنامو ۽ دانائيءَ جا بيت
10. جهر جهنگ غزل
11. جواني
12. سگهڙ، شاعر ۽ قصا
13. سورهيہ ۽ سورهيائي
14. قافيون ۽ سنڌ جو ڳائڻ
15. ظرافت، خوش طبعي، چرچا
16. سنڌ جي پهلواني مَلهه
17. ڪڇهري بدين

وجود باري تعاليٰ جو اقرار ۽ اظهار:

هن مضمون ۾ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، "پنهنجي سمجهه جي پيماني کي ڪشادو ڪر" جي عنوان سان باري تعاليٰ جي وجود جي اقرار ۽ اظهار بابت فرمائي ٿو:

"مؤمن بنجڻ لاءِ ايمان جو اقرار ڪافي آهي. پر مسلم بنجڻ لاءِ قانون فطرت مطابق عمل ڪري، تسليم واري درجي تي پهچڻو آهي.

"اي ايمان وارؤ: الله کان ڊڄو جيئن ڪانئس ڊڄڻ جو حق آهي ۽ مرندي دم تائين اسلام جي احڪامن جي پيروي ڪندا رهجو."

قرآني آيت انهيءَ حقيقت کي روشن ڪري ٿي تہ خدا ڪائنات جو خالق آهي. ۽ خدا کي مڃڻو آهي. خدا جي حڪمن جي پيروي ڪرڻ معنيٰ فاطر السمٰوات والارض جي قانون فطرت مطابق عمل ڪرڻ. اهو قانون فطرت زندگيءَ جي هر شعبي ۽ ڪائنات جي هر منظر ۾ ڪار فرما آهي.

فنا في الله ۽ بقا الله جي صحيح منزل اهائي آهي. ٿوري سمجهه وارو انسان ڪنهن وقت چوي ٿو: "خدا کي ڏسان، خدا سان ملان ڪوشش ڪئي اٿم، مگر خدا سمجهه ۾ نٿو اچي، حقيقت جي آڏو حجاب ۽ پردا آهن. نبي ﷺ شين جي حقيقت کي سمجهڻ لاءِ دعا گهري (اللهم ارني حقائق الاشياء ڪماهي) ترجمو: "اي الله! مون کي شين جي اصل حقيقت ڏيکار." جيڪي پنهنجي ننڍڙي عقل تي عاشق آهن ۽ جن جي سوچ سمجهه جو ٿانءُ، ايترو سوڙهو آهي، جو ڪين پنهنجا ذاتي معاملا بہ سمجهه ۾ نٿا اچن، سي ڪائنات جي خالق کي ڪٿان سمجهندا؟

مرحوم ڊاڪٽر ضياء الدين شيخ حيدرآباد ۾ ٻڌايو تہ هو مخدوم بصرالدين سيوهاڻي وٽ ويو ۽ چيائين تہ "خدا سمجهه ۾ نٿو اچي" مخدوم صاحب ٻڌي چيس 'هيءُ پيالو وٺ، ان ۾ اڌ سير پاڻي ڪٽي آءِ. ضياء الدين پيالو پري ٺمٺار ڪري آيو. مخدوم صاحب چيس تہ چريا! مون توکي چيو تہ اڌ سير پاڻي جو ڪٽي آءُ. هيءُ اڌ سير آهي؟

ضياء الدين چيو: "سائين! انهي پيالي ۾ تہ ايترو ئي پوندو." مخدوم صاحب چيو تہ اها ڳالهہ سمجهين ٿو، باقي ايترو نٿو سمجهين تہ تنهنجي سمجهہ جو پيمانو تمام ننڍو آهي. انهيءَ ۾ فاطر السمٰوات والارض جو تخيل ڪيئن سمائيندو! "بابا وڃي پنهنجي سمجهہ جي پيماني کي ڪشادو ڪر".

مخدوم بصر الدين پنهنجي وقت جو وڏو حڪيم ۽ صوفي هو. انگريزيءَ ۾ پڻ تعليم ورتائين.

سنڌ جي اندروني پاڳن جا مقامي نالا:

مانائتو مصنف لکي ٿو تہ:

"اي سڄڻ اچ تہ سنڌ جي اندروني پاڳن جو سير ڪريون ۽ انهن جي مقامي نالن کي سمجهون. اهي نالا جدا جدا معنائن وارا آهن. ڪي جغرافيائي ماحول مطابق، ڪي بياباني اهڃاڻن مطابق، ڪي پاڻي جي وهڪ بيهڪ مطابق تہ ڪي قومن جي قبيلن جي نالن مطابق آهن.

وڏن پاڳن جا نالا جيڪي وڌيڪ مشهور آهن، سي آهن سِرو، وچولو، لاڙ، ڪاڇو ۽ ٿر. سرو يعني سنڌ جو سِر. اهو آڳُني دور کان وني سکر بکر کان اتر طرف سبي، ديري غازي خان، خانپور ۽ رحيم يار خان وارو ڀاڱو هو. اتي جا رهاڪو سرائي (سري وارا) سڏبا هئا. جيئن لاڙ وارا لاڙي سڏجن. ڪلهوڙا ۽ ٽالپر اصل سنڌ جي سري جا هئا، انهيءَ ڪري 'سرائي' سڏجڻ لڳا. خاص طرح ڪلهوڙن حڪمرانن ۽ سندن ڪار دارن تي اهو نالو پيو. سکر کان حيدرآباد تائين 'وچولو' ڀاڱو هو ۽ ان کان هيٺ ڏکڻ طرف 'لاڙ' يعني زمين جي سطح جي لحاظ سان، سنڌ جو سمنڊ ڏانهن لڙيل ڀاڱو. اولهہ طرف جبل سان لاڳو ملڪ 'ڪاڇو' سڏيو ويو يعني 'جبل جي

ڪڇ' وارو، اوڀر طرف وارو ڀاڱو 'ٿر' سڏيو ويو. جيئن ڪير ڪاڙهجي ۽ مٿان ٿر بڻجي، تيئن انهي رنگ رونق جي لحاظ سان واري ۽ پٿن واري اچي اڦريل سطح کي ٿر سڏيو ويو. ڪي نالا پٽرائين ريتيءَ واري زمين جي لحاظ سان جيئن تہ روهڙي (روهڙن پٽرن واري)، ريتي (ريت واري)، سنگرار (پٽرن واري)، جبلن سان لاڳو، دامن ۾ ننڍڙين پٽرين سان پکڙيل لهواري سطح کي ساڪراڻ چئبو.

ٿرپارڪر جي طبعي ڀاڱن جا جدا جدا نالا آهن: 1. پارڪر بارهن ڪوهن ۾، سنئون پٽ ڪٿي ڪٿي جبل. پارڪر جو وچ ننگر شهر آهي. 2. سامروٽي. مٺي ۽ ڏيپلي تعلقن جو وچ. 3. وٽ. اسلام ڪوٽ کان ڏکڻ رڻ جي يا ڪنڌيءَ وٽ جتي بلالاٽي ۽ وسائي پوٽا رهن. 4 ڇاڇري تعلقي جو اپرنديون ڀاڱو. 5. ڍٽ، ڍاٽ. مٺي کان اوڀر سڄو تعلقو ۽ ڇاڇري تعلقي جو اولهہ ۽ عمرڪوٽ تعلقي جو ڏکڻ. 6. ڪانڌ يا ڪاوڙ. ڳيڙي کان اوڀر ۽ ڏکڻ وارو ڀاڱو. ڍٽ وارن جي ٻولي 'ڍاٽڪي' آهي، جنهن جو بنياد مارواڙي ٻولي آهي. پر سنڌي جو بہ ان تي اڳاٽو اثر آهي. پارڪر جي ٻوليءَ تي گجراتيءَ جو اثر آهي، جيڪو گهٽو گهٽجي ويو آهي. 7. 'ڪنٺو' تعلقي ڇاڇري ۾ تڙ احمد کان وٺي ننگر پارڪر ۾ تعلقي ۾ شامل تائين ڪنٺي ۾ درس ۽ راڄڙ سڀ سنڌي ڪن، سما ۽ چنا سنڌي ۾ مارواڙي گڏين، باقي راهوما، سميجا، جوٽيجا، مگريا ۽ هگورجا ڍاٽڪي ڪن."

ڏاتار ۽ منگتا:

فاضل مصنف لکي ٿو تہ:

"سنڌ ۾ وڏا سخي ۽ ڏاتار ٿيا، جن جون ڳالهيون اڄ تائين پيون ڳائجن، پيسو ڏيڻ ڏکيو آهي، پر اوائلي دور جي سمن ڄامن، منگتن ۽ مڱڻهارن کي دل کولي دان ڏنا ۽ هنن سندن سخا کي ڳاتو، جنهنڪري هنن جو وڏو نالو ٿيو ۽ آخرڪار منگتن جي ڪيل ساراهن سببان ملڪ ۾ سندن مشهوري ۽ عام مقبوليت وڌي، تان جو ڪين (سمن کي) سنڌ جي بادشاهي ملي. هنن نقد ناڻو سون رُپو ڏنو ۽ گهڻي ۾ گهڻو ڏنو ۽ ڏاتار ٿيا. جملي ۾ ڏهہ ڏاتار سيني ۾ وڏا ڏيا، پر جدا جدا روايتن ۾ انهن جي نالن ۾ فرق آهي. سيني بيانن کي پيش سان هينئين ڏهن ڏاتارن تي وڌيڪ اتفاق ٿئي ٿو. 1. وڪيو ڏاتار 2. ڄکرو ڄامڻاٽي 3. ڄام ڪرن 4. راءِ ڏياچ 5. راڻو هوٿياڻي 6. ڄام انڙ 7. سپڙ چوٽاڻي 8. ڄام لاکو 9. ڄام اوٺو ڄکراڻي 10. ڦٽند ٿڏياڻي.

سنڌ سخا جو گهر آهي. مهمان جي آڌرڀاءُ ۽ خدمت وڏو وڙ آهي. اڳاٽي دور ۾ جيڪي سخي ڏان ڏيندا هئا. يعني مال خزانا ڏيندا هئا، سي ڏاتار جي لقب سان مشهور ٿيا. بلوچن جهر جهنگ ۾ پنهنجي حال سارو، ويل سويل ماني ڪارائي ۽ آئي جي وڏي آڌر ڀاءُ ڪئي. هُن پوئين ويجهي دور ۾ ڪنهن سگهڙ چيو تہ:

ڏهہ ڏاتار اڳي هئا، ڪارهون ڪانيو ڄام ماني
ڪٽي مٿي ڪيو، يارهون بروچ خان ڪلجڳ
۾ پيدا ٿيو سخي شادي خان.

ڪانيو ڄام يعني وڏو ڪانيو ڄام شورو، راقم وڏيري سائينداد شوري مرحوم کي ڏٺو، جيڪو هڪ وڏو سخي ۽ علم جوقدردان هو. 1920ع ڌاري مسلمان شاگردن لاءِ ڪو انگريزي اسڪول ڪونہ هو. پٽوري ۾ پنهنجي زمين ڏنائين، جو انگريزي مڊل اسڪول قائم ٿيو، جيڪو پوءِ مدرسہ هاءِ اسڪول ميرپور خاص طور مشهور ٿيو. مال ملڪيت ڏيڻ واري سنڌ جي ڄامن جي روايت هئي. 'بروچ' خان يعني شادي خان لُنڊ مالوند ماڻهو هو ۽ ايندي ويندي کي ماني کارايائين. پوءِ ڪنهن غريب جي مدد ۾ واهر ۾ ويو ۽ شهيد ٿيو ۽ شادي شهيد جي نالي سان مشهور ٿيو. خيرپور ضلعي ۾ جبل لڳ سندس مزار آهي ۽ اهوئي جبل ئي 'شادي شهيد وارو جبل' سڏجي. سندس شهادت جي تاريخ 27 محرم جمعي جو ڏينهن سن 1233هہ آهي.

سنڌ جون مانائتيون مايون:

فاضل مصنف هن مضمون ۾ سنڌ جي قابلِ قدر ۽ احترام لائق عورتن جو ذڪر ڪيو آهي. جن مان مائي سبحاني شنبائڻ، مائي ڏاٽو ڏاريجاڻي، مائي مريم پنيري، مائي صابل مهرائڻ، مائي پرائي لغارڻ، مائي فاطمہ موچياڻي ۽ مائي سليمت هاليپوٽيءَ جو خصوصي ذڪر ڪيو اٿس. مائي سليمت هاليپوٽي مال جي علاج جي ماهر هئي. هت سندس ذڪر ڪجي ٿو:

ڊاڪٽر صاحب، لکي ٿو تہ:

"30 سيپٽمبر 1976ع تي محترم محمد حسن رند جي دعوت تي تڙ احمد ۾ وڏي ڪچهري ٿي ۽ مائي مهرباني ڪري اتي آئي. صبح جو ماڻهو بيمار جانور وٺي آيا. هڪ بيمار اٺ جنهن کي ڏسي پڇيائين ته اٺ جهنگ ۾ رهجي ويو هو ڇا؟ مالڪ چيو ته هائو. مائي چيو اٺ کي سيءُ لڳو آهي. اٺ جو مغز جهليل آهي. اٺ کي وهاريائون ۽ گوڏي تي لت ڏيئي جهليائون. مائي هڪ تيز چاقو سان اٺ جي ڪن کي هيٺيان چير ڏنو ته ڪارو رت ڦوهارو ڪري نڪتو ۽ اٺ ساهه پٽيو ۽ ڪنڌ ورايو. پوءِ مائي وڪر لکايا ۽ سمجهايو ته اٺ کي ڏڪ ڏين. ٻيو هڪ شاهه هو، جيڪو پلو گهوڙو وٺي آيو. مائي سليمت چيو ته واڳ وٺي گهوڙي کي ڦيراءِ ٻن ٽن ڦيرن کان پوءِ شاهه کي ٻڌايائين ته گهوڙي کي هيءُ مرض آهي ۽ علاج لکايائين. پر ائين به چيائين ته هي گهوڙو اڳ به مون وٽ انهي ساڳئي سبب جي ڪري آيل آهي. شاهه چيو ته برابر ائين آهي.

مائي سليمت کي چاچي مهراڻ کان مال جي علاج جو علم مليو. پنهنجي ڄاڻ بابت چيائين ته مون کي اٺ ۽ گهوڙي جي گهڻي خبر ٿي پوي باقي ڳئون ۽ مينهن جي ايتري خبر نٿي پوي. ٽي ڀيرا علاج ڪريان ٿي ته لڳي ٿو اٺ ۽ گهوڙي لاءِ مون کي ڄڻ پسڻ ٿو پوي ته هي بيماري آهي ۽ هي علاج ڪجي. سال ۾ چاليهه ڏينهن صلوات پڙهندي آهيان، صلوات جي برڪت آهي.

مائي سليمت وڌيڪ چيو ته: هڪ گهوڙي کي نڙيءَ ۾ ڪٽڪ جو ڪانو ڦاٿو ۽ ڪو علاج ڪونه پيو ٿئي. پوءِ گهوڙو مون وٽ وٺي آيا. مون ڪپڙو گهرايو ۽ گهوڙي کي سخت گهٽو ڏياريو، جنهن تي گهوڙي ڪنگهيو ته ڪانو ٻاهر نڪري آيو. هڪ بيمار اٺ آندائون، مون جاچي تپاسي ڏٺو ته پاسرين هيٺان ڳوڙهو نظر آيو. زور ڏيئي ڏٺم ته سمجهيم ته ڪا سخت شيءِ آهي. مٿان وڍيم ته لوهي شيءِ نظر آئي. چقمق گهرائي اڌو ڏنم ته لوهو سوئو نڪري آيو. پوءِ مالڪن ٻڌايو ته: اٺ کي تاڙ هنيوسون ته سوئو ڳيهي ويو هو. اسان پاڻيو ته ڪٽي ڪري ويو آهي.

هن ڳوٺ (تڙ احمد) جو اٺ مون وٽ آندائون. مون ڏسي مالڪ کي چيو ته: تو اٺ تي لوڻ لڏيو آهي. جنهن جي گرمي اٺ کي ساڙي ڇڏيو آهي. هيءُ ڪين بچندو. قبول ڪيائين ته برابر لوڻ لڏيو اٿم."

رهاڻ هيرن ڪاڻ (جلد ٻيون)

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي ڪتاب رهاڻ هيرن ڪاڻ جو (ٻيون جلد) 174 صفحن تي مشتمل آهي، جيڪو نيوفيلڊس پبليڪيشن، ٽنڊي ولي محمد مان ڇپائي پڌرو ڪيو آهي. فاضل مصنف جي مهاڳ کان سواءِ هي جلد هيٺين عنوانن تي مشتمل آهي:

1. سنڌي لفظ ڪچهري
2. تاريخ
3. سامراجي حڪومت خلاف سنڌ جو، خلافت تحريڪ ۾ ڀرپور حصو
4. سدا حيات سورهيه صبغت الله شاهه
5. زمانو بدلجي ويو
6. وياسي وينجهار
7. سنڌي ٻولي
8. سنڌ جي اوڀڙ (نباتات) جو مطالعو
9. ڏٿ ۽ ڏوٿي
10. ٽڪر- ٿر- ڳهاڙ واري واٽ
11. سنڌ جون رانديون
12. ڳالهيون ملهه ۽ ملهن جون
13. عوامي فيلسوف
14. واسينگ نانگ جي مڻ
15. هي جڳ بازيگر جي بازي
16. سنڌ جون مانائتيون مايون
17. سنڌ جي لوهارن جي ڪاريگري
18. مقامات سنڌي
19. گول لاٺون چورس چڱهه
20. مندن جي موٽ ۽ سک وارن جون سارون
21. ڪچهري ناڙي

گول لاٺون چورس چڱهه (جاحظ جي ياد ۾)

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو هيءُ مضمون بلڪل انوکو ۽ منفرد آهي. جاحظ بغداد جو مشهور عالم، علم ادب جي عمارت جو باني مباني، نثر نويس

۽ علم ڪلام جو ماهر هو. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ان جي بيان سان پنهنجي مضمون جي ابتدا ڪئي آهي، مگر هر دؤر ۾ عالمن کي ڏک ڏيندڙ، ساڙ ۽ حسد ڪندڙ، عالمن جو قد گهٽائي، پنهنجو قد وڌائي پيش ڪندڙ خود پسند احمقن جي ڪمي نہ رهي آهي، جاحظ سان بہ ائين ٿيو، ۽ هن انهن احمقن جي لاڪ لاهڻ لاءِ "چورس ۽ گولائي" جي عنوان سان هڪ رسالو لکيو. ڊاڪٽر صاحب جو هيءُ مضمون انهي رنگ ۾ رڱيل آهي، جنهن ۾ مقامي ماحول جو رنگ پريو ويو آهي. هن تحرير ۾ ڊاڪٽر صاحب اسان جي علمي ماحول جي جامڙن، پاڻ ڀڏائيندڙ، منگهرن، حاسدن ۽ علم جي دعويدارن جا چوڏا لاٿا آهن ۽ انهن کي پنهنجي اوقات ياد ڏياري اٿس. ڊاڪٽر صاحب فرمائي ٿو مضمون جي سٽاءَ ۾ جيتوڻيڪ جاحظ وارو رنگ اختيار ڪيو ويو آهي، مگر موضوع جي قالب ۾ پنهنجي مقامي ماحول جو رنگ پريو ويو آهي. جيئن هن کان اڳ هو، تيئن هن دور ۾ پڻ.

'عالم آءٌ سان پريو ٿو پير ڪري'

سيڪو پائين ٿو تہ جيڪي آهيان آءٌ آهيان مون کان وڌيڪ بيو ڪير! جيڪي آءٌ چوان ٿو سوئي صحيح آهي ٻئي کي خبر ڪهڙي ۽ بيو جاڻي سو ڪير! بيا سڀ ماسا تولا آهن ۽ فقط آءٌ سير جو سوا سير!

جڏهن آءٌ ڳالهايان ٿو تہ بيو سڀ مون کي ٻڌن، بيو ڳالهائي، سو ٿئي ڪير! پنهنجي وقت ۾ اسان ڏٺو تہ هر اڌ پڙهيي پاڻ کي عقل جو وير ڪري پئي ڄاتو. ڪنهن نہ ائين ڪونہ پانيو تہ ڪو آءٌ نٿو ڄاڻان ۽ ٻئي کان پڇان. يا منهنجي ڄاڻ محدود آهي ۽ ڪنهن ٻئي کان سکان! اسان پنهنجي ذاتي تجربي مان اهو پرايو تہ پڇڻ کان سواءِ پروڙڻ مشڪل آهي. انهي ڪري اسان عالمن آڏو تہ سدائين سر جهڪايو پر ڀهراڙيءَ جي ڳوٺاڻن سان ڪچهريون ڪندي پڻ محسوس ڪيو تہ هو جيتوڻيڪ اڻ پڙهيل آهن، تہ بہ اڻ ڄاڻ ناهن ۽ غريب آهن تہ بہ ڳڻ وارا آهن. اسان چاهيو تہ ڪانئن سکون ۽ پرايون پر اها سگهي سڌ تڏهن پوري ٿي جڏهن اسان جي من مڃيو تہ هو جيڪي ڄاڻن ٿا، سو اسين نٿا ڄاڻون. جڏهن اسان پاڻ کي اڻ ڄاڻي ڪري ڄاتو، تڏهن انهن سگهڙن کان ڪجهہ پرايو.

پر اسان جو هڪ دوست آهي جيڪو پنهنجي علم جو ايترو تہ قائل آهي، جو عالمن کي بہ جاهل ڪري پائين. 'آءٌ' جو وظيفو ڪمايل اٿس. باقي 'تون' ۽ 'هو' جاڻي ئي ڪونہ. جي ڪجهہ چئوس تہ چڙي جي ڪجهہ وهجايوس تہ وڙهي. سندس زور رنج ضبع کان لاچار ٿي، ساٿس منهان منهن ڳالهائڻ بدران لڪ ۾ مخاطب ٿيا آهيون ڪيس پنهنجي سونهن ۽ عقل تي پڻ ناز آهي ۽ اسان بہ ڪيس دل کولي داد ڏنو آهي. اسان سندس سونهن ۽ صورت کي ڪماحقه ساراهيو آهي ۽ پڻ سندس علم ۽ عقل کي جيئن جو تيئن واکاڻيو آهي. البت ان سان گڏوگڏ ڪيس ريجهائي پريئي، ويهي ڪانئس ڪي سولڙا سوال پڇيا آهن تہ من ڪيس محسوس ٿئي تہ علم وسيع آهي ۽ سندس ڄاڻ محدود! من ائين سوچي ۽ سمجهي تہ هن جڳ ۾ رڳو 'آءٌ' ۽ 'مان' ڪونہ آهيان پر مان کان ٻاهر ڪجهہ بيو بہ آهي. جيڪڏهن ايترو سمجهيائين تہ پوءِ جڻ اسان جو هيءُ قلمي ڪشالو سجايو ٿيو ۽ پورهيو ساب پيو!

گول لاٿون چورس چڱهم:

چون ٿا تہ هاڻي ڪاڻي سندس ڏاڏو بزرگوار مستطيل هو ۽ سندس والد ماجد چوڪنبو چوراس: پر جيئي شال پاڻ پنهنجي سرگول مول آهي. جنهن ڪري شان ۽ شبيهہ توڙي لڪڻين آريڪڻين پنهنجن وڏن سان نٿو پڇي. البت خودي ۽ خود اعتماديءَ جي ڪيس ڌوڻي ذات مليل آهي. جنهن ڪري نڪو سونهن ۽ صورت ۾ پنهنجو مٽ سمجهي تہ نڪو علم ۽ عقل ۾ ڪنهن کي پاڻ کان وڌ ڄاڻي. بلڪل پورو يقين اٿس تہ پاڻ ئي عقل ڪل آهي. باقي ٻي سڄي مخلوق جز ۾ آهي. انهيءَ ڪري ئي هو هر مسئلي ۾ پنهنجي راءِ کي ٻين کان بالاتر پائين ٿو بلڪ انهيءَ کي قطعي ۽ آخري سمجهي ٿو. ڪيس ٻين جي راءِ سان نہ فقط اختلاف آهي، پر ٻين جي راءِ تي هر وقت اعتراض آهي.

سندس چوڻ آهي تہ شمس العلماء يعني 'عالمن جا سج' گهڻا ٿي ٿيا، پر اها منزل ڪا ايڏي وڏي ڪانهي. ڪنهن سڄڻ چيس تہ پر تون هن پوتر ڌرتيءَ جو سج آهين! جواب ڏنائين تہ 'پليو آهين'. چئو تہ سڄي نظام

شمسيءَ جو محور ۽ مرڪز آهين! ڪيس انهي مسئلي سان ماڳهين دلچسپي ڪانهي ته ڪو سج هڪ جاءِ تي بيٺو آهي يا هلي پيو يا زمين پنهنجي چوڌاري ڦري ٿي يا سج جي چوڌاري گهمي ٿي. چاڪاڻ جو هو پاڻ ڪي نه فقط نظام شمسي جو پر ڪل ڪائنات جو ڪلو سمجهي ٿو. ڪيس يقين آهي ته جيڪڏهن زمين ڦري ٿي ته به سندس چوڌاري ڦري ٿي ۽ جيڪڏهن سج هلي ٿو ته به سندس چوڌاري طواف ڪري ٿو.

الله ڏينهن ڏئيس. اکيون نراڙ ۾ اٿس ۽ پنهنجن اوچن خيالن سان گڏ نظر به آسمان ۾ اٿس. هيٺ ڏسيئي ڪونه، ڇو جو پاڻ مٿي آهي. هو فقط 'پاڻ ڄهڙن' پنهنجن ساٿين کي ئي مڃي ٿو. باقي جي ڪو عام سگهڙن جهڙوڪ: کٽين، ڪورين، موچين، ڪنيارن ۽ مڱڻهارن جي سگهڙپائيءَ کي ساراهي ٿو، تنهن کي تڇ ڪري ڀانئين ٿو.

اسان واسڪائيءَ ۾ وٽس ويندا آهيون ۽ وندر خاطر سندس ٻول ٻڌندا آهيون. پاڻ اسان سان انهي ڪري نهندو آهي، جو رڳو پاڻ ڳالهائيندو آهي ۽ اسين چپ ڪري ويهي سڻندا آهيون اسان ماڻ تي انهي ڪري مجبور هوندا آهيون، جو سندس آڏو ڳالهائڻ جي ڳلي ڪانهي. هو به اسان کي پنهنجي قدردانن ۾ تڏهن ڳڻي ٿو، جڏهن اسين رڳو ڪيس ٻڌون ئي ٻڌون پر ڪڇون ڪين.

هڪ ڀيري ساڻس اسان جي، اڪيلي سر ملاقات ٿي، پاڻ ڏاڍو خوش هو ۽ اسان جي به وڏي خوش ڪينڪار پليڪار ڪيائين. جيئن ئي زبان مبارڪ کوليائين ته آءٌ به هڪ ڪنو ٿي، ڪيس ٻڌڻ ويٺس. ٿڌو ساهه کڻي چيائين ته:

"ويا سي وڻجهار، هيرو لال وندين جي!" آءٌ ڏسان ٿو ته مون کان پوءِ سکڻي سُڃ آهي چاڪاڻ جو علم ۽ عقل واري ڳالهه کي ڪو سمجهڻ وارو ئي ڪونهي! مون مٿي کان پوءِ 'مورک' گهڻا هوندا پر 'مؤرخ' ڪٿان ايندا! ٻوليون ڪندا، پر ٻولي کي ڪير سمجهندا! اوهان کي وري وري پئي ذهن نشين ڪرايو اٿم ته تاريخ جي مطلعي جو بنياد مون وڌوءِ مون جيڪي ڪارناما ڪيا، تن جو پوين جي يادگيريءَ لاءِ رڪارڊ رکڻ ضروري آهي.

تون اڄ ڪي ٻه چار ٻيون ڳالهيون به ٻڌي ڇڏ.

اهي هي ته! جيڪي چون ٿا ته 'سنڌ' مان 'هند' نڪتو آهي. سي يونانين، ايرانين ۽ عربن جا طرفدار آهن ۽ سنڌ ۽ هند جي وچ ۾ نفاق وجهڻ چاهين ٿا. مون کي پڪي خبر آهي ته، نه سنڌ هند مان نڪتو آهي ۽ نه وري هند سنڌ مان، حقيقت ۾ اهي ٻئي ڀائر هئا ۽ وچان ئي ڪنهن ٻئي جي پٺيان پيدا ٿيا. ٻيو ته پاڻي موهن مل، جنهن 'موهن جو دڙو' ٻڌايو، سو منهنجو ڇوٽن جو يار هو. جڏهن ڏن گهٽو ٿيس، تڏهن مون ئي ڪيس صلاح ڏني هئي ته پنهنجي يادگار ضرور هڪ شاندار شهر ٻڌائي، ۽ پوءِ اهو شهر ٻڌايائين، جيڪو سندس نالي پويان، مُوهن مل جو شهر، سڏجڻ لڳو. افسوس، جو هاڻي ان کي 'موئن جو دڙو' سڏيو وڃي ٿو. پر سنڌ جي تاريخ جي خلاف هڪ ٻي سازش به شروع ٿي آهي. جو ڪي صاحب ڄاڻي واڻي هن شاهي شهر کي 'دراوڙن جي دور جو شهر' ۽ ان تهذيب کي 'دراوڙي دور جي سڀيتا' سڏي رهيا آهن. اهي ايترو به نٿا سمجهن ته نڪو پاڻي موهن مل دراوڙي نسل جو هو، نه نڪتو سندس نالو 'موهن' دراوڙي لغت جو لفظ آهي.

"ٻيو ته منهنجن ڪن ٿورن سڄڻن کي سُڌ آهي ته جڏهن سڪندر بادشاهه سنڌ ۾ پير پاتو هو ته مون ئي سنڌين کي، سندس خلاف بغاوت ڪرڻ تي پڙڪايو هو. خليفي مان مون کي مون ئي مشورو ڏنو هو ته بغداد ۾ بيت الحڪمت جي نالي سان هڪ تحقيقي ادارو قائم ڪري. جام نندي کي مون ئي صلاح ڏني هئي ته دريا خان کي پنهنجو وڏو وزير ۽ سپهه سالار مقرر ڪري مرزا عيسيٰ ترخان اڃا حيدرآباد دکن ۾ هو جو مون ڪيس لکي موڪليو هو ته مرڻ کان اڳ هو پنهنجي جيئري ئي مڪلي تي مقبرو تعمير ڪرائي. ميان غلام شاهه جڏهن پنهنجي قلعي ۽ تخت گاهه لاءِ جايون پئي ڳوليون، تڏهن مون ئي ڪيس سمجهايو هو ته موجوده حيدرآباد وارو ماڳ نهايت ئي موزون ٿيندو. مير صوبدار خان به مون سان ئي پنهنجو حال ونديو هو ۽ مون ئي ڪيس سمجهايو هو ته پنهنجن مان ڪجهه ڪونه ورندو: فائدو انهي ۾ ئي آهي ته انگريزن جي خيرخواهي ڪجي ۽ انعام حاصل ڪجي."

سندس اهي ٻول ٻڌي ڪيس چيم ته: شال ڏينهون ڏينهن تنهنجي عقل ۾ اضافو ٿئي، جيئن منجهندڙن کي گهڻو به منجهائين! بيشڪ تاريخ جو ڄاڻو تو جهڙو وري ڪو ورلي پيدا ٿئي. سنڌ جي تاريخ بابت تنهنجيون ڪيل وضاحتون مون کي ياد آهن جو تو چيو هو ته: ”عرب جيئوٽيڪ سنڌ ۾ گهر ڪري ويٺا. سنڌ کي پنهنجو ڪيائون، پر تنهن هوندي به اهي ڌاريا ليکبا. ٻئي طرف چچ برهمڻ جيئوٽيڪ ٻاهران آيو ۽ سنڌ جي سمي بادشاهه جو تختو اونڌو ڪيائين ته به نڪي ڪيس ڌاريو چئبو ۽ نڪو وري ائين چئبو ته سنڌ جي حڪومت غصب ڪيائين. ڇاڪاڻ جو هو ڏاهر جو پيءُ هو“. تو ائين به فرمايو هو ته: ”ڏاهر کان پوءِ واري سنڌ جي تاريخ کي، آءٌ تاريخ ئي نٿو سمجهان. ڇاڪاڻ جو جيڪي ڪم پوئين پيڄاڙي انگريزن اچي ڪيا، سي ڪانئن اڳ ۾ ڏاهر کان پوءِ ڪنهن نه ڪيا“.

”ان کان سواءِ مون کي تنهنجا ٻيا زوردار دليل پڻ ياد آهن جو تو چيو هو ته: عرب ٻاهران جو آيا، اندران جو نه پيدا ٿيا؟ سومرن سنڌ سان ڪهڙي چڱائي ڪئي! دودو ۽ چنيسر جو پاڻ ۾ وڙهيا ۽ ٻاهران علاءُ الدين کي جو آنڌائون؟ سمن جي ڄام جوڻي، سلطان فيروز شاهه جو طرف وٺي پنهنجي ڀاءُ ۽ ڀائٽي تماچي کي قيد ڪرايو! ان کان پوءِ انڙ ۽ جوڻي جو اولاد هڪ سؤ سال تائين هڪ ٻئي کي سک ساهه وٺڻ ڪونه ڏنو! ڄام ننڍو مدينا ماڇيءَ سان جو پرٿيو ۽ پيروز جو ڄاڻو، جنهن ارغونن کي منٿون ڪري گهرايو ۽ دريا خان کي مارايو؟ ارغون ۽ ترخان ٻئي ٻاهران آيا ۽ ڌاريا هئا. انهي ڪري سنڌ جي سڄڻپائي انهي ۾ آهي ته سنڌن مڪلي وارن مقبرن کي ڀهرائي ڇڏجي. مغل ته بلڪل ئي ڌاريا هئا، جن دهلي ۾ ويهي، سنڌ تي حڪومت ڪئي. حڪمران عباسي ڪلهوڙا ديري غازي خان طرف جا سرائي هئا ۽ سنڌن ٻولي به سرائڪي هئي سو انهن کي ڪيئن ٿو سنڌي سڏي سگهجي! هنن ته پاڻ فقيريءَ جو ڦند ڪري، غريب سنڌين کي جن ٻڇايا ۽ سازشون ڪري سڄڻ مارايا! مير ٽالپر پاڻ سنڌ ۾ ڄاوا ته ڇا ٿي پيو، سنڌن وڏا ته بهرحال سري مان آيا!“

ڪيس چيم ته: شال دانائيءَ ۾ دنگ ڪرين ۽ تاريخ جا بخيا اڌوڙين! اهي تنهنجيون وضاحتون ته سونن اکرن ۾ لکڻ جهڙيون آهن پر پوءِ بچندا وڃي اهي اکر: ٻڌي سنڌ جي سچي تاريخ تي ٻاٽي ڦري ويندو! ٻيو ته تون ٻين ڌارين کي ڌڪارين ٿو. پر برهمڻ ۽ انگريزن کي ساراهين ٿو. سنڌ جي انهن ٻنهي خيرخواهن سان تنهنجو جيڪو قرب آهي، تنهن جي به اسان کي ڪل نٿي پوري! وڏي ڳالهه ته محب وطن هجڻ جي به هام هڻين ٿو، جو ننڊ ۾ به پيو ’سنڌ سنڌ‘ ڪندو آهين. البت سڄاڳ ٿيڻ کان پوءِ ’آءٌ آءٌ‘ ڪري اٿندو آهين پر آفرين هجي، تنهنجي تاريخ داني تي ۽ ان گوهر افشاني تي! تنهنجو اهو به ارشاد آهي ته: پاڻي نائون مل جو سنڌ تي وڏو احسان آهي، جو انگريزن لاءِ سنڌ وٺڻ آسان ڪيائين ۽ سنڌ کي غلاميءَ کان آزاد ڪرايائين.

هڪ ڀيري تو پنهنجي خواب جي به ڳالهه ٻڌائي هئي، ۽ مون کي ويهي سمجهايو هو ته: ”آءٌ انگريزن جا ڳڻ انهي ڪري ٿو ڳايان، جو هنن ئي هوش محمد جهڙي سورهيه جو قدر ڪيو. تو چيو ته نيپئر صاحب پاڻ پنهنجي سر مون سان خواب ۾ ملاقات ڪئي ۽ پنهنجي اڇي چمڙيءَ جو قسم کڻي چيائين ته: مون کي هوشو جي مارڻ تي ڏاڍو ڏک ٿيو! منهنجي نڙي سُڪي وئي پر پاڻي ڪونه پيتم ۽ ڀرپائين هوشو جي لاش کي تڙ ڏياريم ۽ ڪفن ڍڪايم. پوءِ پنهنجن آفيسرن کي سڏايم ۽ پاڻ ڪلهو ڏيئي جنازو کڻايم ۽ سڄو ڏينهن پيرين پنڌ ڪري اچي حيدرآباد جي قلعي اندر پورايم. اهو انهي ڪري، جو قلعو اسان جي قبضي ۾ هو ۽ اسين هوشوءَ جي قبر جي حفاظت ڪري ٿي سگهياسون. جنگ جي ميدان ۾ سندس لاش کي ڇڏيون ها ته سنڌي سندس ڪهڙو قدر ڪن ها!“

جڏهن کان وٺي نيپئر صاحب اها راز جي ڳالهه توسان ڪئي. تڏهن کان وٺي تون قسم کڻي چوين ٿو ته ”دو آبي جي جنگ واري ميدان ۾، جيڪا هوش محمد جي قبر آهي، سا ڪنهن ٻئي جي آهي. خواهه مخواهه مير علي مراد خان ميرپور واري انهي قبر کي پٿر جي ڪنهڙي سان ٻڌايو ۽ وٺي هُلايو ته اها هوش محمد جي قبر آهي. ٿنڊي نوڙهي ۾ رهندڙ هوش محمد جو پنهنجو اولاد به ڀليل آهي، جو اهي، جنگ جي ميدان واري قبر

ڪي پنهنجي ڏاڏي هوش محمد جي قبر سمجهن ٿا. مون ڪي نيپيئر صاحب جي ڳالهه تي پورو يقين آهي، ڇاڪاڻ جو هو مڙس ڪوڙ ڳالهائڻ جهڙو ڪونه هو!"

پوءِ منهن ۾ گهنديءَ وجهي چيائين ته:

"اسان وقت بوقت توسان گهڻيون ئي ڪي ڪم جون ڳالهيون پئي ڪيون آهن، جن سڀني ۾ حڪمت ۽ دانائي پريل آهي پر نه معلوم تو ڪيتريون ياد رکيون آهن. هاڻي تاريخ کي ڇڏ ۽ بيون ڪي ڳالهيون پُڇ ته تنهنجا سڀئي شڪ لاهيان ۽ توکي سنئين گس لايان".

تڏهن ڪيس چيم ته: شال سهري پير تنهنجون سڀ سڻايون ڪري! تو بيشڪ مون کي بي مُلهيون ڳالهيون پئي ٻڌايون آهن پر آءٌ تنهنجي حڪمت ۽ دانائي جي ڪن ٻولن ۾ ماڳهين مُنجهي پيو آهيان. وڏي عرصي کان وني پئي سوچيم ته تنهنجن باريڪ بيانن جي وڌيڪ وضاحت لاءِ توکي تڪليف ڏيان ۽ پڻ بيون ننڍڙيون سنهڙيون ڳالهيون، جيڪي آءٌ نٿو سمجهان، سي توکان پڇان. پر هيڪيس پئي ته متان تون ائين ڀانئين ته ڪجهه سکڻ بدران سامهان سوال پڇڻ لڳو آهي. سچ ته ڪترائي سوال سانڍي رکيا اٿم پر توکان پڇڻ جي جرئت نه ٿي اٿم. تڏهن مهربان ٿي چيائين ته:

"اڄ دل کولي پڇ. ۽ جيڪي پڇڻو هجئي سو پڇ جو جو مون مٿي کان پوءِ اوهان جا مسئلا ڪير حل ڪندو! ماڻهو برابر مون کي 'پڌڻ خان' ٿا سڏين پر مون کي سندن پرواهه ڪانهي. ڇاڪاڻ جو منهنجا ڪارناما رات کان وڌيڪ روشن آهن! جي اتفاق سان آءٌ مري به ويس، ته به منهنجيون ڳالهيون پيون ڳجبيون ۽ ڳائبيون".

تڏهن ڪيس دلداري ڏيئي چيم ته: 'شال تنهنجو ڪاڏو پيٽو سجايو ٿئي ۽ جڳن جا جڳ جيئن! آءٌ حيران آهيان ته تنهنجي ڏاهپ کي ڳايان يا تنهنجي سمجهه کي ساراهيان! پر ماڻهو برابر ائين ٿا چون ته تنهنجي زبان تنهنجي جان کان ڊگهي آهي ۽ تنهنجي ڏاهپ تنهنجي نيت تي سوار آهي، جو تون ڇوڇڙي دڪائي، جهيڙو جاڳائي، پاڻ پري ويهي رنگ ڏسندو آهين ۽ جهيڙي وقت هميشه هٿندڙن جي پٺ ۾ ۽ پڃندڙن جي اڳ ۾ هوندو آهين. بيو ته ماڻهو توتي اها ميار به ٿا رکن ته تون ناهڻ کان وڌيڪ ڊاهڻ ۾ ڏڱڙ آهين. چون ٿا ته تون مُنهن جي مٺي ۽ اندر جي ڪاري ٿيڻ کي عيب نٿو ڀانئين. منافقيءَ کي مصلحت ڪري ٿو ڄاڻين ۽ سچ کي ڪوڙ ۽ ڪوڙ کي سچ ڪرڻ ۾ روحاني خوشي ٿو ماڻين. تنهنجي خيال ۾ هُوسي، لوسي ۽ حاسدي بدڪردار ناهن، پر ماڻهن خواهه مخواهه ڪئي انهن کي بدنام ڪيو آهي. ماڻهو عام طور ائين ٿا چون ته تون تعمير بدران تخريب ڏي مائل آهين ۽ فساد جي جڙ اکيڙڻ بدران فتني جو ٻج ڇٽيندڙ آهين.

مون ڀانيو ته مڙس ماٺ ۾ آهي، سو پشيمان ٿيو آهي، پر حقيقت ۾ سندس ڪن تي جونءِ ئي ڪانه سُري مون ڏي ڏسي کلي چيائين ته اهڙن ابوجهن تي ڪير اعتبار ڪندو! ماڻهن جا وات ۽ ڳنڍين جا ليڙا پيا ڪُلندا ۽ بند ٿيندا. پرپٺ جنهن کي جيئن وڻي تيئن چوي پر جيڪو منهنجي منهن چڙهيو، سو منهنجي ڦهرين ڇڻ سان ڇڻ ٿي ويندو. ممڙي جو ڇٽيو بعضي وري اُٿي، پر منهنجو ڇٽيو ڪڏهن نه چڙهي. انهن مت جي موڙهلن کي ڇڏ ته منهنجي ڪمن بدران منهنجين ڪاميابين ڏي ڏسن".

تڏهن مون ڪيس چيو ته. تنهنجيون ڪاميابيون ۽ ڪارناما ايڏا ته اوچا آهن، جو ويچارن زمين وارن جي ته اتي نظر ئي نٿي رسي! پر شال اجا به ڊگهو ٿيئن، جو تنهنجي چوٽي آسمان سان گسي ۽ ڪيانڙي قطب سان لڳي! ڀلا تون اڄ اسان کي ڪٽ نڪٽ جي خبر ڏي ۽ وچون ٽيڙو جي سڌ ڏي پر ڦهربائين ٻڌاءِ ته آسمان ۾ مسيت کهڙي جاءِ تي، ته ٻُتو کوهه ڪٿي؟ ميڇي ڪٿي ته ڳهو ڪٿي؟ هو جي 'مُنيون' ۽ 'وات' ٿا چون ۽ بيو جو ڪانءِ ٿا ڪونين، سو ٻڌاءِ ته ڪانءِ مُنيءَ تي ويهي ٿو يا وات تي اڏامي ٿو؟ هي جو چون ٿا ته تارو اڀريو آهي، سو کهڙو تارو ۽ کهڙي مند ۾ ٿو اُڀري؟ 'ايٽ' ڪڏهن ۽ ڪٿان اُسري ٿو ۽ لُنو کهڙي مند ۾ لڙي ٿو؟ پر ڀٽائي صاحب جو چيو آهي ته:

ڪتين ڪڙ موڙيا، لُڏا ويا لڙي"

سو سمجهاءِ ته ڪتيون ڪيئن ٿيون ڪر موڙين ۽ لُڏا ڪڏهن ٿا لڙن؟

اڄ تنهنجون ٻڌايل ڪي بيون ڳالهيون به توکي

ياد ڏياري ڪي وڏيڪ سوال ٿو پڇان ته من تنهنجي جيئري توکان ڪجھ سکي وٺان سو سدائين جيئين ۽ سال جوانيون ماڻين! تون چوين ٿو ته آءُ پکي پکي جي ذات ٿو سڃاڻان ۽ پڻ سندن ٻوليون ٿو ڄاڻان ٻيو ته وڏي تحقيق ۽ کوجنا کان پوءِ مون هي ڳالھ ڳولي ڪڍي آهي ته ڪانءُ 'ڪان ڪان' ڪندو آهي ۽ ڪڪڙ ٽران ٽران ڪندي آهي". بيشڪ تنهنجي اها تحقيق قابل تعريف آهي. ڇاڪاڻ جو اڳ اها خبر ڪنهن ورلي کي هئي! پر ڏٺي شال توکي لقمان جي ڳجھ جيتري ڄمار ڏئي! اسان کي اهو ته ٻڌاءِ ته ٽنگون ڪهڙي پکي جون ڏگهيون ته پڇ ڪهڙي پکي جو وڏو؟ ڪن ڪهڙي پکي جا ڊگها ته ڏند ڪهڙي پکي جا وڏا؟ ٻولي ڪهڙي پکي جي مٺي ته ڳچي ڪهڙي پکي جي ڊگهي؟ هل ۽ سرڻ ۾ ڪهڙو فرق ته ڦوسي ۽ ڦدي ۾ ڪهڙو ڦير؟ ڇيڇڙو ڪڏهن لنوي ته ڪتڇي ڪڏهن ٻولي؟ ڳرڙ- پک وڏوڪ ڊرڙ ڊينگ وڏو؟ ڳجھ جون اکيون وڏيڪ ڇنيون يا سندس نڪ وڏيڪ تيز جو ڪوهن تان اڇي ٿي ڊوندي تي ڊري! پلا ججھو ۽ 'جوهر' جي خبر ڏي جيڪي ٻتوبٽ ٿا اڏامن! يا اها ڳالھ وهڃاءِ ته ٻوڙي کي "ٻوڙي" ڇو سڏيائون. وهيي کي 'وهيو' ڇو ڪوٺيائون ۽ ملان موسڙي کي اهو نالو ڪيئن ڏنائون؟ ٻڌاءِ ته عقاب ڪٿي رهي ته هُماءَ ڪٿي لهي؟ پلا اها خبر ڏي ته نوح نبي جي ٻيڙي ٿي زمين تي لٿي، تڏهن ڪڪڙ ڪهڙو ڪم ڪيو ته ميڻر ڪهڙي مڙسي ڪئي؟

شال چمڪين ۽ ڇنو ٿئين جو آرسيءَ کي اونٿو ڪرين! تون پنهنجي سونهن صورت کي واڪاٽيندي چوندو آهين ته: اکيون سهڻيون آهي جيڪي وڏيون هجن. انهي ڪري ئي تنهنجو چوڻ آهي ته 'اکيون چپ جون سهڻيون آهن پر ماٺهو خواه مخواه ڪنهن کي چپ چئي ٿا چٽرون ڪن ۽ ويچاري پکي جو شان گهٽائن! بيشڪ جمالات ۾ جامع ڪمالات آهين! حسن بلت تنهنجي اهڙي تيز تخيل کان متاثر ٿي، توکان ان جي حقيقت سمجهڻ گهرون ٿا ته: سونهن سانوري رنگ ۾ آهي يا ڳوري منهن ۾؟ وڏي اک ڇو آهي يا ننڍي وات ۾، سڏي نڪ ۾ آهي يا سنهي چپ ۾؟ سنئين قد ۾ آهي يا ڏنگي ٽور ۾؟ ٺئين وهيءَ ۾ آهي يا پور جوانيءَ ۾! پلا عشق جو راز سمجهاءِ ته: عشق اکين سان آهي يا دل سان؟ اول اکيون اٽڪن ٿيون، پوءِ دل لڳي ٿي يا اول دل لڳي ٿي پوءِ اکيون اٽڪن ٿيون؟ تون پاڻ حسن کي دماغ سان پرکين ٿو يا دل سان تورين ٿو؟

وڏي عقل جا وير! تنهنجو چوڻ آهي ته: "ليکي حساب ۾ جيڪا مهارت مون کي آهي، سا ٻئي ڪنهن کي ڪانهي، ڇو جو ٽن لکن ۽ ڇئن لکن ۾ جيڪو فرق آهي، سو به مون کي ئي معلوم آهي". پلا جي ائين آهي ته پوءِ شال هڪ مان لک ٿيندئي! ٻڌاءِ ته: 'سهسين' ۽ 'هزارين' ۾ ڪهڙو فرق؟ ڏيڍ لک ڇا کي چون؟ لک وڏو ڪ پُرچ؟ نيل وڏو ڪ پدم؟ انت ڇا آهي ۽ انت جو انت ڇا آهي؟ پلا جي وڏي ليکي ۾ نه پئون ۽ ننڍي کي ئي وٺون ته پوءِ شال ڪڻ مان مڻ ٿيندئي! اسان کي سمجهاءِ ته 'ڇپنو' ڇا آهي، ٻنو نترو ڇا آهي؟ سادي سٺ گهٽي ٿي، ته ڏيڍڙو ڇوٿايو ڪيترو ٿيو؟

'سادِ چال' ڇا ته 'نو تيرهيو' ڇا؟ پنج هٿيو ڪنهن کي چون ته 'پنجاهيو' ڪنهن کي ڪوٺين؟ تيرهن تر ڪهڙا ته 'تيرهن تيزيون' ڪهڙيون؟ گهڙيءَ ۾ پل گهڻا ته پهر ۾ گهڙيون ڪيتريون؟ پلا ٻڌاءِ ته ماٺهو جو قد وڏو ڪ پُرهيءَ؟ هٿ وڏو ڪ ڇاڙڪي؟ نري وڏي ڪ ڪانو؟ 'ڳوڪو' وڏو ڪ 'ٻاچُو'؟ هڪ پيري ٿو ڇيو هو ته ماٺهو ماٺهوءَ کي ته سڃاڻان پر جانورن جي جنس جنس جي مون کي خبر آهي. ڏٺي شال توکي مکين کان پناهه ڏئي ۽ مڇون منگهڻ کان بچائي! ٻڌاءِ ته 'ڪُت' ڪٿي سرجي، ڇارو ڪٿي ڄمي؟ 'جوا' ڪيئن لڳن، 'ڪارڙا' ڪيئن سُرن؟ ڀهرات ڇا پوراف ڇا؟ اٺ کي ٿوهو ڇو ٿيو. ڳهٽي کي دنب ڇو ٿي؟ ڳڏهن جا ڪن ڇو وڏا آهن؟ ۽ ڏاند جو پڇ ڇو ڊگهو آهي؟ خچر زوروار يا استر قداور؟ گهوڙا ڪيئن پيدا ٿيا ته مينهون ڪيئن ڪن مان ڪٽڪي نڪتيون؟ ڏاچي پيري پيري مڙي، پر مينهن ڇو حيلي سان مڙي؟ اٺ جو چپ ڪڏهن چيريو، ڏاند سڱ تي ڌرتي ڪڏهن ڪنئي؟ پلا ٻڌاءِ ته جنهن مڇيءَ کي ڏاهي ٿا چون، سا سچي مڇين ۾ ڏاهي آهي يا ٻي ڪا ڪانئس وڌيڪ سياڻي آهي؟ اهو

صحيح آهي ڇا ته ٻلي شينهن جي ناني آهي ۽ ڳوهه واڳون جي ڏاڏي؟ پلا ٻڌاءِ ته مڪ کي ٽنگون ڪهڙيون ته پنيوريءَ کي اکيون ڪهڙيون؟ تنهنجو اهو به چوڻ آهي ته نانگن بلائن جي جيڪا مون کي خبر آهي سا ڳوڳي کي به ڪانه هئي! شال ڏئي توکي ڪک پن ڪان رکي ۽ تنهنجي دشمنن جو پير لُنڊيءَ تي وڃهي! مهرباني ڪري اهو راز ته کول ته بلائون ڪهڙيون آنا لاهين ۽ ڪهڙيون ٻچا ڏين؟ ارڙ ۽ آڳهه جو ڏس ڏي يا ڳرڻ ۽ 'بونئوڙ' جي خبر ڏي! ٻڌاءِ ته ڏومي ڪٿي ڳهمي، ڏانگي ڪٿي ويهي، ۽ مُنهين ڪٿي سمهي ته ٻمي ڪٿي ڦيري؟ ڪلڪان جوڳڻ ڪٿي جو ته سڏائين ڪڏهن ٿي؟ پريو گاروڙي ڪٿي جو ته اسماعيل جوڳي ڪڏهن ٿيو؟ جهاڙ ڇا جهپاڙ ڇا؟ هلو ڇا واڇا ڇا؟ اهو سمجهاءِ ته ايسر مهاديو ڪڏهن ٿيو، جنهن جي واڇا ٿي چلي؟

تون چوين ٿو ته جالينوس کي ڪهڙي خبر! مرضن ۽ عارضن جو پڇو ته مون کان پڇو. تنهنجي راءِ موجب اک اُتي ڪانه ٿي پر ويهي ٿي. نس چڙهي ڪانه ٿي پرلهي ٿي. ڏئي شال توکي تپ توءِ، ڪان رکي ۽ تنهنجي سڪرات سولي ڪري! اسان کي به سولو ڪري سمجهاءِ ته ڊپ کي ڊپ جو چيائون ۽ سُتيءَ کي سُتي جو سڏيائون؟ هُڙب ڇا ته سُرٽ ڇا؟ ڪک ڇا ته ڪنر ڇا؟ سڳو ڇا ته سڳي ڇا؟ ٻڪي ڇا ته ڦڪي ڇا؟ ساڙ ڇا ته پني ڇا؟ پلا چئو ته چُڪ ڪيئن ٿي پوي، چڪي ڪيئن ٿي لهي؟ سائي ڪيئن ٿي سرجي ته مائي ڪيئن ٿي مڙي؟ اُباسي چو ٿي اچي ۽ نچ چو ٿي ڏجي؟

تون اهو به چوين ٿو ته غيبات تنهنجي قبضي ۾ آهي ۽ تون نه رڳو جن ٿو پاڙهين، پر پرين جا پاڇا به ٿو ٽارين. جي ايئن آهي ته پوءِ شال وسوسن پيدا ڪرڻ ۾ وڏين ۽ جنن کي وڌيڪ ويجهو ٿين! اڄ سل ۽ سچي ڪر ته 'علامتي' ڪيئن ٿي جاڳي، 'حساب' ڪيئن ٿو ٿئي؟ جاڳر ڪيئن ٿا ڪن ته 'پڙهيا' ڪيئن ٿا ڪين؟ سمجهاءِ ته 'هائو' ڇا ته 'ٻائو' ڇا؟ رات جي ماءُ جو ڏس ڏي ۽ پڻ ڏينهن جي پيءُ جو پتو ڏي! ٻڌاءِ ته راڪاس ڪٿي رهي، ۽ برڙباڪاس ڪٿي ويهي؟ ديو جي حقيقت کول ۽ جنن بابت ڪي ٻول! ڏائڻ جي معنيٰ سمجهاءِ ۽ پريءَ جو پاڇو وهجاءِ.

شال پوپن جا سر ڏوٽين! ٻڌاءِ ته سڪرديو ڪٿي جو ڪلڪان ڪٿي جي؟ ام الصبيان جنڙي جي خبر ڏي ۽ ويسان ڏائڻ جي سڌ ڏي. ٻڌاءِ ته اڇڙن وارڙن وارا جڙا ڪٿي رانديون ڪن. پيوت پوتڙا ڪٿي پوٺن ۽ ڪنڌ. وديا ڪنواس ديو ڪٿي رهن؟ پلا ڪبيڪج ڪير، جنهن جو پڙهيل پهريائين ٿا نالو لکن؟

پلا منهنجي مخصوص مهارت ۽ ذاتي عادت جي آڌار تي چئو ته 'پوتار' وڏوڪ سندس 'اوُنتار' وڏو؟ سيٽ وڏي ڪ ٻناڪ وڏي؟ ڦوند وڏي ڪ ڦوڪ وڏي؟ توڏ وڏي ڪ تڙ وڏي؟ ڪوڙ وڏوڪ بهتان وڏو؟ منافقيءَ ۾ ڪهڙي مصلحت ته ڳلا ۾ ڪهڙو ڳڻ؟

شال ساڃن سوائي توسان سهنج ڪري ۽ قلندر تنهنجا ڪم ڪري! ڪي روزمره جون سنهڙيون ننڍڙيون ڳالهيون سمجهاءِ ته 'ٻوڙ' کي ٻوڙ جو چيائون؟ ماني کي ماني ڇڏ سڏيائون. وڏيري کي وڏيرو چو ڪونيائون؟ وبا کي ڪوهياري چو ڪونيائون؟ شڪاري کي آهيڙي چو چيائون ۽ ماري کي پاڙهيري چو سڏيائون؟

پر اڃا به جي تون دانائي جو دم ٿو هڻين ته شاعر وربي گڏبي جي سوال جو جواب ڏي ته:

ڪٿي سيءَ سپجي، ڪٿي وهي واءُ،
ڪيترا سير سمونڊ، ڪيترا پاڻي پاءُ؟

پلا اهو سمجهاءِ ته واءُ چو ٿو لڳي. پاڻي چو ٿو وَهي؟ چنڊ چو ٿو اڀري ته سج چو ٿو لهي؟

شال تنهنجا ڪن وڌيڪ سرلا ٿين جو منهنجون سڀ التجائون سڻن! شال تنهنجي دماغ جا طاق کلن، جو سڀ سوال سمجهين ۽ صحيح جواب ڏين! شال تنهنجي زبان اڃا به ڏگهي ٿئي جو تنهنجي سوچ کي اندران ٻهاري ٻاهر ڪڍي! آخر ۾ ڪي به چار ڳالهيون ادبي ميدان جي مانجهين ۽ جنگ جي ميدان جي سورهين جون به سمجهاءِ ته جيئن ننڍو وڏو تنهنجي دانائي جا داستان ڳائي ۽ تنهنجي قابليت جون ڪهاڻيون ٻين کي ٻڌائي!

سو شال تنهنجي اڪري مطالعي ۾ اضافو ٿئي ۽ تنهنجي ادبي سودي بازي ۾ برڪت پوي! ٻڌاءِ ته نوري

ڪنهن جي ڏي، تہ سورٺ ڪنهن جي ڇائي. ڪؤنرو ڪٿان آئي ۽ ليلان ڪيڏانهن لڏي؟ سهجان ڪٿي سمائي ۽ سومل ڪنهن پڙهائي؟ سهڻي ڪٿي ٻڏي تہ سسئي ڪٿي پيئي؟ مومل ڪڏهن ڪاڪ ويئي ۽ ڪٿي ڏاگهہ چڙهي؟ پلا اهو وهجاءِ ڏي تہ لاکو ڦلاڻي ڪڏهن ٿيو تہ هٿند ٿنڊياڻي ڪٿي رهيو؟ پنرو بداماڻي کهڙي ماڳ جو تہ شينهڙو ڏماچاڻي کهڙي جوءِ جو؟ پنهون ڪي ڄام جو سڏيائون تہ چنيسر ڪي داسڙو چو ڪونيائون؟ ڪلاچي جو ڪُن ڪٿي هو ۽ مورڙي مڇ ڪٿي ماريو؟ سهڻي جو گهر ڪٿي هو تہ ميهار جو پاڻ ڪٿي هو؟ ڦل وڏو ڪٿي وڌيو ۽ پوريءَ سان ڪٿي گڏيو.

شال ڌرتي تنهنجو ڳرو بار سهي! ماڻهو توتي ميار ٿا رکن تہ پويان ويهي ٿو فتنا جاڳائين، پر ٻاهر نڪري ميدان نٿو ملهائين. سو شال ميدان ۾ اچين پر پچسين ۽ ٻچسين، جو پوين سان خبرون ڪرين! ٻڌاءِ تہ رڻ ڇا آهي، آرڻ ڇا، سانگيون ڇا، مصريون ڇا، تہ ڇل ڇا ٺهاڳ ڇا؟ ننگر کهڙي ماڳ تي وڙهيو دودو ڪٿي ماريو. دولهہ دريا خان سان ڪنهن دوهہ ڪيو تہ سورهيہ صبغت الله شاهہ سان ڪنهن دغا ڪئي؟ چؤ تہ ڇُغل ڪڏهن ساماڻا ۽ سنڌ جا سورهيہ ڪيئن مارائا؟

* * * *

[نوٽ: هن جلد جي شروع ۾ مون لکيو آهي تہ ڊاڪٽر بلوچ صاحب جو هيءُ مضمون انوکو منفرد ۽ سندس سموري تحرير کان مختلف آهي. ڳالهہ هيءَ آهي تہ ڊاڪٽر صاحب جي عالم آشڪار ۽ معرڪة الآرا ڪم جي پوري دنيا ۾ پذيرائي ٿي ۽ سندس ڪم کي ساراهيو ويو. سڄڻ سرها ٿيا. مگر فطرتاً مخالفن ۽ حاسدن جو هڪ وڏو انگ بہ پيدا ٿيو. جنهن هر موقعي ۽ هر سطح تي پنهنجي ٻاري ڏني تہ ڊاڪٽر بلوچ وري کهڙو ڪم ڪيو آهي. اصل ڪم تہ اسان ڪيو آهي پر ڪنهن کي ڏسڻ ۾ ڪونہ ٿو اچي. بعضي تہ باجماعت ڏمچر ۽ هُل هنگامو مچايو ويو تہ ڊاڪٽر صاحب جو ڪيل ڪم معمولي ۽ غيرمعياري آهي. جيتوڻيڪ ڊاڪٽر صاحب نهايت سنجيده، بردبار ۽ گهڻ سُهو هو، مگر انساني فطرت موجب بعضي ڪيس گهڻو ڏک بہ ٿيندو هو. مخالفن جي علمي استعداد ۽ تحقيقي ڄاڻ جي بہ کيس پوري خبر هئي. تنهن ڪري هن تحرير ۾ سندن تنقيد جو جواب باصواب ڏنو اٿس. لطيف انداز ۾ متن تکي طنز ڪئي اٿس ۽ حاسدن جي پيشوائي ڪندڙ ٺاهپ جي دعويدار جو نالو ڪٽڻ کان سواءِ ان جي خبر ورتي اٿس ۽ کيس اصليت جو آئينو ڏيکاريو اٿس. - مرتب]

رهاڻ هيرن ڪاڻ
(جلد ٽيون)

رهاڻ هيرن ڪاڻ جو ٽيون جلد، مهراڻ اڪيڊمي واڳنو در شڪارپور مان ڇپائي پڌرو ڪيو آهي. جيڪو 173 صفحن تي مشتمل آهي. هيءُ جلد فاضل مصنف جي مهاڳ کان سواءِ هيٺين عنوانن تي مشتمل آهي:

1. تاريخ
2. سنڌي لغات بابت هڪ تاريخي خط
3. وڏو عالم ۽ عربيءَ جو شاعر ميون علي محمد مهيري
4. وياسي وينجهار
5. سنڌ جا بازدار ۽ بازداري ۾ سنڌن مهارت
6. رسالي جي رهاڻ
7. جنگ ناما
8. ظرافت، مزاح، کل ۽ خوشي
9. سنڌجا پاڳيا ۽ مال جا داغ
10. سگهڙ، شاعر ۽ قصا
11. سنڌ جا قبيلا ۽ نسب ناما
12. سهتا
13. راڻوڙ
14. شنباڻي
15. نوحاڻي
16. جاکرا
17. سميجا
18. جت بلوچ
19. روس جو سفر
20. نارو، هاڪڙو نارو، ڪارو نارو، همٿڙ نارو
21. اروڙ کان هيٺ درياءَ جا وهڪرا ۽ پراڻ درياءَ

فارسي واري چيو آهي تہ:

”هر گل رنگ و بوئي ديگراست.“

يعني- هر ڪنهن گل جو رنگ بہ جدا ۽ خوشبوءِ بہ نرالي ٿئي ٿي.

’رهاڻ هيرن ڪاڻ‘ جي ڏهن ئي جلدن کي پڙهي

ڏنو اٿم. هر جلد جو هر مضمون وزندار، قيمتي ۽ معنيٰ جي موتين سان معمور آهي. ڪنهن به جلد جي ڪلهه سٽ ۽ ڪوبه لفظ اضافي ۽ غير اضافي ۽ غير ضروري ڪونهي. ادبي تجزيي ۽ تبصري لاءِ ڪهڙو مضمون ڪڍجي ۽ ڪهڙو ڇڏجي. اهو فيصلو ڪرڻ نهايت مشڪل محسوس ٿيو. بس ايئن لڳو ته ويهين ۽ ايڪيهين صديءَ جي عظيم عالم، تاريخدان ۽ محقق، ڊاڪٽر بلوچ صاحب پنهنجي قلم جي حواليءَ سان هڪ طرف سنڌي ٻوليءَ جو شان وڌايو آهي ته ٻئي طرف نوس علمي ۽ تحقيقي مواد سان سنڌ کي سدا بهار ۽ سدا شاهوڪار بنائي ڇڏيو اٿس.

ظرافت، مزاح، کل ۽ خوشي:

خوشي ۽ غم انساني جي احساس ۽ جذبن جون ٻه مکيه ڪيفيتون آهن ۽ پنهنجي جدا جدا نوعيت سببان اهي ٻئي ڪي ڇڻو ڪن ٿيون. غم نه هجي ها ته خوشي ڪين چمڪي ها، خوشيءَ کان سواءِ غم جي خبر نه پوي ها. انهي ڪري ئي اهي ٻه ڪيفيتون هڪٻئي سان لازم ملزوم ٿيون. قرآن شريف جي اصطلاح ۾ 'ڏکن سان ئي سک آهن'. ڀٽائي صاحب هن طرح ورجايو ته:

ڏکن پٺيءَ سک، سڳها ٿيندءِ سسئي،

جيئن ته خوشي، انسان جي احساس جي هڪ يقيني ۽ حقيقي ڪيفيت آهي. انهيءَ ڪري ان کي بي معنيٰ يا بي مقصد چوڻ حقيقت جي خلاف آهي. البت فقط خوشي کي ئي جملي حقيقت سمجهڻ، يا انسان جي حياتيءَ ۾ فقط خوشيءَ جو مصنوعي ماحول پيدا ڪري، غم کان نجات حاصل ڪرڻ جي ڪوشش ڪرڻ پڻ هڪ غير حقيقي عمل آهي. اهڙي ڪوشش باالآخر غم تي ختم ٿيندي چاڪاڻ ته هر جيو کي موت جو ذائقو چکڻو آهي. انهيءَ ڪري انساني زندگيءَ جي حقيقت کي سڃاڻندي، غم ۽ خوشيءَ ٻنهي سان گڏ جالڻو آهي ۽ ٻنهي سان نباهڻو آهي' چاڪاڻ ته ٻئي انساني وجود جون لازم و ملزوم ڪيفيتون آهن.

جيئن ته خوشي غم سان گڏوگڏ آهي. انهي ڪري خوشيءَ جي نعمت انساني زندگيءَ جو سهارو آهي. خوشي غم کي هلڪو ڪري ٿي خوشي غم جو ترياق آهي. خوشي غم جو اُتار آهي.

خوشيءَ جون جدا جدا حالتون ۽ ڪيفيتون آهن. راحت، فرحت، سُرور وغيره اهڙين ڪيفيتن جا جدا جدا نالا آهن. اکين ۾ چمڪ، منهن تي رونق ۽ چپن تي مُرڪ، خوشيءَ جي اظهار جون سانتيڪيون صورتون آهن ۽ کل ٽهڪ ان جي اظهار جون آوازي صورتون آهن. مگر اهي سڀ ظاهري خوشيءَ جون ظاهري صورتون آهن. اندر واري خوشيءَ کي انسان جي روح جي خوشي يا دل جي خوشي جي لحاظ سان روحاني خوشي يا دلي خوشيءَ سان تعبير ڪريون ٿا. اهڙي اندروني خوشيءَ جو به جسم جي رڳن ۽ پنن، رنگن ۽ عضون تي اثر پوي ٿو. جنهن جي اظهار لاءِ چئبو آهي ته: "منهنجا نيڻ نري پيا: منهنجا ٻُڌهه ئي نيڻ پيا کلن. منهنجي رڳ رڳ نري پيئي، منهنجي جند جان نري پيئي، منهنجي دل نري پيئي!!"

اهي خوشيءَ جي اندروني ڪيفيت واري چشمي جا مٺيان بوڙيان آهن، ۽ ٽهڪ ان جا چوٽ نارا، ڪِلائڻ، ٽهڪ ڏيارڻ، جڻ ظاهري خوشيءَ جي چشمي کي چوڙڻ ۽ ان ۾ لهريون پيدا ڪرڻ جي برابر آهي. هڪ جاندار جي سطح تي کل ۽ ٽهڪ هر ماڻهو لاءِ وقتي معجون آهي. جيڪا غم واري جي غم کي لمحي لاءِ ئي هلڪو ڪندي ۽ ٻين کي ڪن لمحن لاءِ تازگي ڏيندي.

اهي روشن ضمير، جيڪي پنهنجي اعليٰ اخلاق ۽ مهر سان غمگينن کي روحاني خوشي بخشين ٿا، سي جڻ روحاني طبيب آهن:

"ايٿو سو عجيب، جو شادي ڏيندو صحت جي"

(شاهه)

ٻيا اهي، جيڪي عزازت، دوستي، غريب پروري ۽ ٻين سماجي لاڳاپن هيٺ، پنهنجي مخلصانه محبت واري جذبي سان، ٻين جي دل خوش ڪن ٿا ۽ دل ٺارين ٿا، سي جڻ سماجي طبيب آهن. ٻيا وقتي ٽوٽڪائي ۽ جيڪي چرچي پوڳ جي فوري ٻڪي ٽڪي سان ڪاوڙ رنج ۽ ملال واري ڪوساڻ تي، ٿڌو چنبو وجهن ٿا ۽ ٺريل طبعيت لاءِ تازگي وارو ماحول پيدا ڪن ٿا.

ڪلائي خوش ڪندڙن جو ڪنهن اڳئين زماني

ڪان وٺي قدر ڪيو ويو آهي. انهي قدرداني سببان ڪي پيشه ور ڪلائيندڙ ساماڻا، جن کي 'مسخرا' سڏيو ويو. وقت جي بادشاهن ۾ اميرن وٽ اهڙا درباري 'مسخرا' رهيا ۽ سندن وڏي قدرداني ٿي. اهڙي ۽ جدا جدا وهي ۽ ڪل جا اياربندن جدا-پار ۽ وڏي جي ڪل جي نوعيت تي روشني وجهن. راڄن ۾ مسخرا ساماڻا ۽ مشهور ٿيا. عام سماجي سطح تي به هر پاڙي، ڳوٺ، راڄ ۾ ڪي ماڻهو پنهنجي طبعي ظرافت سببان مشهور به ٿيا.

ڊاڪٽر بلوچ صاحب چوي ٿو ته هيٺ اسان سنڌ ۾ ظرافت ۽ مزاح جي جدا جدا نوعن نمونن تي روشني وجهنداسون ۽ ڳالهين ۽ مثالن سان انهن کي وهڻائينداسون.

ظرافت جا مثال:

• تعلقي اباوڙي جا ڏانتو، سادا ۽ سباجها ڳوناڻا، مال وارا ماڻهو، جن جون ٻڪريون ٻگهڙ ڪنيون پيا وڃن. مرشد آيو ته چيائون ته: سائين دعا ڪر، جو ناهر اسان جون ٻڪريون ڪنيو ٿو وڃي! سائين چيو ته: ”ابا دعا آءٌ ٿو ڪريان ته ڏٽي خير ڪندو، پر ڪو ڪُتڙو به ڏاريو، جيڪو ڪجهه ٽُونڪي ۽ پُونڪي.

تڏهن ٻانهون ٻڌي چيائون ته:

سائين! اسان لاءِ پُونڪڻو به تون ته ٽُونڪڻو به تون.

• جيڪب آباد طُرف جي ڳالهه آهي گهرام خان گذاري ويو. سڀ ماڻهو وڏي افسوس ۾ هئا. جت ويچارو پري کان آيو. سو ڏسي حيران ٿيو. پڇيائين ته چيائون: ”بهرام خان مرڳيا هي. چيائين ته ميڏا رنگي جيها اٺ ني مرڳيا جنهن خوادين ان ڍويا. بهرام خان مڻون هڪ ڳوڻ رکان ها ته اٽي نه سگهي ها.“

• ڏنو قنبراڻي لهڙي هميشه تکو هلندو هو، پڇندا هئس ته چوندو هو ته سڄي لهڙ جو بار اسان جي ڪلهن تي آهي.

• ملتان واري بزرگ مريدن کان پڇيو ته: نماز پڙهندا آهيو؟ ڪنهن هاري چيو ته: ”دڙيين، دڙيين“ (يعني ڪي پڙهون ۽ ڪٽي پڙهون) (هاري پنهنجي ٻوليءَ ۾ جواب ڏنو ته پوڪ جو پڇيو ته چوندا: دڙيين دڙيين چڱي ٿي آهي، يعني ڪٽي ڪٽي.

• محمد خان گڏاڻي، ڪڇهريءَ جو مور، جيوڻ خان پٽافي جي ڪچهري ۾ آيو. مان چيومانس ته توسان سياڻي نويڪلي ڪچهري ڪنداسون. تڏهن هي نقل ٻڌائي موڪلايائين. چيائين ته ڪو شخص ٻاهر مسجد ۾ نماز پڙهڻ ٿي ويو. سندس ٻن ڏين پاڏر ۽ ڦاڏر چيو ته بابا اسان جون ٻه ٻه رڪعتون پڙهيو اچجانءِ. زال سليمت چيو: ميان منهنجو به هڪ سجدو ڏيو اچجانءِ. سو ويو وڃي نيت ڪيائين:

”ٻه رڪعتون پاڏر جون ٻه رڪعتون ڦاڏر جون. سجدو سليمت جو باقي اسان جو اچڻ وڃڻ ائين. الله اڪبر!!

• محمد خان چيو ته فلاڻي ٻروچ جي ٻئي ٻروچ سان ان وقت چڪتاڻ هئي. تنهن اچي ڪنهن قبر تي ختم ڏنو ته:

”جي سيد جي قبر ته صلوات جو ثواب اٿئي!
جي جلوٽ جي قبر ته ڪلمي جو ثواب اٿئي!
جي ٻروچ جي قبر ته نيت جي مراد اٿئي!

• محمد خان چيو ته وعظ ۾ ويٺاسون ته مولوي صاحب گهڻو تاڪيد ڪيو ته ٻيڙي کان ناس کان پري رهو. منهنجي پر ۾ همراهه ويٺو هو تنهن چيو ته: ”ناس جو ته قرآن ۾ چار پيرا سورت قل اعوذ برب الناس ۾ ذڪر آيو آهي“.

• ڪچهري ۾ ٻئي ڪنهن ٻڌايو ته مولوي صاحب وعظ ۾ بيان ڪيو ته حضور ڪريم ﷺ هر مسلمان جي شفاعت ڪندو. اتي ڪنهن اٿي پڇيو ته: ڏُبر وارن جاڳيراڻين جي به؟ چيائين ته: ها. تڏهن هن چيو ته: ڪم ته ڏکين مڙسن سان پوندو. (جاڳيراڻين جو ڳوٺ روهڙي تعلقي ۾ آهي)، جتي سگهڙ علي شير جاڳيراڻي جي دعوت تي مون وڃي ڪچهري ڪئي، پر (اها رات ته خير سان گذري!)

• 1940ع کان اڳ جي ڳالهه آهي منٺار فقير راڄڙ جو ڪلام ڪنهن ٻئي ريڊيو تي غلط ڳايو. فقير ولي بخش، منٺار فقير جو پوٽو، تنهن ٻئي ريڊيو ٻڌو. هڪل ڏنائين ته ائين نه، هيئن! پر ريڊيو مان وري به ساڳئي نموني آلاپ آيو. ڪاوڙ مان ڪچي جو ڏنبو هنيائين ته

ريڊيو کي پڇي چپ ڪرائي ڇڏيائين.

• شاهه محمد خان نظاماڻي مبالغي واري کي چوندو هو ته تون سچو آهين، پر عقل نٿو مڃي.

• محمد فقير کنڀار وٽ کو آيو ۽ چيائين ته "امام مهدي آهيان." محمد فقير چيو ته الله چئين ته آءٌ اٿي سجدو ڪريان، باقي توکي مهدي ڪري ڪونه مڃيندس.

• فقير مولا بخش ميراثي (دودي چنيسر جي ڳالهه ڪندڙ ۽ ڪچهريءَ جو مور) چيو ته فلاڻي شيديءَ کان ڪنهن چرچو ڪري پڇيو ته: ادا! ڪير مڙس آهين؟ (يعني ذات جو ڪير آهي؟) چيائين ته: انڌو آهين ڪيئن! گهُنڊي ڏس، ڏونرو سڃاڻ.

• ساهڙ خان لغاري (ڳوٺ جعفر خان لغاري تعلقو سنجهورو) سگهڙ، شاعر ۽ خوش طبع هو. بالغن جي تعليم جو ٻڌي، چيائين ته:

پوڙهن جي پڙهائيءَ کان مولا ڏئي معافي،
کهڙي ڪندا شافي، جو مُند سندن موٽي وئي.

• سيد مومن شاهه، شاهپور (بلوچستان) جو (عنايت شاهه کان به اڳ) قاضي موسيٰ شاهه سڏبو هو. جڏهن پنهنجن جتن مريدن کي زوري نماز پڙهايائين، تڏهن ڪنهن نيت ڪئي ته:

نيت ڪيان نماز جي
ڇٽي موسيٰ شاهه جي- الله اڪبر!

نماز پڙهڻ لاءِ جتن کي ڏاچي باسيائين. سال کان پوءِ جتن جو هڪ وڏو ڏاچي وٺڻ آيو. مومن شاهه پڇيو ته نماز پڙهندو آهين. پلا الحمد پڙهي ٻڌاءِ. ويچاري کي نه پئي آيو، سو چيائين:

"جي الحمد نه آئي ته ڏاچي ڳئي! جي تون ڏاچي نهين ڏيندائين ته اسان بي سڀ نمازان بنا وضو پڙهيان هن".

• لانڊي واري پاسي کان کو جوکيو اٺ تي چڙهيو پئي آيو ته اوچتو تتر پڙڪو ڏيئي اٿيو ۽ چرڪ ۾ مڙس جو پٽڪو وڃي هيٺ ڪريو. ان تان دانهن ڪٽي آيو ملير ۾ جام وٽ ته: "جام مان جي شروع ڪر." ان تي جام هن کي دڙڪو ڏنو ته اٿيو ۽ چيائين ته: 'جام، جي توجي هي شرع آهي ته جوکيا ڪر سوار ٿيا!'

يعني: جي تنهنجو هي انصاف آهي ته پوءِ جوکيا به اٺ تي سوار ٿياسي ٿيا.

• عبدالله خان نوحاڻي ٻڌايو ته منو سنجراڻي نوحاڻي (کنب ۽ ڪنگوري وارن نوحاڻين مان تعلقو ڏگهڙي) وڏي همت وارو هو. سڄي عمر ڪٽي به سندس هار ڪانه ٿي. گهڻو بيمار ٿيو تڏهن گهرواري کي چيائين ته کهاڙي منهنجي سيراندي کان رک. غش ٿي ويو ۽ وري اکيون پٽيائين ۽ حوصلي ۾ آيو، تڏهن بيٺلن کي چيائين:

"مڙس مڙس جو مٽ آهي. مون ٻڌو آهي ته مئي کان پوءِ ملائڪ اچي ٿا پڇاڻو ڪن. کهاڙي مون سان گڏ قبر ۾ رکجو."

• لاڙ جو نوحاڻي ٻروچ فوت جو مُريد حج تي ويو. مديني شريف کان موٽيو ته دل پرچي آيس ۽ موڪلائيندي چيائين ته:

الله جا رسول هاڻي پرتين غوث ڪي!

رهاڻ هيرن ڪاڻ
(جلد چوٿون)

هن ڪتاب جو چوٿون جلد نيوفيلڊس پبليڪيشن ٽنڊي ولي محمد حيدرآباد مان 2003ع ۾ ڇپائي پڌرو ڪيو آهي. جيڪو 152 صفحن تي مشتمل آهي.

لائق مصنف جي معلومات افزا مهاڳ کان پوءِ هيءُ جلد هيٺين عنوانن تي مشتمل آهي:

1. تاريخ
2. آزاديءَ جا علمبردار
3. سنڌ جو آسمان
4. نحس تارا ۽ وهم وسوسا
5. نکٽ ۽ تارا
6. اهي تارا جن تي نالا آهن
7. چار مکيه تارا قطب، ايٽ، صبح تارو، سانجهي تارو
8. کٽ
9. وچون يا پنون
10. پوک ۽ مينهن جا ٽي مکيه نکٽ، کَتي يا کَتيون، ٽيڙو، لَڏا.

11. ڪتي ٽيڙو، لُڏي مطابق مينهن جي منڊ
12. حيرت جهڙيون ڳالهيون
13. اسان جي جاڻ ۽ علم ۾ اضافو
14. چنڊ: زمين ۽ آسمان جو سينگار
15. وياسي وينجهار
16. غازي فقير سيال
17. ظرافت ۽ خوش طبعي
18. سنڌ جا شهر: نصرپور ۽ اگهم ڪوٽ
19. مست وتايو
20. سنڌ جون جڙي ٻوٽيون
21. نواب غيبي خان جي ڪچهري
22. سنڌ ۾ پاڻي جي پياس ۽ آس
23. جاوا سوماڻرا جو سفر
24. سنڌ جا قبيلا

لاشاري
دل
جانگ
رانوڙ
گجو
سنگراسي

مهاڳ ۾ محترم مصنف لکي ٿو ته:

"تارن ستارن جو وڏو جهان آهي. جنهن تي رات جو نظر پوي ٿي. عام طرح اها ڳالهه ته ڏينهن جو پري تائين نظر پوي ٿي، پر رات جو اونداهيءَ ۾ ويجهي تائين به ڏسي نٿو سگهجي. اها زمين جي ڳالهه آهي. مٿي آسمان ڏي انسان جي نظر هزارن ڪوهن تائين پوي ٿي."

هن جلد ۾ ڊاڪٽر بلوچ صاحب آسماني دنيا جي جن تارن جو ذڪر ڪيو آهي، تن مان ڪن تي روشني وجهجي ٿي.

ڪتي يا ڪتيون:

ڪتي سنهڙن تارن جو هڪ ڇڳو آهي ۽ سنڌ جي آسمان جو هڪ سهڻو نکٽ، 'ڪتي' نالو صحيح آهي، پر جيئن ته ڪتيءَ جي نکٽ ۾ هڪ تاري بدران تارن جو ڇڳو آهي، انهي ڪري ان کي جمع واري صورت ۾ 'ڪتيون' چئي سگهجي ٿو.

ڪتي جي نکٽ ۾ ڪيترا تارا آهن. ان بابت گهڻن جو چوڻ ته ست تارا. ٻارڙا به هڪٻئي کي چوندا آهن "ٽي ٽيڙو ٻارنهن ڪتيون ٻارنهن تائين ڪير ڳڻيندو؟" پر وڏي رياضي دان محقق بيروني لکيو آهي ته ڪتيءَ ۾ ڇهه تارا آهن.

ڪتي جي اڀرڻ واري وقت بابت گهڻن جو چوڻ ته آکاڙ (جون) مهيني ۾ اڀري ۽ ڪن چيو ته هاڙهه جي چاليهي ۾ اڀري ٿي. پر آکاڙ جي مهيني ۽ هاڙهه جي چاليهي جا ڪي ڏينهن ساڳيا آهن.

منهنجي ڳڻپ موجب هاڙهه وارو چاليهو (چاليهه ڏينهن) 25 مئي کان 5 جولاءِ تائين آهي. هڪ سڄاڻ سمجهايو ته ڪتي هڪ ئي مهيني جي مدت اندر جمي ٿي، اڀري ٿي ۽ مٿي چڙهي ٿي. يعني ته 7 تاريخ سرجندي ۽ 17 تي اڀرندي جو ڪي ڪي ڏسندا ۽ 27 تاريخ چڙهندي (مٿي ٿيندي) جو سڀ ڏسندا. حاجي ڄام مهيسر (ڳوٺ رفيق مهيسر تعلقو ڪنگري) چيو آ ڪتي (جون تي اڀري ٿي ۽ 7 ڊسمبر تي لهي ٿي. اڀرڻ کان پوءِ ست ڏينهن سِير ۾ هوندي. جو ڏسڻ ۾ ڪانه ايندي 10 جون تائين لڪل هوندي آهي، اهو چاليهو هاڙهه جو پر پشو ۽ سانوڻ 7 جون کان ٻه ڏينهن اڳ يا پوءِ ڪامل جٽر ڪي ڪتي ساڙيندي ۽ پڻ ڪندي ڪي ساڙيندي. ڪن چيو ته هاڙهه وارو چاليهو پڄندو ته ڪتي اڀري ويندي. چيائون ته صبح وقت وچون الهندين افق ۾ ٻڏندو ته ڪتي اڀرندي ۽ ڪتي جڏهن اڀرندي ته به ساڙ ڪندي (جو اجا سخت گرمي هوندي) لهندي ته به ساڙ ڪندي. (جو سخت سيءُ هوندو) پر ڪنهن بروچ جنهن کي ڪتي وٺندي هئي چيو ته: ڏوهه ڪتيءَ جو ڪونهي، ڏوهه سڄو وچون جو آهي، جيڪو ڪتي جي اڀرڻ ۽ لهڻ وقت ٿو لهي ۽ اڀري ۽ ساڙ ڪري.

2. **ٽيڙو**: ٽيڙو يعني وچ وارا ٽي تارا، جن تان هي نالو پيو. هن نکٽ ۾ گهڻا تارا آهن، جنهن ڪري 'ٽيڙو' جمع ۾ ڳالهائجي ٿو: چئبو ٽيڙو اڀريا آهن يا لٿيا آهن. ٽيڙو نکٽ ۾ جملي سورنهن تارا آهن. هڪ وڏو چوڪس جنهن جا چار تارا چئن ڪنڊن وارا. ان چوڪس ۾ وچ تي ٽي ڇڻا اُڀا تارا قطار ۾، جنهن کي ٽر ۾ هرڻ چون. ٻيا ننڍڙا ٽي پاسيارا تارا قطار ۾، جن کي لوڏي يا ڊوانڪي

م) آهيڙي چون هن سڄي نکٽ کي به ٽر طرف "هرڻ" سڏين ۽ ڪڇ طرف "هرڻاڻون". چوڪس وارا چار تارا هرڻ جون چار ٽنگون آهن.

ٽيڙو جي وچ وارن ٽن اُڀن بيٺل تارن کي 'ٽنگر' چون ۽ پاسيارن ٽن تارن کي 'ٽيڙو'. هيٺيون بيت انهي تي شاهد، جنهن ۾ ٽيڙو کان پوءِ تارا يعني لڏا ٿين ٿا

"ٽنگر ٽيڙو تارا اٿباتي اٿيا،
ڪتي، سندي وات، ڪڏهن ڇڏيندا ڪينڪي".

ٽنگر- اُڀا بيٺل ٽي تارا. ٽيڙو- پاسيارا ٽي تارا. تارا- لڏا يا مٿيون اهي ٽيئي ڪتيءَ جي پويان محڪم هوندا ۽ ڪتي واري وات کي نه ڇڏيندا.

ٽيڙو جي اُڀرڻ بابت ڪن جو چوڻ آهي ته 'ٽيڙو' آکاڙ مهيني جي چنڊ کان پوءِ اُڀرن ٿا. يعني آکاڙ مهيني ۾ ابرن ٿا بي راءِ ته ڪتي جي ابرڻ کان پوءِ ٽيڙو 17 تاريخ سانوڻ جي اپرندا. ان وقت ڏينهن جي مدت ۾ ڪتر پوندي يعني ڏينهن گهٽجڻ شروع ٿيندا.

وڏي سجاڳ جام مهيسر (عمر 75 ورهيه) چيو ته ٽيڙو 26-27 جون تي ابري ٿو. ٽيڙو سانوڻ جو سير آهي ۽ جيڪا پوک پوکبي سا ٽئين ڏينهن ڄمندي. ٽيڙو 10 مئي کان 20 جون تائين ڏسڻ ۾ ڪونه ايندا.

حيرت جهڙيون ڳالهيون:

تارا ڏسندي جانچيندي مون کي حيرت ٿي ته صبوح جو تارو اپرندان مٿي چڙهيو ۽ وري پوئتي هٽيو ۽ لهي ويو. سانجهيءَ جو تارو الهندان مٿي چڙهيو ۽ وري پوئتي ٿيندو لهي ويو ۽ هڪ پويان ايندڙ تارو اڳيان ويندڙ تاري کان اڳتي ٿيو ويو.

صبوح واري تاري جو مٿي چڙهي وري پوئتي هٽڻ ۽ لهي وڃڻ:

عام طرح تارا سڀ اپرندي پاسي کان اپرندي الهندي پاسي کان وڃي لهندا آهن پر منهنجي حيرت جي حد ٿي نه رهي. جڏهن هڪ سال صبح جو اپرندڙ چٽي تاري کي ڏٺم ته مٿي چڙهيو پر وري پوئتي هٽيو ۽ اوپر طرف وڃي لٿو. ان بعد ٻين سالن ۾ به ساڳيو لقاءِ ڏٺم، ان وقت جي لکيل ياداشت مان اقتباس هيٺ ڏجن ٿا.

• 1986ع آڪٽوبر جي شروع ۾ 5 بجي ڌاري چٽو تارو اوپر طرف ڪن کان مٿي بيٺل هو پر پوءِ هيٺ ٿيڻ لڳو. آڪٽوبر جي آخر ۽ نومبر جي پهرئين هفتي ۾ ڪن کان ٿورڙو هيٺ، اڄ نومبر جي 18 تاريخ آهي ۽ ساڍي 5 بجي صبح جو چٽو نظر اچي ٿو، پر آڪٽوبر واري سطح کان هيٺ تي آهي. اڄ نومبر جي 26 تاريخ آهي. دير سان 6 بجي ڌاري ٿورو مٿي آيو. پر صبوح صادق جي اچاڻ واري گهيري ۾ هڻڻ ڪري ان جي اڳين چمڪ ۽ چٽائي باقي نه رهي آهي، عنقريب هيٺ ٿي لهي ويندو. مارچ 1987ع جي پهرين تاريخ ڏٺم ته پرهه جو صبوح وارو تارو گهڻو هيٺ ٿي ويو آهي. هن وقت ڏکڻ اوپر جي ڪنڊ تي آهي ۽ شايد مارچ ۾ لهي وڃي.

1987ع ڊسمبر 8-9 تاريخ تي صبوح وارو تارو جيڪو اڳ وچ اوپر تي ۽ مٿي هو، سو مٿي ڪونه چڙهيو ۽ هيٺ افق ۾ ٻڏي ويو. 1989ع ۾ ڏٺم ته چٽو تارو، جيڪو ڊسمبر يا اڳ آسمان جي ڏکڻ، اوپر پاڳي ۾ اُڀريو، سو جنوري ۾ وڌ ۾ وڌ مٿي چڙهيو. ان بعد هيٺ ٿيڻ لڳو. تان جو لهي ويو. جون 1993ع کان وٺي پرهه جو اوپر طرفان وڏو چٽو تارو مٿي چڙهڻ لڳو ۽ پهر تائين مٿي آيو. آڪٽوبر ۾ مٿي چڙهڻ بدران پوئتي هيٺ ٿيڻ لڳو. هاڻي 30-31 آڪٽوبر تي صبوح جو نماز وقت 5-6 بجي هيٺ جڻ اڌ پهر تي آهي.

مٿين مثالن مان هيٺيان نتيجا نڪرن ٿا.

پهريون ته صبح وارو روشن تارو، صبوحي يا صباحي تارو هڪ ناهي پر هڪ کان وڌيڪ آهن. جيڪي جدا جدا مهينن ۾ (۽ شايد جدا جدا سالن ۾) اسريا پريات جو روشن ٿين ٿا. انهن مان هڪڙي کي، جيڪو سوير ابري ٿو، 'وهائو تارو' سڏجي ٿو. ڪچهرين ۾ سياڻن سڄڻن اڪثر ائين چيو ته وهائو تارو مٿي ڪونه چڙهندو آسمان کوهن لتاڙيندو (يعني الهندي طرف ڪونه ويندو) پر پوئتي ٽپي ڏيندو.

نواب غيبي خان جي ڪچهري:

نواب غيبي خان چانڊيو وڏو سخي ۽ گهڻ سهو هو. ڪنهن سان ڪڙو ڪونه ڳالهايائين. سندس حياتيءَ ۾ شهر غيبي ديري ۾ ڪنهن جي گهر تئو ڪونه

چڙهيو. سيني کي ماني ٻنيءَ تان ملندي هئي. سندس ٻاري ۾ گهڻيون ڳالهيون هلندڙ آهن. جن مان نواب صاحب جي سادگيءَ سان گڏ سندس فهم ۽ فضيلت جي خبر پوي ٿي. روزانو ڪچهري لڳندي هئي. نواب صاحب وچ ۾ ڪرسيءَ تي ويهندو هو ۽ سندس مشير، صلاحڪار ۽ ٻيا سڀ چوڌاري هيٺ وهندا هئا. فيصلن هلندي هو پنهنجي راءِ ڏيندا هئا ۽ آخر ۾ وڏيڪ ڪارگر راءِ بحال ٿيندي هئي.

مون کي عزيز مرحوم غلام الله خان لغاري (سپرنٽينڊنگ انجنيئر، اريگيشن جي عهدي تان رٽائر ٿيو) نواب صاحب جي هڪ ڪچهريءَ جي ڳالهه ٻڌائي، جيڪا سائس مرحوم محمد علي خان کهاوڙ پاڻ پنهنجي زباني ڪئي. محمد علي خان کهاوڙ جون مينهون چورائجي ويون ۽ غيبي ديري ۾ ڪنهن وٽ پهتيون ۽ هو پاڻ غيبي ديري نواب صاحب وٽ ويو. نواب صاحب آيو ۽ ڪچهريءَ ۾ اچي ويٺو. مون احوال ڏنو ته مينهون فلاڻي جي گهر بيٺيون آهن، سي وٺي ڏيو. تڏهن ويٺلن مان ڪنهن چيو ته هي اجايو بهتان آهي. ڪهڙيون مينهون ته ڪهڙي ڳالهه! نواب صاحب چيو ته ادو بحالو (يعني هلئو بحال) ويٺلن مان ڪنهن چيو ته هي مڙس ڪوڙ ٻڌي آيو ته سڀ ٺڪ ٺڪ هئو. نواب صاحب وري به چيو ته ادو بحالو! اتي يڪدم ڪچهريءَ مان ڪنهن ٿئين ماڻهو ڳالهايو ۽ چيائين ته: آءٌ سڃاڻان ٿو. هي محمد علي خان کهاوڙ آهي. عزت وارو آهي ۽ راڄ جو چڱو مڙس آهي. هي جيڪا ڳالهه ڪندو، سا ڪوڙي نه هوندي. پلا جيڪڏهن مينهون فلاڻي جي گهر ۾ آهن ته موٽائي ڏئي. تڏهن نواب صاحب هٿ مٿي ڪري چيو ته: "ادو بحالو!" اهو آخري فيصلو ٿيو ۽ مينهون محمد علي خان کي موٽي مليون.

نواب غيبي خان پاڻ هميشه ڪچهريءَ جي وچ ۾ ڪرسيءَ تي ويهندو هو ۽ چوڌاري ماڻهو ويٺل هوندا هئا. لاڙ جي ڪنهن جت اهو لقاءُ ڏٺو، سو اچي خبر ڪيائين ته نواب صاحب ڪچهريءَ جو مور آهي. رڳو هڪ اوڻائي آهي جو مڙس وٽ ٽڙ ڪونهي جو ويهي وڄائي.

نواب غيبي خان چانڊيو هلت چلت ۾ سادو پر بردبار، داناء، خود دار ۽ بلوچي روايات جو محافظ هو. غلام الله خان لغاري (سپرنٽينڊنگ انجنيئر) ٻڌايو ته:

جيڪب آباد جي سالياني جشن هارس شو جي موقعي تي منهنجي ۽ ٻين عملدارن جي اتي ڊيوٽي هئي، جو گورنر به آيو. شيخ عبدالقادر ڪليڪٽر هو. انگريزن ۽ سنڌن مڻمن جي ويهڻ جي جاءِ جدا ڪيائون ۽ ٻين کي جدا ٿي ويهاريائون. نواب غيبي خان آيو ته انگريزن واري چاڙهي تي چڙهڻ لڳو. پهريائين ڪنهن آفيسر وڏي چيس ته نواب صاحب اوهان جي جاءِ هن پاسي آهي پر هن کي ٻڌائين به ڪونه. ان بعد ڪليڪٽر پاڻ تڪڙو تڪڙو آيو ۽ چيائين: "نواب صاحب! اوهان جي جاءِ هن طرف آهي" تڏهن چيائين ته ادو اتي به ڪا جاءِ هوندي ۽ اسين ويهي رهنداسون. پوءِ هليو آيو ۽ هڪ ڪرسي تي پاڻ ويٺو. ٻيءَ تي پنهنجو پٽڪو لاهي رکيائين. ٽئين تي سندس رفيق ڏاتو خان ويٺو ۽ چوٿين ڪرسيءَ تي سندس ننڍڙو پوٽو سلطان احمد ويٺو. پوءِ ٻيون ڪرسيون آنديائون ۽ انگريز ۽ مڻمون به پاسي سان ويٺا رهيا پر نواب صاحب بنا ڪنهن هٻڪ جي لاغرضائيءَ سان ويٺو رهيو. ائين آخر ۾ انگريزن کي پنهنجي خود داري ۽ عظمت وارو شان به ڏيکاري ڇڏيائين.

رهاڻ هيرن ڪاڻ (جلد پنجون)

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو لکيل ڪتاب 'رهاڻ هيرن ڪاڻ' (جلد پنجون) سنڌي ساهت گهر حيدرآباد مان ڇپائي پڌرو ڪيو آهي. جنهن ۾ پبلشر جي طرفان به اکر ۽ لائق مصنف جي لکيل مهاڳ ڪان سواءِ 158 صفحا آهن. هيءُ جلد هيٺين عنوانن تي مشتمل آهي:

* تاريخ
* پراڻ درياءَ ۽ هاڪڙي جي دوآبي وارو علائقو دمريلو
* ميان نصير محمد جو فقير شاهه وسائو
* رسالي فتحي ۾ آڳاٽا ناياب سنڌي بيت
* مانائتيون مايون
* وياسي وينجهار
* محبت جون مقالون
* سگهڙ، شاعر ۽ قصا
* شاعر گلو مياڻو
* لوءِ يعني وايو منڊل (Atmospherics) بابت سنڌ جي سڄاڻن جي ويچار
* تبديل ۽ ترقيءَ جا اڳواڻ

• استاد مير حسن سهتو سائنس ۽ حرفت ۾ وڏي شعور وارو
• حاجي سراج الدين سومرو پٽن تي گاڏيون چاڙهيندڙ ۽ ٿر جا رستا کوليندڙ
• سونهن ۽ سرهاڻ جو سرواڻ رئيس علي نواز اثڙ
• ظرافت ۽ مزاح
• سنڌ جي ضب
• سنڌ جو شاهي قلعو- رني ڪوٽ
• سنڌ جا نسب ناما ۽ قبيلا
• بدين ۽ نورائي جي جيلاني پيرن جو شجرو
• سنڌ جو مهڪاٽي مري ڪٽنب جو شجرو
• ٿر جو نهڙيا قبيلو
• ٿر جا وسائي پوٽا (چانڊيا)
• ٿر جا سوڍا
• سنڌ جا سجاڻ- هنرمند ڪڙم قبيلا
• ڪڇهري ناڙو

هن جلد ۾ 'تبديل ۽ ترقيءَ جا اڳواڻ' جي عنوان سان ڊاڪٽر بلوچ صاحب سنڌ جي انهن قابل ۽ عالي دماغ انسانن کي متعارف ڪرايو آهي، جن سائنس ۽ حرفت ۾ نمايان ڪم ڪيو ۽ گاڏين جي مشينري سسٽم ۾ اصلاح ڪري ان ۾ انقلابي تبديليون آنديون. ڊاڪٽر صاحب سڀ کان پهرين استاد مير حسن سهتي جو ذڪر ڪيو آهي.

استاد مير حسن سهتو:

مير محمد پٽ حاجي محمد پريل سهتو وندير، پاڙو ستاباڻي سٽو پوٽا، ڳوٺ جان محمد وندير (راڻي پور کان 3 ميل اوپر طرف) 3 مارچ 1940ع ۾ ڄائو. ساڻس پهرين تاريخ آڪٽوبر 1986ع تي ملاقات ٿي. ان وقت راڻي پور شهر ۾ اليڪٽرانڪس جو دڪان هوس. منهنجي ميزبان مهربان درازن جي سيد ضياء الدين شاهه ساڻس ملايو هو. ٻه درجا انگريزيءَ جا پڙهيو. پوءِ ڪيس مشين ڪلن وغيره جي جوڙجڪ ۽ عمل جو شوق ٿيو ۽ هو ان طرف مائل ٿيو. سندس زباني معلوم ٿيو ته هيٺيان ڪم ڪيائين:

• ستن اٺن سالن جي عمر ۾ گراموفون جي ڦيري ذريعي وڄڻو نصب ڪيائين، جيڪو ڦري پيو ۽ واء پيو هٽي.

• ٻارڙو هو. جو سندس پيءُ واچ جو ڪو 'اسڪرو' ٿي کوليو. جو چيائين ته بابا اڳ ۾ هيءُ اِسڪرو کول. پڻس حيران ٿي واچ ڊبلي ۾ بند ڪري رکي ۽ چيئينس ته تون وڏو ٿجانءِ ۽ ٺاهجانءِ. پوءِ 12-13 سالن جي عمر ۾ انهي واچ لاءِ بليڊ مان 'گراري' ٺاهيائين ۽ واچ درست ڪيائين.

• انهي ساڳي عمر ۾ جنريٽر مان خامي ڪڍي درست ڪيائين، پوءِ واٽر ڪورس تي پاڻي جو 'Fall' ٺاهي Hydraulic Power تي هلائي پنهنجي ڳوٺ جي ڇهن ستن گهرن کي هلڪن بلبن جي روشني پهچايائين. جنريٽر ۾ ڪاٺ جا پاڳا هئا، جيڪي پُسڻ سببان سال کان پوءِ ضايع ٿيا.

• گنبٽ اسٽيشن تي 'گنبٽ مل' جي پرسان ريڊيو رپيئر جو دڪان شروع ڪيائين، حالانڪ اهو هنر ڪنهن کان به ڪونه سکيو هئائين. پنهنجو ريڊيو ورتو هئائين، جنهن کي کولي سڄي ڳالهه سمجهيائين. ان کان پوءِ پورهئي کي لڳي ويو. شادي ڪيائين ٻار ٿيا. ضرورت وڌي ته ٻئي طرف توجهه ڪيائين.

• ٻه سال ڪراچي ۾ وڃي ٻئي ڪنهن سنگتي (گنبٽ جو) سان گڏ ويهي نوان ريڊيا ٺاهڻ شروع ڪيائين، روزانو ويهه کن ريڊيا ٺاهڻ لڳو. پر وڌيڪ ڪمائي خاطر توجه ڪري 'ميوزڪ هارن' ٺاهيائين. ان ۾ هڪ پرزو خاص پنهنجو رکيائين، جنهنڪري ڪوبه ڪاپي نه پيو ڪري سگهي پر پوءِ جڏهن اهو پرزو عام ڪيائون ته ٻين به ٺاهڻ شروع ڪيا ۽ هارن جي قيمت 80 رپين کان اچي 35 رپين تي بيٺي.

• پوءِ سوچيائين ته ڪاپي شيءِ ٺاهيان. 1979ع ۾ 'خودڪار واش بيسن' (Automatic wash Basin) ٺاهيائين: جڏهن ڪو هٿ ڌوئڻ لاءِ آڏو اچي ته پاڻي وهي: صابڻ ڪڇجي ته ايتري وقفي (ٻن سيڪنڊن) لاءِ به پيو هلي ۽ پوءِ بند ٿئي. 'هارن' مان جيڪو پيسو ڪمايائين سو Wash Basin جي Disc ٺاهڻ تي خرچ ڪري ڇڏيائين. هاڻي وڌيڪ پيسو نه هجيس جو گينڊن وغيره جو ڍانچو ٺهرائي دادا پائي وارن وٽ ويو.

سندن انگريز مئنيجر کي ڳالهه پسند آئي. ٻيءَ ملاقات ۾ کيس چيائون ته: اهو پرزو هڪ هفتي لاءِ ڏي ته اسان ڏسون ۽ مطمئن ٿيون. پوءِ تنهنجو حصو

رکي Wash Basin ناهڻ شروع ڪنداسون. اها ڳالهه هن قبول نہ ڪئي. سرمايي نہ هئڻ سببان ۽ والد جي بيماري سببان ڏنائين تہ هميشہ لاءِ ڪراچي ۾ رهي نہ سگهندو. سو ڪراچي ڇڏي آيو. پوءِ پاڻ بيمار ٿيو، ۽ اپريل 1984ع ۾ سندس والد فوت ٿيو. انهي ڪري سندس وڏيون رٿائون رهجي ويون.

• ڪراچيءَ ۾ روزانو محنت ۽ ڪم ڪان واندڪائي ۾ وري جدت پيدا ڪرڻ طرف سوچيائين. هڪ 'ڇڪي جو تصور' جيڪا هلڪي، سولي ۽ گهر ۾ هجي، جو ڌاڳا ٻاهر ڪٽي وجي نہ پيهائجن. ان جون ٻہ ڊزائنون: اڌ تي ۽ هڪ هارس پاور تي. اٺو ٿلهو يا سنهون جيڪو گهرجي. سرمائي جي ڪمي سببان پنهنجي هيءَ ايجاد مارڪيٽ ۾ آڻي نہ سگهيو.

• هر ناهيائين، جيڪو ڪمند جي پوک لاءِ ڪاريگر پنج- هري (پنج گهوڙا) ۾ ترميم ڪري نئين قسم جا گهوڙا وڌائين.

• سندس حڪمت عملي موجب، ڪمند جو رس تئي ۾ جڏهن گرم ٿئي تہ گج ڪڍي ڇڏجي تہ باقي گهڻي وقت لاءِ رکي سگهجي ٿو.

• ناري ۾ فوٽا ڪڍڻ ويا تہ اتي 'ڊارڪ روم' ۽ Enlarger Development پنهنجا ناهيائين. 'لائيٽ' جي وقت جو مقدار خود مرادو ڪيائين.

• 1975ع ڌاري Apollo جي خبر آئي تہ هينيان زمين تان ٽا ان کي درست ڪن. اها خبر ظفرآباد ۾ مرحوم الاهي بخش ٻانيڻ ڪئي.

استاد مير حسن چيو تہ ائين هتي بہ ٿي سگهي ٿو. جيڪڏهن 'Closed Circuit' ڪري سگهجي. جڏهن ظفرآباد ۾ بجلي لڳي، تڏهن ائين ڪري ڏيکاريائين. جو هتي 'بٽڻ' دٻايو تہ ٽن ميلن تي ٽريڪٽر چالو ٿئي ۽ وري بند ٿئي. ان جي نمائش ڪري ڏيکاريائين. ضياء الدين دوست اسان جو موجود هو جنهن پاڻ بٽڻ دٻايو. ٽيليفون ٻنهي طرف رکيائون تصديق ٿي. سوين ماڻهو ڏسڻ آيا. چيائين تہ: Remote Control کي عمل ۾ آڻڻ لاءِ ائين سمجهو تہ ساڪت بجلي (جيڪا چپ ۽ خاموش آهي) تنهن کي لوڏو ڏيئي حرڪت ۾ آڻجي ٿو.

• وائرليس ٽيليفون Cardless Telephone ناهيائين. ڀهريائين البت Receiver جي رينج ٿوري هئي پر پوءِ ان جي اندر واري سٽاء کي Adjust ڪندو ويو تہ Range بہ وڌندي وئي ۽ ٽن ميلن تائين پهتي.

• بجلي جو ڪم، موٽر جو ڪم (پيٽرول توڙي ڊيزل انجن) ٽيليفون وائرليس، مڪينيڪل ڪم، سئنيما جون مشينون، جنهن ۾ فوٽو گرافي ۽ آواز ٻنهي جي ڄاڻ. اهي سڀ حرفتون ۽ حيلا ڄڻ سندس ڏائي هٿ جوکيل هئا. سندس سوچ ۾ هن وقت (1986ع) هينيون ٽلون آهن:

• هڪ اهڙي تجويز وٽس تيار آهي، جنهن سان بہ موٽرون آمهون سامهون تہ 'لائٽيون' 'ٻم' ٿي وڃن، جيئن وچ واري شيء نظر اچي. وٽس پرزو تيار، پر ضروري آهي تہ گورنمينٽ لازمي ڪري تہ اهو لڳائجي، تہ ان جو وڪرو ٿئي.

• "ڪيسي ۾ ڊاڪٽر" اهڙو Computer، جيڪو ڪيسي ۾ هجي ۽ مرض جو علاج ٻڌائي، ان لاءِ دوائن جي نالن بعد، انهن جا "نمبر" ڏجن. فيڊ سسٽم ۾ مرض جي پڇا ۽ آثار جي پڇا هوندي پوءِ ڪامپيوٽر 'نمبر' ڏيندو (سندس بيان جيئن مون سمجهيو، تيئن لکيو آهي. نبي بخش 1986ع-8-01).

استاد مير حسن 8- تاريخ نومبر 1990ع تي گذاري ويو. افسوس جو سرمايي جي ڪمي سببان هن جون اهي رٿائون رهجي ويون! سندس حياتيءَ ۾ سنڌ جي ڪنهن بہ سرمايي واري، سندس ڄاڻ ۽ حرفت مان فائدو نہ ورتو! اهو انهي ڪري جو گهڻن کي اها خبر ئي ڪانہ رهي تہ ڪو اهڙو ماڻهو سنڌ ۾ موجود آهي! ضروري آهي تہ خاص خوبين وارن کي سڃاتو وڃي ۽ جنهن ڪم ۾ هو ماهر هجن، تنهن مهارت مان، وڌيڪ ترقيءَ ڏانهن قدم وڌايو وڃي.

حاجي سراج الدين سومرو، پٽن تي گاڏيون چاڙهيندڙ ۽ ٽر جا رستا کوليندڙ:

ٽر ۾ ڇاڇري تعلقي جو ننڍڙو ڳوٺ 'سومرن جو پار' اتي سن 1944ع ۾ هڪ غريب گهر ۾ ٻارڙو ڄائو. 1938ع ۾ ٽر ۾ ڏڪار پيو ۽ سندس والد محمد حسن لڏي اچي ميرپورخاص لڳ ڳوٺ سانوڻ خان ٽالپر ۾ وينو ۽ اتي ٻني ڪيائين. سراج الدين چار درجا سنڌي جا اتي پڙهيو. پوءِ ميرپورخاص مدرسہ هاءِ اسڪول ۾ داخل ٿيو ۽ ٽيون درجو انگريزي پڙهندو

هو. جو والد وري ڳوٺ سومرن جي پار لڏي ويو ۽ سراج الدين جي تعليم ختم ٿي. 1959ع ۾ پنهنجي ڳوٺ ۾ دڪان ڪڍيائين. پوءِ 1965ع ۾ ڪيڏڙي ۾ دڪان ڪڍيائين. 1967ع ۾ ڪوڪرا پار ۾ حاجي عبدالرحيم ۽ ڪمپني جي دڪان تي نوڪري ڪيائين. 1969ع ۾ اتي ٻن ڀائيوارن سان گڏ پنهنجو دڪان ڪڍيائين پر 1971ع واري جنگ ۾ جڏهن ڪوڪرو پار تي قبضو ٿيو ته تڏهن 78- موري جمڙائو تي لڏي آيو 1973ع کان 1979ع تائين وري ڪوڪرا پار ۾ حاجي عبدالرحيم ڪمپني سان دڪان ۾ ڀائيواري ڪيائين ۽ ٻن ڪينر ۽ گروڙو تائين گاڏي هلائڻ ۾ ڀائيواري ڪيائين. 1979ع ۾ محمد رحيم راموي سان گڏ ڪينر ۾ دڪان ڪڍيائين. 1979ع ۾ عمرڪوٽ آيو جتي دڪانداري ۽ ٽرانسپورٽ ۾ حاجي عبدالرحيم ڪمپني سان ڀائيوار رهيو. 1994ع ۾ آخر پنهنجو دڪان ۽ ٽرانسپورٽ جو ڪم شروع ڪيائين.

• عمرڪوٽ ۾ اچڻ کان پوءِ حاجي صاحب جي ڏيان ۽ ڏنڌي جو ڪامياب دور شروع ٿيو، پر مٿين تفصيل مان اندازو ٿي سگهي ٿو ته زندگيءَ جي ڪشمڪش ۾ هو ڪيترن لاهن چاڙهن مان لنگهيو. هاڻي عمرڪوٽ ۾ اچڻ بعد سندس سڄو توجهه ٽرانسپورٽ طرف ٿيو. 1980ع کان 1986ع تائين ڪمپني سان ۽ پوءِ حاجي مٺين شاهه سان ٽرانسپورٽ ۾ ڀائيواري ڪيائين. ٽرانسپورٽ جو انتظام ۽ گاڏين جي سنڀال سندس حوالي رهي. سندس نگراني هيٺ گاڏين لاءِ ورڪشاپ قائم ٿي. اها ساڳئي وقت اوطاق به هئي ۽ يار دوست جيڪي تو ڏانهن ايندا ويندا هئا، سي اتي مهمان ٿيندا هئا. آءٌ ان وقت اسلام آباد ۾ نيشنل هجره ڪائونسل جو صلاحڪار هوس پر هر موڪل واري موقعي تي سنڌ جي ڪنهن نه ڪنهن ڀڪي کي ڏسڻ ايندو هئس. ٻه ٽي ڀيرا ٿر وڃڻ ٿيو ته ڀهريئين عمرڪوٽ ۾ حاجي صاحب سان ورڪشاپ اوطاق تي ملڻ، سندس مهمان ٿيڻ ۽ ان سان گڏ ٿر جي ورڻ ۽ پٽن ۾ ڪاميابيءَ سان گاڏين هلائڻ بابت سندس رٿن ۽ ارادن مان واقفيت حاصل ٿي.

ڪنين حاجي صاحب پيٽرول واريون پراڻيون گاڏيون ڊيزل تي بدلايون ۽ ڪاميابيءَ سان هلايون ۽ سڄو ٿر اچ وڃ لاءِ کلي ويو. تنهن جو تفصيل هيٺين طرح آهي اهي گاڏيون پوءِ ڪيڪڙا جي نالي سان مشهور ٿي ويون.

ڪولنگ سسٽم کي وڌائڻ:

ٿر جي واري ۽ وڏين شاهي پٽن ۾ ملٽري وارين پراڻين پيٽرول تي هلندڙ گاڏين کي ڊيزل تي تبديل ڪري هلايو ٿي ويو پر ڊيزل واري گاڏي به گرم ٿي ويندي هئي ۽ بيهي رهندي هئي. ڪجهه وقت کان پوءِ ان جي انجڻ به ختم ٿي ويندي هئي. حاجي صاحب پهريون قدم اهو کنيو، جو گاڏيءَ جي 'ڪولنگ سسٽم' کي وڌايو. ان لاءِ (1) هڪ ته ريڊيئيٽر جي سائيز کي وڌائي وڏو ڪيو (2) ٻيو ته ان ۾ پاڻي وارين نالين جي تعداد کي ٻيڻو ڪيو ته انجڻ مان ايندڙ گرم پاڻي کي جلدي ٿڌو ڪن (3) ٽين خاص ايجاد اها ڪئي، جو پاڻي جو ڊرم گاڏي جي ڇت تي رکيو ويو. جنهن مان هڪ پائيپ ڊرائيور تائين آندو ويو، جتي ان ۾ وال رکيو ويو. اسان اهو پائيپ ريڊيئيٽر جي ٻاهران انجڻ جي سامهون آندو ويو ۽ هڪ ڦوهارو لڳايو ويو. هاڻي جنهن وقت گاڏي جي گرميءَ جو ڪانٽو خطري جي ليول تائين ٿي ويو ته ڊرائيور وال کولي ٿي ڇڏيو ۽ ريڊيئيٽر تي پاڻي ڦوهاري سان لڳي. نالين واري پاڻي کي ٿڌو ٿي ڪيو. جنهن انجڻ کي ٿڌو ڪري ٿي ڇڏيو. مٿي ڊرم ۾ پاڻي ايترو رکيو ويو جو ذري ذري ڦوهاري هڻڻ جي باوجود گاڏي منزل تائين پهچي ٿي ويئي. (4) چوٿون ته اڳ ريڊيئيٽر ۾ ٿر جي کوهن جو کارو پاڻي استعمال ٿي ٿيو، جيڪو جڏهن ريڊيئيٽر جي نالين مان لنگهندو هو ته نالين جي اندرين ديوارين ۾ لوڻ جمع ٿيڻ ڪري، نالين کي سوڙهو ڪري ڇڏيندو هو ۽ نالين مان پاڻي گهٽجي ويندو هو. جنهن جي ڪري گاڏي گرم ٿي ويندي هئي. حاجي صاحب کاري بدران مٺو پاڻي استعمال ڪرايو، جنهن سان نالين کليل رهيون.

گاڏيءَ جي گيئر سسٽم ۾ تبديلي:

ڪمپني جي ٺهيل گاڏيءَ ۾ 6x6 گيئر (جنهن سان ڇهه ئي ڦيٿا ڦرن ۽ زور لڳائن) صرف اڌو اڳتي وڃڻ واري پهرئين گيئر سان ۽ پوئتي هڻڻ واري سان آٽوميٽڪ خود بخود لڳي ويندو هو، پر ٻئي، ٽئين ۽

چوٿين گيئر ۾ اهو نہ لڳندو هو ۽ گاڏيءَ جا صرف پويان چار ڦيٿا ڦرندا هئا، جنهن سان گاڏي کي وزن سميت مٽي پٽن تي چاڙهي نہ سگهبو هو. شروع شروع ۾ حاجي صاحب 6x6 گيئر کي جدا ڪيو ۽ ان ۾ اها تبديلي آندي، جو ان کي هر گيئر سان گڏ هٽي سگهجي. ان لاءِ ڊرائيور سان گڏ هڪ ٻيو ماڻهو وهاريائون، جيڪو ليور ڇڪي، ضرورت وقت گيئر هٽي ۽ ڪڍي پر ڪنهن وقت 'رش' جي ڪري يا ٻي خيليءَ جي ڪري اهو گيئر وقت تي هٽي نہ سگهندو هو ۽ گاڏي ڦاسي پوندي هئي. انهي مسئلي کي ائين حل ڪيو ويو جو 'ليور' جي جاءِ تي انجڻ جي طاقت مان 'ايئرپريشر سسٽم' سان 6x6 گيئر جو ڪنٽرول ڊرائيور کي ڏنو ويو. جيڪو ضرورت وقت 'بٽڻ' دٻائڻ سان گيئر هٽي سگهي، اهو سسٽم اڄا تائين ڪاميابيءَ سان ڪم ڪري رهيو آهي.

گاڏيءَ ۾ گهٽي بار کڻڻ جي گنجائش:

ڪمپني جي گاڏي اوائي ٽن وزن کڻڻ لاءِ ناهيل هئي. ٿر جي وڏن فاصلن تي وڌيڪ وزن وارا بار پهچائڻ لاءِ حاجي صاحب گاڏي کي وڌيڪ مضبوط بنائڻ تي سوچيو تہ جيئن وڌيڪ بار کڻي. ان لاءِ هيٺيون تبديليون آنديون ويون: (1) چيسز/ چيچز جي گاڏڙن کي اندارن ٻاهران لوهہ جون ٿلهيون پٽيون هڻي، ان جي مضبوطيءَ کي وڌايو ويو. (2) ڪمپنيءَ کان آيل گاڏين ۾ هرهڪ پاسي فقط ڏهہ ڪمانيون لڳل هيون. حاجي صاحب جن اهي هر پاسي وڌائي ٻارهہ ڪيون. تعداد وڌائڻ سان گڏوگڏ ڪمانين جي ٿولهہ کي بہ وڌايو ويو. انهن کان سواءِ بہ ٻيون ننڍيون ننڍيون تبديليون ڪري گاڏيءَ ۾ وزن کڻڻ جي صلاحيت ٻارهن ٽن تائين وڌائي ويئي.

• پيٽرول تي هلندڙ ملٽري جون رد ڪيل گاڏيون راولپنڊيءَ ۾ گو لڙهہ واري ڊيپو مان خريد ڪرڻ لاءِ حاجي صاحب 1986ع ۾ راولپنڊي آيو تہ اتي مهرباني ڪري مون سان مليو، ٻڌايائين تہ ملٽري واريون پراڻيون گاڏيون سهوليت سان اسان کي وڪڻي ڏيڻ بدران وڏي ٽڪرا ٽڪرا ڪري 'ٽيڪسيلا' ۾ اسٽيل مل کي ڏين ٿا، جنهن مان قومي نقصان ٿئي ٿو. هن صدر ضياء الحق سان ملڻ تي گهريو ۽ اتان ڪيس G.H.Q ۾ 'ڪوارٽر ماسٽر جنرل' لاءِ چيائون. حاجي صاحب سائنس مليو ۽ اها ڳالهہ سمجهايائين تہ پيٽرول واريون پراڻيون گاڏيون ڊيزل تي آڻي ضروري تبديل ڪري ٿر ۾ ڪاميابيءَ سان هلائي سگهجن ٿيون. شاهديءَ طور پنهنجي ڪمپني جي ڪامياب تجربي جي ڳالهہ ڪيائين. ملٽري وارن جانچ ڪري تصديق ڪئي ۽ ان کان پوءِ پراڻين گاڏين کي وڏي ٽڪرا ٽڪرا ڪرڻ واري پاليسي تبديل ٿي. غور طلب ڳالهہ اها آهي تہ ٿر جي ننڍڙي ڳوٺ جو حاجي سراج الدين وڏي حوصلي سان 'ڪوارٽر ماسٽر جنرل' سان وڃي مليو ۽ ڪيس قومي بچت جي ڳالهہ سمجهايائين.

• پوءِ ملٽري وارن حاجي صاحب جي ڏسيل طريقي موجب پاڻ گاڏي ناهي ۽ ان جو نالو 'شهزور' رکيائون. ان گاڏي جي هلائڻ لاءِ افتتاح ٿيو ۽ حاجي صاحب کي سڏيائون. حاجي صاحب پنهنجي ناهيل گاڏيءَ ۾ اتي پهتو. وڏو ميجر صاحب ۽ ملٽري وارا بہ آيا. جڳهہ مقرر ڪيائون ۽ شهزور کي ملٽري وارن جي پنهنجي ڊرائيور هلايو ۽ اها پٽ تي چڙهي تہ ڦاسي پيئي. حاجي صاحب چيو تہ اوهان جي ڊرائيور کي گاڏي هلائڻ نٿي اچي. پوءِ پنهنجو ڊرائيور وهاريائين تہ گاڏي پٽ تي چڙهي ويئي. تڏهن قبول ڪيائون تہ گاڏي ۾ نقص ڪونهي، پر ڊرائيور کي تجربي جي ضرورت آهي. ٻئي ڀيري 'شهزور' ۾ ملٽري جو تجربيڪار ڊرائيور وهاريائون ۽ حاجي صاحب پاڻ پنهنجي گاڏي هلائي. مقرر ٿيل منزل تي وري بہ حاجي صاحب جي گاڏي ئي منٽ اڳ پهتي.

• ٿر ۾ گاڏين کي ڪاميابيءَ سان هلائڻ لاءِ حاجي صاحب پڪن رستن ناهڻ تي سوچيو. اهو تڏهن، جڏهن 1994ع ۾ ڪيس عمرڪوٽ کان ڪانٽي تائين رستي ناهڻ جو ٺيڪو مليو. ان کان اڳ نئين ڪوٽ کان مٺي تائين، هڪ قسم جو پڪو رستو، واريءَ سان پندرهن سيڪڙو ڏامر ملائي ناهيو ويو هو پر اهو رستو هيٺان هيٺ مٽي واري سطح سببان هيٺ مٽي هو ۽ جڻ تڏي وانگر وڇايل هو. حاجي صاحب پهريائين رستي جي هيٺان زمين واري سطح کي سنئون سڌو

رکڻ تي سوچيو، ان لاءِ راولپنڊيءَ مان ايگريڪلچر وارا پيٽرول تي هلندڙ ناڪاره بلڊوزر عمرڪوٽ آندا ۽ انهن ۾ بيڊفورڊ جون انجيڻون وجهي، سجو سسٽم بدلائي ڊيزل تي هلايو. پهريائين بلڊوزن سان زمين جي هيٺين فرش کي سنئون سڌو ڪيو ويو. بيو هڪ نئون ڪم اهو ڪيو ويو، جو ٿر جي هڪ خاص مٽي رائو يا رائلو، تنهن کي هيٺئين زمين جي مٿان وڇايو ويو ۽ ان جي مٿان پٿر وجهي مٿان ڏامر ۽ سيمنٽ جو پٽو ڏنو ويو. اهو نئين قسم جو رستو سڌو سنئون ۽ پٿر جهڙو پڪو ٿي ويو. عمرڪوٽ کان ڪانتي تائين ۽ اڳتي ڇاڇري ۽ مٺيءَ تائين حاجي صاحب جو ناهيل اهو نئون رستو مثالي آهي. ملنري ظرفان پڻ ان کي اول نمبر ۾ پاس ڪيو ويو آهي.

رهاڻ هيرن ڪاڻ (جلد ڇهون)

ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي هن ڪتاب جو ڇهون جلد 158 صفحن تي مشتمل آهي. جيڪو مهراڻ اڪيڊمي واڳنو در شڪارپور مان ڇپائي پڌرو ڪيو آهي.

هيءُ جلد پبلشر جي راءِ، پنهنجي پاران، فاضل مصنف جي مهاڳ کان علاوه هيٺين عنوانن تي مشتمل آهي:

- تاريخ
- سورهيه صبغت الله شاهه جي شخصيت
- وياسي وينجهار
- سنڌ ۾ تصوف جي تاريخ
- سنڌي ميان مظفر فقير صوفي
- ظرافت خوش طبعي
- گلڻ مستوئي جي مينهن جا پار
- شيخ عبدالمجيد سنڌي جو نندپڻ
- مخدوم عبدالله نريي وارو ۽ ٺٽي جا عالم
- نوح هوٿياڻي
- مشائخ هوٿي
- مخدوم ساند يا سعد
- مهياڻي ميان، مدرسو ۽ ڪتب خانو
- شاهه يقيق بخاري
- ميون عثمان عباسي
- حرن جي انگريزن جي حڪومت سان جنگ
- معجون شاهه عبداللطيف
- سنڌ جا بورچي ۽ طعامن ناهڻ ۾ سنڌن مهارت
- ڳوٺن ماڳن مڪانن جي نالن ۾ سجاڻپ واريون پچاڙيون
- جنن جي جانچ
- سنڌ جا نسب ناما ۽ قبيلا
  - لکي جا لکياري سادات
  - پالاري
  - گبول
  - ڪاڇي جا لغاري
  - آريسر
  - درس
- ڪچهري ڪارو

هن پاڱي ۾ سنڌ جا بورچي ۽ طعامن ناهڻ ۾ سنڌن مهارت بابت ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي تحرير کي اول جاءِ ڏجي ٿي. ڊاڪٽر صاحب فرمائي ٿو:

سنڌ ۾ گهمندي ڦرندي ٽن جاين تي مون اهڙيون رڌل پڪل شيون کاڌيون، جو حيران ٿي ويس ته سنڌ ۾ اجا تائين ڪيترائي رڌپچاءَ جا نمونا ڳوٺن ۾ به موجود آهن. جيتوڻيڪ رڌڻ وارا گمناميءَ جي گوشي ۾ آهن.

هڪ ڀيري بدين کان الهندي طرف ساداتن وٽ سانجهيءَ ڏاري پهتاسون، جيڪي غوث طريقي جا هئا. مون ان وقت جهنگ جهر ۾ ڪچهريون ڪري ڪجهه سکڻ ٿي چاهيو ۽ منهنجو سڄڻ پير شهاب غوث حيدرآباد مان مون کي اتي وٺي هليو، ماني آئي ته ان ۾ سائي ڀاڄي به هئي. حالانڪ اتي ڀاڄي ملڻ مشڪل هئي. مون ڀاڄيءَ مان گراهه کنيو ته ان جي رس ۽ ذائقي جي لذت ٻئي سڀ طعام کان بي نياز ڪري ڇڏيو. ٻئي ڏينهن صبوح جو روانگيءَ کان اڳ مون پڇيو ته بورچي ٻڌايو ته تازو پوڪيل توريءَ جا نَنڍا سلا هئا، تن جا پن پٽي ڀاڄي ناهيم. ظاهر آهي ته سارو ڪمال بورچيءَ جي ڪاريگريءَ ۾ هو. هڪ ڀيري پير جهنڊي درگاهه جي سجاده نشين جناب وهب الله شاهه مرحوم جي دعوت تي ساڻن رهاڻ ٿي. ماني آئي ته سائي ڀاڄي سامهون هئي. مون هڪ دفعو ۽

وري ٻيو دفعو ڪنئي ته سائين مرحوم مُرڪيو. مون پڇيو ته ڇاڄي پاڄي آهي. چيائين ته اوهان جي آڏو انهي لاءِ رکي ويئي ته سڃاڻو ته کهڙي پاڄي آهي. پاڄيءَ ۾ اهڙي ته شيري هئي، جو بي ڪنهن به پاڄيءَ سان ان کي پيٽڻ مشڪل هو. آخر پڇڻ تي پير صاحب چيو ته هڪ دعوت تي اها ماڳي پاڄي منهنجي اڳيان رکيائون ۽ آئا سڃاڻي نه سگهيس. پڇا تي ٻڌايائون ته اها پاڄي ڇهل جي ٻوڙي جي پتن جي آهي. ٽيون تجربو ميرپور ماٿيلي تعلقي ۾ مرحوم جيوڻ خان پتافيءَ جي دعوت ۾ ڪچهري تي ٿيو. ماني تي پاڄي آئي ۽ اها اهڙي لذيذ هئي، جو پروارن به واهه واهه ڪئي. پڇڻ تي ٻڌايائون ته ريڻي جي ڪرڙن جي پُسي آهي. انهن مثالن مان معلوم ٿيو ته سادي شيءِ کي به ناهي رڌڻ سان بيحد لذيذ بنائي سگهجي ٿو.

هاڻي ڪجهه وڏن طعامن جي ڳالهه ته خيرپور ۾ انجنيئر محترم عبدالڪريم شر وٽ دعوت هئي. پڪل گوشت آيو، جنهن ۾ هڪ ته شيري ۽ لذت ۽ ٻيو ايترو ته نرم جو چٻاڙڻ جي ضرورت نه پوي. پڇا تي معلوم ٿيو ته بورچي اتي جو هڪ ڳوناٺو هو، جيڪو پوءِ ڪراچي هليو ويو ۽ اچا تائين اتي هوندو. نرم ڳريل گوشت ۽ ساڳئي وقت لذيذ، اهو تجربو ان کان اڳ (58-1959ع) ڪنڊڪوٽ سنڌلي واري سڄي جو هو، جيڪا اتي (فلاڻو) حوالدار يا نائڪ تيار ڪندو هو. اهڙيءَ طرح سنڌ ۾ جدا جدا جاين جا خاص طعام سادا توڙي سٺيا، اتي جي رڌ پچاءِ وارن جي ڪاريگريءَ جو مثال آهن. هڪ ڀيري ڪنڊياري تعلقي ۾، شاهه نواز خان خشڪ وٽ دعوت ۽ ڪچهري هئي. وڏي ڪشادي دسترخواني تي هڪ شيءِ عجيب ڏسڻ ۾ آئي، يعني بادامن جي ماني! بادامن جي اٽي ۾ ايترو ليس ڪونهي، پوءِ بنا پڃڻ پرڻ جي ڪيئن ٿي ماني پچي! اڳ ٻڌاندا هئاسون.

ميرن جا بورچي پچائيندا هئا. هت معلوم ٿيو ته بادامن جي ماني جي اها سوغات خاص طرح هالاڻي جي سادات جي حويلين جي آهي. ڳوٺن کان سواءِ وڏن تاريخي شهرن جهڙوڪ: ٺٽي، سيوهڻ، روهڙي، شڪارپور ۾ اتي جي بورچين خاص خاص طعام ناهيا. خصوصاً مٺاين ۽ حلون جا قسم جن مان ڪي باقي وڃي بچيا آهن.

سنڌ جا بورچي تاريخي طور تي مشهور رهيا آهن. 3 صدي هجري (9-10 عيسوي) جي بغداد ۾ سنڌ جي بورچين جو ذڪر اچي ٿو. سنڌ مان ليمائي پلاءِ عراق ۾ مشهور ٿيو. سنڌ ۾ مهلبي قبيلي جي گورنرن ۽ ٻين سنڌ جا پلاءِ عراق ۾ رائج ڪيا، جن کي مهلبي جي نالي سان سڏيو ويو.

سنڌ جي مشهور معياري طعام جو اصطلاحي نالو 'ٻوڙ پلاءِ' آهي. هي هڪ جامع نالو آهي، جنهن ۾ ٻوڙ جا سڀ قسم ۽ پلاءِ جا سڀ قسم شامل آهن. پلاءِ جي نالي ۾ به سڀ اوچا اعليٰ طعام شامل آهن. شاهه صاحب مارئي جي زباني چيو آهي.

"پُلاءَ نه پاڙين، عمر آ رهاڙيءَ سين."

سنڌي پُلاءَ خاص سڃاتپ وارو نالو آهي. 'سنڌي پُلاءَ' هبڪار ۽ وڏي لذت ۽ شيري آهي، آڳاٺو ڪنهن سچڻ سمجهايو ته:

"سڳداسي چانور، سنڌي پلاءِ چئي ڪٽي بس ڪر"!

پوئين ويجهي تاريخي دور ۾، ميرن صاحبن جا بورچي مشهور ٿيا، جو ميرن هنن کي دل کولي نوازيو. ان دور ۾ بورچين جو مان وڌيو ۽ ڇلامان ٿي ويو، جو هر خاندان بورچي رکيا ۽ اهي اتي مشهور ٿيا. حيدرآباد جي ميرن جا ٻير بورچي مشهور ٿيا هئا. جن جون ڳالهيون پوءِ به مشهور رهيون. سنڌ يونيورسٽي جو استاد ڊاڪٽر مير نور محمد خان مهربان هو ۽ هڪ ڀيري ٽنڊي مير غلام حسين ۾، ميراڻي شاهي بنگلي تي دعوت ڪيائين. اتي جيڪي طعام آيا، خاص طرح سفيدا ۽ قسمين حلوا، تن مان معلوم ٿيو ته وٽن قابل بورچي آهن پر مير نور محمد خان مرحوم چيو اڳيان وڏا بورچي باقي نه رهيا آهن ۽ هاڻي وارا ڪجهه پوءِ سکيا آهن.

خيرپور جي ميرن جي بورچين جي پڇا ڪندي، 4 نومبر 1997ع تي ڪوٽڏجي ۾ بورچي محمد بخش شيخ سان ملڻ ٿيو. جنهن ٻڌايو ته هت ميرن صاحبن وٽ هر طعام جو جدا بورچي هوندو هو. جيڪو ان طعام ناهڻ ۾ ماهر هوندو هو. چيائين ته منهنجن استادن ۽ سنڌن ساٿيارين مان هت هيٺيان بورچي مشهور هئا.

- قادن ابڙو اڳ جو وڏو بورچي هو.
- غلام نبي عرف گل محمد خاصخيلي قادن جو شاگرد، مير علي نواز خان جو وڏو بورچي هو. قورمي ناهڻ جو وڏو ڪاريگر هو. ٻارهن قسمن جا قورما ناهيندو هو ۽ هرهڪ جي لذت جدا. اها واٽ ڪنهن کي ڪونه ڏنائين. گل محمد سنه 1984ع ۾ وفات ڪئي.
- مولا بخش ذات جو پريو، گل محمد جو شاگرد برياني ۾ قابل هو.
- محمد بچل خاصخيلي، گل محمد جو شاگرد زردي ناهڻ ۾ قابل هو.
- گل محمد پنهور، محمد بچل جو شاگرد پيني جي حلوي ناهڻ ۾ مشهور هو.
- امير بخش مينو، مير علي ڏني خان جو مشهور بورچي ٿيو.

معلوم ٿيو ته 1973ع ۾ جڏهن وزير اعظم ڀٽي مرحوم لاهور ۾ دنيا جي مسلمان ملڪن جي ڪانفرنس ڪوٺائي هئي، تڏهن اتي ميزباني لاءِ سنڌ مان چار چونڊ بورچي ويا هئا.

1. غلام نبي عرف گل محمد خاصخيلي خيرپور جو
2. سڪيو سولنگي هالائي جو
3. غلام حيدر شاهه خيرپور جو
4. محرم نالي، روهڙيءَ مان ميان قوي وارن جو بورچي.

مون ڪوشش ڪئي ته انهن سان ملان، پر فقط غلام حيدر شاهه ۽ سڪيي سان رهاڻ ٿي سگهي.

بورچي سڪيو سولنگي هالائي جو:

4 آڪٽوبر 1998ع تي سڪيي سان هالائي ۾ رهاڻ ٿي، سڪيو پٽ مراد پٽ الهڏنو، عمر ستهٺ سال، بورچي جي ڪاريگري ۽ ڄاڻ بابت چيائين ته: ماڻهو سڄاڻ هوندو ته سکڻ سان سکي ويندو ۽ طعام تيار ڪري ويندو پر طعام ۾ لذت ۽ شيري ڪيئن پيدا ٿئي، اها رب جي ذات آهي. هٿ هٿ جو ڦير آهي. بورچي پاڻ صاف رهي ۽ بسم الله چئي ڪم شروع ڪري ۽ هر طعام ناهڻ بسم الله زبان تي هجيس.

چيائين ته بورچي جي ڪاريگري جو هڪ انصاف اهو آهي، جو طعام لوڻ ۾ پورو بيهاري (ڪچهريءَ ۾ سيني يڪراءِ ٿي چيو ته: سڪيو بسم الله ڪري لوڻ وجهندو ته ڀهرئين ئي وزن ۾ پورو بيهندو).

سڪيي جي خاص مهارت، ثابت ٻڪر، ثابت ڪڪڙ، ثابت تتر جي شيخ ۽ سجي. چيائين ته سجي ۾ رڳو لوڻ باقي شيخ ۾ پورو مصالحو. (دالچيني، ننيو ڦوٽو، ڪمال پٽ، ڪارا مرچ ۽ پلاءِ جيري) پوندو.

لاهور ۾ سڪيي ئي طعام ناهيا- اڇو ٻوڙ، ڪڪڙ جي قيمي جي شيخ ۽ ثابت ٻڪر جي شيخ، هالائي بادام جي ماني ڪان مشهور آهي ۽ سڪيو بادام جي ماني ۽ حلوا ناهي. منهنجي چوڻ تي ٻنهي جي واٽ هن طرح ڏسيائين.

- **بادام جي ماني:** بادام گرم ڪري ڪلون لاهي پيسبا.

ڪنڊ به جنڊ ۾ پيسبي. هڪ پاءِ بادام، هڪ پاءِ ڪنڊ، ننڍا ڦوٽا، هڪ پاءِ نج گيهه ملائي، جوئر جي ماني وانگر پيڙو ناهجي. ٿالهه جي تري کي گيهه مکي، مٿان اڇو پنو ڏيئي، ٻيو ٿالهه مٿان ڏيئي ڍڪجي، ان جي مٿان ٽانڊا رکبا، جن جي سيڪ تي ماني پچندي.

حلوا: پيني، گجر، پٽاٽن، بيضن، ٻڪر جي گوشت، ڪڪڙ جي گوشت ۽ مڇيءَ جا جدا جدا ٺهندا. مڇيءَ جي حلوي جي هيءَ واٽ ته ڪرڙو مڇي ڳاري، ڪنڊا ڪڍي کير ۾ رڌبو. پوءِ لاهي نپوڙي رکبو. ديڳڙي ۾ گلاب جو پاڻي ۽ ننڍا ڦوٽا ڏيئي ان ۾ وجهبو ۽ ٻه ٽي اٻارا ڏيئي لاهي وري نپوڙبو. پوءِ ڦوٽڻ جون ڪلون ڪڍي، پاءِ ڏيڍ گيهه (هڪ ڪلو مڇيءَ لاءِ) ۽ ڦوٽي جي داغ ۾ پچبو. پوءِ گلاب جو پاڻي ڏيئي، زعفران گهوٽي وجهبي ۽ ڪنڊ به گهوٽي وجهبي. پوءِ هلڪي باهه تي هلائي سڪائبو. ان وقت ٿورو سائو رنگ ڏبو، بش ڪمپني جا رنگ بهتر آهن.

بورچي محمد بخش شيخ ڪوٽڏجيءَ جو:

محمد بخش شيخ عمر 67 سال. 4 نومبر 1997ع ڪوٽڏجيءَ ۾ ساڻس رهاڻ ٿي. محمد بخش جي مهارت برياني پچائڻ. چيائين ته برياني ٻه قسم آهي. هڪ پسا ٻي ٻانو. پسا ۾ ٻوڙ جدا پچندو ۽ چانور جدا پسائيندا

يعني ته پاڻي هاري ڇڏبو. بانو ۾ گوشت چاڙهي ڳاري پوءِ چانورن جي مقدار ۾ پاڻي وجهبو. پاڻي اُبرندو ته چانور وجهبا.

حلوا: سوجي، پينو، ڪدو، موري، لاهوري گجر، سنڌي گجر، پڻانو، مڇي، ڪڪڙ ۽ گوشت انهن جا جدا جدا حلوا ٿيندا.

بصر ۽ ٿوم جي ڪيرٽي، محمد بخش ٿوم جي ڪيرٽي جي واٽ هن طرح ٻڌائي: ٿوم جون ڳڙيون پاڻي ۾ ٺهڪائي ڳاربيون، پوءِ پاڻي ۾ ڌوئبيون ۽ پوءِ ڪٽبيون. پوءِ ڪير ۾ اوباربيون. ڪير وزن ۾ پنجوڻو هجي، پوءِ کنڊ ڦوٽا ۽ ڏيڍ ڪلو مائو ان وقت ڪير ۾ وجهبا. پوءِ سڄو مال ڪپڙي ۾ ڇاڻبو ته ٿيندي ٿوم جي ڪيرٽي.

بورچي غلام حيدر شاهه خيرپور ميرس جو:

غلام حيدر شاهه عمر 45 سال سان شهر خيرپور ۾ 4 نومبر 1997ع تي ڪچهري ٿي. چيائين ته طعام ۾ شيري جو مدار بدن جي صفائي ۽ اخلاق تي آهي. استادن جو چوڻ ته بورچي اخلاق پلو رکي. ڪوڙ نه هڻي ۽ چوري بي ايماني نه ڪري. ڪم بسم الله سان شروع ٿي هلي. جيسين تائين پورو ٿئي. ان سان برڪت پوندي ۽ طعام ۾ شيري ٿيندي. چيائين ته ماهر بورچي اهو جو لوڻ نه چکي، لوڻ وجهي ته پورو بيهي وڃي.

قورمو: غلام حيدر شاهه قورمو سنو پچائي، جنهن جو خاص مصالحو اڇو جيرو، ننڍو ڦوٽو، ڪارا مرچ.

قورمو گيهه ۾ پچي، ان ۾ پاڻي نه پوي پوءِ اٺ ڏينهن رکيو هوندو ته به خراب نه ٿيندو. پل اس مٿان اچي وڃي.

روسٽ: ٽي قسم، اڇو پنو، هيڊ پنو ۽ ڪريم قورمو. (رنگ ڪريم جهڙو)

ديگ قورمو: اڌ مڻ گوشت ۾ ڏيڍ آنو لوڻ پوندو ۽ مرچ ڳاڙها اڌ پاءُ، ديگ تيار. ڍڪ لاهبو ته ٻاڦ جي خوشبوءِ مان بورچي کي خبر پوندي ته لوڻ مصالحو پورو يا گهٽ وڌ!

شامي ڪباب: هڪ ڪلو قيمو هڪ پاءُ دال، پاءُ ٽماٽا ۽ ڳڙيون ٿوم، ساوا مرچ پنج داڻا مصالحو ساڳيو. قورمي واري ٽڪي جي وچ ۾ ڦودنو، ساوا مرچ، ادرڪ، بصر جي ڪاتر ڏيئي پوءِ پڙ ورائي بيضي ۾ بوڙي تربو.

شيخ: گوشت کي سرڪو ۽ لوڻ ڏيئي اڌ ڪلاڪ رکبو. پوءِ شيخ کي ٽڏي باهه تي تورو رکي لاهي، چوکي، ڪپڙي ۾ ويڙهي زور ڏبو ته جيئن رس ڪجهه نڪري وڃي. پوءِ ڏهي ڏيئي (ته جيئن گوشت نرم ٿئي) هلڪي باهه تي ڏهي کي سڪائجي. ناهيل مصالحو جدا ناهي رکبو. دالچيني، وڏو ڦودنو، وڏا ڦوٽا، ڪارا مرچ، جائتري، ننڍا ڦوٽا، اڇو جيرو، سڀ ملائي ڪٽي پروڻ ڇاڻ يا ڪپڙي ڇاڻ ڪري رکبا. پوءِ شيخ کي اهو مصالحو ڏيئي مهمانن آڏو رکبو.

پلاءُ: ٻه قسم، هڪ گوشت ۽ چانور گڏ ۽ ٻيو (جيئن مير صاحب پسند ڪندا هئا) بوڙ جدا ڪري چانور اوباري (يا پسا ڪري) مٿان بوڙ جا ٻه يا ٽي تهه ڪبا.

ڪارڪن جو حلوو: هڪ ڪلو ڪارڪ، پاءُ چڻن جي دال، جنهن کي باهه تي ڪير ۾ ڳاربو. پوءِ دال ۽ ڪارڪون ملائي گهوٽبا. پاءُ نج گيهه ۾ ڪُٽيل ڦوٽن سان داغ ڪري، گهوٽيل ڪارڪون پچيبيون، ائين جو گيهه سڄو خشڪ ٿي وڃي، وچ ۾ پستن ۽ بادامن جو برڪو ۽ تهه مٿان تهه ڪري پليٽ ۾ رکبو.

ٿوم جو حلوو: هڪ ڪلو ٿوم ۽ اڌ پاءُ ٽڻي (ڳوڙهن واري) ٽڻي ٽي حصا ڪري، هڪ حصو ۽ ٿوم پاڻي ۾ ڪاڙهبا. وري ٽڻي جو باقي حصو وجهي ٽيون پيرو ڪاڙهبا. ائين ٿوم جي هَوَڙ مري ويندي. اصل ڪاريگري اهائي آهي. پوءِ صوف ٻه داڻا، انهن جي ڳر کي ٿوم سان ملائي گهوٽبو ۽ هڪ پاءُ نج گيهه سان ملائي. هلڪي باهه تي پچي گيهه ڪڻائبو. پوءِ پستن بادامن جو ٻورو ڏيئي پليٽ ۾ رکبو.

بادام جي ماني: ان لاءِ غلام حيدر شاهه چيو ته ميرن جا وڏا بورچي هڪ ڪلو بادام ۽ اڌ پاءُ ميدو ملائي ڪير ۾ پچائيندا هئا.

وڏا ڪام:

وڏن ڪاجن جا وڏا جاتو راڌارا سنڌ ۾ گهڻين

جاين تي موجود آهن. ڳوٺن ۾ اڪثر حجام ڪاريگر ڪاج رڌيندا هئا ۽ اڄا تائين ائين آهي. مثلاً ٻريا شهر ۾ شمس پٽ عبدالحڪيم حجام نوجوان آهي، جيڪو وڏي ڪاج جو ڪم ڪري ٿو. ٺٽي ۾ هڪ عباسي بورچي مشهور آهي ۽ وڏا ڪاج سنڀالي ٿو. ستن اٺن ڪم ڪندڙن جو عملو پاڻ سان ڪٺي ۽ سير ڪان وٺي پچاڙيءَ تائين سڄو ڪم سندس نظرداريءَ هيٺ ٿئي. هن موضوع بابت وڌيڪ پڇا هلندڙ آهي.

مڇي:

سنڌ ۾ مڇي گهڻي ٿئي. جنهن ڪري مڇيءَ کي رڌڻ ۽ ناهڻ وارا ڪاريگر پيدا ٿيا. پلي کي جدا جدا نمونن سان پچايائون جن مان هڪ نمونو، جيڪو درياءَ جي ڪنڌيءَ سان سيوهڻ طرف مشهور هو، سو هو پلي کي گرم ڪيريءَ ۾ پچائڻ جنهن ۾ رس سڪي ويندو هو ۽ اهو سڪل پچايل پلو ڏينهن يا ڏينهن رکي سگهبو هو. هڪ ڀيري سيوهڻ جي سائين مرحوم مونٽيل شاهه مون تي پيار پري مهر ڪئي ۽ ڪيريءَ ۾ پڪل سڄو پلو ڏياري موڪليائين. مڇيءَ بابت معلوم ٿيو ته مڇي جيتري تازي اوتري لذيذ. آڳاٽو هڪ سڄڻ ٻڌايو ته هو درياءَ واري ٻيڙيءَ ۾ هو، جو پاڻي مان ڪڍيل جيئري مڇي مٽي وڌي ٽڪي چاڙهي، جنهن ۾ فقط لوڻ پيل هو. پر اها ايتري ته لذيذ هئي، جو پوءِ هن جتي ڪٿي اها ڳالهه پئي ڪئي.

سمنڊ جي مڇي درياءَ کان گهڻي آهي ۽ ڪي جنسون (ڏانگري، پٿون وغيره) ايتريون ئي لذيذ آهن، جيتريون درياءَ، جون ڪراچي جا ملاح ڪاري جي مڇي رڌڻ ناهڻ ۾ ماهر آهن. سنه 1950ع ۾ اهو تجربو ٿيو. جڏهن آءٌ سنڌي لغات لاءِ سمنڊ جي مڇين جي نالن جي سڃاڻپ ۾ مشغول هوس. سن ۾ محترم جي-ايم-سيد جي سهاري ڪم ڪري رهيو هوس. سمنڊ جي مڇين جي سڃاڻپ لاءِ سندس سفارش سان ۽ مولانا محمد صادق کڏي واري مدرسي جي مهربانيءَ سان ملاحن مڇيءَ جي وڏي دعوت ڪئي. جنهن ۾ ٽيهه جنسون رڌيون پچايون ويون. جنهن ۾ هڪ انچ واري ننڍڙي مڇيءَ کان وٺي ٽن فوٽن وارا منگرا شامل هئا. ٻوڙ، پڪل ۽ تريل صورت ۾ توڙي پلاءَ ۾ آندا ويا. بس مڇي ناهڻ ۾ بورچين جي پيٽ هئي!

گذريل صديءَ جي نوي واري ڏهاڪي ۾ منهنجو ڌيان انهي طرف ويو ته سنڌ ۾ بورچين ۽ طعامن ناهڻ ۾ سندن مهارت جو مطالعو ڪجي. معلوم ٿيو ته ڪنڌڪوٽ تعلقي ۾ ٽوڙي واري بنگلي تي عبدالعزيز نالي سرڪاري ملازم آهي. جيڪو مڇيءَ جو ماهر بورچي آهي. سو 4 آڪٽوبر 1997ع تي وٽس پهتس ۽ هيٺين معلومات حاصل ٿي.

عبدالعزيز پيو مڇيءَ جو ماهر بورچي:

عبدالعزيز پٽ بگن پيو، وينل ڳوٺ راڄو پيو، لڳ ٽوڙي بنگلو، عمر پنجاهه سال. سندس استاد حاجي پيو، جيڪو انجنيئري کاتي جي ٽوڙي بنگلي تي بورچي هو. چيائين ته هٽ مڇي گهڻي هئي، انهي ڪري مڇي جي رڌپچا، جو چلامان وڌيو. پنهنجي لاءِ چيائين ته هي سڀ استاد جي دعا آهي. استاد چوندو هو ته لالچ نه ڪجانءِ، مالڪ سان سچو ۽ وفادار رهجانءِ. منهنجي چوڻ تي مڇي جي جدا جدا طعامن ناهڻ جون هيٺيون واٽون ٻڌايائين پر چيائين ته هٽ هٽ جو ڦير آهي.

- **مڇيءَ جو داس:** مڇيءَ کي چيري اندر مصالحو پري، ڪپڙي ۾ ويڙهي، ٻاڦ تي پچائي لاهجي.
- **مڇي جو قورمو:** داغ ڪري ٽماٽا ڏهي يا ليمو گدامڙي وغيره وجهي مصالحي جو رس تيار ڪبو. پوءِ ان کي منڊيڙو هڻبو جيئن مصالحو پري ڳري وڃي. مڇي جدا تربي، ايتري جو پاڻ جهلي پوري بيهي. پوءِ رس ۾ وجهبي ۽ ديڳڙي کي هلڪي باهه ڏيئي پچائبي.
- **مڇي سيئل:** مڇيءَ جا پيرا ڪبا. بصر گهڻا پوندا. سير ڪن تائين بصرن کي جدا مصالحو ۽ پيرن کي جدا مصالحو. ديڳڙيءَ ۾ پاءِ ڪن گيهه وجهبو. بصر تهه ڪبا. پوءِ مڇيءَ جا پيرا مٿان رکبا. هڪ مڇي پاڻي ڇڏيندي ۽ ٻيو بصر پاڻي ڇڏيندا. مٿان ٻيو پاڻي نه وجهبو. ڏهن منٽن بعد ٿورو لوڏو ڏبو. پاڻي سڪي ته مڇي تيار ٿي.
- **مڇيءَ جا ڪوفتا:** مڇي اوباري ڪندا ڪڍي، اٽو (ڳوشت) جدا ڪبو. پوءِ اڇو جيرو ننڍا ڦوٽا، ڪارا

مرچ، سائي ٿوم ۽ ساوا ڌاڻا وجهي ڪوفتا ٺاهبا. خالي هجن يا پرجن. آنو ملائجي. اندر مڇيءَ جو ٽڪرو قيمو وجهجي يا پستا بادام وجهجن.

• **مڇي ترپل: (فراءِ)** ڏنيري جي کل لاهبي. پوءِ مصالحو ٺاهبو. بيسڻ، آنو، نيشنل جو فش مصالحو ۽ ليمو ضروري، کل لٿل سڄو ڪرڙو يا ٻيرا مصالحي ۾ وجهي اڌ ڪلاڪ کن رکي پوءِ تربا. ڳاڙها ٿين ته لاهبا.

۽ مڇي جو قيمو يا قيمي جو ڪيڪ:
مڇيءَ جو اٽو (هٿ سان پوريل پر ڪٽيل نه) فراءِ ڪري اخبار جي مٿان پکيڙجي ته گيهه چوسجي وڃي. پوءِ جدا داغ ڪري نقل وجهي مٿان قيمو وجهبو. جلد ئي تيار ٿي ويندو.

• **مڇي جو ڪيڪ:** قيمو مٿئين طرح ڪبو. پٽاٽا جدا ڪٽي. اوباري فراءِ ڪري، وري ڪٽي اٽو ڪبا، يا قيمي واري مشين ۾ اٽو ڪجن. پالڪ جدا اوباري، پاڻي ڪڍي گيهه ۾ پچي جدا ڪجي. پوءِ ٿالهه ۾ ڪيڪ ٺاهبا. پٽاٽن جو تهه ان جي مٿان قيمو ۽ پڻ بادام پستا ڪٽيل. پوءِ مٿان ٻيو تهه پٽاٽن جو ۽ وري قيمو، وري ٽيون تهه پٽاٽن جو. ان گول ڪيڪ جي پاڙ کان چوڌاري پالڪ جي وٽ. پوءِ مٿان آني جو پاڻي ٽيپو. اخبار جو پنو ٻوڙي هڻبو ته آنو سولو لڳندو. پوءِ اوون ۾ يا ديسي تائيوان (ٿالهه مٿان ٿالهه) ۾ ڪيڪ رکبا ته ڳاڙهيرڙا ٿين.

• **مڇيءَ جو پُلاءُ يا برياني:** گوشت جي پلاءِ وانگر پر ڪمال پڻ وغيره مصالحو ثابت پوندو.

• **ساڳ مڇي:** مڇيءَ ۾ چٺن جي پلي، مڇي ٻيرا ڪري داغ ڪبو، پوءِ ٻيرا ڪڍي رکبا. باقي داغ جي گريبيءَ ۾ پلي ٽڪرا ڪري وجهبي. ان ۾ ميٿي وجهڻ ضروري ۽ ٿورو پاڻي وجهبو ته پلي ڳري. جڏهن اجان ڪجهه پاڻي باقي هجي ته مڇيءَ جا ٻيرا ان ۾ وجهبا. انداز اهو، جو چٺن ٻيرن تي پليءَ جو ڏيڍ پاءُ هجي.

رهاڻ هيرن ڪاڻ (جلد ستون)

رهاڻ هيرن ڪاڻ (جلد ستون) 150 صفحن تي مشتمل آهي.

هيءُ جلد سنڌي ادبي بورڊ ڇپايو آهي. شروع ۾ سنڌي ادبي بورڊ جي سيڪريٽري طرفان ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي قابل قدر ڪاوشن ڪي ساراهڻ بعد، هن جلد جو مختصر جائزو پيش ڪيو ويو آهي. فاضل مؤلف جي مبسوط مهاڳ کان علاوه هيٺين عنوانن ڪي، هن جلد ۾ قلمبند ڪيو ويو آهي:

- تاريخ
- سورهيه صبغت الله شاهه جي آخري هدايت
- حرن جي انگريزن سان ٽولا ٽولا جنگ
- وياسي وينجهار
- غوثي نظم جا چار مٿير مهندار
- سنڌي نظم جي صنف "منظوم بند"
- جمل ڪيئن جڙيو
- ظرافت، خوش طبعي
- شاعر ثناء الله ثنائي جي ياد ۾
- ابيات قانونچه تصوف
- سنڌ جا قديم شهر: حسن باغبان
- هُرلا ۽ نار، هاري ۽ مجيري، ونديون ۽ پستيون
- خواجه خضر ۽ مهترالياس
- عشق الائي ڇا؟
- مشاعرو
- قلمي ڪتابن ۾ سنڌ جي عالمن جون تحريرون
- صاحبڏنو فقير تنيو
- نسب ناما ۽ قبيلا
- ڳاها
- ڏيرا
- ناريجا
- باريچا
- شهر ٺٽي ۾ ذاتيون ۽ قبيلا
- چپر ڪوهستان جا رند
- مانجهند
- اونا
- ٻُڪيرا
- ڪچهري چپر- ڪوهستان.

ڪچهري چپر- ڪوهستان:

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ علم جو سمنڊ ۽ سنڌ جو سچو پرستار هو. هن الله جي فضل سان وڏي حياتي ماڻي ۽ ان جو هڪ هڪ پل سجايو ڪيائين.

سنڌ جو چپو چپو گهميو. ڳوٺ ڳوٺ، وسيءَ واهڻ، جهر جهنگ ۽ بيابان ووڙيائين ۽ جبل جهاڳيائين. هن محسوس ڪيو ته سڄي سنڌ سون جي ڪاڻ آهي ۽ هيرن ۽ موتين سان معمور آهي. تنهن ڪري سنڌ جي هر حصي ڪي دل جي اکين سان ڏٺائين ۽ سنڌ جي هر انهي ماڻهو سان مليو، معلومات حاصل ڪرڻ جي ڪوشش ڪيائين جنهن ۾ علم ۽ فهم، فن ۽ هنر، ذات ۽ ڏاهپ جي جوت ڏسڻ ۾ آيس. نه رڳو بي شمار متنوع عنوان ڪٺي ذري پرزي سميت سمجهايائين ۽ سلجهايائين، پر سنڌ جي مختلف علائقن، ڳوٺن ۽ شهرن ۾ ڪچهريون ڪري نه رڳو سنڌ جو لڪل خزانو عوام آڏو آندائين بلڪ سنڌ جي باشعور اجرڪ ۽ پٽڪي ۽ گوڏ گنجيءَ وارن گمنام ماڻهن کي مشهوري ڏياريائين.

رهاڻ هيرن کاڻ جي پهرين حصي ۾ ڪچهري بدين.

رهاڻ هيرن کاڻ جي ٻئي حصي ۾ ڪچهري ناڙي.

رهاڻ هيرن کاڻ جي چوٿين حصي ۾ نواب غيبي خان جي ڪچهري.

رهاڻ هيرن کاڻ جي پنجين حصي ۾ ڪچهري نارو.

رهاڻ هيرن کاڻ جي ڇهين حصي ۾ ڪچهري ڪارو.

رهاڻ هيرن کاڻ جي ستين حصي ۾ ڪچهري چپر ڪوهستان.

ذريعي معلومات جو خزانو جهوليون پري ورهايو ويو آهي.

ڪچهري چپر ـ ڪوهستان:

اي سڄڻ! هي چپر- ڪوهستان جي رهاڻ آهي. اهو سنڌ جو ڏکڻ الهنديون پاڱو آهي، جيڪو ڪراچي کان اتران منگهو پير ۽ گڏاپ کان شروع ٿي اتر ۾ رني ڪوٽ تائين پهچي ٿو. اهو ٽڪرن، ٽوڙن ۽ جبلن پهاڙن وارو ملڪ آهي. انهي ڪري انهي کي 'جبل' يا 'چپر' سڏيائون. اهو سنڌ جو ڪوهستان آهي ۽ هيءَ ڪچهري انهي سنڌ واري ڪوهستان جي آهي. جنهن جو عام نالو 'جبل' يا 'چپر' آهي. شاهه صاحب سسئي جي سرن ۾ ان جو نالو آندو آهي.

چاڪاڻ جو پنهور ڪان اولهه مڪران ڏانهن وڃڻ واري واٽ هن جبل يا چپر (جي ڏاکڻي پاڱي) مان هئي.

هوت نه پانيم هنئين، ڇڏي تون ڪو چپر ويندين.

.

چپر چمر پانئيان، ڪانيو ۽ ڪارو.

جبل ٽڪر ـ پهاڙ: ڪانيو جبل ۽ ڪارو جبل ٻئي ڪوهستان جا مشهور جبل آهن. چمر معنيٰ ڪڪر ۽ هن پاڱي جا چپر ۽ جبل ايڏا آهن، جو جڻ ڪڪر آهن. ساوڻ جي مينهن ۾ ڪڪر ڪانيو ۽ ڪاري جي چوٽين کي لڳن ٿا. ڪبير شاهه پنهنجي بيت ۾ ڪاري جبل کي ڪڪر چيو آهي.

تنهن ڪاري ڪڪر ڏونگر تان اچي گس ٻڌا گوڙن.

ڪانيو جبل لاءِ چوٽي آهي ته ملڪ مان ڪو فوت ٿيندو ته ڪانيو مان به ڪا چپ ڪرندي. يعني ڪانيو غم ۾ پنهنجو ڪو ڳچ ڳاريندو.

حملاٽي مَلڪن جي وڏي جو نالو ڪانيو رکيائون، جنهن جو پٽ پاهڙ خان لس ٻيلي جو حڪمران ٿيو. جنگ شاهي، جهمپير، ڪوٽڙي، مانجهند، سن، عامري ۽ لکي دارا ماڳ چپر- ڪوهستان جي اپرندين ڪناري سان آهن ۽ ڪير ٿر پهاڙن جي لاندي ان جي الهندين ڪنار آهي، جيڪا سنڌ ۽ لس ٻيلي کي جدا ڪري ٿي. جنهن جبل جو نالو ئي آهي. ڪير ٿر سو اترئين پاڱي جي وچ تي آهي ۽ جڻ جبلن جو سردار آهي. جيڪي ان جي چوڌاري آهن. ڪير ٿر سان لاڳو جبلن جو وڏو ڇهڇٽو آهي. اولهه طرف اتر کان ڏکڻ تي ميهو جبل، گز جبل ۽ دنبار جبل آهن. ڪير ٿر سان لاڳو ڏکڻ اولهه تي هاتارن (چراخن) پنڊڪ جبل آهي، اوڀر ڏکڻ ڏي وڏو ڪانيو جبل آهي ۽ وچ تي ننڍو روٽو جبل آهي، جيڪو ڪيرٿر ۽ ڪانيو کي جدا ڪري ٿو. ڪنهن سمي ڪيرٿر ۽ ڪانيو پاڻ ۾ اٽڪيا ته روٽو وچ ۾ پيو ۽ پنهنجا ڳچ ڳاريائين پر ٻنهي کي پري جهلي صلح ڪرايائين. جيڪو اڄا تائين قائم آهي. ڪير ٿر کان مٿي اتر ڏانهن، ڪيرٿر ۽ ميهي جبل جي وچ وارا علائقو 'ٻارڻ' آهي، جيڪو ڳبول قبيلي جو ماڳ آهي.

ڪانيو جبل اُتران ڪرچات کان شروع ٿي هيٺ ڏکڻ ڏي اچي ٿو ۽ ان جي آخري ٽوڙ کان پوءِ ڪارو

[illegible] تي وڏو سگهارو نبي بخش ٻلاري، حيدرآباد ۾ [illegible] جبلن [illegible] 'جبل ۽ وڻن' پڇيم ته اتي [illegible]

جبل شروع ٿئي ٿو. جيڪو گهٽو هيٺ جنگ شاهي ٽائين وڃي ٿو. حيدرآباد کان ڪراچي ويندڙ شاهي رستو. باراني سيمنٽ ڪارخاني وٽان ڪاري جي گهٽ مان مٿي چڙهي ٿو. ڪاري جو اُرهه ۽ چوٽي ان کان ڏکڻ ڏي آهن. ڪانيو ۽ ڪارو، ڇپر- ڪوهستان کي، اتر کان ڏکڻ ڏانهن ٻن ڀاڱن ۾ ورهائين ٿا.

سنڌ جي ڪوهستان جي هڪ عجيب بناوت اها آهي، جو اپرندي کان الهندي ڏانهن ويندي، اتر ڏکڻ رخ تي جبلن جون چاڙهيون آهن.

جيڪي هڪبئي مٿان چڻ شاهي ٽلها آهن. پهرين چاڙهي سنڌ يونيورسٽي ۾ ٻولهاڙي ۽ ڪراچي ويندڙ شاهي رستو، ٻي چاڙهي سورجاڻو ٽڪر، جنهن جي ٽلهي تي 'هينيون ٽاٽو ٻولا خان' تي چاڙهي ڳاگيارو جبل، جنهن جي ٽلهي تي مٿيون ٽاٽو احمد خان، چوٿين چاڙهي داٽو جبل ۽ ان جي جوءِ، وات پٽ، پوءِ جبل ڦڙو ۽ جوءِ لوياچ، پوءِ جبل سگ ۽ جوءِ سري. پوءِ سنتو اولهه طرف جبل گنبوڪي ۽ جوءِ راهوجا. پوءِ مول جبل، مول شهر ۽ مول جي نئن.

نيون: 'مول' ڇپر جي مشهور نئن آهي. جيڪا ڏکڻ ڏانهن سوڪن ميل وهي آخر وڃي نئين ملير کي پري ٿي.

تڏهن چيائون ته:

ملير تڏهن مرڪي، جڏهن مول اٿس ماءِ

پر ڇپر جي وڏي شاهي 'نئين بارڻ' آهي. جيڪا اترئين ڀاڱي مان اچي ٿي ۽ ور وڪڙ ڪندي اوير ڏانهن وڃي سنڌونديءَ ۾ ڪري ٿي. نئين بارڻ ڪنهن حد تائين. ڇپر- ڪوهستان جي اتر ۽ ڏکڻ جو دنگ آهي.

جبل جا جانور: جبل جي جانورن بابت پڇا ڪندي معلوم ٿيو ته ڪنهن وقت هرڻ به گهڻا هئا پر هاڻي ڪو ڪٿي نظر ايندو. باقي ڪرڇات لڳ خاص ڪير ٿر جبل ۾ سرهه (جابلو ٻڪر) ۽ گڊ (گهنٽا) گهڻا آهن، جو اتي رک آهي. راقم به اتي ڏٺن جاڏڻ ڏٺا. جن ۾ ڪي اڇيرڙا سرهه نظر آيا. چيائون ته اهي پوڙها ٿي ويا آهن. سرهه جي طاقت هڪ ڪرن ۾ ٻي سگن ۾ آهي، ڪر نندين وڏن پٿرن پاهڻن تي سوگها ڪپن ٿا، جو اڳتي ٽپ هڻي چڙهي ٿو. مٿان نيهه فوٽ کن هيٺ ٽپ هڻندو ته سگن پر هڻندو ۽ سگ ڪوڙي هليو ويندو ۽ ٻيو ڪوبه بت هيٺ نه لڳندس. مادي به ٻچا به ڪري ٿي. سانوڻ ۽ چڻي ۾ لڳ ڪن. گڏ هڪ ٻچو ڪري. سردار جانورن مان گدڙ، بگهيڙ (بگهڙ) هاتار (چراخ) ۽ ممون آهن. چيائون ته ڪڪڙ کي گدڙ جو بجليءَ وانگر ڪرنٽ لڳي ٿو. هيٺان اچي ڏند ڏيڪاريندو ته ڪڪڙ اچي هيٺ ڪرندو. بگهڙن بابت سگهڙن چيو ته: "چوڏهين سن ۾ لکي ويا هئا. پر پندرهين ۾ اچي ظاهر ٿيا آهن". هاتار (چراخ) اڳ گهڻا هئا پر اجان به آهن. ڪير ٿر جبل سان لاڳو ڏکڻ اولهه پنڊڪ جبل آهي، جيڪو سڏجي ئي 'هاتار وارو' چيائون ته: هاتار سگهو آهي. پر طاقت اڌو ارهه ۽ پهرين ٽنگن ۾ اٿس. ٻڪري ۽ نندي گڏهه کي مٿي ڪنيو ويندو. گڏهه کي هاتار جو ڪرنٽ لڳي ٿو. گڏهه پري کان ڀڄي نه ويو ته پوءِ هاتار کي سامهون پني ڏيئي ٻيهي رهندو ۽ هو پيو پويان پٽيندس کائيندس.

مم يا بانپ: سنڌ جي ڇپر- ڪوهستان ۽ ان سان لاڳو بلوچستان جي پهاڙي ڀاڱي جو جانور آهي. جنهن بابت ماڻهن وٽ ڪيئي نقل نظير ۽ ڳالهيون آهن. حقيقت ۾ اهو هڪ بندرو رڇڙو آهي. ڦيش جو ڪارو بچ شوق سان کائيندو آهي. ڏريجي جي پرين ساروٽي واري علائقي ۾ اجا ڪي ممڙا بچيل آهن. هڪ سؤ سال کن اڳ جنگشاهي کان اولهه ڪاري جبل واري علائقي ۾ به ممڙا هئا ۽ ڪن ماڻهن ڏٺا.

وڻ ۽ گاهه: ڪور ۽ ڪونيٽ ڪوهستان جا ڪارگر وڻ آهن جن ۾ ڪؤنر ٿئي. زامر ۽ ڪورڙ ڪوهستان جا عجيب گاهه آهن. جيڪي جبل جي پڪ مان مچا ٿي نڪرندا ۽ پيا لهندا ڪڏندا پانهيرو ول، جنهن جي پاڄي ٿئي، سا فقط ڪوهستان ۾ آهي. جبل ۾ مٿي چوپار ۽ ڪٽڻ گاهه ٿين. جيڪي مال لاءِ ڀلا، پهرئين نمبر ۾ چوپار آهي. چوپار سدائين سجو سال ٿئي. اڍائي فوٽ کن ڊگهو ۽ منڊيٽري جهڙا سنگ. مال لاءِ وڍي هيٺ ڪٽي اچن. ڪنهن مائي جي ڊگهي، جيڪا هڪ هٽي گري. ٻيو هنيائين لت ۽ ڪير نه ڏهايائين. سو ڪنهن چيو ته چوپار چاريوس. تڏهن مائيءَ چيو ته:

"گري اهڙا ڳڻ ئي ڪونه ڪيا آهن. جو چوپار چرندي".

ڇپر- ڪوهستان جون قومون ۽ قبيلا:

برفت، گبول، پالاري، جاڪرا، جهاتي ۽ ٻيا ڪوهستان جا اڳاٽا قبيلا آهن. گبول ڪراچي کان رني ڪوٽ تائين ڇپر جي الهندي پاڱي ۾ آهن. ڪير ٿر جبل ۽ ميهي جبل جي وچ وارو علائقو باراڻ گبولن جو خاص علائقو آهي. مهيري (ڪلمتي) صدين تائين مهير جبل تي ۽ چوڌاري رهيا، جنهن جي نالي تان سندن نالو 'مهيري' (مهير جبل جا) ٿيو ۽ هنيدان سندن قبرستان آهي. حماتي پوءِ مهير جبل تي قابض ٿيا. پالاري ۽ جاڪرا ڏکڻ اوڀر واري پاڱي ۾ اڄ تائين موجود آهن. سڄي وچئين پاڱي ۾ برفت قبيلا آباد آهن. ابوالفتح نالي اڳواڻ اڳئين دور ۾ هتان جي قبيلن کي ملائي هڪ ڪيو ۽ اهي سندس نالي پويان (ابوالفتح بلفت) برفت سڏجڻ لڳا. ڪن روايتن ۾ "بلفت بلوچ" آهن. روايت موجب آڳاٽن برفتن جا ٻه سردار هئا. عيسب ۽ مُهميد. مهميد ۾ بلوچ قبيلا هئا، جن جو سردار گهر براهماڻي ڪنهن وقت ڏاکڻين علائقن ۾ ڪي نَوَ اڳواڻ ساماڻا، جن کي (فارسي ۾) 'نه مرد' يا (سنڌيءَ ۾) نومڙيہ سڏيو ويو. پوءِ سنڌ توڙي لس ٻيلي جي لاڳو سرحد ۾ انهي نالي پويان ڪن راڄن کي نومڙيا سڏيو ويو. گذريل صديءَ جي وچ ڌاري، لس ٻيلي بابت تحقيق ڪندي ائين پڻ معلوم ٿيو تہ لس ۽ ڪراچيءَ جا واٺيا ڇپر ۽ لس جي سرحد وارن عام مسلمانن کي نومڙيا چوندا هئا. 18 صديءَ جي پوئين اڌ ۾ ڪلهوڙن جي دؤر ۾، ڏاکڻين ڪوهستان ۾ ڄام ٻجار جي اثر رسوخ سان جوکيا طاقتور ٿيا ۽ اتر اوڀر واري علائقي ۾ ڪوسا آباد ٿيا.

اي سڄڻ! ڄاڻ تہ برفت نالو ڪنهن هڪ قبيلي جو ڪونهي پر اهو قبيلن جي ڪَٺ جو نالو آهي، جنهن ۾ گهڻا قبيلا شامل رهيا آهن. روايت موجب آري بدو نالي سردار کي چار پٽ هئا. لهار، حمل، بابڙو ۽ باديڻ يا حسڻ. انهن جو اولاد- لُهاراڻي، حملاڻي ۽ بابڙاڻي ۽ باديڻ جو اولاد هردوئي هت ڪونہ رهيو ۽ مينگل برادريءَ ۾ گڏجي ويو. انهن سان رند سردار ابراهيم جو اولاد براهماڻي شامل ٿيو. اهي سڀ 'برفت ڪَٺ' جا اڳواڻ ٿيا. لهار فقيري اختيار ڪئي ۽ پڳ حمل تي آئي. حمل کي پنج پٽ ٿيا- ڪانيو، سنيڏل، بيدي، جان نثاري، چاڳلو ۽ ڏٽي ڏنو. انهن جو اولاد ڪانيواڻي، سينڏلاڻي، بيدياڻي، جاناراڻي، چاڳلي پوٽا ۽ ڏٽياڻي اهي سڀ حملاڻي، جن سان براهماڻي (رند ۽ ٻيا بلوچ) پائيچاري ۾ شامل ٿيا. اهڙي طرح برفت اتحاد مضبوط ٿيو پر سندن سياسي طاقت تڏهن وڌي، جڏهن 18 صديءَ جي شروع ۾، 'پاهڙ خان' ڪانيواڻي لس ٻيلي جو مَلڪ ۽ (حڪمران) ٿيو. مگر پوءِ ڪلهوڙن جي دور ۾ سندن طاقت گهٽي، جو ميان يار محمد حملو ڪري پاهڙ خان کي شڪست ڏني. ميان غلام شاهہ بعد ۾ ڄام ٻجار جوکيي کي زور وٺايو ۽ هو طاقتور ٿيو. هن، ملڪ پهاڙ خان جي وفات بعد سندس حملاڻي قبيلي سان جنگيون ڪيون ۽ لس ٻيلي جي ڄام عالي جي مدد سان برفتن کي ملير جي اتران ٻي دخل ڪري، نئن باراڻ تائين پوئتي هٽائڻ جي رٿ رٿي. پوءِ جوکين باراڻ جي سيري تي قبضي لاءِ ٽي چار حملا ڪيا پر برفت راڄدارن مقابلا ڪري کين هٽايو. تڏهن ڄام ٻجارلس ٻيلي جي ڄام عالي (ف 1180ھ/ 1766ع) سان وڏو لشڪر وٺي چڙهائي ڪئي.

"عالي ٻجار آئيا، جهان جهان ڪري جهام"

'سيري جاڳير' عزت خان (بن ملڪ پاهڙ خان) جي هئي. جيڪو اڃان ننڍو هو ۽ قلات جي خان وٽ مدد لاءِ ويل هو. برفت اتحاد ۾ شامل سيني قبيلن جو لشڪر پوري تياريءَ سان دريا خان چاڳلي پوٽي جي اڳواڻي هيٺ اونگر پهتو.

"اونگر اوتاراڻ، پرم ڏٽي باراڻ جا".

هي باراڻ يا سيري واري جنگ ڄام ٻجار حرفت يا حيلي سان کٽي. صلح جي جهنڊي ڏيکاري لشڪر پوئتي هٽائي ڇڏيائين. صلح جي سببان برفتن جي راڄدارن جو گهڻو لشڪر هليو ويو ۽ باقي وڃي کي اڳواڻ ۽ ٿورو لشڪر رهيو. تڏهن ڄام ٻجار جي لشڪر طُرفان چاڪر حملو ڪيو. جنهن ۾ برفتن جي طرف جا ستر اڳواڻ سڪر ۽ چڱا مارجي ويا. انهن ۾ هينيان حملاڻي اڳواڻ شامل هئا. دريا خان ۽ پاٽس جنگي خان (چاڳلي پوٽا) دريا خان جا ڀائيجا ديگي خان ۽ مرزا يا مزار (ڏٽياڻي) حملاڻين سان گڏ سندن ساٿياري براهماڻي ۽ ڪي لهاراڻي هن جنگ ۾ وڙهيا، جن مان عارب خان بچيو، باقي ٻيا گهڻا مارجي ويا.

ڪلهوڙن ڪان پوءِ ٽالپرن ڇپر- ڪوهستان ۾ حملائي ملڪن جي عزت عظمت بحال ڪئي ۽ پڻ راڄدارن ۽ سربراهن ڪي مان ڏنو ۽ اهي ڇپر- ڪوهستان ۾ پنهنجن پنهنجن ماڳن تي مستحڪم ٿيا. چار 'ٿاڻا' مرڪز ٿيا ۽ راڄن راڄدارن جي نالن سان پيا 'مڪان' محڪم ٿيا. اهڙي طرح ڇپر- ڪوهستان جي راڄن جي رضامندي ۽ طاقت وارو علائقو ٿي ويو ۽ ٽالپرن پوءِ اتي سنڌ جي طاقت ۽ عظمت جو نشان رني ڪوٽ قلعو قائم ڪيو.

ڇپر- ڪوهستان جي ٻولي:

ڇپر- ڪوهستان جي ٻولي اولهه طرف وچي لاسي (لسٻيلي جي) سان لڳي ٿي، جنهن جو تفصيل ڪتاب 'ٻيلاين جا ٻول' ۾ ڏنل آهي. ڇپر جي ٻولي ساڳي سنڌي آهي.

پر جيئن سنڌ جي ڪن ٻين ڀاڱن ۾، تيئن هتي جي ٻوليءَ جا پڻ ڪي خاص لفظ ۽ اصطلاح آهن جن تي اڃان تائين پوري تحقيق نہ ٿي آهي. چڱي خاصي جاچ بعد محسوس ٿيندو تہ ڇپر جي ٻولي مٺي ٻولي آهي. هن ۾ نون واري ڳُهٽائي ڪانهي! خوشامدي بيانن کان خالي آهي، سُٻڪ سوٽ ٻولي آهي. جنهن ۾ ڏيگهہ ڪانهي. مثال خاطر هيٺ ڪن ٿورن لفظن ۽ محاورن جو ذڪر ڪجي ٿو:

ڳُٺو = انجام: هتي جوڳٺو اڳاٽو، يعني هنن جي اڄڻ جو انجام اڳاٽو. هتي جي ٻولي 'آءٌ' بدران 'مان' ۽ 'سون' بدران سين آهي. ونداسين يعني وينداسين. چنلو (چ جي زير سان) يعني ٿيندو ۽ ڇئي ٿو يعني ٿئي ٿو. چا ۽ ڪهڙو لاءِ هتان جو لفظ 'چو' آهي. اچان بدران اچين ڳالهائبو. اچين تو يعني اچان ٿو. آيو بدران آئو چئبو. پٺائي صاحب بہ هي لفظ آندو آهي تہ "پاٽي پٺيهل ۾ اڳيون نہ آئو". ظرف جي معنيٰ وارا بہ خاص الفاظ آهن. پار يعني پاسي يا طرف. اوٿاٽي پار آهي. يعني اهو ٿاڻي (ٻولا خان يا احمد خان) طرف آهي. ڪاها ۽ ڪهڙا، ڪاهو ۽ ڪهڙو، ڪاهو چو آ ۽ ڪهڙو ٿيو آ.

تران = هينان. ٻڻ مان = منڊ مان. هيان = هتان. ڪيان = ڪٿي. پران = وٽ (ابا پران آ يعني ابا وٽ آ،) ڪوٽو = سولو پٽ يا سولو پنڌ. ٻاڪري = سنهي يا هلڪي. پاهي = ٿُلهي. پاهومال = رڍون، ميهومال، مينهون، هيڪڙي ۽ هڪڙي. پينا = وينا. هيني = ويني. رواٿڻ = روانو ڪرڻ. اچيندو = ايندو. وسوڙڻ = وسهڻ.

ڪي مٿيان لفظ مون واڻ ڪنڌ ۽ موئيدان ٻڌا. مَلڪن جي ٿاڻن طرف واري ٻوليءَ جا ڪي انوکا الفاظ ۽ جملا جيڪي مون ٻڌا، سي هيٺ ڏجن ٿا:

'چو چئي' = ڇا ٿئي. ڳهرين جي اڳي = ڳهرن جي اڳيان. حاضر آهين = حاضر آهيان. مان بہ واڍوڙجي آئو آهيان = مان بہ ڦٽجي آيو آهيان. اهائي ڳالها ٿائين = اهائي (ڳالهہ) ڳالهايائين. دريا خان ٿو مارين = دريا خان ٿو ماري. مانڪ ڳوٺي تماڪ جي ڏي تہ ڇڪي ڏسين = مون کي تماڪ جي ڳوٺي ڏي تہ ڇڪي ڏسان. وناڻ = وڄت، ساز. ساريتا = چڱا مڙس.

ڪانڊيرو پالاري پوليس ۾ سپاهي هو. مڙس سچو ۽ همت وارو. پر بريس ڪڏهن سولي ڪري ڪانہ پاتائين. ان وقت ايوب خان (لس ٻيلي جو) ڪماني هو. انسپيڪشن تي آيو تہ ڪانڊيرو بہ قطار ۾ بيٺل هو. پنهنجي بندوق مٿان صاف بہ ڪانہ ڪئي هئائين. ڪماني چيس تہ بندوق صاف رک. ڪانڊيري جواب ڏنو تہ: "اي جو بندوبست چنلو". انهي جو بندوبست ٿيندو. پٽڪو بہ سولو ڪري ڪونہ ٻڌو هئائين. ڪماني چيس تہ چيائين: "اي جو بندوبست چنلو!" ڪانڊيري بيڙي دکائي هئي، پر تڪڙو سڌ ٿيو هو سو وسائي ڪن جي مٿان هنيائين ۽ پريڊ وقت بہ لڳي پيئي هئي. جڏهن ڪماني اشارو ڪري ڏمڪايس تہ چيائين: "صاحب! اي جو بندوبست چنلو". پوءِ پڇيائونس تہ تو ڪن مان بيڙي ڪيدي اڇلي چونہ ڇڏي! چيائين: "مان جو مغز جڙي ويو يعني ڦري ويو.

محفلون ۽ مارڪا:

اي سڄڻ! محفل مارڪي لاءِ دنبورو ۽ سرندو ڇپر جا وڏا وناڻ (ساز) آهن ۽ مورو جڻ ڇپر جو قومي نغمو آهي. ڇپر ۾ انهن سازن وڄائڻ توڙي موري ڳائڻ وارا وڏا مشهور ٿي گذريا. راقم 1945ع ۾ سدا ملوڪ سرندي وڄائيندڙ علڪي (علي محمد) کي ٻڌو. علڪي جو پيءُ فقيرو بہ وڏو ڪاريگر هو. سندس وقت ۾ ڇپر ۾ ٻيو اهڙو ڪونہ هو. ڳهٽو اڳاٽو هيروڪو فقير وينل سانده (موئيدان کان اولهہ لس ٻيلي جي حد ۾) سُرندي

جو ملوڪ هو. ڪانئس پوءِ سندس پٽ عثمان ٿيو، جنهن جو پٽ فقيرو، جنهن جو پٽ هو علي محمد (علڪو) تونگ لڳ. عارب جي، واهي ۾، ساماڻو فقير سيڪاراڻي سمار پوٺو سرندي جو ڪاريگر هو. (1985ع ۾ جيئرو هو. عمر اسي ورهيه) 12 مئي 1960ع تي ٽاٽي بولا خان ۾ وسنمل وڻ ڪيل ڪچهريءَ ۾ اسحاق ماڇي (عمر 55 سال) سرندو وڄايو ۽ منو وڄايائين پر چيائين تہ هن وقت ساماڻي جهڙو بيو ڪونهي، ساماڻو علڪي کان گهڻو آهي. ڪراچي داڙون فقير هو جنهن پاڪستان کان پوءِ گذاريو. گيڙو پٽڪو ٻڌل، سرندو ساڻ ڪنيو، ڪراچيءَ ۾ سولجر بازار ۽ بين جاين تي پيو هلندو ۽ وڄائيندو هو. مون داڙون فقير جو فوٽو موسيقي بابت پنهنجي انگريزي ڪتاب مٿان ڇاپيو.

پوئين ويجهي دور ۾ 3- فيبروري 1986ع تي مول ۾ ملڪ رسول بخش وڻ ڪچهري ٿي جنهن ۾ يعقوب فقير مگهار سرندو وڏي ميناج سان وڄايو، دنبورو گهڻا ئا وڄائين. جهنگ ڪند ۾، جان محمد احمداڻي رونجهي وڻ ڪيل ڪچهريءَ ۾ بچل انگياڻي دنبورو وڏي لئي سان وڄايو. چيائين تہ ڏنو فقير انگياڻي دنبوري ۾ سيني جو استاد هو. اهڙو بيو ڪونہ ٿيو. نڙ ۾ ڪڻ وڄائڻ جو بہ ڪاريگر هو. اڳ وڏو بچو فقير انگياڻي، دريجي جو، دنبوري جو ملوڪ هو. راقم ڪندو فقير انگياڻي کي ٻڌو، جيڪو 1985ع کان ٿورو اڳ گذاري ويو. مون سان منهنجي ڳوٺ 8 آڪٽوبر 1975ع تي ملڻ آيو. ڪچهري ٿي ۽ دنبوري تي واهہ جي لئي لاتائين. جوڳ تمام مٺي وڄايائين. معذور ڪيائين ۽ چيائين تہ جوڳ سان ملي ٿي چيائين تہ انگياڻي فقير سڀ وڏي انگئي جو اولاد آهن، جيڪو انگئي جي ڊوري (ٿندي رحيم خان جمالي کان پريان) تي ڄائو. چيائين تہ آءٌ انگئي جي انين پيڙهيءَ ۾ آهيان (ڪندو پٽ لوهيڙو پٽ سچيڏنو پٽ سومار پٽ جاڙو پٽ ٻبر پٽ سوڇي پٽ انگئي) دوسو چئو، تنهن کان سندس پائيئيو لونگ جمعو دنبورو سکيو. 1975ع ۾ ڪندو فقير جو پائيئيو محمد هارون سان گڏ ٽي-وي ڪراچي تي وڄائيندو هو. عبدالله انگياڻي مشهور نڙائي شاهو بکڪ سان گڏ وڄائيندو هو.

مورو، ڇپر جو خاص نغمو آهي ۽ مرد توڙي عورتون شوق سان ڳائين. مائي مريم گڏي مورن ڳائڻ ۾ مشهور ٿي. موسل وارو مورو (يعني موسي لاسي وارو مورو) وڏي لئي سان ڳايائين.

مشهور موري ڳائيندڙ طالب پالاريءَ سان مون راقم گهڻا مارڪا ڪيا. سندس جوڙ پير بخش خاصخيلي هو. جيڪو موري کي ڏاڍر ۽ ڏمڪن سان ڳائيندو هو. ڦلب جهڙو ميناج ۽ ميڏين مرڪن سان مورا ڳائيندڙ بيو ڪونہ ٿيو. آءٌ ڪيس ان وقت جي مشرقي پاڪستان ۾ ڍاڪا وٺي ويس ۽ وڏي لئي لاتائين مورو. مجازي محبت جو گيت آهي. عاشق جي اندر جي آهہ ۽ التجا آهي مول ۾ ڪچهري ڪندي، (3 فيبروري 1989ع) ڪنهن چيو تہ:

مورن منجهان مجاج، ڪي جيڏائي جاڳن ٿا،
مورن منجهان مچ، ڪي دل ۾ دکن ٿا.

ان ڪچهريءَ ۾ لالو مگهار خوش طبع ۽ چرچائي هو. جنهن کي ملڪ رسول بخش مهرباني ڪري اسان سان تونگ وڄڻ لاءِ سونهون ڪري ڏنو. مون ڪانئس پڇيو تہ هت ڪو ڪافين چوڻ وارو يا پڪي راڳ ڳائڻ وارو بہ مشهور ٿيو؟ لالو چيو تہ سائين، ڇپر ۾ موري کان سواءِ ٻي ڪا واهہ ئي ڪانهي! پل بيو کهڙو بہ راڳ هلي، پر مورو ڏبو تہ مڙس اُپا ٿي ويندا.

رهاڻ هيرن ڪاڻ (جلد اٺون)

رهاڻ هيرن ڪاڻ جو اٺون جلد انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي سنڌ يونيورسٽي ڄامشورو مان 2008ع ۾ ڇپائي پڌرو ڪيو آهي. جنهن ۾ فاضل مصنف جي پر مغز مهاڳ کان سواءِ "ناشر ظرفان" جي عنوان سان انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي جي ڊائريڪٽر شوڪت حسين شورو ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي علمي مقام، عالمانہ مرتبي ۽ قدقامت جو ذڪر مختصر لفظن ۾ سهائيندڙ انداز ۾ ڪيو آهي. هو چوي ٿو:

"ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ پنهنجي "رهاڻ هيرن ڪاڻ" واري سلسلي ۾ سنڌ جي ماڻهن ۽ راڄن جي رهڻي ڪهڻي، ڳالهہ ٻولهہ، شرت ۽ سمجهہ، دانائي، خوشي، خوش طبعي جا من موهيندڙ مثال دستاويزي صورت ۾ آڻي سنڌ جي عام زندگيءَ جا نقش نشان

محفوظ ڪيا آهن."

هي اٺون جلد هيٺين عنوانن تي مشتمل آهي:

- تاريخ
- سنڌ جي تاريخي آثارن جي حفاظت
- سورهيه صبغت الله شاهه پاڳاري شهيد جي انگريز سامراج سان جنگ
- روزاني ڪم ڪي ڪاميابيءَ سان پوري ڪرڻ لاءِ سورهيه صبغت الله شاهه جو ڪيل تاڪيد
- مانائتيون مايون
- رسالي جي رهاڻ
- 1857ع ۾ انگريز گورنر جنرل جو فارسي ۽ سنڌيءَ ۾ پترنامو
- غلام محمد خان پرڳڙي ۽ سنڌ محمدن ائسوسي ايشين
- دڙي جا بخاري سادات
- هالا ڪنڊي جا پٺي بزرگ
- وياسي وينجهار
- ظرافت ۽ خوش طبعي
- سنڌ جو مشهور مال: مينهون
- عوامي فيلسوف- خميسو ميتلو
- سنڌ ۾ ڍنڍن جي ولين ۽ ٻوڙن جو ڏٺ
- ڪلام ميان محمد علي پناهڻ
- پيئڻ بلا يا پيئڻ نانگ
- فقير غلام محمد ٽالپر ۽ فولاد فقير
- سنڌ جا نسب ناما ۽ قبيلا
- ڪرناٽي سمَا
- درس راڄپار
- جتوئي
- شر برادري
- ڪارڪ
- پيا
- ڪوڙ
- نوتيار
- منڌرا
- لنجا
- سنڌ جي ساٿياري ملڪ ڪڇ جي ڪچهري

ڊاڪٽر بلوچ، شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ جي ڪلام جو مستند متن ڏهن جلدن ۾ ڇپائي پڌرو ڪيو آهي. جنهن ۾ شاهه جي اصلي ڪلام کي تحقيق جي اعليٰ معيار مطابق نکيري نروار ڪيو ويو آهي ۽ ٻيو ڪلام، جيڪو رسالي جي مختلف سرن ۾ شامل ٿي ويو هو، ان جي ٻه علمي پرک ڪري، ثبوتن ۽ ثابتين سان ڇنڊڇاڻ ڪري اصل حقيقت کي آشڪار ڪيو ويو آهي. هن جلد ۾ رسالي جي رهاڻ کي سڀ کان پهرين ڪنجي ٿو.

رسالي جي رهاڻ

'شاهه جي رسالي' جو پڪي صحيح پڙهڻي (مستند متن) جنهن کي تيار ڪندي راقم کي ٽيهن سالن کان وڌيڪ وقت لڳو، تنهن جو پهريون بنيادي مقصد اهو هو ته رسالي جي بيتن کي ۽ واين کي زير زبر سان صحيح پڙهجي. وڏي محنت بعد اهو مقصد پورو ٿيو ۽ اڄ 'شاهه جو رسالو' پڪي صحيح پڙهڻي (مستند متن) سان اسان وٽ موجود آهي.

'رسالي جي رهاڻ' جو موضوع رهاڻ جلد 3 کان شروع ڪيو ويو. ان لاءِ ته شاهه جي بيتن ۽ واين ۾ سمايل اعليٰ فڪر ۽ عرفان واري معنيٰ کي سمجهڻ لاءِ انهن لفظن ۽ اصطلاحن تي وڌيڪ غور ڪجي، جيڪي شاهه صاحب پنهنجن بيتن ۽ واين ۾ آندا آهن. رهاڻ 3 ۾ هيٺين بيتن جي وضاحت ڪئي ويئي:

تتر جو سوڻ:

تتر ٿئي ۾ تن کي ڏونگر ۾ ڏاٿو

مالهاري جو سوڻ:

سڄي هٿ ساٿين جي مَر ونءِ مالاري،
لمو، لمي، لس ۽ چن جا مفهوم،
لمون ڏوري لس، ستي سَنگهر پٺيين.

لفظ ڏارو ۽ ڏاري:

ڏينهان ڏاريءَ ويس، راتيان روئي رت ڦڙا

رهاڻ جلد 5 ۾ (صفحا 72-74) لفظ نوءِ جي معنيٰ سمجهايل آهي ۽ هيٺئين بيت جي ٻي سٽ ۾ انواع بدران انوا (نوءِ جو جمع) کي وڌيڪ صحيح سمجهڻ جو دليل ڏنل آهي

حبيب تون ضبيب تون درد جي دوا،

جانب منهنجي جيء ۾ آزار جا انوا،
صاحب ڏئين شفا، ميان مريضن کي.

انواع به پڙهي سگهجي ٿو. جيئن راقم رسالي جي مستند ايڊيشن (سر يمن داستان-1) ۾ لکيو آهي. پر قافي توڙي معنيٰ جي لحاظ سان 'نوء' جي جمع وارو لفظ 'انوا' وڌيڪ صحيح ٿو سمجهجي. ڇاڪاڻ جو اهو سورن جي لهڻ چڙهڻ ۽ سورن سهڻ واري ماحول ۽ آزارن جي اڀرندڙ ڪيفيت کي وڌيڪ نزاڪت سان ظاهر ڪري ٿو.

هيٺ ڪن بين بيتن ۾ آيل لفظن ۽ اصطلاحن جي معنيٰ ۽ مفهوم کي واضح ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي آهي:

پهي(جمع) پهيون:

پهي جي هڪ معنيٰ آهي واٽهڙو، پانڌي يا قاصد. سر آبري جو بيت آهي ته:

هوت تنهنجي هنجهه ۾، پڇين ڪوهه پهي،
وفي انفسڪم افلا تبصرون سوچي ڪر صحي
ڪذهن ڪاڻ وهي، ڪا هوت ڳولڻ هٿ تي

(سر آبري، مستند متن 5-3 بيت 3)

ڪڇ جي جتن فقيرن سان رسالي جي رهاڻ ڪندي معلوم ٿيو ته پڻ، پهه ۽ پهي. انهن ٽنهي جي معني لپ آهي ۽ پهه پري پيئڻ معنيٰ لپ پري پيئڻ. سر مارئي جو بيت آهي ته:

اندر ٿو اُڄ مري، ساهه انين جي سڪ،
پيان شال پهيون ڪري، ٿئان ڏيئي ٽِڪ،
وَڙ پريان سين پڪ، ٻئا پاڻ پربائي گهوريا!

پهيون جي معنيٰ جيڪا مستند متن جلد 7، صفحي 329 تي ڏني ويئي آهي، سا صحيح آهي. پر هن بيت ۾ لپ پري پيئڻ واري معنيٰ به لڳي سگهي ٿي. ٽِڪ معنيٰ ڳيت، پڪ معنيٰ پريل ٿانوَ مان ڪريل ڪير جو ڦڙو ۽ 'پاڻ' معنيٰ وڏو شاهي ونو.

آڙيڪا:

آڙيڪا جون ٽي معنائون- وَرَ، ٽيڪون، اڙيون معلوم آهن. سُر حسيني جو بيت آهي ته:

ڇڏيم حج هلڻ جي، چڪيم چاڙيڪا،
اديون آڙيڪا، هينئڙي پيم هوت سين.

آڙيڪا معنيٰ جبل جا ورن وٽن وارا اُپا پيچرا ۽ ڏکيا چاڙهه چاڙهيڪا. شهر.مٺي ۾ ڪيل رسالي جي رهاڻ مان معلوم ٿيو ته: آڙيڪا جي ٻي هڪ پڪي معنيٰ آهي- 'ٽي وَر'، جن سان ميت کي هيٺ قبر ۾ وارجي. انهي معنيٰ جي لحاظ سان فقط هڪ رسالي ۾ هي بيت هن طرح لکيو ويو آهي:

ڇڏيم خج هلڻ جي، چڪيم چاڙيڪا،
اديون آڙيڪا، ڏيندم هوت هٿن سين.

ظاني:

'ظن' معنيٰ شڪ يا گمان. ۽ 'ظاني' معنيٰ گمان يا شڪ شبهو ڪندڙ. قرآن شريف جي ستن اٺن سورتن ۾ ظن کي ننديو ويو آهي ته جيڪي الله تعاليٰ جي ذات متعلق گمان ڪن ٿا. منافقن ۽ مشرڪن کي اهو عذاب ڏنل آهي جو اهي ظاني آهن ۽ الله تعاليٰ متعلق بدظني ڪن ٿا. (سورة الفتح آيت 6 ۽ آيت 12) سورت الحجرات ۾ آهي ته اي مؤمنو! ظن گمان کان گهڻو پرهيز ڪريو (آيت 12) سورة النجم آيت 28) ۾ آهي ته ظن ۽ گمان ڪڏهن به حقيقت تائين نٿو پهچائي.

تصوف صاف صفائي واري واٽ آهي، جنهن ۾ ڪو شڪ شبهو ڪونهي. جنهن ۾ الله جي ذات متعلق قطعي طور ظن ۽ گمان ڪونهي. يعني هيڪڙائي حق آهي. ٻيائي آهي ئي ڪانه! صوفين سڀڪورن به ظن ۽ گمان وارن کي ننديو آهي. گرهوڙي صاحب چيو ته:

از خدا غير خدارا خواستن
ظن افزون است کلي کا ستن.

(يعني خدا کان سواءِ ٻئي ڪنهن کان گهرڻ ڪلي طور تي بدظني آهي.)

عام ماڻهو يعني ڪنهن الله واري عارف جي فڪر کي ائين پائنئين ٿا ته جڻ هو شڪ ۽ گمان ۾ آهي ظاني آهي پر حقيقت ۾ عارف پنهنجي ان فڪر ۾ فنا آهي. جو انهيءَ 'قالوابليٰ' واري وعدي جو فڪر آهي. ان ڪي اندر ۾ ان وعدي جي لنئون لڳل آهي ته (بيشڪ تون ئي اسان جو رب آهين) سر ڪلياڻ جو بيت آهي ته:

ظاهر منجهه ظان، فڪر منجهه فنا ٿيا،

تني کي تعليم جي، ڪڙهه اندر ڪاني،
هڪ حرف حقاني، دور ڪيائون دل ۾.
(سُر ڪلياڻ مستند متن 7-2 بيت 10)

يعني ظاهري طور عام ماڻهو انهن کي ظن ۽ گمان وارو ظاني پاڻئي ٿو پر هو الاهي فڪر ۾ مستغرق آهن. هن بيت ۾ سمايل معنيٰ جي سر معذور جي هيٺين بيت ۾ وڌيڪ وضاحت آهي ته:

ڏسڻ ڪو ڏاري، اندر سَتي سسئي،
انهيءَ پر آري، ڪاڻڻ ڪميڻي لٿو
(سر معذور. مستند متن 7-4، بيت 22)

ڪچو رُڪ:

سر يمن جو بيت آهي ته:

ڏن، ڏنءِ ڏمڻ وار، اڄ پڻ اڳڙين جي،
ٻاري مچ مجاز جو، اوتيائون اڱار،
ڏوڏئان تي مَ ڏار، متان ڪچو رڪ ڪڍيون ٿئي.
(سر يمن، مستند متن 5-4 بيت 8)

ڪچو رڪ معنيٰ ڪچو لوهه يا ڪارو لوهه، اهو جيڪڏهن گهڻ باهه ۾ ڳاڙهو ٿيو ۽ پوءِ لوهار ان کي ڪٽيو ته پڇي ٽڪرا ۽ چيڻهون چيڻهون ٿي ويندو. جڏهن ڏوڏي واري تکي باهه ۾ پوريءَ طرح پچندو ته ڪٽڻ سان چيتيون چيتيون نه ٿيندو. ڪورو يا ڏوڏو لوهارن جو ۽ ڪوري اڱر ڪندڙن جي، جيڪي ڪوريءَ (ر جي هيٺان زير) ۾ ڪاٺ ٻاري اڱر ڪن. لوهارن جو ڪورو يا ڏوڏو، جنهن ۾ ڪچي يا ڪاري لوهه کي رجائڻ لاءِ اڱر ٻارين، لوهار ڪوري واري اڱر کي ٽورو ڳاڙهو ڪري هوا ڏيندا ته اڱرن جي چڻنگ مري ويندي. اهو ٿيو پڪو رسيلو اڱر، جيڪو لوهار جي ڏوڏي ۾ ڏڱنو ۽ ڪچي لوهه کي نرم ڪندو.

اوڙڪ:

هي مختلف معنائن وارو لفظ آهي. جيئن ته 1. اصل، اصلي، توڙ نڏان، آخر 2. ٻُڻ پُري، پاڙو وغيره. سر آبري جو بيت آهي ته:

ڪجاڙو ڏيئي، آءٌ گنبي پرينءَ کي،
سِرو ٿي سنت پاڻيان، سچيندس سوئي،
اوڙڪ اهوئي، وجهندس پيش پنهونءَ جي.
(سُر آبري مستند متن 5-2 بيت 13)

سنت معنيٰ جيڪي پنهنجي طرفان ڪنهن ڏنل شيءِ جي عيوض نذراني طور ڏجي. سسئي ٿي چوي ته مون وٽ ٻيو ڪجهه ڪونهي پر پنهنجو هڪ سر آهي، جيڪو سنت طور پنهونءَ جي سامهون پيش ڪنديس.

ٻي معنيٰ، سنڌ جي نسب نامي جي اصلاح ۾ اوڙڪ (جمع) اوڙڪون جي معنيٰ ٻڻ، پُري يا پاڙو، پڇندا ته تون ڪهڙي اوڙڪ مان آهين؟ ٽي معنيٰ اوڙڪ (جمع) اوڙڪ يا اوڙاڪ معنيٰ تڙ (ڪوهه) مان پاڻي ڪيڻ لاءِ پُوڻ واري ڪاني ۽ پوڻ جو آواز

پنيءَ ٿا پٽڪن، اوڙڪ اباڻن جا

ڏنءِ:

ڏنءِ معنيٰ وڏي سخت ساڙيندڙ باهه، وسائڻ ڪان وڏي، جيڪا هيٺ زمين، توڙي مٿي جبل، واءِ، جهنگ جهر ساڙي ڇڏي.

سُر حسيني جو بيت آهي ته:

ڏنءِ لڳو ڏونگر ٻريو، پينر ڪاٽي پُرن،
مٿان لاٿو مون، سنڌو جيئڻ آسرو.
(سر حسيني، مستند متن 5-6، بيت 13)

سر حسيني جو ٻيو بيت آهي ته:

ٿمن نيڻ رت وهي، ڇنا ڪا ڪئو،
مون کي ڏنءِ ڏيو، آئين ٿا وڄو اوٺيا!
(سر حسيني، مستند متن، 5-2، بيت 5)

ٽن ۾ ڪڇهرين ڪندي معلوم ٿيو ته اتي 'ڏنءِ لڳو' معنيٰ گهرن کي ساڙيندڙ گهڻي باهه لڳي.

وڙ:

وڙ عام معنيٰ ڳڻ، ٿورو يا احسان، پر اصلي معنيٰ ذات يا نسب ۽ اصطلاحي معنيٰ صورت سيرت منهن مهانڊو وڙ وجهه. مال لاءِ پڇبو ته ڪهڙي وڙ وجهه مان آهي. يعني ڪهڙي ٻڻ، ڪُڙهه يا ذات مان آهي. ڪُ وَڙو معنيٰ ڪوجهو (ڪُ- وَجهو) ملا عثمان جي ڪتاب چو علمي ۾ ڪُ وڙا معنيٰ صورت ۾ ڪوجها

ڪي ڪوجها، ڪي ڪُ وَڙا، ڪَن منهن ۾ ڏِڪُ

سُر ڪاموڏ جي هيٺين بيتن ۾ نوري ۽ ڪينجهر جي ٻين مهاڻين لاءِ 'ڪُ وَرِيون' لفظ آيو

آهي. يعني منهن مهاندي ۽ وڙ وجهه ۾ گهٽ.

کاريون کوجهيون ڪُ وڙيون، منهن ميريون مييون،
پاڪر پائي پن کي پاڻي ۾ پييون،
جي سار سمي وييون، تن تان لٿو حرف حساب جو
(سُر ڪامو ڏ، مستند متن 5-2 بيت 11)

کاريون کوجهيون ڪُ وڙيون مُند نہ موچاريون،
وني وينيون واڻ تي ککيءَ جون کاريون،
اُنين جون آريون، سمي ريءَ ڪير سهي.
(سُر ڪامو ڏ، مستند متن، 5-2 بيت 13)

اُجها:

سُر آبريءَ جو بيت آهي تہ:

کُهجُ ۾ اُجها ڪيهہ، گرد پس گنگن جي،
ڏکي منجهان ڏيهہ، نکر نانہ ڪلهي ڪري.
(سر آبري مستند متن، داستان 9، بيت 5)

پهرين سٽ ۾ عام طرح لفظ 'اِجها' ڪري پڙهيو وڃي ٿو. پر صحيح پڙهڻ اُجها (الف مٿان پيش) آهي. فرق ويجهي ۽ پري اشاري جو آهي. اِجها معنيٰ هي (ويجهي شيءِ لاءِ) ۽ اُجها معنيٰ هو (پري لاءِ) هيٺين لاڙ ۽ ڪڇ جي جتڪي سنڌيءَ ۾ لفظ اُجها ڳالهائجي ٿو.

معنيٰ: اي سسئي! تون تڪجي چور ٿي پنجي نہ رهہ ڏس (پنهون جي قافلي وارن) جي هُو رئي پوني وڃي!

للو هنجهہ:

هنجهہ زهڪي (پرڏيهي) پکي آهي. جيڪو سياري ۾ پهران اچي ۽ سنڌ جي ڍنڍن ۽ سامونڊي ڪناري ڪنگ تنئي پاڻي ۾ لهي. هنجهہ گهڻو ڪري [illegible] جي ڪري ميران جهڙا آهن ۽ انهي ڪري رسالي ۾ هنجهن بابت بيت بہ سُر ڪارايل ۾ رکيل آهن. شاهہ صاحب هر سهڻي شيءِ کي ساراهيو آهي ۽ هنجهن [illegible] بہ [illegible] هنجهہ کي وڏيڪ سارهيائين. سُر ڪارايل جي [illegible] پهرين ۽ ٻئي جي ڪن بيت ۾ 'للي هنجهہ' جو [illegible] هي: جن مان معلوم ٿو ٿئي تہ للي هنجهہ جي هيٺي ڪني (لاکيني لوڏ) نهايت سهڻي آهي [illegible] هنجهہ ڪنهن بہ ٿيل پاڻي ۾ نہ ويهي.
[illegible] نہ [illegible]، نلا لاکيني لوڏ.

(سر ڪارايل مستند متن 5-2 بيت 1)
ڪنگن ساڻ ڪُريل ، للاجر لڙ پئين.
(5-2 بيت 11)
للن کي لطيف چئي اچي ساڻ آراڻ.
(5-2 بيت 14)
للي ٿي لاتيون ڪيون سر ۾ سڄي رات.
(مستند متن، 5-1 بيت 20)
للي لئي لات، سر ۾ ڪئو سوجهرو.
(5-2 بيت 19)

للي هنجهہ جي ٻوليءَ بابت شاهہ ڏينهن منسوب هيٺيون بيت اڳئو چيل آهي تہ:

هنجهہ مڙيئي هنجهہ، هنجهہ هنجهان کي ذات،
سيئي سوجها سَرجا، سيني ماٽڪ وات،
باهوتاڻي بات، للي ري ڪونہ لئي.

يعني. هنجهہ سيني جي ذات ساڳي آهي ۽ سيئي وڏي سر (تلاء يا ڍنڍ) جا واقف آهن، جو سيني کي ماڻڪ وات ۾ آهن پر 'باهوتاڻي' ٻولي للي هنجهہ کان سواءِ ٻيو ڪوبہ هنجهہ ڪونہ ڪري. 'باهوتاڻي بات' يعني للي هنجهہ جي لات، جنهن جو پڙي کان ڪن تي ائين پڙلاء پوي، جو جڻ باهوت! باهوت! پيو ٻولي.

شاهہ صاحب اهو اهجاڻ بہ ڏنو آهي تہ ٻيو هر هنجهہ رنگ ۾ ڪارو آهي، پر للو هنجهہ رنگ ۾ اڇو اڇيرو آهي.

اڇر پئو اڇاهہ، تہ ائين اچائي اُبهو
وهڻ وڙ اُنهن جو لڙ پاڻيءَ للاهہ،
سر ڏجي ساهہ، ڪُسر ڪنگن قبرون.
(سُر ڪارايل 5-2 بيت 7)

يعني "اي اڇا هنجهہ! اوهين اڇو پاڻي پئو". راقم گهڻي وقت کان وٺي للي هنجهہ کي ڏسڻ جي ڪوشش ڪئي. اڳ جاتي طرف خاص طرح مرحوم محمد يوسف چانديي جي ڍنڍن ۾ للا هنجهہ ايندا هئا پر پوءِ گهٽجڻ لڳا. هاڻي پنج ڇهہ سال اڳ شاهہ جي رسالي جي شائق عبدالقادر قادري ڪٿي (شهر ميرپور ٻنورو) منهنجي لاءِ هڪ للو هنجهہ هٿ ڪيو، جيڪو اڇيرڙي ميٺائين رنگ جو آهي. هنن لفظن لکڻ (15

آڪٽوبر 2007ع) تائين زنده سلامت آهي ۽ گهر ۾ ويٺو آهي، جنهن مان لليءِ هنجهه جي رنگ جي سڃاڻپ ٿئي ٿي.

• • • • •

ڊاڪٽر بلوچ صاحب شاهه سائين جي شخصيت کان پوري طرح باخبر ۽ شاهه جي ڪلام جي عظمت، مقام، تاثير ۽ معنوي خوبصورتيءَ جو پارکو هو. هن شاهه جي رسالي جي هڪ هڪ لفظ، اصطلاح ۽ محاوري جو ڳوڙهو اڀياس ڪيو آهي. شاهه جي فڪر ۽ نهر کي خوب سمجهيو ۽ سمجهايو آهي. رسالي جي رهاڻ جي هن مضمون کي پڙهڻ سان پڙهندڙ بلوچ صاحب جي لطيف شناسيءَ جي پاڻ ئي شاهدي ڏيندا.

رهاڻ هيرن ڪاڻ (جلد نائون)

هيءُ جلد 155 صفحن تي مشتمل آهي. جنهن جي ابتدا ۾ سنڌ ماڻڪ موتي تنظيم جي سرپرست محمد عثمان منگي، جنهن هيءُ نائون جلد ڇپرايو آهي. 'ناشر پاران' جي عنوان سان ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي علمي مقام، علمي خدمت ۽ سندس شخصيت بابت مختصر ذڪر ڪيو آهي ۽ بلوچ صاحب طرفان هن جلد ڇپرائڻ جي اجازت ملڻ تي شڪريو ادا ڪيو اٿس.

فاضل مصنف جي مهاڳ کان سواءِ هيءُ جلد هيٺين عنوانن تي مشتمل آهي:

• تاريخ
• ويّاسي وينجهار
• سنڌ جي عالمن جي عظمت جا مثال
• علم ۽ عرفان کان خالي پڙهيلن لاءِ هدايت طور سالڪ حمزي جي چيل مدح
• ڳائو مال
• شاهه عبداللطيف جي ديانداري
• سائين احمد ملاح عاشقيءَ جي ميدان ۾
• خود داري ۽ اخلاق جي بلندي
• رستم فقير لغاري جو ڪلام
• ماڻ، پرپڇ، تور ۽ وٺي ويڪر جا
• ظرافت ۽ خوش طبعي: مزاحيه ڪانفرس کي استقبالي خطاب
• سانوڻي آخوند، عالم ۽ شاعر خليفو گل محمد جنهن عروضي شاعريءَ ۾ پهريون ديوان جوڙيو
• وڏي جاڙ واري راند ۽ رهاڻ
• حاصل فقير وسائي پوٽي جون اڳڪٿيون
• ڳالهيون مدن مهتي جون
• ڪڪڙ جو اڏامڻ ڪڏهن بند ٿيو؟
• نسب ناما ۽ قبيلا
• ڏنوڙ
• ٿر پارڪر جا مانجهاڻي رند
• سنگهار سومرا
• ناري جا مهاڻا
• ڦلپوٽا
• راجيسين پوٽا (لنجا، دل)
• پنيرا
• منترا
• شجرا، گهمراء، هنجراء
• احمداڻي رونجها
• سنهڙا
• بلوچن جو قديم شجرو
• ناريجا
• شُهڻا ۽ براهماڻي
• راهوما
• ٿر جي ڪچهري.

سنڌ جي عالمن جي عظمت جا مثال:

ڊاڪٽر بلوچ صاحب پاڻ به عالمي سطح جو محقق ۽ اسڪالر هو. دنيا جي عالمن جي علمي مقام ۽ مرتبي کان باخبر هو. ان سان گڏ سونهاري سنڌ علمي وجاهت ۽ فضيلت کان به بخوبي واقف هو. ۽ سنڌ جي شان جي بلندي سندس من گهريو موضوع هو. تنهن ڪري هن مضمون ۾ ڊاڪٽر صاحب دنيا جي عالمن سان مشابهت ۽ تبيق جي صورت ۾ سنڌ جي عالمن جي سُهائيندڙ ساراهه ڪئي آهي.

ڊاڪٽر بلوچ فرمائي ٿو:

اسلام جي روشنيءَ سان تعليم ۽ تحقيق ۾ وڏي ترقي ٿي. جيڪڏهن ڪن ٻن نامور عالمن وڏو نالو ڪڍيو ته ٻنهي جي نالن کي هڪٻئي سان ملائي، صاحب يا ساٿي طور، وڏي احترام سان مڃيو ويو. ٻن

جي عدد کي عربيءَ ۾ 'تثنيه' چئبو. جيئن ته عالمان (ٻه عالم) يا عارفان (ٻه عارف) حرف جر واري حالت ۾ انهن لفظن کي 'عالمين' ۽ 'عارفين' ڪري پڙهبو. اهڙيءَ طرح علمي دنيا ۾ صاحبين ۽ فاضلين جا خطاب مشهور آهن. (جن جو ذڪر هيٺ اچي ٿو)

صاحبين: يعني ٻه فضيلت جا صاحب (ٻه ساٿي ۽ رفيق) جن فقه حنفي جي ڄاڻ ۾ برابري طور وڏو نالو ڪڍيو- هڪ امام ابو يوسف (اسد بن عمر البجلي. (113-182هه) ۽ ٻيو امام محمد بن الحسن بن فرقد الشيباني (132-189هه) جيڪي ٻئي امام ابو حنيفه جا هونهار شاگرد هئا ۽ پوءِ پاڻ به وڏا محقق ٿيا. ٻئي فقه حنفي جي علم ۾ ساڳي حد تائين ممتاز هئا ۽ ٻنهي کي 'صاحبين' جي شاناتي خطاب سان ياد ڪيو ويو. يعني ته جيڪڏهن 'صاحبين' (ٻنهي صاحبن) جي ساڳي راءِ آهي ته اها آخري آهي.

جلالين: يعني ٻه جلال، جن قرآن شريف جو تفسير جلالين لکيو. هڪ استاد جلال الدين المحلي (وفات 864هه) جنهن پهريائين هي تفسير لکڻ شروع ڪيو ۽ ٻيو سندس شاگرد جلال الدين سيوطي، جنهن ان تفسير کي سنه 870هه ۾ لکي پورو ڪيو. عام مطالعي لاءِ تفسير جلالين نهايت مقبول رهيو آهي. هن ملڪ ۾ هي تفسير پهريائين ڪلڪتي مان سنه (1457هه) ۾ ڇپيو ۽ ان بعد بمبئي، لکنو ۽ دهليءَ مان شايع ٿيو.

ٻن واري انهي خاص فضيلت جا نمايان نشان سنڌ جي اعليٰ علمي ماحول ۾ به ملن ٿا. جن مان فاضلين جو مثال مشهور آهي. ان کان سواءِ مخدومين جو مثال موجود آهي ۽ پڻ احمدين جي مثال جو اضافو ٿي سگهي ٿو. جيئن هيٺ بيان ٿيندو:

فاضلين: يعني ٻه فاضل، جن قرآن شريف جو تفسير فاضلين لکيو. هڪ مولوي محمد فاضل شاڪراڻي ٺٽوي، جنهن سورت فاتحه کان سورت يوسف تائين تفسير لکيو. ۽ ٻيو سيد فاضل شاهه بن حيدر شاهه حيدرآبادي، جنهن پوءِ سوره يوسف کان اڳتي آخر تائين تفسير لکيو. تفسير فاضلين (قلمي) ٺٽي ۾ بزرگن وٽ محفوظ آهي. جنهن جي آخر ۾ قطع تاريخ طور ذيل سال 1285هه آهي.

مخدومين: يعني ٻه وڏي علم وارا مخدوم، جن کان انهي خطاب سان، مستند علمي ۽ فقهي فتوائون ۽ فيصلا نقل ٿيا. ٻئي شهر 'مٽياري' جا وڏا عالم هئا. هڪ مخدوم عثمان بن نارو متعلوي ۽ ٻيو سندس فرزند مخدوم عبدالڪريم متعلوي. سندن تحرير ڪيل فيصلن ۽ فتوائن کي سنڌي عالمن 'مخدومين' جي نالي ۽ حوالي سان سند طور نقل ڪيو. مخدوم عثمان حديث جي علم کان باخبر هو. مخدوم عبدالڪريم پنهنجي علمي تجربي سان گڏوگڏ وطن درست هو. جنهن سنڌ تي انگريزن جي قبضي خلاف حرمين شريفين ڏانهن هجرت ڪئي ۽ اتي ئي سنه 1265هه ۾ وفات ڪيائين. ٺٽي جي قاضي عبدالرحيم سندس وفات جي تاريخ هن جملي مان ڪڍي- "قد وقع اجرة علي الله" (1265هه)

مدرسي ڪڏي (ڪراچي) ۾ فاضل غلام مصطفيٰ راڄپر کان معلوم ٿيو ته ڪتاب "مناقب المخدومين" يعني (ٻنهي مخدومن جون ساراهون) ٺٽي سائينداد جي سرهندي بزرگن جي ڪتب خاني ۾ موجود آهي.

ان اڳين روايت جو هڪ نمايان مثال، ٻن ساڳئي نالي (احمد) وارن عالمن ۾ ملي ٿو، جن جي اعليٰ علمي ڄاڻ کي احمدين جي نالي سان ياد ڪري سگهجي ٿو.

احمدين: يعني ٻه احمد. هڪ پراڻن هالن جو سانوٽي آخوند احمد. ۽ ٻيو پٽ جو ميان احمد پٽائي، اهي ٻئي فارسي ۽ عربي جا عالم هئا ۽ ٻئي پنهنجي علمي ادبي ڄاڻ جي ڪري حيدرآباد جي ميرن صاحبن وٽ نهايت معزز ۽ مان وارا هئا. آخوند احمد سانوٽي عمر ۾ وڏو ۽ ميون احمد پٽائي ننڍو هو. پر ٻئي همعصر هئا. آخوند احمد سانوٽي جي مير محمد حسن علي خان ۽ مير حسين علي خان سان خط و ڪتابت هئي ۽ پڻ مير عبدالحسين خان سانگي کي پڙهايائين. سنه 1293هه ۾ مير سانگي جي ڪتاب 'سوز سانگي' جي تڪميل ۽ اشاعت لاءِ فارسي ۾ هيءُ قطعو لکيائين:

سوز سانگي نام او آراسته، چون گلستان ارم پيراسته.
باسر حد سال تاليفش بود، مونس عمديد گان آراسته.

مِيان احمد ٺٽائي فارسي ۽ عربي جي عالم هئڻ سان گڏ شاهه عبداللطيف ؒ جي رسالي جو ڪاتب هو ۽ مير عبدالحسين خان سانگي لاءِ توڙي ٻين لاءِ پنهنجي دستخط سان شاهه جا رسالا لکيائين. ٻئي احمد عالم ۽ شاعر هئا ۽ آخوند احمد سانوڻي پنهنجو تخلص 'احمدي' ڪندو هو. ٻنهي بزرگن جي پاڻ ۾ علمي دوستي هئي ۽ ٻنهي هڪٻئي ڏي عربي نظم ۾ محبت ڀريا معياري خط لکيا (جيڪي آخوند احمدي پنهنجي بياض ۾ نقل ڪيا آهن).

شاهه عبداللطيف ؒ جي دينداري:

هر سنڌي ڳالهائيندڙ ۽ هر سنڌي خواندو شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ سان بي پناهه محبت ۽ عقيدت ٿو رکي ۽ شاهه کي پنهنجو روحاني رهبر ٿو سمجهي. پوءِ اهو مسلمان هجي يا هندو، مذهب جو مڃيندڙ هجي يا لا مذهب. مگر افسوس آهي ته اهڙا گهڻ ماڻهو آهن، جيڪي ديانت داري ۽ غير جانبداريءَ سان اهو ٻڌائين ته لطيف جو اصل پيغام آهي ڇا؟ هر ڪنهن کي ڏسو ته لطيف جي ڪلام جو آڳو پيڇو ڦيرائي، ڇڪي تاڻي، لطيف جي ڪلام مان پنهنجي مذهب، پنهنجي مسلڪ ۽ پنهنجي نُڪتهء نظر جي سَنَدَ ۽ ثابتي پيش ڪرڻ ٿو چاهي. "خود بدلتي نهين قرآن کو بدل ديتي هين" واري ڪار لڳي پيئي آهي. علمي ديانت ۽ ايمانداريءَ سان ڏسبو ته معلوم ٿيندو ته شاهه جي ڪلام جو روح ۽ تاجي پيشو 'تون هي تون' جي تنوار آهي. هت فقط هڪڙو بيت پيش ڪجي ٿو جيڪو شاهه جي نُڪتهء نظر جي وضاحت لاءِ ڪافي سمجهڻ گهرجي. بيت جي ٻولي ڳالهائي ٿي ته اهو لطيف کان سواءِ ڪنهن ٻئي جو ڪلام ٿي نٿو سگهي. بيت هيءُ آهي:

چاڪي وڃيو چڙ، ٻيلي ٿيين ٻين جو،
وٺ ڪنجڪ ڪريم جي جڳ جو والي جو،
سهڪو هوندو سو، جنهن جو عشق الله سين (شاهه)

بهرحال هن مضمون ۾ ڊاڪٽر بلوچ صاحب شاهه سائين جي دينداريءَ جو ذڪر ڪندي فرمائي ٿو ته:

شاهه عبداللطيف ؒ جڏهن ڀٽ کي وسايو، تڏهن

ڀٽ ڀريائين اتي مسجد شريف جو بنياد وڌائين ۽ والدين لاءِ گهر ٺهرايائين. پنهنجي والد حبيب الله شاهه جي ترغيب سان تصوف جي قادري طريقي ۾ فيضياب ٿيو. پر ان سان گڏ هن پاڻ پنهنجي سر اويسي مسلڪ ۾ به قلم رکيو. جڏهن ڀٽ تي سڪونت اختيار ڪيائين ته سندس روزاني ۾، سندس خانقاهه جي هر ڪم لاءِ فقير مقرر ٿيل هئا. نماز جو نظام ۽ انتظام فقير عبدالجميل اُنڙ سنڀاليندو هو ۽ ڀٽائي صاحب جي مصلي ۽ تسبيح جي سنڀال به سندس حوالي هوندي هئي. سفر ۾ نماز جي ادائگي باقاعدي ٿيندي هئي ۽ اگين نماز پڙهڻ بعد مولوي محمد صالح مولانا رومي جي مثنوي مان وعظ ڪندو هو.

اهي ڳالهيون اڳ معلوم ٿي چڪيون هيون. ڪجهه وقت اڳ راقم کي، شاهه صاحب جي وقت جي قلمي ڪتاب جو هڪ صفحو دستياب ٿيو، جنهن تي هيٺئين فارسي عبارت لکيل هئي. جنهن مان معلوم ٿيو ته شاهه صاحب جن عشاء (سُمهڻي) جي نماز بعد به تاڪيد ڪندا هئا ته وضو هوندي پاڪائي ۾ سمهي رهجي.

"حڪايت در مناقب سيد السادات سيد عبداللطيف ؒ قدس سره وطاب مثنواه"

بر مريدان خود حڪم فرموده ڪه هرگز بعد نماز عشاء سخن دنيوي نه گوئيد بلڪه هم چنان بعد نماز باوضو بخوابيد و از جميل ڪه مريد خاص بوده آمده ڪه يڪ بار در نماز فجر در اول متصل بوده بعد السلام......

ترجمو: سيد السادات سيد عبداللطيف قدس الله سره وطاب مثنواه، سندس مريدن کي ارشاد ڪيائين ته نماز عشاء کان پوءِ دنيوي ڳالهيون نه ڪن، پر نماز کان پوءِ وضو جي پاڪائي سان سُمهن. سندن خاص مريد عبدالجميل جو بيان آهي ته هڪ ڀيري هو فجر جي نماز جي پهرين صف ۾ ٻيٺل هو، جو سلام وارڻ بعد......

هيءَ ڳالهه خاص خادم عبدالجميل اُنڙ جي زباني بيان ڪيل آهي جيڪا پوري ٻڌايل ناهي، ڇاڪاڻ جو ضعيف پنو ڦاٽي ويو آهي. البت ان جي شروع ۾ شاهه صاحب طرفان خادمن کي رات جو

پاڪائي سان سمهڻ جي ترغيب ڏنل آهي. اهو شروع وارو دور هو. ان کان پوءِ سنہ 1144ھ ۾ سنڌن والد حبيب الله شاهہ جي وفات بعد فقيرن کي رسالي جي راڳ طرف متوجهہ ڪيائين.

خودداري ۽ اخلاق جي بلندي:

پڪا ۽ پنهنجي ڳالهہ تي بيهڻ وارن جا مثال سنڌ جي تاريخ جي ڪردارن مان ڏيئي سگهجن ٿا:

نواب احمد خان لغاري:

ٽالپرن جي دور جي وزيراعظم نواب ولي محمد خان لغاري جو فرزند هو. سنڌ تي انگريزن جي قبضي بعد سنڌ ڇڏي پنجاب ويو تہ سکن جي مدد سان انگريزن کي ڪڍجي. انگريزن حيلا هلايا تہ نواب احمد خان موٽي سنڌ اچي جو ڪين خطرو هو تہ سک سندس طرفدار ٿيندا. ڪن وڏن عهدن ۽ واعدن تي اعتبار ڪري سنڌ موٽي آيو. سندس ڀاءُ پٽ ولي محمد خان (بيون) ۽ بخش علي خان ساڻس گڏ هئا. انگريز عملدارن سندس آجيان ڪئي ۽ ڪوشش ڪيائون تہ سندس مرحبا ڪري، ڪجهہ زمين جاگير طور ڏيئي، ميجائي ڇڏجي

وڏي دعوت، ٿرپارڪر جي پوليٽيڪل ايجنٽ ڪئپٽن ٽروٽ (Tyrwhitt) ڪئي. هن حيدرآباد ۾ قلعي سان لڳ اتر اوڀر وارو وڏو باغ پنهنجو بنگلو بنايو هو. هو سنڌي لباس پائي هلندو هو ۽ وڏو پٽڪو ٻڌندو هو. هو اهو لباس پائي اچي نواب صاحب سان مليو. ڪچهري وهاڻن جي ٽيڪ سان هيٺ ٿي. حقا لڳي ويا ۽ ناٽڪا ڪپي ويا. ٽروٽ، نواب صاحب کي چيو تہ اوهان جاگيرون نہ ورتيون آهن. اوهين ونو جو اڳتي ڪم ايندو. مون واهہ کوٽايا آهن ۽ اوهين هڪ لک ايڪڙ جاگير طور سنڀاليو. نواب صاحب چيو تہ اسين ڪٿي ۽ ڪٿي تنهنجا واهہ! ٽروٽ چيو تہ ڀلا پنجاهہ هزار ايڪڙ پنهنجي قبضي ۾ ڪريو، جيڪا بنا معاوضي هوندي. نواب صاحب چيو تہ پنهنجي جاءِ تي وڃي، ويچار ڪري پوءِ جواب ڏيندس.

محمد يوسف منگواڻو عرف يوسف خدمتگار:

مير غلام علي خان کي فرزند (مير محمد خان) ڄائو. ڇپ تي چند ڳرهڻ هوس. ٿڃ نہ پيو پيئي. چيائون تہ تازو چاول ٻارڻ واريون مائون وٺي اچو ۽ پوءِ جنهن جي ٿڃ پئي سا پياريو. مائي ٻنبي منگواڻي کي تازو چاول ٻار ڄڻن تي هو. ٿليلي تي ڪپڙا پئي ڌوتائين جو ڪيس وٺي آيا ۽ ٻارڙي ٿڃ پيتي ۽ مائي ٻنبي جو بخت کُليو، ڪپڙا ويس وڳا مليس ۽ ڪم معاف ٿيس. ننڍڙي يوسف لاءِ چار دايون مقرر ٿيون. صاحبزادو مير، نوابزادو احمد خان ۽ يوسف منگواڻو اهي ٽيئي ٻارڙا پاڻ ۾ رانديون ڪيڏڻ لڳا. نواب ولي محمد خان لاڙڪاڻي جو گورنر هو ۽ اتان جهمٽي (بيژن) ۾ چڙهي لهوارو درياءَ مان حيدرآباد ايندو هو. احمد خان اچي جوان ٿيو هو ۽ محمد يوسف وٽس ٽڪيل هو. جو نواب صاحب جي اچڻ جو قاصد اچي پهتو. احمد خان ۽ محمد يوسف گڏجي نواب صاحب جي استقبال لاءِ گدو بندر پهتا. نواب صاحب آيو تہ ٻئي ادب سان مليا. نواب صاحب محمد يوسف کان پڇيو تہ پڙهيل آهين؟ محمد يوسف چيو تہ نہ. اتي نواب صاحب احمد خان کي چيو تہ ابا، پهريون يار ڪيئي سو بہ اڻ پڙهيل! نواب وڏو هليو ويو، پر محمد يوسف اهو ٻڌي ارمان ۾ رهجي ويو. جڏهن ماني آئي تہ ماني نہ کاڌائين ۽ احمد خان کي چيائين تہ: "آءٌ پڙهندس، پوءِ ماني کائيندس". سو موڪلائي وڃي پهريون سبق ورتائين. پوءِ پارسي پڙهيائين، ايترو جو شاعر ٿيو ۽ وڏي نواب صاحب ڏي فارسيءَ ۾ خط لکيائين. ۽ ڳالهہ ياد ڏياريائين. محمد يوسف وڏو شاعر ٿيو ۽ فارسي ديوان منظوم ڪيائين. وڏي عمر ۾ انگريزن جي دور ۾ وفات ڪيائين. نواب حاجي شفيع محمد لغاري تاجپوري راقم کي ٻڌايو تہ محمد يوسف منگواڻو ڪليڪٽر راٺورن جي ايامڪاريءَ ۾ تاجپور ۾ آيو هو. عمل ڪائيندو هو. فارسي آميز الفاظ "اينت ڪُن" سندس تڪيو ڪلام هو.

مرزا جاني بيگ جي خودداري:

ابوالفضل اڪبر بادشاهہ جي طرفان دکن جو مدارالمهام هو جو مرزا عبدالرحيم خان خانان کي اتي مرزا جاني بيگ کي ساڻ ڪري، سندس آفيس تي ملڻ ويو. ابوالفضل پنهنجي بستري ۾ ويٺو هو ۽ اڪبر

نامي جا کي ورق ڏسندو رهيو. مرزا جاني بيگ ڏانهن متوجه نه ٿيو ۽ فقط ايترو چيائين ته:

"بيايد مرزايان، بنشينيد"

(اچو مرزا ويهو)

مرزا جاني بيگ اهڙي ڪينڪار کي پنهنجي توهين سمجهيو ۽ اٿي هليو ويو.

ابوالفضل جي انڪساري ۽ ڪيس سنڌي هجڻ جو احساس:

متئين موقعي کان پوءِ ڪنهن ٻئي موقعي تي وري مرزا عبدالرحيم خان خانان ترغيب ڏيئي مرزا جاني بيگ کي ابوالفضل جي گهر وٺي ويو. ان موقعي تي ابوالفضل مرزا جاني بيگ جي استقبال لاءِ درواري تائين آيو ۽ توضع سان چيائين ته:

"ماخاد ميم و شهري شماهيم"

(اسان خادم آهيون ۽ اوهان جا هم شهري آهيون).

يعني ته اوهان وانگر اسين به سنڌ جا آهيون. مرزا جاني بيگ ابوالفضل جو هيءُ رويو ڏسي حيران ٿي ويو ۽ خان خانان کان پڇيائين ته:

"آن نخوت واين فروتني چسيت"

(اڳين وڏ ماڻهپي ۽ هي نيازمندي! ڇا سبب آهي؟)

تنهن تي خان خانان ٻڌايس ته:

"آن روز تورگي وڪالت در نظر داشت سلي بمثل اصل ڪارڪرد و امروز برادرانہ در خورد"

(اڳ هو بادشاهه جو نمائندو هو ۽ اهوئي شان ڏيکاريائين. اڄ هو برادرانہ انداز سان مليو)

(ماثرالاسراء تصنيف شاهنواز خان (جلد 2 صفحو 621 مطبوع ڪلڪتہ)

رهاڻ هيرن ڪاڻ (جلد ڏهون)

هيءُ ڏهون جلد انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي سنڌ يونيورسٽي ڄامشورو شايع ڪيو آهي، جنهن جي مُنڍ ۾ سنڌالاجي جي ڊائريڪٽر انچارج محمد قاسم ماڪا 'پبلشر نوٽ' جي عنوان سان ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ جي علمي ۽ ادبي خدمتن جو ذڪر ڪندي لکيو آهي ته:

"سنڌن هي پورهيو سنڌ شناسيءَ جو هڪ اهم خزانو آهي، جيڪو نسلن تائين سنڌ شناسيءَ جون گهرجون پوريون ڪندو رهندو. خاص طور نئين نسل کي سنڌ جي ماضي ۽ حال جي علم، ادب، ثقافت، ڪلچر، ٻولي، لوڪ ادب ۽ ڏاهپ کان متعارف ڪندو رهندو."

هيءُ ڏهون جلد، هيٺين عنوانن کي اجاگر ڪري ٿو:

- تاريخ
- وياسي وينهجار
- تذڪره العاشقين
- سورهيہ پاڳاري صبغت الله شاهہ خلاف بنايل بغاوت ۽ جڙتو ڪيس
- لاڙ جا ٽي ولي
- شيخ حسين ديولي عرف پير پنو
- شيخ ريحاڻ
- شيخ پرڪيو ڪاتيار
- محبت جون مقالون
- سنهون مال رڍون
- مند جو منجهڻ ۾ مُوري لڳڻ
- لوڪ ادب کي ياد ڪندي
- ميان نصير محمد جو ساٿي ميان مانجهي سلطان
- عالم ۽ استاد ولهاري ميان
- سنڌ جي درس گاهن جا ڪتب خانا
- پنهنجا پاڙيسري پکي
- مقامو: گاروڙي نانگ بلائون
- جهاڙون
- نسب ناما ۽ قبيلا
- ڪاٺ ٻانيڻ
- ٽنبو رحيم خان جا جنگواٽي جسالي
- احمداڻي لغاري
- دل
- اُدا
- ڪوريجا
- هگورجا
- مگلا

• گائيجا
بگهياڙ (ڪلمتي)
• مِني (ٺٽ) جي گدي
• راڄن شاهه ماتائي

سورهيه صبغت الله شاهه خلاف بنايل بغاوت جو مقدمو ۽ جڙتو شاهد:

پاڳارا خاندان نجابت نشان جو عظيم المرتبت فرزند پير سائين صبغت الله شاهه شهيد عرف سورهيه بادشاهه جو قابلِ ذڪر ۽ قابلِ فخر ڪردار سنڌ جي سورهيائي، تدبير ۽ تدبر معاملہ فهمي ۽ فراست، انتهائي نا مساعد حالتن ۾ حيرت ۾ وجهندڙ پيشوائيءَ جو حق ادا ڪرڻ ۽ جابر ۽ ظالم حاڪم جي اکين ۾ اکيون وجهي لطيف جي لفظن ۾ ڪيس للڪارڻ ته:

"جي تون پاهڻ پپ جو، ته لڳ منهنجا لوهه"

وارو سورهيه سردار جو ڪردار سنڌ جو شان بلند ڪريو بيٺو آهي. پير سائين جي قابلِ فخر قيادت ۾ مٺائڻ سر ساهه گهوريندڙ سرويچ سورهين (حُرن) سرفروشي ۽ جان نثاريءَ جو جيڪو مثال پيش ڪيو، تنهن ثابت ڪيو ته:

جهڙو پنهنون پاڻ، تهڙي سنا سات جي.

ڊاڪٽر بلوچ صاحب هن مضمون ۾ فرمائي ٿو:

"سنڌ ۾ انگريزن جي ساراهه جو دور ختم نه ٿيو آهي. انهيءَ جو رڪارڊ موجود آهي، پر رعيت جو رڪارڊ لڪت ۾ موجود ناهي. انگريزن وڏي تدبير سان پنهنجا ثناخوان ۽ طرفدار پيدا ڪيا. پر وطن جا خيرخواهه ڪي ورلي ئي پيدا ٿيا. البت ويهين صدي واري دور ۾ پهرين عالمگير جنگ (1914ع) کان پوءِ ملڪ جا ڪي جذبي وارا ماڻهو پيدا ٿيا، جن خلافت تحريڪ ذريعي مزاحمت ڪئي. سورهيه صبغت الله شاهه بابت وڌيڪ تحقيق جي ضرورت آهي. انگريز حڪمرانن ۽ سندن آفيسرن سورهيه بادشاهه خلاف بغاوت جو ڪيس، سندس شهادت لاءِ ئي ناهيو. اها سوچيل سمجهيل سازش هئي، جيڪا پوري ٿي، چاڪاڻ جو انصاف جا سڀ دروازا بند ڪيائون. بغاوت جو ڪيس هلايائون ته سرڪاري عملدارن، ضلعي جي ڪليڪٽرن تائين يڪمشت ٿي پير صاحب خلاف ڪوڙا شاهد پيدا ڪيا، سچا شاهد پري رکيائون.

پير پاڳارو سورهيه صبغت الله شاهه گادي نشين ٿيڻ کان وٺي، انگريزن جي سنڌ تي قبضي خلاف هو. انگريز حڪمرانن طرفان مليل تعريفناما پنهنجن وڏن جي ڪاغذن ۾ ڏنائين، تہلهي سازايائين. 1936ع ۾ قيد و بند واري پهرين آزمائش کان موٽڻ بعد، انگريزن کي ملڪ مان ڪڍڻ لاءِ تنظيم جو سوچيائين ۽ پنهنجي جماعت ۾ غازين جي تياريءَ جو بنياد رکيائين، جنهن اڳتي حُر تحريڪ جي صورت ۾ انگريزن جي حڪومت خلاف جنگ لاءِ تياري ڪئي. آئنده مقابلي ۾ ڪاميابيءَ لاءِ مسلمانن ۽ هندن جو اتحاد ضروري سمجهيو ۽ ان مقصد خاطر غازين کي هندن جي حفاظت لاءِ مقرر ڪيو ته جيئن اهي شهرن ۽ ڳوٺن ۾ انهن جو هر طرح بچاءُ ڪن. ان وقت حڪومت جي اختيار ڪيل پاليسي موجب مسجد منزل گاهه سکر جي مالڪيءَ لاءِ هندن ۽ مسلمانن وچ ۾ فساد متل هو. مسجد منزل گاهه مسلمانن جو تاريخي ورثو هئي پر حڪومت جي پشت پناهي سان پيسي ۽ طاقت وارا هندو مسجد ۽ لاڳو عمارتن تي قبضي لاءِ اٿي کڙا ٿيا. مسلمان رهنمائن سندن مقابلو ڪيو. پير صاحب سائين جي. ايم. سيد کي صاف لفظن ۾ لکيو ته اسان هندو- مسلم اتحاد جا حامي آهيون. سندن نظر ملڪي آزاديءَ واري آخري مقصد تي هئي.

سنڌ جڏهن بمبئي کان جدا ٿي ۽ 1940ع ۾ چونڊون ٿيون ته پير صاحب چونڊن ۾ حصو ورتو. سنجهوري جي تڪ مان شيخ محمد لقمان کي بيهاريائون. وطن دوست رهنما سائين جي. ايم. سيد کي 14 مارچ 1940ع تي خط لکيائون ۽ کيس وزارت ملڻ تي مبارڪ ڏنائون. اهو پڻ لکيائون ته اسان هندو- مسلم اتحاد لاءِ حامي آهيون (سائين جي. ايم. سيد اصلوکو خط مون کي پاڻ ڏيکاريو هو). وڌيڪ ته سائين جي. ايم. سيد کا اهڙي ڳالهه به ڪندو هو ته پير صاحب کين چيو هو ته سنڌ جي ترقيءَ لاءِ سنڌ مان ئي

جدا طور تي ڪي قدم کنيا وڃن يا ڪا تحريڪ قائم ڪئي وڃي.

پير صاحب جا اهي سڀ قدم سياسي بصيرت وارا هئا. اهي قدم انگريزن جي حڪمراني ختم ڪرڻ لاءِ سوچي سمجهي کنيائون. بيشڪ وڏي تدبر ۽ تدبير سان مقابلي جو سوچيائون. انگريز حڪمرانن پير صاحب کي باغي بنائڻ جي رٿ اڳواٽ رٿي ۽ مقدمو هلايو. باوجود انهن جي دٻاءَ جي، سنڌ جي معتبر ماڻهن ۽ زميندارن مان گهڻا سڀ انگريزن جي هن سازشي مقدمي ۾ شامل نه ٿيا. 1955ع-1970ع وارن سالن ۾ راقم ڪوشش ڪئي ته اهڙن معتبر ماڻهن کي ڳولي لهجي. جن کان حڪومت زور تي شاهديون ٿي ورتيون. ٽن معتبر شخصيتن ٻڌايو ته، نه فقط ديسي آفيسرن پر خود وڏن انگريز آفيسرن ڪوڙين شاهدين لاءِ زوري حڪم هلايا. هن وقت اهي ٽيئي سائين گذاري ويا آهن. هڪ هو سردار خدا بخش خان پتافي (تعلقي ميرپور ماٿيلي جو) ٻيو سيد امام بخش شاهه شاهپوٽو (تعلقي ميرپور خاص جو) ٽيون (خانبهادر) محمد ايوب کهڙو. هيٺ انهن جي پنهنجي زباني جيڪي مون ٻڌو ۽ جيڪي ياد رهيو آهي، سو لکجي ٿو:

سردار خدا بخش پتافي، ميرپور ماٿيلو:

1960ع کان وٺي سنڌ بابت تحقيق ڪندي، منهنجو سکر ضلعي جي روهڙي ڊويزن ۾ وڃڻ ٿيو ۽ حسن علي خان پتافي سان واقفيت ٿي. سندن ڳوٺ گل محمد پتافي ۾ وڃڻ ٿيو. جتي سندس والد سردار خدا بخش خان پتافي سان ملاقات جو موقعو مليو. عمر رسيده ۽ وڏي فهم وارو هو. فارسي خواندو علم وارو هو. ڪچهريءَ ۾ سورهيه بادشاهه ۽ حرن جي ڳالهه نڪتي ته سردار چيو ته: انگريزي حڪومت پير صاحب کي شهيد ڪرڻ لاءِ حيلا هلايا هئا. سکر کان وٺي ٿرپارڪر ضلعي تائين جيڪي اثر رسوخ وارا ماڻهو هئا، تن کي ڌمڪائي پير صاحب خلاف شاهديون ڏيڻ لاءِ ڪوشش ڪيائون ۽ جيڪي سندن زور بار هيٺ نه آيا، تن کي ڪوڙن ڪيسن ۾ اڙائي جيل ۾ وڌائون. 1942ع ۾ سکر ضلعي جو ڪليڪٽر هولٽ (Holt) هو. جنهن مون کي گهرايو ۽ پير صاحب خلاف شاهدي ڏيڻ لاءِ چيو. مان ڪيس ٻڌايو پير صاحب پاڻ ڪو اهڙو قدم ڪونه کنيو آهي، جنهن جي خلاف آواز اٿارجي. تنهن تي چيائين ته ججن آڏو جيڪي اوهان کي چوڻو هوندو، سو اوهان کي ٻڌايو ويندو. اهڙي شاهدي ڏيڻ کان مون انڪار ڪيو. ان کان پوءِ مون کي گرفتار ڪيو ويو ۽ وقت بوقت آفيسر زور بار وجهندا رهيا ۽ پنهنجي طرفان رپورٽون موڪليندا رهيا. پير صاحب جي شهادت (20 مارچ 1943ع) کان پوءِ تائين مون کي جيل ۾ رکيائون. خلافت تحريڪ ۾ مان انگريزن جي حڪومت خلاف گهڻو ڪم ڪيو هو. جو آءٌ امروٽي بزرگ جي صلاحڪارن مان هوس. انگريزن وٽ اهو پويون رڪارڊ هو ۽ جيل ۾ ياد ڏياريندا رهيا ته مان انگريزن جي حڪومت خلاف ڪم ڪرڻ وارو ماڻهو آهيان.

سيد امام بخش شاهه عرف وڏل شاهه، ضلعو ٿرپارڪر:

1952ع کان وٺي آءٌ سنڌ بابت تحقيق جي سلسلي ۾، خاص طرح وڏي شاعر ميين شاهه عنايت بابت مواد هٿ ڪرڻ لاءِ سنهڙي وارن ساداتن سان ملڻ ويس. جتي جي بزرگ امام بخش شاهه عرف وڏل شاهه صاحب کان مون پير صاحب شهيد ۽ حڪومت طرفان لڳايل مارشل لاءِ بابت پڇيو. وڏل شاهه خاص طرح ٿرپارڪر جي انگريز ڪليڪٽر جي پير صاحب خلاف زوري شاهدي وٺڻ جي حقيقت بيان ڪئي. چيائين ته 1941-42ع ۾ ٿرپارڪر جو ڪليڪٽر ڊيوس (Davies) نالي انگريز هو، جنهن مون کي گهرايو. مير پير بخش ٽالپر ٽنڊي محمد خان وارو صوبيدار موڪليائون، جو مون کي وٺي ويو. پر شام جو آيو ۽ خفيه طور مون کي رات جي وقت ميرپورخاص وٺي ويا. ڪليڪٽر مون کي سندس بنگلي تي گهرايو ۽ چيو ته پير پاڳاري تي بغاوت جو ڪيس آهي. هن وڏا ظلم ڪيا آهن ۽ تون ان جي خلاف شاهدي ڏي. گهڻو چيائين پر مون انڪار ڪيو. تڏهن چيائين ته آءٌ توکي ڏسي رهندس. ڦاسي قبول اٿئي؟ مون چيو ته: "اها اوهان جي مصلحت ۽ مرضي، باقي آءٌ ڪوڙي شاهدي ڪونه

ڏيندس". ٻئي ڏينهن ڪليڪٽر حُڪم نامو ڪڍي منهنجا هٿيار ضبط ڪيا. ان بعد مون کي هڪ ڪوڙي ڪيس ۾ اڙايو ويو. "اصل ڳالهه هيءَ هئي ته بي بي صاحبزادي ڏي هئي نواز علي شاهه جي، جيڪو شاهپوٽو سيد هو ۽ اسان کي عزازت ۾ ويجهو هو. نواز علي شاهه جي وفات بعد بيبي صاحبه ورثي ۾ ڪيس مليل زمين، مون کي بخشش ڪري ڏني. انهيءَ بخشش جي تصديق، قاعدي موجب تعلقي مختيارڪار اميد علي خان ڪئي هئي. بيبي صاحبزادي جي والده مهر وارن سيدن (وينئل ديهه ٿهڪڻ، ڏگهڙي کان ٻه ميل ڏکڻ طرف) مان ڪنهن جي ڏيءَ هئي. ڪليڪٽر انهن مان ڪنهن کي گهرايو ۽ ڪانئن هڪ درخواست ڪرائي ته وڏل شاهه وارن ڪوڙي بخشش ڪرائي آهي. انهيءَ درخواست تي ڪليڪٽر ڊيوس اها بخشش روڪائي. مون قاضي فتح محمد ۽ قاضي عبدالحڪيم کي، جيڪي بيبي صاحبزادي جا عام مختيار هئا ۽ جن جي آڏو بخشش ٿي هئي، شاهدن طور پيش ڪيو ۽ انهن سچي شاهدي ڏني. انهي تي ڪليڪٽر هيڪاري تتو ۽ مون سان گڏ انهن ٻنهي کي به جوابدار ٺهرائي ڪوڙي بخشش واري ڏوهه هيٺ ڪيس هلايائون. اهو ڪيس حيدرآباد جي سيشن جج مسٽر 'Paymaster' وٽ هليو جيڪو ڪليڪٽر ڊيوس جو عزيز هو. پوءِ جج ان ڪيس ۾ مون کي ست سال، قاضي فتح محمد کي به ست سال ۽ قاضي عبدالحڪيم کي ٽي سال قيد جي سزا ٻڌائي."

محمد ايوب کهڙو:

1941ع-1942ع ۾ جڏهن انگريزن جي حڪومت سورهيه صبغت الله شاهه کي گرفتار ڪيو ۽ بغاوت جو ڪيس هلايو ويو. تڏهن محمد ايوب کهڙو سنڌ جو جرئتمند سياسي اڳواڻ هو ۽ پڻ مسلم ليگ جو ميمبر هو. 1965ع کان پوءِ کهڙي صاحب سان منهنجون ملاقاتون ٿيون. هڪ ملاقات ۾ مون ڪيس ٻڌايو ته: 1942ع ۾ مسلم يونيورسٽي علي ڳڙهه مان شاگردن جي وفد ۾ اسان دهلي ۾ نوابزاده لياقت علي خان سان ملياسون ته سنڌ ۾ مارشل لاءِ ۽ پير پاڳاري تي بغاوت جي ڪيس هلائڻ خلاف مسلم ليگ جي طرفان احتجاج ڪيو وڃي. جواب ۾ چيائين ته صوبي سنڌ جي مسلم ليگ پارٽي جيڪڏهن ڪو اهڙو ٺهراءُ موڪليو ته مرڪزي مسلم ليگ طرفان ان موجب قدم کڻنداسون. مون کهڙي صاحب کان پڇيو ته سنڌ ۾ مسلم ليگ طرفان ڇو خاموشي اختيار ڪئي ويئي. چيائين ته ان وقت سنڌ جي مسلم ليگ ۾ جرئت جي ڪمي هئي. بلڪ مسلم ليگ ٻڌتر ۾ هئي ته حڪومت طرفان پير صاحب خلاف زوردار پروپيگنڊا هلي رهي هئي ته پير صاحب ڪانگريس ۽ هندن سان ناهه ڪيو آهي. مسلم ليگ جو ان کان اڳ 1939ع کان وٺي) مسجد منزل گاهه جي معاملي تي هندن ۽ ڪانگريس سان اختلاف هو. باوجود ان جي مون کي ۽ مسلم ليگ جي ڪن ٻين ميمبرن کي احساس هو ته هندستان ۾ گانڌي جي هلايل "ملڪ ڇڏيو" واري نعري جي باوجود مرڪزي حڪومت ڪو سخت قدم ڪونه ٿي کنيو پر ٻئي طرف سنڌ ۾ مارشل لاءِ لڳائي، مسلمانن جي وڏي روحاني رهنما خلاف بغاوت جو ڪيس ٿي هلايو. آءٌ ذاتي طور تي پير صاحب جن لاءِ فڪرمند هوس. هڪ ته مارشل لاءِ کي مون مسئلي جو حل ڪونه ٿي سمجهيو، ٻئي طرف ان وقت جي سرڪاري ڪامورا پير صاحب کي ڦاسي ڏيئي، شهيد ڪرڻ جون اڳواٽ ڳالهيون ڪري رهيا هئا. جڻ ته سڄي ڪاروائي اڳ ۾ رٿيل هئي.

چيائين ته: ان وقت پير صاحب جو مون تي اعتبار هو ۽ مون به وس آهر مدد معاونت ۾ ڪونه گهٽايو. پير صاحب کي 1941ع ۾ گرفتار ڪري سنڌ کان ٻاهر رکيو هئائون. 1943ع ۾ جڏهن بغاوت جي ڪيس هلائڻ لاءِ ڪيس سنڌ ۾ آندو ويو ته پهريائين مون سان ملڻ گهريائين. ان تي گورنر ڊو (Dow) مون کي گهرائي چيو ته: آءٌ پير صاحب سان ملاقات نه ڪريان ۽ سندس مدد نه ڪريان.

کهڙي صاحب خاص طرح پير صاحب جن جي تدبير، همت ۽ حوصلي جي تعريف ڪئي. چيائين ته انگريزن جي قيد و بند ۾ به هن اڪيلي سر سنجيدگي، سان قانوني مقابلو ڪيو. پير صاحب اڳئين گورنر

لانسيلاٽ گرهام کي سنڌ اسيمبلي جي ڪن ميمبرن کي ۽ مارشل لا وارن ضلعن مان ڪن معتبر زميندارن کي پنهنجي بچاءَ جي شاهدن طور پيش ڪيو هو. مان ان وقت روينيو کاتي جو وزير هوس ۽ منهنجو نالو به بچاءَ جي شاهدن ۾ هو پر حڪومت پنهنجي طاقت جي زور تي ڪنهن به شاهد کي پير صاحب جي حق ۾ شاهدي ڏيڻ نتي ڏني. مان پنهنجي اصول موجب مارشل لاءِ ڪيس هلائيندڙن آڏو روبرو وڃي پير صاحب جي حق ۾ شاهدي ڏني. هڪ نه پر ٻه دفعا پير صاحب جي حق ۾ شاهديون ڏنيون. ان جو نتيجو اهو نڪتو، جو مون تي حڪومت طرفان سختيون شروع ٿيون ۽ اڳئين وڏي وزير الله بخش سومري جي قتل جو جوابدار ٺهرائي مون کي گرفتار ڪري ڪيس هلايائون.“

لوڪ ادب کي ياد ڪندي:

ڊاڪٽر بلوچ صاحب لکي ٿو ته:

”سنڌ بابت تحقيق جي سلسلي ۾ جيڪي ڪشالا ڪڍيا ويا، تن کي ياد ڪندي، هيءُ مواد شايع ڪجي ٿو. افسوس، جو ڪن صاحبن جي ضد ۽ فساد جي ڪري، هڪ اداري طرفان لوڪ ادب جو ڪم پورو ڪونه ٿيو ۽ بالآخر ان اداري جي ڪن ميمبرن جي مهربانيءَ سان سنڌي لغت ۽ سنڌي لوڪ ادب جي هلندڙ ڪم کي ٺهراءَ پاس ڪري بند ڪيو ويو.“

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ چوڏهين جي چنڊ وانگر چمڪندڙ اهو مثالي ۽ بي بها عالم، اديب، مؤرخ ۽ محقق هو، جنهن محنت، محبت ۽ عشق جي جنبي سان اهڙو ته معرڪة الارا ڪم ڪيو. جو هڪ طرف ساري دنيا ۾ سنڌس علمي ڪارنامن جي ڌوم مچي وئي. ٻئي طرف اسان سيني جي سنڌ وڏي شان ۽ مان سان ڀهڪڻ لڳي ته ٽئين طرف اسان سنڌين جو ڳاٽ اوچو ٿي ويو ۽ تڪبر سان نه، پر الله جي شڪر سان چوڻ جهڙا ٿياسين ته لطيف جي سنڌ جي فضيلت ۽ علمي ميراث اڄا تائين محفوظ آهي. ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي علمي مقام ۽ مرتبي جي ڪٿ ڪندي، هڪ ڀيري، رسول بخش پليجي صاحب (سنڌس ماڻڪ موتي تنظيم طرفان ڊاڪٽر بلوچ جي مان ۾ ڪوٺايل تقريب ۾) شاهه سائين جي هن بيت سان ڊاڪٽر صاحب کي خراج تحسين پيش ڪيو هو ته:

جوڳي تي جڙاءَ، نسورو ئي نينهن جو،
پتنگ جيئن پيدا ٿيو، سامي سڄ وڙاءَ،
آيو ڪاڪ تڙاءَ، ڪنوارين ڪڪوريو.

(شاهه)

منهنجي ذهن تي لطيف سائين جو هيءُ بيت تري آيو آهي ته:

روءِ راتي جي ناهه ڪو، سوڌو سين سونهن،
لاٽائين لطيف چئي، مٿان دلين دونهن،
ڪانهي ٻي وروهن، ٿيو مڙوئي مينڌرو.

(شاهه)

ايڏي وڏي عالم ۽ اديب جي لکيل هڪ هڪ سٽ، بلڪ هڪ هڪ لفظ کي شايع ڪرڻ سنڌ جي ڪنهن به علمي، ادبي ۽ اشاعتي اداري لاءِ نصيب، عزت ۽ اعزاز جي ڳالهه هئڻ گهرجي ها، مگر مٿي اوهان ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي ڳالهه ٻڌي ته هڪ اداري ٺهراءَ پاس ڪري، سنڌي لغت ۽ سنڌي لوڪ ادب جي هلندڙ ڪم کي بند ڪرايو.

جيڪو ادارو سنڌي ادب جي ترقي ۽ فروغ لاءِ وجود ۾ آيو هو، ان جي طرفان اهڙي ٺهراءَ تي سواءِ ڏک ۽ افسوس جي ٻيو ڇا ٿو چئي سگهجي!!

اسان جي اديبن جو ڊاڪٽر بلوچ سان ساڙ ۽ بغض ۽ ڊاڪٽر صاحب جي ڪم جي بي قدريءَ کي ڏسي، مون انهيءَ ساڳي تقريب ۾ ڏک وچان چيو هو ته: اسين هن دؤر جا سنڌي پنهنجي نصيب کي ٿيلها ڏيندا ٿا وتون

مجون ٿا ته انسان هابيل ۽ قابيل کان وٺي هڪ ٻئي سان وڙهندو پيو اچي، پيشه ورانه رقابت به پنهنجي جاءِ تي، نظرياتي اختلاف ۽ گروهه بنديءَ کان به انڪار ڪونهي مگر هڪڙو گهر ته ڏائڻ به ٽاريندي آهي. خدا شل اسان کي اصل ۽ نقل ۾ تميز ڪرڻ جي توفيق بخشي.

شوڪت حسين شورو

ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ: هڪ بيمثال عالم!

فرانس جي صدر ڊيگال، نامور فلاسافر ۽ ليکڪ سارتر لاءِ چيو هو تہ ”سارتر پاڻ فرانس آهي.“ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ پڻ سراپا سنڌ هو. جهڙي ريت سنڌ ۾ شاهہ عبداللطيف ڀٽائي جي پايي جو ٻيو ڪو شاعر پيدا نہ ٿي سگهيو آهي، اهڙيءَ ريت ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي پايي جو ٻيو ڪو عالم پيدا نہ ٿي سگهيو آهي. هو سنڌ ۾ صدين کان پوءِ پيدا ٿيندڙ هڪ اهڙو يڪتا عالم آهي جنهن جي املهہ علمي خزاني مان سنڌ جو نہ رڳو موجوده نسل، پر ايندڙ ڪيترن نسلن جا لکندڙ ۽ پڙهندڙ فيضياب ٿيندا رهندا. ڊاڪٽر بلوچ جي گڏ ڪيل علمي ذخيري جي وسيلي ٻاهرين ملڪن جا عالم سنڌ کي سڃاڻي سگهندا. ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ 16- ڊسمبر 1917ع تي شهدادپور تعلقي جي ڳوٺ جعفر خان لغاريءَ ۾ ڄائو. سندس والد علي محمد لغاري هاري هو. ڊاڪٽر بلوچ اڃا ڇئن پنجن مهينن جو هو تہ سندس والد گذاري ويو. سندس والد وصيت ڪئي هئي تہ منهنجي ڇوڪري کي پڙهائجو“ ننڍڙو نبي بخش جڏهن ڇئن سالن جو ٿيو تہ سندس ڏاڏي ڳوٺ جي دڪاندار واسومل وٽ هٽ تي وٺي وڃي ڪيس ويهاريو تہ هٽڪا اکر سکي، واسومل هن کي پٽيءَ تي ٽورا ٽورا اکر لکي ڏنا ۽ ڊاڪٽر بلوچ سگهوئي سڄي پٽي ياد ڪري ويو، پوءِ پر واري ڳوٺ ۾ سنڌي اسڪول کليو تہ کيس اتي داخل ڪرايو ويو. هو ٻن ٽن ٻارن سان گڏجي اتي پڙهڻ لاءِ ويندو هو، سندس پير اگهاڙا هوندا هئا. آرهڙ جي اُس ۾ سڙندا هئا ۽ ڪنڊا لڳندا هئا. پرائمري تعليم پوري ڪرڻ کان پوءِ هن مدرسہ هاءِ اسڪول نوشهري فيروز ۾ داخلا ورتي. هن ٽئين درجي ۾ اسڪالرشپ جو امتحان پاس ڪيو ۽ سڄيءَ سنڌ ۾ پهريون نمبر آيو. ڪيس ماهوار 9 رپيا وظيفو ملڻ لڳو. 1936ع ۾ مئٽرڪ جي امتحان ۾ ٻيو نمبر اچڻ جي ڪري هن کي ماهوار 20 رپيا اسڪالرشپ ملي. جهوناڳڙهہ جي نواب، ڪاليج قائم ڪرايو هو، جتي مسلمان شاگردن کان في ڪانہ ورتي ويندي هئي، ڊاڪٽر بلوچ بهاءالدين ڪاليج جهوناڳڙهہ ۾ پڙهڻ ويو، اتي هو خاڪسار تحريڪ ۾ شامل ٿيو، خاڪسار ورهاڱي جي حامي ڪانہ هئي. ڊاڪٽر بلوچ کي خاڪسار جي ورهاڱي مخالف رويي متاثر ڪيو هو، ڊاڪٽر بلوچ 1941ع ۾ بي.اي جي امتحان ۾ پنهنجي ڪاليج عليڳڙهہ ۾ داخلا ورتي. 1943ع ۾ ايم.اي ڪرڻ کان پوءِ هو خاڪسار ڇڏي مسلم ليگ ۾ شامل ٿيو. هو سنڌ ۾ موٽي اچڻ کان پوءِ سنڌ مسلم ڪاليج ڪراچيءَ ۾ استاد مقرر ٿيو، انگلنڊ جي سرڪار پرڏيهہ لاءِ اسڪالر جو اعلان ڪيو تہ ڊاڪٽر بلوچ دهلي وڃي چناپيٽيءَ جي امتحان ۾ ويٺو ۽ چونڊجي ويو. ڪيس ايم.ايڊ ۽ پي ايچ.ڊي ڪرڻ لاءِ ڪولمبيا يونيورسٽي نيويارڪ موڪليو ويو. آمريڪا مان واپس اچڻ کان پوءِ علامہ آءِ.آءِ قاضيءَ ڪيس سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ پهريون پروفيسر مقرر ڪيو، جتي هن 25 سال اسلام آباد ۾ وزارت تعليم ۽ وزارت ثقافت ۾ اهم عهدن تي ڪم ڪيائين ڪيس نئين قائم ٿيل اسلامي يونيورسٽي اسلام آباد جو وائيس چانسيلر مقرر ڪيو ويو.

ڊاڪٽر بلوچ لکڻ جي شروعات 1945ع ۾ ”گڏهہ“ جي نالي سان ڪتاب لکڻ سان ڪئي. سنڌ جي ماڻهن کي اميد هئي تہ بمبئيءَ کان جدا ٿيڻ کان پوءِ سنڌ ترقي ڪندي، پر مسلمان اڳواڻ

امیدن تي پورو لهي نہ سگھيا. ڊاڪٽر بلوچ مسلمان سياستدانن تي طنزيہ طور ”گڏھ“ نالي سان ڪتابڙو لکيو: ”بهتر ٿيندو تہ سياسي ليڊرن بدران گڏھ کي پنهنجو ليڊر بنائجي، جيڪو خلق جو سچو خادم ۽ وڏي ۾ وڏو پورهيت آهي.“ ان کان پوءِ هن ٻيو ڪتاب ”ٻيلاين جا ٻول“ لکيو، جيڪو لسٻيلي جي سنڌي سگھڙن بابت هو. اها جڻ سنڌي لوڪ ادب گڏ ڪرڻ جي شروعات هئي، ان کان پوءِ ڊاڪٽر بلوچ لوڪ ادب اسڪيم تحت 42 ڪتاب سهيڙيا. ڊاڪٽر بلوچ ڏکيا ۽ تڪليف وارا سفر ڪاٽي سنڌ جي جهرجهنگ، ڪوهستان، ڪاڇي، لاڙ، ٿر ۽ اُتر جي ڪنڊڪڙڇ ۾ وڃي پهتو، سنڌي اساسي (ڪلاسيڪي) شاعري کي سهيڙڻ جو ڪم بہ ڊاڪٽر بلوچ ڪيو. جامع سنڌي لغات ڪانسواءِ هن سنڌ جي تاريخ، سنڌي ٻولي، ادب ۽ موسيقيءَ جون تاريخون، سنڌي ثقافت تي تحقيقي ڪم کان سواءِ شاهہ جي رسالي جا ڏهہ جلد مرتب ڪيا. هن اٽڪل 2 سؤ کن ڪتاب ۽ ٻيا ڪيترائي مضمون سنڌي ۽ انگريزيءَ ۾ لکيا. ڊاڪٽر بلوچ جي مختلف ادبي محفلن ۾ ڏسڻ ۽ ٻڌڻ جا موقعا تہ مون کي گھڻا مليا. پر هن سان ويجهڙائپ تڏهن ٿي جڏهن 24- جنوري 2001ع ۾ آءٌ سنڌالاجي جو ڊائريڪٽر ٿيس، سنت پوءِ ڊاڪٽر بلوچ جي خدمت ۾ حاضر ٿي مون ڪيس رهنمائي وٺڻ جو عرض ڪيو. پاڻ نهايت شفقت سان مليو ۽ چيائين ”سنڌالاجي کي سنڌ جي تهذيب ۽ ثقافت تي گھڻي ڪم ڪرڻ جي ضرورت آهي، ان کي هڪ بين الاقوامي سطح جو ادارو بنائڻ کپي، جيڪڏهن تون اهو ڪم ڪرڻ چاهين ٿو تہ آءٌ ضرور تنهنجي مدد ڪندس.“ مون سنڌالاجي ۾ ڪانفرنسون ۽ سيمينار ڪوٺائڻ ۽ ميوزيم ۾ نمائش ڪرائڻ جي رٿا جوڙي. ان سلسلي ۾ پهريون سيمينار: ”21 صديءَ جون گھرجون ۽ سنڌ ۾ تعليم جو معيار“ 28- آگسٽ 2001ع تي ڪوٺايو ويو، جنهن لاءِ مون ڊاڪٽر بلوچ صاحب کي خاص مهمان طور شرڪت ڪرڻ جو عرض ڪيو، چيائين تہ ”گھڻ سالن کان سنڌالاجي جا دروازا مون تي بند رهيا آهن، پر هاڻي تون آيو آهين تہ آءٌ ضرور ايندس.“ ان کان پوءِ سنڌالاجي ۾ سندس اچڻ جو سلسلو باقاعدي شروع ٿيو ۽ فون تي بہ ڳالهہ ٻولهہ ٿيندي رهي، هن مون کي شروع ۾ چئي ڇڏيو هو تہ ”توکي مون سان ملڻ لاءِ ٽائيم وٺڻ جي ضرورت ڪانهي، جڏهن بہ اچڻ چاهين، مون کي رڳو فون تي اڳواٽ ٻڌائي ڇڏيندو ڪر.“ مون کي ياد ڪونهي تہ پاڻ ڪڏهن مصروفيت جو سبب ڄاڻائي ملڻ کان انڪار ڪيو هجي. مون سوچيو تہ ڊاڪٽر بلوچ جا ٻين ماڻهن کي لکيل خط هٿ ڪري سنڌالاجيءَ طرفان شايع ڪجن. جڏهن کيس اها ڳالهہ ٻڌايم تہ چيائين ”بلي! پر خط هٿ ڪرڻ جو ڪم ڪير ڪندو؟ ماڻهن وٽ پاڻ هلي وڃڻو پوندو، تڏهن ڪم ٿيندو.“ مون چيو: ”سائين آءٌ پاڻ وڃي خط هٿ ڪندس.“ مون اها رٿا سنڌ يونيورسٽي جي تڏهوڪي وائيس چانسيلر مظهرالحق صديقيءَ جي اڳيان رکي. هن خوشيءَ سان رٿا منظور ڪئي ۽ سڄي سنڌ جي دوري ڪرڻ لاءِ يونيورسٽي طرفان هڪ گاڏي بہ ڏني. عثمان منگي، سگھڙ عبدالرحمان مهيسر ۽ ارشد بلوچ انهيءَ دوري ۾ مون سان گڏ هئا. ان کان پوءِ هڪ دورو ٻيو ڪيم. خط گڏ ڪري ڊاڪٽر صاحب جي خدمت ۾ آڻي حاضر ڪيم. جيڪي پاڻ نظر مان ڪڍي مون کي ڇپجڻ لاءِ ڏنائين. سندس لکيل خطن جو اهو ڪتاب ”سڄڻ سارينديَ“ جي نالي سان سنڌالاجيءَ طرفان شايع ٿيو. ڊاڪٽر بلوچ جي خواهش هئي تہ سنڌالاجي ريسرچ لائبريريءَ ۾ سندس نالي سان بڪ ڪارنر قائم ڪيو وڃي. حقيقت ۾ اها سنڌالاجيءَ لاءِ فخر جي ڳالهہ هئي. ڊاڪٽر صاحب پنهنجي ذاتي لائبريريءَ مان پنهنجا انگريزي، فارسي، عربي ڪتاب، رسالا، قلمي نسخا ۽ ٻيا لکپڙهہ جا اهم ڪاغذ منهنجي حوالي ڪيا. اهو شاندار ڪارنر سنڌالاجي لائبريريءَ ۾ قائم ڪيو ويو. سنڌالاجي جي ميوزيم ۾ پڻ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي نالي سان بہ ڪارنر قائم ڪيل آهن. پاڻ ڪجهہناياب شيون ميوزيم لاءِ

ڏنائين، جيڪي هڪ ڪمري ۾ سنڌس نالي سان محفوظ ڪيل آهن. ميوزيم ۾ سنڌ جي ڳڏاري ويل نامور شخصيتن جا ڪارنر آهن، جن ۾ سندن ذاتي استعمال جون شيون رکيل آهن. مون کي خيال آيو تہ ڊاڪٽر بلوچ Living Legend آهي. ايڏي وڏي شخصيت جو ڪارنر سندس حياتيءَ ۾ نئي قائم ٿيڻ کپي. پهرين تہ ڪيس اها ڳالهہ نہ آئڙي. پر پوءِ منهنجي زور پرڻ تي راضي ٿيو. هن پنهنجي ذاتي استعمال جون شيون منهنجي حوالي ڪيون، سنڌالاجي ميوزم جي ڪارڪنن محنت ڪري نہ رڳو ڊاڪٽر بلوچ جو ذاتي ڪارنر سهڻي نموني روشناس ڪيو، پر سنڌ ۾ ملهہ راند جو بہ هڪ خوبصورت ڊايوراما تيار ڪيو، جنهن ۾ ملهہ وڙهڻ جي منظر سان گڏ ملهہ بابت ڊاڪٽر بلوچ جي لکيل هڪ مضمون کي پينا فليڪس تي چيرائي رکيو ويو. منهنجي رٽائر ٿيڻ کان فقط پنج ڏينهن اڳ ڊاڪٽر بلوچ جي ڪارنر ۽ ملهہ جي ڊايوراما جو افتتاح ڊاڪٽر بلوچ پاڻ ۽ مظهرالحق صديقيءَ گڏجي ڪيو. 2008ع ۽ 2009ع ۾ مون سياري جي مند ۾ سنڌالاجي پاران مچ ڪچهريون سجايون هيون، ڊاڪٽر بلوچ بئي پيرا انهن ۾ خاص مهمان طور شريڪ ٿيو هو ۽ سنڌي لوڪ ادب بابت ڳالهايو هو.

ڊاڪٽر بلوچ ۾ مون ڪڏهن بہ هڪ وڏي عالم جو تڪبر ۽ وڏائي نہ ڏٺي، باقي اهو ضرور هو تہ هو پنهنجي راءِ تي مضبوطيءَ سان قائم رهندو هو، ڊاڪٽر بلوچ بابت ڪجهہ غلط فهميون بہ پيدا ڪيون ويون، پر حقيقت اها آهي تہ هن کي سنڌ سان لڳاءُ ۽ بيحد محبت هئي. هن سنڌ جي تهذيب ۽ ثقافت کي مٿانهون رکيو ۽ ان جي مٿانهين پڻي کي دليلن ۽ حوالن سان ساراهيو آهي. سنڌ جي مان شان کي وڌائڻ ۾ ڊاڪٽر بلوچ جو هڪ وڏو ڪارنامو آهي، جنهن لاءِ هو سالن کان چپ چاپ، بنا پاڻ پڏائڻ جي ڪم ڪندو رهيو.

هُش چئجي ٻڪري، رڍ چئجي هُڙ،
ڪُڪڙ پوي اڻ مر، تنهن کي چئجي ڪُڙ،
اُپ ۾ جي ڪڪر ٿين، ٿن کي چئجي جُهڙ،
پڙ رکي پڙ تي، جنڊ کي چئجي جُڙ،
سجڻ مليا سڄڻين، ڳالهيون مڙيئي ڳُڙ.

خيال

ڪِرت ڪَٿا
ويئي هَٿا،
سورن سَٿا
جملي جَٿا
مردن مَٿا۔
هيڪن نُٿا،
کهرا ڪَٿا
قاتل ڳَٿا۔
مڙسن مَٿا،
ڪُڏندي لٿا۔

- **ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ**
ٽماهي "مهراڻ" 1969/2-1ع

اشتياق انصاري

علم ۽ قلم جو ڏٺي

حيدرآباد ڪلب مان دستور مطابق جاگنگ ڪري، سنجها بعد گهر لاءِ ٻاهر نڪتس، اجا پنهنجي گاڏي موڙي مس، ته ان جي روشني هڪ بزرگ تي وڃي پئي. اهو بزرگ ان سنسان ۽ خالي روڊ تي، ٻنهي هٿن ۾ پڪڙيل لڪڻ جي سهاري آهستي وک وک کڻي، هلڻ جي ڪوشش ڪري رهيو هو. هن پوڙهي جي همت ۽ اجا زندگي سان پيار ڏسي. منهنجي وات مان "واهه..... واهه....." نڪري وئي. مان سوچڻ لڳس ته سنڌ ۾ اجا اهڙا حوصلي وارا پوڙها آهن جيڪي ڪٽ تي ڪري ڪرڙيون هڻڻ ۽ ٻين تي بارُ ٿيڻ کان بچڻ لاءِ زندگي سان ويڙهه جاريون رکيون اچن ٿا. مان دل ئي دل ۾ هن بزرگ جو جذبو ڏسي، ڪيس داد ڏيندو. سنڌس پرسان تمام آهستگيءَ سان گاڏي ڪاهي هليو ويس.

مون ڪي اهو شلوار قميص پهريل بزرگ اڪثر ائين اونداهيءَ ۾ واڪ ڪندي نظر ايندو هو. حالانڪ پرسان ئي ڪلب جو شاندار جاگنگ ٽريڪ ۽ سرسبز ميدان هو. پر هي غيرتمند پوڙهو شايد ٻين جي سامهون پاڻ کي ڪمزور ۽ هيڻو ڏيکارڻ نه پيو چاهي، انڪري ئي هو لوڪ کان لهوارو ٿي، اونداهي ۽ اڪيلائي ۾ واڪ ڪري رهيو هو. منهنجي گاڏي جي روشني جڏهن به هن تي پوندي هئي ته هن پراسرار پوڙهي جو پاڇولو نياز اسٽيڊيم جي بلند پويلين کان به مٿي چڙهي ويندو هو.

هڪ رات جيئن ئي ڪلب مان نڪتس ته اونداهيءَ ڪي چيرينڌڙ گاڏي جون لائٽون، سڌو ان بزرگ جي چهري تي وڃي پيون. هن کي ڏسندي ئي حيرانگيءَ مان رڙ نڪري وئي. "اڙي هيءَ ته اسان جو ديومالائي ڪردار سائين نبي بخش بلوچ آهي جيڪو جهور جسم سان به جنگ جوٽيون بيٺو آهي." هن کي ائين پنهنجي ٻهاريل سگهه سان وڙهندو ڏسي ڏاڍي خوشي ٿي. دل چاهيو ته گاڏي مان لهي ڪيس سمورين سچاين سان سلام ڪريان. پر چاهيندي به مان ڪڏهن به سندس ڇهل قلمي ۾ رنڊڪ وجهڻ مناسب نه سمجهيو. اڪثر ڊاڪٽر نبي بخش جي پرسان گذرڻ مهل عقيدتاً گاڏي جهڪي ڪري گذرندو هئس.

ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ سان منهنجي پهرين ملاقات 1992ع ڌاري جاتي ۾ ٿي. جاتي ۾ ان وقت واپڊا جو صرف هڪ ئي ريسٽ هائوس هو. اسان ان مهل ساموندي ڪناري ڪنهن پراجيڪٽ تي ڪم ڪري رهيا هئاسين. ريسٽ هائوس جي سيني ڪمرن ۾ اسان جا آفيسر رهيل هئا. هڪ ڏينهن اتان جو اسسٽنٽ ڪمشنر ۽ مختيارڪار سهڪندا آيا ته "سياڻي اسان جو ڪمشنر صاحب هت منزل ڪندو، اسان کي ڪجهه ڪلاڪن لاءِ اوهان جو ريسٽ هائوس کپي." اسان کين آئٽ ڏنو. "ڪمشنر صاحب ڀلي اچي، جيڪو حال آهي، حاضر آهي."

اسان منجهند ڌاري سائيٽ تان واپس ورياسين ته ڊرائينگ روم ۾ اڳ ئي ڪمشنر عبدالغفار سومرو ۽ ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ ويٺا هئا. عبدالغفار سومرو لاڙڪاڻي لاهوري محلي ۾ اسان جو پاڙيسري آهي. هڪ پاڙي ۾ وڏا ٿيا آهيون. پر ڊاڪٽر بلوچ سان منهنجي اها پهرين ملاقات هئي، ان مهل تائين مان اجا ادبي دنيا ۾ قدم نه رکيو هو. هڪ بي فڪرو الهڙ رانديگر هئس. ريسٽ هائوس جي باغيچي ۾ منهنجو ويٽ ٽريننگ ۽ ٻيو ورزش جو سامان ٽڙيو پکڙيو پيو هوندو هو. ساڳي وقت منهنجو ڪمرو به ڪتابن سان پريل هوندو هو.

ريسٽ هائوس ۾ منهنجو ڪمرو آرامده هئڻ ڪري ڊاڪٽر بلوچ کي ان ۾ رهايو ويو. اتي ڪتابن

جي موجودگي ڏسي ڊاڪٽر صاحب، مون سان ڪجهه دير ڊرائنگ روم ۾ ويهي ڪچهري ڪئي، جيئن ته ان مهل مان سنڌ جي ڊيلٽا تي ڪم ڪري رهيو هيس. روزانو لانچ تي چڙهي سمنڊ ۾ اندر تائين هليو ويندو هيس. موتمار ساموندي ڇولين ۾ موت سان وڙهندڙ مهاڻن جو هوڙهن، رنگ برنگي پکين ۽ تمرجي گهاٽن ٻيلن سان واسطو پوندو رهيو. ان ڪري ڊيلٽا جي گپ چڪ سٽل قديم تاريخي کنڊرن رتوڪوٽ، جاڪي بندر، ملاڪي ڪوٽ سنڌيا بندر، شاهه بندر وغيره کي بار بار ڏسڻ جو موقعو ملندو هو. ڪڏهن سروي دوران Hover Craft تي. انڊيا ۽ پاڪستان سرحدي، سير ڪريڪ ۽ ٻين ڪريڪس ۾ به اڏار ڪندا وتندا هئاسين.

اتي ڪچهري دوران ڊاڪٽر بلوچ، مون کان ڊيلٽا ۽ ان ۾ دفن ٿيل آثارن جي باري ۾ سوال ڪيا. حالانڪ مون کي اها خبر هئي ته بلوچ صاحب اهي ماڳ ڪيترا دفعا ڏسي چڪو آهي. کين ان باري ۾ مون کان هزار دفعا وڌيڪ ڄاڻ هئي. پر ان وقت گفتگو ۾ بلوچ صاحب ائين پئي محسوس ڪرايو ته کين ان باري ۾ گهڻي معلومات نه آهي.

هو هروڀرو معصوماڻا سوال ڪري مون کي ڳالهائڻ لاءِ آماده ڪري رهيو هو. هن مون سان راوڙ قلعي، نند ڪوٽ ۽ ٻين آسپاس جي تاريخي هنڌن بابت ٻڻ ڪچهري ڪئي. مان سمجهي رهيو هئس ته بلوچ صاحب اهڙا سوال صرف منهنجي همت افزائي ۽ ٻُڌي نپڻ لاءِ ڪري رهيو هو.

اها حقيقت آهي ته ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ هميشه کان اسان جو پيش رو رهيو آهي. هن اسان کي ڏيکاريو آهي ته تحقيق ڪيئن ٿيندي آهي. هو پاڻ پنڌ، گهوڙن، اٺن ۽ ڪيڪڙن تي چڙهي سارو ٿر، ڪاڇو ۽ ڪوهستان گهميو آهي. هو ان دور ۾ سهولتن جي گهٽتائيءَ باوجود اهڙن ڏکن ماڳن مڪانن تي پهتو آهي جتي پکي به پر هڻي نه سگهن. اسان سان اڄ به اڪثر ائين ٿيندو آهي جو جڏهن به ڪنهن اهڙي دور دراز ۽ ڏکي ماڳ تي پهچي، پنهنجي پر ۾ ائين سمجهندا آهيون ته شايد اسان پهريان ماڻهو، ايڏا ڪشالا ڪري. ان گمنام هنڌ پهتا آهيون پر اتي اڪثر ماڻهن مان اها خبر پوندي آهي ته هيترا سال اڳ ڊاڪٽر بلوچ هتان ٿي ويو آهي. سنڌ جي هن جاکوڙي محقق ساري عمر ۾ ايترا ته پنڌ ڪيا آهن جيترا اڄ ڏينهن تائين ڪنهن به محقق ۽ اديب نه ڪيا آهن. هن پيرين پنڌ اذيت ناڪ ڪاڙهن ۽ سرد سيلاڻن ۾ ٿر، بر ۽ جبل جهاڳي لوڪ ادب جا ڪيترائي جلد سهيڙيا آهن. هن شاهه عبداللطيف ڀٽائي جي ڏهن جلدن کي ترتيب ڏني. سنڌ تي وڏو احسان ڪيو آهي. ان کان سواءِ بلوچ صاحب حمل فقير، ولي محمد لغاري، لطف الله قادري، شاهه شريف پاڏائي ۽ ٻين ڪيترن شاعرن جو ڪلام ڪٺو ڪيو آهي. اهو بلوچ صاحب جو ئي ڪمال آهي. جنهن سنڌ جي تاريخ جا قديم ماخذن جهڙوڪ: چچ نامو، لب تاريخ سنڌ، تاريخ ظاهري، تاريخ معصومي کي ايڊٽ ڪري، سنڌ جي اوائلي دفن ٿيل تاريخ تان ڪجهه دز لاٿي آهي. خاص ڪري هن اکر اکر پروئي جيڪا سنڌي ڊڪشنري جوڙي آهي. ان لاءِ جس لهڻي. اسان کي گهڻو ڪري بلوچ صاحب جي ادبي گڏجاڻين ۽ سيمينارن ۾ مدبرانه گفتگو ٻڌڻ جو موقعو به ملندو رهندو هو. ڪڏهن ڪنهن محفل ۾ ملاقات به ٿي ويندي هئي.

هڪ دفعو اسان جي ڪنهن پروفيسر دوست ويجهن دوستن جي دعوت ڪئي. جنهن ۾ ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ به مدعو هو. ڊاڪٽر بلوچ جي اچڻ جو ٻڌي مان به وڏي شوق سان اتي پهتس. خيال هو ته محدود ماڻهن جي گڏجاڻي ۾ ڊاڪٽر صاحب سان سٺي ڪچهري ٿيندي.

ان پروفيسر صاحب دعوت ۾ پنهنجي قبيلي جي سردار کي به گهرايو هو. جيڪو اڳ ۾ اتي پهچي چڪو هو. بلوچ صاحب ٿوري دير سان آيو. هو اچڻ سان ئي جڏهن ان جي اصول سردار کي پيرين پئي مليو ته مون کي بلوچ صاحب جو اهو عمل ڏاڍو ناگوار گذريو. مون کي ڪافي افسوس ٿيو ته اسان جي سنڌ جي هن ڏاهي ۽ علم جي درياهه، هڪ ظالم ۽ قوم دشمن سردار اڳيان جهڪي علم دوست ۽ اديبن جي توهين ڪئي آهي. بهرحال نبي بخش بلوچ جي ان

عمل مان اهو محسوس ٿيو ته هو اهڙين ڊگرين ۽ ڄاڻ هوندي به هڪ روايت پسند سادو انسان آهي. جنهن پنهنجي بزرگن جي روايت رکندي هڪ سردار جا پير چميا هئا. حالانڪ اسان جي خيال ۾ ان سردار کي ته علم جي بادشاهه جا پير چمڻ کپن ها.

ڊاڪٽر بلوچ صاحب سان منهنجي آخري ملاقات، سندس وفات کان ڪجهه ڏهاڙا اڳ ٿي ٿي هئي. ان وقت منهنجو هڪ مضمون سنڌي ادبي بورڊ ٽماهي رسالي مهراڻ ۾ چاڪر ڪوٽ نالي سان ڇپيو هو. مون ڊاڪٽر بلوچ جي ڪتاب "رهاڻ هيرن کاڻ" (جلد انون)، مان به مدد ورتي هئي، جنهن ۾ هن چاڪر ڪوٽ کي گنبذن جو قلعو به سڏيو هو. "مهراڻ" ۾ مضمون ڇپجڻ بعد مون ڪٿي پڙهيو ته هڪڙو گنبذن جو ڪوٽ پٽ شاهه جي پرسان به آهي. ۽ گنبذ ڪنهن علائقي کي به سڏيو وڃي ٿو. اهو پڙهي مون کي احساس ٿيو ته شايد مون ڪٿي غلطي ڪئي آهي، ان باري ۾ سانگهڙ ۽ شاهپور چاڪر جي دوستن کي وڌيڪ تصديق لاءِ چيو. پر هنن وٽان ڪوبه خاطر جواب نه مليو. مون وٽ هاڻي آخري حل اهو هو ته ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ سان ملي، ان باري ۾ حقيقت معلوم ڪريان. مون ان ڳالهه جو ذڪر پنهنجي مهربان گل محمد عمراڻيءَ سان ڪيو. جنهن ڊاڪٽر بلوچ کان وقت وٺي ڏنو. مان مقرر ڏينهن تي صبح جو سائين بلوچ جي مسلم هائوسنگ سوسائٽي ۾ سندس رهائش تي پهتس. مون کي خبر هئي ته بلوچ صاحب وقت جو ڏاڍو پابند آهي. هن جون اهڙيون حاصلات صرف وقت جي پابندي ڪري ئي ٿي سگهيون آهن. چون ٿا ته بلوچ صاحب ۾ اها خوبي هئي ته سنڌ جي ڪنهن به ڪنڊ ڪڙڇ ۾ جنهن به ماڻهو کي تاريخ ۽ وقت ڏيندو هو. هو ٺيڪ ان مقرر وقت ۽ جاءِ تي پهچي ويندو هو. ڀلي پوءِ زمين اٿلي چو نه پئي.

مان به مقرر ٽائيم تي سندس رهائشگاهه تي پهتس. سائين اچڻ ۾ ٿوري دير ڪئي. شايد طبيعت جي ناسازي ڪري جنهن تي هن معذرت ڪئي. ڊاڪٽر صاحب هشاش بشاش، صاف سٿرا ڪپڙا پاتل. وارن کي تازو ڪارو رنگ لڳل هن جي ڪنهن به عمل مان ائين محسوس نه پيو ٿئي ته هي چورانوي سالن جو پوڙهو صرف چند ڏينهن جو مهمان آهي.

بلوچ صاحب سان مختصر تعارف بعد پنهنجا لکيل ڪجهه ڪتاب ڪيس تحفي طور ڏنا. ان بعد هن کي "مهراڻ" ۾ ڇپيل پنهنجو مضمون چاڪر ڪوٽ جا نقشا، فوٽو وغيره ڏيکاريم، آخر ۾ بلوچ صاحب کي ٻڌايو ته توهان ان ڪوٽ کي گنبذن جو قلعو به لکيو آهي. پر مون ٻڌو آهي. ته سنڌ ۾ گنبذ نالي ٻيا ڪوٽ به آهن.

ڊاڪٽر بلوچ وڏي ڌيرج سان مون کي ٻڌڻ کان پوءِ چيو "تو صحيح لکيو آهي. ان ساڳي چاڪر ڪوٽ کي گنبذن جو قلعو به سڏيو وڃي ٿو." هن وڌيڪ وضاحت ڪندي ٻڌايو "جيڪو به ڪوٽ ڪچي مٽي وجن گنب مان نهيل هجي، ان ڪچي ڪوٽ کي گنبذن جو ڪوٽ به چئي سگهجي ٿو. تو ان چاڪر ڪوٽ جي گنبذن قلعي جون ماپون 1971ع ڌاري آثار قديمه پاڪستان جي ڊائريڪٽر فضل احمد سان گڏ ورتيون هيون."

ڪجهه دير ڪچهري بعد مان ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ کي هڪ گذارش ڪئي ته "اوهان کي جي وقت هجي ۽ مناسب سمجهو ته منهنجي ايندڙ ڪتاب "سنڌ جا ڪوٽ ۽ قلعا" جي ٻه حصي جي بئڪ ٽائيٽل لاءِ ڪجهه لکي ڏيو." بلوچ صاحب چيو "بلڪل مان لکي ڏيندس. ان لاءِ اوهان پنهنجو ٿورو تعارف ۽ ان ڪتاب جي مواد سهيڙڻ دوران ڪيل ڪوشش جي باري ۾ لکي ڏيو. جيئن مان ان جي مدد سان ڪجهه لکي سگهان."

مان ڏينهن ڏيڍ بعد پنهنجو هلڪو تعارف لکيل مواد جي باري ۾ ڪجهه سٽون سائين کي پهچايون. ڪجهه ڏينهن کان پوءِ مون سندس ڏوهٽي ارشد لغاريءَ سان ان باري ۾ رابطو ڪيو. جنهن مون کي حيدرآباد ڪلب ۾ پنا واپس ڪندي چيو: "ڊاڪٽر صاحب کي اوهان جو بئڪ ٽائيٽل لکڻ جو وقت نه مليو. توهان جا ڪاغذ واپس ڪيا اٿس. البت توهان لاءِ هي خط ڏنو اٿس." يقين ڪريو ته بلوچ صاحب لکڻ

جي حامي ڀري وري جواب ڏيڻ تي مون کي ڏاڍو ڏک ٿيو. بلوچ صاحب هڪ علم جو پهاڙ آهي. ان جي سامهون اسان معمولي ذري برابر به نه آهيون. هن کي هڪڙي ننڍڙي ماڻهو جي همت افزائي ڪرڻ ۾ ڪهڙي قيامت هئي. مون کي بلوچ صاحب جي ان رويي ڪافي ڏڪارو ڪيو.

تاج جويو ٻي ڏينهن تي ڪنهن سلسلي ۾ گهر اچڻ جي مهرباني ڪئي. ڳالهين دوران بلوچ صاحب جي لکيل چٺي کيس ڏيکاري. تاج جوڻي خط پڙهي حيرت جو اظهار ڪندي چيو: "بادشاهه! بلوچ صاحب، توهان لاءِ ته هيءَ وڏي راءِ لکي آهي. هو ڪنهن لاءِ به راءِ ڏيڻ جي معاملي ۾ ڏاڍو محتاط هوندو آهي." تاج جوڻي جي اهڙي اظهار بعد مون بلوچ صاحب جون لکيل چند سٽون وري غور سان پڙهيون. واقعي هن جا لکيل چند لفظ مون لاءِ سرٽيفڪيٽ جي حيثيت ٿيون رکن. بلوچ صاحب لکيو آهي.

ادا اشتياق انصاري صاحب،

اسلام عليڪم: اڄ شام جو اوهان آيا آءٌ ڊاڪٽر ڏي ويل هوس. ڪي ڪاغذ اوهان موڪليا هئا. اهي واپس ڪجن ٿا. اوهان آئنده لاءِ دستاويزي ڪم ڪري رهيا آهيو، جنهن کي جاري رکجو. اڳئين دور بابت مستند مواد جمع ڪرڻ البت ڏکيو آهي ۽ ڀُلون چڪون ٿي سگهن ٿيون. پر هن دور ۾ جيڪي ڪجهه ڪن ٿا ۽ لکن ٿا سي آئينده جي پيڙهه ۾ اڳئين دور کان ويجها آهن. اميد ته اوهان جو وڌندڙ تجربو سيني لاءِ مشعل راهه ثابت ٿيندو.

مخلص

نبي بخش

5 اپريل 2011ع جو سڄ اڀرڻ کان اڳ ئي بلوچ صاحب جي اوچتي موت جي خبر ساري سنڌ ۾ پکڙجي چڪي هئي. ان دردناڪ خبر ڪيترن علم دوست ماڻهن تي سڪتو طاري ڪري ڇڏيو. شايد مان چند انهن ماڻهن مان هيس، جن کي بلوچ صاحب سان پوئين ڏينهن ۾ ڪچهري جو شرف مليو هو. شام جو ڊاڪٽر نبي بخش جي جنازي ۾ شريڪ ٿيڻ لاءِ پهتاسين. جنازي کي ڪلهو ڏيڻ لاءِ سنڌ جي هر حصي کان سوڳوار آيل هئا. اتي وزير، وائيس چانسيلر، ڪامورا، وڏيرا، سگهڙ، لوڪ فنڪار، شاعر ۽ اديب افسرده بيٺا هئا. اتي اهڙا ماڻهو به غمزده ڏٺا، جيڪي ڪڏهن به روبرو بلوچ صاحب سان نه مليا هئا. نه ئي بلوچ صاحب جي پونئيرن مان ڪنهن کي سڃاڻن پيا. تنهن هوندي به هو هن عظيم هستي کي عقيدت طور آخري سلام ڪرڻ پهتا هئا.

بلوچ صاحب کي سنڌ يونيورسٽي ۾ علامه آءِ آءِ قاضي جي مزار وٽ دفن ڪرڻ لاءِ آندو ويو. ڪفن دفن ۾ به اديب ۽ سگهڙ اڳڀرا هئا. ڊاڪٽر صاحب جي تدفين مهل به غم ۾ ٻي حال اڪثر ماڻهن کي علم ۽ ادب جي باري ۾ گفتگو ڪندي ڏٺو. محترم حڪيم عبدالحميد چانڊيو، جيڪو ڪجهه گهڙيون اڳ نبي بخش بلوچ جي تڏي تي ڊِڪارون ڏئي روئي رهيو هو. هاڻي ڪجهه ماٺار ۾ هو. هو مون کي ٻانهن کان وٺي ماڻهن کان پاسيرو ڪري تمام معنبانه نموني چيو: "تنهنجو ڪتاب گورک" مليو. مون کي ۽ بلوچ صاحب کي ان گورک لفظ تي اعتراض آهي. اصل لفظ "گورغ" آهي. جنهن جي معنيٰ آهي." اهو هنڌ جتي بوندا باندي ٿيندي رهي." مون کي حڪيم عبدالحميد چانڊيو جو ڪنهن جي اصلاح جو اهو بزرگانه انداز ڪافي وڻيو. حالانڪ مون ڪتاب ۾ گورک لفظ جي مختلف معنائن سان گڏ، گورغ لفظ جي اها معنيٰ به ڏني آهي. ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ کي ٽم ٽم تارن جي روشني ۾ سنڌ يونيورسٽي جي هنج ۾ سماري واپس ٿياسين. ان مادر علمي جو بنياد رکندڙن ۾ ڊاڪٽر بلوچ به شامل هو. ان کان سواءِ سنڌي ادبي بورڊ، سنڌي لينگئيج اٿارٽي ۽ ٻين ڪيترن ادارن کي سينگارڻ ۽ سنوارڻ ۾ ڊاڪٽر صاحب جو وڏو هٿ هو.

مون واپسي تي ڊاڪٽر بلوچ لاءِ تعزيتي ڪتاب کيس پيٽا ڏيندي لکيو "سنڌ جي تاريخ تي اسان جي محققن ۽ اديبن سيني گڏجي به ايترو ڪم ڪري نه سگهيا آهن جيترو اڪيلي ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ خان ڪيو آهي."

ڊاڪٽر تهمينہ مفتي

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جا ابتدائي ڪتاب ۽ لوڪ ادب جون نثري صنفون

سنڌ جي تاريخ ۽ علم ادب جو اڀياس ڪندي معلوم ٿئي ٿو تہ ناليوارن، سدا حيات تاريخي شخصيتن اديبن ۽ عالمن مان هڪ منفرد ۽ اعليٰ شخصيت ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي آهي. جن جو تحقيقي ڪم جداگانہ آهي. سندن تقرير مختصر ۽ تحرير جامع ۽ نظر منفرد آهي. ٿورن لفظن ۾ پنهنجي ڳالهہ کي بيان ڪرڻ لاءِ ڏانءُ آهي، جيڪو ڊاڪٽر بلوچ جي شخصيت جو حصو هو. هڪ استاد جي حيثيت ۾ سمجهاڻيون واضح هونديون هيون، جنهن جو هڪ مثال مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي جي ڀرئين ورسيءَ تي سندن تقرير هئي. سنڌ جي آڳاٽي درسگاهن ۾ رائج تعليمي سرشتي ۽ سنڌي ٻوليءَ جي قدامت ۽ مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي جي قابليت ۽ علميت بابت جنهن اِعتماد سان ڳالهايائون، اهو علمي ثابيتن سان هو. ان ڪري ضروري آهي تہ سندن تقريرون پڻ محفوظ ڪيون وڃن، تہ جيئن هڪ استاد جو لهجو ۽ طريقو ايندڙ نسلن لاءِ محفوظ ٿي وڃي.

ڳاهن، نظمي قصن، عشقيہ داستانن، آکاڻين جي مقدمن کان وٺي، شاهہ لطيف تاريخي تعليقات تائين ۽ اساسي شاعري کان وٺندي رزميہ شاعري (ٻودي چنيسر جي ڳالهہ) تي عرق ريزي ۽ تحقيق ڪندي زندگي جا ڪيترائي سال ان علمي ڪم ۾ گذاريا. ٻولي، ادب، ثقافت ۽ لوڪ ادب جي قدامت، فڪري ۽ سماجي ڳُڻن جي ڇنڊ ڇاڻ، لوڪ شاعريءَ ۽ اساسي شاعري جي اعليٰ ذخيري کي منظر عام تي آڻڻ لاءِ ادبي ۽ فڪري خزاني کي محفوظ ڪرڻ لاءِ ڪوشش ڪندا رهيا. روايتن ۽ مسودن جي ڀيٽ ڪري، درست ۽ نج مواد کي ترتيب ڏيندا رهيا. سندن زندگيءَ ۾ ڪيل تحقيقي ڪم کي ڏسندي راءِ قائم ڪري سگهجي ٿي، تہ سنڌ وطن جي علمي ۽ فڪري مواد ۽ سلسلي جي اهميت ۽ مقصد کي اولين ترجيح ڏني. ٻين لفظن ۾ هو سنڌ جا عاشق هئا.

ڊاڪٽر بلوچ علمي، ادبي ۽ فڪري ذخيري جي ڳولها کي زندگيءَ جو مقصد بڻايو. ڪين ڊاڪٽر آف ايجوڪيشن جي ڊگري ملڻ کان پوءِ اقوام متحده ۾ نوڪريءَ جي آڇ ٿي، پر پاڻ وطن جي خدمت جي جذبي ۾ مئي 1949ع ۾ سنڌ موٽي آيا. جنهن ملازمت جو ڪين آسرو هو، اها ڪين نہ ملي. جيسين ڪا ٻي نوڪري ملي. "ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ خاڪي ڪپڙن جا ٻہ وڳا نهرائي سنڌ کي ڏسڻ پسڻ لاءِ مئي 1949ع کان آگسٽ 1950ع تائين ڪنڊ ڪڙڇ گهميو ۽ علمي، ڪچهريون ڪندو رهيو ۽ تاريخي هنڌن کي ڏسندو رهيو(1)."

1950 ۾ ڪين انفارميشن براڊ ڪاسٽنگ ڊويزن ۾ O.S.D مقرر ڪيو ويو. ان بعد مرڪزي پبلڪ سروس ڪميشن ڪيس ڪلاس ون ۾ چونڊيو ۽ ڪين تعلقات عام جي شعبي ۾ دمشق مقرر ڪيو ويو. پر جيئن تہ ڪين سنڌ ۾ تعليم وسيلي سجاڳي آڻڻ جو خيال هو، ٻيو اهو تہ علامہ آءِ.آءِ.قاضيءَ جي صحبت ۽ ترغيب هئي، تنهنڪري هن ان عهدي تان اِستعفيٰ ڏيئي 1951ع ۾ سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ شعبي تعليم جا پروفيسر مقرر ٿيا. ان بعد سنڌي شعبي کولڻ لاءِ اعزازي پروفيسر ۽ سربراهہ ٿيا. گهڻي محنت ڪيائون، ان ڪري سنڌي شعبي ۾ تحقيق جو بنياد سندن محنتن ۽ ڪوششن جو مرهون منت آهي. پاڻ 1958ع تائين سنڌي شعبي جا سربراهہ رهيا. 1973ع ۾ سنڌ يونيورسٽيءَ جا وائيس چانسيلر مقرر ٿيا. 1976ع تائين سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ خدمتون سرانجام ڏنائون.

ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو صاحب لکن ٿا تہ:

"تحقيق ۽ لکڻ پڙهڻ جو دور ڊاڪٽر صاحب هڪ مُهر جُو شخص وانگر گذاريا(2)."

لغت، شاهه لطيف، تاريخ ۽ لوڪ ادب سنڌن خاص موضوع هئا. شاهه جي رسالي کي ڏهن جلدن ۾ آندائون ۽ 2009ع ۾ شاهه سائين جي سمورن ڇپيل ۽ اڻ ڇپيل مسودن کي پيٽي هڪ مستند رسالو ترتيب ڏنائون پر اها به حقيقت آهي، ته سنڌ سان لاڳاپيل ڪو به موضوع اهڙو ڪونهي، جنهن تي محترم ڊاڪٽر بلوچ قلم نه کنيو هجي، ماروئڙن سان جهنگن ۾ ڪچهريون، ماڳ مڪانن جي سار لهڻ، تاريخ ۽ جاگرافي، ڊنڊون ڊورا، ريتون رسمون، رواج، وغيره جنهن تي قلم نه کنيو هجي.

لوڪ ادب، انسان ذات جي مطالعي، تهذيب ۽ تمدن جو سرچشمو آهي. ان سان گڏ سياسي ۽ سماجي حالتن جو آئينه دار پڻ آهي. آکاڻيون 'قصا ۽ داستان' جن ۾ رنگيني، خوشي، حيرت، مهم جوئي، عشق، محبت، عجب جهڙا ڪردار صدين گذرڻ جي باوجود، انسان ذات انهن ڏانهن متوجهه رهي آهي ۽ انساني شعور انهن مان سبق سکندو رهيو آهي. ان قديم ورثي مان انسان ذات نواڻ ۽ جدت ڏي مائل ٿيو آهي. جديد افسانوي ادب ۾ نواڻ آئي آهي، خاص طرح سان يورپ ۾ Hary Potter جهڙو ناول جنهن جي ليکڪا J. k. Rowling هلچل مچائي ڇڏي. ننڍا وڏا ان ناول کي پڙهڻ ۽ خريد ڪرڻ جاريڪارڊ ٽوڙي وڏا.

سنڌ ڌرتي سان لاڳاپيل، آکاڻين، قصن ۽ داستانن کي ڊاڪٽر نبي بخش سهيڙي، انهن جي درجه بندي ڪئي. انهن جي علمي وصف ۽ اصطلاحي تشريح پڻ ڪئي. هو لکن ٿا: "عام اصطلاح ۾ ڪهاڻي، آکاڻي ۽ ڳالهه ۾ فرق ڪونهي. البت لوڪ ادب جي علمي اصطلاحي ۽ فني پهلوئن کان انهن جي مفهومن ۾ تخصيص ضرور آهي(6)." جنهن کي ڊاڪٽر صاحب تفصيل سان سمجهايو آهي. مان هتي مختصر ان جو جائزو ڏيان ٿي.

(1) علمي نظريي خاطر ڪلاسيڪي يا ڪهني قالب وارين حڪايتن کي ڪهاڻي يا ڪهاڻيون سڏيو ويو. هنن جا ڪردار: ديو، پريون ۽ جن آهن. آکاڻين جو تاريخي ۽ جاگرافيائي، پس منظر ۽ اتهاس معلوم نه آهي. ڇاڪاڻ ته انهن ۾ انسان ذات جي ڪهنين يادگيرين، وهمن، وسوسن ۽ تجربن جو گهرو اپياس معلوم ٿئي ٿو. آکاڻي ۽ ڪهاڻي ۾ ڪنهن نه ڪنهن دور، شعوري ارتقا ۽ سماجي پس منظر معلوم ٿئي ٿو. (2) ڳالهه جي پويان تاريخي ۽ جاگرافيائي پس منظر لازمي ۽ جڙيل آهي. آکاڻي ان کان آزاد آهي. ڳالهه جا واقعا توڙي ڪردار تاريخي يا نيم تاريخي آهن. ڳالهه جي موقعن مڪانن لاءِ مقامي جاگرافي ۾ جاءِ آهي. تاريخي يا نيم تاريخي مان مراد اها آهي ته ان جو واسطو تاريخ سان آهي. لفظ نيم جي معنيٰ ڪجهه ته اها بيهي ٿي: اڌ. اصول، ڌرمي ريت ۽ رواج، عبادت روزمره جي ڪرت. اهڙي طرح ڳالهه يا ان جا ڪردار ۽ واقعا تاريخ کان ڌار ٿي وڃن ٿا. ان جو سبب، تخيل ۽ روايت آهي. عوام جو انهن ڪردارن سان تعلق، محبت وارو ۽ ڪرشماتي بنجي وڃي ٿو. ان ڪري تاريخ ان جو ذڪر نٿي ڪري ۽ نه ٽيل هوندو آهي.

تخيل ان کي ڌار ڪرڻ جو سبب آهي جيتوڻيڪ انهن ڪردارن ۽ واقعن جو تعلق تاريخ سان ۽ ماڳن مڪانن سان هوندو آهي. انهن ڳالهين ۽ مڪانن مان تاريخ جا لڪيل سرا ڳولهي سگهجن ٿا.

(3) ننڍيون حڪايتون جن ۾ زندگي جا، سماج جا، ننڍا وڏا ڪردار نظر اچن ٿا. هي حڪايتون سڻاءِ ۾ ساديون آهن ۽ ننڍيون آهن. جن کي ٻارن جون ڪهاڻيون چيو ويو آهي.

دودي چنيسر جي ڳالهه ۽ ٻيون ڳالهيون سنڌ جي ماڳن مڪانن ۽ جاگرافيءَ سان لاڳاپيل آهن. اڳئين ڳالهين ۽ داستانن مان پوري ۽ ڦل وڌوئو، مري ۽ مگ ٽر، موکي ۽ متارا، تاريخ، اڳاٽي سماج ۽ سگهڙن جي تخيل ۽ تصور جي بنياد کي ۽ ان ماحول جي تاريخ کي بيان ڪن ٿا، جن ۾ اُهي وڌيا ويجهيا ۽ هڪ هيئت وٺي بيٺا. (مري ۽ مگ ٽر جو داستان قديم سماج جو عڪس آهي، جڏهن انسان غارن ۾ رهندو ۽ شڪار ڪندو هو).

دودي چنيسر جي ڳالهه، سنڌ جو رزميه داستان ٿيو. پوري ۽ ڦل وڌوئو، ڪرڻ ڏيجي جي اڳاٽي تهذيب ۽ تمدن جو ثبوت ۽ سنڌ جي قديم معاشي حالتن ۾ ڀاڳي پائيوار ڪيهه ڪتڻ وارين ڪاپائتن جو ذڪر ملي ٿو.

منهنجي مشاهدي موجب وقت جا پابند هئا. منهنجي ملاقات سندن گهر تي ٻه دفعا ٿي. منهنجي ڪتاب تي مهاڳ لکڻ لاءِ هائوڪار ڪيائون ۽ وقت تي پوسٽ ڪري موڪلي ڏنائون. 8- جنوري 2011ع تي انٽرنيشنل صوفي ڪانفرنس ٿي، ان ڪانفرنس ۾ مهاڳ بابت اجهان مان شڪريو ادا ڪرڻ لاءِ سوچي ئي رهي هيس ته پاڻ چيائون ته: "بابا ڪاغذ پهتا؟"

پيار ۽ پاٻوهه مان سندن واتان نڪتل اُهي لفظ هميشه مون کي ياد رهندا ۽ اُهو احساس به مون کي پريشان ڪندو رهندو ته مان چو نه اڳتي وڌي، سندن ٿورا مڃيا ڪن لاءِ هي ڳالهيون نڊيون هجن پر منهنجي لاءِ وڏيون ڳالهيون آهن، منهنجي ڪيريئر لاءِ اهم ۽ اُتساهه ڏيندڙ آهن. مانڪ موتي تنظيم پاران 'سڄڻن جا سلام' ميرپورخاص ۾ ڪين لکيل خطن بابت هڪ پروگرام ۾ مون هڪ پيپر پڙهيو، ڏاڍو خوش ٿيا ۽ شاباس ڏنائون، اُتي اڳوڻو وائيس چانسيلر مظهرالحق صديقي ۽ شوڪت شورو به موجود هئا. مٿي مون صوفي ڪانفرنس جو ذڪر ڪيو. اها ڪانفرنس انٽرنيشنل صوفي فائونڊيشن ۽ بزم باهو سنڌ پاران منعقد ڪرائي وئي هئي. 8- جنوري 2011ع تي ٿيل هن ميڙاڪي ۾ ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ جي اها آخري شرڪت هئي. بحثيت هڪ عالم جي سلطان باهو تي پاڻ نهايت سهڻي ۽ علمي انداز سان ڳالهايائون ۽ حسبِ معمول حاضرين کي سانت ڪرائي ڇڏيائون. هن ڪانفرنس ۾ ڊاڪٽر بلوچ کان علاوه ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجي، گل محمد عمراڻي، حميد سنڌي، تاج جويي ۽ ٻين شرڪت ڪئي هئي.

سنڌي ۾ لکيل ٻهريان ٻه ڪتاب ۽ لوڪ ادب جون نثري صنفون:

ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ جا ٻهريان ٻه ڪتاب 'گُڏهه' ۽ ٻيو 'ٻيلاين جا ٻول' آهن. 'گُڏهه' جي عنوان سان هڪ ننڍڙو ڪتابڙو آهي. جنهن جو موضوع ان وقت جي سياست، سياسي ليڊرشپ تي ٽوڪ طنز ۽ پيروڊي (Parody) طور لکيو. 1937ع ۾ جڏهن سنڌ بمبئي کان جدا ٿي هڪ صوبو ٿيو ته اُميد اها هئي ته اقتصادي ۽ تعليمي ترقي ٿيندي پر ائين نه ٿيو. نوجوان نبي بخش بلوچ جي نظر ان وقت جي سياسي حالتن ۽ واقعن تي هئي. جن ڪانئس گُڏهه جهڙو تخليقي ڪم ڪرايو. ان ڪتاب جي لکڻ ۾ مددگار هڪ ٻيو سبب هيءُ به هو ته ان وقت غلام مصطفيٰ شاهه وڏيرن تي هڪ ننڍڙي ڪتابڙي ۾ تنقيد ڪئي هئي. ٽيون سبب هيءُ به هو ته بقول ڊاڪٽر بلوچ جي.

"ان وقت اسان ڪاليج، يونيورسٽي ۾ پڙهندڙ نوجوان اهڙن ليڊرن خلاف بغاوت جي موڊ ۾ هئاسين(3)."

1945ع ۾ 'ٻيلاين جا ٻول' سرجيائين. پاڻ ڀوهه جوانيءَ ۾ هئا، سخت گرمي ۾ لس ٻيلي پهتا ۽ لس ٻيلي جي شهر 'اٿل' ۾ سگهڙن سان مليا. ٻيلي مان هٿ ڪيل ٻيتن کي سگهڙ سائينداد جي روايت سان پيش ڪيو، جيئن ته ڪين آمريڪا وڃڻو هو سو سفر دوران به ڪم کي جاري رکيائون. 1949ع ۾ وطن ورڻ تي سڄي ڪتاب جو مسودو ترتيب ڏنائون ۽ هيءُ ڪتاب 1951ع ۾ شايع ٿيو.

ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو لکن ٿا ته: 1951ع ۾ پهرئين ڇاپي بعد به ڊاڪٽر صاحب هن موضوع تي ڪم ڪندو رهيو ۽ وري ٻه ڀيرا لس ٻيلي جو سفر ڪري گهڻو مواد حاصل ڪيائين. اهڙي طرح ڪتاب جي ٻئي ڇاپي کي گهڻو وڌائي 1970ع ۾ زيب ادبي مرڪز حيدرآباد مان شايع ڪيائين. ٻئي ايڊيشن ۾ ڪل 21 باب آهن مقدمو 'عام سنڌي شاعري' وڏي اهميت وارو آهي ۽ چئجي ته سنڌي ادب ۽ سنڌي نثر جي سونهن ۾ هڪ تخليقي ڪارنامو آهي(4)."

مان هتي ان مقدمي مان هي چند سٽون حوالي طور ڏيندس:

"عام شاعري هڪ بي بها بني آهي، جنهن جي ذريعي نوان لفظ ۽ محاورا زبان زد عام ٿي، پيا پڇي راس ٿين ۽ رائج ٿين. عام شاعري پنهنجي آزاد ٻولي ۽ آزاد خياليءَ سبب نهايت پختي ۽ زوردار آهي(5)".

سندن ابتدائي زندگيءَ جا يعني نوجوانيءَ وارا سال جاکوڙ ۽ محنت سان شروع ٿيل آهن. جنهن مان شوق ۽ محنت نظر اچي ٿي.

[illegible] ڏهن [illegible] شعري، جو بنياد آهن ۽
[illegible] نثر ڳالهه جي صورت ۾
[illegible] جي وڻن. ٽاٽن. ماڳن جنگ
[illegible] کي سموهيو اڄوڪي، دور ۾ ب
[illegible] هيٺ ڏجن ٿا:

[illegible] جو، جتي پونگر پيڙهي. دار
[illegible] پيڙهي بادشاهه آهي عاقل عقلدار.
[illegible] سومري پيو ڏسين ۾ ڍڪار
[illegible] چلايو اپڻي، ماٿي سيلي - ڪار.

معني:
سيلي ڪار- تيرن جي رسم (جنگ)
سمان، سوڍا سومرا، راج سڀ مڙن،
پاڳ ته دودي شير تي ڏمر ڍهل وڄن،
خلقون اُت اچن، دودل جي دربار ۾.

پاڳ= پڳ ٻڌائڻ. رسم. راڄن ۾ رائج ريت.
چنيسر جو علاءالدين وٽ دانهين ٿيڻ
سما، سوڍا، سومرا، جن جا ڏکڻ راڄ رهن،
تني منجهان هيڪڙو آهيان دانهين تو درن.
اهڙا ٻيا ڪيترائي بيت ۽ ڳاهون موجود
آهن جن ۾ اهڙو خزانو سمايل آهي جن جو واسطو،
سنڌ سان آهي.

ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ جا اهي ڪارناما ۽ تحريرون ادب ۾ هميشه اهميت واريون رهنديون. جن کي رجوع ڪرڻ کان سواءِ علمي تحقيق اڌوري رهندي

حوالا:

(1) جوڻيجو عبدالجبار ڊاڪٽر. "ڊاڪٽر بلوچ هڪ مطالعو" لاڙ ادبي سوسائٽي. بدين سال 1998ع، ص 18
(2) ساڳيو، ص 15
(3) ساڳيو، ص 17 ۽ 18
(4) ساڳيو، ص 23
(5) بلوچ نبي بخش خان ڊاڪٽر. 'بيلاين جا بول' زيب ادبي مرڪز، حيدرآباد سال 1950ع، ص 1
(6) بلوچ نبي بخش خان ڊاڪٽر. "ڳاهن سان ڳالهيون" مقدمو، ص 1 ۽ 2، سنڌي ادبي بورڊ ڄام شورو

مددي ڪتاب

مشهور سنڌي قصا، سنڌ جو رزميه داستان 1، دودو چنيسر، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد سنڌ سال 1976ع، ص 14 43.

غلام رباني آگرو، غلام شبير آگرو، ڊاڪٽر غلام علي الانا، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ۽ افتخار عارف، هڪ گڏجاڻيءَ دوران

ڊاڪٽر انور فگار هَڪڙو

هڪ ئي راڻو راڄ ۾ هو، جنهن کي ساري سرت هئي!

سنڌي رسم الخط جي نئين تشڪيل (1853ع) کان پوءِ سنڌ ۾ جيئن ئي جديد تعليم جو سلسلو رائج ٿيو، تيئن ئي نصاب جي ترتيب ۽ اشاعت سان گڏ علم ۽ ادب جي ڇپائيءَ جو به آغاز ٿيو. شروع ۾ جن مصنفن جا ڪتاب ڇپيا، انهن ۾ نئديرام ميرچنداڻي، ڪوڙومل ڪلناڻي ۽ آخوند عبدالرحيم وفا عباسي پنهنجي علميت ۽ محنت سبب نمايان نظر آيا. انهن جي تحريرن تي نظر ڊرڻ سان اهو ئي تصور قائم ٿئي ٿو ته انهن عالمن ۽ آخوندن رڳو تعليمي نصاب جي بنيادي ضرورتن کي پورو ڪرڻ تي پنهنجو توجهه مرڪوز ڪيو. سندن موضوع به انهن نصابي عنوانن جي گرد گهمندا رهيا.

اسان جي سنڌ ۾ رائج ان نئين نظام ۾ ان سان لاڳاپو رکندڙ ۽ جڙندڙ ماحول جو اسرڻ ۽ ارتقا پذير ٿيڻ ۽ سنڌ جي عربي ۽ فارسي علومن ۾ ڪمال تي پهچڻ ۽ وري پوئتي پوڻ واري تبديليءَ سنڌ جي علمي، ادبي ۽ تعليمي تشخص جي ڀڃڻ ۽ ٺهڻ جي صورتحال تي هڪ اهڙي مليل جليل ڪيفيت کي قائم ڪيو، جيڪا غير يقيني ۽ يقينيءَ جي پلصراط پار ڪرڻ واري ڇڻي سگهجي ٿي. ان صورتحال ۾ سنڌ ۽ سنڌيءَ ٻوليءَ کي اهڙي تقويت جي گهرج هئي، جنهن سان هن جي تاريخي تشخص جو گراف بلند ۽ بالا محسوس ٿئي. ظاهر آهي ته ان ايڏي وڏي گهرج پوري ڪرڻ لاءِ ڪي ادارا ئي هجن، جي مسلسل محنت سان اهڙو عروج حاصل ڪن. اهڙين حالتن ۾ سنڌ جا ڀاڳ جاڳي پيا، جو هڪ اهڙو عظيم انسان پيدا ٿيو، جنهن اڪيلي سر ادارن جو ڪم ڪري توقع کان وڌيڪ نتيجا نروار ڪيا. اهو هو سنڌ جو مايه ناز عالم اديب شمس العلماء مرزا قليچ بيگ. جنهن مختلف صنفن، مختلف موضوعن ۽ مختلف زبانن ۾ ٽڪل روءِ 457 ڪتاب لکي ٻوليءَ جي جهولي جواهرن سان ڀري مالا مال ڪري ڇڏي. سندس علم ۽ قلم، تصنيف ۽ تاليف جي مسلسل اثر سنڌي سماج جي علمي ۽ تعليمي، ادبي ۽ تاديبي تشخص جي ڀڄندڙ ڍانچي کي اعليٰ عمارت وانگر ڪڙو تڙو ڪري سموري سنڌ ۽ سنڌي ٻوليءَ کي سنسار ۾ سرهو ڪيو. مرزا صاحب جي ٻاريل لاٽ اسان جي ترقيءَ جي واٽ کي اهڙو ته روشن ڪيو جو ان زماني جي هيبتناڪين ۽ حيرتناڪين جيڪي عالمي حالتون پيدا ڪيون، تن دنيا کي هاڃيڪار ڌوڏا ڏنا، جو تهذيبن ۽ تمدن جو شيرازو وکرڻ لڳو. 1857ع جو بلوو، مذهبي رساڪشي، لساني تفرق، ٻه عظيم جنگيون ۽ هندستان جو ٽڪرا ٿيڻ، ڪي گهٽ واقعا يا حادثا نه هئا، جن جا ڪي اثرات مرتب نه ٿين!

انهن انتهائي خطرناڪ حالتن کان علاوه وڏي ڄڻ ته اها به هئي ته سموري ڌرتي ۽ قوم، تمدن ۽ تهذيب محڪوم ۽ مجبور هئي، ڌاري قوم جي تسلط ۾ وجود برقرار رکڻ ۽ سنئين لڱين ستو ٿي ٻيهڻ، ڪيترو نه ڏکيو هو! ان زماني ۾ قوم جي علم ۽ آگهي، تصور ۽ اظهار جون قوتون ئي وجود جي برقراريءَ جي ضمانت هيون. انهن قوتن جي پيداوار ۽ واڌ ويجهه ۾ مرزا قليچ بيگ جي ڏاهپ، دوراانديشي ۽ دانشمندي، محنت ۽ مشقت ئي زبان ۽ ادب توڙي قوم جي جاوِدانيءَ جو سبب بڻي.

مرزا صاحب جي هستيءَ جو قوم جيترو به قدر ڪري، گهٽ آهي. سنڌ، سنڌي ٻولي ۽ ادب دنيا جي تبديل ٿيندڙ حالتن جي اثرن سبب رياستي پذيرائيءَ کان وڌيڪ جيڪي شخصي ۽ سماجي قوتن سان مهاڏا ڏنا آهن، تن ئي هن ڏيهه کي ڏسڻ جهڙو ڪيو آهي.

ٻي جنگ عظيم دوران سنڌ جي عالمن، اديبن ۽ شاعرن ۾ دنيا سان گڏ سجاڳي اچڻ لڳي، تنهنجي فڪر ۽ عمل جي نتيجي ۾ سنڌ پرڳڻي جي آزاديءَ واري ڏينهن کان، جيڪو "نئين سنڌ" جو تصور قائم ڪيو. تنهن گويا سنڌ جي جديد دور جي ابتدا ۽ ارتقا جو سڏ ڏنو. جنهن کي دوراانديش ۽ دانشمند عالم ۽ اديب

ورنائي ڪي گڏجاڻيون، ميٽنگيون، ڪانفرنسون ۽ وياڪيا ڪرڻ لڳا. جنهن جو رڪارڊ جوڙيندي بولچند راجپال، ”سنڌو“ رسالي جي سنسار سماچار، سمالوچنا، ۽ مهتممي نوٽ ۾ پڌرو ڪندو رهيو. انهيءَ ئي عرصي ۾ ترقي پسند تحريڪ شروع ٿي، جنهن تهائين وڌيڪ سوچ ۽ لوچ جو ڪهنبي رتڙو پلوءَ پلي ٻڌو ۽ نئين فڪر جنم ورتو ته ”ادب انسان جي لاءِ ئي ڪارآمد ۽ ڪارج مند هجي. جنهن جو مقصد هم گير ۽ هماليه جيڏو هجي.“

سنڌ ۾ جيڪا سماجي سجاڳيءَ جي لهر ابري، تنهن نه رڳو سياسي ۽ ادبي ترقيءَ ڏانهن سوچيو، پر تعليمي بيهنلائيءَ لاءِ به لوچيو ۽ سنڌ ۾ اعليٰ تعليمي اداري جي سخت ضرورت محسوس ڪندي، سنڌ ۾ سنڌ يونيورسٽي قائم ڪرڻ جو مطالبو ڪري جدوجهد شروع ڪئي، جنهن وجهي 9 اپريل 1947ع تي ان جو بنياد وجهي ڪاميابي ماڻي. هاڻي جڏهن اعليٰ تعليمي ادارو قائم ٿيو ته ان کي متحرڪ رکڻ ۽ مثالي بڻائڻ لاءِ جن عالمن ۽ استادن جي ضرورت هئي، تنهن کي ڪيئن پورو ڪجي!؟ اها ڳالهه ڳجهي مشهور سنڌي فلسفي علامه آءِ آءِ قاضي کي ان جو وائيس چانسيلر مقرر ڪيو ويو، جنهن سنڌ ۽ پاڪستان جي چونڊ عالمن ۽ استادن جي مقرري عمل ۾ آڻي سنڌ يونيورسٽيءَ جي اصلي مقصد حاصل ڪرڻ لاءِ ان کي تعليم ۽ تحقيق جي عملي ترقيءَ لاءِ وسيع بڻائيندي مختلف شعبن قائم ڪرڻ جو عمل شروع ڪيو. سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ جيڪو پهريون شعبو قائم ٿيو، سو ايجوڪيشن جو شعبو هو، جنهن جو سربراهه ان وقت جو نوجوان اديب جنهن ڪولمبيا يونيورسٽي نيويارڪ ۾ "A Programme of teacher Education for the new state of Pakistan" جي موضوع تي تحقيقي مقالو لکي پي ايچ. ڊي جي اعليٰ سند حاصل ڪئي هئي، تنهن کي مقرر ڪيو ويو. سندس اها مقرري سيپٽمبر 1951ع ۾ ٿي. اهو جوان سال اديب ۽ محقق ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ توڙي جو سندس مقرريءَ وقت سنڌ ۾ سن 1927ع ۾ ڪيمبرج يونيورسٽيءَ مان "The Influence of Arabic poetry on Persian poetry" جي موضوع تي مقالو لکي پي ايچ. ڊي ڪري ايندڙ شمس العلماء علامه ڊاڪٽر عمر بن محمد دائود پوٽو صاحب به موجود هو. ڊاڪٽر دائود پوٽي صاحب جي علمي، تعليمي ۽ تحقيقي خدمتن جي هاڪ نه رڳو سنڌ ۾ هئي، پر سنڌ کان ٻاهر به، ان وقت تائين ڊاڪٽر دائود پوٽي جا چوڏهن ڪتاب شايع ٿي چڪا هئا ۽ سن 1940ع ۾ جڏهن سرڪار پاران کيس ”شمس العلماء“ جو اعليٰ اعزاز عطا ڪيو ويو، تڏهن ان جي مشهور ماهوار رسالي ”سنڌو“ جتي ڊاڪٽر دائود پوٽي جي مبارڪباديءَ جو نوٽ شايع ڪيو. اتي ان وقت جي وڏي ودوان ڪاڪي ڀيرومل مهرچند آڏواڻي جي علمي خدمتن جي قدرداني ڪرڻ لاءِ به سرڪار جو ڌيان ڇڪائيندي، ان ئي صفحي تي اوتروئي نوٽ شايع ڪيو هو، جنهن جو مقصد ۽ مطلب به اهو ئي هو ته ڪاڪي ڀيرومل کي به اهڙو اعزاز عطا ڪيو وڃي.

ان ۾ ڪو به شڪ نه آهي ته سنڌي ٻوليءَ ۾ ادب ۽ تاريخ تي ڪاڪي ڀيرومل جو پورهيو ڪو پُوٺو پَوٺو آهي. نه ڪو سندس لکيل اٽڪل روءِ پنجهٺ ڪتاب ۽ ڪيترائي مضمون ڪو سترو ساءُ ڇڏي ويندا. ڪاڪي ڀيرومل جو وڏو ڪارنامو ته ”قديم سنڌ“ آهي، جنهن جهڙو پختو پستڪ سنڌيءَ ۾ ورلي ڪو لکيو ويو هوندو. جيترو منجهس علمي مايو ۽ سواد موجود آهي، تيترو ئي ڪاڪي جو ڏانءُ دل کي وڻندڙ آهي. فرق رڳو اهو آهي ته ڊاڪٽر دائود پوٽي دنيا جي تبديل ٿيندڙ گهڻ طرفين حالتن ۾ علمي ۽ ادبي دنيا ۾ به ايندڙ تبديليءَ کي سمجهي مغربي تحقيق جي جديد اصولن مطابق تحقيقي ۽ تقابلي نوعيت جا ڪارناما سرانجام ڏيئي، سنڌيءَ کان سواءِ ٻين ٻولين ۾ به اهڙا اڻاويهه، شهپارا شايع ڪرايا، جن جي تحقيق ۽ ترتيب ۾ اهڙا مختلف ماخذ ڪتب آندا، جن کي اڳ به مستند مقام حاصل هو. ان کان علاوه ڊاڪٽر دائود پوٽي کي جيڪا اعليٰ سند حاصل هئي ۽ ڪاليج جي استاد توڙي تعليم کاتي جي ٻين منصبن جي سربراهيءَ واري حيثيت حاصل هئي، تنهن کيس منفرد مقام تي رسائڻ ۾ ڪا ڪسر ڪانه ڇڏي.

اهوئي زمانو هو جو علم ۽ ادب جي ميدان ۾ ڪي نوان نوجوان پنهنجي ادراڪ ۽ احساس جي گهرائي ۽ بلند پرواز سبب نروار ٿيا، جن ۾ لطف الله بدوي، علي محمد راشدي، حسام الدين راشدي ۽

مولائي شيدائي پنهنجي علم ۽ آگهي، موضوع ۽ عبارت آرائيءَ سبب عالمن ۽ اديبن کي متوجه ڪرڻ لڳا. ڏهن ٻارهن سالن جي مدت ۾ سنڌن تحريرن جو ايترو ذخيرو ڇپجي پڌرو ٿيو هو، جو هو نه رڳو هڪجيڙن، مگر پاڻ وڏن جي به وچ ۾ ويهڻ لڳا. ان جي باوجود به اعليٰ تعليمي اداري هلائڻ جون گهربل ڪي اصولي ۽ قانوني گهرجون درڪار هيون، جي ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ۾ ئي علامه آءِ.آءِ.قاضي جهڙي مفڪر کي نظر آيون.

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ پنهنجي علم ۽ دانش توڙي سوچ ۽ فڪر ۾ علامه آءِ.آءِ.قاضي صاحب جو پيروڪار هو ۽ عمل ۾ وري سيني کان يگانو هو. ڇاڪاڻ ته ان وقت سنڌ يونيورسٽيءَ جي قيام واري زماني ۾ "سنڌي ادبي بورڊ" جي نئين تشڪيل ٿي، جنهن سنڌي ٻوليءَ جي ترقي جي راهن کي روشن ڪرڻ لاءِ جنهن تاريخي ڪردار جو تعين ڪيو، تنهن تي عمل ڪرڻ سان وڏين ڪمين پورين ٿيڻ سان گڏ ڪي اهڙا نوادرات به اڏو اچڻ جا امڪان هئا، جن جي اڳ ۾ ڪا شايد سوجهه ٻوجهه به ڪنهن کي هجي. اڳتي هلي ائين ٿيو ته سنڌي ادبي بورڊ پاران سنڌي زبان جي جامع لغات ترتيب ڏيڻ، تاريخي ماخذن جي سنڌي ترجمي ۽ تحقيق توڙي اشاعت ۽ سنڌي لوڪ ادب سهيڙڻ ۽ شايع ڪرائڻ جهڙين اهم رٿائن جوڙڻ ۽ منظور ڪرائڻ کان علاوه انهن تي اٿاهه علمي، ادبي ۽ تحقيقي ڪم ڪرڻ جو چئلينج قبول ڪرڻ وارا ڪارناما ڪري ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ بيشڪ سنڌ کي فخر ڪرڻ جو موقعو فراهم ڪيو.

سن 1951ع ۾ جامع سنڌي لغات جي ترتيب جي رٿا تي ڪم شروع ڪيو ويو ۽ ڊسمبر 1951ع ۾ ان جي مرڪزي آفيس سنڌ يونيورسٽي (ايلسا قاضي ڪيمپس) ۾ قائم ٿي، جنهن ۾ تجويز جو خاڪو جوڙيو ويو. 1952ع ۾ باقاعده ڪم شروع ٿيو ۽ 1954ع ۾ اهو تڪميل تي رسيو ۽ 1957ع تائين ان تي نظرثاني پئي ٿي. آخرڪار 1960ع ۾ ان جو پهريون جلد پڌرو ٿيو. سال 1981ع ۾ ان جو ٻيون جلد ڇپيو، سال 1984ع ۾ ٽيون جلد شايع ٿيو. سال 1985ع ۾ چوٿون جلد آيو ۽ سال 1988ع ۾ پنجون جلد ڇپجي پڌرو ٿيو. پنجن ئي جلدن جا جملي صفحا 2088 وجي بيٺا. ميگزين سائيز ۾ شايع ٿيل ان اهم ۽ جامع لغات سنڌي ٻوليءَ جي هڪ اهڙي ڪمي پوري ڪئي، جا هر علمي، تعليمي، ادبي، صحافتي ۽ ثقافتي ادارن توڙي ٻولي ڳالهائيندڙن کي نهايت شدت سان محسوس پئي ٿي.

لغت نويسيءَ جي ڳالهه هلندڙ آهي ته پلا ڊاڪٽر صاحب جي لغت نويسيءَ جي شعبي ۾ ڪيل ٻين خدمتن جو به مختصر ذڪر ڪجي. جامع سنڌي لغات جي ترتيب جي تڪميل کان پوءِ حڪومت پاڪستان جي مرڪزي وزارت تعليم پاران سنڌ يونيورسٽيءَ کي سنڌي- اردو لغت ۽ اردو- سنڌي لغت ترتيب ڏيڻ جي منصوبي جي آڇ سال 53-1954ع ۾ ٿي. ان وقت علامه آءِ.آءِ.قاضي سنڌ يونيورسٽي جو وائيس چانسيلر هو، جنهن اها آڇ قبولي ۽ لغتن جي ترتيب جو ڪم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي نگرانيءَ ۾ خود ڊاڪٽر بلوچ صاحب ۽ ڊاڪٽر غلام مصطفيٰ خان کي سونپيو. سنڌن رفاقت ۾ اهو ڪم تڪميل تي پهتو ۽ وزارت تعليم جي مالي مدد سان ٻيئي لغتون شايع ٿيون.

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ قدردان انسان هو. سنڌ جي اڳاٽن عالمن، اديبن ۽ شاعرن جي ڇڏيل قلمي ذخيريءَ کي ضايع ٿيڻ کان بچائيندي، انهن جي اهميت، افاديت ۽ حيثيت تي پنهنجا خيالات قلمبند ڪري، جڏهن اشاعت ۾ آندائين، تڏهن اسان جي تاريخي ذخيري جي حفاظت سان گڏ جيڪو علمي تاريخي تسلسل قائم ٿيندو رهيو، سو گهڻ طرفو مفيد ثابت ٿيو. لغت نويسيءَ جي سلسلي ۾ به پاڻ آخوند عبدالرحيم وفا عباسي (1840ع-1952ع) جي جوڙيل صورتحطيٰ، ۽ ترتيب مطابق جوڙيل "جواهر اللغات" کي سنڌي ٻوليءَ جي بااختيار اداري پاران ڇپائي پڌرو ڪيائين. اهڙيءَ طرح پاڻ هڪ جلدي لغت کان سواءِ شاهه جي ڪلام جي لغت "روشني" (2002ع) ترتيب ڏيئي شايع ڪيائين. ڊاڪٽر صاحب هن لغت کي "ڪلاسيڪي اصطلاحي سنڌيءَ جي پهرين معياري لغت" سڏيو آهي.

بيشڪ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ سنڌيءَ جو ڄاڻو لغت نويس (Lexicographer) هو. سندس همعصر دور ۾ ٻيو ماهر لغت نويس، ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلو هو، جنهن جي ڄاڻ ۽ خدمتن کان ڪير واقف ڪونهي!

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي لغت نويسيءَ جي خدمتن کان علاوه لوڪ ادب جي سهيڙي ۽ ترتيب جو ڪشالو ۽ ڪارنامو بہ قابلِ ذڪر آهي. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ سن 1955ع ۾ سنڌي ادبي بورڊ اڏو سنڌي لوڪ ادب جي سهيڙڻ ۽ ترتيب ڏيڻ جي هڪ جامع رٿا پيش ڪئي، جنهن چاليهن جلدن تي مشتمل لوڪ ادب جي نثر ۽ نظم جي صنفن پيش ڪرڻ جو منصوبو جوڙيو. سن 1956ع ۾ بورڊ اها رٿا منظور ڪئي ۽ 1957ع کان ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب تعلقي وار ڪارڪنن جي مقرري عمل ۾ آڻي باقاعده ۽ باضابطا ڪم شروع ڪيو. لوڪ ادب جي منظوم ذخيري ۾ مداحون، مناجاتون، معجزا ۽ مولود شايع ٿيا. هنري سٽائن ۾ سينگار، ڏور ڳجهارتون، پروليون، ڏٺون ۽ معما وغيره لوڪ گيتن ۾ ڪافيون، بيت، ڳيچ، ٽڙبيت آهن تہ ٽيهہ اکريون، مناظرا، هفتا ڏينهن ۽ راتيون، واقعاتي بيت، جنگناما بہ شايع ٿيا.

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ لوڪ ادب جي سهيڙ ۽ ترتيب وقت پاڻ بہ سموري سنڌ جو سير ۽ سفر ڪندو رهيو ۽ پنهنجي ساٿين ۽ ڪارڪنن جي پڻ تربيت ڪندو رهيو. لوڪ ادب جو سمورو خزانو ڄڻ سنڌ جو اهو صدري خزانو آهي، جنهن ڳوٺن ۾ رهندڙ سگهڙن ۽ سياڻن جا سينا سدا سهائا ڪري رکيا. انهن جي ڏاهپ ۽ مشاهدي جي قوت ۾ جيڪا واڌ ويجهہ پئي پيدا ڪئي، تنهن ديني، سماجي، علمي ۽ ادبي قصن ۽ داستانن توڙي ڪهاڻين ۽ ڪهاوتن کي نسل در نسل محفوظ پئي رکيو. سگهڙن ۽ سياڻن جون اهي ڏٺيون ۽ دنگ، محفلين جا مزا ۽ رنگ، جن ۾ ڪانيءَ ڪڏي جو پڪا پوڙها ۽ نوجوان ويهي هڪٻئي کي بيت ۽ ڏور ڏين يا ڏهس ۽ ڏٺ ٻڌائن تہ ٻڌندڙ ۽ ڏسندڙ دنگ رهجيو وڃن.

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب سهيڙيل لوڪ ادب جي هرهڪ صنف جو جيڪو تعارف ۽ تعريف، هيئت ۽ سٽاءُ، پيش منظر ۽ پس منظر پيش ڪندي، ڪتاب جو جڏهن مهاڳ لکيو، تڏهن سندس مطالعي، مشاهدي ۽ ڄاڻ توڙي اظهار تي ڪيس ڄاڻن ۽ پارکن خوب ساراهيو، ڪيس ڄس ڏنا. واقعي سنڌ ۾ اهو هڪ ئي سدا ملوڪ مرد مجاهد هو، جنهن اهو قيمتي ذخيرو قلمبند ڪري، اسان کي ان تي فخر ڪرڻ سيکاريو.

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو هر علمي ۽ ادبي، تاريخي ۽ تحقيقي ڪم بيشڪ هڪ بنيادي ۽ دائمي حيثيت رکندڙ آهي، جو ايندڙ نسل ان تي سدائين سرها ٿي پيا جيئندا. سندس تحقيقي ڪم جو هڪ اهم ۽ افاديت ڀريو رخ اسان جي سنڌي ڪلاسيڪي شاعريءَ تي تحقيقي ڪم بہ آهي. ڪلاسيڪي شاعريءَ ۾ جيڪو فني ۽ فڪري جوهر موجود آهي، تنهن جي ابتدا ۽ ارتقا توڙي سهڻي تسلسل کي جڏهن غور سان ڏسجي ٿو تڏهن هڪ اهڙو ذهني ۽ نفسياتي، روحاني ۽ هيجاني ڪيف ۽ اعتماد پيدا ٿئي ٿو، جو دنيا جي ٻي علمي ۽ ادبي ذخيري جي ڀيٽ ۾ نهايت ئي منفرد ۽ مٿاهون پيو محسوس ٿئي. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ انهن عظيم ۽ اعليٰ شاعرن جي ڪلامن جي قلمي نسخن هٿ ڪرڻ، پڙهڻ ۽ پرکڻ سمجهڻ ۽ پروڙڻ کان پوءِ حتمي پڙهڻين قائم ڪرڻ تي جيڪو نور نچوڙ ۽ وقت صرف ڪيو آهي، تنهن جو ڪير ڪاٿو ڪري! اهو تہ ٿيو انهن جو هڪ پهلو، ٻيو پهلو وري ٿيو زندگيءَ جي واقعن ۽ حياتيءَ جي حقيقتن کي هٿ ڪرڻ، روايتن جو ملڻ، راوين جي حيثيت ڏي ڏسڻ زمان ۽ مڪان توڙي همعصر دور جي تاريخي ڪسوٽين تي پرکي نتيجا حاصل ڪرڻ ۽ يقيني صورتحال تائين پهچڻ کان پوءِ ڇپيل ۽ لکيل ڪتابن ۽ قلمي نسخن ۾ موجود مواد جي ڳولها ڦولها ڪرڻ ۽ آخر ۾ حتمي متن تيار ڪرڻ جي مرحلي تائين جيڪي ڪشالا ڪاٽيا تن تي تحسين جو اظهار بہ اهي ئي ڪري سگهندا، جن جو پنهنجو بہ ڪو مشاهدو هوندو.

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جن ڪلاسيڪي شاعرن کي ڳولهي نروار ڪيو، تن ۾ قاضي قادن، شاهہ لطف الله قادري، شاهہ عنايت رضوي، شاهہ لطيف، شاهہ شريف ڀاڏائي، خليفو نبي بخش 'قاسم' لغاري، صوفي محمد صديق، غلام محمد خانزئي، حمل فقير لغاري ۽ نواب ولي محمد لغاري. انهن سڀني ڪلاسيڪي شاعرن جي ڪلام تي پاڻ جيڪي مقدما ۽ مهاڳ لکيا آهن، تن جي علمي ۽ تحقيقي اهميت ۽ افاديت جو همعصر دور ۾ ٻيو ڪو بہ مثال ڪونہ ٿو ملي.

ڪلاسيڪي شاعريءَ جي ترتيب ۽ تدوين کان علاوه سنڌ جي تاريخي ماخذن جي ترجمي ۽ انهن تي

تحقيق ڪري، جيڪي شاندار مقدما لکيا آهن، تن جي به اهميت ۽ افاديت قائم آهي. سنڌس ايڊٽ ڪيل تاريخي ڪتابن مان ”بيگلارنامو“ (ادراڪي بيگلاري) ”تاريخ طاهري“ (طاهر محمد نسياني) ”لب تاريخ سنڌ“ (خداداد خان) اچي وڃن ٿا. انهن ڪان علاوه ”تاريخ معصومي“ (مير محمد معصوم بکري)، ”فتح نامو عرف چچ نامو“ ۽ ”تحفة الڪرام“ جا ترجما ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب جي نگرانيءَ ۾ ٿيا ۽ پاڻ انهن جا قلمي نسخا پڻ تصحيح ۽ حاشيہ نگاريءَ ڪان سواءِ، جيڪو مقدمہ نگاريءَ جو اهم ڪم ڪيو، اهو وڏو جاکوڙ ۽ جانفشانيءَ وارو پورهيو آهي. فتح نامہ سنڌ عرف چچ نامہ جو مقدمو ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي تاريخ نويسيءَ ۽ قابليت جو واضح ثبوت آهي. پاڻ ان جي تاريخي اهميت، افاديت، اصل نالي، مصنف ۽ مترجم ۽ اهم تاريخي ڪتابن جي متعلق ڄاڻ ڏني آهي، تنهن جي مطالعي سان هر دور جو نئون تاريخ نويس ان جي مطالعي مان وڏي تعليم ۽ تربيت حاصل ڪري سگهي ٿو.

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو ”سنڌي ٻولي ۽ ادب جي تاريخ“ جي نالي سان شايع ٿيل ڪتاب به سنڌ جي ٻوليءَ جي قدامت ۽ ادبي تاريخ تي منفرد ۽ اهم ڪتاب آهي. ٻوليءَ جي بڻ بنياد متعلق تحقيق ڪان پوءِ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب سنڌي ٻوليءَ جي سنسڪرت جي ڄائي واري نظريي کي رد ڪري، اهو نظريو پيش ڪيو ته:

”سنڌي ٻولي سنسڪرت مان نڪتل ناهي، پر سنسڪرت ڪان اڳ واري سنڌو ماٿر جي مقامي پراڪرت يا پراڪرتن مان اسري آهي. اپڀرنش مان نڪتل ناهي. ”جنهن جو اڳين لکندڙن ذڪر ڪيو آهي، سنڌي جو خمير سنڌ جي سر زمين ۾ تيار ٿيو.“

ان ڪان علاوه ٻوليءَ جي سڃاڻ، انفراديت، بين الاقوامي حيثيت، تعمير توسيع ۽ زباني ادبي روايت ڪان علاوه سومرن جي دور، سمن جي دور، ارغون، ترخان، مغليہ دور، ڪلهوڙن ۽ ٽالپرن جي دور تي جيڪو گهرو مطالعو پيش ڪيو آهي، تنهن ۾ هر هڪ دور جي عالمن، اديبن، تصنيفن، تاليفن، تذڪرن ۽ روايتن تي تفصيلي ۽ وضاحتي روشني وڌي آهي، سا ادبي تاريخ کي سمجهڻ لاءِ هڪ جدا ضبعي لاڙي جي تقاضا ڪري ٿي.

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي علمي ڪارنامن مان هڪ اهم ڪارنامو حضرت شاهه عبداللطيف ڀٽائي جي رسالي جو جامع، مستند ۽ معياري متن تيار ڪرڻ آهي. پاڻ اها تجويز سن 1966ع ۾ ”شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز ڪاميٽي“ جي اعزازي سيڪريٽري جي حيثيت سان مذڪوره ڪاميٽي آڏو پيش ڪئي. ڪاميٽي جي 30- سيپٽمبر 1966ع جي گڏجاڻيءَ ۾ فيصلو ڪيو ويو ته پهريائين ”شاهه جي رسالي“ جي مختلف قلمي نسخن توڙي شاهه جي سوانح حيات بنيادي ماخذن کي سوڌي سنواري شايع ڪيو وڃي ۽ ان ڪان پوءِ رسالي جي مستند معياري متن تيار ڪرڻ جو ڪم هٿ ۾ ڪنيو وڃي. ڪاميٽي پاران انهيءَ ڪم جي ذميداري ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي حوالي ڪئي وئي. ڊاڪٽر بلوچ صاحب اها ذميواري قبول ڪندي، رٿا کي ٻن حصن ۾ ورهائي، پهريائين شاهه صاحب جي حياتيءَ متعلق بنيادي ماخذن تي تحقيق ڪرڻ لاءِ مير عبدالحسين خان سانگي جو فارسيءَ ۾ لکيل ڪتاب ”لطائف لطيفي“ 1967ع ۾ ڇپايو ۽ مرزا قليچ بيگ جو ڪتاب ”احوال شاهه عبداللطيف ڀٽائي“ 1972ع ۾ ڇپائي پڌرو ڪيو. اهڙيءَ طرح بيدل سائين جو ”پنج گنج“ جيڪو صوفي سبحان بخش ترتيب ڏنو هو ۽ ”راڳنامو“ فقير صوفي محمد صديق جو 1976ع ۽ 1981ع ۾ شايع ڪرايا.

انهن ڪتابن جي اشاعت ڪان پوءِ رسالي جي معياري متن تيار ڪرڻ ڪان اڳ رسالي جا پهريان پنج متن تحقيق ۽ تصحيح سان شايع ڪرايا. 1- سن 1969ع ۾ برٽش ميوزم وارو قلمي نسخو، 2- 1974ع ۾ سرڪلياڻ سان شروع ٿيندڙ رسالو، ٽن اهم قلمي نسخن کي ڀيٽي شايع ڪيو ويو ۽ 3- 1977ع ۾ سر سسئي سان شروع ٿيندڙ رسالو، جيڪو ڏهن قلمي نسخن کي ڀيٽي شايع ڪيو ويو. اهڙيءَ طرح 1972ع ۾ رسالي جي چوئيتاليهن (44) قلمي نسخن ۽ ڇاپن جي تحقيقي مطالعي کي ”شاهه جي رسالي جا سرچشما“ جي عنوان سان شايع ڪرڻ ڪان سواءِ 1974ع ۾ پنجيتاليهن (45) قلمي ۽ ڇاپي رسالن جي سُرن، داستانن، بيتن ۽ واين جي مطالعي کي ”شاهه جي رسالي جي ترتيب“ جي عنوان سان ڪتابي صورت ۾ شايع ڪري بنيادي

تحقيقي ڪم ڏهن سالن جي محنت سان پڄاڻيءَ تي رسيو.

جنوري 1980ع کان رسالي جي جامع، مستند ۽ معياري متن جي تياريءَ جو ٻيو مرحلو شروع ٿيو. ٻن سالن ۽ ستن مهينن تائين تحقيقي ڪم هلندو رهيو ته ڪن دشوارين سبب آگسٽ 1982ع کان مارچ 1983ع تائين اٺ مهينا ڪم ۾ رڪاوٽ پئجي ويئي. ان هوندي به ڊاڪٽر بلوچ صاحب رسالي جي معياري متن جي رسالي ۾ سر ڪلياڻ ۽ سر يمن جو معياري متن مڪمل ڪيو، جنهن تي 29- ڊسمبر 1988ع تي 6 صفحا مهاڳ لکيو ويو. شاهه جي رسالي جي جامع، مستند ۽ معياري متن جو جلد پهريون ”شاهه جو رسالو- شاهه جو ڪلام“ جي عنوان سان 1410هه/1989ع ۾ ميگزين سائيز ۾ ”شاهه عبداللطيف ثقافتي مرڪز ڪميٽي ڀٽ شاهه“ پاران تفصيلي مقدمي، ڀيٽ ۽ سمجهاڻي سميت شايع ٿيو. جلد پهرين جي سٽاءَ جو مختصر خاڪو هن ريت آهي:

ٻه سؤ ڇهه صفحا مقدمي جي باب پهرين ۾ شاهه عبداللطيف ڀٽائي جي حياتيءَ جو احوال. باب ٻئي ۾ شاهه جي رسالي جي اصليت ۽ حقيقت ۽ رسالي جي قلمي نسخن ۽ ڇاپن جي سڃاڻپ. باب ٽئين ۾ رسالي جي تدوين ۽ تاريخ. باب چوٿين ۾ رسالي جي ترتيب. باب پنجين ۾ شاهه جي ڪلام جي پرک جا معيار. باب ڇهين ۾ جامع مستند متن لاءِ صورتخطي. اهڙيءَ ريت 662 صفحن تي سر ڪلياڻ جو مهاڳ، سر يمن جو مهاڳ، سر ڪلياڻ ۽ سر يمن جو متن ۽ معني.

جلد ٻيون- ”شاهه جو رسالو- شاهه جو ڪلام“: 1992ع ۾ ”شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز“ حيدرآباد پاران ساڳئي سائيز ۾ 518 صفحن تي مشتمل ڇپجي پڌرو ٿيو. هن جلد ۾ سر ڪنيات، سر ٻروو، سر سري راڳ ۽ سر سامونڊي شامل ڪيل آهي.

جلد ٽيون- ”شاهه جو رسالو- شاهه جو ڪلام“: 1994ع ۾ ”شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز“ حيدرآباد پاران ساڳئي سائيز ۾ ڇهه سؤ صفحن تي مشتمل آهي. چوهٺ صفحن جي مقدمي سان هن جلد ۾ ستن سُرن: سر گهاتو، سر ڪاهوڙي، سر ڪاپائتي، سر بلاول، سر پرڀاتي، سر ڪارايل ۽ سر ڏهر شامل آهن.

جلد چوٿون- ”شاهه جو رسالو- شاهه جو ڪلام“: 1997ع ۾ ”علامه قاضي رسالو تحقيقي رٿا ۽ اشاعت“ حيدرآباد پاران شايع ٿيو. ست سؤ ڇاهٺ صفحن تي مشتمل هن جلد ۾ سسئي وارا پنجئي سر: سر آبري، سر معذور، سر ديسي، سر ڪوهياري ۽ سر حسيني شامل آهن.

جلد پنجون- ”شاهه جو رسالو- شاهه جو ڪلام“: 1996ع ۾ ”علامه قاضي رسالو تحقيقي رٿا ۽ اشاعت“ حيدرآباد پاران شايع ٿيو. هن جلد ۾ سر ليلان، سر راڻو، سر ڪاموڏ ۽ سر سورٺ شامل آهن.

جلد ڇهون- ”شاهه جو رسالو- شاهه جو ڪلام“: 1995ع ۾ ”علامه قاضي رسالو تحقيقي رٿا ۽ اشاعت“ حيدرآباد پاران شايع ٿيو. پنج سؤ چاهٺ صفحن تي مشتمل هن جلد ۾ ٻاهٺ صفحن تي مقدمي سان ڳڏ چار سر: سر روپ، سر پورب، سر رامڪلي ۽ سر آسا شامل ڪيل آهن.

جلد ستون- ”شاهه جو رسالو- شاهه جو ڪلام“: 1998ع ۾ ”علامه قاضي رسالو تحقيقي رٿا ۽ اشاعت“ حيدرآباد پاران شايع ٿيو. ڇهه سؤ انيتاليهن صفحن تي مشتمل هن جلد ۾ ايڪيتاليهن صفحن جي مقدمي سان ڳڏ ٻه سُر: سر مارئي ۽ سر سهڻي شامل ڪيل آهن.

جلد اٺون- ”شاهه جو رسالو- شاهه عبداللطيف جي پنهنجي ڪلام جو سڄو سريستو صحيح رسالو“: 1999ع ۾ ”علامه قاضي رسالو تحقيقي رٿا ۽ اشاعت“ حيدرآباد پاران شايع ٿيو، جو پنج سؤ انيتاليهن صفحن تي مشمل آهي. هن جلد ۾ اٺتيهه سر: سر ڪلياڻ، سر يمن، سر ڪنيات، سر ٻروو، سر سري راڳ، سر سامونڊي، سر گهاتو، سر ڪاپائتي، سر بلاول، سر پرڀاتي، سر ڪارايل، سر ڏهر، سر آبري، سر معذور، سر ديسي، سر ڪوهياري، سر حسيني، سر راڻو، سر ليلان، سر ڪاموڏ، سر سورٺ، سر رپ، سر پورب، سر رامڪلي، سر آسا، سر مارئي، سر سهڻي ۽ سر سارنگ شامل ڪيل آهن.

جلد ڏهون- ”شاهه جو رسالو- شاهه جو ڪلام“: 1996ع ۾ ”علامه قاضي جو رسالو تحقيقي رٿا ۽ اشاعت“ حيدرآباد پاران شايع ٿيو. اٺ سؤ پنجونجاهه

صفحن تي مشتمل هن جلد ۾ "رسالي جو ڪلام" شامل آهي. يعني اهڙو ڪلام جيڪو رسالي جي اڳين ۽ بعد ۾ ڇپيل يا قلمي رسالن ۾ موجود آهي، پر اهو شاهه لطيف جو نہ، پر ٻين شاعرن ۽ سگهڙن جو چيل آهي. اهو شاهه جي ڪلام کان جدا ڪري رسالي جي ڪلام طور واضح ڪري، سهڻي ترتيب ۽ سليقي سان رکيو ويو آهي.

شاهه جي رسالي جي جامع، مستند ۽ معياري متن جي تياريءَ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي قابليت، محنت، تحقيق ۽ حاصلات کي سنڌ جي علمي، ادبي ۽ تحقيقي دنيا ۾ بيشڪ قدر جي نظر سان نهاريو ويندو. مستند متن جي تياري لاءِ ڊاڪٽر بلوچ صاحب ۾ هڪ بيت ۽ وائي کي ڇهن تحقيقي معيارن تي پرکيو آهي. جي هي آهن: (1) مطالعي ۾ رسلي جي تعداد جو معيار، (2) رسالن جي قدامت جو معيار، (3) رسالن جي پيڙ جو معيار، (4) سنڌي ٻوليءَ ۽ بيان جي سهڻائيءَ جو معيار، (5) اعليٰ شاعريءَ جو معيار ۽ (6) اعليٰ فهم ۽ فڪر جو معيار. اهڙيءَ طرح هن تحقيقي مطالعي لاءِ رسالي جا 54 قلمي ۽ 16 ڇاپي رسالا اپياس هيٺ آندا ويا. ان کان علاوه ان تحقيقي ڪم دوران ڊاڪٽر بلوچ صاحب ايڪيتاليهن ڄاڻن، فقيرن ۽ ماهرن سان مشورن جو سلسلو جاري رکيو، جن جو تعلق مختلف خطن ۽ شهرن سان هو ۽ ڊاڪٽر بلوچ صاحب وقت بوقت وٽن ويندو رهيو.

ڊاڪٽر بلوچ صاحب جن بہ علمي ۽ ادبي رڳائن تي تحقيقي ڪم ڪيو آهي، تن جي طريقہ ڪار ۽ عمل جي سکيا حاصل ڪرڻ لاءِ سندس ذاتي لائبريريءَ ۾ جيڪا بہ لکپڙهہ موجود آهي، ان کي شايع ڪري، نوجوان ۽ نون تحقيقي سکيا حاسل ڪندڙن لاءِ عام ڪيو وڃي، تہ جيئن سنڌ جي هن عاشق عالم جي سکيا ذريعي پنهنجو علمي ادبي ۽ تحقيقي تشخص قائم رکي سگهجي. ان کان سواءِ شاهه جي رسالي جي جامع، مستند ۽ معياري متن لاءِ جيڪي رسالا، قلمي توڙي ڇاپي، ڪتابہ ٻيا قلمي نسخا ۽ لکپڙهہ وغيره گڏ ڪري هڪ اهڙو "شاهه جو رسالو تحقيقي ادارو" قائم ڪيو وڃي، جنهن ۾ انهن نوادرات جي حفاظت سان گڏ نئين نڪر ۽ تحقيق جو سلسلو قائم رکيو وڃي.

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي انهن علمي، ادبي ۽ تاريخي خدمتن کان علاوه ثقافتي ۽ ادارتي خدمتون بہ مثالي آهن. پاڻ سنڌ جي موسيقي، سازن ۽ آوازن تي بہ ڌيان ڌريو ۽ سن 1950ع کان ان تي لکندو بہ رهيو. ان سلسلي ۾ "Introduction of classical and Sindhi music" "Development of music in Sindh" کان سواءِ پاڻ امير خسروءَ جي موسيقي جي خدمتن تي Amir' khusrau's discourse on differntiation in the fundamental and the subsidiary principles of music" جي عنوان هيٺ جامع مقالو سن 1975ع ۾ لکيائين. سن 1978ع ۾ ڊاڪٽر صاحب "سنڌي موسيقي جي مختصر تاريخ" جي نالي سان هڪ اهم ڪتاب لکي سنڌ ۾ موسيقي سان چاهہ رکندڙن آڏو پيش ڪيو.

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ سنڌ ۾ نهايت ئي گهڻ پهلو عالم هو، جنهن پنهنجي زندگيءَ ۾ گهڻ پهلو ۽ گهڻا ڪارناما سرانجام ڏيئي، اهڙي مثالي حيثيت حاصل ڪئي آهي، جنهن جو ڪو بيو دعويدار ٿي نہ ٿو سگهي. سندس ٻولين جي ڄاڻ (عربي، فارسي، انگريزي، هندي، سرائڪي، اردو، بلوچي، براهوي وغيره) ايڏي تہ وسيع هئي، جو انهن جي صرفي، نحوي، لغوي، تاريخي، لساني ۽ سماجي رخن جو بہ گهرو ادراڪ رکندڙ هو. هو تاريخ، جاگرافي، ارضي، فلڪي، ماحولياتي، سماجي، انساني، نسلي، عقلي، احساساتي ۽ ادراڪي معلومات سان مالا مال هو. سندس لکيل ڪتابن ۽ مقالن توڙي مضمونن کان سواءِ قائم ڪيل ادارن، انهن جي اهميت، افاديت، ڪارج ۽ نتيجن جي خدمتن جو ڄاڻو ۽ اڳواڻ هو. جيڪڏهن ورهاڱي کان پوءِ جي عالمن ۽ اديبن جي خدمتن تي هڪ سرسري نظر ڌري راءِ قائم ڪئي وڃي تہ بيشڪ ادب جي دنيا ۽ علم جي ميدان ۾ شيخ اياز ۽ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ پنهنجو ڪو ثاني ڪونہ ٿا رکن. اهو وقت پري نہ آهي تہ سنڌي قوم انهن ٻنهي عالمن ۽ اديبن جي علم، فڪر ۽ نظريي تي عمل ڪري ان نئين سنڌ جي تعمير ڏانهن تکڙو توجهہ ڏيندي ۽ جنهن جو تسلسل اسان پنهنجي اڻ ڄاڻائيءَ سبب برقرار رکي نہ سگهيا آهيون.

[هن مقالي جي تياريءَ دوران ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جا مختلف ڪتاب مطالعي رهيا.]

ڊاڪٽر علي اڪبر ايم. ڍڪڻ

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچؒ

(سنڌ جو جڳ مشهور محقق، شارح، عالم ۽ اديب)

وينئي جنين وٽ، ڏکندو ڏور ٿئي،
تن تنين سين ڪَٽ، وڏا اڏي پکڙا.
(شاھ لطيفؒ)

سنڌ ڌرتي ۽ اسان سنڌين کي وڏو فخر ۽ شڪر آهي جو الله پاڪ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچؒ جهڙو حليم ۽ عليم، مدبر ۽ دانشور، محقق ۽ محنت ڪش، عالم ۽ فاضل عطا فرمايو. ڊاڪٽر بلوچ جهڙا انسان ڪڏهن ڪڏهن پيدا ٿيندا آهن.

شاھ لطيفؒ فرمايو آهي ته:

”ڪنهن ڪنهن ماڻهو منجهه اچي بوءِ بهار جي.“

دنيا ۾ هن ڌرتيءَ تي ڪيئين ماڻهو پيدا ٿيا آهن، ۽ ٿيندا رهندا مگر تاريخي ۽ جڳ مشهور ڪي ڪي پيدا ٿيا آهن جن جي عملن سان پوري دنيا سڳند ۽ سرهاڻ حاصل ڪئي آهي.

علامہ اقبال مطابق:

”بڑي مشکل سے هوتا هے چمن مين
ديده ور پيدا“

شاھ لطيف سائين فرمايو ته:

”سي پونجارا پر ٿيا، سمنڊ سيويو جن،
آندائون عميق مان، جوتي جواهرن،
لڌائون لطيف چئي، لعلون مان لهرن،
ڪانهي قيمت تن، مُل مهانگو اُن جو.“

چند ڀهراڙيءَ ۾ جاول ٻارڙي جا نصيب ڏسو ته هو پنهنجي محنت ۽ مشقت، ايمانداري ۽ سچائي واري عظمت سان دنيا جو هڪ عظيم ۽ اعليٰ پايي جو عالم ۽ محقق بڻجڻ ۽ سڃاڻ وارو مقام حاصل ڪري سنڌ ڌرتيءَ جي شان ۽ شوڪت ۾ چار چنڊ لڳائي ڇڏيا.

سانگهڙ ضلعي ۽ سنجهوري تعلقي جي هڪ ننڍڙي ڳوٺ جعفر خان لغاري ۾ علي محمد خان لغاريءَ جي گهر ۾ 16- ڊسمبر 1917ع تي اکيون کوليون نوشهروفيروز، جهوناڳڙهه، عليڳڙهه ۽ آمريڪا جي شهر ڪيليفورنيا مان وچولي، اعليٰ ۽ مٿانهين درجن جي تعليم پرائي اچي وري سنڌ ۽ سنڌين جي خدمت ۾ مصروف زندگي گذاريائين ۽ پنهنجي ملڪ پاڪستان جو نالو اوچو ڪيائون. اعليٰ تعليم حاصل ڪرڻ کان پوءِ بين الاقوامي ادارن ۾ وڏين نوڪرين جون پيشڪشون ٺڪرائي پنهنجي محترم استاد ۽ دانشور علامه آءِ.آءِ.قاضيءَ جي صلاح ۽ مشوري مطابق پنهنجن ماڻهن جي خدمت ڪرڻ کي ترجيح ڏنائون. هتي هن نه صرف پڙهائڻ جو ڪم ڪيو مگر تعليمي اوسر لاءِ ادارن کي مضبوط ڪيائون. تعليمي ۽ تحقيقي پاليسيون ناهي تعليم جي سرشتي ۾ جدت ۽ نواڻ پيدا ڪيائون. استادن ۽ شاگردن ۾ نظر، محنت، شوق ۽ جذبي جو اُتساهه وڌائي سنڌ جي ماڻهن جون دعائون ورتائون. پاڻ اورچائي ۽ ايمانداريءَ سان زندگي گذاري پنهنجي رب جي خوشنودي حاصل ڪيائون ۽ زندگي پُرسڪون ۽ احترام ۽ وقار واري گذاريائون. ڪنهن عهدي وٺڻ لاءِ ڪا خوشامد ۽ چاپلوسي نه ڪيائون مگر عهدا هن جي خدمت لاءِ منتلاشي رهندا هئا، جنهن ڪري جڏهن به وڏن عهدن جون ڪين آڇون آيون ته اهي عهدا عزت ۽ احترام سان ادا ڪيا ۽ وڏي وقار ۽ اعليٰ درجہ جون منزلون سر ڪري پُرسڪون زندگي ماڻيائون. آمريڪا کان ايجوڪيشن ۾ پي ايڇ.ڊي ڪري سنڌ يونيورسٽيءَ جي ايجوڪيشن واري شعبي ۾ ڊائريڪٽر جا فرائض ادا ڪيائون جتي

تحقيق ۽ کوجنا ڪرڻ جون وڏيون مشقون ۽ مشقتون ڪيون، جتي سنڌ جي لوڪ ادب تي اٽڪل چاليھ ڪتاب لکيا ۽ ڇپرايا. ان سان گڏوگڏ سنڌ جي مٽي پاڻي جي مڇي ۽ ڪاري جي مڇي، جانورن، هنرن، ڏنڌن ڌاڙين تي تحقيق ڪيائون ۽ ڪتاب ڇپرايا. شاھ لطيفؒ جي رسالي جي شرح لکيائون ۽ ان جا اٽڪل ڏھ جلد ڪرائون سائيز 8000 صفحن تي مشتمل ڇپرايا. شاھ صاحب جي هر لفظ ۽ محاوري جي شرح ڳوڻي، واهڻ ۽ جڳهن تي وڃي پاڻ ڏسي ۽ ماڻهن سان ڪچهريون ڪري سمجهي پوءِ لکيون ۽ ڇپرايون. اهڙيءَ طرح لوڪ ادب جو مواد حاصل ڪرڻ لاءِ سگهڙن سان پنهنجن ڳوٺن ۾ ڪچهريون ڪري سندن ياد ٿيل سينن مان بيت ۽ خيال گڏ ڪري ڪتاب ڇپرايا. مطلب ته ڊاڪٽر صاحب عملي ماڻهو هو جن پاڻ ڪشالا ڪيي ڳوٺ ڳوٺ، واهڻ واهڻ، شهر شهر گهمي اکين سان شيون ڏسي چنڊڇاڻ ڪئي ۽ رڪارڊ ڪري ڪتاب ڇپرايا. جنهنڪري ڊاڪٽر صاحب کي ٻهراڙيءَ جي ڳوٺن لاءِ ۽ اتان جي رهندڙ ماڻهن لاءِ وڏو چاھ ۽ دلچسپي هوندي هئي. پاڻ به دعوتون ۽ شڪار ڪري ايندو هو، ته ان ڪان وڌيڪ اتان جي ماڻهن جي مهمان نوازي ڪندو ۽ ڪين پاڻ وٽ رهائيندو هو. انهن سمورين ڪچهرين جو بندوبست سندس صالح پٽ ڊاڪٽر محمد شريف بلوچ ۽ سندن ساٿي عبدالرحمان مهيسر ڪندا هئا. ڊاڪٽر بلوچ صاحب طبعيت جو صابرين ۽ حليم هو، ڪير تنقيد ڪندو هو سا برداشت ڪري ڇڏيندا هئا، صرف ايترو چوندا هئا ته سيڪو پاڻ سڌاري. هجره ڪائونسل اسلام آباد ۾ ائڊوائيزر به ٿيا ته تعليم کاتي جا سيڪريٽري به ٿيا، ان ڪان پوءِ سنڌ حڪومت ڪيس نگران وزيرتعليم به ڪري مقرر ڪيو جيڪي عهدا هن بخوبي سرانجام ڏنا.

اسلام آباد وارن جو رويو:

وڏي افسوس سان چوڻو ٿو پوي ته اسلام آباد وارا سنڌ جي ماڻهن کي وڏي عهدي تي رهڻ نه ٿا برداشت ڪن، پوءِ ڪيترو نه ڪو ايماندار، اورچ ۽ محنتي هجي. عموماً ڏٺو ويو آهي ته اسلام آباد ۾ جن به سنڌ جي ماڻهن کي ادارن جي سربراھ ضور رکيو ويو آهي تن کي اتان جي ماڻهن نه سٺو آهي ۽ ڪين تنگ ڪري اتان هٽرايو ويو آهي، سائين غلام علي الانا صاحب جڏهن علامہ اقبال اوپن يونيورسٽي اسلام آباد ۾ سربراھ هو ته ڪين ڪيترو نه پريشان ڪري واپس ڪيو ويو هو. هن راقم الحروف کي به جڏهن ايرڊي سمال بزنس فنانس ڪارپوريشن اسلام آباد اسٽيٽ بئنڪ مان ڊيپوٽيشن تي موڪليو ويو ته اسلام آباد جي ڪامورن ۽ ملازمن سائنس حسد ڪري ڪيس پريشان ڪيو هو، چو ته سندس حساب ڪتاب پڇيو ويو ته هو حاسدن ۽ چورن واري چال هليا ۽ آخر ۾ راقم الحروف کي واپس اسٽيٽ بئنڪ ڪراچي واپس اچڻو پيو هو. سو ڊاڪٽر بلوچ صاحب به جڏهن اسلامڪ يونيورسٽي اسلام آباد جو پهريون سربراھ مقرر ٿيو ته هن کي به، پروفيسر ڊاڪٽر محمد غازي جي هينين لفظن مطابق، پريشان ڪيو ويو هو:

"It is pity that the services the dedications and sincerity of Dr. N.A.Baloch were not appreciated what happened to him has happened in our history to many sincere and dedicated people. He soon attracted the wrath and displeasure of many who did not want his project to take off. Jealousies of the peers and at her position hunters added to his difficulties, problems were created in his way which he continued to face with courage, dedication and selflessness. He was unceremoniously removed from the office of the Vice Chancellor."

"افسوس ٿو ٿئي ته ڊاڪٽر اين.اي.بلوچ صاحب جون بي لوث ۽ پُرخلوص خدمتون پسند نه ڪيون ويون، جا ٿيو هتي سو تاريخ ۾ ايماندار ۽ مخلص ماڻهن سان دنيا ۾ ٿيندو آهي، هن تي حاسد ۽ ساڙيلا ماڻهو حسد وچان ڪاوڙيا ۽ اعليٰ عهدن تي

قابض بيوروڪريٽن ڪيس ڪم ڪرڻ نه ڏنو. جنهنڪري حاسدن سندن لاءِ پريشانيون ۽ مسئلا پيدا ڪيا جيڪي ڊاڪٽر بلوچ صاحب پنهنجي ايمانداري، اورچائي ۽ همت سان سَنا ۽ مقابلو ڪيو پر وڏو ڏک تڏهن ٿئي ٿو جڏهن ڪيس وائيس چانسلري واري عهدي تان ظالمانه طور هٽايو ويو."

بهرحال هن ملڪ ۾ بيورو ڪريٽن جي هڪ هٽي آهي ۽ ايماندار ۽ جفاڪش ماڻهن جي ڪارگذارين ۾ مداخلت سان ڪين مسئلن ۾ پريشان ڪري ڪم ڪرڻ نه ٿو ڏنو وڃي. سنڌ جي ڪامورن جي سروي ڪئي وڃي ته معلوم ٿي ويندو ته هڪ هٽي رڪنڊڙ ڪامورن جي ظلم ۽ ڏاڍ جو هرڪوئي شڪار ٿيل نڪرندو. هاڻي اهڙن ظالم طبقي کان صرف الله ئي ڪين حفاظت ۾ رکي سگهي ٿو. "آه غريبان قهر خدائي"

سائين ڊاڪٽر بلوچ صاحب مرحوم و مغفور جن اعليٰ درجي جا اديب، عالم، محقق، تعليمي ماهر ۽ قابل استاد هئا. ملڪ اندر چا پر پوري دنيا جي مفڪرن ۽ ماهرن سندس تعريف جاڳڻ ڳايا آهن. ضياءالدين 'بلبل' چيو ته:

"ڊاڪٽر موصوف، علي ڳڙهه جي سنڌي پيدا ڪيلن مان پهرين صف وارن منجهان آهي."

محمد عمر چنڊ صاحب چيو ته: "علم جي پوئين زماني جي سمنڊن مان هڪ سمنڊ جو نالو آهي- ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ".

مراد علي مرزا مرحوم چيو ته:

"سنڌ جي تاريخ، لوڪ ادب، بوليءَ، موسيقي ۽ شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ جي موضوعن تي سنڌ جي برک محقق، تاريخدان، عالم ۽ دانشور محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ تمام وڏو ڪم ڪيو آهي."

نياز همايوني چيو ته:

"محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ کي 'هڪ ئي رانجهو لکان دا مٽ' چئي سگهجي ٿو."

امداد حسيني صاحب چيو ته:

"ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ هڪ گهڻ پاسائين شخصيت آهي."

ممتاز مرزا مرحوم چيو ته: "ڊاڪٽر بلوچ ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز جو حقيقي معمار آهي."

غلام محمد لاکي چيو ته:

"ويهين صدي جي سنڌ جيڪي به وڏا اديب، دانشور، محقق، تاريخدان ۽ نقاد پيدا ڪيا آهن، مان واري ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو نالو انهن سڀني ۾ نهايت نمايان نظر اچي ٿو."

تاج جويو صاحب فرمايو ته:

"ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ سنڌ جو عظيم لغت نويس هو".

ٻن حوالن سان خاص ڪري ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو نالو اول صف جي عالمن ۽ محققن ۾ شمار ٿئي ٿو: (1). لوڪ ادب جي سهيڙ ۽ (2) لغت نويسي.

محمد يوسف شيخ صاحب جن فرمايو ته:

"ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ هڪ عظيم ماهرِ تعليم هو."

ان ۾ ڪو وڏائ ڪونه ٿيندو، جيڪڏهن ائين چئي ته ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، پاڪستان جي تعليمي نشاة ثانيه جي بانين مان هڪ آهي ۽ شعبه تعليم جي قيام جو باني آهي.

ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجي صاحب چيو ته:

"سنڌ جي تاريخ، ثقافت، ادب ۽ زندگيءَ جي گوناگون ۽ اهم پهلوئن کي اجاگر ڪرڻ جي سلسلي ۾ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جيڪو ڪم ڪيو آهي، سو عالم آشڪار آهي."

محمد حسين ڪاشف صاحب جن لکيو آهي ته:

"علمي ۽ ادبي طور سنڌ ڌرتيءَ جيڪي ماڻهو پيدا ڪيا آهن، انهن ۾ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي

شخصيت سيني کان منفرد مقام واري آهي.“

ڊاڪٽر عبدالجبار ’عابد‘ لغاري فرمايو آهي ته:

”ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ نهايت اورچ اسڪالر هو.“

ڊاڪٽر صاحب جي انهن لاجواب علمي ادبي خدمتن جي اعتراف ۾ پاڪستان حڪومت کيس تمغهء پاڪستان ۽ صدارتي تمغه حسن ڪارڪردگي ۽ 2001ع ۾ حڪومت پاڪستان طرفان تمغه امتياز مليو. سنڌي لئنگويج اٿارٽيءَ جو چيئرمن ٽن سالن لاءِ رهيو، ۽ سنڌ جي مختلف حصن جي لهجن تي ڪيترائي ڪتاب شايع ڪرايائون. پاڻ هڪ طرف پروفيسر ايمريٽس رهيو ته ٻئي طرف سنڌ يونيورسٽي طرفان قائم شده علامه آءِ آءِ قاضي چيئر جو چيئرمن پڻ رهيو.

ڊاڪٽر درمحمد پٺاڻ صاحب لکيو ته:

”ڊاڪٽر صاحب جي ذهن، زبان ۽ سيني ۾ سنڌ جي تاريخ، علم، ادب ۽ ثقافت جا خزانا لڪل آهن، اهو اسان جي مفاد ۾ آهي، ته سندن جاکوڙ، جستجو، محنت، مواد ۽ معلومات کي اسان هٿ ڪري ڪتابن جي صورت ۾ ڇپرائي محفوظ ڪريون.“

حميد سنڌي، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ سان ڪن گهاريل گهڙين جي باري ۾ لکيو آهي ته:

”ڊاڪٽر صاحب جي ساراهه ته هاڻ دوست ۽ دشمن پيا ڪن، جو ڊاڪٽر صاحب پنهنجي محنت ۽ پورهئي وسيلي سيني کي مڃايو آهي. هونئن به تاريخ ۾ اهڙن ماڻهن جي ڪاميابي ٿئي ٿي جيڪي پنهنجي قلم ۽ ڪردار وسيلي وقت جا وهڪرا اُڪري، حق ۽ سچ جي ڳالهه کي اڳيرو ۽ مٿانهون رکڻ لاءِ جاکوڙ ۾ رُڌل رهن ٿا. مون ڊاڪٽر صاحب کي اڄ تائين اهڙي عمل ۾ رُڌل ڏٺو آهي، جو هن ڪٿي به ساهي نه کنئي آهي. هو اڄ به سنڌ جو وڏو محقق، ڄاڻو، ڏاهو ۽ قلمڪار آهي جيڪو قلم جي مس ٿي سُڪڻ نه ٿو ڏئي ڇاڪاڻ ته سندس گهڻ پاسائين شخصيت ۾ ڪئين راز، رمزون ۽ هنر لڪل آهن.“

شيخ محمد اسماعيل لکيو ته:

”ڊاڪٽر صاحب جي انشاء اسلوب جي هڪ خاص ڳالهه اها آهي جو هُن هن وقت تائين هڪ سؤ کان مٿي موضوعن تي ڪتاب لکيا آهن، پر جنهن به موضوع تي لکيائين، اصطلاح ۽ ٻولي، ان موضوع مطابق استعمال ڪيائين. انشاء جو اهو انداز هن کان اڳ ڪنهن به اديب نه اختيار ڪيو. ڊاڪٽر صاحب پاڻ سنڌيءَ، فارسيءَ، عربيءَ ۽ انگريزي جو ڄاڻو عالم آهي.“

سگهڙ عبدالرحمان مهيسر چيو ته:

”ڊاڪٽر صاحب جن ٽن صدي کان وڌيڪ عرصي تائين سنڌي ادب جي جيڪا خدمت ڪئي آهي ان جو مثال ڪونهي.“

پرواني ڀٽي چيو ته:

”ڊاڪٽر صاحب سنڌ جي چپي چپي تي پنهنجن پيرن جا نشان ڇڏيا آهن، اسان انهن پيرن جي نشانن کي ٿي سمجهي ۽ ڏسي اڳتي وڌياسين ته پوءِ اسان کي اُهائي منزل هٿ اچي ويندي جنهن جا اسين ڳولائو آهيون.“

پروفيسر ڊاڪٽر سحر امداد حسينيءَ لکيو ته:

”ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ سنڌ جو اهو عالم ۽ دانشور آهي جنهن تي سنڌي قوم بجا طور تي فخر ڪري سگهي ٿي.“

عبدالرحمان پليجي لکيو ته:

”سنڌ جي لوڪ ادب، لوڪ گيتن، بيتن، اکاڻين، ڍُڻن، ڏورن، ڳيچن، ڪافين، مولودن، مداحن، عشقيه داستانن، لوڪ ڪهاڻين، مطلب ته صدين کان سنتين جي سيني ۾ سانڍيل خزانن کي آڻي سنڌ جي ڪاڇن، ٿر کان ڇپر، سري کان لاڙ تائين گڏ ڪيو آهي.“

عزيز جعفراڻي چيو ته:

”ڊاڪٽر بلوچ جا ڪئين عرب مداح ۽ معترف آهن.“

حافظ حبيب سنڌي ڊاڪٽر بلوچ کي سنڌ جو

ابن بطوطه سڏيو آهي. رسول بخش تميمي ڊاڪٽر بلوچ
کي "شاهه جو شارح چيو آهي."
ڊاڪٽر محمد سليم اختر اردو ۾ لکيو آهي

"ڊاڪٽر بلوچ جيتوڻيڪ زندگيءَ جو گهڻو
حصو شهرن ۾ گذاريو آهي پر بنيادي طور هو ٻهراڙي
جي ماحول جي پيدائش آهي ۽ مزي جي ڳالهه اها آهي
ته هن ٻهراڙيءَ جي زندگيءَ جا سمورا روپ پنهنجي
ذات ۾ سمائي ڇڏيا آهن."
پروفيسر آفاق صديقي ڊاڪٽر بلوچ کي اردوءَ
۾ "شيداء علم و ادب سڏيو آهي."
خالد اطهر اردو ۾ چيو ته:
"ڊاڪٽر بلوچ صاحب جون آثار قديمه،
موسيقي ۽ لوڪ ادب ۾ گرانقدر خدمتون آهن."
پروفيسر چاند بيبي سلطانه اردو ۾ لکيو ته:
"جديد مستند ايڊيشن شاهه جي رسالي جو
ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو مرتب ڪيل آهي."
حميده کهڙو صاحبه انگريزيءَ ۾ لکيو ته:
"ڊاڪٽر بلوچ هڪ فطري ڄاول محقق آهي
جنهن پنهنجي سموري زندگي سنڌي ٻولي ۽ ادب جي
تحقيق کي ارپي ڇڏي."
کهڙو صاحبه وڌيڪ چيو ته:

"It would not be an exaggeration to call Dr. Baloch an encyclopedia of Sindh."

يعني: "ڊاڪٽر بلوچ کي سنڌ جي
انسائيڪلوپيڊيا چوڻ ۾ ڪو مبالغو نه ٿيندو."
پروفيسر نذير احمد انگريزيءَ ۾ چيو ته:

"In my official dealings with Dr. N.A Baloch, I was struch by his sagacity".

يعني: "آفيس جي ميٽنگن ۾ مون کيس
دانشور ۽ سياڻو ڏٺو."
عزيز ملڪ انگريزيءَ ۾ لکيو ته:

"Those who know Dr. Baloch, the renaissance man of Sindh, also know how busy he is. He reads, sleeps, drinks, eats and writes books."

يعني: "جيڪي ماڻهو بلوچ صاحب کي سنڌ
جي روشني يا سوجهرو سمجهن ٿا، انهن کي خبر آهي
ته هيءُ ڪيترو مشغول رهي ٿو. هي پڙهي ٿو، سمهي
ٿو، پيئي ٿو، کائي ٿو ۽ گڏوگڏ ڪتاب لکي ٿو."
ڊاڪٽر حبيب الله صديقي انگريزيءَ ۾
ڊاڪٽر صاحب کي "Living Legend of Sindh" سڏي
ٿو يعني "سنڌ جي زنده جاويد يادگار شخصيت."
سيما قريشي صاحبه بلوچ صاحب بابت
انگريزيءَ ۾ لکيو ته:

"Dr. Nabi Bux Baloch never retires."

"ڊاڪٽر نبي بخش نه ٿڪجندڙ ماڻهو."
محمد عثمان منگي صاحب فرمايو ته:
"ڊاڪٽر بلوچ هڪ مثالي عالم (جلد ٽيون)
جي ڇپائڻ ۽ مرتب ڪرڻ جي سعادت حاصل ڪري
رهيو آهيان ته جيئن مايه ناز عظيم اسڪالر جي
تحقيقي ڪمن کان واقف ٿي پيا ٻه اديب اڳتي قدر
وڌائي سگهن."
محترم عنايت بلوچ صاحب جن چيو ته:
"سنڌ ماڻڪ موتي تنظيم پاران سائين ڊاڪٽر
نبي بخش خان بلوچ صاحب جن سان ڀرين روح رهاڻ،
تمام وڏي پيماني تي سنڌ ميوزيم حيدرآباد جي ممتاز
آڊيٽوريم ۾ 19- فيبروري 2002ع تي ملهائي وئي هئي.
هن رهاڻ ۾ ڊاڪٽر صاحب جي متعلق لکيل مضمونن ۽
مقالن تي مبني هڪ ڪتاب "ڊاڪٽر بلوچ هڪ مثالي
عالم" جي پترائي پڻ ڏاڍي جوش ۽ جذبي سان ٿي هئي
جڏهن سڄي آڊيٽوريم ۾ ٻه چار منٽ تاڙيون وڄنديون
رهيون هيون ۽ حاضرين طرفان ڊاڪٽر صاحب جن سان
پنهنجي محبت ۽ عقيدت جو ڀرپور اظهار ڪيو ويو
هو، ان ادبي رهاڻ جو اکين ڏٺو احوال ڊاڪٽر هڪ
مثالي عالم جي ٻئي ڀاڱي ۾ تفصيل سان ڇپيو آهي."
پروفيسر محمد فاضل شيخ صاحب جن جي

خيال ۾ ڊاڪٽر بلوچ صاحب کي ”شمس العلماء“ جهڙا ڏهه خطاب ڏجن ته به گهٽ آهن.

سائين محمد فاضل شيخ صاحب جن سکر ڪاليج ۾ پروفيسر رهيا ۽ سائين بلوچ صاحب جن جا پي ايچ.ڊي لاءِ پيارا شاگرد ٿي رهيا آهن، پڻي عاقل ۽ ميرپورماٿيلي ۾ سگهڙن سان ٿيل ڪچهرين ۾ ساڻ رهيا ۽ ان ڪان سواءِ بلوچستان ۾ بيلي طرف سگهڙن سان ڪچهرين لاءِ فاضل صاحب پنهنجي فرزند حسنين شيخ جيڪو ان وقت اسسٽنٽ ڊائريڪٽر نيشنل هاءِ ويز اٿارٽي بلوچستان ۾ خدمتون حاصل ڪرايون.

پروفيسر بيگم خديجه بلوچ جن چيو ته:

”ڊاڪٽر بلوچ هڪ اهو عالم آهي جنهن جيڪي به لکيو آهي سو پنهنجي ميز تي ويهي محض پنهنجي مفروضات تي ٻڌل نه لکيو آهي، هو جيستائين سندن هٿ ڪيل يا ٻڌل ڳالهين يا ڪن ڪتابن ۾ پڙهيل ڳالهين جي بذات خود تحقيق نه ٿو ڪري، يا ڪڏهن پاڻ انهن کي پرکڻ ۽ پرجهڻ جي ڪوشش نه ٿو ڪري تيسين ڪڏهن به انهن کي پنهنجن مضمونن ۽ مقالن ۾ شامل نه ڪندو آهي. سندن دل جي آپريشن جڏهن لنڊن ۾ ٿيو ته آءٌ ساڻس گڏ هئس. جيئن ئي کين ٻاهر نڪرڻ ۽ گهمڻ ڦرڻ جي اجازت ملي ته لنڊن جي ڪتابن جي دڪانن جي وروڙ شروع ڪيائون. ڊاڪٽر صاحب جي جستجو جي مان ڪهڙي ڳالهه ڪريان. آءٌ ائين چونديس ته اهو فقط ”يڪ مُشت نمونو خروار“ آهي. سندس زندگي سڄي تحقيق ۽ کوجنا جي ور چڙهيل آهي، پاڻ هر وقت سوچ ۾ گم يا ڪتابن ۽ قلم ۾ گم هوندا هئا...

وڏي فرزند ارجمند ڊاڪٽر محمد شريف بلوچ صاحب جن لکيو آهي ته:

”قبله ڊاڪٽر صاحب جن نهايت شفيق ۽ مهربان والد هئا، کائڻ پيئڻ جا آداب به ننڍي لاءِ سيکاريندا هئا، هٿ ڌوئي ماني کائجي، کير پيئڻ وقت سُرڪي آهستي پرجي جيئن آواز نه ٿئي، ڏهڪار وڏو نه ڏجي ورنه گڏ ويٺل ماڻهو کِلندا...“

سال 52-1951ع ۾ ڊاڪٽر صاحب جن جي ڳوٺ لاءِ ڪيل خدمات ۽ اصل وڏي واري پڳ جي ڪري ڳوٺ ۽ آسپاس جي ڳوٺن جي ماڻهن کين پڳ ٻڌرائڻ جو بندوبست ڪيو، جنهن جو وڏو اهتمام ڪيو ويو ۽ سوين ماڻهو آيا ۽ پڳ جا وَر ڏنائون. 200 پڳون ڊاڪٽر صاحب آڏو پيش ڪيائون، اهڙي طرح جيئن اديبن ۽ عالمن ڊاڪٽر صاحب جن کي هڪ عالم جي حيثيت ۾ حيدرآباد ۾ پڳ ٻڌرائي آهي، تيئن ڳوٺن جي ماڻهن کين سٽن راڄن جي پڳ ٻڌرائي آهي، چاڪاڻ ته ڏاڏو جعفر خان لغاري اسان جي خاندان جو وڏو هو، جنهن جي نالي تي ڳوٺ ٻڌل آهي، اُها وڏن واري پڳ ڊاڪٽر بلوچ صاحب جن کي ٻڌرائي وئي.“

راقم جو ڊاڪٽر بلوچ صاحب رابطو:

(1) مون جڏهن 1969ع ۾ ايم.اي ايڪانامڪس ۾ ڪئي ته ليڪچرر ٿيڻ جي ڪوشش ۾ پنهنجي چاچا مرحوم احمد علي ڊِڪڻ صاحب سان ڳالهه ڪيم ته ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ کي چون ته منهنجي مدد ڪن. چاچا چيو ته بلوچ صاحب سندن آڊيٽر هجڻ ڪري مهربان آهي سو پنهنجو ڪارڊ ڏنائون ته مان ڊاڪٽر صاحب سان ملان. اولڊ ڪئمپس ۾ وڃي سائين محترم بلوچ صاحب جي آفيس ۾ ڪارڊ موڪليم، جلدي گهرايائون. چاچا احمد علي ڊِڪڻ جي ڪارڊ کي اهميت ڏنائون پر ڪم لاءِ چيائون ته مشڪل آهي، سو مون جڏهن کين چيو ته مون کي پي ايچ.ڊي ڪرڻ جو شوق آهي، مون ڏانهن نهاري واعدو ورتائون ته محنت ڪندين، مون کيس پنهنجي سيني تي ٻئي هٿ رکي واعدو ڪيم، ڏاڍو خوش ٿيا ۽ چيائون ته اهو ڪم واسطيدار پروفيسر اڪنامڪس واري کي، جيڪو ان وقت مسٽر اين.اي جي خان هو چوندس. پر واقعي ٿيو به ائين جو حڪومت سنڌ جي

اسڪالرشپ ملي ۽ اين.اي.جي.خان جي انبر ۾ پي ايچ ڊي 1971ع ۾ شروع ٿي وئي.

(2) جڏهن مان اسلام آباد ۾ ايرڊي سمال بزنس فنانس ڪارپوريشن 1990ع ۾ مقرر ٿيس ته انهن ڏينهن ۾ بلوچ صاحب جن به اسلام آباد ۾ هجره ڪائونسل جا سربراهه هوندا هئا، اتي ڪچهريون رات جو ٿينديون هيون، مان جڏهن سائين جن کي چيو ته سائين سنڌي قوم کي علم ۽ ادب پرائڻ سان گڏ ڪمرشل ٿيڻ جي به تلقين ۽ هدايت ڪريو، ته پاڻ ان کان پوءِ سنڌ جي هنرن تي ڪتاب لکيائون ۽ هنرن ۾ ۽ ڌنتن ڌاڙن ۾ وڌيڪ دلچسپي وٺرائڻ لاءِ تجويزون لکيائون.

(3) رٽائرمينٽ کان پوءِ مظهرالحق صديقي صاحب سنڌ يونيورسٽي جي وائيس چانسلر هجڻ وقت مون کي اقتصاديات جي پئنل تي رکيو ۽ پروفيسرن جي تقرر ۽ ترقي لاءِ ڪميٽي ميمبر طور گهرائيندو هو. سال 2004ع ۾ جڏهن صديقي صاحب گهرايو ته سائين بلوچ صاحب کي به سندس مضمون لاءِ ماهر جي طور تي گهرايو، اتي انٽرويو وٺڻ کان اڳ ۾ ڊاڪٽر بلوچ ۽ منهنجي وڏي ڪچهري ٿي. سنڌ ۽ سنڌي نسل جي بگڙيل حالتن لاءِ مون جڏهن سائين بلوچ صاحب جن کي چيو ته سنڌي نسل لاءِ ڪا ايجنڊا ڏين ته جيئن ايندڙ نسل ڪنهن سڌاري واري طرف اچي سگهن ۽ موجوده بگڙيل دور مان جند ڇڏائي سڌاري طرف اچي سگهن، اتي سائين جن خاموش ٿي چيو ته ادا سيکو پاڻ سڌاري

(4) اهڙيءَ طرح سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ بيهر ملاقات دوران 2004ع ۾ سائين ڊاڪٽر بلوچ صاحب کان پنهنجي لکيل آتم ڪهاڻيءَ لاءِ فورورڊ لکي ڏيڻ لاءِ گذارش ڪيم، ته واعدو ڪيائون ته هڪ هفتي اندر موڪليندا ۽ ماشاء الله ٿيو به ائين جو هڪ هفتي اندر سائين فورورڊ لکي موڪليو ۽ مون پنهنجي سوانح حيات انگريزيءَ ۾ لکي ڇپرائي ۽ ڪيس جڏهن ڪتاب جي ڪاپي ڏيڻ اولڊ ڪئمپس واري گهر تي آيس ته ڪتاب ڏسي ڏاڍا خوش ٿيا ۽ گهڻو وقت ويهاري حالي احوالي ٿيا.

ڊاڪٽر بلوچ لاءِ حقيقي خراج تحسين:

برناڊشا سچ چيو آهي ته:

"جبل جي چوٽيءَ تي چڙهي ويندڙ ماڻهو اتي گهڻو وقت نه ٽڪي سگهي."

انسان هميشه هن دنيا ۾ نه ٿو رهي مگر پنهنجا عمل ۽ ڪارناما ڇڏي وڃي ٿو، ڊاڪٽر بلوچ صاحب به هن دنيا کي ڪوچ ڪري ويو جسماني طور مگر سندس بي بها ۽ بيشمار لکيل ڪتاب ۽ تحريرون اسان کي خزاني جي شڪل ۾ ڏئي ويو آهي، سي هميشه اسان سان هن دنيا ۾ رهنديون ۽ ايندڙ نسل انهن مان فائدو وٺي ڊاڪٽر صاحب کي دعائون ڏيندو ۽ نيڪ خواهشن سان پيو ياد ڪندو.

ڊاڪٽر بلوچ صاحب بي لوث ايماندار ۽ اورچ ماڻهو هو، هن جهڙا ماڻهو محنتي ۽ موتيءَ داڻا ورلي پيدا ٿيندا. ڊاڪٽر صاحب سنڌ جي تاريخ، تهذيب، ثقافت، لوڪ ادب ۽ شاهه جي رسالي تي تمام گهڻو انمول خزانو اسان وٽ ڇڏي ويو آهي. اسان جو ڪم آهي ته اسان سندس قدمن ۽ نسخن مطابق محنت جا قائل بڻجي سندن نالو روشن ڪندا رهون ۽ سندس روح جي چوٽڪاري لاءِ دعائون ڪندا رهون. بهتر ائين ٿيندو ۽ ڪيس حقيقي خراج تحسين تڏهن ڏئي سگهنداسون جو سندن نالي تي ورلڊ اسڪالر سوسائٽي ناهجي ۽ زنده اسڪالرن ۽ اديبن جي همت افزائيءَ لاءِ جوڙيل اداري طرفان زنده اديبن جي نالي تي ۽ ڪين همت ڏيارڻ لاءِ سيمينار ۽ ڪانفرنسون ڪرائي ڊاڪٽر صاحب جو نالو روشن ڪندا اچون.

تاڪي ساٿن اور، جان آهن اوطاقن ۾،
ڏهه ڏهه پيرا ڏينهن ۾، پاڻ متائن گهور،
هو جي ويا هنگلور، ڪرمين ملنديءَ ڪاپڙي.
(شاهه)

مخدوم سليم الله صديقي

ڊاڪٽر بلوچ سان گڏ ترتان پيرو

صبح جو 11:00 وڳي محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي سڏ تي سندن اوطاق تي گڏ ٿياسين. هيءَ ڪوٺ نه صرف قرب وچان هئي، بلڪ وقتائتي به هئي. ٿر، جنهن ۾ رڻ جون رڙيون ۽ ٻر جون ٻلائون ڪر ڪنيو انساني حياتيءَ کي پيون للڪاريندڙيون آهن، اتي اڄ ساوڻ ٿاريون پکي پکڻ سان ملي اٿي جي واءَ سان پيون لڏن ۽ لمن. اڳئي پئي دل سڏون ڪاڏيون، مٿان ساٿيهه جو سڏ. ڪير پاڻ کي جهلي، هونئن به وسڪاري کان پوءِ ٿر ڏسڻ وٽان آهي.

اڳي هئس ماندي، مٿان ٿيم هوڪار،
جهليو ڪين جهلجان، اکين اڳيان انتوڪار،
پهچي ننگرپار، سڄ سليندس سين سين.

***

رمن ريجهن ڪين، گهومين اندر گهاءَ،
هتِ هُتِ ٻولين، وجهن ٿا پڙاءَ،
جيءَ جا جڙاءَ، رُلڻ سين مانا ٿين.

***

مونجهن موٽن ڪين، چڙهيو وڃن ڪاڪ،
اونده ۽ طوفان جا، سڏبا سي هيراڪ،
روح ٿين رولاڪ، مرڻ جيئڻ ساڳيو.
(سليم الله)

جلدي ڊاڪٽر صاحب جي گهران عمرڪوٽ لاءِ روانا ٿياسين جتي مانجهاندو جهليل هو. عنايت راهمون (اڳوڻو ايم.پي.اي) پنهنجي دسترخوان تي طرحين طرحين جا کاڌا ڪمار ڪيا، جنهن کي اسان جي هڪ مهربان دوست شوڪت راهمون، جيڪو هن سڄي سفر جي لاهن چاڙهن ۾ سونهون هو، ڪيس اڳي ئي اطلاع ڏئي ڇڏيو هو. عمرڪوٽ مان اسين شوڪت صاحب جي اباڻن ڳڪن لاءِ روانا ٿياسين، جيڪي تعلقي چاڇري جي ڳوٺ مولوي عبدالعظيم ترائي ڳوڏانگڙي ۾ آهي. سندس والد جنهن جي نالي تي ڳوٺ آهي، پنهنجي وقت جو اهلِ دل ۽ اهلِ سخن مڙس هو. هينئر به سندس وڏي ياءُ سڳهڙ احمد علي راهمون اسان جي سفر کي سجايو ڪيو. ڊاڪٽر صاحب ته ڳاڏيءَ مان لهڻ سان ساٿس ڪچهريءَ لاءِ ڪرسي رکي ويهي رهيو. محترم عبدالغفار سومري صاحب به پاڻ ملهايو. اسان ته حيدرآباد مان ننڍون پوريون ڪري سفر سنپاليو هو پر هن مانجهي مڙس اسلام آباد جي "مارگلا کان ڪارونجهر" لاءِ عزم ڪيو هو سو ڳاڏيءَ مان لهندي پرسان رکيل کٽ تي آهلي پيو. مون سمجهيو ٿڪ ٿي پڳائون، پر نه، متل ڪچهريءَ جو مزو پئي ماڻيائون، اکيون پوري ٻڌڻ جو مزو ئي پنهنجو آهي، جو وهي سو لهي.

ننڊ نه پاڻ تن، ڏسي اکين اوٺ،
ايءُ اوجاڳي جا گهوٽ، ڪڇن پُڇن ڪينڪي.
(سليم الله)

سڳهڙ احمد علي راهمون جا گفتا ۽ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب جي مٺيا سان پريل گفتگو، اهو احساس ئي ڪونه ڏياريو ته تيرهينءَ جو چنڊ ايترو ته اپري آيو هو جو پوري جوبن ۽ جوش سان اونداهيءَ کي پوئتي پئي ڌڪيائين.

ساجهر اٿي پٽن تي وڇايل ساوڻ غاليچن تي نظر ڦيرائڻ سان روح کي جا راحت ملي ٿي، سا بيان ڪرڻ کان ٻاهر آهي.

سامين ڪيا سانياهه، ٿاريلن جا ٿاڪ،
ساريان تنهن الله، جنهن ساوڪ ڪئي هاڪ،
وڇيل هئا غاليچا، پکين ڪيا ٿي ورلاڪ،
اهڙي هئي ڪرلاڪ، جڻ وقت هجي وصال جو.

***

ٿرِ هيون ترايون، پٽن ڦريا ياڳ،
ساوڪ ۽ ساڳ، سڻو ڪيو ديس کي.
(سليم الله)

هاڻي ته ائين پيو لڳي ته سگهڙ به گهٽبا پيا وڃن، رڳو مڙهيون وڃي بچيون آهن. وري جيڪي سگهڙ وڃي بچيا آهن تن کان اهي ضروري روايتون، ڳجهارتون، بيت سکڻ وارن جو انگ ئي ڪونهي. نفسانفسي هتي به وڌي وئي آهي.

ڪکر موٽيا ڪين، اُبن ڪئي چانوَ،
رهيا وڃي ناءِ، ڪانگ ٺهوڪيا ڏيهه ۾.
(سليم الله)

ٻئي ڏينهن صبح جو ننگرپارڪر لاءِ پنهنجا ننگ سنڀالياسين. رستي تي ڊاڪٽر لياقت علي راهمون صاحب جي سات مان گهڻو ڪجهه پرايوسون. وڻ ٽڻ، ٻوٽن ۽ جڳهين جا نالا ڪيس ائين ياد هئا، جيئن هڪ وطن واسي کي هجڻ کپي.

اسلام ڪوٽ ۾ مکي نهال چند جي اوطاق هڪ وڏي عرصي کان ٿر گهمندڙن لاءِ "نئون سنئون" ٿيڻ ۽ مهمان نوازيءَ جون ريتون پوريون ڪرڻ ۾ پاڻ مَلهايو آهي. سندس جاءِ تي هاڻي وشنداس وڪيل پنهنجي وڏن جو نالو قائم رکيو اچي. وٽس منجهند ڏاري اطلاع مطابق پهتاسين. اسين وياسين ته پنهنجي مرضيءَ سان، پر موڪلائڻ مهل ايترا ته بي وس هئاسين جو مانجهاندي کان پوءِ به پنهنجي مرضيءَ سان ڇڏيائين. اسلام ڪوٽ تائين ته پڪو رستو نهيل آهي، جتان ننگرپارڪر تائين پيچرا پاڻ رهنمائي ڪندا رهن ٿا. وري ٿل نه ڪو اُٺ پيچري تي هلندي اوهان جي گاڏي آڏو اچي، پوءِ اڳيان اُٺ پويان گاڏي. جڏهن وڃي ڪو هئڻ جو خيال پويس. تيسين اوهان به شڪ ۾ اُٺ به پريشان.

جاڏي ڪنڌ تاڏي پنڌ، پيچري ڪر پچار،
ڪرهي واري ڪار، ٿر گهمائي گهومين ڪي.
(سليم الله)

اسلام ڪوٽ جي آسپاس وارو علائقو قدرت جي اڻکٽ خزانن سان مالامال آهي پر ان ڌرتي جي سيني تي اهو الڙ ٻارڙو ڳڌهن ڪي هر ٻڌي ڪاهيندڙ چا ڄاڻي ته سندس اگهاڙا پير ڪهڙن خزانن کي لتاڙي رهيا آهن. دنيا جو دستور رهيو آهي ته قدرتي خزانا مقامي ماڻهن لاءِ هميشه ڏچو بڻيا آهن. اهي نصيب وري به انهن کي ئي ٿين ٿا جن جو ان سان واسطوئي نه هجي.

جنهن ڌرتيءَ مٿي ٿاڪ، مورک مول نه ڄاڻن،
ٻڪ پرم ۽ پل جا، سڌٻا سي هيراڪ،
ڪُ ڄاڻن ڪاڪ، ڪير واسائيندو واٽين.
(سليم الله)

ٿرپارڪر جي پونءِ جتي تقريباً نو هزار ڪلوميٽرن جي ايراضيءَ تي پکڙيل 175 ارب ٽن ڪوئلي کان سواءِ چيني مٽي، لوڻ ۽ گرينائيٽ وغيره جهجهي انداز ۾ موجود آهي، ان ڪوئلي ۾ لگنائيٽ قسم جو ڪوئلو گهڻو آهي جنهن ۾ گندرف ۽ چار گهڻ ٿئي ۽ ماحول کي گهڻ متاثر ڪري ٿو.

اهو ڪوئلو مٺي، ڇاڇري ۽ ننگرپارڪر تعلقن تي ڏکڻ اُتر ۾ 140 ڪلوميٽر ۽ اولهه- اوڀر ۾ 65 ڪلوميٽرن تي پکڙيل آهي. هن وقت تائين فقط ڪوئلي جي چئن وڏن بلاڪن جو معائنو ڪيو ويو آهي: (1) سينهار وکيا، وروائي (2) سينگهارو ٻنڙا، (3) سونل ٻهه ۽ (4) صالح جو تڙ.

ٿر جي ڪوئلي مان نه رڳو صدين تائين بجلي پيدا ڪري سگهجي ٿي، بلڪ اهو مقامي ماڻهن ۽ علائقي جي ترقيءَ لاءِ بهترين ذريعو آهي.

ڪوئلي کان سواءِ هن علائقي ۾ لوڻ پڻ گهڻي انداز ۾ موجود آهي. ڏيپلي تعلقي ۾ لوڻ جا ڪيترا ئي "سن" موجود آهن. انهن مان سارڻ وارو سن نندي ڪنڊ جي وڏي ڪاڻ ٻڌائي وڃي ٿي. ننگر ۾ موکئي جي آيوڊائيز لوڻ وارو سن پڻ مشهور آهي. سوراچند ۾ هڪ سن مان سائو، ڳاڙهو ۽ پيلو لوڻ به نڪري ٿو.

مطلب ته اڻکٽ قدرت جا خزانا موجود آهن، جن جي صحيح ورچ ۽ استعمال جي ضرورت آهي. ساڳي طرح ٿر جي دستڪارين کي به پنهنجي هڪ سڃاڻپ آهي پر "وچ واري" ماڻهو ڪري مناسب اجرت نه ملڻ سبب ڪيس وڏو ڌڪ رسيو

آهي ۽ ان ۾ وقت سان گڏ جدت نہ اچڻ جو پڻ اهو وڏو سبب آهي. خدا ڪري ٿر ترقي ڪري، سڀ سهولتون اچن، سک، سهنج ۽ سڻايون منهن ڪڍن، پر ترقيءَ جي نالي ۾ ٿر شال سندس قدرتي حسن سان مذاق نہ ٿئي.

ننگرپارڪر ڏي ويندي رستي تي پالوا وٽان لنگهندي مارئيءَ جو ذڪر نڪتو. ٿر کي اها بہ فضيلت حاصل آهي جو سنڌ جي نياڻي مارئيءَ جو تعلق هن ٿي پونءَ سان آهي. هن ڪردار عصمت، حب الوطني ۽ اخلاق جي بلنديءَ جو اهو معيار پيش ڪيو جيڪو تاريخ انسانيءَ ۾ اعليٰ اخلاقيات جو درس ڏيندو رهي ٿو. جتي مارئي هزار ڪمزورين باوجود پنهنجو وطن نہ وساريو، اتي وقت جي بادشاهہ هزار طاقتن جي باوجود حدون نہ اورانگهيون. آخر ۾ پشيمان ٿيو ۽ آڻ مڃيائين:

صد فخر مٿي مارئي ماٺ،
مايا ڪئي موٽ، ڏسي تو چانٺ،
غيرت ۽ اٿاٺ، ڏاڍي ڪئي ڏاڍ سان.

***

ڏوڙ وڌائين ڏنَ، ماندي ٿي ملير،
اُڃاريو اُڃاري ماروئڙن اڪير،
ليا پائي لير، باسون باسيائين موٽڻ جون.

***

عمر تو شاباس، هيڻن اڳيان هيڻو،
نفس ۽ شيطان، پڙهي هنيئي ڦيڻو،
پلي ٿئي بيڻو، ناںءُ تنهنجو ڏيهہ ۾.

***

ڦاسايو تو ڦوڳ، تنهن شيطاني شام،
واٽ وٺين ها واحد جي، ٻچي ٿنهن گام،
اڳي هن مام، جڙيو هئين جنت ۾.

***

لا الہٰ اِلا انت سبحانک اني ڪنت من الظالمين،
توبهہ ۽ استغفار ڪي بخشيو رب العالمين،
اشراف مان مشرف ٿئين، واٽ وٺي ڪاملين،
رب تون راحمين، پار ڪيو پشيمان ڪي.

***

عمر تو آزار ۾، وڌو پنهنجو پاڻ،
جڙيو هئين جنت، تهمت ڪنيئي ساڻ،
هاڻ تنهنجي آڻ، سوپ لائي سيني.

***

گناهن جي گهاگهر، ڪلهي، ڪنيئي اجائي،
هلاڪ ٿئين هيڪاندو، هٿ نہ آيئي پائي،
ڪفن جي ڪمائي، اڪيون پسن ڪينڪي.

***

هِتان آئي هُتان وئي، دوکو ۽ دولاب،
مارئي جي روپ ۾، ڏٺئي تو سراب،
ڳڇيءَ پئي گيراب، ڳاٽي ڏئي نہ ٽيڪ.

***

جهمريون هنيون جيءَ، ماريو مارئي محبت،
ڦوڳ ڪيس لاچار، ڇڏائي جند ڪيئنءَ؟
جڻ الوٽ هو ننڊ، سيڪي ٽيس ائين،
جاڳئي پنيان ڏينهن، سانير پئي سچ جي.

***

اصل هنس هُتي، جيءُ لاتم هِت،
نفس ۽ شيطان جيم ڳالهين ڪيم ڇِت،
ڦاٽو هنس بند، موٽڻ مون نہ وِتِ،
ڪي جاٽان ڪِٿ، قبر ۽ ڪانڌين ڪي.

***

سومري طعام هزار، پوءِ بہ هيچ حيران،
مِلڻ جا مهانگي، سائي وٺي انسان،
حرص ڪري حيوان، ماڻهو بس نہ ٿئي.

***

ڏڏڙ جي دونهين، ڏُکي ڪڏهن باهہ؟
خوشامدي خواهش تي، چادر مَ لاهہ،
اي لائين اهڙي راهہ، جا بڇڙو ڪري بادشاهن ڪي.

***

وطن جو واس، عطرسين نہ پيٽ،
آزادي اُتم ٿي، بنديائي جڻ ڪيسُ،
حياتيءَ جو ويسُ، هيڪلائي هاجو ٿئي.

(سليم الله)

اسلام ڪوٽ کان ننگر تائين پيچرن تائين سفر ڪندا پهتاسين. انهيءَ رستي کي ٿاهڻ جا اڃا پهہ پيا پچائجن.

ڏونگر ترايون لنگهي، پياسين ننگر پار،
عضون پڳا آر، تان سچيون ڪيونسين سورن جون.
(سليم الله)

گاڏيءَ تان لهڻ سان ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب جن فرمايو ته ويهڻ اجايو آهي، هلو ته برساتي پاڻيءَ کي روڪڻ لاءِ جيڪي نوان ڊيم ٺاهيا اٿن، تن کي ڏسي اچون. اهي ننڍڙا ڊيم جن مان ڪجهه ناقص هجڻ جي باوجود علائقي جي ماڻهن لاءِ پاڻي گڏ ڪرڻ جو بهترين ذريعو آهن.

ڪوهلي جي ڪوٽائيءَ دوران زمين هيٺ پاڻيءَ جا ٽي ته مليا آهن. انهن مان آخري ته سيني ڪان وڏو آهي. ان مان ٽيوب ويلن ذريعي زمين کي سرسبز و شاداب ڪري سگهجي ٿو. اهي ننڍڙا ڊيم ڪارونجهر تان وهي ايندڙ پاڻيءَ کي گڏ ڪرڻ لاءِ جوڙيا ويا آهن. ڪارونجهر ساروئي سون آهي، منجهس سنگ سليماني ۽ سنگ مرمر وڏي مقدار ۾ موجود آهي. ڪارونجهر ڪان علاوه ننگر مان ملندڙ چاڪ، رنگ سازي ۽ دوائن ۾ ڪتب اچي ٿو. ديد ويرو مان چيرولي ٺهي ٿي، جنهن مان چينيءَ جا ٿانوَ وغيره ٺهن ٿا، سو به گهڻي انداز ۾ موجود آهي.

ننگر ۾ چوڏهينءَ جي رات وساريو نه ٿي وسري. سڄي ڪارونجهر تي چانڊوڪيءَ جي ورڪا ۽ مورن جا ٽهوڪا ٿڌڙي هوا جي جهوٽن سان گڏ ڪنهن حسين خواب جي احساس ڪان گهٽ نه هئا. مصور جي رنگ ڏيڻ جي ڪاريگري ڪيس سجدو ڪرڻ لاءِ مجبور ڪري رهي هئي.

ڪارونجهر پٻ تي، پاڻيءَ جا چير،
چانڊوڪي چوڏهين جي، لاٿي سڀ مير،
ننڊ پڻ راحت، ڪن جاڳڻ جي هير،
جيڪي اٿيا سوير، سي مزو ماڻن ملير جو.

•••

ڪارونجهر ڪهوٽ، ڏونگر ٻاري ڏيون،
مور توسين هيٺون، هنجون ٿي هاريون.
(سليم الله)

خير جي رات گذري ته صبح صادق جو سيڪو تيار ٿي اچي چانهه لاءِ وينو، جتي چانهه جي ٿي موضوع تي گرماگرم بحث ٿيو. چانهه جي عادت به عجيب رنگ وٺي ٿي. ڪي ته نيراني چانهه نه پيئن ته جڻ صبح ٿي نه ٿيو. ڪي ڏينهن ۾ 25، 20 ڪوپ خلاص ڪيو وجن. حيراني ته اها ٿيندي آهي ته جون جي مهيني ۾ تنور تي ماني پچائيندڙ پگهر پيا اگهندا ۽ چانهه جو چسڪو به ونندا. اهڙي ئي ڪنهن چانهه پياڪ کي ٺاڪ منجهند ڏاري اوچتي نظر پوڻ تي چيم: "هينئر چانهه؟" ته ورائيائين: "ادا لوهه کي لوهه ڪپيندو آهي. گرميءَ کي گرمي ماريندي." تڏهن چيومانس. "پوءِ گڏوگڏ هٽ به سيڪيندو وڃ."

ڪچهريءَ دوران ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ صاحب جن ٻڌايو ته جڏهن چانهه مارڪيٽ ۾ نئين نئين آئي هئي ته ڪمپنين ان جي تشهير لاءِ وڏا وڏا بينر هٽي چڙيا هئا جنهن تي نمبرن سان چانهه جا فائدا لکيل هوندا هئا. سيني کان پهرئين نمبر تي لکيل هوندو هو ته: "چانهه جو سڀ کان وڏو فائدو اهو آهي ته ان جي پيئڻ سان ڪوبه نقصان نه آهي." ڊاڪٽر صاحب وڌيڪ ٻڌايو ته: "هڪ دفعي حڪيم سعيد صاحب جن چيو ته مون کي ڪو هڪ به چانهه جو فائدو ٻڌايو ته آءٌ به ان کي پيئڻ شروع ڪريان."

ڳڻين ڪين ڪوپ، چانهين جا پياڪ،
اونهاري سياري، تنهن ساٿي جا هيراڪ،
محل هجي يا ڪاڪ، پرت نباهين شوق سان.
(سليم الله)

ٿر ۾ به چانهه هر مند ۾ واپرائي وڃي ٿي. ٿر جي وهنوار تي موسم جو وڏو اثر ٿئي ٿو. هتان جون ريتون رسمون، ڪرت ڪاروبار مندن مطابق ادا ٿين ٿا. هتان جي مُندن کي عام طرح پنج نالا ڏنا ويا آهن:

سيارو، ڦوهڙو، اونهارو، وسڪارو، سوڪهڙو،
اجهو، لٽو نه اٽو، پيرين اگهاڙو،
دل جو آهه متارو، ماڻهو منهنجي ملير جو.
(سليم الله)

سياري جا مهينا نومبر، ڊسمبر ۽ جنوري ٿين ٿا، تن کي انگريزي نالن بجاءِ ناهري، پوهه ۽ مانگهه سڏين. ٿڌڪار جي هن موسم ۾ گرم ڪپڙا ۽ ڪانپ ٻڌي مڃ جي چوڏاري وهڻ جو مزو هن موسم ۾ ئي ٿئي. ڪاچ ٻه هر پاسي نظر اچن. سهرا يا سهوڙا، لاڏيلا، هلراٽا، ڦوٽاڻن جا آواز هر طرف پيا ٻڌبا.

سپ کو سهي نه سيءُ، سمهڻ جاڳڻ وهه،
ليڙون لٽا، اوڇڻ اڏ، ڏک اندر گهه،
هي حياتي مهه، مهڻو ٿئي نه ماڻهئان.
(سليم الله)

سياري کان پوءِ ڦوٽهڙي جي مند منهن ڪڍي، جا فيبروري ۽ مارچ يعني ڦڳڻ ۽ چيٽ ۾ ٿئي. هر شيءِ ڦٽيو پوي. وڻ ٽڻ، گل جوڀن جي مستيءَ ۾ اچن ٿا. هن مند ۾ نمون، ٻيريون، ڪونيٽ، ڪٻڙ، سرنهن ۽ ڦوگ ٻور جهلين ٿا.

نمن جهليا ٻور، ٻيرين ڏنا ٻير،
دلڙيون ڪڍ وير، آئي مند بهار جي.
(سليم الله)

بهار کان پوءِ اونهارو جيڪو چيٽ ۽ ويساک يعني اپريل ۽ مئي ۾ ايندو آهي. ماڻهن جون طبعيتون ئي ٻيون ڪريو ڇڏي. جيئن نوين ۽ ڪوهن مان پاڻي سُڪيو وڃي، تيئن ماڻهن جي جسمن مان به پگهر ريلا ڪيو وهي. لُڪون ۽ تيز هوائون هن مند جي سڃاڻپ ٿيو پون.

بهار مَ ٻينو پاڻ، اونهاري ٻڻ اِها،
جتيون جن پير، ڪندا تن مَ لڳا،
ساجهر سانبر پيا، سک ملهائن شام.
(سليم الله)

اونهاري کان پوءِ ورساڙي يا وسڪاري جي مند ٿئي جا، انگريزي حساب سان جون، جولاءِ، آگسٽ ۽ سيپٽمبر آهي. يعني اکاڙ، سانوڻ، بدو ۽ اسو.

مولا ڪري وسڪار، موٽي مونجهه ماڻهئان،
ٿر ٻر ترايون، ٽوبا پرجي ٿين تار،
وڏا ۽ ٻار، جهونن سان جهونگارين.

پٽن ڏي پوشاڪ، سُڪيا ٿيا سنگهار،
هرسون هرپل گلن ٿئي هڪار،
ڇيڙ، چانهيان، ڳدرا، ڪنيون پرن بازار،
مريئڙو، ڪونڊير، پپون، للر ٻگهر ڪن گلزار،
سڪيا ٿين لاچار، لائن لهر وٽن.
(سليم الله)

آڪٽوبر يا ڪتي جنهن ۾ سوڪهڙو منهن ڪڍندو آهي، هن مند ۾ ٿري ڇيڙ، ڪريون، ڪچريون، ڪوڪلا، ٿوهر، سيڻ، مرٽ، ڪپ، پرٽ گڏ ڪري رکندا آهن. پرٽ جو ٻج ڪيتري عرصي تائين حفاظت سان رکيو ويندو آهي. جيڪو ڪائڻ جي ڪم ايندو آهي. اهڙيءَ طرح ڪيترائي ڊگها سلا جيئن ”ڪپ“ رسيون وٽڻ جي ڪم ايندي آهي. جن سان چوئرن جي ڇتين جون ڪانيون ٻڌبيون آهن ۽ اهي ڏاڍيون پائيدار ۽ مضبوط ٿين ٿيون. اهڙيءَ طرح ڪن سلن سان ٽاٽ (ڪانپاٽي) ناهي جهار هڪلڻ جو ڪم ونبو آهي.

الله رب العزت ٿر جي ٻوٽين ۾ انيڪ طبي حڪمتون پڻ رکيون آهن. سرحدن تي سختي ٿيڻ کان اڳ هندستان مان ڪيترائي جوڳي وسڪاري کان پوءِ هتي اچي ناياب ٻوٽين جي ڳولا ۾ جبل جهاڳيندا هئا.

ٿر ۾ جتي مادي ترقيءَ جا وڏا وسيلا موجود آهن، اتي ريتن، رسمن ۽ روايتن جا اڻ کٽ خزانا ڏسڻ ۾ اچن ٿا، جنهن تي شاهه عبداللطيف ڀٽائي ﷺ کان وٺي موجوده دور جي ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب تائين گهڻو ڪجهه ڪم ٿيو آهي ۽ اميد آهي ته ٿيندو رهندو. اسان ٿرَ متعلق جيڪي ٻڌو، اهڙوئي ڏٺوسين، به ڏينهن ٻه راتيون گهاري 11- سيپٽمبر 2003ع تي موٽڻ لاءِ سنبرياسين.

ٿرُ ناهي ٻرُ، پليو آهين پاءُ،
خزانن جي کاڻ آ، ريءَ پني پڙهه،
جهاڳي تون ڳڙهه، ته سگهڙ ٿين سين ۾.
(سليم الله)

ڊاڪٽر ناهيد پروين

سنڌي اساسي شاعري ۽ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي نالي وٺڻ سان ذهن ۾ سنڌي ٻولي، لسانيات، لطيفيات، لوڪ ادب، تعليم، تاريخ، موسيقي ۽ سنڌي اساسي شاعريءَ سوڌو ڪيئي موضوع ذهن جي پردي تي تري اچن.

انهن سڀني ميدانن ۾ ڊاڪٽر صاحب جو علمي، ادبي، کوجنائي پورهيو سنڌي ٻوليءَ جو اهو املهه سرمايو آهي جنهن تي فخر ڪري ٿو سگهجي.

سنڌي اساسي شاعريءَ جي اهميت کان ڪير به انڪار نه ٿو ڪري سگهي. سنڌي اساسي شاعري ئي سنڌي ادب کي زنده جاويد رکندي اچي ٿي. اها سنڌي اساسي شاعري ئي آهي جنهن سنڌ جي ماڻهن کي اعليٰ انساني اخلاقي قدر ۽ گڻ سيکاريا، جنهن ماڻهن ۾ ماڻهپي جهڙي وصف کي ڀيهر جياريو.

عام پڙهندڙن ليکي ته شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ کان اڳ ۽ پوءِ اساسي شاعريءَ جو ميدان خالي هو، پر لاڪيڻي سنڌ جي ناميارن محققن پنهنجي کوجنائن وسيلي اهو ثابت ڪيو ته سنڌي اساسي شاعريءَ جي ڌرتي تمام زرخيز آهي.

ان سلسلي ۾ ڊاڪٽر عمر بن محمد دائود پوٽو پنهنجي مضمون "شاهه کان اڳ جا شاعر" ۾ لکي ٿو ته:

"عام خيال ڪيو ويندو هو ته شاهه صاحب کان اڳ شاعريءَ جو ميدان سُڃو ۽ سکڻو هو ۽ پڙهندڙ شاهه جي ڪلام جي حُسن کي ڏسي ائين ڀائيندا آهن ته اهو جمال لازوال هنهئين حاصل ٿيو آهي. ان جي خط ۽ خال سينگارڻ ڪنهن ٻئي مشاط جو هٿ نه هو پر ائين نه آهي، شاهه صاحب کان اڳ ڪيتائي باڪمال شاعر ٿي گذريا آهن(1)."

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جتي لطيفيات تي تمام گهڻو ڪم ڪيو آهي اتي سندن جاکوڙي طبيعت اساسي شاعريءَ جي ڏس ۾ اهم ڪارناما سرانجام ڏياريا، جيڪي هر ڏاهي جي نظر مان گذريا آهن. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ڪلاسيڪي شاعري کي اساسي شاعري ۽ اعليٰ سنڌي شاعريءَ جي لفظن سان پڙرو ڪيو.

دراصل ڏٺو وڃي ته اساسي شاعريءَ جي تحقيق، ترتيب ۽ اشاعت جو اصل مقصد آهي، سنڌي علم و ادب جي ان اهم سرمائي کي ترتيب سان يڪجا ڪجي ۽ هر سنڌي ۽ غير سنڌي جي اها سوچ تبديل ڪئي وڃي ته شاهه کان اڳ ۽ پوءِ سنڌي اساسي شاعري ۾ ڄڻ ڪجهه به ناهي. سنڌي ادب ۾ اساسي شاعرن جي مالها وڏي آهي جنهن ۾ هڪ شاهڪار شاهه عبداللطيف ڀٽائي آهي. سنڌي اساسي شاعريءَ جو محور مرڪز "پاڻ سڃاڻ، الله سڃاڻ" ۽ انسان دوستي ۽ انسانيت پسندي آهي. انهن سڀني پهلوئن تي نظر رکندي ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ شاهه سائين کان اڳ جا شاعر ۽ شاهه کان پوءِ جي شاعرن جي ڪلام کي پرکڻ ۽ پروڙڻ ضروري سمجهيو.

ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ جي کوجنا موجب اساسي شاعريءَ جي سلسلي ۽ فڪر جو پهريون باني مباني شاعر قاضي قادن هو. بظاهر ائين محسوس ٿئي ٿو ته، ڊاڪٽر صاحب قادن جو رسالو مرتب ڪيو، پر اهو رسالو رڳو ترتيب تي ٻڌل نه آهي بلڪ ان تي مڪمل ۽ جامع تحقيق ڪئي آهي. 'قاضي قادن جو رسالو' جي مهاڳ جي ابتدا ۾ ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ ڄاڻائي ٿو ته:

شاهه عبدالڪريم پنهنجي سلوڪ جي محفلن ۾ تصوف جي ڳوڙهن رازن ۽ ٻين نصيحت آميز موضوعن جي سمجهاڻي ڏيندي، پنهنجا ۽ ٻين سالڪن جا بيت فقيرن آڏو پڙهيا، جيڪي پوءِ سندن مريد محمد رضا "بيان العارفين" ۾ ملفوظات طور قلمبند ڪيا، انهن ۾ ست بيت اهڙا هئا جن بابت نالو وٺي چيائين ته قاضي قادن جا آهن. هڪ وڏي عرصي تائين اهي ست بيت ئي قاضي قادن جي نالي سان سنڌي عالمن ۽ اديبن

آڏو رهيا ۽ هُنيءِ وڌيڪ ڪلام بابت ڪنهن کي بہ ڪا ڄاڻ ڪانہ هئي(2).“

راجا رام شاستري جو راڻيلا جي مُٺ ۾ سانديل ڪتاب ”سنتون ڪي واڻي“ ۽ ان ۾ قاضي قادن جي بيتن وارو باب ڳولي لهڻ ۽ پوءِ هيري ٺڪر جو ان کي سنڌي صورتخطيءَ ۾ سنواري شايع ڪرڻ قاضي قادن جي بيتن جي وڌيڪ ڳولا لاءِ نيڪ فال بنيا.

’سنتون ڪي واڻي‘ واري باب مان اهو معلوم ٿيو تہ قاضي قادن جا بيت وڌيڪ بہ آهن پر سڀ بنا نالي آهن. انهي اهڃاڻ مان، قاضي قادن جي بين بيتن کي بين ماخذن مان ڳولي لهڻ لاءِ راهہ روشن ٿي.

ايترن سارن گهڻن بيتن جو دستياب ٿيڻ قاضي قادن تي نئين سر تحقيق لاءِ هڪ پيغام هو. انهيءَ ڪري وڌيڪ معلومات لاءِ جون 1979ع ۾ آءٌ دهلي ۾ وڃي هيري ٺڪر ۽ راجا رام شاستري سان مليس(3).

اساسي شاعري جي اهڙي املهہ خزاني جي ڳولا ۾ جيڪا جاکوڙ ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ ڪئي، اها ڪنهن کان بہ ڳجهي ڪانهي، ڊاڪٽر صاحب نہ رڳو هندستان جو سفر ڪيو بلڪ هند ۽ سنڌ جي ڪيترن عالمن ۽ ڏاهن سان ملاقاتون ڪيون ۽ انهن جي ڄاڻ مان بہ لاڀ پرايائين. جنهن ۾ راجا رام شاستري، هيرو ٺڪر، راجستان يونيورسٽي جيپور جي پروفيسر ڊاڪٽر ناٿ، ڊاڪٽر سخي قبول محمد، تر جي مانائتي شخصيت آنجهاني مسٽر ماٽڪاڻي ۽ گورنمينٽ ڊگري ڪاليج مٺي جو پرنسپال پروفيسر شيام داس جوشيءَ جا نالا ذڪر جوڳا آهن.

”قاضي قادن جي رسالي“ کي ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ ٽن ڀاڱن ۾ ورهايو آهي.

محترم ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ قاضي قادن جي سوانح حيات ۾ سڀ کان پهريائين شاعر جي صحيح (درست) نالي تي بحث ڪيو آهي. چاڪاڻ تہ سنڌ جي ادبي تاريخ جي اڳئين ماخذن ۾ قاضي قادن جو نالو ٿورو مختلف نوع ۾ آندو ويو هو، تنهن بابت ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ تحقيق ڪري حوالا ڏيندي لکي ٿو تہ:

”پوئين دور جي تحريرن ۾ سندس نالو قاضي قاضن ڪري لکيو ويو آهي. باقي ٽن بين ماخذن ۾ ”قاضي قادن“ ڪري لکيل آهي. مير معصوم جي تاريخ کان اڳ جي ”تاريخ طبقات اڪبري“ جي مصنف نظام الدين بخشي قاضي قادن لکيو آهي. ’قادن‘ پيار ڀريو تفسير جي صورت وارو نالو آهي جنهن مان معلوم ٿئي ٿو تہ قاضي صاحب پنهنجي ننڍپڻ کان وٺي سلڇڻو، ملنسار ۽ پيارو ٻار هو جو کيس پيار واري نالي سان قادن ڪري سڏيائون ۽ پوءِ ان سان ئي مشهور ٿي ويو(4).“

قاضي قادن ئي اهو شاعر آهي جنهن سنڌي شاعري کي پڻ ۽ پاڻن جي روايتي شاعريءَ کان ڪڍي صوفياڻي فڪر ۽ عرفان پاسي آندو. قاضي قادن جي بيتن جا موضوع مختلف ۽ نوان، الفاظن ۽ اصطلاحن جو ڀهترين ميلاپ آهن.

سر هيڪڙي وسن، جر ۾ نينهن نہ گڏيو،
سار نہ سالورن، مٿي ڪنول ڦلاريو.

(قاضي قادن جو رسالو، ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، ص: 127)

مطلب تہ قاضي قادن جي شاعرن ۾ ڏاهپ ۽ دانائي جا نُڪتا سمايل آهن، جن جي وسيلي هو پنهنجي ماڻهن کي اهو شعور ۽ آگاهي ڏي ٿو تہ تلاءِ جي ڏيڏر جيان نہ ٿيو جنهن کي اها خبر ئي ناهي تہ تلاءِ ۾ مٿي ڪنول جو گل بہ ٽڙيو بيٺو آهي. ڪنول جي گل سان ڏيڏر جو نينهن نٿو ڳنڍجي، رڳو پنهنجي اڻڄاڻيءَ جي ڪري هو ايڏو وڏو موقعو وڃائي ويهي ٿو. ڪٿي قاضي قادن استعارن ۽ تشبيهن کان ڪم وٺي ٿو تہ ڪٿي وري سڌو سنئون پنهنجن کي نصيحت ڪندي نظر اچي ٿو تہ:

ڦنڊُ مَ ٿاءِ ڪٺاءِ، ٻوڏ چوڻيي جيءَ ڇڻ،
جي پاڻيين پرينءِ مڙان تہ ڏوهڻون ڳڻ پاڻ.

(قاضي قادن جو رسالو، ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، ص: 132)

انسان جو سڀ کان اهم ڳڻ عجز، انڪساري، نيازمندي ۽ نوڙت آهي. اهي ڳڻ اڄ جي ماڻهن وٽان ذري گهٽ گم ٿي ويا آهن. قاضي قادن ان بابت چوي ٿو تہ جيڪر تنهنجي اها خواهش آهي تہ محبوب سان هڪ

ٿيان تہ پوءِ ”ٻوڏ“ ۽ ”جي“ ٻنهي کي پاڻ لاءِ ڳُڻ ڪري سمجهہ. تہ يقيناً حياتيءَ جو سفر سڦل ٿي ويندو.

ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ قاضي قادن جي ڪلام جي ڳولا، تحقيقي اهميت ۽ افاديت ۽ تاريخي حيثيت مطابق جيڪا جاکوڙ ڪئي آهي تنهن جو اندازو قاضي قادن جي رسالي ۾ هڪ هڪ اکر کي پڙهائي لڳائي سگهجي ٿو.

شاهہ لطف الله قادريءَ جو ڪلام:

ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ شاهہ لطف الله قادري جي سنڌي رسالي جي ملڻ تي لکي ٿو تہ:

”شاهہ لطف الله قادري (1020-1090 هجري) جي سنڌي رسالي جو دستياب ٿيڻ ۽ پڻ سنڌس ٻئي ڪتاب ”منهاج المعرفت“ جو ملڻ سنڌي علم و ادب لاءِ هڪ نيڪ فال آهي. انهن ٻن ڪتابن مان هٿ ڪيل ساڍن ٽن سون کي بيتن جو هيءُ اڳانو ۽ ناياب ذخيرو سنڌيءَ جي اساسي (ڪلاسيڪي) شاعري جي تاريخ کي روشن ڪري ٿو(5).“

ڏنو وڃي تہ شاهہ لطف الله قادري جي ڪلام ملڻ سان ميين شاهہ عنايت جي ڪلام ۽ شاهہ عبدالڪريم بلڙيءَ واري جي بي مثال بيتن جي وچ واري ڪڙي ملي ۽ اهڙي ريت اساسي شاعريءَ جو زنجير جهڙوڪر مڪمل ٿئي ٿو.

گهڻو وقت اڳ اهو خيال ڪيو ويندو هو تہ، شاهہ ڪريمؒ جي وفات کان پوءِ وري شاهہ عنايتؒ جي شهادت تائين ڪو اهڙو نالي وارو شاعر سنڌ ۾ ڪونہ پيدا ٿيو، پر حقيقت ۾ اها وڏي ڀل هئي ڏنو وڃي تہ ادب يا شعر اهو روحاني ڪرشمو آهي. جنهن جو سلسلو ڪڏهن بہ نہ ٽٽو. هڪڙي پوٽي مس پوري ٿئي ٿي تہ ٻي تند ٿي تاڃجي. انهي پس منظر ۾ سنڌي اساسي شاعريءَ جي زنجير جي ڪڙي ملائڻ ۽ ڳولهڻ ۾ اسان جي محققن پنهنجي وس آهر لاڳاپيتيون ڪوششون ڪيون. اهڙي هڪ ڪوشش ڊاڪٽر عمر بن محمد دائود پوٽي پڻ ڪئي. جنهن جو تذڪرو ڪتاب ”مضمون ۽ مقالا“ جي هڪ مضمون ”قديم سنڌي شاعري شاهہ ڀٽائي کان اڳ“ ۾ فاضل مصنف لکي ٿو تہ:

”ٽيون سال اتفاق سان عزيزم پروفيسر قاضي نبي بخش جي معرفت ’بيان العارفين‘ جو هڪ نسخو مليو، جنهن ان گڏ لطف الله قادريءَ جو هڪ نادر فارسي ڪتاب ’منهاج المعرفة‘ بہ شامل هو، جو هن 1078هہ ڌاري لکڻ شروع ڪيو، يعني شاهہ لطيفؒ جي ولادت کان چوٽيهہ ورهيہ اڳي منجهس قادري طريقي موجب 13 باب سلوڪ جا ڏنل آهن. هر هڪ باب جي آخر ۾ هڪ يا بہ بيت سنڌي ۾ ڏنا اٿس. اهڙا بيت ڪل ڏهہ آهن، جن مان هڪ ٽن سٽن وارو، ڏهہ چئن سٽن وارا، بہ پنج سٽا، هڪ ڇهہ سٽو ۽ ست سٽو بيت آهي. انهن مان خبر پوي ٿي تہ، شاهہ ڪريم جي وفات کان ٿورو پوءِ سنڌي بيت ۾ ڪيتري قدر ترقي ٿي وئي هئي. اها ڳالهہ غلط آهي تہ شاهہ لطيف ئي دوهري جي سٽن ۾ واڌارو آندو. مثال طور نموني جو بيت ڏجي ٿو:

”لا“ سين لهہ ٿئون، پار اِلٰہ“ جي آئيا،
ڪين ڪنيائون پاڻ سين، سچو پهہ پڌن،
وڃي تن ڪيو، منجهہ سير سراءِ سبحان سين(6).“

جڏهن ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ اساسي شاعريءَ جي کوجنا شروع ڪئي تہ کين پڻ اها طلب محسوس ٿي تہ ”منهاج المعرفت“ هٿ ڪجي. ڇاڪاڻ جو ڊاڪٽر دائود پوٽي پنهنجي مضمون ۾ فقط پنج بيت نموني طور ڏنا هئا. ڊاڪٽر بلوچ کي اهو شوق هو تہ باقي بيت پڙهي پوءِ شايع ڪجن، تنهن لاءِ بلوچ صاحب پنهنجي وس آهر ڪوشش شروع ڪئي. ان بابت پهرين ڊاڪٽر قاضي نبي بخش کان پڇا ڪيائين، جنهن کين اهو ٻڌايو تہ اهو قلمي ڪتاب لائبريري جو هو ۽ مون ڊاڪٽر دائود پوٽي جي حوالي ڪيو جو پوءِ وٽن ئي رهجي ويو. ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ اهو ٻڌي اتي ئي ماٺ ڪري نہ وينو، پنهنجي ڳولا جاري رکيائين. تنهن بابت ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ لکي ٿو تہ:

”پنجن سالن بعد سن 1963ع ۾ حافظ احمد لاکي جي ڳوٺ (تعلقو ميرپور بٺورو) وڃڻ ٿيو، جتي سندس وڏن جي ڪتبخاني جا باقي بچيل ڪتاب ڏنا ويا. حافظ احمد صاحب مهرباني ڪري هڪ قلمي جلد تحفي طور ڏنو، جنهن ۾ هيٺيان ڪتاب شامل هئا: 1. منهاج المعرفت، 2. نظم سنڌي (قافيہ الف اشباع)، 3. رسالہ ميان

سلامت رحمت الله عليه يعني شاهه عبدالڪريم صاحب بلڙي وارو قدس سره "فدائي نام محمد صدام ابراهيم" جي سجع مان مالڪ "حافظ ابراهيم ولد مرحوم مغفور عبدالوا....." جي مهر لڳل آهي ۽ پڻ هڪ آخري ورق تي "بتاريخ سيز دهم روز دوشنبه ماهه مبارڪ ذوالحج سنه 1202" لکيل آهي.

هن مجموعي ۾ "منهاج المعرفت" جملي 107 ورقن تي شامل آهي ۽ آخر ۾ ڪتابت جي تاريخ هن طرح ڄاڻايل آهي:

"تمت تمام شد نسخه منهاج المعرفت از تصانيف شيخ لطف الله مرحوم قادري واز تحرير فارغ شد بتاريخ 14 ماه ربيع الاول سنه 1208هجري(7)."

ڏنو وڃي ته قاضي قادن ۽ شاهه عبدالڪريم بلڙي وارا شاهه لطف الله قادريؒ جا پيش رو هئا پر شاهه لطف الله قادريؒ پنهنجي آڏو فقط "سلوڪ ۽ طريقت" جو هڪ مکيه مضمون رکيو. جنهن بابت سالڪن کي ڄاڻ ڏيڻ ٿي چاهيائين ته حق ۽ حقيقت جي ڳولا کهڙيءَ ريت ڪرڻ گهرجي.

انهي سلسلي ۾ شاهه لطف الله قادريؒ پهريون پيرو سنڌي اساسي شاعريءَ ۾ "سامونڊين ۽ ناکئن" ۽ "جوڳين ۽ آديسين" وارا نوان تمثيل مضمون رائج ڪيا جي ڪانئس اڳ ٻئي ڪنهن شاعر ڪتب نه آندا هئا، پر ڪانئس پوءِ اهي مضمون ۽ عنوان ميين شاهه عنات توڙي شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ ٻنهي لاءِ مثال بڻيا.

شاعراڻي فن جي لحاظ کان "وراڻ" يا "تڪرار" شعر کي چار چنڊ لڳائي ڇڏي ٿي. شعر جي ان خوبي جو خوبصورت استعمال پهريون پيرو شاهه لطف الله قادريؒ جي بيتن ۾ ڀرپور نموني سان نظر اچي ٿو:

عقل اُت اوچتون ٿئو، ڪا جا ڏسي پت،
پسيو پر پرين جيءَ منجهيو وڃي مت،
اُن وائي پير ٻئو، آٿ ابتي پت،
نڪو ڳاچ نه ڳت، حيرت هنيو سڀ ڪو.
(شاهه لطف الله قادري جو ڪلام، ص:54.)

شاهه لطف الله قادريؒ کان پوءِ وري "وراڻ" يا "تڪرار" شاهه لطيف جي شاعري ۾ جابجا نظر اچي ٿي.

ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ شاهه لطف الله قادريءَ جي ڪلام جي ڀيٽ شاهه لطيفؒ جي ڪلام سان ڪئي. ٻنهي باڪمال شاعرن جا بيت آمهون سامهون رکيا ۽ ڪيترين ئي هڪجهڙاين ڳولهي لڌيون.

ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ شاهه لطيفؒ جي هڪ سؤ ٽيٽيهن هڪجهڙن بيتن جو موازنو ڪيو جيڪي ڪٿي خيال ۾ هڪجهڙائي رکن ٿا، ڪٿي لفظن توڙي معنيٰ ۾ هڪجهڙائي اٿن. ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ ان بابت پنهنجي راءِ ڏيندي لکي ٿو ته:

"صاف ظاهر آهي ته ڀٽائي صاحب اهي بيت شاهه لطف الله قادري جي بيتن کان متاثر ٿي چيا(8)."

ٿلهي ليکي اهو چئي سگهجي ٿو ته ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ شاهه لطف الله قادريؒ جي ڪلام کي مڪمل ڇنڊڇاڻ کان پوءِ شايع ڪرايو ۽ شاهه لطف الله قادريؒ جي ڪلام جي ڀيٽ ڪانئس اڳ جي ۽ پوءِ جي ٻنهي شاعرن سان ڪئي، پوءِ سندس شاعريءَ جون خاصيتون بيان ڪيون آهن.

ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، سنڌي اساسي شاعريءَ جي هن اڳاٽي اهم ذخيري کي هٿ ڪري، ان جي قدامت، فني سٽاءُ، علمي ۽ ادبي فضليت ۽ افاديت کي سمجهي ان تي نهايت عالماڻو مقدمو لکي اساسي شاعريءَ کي روشن ڪرڻ لاءِ قابلِ قدر ڪوششون ڪيون. ان سلسلي ۾ سندس هڪڙو وڏو ڪارنامو "شاهه لطف الله قادري جو ڪلام" پهريون پيرو 1968ع ۾ انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي پاران شايع ٿيو.

ميين شاهه عناتؒ جو ڪلام: ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ ڪلاسيڪي شاعري جي ذخيرن کي سهيڙڻ جو ڪم پنهنجي ڪلهن تي کنيو ۽ ان ڪم لاءِ ڪيس وڏي جاکوڙ ۽ عرق ريزيءَ کان ڪم وٺڻو پيو. ميين شاهه عنات جو ڪلام سهيڙيندي ڪتاب جي مهاڳ جي شروعات ۾ لکي ٿو ته:

"شاهه عنات الله عرف "ميين شاهه عنايت" جو ڪلام اعليٰ سنڌي شاعري جو پهريون شاهڪار آهي. مگر اتفاق سان ورهين جي وٿي بعد سڀ کان پوءِ شايع ٿي رهيو آهي. هن قيمتي ڪلام جي قلمي نسخن جو محفوظ رهڻ جڻ هڪ معجزو آهي، ۽ ان جي اشاعت "ڪلاسيڪي سنڌي شاعري" جي ميدان ۾ هڪ وڏي انقلاب کان ڪنهن پر ڪم نه آهي. هن ناياب ذخيري جي شايع ٿيڻ سان سنڌي شاعري جي عروج جي تاريخ ۾ پنجاهه سٺ سالن جو اضافو ٿئي ٿو(9)"

ميين شاهه عناتؒ جهڙي اڳٿي شاعر جي ڪلام ۽ سوانح کي سهيڙڻ ڪو سولو ڪم نه هو. ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ جهڙي برک عالم، ڏاهي ۽ محقق 1944ع کان شاهه عناتؒ جي ڪلام ڏانهن نظر ڏِگهي ڪئي ۽ 1950ع کان ان تي وڌيڪ ڌيان ڏري هٿ ڪرڻ لاءِ نهن جوٽيءَ جي جاکوڙ جاري رکي. نيٺ چوڏهن سالن جي لاڳيتي محنت ۽ جاکوڙ کان پوءِ کيس ڪاميابي حاصل ٿي. هڪ سؤ نون صفحن تي مشتمل نهايت اهم مهاڳ لکي آڪٽوبر 1964ع ۾ سنڌي ادبي بورڊ پاران ڪتاب ڇپائي پڌرو ڪيو ويو.

اهڙي ريت ڊاڪٽر بلوچ جي ڪوششن ۽ ڪاوشن جي ڪري شاهه عناتؒ جا 469 بيت ۽ 42 وايون سرودن وار ۽ ٻيا وڌيڪ موقعي وار بيت عام پڙهندڙن تائين پهتا.

ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ ميين شاهه عناتؒ جي اصلهه ڪلام کي هٿ ڪري، ان تي جو نور نچويو آهي، تنهن جي پروڙ ۽ پرک ڪتاب جي صحيح اڀياس سان پنجي سگهندي.

اساسي شاعريءَ ۾ بيت جي ابتدا نه قاضي قادن ڪئي پر سنڌي وائي بابت اساسي شاعري جي پارکن ۽ محققن جو اهو مجڻ آهي نه سندس واني جو مؤجد ميين شاهه عناتؒ آهي، جنهن جي ڪلام ۾ سنڌي وائي هيئت توڙي مضمون ۽ معنيٰ جي لحاظ کان اوج تي نظر اچي ٿي.

بلوچ صاحب شاهه عناتؒ جي ڪلام ۽ شاهه لطيفؒ جي ڪلام جو تقابلي جائزو پيش ڪري ان کي هر رخ کان روشن ڪيو آهي. ٿلهي ليکي اهو چئي سگهجي ٿو نه سنڌي اساسي شاعريءَ جي تاريخ ۾ هڪ روشن باب جو واڌارو ڪيو آهي. ان اعليٰ شاعري جي تسلسل ۽ ارتقا جي ڇنڊڇاڻ لاءِ هن ڏينهن رات هڪ ڪري ڇڏيو. جنهن مان سندس سنڌي ٻولي، ادب توڙي فڪر سان جيڪا محبت هئي، تنهن جي بي مثال ثابتي ملي ٿي.

خليفي صاحب جو رسالو:

سنڌي اساسي شاعري جو هڪ بي بها موتي خليفو نبي بخش لغاريءَ جو رسالو به آهي. خليفي نبي بخش لغاريءَ جو جنم اباڻي ڳوٺ مٺي ۾ سن 1190هجري 1776ع ڌاري ٿيو ۽ 1280هجري 1863ع ڌاري وفات ڪيائون. خاندان جي روايتن موجب خليفي صاحب وڏي ڄمار ۾ وفات ڪئي. هڪ اندازي موجب سندس عمر گهٽ ۾ گهٽ نوي ورهيه هئي.

سندس تعلق ميرن جي دربار سان هو. خاص طور تي مير ناري خان جي دربار سان ۽ مير باگي جو سنو دوست پڻ هو. پير صاحب محمد راشد روضي ڌڻي جي فيض جي پالوٽ مٺس ٿي. پاڻ فقيري ۽ معرفت ڏانهن مائل ٿيو. خليفو نبي بخش لغاري نهايت اعليٰ پايي جو شاعر هو. پاڻ سنڌي، سرائيڪي، هندي، ريختہ، ڍاٽڪي ۽ اردو ۾ به شرع چيو اٿس.

ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ "خليفي صاحب جو رسالو" جي مهاڳ ۾ لکي ٿو نه:

"خليفي صاحب جو سنڌي رسالو ۽ ٻيو ڪلام قلمي صورت ۾ باقي رهيو. جنهن جي ڄاڻ سندس اولاد ۽ جماعت جي فقيرن تائين محدود رهي ۽ علمي حلقا عموماً هن قيمتي ڪلام جي وجود کان بي خبر رهيا. شاهه عبداللطيفؒ سنڌي شاعريءَ جي آسمان ۾ سج ٿي اڀريو، جنهن جي پرتوي جي آب ۽ تاب کان اڪثر پويان شاعر ذرن مثل چمڪيا، مگر خليفي صاحب جو شمار انهن نامور شاعرن ۾ آهي، جي چنڊ ٿي اڀريا، بلڪ خليفو صاحب پنهنجي بلند حوصلي ۽ فڪر جي يگانگت سببان چوڏهينءَ جو چنڊ ٿي چمڪيو(10)."

ڊاڪٽر بلوچ ننڍپڻ ۾ پنهنجي ناني مرحوم لعل بخش خان کان خليفي صاحب جو چيل "سسئيءَ" ٻڌو، کيس ان وقت کان وٺي خليفي صاحب جي سنڌي

ڪلام بابت معلومات حاصل ڪرڻ جو شوق جاڳيو. پنهنجي انهي شوق جي تڪميل وجي ڪيس 1944ع ۾ حاصل ٿي.

خليفي نبي بخش لغاري جي رسالي ۾ 29 سُر آهن، جن ۾ 745 بيت ڏنا ويا آهن ۽ 101 وايون پيش ڪيون ويون آهن. خليفي صاحب پنهنجي رسالي جي سُرن ۾ وڏي تخليقي ندرت پيدا ڪئي آهي.

خليفي نبي بخش لغاري جي سنڌي اساسي شاعريءَ ۾ اهم سڃاڻپ سندس ”قومي شاعري“ آهي، جنهن ۾ خليفي صاحب جي فڪر ۾ سنڌ جي عظمت جو احساس ۽ وطنيت جو ڀرپور ۽ زوردار جذبو اوتيل آهي.

خليفو نبي بخش لغاري سنڌ جي سورهين سرويچن جا اوصاف ڪجهه هن ريت پيش ڪيا آهن:

ڪونڌ قلعي جا ڪوڏيا، ڪا نئين مور نه ڪن،
ايندي لاٽو آسرو، توڙئون مٿان تن،
جوڳ مچائي جن، پوڪ پچندي تن جي.

(خليفي صاحب جو رسالو، سُر ڪيڏارو، فصل پهريون، بيت 9، ص:41)

ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ سنڌي اساسي شاعريءَ جي سلسلي جي نهايت اهم شاعر خليفي نبي بخش جي ڪلام کي ان جي اهميت ۽ افاديت مطابق جنهن علمي ۽ ادبي جذبي ۽ شوق تحت سوڏي سنواري شايع ڪرايو آهي، تنهن تي ڪيس جيترو به ساراهجي اوترو گهٽ آهي.

ڪليات حمل:

ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ اساسي شاعريءَ جي سلسلي جي هڪ مکيه شاعر حمل فقير لغاريءَ جي ڪلام کي سهيڙي ۽ سموهي سنڌي ادبي بورڊ پاران شايع ڪرايو.

حمل فقير لغاري سنڌي ٻوليءَ جي ڪلاسيڪل، شاعرن ۾ اهم مقام رکي ٿو. سندس سنڌي توڙي سرائڪي ڪلام سان سنڌ جي ماڻهن کي گهڻي انسيت رهي آهي. سندس ڪلام تصوف، فقيري، عشق ۽ جذبه لوڪ روايتن سنڌي عام چوڻين سان ڀرپور آهي.

حمل فقير جي ڪلام سهيڙڻ بابت ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ ”ڪليات حمل“ جي ديباچي ۾ لکي ٿو ته:

”فقير جي قبيلي سان خانداني تعلقات هئڻ سبب بنده کي سندس ڪلام سان ننڍي هوندي کان ئي دلچسپي هئي. مگر سندس مڪمل ڪلام ۽ سندس حياتي جي مستند احوال بابت پوري خبر ڪانه هئي.

حمل خان جي حياتيءَ جو احوال ”حمل خان لغاري“ جي عنوان مان پهريون دفعو راقم الحروف جي هڪ تحرير ذريعي ريڊيو پاڪستان تان نشر ٿيو ۽ ان بعد زياده تفصيل سان رسالي ”عام راءِ“ ماه جنوري ۽ مارچ 1951ع ۽ ان بعد رسالي ”نئين زندگي“ ماه جون ۽ جولاءِ 1951ع ۾ شايع ٿيو. بس حمل جي ڪلام ۽ حياتيءَ بابت اها ئي معلومات پبلڪ جي اڳو پيش ٿي چڪي هئي. ”ڪليات حمل“ کي مرتب ڪرڻ جو نوبت آئي(11).“

”ڪليات حمل“ ۾ حمل فقير جي شاعريءَ کي ٽن ڀاڱن ۾ ورهايو ويو آهي. ڏنو وڃي ته سنڌ جي اساسي شاعرن وٽ شاعري ۽ فقيري لازم ملزوم جزو رهي آهي. انهيءَ ڪري هر اساسي شاعر، شاعريءَ کي خدا پرستي ۽ فقيري جي تلقين جو ذريعو بنايو. ساڳيو ئي حال حمل فقير جو به آهي، تنهن بابت ڊاڪٽر بلوچ لکي ٿو ته:

”حمل پنهنجي شعر ۾ عام حقيقتن ۽ حالتن کي نهايت دانائيءَ سان بي نقاب ڪيو آهي. بقول راضي فقير: ’حمل، حقيقت حال واري پٽري چونڊو آيو آهي، جام عام توڙي خاص کي سگهي ۽ سُکي سمجهه ۾ اچي ٿي.‘ يعني ته حمل پنهنجي شعر ۽ شاعريءَ جي هر موضوع کي عام فهم، سليس ۽ دلچسپ پيرايي ۾ ادا ڪيو آهي، مگر هر ڳالهه کي اهڙو ته تڪي توري پيش ڪيو اٿس، جو اها پڙهندڙ جي نه صرف ذهن نشين، بلڪ دلنشين ٿي وڃي ٿي(12).“

ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ جڏهن به ڪنهن اساسي شاعر جي ڪلام جي ذخيري جي ڳولها ڪئي، ته ان لاءِ

وسان ڪونہ گھٽايائين. شاعر جي ڪلام ۽ سوانح بابت ان خاندان جي پونئيرن سان مليو ۽ جملي ڪلام هٿ ڪري سجي، بياض جي گھري اڀياس ڪان پوءِ ڇنڊڇاڻ ڪري نئين سر ترتيب ڏنو. سنڌي، سرائيڪي ۽ هندي ڪلام کي جدا ڪري، ان ڪان پوءِ هرهڪ ڀاڱي کي مناسب داستانن ۽ فصلن ۾ ورهايو ويو، ڪلام جي صحيح صورتخطي قائم ڪئي وئي، ان ٺاهہ ٺوهہ ڪان سواءِ بي ڪابہ ترميم يا ترديد نہ ڪيائين. ٿلهي ليکي اهو چئي سگهجي ٿو تہ ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ "ڪليات حمل" نهايت سنواري سينگاري ترتيب ڏنو. ان تحقيقي ڪم ۽ سهيڙڻ جي جيتري ساراهہ ڪجي اوتري گهٽ آهي.

ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ جهڙا جاکوڙي ڏاها، محقق ۽ مدبر اديب ڪنهن بہ قوم جي سڃاڻپ هوندا آهن. قومن جي تاريخي علمي ادبي ورثي کي سهيڙڻ وارا قوم جا وڏا محسن ٿين ٿا. سو ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ بہ سنڌي قوم جي بهترين سڃاڻپ ۽ عظيم محسن آهي.

اساسي شاعري جي ڪوجنا جو سلسلو مٿي ذڪر ڪيل شاعر تي ختم نہ ٿو ٿئي، اهو سلسلو اڃا اڳتي وڌي ٿو.

راڳ نامون:

فقير محمد صديق سومرو عرف صوفي صادق شاهہ جو تعلق سنڌ جي مشهور ۽ فيض جي مرڪز درگاهہ جهوڪ شريف سان هو. ان درگاهہ تي راڳ جي رسم جو باني مباني بہ صوفي محمد صديق ئي هو. سندس رسالو "راڳ نامون" ستاويهہ سُرن جنهن ۾ 1406 بيتن ۽ 148 واين تي ٻڌل آهي. ڊاڪٽر بلوچ چوائي: "فقير صاحب جو راڳ نامو" اعليٰ اساسي شاعرن توڙي اڳاٽي شاعريءَ جو هڪ قيمتي ذخيرو آهي.

شاهہ شريف ڀاڏائيءَ جو رسالو:

هيءُ رسالو بہ ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ سهيڙيو. شاهہ شريف ڀاڏائي شاهہ لطيف واري روحاني رهبري جي وات اختيار ڪئي. سندس تخلص "شريف" هو. سندس ڪلام چويهن سُرن ۾ ڇيل آهي. جيتوڻيڪ سندس ڪجهہ ڪلام ضايع ٿي ويو، تنهن هوندي بہ سندس 1268 بيت ۽ 112 وايون محفوظ آهن.

ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ جي چوڻ موجب شاهہ شريف جي بيتن ۾ توحيد ۽ معرفت سان گڏ غنائي رنگ ڀريل آهي جو هو ٻئي جي ڳالهہ ڪندي بہ پنهنجو حال وڏيڪ اوري ٿو. شاهہ جو ڪلام بہ سندس آڏو آهي جن جي پران بيت چوندي ڀٽائي صاحب جي بنيادي خيالن کي جدا جدا طريقن سان ورجائي ٿو. هيءُ رسالو انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي پاران 1972ع ۾ ڇپائي پڌرو ڪيو ويو.

رسالو غلام محمد خانزئي جو:

هن رسالي جو مرتب ڪندڙ ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ آهي. جنهن هن رسالي جو انتساب "شمس العلماء، ڊاڪٽر عمر بن محمد دائود پوٽي" جي نالي جنهن "اعليٰ سنڌي شاعري" جي اڳاٽن ذخيرن کي سهيڙيو ۽ تحقيق سان شايع ڪرايو." (نبي بخش بلوچ)

هن رسالي جي مقدمي ۾ ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ ان حقيقت کي مڃيو تہ:

"هيءُ رسالو "غلام محمد خانزئي" جو سنڌي اساسي (ڪلاسيڪي) شاعري جي شاهڪارن مان آخري شاهڪار آهي، هيءُ رسالو شاهہ عبداللطيف جي رسالي جو تعبير ۽ تفسير آهي، ۽ رسالي جي سُرن ۽ موضوعن بابت معياري بيان معنيٰ جي لحاظ سان ساڳئي هڪ شاعر جي چيل بيتن ۽ واين ۾ "رسالي جي هيئت ۽ ترتيب" جي هڪ تڪميلي صورت آهي." (12)

هن رسالي جي خالق غلام محمد خانزئي جي سوانح حيات بابت ڪو گهڻو احوال دستياب نہ ٿي سگهيو پر سندس پنهنجي تصنيف ۾ جيڪي ڪجهہ موجود هو، ان کي ترتيب ڏئي ڊاڪٽر بلوچ ڪجهہ هن ريت پيش ڪيو:

"غلام محمد ولد خان محمد خانزئي اندازاً 1250 هجري ڌاري ڄائو. غالباً سندس "خانزئي" خاندان، بلوچن جي بروهي قبيلي جي نک مان هو جيڪي پير صاحب جهنڊي واري جا مريد هئا. غلام محمد بہ ابتدائي تعليم

انهيءَ ساڳي مڪتب ۾ پوري ڪئي، جنهن ۾ بزرگن جا ٻار پڙهيا. اهڙي چڱي ماحول جو سندس ترتيب تي وڏو اثر پيو. مڪتبي تعليم پوري ڪري سمجهه وارو ٿيو ته پاڻ به پير صاحب جهنڊي وارن جو مريد ٿيو. ساڳئي وقت سندس طبع ۾ شاعرانه شعور پڻ پيدا ٿيو، جو پوءِ ان وقت جي سجاده نشين پير صاحب جهنڊي واري جي تعريف ۾ هيٺيون ڪلام چيائين ته:

سهڻو چڙهيو سفر تي وو، نيزو ڪٽي نيشان لو،
ٿيو سوار سقب تي، ساراهيو سبحان،
منهنجو مُرشد آيو جهنڊي وارو جوان، منهنجو مُرشد آيو(14).“

مٿي ڏنل حوالن مان معلوم ٿئي ٿو ته ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ اساسي شاعري جي کوجنا ۾ پنهنجو ڪردار تمام سهڻي نموني نڀايو. اهو چئي سگهجي ٿو ته ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ اعليٰ سنڌي اساسي شاعري جي ناياب گوهرن کي سلسليوار سنڌ جي عوام آڏو پيش ڪيو. جنهن ڪم جي ابتدا ورهاڱي کان اڳ پوءِ شمس العلماء ڊاڪٽر عمر بن محمد دائود پوٽي صاحب ڪئي. تنهن ڪم کي ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ مڪمل ڪيو.

ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ قاضي قادن کان وٺي غلام محمد خانزئي تائين جي شاعرن جو ڪلام ترتيبوار شايع ڪرايو. ڪجهه شاعر جهڙوڪ: سچل ۽ بيدل انهن جي ڪلام کي ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ مرتب نه ڪيو آهي. باقي اعليٰ سنڌي اساسي شاعري کي ڪتابي صورت ۾ آڻي سنڌي عالمن، محققن ۽ طالب علمن جي ڀرپور رهنمائي ڪئي اٿائون. سندس اها جاکوڙ سنڌ ۽ سنڌ واسين کان صدين تائين نه وسرندي. ڊاڪٽر بلوچ صاحب کي ان سموري ڪم کي پوري ڪرڻ ۾ ٽيهه سال لڳا. ٽيهه سال ڪو معمولي عرصو نه آهي. ڊاڪٽر بلوچ جي محنت، ذاتي ڪاوشن ۽ جاکوڙ جي جيتري واکاڻ ڪجي اوتري گهٽ آهي. سندس نالو سنڌ جي علمي ۽ ادبي تاريخ ۾ سونهري لفظن سان لکيو ويندو.

حوالا

1. دائودپوٽو، عمر بن محمد، ڊاڪٽر، ”مضمون ۽ مقالا“، سهيڙيندڙ: خديجه خانم دائود، شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز، ڪميٽي حيدرآباد، سنڌ، 1978ع، (ص: 24،25)
2. بلوچ، نبي بخش خان، ڊاڪٽر، ”قاضي قادن جو رسالو“، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄامشورو، 1999ع، ص: 1 ۽ 2
3. ساڳيو، ص: 13۽ 15
4. بلوچ، نبي بخش خان، ڊاڪٽر، ”شاهه لطف الله قادري جو ڪلام“ ثقافت کاتو حڪومت سنڌ، 2010ع، مهاڳ
5. دائود پوٽو، عمر بن محمد، ڊاڪٽر، ”مضمون ۽ مقالا“، سيهڙيندڙ: خانم خديجه دائود، شاهه عبداللطيف، ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز، ڪميٽي حيدرآباد، سنڌ، 1978ع ص: 20 ۽ 21
6. بلوچ، نبي بخش خان، ڊاڪٽر، ”شاهه لطف الله قادريءَ جو ڪلام“، ثقافت کاتو حڪومت سنڌ، 2010ع، ص:9
7. ساڳيو، ص: 41
8. بلوچ، نبي بخش خان، بلوچ، ”ميين شاهه عنايت جو ڪلام“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، سنڌ، 1963ع، ص: 1
9. بلوچ، نبي بخش خان، ڊاڪٽر، ”خليفي صاحب جو رسالو“، سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو، 2005ع، ص:1
10. بلوچ، نبي بخش خان، ڊاڪٽر، ”ڪليات حمل“، سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو، 1961ع، ص: (الف) ديباچو
11. ساڳيو، ص: 45
12. بلوچ، نبي بخش خان، ڊاڪٽر، ”رسالو غلام محمد خانزئي جو“، شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز، ڀٽ شاهه حيدرآباد، سنڌ، 1985ع، ص: 1
13. ساڳيو، ص: 4

نفيس احمد شيخ

يتيم تي رب جي خصوصي رحمت!

(ڊاڪٽر بلوچ جي ياد ۾)

چوندا آهن تہ يتيم تي رب جي خصوصي رحمت هوندي آهي. اسان جي نبي سڳوري ﷺ کي ننڍپڻ ۾ ئي قدرت طرفان يتيميءَ جو ذائقو چکڻو پيو. دين ڪامل جي پيغمبر عاليجناب کي "نبي آخر زمان" جو اعليٰ ترين اعزاز عطا ٿيو.

اسان وٽ سنڌي ادب ۾ جڳ مشهور هاڪاري محقق ۽ تاريخدان ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ پاڻ پنهنجن لفظن ۾ پنهنجي يتيميءَ ۽ غربت جي اذيت جو تذڪرو لکيو آهي. خدا جا شان آهن جو الله پاڪ پنهنجي خصوصي رحمت سان ڊاڪٽر صاحب تي دنيا جهان جي سمورن علمي خزانن جا در اُپٽي ڇڏيا ۽ سڄي ڄمار مٿس علم ۽ فضل، تاريخ ۽ تحقيق جا ڪيئي وڏڦڙا وُٺا ۽ سنڌس وصال تائين الحمد الله وَسندا ئي رهيا.

ان خصوصي رحمت جي ثابتي انهن چند نُڪتن ۾ وڌيڪ واضح ٿئي ٿي، جو هڪ طرف ڪيس جهوناڳڙهہ ۽ علي ڳڙهہ جي باوقار ادارن ۾ "امتيازي حيثيت" سان اعليٰ تعليم جي فراهميءَ سان گڏ فقط "سنڌ" نہ، پر پوري "پاڪستان" ۾ "تعليم" جي موضوع تي "پهرئين ڊاڪٽر" (48-1947ع) هجڻ جو اعزاز حاصل رهيو، تہ ٻئي طرف ڪيس بين الاقوامي اسلامي يونيورسٽيءَ جي "باني وائيس چانسلر" جي نهايت ئي فخر لائق منصب تي متڪمن رهڻ جو شرف حاصل ٿيو. ڊاڪٽر صاحب هڪ طرف پنهنجي اڪيچار ۽ گوناگون معياري تحقيقات جي قابل ناز حوالي سان اهلِ سنڌ وٽ بجا طور تي "قليچ ثاني" قرار ڏنو ويو آهي، تہ ٻئي طرف عالمي ليول تي بين الاقوامي

جڳ مشهور هاڪارو محقق ۽ تاريخدان
ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ ۽ نفيس احمد شيخ
"انٽرنيشنل ڪانفرنس آف رائيٽرس اينڊ
انٽيليڪچوئلس" (پاڪستان اڪيڊمي آف ليٽرس اسلام آباد)
(ڊسمبر 1995ع)

ڪانگريسن ۾، هڪ زماني کان وٺي هن سنڌي سپوت جي ڪُرسيءَ جي سجاوٽ هميشہ محققن جي "اولين قطار" ۾ پئي رهي آهي. هڪ طرف هڪ ڊگهي عرصي کان وٺي مشرق ۽ مغرب جي سمورن تحقيقي ۽ ثقافتي مرڪزن ۾ سندس قابل احترام نالو "سنڌ جي سڃاڻپ" طور تابنده پئي رهيو آهي تہ ٻئي طرف سندس مثالي ۽ منفرد علمي ۽ تعليمي خدمتن جي حوالي سان خود پاڪستان جي تعليمي وقار ۾ واڌارو ٿيو آهي.

اهو بہ سوچڻ جو نُڪتو آهي تہ ڇهن مهينن جي ڪچڙيءَ وَهيءَ ۾ يتيمي ۽ ان سان گڏ خاندان ۾ معاشي طرح سان غُربت جي باوجود ڊاڪٽر صاحب جو پنهنجو اُهو ڪهڙو عمل ۽ اصول هو، جيڪو سندس "لاثاني علمي عظمت" جو بنياد بڻيو؟ ان سلسلي ۾ ڊاڪٽر صاحب جون ڪيئي وٿيڙ وَرنديون سندس

مختلف انٽرويوئن ۾ شايع ٿي چڪيون آهن، ۽ ڊاڪٽر صاحب جي ديرينه عقيدتمند جي حيثيت ۾ هڪ نُڪتو بيان ڪندي مون کي ذاتي طرح سان عزت محسوس ٿي رهي آهي:

"محنت ۽ مسلسل محنت... انٿڪ ۽ بي لوث محنت... ۽ ان سان گڏ سمورن منفي خرافات کان مڪمل پرهيز... هر وقت نهايت سنجيدگيءَ سان خالص علمي ڪم..."

ڊاڪٽر بلوچ صاحب جا سمورا ڪتاب ڄڻ موتي ۽ جواهر آهن، پر ڪتاب "اسان جو ڳوٺ جعفر خان لغاري" ڄڻ هڪ املهه ڪوهه نور هيرو آهي، جنهن ۾ ڊاڪٽر صاحب پنهنجي ڳوٺ، راڄ ۽ خاندان جا پيرائتا احوال قلمبند ڪيا آهن. ان ڪتاب ۾ سندس آتم ڪهاڻيءَ جا به ڪيئي پهلو اچي وڃن ٿا، جن ۾ پنهنجي جنم ۽ ٻاروتڻ جا ڪجهه مذڪور نهايت دلچسپ پيرايي ۾ لکيا آهن. اها هڪ وڏي تاريخدان ۽ وڏي ماڻهوءَ جي "وڏائي" جي صاف ثابتي آهي جو ڊاڪٽر صاحب پنهنجي يتيميءَ جو احوال چٽائيءَ سان هيئن بيان ڪيو آهي:

"آءٌ ڇهن مهينن جو هوس، جو والد وفات ڪئي. وفات وقت وصيت ڪئي هئائين ته منهنجي ڇوڪري کي پڙهائجو. ڇئن سالن جو ٿيس ته امان مون کي قرآن شريف پڙهائڻ شروع ڪيو. چاچي ولي محمد خان پنهنجو فرض ڪري سمجهيو ته ٻاءُ علي محمد جي وصيت موجب مون کي پڙهائي."

فقط ايترو ئي نه، پر ڊاڪٽر صاحب پنهنجي يتيميءَ ۽ غربت جو برملا ذڪر هڪ خط ۾ به ڪيو آهي، جنهن جو عڪس هت ڏجي ٿو:

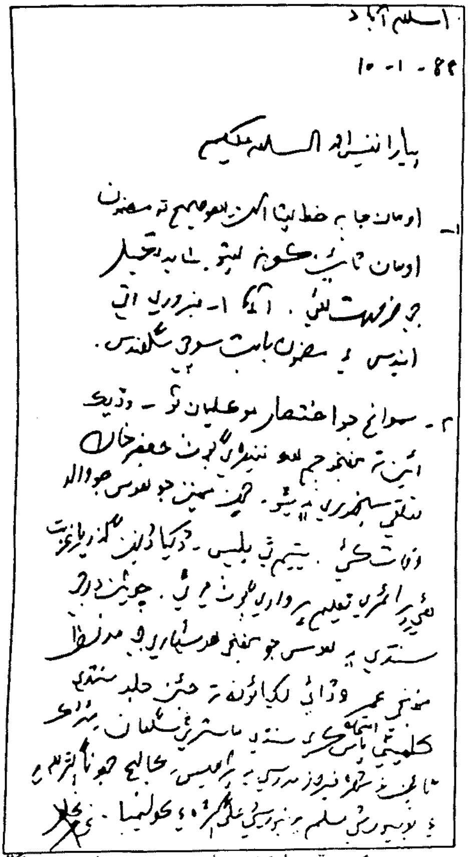
اسلام آباد
10-1-84
پيارا نبي بخش السلام عليڪم

اڄڪلهه اسان وٽ سنڌ جي مجموعي حالتن بابت وڏي ڳڻتي چانيل آهي. ان سلسلي ۾ خاص ڪري تعليمي ادارن، تعليمي نظام ۽ تعليمي حاصلات مان "محنت" جي اڻهوند ۽ مشقت کان عدم دلچسپيءَ کي هرڪو چڱيءَ طرح ڄاڻي ٿو ۽ اُن بابت بار بار وڏي دلسوزيءَ سان پچار به ڪري ٿو. ڊاڪٽر صاحب هميشه تعليم سان گڏ ادبي موضوعن تي گفتگو دوران انهيءَ نُڪتي کي خاص طرح سان ورجائيندو رهيو ته "اسان وٽ وسيلن جي ڪمي ڪانهي، فقط جذبي جي کوٽ آهي!"

ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي حياتيءَ جي احوال ۾ سنڌ جي نئين نسل لاءِ هڪ خاص مهميز موجود آهي، جنهن موجب ڪاهلي ۽ تن آساني کي ترڪ ڪري وڏيءَ همت ۽ حوصلي سان ڪٺن محنت کي شعار بڻائڻو آهي ۽ ائين ڪرڻ سان ئي سنڌ جي صورتحال جي سُڌاري لاءِ خاص مدد ملي سگهندي.

◙

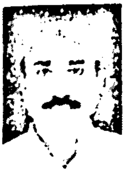

عبدالحفيظ قريشي

ڪنهن ڏاڍي ڪيف ڪڪوريا!

(ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي ياد ۾)

16- ڊسمبر 1917ع تي ضلعي سانگهڙ جي هڪ ڳوٺ جعفر خان لغاريءَ جي هڪ هاريءَ جي گهر ۾ جنم وٺندڙ نبي بخش اڳتي هلي سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب لاءِ عاليشان خدمتون انجام ڏيندي، سنڌ جي علم ۽ ادب جي آسمان تي چمڪندو، ان جي سڌ ڪنهن کي به ڪونه هئي. هُن کي عثمان علي انصاري، مخدوم امير احمد، آخوند عبدالڪريم ۽ گل محمد جهڙا لائق استاد مليا. جن کيس گهڙي هيري مثل ٻڻائي ڇڏيو. مرزا قليچ بيگ کان پوءِ سنڌي ساهت کي لوڪ ادب کان وٺي ڪلاسيڪل ادب تائين، انيڪ ٿول مالهائن جيان جوڙي نروار ڪرڻ وارو هيءُ سنڌ جو سدا ملوڪ انسان ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ آهي. زندگيءَ جي آخري پل تائين پاڻ کي ۽ پنهنجي قلم کي آرام نه ڏيندڙ اسڪالر کي چڱيءَ ريت ڄاڻ هئي ته:

ڪتي مٽي آئيون، ڪري تند تيارُ،
اَٽل اوڏانهين ٿئي، جيڏانهن پرين پاڙ،
ڪاپائتيءَ قرار، منجهان پُوڻيءَ آئيو،
(ڀٽائي)

سڄي دنيا ۾ ڪنهن قوم جو لوڪ ادب ئي ان جي سڄي ڪلاسيڪل ادب جو بنياد هوندو آهي. انهيءَ جي ساءُ ۽ سرهاڻ سان اُن قوم جو مزاج، سڀاءُ، ريتون، رسمون ۽ تاريخ جُڙي ٿي. ڊاڪٽر بلوچ انهيءَ قومي بقا جي ثقافتي محاذ (Cultural Front) جي اهميت ۽ اُن جي فلسفي کان چڱيءَ ريت باخبر هو، ان ڪري هُن تيزيءَ سان بدلجندڙ دنيا ۾ پنهنجي انهيءَ ابائيءَ موڙي ۽ ورثي جي سارسنڀال لهڻ ۽ ان کي ٽانيڪو ڪرڻ جو ڪيس وڏو اُونو رهندو هو. سنڌي سماج جو هيءُ وڏو وينجهار هو. هو پاڻ کي ساهت ڪيتر جو پورهيت (خادم) ئي سڏائيندو ۽ لکندو هو، جڏهن ته هيءُ جاڪوڙي، سنڌ جي ساهت واري کاهوڙڪي کير ۾ وڏو وينجهار ۽ پاٽيٺ (آبدار موتين) جو پارکو هو.

دنيا جي ادب جي تاريخ پڙهندي مون کي هو اڻويهين صديءَ جي جرمن ٻوليائي ڄاڻڪ (Linguistic) جيڪب گرم (Jacob Grimm) (1867ع- 1795ع) جهڙو نظر آيو. جيڪب گرم سن 1816ع ۾ جڏهن قانون جو ڊگري حاصل ڪري ورتي ته سندس استاد سيويني (Sewance) کيس پيرس ڏانهن سڏائي ورتو، جيئن هُو جرمنيءَ جي قانون واري تاريخ تي تحقيقي ڪم ڪري سگهجي جرمنيءَ جي قديم قلمي ذخيري جو مطالعو ڪندي، کيس جرمن ٻوليءَ جي وچئين دور شعري ذخيري کان واقفيت حاصل ٿي، اڳتي هلي هُن پنهنجي ڀاءُ ولهم گرم (William Grimm) کي پاڻ سان شامل ڪري قديم ثقافتي علم ۽ ادب تي ڪم شروع ڪيو، هنن ٻنهي گڏجي ٽن سالن ۾ (1818ع- 1816ع) ۾ جرمن جنگي شاعريءَ (Epic) کي ڪٺو ڪري ان جو تجزيو ڪيو، هنن ٻنهي ڀائرن گڏجي لوڪ ڪهاڻين کي گڏ ڪيو، جيڪو ڇئن سالن (1816ع- 1812ع) ۾ ڇپجي نروار ٿيون. هنن لوڪ ادب کي نه رڳو سهيڙيو پر ان علمي حيثيت کي به نروار ڪيو. هنن ڀائرن کان پهرين ڪو به اڻ لکيل ۽ سيني به سيني سفر ڪندڙ لوڪ ادبي روايتن، ڪهاڻين، گيتن ۽ ڏند ڪٿائن ۽ پراڻين ڪهاڻين ۽ گيتن تي ڌيان نه ڌريندو هو. ان ريت هنن کي جرمن لوڪ ادب جو هڪ وڏو ذخيرو هٿ آيو. ساڳيءَ ريت جڏهن ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ علي ڳڙهه مان قانون جي ڊگري (1943ع) پاس ڪري ۽ ڪولمبيا يونيورسٽي مان ڊاڪٽر آف ايڊيوڪيشن جي ڊگري سال 1949ع ۾ وٺي

واپس سنڌ پهتو تہ سائين جي.ايم.سيد ڪانئڻ حال احوال معلوم ڪري ڪين وٺي پنهنجي واهڻ سن آيو. سنڌو درياء واري وڏي بنگلي تي اچي رهايو، جتي هُن سائين جي.ايم.سيد جي صلاح تي سنڌي نغت جوڙڻ وارو ڪم شروع ڪيو. انهيءَ دور جي بڌايل ساروڻين ۾ ڊاڪٽر بلوچ هڪ پيرو ٻڌايو تہ: "مون سائين جي.ايم.سيد کي چيو: هاڻ اکر 'ب' جو ڪم شروع ٿيو آهي، ان ڪري منڇر تي هلي، مير بحرن کان ٻيڙي، ٻيڙيءَ جي قسمن ۽ ان جي حصن ۽ پاڱن جا نالا معلوم ڪجن." ٻئي ڏينهن سنڌ جا هي ٻئي اڪابر ماڻهو گڏجي منڇر تي پهتا، جتي وڏو بندوبست ٿيل هو. ان ريت ڊاڪٽر بلوچ صاحب سنڌي لغت جي اکرن ۾ اڙجي سون ورني ساميءَ جي صحبت ۾ سنڌ شناس ٿي اُسريو. هن جو سنڌي لغت جو 5 جلدي مسودي سان هيو لوڪ ۽ ڪلاسيڪل وڪر بہ وجي تيار ٿيو. اڳتي هلي هُن سائين جي.ايم.سيد کي لوڪ ادب جي رٿ ڏني. ان ريت هن سنڌي ادبي بورڊ ۾ 1955ع ۾ سنڌي لوڪ ادب تي ڪم شروع ڪيو، جنهن ۾ ڪيترائي ڪارڪن شريڪ ٿيا، جن اڳتي هلي وڏو نالو ڪمايو ۽ اٽڪل 42 ڪتاب وجود ۾ آندا، جيڪي سنڌي ساهت جي عظيم الشان اُتهاس جي پيڙهہ آهن.

جيڪب گرم جيان ٿي هُن قديم قلمي ذخيري جي ڳولا ڦولا ڪندي سنڌي ڪلاسيڪل ادب جون ڪڙيون ڪڙين سان ملائي، هڪ اهڙي ڦول مالها جوڙي، جنهن جا ٽورا سنڌ جي ڪاٻہ پيڙهي لاهي نہ سگهندي. هُن قاضي قادن، شاهہ لطف الله قادري، ميون شاهہ عنات، حمل فقير، خليفو نبي بخش خان لغاري جي ڪلام سهيڙڻ کان علاوه سنڌ جي ادبي ۽ قومي تاريخ کان علاوه انگريزي، اردو، فارسي، عربيءَ ۾ سندن لکيل، مرتب ۽ تحقيق ڪيل ڪتاب ۽ مضمونن جو انگ تمام وڏو آهي. ان کان علاوه "رهاڻ هيرن ڪاڻ" جا 10 جلد ۽ آخر ۾ لطيف سائين تي 10 جلدن ۾ هڪ وڏو تحقيقي ڪم ڪري، سڄي سنڌ جي عالمن کي حيرت ۾ وجهي ڇڏيو. هن جو هڪ وڏو ۽ اهم قومي ڪم "سنڌو سنبت" (Indus Calendar) تي ٿيل آهي، اهو سنڌو سنبت راءِ ۽ برهمڻ دور ۾ مروج هو. ان جي بحالي (اِجراء) سنڌ جي اساسي حقن جي بحاليءَ جي برابر آهي.

ڊاڪٽر بلوچ صاحب هڪ گهڻ رُخي شخصيت هو. هُن پنائيءَ وانگر سڄي سنڌ کي گهمي ڦري ان جو ساءُ محسوس ڪيو. سنڌ ۽ سنڌ کان ٻاهر جتي بہ هن کي سُڌ پئي تہ ڪو عالم، ڪو سگهڙ موجود آهي، هي شخص ان سان پاڻ هلي ملي وڃي مليو ۽ جي ڪيس پروپيو تہ ڪٿي ڪو قلمي ڪتاب، ڪو پنو، ڪو پرزو سنڌي ساهت جي آڳاٽي لوڪ ۽ ڪلاسيڪل اتهاس جو موجود آهي. هن ڏوراهان پنڌ ڪري اُتي وڃي انهن قلمي مخطوطن جو اپياس ڪيو ۽ ان کي ڪنهن نہ ڪنهن لڙيءَ ۾ پوئي هڪ نئين مالها جوڙي ورتي. ويجهڙائي واري دور ۾ جڏهن هن "جامع الڪلام في منافع الانام" سنڌي ادبي بورڊ مان ڇپرايو. تڏهن ان جو سنڌي ترجمو مون پنهنجي پاٽيجي خاور جيلانيءَ کان ڪرايو، مون جهڙي ناسمجهہ موجب: "هيءُ مغل ۽ ڪلهوڙا دور جي لکيل عام رواجي خطن جو هڪ بيڪار مجموعو هو". جيڪو بورڊ ۾ بہ مولانا عبدالقدوس پاران اُتارو ڪيل (Copy) شڪل ۾ بہ موجود هو، جڏهن انهن خطن جو سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪرائي، اڏوهي کاڌل خالن جو پراءُ پينسل سان ڪرائي ڊاڪٽر بلوچ جي خدمت ۾ پيش ڪيم، تڏهن ڊاڪٽر بلوچ صاحب ڏاڍو خوش ٿيو ۽ مون کي ايلسا قاضيءَ ڪئمپس ۾ هڪ لٺ تي واڪ ڪندي انهن خطن جي اهميت بابت ٻڌايائين ۽ هڪ پيرو وري منهنجي ڳوٺ هالا پراڻا، اچڻ جو خيال ظاهر ڪيائين. هو ڪنهن قديم ماهر آثار قديمہ وانگر ڦلهيار مان بہ ڪي املهہ ساهتي شيون ڪڍي ونندو هو.

سڄڻ ڪن سنيئون، لوڪ ليکي ونگيون،
سنڌي سپرين، پر پروڙڻ ڏاڪڙو.
(شاهہ)

جيڪب گرم جيان مُنڍ مُنڍ ۾ هُو سنڌي ٻوليءَ جي لساني پاڙن بابت مختلف راءِ رکندي، نيٺ سنڌيءَ کي هڪ اڳاٽي پراڪرت ٻولي (Proto Prakart) چوڻ واري راءِ تي پهتل ڏسجي ٿو. هو سنڌي سماج جي پرپاسي وارن سماجن جي ساهتي اثر کي پُرجهي ٿو. شايد هر لسانياتي ڄاڻڪ (Linguistic) پنهنجي وجايل ۽ وکريل لسانياتي ڪڙين جي ڳولا، پنهنجي ۽ پنهنجي پر پاسي وارن لاڳاپيل سماجن ۾ ڳولي ۽ ڦولي ٿو. ان ريت ئي هو پنهنجي ٻوليءَ جي بڻ بنياد سان انصاف ڪري سگهي ٿو.

جيڪب گرم ۽ ڊاڪٽر بلوچ ۾ ڪيترين ئي هڪجهڙاين هوندي هڪ اهم فرق اهو به آهي ته جيڪب گرم نيٺ انهيءَ نتيجي تي پهتو هو ته:

"ڪنهن ٻوليءَ کي گرامر جي قيد ۾ قابو ڪرڻ، هن جي فطري وهڪري کي روڪڻ برابر ٿيندو."

گرم انهيءَ ڳالهه کي ان خاص لسان جو زوال جو ڪارڻ سمجهي ٿو. هو ڪنهن زبان جي گرامر جوڙڻ ۽ ڪوبه نصاب مقرر ڪرڻ بدران، ٻوليءَ جي جيڪا فطري واڌ ويجهه ٿئي ٿي، ان جو مشاهدو ۽ مطالعو ڪرڻ گهري پيو. جيڪب گرم لکيو آهي ته:

"آءُ گرامر جي منطقي تصور جي سخت خلاف آهيان، گرامر جي منطقي تصور جي ذريعي ظاهري طرح سان ٻوليءَ ۾ ضابطو ته پيدا ٿي وڃي ٿو پر ان جي مشاهدي ۽ معائني واري ڳڻ جو ڪوس ٿي وڃي ٿو." هو وڌيڪ لکي ٿو ته:

"مون لاءِ مشاهدو ۽ معائنو لسانيات جو روح آهي، جيئن ته لسانياتي ڄاڻڪ جي حيثيت ۾ منهنجي لاءِ ٻوليءَ جو هر پل ڦرندڙ گهرندڙ عنصرن جو جائزو وٺڻ آهي، جيڪي مهل ۽ مڪان سان هردم بدلجندا رهن ٿا، ان ڪري هڪ ٻوليءَ ڪان پوءِ ٻي اجنبي ٻوليءَ تي نظر وجهڻ تمام ضروري آهي، جا اسان جي ٻوليءَ سان ڪنهن نه ڪنهن نوع ۽ نموني وارو تعلق رکي ٿي."

ساڳيءَ ريت ڊاڪٽر بلوچ صاحب سنڌي ٻوليءَ جي هڪ ڄاڻوءَ جي حيثيت ۾ جڏهن شاهه لطيف تي ڪم ڪيو تڏهن شايد سنسڪرت، فارسي، سرائڪي، پنجابي، لهندا ۽ ٻين ٻولين جي سلسلن کي نظر ۾ رکندي هن سنڌي ٻوليءَ مان متروڪ ٿي ويل اُچارن کي ڳولي ٻيهر مروج ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. ان ڪري هن "سمنڊ" کي "سمندر" ڪري لکيو. اهڙي ڪوشش جو بهتر انداز ۾ عوام، ليکڪن ۽ اڪابرن وٽ مقبول ٿيڻ تڏهن ممڪن هو. جڏهن ٻهرين ان جي اُچارن جو صحيح صوتياتي تعين ڪري ان لاءِ نوان اکر جوڙيا وڃن.

اهي لفظ لکندي سمنڊ = سمندر ۾ ڊ = ڊيل ۾ (R) جو هلڪو اُچار شامل آهي بلڪل ائين جيئن 'SAMANDAR' بدران صحيح اُچار 'SAMANDR' آهي، جنهن ۾ 'ڊ' ڊيل ۾ 'ر' (R) جو هلڪو گڏيل اُچار ملي ۽ اهو مَسجي ڪري "ڊر" ٻڌجي ويو آهي. پنهنجي اصلوڪن 'صوتين' (Phoneme) جي بحالي ڪا اڻ سونهين ڳالهه ناهي، دنيا ۾ "ترڪش اڪيڊمي" ۽ "فرينچ اڪيڊمي"، ان جا وڏا مثال آهن.

انگريزي	فارسي	سنسڪرت	سرائڪي	پنجابي	سنڌي
برَدر	برادر	پراهتر	پراءُ	پراءُ	ڀاءُ
ڊوٽر	دُختر	دوهتر	ڌيءُ	تيءُ	ڌيءُ
فادر	پدر	پتر	پيو	پيوُ	پيءُ
مدر	مادر	ماتر	امان	مان/ماءُ	ماءُ/امان/امڙ
ٿري	-	تري	تري	تري	ٽي

انهيءَ سڄي پٽيءَ مان ظاهر ٿئي ٿو ته جنهن اڳاٽي سنڌو ٻوليءَ (Proto Indus Language) مان سنڌ

يورپي ٻوليون (Indo European Languages) اُسريون، انهن جي آڳاٽي اکري پيڙهه ۾ ڊ، ڏ، ڍ ۽ ٽ ۾ "ر" (R) جو هلڪو صوتيو موجود هو ۽ اهي اکر: ڊ = دڙ، ڏ = ڊر، ڍ = ڍر، ٽ = ٽ، جي هڪ اهڙي گڏيل (Allophone me) صوتياتي شڪل ۾ هئا. اهڙي گڏيل صوتئي (allophonemic) واريون شڪليون انگريز دور کان (1947ع-1843ع) کان پهرين هڪ کان وڌيڪ صورتن ۾ سنڌي ٻوليءَ ۾ موجود هيون، اهي گڏيل صوتياتي شڪلين هڪ اکرا پد (Syllables) جوڙين ٿيون، جيئن انگريزيءَ ۾ ف (Ph) آهي. جيڪي ڪن لفظن کي ٻين لفظن کان جدا ۽ ممتاز ڪندا هئا. انهيءَ آڳاٽي ٻن صوتين جي ميلاپ وارو يڪ صوتيي جي روپ ۾ اڄ به لهن ٿا ۽ سنڌي ٻوليءَ ۾ استعمال ٿين ٿا. جهڙوڪ: اُتر سنڌ ۾ پٽ کي پٽر چون ۽ ٻين عام مروج لفظن، ڏگهو = ڊرگهو، ٻاڍهه = ٻاڊرهه، ترپ جو پتو، برادري، ماتر پومي، ٽرنگو، ٽرپتائي، ويندي اڄ به سرائڪي ۾ پوٽي لاءِ "پوترِي"، ڏوهٽيءَ لاءِ ڏوهتري ڪتب آندو وڃي ٿو. اهڙن متروڪ اکري صوتين کي ڊاڪٽر بلوچ صاحب پاران سنڌي ڪلاسيڪل شاعريءَ "شاهه جي رسالي" ۾ مروج ڪرڻ جي ڪوشش انهن آڳاٽن ۽ اصلوڪن صوتياتي اکري بنيادن تي ٻڌل آهي. ڊاڪٽر ارنيسٽ ٽرومپ به "شاهه جي رسالي" (1866ع) ۾ اهي اُچار انهيءَ ريت ڏنا آهن. ڪلهوڙا دور کان وٺي سنڌي ٻوليءَ جا ڪيترائي صوتياتي اهڃاڻ ويندي لفظ مٽجي ويا آهن يا متروڪ ٿي ويا آهن. جهڙوڪ: لڪ = چيلهه، هوانو - افواهه، ٻهون= گهڻو، جهڙا لفظ جيڪي هاڻ سنڌي ٻوليءَ ۾ گهٽ ٿا ڪتب اچن يا انهن لفظن جو واهپو ماڳهين ختم ٿي ويو آهي.

سنهي لڪ، نڪ سنئين، ڪجل پٽن نيڻ.
(لطيف)

* * *

اکر ڦٽي هيڪڙي، ٻهون جي نہ ٻُجهن.
(لطيف)

ڊاڪٽر بلوچ صاحب پاران اهڙي ڪوشش هڪ مثبت قدم آهي. ان جو دارومدار ٻوليائي ڄاڻڪن (Linguistics) تي به آهي. فرينچ اڪيڊمي (French Academy) هر سال اهڙن متروڪ ٿيل يا اصلوڪن لفظن جي پڌرائي ڪندي آهي، جهڙوڪ: اسٽاپ (Stop) لفظ 'فرينچ سرڪاري لغت' ۾ موجود آهي، تڏهن به اڪيڊمي ان جو بدل اصلوڪو لفظ "ايرٽ" (Arrot) ڏنو، جن کي ڪينيڊا جي "ڪيوبڪ" صوبي ۾ آباد ٿيل فرينچ لوڪن پنهنجي فرينچ ٻوليءَ جي بحاليءَ واري جاکوڙ ۾ ڪيو ۽ هڪ ئي رات ۾ سڄي "ڪيوبڪ صوبي" ۾ دڪانن ۽ ٻئي ڪاروهنوار لاءِ لڪيل بيٺن ۽ تختين کي انگريزيءَ مان ڦيرائي فرينچ ٻوليءَ ۾ ڪري چڏيو ويندو (Stop) لفظ 'ايرغ' لکي چڏيائون.

ٻوليءَ ۾ اکرن ۽ لفظن جي صوتياتي ڦيرگير ۽ مسجڻ وارو عمل اصلوڪن وسيل لوڪن (Natural peoples) مان ۽ نون وسيل لوڪن (Naturalized Peoples) جي ثقافتي ميلاپ (Cultural Assimilation) ۽ ٻين سياسي ۽ ثقافتي تبديلين جي ڪري ممڪن آهي. ان جو مطالعو پنهنجي جڳهه تي، پر پنهنجي ٻوليءَ جي نج پڻي (Originality) کي برقرار رکڻ به اڻ سونهندڙ ڳالهه نہ آهي. دنيا ۾ تہ متروڪ ٿيل ٻوليون به بحال ٿيون آهن.

هيبريو (عبراني) ٻوليءَ کي هڪ جديد ٻوليءَ ۾ آڻڻ واري شخصيت 'عهد بناهيدا' کان پهرين سڄي دنيا جي سمور ن يهودين ۾ رڳو يارنهن ماڻهو هئا، جن مذهبي ٻوليءَ طور وڏا ٿي ڪري هيبريو (عبراني) سکي سگهيا هئا. انهن يارهن ماڻهن ۾ سندس ماءُ ۽ پيءُ به شامل هئا. 'عهد بناهيدا' پهريون ٻار هو، جنهن پنهنجي ٻولي پنهنجي ماءُ ۽ پيءُ وسيلي ٻاروتڻ کان سکي ورتي هئي ۽ اڄ سٺ لک کان مٿي يهودي انهيءَ قديم ٻولي ۽ ان جي لکت کي پڙهي ۽ پُرجهي سگهن ٿا. چارلس برلز جي چوڻ

موجب: بني اسرائيل جا سمورا پيغمبر جيڪر اڄ موٽي اچن تہ هو اسرائيلي ٻولي عبراني ۾ ان جي ادب کي سولائيءَ سان پڙهي ويندا.

ڪتاب "اباڻيون ٻوليون" جي ليکڪ چارلس برلز (Charles Berltz) "ٻوليءَ جي بقا ۾ ٻوليءَ وسيلي بقا" (Language Survival and Survival through Language) واري باب ۾ قديم هيبريو (عبراني) جي بحاليءَ بابت لکيو آهي تہ:

"One of the first modern persons to become a native speaker of ancient Hebrew was Ehud Benyehuda, the second son of Eliezar Benyehuda, the famous reviver of Hebrew as a spoken language. Ehud's parents spoke to him only in Hebrew and probably because no one his own age spoke the language, he was slow to learn to speak. When he finally spoke his first correct Hebrew sentence, his father remarked to his mother, "Now, for the first time in more than two thousand years, Hebrew has become a natural spoken language."

[بني اسرائيل جو اهو پهريون ماڻهو، جنهن پنهنجي عبراني ٻوليءَ کي هڪ ڳالهائجندڙ قومي ٻوليءَ طور بحال ڪرايو. اهو ماڻهو عهد بناهيدا هو، جنهن قديم عبراني ٻوليءَ کي ٻاروتڻ کان سکيو، هو "علائزر بناهيدا" جو ٻيو نمبر پٽ هو، هن جا ماءُ ۽ پيءُ هن سان ڄائي ڄم کان رڳو عبرانيءَ ۾ ئي ڳالهائيندا هئا. جڏهن تہ سندس عمر جو ڪوبہ يهودي ٻار عبراني ٻولي ڳالهائي نہ ڄاڻندو هو، جڏهن ننڍڙي "عهد" عبرانيءَ ٻوليءَ جو پهريون صحيح جملو ڳالهايو، تڏهن سندس پيءُ رڙ ڪري هن جي ماءُ کي چيو: "هاڻ ٻن هزار ورهين کان پوءِ پنهنجي ٻولي قدرتي ڳالهائجندڙ ٻولي بڻجي وئي آهي."]

اِها ڳالهہ واضح هجي تہ بابل جي يهودي شهنشاهہ بخت نصر جي 'بئبلونيا واري غلاميءَ' (538- 586 ق.م) ۾ نڪرڻ کان پوءِ هوريان هوريان پنهنجي اصليت وڃائي ويا هئا.

"Hebrew is a striking example of an ancient language that has been successfully revived as a modern language. The language of ancient Israel, it fell into disuse as a spoken language as early as the time of the Jews' return from the Babylonian captivity, when Aramaic, a related language, was the general language of the Middle East. Hebrew was conserved as a written language in religious ritual and scholarship throughout the centuries of the Jewish dispersion (Diaspora). When Israel was re-established as a nation, ancient Hebrew was established as the official national language. It thus become a unifying force for all Jews returning to Israel, most of whom had to learn to speak it either in school or in military service. It was not until the second generation of Israelis, the "Sabras" (from a kind of pear, prickly on the outside and sweet within), who were born in Israel, that Hebrew truely became a national spoken language. It is still very close to its ancient origins. If the prophets who compiled the books of the Old Testament could return to present-day Israel, they would still be able to read the Israeli daily press- not without considerable mystification, of course, about its contents."

[اڄ جي زماني (20هين صديءَ ۾) عبراني هڪ اهڙي ٻوليءَ جو عاليشان مثال آهي، جيڪا هڪ جديد ٻوليءَ جي حيثيت ۾ مڪمل ڪاميابيءَ سان اسرائيل ۾ بحال ٿي آهي. قديم اسرائيل جي اها

موجب: بني اسرائيل جا سمورا پيغمبر جيڪر اڄ موٽي اچن ته هو اسرائيلي ٻولي عبراني ۽ ان جي ادب کي سولائيءَ سان پڙهي ويندا.

ڪتاب "اڻاٽيون ٻوليون" جي ليکڪ چارلس برلز (Charles Berltz) "ٻوليءَ جي بقا ۽ ٻوليءَ وسيلي بقا" (Language Survival and Survival through Language) واري باب ۾ قديم هيبريو (عبراني) جي بحاليءَ بابت لکيو آهي ته:

"One of the first modern persons to become a native speaker of ancient Hebrew was Ehud Benyehuda, the second son of Eliezar Benyehuda, the famous reviver of Hebrew as a spoken language. Ehud's parents spoke to him only in Hebrew and probably because no one his own age spoke the language, he was slow to learn to speak. When he finally spoke his first correct Hebrew sentence, his father remarked to his mother, "Now, for the first time in more than two thousand years, Hebrew has become a natural spoken language."

[بني اسرائيل جو اهو پهريون ماڻهو، جنهن پنهنجي عبراني ٻوليءَ کي هڪ ڳالهائجندڙ قومي ٻوليءَ طور بحال ڪرايو. اهو ماڻهو عهد بناهيدا هو، جنهن قديم عبراني ٻوليءَ کي ٻاروتڻ کان سکيو، هو "علائزر بناهيدا" جو ٻيو نمبر پٽ هو، هن جا ماءُ ۽ پيءُ هن ساڻ ڄائي ڄم کان رڳو عبرانيءَ ۾ ئي ڳالهائيندا هئا، جڏهن ته سندس عمر جو ڪوبه يهودي ٻار عبراني ٻولي ڳالهائي نه ڄاڻندو هو، جڏهن ننڍڙي "عهد" عبرانيءَ ٻوليءَ جو پهريون صحيح جملو ڳالهايو، تڏهن سندس پيءُ رڙ ڪري هن جي ماءُ کي چيو: "هاڻ ٻن هزار ورهين کان پوءِ پنهنجي ٻولي قدرتي ڳالهائجندڙ ٻولي بڻجي وئي آهي."]

اِها ڳالهه واضح هجي ته بابل جي يهودي شهنشاهه بخت نصر جي 'بئبلونيا واري غلاميءَ' (538- 586 ق.م) ۾ نڪرڻ کان پوءِ هوريان هوريان پنهنجي اصليت وڃائي وينا هئا.

"Hebrew is a striking example of an ancient language that has been successfully revived as a modern language. The language of ancient Israel, it fell into disuse as a spoken language as early as the time of the Jews' return from the Babylonian captivity, when Aramaic, a related language, was the general language of the Middle East. Hebrew was conserved as a written language in religious ritual and scholarship throughout the centuries of the Jewish dispersion (Diaspora). When Israel was re-established as a nation, ancient Hebrew was established as the official national language. It thus become a unifying force for all Jews returning to Israel, most of whom had to learn to speak it either in school or in military service. It was not until the second generation of Israelis, the "Sabras" (from a kind of pear, prickly on the outside and sweet within), who were born in Israel, that Hebrew truely became a national spoken language. It is still very close to its ancient origins. If the prophets who compiled the books of the Old Testament could return to present-day Israel, they would still be able to read the Israeli daily press- not without considerable mystification, of course, about its contents."

[اڄ جي زماني (20هين صديءَ ۾) عبراني هڪ اهڙي ٻوليءَ جو عاليشان مثال آهي، جيڪا هڪ جديد ٻوليءَ جي حيثيت ۾ مڪمل ڪاميابيءَ سان اسرائيل ۾ بحال ٿي آهي. قديم اسرائيل جي اها

اونهي بحر عميق ۾، نانگهہ نہ اچن تن،
پڪا پرين ڪجن، ڪچن مان ڪين ٿئي.

سائين جي.ايم.سيد هر بيت بڌي رڳو اهو پنهنجي تبصرو ڪيو تہ بيت پلو آهي، پر لطيف سائين جو ناهي. ساڳي صورتحال مون ڊاڪٽر بلوچ صاحب وٽ ڏٺي. آءٌ وٽس ڪي اهڙا بيت کڻي ويس، جيڪي لطيف سائين ۽ حمل فقير جا روايتي طرح سان ڇپيا ويا ٿي ويا، ڊاڪٽر بلوچ مون کان اهي بيت وٺي ڪري رکيا ۽ وري هڪ ڏينهن اولڊ ڪئمپس واري گهر تي سڏائي قلمي بياض پڪيڙي انهن مان ڪن کي حمل فقير جا بيت تہ ڪن کي سگهڙن جي محنت قرار ڏنائين.

مون وٽ هن جي انهن پنن سان گڏ ڪجهہ قلمي ضعيف پنا بہ اچي ويا هئا، جيڪي سنڌي ادبي بورڊ جي هڪ ڪبٽ ۾ سنڀالي رکي ڇڏيم. ان ريت هن سڄي سنڌ جي عالمن، ڪاملن، سگهڙن جو پورهيو سانڍي ۽ سنڀاري رکيو. ڪجهہ ڇپائي پڌرو ڪيائون، ڪيترائي ڪم رهجي ويا، منهنجي سنڌي ادبي بورڊ ۾ ڪارڪني واري وقت ۾ محترم رحيم داد خان مولائي شيدائيءَ جي نياڻيءَ سان لکپڙهہ رهي. رحيمداد خان مولائي شيدائي جي نياڻيءَ کي پنهنجي والد جي هڪ ڪتاب "روضة السنڌ" جي ڏاڍي ڳولا هئي. ان لاءِ محترم خط لکندي رهندي هئي.

ڊاڪٽربلوچ صاحب سنڌ يونيورسٽيءَ جي پريس جي ڪباڙخاني مان اهو ڪتاب ۽ ٻيون اهڙيون املهہ شيون هٿ ڪري سنڌالاجي جي حوالي ڪري ڇڏيون آهن، هاڻ ڪهڙو ادارو هن ڪتاب کي ڇپائي پڌرو ڪندو؟ ان جي مون کي ڄاڻ نہ آهي.

منهنجي وڏن سان سنڌن واسطو ۽ لاڳاپو پنج ڏهاڪن تي ٻڌل هو. ٻهريون پيرو هو 60 جي ڏهاڪي آخوند قاسم جي هندي (اردو) ۽ ٻين ٻولين جي شاعري هٿ ڪرڻ لاءِ آيو هو. جيڪا هن پنهنجي ڪتاب "سنڌ ۾ اردو شاعري" ۾ ڏني. هو منهنجي وڏن بابت مون کان وڌيڪ واقف هو. هڪ پيري هن مون کي ٻڌايو تہ آخوند قاسم نالي سان سنڌ جا اهي مشاهير بہ الڳ الڳ شخصيتون هئا. هڪ "ديوان قاسم" جو مؤلف آخوند قاسم، ٻيو قاسم ڪافين جي بادشاهہ مصري شاهہ جي خاندان جي سهڪار سان نصرپور ۾ مدرسو هلائيندو هو، وڏو خوشنويس، ڪاتب ۽ شاعر هو.

هو آخري پيرو پنهنجي وفات کان ٽي چار مهينا اڳ پنهنجي پوٽي محمد ارشد لغاريءَ سان گڏ هالا پراڻا ۾ منهنجي اباڻي ڳوٺ 'آخوند ساوڻي ملا' آيو هو. مون کي لڳي ٿو تہ هو تمام مايوس ٿيو هوندو ڇو تہ هو هڪ نئين "تڪملة الشعراء" (فارسي) لاءِ منهنجي وڏن جو فارسي ۽ عربي ڪلام هٿ ڪرڻ آيو هو. هاڻي عقيلي قريشين جي هِن پاڙي ۾ ڪوبہ قلمي ڪتاب محفوظ ناهي، تاريخ ۾ ذڪر ڪيل مشهور "ڪتب خانہ ملا ساوڻي" جو ذڪر ماضيءَ جي ورق جي دز تي چڪو آهي. جڏهن هو سٺ واري ڏهاڪي ۾ ڊاڪٽر دائودپوٽو، علي نواز وفائي سان گڏ آيو هو، تڏهن هُن شاهہ لطيف ڀٽائيءَ ڀاران پنهنجي دوست عبدالمتين عقيلي آخوند ساوڻي کي ڏنل مينائين رنگ وارو وڳو ۽ ٻيا محفوظ ٿيل نادر قلمي ڪتاب ڏٺا هئا. هن ميان نورمحمد ڪلهوڙي جي جوڙايل مسجد ۽ قديم مدرسو بہ ڏٺو، جتي سمن جي دور (1520- 1350ع) ۾ بہ پرڏيهہ کان طالب اچي پڙهندا هئا.

اهڙي ڏکوئيندڙ صورت حال کان پوءِ منهنجي ڀاڻيجي دلاور جيلاني، اسان جي هڪ وڏي ۽ سنڌي ادبي بورڊ جي اڳوڻي ڪارڪن مولوي محمود آخوند ساوڻي جو هٿ سان لکيل قلمي ڪتاب جنهن ۾ ڳوٺ جي وڏن جي يادگيرين ۽ شجري جو مختصر تفصيل کڻي اولڊ ڪئمپس پهتاسين. ڊاڪٽر بلوچ صاحب پنهنجي پوٽي جي فون تان بار بار پنهنجي مون کي فون ڪئي. اڌ ڪلاڪ دير سان پهتاسين، ڊاڪٽر بلوچ صاحب وڏي اُڪير سان مليو، ڪجهہ ڳالهيون ۽ بيت زباني ٻڌي لکائي ورتائين. 93 ورهين جو

هيءُ جهور پوڙهو، جنهن ايڏو نور نچويو هو، جو هاڻ سندس اکين جو ماٽڪيون به نِنڍيون ٿي ويون هيون. اُتي هن مون کان سنڌي ادبي بورڊ ۾ پنهنجي اردوءَ ۾ ڪتاب 'سنڌهي زبان و ادب کي تاريخ' بابت پڇيائين ته ان ترجمي تي نظرثاني ڪنهن ڪئي. مون ٻڌايو ته: "مون ڪئي آهي." تڏهن دل تي هٿ رکي چيائين: "مون کي هاڻ اطمينان آهي."

مون کي پنهنجي ڪم علمي ۽ ڪوتاهين تي ايڏي ميجتا، اصل منهنجي وڏڙن جي ميجتا آهي، جن جو قلمي ۽ علمي خزانو وڃائجي ويو. اهو اسان جي ٿي ڪن وڏن وڪري ڪري پنهنجي ڏکي مهل ڪڍي هئي. هو سنڌي ساهت جي "وڪر وڪر ڊيرون ڊير" ري ناٽي ورهائڻ وارو هيءُ وڻجارو هاڻ ڪڏهن به موٽي نه ايندو. هو هاڻ هڪ ڊگهي ابدي ننڊ ۾ علامه آءِ.آءِ قاضي ۽ ايلسا قاضيءَ جي پر واري باغيچي ۾ آرامي آهي، هاڻ سنڌ ۾ سنتورسنيءَ جو ڪوبه گوڙ ڪيس جاڳائي صوفي سرمد جي ان بيت مثل بي چين نه ڪندو:

شورے شد و از خواب عدم، چشم کشودیم،
دیدیم کہ باقی ست شب فتنہ، غنودیم.
(سرمد شهيد)

[گوڙ ٿيو، عدم جي خواب مان اک پٽي سين، ڏٺوسين ته فتني جي رات باقي آهي، اک پُوري سُمهي پياسين.]

مون ويجهڙائيءَ ۾ پنهنجو هڪ تحقيقي مقالو: "شاهه لطيف جي حقيقي تصوير جوڙڻ" ڏيکاريم. علامه آءِ.آءِ.قاضي چيئر ۾ ويهي ڪري، منهنجو روبرو سڄو مقالو پڙهي واپس ڪندي چيائين ته: "مون لکپٽ مان لطيف سائين جي صوفي طرز واري ٽوپي هٿ ڪري ڪلچر ڊپارٽمينٽ کي سوکڙي طور ڏني آهي." وڌيڪ هن ريت چيائون ته: "پنهنجي ماٽن تي چو ٽٿو ڪم ڪرين، خليفي گل محمد "گل" جي ديوان گُل ۾ ڊگهن پنن تي سنڌي گرامر جوڙڻ جا اصول ڏنل آهن، اهو قلمي ڪتاب هٿ ڪري ان تي ڪم ڪر."

آءِ سندس آڏو ڏاڍو لڄارو ٿيس، پوءِ پنهنجي شرم پرچائڻ خاطر ڪين خليفي گل محمد "گل" جي هڪ ٻئي قلمي مخطوطي "ڪنزالمعرفت" ۽ ان جي سنڌي ترجمي "توفيق الطالبين" جو ذڪر ڪيم. ان تي پاڻ خليفي محمود نظاماڻي ڪرڻي واري، پير پاڳاري اصغر سائين ۽ خليفي نبي بخش لغاري ۽ انهيءَ سڄي جماعت جي ڪڙين کي ملائي مون کي وڏي سوجهه ڏنائين.

هو سنڌ جي اڪابرن واري سموري قلمي خزاني کي ڇپائي پڌرو ڪرڻ جو وڏو درد ۽ ذوق رکندڙ هو. سنڌي ادبي بورڊ جو ٿيل فارسي تاريخ جو ڪم، پير حسام الدين راشديءَ کان پوءِ گهڻو تڻو ڊاڪٽر بلوچ صاحب جو ٿيل آهي. ان ۾ چچ نامو، تاريخ طاهري ۽ ٻيو گهڻو ڪجهه اچي وڃي ٿو.

هن جو شاهه لطيف جي سوانح تي ڪيل ڪم هن جي منظم ذهن جي عاليشان ڪاوش آهي، جيڪا هن معياري متن واري رسالي ۾ ڏني آهي. هن لطيف جي سوانح نگاري ۾ تحقيقي انداز ۾ پيش رفت ڪئي آهي. شاهه لطيف جي اڳاٽن سوانح نگارن ۾ عبدالحسين سانگي جي ڪاوش "لطف اللطيف" ۽ علي نواز وفائي جي بنيادي ڪم کي تهائين اڳتي وڌايو آهي. اج هو پاڻ لطيف سائين جو سندس والد جي وفات تي چيل هڪ بيت جي مثال ٿي ڏيو آهي:

اوني ابهرا ٿيا، بينا تنگ ڪشين،
لاکيڻا لطيف چئي، تا منجهئون لوڪ لڏين،
سي جنگ جواب نه ڏين، ڪنهن ڏاڍي ڪيف ڪڪوريا.
(شاهه)

محمد ارشد بلوچ

منهنجو پيارو ڏاڏا سائين

(ساروڻيون)

دنياءِ علم و دانش لاءِ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو لاڏاڻو هڪ عظيم سانحو شمار ٿئي ٿو، پر منهنجي لاءِ ڏاڏا سائين جي وفات قيامتِ صغريٰ کان گهٽ نہ آهي. ڏاڏا سائين جن جي مون سان مسلسل 8 سالن کان وٺي هڪ ”منفرد“ اُنسيت، قربت، محبت ۽ شفقت رهي ۽ اهي سال منهنجي زندگيءَ جا بهترين سال شمار ڪري سگهجن ٿا، جنهن جو فيصلو قدرت طرفان ٿيل هو. هي انهنَ ئي ڏينهن جو ذڪر آهي، جڏهن اسان جي ننڍي ڏاڏي صاحبہ جن آڪٽوبر 2003ع ۾ هن فاني دنيا مان رحلت فرمائي ۽ مون محسوس ڪيو تہ بابا سائين (ڏاڏا سائين) کي سندن اڪثر و بيشتر ٻاهر رهڻ جي ڪري (علمي ادبي ڪانفرنسن ۾ شرڪت ۽ تحقيقي ڪم جي سلسلي ۾ مختلف ماڳن ڏانهن سفر) گهر ۾ بہ اهڙو ڪو فيملي جو ميمبر ڪونہ هو جو سندن غير حاضريءَ ۾ لائبريريءَ جي سارسنڀال ڪري سگهي ۽ گهر ۽ آفيس جي بہ پرگهور لهي سگهي.

هڪ ڏينهن شام جو گهر جي لان ۾ بابا سائين ۽ منهنجي پياري پڦي حميده بلوچ صاحبہ سان ڪچهري ۾ ويٺل هئاسين تہ بابا سائين مون کي اوچتو مخاطب ٿيندي چيو تہ: ”بابا ارشد، يونيورسٽي مان اچڻ کان پوءِ توهان جي ڪهڙي مصروفيت هوندي آهي؟“ مون بابا کي مؤدبانہ انداز ۾ وراڻيو تہ: ”بابا سائين يونيورسٽيءَ کان پوءِ اڪثر واندڪائي رهندي آهي.“ جنهن تي بابا سائين مسڪرائيندي مون کي چيو تہ: ”بابا، منهنجا ڪجهہ ضروري ڪم ڪار هوندا آهن، جن ۾ انيڪ سرگرميون شامل آهن، مثلاً منهنجي لائبريري مان ڪتاب ڳولي ڪڍي اچڻ، علامہ آءِ. آءِ قاضي چيئر واري آفيس ڏي منهنجا ڊرافٽ ٿيل ليٽر کڻي وڃڻ ۽ وري رڌڻي جي واحد اسٽاف (سانوڻ لغاري) کي Menu جي هدايت ڏيڻ ۽ مهمانن جي آڌرڀاءُ ۽ خاطر تواضع ۽ رهائش جو انتظام ڪرڻ ۽ ان کان سواءِ گهر جي لان کي سنڀالڻ جي نميواري اڄ کان پوءِ توهان سنڀاليو تہ ڏاڍو سُٺو؟“ مون بابا سائين کي نيازمنديءَ سان ها ۾ جواب ڏنو. اُن وقت منهنجي ڄمار 20 سال ڪن هئي، ۽ اُن وقت بابا سائينءَ جي عمر لڳ ڀڳ 87 سال هئي ۽ بابا سائين هڪ واڪنگ اِسٽڪ استعمال ڪندا هئا ۽ سندن صحت عمومي طرح نارمل هئي. ان گفتگو دوران پڦي حميده صاحبہ خاموشيءَ سان سڄي گفتگو ٻڌنديون رهيون ۽ جڏهن گفتگو ختم ٿي، تڏهن چيائون تہ: ”بابا سائين انهيءَ کان وڌيڪ ارشد لاءِ ڪهڙي خوشقسمتي ٿي سگهي ٿي، جو هو توهان سان گڏ رهي ۽ توهان جي خدمت ڪري.“ ان کان پوءِ اسان گڏجي چانهہ پيتي ۽ پوءِ آءٌ بابا سائينءَ کي ٻئي ڏينهن يونيورسٽي کان پوءِ سندن خدمت ۾ حاضر ٿيڻ جو چئي پنهنجي گهر روانو ٿيس. ٻئي ڏينهن کان پوءِ باقاعدي مون بابا سائينءَ وٽ يونيورسٽي کان پوءِ تقريباً شام جو 6 بجي ڌاري حاضر ٿيڻ شروع ڪيو. منهنجو گهر بابا سائين جن جي گهر جوئي هڪ حصو هو ۽ وچان هڪ پارٽيشن وال هئي.

بابا سائين وٽ جڏهن پهرئين ڏينهن سندن حڪم جي تعميل مطابق حاضر ٿيس تہ بابا سائين معمول مطابق وراندي ۾ سندن مخصوص نشست (هڪ ڪلاسڪ ڊيزائن جو صوفو) تي هميشہ وانگي ويٺل هئا. آءٌ سلام ڪري جڏهن بيٺو هوس تہ بابا سائين پنهنجي ڪم ۾ ايترو تہ محوَ هئا جو هنن منهنجو آواز نہ ٻڌو. پوءِ وري مون ٿورڙو ٻيهر سلام ڪيو، جنهن تي پاڻ مون ڏانهن يڪدم متوجهہ ٿي مشڪي چيائون تہ: بابا ارشد آيا آهيو.“ ان کان پوءِ آءٌ ساڄي طرف رکيل سنگل صوفا تي ويهي رهيس ۽ وري بابا سائين ساڳئي انداز سان پنهنجي ڪم ۾ مصروف ٿي ويا. سامهون رکيل ٽيبل ۽ ٻيا صوفہ سڀ ڪتابن سان ڀريا پيا هئا. ان دوران آءٌ تقريباً اڌ ڪلاڪ ڪن مسلسل بابا سائينءَ کي

ٽڪ ٻڌي ڏسندو رهيس ۽ حيران ٿي ٿيندو رهيس ته ڪيڏي نه ڏيان سان پاڻ ڪنهن ڪاغذ تي ڪجهه لکيئون پئي ۽ سندن ذهني توانائي پوريءَ طرح پنهنجي قلم ۽ ڪاغذ تي مرڪوز رهي. جڏهن پنهنجي علمي ڪم کان فارغ ٿيا، تڏهن مون ڏي متوجهه ٿي چيائون ته بابا سانوڻ بورچي کي چئو ته پنهنجي لاءِ چانهه ڪڻي اچي. ڪجهه دير کان پوءِ سانوڻ چانهه جا ٻه ڪوپ ٽري ۾ ڪڻي اچي ٽيبل تي رکيا. پوءِ بابا سائين سانوڻ کي چيو ته ڪمري مان ماکيءَ جو شيشو ۽ ميري بسڪوٽن جو پئڪيٽ کڻي اچ. بابا سائين پنهنجي چانهه ۾ ماکيءَ جا ٻه چمچا وڌا ۽ بسڪوٽ چانهه ۾ ٻوڙي پاڻ به کاڌائون ۽ مون کي به ڏنائون. ان کان پوءِ بابا سائينءَ مون کي چيو ته، بابا پينگهي جي پر ۾ رکيل اچا واڪنگ شوز کڻي اچ، مون فوراً شوز کڻي اچي بابا سائين جي پيرن وٽ رکيا. پوءِ بابا سائين شوز پائي چيو ته هاڻ هلو ته ٻاهر هلي واڪ ڪريون. پوءِ اسان گهران نڪري اچي ٿي اولڊ ڪئمپس واري ڪالوني ۾ رستي تي واڪ دوران مون کي ڏهن پندرهن منٽن کان پوءِ چوندا هئا، ته اوهان وڃي پنهنجو ڪم ڪريو ۽ آءٌ واڪ ڪري گهر اچي ويندس. انهيءَ مرحلي تي آءٌ بابا سائينءَ کان موڪلائيندو هوس ۽ بابا سائين جن پنهنجي هڪ ڪلاڪ واري واڪ جاري رکندا هئا. ڪڏهن ائين به ٿيندو هو ته بابا سائين ڪالونيءَ مان ٻاهر نڪري روڊ ڪراس ڪري سيشن ڪورٽ جي پويان بمبئي بيڪريءَ تائين واڪ ڪندا ويندا هئا ۽ اتي ڏهن منٽن جي وقفن سان واڪ ڪري گهر موٽي ايندا هئا. بابا سائينءَ جي زندگيءَ جا اهي معمول آخر تائين بنا ڪنهن وقفي جي جاري رهيا. آخري ٽن سالن ۾ بابا سائين هڪ هٿ ۾ واڪنگ اسٽڪ کڻندا هئا ۽ ٻيو هٿ مون کي ڏئي واڪ ڪندا هُئا.

بابا سائين هڪ متحرڪ (Dynamic) شخصيت جا مالڪ هئا ۽ فارسي مقولي "از حرڪت ما برڪت" (يعني چرپر ۾ فائدو آهي) جا قائل هئا ۽ چاهيندا هئا ته دوستن يارن ماڳن، مڪانن، سگهڙن سان ڪچهريون ۽ جهرجهنگ، جبل پهاڙ، نديون نالا، ٽربر، ڪوهستان، ڪاڇي جا سفر ڪري "سنڌ" جو عميق مطالعو ڪجي ۽ ان کان پوءِ پاڻ اُهي سمورا اپياسي احوال پنهنجي سلسليوار ڪتاب "رهاڻ هيرن ڪاڻ" ۾ هميشه لاءِ محفوظ ڪري ڇڏيندا هئا. اُن مقصد لاءِ بابا سائينءَ وٽ هڪ موٽر ڪار شروع کان ئي استعمال ۾ هُئي پر هڪ ڪُل- وقتي ڊرائيور جي سهولت نه هئڻ ڪري هڪ ڏينهن مون کي شام جي چانهه پيئندي چيائون ته بابا، ڇا اوهان کي موٽر ڪار هلائڻ ايندي آهي؟ مون جواب ۾ وراڻيو ته نه بابا سائين مون کي موٽر ڪار هلائڻ نٿي اچي. پوءِ مون کي چيائون ته اندران وڃي ڪارڊ ليس فون کڻي اچ ته تنهنجي والد کي چوان ته هو تنهنجو استاد ٿئي ۽ توکي گاڏي هلائڻ سيکاري ۽ پوءِ منهنجي والد فون تي بابا سائينءَ کي هائو ڪئي ۽ چيائين ته بابا سائين سياڻي کان ئي ارشد کي پنهنجي شاگرديءَ ۾ آڻيان ٿو. ٻئي ڏينهن صبح جو 6 وڳي کان 7 وڳي تائين والد صاحب سان گڏ گاڏي سکڻ لاءِ ويندو هوس. تقريباً 15 ڏينهن ڪافي گاڏي هلائڻ سکي ويس. پوءِ هڪ ڏينهن شام جو مون کي چيائون ته تون مون واري گاڏي تي پنهنجي ڀڦي صاحب جي گهر قاسم آباد وٺي هل ۽ مون الله توهار ڪري، ڀڦيون پيرو بابا سائينءَ کي گاڏي ۾ ويهاريو آهسته آهسته گاڏي هلائي ۽ ڀڦي صاحب جي گهر پهتس. ان ڏينهن کان پوءِ اهو منهنجو روز جو معمول بڻجي ويو. شام جو پهرين بمبئي بيڪريءَ وٽ ٽن وقفن سان بابا سائينءَ کي واڪ ڪرائي پوءِ ڀڦي صاحب جي گهر وٺي ويندو هوس ۽ بابا سائين پنهنجي نياڻي، ناٺي ڏهٽن ۽ ڏهٽين سان ڪچهري ڪري فرحت محسوس ڪندا هئا ۽ رات جي ماني کائڻ کان پوءِ واپس اولڊ ڪئمپس واري گهر ۾ ايندا هئاسين. ان کان پوءِ بابا سائينءَ کي دوائون وغيره ڪرائي اجازت وٺڻ جي ڪندو هوس ۽ بابا سائين آرامي ٿيندا هئا. اهڙيءَ طرح بابا سائينءَ سان سال کن ۾ ايتري ته انسيت ۽ قربت وڌي وئي جو آءٌ گهر ۾ ساڻس گڏ رهڻ لڳس ۽ گهر ۾ 2 ڪمرا منهنجي حوالي رهڻ لاءِ ڪيائون.

2006ع ۾ جڏهن مون ايم. اي ايڪنامڪس ۾ ڪئي. تڏهن ڪجهه عرصي کان پوءِ مون کي هڪ ڪمرشل بئنڪ ۾ نوڪري ملي وئي. جيئن ته بئنڪ جي نوڪري ۾ ٽائيم صبح 8:30 کان شام 6 بجي تائين هوندو

هو. جنهن ڪري بابا سائينءَ کي آفيس ٽائيم کان پوءِ وقت ڏئي سگهندو هوس. جنهن ڪري بابا سائينءَ کي ڪنهن ميٽنگ يا ڪنهن سماجي پروگرام ۾ يا ڪنهن ادبي ميڙ ۾ مون کان سواءِ وڃڻ ۾ دقت محسوس ٿيڻ لڳي. جنهن ڪري سُتت ئي مون فيصلو ڪيو ته بابا سائينءَ جي ڪُل وقتي حاضري ڏيڻ گهرجي ۽ بابا سائين مون کي دعا ڏني ته: "بابا جيستائين منهنجي حياتي آهي، تيستائين منهنجي خدمت ڪر، الله تعاليٰ پاڻهي تنهنجا ٻيڙا پار ڪندو." جنهن ڪري نوڪري کي خيرباد چئي بابا سائينءَ جي خدمت ۾ رهڻ لڳس. بابا سائينءَ جي همت افزائيءَ جي ڪري بي. ايڊ ۽ ايم. ايڊ به ڪيم. آءٌ جڏهن ڪلاس مان فارغ ٿي گهر ايندو هوس. تڏهن بابا سائين مون کان فيڪلٽي ۽ منهنجي پڙهائيءَ متعلق معلومات وٺندا هئا. انهيءَ عرصي ۾ بابا سائين لائبريري سنڀالڻ جي ذميواري به منهنجي حوالي ڪئي. لائبريريءَ ۾ وڃبو هو ته اندر پير رکڻ جي جاءِ به نه هوندي هئي. 54 ڪٻٽ هئڻ جي باوجود به ايترا ڪتاب هوندا هئا جو 54 ٽيبلن جي مٿان ۽ هيٺان ۽ پاسن کان ڪتاب رکيل هوندا هئا. بس ايتري جڳهه ناهي پوندي هئي ته بابا سائينءَ جي ڪرسي رکي سگهان، ته جيئن بابا مون کان ڪتابن جون لسٽون ٺهرائي سگهن ۽ مون کي پٽ تي ويهڻ جي جڳهه به مشڪل ملي سگهندي هئي. پوءِ اهي ڪتاب بابا سائينءَ پنهنجي زندگيءَ ۾ سنڌ آرڪائيوز ڪراچي، سينٽرل لائبريري سنڌ يونيورسٽي، ڊاڪٽر چاند بيبيءَ جي دور ۾ پاڪستان اسٽڊي سينٽر سنڌ يونيورسٽي، ڊائريڪٽر شوڪت حسين شورو جي دؤر ۾ انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڪيڊٽ ڪاليج لاڙڪاڻي لاءِ پرنسپال ڪئپٽن (ر) ڊاڪٽر محمد يوسف شيخ صاحب کي ۽ عالي جناب محترم پير صاحب پاڳارا جن جي لائبريري درگاهه شريف پير جو ڳوٺ ۽ ٻين تعليمي ادارن جي ڪتب خانن کي في سبيل الله ڏنائون. اهو ڪتابن ڏيڻ جو سلسلو بابا سائين تاحيات جاري رکيو.

جيئن ته بابا سائين جي پنهنجي وڏي نياڻي محترمه حميده بلوچ سان تمام گهڻي محبت هئي ۽ پاڻ به وڏي عمر ۽ ناچاقيءَ جي ڪري جولاءِ 2007ع ۾ پنهنجي نياڻيءَ جي گهر (قاسم آباد) رهڻ پسند ڪيائون، ان ڏينهن کان وٺي زندگيءَ جي آخري ڏينهن تائين آءٌ هر روز سندن خدمت ۾ حاضر ٿيندو هوس. ڪو اهڙو ڏينهن هوندو هو جو آءٌ ڪنهن سبب جي ڪري پهچي نه سگهندو هوس ته پاڻ انتهائي شفقت وچان چوندا هئا ته: "بابا تون ڪيڏانهن ويو هئين، اسان سمجهيو ته تون وڃائجي ويو آهين." مون کان سواءِ ڪنهن ٻئي سان گهڻيءَ دير تائين واڪ نه ڪري سگهندا هئا.

2007ع کان 2011ع واري عرصي ۾ منهنجي پڦي محترمه پنهنجون سڀ آسائشون ۽ مصروفيتون وساري، پنهنجي گهرواري ۽ اولاد کي هڪ پاسي ڪري فقط پنهنجي والد جي خدمت ۾ مشغول رهي ۽ بابا سائين جي زبان تي ڪنهن به قسم جي تشنگيءَ جو موقعو اچڻ نه ڏنائين. بلڪ بابا سائينءَ جي مهمانن جي خاطر تواضع به انهيءَ ساڳئي طريقي سان ڪرڻ ۾ فخر محسوس ڪندي هئي. بابا سائينءَ جي روزمره جي استعمال هيٺ آيل شين جو خاص خيال رکندي هئي. پوري وقت تي ماني تيار ڪرڻ، دوائون کارائڻ، ڪپڙا ڌوئڻ ۽ استري ڪرڻ، ميٽنگ يا ڪنهن پروگرام ۾ شرڪت لاءِ بابا سائينءَ کي تيار ڪرڻ ۾ سندن مددگار ثابت ٿيندي هئي. بعض اوقات بابا سائين ۽ آءٌ سير و سفر يا تحقيق يا ڪنهن ادبي ڪانفرنس ۾ شرڪت لاءِ شهر کان ٻاهر ويندا هئاسين ته بابا سائينءَ جي استعمال جون شيون هڪ بيگ ۾ رکي ڇڏيندي هئي ۽ مون کي سمجهائيندي هئي ته بابا سائينءَ جن کي جيڪڏهن ڪنهن به شيءِ جي ضرورت محسوس ٿي ته تون فوراً اها شيءِ بيگ مان ڪڍي بابا سائينءَ جي خدمت ۾ پيش ڪجانءِ. ايتري قدر جو بابا سائينءَ جي هر وقت ۾ استعمال ٿيندڙ دوائون الڳ الڳ پلاسٽڪ جي ٿيلهين ۾ ويڙهي اندر پرچي تي لکي ڇڏيندي هئي ته هي گوري صبح جي، هي شام جي ۽ هي رات جي کائڻ جون آهن.

بابا سائين وٽ دوستن، احبابن، تحقيق ڪندڙن جي لاءِ گهر تي 12 کان 2 تائين ۽ شام جو 5 کان 6 تائين جو وقت مقرر ٿيل هو. بابا سائينءَ کي گهڻو ڪري آچر واري ڏينهن تي گهمڻ لاءِ حيدرآباد کان ٻاهر ڪنهن پياري دوست ڏانهن وڃڻ جو معمول هوندو هو. پاڻ پکين، جانورن، جبلن، وڻن، ٻوٽن، جهڙ ۽ برسات کي تمام گهڻو پسند ڪندا هئا ۽ انهن مان لطف اندوز به ٿيندا هئا. خاص ڪري سانوڻيءَ واري موسم ۾ پاڻ ٿر جو سفر سال ۾ به

ٿي پيرا ڪندا هئا. تحقيق جي سلسلي ۾ ڪٿي به ويندا هئاسين ته مون کي گاڏي ۾ ڪجهه هدايتون به ڏيندا هئا، ته بابا جتي هلون ٿا ته انهن کي منهنجي باري ۾ ٻڌائڻ جي ڪا به ضرورت نه آهي ته آءٌ ڪير آهيان ۽ ڪٿان آيو آهيان. قلم ۽ نوٽ بڪ هر وقت گڏ هوندو هو ۽ ڪا به چڱي ڳالهه دل کي وڻندي هئي يا سنڌ لاءِ فائديمند ثابت ٿئي، اها فوراً نوٽ ڪري وٺندا هئا ۽ ان جو ذڪر هر ڪنهن سان پيا ڪندا هئا. هر نئين شيءِ جي دريافت ڪرڻ جو ڪين گهڻو اشتياق هوندو هو.

بابا سائينءَ جي هر گفتي ۾ هڪ سبق هوندو هو. پاڻ وقت جي پابندي ڪرڻ سڀ کان وڌيڪ ضروري سمجهندا هئا ۽ مون کي وقت جي پابندي ڪرڻ جي هدايت ڪندا هئا. ڪڏهن به ننڍي يا وڏي سان تکي انداز ۾ گفتگو نه ڪيائون ۽ سڀني پنهنجن توڙي پراون سان بابا سائين، پٽ ۽ منهنجا سائين جي لقب سان مخاطب ٿيندا هئا. هر ڪنهن جي ڳالهه غور سان ٻڌندا هئا. توڙي اها ڳالهه اڳ ۾ چو نه خبر هجي، پر پاڻ پوري دلچسپيءَ سان پيا ٻڌندا هئا. مون کي هميشه اهو سبق ڏنائون ته رات جو سمهڻ کان اڳ اهي سڀ ڪم جيڪي ٻئي ڏينهن تي ڪرڻا آهن، پاڻ وٽ نوٽ ڪري پوءِ سمهندا ڪريو، ته جيئن ٻئي ڏينهن تي هر ڪم وقت تي ٿي سگهي ۽ ڪو ڪم رهجي نه وڃي. مون کي هميشه ڊائري لکڻ جي تلقين ڪيائون. پاڻ مون کي ٻڌايائون ته مون کي به علامه قاضي صاحب روزمره جي لکڻ جي هدايت ڪئي هئي، جنهن مطابق 1954ع کان آءٌ ڊائري لکندو پيو اچان. اها به هدايت ڪندا هئا ته بابا ارشد هميشه سنو ۽ صاف سٿرو لباس پهريو. اهو به هميشه سمجهائيندا هئا ته صرف ايترو ڳالهائجي جيترو پڇيو وڃي ۽ جنهن مان توهان جو مقصد پورو ٿي سگهي ۽ ٿوري ڳالهائڻ سان ئي سڀ ڪجهه سمجهائي سگهجي ۽ بلڪل ائين ئي بابا سائين مختصر لفظن ۾ ئي اسان ننڍن وڏن سڀني کي گهڻو ڪجهه سمجهائي ڇڏيندا هئا. نيشنل جاگرافڪ چينل ڏاڍي چاهه سان ڏسندا هئا. سياري جي موسم کي گهڻ پسند ڪندا هئا ۽ اونهاري واري رات مان لطف اندوز ٿيندا هئا. مڇ ڪچهري رچائڻ ۽ مڇائڻ به سندن خاص شوق هو. سگهڙن سان ڪچهريون ۽ ڳاهن سان ڳالهيون، جهانگيڙن ۽ سانگيڙن جون ڳالهيون ۽ سنڌ جي لوڪ ثقافت ۽ ڪلاسيڪ شاعري سان بي پناهه محبت ۽ شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ سان بي انداز عقيدت سندن زندگيءَ جا بنيادي پهلو هئا. خوراڪ جي معاملي ۾ تمام سادگي پسند هئا ۽ خاص طور تي شاهي ۽ مغليه طرز جي کاڌي کي ته ويجهو به نه ويندا هئا. سندن پسنديده کاڌي ۾ ساڳ، دال، جوئر جي ماني ۽ سبزيون قابلِ ذڪر آهن. سيئل ڀينڊيون ڪين وڻنديون هيون. ميون ۾ خصوصاً انب، گري فروٽ، صوف ۽ نارنگيون شوق سان کائيندا هئا. لباس ۾ اڪثر اڇي شلوار ۽ شيرواني ڪالر وارو پهراڻ پهريندا هئا. بسڪيٽن ۾ ميري ۽ هول وٽ ۽ ڪيفي (Cafe) صبح جي چانهه سان کائيندا هئا ۽ آخري 5-4 سالن واري عرصي ۾ بابا سائين ناشتي کان پوءِ لسي يا ڪنهن فروٽ جو جوس پيئندا هئا. شام جو چانهه ۾ ماکي وجهي ٽي چار بسڪوٽ کائي واڪ ڪرڻ لاءِ ويندا هئا ۽ پوءِ رات جي ماني کائيندا هئا. بابا سائين اڪثر رات جو اٻاريل چانور ۽ دال به کائيندا هئا. ان طرح مڇيءَ سان به رغبت هئن.

آءٌ جڏهن به بابا سائينءَ سان اڪيلائيءَ ۾ ويهندو هوس ته مون سان اڪثر پنهنجي ننڍپڻ جون ڳالهيون ڪندا هئا. پنهنجن محسنن، استادن، رفيقن، همعصرن ۽ پيارن شاگردن جو ذڪر به ڪندا رهندا هئا. محسنن ۾ سڀ کان اول پنهنجي استاد علامه آءِ. آءِ. قاضي صاحب جي شفقتن ۽ احسانن جو ذڪر ڪندا هئا ۽ ٻڌائيندا هئا ته علامه صاحب جي مهربانين سان ئي مون کي يونيورسٽيءَ ۾ نوڪري ملي. علامه عبدالعزيز ميمڻ (جيڪو عليگڙهه يونيورسٽيءَ ۾ سندن عربيءَ جو ماهر استاد هو) جي نگراني ۾ پاڻ ايم. اي عربي ۾ ڪرڻ کان پوءِ سندن رهنمائيءَ ۾ پي ايچ. ڊي ۾ رجسٽريشن ڪرائي هئائون ۽ تياري ۽ تحقيق جي ابتدائي مرحلن ۾ هئا ته هندستاني برطانوي حڪومت جي اسڪالرشپ تي اعليٰ تعليم لاءِ آمريڪا روانا ٿي ويا. ٻين قابلِ ذڪر استادن ۾ نوشهري فيروز واري مدرسي هاءِ اسڪول جي پرنسپل عثمان علي انصاري ۽ الله بخش نظاماڻي جو ذڪر ۽ علم موسيقي جي پنهنجي استاد الهڏني ماڇي جي تمام گهڻي تعريف ڪندا هئا. پنهنجن پيارن دوستن ۾ محمد اسماعيل نون

(ڊپٽي ڪمشنر)، قاضي سجيڏنو (ڊپٽي ڪمشنر)، سگهڙ عبدالرحمان مهيسر، مير شاهنواز شاهلياڻي، حاجي محمد خان سوڍو بگهياڙ ۽ غلام محمد پٽيءَ کي گهڻو ياد ڪندا رهندا هئا. شاگردن ۾ محمد عمر چنڊ، سيد سردار علي شاهه ذاڪر، ممتاز مرزا، اُستاد شيخ محمد اسماعيل، محمد يوسف شيخ (پرنسپال ڪيڊٽ ڪاليج لاڙڪاڻو)، مظهر الحق صديقي ۽ ٻيا انيڪ سعادتمند شاگرد شامل آهن، جن جا في الوقت منهنجي ذهن ۾ نالا نٿا اچن. سنڌ جي نامياري عالم ۽ محقق ڊاڪٽر عبدالغفار سومري صاحب پنهنجي "ڊاڪٽريٽ" جي ٿيسز لاءِ ڏاڏا سائينءَ کان رهبري ورتي ۽ سومري صاحب جي فاضلاڻه تحقيق تي بابا سائينءَ کي وڏي خوشي هوندي هئي. سنڌس تقريباً سمورن علمي ڪتابن تي بابا سائين پنهنجا مهاڳ هڪ خاص پسند، شوق، اُتساهه ۽ امنگ سان لکيا ۽ ڪين سومري صاحب جي سعادتمنديءَ تي وڏو فخر حاصل هو.

بابا سائين جن شخصيتن کي پنهنجي دل جي قريب تصور ڪندا هئا تن ۾ ڪن جا نالا ياد اچن ٿا: ڊاڪٽر عبدالغفار سومرو، گل محمد عمراڻي، سيد آفتاب علي شاهه جاموٽ، دُر محمد پٺاڻ، جهمٽ مل جيناڻند، عنايت بلوچ، ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو، عابد لغاري، محمد هاشم لغاري، قاضي خادم، محمد علي ڏيپلائي، محمد عثمان منگي، نفيس احمد ناشاد، ڊاڪٽر يعقوب مغل، غلام حسين سجاوري، مير محمد پناهه، خليفو حڪيم عبدالحميد خان چانڊيو، انعام شيخ، مير محمد نظاماڻي، عبدالقادر ڪٽي، شيخ عبدالله ڪوهستاني وغيره.

بابا سائينءَ جي زندگيءَ ۾ حڪومتِ پاڪستان ۽ سنڌ سرڪار طرفان ڪيترائي اعزاز ڏنا سندن علمي ۽ ادبي حيثيت کي مڃتا ڏني ويئي ۽ انيڪ ادارا سندن نالي سان منسوب ڪيا ويا، جن مان قابلِ ذڪر، ڊاڪٽر اين. اي بلوچ ماڊل اسڪول ۽ ڪاليج اولڊ ڪئمپس حيدرآباد، سنڌي ٻوليءَ جي بااختياري اداري ۾ ڊاڪٽر اين. اي بلوچ هال، ڀٽ شاهه ڪلچرل سينٽر ۾ آڊيٽوريم، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي ۾ ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ ڪارنر، ڪيڊٽ ڪاليج لاڙڪاڻي جي لائبريري ۾ ڊاڪٽر اين. اي بلوچ ڪارنر. 2009ع ۾ ڊاڪٽر عبدالغفار سومري جي ذاتي ڪوشش سان، چيف سيڪريٽري سنڌ فضل الرحمان "ڊاڪٽر اين.اي بلوچ انسٽيٽيوٽ آف هيريٽيج ريسرچ" جي نالي سان باضابطه هڪ ادارو قائم ڪري ڏنو، جيڪو صوبائي "قديم نوادرات کاتي" سان وابسته آهي. ان جي پهرئين ڊائريڪٽر لاءِ بابا سائينءَ جي نظر انتخاب ان وقت صوبائي سيڪريٽري ۽ نامياري اهلِ قلم ۽ دانشور گل محمد عمراڻيءَ تي پيئي، جنهن تي بابا سائين جن جي نظر شفقت ڪافي عرصي کان رهندڙ هئي. بابا سائين جي ذاتي دلچسپي ۽ شفقت جي ڪري عمراڻي صاحب جو تقرر ٿيو ۽ عمراڻي صاحب به طالب المولىٰ کان وٺي ڊاڪٽر صاحب جي علمي عظمت کان بخوبي آگاهه آهي. هن اداري ۾ ڊاڪٽر اين. اي بلوچ پرسنلٽي ميوزيم ٺاهڻ جو مرحلو آيو ته ايڊوائيزري ڪيو ويو ۽ ان کي ايڊوائيزري ڪميٽيءَ جي ميمبرن وڏي خوشيءَ سان منظور ڪري مون کي بابا سائينءَ جي نالي سان منسوب اداري ۾ خدمت ڪرڻ جو اعزاز 6- جنوري 2011ع تي بخشيو ويو.

6- اپريل 2011ع جو ڏينهن اسان جي خاندان ۽ سڄي سنڌ توڙي پاڪستان لاءِ هڪ تمام ڏکدائڪ ۽ المناڪ ڏهاڙو هو. جڏهن اوچتو بظاهر خوش و خُرم صحت مند ۽ خوش طبعيت هوندي بابا سائين هن فاني جهان مان رات جو 4 وڳي لاڏاڻو ڪري ويا. فقط ٻه ڏينهن اڳ 3- اپريل 2011ع تي ڪين تازو "هلالِ امتياز" ملڻ جي خوشيءَ ۾ سندن اعزاز ۾ هڪ شاندار تقريب جو اهتمام سيد آفتاب علي شاهه جاموٽ جي طرفان "بزمِ آفتاب" طرفان سندن بنگلي تي ڪيو ويو هو، جنهن ۾ بابا سائينءَ جي مداحن وڏي تعداد ۾ شرڪت ڪئي ۽ بابا سائينءَ جي خدمتن تي روشني وڌي. آخر ۾ بابا سائين خاص طرح سان پنهنجي ننڍپڻ جون ڳالهيون تمام خوش طبعيءَ سان محفل ۾ ونڊيون. دوستن ۽ گهڻ گهرن سان اها سندن زندگيءَ جي آخري يادگار علمي گڏجاڻي هئي، جنهن جو ذڪر هڪ اردو ادبي رسالي ۾ شايع ٿيل آهي، جيڪو مهراڻ جي هن شماري ۾ سنڌي ترجمي سان درج ڪيو پيو وڃي.

استاد لغاري

شاهه جي رسالي جا ڏهه جُلد:

ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي فڪري ۽ عالمانه تحقيق جا شاهڪار

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ولد علي محمد خان لغاري (جنم: 16- ڊسمبر 1917ع، وفات: 6- اپريل 2011ع) سنڌ جو نامور عالم، اديب، ماهر لسانيات، لوڪ ادب ۽ لطيفيات جو پارکو، ڳوٺ جعفر خان لغاري، تعلقي سنجهوري، ضلع سانگهڙ ۾ پيدا ٿيو. پرائمري تعليم ڳوٺ پليو خان لغاري مان پرايائين. ميٽرڪ ۽ انٽر جهوناڳڙهه ڪاليج مان، بي اي آنرز بمبئي يونيورسٽي مان، ايم.اي مسلم يونيورسٽي عليڳڙهه مان ۽ وري ساڳي يونيورسٽيءَ مان وڪالت جو امتحان پاس ڪيائون. ڪولمبيا يونيورسٽي نيو يارڪ مان ايجوڪيشن جي موضوع تي ٻيهر ايم.اي ڪري، وري ساڳي ڪولمبيا يونيورسٽي مان، ساڳي موضوع تي پي.ايچ.ڊي ڪيئون(1).

ايڏين وڏين ڊگرين رکڻ جي باوجود، ڪڙمي، ڪوري، لوهار، درزي، موچي، واڍي، رازي، پورهيت، شاعر، سگهڙ توڙي فقير سان فقير ٿي، پاڻ پٽ تي ويهي رهندا هئا. انهن سان رهاڻيون رچائي، ڪچهريون ڪري، معلومات جا موتي ميڙي، علم ۽ ادب جون خزينون ڀريندا هئا. هن وٽان نهٺائي نوڙت ۽ سهڻائي ڪير سکي! هو گهاٽي ٻڙ جي ٿڌي ڇانوَ وانگر نيڻن ٺار، ۽ ميويدار درخت وانگر جهڪيل هئا. "ڊِل ڪر درخت جي دستور" جي جيئري جاڳندي علامت هئا.

ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي علمي ۽ ادبي خدمتن ۾ هيٺيان موضوع قابل ذڪر آهن. جامع سنڌي لغات، اردو-سنڌي ۽ سنڌي- اردو لغت، سنڌي لوڪ ادب واري رٿا، ڪلاسيڪي شاعرن جو ڪلام گڏ ڪرڻ، سنڌي ٻولي، ادب جي تاريخ، موسيقي ۽ لطيفيات تي تحقيق وغيره. ڊاڪٽر بلوچ صاحب جو وڏو ڪارنامو شاهه جي رسالن کي سهيڙي، سينگاري، ترتيب ڏيئي، انهن کي شايع ڪرائڻ آهي. 1969ع ۾ برٽش ميوزيم وارو قلمي نسخو، 1974ع ۾ ٽن اڳئين قلمي نسخن تي آڌاريل شاهه جو رسالو 1977ع ۾ سُر سسئي سان شروع ٿيندڙ ڏهن قلمي نسخن تي مشتمل وڏو رسالو ۽ 2009ع ۾ پنجاهه قلمي ۽ ڇُٽل ڇاپي نسخن سان ڀيٽيل متن وارو، زيرن زبرن سان، سڄو سربستو صحيح رسالو، معنيٰ ۽ شرح سميت شايع ڪرايائون(2). البت ڊاڪٽر بلوچ صاحب جو ان کان به وڏو ڪارنامو "شاهه جي رسالي جي تحقيقي رٿا ۽ اشاعت" وارو منصوبو آهي. جنهن موجب ٻيهن سالن جي تحقيق دوران "شاهه جي رسالي" جا ڏهه جلد تيار ڪري، انهن ۾ شاهه جو پنهنجو، اصلي، حقيقي، نج ۽ صحيح ڪلام، ٻئي ڌاريئي ڪلام کان جدا ڪري، ان کي شايع ڪرايائون ۽ باقي "رسالي جي ڪلام" کي به هڪڙي ئي جلد ۾ جمع ڪري محفوظ ڪرايائون. هيٺ انهن ڏهن ئي جلدن تي ڌار ڌار روشني وجهجي ٿي.

جلد پهريون:

"شاهه جو رسالو- شاهه جو ڪلام" (جلد پهريون) جي عنوان سان، هي جلد سر "ڪلياڻ" ۽ سر "يمن" جي جامع ۽ مستند متن ڪان سواءِ مهاڳ، مقدمي، ڀيٽ، بيتن جي ڀيٽ وار سمجهاڻين، رسالن جي ڇارڻ ۽ ڪاتبن جي قدير ۽ اصلوڪين صورتخطين جي نمونن تي آڌاريل آهي. هن جلد جو مقدمو، باقي جلدن جي مقدمن کان وڌيڪ معلوماتي ۽ بنيادي اهميت رکي ٿو، جنهن جا باب هيٺين عنوانن جو احاطو ڪن ٿا:

1. شاهه عبداللطيف ڀٽائي جي سوانح عمري.
2. نسب نامو، ولادت، ننڍپڻ ۽ ابتدائي تعليم وارو دور.
3. حياتي جو مفصل احوال.

4. والد جي رهنمائي هيٺ تربيت وارو دور.
5. پاڻ پنهنجي تربيت ۽ ڪمليت ڏانهن قدم وڌائڻ وارو دور.
6. ڀٽ تي دائمي سڪونت، فقيري، فيض، تربيت، ڄاڻ ۽ معرفت وارو دور.
7. شاهه جي رسالي جي اصليت ۽ حقيقت ۽ رسالي جي قلمي ۽ ڇاپي نسخن جي سڃاڻپ.
8. رسالي جي تدوين ۽ تاريخ.
9. رسالي جي ترتيب.
10. شاهه جي ڪلام جي پرک جا معيار(3).

جلد جي انتهائي ضخيم مقدمي ۾ شاهه جو شجرو، ولادت جو هنڌ ۽ ماڳ مڪانن جون تصويرون به شامل آهن. ڄمڻ جو صحيح هنڌ، واضح دليلن ۽ تاريخي حوالن سان ڄاڻائي، اهو مسئلو هميشه لاءِ حل ڪيو ويو آهي. اگر سمونڊ کي ڪوزي ۾ آڻي بيهارجي ته شاهه صاحب جو نسب نامو هيٺين ريت بيهي ٿو:

1) نالو: حضرت سيد شاهه عبداللطيف ڀٽائي قدس سره ؒ
بن سيد حبيب الله شاهه ؒ
بن سيد عبدالقدوس شاهه ؒ
بن سيد جمال شاهه ؒ
بن سيد عبدالڪريم عرف ميان شاهه ڪريم ؒ (بلڙي وارو)

2) ڄمڻ جي تاريخ: 1102هجري مطابق 1689ع
3) ڄمڻ جو هنڌ: ڀيڻ پور.
4) وفات جي تاريخ 14 صفر 1165هجري مطابق 1752ع
5) ڪل عمر 63 سال
6) آخري آرامگاهه ڀٽ شاهه، ضلع مٽياري (اڳ ضلع حيدرآباد هوندو هو).

ڀٽائي صاحب "مٽعلوي" يا "مٽياري، سيدن جي "ڪريم پوٽا" خاندان مان هئا. جيڪو مٽي "جراڙ پوٽا" يا "جلال پوٽا" جي هڪ شاخ آهي. ساڳئي وقت هي خاندان "شرف پوٽا، به سڏجن. شرف الدين جو ڏاڏو سيد حيدر، هرات جي سيد سبزواري مير علي جو فرزند هو جيڪو شجري موجب مٽي وڃي، حضرت امام موسيٰ ڪاظم جي اولاد سان ملي ٿو(4).

1_ سُر ڪلياڻ:

سر "ڪلياڻ" شاهه جي رسالي جو "الحمد" آهي جنهن ۾ سمايل شاهه جي اعليٰ فهم ۽ فڪر جو رس ۽ روح موجود آهي. "سر ڪلياڻ" شاهه جي رسالي جي ڪُنجي آهي، جنهن سان ٻين سرن ۾ سمايل فڪر جا دروازا کلن ٿا ۽ جنهن جي مطالعي سان اُهي مزيئي مڪيه معنوي اشارا ۽ اهڃاڻ ملن ٿا، جن جو وڌيڪ تفصيل ۽ تفسير رسالي جي باقي ٻين سرن ۾ موجود آهي. شاهه جي فڪر جي عظمت ۽ اوج جي لحاظ سان، "سر ڪلياڻ" نهايت ئي ڳرو ۽ ڳوڙهو سر آهي. اعليٰ ڄاڻ ۽ معرفت حاصل ڪرڻ ۽ اعليٰ مقصد ماڻڻ لاءِ هن سر ۾ سمايل فڪر انسان کي شرڪ ۽ شڪ بدران يقين، آرام بدران بي آرامي، سک بدران ڏک، رسمي ڏيکاءُ بدران سچائي ۽ سَٽن بدران سِر جي قرباني جي راهه ڏيکاري ٿو. هن سر ۾ توحيد ۽ رسالت جي حوالي سان، انسان جي عقيدي جي صفائي ۽ ڪائنات جي وحدت جو راز سمايل آهي. اعليٰ ڄاڻ ۽ معرفت واري مقام تي پهچڻ خاطر حقيقت جي تلاش ڪنڌ کي ترغيب ڏنل آهي ته هو ٻيائي ٻوڙي، خودي کي ڇڏي، هئڻ ۽ هستي واري ڪلاهه ڪڍي، ٻاهرين لوچ پوچ بدران اندر ۾ لوچي ۽ لُڇي ۽ "پاڻ" کي پاڻ کان پري ڪري، ائين جو جڻ مرڻ کان اڳ مري. عشق جي حقيقت ۽ محبوب جي بي پرواهي ۽ سختي جي سلسلي ۾ ڪاتي ۽ ڪوس، ڪوري ۽ باهه جو ذڪر آهي. محبوب جي ڪُهڻ ۽ عاشق جي

ڪُسجڻ جو بيان آهي. عشق آسان ناهي، پر سوريءَ جي سيج آهي. عشق جي ڪيفيت ۽ واردات ضربن ۽ زخمن واري آهي. عشق جي آزمائش ۾ ڪاميابيءَ لاءِ سچي عاشق کي محبوب آڏو ڪُسي قربان ٿيڻ ۽ سرهو ٿي سوريءَ تي چڙهڻو آهي. ترميم: هندستاني موسيقي جي روايت ۾ "ڪلياڻ" هڪ مکيه ٺاٺ آهي، جنهن مان بيا راڳ صورت پذير ٿين ٿا. "شاهه جي راڳ" جي سلسلي ۾ "سر ڪلياڻ"، پنهنجي ذاتي صورت وارو، هڪ جدا راڳ آهي، جيڪو هندوستاني موسيقي جي لحاظ سان "يوپالي ڪلياڻ" جي صورت سان ملي ٿو(5). هتي "سر ڪلياڻ" جو پهريون ۽ آخري بيت مطالعي خاطر پيش ڪجي ٿو.

پهريون بيت:

اول الله عليم، اعليٰ عالم جو ڌڻي،
قادر پنهنجي قدرت سين، قائم آهه قديم،
والي، واحد، وحدهٗ، رازق ربه رحيم،
سو ساراهه سچو ڌڻي، چئي حمد حڪيم،
ڪري پاڻ ڪريم، جوڙڻون جوڙ جهان جي(6).

آخري بيت:

مل مهانگو قطرو، سِڪن سعادته
اسان عبادت، نظر ناز پرين جو(7).

2_ سُر يمن:

سر "يمن" ۾ شاهه صاحب ڪن ڪردارن جي زباني بدران، جڻ خود پنهنجي زباني پنهنجي حال جو اظهار ڪيو آهي. سر "يمن" گهڻي ڀاڱي سر "ڪلياڻ" ۾ سمايل فڪر ۽ فهم جي تصديق ۽ اُن جو وڌيڪ تفسير آهي. سر "يمن" جي پهرين ۽ ٻئي داستان جو مکيه موضوع درد آهي. جيڪو انسان جي وجود نمو جي هڪ بنيادي حقيقت آهي. انسان جي درد واري ڪيفيت ازلي آهي. ڇاڪاڻ جو سندس روح فراق واري حالت ۾ آهي. داستان ٽئين ۾ عشق ۾ آزمائش ۽ محبوب جي عاشق تي سختيءَ جو ذڪر آهي. داستان چوٿين ۾ سوز ۽ فراق واري سختي جو وڌيڪ تفسير آهي. سڪ جو سلسلو ۽ محبت جو معاملو باهه جي ٻرندڙ مچ مثل آهي، جنهن ۾ جڏهن عاشق ڪامنو ڏهن ڪنندو. ان محبت واري مچ ۽ سچا عاشق (پتنگ) پاڻ پنهنجو اچي سٽين ٿا. ان محبت جي مچ کي اگهڙين ۽ لوهارن جو ڪورو ڪري ڄاڻايو ويو آهي. جنهن ۾ عاشق کي جلڻو ۽ پچڻو آهي ته جيئن سندس کٽ لهي صاف ٿئي ۽ هو محبوب سان ملڻ جهڙو ٿئي. داستان پنجين ۾ علم جي بنيادي توڙي آخري مقصد جي وضاحت ٿيل آهي. داستان ڇهين ۾، محبت جي مئخاني ۾ مئخواري ۽ مخموري جا اهڃاڻ ڏنل آهن. جيڪڏهن عاشق کي، محبوب هٿان پيالو پيئڻ ۽ سڪ جي سُرڪي جي لذت وڻي آهي ته ان جي عيوض ۾ ڪيس سِر ڏيڻو پوندو. ترميم: "راڳ يمن" سنڌ ۾ اڳتي دور کان وٺي رائج ٿيو، هڪ راءِ موجب "ايمن" جيڪو "ڪلياڻ ٺاٺ" جو پهريون راڳ آهي، سو اصل ۾ خالص عربه ايراني راڳ آهي ۽ "يمن" جو ئي بگڙيل نالو آهي. "يمن" جون ٻه جدا صورتون آهن- هڪ خالص "يمن" ۽ ٻيو "ايمن. هي راڳ جڻ هندوستاني راڳ "نٽ ڇايا" سان لڳي ٿو ۽ ٻيو اهو ته هي راڳ جڻ هندستاني راڳ "جيجونتي" سان مشابهه آهي(8). سر "يمن" جو پهريون ۽ پويون بيت نموني خاطر ملاحظ ڪريو:

پهريون بيت:

حبيب تون، طبيب تون، تون درد جي دوا،
جانب! منهنجي جيءَ ۾، آزار جا اَنوا،
صاحب! ڏي شفا، ميان! مريضن کي(9).

آخري بيت:

ڪلاڙ نئون ڪاءِ، مت نہ سڪين مون هيان!
روندي رات وهاءِ، چڪائيندي ٻنيون(10).

اهڙي طرح ٻنهي سرن جي هرهڪ بيت ۽ وائي جي لاءِ سِٽ واري سمجهاڻي پڻ ڏنل آهي. اها سٽ وار سمجهاڻي صرف جلد پهرين جي شعرن جي لکيل آهي. مثال خاطر هڪڙو بيت سِٽ وار سمجهاڻي موجب پيش ڪجي ٿو:

1- موکيءَ متارا، وڏيءَ ساجهر سارئا.
1- موکي أهي (سدا ايندڙ ۽ پيئندڙ) جوان مرد مئخوار وڏيءَ ويل سنيارئا.
2- پيڻ جي وار، اڄ نہ آيا ڳجهڙي.
2- (ألکو ڪيائين ۽ چيائين تہ) اڄ پيڻ جي ويل أهي الائجي مئخاني تي ڇو نہ پهتا؟(11)

مقدمي ۾ اوائلي، وچولي توڙي پوئين دور تائين دستياب ٿيل قلمي يا ڇاپي رسالن جون سڃاڻپ ڦور حرف وار نشانيون (تخفيفون) مڪمل ڪري انهن جو چارٽ ڏيڪاريو ويو آهي تہ جيئن شعرن جي پيٽ ۾ سمجهاڻي مهل گهڻي ديگهہ کان بچي سگهجي. ساڳيو چارٽ هيٺ پيش ڪجي ٿو:

1.	بل	درگاهہ ٻلڙي وارو اصلي رسالو	1191هہ
2.	ص	درگاهہ منصوره وارو قلمي نسخو	1200هہ
3.	گل	ابوبڪر فقير جو لکيل رسالو	1206هہ
4.	گ	ميين اسماعيل جو لکايل گنج	1207هہ
5.	ل	قاضي موسيٰ وارو قلمي رسالو	1207هہ
6.	ڻ-1	آڳاٽو اڻ پورو قلمي نسخو-1	....
7.	ڻ-2	آڳاٽو اڻ پورو قلمي نسخو-2	....
8.	ڻ-3	آڳاٽو اڻ پورو قلمي نسخو-3	....
9.	خ	خيرپور وارو قلمي نسخو	1249هہ
10.	ف	انڊيا آفيس لائبريري وارو قلمي نسخو	....
11.	عش	پير عباس علي شاهہ وارو قلمي نسخو	....
12.	ٺ-1	عبدالڪريم طبيب ٺٽوي وارو قلمي نسخو-1	....
13.	ٺ-2	عبدالڪريم طبيب ٺٽوي وارو قلمي نسخو-2	....
14.	عل	مير علي احمد خان ٽالپر وارو قلمي نسخو	....
15.	نٿ	ميين موسيٰ مداح ٺٽوي وارو قلمي نسخو	1257هہ
16.	مد	خير محمد فقير هالائي وارو دستخط نسخو	1267هہ
17.	نص	آخوند فضل علي وارو دستخط نسخو	1269هہ
18.	پ	مير امام بخش خان ٽالپر جو لکايل رسالو	1270هہ
19.	هہ	حاجي هدايت الله هالائي جو دستخط نسخو	1270هہ
20.	ش	آخوند محمد شفيع جو دستخط نسخو	1273هہ
21.	ظ	فقير عبدالرحمٰن نورنگ پوٽي جو دستخط نسخو	1275هہ
22.	نپ	محمد صالح مجاور وارو دستخط نسخو	1275هہ
23.	مص	دلدار فقير وارو قلمي نسخو	1277هہ
24.	لد	ڪڇ وارو (مختصر) قلمي بياض	1279هہ

25	ڪ	قاضي عبدالحميد جو دستخط نسخو	1279ھ
26	ح	عبدالحق هالائي جو دستخط نسخو	1281ھ
27	ع	ميين نورمحمد ۽ سندس پٽ جو دستخط نسخو	1282ھ
28	ي	ميين احمد ڀٽائي جو دستخط نسخو-1	1284ھ
29	د-1	ميين محمد ۽ ميين حسين جو دستخط نسخو	1294ھ
30	حس	نيڪ محمد ۽ ميين حسين جو دستخط نسخو	1300ھ
31	ن	نيڪ محمد جو دستخط نسخو	1303ھ
32	د-2	ميين احمد ڀٽائيءَ جو دستخط نسخو-2	1304ھ
33	د-3	ميين احمد ڀٽائيءَ جو قلمي نسخو-3	....
34	ض	برٽش ميوزيم وارو قلمي نسخو	1304ھ
35	سٽ	ڪيپٽن اسٽيڪ وارو قلمي نسخو	1304ھ
36	ظف	ظفر ڪاظمي وارو قلمي نسخو	....
37	فق	فقير محمد "قانع" جو دستخط نسخو	1313ھ
38	ج	جمعي فقير جو لکايل رسالو	1331ھ
39	ڪ	اسماعيل رنگريز جو دستخط نسخو	1334ھ
40	ت-1	تاج محمد نظامانيءَ جو دستخط نسخو-1	1342ھ
41	ت-2	تاج محمد نظامانيءَ جو دستخط نسخو-2	....
42	پل	محمد اسماعيل پٽنيءَ جو دستخط نسخو	....
43	ر	محمد صالح بهراڻي جو دستخط نسخو	1355ھ
44	م	ميهار فقير جو لکايل رسالو	1371ھ
45	ٿ	پيرل ٿيبي وارو قلمي رسالو	1373ھ
46	و	سيد ولي محمد شاھ وارو قلمي نسخو	1947ع
47	غ	سيد غلام شاھ ڀٽائيءَ وارو قلمي نسخو	1970ع
48	الف	استاد لغاريءَ وارو قلمي نسخو (هي نشاني راقم هينئر قائم ڪئي آهي)	1432ھ-2011ع
49	ٽ	ڊاڪٽر ارنيسٽ ٽرمپ وارو ڇاپو	1866ع
50	ب-1	بمبئي ڇاپو-1	1867ع
51	ب-2	بمبئي ڇاپو-2	1876ع
52	ب-3	بمبئي ڇاپو-3	1886ع
53	ب-4	بمبئي ڇاپو-4	1889ع
54	ب-5	بمبئي ڇاپو-5	1893ع
55	ب-6	بمبئي ڇاپو-6	1900ع
56	س	سرڪاري ڇاپو (تاراچند شوڪيرام وارو)	1900ع
57	ب-7	بمبئي ڇاپو-7	1911ع
58	ق	مرزا قليچ بيگ وارو ڇاپو	1913ع
59	ب-8	بمبئي ڇاپو-8	1921ع (12)

جلد جي جامع ۽ مستند متن ڪان پوءِ، شعرن جي مختلف رسالن سان ڀيٽ ۽ سمجهاڻي ڏنل آهي، جنهن ۾ هرهڪ بيت ۽ وائي کي (سٽ وار) مختلف ادوار جي رسالن سان ڀيٽي، انهن جي صحيح صورت معلوم ڪري، صحيح پڙهڻي قائم ڪئي ويئي آهي. نموني خاطر هڪ بيت جي ڀيٽ ۽ سمجهاڻي پيش ڪجي ٿي:

(بيت): ايڪ قصر در لک، ڪوڙين ڪٽس ڪڙڪيون،

جاڏي ڪريان پرک، تاڏي صاحب سامهون(13).

اِص عل ض ف ل ٺ-ا ٺ-2 سٽ ٺٽ ب ([illegible]) ي (4/58) ۾ سر "آسا" هيٺ، گ ۾ يڪي سر ڪلياڻ ۽ جمن هيٺ ۽ هينين ۾ سر ڪلياڻ هيٺ رکيل: مد ([illegible]) نص ([illegible]) ھ ([illegible]) پ ([illegible]) ض ([illegible]) ح ([illegible]) ع ([illegible]) ٺ ([illegible]) ب ([illegible]) ي ([illegible]) مص ([illegible]) د-1 ([illegible]) د-2 ([illegible]) حس ([illegible]) ن ([illegible]) فق ([illegible]) س خ ج ق ڪ ت و ر ۾ غ:

اوائلي دور جي رسالن جي بيت جون مختلف پڙهڻيون:

ف: ايڪ قصر در لک سهس ڪر ڪر ڪڙ ڪيَ

ٺ: ايڪ قصر در لک سهسين ڪٽس ڳڪيون

ٺٽ ع ب و: ايڪ قصر در لک ڪوڙين سهس ڪڙڪيَ
(بي هيڪ قصر، وي قصر)

ٺ-1 ض: يڪ قصر در لک ڪوڙين سهس ڪِرڪيَ

فق س ق ڪ ت ر ۾ غ: ايڪ قصر در لک ڪوڙين سهس ڳڙڪيون
(ڪ ۾: سهسين)

ن ج: ايڪ قصر در لک ڪوڙين سهسين ڳڙڪيَ
(جي ايڪ قصر)

ص گ ي: ايڪ قصر در لک ڪوڙيين سهس ڪڙڪيَ

ل نص: ايڪ قصر در لک ڪوڙين سهس ڪرڪِيَ
(نص: قصر)

ھ: ايڪ قصر در لک ڪون سهس ڪنڪين

د حس: ايڪ قصر در لک ڪوڻ سهس ڪنڪيَ
(د-2: در لک، حس: ڳنڪيَ)

پ: ايڪ قصر در لک ڪوڙين سهسين ڪڙڪيَ

ح: ايڪ قصر در لک ڪوڙين سهس ڳڙڪيَ

ٺ-2: ايڪ قصرَ در لک ڪوڙين سهس ڪرڪيَ

مد مص: ايڪ قصر در لک ڪوڙين سهس ڪرڪيَ

(ب-2 ب-4) ي: ايڪ قصر در لک ڪوڙين ڳڙڪ ڪڙڪيَ

ب-1: ايڪ قصر در لک ڪوڙين ڳڙڪ ڳڙڪيَ

خ: ايڪ قصر در لک ڪوڙين سنهس ......

عل سٽ: سهسين ڪرڪ ڪرڪيَ ايڪ قصر در لک
(عل. ڪرڪ ڪڙڪِيَ)

سنجهڻي: "ايڪ قصر" توڙي "ايڪ قصر" ٻئي صحيح آهن. "محل" جي لحاظ سان "قصر" پڙهبو،

پر "ماڙي" جي لحاظ سان "قصر" پڙهي سگهجي ٿو.

(2) ض ف ل گ ٺ-1 ٺ-2 سڻ ٽڻ (م غ: ائين (گ: سامهُ)،

مد: جاڏي ڪريان پرک صاحب تاڏي سامهون.

عل هہ پ د-2 حس ح: جيڏا ڪريان پرک تيڏا صاحب سامهون.

(عل: جيڏاهِ)

ظ ح ع د-1 ن: جيڏاه ڪريان پرک تيڏاه صاحب سامهون.

نص ب ي فق خ ڪ ت و: جيڏانه ڪريانپرک تيڏانه صاحب سامهون.

س ق: جيڏان ڪريان پرک تيڏان صاحب سامهون.

ٺ: جيڏان ڪريان پرک تيڏان سائين سامهون.

لفظي معني:

(1) ايڪ = فقط هڪ- هڪ ئي، قصر = محلُ- محلات- ماڙي در- دروازا. لک-هڪ سؤ هزار- گهڻا- ڪيترائي. ڪوڙيين (1. ڪوڙ= ويھ، ڪوڙيين= ڪيتريون ئي ويهون. 2. ڪوڙ- ڪروڙ، ڪوڙيين= ڪروڙين)- گهڻيون- ڪيتريون ئي. ڪڻس= ڪيس، اُن محل کي، ڳڙکيون- دريون.

(2) جاڏي-جيڏانهن بہ. پرک- جانچ- نظر. تاڏي-تيڏانهن.

صاحب [ع. ساٿي- رفيق- مالڪ: [س. وڏي شان شرف وارو سائين]

محل جو مالڪ- بادشاهہ- جڳ جو مالڪ- خالق(14).

جلد جي پڇاڙي ۾ ضميمو شايع ٿيل آهي، جنهن ۾ مختلف قلمي نسخن ۾ ساڳين لفظن لاءِ ڪاتبن جون اصلوڪيون مختلف صورتخطيون ڏيکاريل آهن(15).

1989ع ۾ شايع ٿيل جلد پهريون ۾، 2 سُر، 11 داستان، 308 بيت ۽ 13 وايون شامل آهن. اهڙي طرح ڪل شعرن جو تعداد 321 ٿئي ٿو. 914 صفحن تي آڌاريل هن جلد جي پڇاڙي مواد جي "صحت نامي" تي ٿئي ٿي.

جلد ٻيون:

هي جلد "شاهہ جو رسالو- شاهہ جو ڪلام" (جلد ٻيون) جي عنوان هيٺ شايع ٿيل آهي، جنهن ۾ مهاڳ ۽ مقدمي ڪانسواءِ، سر "ڪنيات"، سر "بروو"، سر "سريراڳ" ۽ سر "ساموندي" جو جامع ۽ مستند متن، پيٽ ۽ سمجهاڻين سميت شامل آهي. شاهہ جي "مستند ڪلام، جي پروڙ خاطر هر بيت ۽ هر وائي کي هيٺين ڇهن تحقيقي معيارن تي پرکيو ويو آهي؛

1. ماخذن طور رسالن جي تعداد جو معيار
2. رسالن جي قدامت جو معيار
3. رسالن جي پيٽ جو معيار
4. سنڌي ٻولي ۽ بيان جي سهڻائي جو معيار
5. اعليٰ شاعري جو معيار
6. اعليٰ فهم ۽ فڪر جو معيار(16).

هيٺ جُلد ۾ شامل سرن تي مختصر روشني وجهي بيتن جا نمونا پيش ڪجن ٿا:

1. سُرڪنيات:

سر ڪنيات شاهہ عبداللطيفؒ جي تخليقي شاعريءَ جو هڪ اعليٰ مثال آهي. هن سر ۾ هڪ طرف انساني محبت جي اعليٰ قدرن جي اُپٽار آهي تہ ٻئي طرف سنڌ جي محبت ۽ مجاز واري ريت، رسم ۽ ماحول بيان ڪيل آهي. سر ڪنيات هڪ اهڙو معنوي سر آهي، جنهن ۾ محبوب جي اعليٰ اخلاق ۽ سندس حسن ۽ جمال جو ذڪر

سمايل آهي.

ترميم: هندستاني موسيقي جي روايت ۾ "ڪماچ" ۽ "سنڌ" جي سنگت سان سنڌ ۾ نئين "ڪنڀات راڳڻي" ايجاد ٿي. جنهن کي هندستاني ڳائيندڙن "سنڌ ڪماچ" ڪري سڏيو. "سنڌ" ۽ "ڪماچ" ملي، "سنڌ ڪماچ" ٿي، جيڪا سنڌ حيدرآباد واري خطي ۾ رائج آهي. شاهه جو راڳ "ڪنڀات" جڻ "ڪماچ" آهي(17).

پهريون بيت: پيشانيءَ ۾ پرين جي، پلائيءَ جا پيرَ،
اگهڻ اُڪندين جي، ڏٺي پابوهي پيرَ،
قمر پاڙي ڪير، شمس سپيرين سين(18).

آخري بيت: ٿر، ڏونگر، بر، روهه، ميي سڀ مناڙيا،
هاڻي اگهڻ آسي ڪوهه، آهي اَن جماج ڪي(19).

2. سُر بروو:

هي سر سچي عاشق جي محبت پرين جنبن ۽ احساسن جي اظهار جو داستان آهي. سجڻ جي سڪ ۽ ساڻس بي انتها پيار واري شعوري ۽ لاشعوري ڪيفيت جو آئينو آهي. فراق ۾ عاشق جي اندر جي آهه ۽ درد جي دانهن جو آواز آهي. محبوب موجود ڪونهي پر هو هردم عاشق جي اکين آڏو آهي. ڪيس غائبانه ياد ڪندي عاشق پنهنجي اندر جو حال اوري ٿو. ڪانگ کي قاصد ڪري نينهن جا نياپا موڪلي ٿو ۽ محبوب کي پيار پريا ڏوراپا ۽ محبت جون ميارون ڏي ٿو. ٻئي طرف هي سُر محبوب جي بي مثال حسن ۽ ناز جي نظاري جو آئينو آهي. سهڻي محبوب جي سهڻي صورت ۽ سيرت ۽ سندس ڳڻ ۽ ڳالهيون ان جا خاص عنوان آهن. تيون ته عشق ۾ عاشق بيوس آهي. "هيرائي هٿ ڪِئو، هينئڙو حبيبن" ۽ "لڳي جو لطيف چي، نڪو قال نه قيل". عشق زور آور ذات آهي، جنهن سان ڪوبه حيلو نٿو هلي. "عشق اهڙي ذات، جو مُنجهائي مين ڪي."

ترميم: هندستاني موسيقي ۾ "راڳ بروو" موجود آهي. پر سنڌ ۾ "بروو" شروع کان ئي سنڌي موسيقي جي هڪ مقامي راڳ يا راڳڻي طور ڳايو ويو. "بروو سنڌي" جڻ هندستاني موسيقي جو "نٽ ملهار" آهي(20).

پهريون بيت: جڏهن پوي ٿي ياد، صحبت سپيرين جي،
فريادئون فرياد، ناگهه وجن نڱئو(21).

آخري بيت: جيري جاڳائي، شڪر ڳڏياسون سپيرين!
لاٿو ڪس قلوب تان، اچي ساجن سيائي،
هينئڙي کي هاڻي، عجيبن اُجاريو(22).

2. سر سريراڳ:

"سريراڳ" سچو تمثيلي سر آهي، هي جهان سمونڊ آهي، جنهن ۾ اسان جي حياتي ٻيڙي مثال آهي، انسان وڻجارو آهي، جنهن کي هن جهان جي سمونڊ مان، حياتي جي ٻيڙي کي ايمان ۽ يقين سان، صدق ۽ سچائيءَ سان، ڪوشش ۽ ڪاميابي سان صحيح سلامت پار پهچائڻو آهي. هن سنڌي سمونڊ ۾ الله تعاليٰ جي لطف ۽ ڪرم جي ضرورت آهي ۽ سندس مدد درڪار آهي. حياتي هڪ وڏي قيمتي وٿ آهي، جنهن کي سنڀالڻو آهي. حياتي جي ٻيڙي کي ڏيهاڙي مڪڻو آهي، جيئن مضبوط ٿئي ۽ پوءِ ان کي همت ۽ مردانگي سان سمونڊ جي لهرن لوڏن کان بچائڻو آهي. هن سر جي آخري داستان ۾ اهو فڪر سمايل آهي ته جيڪي وڏا ڄاڻو ۽ وينجهار آهن سي ئي ماڻڪ موتي پرکين ٿا ۽ سي ئي تعريف جي لائق آهن.

ترميم: شاهه صاحب جي وقت ۾ هي سُر غالباً "سري راڳ، جي نالي سان هو. هندستاني ڪلاسيڪي موسيقي جي هڪ روايت موجب ڇهه وڏا راڳ آهن، ڀيرو، مالڪوس، هنڊول، سِري، ميگهه ۽ ديپڪ. يعني ته "سِري راڳ" انهن ڇهن وڏن راڳن مان هڪ آهي(23).

پهريون بيت: جيڪين منجهه جهان، سو تاريءَ تڳي تنهنجي،
لطف جي، لطيف چي، تو وٽ ڪمي ڪان،
عدل ڇتان آن نه، ڪو ڦيرو ڪج فضل جو(24).

آخري بيت: اگهيو ڪائو ڪج، ماڻڪن موٽ تي،
پلئه پايو سچ، آڇيندي لج مران(25).

4. سر سامونڊي:

موضوع جي اعتبار سان "سر سامونڊي، جا ٻه رخ آهن. هڪ تاريخي ٻيو سماجي. تاريخي لحاظ سان هي سُر ڪنهن سمي، سمنڊ جي ذريعي سنڌ جي واپار ۽ هتان جي پيشيور وڻجارن ۽ ٻيڙياتن ناکئن جي سمنڊ وارن سفرن ۽ ڪشالن جو يادگار آهي. سماجي لحاظ سان هن سُر ۾ وڻجارن جي پرڏيهه وڃڻ سبٻان وڇوڙي ۾، سنڌن پيارن سڄڻن ۽ پيارين گهر وارين جي ڳڻتي ۽ اوسيئڙي جو ماحول سمايل آهي(26).

"شاهه جي راڳ" جي روايت ۾، وقت جي لحاظ سان "سر سامونڊي" لاباري واري موسم جو راڳ آهي. وڌيڪ هيءَ ڄاڻڻ ضروري آهي ته "سر سامونڊي" يقيني طور "مقامي سنڌي سُر" آهي. ڇاڪاڻ جو هندستاني موسيقي جي روايت ۾ "سامونڊي" جي نالي سان ڪوبه راڳ يا ڪابه راڳڻي موجود ناهي. شاهه صاحب جڏهن پنهنجي ڪلام کي ڳائڻ ذريعي ٻين تائين پهچائڻ جو ارادو ڪيو، تڏهن ان لاءِ راڳ جي نئين نظام جو بنياد وڌائين ۽ ان ۾ هندستاني موسيقي جي راڳن ۽ راڳڻين سان گڏ اڌو اڌ ڪن مقامي سنڌي سر ۽ الحان شامل ڪيائين. سندس وقت تائين، غالباً سنڌ جي هينين لاڙ ۽ ڪاري واري پاڳي ۾ وڻجارن جي موضوع وارو "سامونڊي ڳائڻ" يا "سامونڊي سُر" هلندڙ هو، جنهن کي راڳ ۾ شامل ڪيو ويو. سنڌ جو اهو آڳاٽو راڳ هاڻي فقط "شاهه جي راڳ" ۾ ئي سلامت وڃي بچيو آهي. باقي ٻاهر ڪٿي به ڪونه ٿو ڳائجي(27).

پهريون بيت: ڪوها ڪالهه ڪٿي، وڏئون اُتر آسري،
الله! جُهري ۾َ ان جي، اولي جي اُتي،
وڻجارن وٺي، وکر وڏو ٻيڙيين(28).

آخري بيت: ماءِ ولاتي مونئا، تڙ تا توارين،
وايون وڻجارن جيون، جيءَ کي جيارين،
ڪليو ڪيڪارين، جن سيڻ سلامت آئيا(29).

1992ع ۾ شايع ٿيل جلد ٻئي ۾، 4 سر، 17 داستان، 387 بيت ۽ 27 وايون شامل آهن. ڪل شعر 414 ٿين ٿا. 536 صفحن تي مشتمل هن جلد جو اختتام متن جي "صحت نامي" تي ٿئي ٿو.

جلد ٽيون:

"شاهه جو رسالو- شاهه جو ڪلام" (جلد ٽيون) جي عنوان هيٺ، هيءُ جلد مهاڳ ۽ مقدمي ڪانسواءِ، سر "گهاتو"، سر "ڪاهوڙي"، سر "ڪاپائتي"، سر "بلاول"، سر "پرڀاتي"، سر "ڪارايل" ۽ سر "ڏهر" سميت، هرهڪ شعر جي پيٽ ۽ سمجهاڻي جو احاطو ڪري ٿو.

هن جلد ۾ شامل منڪوره ستن سرن ۾ سمايل فڪر، ان جي موسيقي، سرن جي سٽاءَ ۽ ترتيب ۽ سرن ۾ شامل مواد جي صحت تي تفصيل سان روشني وڌل آهي. اڳين جلدن وانگر هن جلد ۾ پڻ بيتن جي معياري متن قائم ڪرڻ خاطر اُپاءَ ورتا ويا آهن. هيٺ هرهڪ سر تي مختصر روشني وجهي، انهن جي بيتن جا نمونا پيش ڪجن ٿا:

1. سر گهاتو:

هيءُ گهاتو جو سر آهي، يعني انهن ٻي ڏڙڪ بهادرن جو بيان، جيڪي وڏا ڄاڻ وارا آهن ۽ خوفائتي سمنڊ

۾ خطري واري ماڳن تي وڃي ٿا مڇين کي مارين. اهڙو هڪ خوفائتو ماڳ ”ڪلاچي جو ڪُن“ آهي. جتي جيڪو گهاتو وڃي ٿو، سو سلامت نه موٽي(30).

ڪَلاچيءَ ڪناءُ، موٽي ڪونه آئيو،
ڪنين رَڇ وڃائيا، ڪنين توبه تاءُ(31).

اِنهيءَ پس منظر ۾ (جيئن جو وڏي جانِ ۽ همت وارا گهاتو بہ ڪلاچي جي ڪُن ۾ قلبو ٿي ويا) ٻين گهاتوئن لاءِ نصيحت ته: ”جي سمنڊ ۾ تا گهڙو ۽ ڪلاچيءَ جو رخ ٿا ڪريو ته رَڇن کي رڳ ڏيو، جيئن وڏيڪ ڪارائتا ٿين ۽ پنهنجي پوري پڪي تياري ڪريو، جو ڪلاچيءَ جو ڪُن اوهان تي ڪا ڪهل ڪونہ ڪندو! وڏا مڇ مارڻا آهن ته اڳتي اونهي پاڻي ۾ اوهري وڃي رَڇن وجهڻ جي مشق ڪريو. باقي نندي جهول پاڻيءَ ۾ جهڳا وجهڻ مان ڪجهه نہ ورندو. وڏا مضبوط رَڇ تيار ڪريو، جو سمونڊ جا ڊار بہ وڏا آهن. جتي اوهين آهيو، سي تہ ننڍڙيون نارون ۽ ڇنل ڊورا (ڇڇ) آهن. اوهين جنهن ٽڏائي (غفلت) سان لُڏي لُڏي پيا هلو، سا ريت گهاتوئن جي نہ آهي. اُهي جڏهن بہ ڪلاچيءَ تي ٽئي سنيريا تڏهن سُک تي نٽي سٽا!“

سر جي آخر ۾، اڳين وڏن رَڇن وارن ڄاڻو گهاتوئن ۽ پوئين دور جي اڄاڻ گهاتوئن جي ڀيٽ ڪيل آهي تہ اُهي اڳيان ڄاڻو گهاتو گذاري ويا. باقي هاڻي جيڪي بچيا آهن سي تہ مَڇن کي مارڻ جي ٽل ئي نہ سکيا آهن. ڪامياب گهاتوئن جو اهڃاڻ اهو آهي تہ انهن گهڙڻ ساڻ وڏي گهور ڪئي (مڇن کي ڄاڻچڻ، ڳولڻ ۽ جهلڻ لاءِ وڏي هَل هلان ڪئي) ايتريقدر جو اگهور وڃي گهوريائون. انهي ڪري قابل ٿيا ڪامياب ٿيا(32).

پهريون بيت: گهنگهرڻا گهڻ ڄاڻ، موڙهي مت مهائيين،
وڻا گڏجي وير ۾، پڻا مُنه مهراڻ،
اڳيان پوريان ٿاڻ، وڻا ويچارن وسري(33).

آخري بيت: ڪُنڊي ڪلين وچ ۾، جڏهن هنيائون،
موت نہ ماريائون، ڏُور وجهي وڻا ڏک جي(34).

2. سر ڪاهوڙي:

هن سر ۾، اُنهن جفاڪش ۽ سخت جان ڪردارن جا اهڃاڻ ڏنل آهن، جيڪي ڪشالا ڪري، جهنگ جبل ووڙي، وڏي همت ۽ حوصلي سان ڏٽ گذ ڪن ٿا. اڳين وقتن ۾ جڏهن گذران ڏکيو هو، تڏهن ويچارا غريب ۽ ڪنگال ماڻهو پنهنجي پيٽ گذران لاءِ ڪشالا ۽ ڪشٽ ڪندا هئا. جهنگن جبلن ۾ ڦرندا هئا ۽ ڏٽ گڏ ڪندا هئا. گهربل اوزار ۽ سنڌ جهڙوڪ: ڪوڏڻ ۽ وڍڻ لاءِ ڪها ۽ ڪُهاڙيون، پاڻي لاءِ پوتڙا ۽ سانداريون ساڻ ڪڻندا هئا(35).

هن سر ۾ حق ۽ حقيقت واري اعليٰ منزل ڏانهن وک وڌائيندڙ ”ڪاهوڙين“ جا اهڃاڻ ڏنل آهن. اهڙن عالي مرتب انسانن مان، جن حق ڏٺو ۽ حق سڃاتو، تن مان ڪن کي شاهه صاحب پاڻ ڏٺو. ”مون سي ڏِٺا ماءِ! جَني ڏٺو پرينءَ کي.“ انهن جا اهڃاڻ اهي جو هنن آرام ڦٽو ڪيو ۽ سک تي ڪين سُتا. هو ايڏا عالي همت آهن جو اُتي وڃي ٿا پهچن ”جِت نهايت ناهِ ڪا.“ سندن ڪمال جو مثال اهو جو بي راهه پونءِ کي تہ ڏُوري ڏٺائون، پر پاڻيءَ تي بہ پير پرکي وڌائون. باوجود اهڙي معرفت ۽ عرفان جي، ظاهر ۾ جڻ هو ڪجهه بہ نہ آهن. پيرين پراڻا ڪيتر، منّيءَ ۾ پيوت ۽ پڪلڻا پوتن. پر ڪين آڏو پنهنجي عمل جي پچا جي اون آهي. جنهن لاءِ پيا ثمر گڏ ڪن(36).

پهريون بيت: ڪاهوڙين ”خفيءَ“ ڪان، سوجهي لتو سبحانُ،
عاشق اهڙين اکرين، لنگهڻا لامڪانُ،
”هُو“ ۾ گڏجي ”هُو“ ٿيا، بابو سي بريانُ؛
سيوئي سبحان، آيو نظر اُن جي(37).

آخري بيت: سانپر ٻڌي بيٺ، جني ڏونگر ڏوريا،
تن ڪاهوڙين که هيٺ، وڃي پاسا ڪوڙيا(38).

3. سُر ڪاپائتي:

سُٽ ڪتڻ وارين جو، آتڻ ۾ ويهي، ڪتڻ جو پورهيو ڪرڻ، هن سر جو مکيه موضوع آهي يعني ته هن سر جو تعلق آتڻ ۾ ڪتڻ جي پيشي ۽ پورهئي سان آهي. اهو پيشو ۽ پورهيو جيتوڻيڪ هاڻي باقي نه رهيو آهي، پر پورهئي ۽ محنت جي ضرورت ۽ اخلاقي عظمت قائم آهي. اعليٰ فڪر جي لحاظ سان، جن جو پيشي ۽ پورهئي سان پيار آهي، تن کي سدائين قرار آهي. پورهئي ڪندي جن جي پنهنجي رب سان رهاڻ آهي، سي ڪنهن ٻئي جون ڪاتياريون ۽ محتاج ناهن. هُنن "هٿ" ۽ "هئڻ" جو وڻ ئي وڍي ڇڏيو. سنهو ڪتيائون، پڙا ٻڳائون ۽ سڦرو سٽ ماڻڪن تي مٽيائون.

آتڻ ۾ هڪ جيڏيون ويهي ڪتينديون هيون ته پنهنجا ڳاچ ۽ ڳاوڻ گڏجي ڳائينديون هيون. جڏهن ڪان چرخا بس ٿيا ته اُنهن سهيلين جا ڳاچ ۽ ڳاوڻ به ويا. شاهه صاحب جي وقت ۾ اجا آتڻ ۽ ڪتڻ جو رواج هو. جيتوڻيڪ انهن جو اڳيون اوج ڪونه هو، ۽ ماهر ڪاتاريون باقي نه رهيون هيون. ان وقت جي آتڻ وارين ڪاتارين جي نغمن مان ڪو عام مقبول ۽ مٺو نغمو هو، جيڪو ڪاپائتي جي نسبت ۽ نالي سان شاهه صاحب پنهنجي راڳ لاءِ چونڊيو. اهو سر "ڪاپائتي" شاهه جي راڳ ۾ هلندو پئي آيو، پر پوءِ ڪن ڄاڻو راڳاين فقيرن جي گذاري وڃڻ سببان يا ڪاپائتي راڳ کي مسلسل طور نه ڳائڻ سببان، هيءُ سُر شاهه جي راڳ، مان ختم ٿي ويو. هن وقت چار سر يعني: گهاتو، ڪاپائتي، شينهن ڪيڏارو ۽ بسنت شاهه جي راڳ، ۾ ڪين ٿا ڳائجن(39).

پهريون بيت: توڻي تون ڪاتار، چر هيڪلي پيرئين،
ڏني ڪا ڏنار، صراف تنهنجي سُٽ ۾(40).

آخري بيت: "نفيءَ" جي "نانه" سان، پهي پڃيائون،
پڙا جي "پائڻ" جا، پيري پڳائون،
هو جو وڻ "هئڻ" جو، وڍي وڌائون،
"اسين" ۽ "آءٌ"، آتڻ ناهي اُن جي(41).

4. سر بلاول:

هن سر ۾ سمن جي سماج واري اڳاٽي دور ۾، پيشه ور منگتن ۽ مڱڻهارن جو وڏيءَ ويل اُسر جو اُٺي ڪري سردارن جي درن تي ڏان وٺڻ لاءِ سندن ساراهون ڪرڻ وارو ماحول سمايل آهي. اعليٰ معنوي معيار جي لحاظ سان، اهو ماحول سخا ۽ سورهيائيءَ جي ڪردارن کي روشن ڪري ٿو.

هن سر ۾ اڳيتي منگتن ۽ مڱڻهارن جي آسن اميدن سان گڏ سخي سردارن مان بداماني، ڪُرن، راهو، ۽ خاص طرح جام جکري جي سخا جا اهڃاڻ آندل آهن. جام جکري جي تمثيل سان، بيتن جو معنوي رُخ حضرت مُحَمَد مصطفيٰ (ﷺ) ڏانهن آهي، جيڪو جهان جي ولهن جو وارث ٿي آيو. جنهن ڏکيا ڏک وهاريا ۽ آزاريا آجا ڪيا. منگتي جي دعا ته "اي الله! شال اُهي وڏا ۽ چڱا سربراهه (جنگ) جين، جن جي اُجهي هيٺ آءٌ پڻ آهيان. شال رن واري وات جو تلاءُ نه سُڪي! جتان ايندا ويندا ٿا پين. آءٌ ان جڳ پرور سخي سان ٻيا سربراهه ڪيئن ڀيٽيان؟ هن جي سخا مينهن مثل آهي، جيڪو سڀ تي وسي ٿو. اي سخي! تنهنجي سخا جا ڪکر ڪيئي حاتم ڍڪي ڇڏيا!"

"بلاول و صبوحي" مان مراد ته هن سر کي "بلاول" توڙي "صبوحي" سڏيو ويو. "بلاول" نالو موسيقي جي لحاظ سان "راڳ" جي نالي سان آيو. ۽ "صبوحي" نالو ڳائڻ ۽ ساراهن جي سماجي رسم جي حوالي سان آيو، جو چارڻ ۽ منگتا صبح جو سوير اُٿي سردارن جي درن تي بيهي، سر سان ڳائي سندن ساراهه ڪندا هئا "سر جکرو" نالو به انهي ڪري پيو جو اُن ۾ سخي جکري جي ساراهه آهي(42).

پهريون بيت: الله! جُنگ جين، اَجهي جَني گهاريان،
شال مَ سڪي ويري، جنان پهي پين،
مرڪن اڪڙين، جن ڏني مون ٽئي(43).

آخري بيت: نَنديان نفعو ناهه ڪو، مَ وڏي وساري،
مجوسي ماري، اڪبر ڏي اچيج تون(44).

5. سُر پرڀاتي:

سر "پرڀاتي" مورثي منگتن ۽ مڱڻهارن جو. سخي سردارن کي ڳائڻ ساراهڻ ۽ ڪانئن ڏان وٺڻ واري رسم ۽ روايت جو يادگار آهي. البت هن سر جو خاص موضوع لس ٻيلي جي والي سپڙ ڄام جي سخا آهي. ٻين سردارن سخا ڪئي ته پنهنجي شان شوڪت وڌائڻ لاءِ ڪئي، پر سپڙ ڄام سخا ڪئي ته پنهنجي نالي وڌائڻ ڪاڻ ڪانه ڪئي، پر ڪيرت وارن جي قدرداني ۽ ڏکين ڏڏن جو دلجوئي لاءِ ڪئي. هن خاص طرح محتاجن کي ماڻ ڏنا ۽ ڏڏن کي ڏان ڏنا. اعليٰ معنوي لحاظ سان، هي سر گهرندڙ ۽ ڏيندڙ ٻنهي جي اعليٰ ڪردارن جو آئينو آهي. انساني سماج ۾ گهرندڙن ۽ ڏيندڙن جي ريت رسم اڳئين وقت کان وٺي هلندي آئي آهي، پر اعليٰ ڪردار جي ساڃاءِ ۽ سڃاڻپ انهي ۾ آهي جو گهرندڙ گهري ته ڪيئن گهري؟ ۽ ڏيندڙ ڏئي ته ڪيئن ڏئي؟

هن سر کي پنيرڪي (پرڀات) وارين ساراهن ۽ صدائن جي سر طور "پرڀاتي" چيو ويو. "پرڀاتي" (جاجڪاڻي، وهاڳ يا وهاڳرو) سنڌ جو اڳاڻو راڳ آهي. (پرڀاتي) جي لئي ڪجهه قدر سنڌ جي قديم راڳ "لوڙائو" سان به ملي ٿي. سر "پرڀاتي" شاهه صاحب جي وقت کان وٺي "شاهه جي راڳ" جي سلسلي ۾ شامل ٿيو(45).

پهريون بيت: اِيءَ نه ڀانءِ پير، جئن ڪيريءَ تنگيو ڪينرو،
سونهاري صبوح سين، وڃهي ويٺين ويرو،
توکي چوندو ڪيرو، ڪيرت ڏاران مڱڻو(46).

آخري بيت: ٻُجهان ٻاجهه ٿي، ٻاجهائو ٻيلي ڌڻي،
سپڙ سا سُئي، جا چارڻ چت ۾(47).

6. سُر ڪارايل:

هن سر ۾ "هنجهه" ۽ "ڪاري اصيل نانگ" جي روايتي خوبين جي تمثيل سان، اعليٰ اخلاقي معيار جا ڪي رُخ روشن ٿيل آهن. سنڌ جي روايت موجب، هنجهه نهايت ئي صاف ۽ سگلو پکي آهي. هن سر ۾ هنجهه جي مٿاهين شانَ ۽ معياري ڪردار جا اهڃاڻ ڏنل آهن، ته اڏامڻ ساڻ سندس ٻولي "وحدهٗ" آهي. جنهنڪري پرڪا واري لڙ پاڻي مان نِپي پار پوي ٿو. هو (الاهي درگاهه ۾ مانائتو) "حضوري" هنجهه آهي. ڪِکي مڇي کان پري آهي ۽ موتي ماڻڪ ئي سندس چوڻو آهي.

حقيقت جي لحاظ سان، پکي توڙي پيجرو، هنجهه توڙي سر ساڳي ڳالهه آهي. مون جڏهن پنهنجو پاڻ ۾ پيهي پروڙيو ته معلوم ٿيو ته جنهن جو جند جان کي خوف آهي، سو ماري پنهنجي مَنَ ۾ ئي آهي. هي ڪارايل هنجهن جو سُر آهي. "شاهه جي راڳ" وارن سُرن کي جڏهن هندستاني موسيقي جي راڳن سان ڀيٽيو ويو ته ائين معلوم ٿيو ته سُر ڪارايل جهڙ هندستاني موسيقيءَ جي راڳ "جَلڌار ڪِدارا" سان ملي ٿو(48).

پهريون بيت: "وحدهٗ" وائي ڪري، چڙهندي چيائين،
سو لڙ لنگهيائين، جتي پارڪ پکيان(49).

آخري بيت: وِهِ هٿين، وِهِ پيرين، وِهِ جني جي وات،
ڪاڪا ڪاري ذات، مورن منجهي چڏي(50).

7. سُر ڏهر:

ذاتِ الاهي جي ذڪر ۽ يادِ الاهي ۾ رتل ۽ پهتل ولين جي ثنا واري موضوع ڪي، اڳئين وقت کان وٺي صوفين درويشن جي سماع وارين محفلن ۾ "سر ڏهر" ۾ آلاپيو ويو. هن سر جي پهرين داستان جو موضوع ٺي آهي ساري جهانَ جي خالق ۽ پالڻهار موليٰ مهربان جي صفت ۽ ساراهه، ۽ سندس ٻاجهه لاءِ دعا. انهي لحاظ سان، انهن بيتن کي فقيرن ذڪر ضور سر ڏهر ۾ آلاپيو. داستان پهرين ۾ ساري جهان جي خالق ۽ پالڻهار هڪ الله جي وڏائي ۽ راڪان، سندس ٻاجهه ۽ مهر جي طلب، ۽ سندس طرفان ڍڪ ۽ پناهه جي دعا. هن داستان جي موضوع جا خاص پاڳا آهن. داستان ٻئي ۾ جسوڌڻ آڳري جي دور جو عڪس چٽيل آهي. داستان ٽئين ۾ اڳئين وقت جي وڏي ارڏي ۽ اٽڪر سردار "لاکي ڦلاڻي" جي ڳڻن ڳلهين ۽ ڏاڍاين جا اهڃاڻ ڏنل آهن. داستان چوٿون سنگهارن يعني مالدارن جو وڏي چاهه سان مال ڌارڻ ۽ چارڻ، پاڻ ۾ گڏ رهڻ ۽ سندن صلح سانت ۽ اضمينان واري سماجي زندگي جو آئينو آهي. داستان پنجين ۾ ڪونجن جي اعليٰ وصفن جا اهڃاڻ ۽ ڪونجن تي کهل ڪرڻ ۽ ڪين نه مارڻ جي ترغيب ڏنل آهي. ڪونجن جي فطري اعليٰ ڪردار جون اعليٰ وصفون اهي آهن، جو ڪونجون قوت ۽ چوڳي خاطر پرديس ۾ اچن، پر وطن ساري وري پوئتي ورن. هو ٻاجهاري ٻولي ڪن، وڳر ڪري هلن ۽ هڪٻئي کان جدا نه ٿين، ۽ جي ڪا منجهائن پوئتي رهجي وڃي، ته ان کي سنڀاري ساڻ ڪن.

سنڌي راڳ جي روايت جي اعتبار سان "ڏهر" جو مفهوم هڪ خاص اهميت رکي ٿو. سپ ڪان پهريان سهروردي طريقي جي مرشد غوث بهاؤالدين زڪرياؒ جي تلقين ۽ تبليغ سان سنڌ ۾ هن طريقي جي ذڪر ۽ سماع جو سلسلو شروع ٿيو. غوث صاحب جي جماعت ۾ سهروردي طريقي جو ذڪر جيڪو هن وقت تائين هلندو آيو آهي، سو ٻه قسم آهي. هڪ "تحليل جو ذڪر" ۽ ٻيو "ڏهر جو ذڪر" جيڪو خاص "جماعتي ذڪر" آهي ۽ جيڪو "راهه جي پنڌ" سان (پيادل) ملتان ڏانهن ويندڙ هر جماعت وارا، مرشد جي سڪ ۽ ساراهه وارن بيتن جي آلاپ سان ڪن. هو وڃڻ وقت "چاڙهو" ۽ ورڻ وقت "لاهو" پڙهندا.

ٻي جماعت جنهن ۾ بيتن جي آلاپ سان "ڏهر ڏيڻ" جو سلسلو هلندو آيو آهي، سا هالن جي مخدومن صاحبن جي مريدن جي جماعت آهي، جنهن جو باني مباني پڻ سهروردي طريقي جو بزرگ جناب مخدوم نوحؒ سرور هو. شاهه عبداللطيفؒ جي وقت ۾ هلندڙ سر ڏهر جي ڪنهن خاص لئي کي راڳ جو درجو ڏنو ويو، جيڪو شاهه جي راڳ جو جز بڻيو. بطور راڳ جي سر ڏهر هن وقت تائين فقط شاهه جي راڳ ۾ ڳائجي ٿو(51).

پهريون بيت: الله جئن نالوءِ، تيئن مون وڏو آسرو،
خالق! تنهنجيءَ ڪانڌ جو، پرو پاند نه ڪوءِ،
نالو رب سندو، رهيو اهي روح ۾(52).

آخري بيت: مَ لڻ ڪونجهي! ماٺ ڪر، چور مَ هنيين چاڪ،
ڦٽيون جي فراق، سي گهر گهاريندين ڪيترو!(53)

1994ع ۾ شايع ٿيل جلد ٽئين ۾ 7 سُر، 20 داستان، 391 بيت ۽ 25 وايون شامل آهن. ڪل شعرن جو تعداد 416 ٿئي ٿو. 628 صفحن تي آڌاريل هن جلد جي پڇاڙي مواد جي "صحت نامي" تي ٿئي ٿي.

جلد چوٿون:

هيءُ جلد "شاهه جو رسالو- شاهه جو ڪلام" (جلد چوٿون) جي عنوان هيٺ ترتيب ڏنو ويو آهي. هيءُ واحد جلد آهي جيڪو يڪو هڪڙيئي "سر سسئي" تي آڌاريل آهي. البت سر سهڻي کي پنجن ڌار ڌار عنوانن: سر "آبري"، سر "معذوري"، "سر ديسي"، "سر ڪوهياري" ۽ "سر حسيني" ۾ تقسيم ڪري راڳ جي صورت قائم ڪئي ويئي آهي. جلد جو مقدمو جن موضوعن جو احاطو ڪري ٿو، اهي هيٺئين ريت آهن:

1. سسئي جي تمثيل ۾ اعليٰ فهم ۽ فڪر جا اهڃاڻ

2. سسئي جو جامع ۽ مثالي ڪردار
3. شاهه- انسان جي نفسياتي ڪيفيتن جو شارح
4. زندگيءَ ۾ اعليٰ مقصد ۽ ان لاءِ مسلسل جدوجهد
5. سسئي پنهون جي ڳالهه
6. سرن ۾ شامل ڪلام جي صحت ۽ شاهه سان اُن جي نسبت(54).

سسئي جي سُرن ۾ سمايل مرڪزي موضوع ۾ يعني "سسئي جو پنهونءَ پنيان هلڻ، ۽ پنهونءَ کي ڳولڻ" ۾ حق ۽ حقيقت جي تلاش جو سبق سمايل آهي، جنهن کي شاهه صاحب سسئي جي زباني هن طرح بيان ڪيو آهي:

اول آخر آهه، هلڻ منهنجو هوت ڏي.

سسئي جي پهرين سُر جي پهرين بيت جي هيءَ پهرين سٽ، سسئي جي پنجن ئي سُرن ۾ سمايل فڪر جي ڪُنجي آهي. سسئي جي تمثيل سان هن هڪ سٽ جي ستن لفظن مان اعليٰ فهم ۽ فڪر جا ڪيئي رُخ روشن ٿين ٿا، جن لاءِ تفصيلي رخ ۽ بيان جي ضرورت آهي.

سسئي جي تمثيل ۾، تصوف ۽ طريقت جو "طالب ۽ مطلوب" وارو اعليٰ فهم مضمر آهي. سسئي سالڪ آهي ۽ هو محبوب جي وصال لاءِ "فنا" واري منزل تي پهچي ٿي. سلوڪ جي مفهوم ۾، سسئي کي"مرڻ کان اڳ مرڻ" جي ترغيب سان گڏ. شاهه صاحب سالڪ جي لوچ پوچ ۽ "نڪي مرڻ نڪي جيئڻ" واري حالت کي اهميت ڏني آهي. اڃا به ان کان وڌ شاهه صاحب "فنا" واري منزل تي، سالڪ جي سجاڳي جو نُڪتو نروار ڪيو آهي. سسئي پاڻان موت کي سڏي ٿي ته "موت مون سين آءُ، ته پنيءَ تو پنڌ ڪريان." سلوڪ ۾ "وصال" جي ويجهي منزل تي، سسئي کي پنهون کان سواءِ ٻي ڪا صورت ئي ڪانه ٿي سُجهي. تان جو پاڻ اُن صورت ۾، ۽ صورت منجهس سمائجي وڃي ٿي. "پنهون ٿيس پاڻهين، وئو سسئي جو شرم"، "وهم ورساياس، نا ته پنهون آءٌ پاڻ هئي." حقيقت ۾ شاهه پاڻ سالڪ آهي، پاڻ سسئي آهي. هو "عشق رسول" ۾ رتل آهي ۽ سندس پنهون "نبي ﷺ" آهي. جنهن توحيد جي شمع سان جڳ جهان کي روشن ڪيو. جنهن ايمان، علم، عمل ۽ انصاف سان، انسان کي وهمن وسوسن مان آجو ڪيو. جنهن غلامن کي آزاد ڪيو، ضعيفن کي زور آور بنايو، ظالمن کي هيٺو ڪيو، ڏکين ڏهاڳڻين کي سهاڳڻيون ڪيو ۽ جنهن اڻڄاڻن ۽ ابوجهن کي هنر ۽ حڪمت وارو ڪيو.

برو هو پنيور، آرياڻيءَ اُجاريو،
لاٿو سڀ لوڪ تان، هاڙهي ڏنيءَ هوڙ،
چوريون چُرڻ سڪيون، پنهون ڪيائون پوڙ،
آيو سو اُتور، جنهن ڏکيون ڏِک وهاريون(55).

باوجود ساڳئي پس منظر ۽ ساڳئي مرڪزي موضوع جي، هر سُر جي داستانن ۾، ۽ هر داستان جي بيتن ۽ واين ۾، شاهه صاحب پنهنجي اعليٰ شعور ۽ شاعري سان ان مرڪزي موضوع جا نِت نوان رُخ روشن ڪيا آهن، جن ۾ اعليٰ فهم ۽ فڪر جا ماڻ پريل آهن(56).

هيٺ پنجن ئي سُرن جا اختصار ۽ ٻه ٻه مثالي بيت پيش ڪجن ٿا:

1_ سُر آبري:

هن سُر جي شروع واري سٽ ۾ ئي سسئي جي پڪي پختي ارادي جو اظهار ٿيل آهي ته "اول آخر آهه، هلڻ منهنجو هوت ڏي." هو جيئن پئي سور سختيون سهي، تيئن ئي سنديس سڪ سُرس ٿئي. اُڃ، سُڄ ۽ رُڃ سڪ وارن لاءِ ئي آهي. سو "ساجن ڪارڻ سڄ، ۾ قبولي سسئي." جن کي اندر ۾ عشق جي اُڃ آهي، پاڻي کي به تن لاءِ اُڃ آهي. سسئي کي صلاح ته شروع کان ئي حجت ڇڏي، عاجزيءَ سان پنهنجي پنهونءَ کي ڳولج، ۽ عزازيل وارو هٺ

۽ ڪڇ ڏونگر ڏورڻ وڏو ڏاکڙو آهي. اُتي سِڪ واري سچي جذبي (لئون) سان هلڻ کان سواءِ ٻيو ڪو چارو ئي ڪونهي. پر پنهور ڪي چڏ ۽ اُتي هل. پوءِ "ليرن جو لطيف چي، ڏونگر ڏينده ڏس." "سُڪين ٿيءُ مَ سنري، پَسي ڏک مَ ڏر." پر پيارو پرين اوڏاهين پري به نہ آهي، هت تو وٽ ئي آهي. "هوت تنهنجي هنجهہ ۾، پُڇين ڪوهہ پرياڻ"، "وڃين چو وتڪار، هِت نہ ڳولين هوت کي"، "پنهون ڇڏيو پوءِ، جانب جبل ڳولين." تون پنهنجي پرينءَ کي، پنهنجي وجود ۾ ڳول. "هل هنيين سين هوت ڏي، پيرين پنڌ وسار"، "سو تان تو هي ساڻ، جنهن لئي جفائون ڪرين." تنهنجو هوت تہ تو وٽ ئي آهي، پر تون پاڻ اُن جي آڏو حجاب آهين. "پنهنجو آهين پاڻ، آڏو عجيبن کي(57)."

پهريون بيت:

اول آخر آهہ، هلڻ منهنجو هوت ڏي،
پورهيو سنئو پورهيتين، والي ڪيم وڃاءِ،
سو مون ٽورو لاءِ، جِنَ جٺري ملان جت کي(58).

آخري بيت: پَسو پرائن، سورن آڏي سسئي،
پرايا پنهنجن، وجهن ويچاريءَ تي(59).

2_ سُر معذور:

سسئي جو پياري پنهون پنيان هلڻ، ڪشالا ڪرڻ ۽ سور سختيون سهڻ، تان جو موت کي منهن ڏيڻ ۽ للڪارڻ بلڪ شهہ ڏيڻ وارا نازڪ اشارا ۽ سسئي جي پاڻهي پاڻ سان ورونهن واريون نازڪ نفسياتي ڪيفيتون، هن سُر ۾ سمايل فکر جا اهم اهڃاڻ آهن. (سسئي جي پاڻهيءَ پاڻ سان ورونهن تہ جڻ ماٺهو ڪيس چون ٿا تہ) "ٻانيڻ! ٿيءُ ٻوٽيون، تہ ڪُتا ڪين ئي ڪيچ جا" سو "وڃيو ويني ڏي، ڪايا ڪيچ ڪُتن ڪي." پر چوي ٿي تہ جبل ڏونگر جا ٻرون ۽ جانور پل مون تي ڏکا ڪن، پر هو مون کي ويجها نہ ايندا، جو ڪين خبر آهي تہ منهنجو سگ پنهون جهڙي سَتر سردار سان آهي. سسئي جي اعلان تہ "توڙي جو آءٌ هيڻي ۽ عاجز آهيان، پر جيستائين پنهنجو لالڻ نہ لهنديس تيستائين پيئي ويندِيس ۽ ووڙينديس." سرتين کي صلاح تہ "پنهنجو پاڻ وساري، سيڪجهہ ڇڏي هلو تہ ڪنهن اعليٰ منزل تي رسو."

سڀ ننگيون ٿي نِڪرو، پرهڻ ڇڏي پوءِ،
سا مهند مڙنئان هوءِ، کهي جا "ڪين" ڪئي.

ٻَر ۽ بيابان وارين رُڃن ۾ سسئي جي سوز گداز وارين رڙين ڪوڪن جو ميناج ائين جو، "رُڃن ۾ رڙ ٿي، ڪَرَ ڪوول جي ڪوڪ." "رُڃن ۾ رڙ ٿي، ڪر ڇتونءَ جي چانگار." ۽ "رُڃن ۾ رڙ ٿي، ڪر ڪُڪکي ڪونج(60)."

پهريون بيت: هلندي هوت پنهونءَ ڏي، کُهجن کي ڪوٺيون،
ٻَهڻ تني پٽ ٿيي، جي لالڻ لئي لوٺيون،
سيي سهيليون سِڪ ڪي، چنجون ۽ چوٽيون،
ٻانيڻ! ٿيءُ ٻوٽيون، تہ ڪُتا ڪين ئي ڪيچ جا(61).

آخري بيت: رُڃن ۾ رڙ ٿي، ڪر سارنگيءَ جو ساز،
ايءُ عشق جو آواز، ماڙهو رکن منڌ تي(62).

3_ سُر ديسي:

ڏيرن ڏاگهن جو اچڻ، پنهون کي پاڻ سان نيڻ ۽ سسئي جو ڏکن ڏولاڻن ۾ پوڻ، هن سُر جو مرڪزي نُڪتو آهي. سسئي تي سرتين جو حرف تہ "جڏهن ڏاگها اگڻ تي ڏٺا هُيئي تہ اُنهن جا گوڏا ٻَڌين ها ۽ نيرَ وجهي کُرف هڻين ها". سسئي جو جواب تہ:

جاڻان جي جَتن، پوءِ پٽاندر هيترو،
آءُ ڪيئن مُلاتن، سرتيون! سور پرائيان.

اعليٰ فڪر جي وڏيڪ نازڪ نُڪتا اِهي جو باوجود ڏکن ڏاکڙن جي، سسئي سوليون وايون واري ٿي ته: ”جَتا! شال جيو! جِيو ٿا جاڙون ڪريو.“ ”ڇا جي ڏِنگا ڏيرَ، منهنجو ڏينهن ڏِنگو مَ ٿئي“، ”توڏن جون ٽڙ پيڙ م، تريون ترڪن تان مَ“، ”ڳُسڙ ٿئي مَ، پٽي پوءِ مَ پرينءَ تي“ وڏ م وڏ ايترو ڏوراپو ته ”پنهون پاڪ پُرس، هوت! ڪجن هيڏيون!“ پر سندس پنهنجو پڪو پَهه ته ”ڇنڻ تان نه پيو، هي سگ نه ڇنڻ جهڙو(63).“

پهريون بيت: مُنيس! جهل مهارَ، ڪنيس ڪاهه مَ ڪرهو،
مون نماڻيءَ جي نِجهري، پيرو ڪج پَتار،
ساجن! تو هان ڏارَ، ڏنم ڏينهن قيام جو(64).

آخري بيت: سڄي هٿ سائين جي، مَ واڻءُ مالاري!
ڏائي جا ڏيرن جي، منج سا ٿاري،
ماڻَ وِرمن وڄ م، اولاڻي آري،
اُسونهه ويچاري، ڪنهن پر مِڙي ڪيچَ ڪي(65).

4_ سُر ڪوهياري:

غفلت واري ننڊ (نوم) جي سسئي تي ميار، هن سُر جو مکيه موضوع آهي. اي سسئي! تون سڄي رات (ليل) سمهي رهينءَ ۽ ذرو به جاڳ نه ڪيئي.

ليل نه جاڳيين لک سين، ڪُلي نوم ڪِئاءِ.

سسئي جو پڇتاءُ ته:

آلوڙو اکين، آئم ننبر نياڳ جي.

پياري پنهون پُنيان پنڌ ڪندي سسئي جو جبل سان حال اورڻ ۽ ڏونگر ڪي اُن جي ڏاڍاين تي ڏوراپو ڏيڻ تي.

ڏونگر! تون ڏاڍو، ڏاڍا ڏاڍايون ڪرين!
اي جبل! مون کي منهنجي پياري پرينءَ جو ڪو ڏس پتو نه ڏئين!
ڏونگر! ڏس پرينءَ جو، ڪاف! نه ڏين ڪو!

وڇوڙي ۽ فراق م سسئي جون بي حال واريون نفسياتي ڪيفيتون ته: ”ستي پون چرڪ، آيل! ٻاروچن جا“، ”ڪوڪنو پڇي ڪوهه، هَئي هَئي ڪنو هنڙا هٿي!“ ”ڇپر پير ڇنامَ، ڪنهن پر هلان ڪيچ ڏي!“، ”اڇي رس عليل ڪي، اڄها تون آري“، ”جيهي جي تيهي، ته به ٻانهي ٻاروچن جي(66).“

پهريون بيت: ليلَ نه جاڳينَ لِک سين، ڪُلي نومُ ڪئاءِ،
قُم تي پهچ قريب ڪي، اِجلس تو نه جُڳاءِ،
مُني! مزمانن سين، ويهي رات وِهاءِ،
جيلاه ننبر ننٺاءِ، تي روز روئين ٿي راه م(67).

آخري بيت: منزل دور مَ مٺ، ڇڏ مَ سيرُ سِڪڻ جو،
لڻون جي واٽ م لٽ، لڻون رءِ حيفُ هوئڻ ڪي(68).

5_ سُر حسيني:

سسئي کي صلاح ته ٻيا آسانگا پلي، لاڳاپا لاهي سٽ واري واٽ سان تڪڙي هلي ته جيئن پنهنجي پنهون کي وڃي پهچي. سسئي کي تاڪيد ته سٽ کي پهچڻ لاءِ وک وڌاءِ ۽ همت سان هل جو سج لڙي ويو آهي. متان رات

ٻي اونداهيءَ ۾ سالڪ واري وات وڃائي ويهين!

تصوف جي اعليٰ فڪر ۾، سسئي جڻ سالڪ آهي، جيڪا حق ۽ حقيقت جي تلاش ۾ آهي، شاهه صاحب ٻي ڪيس صلاح ته ڀهريائين ٻيا سڀ لاڳاپا لاهي پوءِ پنهونءَ جي وصال واري واٽ پڇاءِ.

سسئي ٻن ٻاهين جي وچ ۾ آهي، هڪ ٻاهران روهه تتي واري سخت تپش ۽ ٻي اندر ۾ سڪ ۽ فراق واري سختي. ٻاهران ڏرتي تتل ته اندر ۾ عشق جي آڳ.

ڪين ڏر تتي ماءِ، ڪين جَر، سندي سڄڻين،

هلي ۽ واڄهاءِ، ٻنهي جيرن وچ ۾.

شاهه صاحب جو اعليٰ فڪر ته ڪنهن اعليٰ منزل تي پهچڻ لاءِ ضروري آهي ته انسان طلب ۽ جستجو ۾ رهي. جي ڀانيائين ته منهنجو مطلب پورو ٿيو ته پاڻ به پورو ٿي ويندو. ڪوءِ ٻيا اُهي سڀ مطلب ۽ مقصد جيڪي پورا ٿي وڃن ٿا ۽ جستجو جي سلسلي ۽. زندگي جي ولولي کي فنا ڪري ڇڏين ٿا. "ڏيرن ڪان وڏيڪ سورن کي شاباس! جو ڏير ته مون کي ڇڏي هليا ويا پر سور مون ساڻ ٿي رهيا ۽ روهن جبلن ۾ مون سان ٻانهن ٻيلي ٿيا."

ڏيڪاريوس ڏکن، گوندر گس پرين جو،

سونها ٿي سورن، کي هيڪاندي هوت سين.

شاهه عبداللطيفؒ گهڻي ۾ گهڻو ڪلام سسئي پنهون بابت چيو ۽ انهي جهجهي ڪلام کي پنجن جدا سُرن ۽ راڳن ۾ ڳائڻ جو بنياد رکيو. جن مان ٽي راڳ: آبري، ديسي ۽ حسيني غالباً شاهه صاحب کان اڳ ئي سسئي جي داستان سان وابسته هئا. حضرت شاهه عبداللطيفؒ پنهون جي اصل وطن بلوچستان ۽ سنڌ جي ڪوهستان واري نغمي "معذور" ۽ اُن کان به اڳتي الهندي طرف "ڪوهيار" يعني "خزدلر" واري علائقي جي نغمي "ڪوهياري" کي راڳن جو درجو ڏيئي، سسئي جي سُرن کي ڳائڻ لاءِ چونڊيو. شاهه جي رسالي جو "سر سسئي" اڪيلو سُر آهي، جيڪو پنجن راڳن ۾ ڳائجي ٿو، حالانڪ ٻيو هر سر هڪ ئي راڳ ۾ ڳائجي ٿو. هن وقت پڻ شاهه تي، "شاهه جي راڳ" جي تنظيم ۾ سسئي جا پنج سُر هن طرح ڳائجن ٿا آڌي جو "سر سهڻي" جي ڳائڻ کان پوءِ فقير سسئي جا سُر ڳائين. اُنهن مان چار سر آبري، معذور، ديسي ۽ حسيني لازمي طور ڳائيندا. سياري جي وڏي رات ۾ انهن چئن سُرن کان پوءِ سر ڪوهياري ڪندا(69).

پهريون بيت: تان ڪين ڳوري! چُل، جان لاڙائو سج ٿئو،

هاڙهي ڏاري هُل، وڃي ڪيچين جو ٿئو(70).

آخري بيت: جان جان هُئي جيئري، ورچي نه ويٺي،

وڃي پونءِ پيٺي، سارينَدي کي سڄڻين(71).

1997ع ۾ شايع ٿيل جلد چوٿين ۾ 5 سر، 43 داستان، 692 بيت ۽ 65 وايون شامل آهن، ڪل شعرن جو تعداد 757 ٿئي ٿو. 804 صفحن تي آڌاريل هن جلد جي پڇاڙي سر حسيني جي شعرن جي پيٽ ۽ سمجهاڻي تي ٿئي ٿي.

جلد پنجون:

"شاهه جو رسالو- شاهه جو ڪلام" (جلد پنجون) پنهنجي دامن ۾ مهاڳ ۽ مقدمي کان سواءِ، "سر راڻو"، "سر ليلان"، "سر ڪاموڏ" ۽ "سر سورٺ" جو متن، پيٽ ۽ سمجهاڻيون ڪٺي لطيفي معلومات جي ڀالوٽ ڪري ٿو. هن پنجين جلد جي چئني سرن ۾ زندگي جي ٻاهرين مشاهدن بدران، بنيادي طور تي، انسان جي اندروني جذبن ۽ احساس جو مانداڻ منڊيل آهي. هيٺ مذڪوره سرن تي ٿورڙي روشني وجهي، انهن جي بيتن جا نمونا ڏيکارجن ٿا.

1. سُر راڻو:

سر "راڻي" ۾ مومل ۽ راڻي جو ور ۽ وني وارو رشتو خاص اهميت رکي ٿو. سر "راڻي" توڙي ٻين سرن ۾ شاهؒ جو مقصد بيتن ۾ ڪنهن ڳالهه کي بيان ڪرڻ ناهي. ائين ڄاڻندي ته ڳالهه اڳ ۾ مشهور اهي ۽ اُن جي سڀني

کي خبر آهي، شاهه صاحب فقط ڳالهه جي ڪن خاص ڳالهين جي حوالي سان پنهنجي اعليٰ شاعري ۽ نازڪ خيالي سان گڏوگڏ اعليٰ فهم ۽ فڪر جا نت نوان رُخ روشن ڪيا آهن.

قصي جي عام روايتن مطابق راڻي ۽ ساٿين کي جيڪو راهي گڏيو سو جيتوڻيڪ جوڳي يا سامي جي بيک ۾ هو، پر حقيقت ۾ وڏي لشڪر وارو حڪمران هو. يا وڏو مالدار سوداگر يا ڪو صوبو سردار هو. ان جي برعڪس شاهه صاحب ڪيس آديسي ۽ عاشق ڪري سڏيو آهي. "جوڳي ڪي جڙاءُ، نسوروئي نينهن جو"، ۽ "آديسي عشق جي، لاٿي آيو لاڳ". اجا ان کان وڌيڪ شاهه صاحب "جوڳي" کي تصوف واري استعاره ۾ هڪجهڙائي حق وارو "موحد جوڳي" ۽ "سالڪن جو رهنما" ڄاڻائيندي چوي ٿو ته: "فيض فراق فقير، جوڳي جاڳائي ويو"، ۽ "سرئو سون سکوت، جوڳيءَ سندي ذات کان." هو مومل جي عشق ۾ رَتل لانگوٽيو لال هو ۽ راڻي ۽ سندس ساٿين کي ٻه لٺون لاٿي ڇڏيائين. "جوڳي جاڳائي، ماري وڌا مامري"، "ڏيئي ڏيکاري، ڦٽي دل فقير وئو."

اصل ۾ مومل جو راڻي لاءِ انتظار هن سر جو مکيه موضوع آهي. "ڏيئا تيل ٿليل جا، ٻارئم تائين ٻانگ"، "اُيي اُبارئا، نکٽ سڀ نئي ويا"، "ڪتين ڪر موڙيا، نيڙو اُيا نيئي"، "ڪتيون ڪاپار آئيون، لڏا وڻا لڙي"، "وٽ سوريندي وَلها! وئو تيل ٻري"، "شمع ٻاريندي شب، پرهه باڪون ڪڍيون"، "پرهه لڪايا پار، موٽ سگهو تون مينترا!"

سر "رائو" يا "راڳ رائو" سنڌ جو اڳئو عام مقبول راڳ آهي. هن وقت تائين، انهيءَ ڳالهه جي موضوع واريون ڪافيون سڄي سنڌ ۾ سر "راڻي" ۾ ڳائجن ٿيون. ٻيو ته سنڌ ۾ ڳائڻ جي عام رسم روايت مطابق "رائو" آڌيءَ رات بعد "ڀِڙهاڳ" کان پوءِ يعني لڙي آڌي کان پوءِ اُسر تائين ڳايو ويندو آهي(72).

پهريون بيت: ڪالهه گڏيو سون ڪاپڙي، ٻابو ٻيڪاري،
سامي‌ءَ سيلو سر تي، مالها موچاري،
ڏيئي ڏيکاري، ڦٽي دل فقير وئو(73).

آخري بيت: جا پُون پيرين مون، سا پُون مٿي سڄڻين،
ڏِڱ لنبا ڏوڙ ۾، اُيي ڏناسون،
ڏينهن مڙيئي ڏون، اُٺي لوچ لطيف جي(74).

2_ سُر ليلان:

شاهه صاحب هن سر ۾، وَرَ ۽ وَني واري رشتي جي پيار ۽ اعتبار واري ماحول ۾ ڪانڌ جو وڙائتو ۽ وڏي ڪانڌ وارو هجڻ ۽ وَنيءَ جو هر حال ۾ ور جي اعتماد تي پورو ثابت ٿيڻ واري اعليٰ فڪر جا اهڃاڻ ڏنا آهن.

تصوف جي اعليٰ فڪر جي لحاظ سان، خطاوار ليلان ۽ خطا بخشيندڙ چنيسر، يا رضا جي طالب ليلان ۽ رضا جي مالڪ چنيسر جي تمثيل، خطاوار بندي ۽ خطا بخشيندڙ ذاتي تعاليٰ واري آهي. بندي توڙي سالڪ لاءِ ضروري آهي ته اِلاهي رضا لاءِ پنهنجو عمل توڙي نيت صاف رکي، ڇاڪاڻ جو ذاتي تعاليٰ دليون پرکيندڙ آهي. خطاوار بندي لاءِ ضروري آهي ته موليٰ مهربان کي ٻاڏائي ته جيئن خطائون معاف ٿين. شاهه صاحب جي ترغيب ته انسان ڪنهن به حالت ۾ موليٰ مهربان جي رحم ۽ ڪرم کان نااُميد نه ٿئي ۽ ٻاڏائيندو رهي. "ليلان! ليلائيج، اُٿي ماڳ منٿ جو."

ليلان چنيسر جي ڳالهه واريون "ڳاهون" ڪنهن اڳئي وقت کان وٺي ڳايون ويون. جو اها ڳالهه صديون اڳ مشهور ٿي "سر ليلان" اڳ هلندڙ هو ۽ پوءِ جڏهن "شاهه جو راڳ" شروع ٿيو ته اُن ۾ به اهو "سر ليلان" سڏيو ويو. سنڌي موسيقي جي روايت ۾ پڻ گهڻي وقت کان وٺي، ويندي اڄ تائين "ليلان چنيسر" جي موضوع واريون ڪافيون "سنڌي جوڳ" واري راڳڻي ۾ ڳايون وڃن ٿيون(75).

پهريون بيت: داغ تنهنجو دائما، ماري معذوري،
سائينءَ ڪارڻ سپرين! وجهج مَ دوري،

آءُ تون حضوري، ته مٿيون وجهان مچ ۾(76).

آخري بيت: توٽي ڏي نه ڏي، توءِ منهنجو وَله،
آلا تِنه پلي کي، ـ پانڌ پرنيان ڪيترو!(77)

3_ سُر ڪاموڏ:

سر "ڪاموڏ" ۾ شاهه صاحب نوري ڄام تماچي جي ڳالهه جي حوالي سان اعليٰ انساني ڪردار جو رُخ روشن ڪيا آهن. اعليٰ انساني ڪردار جي عظمت جي لحاظ سان، نوري ۽ ڄام تماچي جا ڪردار مثالي آهن. ڪيرب ۽ گا، ٻدران نياز ۽ نوڙت، هٺ ۽ هلڪڙائي ٻدران فهم ۽ فضيلت نوريءَ جي ڪردار جا اهم اوصاف آهن. ٻئي طرف ڄام تماچيءَ جو مڇيءَ تي گنران ڪندڙ غريبن مهاڻن جي معاشري جو قدر ڪرڻ، سخا سان انهن کي نوازي سکيو ڪرڻ ۽ غريب مهاڻي ڇوڪري جي فهم ۽ فضيلت واري اخلاق کي سڃاڻڻ، بلڪ حسب نسب وارن وهمن ويڇڙن کي وساري، ساڻس شادي ڪرڻ ۽ پنهنجي پَٽ راڻي بنائڻ، اعليٰ انساني ڪردار جا اهم اوصاف آهن. شاهه صاحب ٻي ڳ اڳتي وک وڌائي، غريب معاشري جي نياڻي نوري جي اعليٰ ڪردار کي وڏ گهرائين سمين راڻين جي وڏ وڏائي تي فوقيت ڏني.

شاهه صاحب جي تصوف واري پاڪيزه فڪر ۾، ڄام تماچي جو ذات توڙي صفت ۾ اعليٰ معيار، تمثيل طور، الله تعاليٰ جي ذات ۽ صفات واري احديت جي پرتوي جي يادگيري ڏياريندڙ آهي.

نه ڪِنه ڄاتُو ڄام کي، نڪو ڄام وِياءُ،
ننڍي وڏي گندري، سين آه سياءُ،
"لم يلد ولم يولد" اِيءُ نجابت نياءُ،
ڪبر ڪبرياءُ، تخت تماچيءَ ڄام جو.

سنڌ ۾ ڪافين ڳائڻ جي عام روايت ۾، جيڪا هن پوئين ويجهي دور تائين هلندي آئي آهي، نوري ۽ ڄام تماچي جي ڳالهه جي پس منظر واريون ڪافيون "سنڌي سر ڪارايل" ۾ ڳايون ويون ۽ ڳائجن ٿيون. البت سنڌ اندر "جماعتي راڳ" (پير صاحب پاڳاري جي درگاهه جي جماعتي راڳ) ۾ اهي ڪافيون جنهن سر ۾ ڳائجن ٿيون، ان کي "سر گندري" چيو وڃي ٿو، جيڪو جڻ "سر ڪلياڻ" سان ملندڙ جلندڙ آهي(78).

پهريون بيت: تون سمو، آءُ گندري، مون ۾ عيب اپار،
پسي ليءُ لغار، متان مانگر مٽيين(79).

آخري بيت: منهن ملاحن جي، آيو ڄام ڄلي،
ماڳين پيبون مسندون، جهڳين پاس جُهلي،
عطر عنبير جي، اڇي ڇول ڇُلي،
ڪينجهر سڀ ڪُلي، اُني کي انعام ٿئو(80).

4_ سور سورٺ:

سر "سورٺ" ۾ "سورٺ ۽ راءِ ڏياچ جي ڳالهه" جو پس منظر سمايل آهي، شاهه صاحب راءِ ڏياچ جي مثالي ڪردار کي، سندس سخاوت، راڳ جي ڄاڻ ۽ قدر قيمت ۽ الله تعاليٰ جي نالي ۾ ڪيل سر وڍڻ واري سوال جي قبوليت جي حوالي سان سر بلند مڃيو آهي. ٻئي طرف مڱڻي ٻيجل جي ڪردار کي، ساز ۽ وڄت ۾ سندس مهارت ۽ الله جي نالي ۾ سر گهرڻ واري صدا جي حوالي سان واکاڻيو آهي. ڪوڙين ٿنا ڪندڙ سوالي آيا، پر سڀني ٻاهران ٻهي ٻاڏايو. هن ماناڻتي مڱڻي تي ئي اهو احسان ٿيو، جو هو مٿي محل ۾ آيو.

آءُ متاهون مڱڻا! چڙهي در ڏٺار،
توکي گهوت گهرائيو، خلوت لاءِ ڪنگهار،

"السلام عَلَيکَ اَيُهَا النبي" اي ڪلي ڪيائين ڪينڪارَ،
سُئو ۾ سنسار، تہ ملڪ ڏنائين مڱڻي.

اي مڱڻا! تون ڀلي آئين! تو جيڪا ڳاھ ڏني، سا مون سمجھي، تنهن جي وجھ ۾ تو جيڪي چيو سو قبول پيو. اي جاچڪ! سر وڃ ۽ سرھو ٿي. "وڃ سر، ٿيءُ سرھو، مَ ڪين ڳاءِ مَ گھاءِ!" ۽ پوءِ تنهن جي جهانءِ، ٻيجل جو ڪلت ۽ راجا جو ڪنڌ ٽريئي ملي هڪ ٿي ويا "ٽيئي پرچيا پاڻ ۾، تند ڪنارو، ڪنڌ" تڏهن گرنار (جهوناڳڙهہ) جو گل ڇٽي پيو ۽ روچ راڙو پنجي ويو. "ناريون نلاڙ ڪرين، تہ راجا رات رَمَ گيو."

سنڌ ۾ هيءُ قصو، جنهن سور ۾ ڳايو ويو، اُن کي "سُر سورٺ" سڏيو ويو، هن قصي جي حوالي سان ڇيل ڪافيون، هن وقت تائين، سر "سورٺ" يعني "سورٺ راڳڻي" ۾ ڳايون وڃن ٿيون(81).

پهريون بيت: آءُ مٿاهون مڱڻا! چڙهي در ڏنار،
توکي گهوٽ گهرائيو، خلوت لاءِ ڪنگهار،
"السلام عَلَيکَ اَيُهَا النبي" اي ڪلي ڪيائين ڪينڪارَ،
سُئو ۾ سنسار، تہ ملڪ ڏنائين مڱڻي(82).

آخري بيت: ڪَني ڪَني ماڙهوئين، پيئي ڪَل ڪائي،
رسنا جي رمز ڪي، تن پارسي پائي،
"الانسَانُ سِري وَ أنا سِرُہٗ" وَرَ تي اي‌ءَ وائي،
راجا، راڳائي، هر دوئي هيڪُ ٿئا(83).

1977ع ۾ شايع ٿيل جلد پنجين ۾ 4 سُر، 22 داستان، 327 بيت، 21:7 وايون شامل آهن. ڪل شعر 348 ٿين ٿا. 412 صفحن تي مشتمل هن جلد جي پڇاڙي سُر سورٺ جي شعرن جي پيٽ ۾ سمجهاڻي تي ٿئي ٿي.

جلد ڇهون:

رسالي جي مستند ۽ معياري متن جي هن ڇهين جلد "شاھ جو رسالو- شاھ جو ڪلام" ۾ چار سُر شامل آهن. "رپ"، "پورب"، "رامڪلي" ۽ "آسا". رسالي جي سُرن جي معياري ترتيب ڪهڙن اصولن تي قائم ڪجي؟ تنهن تي اڳ ۾ روشني وڌي ويئي آهي. انهن اصولن مطابق سرن جي ترتيب اهڙي هجي، جو رسالي جي پڙهندڙ کي، شاھ جي فڪر ۽ ان فڪر جي ارتقا جو سلسلو چٽائي ۽ سولائي سان سمجھہ ۾ اچي، ٻيو تہ موضوع ۽ مقصد جي لحاظ سان سُرن ۾ معنوي ربط قائم رهي. ٿيون تہ "شاھ جي راڳ" جي ان رسم روايت کي پڻ مدنظر رکجي، جنهن موجب وچئين دور جي "راڳنامن رسالن" ۾ سر ترتيب وار ڪري رکيل آهن. هن جلد ۾ شامل چئني سرن تي مختصر روشني ۽ انهن جا مثالي ٻہ ٻہ بيت ڏيکارجن ٿا.

1۔ سُر رپ:

"رپ" جي معنيٰ آهي- سخت، ڳرو، زوراور، يا سخت ۾ سخت زمين. هي سُر بہ معنوي لحاظ سان ڳرو، زوراٿو ۽ سخت زمين وارو آهي. چاڪاڻ جو هن ۾ گوندر ۽ غم، سور ۽ درد جو سمان سٽيل آهي. گوندر کي هٿ پير (جسم يا مادي صورت) ناهي. اُن جي ڪا شڪل صورت ڪانهي. درد ۽ فراق اندر واري حالت ۽ ڪيفيت آهي جيڪا پياري پرينءَ جي وڇوڙي ۽ فراق ۾ پيدا ٿئي ٿي ۽ جنهن ۾ سُور سَلا بڌي اُڀرن ٿا ۽ وڌي وڻ ٿين ٿا "وڻ جئن وِرہ وڌن، شاخون ڪئو سرير ۾". اندر ۾ محبت جو مچ ٿو ٻري، جيڪو اُجهامي ئي ڪونہ ٿو. "جهوري جهجهہ جهانءِ، ملڻ نہ اچي مون هنيين". درد ۽ فراق ۾ "نيڻ نہ ننڊون ڪن، ڀڳو آرس اکيين". پرين ڪان پري هنيون پيو ڳري، ايئن جئن ڪوهيءُ جا نار واريءَ گاڏوڻان پيا وهن.

رپ سر يا رپ راڳ کي "رپ" جي نالي سان ڇو سڏيو ويو، ان بابت ڪا معلومات موجود نہ آهي. جڏهن "شاھ جي راڳ" تي تحقيق ڪئي ويئي، تڏهن معلوم ٿيو تہ "رپ راڳ" جڻ "ڪلياڻ" سان لاڳو آهي(84).

پهريون بيت: گونڌر ڪئو غرق، ماءُ! منهنجو چنڊڙو،
ڏکوين مَرڪُ، مٿي سڳر پنڌڙا(85).
آخري بيت: ڊولُ مَ ڪٿي ٻانهڙي، پرهه مَ ڪٿي پاند،
آئا پنهنجو ڪانڌ، لوڪان لِڪي رانئيان(86).

2_ سُر پورب:

هي سُر سلوڪ جو آهي، يعني سالڪن ۽ سنڌن منزل مقصود تي پهچڻ واري پنڌ جو سُر آهي. سالڪن کي اڳين موحد هندو فقيرن جي تمثيل سان پوربي، ڪاپڙي، سامي، سنياسي، جوڳي ۽ آديسي وغيره جي نالن سان ياد ڪيو ويو آهي. جن جي منزل مقصود "ناٿ" آهي. جنهن کي ملڻ لاءِ هو پورب پورين (وڃن) ٿا يا "ناني" ۽ هنگلاج آهي، جتي پهچڻ لاءِ پنڌ ڪن ٿا تمثيل ۾، پورب جڻ آخري منزل ۽ دارالبقا آهي، جنهن ۾ ابدي زندگي ماڻڻ لاءِ سالڪ فقير هن جهان مان ڪشالا ڪري راهي ٿين ٿا.

"شاهه جي راڳ" جي روايت ۾ "پورب" هڪ خاص راڳ آهي، جنهن ۾ سُر پورب ڳايو ويو. هندستاني راڳڻي "پوروي" الڳ آهي ۽ اُن جي ڳائڻ جو وقت ٽيهري آهي. "شاهه جي راڳ" ۾ سُر "پورب" وهانءِ راڳ ڳائبو هو(87).

پهريون بيت: پورب مارياس، ڪنهه در ڏيان دانهڙي،
متيون ڏيندي لوڪ کي، چري پاڻ ٿياس،
جٽني نه جيهياس، مان لڻ لڳو تن سين(88).
آخري بيت: وِلهون ويلا، واءِ، جوڳين جهلئا جانءِ ۾،
اُجهوري الله، ڪونهي ڪاپڙين جو(89).

3_ سُر رامڪلي:

سر "رامڪلي" به سر "پورب" وانگر سلوڪ جو سُر آهي. يعني سالڪن ۽ سنڌن منزل مقصود تي پهچڻ واري پنڌ جو سُر آهي. سر "رامڪلي" ۾ به سالڪن کي اڳين موحد هندو فقيرن جي تمثيل سان جوڳي، سنياسي، سامي، آديسي، ڪاپڙي جي نالن سان ياد ڪيو ويو آهي. معنوي لحاظ سان سر "رامڪلي" وڏيڪ وسيع معنيٰ وارو سُر آهي جو اُن ۾ سچن فقيرن جا وڏيڪ اهڃاڻ ڏنل آهن. سر رامڪلي ۾ جوڳين، پوربين، سامين، سنياسين، آديسين، ڪاپڙين، بابُن يا ويراڳين جا نالا جدا جدا فرقن جي فردن طور آندل ناهن، پر اهي سڀ سالڪن فقيرن جا متبادل نالا آهن.

"شاهه جي راڳ" ۾ "سر رامڪلي" وهانءِ رات ڳائجي ٿو، جڏهن سُرن جو تجزيو ڪيو ويو ته معلوم ٿيو ته سر "رامڪلي" ۾ سر "هندستاني رامڪلي، پاڻ ۾ لڳن ٿا ۽ پڻ "هندستاني ديسڪار" سان ملندڙ آهن(90).

پهريون بيت: جوڳيئڙا جهانءِ ۾، نوري ۽ ناري،
ٻري جن ٻاري، آئا نه جيئندي اُن ري(91).
آخري بيت: هي جي هُتا هِت، ته مٿن هوند حق ٿئو،
مڙهيئون مورت مِت، مان وسرئون ڪين لهان(92).

4_ سُر آسا:

سر "آسا" هڪ وڏو معنوي سُر آهي، جنهن ۾ مجاز ۽ حقيقت بابت گوڙها معنوي اشارا ڪم آندل آهن. هن سر ۾ ڪنهن روايتي پس منظر ۽ ماحول بدران، تصوف جي رازن رمزن وارو فڪر سمايل آهي. جنهن ۾ صوفيانه فڪر جي اُتن اشارن ۽ سالڪن جي سلوڪ وارين منزلن ۽ مرتبن جا اهڃاڻ ڏنل آهن. تصوف ۾ "حقيقت" ذات الاهي آهي ۽ "مجاز" اُن جو جملي ظهور آهي. مجازي عشق مان مراد آهي. ظاهري صورت سان عشق ۽ محبت. هن

سُر ۾ اُن عشق ۽ محبت جا اهڃاڻ سمايل آهن.
"آسا راڳڻي" سنڌ ۾ ڪنهن اڳئي وقت کان هلندڙ آهي ۽ اُن ۾ عوامي قصا ڳايا ويا. "شاهه جي راڳ" ۾، راڳ توڙي موضوع جي لحاظ سان سُر "آسا" جيئن ڳائجي ٿو ته اهو هندستاني راڳ جي "شُد آسا" معلوم ٿئي ٿو(93).

پهريون بيت: لُڇان ٿي لاحد ۾، هادي لهان نہ حَد،
سپيريان جي سونهن جو، نڪو قد نہ مَد،
هت سِڪ بي عدد، هُت پرين پرواهہ ناهہ ڪا(94).

آخري بيت: ڪَرِ ڪمندن ڪنيو، هارايو هوڙ هن،
ڇِڪيو نہ چوندن، هو جو ساڃاهہ صبر جو(95).

1995ع ۾ شايع ٿيل جلد ڇهين ۾ 4 سُر، 19 داستان، 483 بيت ۽ 26 وايون شامل آهن، اهڙي طرح ٽوٽل شعرن جو تعداد 509 بيهي ٿو. 652 صفحن تي آڌاريل هن جلد جو اختتام سُر آسا جي تفصيلي پيٽ ۽ سمجهاڻي تي ٿئي ٿو.

جلد ستون:

"شاهه جو رسالو- شاهه جو ڪلام" (جلد ستون) جي عنوان سان هي جلد ٽن سرن سُر "مارئي"، سر "سهڻي" ۽ سر "سارنگ" جو احاطو ڪري ٿو. اهڙي طرح بحث هيٺ آيل ستن جلدن ۾، شاهه جي پنهنجي حقيقي، اصلي ۽ مستند ڪلام جو، سچو سربستو صحيح رسالو 29 سرن ۾ مڪمل ٿئي ٿو. جنهن کي وري ايندڙ جلد نمبر 8۽9 (ڳڏيل) ۾ يڪي سر ترتيب ڏيئي، "مڪمل رسالي" جي صورت ۾ رکيو ويندو. هي جلد نمبر ستون، مهاڳ، مقدمي، پيٽ ۽ سمجهاڻين سميت تحقيقي مواد سان مالامال ۽ شاهڪار جلد آهي. هيٺ ٽنهي سرن بابت مختصر ڄاڻ ۽ انهن سُرن جا ٻہ ٻہ پهريان ۽ آخري بيت ڏيکارجن ٿا.

1_ سُر مارئي:

سر "مارئي" جو پس منظر "عمر مارئي" جو قصو آهي. جيڪو وطن جي حب ۽ محبت جو داستان آهي. مارئي جو ڪردار انهي حب ۽ پيار جو علمبردار آهي. مارئي جي وطن لاءِ سڪ ۽ اُتان ڪنهن اوٺي ۽ قاصد جو اچڻ ۽ خير جي خبر آڻڻ هن سر جو مرڪزي موضوع آهي. "اوٺي! ڳوٺي آئيين، هُتي جو هِت هير"
هن جلد ۾ شامل پهريان ٻہ سُر جيتوڻيڪ ظاهري معنيٰ ۾ "عمر ۽ مارئي" ۽ "سهڻي ۽ ميهار" جي روايتي ڳالهين سان تعلق رکن ٿا، مگر اعليٰ عرفان جي آئيني ۾ اُهي تخليق ڪائنات جي حقيقت جا مظهر آهن. جنهن مطابق هر شيءِ پنهنجي اصليت ڏي موٽڻ واري آهي ۽ خلقيل روح پڻ پنهنجي خالق ڏانهن موٽڻ لاءِ مشتاق آهن. انهي ازلي حقيقت مطابق مارئي پنهنجي اصلي وطن ٿر ڏانهن وڃڻ چاهي ٿي ۽ سهڻي درياءَ جي هن پار واري رسمي زندگي بدران، هن پار جي دائمي بقا ۽ خوشيءَ واري زندگي لاءِ، دنيا جو دهشت وارو درياءَ تري ٿي. تصوف جي اعليٰ عرفاني فڪر ۾، سالڪ لاءِ فنا ۽ وصال واريون اِهي آخري منزلون آهن.
"ماروئي راڳ" شاهه صاحب کان گهڻو اڳ سنڌ ۾ هلندڙ هو. هن پوئين ويجهي دور تائين "ماروئي راڳڻي" ۾ ڪافيون ڳائبيون هيون ۽ اها لئي "پيروي" سان ملندڙ هئي. پر شاهه جي راڳ ۾ جيئن سر مارئي ڳائجي ٿو اُهو پيروي ناهي، محسوس ائين ٿئي ٿو تہ "راڳ مارئي" جڻ هندستاني راڳ "مانڊ" سان ملندڙ آهي(96).

پهريون بيت: اول ناءُ الله، جو مڙنئون مٿاهون،
ڪئن ڪري قبوليان، عمر کي آئون،
رازق رضائون، مون مٿي تي مجيون(97).

آخري بيت: وَرِئو ورق وصال جو، موڪل جُڙي مون،

"لحماً طرياً و تستخرج جون حِليَةِ تِلبسونها"تن م"تون هين تون"،
مَن منجهارا مون، آهي مارو چام ملير جو(98).

2_سُر سهڻي:

سر "سهڻي" جو پس منظر "سهڻي ۽ ميهار" وارو داستان آهي، جنهن ۾ مجازي محبت جا سڀ آثار نمايان آهن. باوجود ان جي، محبت واري هي مام، مجازي عشق کان اُلٽي آهي. هت سهڻي پاڻ عاشق آهي، ۽ جيتوڻيڪ ظاهر ۾ هڪ ميهار سندس محبوب آهي، پر سهڻي جي نينهن جو ناتو ئي نرالو آهي. هي داستان انوکي عشق ۽ نرالي نينهن جو داستان آهي. هت "نينهن ٽِڪ نرالي" آهي. سهڻي ساهڙ ۾ ڪا صورت ڏٺي، جنهن جي ديدار لئي پئي درياء تري ۽ حال کان بيحال ٿي. حقيقت ۾ هڪ اُن صورت اِلاهي جي گهوري هئي، جيڪا ساهڙ ۾ ڏٺي هئائين.

جيڪين ڏٺو مان، سو جي ڏٺو جيڏيين،
گهر وَرَن ئي سان، هوند گهڻن گهوري چڏيا.

' شاهه جي اعلئٰ عرفان ۾، سالڪ سهڻي جو عشق "احديت" واري مقام تي هو. ڪن سالڪن جي طريقي ۾ هن تلميح ۾ سمايل معنئٰ کي "حقيقت محمدي" سان بہ تعبير ڪري سگهجي ٿو.

شاهه جي راڳ بابت ڪيل تحقيق مان ائين معلوم ٿئي ٿو تہ هندستاني راڳ "تِلڪ ڪامود" شاهه جي راڳ سهڻي سان وڏيڪ مشابهہ آهي. سنڌ ۾ "سهڻي راڳڻي" جنهن ۾ ڪافيون ڳايون وڃن ٿيون، سا "پيروي" ۽ "جهنگلي" سان ملندڙ آهي(99).

پهريون بيت: وَه ٽِڪ، واهڙ ٽِڪ، نيه ٽِڪ نرالي،
جن کي عشق عميق جو، سي خُلت خيالي،
وارييِن سي والي! هينئڙو جني هٿ ڪِئو(100).

آخري بيت: جي قيام مڙن، تہ ڪر اوڏا سپرين،
تِهان پري سجن، واڌايون وصال جيون(101)

3_ سُر سارنگ:

سر "سارنگ" ۾ ساوڻ جي مندائتي مينهن جو مانداڻ منديل آهي. مينهن جي پالوٽ سان اُڃايلن جي اُڃ لهي ٿي، مال سکيو ٿئي ٿو ۽ سانگي سُرها ٿين ٿا. پرديس ويل پورهيت وطن ورن ٿا ۽ وڇڙيلن جا ميلا ٿين ٿا. مينهن اِلاهي رحمت آهي ۽ ان حوالي سان هن سُر ۾ سنڌ جي سُڪار ۽ سڄي جهانَ جي سک ۽ آبادي لاءِ دعا گهريل آهي. ان مرڪزي موضوع سان گڏ سارنگ جي رنگن سُرنگن، اُتران اُٿندڙ ڪڪرن جي ڪوڙن ڪنگرن، ۽ ڪنوڻين وڄڙن جي ڪيلن وارو ماحول ۽ مانداڻ ۽ ساوڻ جي فضا ۾ سوپياوان سانگيائين جي حُسن ۽ جمال جا اهجاڻ شاهه صاحب جي شاعرانہ اعجاز جا نهايت ئي من موهيندڙ مثال آهن.

سنڌ جو "سارنگ راڳ" گهڻو اڳڻو آهي. اصلي رسم روايت موجب، "سنڌي سارنگ" ساوڻ جي مينهن جو راڳ آهي. تحقيق مان ائين معلوم ٿيو تہ چڻ هندوستاني راڳ "ميگهہ" ۾ "ديوت" جو سر لڳايل آهي. شاهه جي "راڳ سارنگ" ۽ "بندرا بني سارنگ" جي پيٽ ڪندي اهو فرق نظر اچي ٿو تہ "بندرا بني سارنگ" ۾ ٻئي نکاد (ڪومل ۽ تيور" لڳن ٿا پر شاهه جي "راڳ سارنگ" ۾ هڪ نکاد لڳي ٿو(102).

پهريون بيت: لڳه پس لطيف چئي، اگر ڪنا الله،
پلر جي پالوٽ سين، پٽن جهلنا پاه،
واحد وڏائي ڪنا، مٿي گسن گاه،
سانگين وريا ساه، اُنن آب آ ۽ گوندرو(103).

آخري بيت: سائين! سدائين ڪرين مٿي سنڌ سُڪار،

دوست تون دلدار، عالم سپ آباد ڪرين(104).

1998ع ۾ شايع ٿيل جلد ستين ۾ 3 سر، 27 داستان، 524 بيت ۽ 31 وايون شامل آهن. ڪل شعرن جو تعداد 555 ٿئي ٿو. 708 صفحن تي آڌاريل هن جلد جي پڇاڙيءَ مواد جي "صحت نامي" تي ٿئي ٿي.

جلد 8/9 (گڏيل):

. جلد نمبر 8/9 (گڏيل) شاهه عبداللطيف جي پنهنجي اصلي ۽ نج ڪلام تي مشتمل، سڄو، سربستو ۽ صحيح رسالو آهي. "شاهه جو رسالو" جي عنوان سان، هن جلد کي ڊاڪٽر بلوچ صاحب زندگي جي 32 سالن جي تحقيق، پنجاهن قلمي ۽ 16 ڇاپي نسخن جي مطالعي ۽ پيٽ سان مرتب ڪري، صحيح صورت ۾ آڻي بيهاريو آهي.

هن جلد ۾ شامل ڪلام بابت ڪوبه اختلاف ناهي. هن ۾ ٻئي ڪنهن به شاعر، سالڪ يا سگهڙ جو ڪلام گڏيل نه آهي. شاهه جي هن اصلي نج ۽ حقيقي ڪلام کي، علمي تحقيق ۽ تنقيد جي معيارن تي پرکي "شاهه جي رسالي" ۾ شامل ٻئي ڪلام کان جدا ڪيو ويو آهي. ڊاڪٽر بلوچ صاحب پاڻ هن جلد جي مهاڳ ۾ لکن ٿا ته: "شاهه جي حياتي ۾ توڙي پوءِ جڏهن کان فقيرن رسالا لکيا، تڏهن کان وٺي شاهه جو پنهنجو ڪلام، توڙي ڪن ٻين سالڪن ۽ شاعرن جو ڪلام گڏي لکيائون. اهوئي سبب آهي جو سڀني قلمي توڙي ڇاپي رسالن ۾، جيڪي اسان تائين پهتا آهن، شاهه صاحب جي پنهنجن بيتن ۽ واين سان گڏ ٻين عارفن، سالڪن ۽ سگهڙن جو ڪلام پڻ شامل آهي.

شاهه جي رسالي جي جامع ۽ مستند متن تيار ڪرڻ واري رٿا هيٺ، اهو ضروري سمجهيو ويو ته شاهه جي رسالن ۾ شامل شاهه جي پنهنجي اصلي ڪلام ۽ ٻئي ڪلام کي صحيح طور سمجهجي ۽ ٻنهي کي جُدا ڪجي. ان مقصد خاطر گڏيل 32سالن (1999ع-1966ع) تائين مطالعي ۽ تحقيق جو سلسلو جاري رهيو. جنهن ۾ نه صرف سڀ ڇاپي رسالا هٿ ڪيا ويا، پر قلمي رسالن کي به سنڌ توڙي سنڌ کان ٻاهر جي ڪتب خانن مان ڳولي هٿ ڪرڻ لاءِ وڏا ڪشالا ڪيا ويا. بالآخر پنجاهن قلمي ۽ 16 ڇاپي رسالن کي سامهون رکي، انهن ۾ شامل جملي ڪلام کي صحيح صورت ۾ قلمبند ڪري پيٽيو ويو ۽ تحقيق ۽ تنقيد جي اعليٰ معيارن جي پرک سان، شاهه جي پنهنجي اصلي ۽ نج ڪلام کي رسالي جي ٻئي ڪلام کان جدا ڪيو ويو. موجوده تحقيقي رٿا هيٺ، شروع کان وٺي اهو اصول سامهون رکيو ويو ته شاهه جي پنهنجي اصلي ڪلام سان ٻيو ڪلام، جيڪو شاهه جي وقت کان وٺي رسالن ۾ شامل ٿيو آهي، سو به سنڌي ٻولي، شعر ۽ ادب جو انتهائي قيمتي سرمايو آهي. اُن کان ڪڏهن ڇڏڻو نه آهي. پر وڏي احتياط سان، صحيح صورت ۾ شايع ڪرڻو آهي. انهي ڪري موجوده رٿا هيٺ "شاهه جي رسالي" ۾ شامل، "شاهه جي پنهنجي اصلي ڪلام" توڙي ٻئي "رسالي جي ڪلام" کي پوري تحقيق سان صحيح صورت ۾ شايع ڪيو ويو آهي(105)."

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب جا سهيڙي، ترتيب ڏنل ڏهه ئي جلد ان سلسلي جي ڪڙي آهن. مجوزه جلد نمبر 8/9 (گڏيل) شاهه جي پنهنجي اصلي ۽ نج ڪلام تي مشتمل آهي. جنهن ۾ 29 سُر، 159 داستان، 3112 بيت، ۽ 208 وايون شامل آهن. اهڙي طرح هن جلد 8/9 (گڏيل) ۾ شاهه صاحب جي ڪل ڪلام جو تعداد 3320 ٿئي ٿو.

شاهه جي پنهنجي حقيقي، اصلي ۽ نج ڪلام تي مشتمل هن جلد ۽ سرن جي ترتيب ۽ وڇور هن ريت آهي:

سُر نمبر	سُر جو نالو	ٽوٽل داستان	ٽوٽل بيت	ٽوٽل وايون	ڪل شعر
1.	سُر ڪلياڻ	5	147	6	153
2.	سُر يمن	6	161	7	168

3.	سُر ڪنڀات	5	96	8	104
4.	سُر بروو	4	79	6	85
5.	سُر سريراڳ	4	84	7	91
6	سُر سامونڊي	4	128	6	134
7.	سُر گهاتو	2	25	2	27
8.	سُر ڪاهوڙي	3	59	4	63
9.	سُر ڪاپائتي	2	41	2	43
10.	سُر بلاوَل	3	55	4	59
11.	سُر پرڀاتي	2	46	4	50
12.	سُر ڪارايل	3	56	5	61
13.	سُر ڏهر	5	109	4	113
14.	سُر آبري	11	170	20	190
15.	سُر معذور	7	115	9	124
16.	سُر ديسي	7	118	10	128
17.	سُر ڪوهياري	6	76	9	85
18.	سُر حسيني	12	213	17	230
19.	سُر راڻو	10	157	10	167
20.	سُر ليلان	4	64	4	68
21.	سُر ڪاموڏ	4	53	3	56
22.	سُر سورٺ	4	53	4	57
23.	سُر رپ	3	88	3	91
24.	سُر پورب	2	34	5	39
25.	سُر رامڪلي	7	199	9	208
26.	سُر آسا	7	162	9	171
27.	سُر مارئي	11	241	13	254
28.	سُر سهڻي	12	208	14	222
29.	سُر سارنگ	4	75	4	79
جوڙ	29 سُر	159	3112	208	3320 (106).

اهڙي طرح شاهه جي رسالي سان منسوب، مشهور 36 سرن مان جيڪي سر يا داستان هن جلد ۾ شامل ناهن ڪيا ويا. انهن جو تفصيل هن ريت آهي:

(1) ڪيڏارو، (2) ڌناسري، (3) شينهن ڪيڏارو، (4) هير، (5) بيراڳ هندي، (6) ڍول مارئي ۽ (7) بسنت. انهن کان علاوه ٽيهه اکري سسئي، ٽيهه اکري رامڪلي، ٽيهه ڏينهن رامڪلي، داستان فارسي، مت، بروو سنڌي چوٽڪو ۽ تمر فقير جو ڪلام به شاهه جي اصلي، حقيقي ۽ نج رسالي کان ٻاهر جو ڪلام سمجهي، انهن کي هن جلد ۾ شامل ڪيو ويو آهي.

۽ اهڙي طرح دنيا جي وڏي ۾ وڏي شاعر حضرت سيد شاهه عبداللطيف ڀٽائي قدس سره (رحمة الله عليه) جو ڪلام،

انسانيت جي دلين ۾ "همه اوست" يا "وحدت الوجود" جي فڪر جو سمونڊ اوتي، خشڪ دلين کي سيراب ڪري ٿو وڃي.

سو ساهڙ، سو سهڻي، سائر پڻ سوئي،
آهي نِجوئي، ڳجھه ڳجھاندر ڳالھڙي(107).

1999ع ۾ شايع ٿيل جلد 8/9 ۾، 29 سر، 159 داستان، 3112 بيت ۽ 208 وايون شامل آهن. ڪل شعرن جو تعداد 3320 آهي. 564 صفحن تي آڌاريل هن جلد جي پڄاڻي، سر "سارنگ" جي متن ۽ معنيٰ تي ٿئي ٿي.

جلد ڏهون:

جلد ڏهين کي "شاهه جو رسالو- رسالي جو ڪلام" جي عنوان سان ترتيب ڏنو ويو آهي. جنهن ۾ "سر ڪلياڻ" کان وٺي سر "بسنت" تائين، اهو سمورو ڪلام موجود آهي، جنهن کي شاهه جو پنهنجو اصلي ڪلام نه سمجھيو وڃي. شاهه جي مختلف قلمي توڙي ڇاپي رسالن ۾ موجود مشهور 36 سرن مان، 7 سُر مڪمل جدا ڪري هن جلد ۾ رکيا ويا آهن. جهڙوڪ: 1. سُر ڪيڏارو، 2. سُر ڏناسري، 3. سُر شينهن ڪيڏارو، 4. سُر مانجھه/هير، 5. سُر بيراڳ هندي، 6. سُر ڍول ماروئي ۽ 7. سُر بسنت. انهن کان علاوه ٽيهه اڪري سسئي، ٽيهه اڪري رامڪلي، ٽيهه ڏينهن رامڪلي، داستان فارسي، مت جا بيت، بروو سنڌي چونڪو ۽ تمر فقير جو ڪلام، جيڪو شاهه جي رسالن ۾ شامل ٿي ويو، سو پڻ جدا ڪري هن جلد ۾ شامل ڪيو ويو آهي. هتي انهن شاعرن جا نالا پيش ڪجن ٿا، جن جو ڪلام پڻ شاهه جي مختلف رسالن ۾ شامل ٿيو، پر پوءِ عالمانه تحقيق ۽ ڇنڊڇاڻ کان پوءِ، انهن کي پرکي، پروڙي جدا ڪيو ويو. (1) احسان، (2) احمد، (3) اسحاق آهنگر، (4) اشرف، (5) ايوب، (6) بلال، (7) بلند، (8) تلسي، (9) تماچي، (10) تمر، (11) جَبير، (12) جوڻيجو، (13) حاجي محمد سمو، (14) حافظ پنيو، (15) حبيب، (16) حڪيم، (17) خاڪو، (18) خواجه محمد زمان لنواري وارو، (19) دادو، (20) ڏتو، (21) راضي شاهه، (22) راول، (23) رنگريز، (24) روحل، (25) زبير، (26) سائينداد، (27) سليمان، (28) سمن، (29) سيد عبداللطيف قادري، (30) شاهه حبيب، (31) شاهه حسين، (32) شاهه عنات، (33) شاهه ڪريم، (34) شاهه لطف الله قادري، (35) صادق، (36) صمد، (37) شرفا، (38) صالح، (39) طالب، (40) طيب، (41) عبدالله، (42) عزيز، (43) عطا، (44) عمر، (45) عيسو، (46) ڦُل ڪوراڙ، (47) قاسم، (48) قاضي قادن، (49) قطب، (50) قيصر، (51) ڪالُو، (52) ڪاهُو، (53) ڪبير، (54) ڪتي، (55) ڳرهوڙي صاحب، (56) ڳلو، (57) لاڪو، (58) محمود، (59) لطف الله، (60) لکمير، (61) لوريڙ، (62) مائي گنگا وسان، (63) محمود، (64) مخدوم نوحؒ، (65) ميمڻ، (66) ميون، (67) نانڪ، (68) نورنگ، (69) وڏل شاهه ۽ (70) هِلال وغيره(108).

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب هن جلد جي مقدمي ۾ لکي ٿو ته: تحقيق ۽ تنقيد جي اعليٰ معيارن جي پرک سان، وڏي سوچ ويچار بعد "شاهه جي ڪلام" ۽ "رسالي جي ڪلام" کي جدا ڪيو ويو آهي. انهن معيارن مطابق جيئن "شاهه جو ڪلام" صاف، صحيح، نج ۽ اصلي متن سان جلد نمبر 8/9 ۾ ترتيب ڏنو ويو آهي، تيئن هن جلد (ڏهين) ۾ پڻ "رسالي جي ڪلام" کي صحيح صورت ۾ رکيو ويو آهي.

موجوده ڇان ۽ مسلسل تحقيق مطابق، شاهه جي رسالي جي جامع مستند متن جون، اهي به جدا پر مڪمل ۽ صاف صحيح صورتون آهن. يعني "شاهه جو ڪلام" ۽ "رسالي جو ڪلام" جيڪڏهن آئينده کي بيا وڌيڪ معتبر قلمي رسالا دستياب ٿيا ته انهن جي روشني ۾ انهن بنهي صورتن کي اڃا به وڌيڪ پرکي ضروري ترميم ڪئي ويندي. پر جيڪڏهن ڪو پڙهندڙ پنهنجي ذوق ۽ ذهن مطابق "رسالي جو ڪلام" ۾ شامل ڪنهن سر، داستان، بيت يا وائي کي "شاهه جو ڪلام" ڪري سمجھي يا "شاهه جو ڪلام" ۾ شامل ڪنهن سر، داستان، بيت يا وائي "رسالي جو ڪلام" ڪري سمجھي ته هو اختيار وارو آهي(109).

هيءُ "رسالي جو ڪلام" وڏي محنت سان پيٽيو ۽ ترتيب ڏنو ويو آهي. متن ۾ رکيل هر بيت ۽ وائي بابت، پويان پرڪا واري وضاحت ڪئي ويئي آهي ته اهو بيت (يا وائي) ڪنهن جو آهي؟ ۽ "شاهه جي ڪلام" جي

معيار مطابق آهي يا نہ آهي؟ هن "رسالي جي ڪلام" مان فقط هڪ بيت جي معياري پرک هتي پيش ڪجي ٿي: سر رامڪلي، داستان 4، بيت نمبر8.

پڇڻ پرڏيهين جو، آسڻ وٽ آهين،
لڳن جي لاهين، تہ هُني تان حق لهي(110)."

هي بيت جدا جدا رسالن ۾ هينئين پڙهتين سان آندل آهي، جيڪو غور طلب آهي:

مد= پڇڻ پرڏيهين جو، آسن وٽ آهين،
لنگھن جي لاهين تہ هن تان حق لهي.

مص= پڇن پرڏيهين، آسڻ وٽ آهين،
لکن جي لاهين تہ هن تان حق لهي وڃي.

نص هہ پ ح ع د س ق ٿ= پڇن پرڏيهين جو آسن وٽ آهي،
لکن جي لاهي تہ هُني تان حق لهي.

ڞ ٿ خ فق پل ج ک ت-2 و ر= پڇڻ پرڏيهين جو آسن وٽ آهي،
لنگڻ جي لاهي تہ هن ڪان حق لهي.

نپ لد ڪ= پڇڻ پرڏيهين جو آسڻ تي آهي،
لنگھڻ جي لاهي تہ هن تان هُند حق لهي.

ب= پڇڻ پرڏيهين جو آسڻ وٽ آهي،
لڳن جي لاهي تہ هُني تان حق لهي.

ي= پڇن پرڏيهين جو آسڻ وٽ آهي،
لکن جي لاهي تہ هُني تان حق لهي.

حس= پڇن پرڏيهن جو آسڻ وٽ آهي،
لنکڻ جي لاهي تہ هن تان هُند حق لهي.

غ= پڇڻ پرڏيهن جو آسڻ وٽ آهي،
لنگھڻ جي لاهي تہ هن تان هوند لک ٿئي.

ڞ= پڇڻ پرڏيهين جو آسڻ تي آهي،
لڳن جي لاهي تہ هن تان هوند حق لهي.

ط (بي پڙهٽي)= پسڻ پرڏيهين جو آسڻ جو آهي،
لکن جي لاهي تهن کي هُند حق ٿيي.

ظف= پڇڻ پرڏيهين جو آسڻ تي آهي،
لکن جو لاهي تہ هند مٿائين حق لهي.

ص ل= پڇڻ پرڏيهين جو آسڻ تي آهي،
لکن جو لاهي تہ هن تان هند حق لهي.

ٿ-1 ٿ-2 نٿ= پڇڻ پرڏيهين جو آسڻ تي آهي،
لکن جي لاهي تہ هُن تان حق لهي.

سٽ= پڇڻ پرڏيهين جو آسڻ تي آهي،
لکن جي لاهي تہ هوند مٿان حق لهي.

هي بيت اوائلي توڙي وچولي دور جي گھڻن سيني رسالن ۾ موجود آهي. جنهن مان ظاهر آهي تہ اڳئين

چيو ويو. ٿي سگهي ٿو تہ ڪنهن شاهہ صاحب جي آڏو پڙهيو هجي. جيئن ڪاتبن هي بيت جدا جدا پڙهڻين سان لکيو آهي، تيئن معنيٰ بہ مبهم آهي. جيستائين لفظن کي سمجهڻ جو تعلق آهي تہ امڪاني پڙهڻي اهائي ٿي سگهي ٿي، جيڪا رکي ويئي آهي، ان جا لفظ صاف آهن، پر ڪهڙي معنيٰ؟ ڪهڙو مقصد؟ ڪير پڇن؟ پرڏيهي ڪهڙا؟ ڪهڙو لڱن لاهين؟ ڪنهن تان حق لهي؟ ۽ ڪهڙو حق لهي؟ هي بيت ڪنهن ڏاهي چيو، تنهن معنيٰ ۽ مقصد کان بي خبر ٿي چيو(111).

شاهہ جي مستند، صحيح، نج ۽ اصلي 29 سرن کان علاوه باقي جدا ڪيل سُرن ۽ داستانن مان فقط هڪ هڪ شعر هتي مطالعي خاطر پيش ڪجي ٿو:

1- سر ڪيڏارو: ڏٺو محرم ماه، سو نڪو شهزادن ٿئو،
جاٿي هيڪ الله، پاڻ وٺنديون جو ڪري(112).

2- سر ڌناسري تون پيرن جو پاتشاه، تون پيرن جو پرم،
الله لڳ احسان سين، ڪين نهارج نرم...(113).

3- سر شينهن ڪيڏارو: مٿي جنه مدار، ڪاند تنه جو تڪيو،
پاڻ اونچو، عادت نيچي، ايءُ سينهان پروار...(114).

4- سر هير: رانجهن والا زهر پيالا، ڳجهڙي آيم پاڄي،
ماء پيو ڪنون چوري پيتم، ڪيتم روح راضي...(115).

5- سر بيراڳ: پک نهين، پاور نهين، پهچ نهين، پي دور،
اُڏر نہ سڪان سڪيان، مران سور بسور(116).

6- سر ڍول مارئي: اُٺر واء ڪوندي، پهلي موسم ميه،
بالاپڻ رونيه، والا جم وساريين(117).

7- سُر بسنت: آئي رت بسنت ڪي، ڪڙئا ڪٺهار،
اُٿي ڳوري ويس ڪر، آئي بسنت بهار(118).

8- ٿيهہ اکري سسئي: الف اکر هيڪڙو، سسئي ڪئو صحي،
هلي هوت پنود ڏي، ڪانن منجهہ ڪهي...(119).

9- ٿيهہ اکري رامڪلي: الف اکرُ من مہ، ڪئو ڪاپڙين،
سي حرف ڏاران هيڪڙي، ٻئو ڪين ٻُجهن...(120).

10- ٿيهہ ڏينهن رامڪلي: ڪير ڪاپڙين جي، پهري ڏينه پرور،
سگها ساعت نہ هيڪڙي، چارئي پهر چور...(121).

11- داستان فارسي: تو خداوند يميني، تو خداوند يساري،
تو خداوند زميني، تو خداوند سمائي...(122).

12- مَتَ جا بيت: واڪاٿيون واحد رب عظيم،
ڪر بانها! ڪي حمد حڪيم...(123).

13- بروو سنڌي چوڻڪو: اک آمو نہ ٿئي، توري ڦُٽي ڪري ڦُر،
ڪلر منجهان ٿي ڪين ٿئي، توڙي جال پيارينس جَر...(124).

14- تمر فقير جو ڪلام: پريندهين پنڌ ٿي، جتن ڪارڻ جوءِ،
واڪا ڪئو وٽن مہ، ريهون ڪئو روءِ...(125).

شاهہ جا رسالا 18 سُرن (126) کان وٺي 24- 25- 26- 27- 28- 29- 30- 31- 32- 33- 34- 35- 36- 40- 41، بلڪ 42

سرن تائين به لکيا ويا(127). ميين محمد ۽ ميين محمد مين واري دستخط نسخي ۾ 36 سُرن کان علاوه 37 سُر بره“ 38 ”سر گجري“ 39 ”سر سُيراج“ 40 ”سر کانرو“ 41 ”سر گنوري“ به شامل ڪيا ويا، بلڪ هڪ نسخي ۾ ميين حسين، جنهن کي راڳ ۾ مهارت حاصل هئي، تنهن اڳين رسالن جي برعڪس، ڇٽيهن سرن مان وڌائي 42 (ٻائيتاليهه) سر به ڪيا ۽ پڻ انهن هيٺ نئون مواد داخل ڪيو(128).

ان ڪري محققن ضروري ڄاتو ته ”شاهه جي ڪلام“ جي نالي ۾ ڌاريي ڪلام جي سيلاب کي روڪڻ لاءِ ضروري اپاءَ ورتا وڃن. ان ڪوشش جي نتيجي ۾ ڊا ڪٽر نبي بخش خان بلوچ قلمي توڙي ڇاپي نسخن کي پيٽي 32 سالن جي جدوجهد ۽ تحقيق جي آڌار تي سڄو، سربستو، صحيح، اصلي ۽ نج ”شاهه جو رسالو“ مرتب ڪيو ۽ باقي ڪلام کي ڌاڌي احتياط سان الڳ ڪري، هن ڏهن ڪر هيٺ آيل جلد نمبر 10هين ۾ شايع ڪرايو.

جلد ڏهين جو آخري وڏو حصو رسالي جي ”ڪلام“ جي معياري پرک ۽ سمجهاڻي تي محيط آهي. جنهن کي پڙهي پڙهندڙ ازخود فيصلو ڪري سگهن ٿا ته ڪهڙو ڪلام واقعي ئي شاهه جو آهي يا ڪهڙو ڪلام واقعي ئي شاهه جو ڪونهي. شاهه جي پنهنجي حقيقي، اصلي ۽ نج ڪلام بابت فيصلو ٿي وڃڻ باوجود (ڏهن تحقيقي جلدن جي موجودگي ۾ به) لطيف جي چاهيندڙن، سگهڙن ۽ فقيرن جي چاهه ۽ دستگيريءَ جو سلسلو جاري آهي. نتيجو اهڙو شاهه جي رسالن کي ڏسي، ٿڌي ساهه کڻڻ کان سواءِ ٻيو ڪجهه به ڪونهي.

1996ع ۾ شايع ٿيل جلد ڏهين ۾ 7 مڪمل ۽ 29 اڌورا سر شامل آهن. جن ۾ ڪل شعرن جو تعداد 2638 بيهي ٿو. 960 صفحن تي آڌاريل هن جلد جي پڄاڻي ”سُر بسنت“ جي معياري پرک ۽ سمجهاڻي تي ٿئي ٿي.

اهڙي طرح سنڌ جي مثالي عالم، لوڪ ادب جي پارکو، عظيم تاريخدان ۽ لطيف شناس، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ (مرحوم) ”شاهه جو رسالو تحقيقي رٿا ۽ اشاعت“ واري منصوبي هيٺ، سمورا دستياب قلمي توڙي ڇاپي نسخا پيٽي، مذڪوره ڏهه جلد لکي، انهن کي شايع ڪرايو، جيڪي ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي فڪري ۽ عالمانہ تحقيق جا عظيم شاهڪار آهن.

حوالا

(1) پروفيسر ڊاڪٽر فهميده حسين، انسائيڪلو پيڊيا سنڌيانا (جلد پهريون) ڇپائيندڙ: سنڌي لينگئيج اٿارٽي، حيدرآباد سنڌ، ڇاپو پهريون سال 2009ع، ص 473

(2) استاد لغاري، سه ماهي مهراڻ (مقالو): ”شاهه جي رسالي جي مختصر تاريخ“ ڇپائيندڙ: سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو نمبر 1-2011/2ع، ص 106

(3) بلوچ ڊاڪٽر نبي بخش خان: ”شاهه جو رسالو- شاهه جو ڪلام“ (جلد پهريون) ڇپائيندڙ: شاهه عبداللطيف ثقافتي مرڪز ڪاميٽي ڀٽ شاهه (ڇاپو پهريون)، سال 1989ع، عنوان جي فهرست ”ز“

(4) استاد لغاري ”شاهه دا رسالا“ ڇپائيندڙ: مهراڻ اڪيڊمي (ڇاپو پهريون)، سال 2010ع، مقدمو، ص 7

(5) ڏسو حوالو3، مقدمو، ص 196

(6) ڏسو حوالو 3، متن، ص 47

(7) ايضاً، متن، ص 63

(8) ايضاً، متن، ص 215

(9) ايضاً، متن، ص 63

(10) ايضاً، متن، ص 79

(11) ايضاً، متن ص 157

(12) ايضاً، مقدمو، ص 157

(13) ايضاً، متن، ص 15

(14) ايضاً، پيٽ ۾ سمجهاڻي، ص 206
(15) ايضاً، ضميمو، ص 603
(16) بلوچ ڊاڪٽر نبي بخش خان، "شاهه جو رسالو- شاهه جو ڪلام" (جلد ٻيو) ڇپائيندڙ: شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز ڀٽ شاهه حيدرآباد سنڌ، (ڇاپو پهريون)، سال 1992ع
(17) ڏسو حوالو 16، مقدمو، ص 2
(18) ايضاً، متن، ص 37
(19) ايضاً، مقدمو، ص 59
(20) ايضاً، مقدمو، ص 11
(21) ايضاً، متن، ص 60
(22) ايضاً، متن، ص 80
(23) ايضاً، مقدمو، ص 19
(24) ايضاً، متن، ص 81
(25) ايضاً، متن، ص 105
(26) ايضاً، مقدمو، ص 26
(27) ايضاً، مقدمو، ص 29
(28) ايضاً، متن، ص 107
(29) ايضاً، متن، ص 133
(30) بلوچ ڊاڪٽر نبي بخش خان، "شاهه جو رسالو- شاهه جو ڪلام" (جلد ٽيون) ڇپائيندڙ: شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز ڀٽ شاهه/حيدرآباد، (ڇاپو پهريون) سال 1994ع، مقدمو، ص 6
(31) ڏسو حوالو 30، مقدمو، ص 13
(32) ايضاً، مقدمو، ص 7
(33) ايضاً، متن، ص 65
(34) ايضاً، متن، ص 70
(35) ايضاً، مقدمو، ص 15
(36) ايضاً، مقدمو، ص 16
(37) ايضاً، متن، ص 71
(38) ايضاً، متن، ص 84
(39) ايضاً، مقدمو، ص 23
(40) ايضاً، متن، ص 86
(41) ايضاً، متن، ص 95
(42) ايضاً، مقدمو، ص 28
(43) ايضاً، متن، ص 96
(44) ايضاً، متن، ص 111
(45) ايضاً، مقدمو، ص 35
(46) ايضاً، متن، ص 113
(47) ايضاً، متن، ص 124

(48) ايضاً، مقدمو، ص 43

(49) ايضاً، متن، ص 125

(50) ايضاً، متن، ص 138

(51) ايضاً، مقدمو، ص 51

(52) ايضاً، متن، ص 140

(53) ايضاً، متن، ص 163

(54) بلوچ ڊاڪٽر نبي بخش خان، "شاھ جو رسالو- شاھ جو ڪلام" (جلد چوٿون) ڇپائيندڙ علامہ قاضي رسالو - تحقيقي رٿا ۽ اشاعت حيدرآباد سنڌ، (ڇاپو پهريون) سال 1997ع فهرست م

(55) ڏسو حوالو 54، متن، ص 180

(56) ايضاً، مقدمو، ص 4

(57) ايضاً، مقدمو، ص 4

(58) ايضاً، متن، ص 53

(59) ايضاً، متن، ص 95

(60) ايضاً، مقدمو، ص 8

(61) ايضاً، متن، ص 97

(62) ايضاً، متن، ص 121

(63) ايضاً، مقدمو، ص 11

(64) ايضاً، متن، ص 123

(65) ايضاً، متن، ص 152

(66) ايضاً، مقدمو، ص 15

(67) ايضاً، متن، ص 154

(68) ايضاً، متن، ص 172

(69) ايضاً، مقدمو، ص 16

(70) ايضاً، متن، ص 174

(71) ايضاً، متن، ص 219

(72) بلوچ ڊاڪٽر نبي بخش خان- "شاھ جو رسالو- شاھ جو ڪلام" (جلد پنجون) ڇپائيندڙ: علامہ قاضي رسالو- تحقيقي رٿا ۽ اشاعت حيدرآباد سنڌ، (ڇاپو پهريون) سال 1997ع، مقدمو، ص 6

(73) ڏسو حوالو 72، متن، ص 47

(74) ايضاً، متن، ص 81

(75) ايضاً، مقدمو، ص 20

(76) ايضاً، متن، ص 83

(77) ايضاً، متن، ص 95

(78) ايضاً، مقدمو، ص 29

(79) ايضاً، متن، ص 97

(80) ايضاً، متن، ص 108

(81) ايضاً، مقدمو، ص 36

(82) ايضاً، متن، ص 109
(83) ايضاً، متن، ص 121
(84) بلوچ ڊاڪٽر نبي بخش خان- "شاهه جو رسالو- شاهه جو ڪلام" (جلد ڇهون) ڇپائيندڙ: علامه قاضي رسالو. تحقيقي رٿا ۽ اشاعت حيدرآباد سنڌ، (ڇاپو پهريون) سال 1995ع، مقدمو، ص 2
(85) ڏسو حوالو 84، متن، ص 3
(86) ايضاً، متن، ص 19
(87) ايضاً، مقدمو، ص 7
(88) ايضاً، متن، ص 20
(89) ايضاً، متن، ص 28
(90) ايضاً، مقدمو، ص 12
(91) ايضاً، متن، ص 29
(92) ايضاً، متن، ص 72
(93) ايضاً، مقدمو، ص 44
(94) ايضاً، متن، ص 73
(95) ايضاً، متن، ص 105
(96) بلوچ ڊاڪٽر نبي بخش خان- "شاهه جو رسالو- شاهه جو ڪلام) (جلد ستون) ڇپائيندڙ: علامه قاضي- رسالو تحقيقي رٿا ۽ اشاعت حيدرآباد سنڌ، (ڇاپو پهريون) سال 1998ع، مقدمو، ص 18
(97) ڏسو حوالو 96، متن، ص 3
(98) ايضاً، متن، ص 58
(99) ايضاً، مقدمو، ص 26
(100) ايضاً، متن، ص 60
(101) ايضاً، متن، ص 108
(102) ايضاً، مقدمو، ص 42
(103) ايضاً، متن، ص 110
(104) ايضاً، متن، ص 126
(105) بلوچ ڊاڪٽر نبي بخش خان- "شاهه جو رسالو" (جلد 8/9) ڇپائيندڙ: علامه قاضي رسالو تحقيقي رٿا ۽ اشاعت حيدرآباد سنڌ، (ڇاپو پهريون) سال 1999ع، مهاڳ، ص 1
(106) ڏسو حوالو 4 "سُرن جو وچور".
(107) ڏسو حوالو نمبر 105، ص 535
(108) بلوچ ڊاڪٽر نبي بخش خان- "شاهه جو رسالو- رسالي جو ڪلام" (جلد ڏهون) ڇپائيندڙ: علامه قاضي رسالو. تحقيقي رٿا ۽ اشاعت حيدرآباد سنڌ، (ڇاپو پهريون) سال 1996ع، مقدمو، ص 53
(109) ڏسو حوالو نمبر 108، مقدمو، ص 72
(110) ايضاً، متن، ص 133
(111) ايضاً، پرک ۽ سمجهاڻي، ص 650
(112) ايضاً، متن، ص 188
(113) بلوچ ڊاڪٽر نبي بخش خان (نگران) "شاهه جو رسالو" (بمبئي ڇاپي 1867ع واري نسخي جو عڪس)

چپائيندڙ اوقاف کاتو حڪومت سنڌ ۽ علامه قاضي رسالو تحقيقي رٿا ۽ اشاعت حيدرآباد سنڌ، پهريون عڪسي ڇاپو، سال 1995ع، متن، ص 458

(114) ڏسو حوالو 108، متن، ص 208

(115) ايضاً، متن، ص 211

(116) ايضاً، متن، ص 217

(117) ايضاً، متن، ص 233

(118) ايضاً، متن، ص 235

(119) استاد لغاري "شاهه جي رسالي جو قلمي نسخو" لکجڻ جو سال 1432هه/2011ع، متن، ص 247

(120) ايضاً، متن، ص 331

(121) ايضاً، متن، ص 339

(122) ايضاً، متن، ص 487

(123) ڏسو حوالو نمبر 108، متن، ص 38 (الف)

(124) آخوند عبدالحميد "شاهه جو رسالو" ڊاڪٽر ارنيسٽ ٽرمپ وارو نسخو، ڇپائيندڙ: شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز ڪميٽي حيدرآباد، سنڌ، (ڇاپو ٻيون) (عڪس)، سال 1985ع، متن، ص 497

(125) ڏسو حوالو 108، متن، ص 200

(126) ڏسو ڊاڪٽر هوتچند مولچند گربخشاڻي وارو نسخو

(127) ڏسو حوالو 2، ص 89

(128) ڏسو حوالو 3، ص 130

استاد لغاري، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ۽ اياز علي لغاري اولڊ ڪيمپس حيدرآباد
(10-11-2008ع)

ڊاڪٽر بشير احمد شاد

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي ڪتاب

'ڊاڪٽر بلوچ هڪ مثالي عالم' (ياڳو ٽيون) جو مختصر جائزو

سنڌ جي سرزمين سياڻن، ساڃاهه وندن ۽ سپورنجن جي ڌرتي آهي. هن پوڙ جي خمير ۾ جيڪا محبت جي مهڪ آهي، شايد ئي ڪنهن مٽيءَ ۾ هجي. ڏاهن ۽ ڏات ڌڻين جي هن ڏيهه ۾ جيڪي انسان عظمت جي بلندين کي ڇُهي اعليٰ منصب ماڻي چڪا آهن، انهن ئي ديدور دانشورن ۾ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو نالو نهايت نمايان ۽ معتبر آهي. ڊاڪٽر صاحب جهڙا انمول انسان صدين ۾ پيدا ٿيندا آهن. هن موقعي تي آءٌ ڊاڪٽر صاحب کي شمس العلماء جي خطاب سان سڏيندي انتهائي خوشي ۽ فخر محسوس ڪريان ٿو.

زير تبصره ڪتاب "ڊاڪٽر بلوچ: هڪ مثالي عالم" (ياڳون ٽيون) ڊاڪٽر نبي بخش صاحب جي پروقار شخصيت ۽ علمي ادبي پورهئي جي اعتراف طور برک عالمن اديبن ۽ دانشورن طرفان دادِ تحسين تي مشتمل آهي. سنڌ ماٽڪ موتي تنظيم حيدرآباد جا منتظمين مبارڪباد جا مستحق آهن. جن هن بي بها انسان جا اڪيلي سر حق ادا ڪيو آهي، جيڪو پوري قوم جي مٿان فرض پيو بڻجي. ڪتاب جي مرتب ۽ تنظيم جي سرپرست محمد عثمان منگي ڪيرون لهڻيون جنهن ههڙي ڪتاب جي ڇپائيءَ جا انتظام ڪيا، ڪتاب 294 صفحن تي ڦهليل آهي. جيڪو مختلف ادبي تنظيمن طرفان مختلف وقتن تي ڊاڪٽر صاحب سان ملهايل شام ۾ پيش ڪيل مضمونن، مقالن ۽ تقريرن تي مشتمل آهي، جن جو وچور ڪجهه هن ريت آهي:

14- جنوري 1995ع تي رهبر ادبي سوسائٽي حيدرآباد طرفان پروگرام منعقد ڪيو ويو، جنهن ۾ ويهارو عالمن اديبن محققن ۽ دانشورن پنهنجا ويچار ونڊيا. جنهن ۾ ڊاڪٽر صاحب جون شاهه لطيف ۽ رسالي تي خدمتون، عربيءَ ۾ ايڊٽ ڪيل ڪتاب شاهه سائين جي شجري بابت تحقيق، ڊاڪٽر صاحب جا فارسيءَ ۾ ايڊٽ ڪيل ڪتاب، ڊاڪٽر صاحب جا تحقيق جي سلسلي ۾ ترڪيءَ جا سفر، سنڌي جامع لغات تي ڊاڪٽر صاحب جون خدمتون، سنڌي شعبي قائم ڪرڻ ۾ ڊاڪٽر صاحب جون ڪاوشون، سنڌي لوڪ ادب لاءِ جاکوڙ، آثارِ قديم لاءِ ڪوششون بحيثيت وزيرتعليم، تعليم لاءِ خدمتون، سنڌ جي ڪلاسيڪي شاعريءَ تي ڊاڪٽر صاحب جون بي مثال خدمتون، ڊاڪٽر صاحب جون پنهنجي ڳوٺ ۾ تعليمي خدمتون، جهڙا موضوع اچي وڃن ٿا. هن تقريب جي صدارت برک عالم ۽ اديب ڊاڪٽر غلام علي الانا صاحب ڪرڻ فرمائي. سندن پُرمغز صدارتي تقرير به هن ڪتاب ۾ شامل آهي. 'محترم ايچ.ايم خواجه: منهنجو پيارو شاگرد' جي عنوان سان ڊاڪٽر صاحب کي خوبصورت لفظن ۾ تحسين پيش ڪئي آهي. هن پروگرام ۾ جن بين فاضل محققن پنهنجون ڪاوشون پيش ڪيون، انهن ۾ محمد عثمان منگي، سيد علي مير شاهه، ڊاڪٽر مدد علي قادري، مير علي شاهه جاموٽ، پروفيسر مير خادم حسين ٽالپر، ڊاڪٽر محمد يعقوب مغل، ظفر ڪاظمي، شيخ محمد اسماعيل، پروفيسر علي نواز جتوئي، ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو، ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي، سيد ضياءالدين شاهه، عبدالله ورياهه، ڊاڪٽر عابد لغاري، سيد بچل شاهه بخاري، حاجي علي بخش لغاري، ڊاڪٽر اسد جمالي پلي ۽ محبوب احمد ڏيٿو جا نالا اچن ٿا.

بي تقريب 19- فيبروري 2002ع تي ميوزم آڊيٽوريم حيدرآباد ۾ سنڌ ماٽڪ موتي تنظيم طرفان ڊاڪٽر صاحب سان ملهائي وئي. جنهن جو خاص مهمان مظهرالحق صديقي وائيس چانسيلر سنڌ يونيورسٽي ڄام شورو هو. جڏهن ته خصوصي خطاب

سيد علي مير شاهه صاحب تذهوڪي وزيرآبپاشي ۽ بجلي حڪومت سنڌ جو هو. ڊاڪٽر صاحب متعلق جن بين دانشورن عقيدت جو اظهار ڪيو، انهن ۾ رسول بخش پليجو ۽ شيخ محمد اسماعيل هئا.

ڊاڪٽر صاحب جي مانءُ ۾ سنڌ ماڻڪ موتي تنظيم طرفان بيو پروگرام 27- ڊسمبر 2002ع تي سچل سرمست آڊيٽوريم خيرپور ۾ منعقد ڪيو ويو. جنهن جي صدارت جناب يعقوب علي زرداري ڪئي. هن تقريب ۾ ڪل 13 مضمون ۽ مقالا سنڌيءَ ۾ پڙهيا ويا. جن جا عنوان هن ريت هئا:

ڊاڪٽر صاحب جو علمي معيار، ڊاڪٽر صاحب جي تحقيق جو نمونو، ڊاڪٽر بلوچ عظيم محقق عالم ۽ اسڪالر جي حيثيت ۾، ڊاڪٽر صاحب جي گهڻ رُخي شخصيت، وڏي شخصيت لاءِ ڪجهه تاثراتي الفاظ، ڊاڪٽر صاحب اڄوڪي دور جو عظيم اسڪالر، ماڻڪ موتي ڏاڏو ڊاڪٽر بلوچ، سنڌ ۾ تاريخ نويسيءَ لاءِ ڊاڪٽر صاحب جا ڏنل رجحانات، ممتاز محقق ۽ عالم ڊاڪٽر بلوچ سان رهاڻ، محسن ادب تاريخ ۽ ثقافت: ڊاڪٽر بلوچ.

تقريب ۾ جن دانشورن پنهنجا مقالا پيش ڪيا انهن جا نالا هي آهن: پروفيسر محمد فاضل شيخ، پروفيسر بيگم خديجه بلوچ، مفتي محمد رحيم سڪندري، سگهڙ عبدالرحمٰن مهيسر، ڊاڪٽر محمد شريف بلوچ، ڊاڪٽر ادل سومرو، اياز گل، ڊاڪٽر عبدالمجيد چانڊيو، مهر خادم، حزب الله آءِ. سومرو، عنايت بلوچ ۽ ڊاڪٽر عابد لغاري. ان ڪان علاوه هڪ سرائڪي زبان ۾ مقالو سيد انيس شاهه جيلاني (صادق آباد) پيش ڪيو ۽ ڈاکٹر بلوچ ایک عہد ساز شخصیت، (اردو زبان ۾) ڊاڪٽر عبدالرزاق صابر (بلوچستان يونيورسٽي ڪوئٽا) پڙهيو. اهڙي طرح ڪتاب جي آخري صفحن تي پروفيسر ڊاڪٽر محمد غازي (اڳوڻو منسٽر رليجس ۽ منارٽي افيئرس گورنمينٽ آف پاڪستان) جو انگريزيءَ ۾ ڊاڪٽر صاحب جي شخصيت ۽ خدمتن تي مقالو ڇپيل آهي. پروفيسر سيد قلندر شاهه لڪياريءَ جو مضمون بعنوان The English writings of Dr. N.A.Baloch ۽ پروفيسر P.Hardy لنڊن يونيورسٽي جو مضمون Revis of Dr. Baloch's Edition of Fatah Nama (Chach nama) in the Journal of Royal Asiatic society London شامل آهن.

مذڪوره تقريبن ۾ پڙهيل سمورا سمورا مقالا ۽ مضمون، تقريرون ۽ خطاب نهايت قيمتي، پُرمغز ۽ معلومات پريا آهن، جن ۾ فاضل محققن ۽ دانشورن ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ سان پنهنجي عقيدت جو اظهار انتهائي محبت ڀريي انداز ۾ ڪيو آهي.

سمورن مقالن ۽ مضمونن، تقريرن ۽ خطابن تي تفصيلي تبصرو هتي صفحن ۾ سمائجي ڪونه سگهندو. لهٰذا آءٌ انهن مان چند هتي تحريرن ۽ تقريرن مان اقتباس مثال طور پيش ڪرڻ جي ڪوشش ڪريان ٿو، جيڪي ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب جي علمي ۽ ادبي عظمت جي شاهدي ڏين ٿا.

ڊاڪٽر صاحب جن جو مهربان استاد "ايڇ.ايم خواجه صاحب منهنجو پيارو شاگرد" جي عنوان سان هيٺ ڊاڪٽر صاحب جي طالب العلميءَ واري دور جو ذڪر ڪندي فرمائي ٿو:

1- اپريل 1934ع ۾ نوشهري مدرسي هاءِ اسڪول ۾ اسسٽنٽ ٽيچر مقرر ٿي آيس ۽ ڊاڪٽر بلوچ صاحب ان وقت ۾ ڇهون درجو انگريزي پڙهندو هو، مان سندس ڪلاس ۾ ويندو هئس. ڊاڪٽر بلوچ مون کي تمام گهڻو متاثر ڪيو. مون ۾ اها خوبي هوندي هئي ته جنهن شاگرد جا اکر چڱا ڏسندو هئس، ان لاءِ منهنجو اوپينين تمام گهڻو هوندو هو ته هيءُ شاگرد ترقي ڪندو ۽ ضرور هوشيار هوندو. ڊاڪٽر بلوچ جي جيڪا صورتخطي هئي سا تمام سهڻي هوندي هئي. هو هميشه پنهنجي ڪلاس ۾ پهريون نمبر ايندو هو. اوهان کيترن کي خبر هوندي ته هڪ غريب فيملي مان پڙهڻ لاءِ آيو هو. ڊاڪٽر عمر بن محمد دائودپوٽي ڪان پوءِ ڊاڪٽر بلوچ اها جاءِ ورتي ۽ مان سمجهان ٿو ته ڪن ڳالهين ۾ ڊاڪٽر عمر دائودپوٽي ڪان به وڌيڪ اڳتي وڌي ويو'.

سنڌ جي برک عالم، اديب ۽ لطيف شناس سيد علي مير شاهه پنهنجي مضمون "ڊاڪٽر بلوچ

جون شاهه لطيف ۽ رسالي تي خدمتون“ ۾ ڊاڪٽر صاحب جي علمي عظمت بابت لکي ٿو:

’ڊاڪٽر بلوچ صاحب اهڙو اسڪالر آهي جنهن سنڌي زبان، ثقافت، علم ادب جي بي مثال خدمت ڪئي آهي. هن موجوده دور ۾ يا هن کان اڳ ۾ ڪنهن به عالم جي اهڙي خدمت سامهون نه آئي آهي. سنڌ جي تاريخ، سنڌي ثقافت، سنڌي موسيقي جي تاريخ سنڌي لوڪ ادب، سنڌي ڪلاسيڪي شاعري لکي اسان جي ٻوليءَ کي مالامال ڪيو آهي. سنڌ جي ادب بابت تسليم ٿيل هڪ حقيقت آهي ته شاهه لطيف سائين جي ڪلام کي سمجهڻ ۽ سمجهائڻ کان سواءِ ڪنهن کي به سنڌي ٻوليءَ جو سڃاڻو سڏڻ صحيح نه ٿيندو. ڊاڪٽر بلوچ صاحب جون خدمتون ان سلسلي ۾ تاريخي نوعيت جون آهن. هو شاهه سائين جي رسالي جي لفظن، معنائن ۽ حوالن جي سمجهڻ لاءِ انهن ئي علمن سان سينگاريل آهي.

پروفيسر ڊاڪٽر مدد علي قادري پنهنجي مقالي ’ڊاڪٽر بلوچ صاحب جا عربيءَ جا ايڊٽ ڪيل ڪتاب‘ ۾ ڊاڪٽر صاحب جي علمي اهليت بابت هن طرح رقمطراز آهي.

’منهنجي لاءِ اها سعادت ۽ فخر جي ڳالهه آهي، جو مان سنڌ جي مايه ناز عالم ۽ عظيم محقق ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي عربيءَ ۾ ايڊٽ ڪيل ڪتابن تي تبصرو ڪريان. حقيقت ۾ هڪ جيد عالم جي ڪيل ڪارنامن تي ڪو عالم ئي تبصرو ڪري سگهي ٿو. ڊاڪٽر بلوچ صاحب بين علمن سان گڏ عربيءَ جو درس انداز ستارو آهي. هڪ شاعر مطنبي جو شعر سندن شخصيت سان ثابت اچي ٿو: جنهن جو مفهوم آهي ته الله پاڪ لاءِ اهو مشڪل نه آهي جو تمام جهان هڪ شخص ۾ سمائي ڇڏي ڊاڪٽر صاحب جن پاڻ عربيءَ ۾ ايم.اي جو امتحان مسلم يونيورسٽي عليگڙهه مان وڏي امتيازي حيثيت سان پاس ڪيو. عرب دنيا ۾ مجيل عالم علامه عبدالعزيز الحسيني مرحوم جي سلٽ هئڻ جو ڪين شرف حاصل آهي.‘

پروفيسر مير خادم حسين ٽالپر پنهنجي مضمون ’ڊاڪٽر جا فارسي ايڊٽ ڪيل ڪتاب‘ ۾ لکي ٿو:

’ڊاڪٽر بلوچ صاحب سنڌ جي عالمن ۾ عظيم عالم آهي، سندس ڪارناما تمام گهڻا آهن هن صاحب فارسيءَ جا پنج ڪتاب ايڊٽ ڪيا، جن جا نالا آهن: لطائف لطيفي، بيگلارنامو، تاريخ طاهري، لبِ تاريخ سنڌ، نهج التعليم. اهي سمورا ڪتاب انتهائي قابلِ قدر آهن.‘

ڊاڪٽر محمد يعقوب مغل پنهنجي مضمون ڊاڪٽر بلوچ جا تحقيق جي سلسلي ۾ ترڪيءَ جا سفر‘ ۾ لکي ٿو:

’ڊاڪٽر بلوچ صاحب ڪنهن تعارف جو محتاج نه آهي، انهيءَ چوڻ ۾ ڪو وڌاءُ نه ٿيندو ته مرزا قليچ بيگ کان پوءِ ڊاڪٽر صاحب جن جيڪو ڪم ڪيو آهي، انهي جو ڪو مثال نٿو ملي. قبلا ڊاڪٽر صاحب جن محقق، اديب، سنڌي ٻوليءَ جا پارکو، اسڪالر، دانشور، عظيم مؤرخ ۽ منهنجا علمي رهبر آهن. ترڪيءَ جي سفر ۾ ڊاڪٽر صاحب سارو وقت ترڪيءَ جي ڪتبخانن ۾ گذاريو ۽ ڪتابن تان نوٽ وٺندو رهيو. پنجاهه لائبررين ۾ مون به ڊاڪٽر صاحب جن سان خدمت ۾ رهيس.‘

معروف اديب عالم ۽ ٻوليءَ جي ماهر ڊاڪٽر غلام علي الانا پنهنجي صدارتي تقرير ۾ فرمايو:

’سال 1995ع جي پلي قسمت آهي جو هڪ قداور شخصيت علم، ادب ۽ ثقافت جي وڏي قداور هستي نه بلڪ سنڌ، نه فقط پاڪستان، بين الاقوامي حيثيت محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ سان ڪچهريءَ جو اهتمام ٿي رهيو آهي. ڊاڪٽر بلوچ صاحب نه فقط منهنجو استاد رهيو آهي پر گهڻن مان توهان جو به استاد رهيو آهي. پر سنڌ کان ٻاهر به گهڻن ماڻهن جو استاد آهي، ڊاڪٽر صاحب هوندي ته دل جو تمام گهڻو ڪشادو پر هڪ ڳالهه ۾ ڪنجوس، غير ضروري ڪچهري ڪرڻ جائي ئي ڪونه. هن جي اهڙي طبعيت آهي جو نه ڪنهن جي گلا ڪندو ۽ نه ڪنهن جي گلا ٻڌندو. نه وري ڪنهن غير ضروري ڪچهريءَ لاءِ اوهان کي همٿائيندو. تمام وڏي ڳالهه آهي. دوستو! ڊاڪٽر بلوچ صاحب تمام وڏو ماڻهو آهي مون فقط سنڌ جي حوالي سان، سنڌي ادب

سنڌي ثقافت جي حوالي سان سنڌي لغات يا سنڌ جي تاريخ جي آئيني ۾ ڊاڪٽر صاحب جن کي پرکيو آهي. پر اسلام آباد ۾ ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي ڪيل ڪم جو هت ته ڪنهن ذڪر ئي نه ڪيو آهي. نيشنل ڪميشن ۾ ڪي.ڪي عزيز کان پوءِ جيڪڏهن ڪنهن عالم ۽ دانشور ذوالفقار علي ڀٽي مرحوم جي خيالات جي ترجماني ڪئي، جنهن مقصد لاءِ ڀٽي صاحب اهو ادارو قائم ڪيو هو ته انهن مقصدن کي صحيح معنيٰ ۾ اوهان تائين ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ پهچايو. نيشنل هجره ڪائونسل جي ته توهان کي خبر ئي ڪونهي، ان ۾ مرحوم اي.ڪي بروهي صاحب ۽ ڊاڪٽر بلوچ صاحب دنيا جي مسلمانن جي 100 ڪتابن جو پروجيڪٽ جوڙيو، ۽ ڊاڪٽر صاحب ٻاهرين ملڪن مان اهي چونڊيل مسلمان عالمن جا لکيل ڪتاب خريد ڪري اسلام آباد آندا. جن مان فقط پنج ڪتاب شايع ٿيا باقي 95 ڪتاب رهيا.'

پروفيسر علي نواز جتوئي پنهنجي مضمون 'ڊاڪٽر صاحب جون سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ سنڌي شعبي جي قائم ڪرڻ لاءِ خدمتون' ۾ لکي ٿو:

'جڏهن مان سنڌ مدرسي نوشهري فيروز هاءِ اسڪول ۾ پڙهڻ لاءِ آيس ته ڊاڪٽر بلوچ صاحب جن ستين درجي ۾ پڙهندا هئا. مان ڇهين درجي ۾ اچي داخلا ورتي. سنڌ مدرسي ۾ مشاعري جو بندوبست ڪيو ويو، جنهن جو سربراهه استاد مخدوم امير احمد صاحب کهڙن وارو هو ۽ ڊاڪٽر بلوچ صاحب ان مشاعري جو سيڪريٽري هو. ڊاڪٽر بلوچ صاحب جن ان وقت به حمل فقير جا بيت ۽ خليفي نبي بخش لغاريءَ جا بيت ٻڌائيندا هئا. پاڻ کي نبي بخش ثاني سڏيندا هئا. انهيءَ وقت کان وٺي اسان جا دوستاڻا تعلقات آهن. مون کي چٽي يادگيري آهي ته اسان کي مشاعري لاءِ پهرين طرح ملي هئي ته: 'هر چيز ۾ ڏٺوسون، تنهنجو ظهور مولي' ڊاڪٽر بلوچ صاحب جن پاڻ به شعر پڙهيو. جيڪو سڀني ٻڌندڙن کي ڏاڍو پسند آيو ۽ ڪيس ڀرپور داد ڏنائون. ڊاڪٽر صاحب جي ننڍپڻ کان وٺي شعر و شاعريءَ سان دلچسپي هئي. انهيءَ مشاعري ۾ ٽن ماڻهن جا شعر چونڊيا ويا. ڊاڪٽر بلوچ صاحب، شير محمد بلوچ ۽ محمد ابراهيم قاضي، بهاءالدين ڪاليج جهوناڳڙهه ۾ به ڊاڪٽر صاحب اهو مشاعري وارو سلسلو جاري رکيو ۽ مشاعرا ڪرائيندو هو.

1951ع ۾ سنڌ يونيورسٽي ڪئمپس حيدرآباد ۾ قائم ٿي جنهن جو پهريون وائيس چانسيلر علامه آءِ.آءِ قاضي صاحب مقرر ٿيو. جنهن پنهنجي ذهانت سان چونڊي لائق استاد مقرر ڪيا. جنهنڪري ڪيمپس ملڪ ۾ وڏو نالو ڪيرايو. علامه صاحب کي خبر پئي ته ڊاڪٽر بلوچ صاحب فارئين ۾ ملازمت ڪرڻ لاءِ وڃي رهيو آهي ۽ ڪيس مقرري جو ليٽر به ملي چڪو آهي، جنهن ليٽر ۾ ڪي هزار رپيا ماهوار پگهار لکيل آهي. علامه صاحب فوراً ماڻهو موڪلي ڊاڪٽر بلوچ صاحب کي گهرائي چيو ته: بابا تون سنڌي آهين. تون انهيءَ ڪري علم ڪونه پڙهيو آهين ته وڃين ٻين ملڪن جي خدمت ڪجي. پنهنجي سنڌ جي خدمت ڪرڻي آهي. سنڌ جي مٽي ملهائڻي آهي. پوءِ ڊاڪٽر بلوچ صاحب جن علامه صاحب جن جي راءِ جو قدر ڪندي هائوڪار ڪئي. جناب علامه صاحب ان وقت ڊاڪٽر بلوچ صاحب کي -/600 رپيا ماهوار پگهار جي حساب سان پهريون پروفيسر مقرر ڪيو. پر علامه آءِ. آءِ. قاضي صاحب جن ڪڏهن به ڊاڪٽر صاحب جي راءِ کي رد نه ڪيو. جيتڪ ڪيمپس جا سربراهه ٿي ڊاڪٽر صاحب جن آهن.'

ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي پنهنجي مضمون 'ڊاڪٽر بلوچ صاحب جون لوڪ ادب تي ڪيل خدمتون' ۾ لکي ٿو:

'ڊاڪٽر بلوچ صاحب 1955ع ۾ سنڌي ادبي بورڊ جي آڏو سنڌي لوڪ ادب جي رٿا پيش ڪئي، جيڪا بورڊ منظور ڪري ورتي. 1956ع کان وٺي ڪم جي شروعات ٿي جيڪا بورڊ جي ميمبرن ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي مٿان ساري ڪم جي ذميواري رکي ۽ ڊاڪٽر صاحب سنڌي لوڪ ادب ۽ سنڌي ٻوليءَ جي ڪري قبول فرمائي. ڪم هلندي بورڊ جي انتظاميه ڪيس ڪيترن ئي مونجهارن ۾ وڌو پر هن مانجهي مرد انهن سڀني رڪاوٽن کي منهن ڏنو ۽ پنهنجي پختي ارادي سبب مقصد ۾ ڪامياب ٿيو. ڊاڪٽر صاحب جن سنڌ جي ڪنڊڪڙڇ ۾ وڃي ڪچهرين جا منڊل مچايا. جهرجهنگ، ٿر، جبل، ڪاڇو، ڪوهستان،

گنداواهه تائين پنهنجي ذاتي خرچ ۽ وسيع دوستيءَ جي آڌار تي لوڪ ادب جو گهڻو پکڙيل مواد گڏ ڪيائون. ڊاڪٽر بلوچ صاحب سنڌي لوڪ ادب جا جيڪي مهاڳ لکيا آهن، اهي سنڌي ٻوليءَ جا دستاويز آهن.'

ڊاڪٽر عبدالجبار عابد لغاري پنهنجي مقالي 'سنڌ جي اساسي ڪلاسيڪي شاعريءَ تي ڊاڪٽر بلوچ صاحب جون مثالي خدمتون' ۾ لکي ٿو:

'شاهه لطف الله قادري ٻارهين صدي جي آخر جو پهريون شاعر آهي. تنهن کان پوءِ شاهه عبداللطيف جو مڪمل رسالو اسان کي مليو. ڪيس اساسي شاعريءَ جو آفتاب چئون، مهتاب چئون يا وري روشن ستارن وارو آسمان چئون. صوفي سنئين محمد صديق وارو راڳنامو، سيد قنبر علي شاهه ٻاڏائيءَ جو رسالو، خليفي نبي بخش لغاريءَ جو رسالو ۽ غلام محمد خان زئي جو رسالو اسان وٽ دستياب آهن، جن تي عظيم اسڪالر ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب بنيادي ڪم ڪري انهن بزرگن جي ڪلام ۽ خاندان جي احوال کي مرتب ڪري سنڌي ادب کي اوچي ڪرڻ جو موقعو فراهم ڪيو آهي. حمل فقير لغاري پڻ موجود آهي، جنهن تي ڊاڪٽر بلوچ صاحب وڏي جاکوڙ ڪري محنت ڪئي آهي. اسان جي خاندان تي تحقيق نه ڪن ها ته اسان الائي ڪٿي ڀٽڪندا ۽ اڪڙيا رهون ها.'

سيد ٻچل شاهه بخاري پنهنجي مقالي 'سنڌي ادارن جو بحران- قومي وجود تي وار' ۾ رقمطراز آهي:

'منهنجي خيال ۾ سنڌ جو پهريون عظيم انسان شاهه لطيف هو، جنهن جهرجهنگ ۽ ٿر، ٻر لتاڙي مارئڙن ۽ جهانگيئڙن وٽ پهچي انهن جون ريتون رسمون نظم ۾ بيان ڪيون آهن. ان کان پوءِ ٻيو شخص وري ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ آهي، جنهن شاهه لطيف جي اهڙي ڪلام جي تفسير ۽ تحقيق لاءِ سنڌ جي ڪنڊڪڙڇ ۾ هر ڳوٺ ۽ واهڻ ۾ ٿرن ۽ برن ۾ ڪارونجهر کان ڪشمور تائين لڪ لتاڙي شاهه لطيف جي پيروي ڪندي جوڳين ۽ جهانگين، ٿرين ۽ ڪوهستاني هارين، نارين، ڏنارن، پنهوارن، سامين ۽ ملاحن وٽ پهچي شاهه جي ڪلام جي تحقيق ڪندي انهن کي قلمبند ڪيو آهي. هن جي محنت جي ڪڙي سندس شاهه لطيف جو تحقيقي رسالي جو جلد مرتب ڪرڻ آهي. ڊاڪٽر صاحب جي مرتب ڪيل شاهه جي رسالي جو رڳو مقدمو ئي 300 صفحن تي آهي.'

سيد علي مير شاهه صاحب پنهنجي خصوصي خطاب ۾ ڊاڪٽر صاحب جي علمي ۽ ادبي مقام کي هن ريت متعين ڪيو آهي:

'اسان جو شمس العلماء مرزا قليچ بيگ سنڌ کي وڏي ۾ وڏو علمي سرمايو ڏنو آهي، انهيءَ کان انڪار ناهي. پر اڄ مان سمجهان ٿو ته مرزا صاحب مرحوم جيڪي 100 کان مٿي ڪتاب ڏنا ۽ ڊاڪٽر بلوچ صاحب جيڪي ڪتاب لکيا آهن، انهن کي تارازيءَ جي پڙ ۾ وجهبو ته ڊاڪٽر صاحب جا ڪتاب معيار ۽ مقدار ۾ گهڻو اڳيرو ٿي ويندا. مرزا صاحب به اسان جو هيرو آهي پر شاهه صاحب جي ڪلام تي ڏهن جلدن ۾ جيڪو تحقيقي معياري ڪم ٿيو آهي ۽ لوڪ ادب جو چاليهن جلدن کان وڌيڪ ڪم ٿيل آهي اهو ڊاڪٽر صاحب جي علمي عظمت کي اجاگر ڪري ٿو.'

مظهرالحق صديقي صاحب پنهنجي 'خاص مهمان جي تقرير' ۾ ڊاڪٽر صاحب جي ادبي مقام کي ساراهيندي ۽ سنڌي ثقافت سان محبت جو ذڪر ڪندي عنايت بلوچ جي حوالي سان فرمايو:

'ڊاڪٽر بلوچ صاحب جن لاءِ عنايت بلوچ جيڪي الفاظ مقالي ۾ پڙهيا ته لنڊن جي هوٽل ۾ سنڌ جي ثقافت جون شيون: ڪهاڙي، ڏانو، واڍڪا اوزار، رلهي، اجرڪ ۽ سنڌي ٽوپي وغيره جون سوکڙيون هوٽل جي مئنيجر پرسان ديوار تي ٽنگيل هيون. آءٌ ڏسي حيران ٿي ويس. ڪائنس پڇيم ته هي ڇا آهي؟ وڌيڪ ڪونه ٻڌائي سگهيو، فقط چيائين ته ڊاڪٽر بلوچ آف سنڌ. مون محسوس ڪيو ته ڊاڪٽر بلوچ هڪ حب الوطنيءَ جو سرچشمو آهي.'

يعقوب علي خان زرداري پنهنجي صدارتي تقرير ۾ ڊاڪٽر صاحب جي علمي عظمت جا ڳڻ ڳائيندي فرمايو:

'هن ملڪ جي مها عالم ڊاڪٽر بلوچ صاحب جيڪوسيني صفتن سان سينگاريل آهي، جيڪڏهن دنيا ۾ علمي لحاظ کان پاڪستان کي ڪنهن علمي انٽرنيشنل ڪانفرنس ۾ پنهنجي طرفان ڪو نمائندو شرڪت لاءِ موڪلڻو پوندو ته ڊاڪٽر بلوچ صاحب ئي

هوندو. سنڌي ٻوليءَ جي جيتري ڊاڪٽر بلوچ صاحب خدمت ڪئي ۽ سنڌي جامع لغات ۽ سنڌي لوڪ ادب ڏنهنجو تہ ڪاٿو ڪري نٿو سگهجي، ان کان سواءِ عربي، فارسي، انگريزي ۽ بلوچي ۾ ڪيترا ڪتاب لکيا آهن، سرائيڪي ٻوليءَ تي بہ وڏي مهارت رکن ٿا.

ڊاڪٽر صاحب جي شخصيت ۽ سندن ڪيل علمي پورهئي تي ڳالهائجي، مون کي هن سڄي هال ۾ وينل ڪو اهڙو ماڻهو نظر نٿو اچي جيڪو هن پهاڙ جيڏي شخصيت جو ڇيد ڪري سگهي. بس پروانا ڳڏيا آهن، چراغ جي روشنيءَ جو مزو وٺڻ لاءِ، پوءِ پل ڪپي ۽ ڪامي ڇو نہ وڃن. منهنجي عقيدت پيرن جي پٺي ٻڌجڻ واري آهي.

رنڊا روڙيندي، قرطاس اٿليندي، ڪتاب ڦولهيندي، ٽي وي ڏسندي، ريڊيو ٻڌندي، ٿر جي پٽن ۽ ريگستانن ۾ گهمندي، قبرستان ۽ ٿُلن دڙن ۾ رلندي مقبرن ۽ مسجدن ۾ اپياس ڪندي، تاريخي ماڳن تي نظر ٻوڙائيندي، ريگستانن، پهاڙن دريائن، ڍنڍن، مارئي جي ماڳن، نوريءَ جي نهار، سورٺ جي سونهن، مومل جي ماڙي، دودي جو ديس، دريا خان جي دلبري، سمن جي صاحبي، سومرن جي سرت، ننگر، آمري، سيوهڻ، ڪوٽ ڏيجي، نيرون ڪوٽ، اسلام ڪوٽ، ميرڳڙهہ، امام ڳڙهہ جا قلعي سڄي عمر سندن اپياس هيٺ رهيا آهن. علمي ادارا، تحقيقي مرڪز، ٿر جا ٽڪ، وسڪاري کان پوءِ ايرندڙ ڏٿ ۽ گاهن جا قسم انهن جا نالا، ٿرين جي رهڻي ڪهڻي، ملهہ ۽ ملاکڙا، موسيقي ۽ ان ۾ استعمال ٿيندڙ ساز ۽ انهن مان نڪرندڙ سريلن ڌنن جي سڃاڻ، سنڌ ۾ وسندڙ ماڻهن جي انهن جي ثقافتي ۽ تاريخي اوسر ڪائنن وڏيڪ ڪير ڄاڻندو هوندو. مٿين سڀني ڳالهين ۾ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جا پاڇولا نظر ايندا. چوڏس ۽ چوڌار سندس هاڪ ۽ ڌاڪ.'

ڊاڪٽر صاحب جو هڪ عاشق ۽ ساٿي پروفيسر محمد فاضل شيخ پنهنجي مقالي 'ڊاڪٽر بلوچ صاحب جو علمي معيار' ۾ عقيدت جو اظهار هن ريت ڪيو آهي:

'اسان ڊاڪٽر صاحب سان جيڪو عشق ڪيو، ڏنهن جي هڪ تاريخ آهي، جنهن کي هي نسل نہ ٿي سهي، ايندڙ نسل ضرور پڙهندو. اسان ڊاڪٽر بلوچ صاحب لاءِ انتظار ۽ اوسيئڙا ڪٽيا آهن. ڊاڪٽر صاحب اچي تہ ڏيگين جا دس لهي وڃن، سڄي ٿر جا سگهڙ، سيبتا، سريلا، ساجهہ وند، سُلڪڻا ۽ سباجهڙا، ڳُني پنهنجي ڳن ۽ فن جا دل گهريا دفتر کولي اچيو رسن. دل ۾ آس اها تہ من بہ چپ چورڻ جو موقعو ملي. اهي سڀ نالي نبي بخش جا گهوريا، بي نہ ڪا طمع نہ غرض! ان شخص جي پاڳ سان ڪير برميچيندو جنهن جي 'واهہ ادا واهہ' ۽ 'بلي بلي' ٻڌڻ لاءِ ڪَن سڪندا رهن. سنڌ تہ ڇڏيو پر سرائڪي بيلٽ ۽ بلوچستان وارا بہ ڊاڪٽر صاحب جن جي آمد جي انتظار ۾ چوندا آهن تہ آوي دلبر آوي مُنهن مهتاب ذڪاوي'

پروفيسر محمد فاضل صاحب وڌيڪ لکي ٿو تہ:

'اسان ڳوٺاڻن ۽ واهڻ واسين جو ڊاڪٽر بلوچ سان نت نت نئون نينهن آهي، جيڪڏهن اسين اڻ پڙهيا ۽ اڌ اکري بلوچ صاحب کي 'شمس العلماء' جو خطاب ڏيئي نہ سگهيا آهيون تہ ان ۾ اسين بيوس آهيون، باقي جيڪڏهن ڪو اسان جي دل کان پڇي تہ پوءِ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ کي 'شمس العلماء' جهڙا ڏهہ خطاب ڏجن تہ بہ گهٽ آهن.'

پروفيسر محمد فاضل شيخ صاحب پنهنجي مقالي ۾ ڊاڪٽر صاحب جي تعليمي مهارت متعلق پروفيسر محمد يوسف شيخ پرنسپال ڪيڊٽ ڪاليج لاڙڪاڻو جي تحرير جو حوالو ورتو آهي. پروفيسر محمد يوسف لکي ٿو:

'علم جي ڪنهن بہ شاخ تي عبور ۽ بصيرت جو بنياد وسيع مطالعي، عميق سوچ، طويل تجزيي ۽ مسلسل مشاهدي سان ڳنڍوڳنڍ متعلق علم جي شاخ ۾ ايندڙ توسيع ۽ تبديليءَ کان آگاهہ تي هوندو آهي. انهن مڙني وصفن جي ميلاپ سان مصنف هڻڻ وارو شخص لازماً متعلق علم يا پيشي ۾ نہ رڳو پنهنجا مخصوص افڪار ۽ تصورات رکندو آهي، بلڪ هو ان پوزيشن ۾ بہ هوندو آهي تہ پنهنجي معاشري لاءِ خصوصاً ۽ بني نوع انسان جي ڀلائي ۽ بهتري لاءِ عموماً وقتائتا، نوس ۽ قابلِ عمل نظريا پيش ڪندو رهي. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ اهڙوئي هڪڙو

عالم ۽ دانا، آهي جنهن گذريل اڌ صديءَ کان تعليمي ميدان ۾ نه رڳو عملاً خدمتون پئي انجام ڏنيون آهن، بلڪ نهايت قيمتي اوريجنل، برمهل ۽ قابلِ عمل تصورات به پيش ڪندو رهيو آهي. اهو سڀ ڪجهه هن نهايت خاموشي، يڪسوئي، خلوص، حلم، انڪساري ۽ مڪمل شرح صدر سان پئي ڪيو آهي.

آءٌ بلاخوف تردد چئي سگهان ٿو ته تعليمي تصورات جي موجوده ۽ مسلم مفهوم جي روشنيءَ ۾ سنڌ حقيقي معنيٰ ۾ جيڪي عظيم تعليمي مفڪر پيدا ڪيا آهن، اهي صرف ٻه آهن: علامه آءِ آءِ قاضي ۽ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ. آءٌ ته اهو چوڻ ۾ ڪا هٻڪ محسوس نه ڪندس ته تعليمي ميدان ۾ باقاعده (Formal) ۽ منظم (Organized) انداز ۾ فڪر پيش ڪرڻ وارو واحد سنڌي عالم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ آهي.

علم ۽ حلم جي وچ ۾ رڳو ٻهرين اکر جو فرق آهي، پر علم جهڙي اٿاهه قوت ۽ اٿاهه سمنڊ جي چولين کي زرخيز ۽ سيرابيءَ جو ذريعو علم سان گڏ حلم جو مجسمو ڏسڻو هجي ته ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ کي ڏسجي، جنهن پنهنجي شعوري عمر جا ستر سال علم جي تحصيل، ترويج ۽ تقسيم ۾ صرف ڪيا آهن. ان ۾ ڪو وڌاءُ ڪونه ٿيندو جيڪر ائين چئجي ته ڊاڪٽر صاحب پاڪستان جي تعليمي نشاط ثانيه جي بانين مان هڪ آهي. جڏهن ته کين پاڪستان جي يونيورسٽين ۾ شعبه تعليم جي قيام جي باني هئڻ جو شرف پڻ حاصل آهي.'

مفتي محمد رحيم سڪندري پنهنجي مضمون 'ڊاڪٽر بلوچ، عظيم محقق، عالم ۽ اسڪالر جي حيثيت ۾' ڊاڪٽر صاحب جي استادن بابت لکي ٿو:

'استاد مخدوم امير احمد مرحوم کي ته مون به ڏٺو جو اهو کين ايتري گهڻي عزت بخشيندو هو جو مون کي ڪڏهن به اهو محسوس نه ٿيو ته ٻنهي بزرگن جو پاڻ ۾ ڪو استاد شاگرديءَ جو به واسطو آهي.

ٻي طرف استاد عبدالعزيز الميمني جيڏو اسلامي ۽ علمي دنيا ۾ عظيم هو، ڊاڪٽر صاحب کي به انهيءَ انداز ۾ عزت ڏيندو هو. استاد عبدالعزيز الميمني کان ڪنهن پڇيو ته توهان عظيم عالم هجڻ باوجود علم جي ڪهڙي خدمت ڪئي. فرمايائين: قيامت جي ڏينهن مون کان اهو سوال ٿيو ته عرض ڪندس ياالاهي! ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ نموني جو طالب العلم تيار ڪيو هئم ۽ به ٻيا.'

ڊاڪٽر ادل سومرو پنهنجي تاثراتي الفاظ ۾ ڊاڪٽر صاحب کي هنن لفظن ۾ خراج تحسين پيش ڪيو آهي:

'ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي حصي ۾ اها عظمت، سنڌي ٻولي ۽ ادب لاءِ ڪيل سندن لازوال ڪارنامن جي ڪري آئي آهي. اها سنڌ جي خوشنصيبي آهي جو اهڙو وڏو عالم ۽ ڏاهو هتي پيدا ٿيو. لوڪ ادب، سنڌي ٻولي ۽ لغت، لڦيفيات ۽ ٻين موضوعات تي سندس ڪيل ڪمن جي باري ۾ جائزو وٺجي ته ڪيئي ڪتاب لکي سگهجن ٿا. تاريخ ۽ تحقيق جي سلسلي ۾ ڊاڪٽر صاحب جيڪي ڏورانهن ماڳن جا سفر ڪري مشاهدا ماڻيا آهن، اهڙا تجربا ورلي ڪنهن عالم جي حصي ۾ آيا هوندا. ڊاڪٽر صاحب جي ذات توڙي ذات اسان سنڌ واسين لاءِ وڏو سرمايو آهي، جنهن تي جيترو فخر ڪجي اوترو گهٽ آهي.'

پروفيسر اياز گل پنهنجي تاثرات 'ڊاڪٽر بلوچ، اجوڪي دور جو عظيم اسڪالر' ۾ لکيو آهي:

'ڪي شخصيتون ڪن خاص دؤرن جي حوالي سان سڃاتيون وينديون آهن، ۽ ڪي دور وري ڪن خاص شخصيتن جي نسبت سان سڃاتا ويندا آهن. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ بيشڪ بنا وڌاءُ جي هڪ اهڙي ئي شخصيت آهي، جنهن جي حوالي سان اجوڪو دور سڃاتو وڃي ٿو ۽ سڃاتو ويندو. مان ائين چوندي به ڪو وڌاءُ نه سمجهندس ته ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب اسان جي هن دور جو (Living Legend) آهي، جنهن جي ڪيل ڪم ۽ نلماچار سڄيءَ سنڌ جي ماڻهن وٽ ۽ تاريخ ۾ سدائين قدر جي نگاهه سان يادگار رهندو.'

پروفيسر سليم سهتو

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ڪيڊٽ ڪاليج پيٽارو ۾

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ مرحوم بحيثيت اسڪالر ۽ تعليمي ماهر جي، دنيا، پاڪستان ۽ سنڌ جي ڪيترن ئي تعليمي ادارن ۾ مهمان طور ويو پر انهن تعليمي ادارن مان سنڌ جو مشهور ۽ پهريون ڪيڊٽ ڪاليج، جنهن کي اهو شرف حاصل آهي ته ملڪ جو موجوده محترم صدر اسلامي جمهوريه پاڪستان جناب آصف علي زرداري صاحب به شاگرد رهيو آهي.

ان اداري ۾ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ مرحوم ٻه ڀيرا خاص مهمان طور آيا هئا. هڪ ڀيرو آل پاڪستان انگلش تقريري مقابلي جي موقعي تي ۽ ٻيو ڀيرو سنڌ جي سداحيات شاعر شاهه عبداللطيف ڀٽائيؒ جي شاعري تي ڪيڊٽس ۽ ڪاليج جي استادن کي ليڪچر ڏيڻ لاءِ جيئن ته مان لطيف ڏي فنڪشن جو آفيسر انچارج هئس، تنهنڪري ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ مرحوم کي سنڌن رهائشگاهه سنڌ يونيورسٽي اولڊ ڪئمپس کان ڪاليج وٺي اچڻ ۽ ڇڏي وڃڻ جي نميواري به منهنجي هئي. مون سان گڏ اسلاميات شعبي جو استاد سائين اسدالله ڀٽو به ساڻ هو.

رستي تي اسان ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ مرحوم سان علمي ۽ ادبي ڪچهري ڪندا آياسين. ڊاڪٽر بلوچ مرحوم شاهه عبداللطيف ڀٽائيؒ بابت نهايت ئي اهم ۽ معلوماتي ڳالهيون ٻڌايون. تنهن کان سواءِ لوڪ ادب جي حوالي سان به گهڻيون ئي مفيد ڳالهيون ٻڌايون. لوڪ ادب جي سلسلي ۾ سندن مرتب ڪيل ڪهاڻين جا 7 جلد وڏي اهميت رکن ٿا. انهن ڪتابن کي پڙهڻ سان ٻارن توڙي وڏن ۾ پڙهڻ جو شوق پيدا ٿئي ٿو، پر ان سان گڏوگڏ ڪيترين ئي سمجهه ڀريون ڳالهيون ۽ ذهانتي نُڪتا پڻ حاصل ٿين ٿا.

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ مرحوم سان گهڻائي دفعا حيدرآباد، ڪراچي ۽ ٻين شهرن ۾ ادبي گڏجاڻين ۾ ملاقات ٿيندي رهي. هر ڀيري سندن گفتگو دوران ڪا نئين ڳالهه ۽ ڪو نئون پيغام ٻڌڻ جو موقعو ملندو رهيو.

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ تي سنڌ کي سدائين فخر رهندو آهي. هو هڪ محقق سان گڏ لوڪ ادب جو پارکو پڻ هو. سگهڙن کي اڳيان آڻڻ ۾ سندن ڪيل ڪوششن کي وساري نه ٿو سگهجي. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ نئين نسل لاءِ هڪ مثالي شخصيت هئا. سندن وڇوڙي سبب سنڌي ادب ۾ جيڪو خال پيدا ٿيو آهي، تنهن جو پورائو ممڪن نه آهي. ڊاڪٽر بلوچ صاحب 94 سالن جي ڄمار ۾ ٿڪيو نه هو، توڙي جو سندس زندگيءَ جو هر پل جستجو ۾ گذريو. منهنجي سوچ دنگ رهجي وڃي ٿي جڏهن هنن چيو هو ته ٻئي جنم ۾ ڪين موقعو مليو ته هو سنسڪرت ٻولي سکندو. سڄي زندگي جستجو ۽ تحقيق ۾ گذارڻ بعد به هن ٻئي جنم ۾ به سکڻ واري مرحلي کي اهميت ٿي ڏني ۽ وڌيڪ ڄاڻڻ ٿي چاهيئين. ڊاڪٽر بلوچ صاحب سنڌي ٻوليءَ کي هڪ اڻٿڪ جدوجهد جي نتيجي ۾ نوان لاڙا ڏنا، مون کي ڏک آهي ته هو اڄ جسماني طرح اسان جي وچ ۾ نه رهيو آهي.

سنڌي ٻولي ۽ ادب جو عظيم ليکڪ جيتوڻيڪ اسان کان جسماني طور جدا ٿي ويو آهي، پر روحاني طور هميشه گڏ رهندو. منهنجي دعا آهي ته الله تعاليٰ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ مرحوم کي جنت الفردوس ۾ جاءِ ڏي. (آمين)

ڊاڪٽر مخمور بخاري

ڊاڪٽر بلوچ جي سچل سرمست جي شخصيت ۽ فڪر تي تحقيق

(مختصر جائزو)

سنڌ جي وحدت ۾ جنهن فڪر اهم ڪردار ادا ڪيو آهي، ان ۾ تصوف اهڙو فڪر آهي، جيڪو عملي صورت ۾ اچڻ کان پوءِ ان ويس جي وحدت، نرالو رنگ اختيار ڪيو.

سنڌ جي ڌرتي جيئن تہ ماضي جي ورقن ۾ ڪيترن ئي مذهبن ۽ مذهبي روين کي پاڻ ۾ سانڍي رکيو ويٺي آهي، اتي شاهہ عبداللطيف ڀٽائي، سچل سرمست ۽ سامي ان فڪري وحدت جا بنيادي محرڪ آهن، جن جي سوچ، سمجهہ، ساڃاهہ، شعور هن ديس کي تہ ڇا پر پوري عالم لاءِ انساني اتحاد، سهپ، ڀائيچاري، امن ۽ اتحاد جو پيغام ڏنو آهي. هنن ٽنهي وڏن شاعرن مان سچل سرمست پنهنجي اندازِ بيان جي رنگ ڍنگ سبب نرالي حيثيت رکي ٿو. هن جي اُن شاعرانہ فڪر ۽ انداز کي کولي بيان ڪرڻ توڙي سچل سائين جي شخصيت تي چڙهيل عقيدت جي دز کي لاهي، ان جو اصل چهرو عيان ڪرڻ وارن ۾ جن ٿورن شخصيتن تحقيقي انداز ۾ ڪم ڪيو، انهن ۾ ڊاڪٽر عطا محمد حامي، ڊاڪٽر تنوير عباسي ۽ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو ڪردار نهايت اهم آهي. هنن صفحن ۾ اسان ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو سچل سرمست تي ڪيل تحقيقي ڪم جو مطالعو ڪنداسين.

سچل سرمست جي ڪلام جي ترتيب جو آغاز تہ سنہ 1883ع کان شروع ٿيو، مرزا علي بيگ سنہ 1902-03ع ۾ سچل فقير جي گهڻو ڪلام سنڌي سرائڪي ۽ ريختہ (اردو) ۾ گڏ ڪري رسالي جي صورت ۾ پيش ڪيو. اهڙي ريت آغا عبدالنبي، مولانا صادق راڻيپوري، عثمان علي انصاري، قاضي علي اڪبر درازي، نماڻو فقير، ميان درمحمد، ڊاڪٽر عطا محمد حامي، ڊاڪٽر تنوير عباسي، ڊاڪٽر نواز علي شوق ۽ ٻين ڪيترن ان ڏس ۾ ڪردار ادا ڪيو پر خاص طور سچل سرمست جي شخصيت توڙي سندس سوانح حيات بابت علمي تحقيقي انداز ۾ ڪن ٿورن شخصيتن قلم هلايو آهي، جن ۾ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، سرمست سائين بابت ڪن اهم اختلافي نڪتن بابت جدا جدا پنهنجن مضمونن/مقالن/تقريرن/ليڪچرن ۾ ذڪر ڪيو آهي. ڊاڪٽر صاحب ڪو جدا مڪمل ڪتاب تہ سچل سرمست تي نہ لکيو پر هن جي تحريرن مان اهو اندازو ٿئي ٿو تہ ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي ذهن ۾ سچل سرمست بابت ڪو ڪتاب لکڻ جو خاڪو ضرور موجود هو.

ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ پنهنجين لکڻين ۾ سچل سرمست بابت جن اهم نڪتن طرف اسان جو ڌيان ڇڪايو آهي، اُهي هي آهن:

1. سچل سائين جي ولادت جي درست تاريخ
2. ڇئن زبانن وارو يا هفت زباني شاعر
3. سچل سائين جو پنهنجي دور جي عالمن سان اختلاف
4. سچل سائين جي انقلابي شاعري
5. سچل سائين جي فڪري واٽ

هت اسان ترتيب وارو مٿين موضوعن تي گفتگو ڪنداسين:

(1) سچل سائين جي ولادت جي درست تاريخ

هيءُ بہ هڪ اختلافي مسئلو آهي. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ان طرف اسان جو ڌيان ڇڪايو آهي. سچل چيئر ۾ موجود شجره فاروقيان کي ڏسڻ کان پوءِ ڊاڪٽر بلوچ صاحب اهڙو اظهار ڪيو تہ سچل سائين جي جيڪا ولادت جي تاريخ 1152هہ/ 1739ع ٻڌائي وڃي ٿي، اها درست ناهي بلڪ شجره فاروقيان ۾ درج سچل سائين جي ولادت جي تاريخ 1170هہ/1758ع درست آهي(1).

هيءُ معاملو ڪجهہ منجهائيندڙ آهي ڇاڪاڻ

ته هڪ ته شجره فاروقيان سنه 1265هه/1850ع يعني سچل سائين جي وصال کان ٽيهه سال پوءِ لکيو ويو ته ان جو لکندڙ خود فاروقي خاندان جو فرد آهي، ان صورت ۾ ان لکت کي مڪمل طرح رد نه ٿو ڪري سگهجي، ته ٻي طرف ان لکت کي پوري طرح قبول ڪرڻ کان اڳي، اسان کي پڻ ڪجهه ٻيون روايتون به ڏسڻيون پونديون، جن ۾ زبان زد روايت ته منهنجي عمر (سچل سائين) 105 ورهيه آهي پر آءٌ سرڪار جي سلاميءَ تي پندرنهن سال اڳ ويندس(2).

ٻيو ته سچل بابت ڇپيل سمورن اڳاٽن لکتن ۾ 1152هه/1739ع جو سنه لکيل آهي. فقير قادر بخش بيدل جي لکيل سچل سائين جي وفات واري نظم ۾ پڻ 'نوي ورهيه نروار هو' جي ڳالهه آيل آهي. پنهنجي عمر بابت سچل سائين خود ديوان آشڪار ۾ هڪ هنڌ چيو آهي:

هفتا دو وسالم شده در پيچ زلفت مبتلاست،
يڪ روز خواهم وصل تو عشقت بجان ور زيده ام(3).

(منهنجي عمر ٻاهتر سال ٿي چڪي آهي آءٌ تنهنجي زلفن جو اسير آهيان، مون تنهنجي عشق کي دل و جان سان قبول ڪري ورتو آهي، آءٌ فقط هڪ ڀيرو وصل چاهيان ٿو.)

هن ٻنهه مختصر بحث کان پوءِ اسان چئي سگهون ٿا ته شجري فاروقيان جي صحت بابت پڻ اسان کي ويچار ونڊڻ گهرجن ته ٻئي طرف سچل سائين بابت سمورين لکتن کي عقلي بنياد تي بيدل سائين جي ڪلام جي روشنيءَ ۾ پرکڻ گهرجي ته جهڙي طرح ان اختلافي مسئلي کي نبيري سگهجي.

ڇهن زبانن وارو يا هفت زبان شاعر: حقيقت ۾ هن قسم جي نعري بازي 1970ع کان شروع ٿي، ان کان پهرين ههڙي قسم جي ڳالهه ڪٿي به لکي نه وئي پر عقيدت جي بنياد تي چيل هيءَ ڳالهه عقيدت ۾ اڳتي وڌي. اول ۾ ڊاڪٽر عطا محمد حامي "غلط روايتون" مضمون لکي هن قسم جي ڳالهه کي رد ڪيو، بعد ۾ سيد حسام الدين شاهه راشدي، سچل ادبي ڪانفرنس ۾ پنهنجي صدارتي خطبي ۾ پڻ هن ڳالهه کي رد ڪيو. موضوع جي اهميت کي محسوس ڪندي ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ پڻ هن تي خيال آرائي ڪئي. هن سلسلي ۾ لکن ٿا:

> "سچل سائين بابت ويجهي دور ۾ هڪ غير حقيقي نعرو "هفت زبان شاعر" هجڻ وارو گونجي رهيو آهي، اول ڪنهن به وڏي شاعر جي وڏائي انهي ۾ ناهي ته ڪو هو گهڻن زبانن ۾ شاعري ڪري، گهڻن زبانن ۾ شاعر ٿيڻ ناممڪن آهي. عظيم شاعري فقط هڪ ئي زبان ۾ ڪئي ويندي آهي، باقي زبانن ۾ رسمي شاعري يا نظم نگاري ٿئي ٿي. سچل سرمست پڻ بنيادي طور ٻن زبانن جو شاعر آهي، سنڌي ۽ سرائڪي، باقي فارسي ۽ اردو ۾ هن فقط نظم نگاري يا رسمي شاعري ڪئي آهي(4)."

حقيقت ۾ هيءَ ڳالهه نج عقيدت جي بنياد تي چيل آهي ته سچل سرمست هفت زبان شاعر آهي. ڇاڪاڻ ته سين ڳالهين کان هٽي ڪري اسان فقط سچل سائين جي موجوده ڪلام کي ڏسون ٿا ته اهو اسان کي سنڌي، سرائڪي، فارسي ۽ اردو ۾ ملي ٿو، باقي زبانن- عربي، هندي ۽ پنجابي ۾ ڪو مڪمل شعر هٿ نه آيو آهي. ها البته سچل جي ڪلام ۾ قرآن شريف جون آيتون، حديثون، ۽ عربي مقولا ته ضرور ملن ٿا. اهڙي ريت سرمست سائين جي ڪلام مان هندي الفاظ به ڳولي سگهجن ٿا. باقي رهيو مسئلو پنجابي زبان جو، ان بابت ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ لکن ٿا:

> "مرزا علي قلي بيگ 1902ع ۾ سچل سائين جو ڪلام مرتب ڪيو، تنهن پهريون ڀيرو پنجابي زبان جو نالو ڪنيو، پر هن پنهنجي ان ڄاڻائيءَ سببان ساڳي هڪ ئي زبان کي سرائڪي يا پنجابي ڪري لکيو آهي. حقيقت ۾ سچل سائين جنهن ٻوليءَ ۾ شعر چيو آهي سا مجموعي طور سرائڪي آهي، جيڪا سنڌ توڙي پنجاب ۾ رائج آهي. پر اها پنجابيءَ کان الڳ آهي(5)."

ڊاڪٽر بلوچ صاحب اهو چٽيءَ طرح واضح ڪري ڇڏيو ته سرائڪي ۽ پنجابي علحده زبانون آهن، جن کي هڪ نه سمجهڻ گهرجي ۽ سچل سرائڪي زبان ۾ شاعر ڪئي آهي، نه کي پنجابي زبان ۾. تنهن

ڪري اهو بار بار لکڻ ۽ چوڻ ته سچل هفت زبان شاعر آهي، اهو سراسر غلط ۽ بي بنياد آهي.

سچل سائين جو پنهنجي دور جي عالمن سان اختلاف: هن قسم جون ڳالهيون به لکت ۾ ملن ٿيون، ڇاڪاڻ ته جڏهن به پنهنجي دور کان وڏو شخص پيدا ٿيندو آهي، ته ان دور جا ماڻهو اُن کي سڃاڻي نه سگهندا آهن ۽ پوءِ مختلف قسمن جون هٺ نوڪيون ڳالهيون جوڙي عام ڪيون وينديون آهن. جنهن جو مقصد اهو هوندو آهي ته ان عظيم شخصيت جي اهميت کي گهٽائجي. اهڙي صورتحال سچل سائين سان به لاڳو رهي آهي، جنهن ۾ هڪ نُڪتو اهو به عام ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي وئي هئي ته سچل سائين پنهنجي شاعري ۾ ڪفر ٿو چئي. يقيناً اهڙيون ڳالهيون عام ڪرڻ سان محدود سوچ وارن مذهبي ٺيڪيدارن سچل سائين جي مخالفت ڪئي هوندي، اهڙو هڪ واقعو "تذڪره مخاديم کهڙا" ۾ پڻ آيل آهي، جنهن مان چٽو ٿئي ٿو ته سچل سائين خلاف وقت جي مذهبي ٺيڪيدارن سازشون ڪيون آهن. ڊاڪٽر بلوچ صاحب لکي ٿو:

"سچل سائين بابت اهو به اختلافي مسئلو آهي ته درازي شاهه، عالمن جي خلاف هو ۽ عالمن وري سچل سائين کي مارائڻ ٿي گهريو پر ٽالپر حڪمرانن جيئن جو سچل سائين جي طرفداري ٿي ڪئي، انهيءَ سبب سندس حياتي بچي وئي(6)."

رياست خيرپور جا ٽالپر حڪمران سچل سائين جا عقيدت مند هئا ۽ سندن گهڻو خيال رکندا هئا. سچل سائين جو روضو پڻ ٽالپر ميرن جوڙايو. تاريخ جي صفحن ۾ سچل سائين جو مير علي مراد ٽالپر کي ننڍي ڄمار ۾ دعا ڏيڻ جو واقعو پڻ محفوظ آهي. سچل سائين پنهنجي ڪلام ۾ مذهبن جي نام نهاد ٺيڪيدارن جي منافقتن کي ننديو آهي. تاريخ جي صفحن ۾ اهڙا ڪوڙ سارا واقعا آيل آهن ته ڪهڙي ريت مذهب کي سياست لاءِ استعمال ڪيو ويندو رهيو آهي. جنهنڪري عام ماڻهو کي سخت تڪليف جو منهن ڏسڻو پيو. سرمست سائين عقل سان نه، دل سان مذهب جي روح کي هنڊائڻ جو قائل هو. هو چوي ٿو:

مذهبن ملڪ ۾ ماڻهو منجهايا،
ڪن نوڙي نمازون پڙهن، ڪي مندر وسايا،
اوڏو ڪين آيا، عقل وارا عشق کي.

سچل سائين بنيادي طور سچ جو سرواڻ هو، جيڪو سچ انسان کي سندس بنيادي سڃاڻپ سان شناس ڪرائي ٿو ۽ ان سچ جي طفيل انسان ڪائنات ۾ پنهنجو جائز مان مرتبو حاصل ڪري هن دنيا ۾ اچڻ جي بنيادي مقصد کي نه فقط سمجهي ٿو پر ان مقصد کي حاصل پڻ ڪري ٿو. ڊاڪٽر بلوچ صاحب جو نُڪتو ته سچل جي وقت جا عالم سچل سائين جي خلاف هئا هڪ حقيقت آهي، ڇاڪاڻ جو سچل ڪنهن به مذهب، فرقي، رنگ، نسل جي خلاف نه هو، بلڪ سچل اهڙن ماڻهن جي خلاف ضرور نظر اچي ٿو، جيڪي مذهبن کي پنهنجي سطحي سوچ، گروهي مفاد ۽ ڪوڙي دٻدٻي قائم رکڻ لاءِ استعمال ڪندا رهيا آهن.

حافظان ورد خوان جي عمل اند.
بيخبر قاضيان را ديدم(7).

(مون قرآن جي حافظن کي بي عمل ڏٺو آهي ۽ وقت جو قاضي حالتن کان بي خبر آهي.)

سچل جي انقلابي شاعري: سچل سرمست سنڌي توڙي سرائڪيءَ ۾ جيڪا شاعري ڪئي آهي، انهيءَ جو انداز نهايت بيباڪ ۽ ڪلم ڪلا وارو آهي، جنهن سبب مٿس ڪفر جون فتوائون ڪن خاص طبقي طرفان زباني طور جاري ڪيون وينديون رهيون آهن، پر حقيقت ۾ سچل سائين جي ڪلام کي سمجهڻ جي سخت ضرورت آهي، ڇاڪاڻ ته سرمست سائين جيڪو انداز اختيار ڪيو آهي، ان جو به هڪ خاص پس منظر آهي، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ لکي ٿو:

"هڪ اختلافي راءِ اها به آهي ته سچل سائين وڏو انقلابي هو. هو انقلاب ۾ اپريو، هن ڪنهن جي خلاف انقلاب برپا ڪيو؟ سچل هڪ باغي شاعر هو، وري به اهو لکت ۾ ٿو ملي ته هن اسلام جي خلاف بغاوت ڪئي ۽ اهو حوالو به ڏنو ويندو آهي ته بقول سندس: مان حضرت مُحَمَّد ﷺ جن جي سٽ ۾ ڏسڻ نٿو چاهيان(8)."

ڊاڪٽر بلوچ صاحب خود ئي ان اختلافي مسئلي جو جواب ڏنو آهي:

"هاڻي هي بہ ساڳي نوعيت جو هڪ اختلافي افسانو آهي، حقيقت ۾ سچل سائين دين يا اسلام جي روح جي خلاف ڪڏهن بہ بغاوت نہ ڪئي هئي، هن تہ جيڪو بہ احتجاج ڪيو آهي، سو ظاهر واري جي خلاف آهي. هن تہ رواج ۽ رسمن جي خلاف نعرو هنيو آهي(9)."

سچل سائين بابت جن بہ اهڙيون ڳالهيون ڪيون آهن، اُهي پنهنجي سطحي سوچ جي سبب درازي شاهہ جي اعليٰ فڪر کي سمجهي نہ سگهيا. سچل، فرد جي بنيادي سڃاڻپ، حيثيت ۽ انفراديت کي پيش ڪيو آهي، هن جي نظر ۾ هڪ فرد خود وڏي اهميت رکي ٿو، ان ڪري فردِ واحد کي پنهنجي صلاحيتن ۽ لياقتن جي ڄاڻ هجڻ گهرجي، هو چوي ٿو:

جي تو ڄاتو پاڻ، آءٌ بيو ڪي آهيان،
ڪنڍ غرق گمان، ڳهلا انهي ڳالهہ ۾.

ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي اها ڳالهہ بہ اهميت رکندڙ آهي تہ سچل سائين رسمن رواجن جي خلاف ڳالهايو آهي، ڇاڪاڻ تہ رسم ۽ رواج جڏهن پنهنجي معروضي حالتن سان موافقت نہ رکندا آهن، تہ پوءِ انسان لاءِ هاجيڪار ٿي پوندا آهن، اهڙي حالت ۾ انهن رسمن، رواجن کي ڇڏي ڏيڻ گهرجي ۽ سچل سرمست چوي ٿو:

"ٽوڙ رواج ۽ رسمون ساريون، مرد ٿئين مردانو."

هيءَ بغاوت مذي خارج رسمن خلاف آهي، نہ ڪي مذهب جي، ڇاڪاڻ تہ سچل جو مذهب انسانيت آهي، جيڪو دنيا جي هر مذهب جو بنياد آهي. انهي ڪري ڊاڪٽر بلوچ صاحب ان ڳالهہ تي زور ڏنو آهي تہ سچل جي اهڙي مثبت انقلابي نظريي کي عام ڪرڻ گهرجي(10).

سچل سائين جي فڪري واٽ: سچل سائين جي فڪر جي افاديت کي سمجهڻ لاءِ هيءَ هڪ اهم نُڪتو آهي تہ آخر سچل سائين وٽ جيڪو فڪر آهي، اهو ڪٿان آيو آهي. ان جي فڪري واٽ ڪٿان ۽ ڪهڙي ريت سرمست سائين تائين پهتي آهي. جنهن تي وري سچل سرمست هليو آهي، ان واٽ جي نشاندهي ۾ اسان جا ڪي عالم پنهنجي عقيدت جي ور چڙهي ويا آهن. ڊاڪٽر بلوچ صاحب ان ڏس ۾ اهم ۽ ڪارائتيون ڳالهيون ڪندي چوي ٿو:

"جڏهن آغا عبدالنبي صوفي، سچل سرمست جو رسالو مرتب ڪيو تہ هن هڪ اختلافي مسئلو هِن طرح اُٿاريو تہ: شاهہ عبداللطيف ڀٽائي ۽ سچل سائين جي نظرين ۾ واضح فرق آهي. سچل، عطار جي پيروي ڪئي آهي ۽ شاهہ صاحب، مولانا رومي جي ڏسيل راهہ تي هليو آهي.

هاڻ اُهي ماڻهو جيڪي اها ڳالهہ ڪن ٿا، تن کي شايد اهو پتو ئي نہ آهي تہ عطار ۽رومي يا سنائي جي خيالن ۾ ڪو بہ اختلاف آهي ئي نہ! مولانا رومي خود فرمايو آهي تہ:

'ما از پئہ سنائي و عطار آمديم' (اسان پڻ سنائي ۽ عطار واري پيچري تي هلندڙ آهيون) (11)."

سچل سائين کي فقط خواجہ فريدالدين عطار جو پوئلڳ سمجهڻ دراصل ان ساري پس منظر کان اڻ واقفي آهي، جنهن ۾ تصوف جا سمورا سرچشما گڏ ٿين ٿا. عطار هجي يا رومي يا جامي يا احمد جام. هي سڀ هڪٻئي جا فڪري تسلسل آهن. سچل سرمست جي ڪلام جي باريڪ بيني مطالعي سان اها ڳالهہ چٽي طرح نظر اچي ٿي تہ سرمست سائين تصوف جي فڪر جي وڏن شارح شاعرن کي پنهنجي روحاني اڳواڻ جي حيثيت ڏني آهي. حسين بن منصور حلاج، خواجہ فريدالدين عطار، مولانا جلال الدين رومي، مولانا عبدالرحمان جامي، احمد جام زنده پيل، ڪبير، سلطان باهو ۽ شاهہ عبداللطيف ڀٽائي، سچل جي اهڙن روحاني اڳواڻن ۾ شامل آهن، ديوان آشڪار ۾ درازي بادشاهہ چيو آهي:

اي دلا خوشبوز شه عطاردر جانم رسيد،
آن زبان يکبارگي از کفر و ديوان مارا کشيد

چہ جلال الدين چہ جامي غاشيہ بردار او،
اين چنين تعريف ما از پير عبدالحق شنيد(12)

(اي دل! منهنجي روح تائين حضرت عطار جي خوشبو پهچي وئي ۽ ان وقت هڪدم مون کي ڪفر ۽

دين کان آزاد ۽ بي نياز ڪري ڇڏيو. مولانا جلال الدين رومي هجي يا مولانا عبدالرحمان جامي هجي، اهي سندس چاهيندڙ ۽ پيروي ڪندڙ آهن. اها تعريف اسان پنهنجي پير طريقت حضرت عبدالحق ڪان ٻڌي آهي.

جتي مولانا رومي اهو فرمايو ته اسان پڻ سنائي ۽ عطار واري پيچري تي هلندڙ آهيون. اتي وري هنن ٻنهي روحاني رهبرن جي تعريف ۾ فرمائن ٿا:

'عطار روح بود و سنائي دو چشم' (عطار روح هو ۽ سنائي هن جون ٻه اکيون)(13).

سچل سائين جي ڪلام جي اهڙي مطالعي بعد ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي اها راءِ اهم آهي ته عطار، رومي يا سنائي. جي خيالن ۾ ڪو به اختلاف آهي ئي ڪونه ۽ سچل سائين پڻ ڪان اڳ جي اهم صوفي اڳواڻن جي فڪر ۽ فلسفي مان ٻنا ڪنهن مذهبي مت پيد جي انسان شناسي، انسان دوستي، ايڪي، اتحاد، رواداري، خلوص ۽ سچائي وارن بنيادي نُڪتن ڪي ملائي خود لاءِ واٽ جوڙي. چوي ٿو:

وقت اها ٿئي ويل ڏئي دور ڪرڻ جي،
ڪيِ مذاهب من مان ساجهر ساڻ سويل،
هندو مؤمن سان ملي محبت جا ڪر ميل،
مٿان ٿيئي اويل، اولهہ سج نہ الهي.

پڄاڻي: اسان هت ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي سچل سائين بابت اٿاريل ڪن نُڪتن بابت گفتگو ڪئي آهي، جنهن مان اسان کي هينيون ڳالهيون ڇٽيون نظر اچن ٿيون.

- سچل سائين هفت زبان نہ بلڪ ڇهن زبانن جو شاعر هو.
- سچل جي ولادت جي تاريخ بابت شجره فاروقيان جو مطالعي دوران سائين جي فارسي شعر کي اڳيان رکيو وڃي.
- سچل جا پنهنجي دور جي عالمن سان ڪي بہ اختلاف نہ هئا، البت مذهب کي گروهي مفادن لاءِ استعمال ڪندڙ استحصالي طبقي سچل جي اعلي فڪر جي مخالفت ضرور ڪئي.
- سچل رڳو خواجہ فريدالدين عطار جو پوئلڳ نہ هو بلڪ هن حسين بن منصور حلاج، حڪيم سنائي، مولانا رومي، مولانا جامي، احمد جام زنده پيل، ڪبير، سلطان باهو، شاهہ عبداللطيف ڀٽائي کي پڻ پنهنجي مرشد خواجہ عبدالحق جيان فڪري اڳواڻ سمجهيو آهي، تنهنڪري پنهنجي ڪلام ۾ مختلف جاين تي انهن جو ذڪر احترام سان ڪيو اٿس.

حوالا

(1) ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، توسيعي ليڪچر، سرمست 1992/12! ع سچل يادگار ڪاميٽي خيرپور

(2) مرزا علي قلي بيگ، رسالو ميان سچل فقير جو، مقدمو ميشرس هرسنگهہ ڪتبخانہ سکر، 1902 ع

(3) سچل سرمست، ديوان آشڪار، ترجمو ۽ ترتيب: قاضي علي اڪبر درازي، (جلد اول)، ص 180، محڪمہ اوقاف سنڌ 1981 ع

(4) ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، حافظ عبدالوهاب فاروقي، (مقالو) ص 22، ڪاروائي سچل نيشنل سيمينار، ترتيب حميد آخوند، سچل اڪيڊمي خيرپور 1983 ع

(5) ساڳيو، ص 30-229

(6) ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، سچل بابت ڪي ڳالهيون، (خطبو) ص 10، آشڪار 4، مرتب: اياز گل، سچل چيئر خيرپور 1994 ع

(7) ديوان آشڪار، ص 181، (جلد اول)، 1981 ع

(8) سچل بابت ڪي ڳالهيون، ص 11

(9) ساڳيو، ص 11

(10) ساڳيو، ص 11

(11) ساڳيو، ص 11-12

(12) ديوان آشڪار، ص 90، (جلد اول) 1981 ع
هن سلسلي ۾ تفصيل لاءِ ڏسو راقم جو ڪتاب "سچل سرمست ۽ ان جا هم عصر شاعر" (2011 ع)

(13) ڊاڪٽر مخمور بخاري، سچل سرمست ۽ ان جا همعصر شاعر، ص 174، ثقافت کاتو حڪومت سنڌ، 2011 ع

ڊاڪٽر محمد ابراهيم سنڌي

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ سان منهنجي ملاقات

هيءُ ان دؤر جي ڳالهه آهي جڏهن پوري ملڪ تي شهيد ذوالفقار علي ڀٽي صاحب جو عوامي راڄ قائم هو ۽ سنڌ ۾ هر طرح جو امن ۽ سُک هو. ڪنهن به شيءِ جي ڪمي ڪونه هئي. نه اٽي جي ۽ نه لٽي جي، مهانگائي ۽ سستائي هئي. هر ماڻهو پنهنجي ڪکن ۽ پکن ۾ خوش هو. دهشتگردي ۽ مارا ماري ڪونه هئي ۽ نه وري ڪو غريب ۽ مسڪين ماڻهو ڪئمپن جي حوالي هو، ۽ نه ڪي سنڌ جي وڏن شهرن ۾ بدمعاشيون هيون، ۽ نه ئي سنڌين ڪي لاش ٻورين ۾ ملندا هئا. نه ڪي ڪنهن ونيءَ ڪان وَز ۽ نه ڪنهن جيجل جيُ جهولي رت سان ريٽي ٿيل هئي. سنڌ سُڪار هئي ته رس رهاڻيون به هيون. "اڱڻ تازي، ٻهَر ڪُنڊيون، پَڪا پَٽ سُونهن" واري سنڌ هئي. ان زماني ۾ حيدرآباد شهر جو ته اوج هو. ماڻهو هاسيڪار حيدرآباد گهمڻ ويندا هئا. عيدن برادن تي ته حيدرآباد ۾ ميلا متل هوندا هئا. هوٽلن تي، مسافرخانن تي ۽ راڻي باغ ۾ ته وڏي رش هوندي هئي.

ڏاها ماڻهو حيدرآباد شهر کي سنڌ جي "دِل" چوندا هئا. هيرآباد جو حُسن ۽ نزاڪت، سونهن ۽ صفائي وڻندڙ هئي، وري جو ريڊيو حيدرآباد، سو ته سموري سنڌ جي سونهن ۽ ونڊر ورونهه هئي، ان جي پارڪ ۾ وڏا وڏا فنڪار، صداڪار، سگهڙ، شاعر، اديب ۽ عالم ۽ سنڌ جا سدا ملوڪ ماڻهو ايندا هئا، جيڪي سڄيءَ سنڌ جي نمائندگي ڪندا هئا. ڏاڏي فتح خان واري ڳوناٽي ڪچهري جڻ سموري سنڌ جو آواز هئي.

ريڊيو حيدرآباد وڏا وڏا ڪلاڪار ۽ آواز پيدا ڪيا. فني ۽ سماجي خدمت ڪئي. شايد استاد منظور علي خان جو پهريون وڊيو انٽرويو به ريڊيو حيدرآباد جي اڱڻ تي رڪارڊ ٿيو. جيڪو مرحوم شيخ محمد اسماعيل جي ميزبانيءَ ۾ ٿيو. ان ۾ شيخ صاحب- استاد منظور علي خان کان ڪلاسيڪل گائڪي ۽ لوڪ موسيقي بابت سوال جواب ڪيا. ان پروگرام ۾ مرحوم ممتاز مرزا، گل حسن قريشي ۽ ٻيا استاد جا محبتي موجود هئا. مرحوم شيخ محمد اسماعيل رات جو ريڊيو حيدرآباد تان "سانيهه جا سينگار" پروگرام جي ميزباني ڪندو هو، سنڌ جي ڪنڊڪڙڇ ڪان ڏاها ماڻهو ايندا هئا، مولود مداحون ۽ لوڪ رس جا سڄاڻ ماڻهو شريڪ ٿيندا هئا. آءٌ به ٻه ٽي ڀيرا شريڪ ٿيو هئس. واهه جو پروگرام هو، ۽ وڏي معلومات ملندي هئي ۽ ڏاڍو رس ۽ چَسُ هوندو هو. منجهس پهريون ڀيرو انهيءَ پروگرام ۾ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو نالو ٻڌم. جيڪو سگهڙن ۽ سياڻن جي مهندار مڙس فقير ٻيڙي ڪنيار ۽ ٻين ڪان بار بار ٻڌم. منهنجي اندر ۾ به اڪير ۽ سڪ جاڳي ته اهڙي جاڪوڙيءَ مڙس کي ڏسڻ گهرجي پر منهنجي وس ڪان اها ڳالهه پري هئي، "پر جڏهن سائينءَ سبب ڪيو ته سَٽَڙ به سالم لنگهيا" ۽ مون سان به مالڪ ائين ئي مهرباني ڪئي.

آءٌ ان زماني ۾ ٽريننگ ڪاليج ۾ پڙهندو هئس ۽ هاسٽل ٽنڊي ولي محمد ۾ رهندو هئس. مٿان رمضان جو پلارو مهينو آيو ته تراويح نماز لاءِ ميمڻ مسجد گاهه مارڪيٽ جماعت خانه ۾ نماز لاءِ ويندو هئس، جتي شڪارپور جو مشهور قاري محمد علي نابين نماز پڙهائيندو هو. ڏاڍو سهڻو ۽ مٺڙو آواز هئس، قرائت ۾ پوري ملڪ ۾ مشهور هو، قاري صاحب جي قرائت روح کي راحت ۽ قلب کي فرحت بخشيندي هئي. ٻه ڪلاڪ تراويح نماز ۾ لڳندا هئا.

ڊاڪٽر بلوچ صاحب سنڌ يونيورسٽيءَ جو سرواڻ هو. پنهنجي ڪنهن دوست سان اڇي رنگ جي گاڏيءَ ۾ چڙهي اُتي ڪڏهن ڪڏهن نماز لاءِ ايندو هو. نماز بعد ڪلاڪ اڌ ويهي پنهنجي دوستن سان ڪچهري ڪندو هو. مون کي پهريون ڀيرو ڊاڪٽر بلوچ صاحب سان هٿ ملائڻ ۽ روبرو ڏسڻ نصيب ٿيو. آءٌ به ڪي

گهڙيون ويهي، ان رهاڻ جو رَس وٺندو هئس. "صحبت سپريان جي، اِيءَ پڻ وڏي هاج" جي سُڌ مون کي اُتي پئي. مون کي ٻهراڙيءَ جو نئون ماڻهو ڏسي پڇيائين ته ڪير مڙس آهين، ڪٿي وينو آهين ۽ ڇا ڪرين ٿو. ڪيس سمورو احوال ٻڌايم ته ڏاڍو خوش ٿيو ۽ منهنجي همت کي شاباس ڏيندي چيائين: ادا مڙس ٿي پڙهه ۽ محنت ڪر. آءٌ تنهنجي ڳوٺ ٻلڙي تان پيرو ڪرڻ ايندس. آءٌ ڏاڍو خوش ٿيس. ٻه ٽي پيرا اتي ڊاڪٽر صاحب جي ڪچهري ٻڌڻ نصيب ٿي. پوءِ وري سال لنگهي ويا.

هڪ ڀيري ڊاڪٽر بلوچ جي پٽ ڊاڪٽر محمد شريف جي پٽ جي ديلداس ڪلب حيدرآباد ۾ شادي هئي. ان جي دعوت مون کي منهنجي پياري استاد ۽ دوست مرحوم ميان بخش لغاري ڏني هئي. جو سندس نياڻي ان کي ڏني هئائين. ان ۾ شرڪت لاءِ ويس. ماڻهن جي وڏي ميڙ ۾ ڊاڪٽر بلوچ صاحب وينو هو. مون به وڃي سلام دعا ڪئي مون کي پاڻ سڃاڻي حال احوال ڪيو. پوءِ پاڻ جڏهن سنڌي ٻوليءَ جي بااختيار اداري جو سربراهه ٿيو ته مون ڏي خط لکيائين ته ٻلڙي شاهه ڪريم جي درگاهه تي ايندس. "ڊاڪٽر بلوچ صاحب واعدي جو تمام پابند هوندو هو. جي قضا سان اچي نه سگهندو هو ته ماڻهو موڪلي اطلاع ڏيندو هو پر انتظار نه ڪرائيندو هو."

ڊاڪٽر بلوچ واعدي مطابق مون وٽ ٻلڙي شاهه ڪريم آيو، ۽ مون کي تمام گهڻي خوشي ٿي. ٻه ٽي دوست گهرائي ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي آجيان ڪئيسون. ڊاڪٽر بلوچ صاحب پاڻ به ڏاڍو خوش ٿيو ۽ پوءِ گڏجي درگاهه حضرت شاهه عبدالڪريم تي آياسين، چيائين درگاهه تي ٽيل ڪاشيءَ جو ڪم ڏسڻو آهي، جيڪو شاهه لطيف خود ڪرايو هو. اهو ڏسنداسين ۽ ان جي وڊيو فلم تيار ڪرائڻي آهي. ڪئميرا جا فوٽو ڪڍيا، درگاهه جي مجاور مرحوم حاجي صوف ميمڻ سان ملياسين ۽ ڊاڪٽر صاحب خليفي کي پنهنجي اچڻ جو مقصد ٻڌايو ۽ ڊاڪٽر صاحب اهو به چيو شاهه لطيف درگاهه تيار ٿيڻ وقت جيڪ سال واري سرفارسي بيت سان لکرائي ڇڏي هئي اها به ڏسنداسين، حاجي صوف هڪ سر ڪٿي ۽ جيڪ مسجد جي جاري (ڪبٽ) ۾ اڳڙين ۾ ويڙهيل

هئي. ان تي فارسيءَ ۾ "هست درگاهه ڪريم و جلوه گاهه حق ابد" ۽ هيٺان هجري سن 1154ه/1156ه لکيل هو. ان سِر جي ڊيگهه 17 انچ ۽ ويڪر 11 انچ آهي، (عيسوي سن 1743ع) ان وقت شاهه لطيف جي ڄمار 54 سال هئي." سو حاجي صوف مرحوم جو ذڪر ڊاڪٽر بلوچ صاحب شاهه جي رسالي جلد ڀهريون ص 47 ۽ ص 27 تي ڪيو آهي ۽ سِر جو فوٽو به ڏنو آهي. هيءُ جلد ثقافت کاتي طرفان 1989ع ۾ ڇپرايو ويو آهي. ۽ ٻيو مهراڻ رسالي ۾ "شاهه جي سوانح حيات" واري مضمون ۾ ڏنو ويو آهي.

مون کي به ڊاڪٽر بلوچ چيو ته اوهان به انهن سِرن جا فوٽو ڪڍيو، پاڻ وٽ به رکو ۽ مون کي به ڏياري موڪليو، ٻي سِر مون اڳ ۾ ئي ڳولي هٿ ڪري رکي هئي جا مون وٽ محفوظ هئي. اها جڏهن ڊاڪٽر بلوچ صاحب کي ڏيکاريم ته پاڻ وڌيڪ خوش ٿيو ۽ ان جا فوٽا گهرايائين جيڪو آءٌ پوءِ ڪيس حيدرآباد ڏئي آيس ۽ مون کي تاڪيد ڪيائون ته اهي سِرون محفوظ ڪريو، ڇو ته پنائي صاحب جون يادگار آهن، پنائي صاحب به سال شاهه ڪريم جي روضي ۽ مسجد جو ڪم ڪرايو. رات

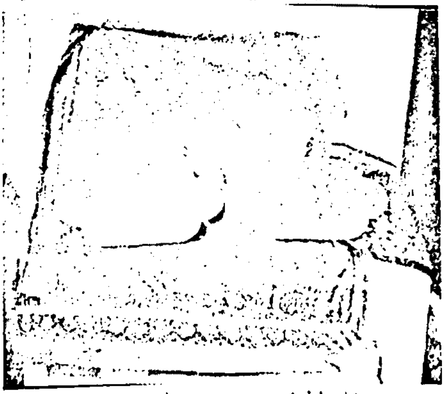

شاهه لطيف جي دور جو تاريخي سِرون
هڪ سر تي درگاهه جي تعمير جو سال 1156هه لکيل آهي

جو لطيفي راڳ ٿيندو هو ۽ صبح جو درگاهه تي فقراءَ ڪم ڪندا هئا. پنائي صاحب حُجرو به جوڙايو، "جيڪو اڄ به درگاهه جي اوير طرف موجود آهي، اها سال واري سِر جنهن تي 1156هه سال لکيل هو، جيڪا درگاهه واري مسجد ۾ موجود هئي، اها مجاور حاجي صوف ميمڻ جي

وفات کان پوءِ پرائمري استاد سيد دلشاد علي شاهه پاڻ ڪٺائي شاهه لطيف واري حُجري ۾ لڳرائي چڏي جيڪا اڄ تائين اتي لڳل آهي.“ موجوده وقت درگاهه شاهه ڪريم جي دروازي مٿان فارسي بيتن سان سِرون ۾ سن لکيل آهي 1355ھ. اهو غلام حيدر شاهه، لونگ فقير جي نگرانيءَ ۾ ڪرايو آهي. جيڪو هن وقت موجود آهي.

ڊاڪٽر بلوچ اها بہ ڳالهه ٻڌائي تہ شاهه لطيف اهي سِرون ملتان مان ٺهرائي ڪٺائي آيو، جيڪي ٻيڙين ذريعي سنتوءَ مان هتي آيون. ڊاڪٽر بلوچ صاحب مون کان پوءِ ميرپوربٺوري روانو ٿيو. جتي عبدالقادر ڪٽي وٽ رهاڻ رکيل هئي. ان جو ذڪر ڊاڪٽر بلوچ صاحب پنهنجي ڪتاب ”سڄڻ سارينديٰ“ ص 106 تي ڪيو آهي. ڊاڪٽر بلوچ صاحب سان پوءِ علمي حوالن سان ملاقاتون ڪرڻ ۽ خطن جو سلسلو شروع ٿيو جيڪو آخري وقت تائين جاري هو. ڊاڪٽر بلوچ صاحب مون کي لکڻ پڙهڻ ۽ شاهه لطيف کي سمجهڻ ۽ پروڙڻ جو شوق ڏياريو. مون شاهه کي پڙهڻ ۽ پُرجهڻ شروع ڪيو ۽ لکڻ لاءِ همت پيدا ٿي. ويهارو کن شاهه جي مختلف سُرن تي مقالا لکيم جيڪي ماهوار ”نئين زندگي“ رسالي ۾ ڇپيا ۽ ٻيا جيڪي شاهه لطيف ادبي ڪانفرنس ۾ پڙهيل مقالا ثقافت کاتي وارن ڇپيا، اهي گڏ ڪري، ڊاڪٽر صاحب وٽ مهاڳ لاءِ کڻي ويس، تہ پاڻ ڏاڍو خوش ٿيو ۽ وڏي خوشيءَ ۽ فراخدليءَ سان انهن تي پنهنجي عالمانہ راءِ ۽ دعا لاءِ فقرا لکيائون. مون کي ڪتاب ڪڍڻ ۾ دير ٿي تہ پاڻ مون ڏي خط لکيائين. اهڙي نموني سان منهنجي لکڻ جو بہ سلسلو جاري ٿيو، جيڪو اڄ تائين هلندڙ آهي.

ڊاڪٽر بلوچ صاحب نگران حڪومت ۾ جڏهن تعليم جو صوبائي وزير ٿيو تہ ان کان بہ ٽي ڏينهن اڳ بلڙي آيو ۽ پوءِ ميرپوربٺوري عبدالقادر ڪٽي ۽ رئيس لعل بخش زنئور وٽ ويو ۽ اتان ڪراچي ويو، ترت پوءِ تعليم جو وزير بڻيو.

آءٌ جڏهن ڪين مبارڪ ڏيڻ ۽ بلڙيءَ ۾ ادبي دوستن سان رهاڻ ۾ جيڪي فوٽو نڪتل هئا، ڏيڻ ويس تہ وٽن وڏي رش هئي. مون کي پاڻ گهرائي حال احوال ڪيائون، ۽ پوءِ چيائون تہ ڪو ڪم ڪار هجي تہ ٻڌاءِ، مڊل ڪلاس يا مئٽرڪ پاس ڪي نياڻيون هجن تہ انهن لاءِ پرائمري ماستريءَ جا آرڊر ڏيان. ڊاڪٽر بلوچ صاحب کي نياڻين کي پڙهائڻ ۽ انهن جي تعليم لاءِ وڏو فڪر هوندو هو. هو پنهنجي سڄاڻ دوستن کي ان باري ۾ صلاح ڏيندو هو تہ نياڻين کي تعليم ڏيارڻ تمام ضروري آهي. ٽن مهينن واري نگران حڪومت ختم ٿي تہ پاڻ وزارت کان آجا ٿيا ۽ پنهنجي دوستن ڏي خط لکيائون ۽ مون کي 30- آڪٽوبر 1993ع تي خط لکيائون. جنهن ۾ اهو لکيائون تہ ”وزارت مان آجو ٿي پيارن دوستن کي خط لکي رهيو آهيان، ۽ اوهان بہ انهن پيارن مان آهيو.“

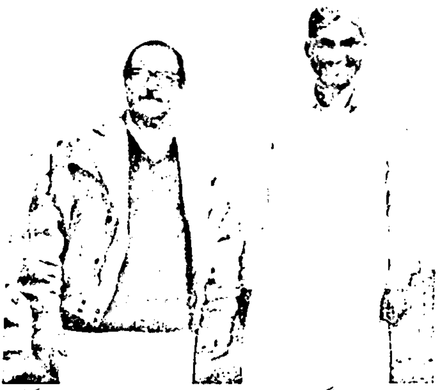

مضمون نگار ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ سان گڏ

ڊاڪٽر بلوچ صاحب جا جملي 17 ۽ 18 خط مون وٽ موجود آهن، جن ۾ علمي، ادبي ڳالهيون ۽ شاهه لطيف جي حوالي سان ڏنل معلومات آهي، جن ۾ مون کي پي ايڇ.ڊي ڪرڻ لاءِ همت ڏيارڻ پڻ آهي. اڄ مون کي ان ڳالهه تي فخر آهي تہ آءٌ جيڪي ڪجهه آهيان اهو ڊاڪٽر بلوچ جي همت ڏيارڻ جي ڪري آهيان ۽ اڄ Ph.D هولڊر آهيان، اهو بہ ڊاڪٽر بلوچ جي محبت ۽ خلوص جو سِلو آهي.

ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي عملي جاکوڙ ۽ محبت سان، شاهه لطيف جي تحقيق بابت جڏهن ڏهہ جلد ڇپيا، تہ انهن کي وني چڱي طرح پڙهيم ۽

سمجهيم. انهن ڏهن جلدن تي جڏهن تفصيلي خط موڪليم، تہ پاڻ ڏاڍو خوش ٿيو ۽ هڪدم مون کي خط لکي شاباس ڏنائون ۽ چيائون تہ "ادا هيءَ تمام وڏو ڪم هو جنهن ۾ گهٽيون ڪوتاهيون ٿيون آهن. اهي درست ڪبيون." اها ڊاڪٽر صاحب جي وڏي خوبي هئي، جو ڪوتاهين جي ڳالهہ قبول ڪيائون نہ تہ ٻيو ڪو اديب هجي ها تہ ناراض ٿي پوي ها. هڪ ڀيري سُر ساموندي‌ءَ جو هڪ بيت: "اسان اُڌارا، آٿي آونگ چاڙهنا" بابت ڄاڻ حاصل ڪرڻ لاءِ خط لکيم تہ سائين آونگ ڇا آهي؟ ان بابت تمام سهڻي معلومات ڏنائون، ۽ وڌيڪ روبرو بہ سمجهايائون.

نئين زندگي وارن جڏهن سنڌ جي اديبن کي ايوارڊ ڏنا، انهن ۾ مون کي بہ ايوارڊ ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي هٿان مليو. مون کي خوشي ٿي ۽ ڊاڪٽر بلوچ بہ تمام گهڻو خوش ٿيو. 'بيان العارفين' شاهہ ڪريم جو ڪلام جڏهن اوقاف کاتي طرفان ڇپيو ۽ ان جو مهاڳ ڊاڪٽر بلوچ صاحب لکيو، هيءَ محنت آهي- ڊاڪٽر عبدالغفار سومري صاحب جي. ان ۾ ٻن اهم تاريخي ماڳن جي نشاندهيءَ ۾ ڦيرڦار هئي. جنهن لاءِ مون ڊاڪٽر بلوچ صاحب کي 28- مارچ 2003ع تي خط لکي آگاهي ڏني تہ: سائين راهوٽ شهر ٻني شهر جي اوڀر ۾ نہ پر ڏکڻ طرف آهي ۽ ٻيو لکيو تہ موجوده راڌوڙي رائدن ناهي، ڊاڪٽر صاحب منهنجي خط جي ٽڪڙي موٽ ڏني، منهنجي ڳالهہ کي دل سان قبول ڪيائون ۽ خط لکيائون تہ اوهان جي وڏي مهرباني اوهان بلڙي شاهہ ڪريم جا رهواسي آهيو، ان علائقي کان اوهان اسان کان چڱيءَ طرح واقف هوندؤ. سومري صاحب لکيو تہ اوهان شاهہ ڪريم جي رسالي جي آيل ماڻهن جي نالن ۽ ماڳن بابت وڌيڪ کوجنا ڪريو. پنهنجي آسپاس جي ماڳن تي تحقيقي انداز سان معلومات گڏ ڪريو، ڪو تاريخي ڪتاب جڙي پوي.

بُلڙيءَ مان جڏهن "ڪُوڪ" رسالو نڪتو تہ ڊاڪٽر بلوچ صاحب مون کي خط لکي هدايت ڪيائون تہ بلڙيءَ جي ماڻهن ۽ شاهہ لطيف جي فقيرن بابت وڌيڪ معلومات ڏيو ۽ رسالي ۾ سنڌ جي سڄاڻ ماڻهن جو ذڪر ڪريو. ڊاڪٽر بلوچ هر وقت سنڌ ۽ سنڌ جي ماڻهن ۽ غريب ٻيوس ماڻهن جو ذڪر ڪندو هو ۽ چوندو هو تہ انهن جو قدر ڪريو ۽ انهن کي اڳتي آڻيو اهي سنڌ جو سرمايو آهن. سنڌ ۽ سنڌي ٻوليءَ کي پوري دنيا ۾ روشناس ڪجي. ان لاءِ وڌيڪ محنت ۽ جاکوڙ ڪجي. سنڌ جي هر ضلعي جي الڳ تاريخ جوڙجي، ان لاءِ اتي جي مقامي عالمن، اديبن ۽ استادن کي اڳتي اچڻ گهرجي. سنڌ جي تاريخ، ادب، ٻولي، علم ۽ تحقيق تي استاد طبقي وڌيڪ ڪم ڪيو آهي، ۽ اڄ بہ ڪندا اچن.

ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي اها وڏي خوبي هوندي هئي جو ڪنهن ڪچهريءَ ۾ ڪوبہ ماڻهو ڳالهائيندو تہ ان جي ڳالهہ غور سان ٻڌندو هو، ۽ ان کي داد ڏيئي ان جي همت افزائي ڪندو هو. مون وٽ بلڙيءَ ۾ هڪ دوست ڪين بيت ٻڌايو. بيت ڪچو ڦڪو هو. ڊاڪٽر صاحب مُسڪرايو ۽ ان کي بہ داد ڏنو ۽ اهو چيو تہ ادا بيت تہ پلوڙ هٿ ڪيو اٿئي. ان کان پوءِ ڊاڪٽر بلوچ صاحب شاهہ لطيف جي شاعريءَ ۾ ڏاريو ڪلام بابت تفصيلي ڄاڻ ڏني. ڊاڪٽر صاحب خود بہ هڪ يگانو عالم هو ۽ هو عالمن ۽ استادن جو قدر ڪندو هو ۽ ڪين عزت ڏيندو هو. اسان وٽ ڪچهريءَ ۾ بہ جهونا استاد: سائين يوسف شيدي ۽ سائين نيازمند بلڙائي بہ وينا هئا، انهن سان پڻ ڊاڪٽر صاحب ادب سان مليو ۽ رهاڻ بہ ڪئي. اڳين دؤر جي تعليم بابت معلومات ڏني. ڊاڪٽر بلوچ صاحب جون ڪوڙ ساريون خوبيون آهن. پر سڀ کان وڏي خوبي اها تہ سنڌي ٻوليءَ جي خدمت ڪجي، سنڌ کي سنوارجي، ڊاڪٽر جون اهي ئي خوبيون هيون، جن ڊاڪٽر صاحب کي سنڌ جي ڪنڊڪڙڇ ڏيکاري ۽ سنڌ جو لوڪ ادب گڏ ڪرڻ ۾ مدد ڏني.

مون کي اها بہ خوشي آهي تہ ڊاڪٽر صاحب بلڙيءَ ۾ ڪيترا دفعا آيو ۽ پنهنجي ڪتاب "پيارن جا پيغام" ص 225 تي منهنجو خط شامل ڪيو آهي.

سامي تون سُلوڪ ڪي، هٿان هڏ مَ ڇڏ،
لڏيندن سين لڏِ، تہ رهين تون راڄُ ڪري.
(شاهہ)

ڊاڪٽر عبدالحئي ابڙو

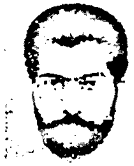

ڊاڪٽر بلوچ: ڪي ساروٽيون

وما كان قيس هُلكه هُلك واحد
ولكنه بنيان قوم تهدما

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي وڇوڙي تي بي ساختہ عرب شاعر جو اهو بيت ذهن جي ڦرهيءَ تي تريو اچي، ۽ سؤ سيڪڙو ڊاڪٽر صاحب سان ٺهڪيو اچي: جو ڊاڪٽر صاحب جو لاڏاڻو فقط هڪ فرد جو لاڏاڻو ناهي، پر سندس وڇوڙي سان سڄي قوم سوڳوار ٿي وئي آهي!

ڊاڪٽر صاحب سان پهرين ملاقات تہ ڇا پر سندن پهرين زيارت اسلامي يونيورسٽي اسلام آباد ۾ 1981ع ۾ ٿي، جڏهن پاڻ ان يونيورسٽيءَ جا وائيس چانسيلر هئا ۽ يونيورسٽيءَ ۾ منهنجي داخلا ٿي هئي. يونيورسٽي بہ تنهن مهل نئين نئين قائم ٿي هئي ۽ پاڻ ان جا وائيس چانسيلر ۽ مرحوم اي. ڪي بروهي ريڪٽر مقرر ٿيا هئا. يونيورسٽي ۾ رڳو ايل.ايل.ايم جا بہ بئنچ هلندڙ هئا ۽ شاگردن جو انگ فقط 27 هو. يونيورسٽيءَ جي اجا پنهنجي ڪا بلڊنگ ڪانہ هئي، ڪلاس مسواڙي گهر ۾ هلندا هئا. ڊاڪٽر صاحب ۽ يونيورسٽيءَ جا ٻيا عملدار "هجره ڪائونسل" جي آفيس ۾ ويهندا هئا، جنهن جا ڊاڪٽر صاحب سيڪريٽري پڻ هئا. هيڪاري ساڻن ملڻ لاءِ "هجره ڪائونسل" وڃڻ ٿيو. اڳيڻ جي نماز ٿي پئي، ڊاڪٽر صاحب غالباً سنڌن جي تڪليف ڪري ڪرسيءَ تي نماز پئي ادا ڪئي. ساڻن گڏ يونيورسٽي جي تڏهوڪي ڊين ايڊمنسٽريشن مرحوم غلام صديق گهانگهري سان مختصر ملاقات ٿي. اُن کان پوءِ گاهي بہ گاهي انهن ملاقاتن جو سلسلو هلندو رهيو. هڪ ڀيري اسان جي هڪ ڪلاسي (اسلم خاڪي ايڊوڪيٽ) يونيورسٽي ۾ شاگردن کي پيش ايندڙ مسئلن ۽ سهولتن جي اڻاٺ بابت جنگ اخبار جي تعليمي ايڊيشن ۾ تنقيدي مضمون لکيو، جنهن تان يونيورسٽي انتظاميہ کي مٺيان لڳي ۽ ڪيس يونيورسٽي مان ايڪسپيل ڪرڻ جو نوٽيفڪيشن نڪتو. مون کي ياد آهي تہ فيصل مسجد واري ڪيمپس ۾ قائم ٿيل وي. سي آفيس ۾ اسان جي بنهي ڪلاسن جي شاگردن جي ڊاڪٽر صاحب سان ملاقات ٿي ۽ گهڻي رد ڪد کان پوءِ ڊاڪٽر صاحب شاگردن جي داخلا جي بحالي جو وعدو ڪيو ۽ ان نموني هو بحال ٿيو. هڪ ڀيري اسٽيٽ بئنڪ بلڊنگ ۾ يونيورسٽي پاران ڪا بين الاقوامي ڪانفرنس ڪرائي وئي، ڪانفرنس جي افتتاحي ويهڪ کان پوءِ اسان ڪجهہ شاگردن يونيورسٽي پهچڻ لاءِ ڊاڪٽر صاحب کان لفٽ گهري، پاڻ اسان کي گاڏيءَ ۾ ويهاريائون، پاڻ تنهن مهل هسٽريءَ واري انسٽيٽيوٽ جا ڊائريڪٽر پڻ هئا ۽ اها گاڏي انهيءَ انسٽيٽيوٽ جي هئي. گاڏيءَ ۾ ساڻن ڳالهہ ٻولهہ جو سلسلو هليو. مان ڪانئن "سنڌي لغات" بابت پڇيو تہ ڪم ڪهڙي مرحلي ۾ آهي. پاڻ چيائون تہ "اڄ ڪلهہ اهو ڪم ٻيا ماڻهو پيا ڪن." هڪ ڀيري پاڻ اسان جي ماسٽرس وارن بنهي ڪلاسن کي ريسرچ مٿڊالاجي (تحقيق جي طريقي) بابت ليڪچر ڏنائون. ليڪچر جيتوڻيڪ انگريزي ٻوليءَ ۾ هو، پر ان جي آئوٽ لائين آمهون سامهون ڏنل انگريزي ۽ عربي بنهي ٻولين ۾ هئي، ٻولين ۾ هئي، پانيان ٿو تہ اها اڃا تائين منهنجي ڪاڳرن ۾ ڪٿي سانڍيل آهي.

ڊاڪٽر صاحب انٽڪل روءِ اوائي سال يونيورسٽيءَ جا وائيس چانسيلر رهيا ۽ هڪ نموني عرب (بلڪ مصري)- پاڪستاني چڪتاڻ جي نتيجي ۾ مصري استادن جو سانڍ ڏينڌڙ هڪ پاڪستاني گروپ جنرل ضياءُ الحق تائين اثر رسوخ هلائي بروهي صاحب ۽ ڊاڪٽر صاحب کي سندن عهدن تان ڌار ڪرائي، ڊاڪٽر افضل (جنرل ضياءَ جي گهر واري جو مامو) ۽ مصري استاد ڊاڪٽر حسين حامد حسان کي ترتيب وار ريڪٽر ۽ وي. سي طور مقرر ڪرايو. ان کان پوءِ ڊاڪٽر صاحب جو سڄو توجهه هجره ڪائونسل جي ذميوارين تي رهيو، جتي پاڻ اسلامي ورثي جي مشهور هڪ سؤ ڪتابن جا انگريزي ترجما آڻڻ جي رٿا پئي هلايائون ۽ ان سلسلي جا ڳچ ڪتاب تمام سهڻي انداز سان آندائون. اهو سلسلو به اسان جي لاپرواهه حڪومتن ۽ ڪامورا شاهيءَ جو بک بڻجي ويو ۽ اڳتي هلي غالباً وزير اعظم جوڻيجي جي دور ۾ هجره ڪائونسل جا پر ڪتريا ويا ۽ ڊاڪٽر صاحب کي ان کان الڳ ڪيو ويو. نتيجي طور اها اهم رٿا اڌ پوري رهجي وئي.

اسان سنڌي قوم جو اهو الميو رهيو آهي، ته سدائين ڪم وارا ماڻهو اسهپ ۽ ساڙ جو شڪار ٿيا ۽ سندن اڏو سدائين رنڊڪون وڌيون ويون ۽ خاطريءَ سان کين ڪم ڪرڻ ڪرڻ نه ڏنو ويو. ساڳي صورت حال سان ڊاڪٽر صاحب جهڙي بي مثال عالم، اديب، محقق، مؤرخ، تعليمي ماهر ۽ سنڌ جي سينڌ سنواريندڙ شخصيت کي منهن ڏيڻو پيو. سنڌ جي ادارن: ڊاڪٽر صاحب جو اهو قدر نه سڃاتو، جنهن جا پاڻ حقدار هئا، ان جي پويان ڪي برک ۽ وڏو اثر رسوخ رکندڙ شخصيتون هيون، جن مان ڪن جي ميار ڊاڪٽر صاحب پاڻ اسان ڏانهن هڪ ذاتي خط ۾ لکي هئي، جا اسان پنهنجي رسالي ”السند“ اسلام آباد ۾ شايع ڪئي هئي، جنهن تي ڪافي بحث مباحثو پڻ هليو هو. رنڊڪن ۽ رڪاوٽن هوندي ڊاڪٽر صاحب ڪڏهن به هار نه مڃي ۽ سدائين پنهنجي ڪم ۾ مشغول رهيا ۽ سنڌي لوڪ ادب، سنڌ جي تاريخ، لطيفيات ۽ سنڌي لغات تي اهڙو ورثو ڇڏي ويا جنهن تي شايد ڪو گهڻو واڌارو به ڪو نه ڪري سگهي. اهو ڪم لڳي ٿو ته صديون نئون تازو رهندو ۽ سنڌي ٻوليءَ کي نئون ٻنو ۽ سگهارو رکندو.

طالب علميءَ واري دور ۾ ڊاڪٽر صاحب سان گهڻو ۽ گهاٽو لاڳاپو نه ٿي سگهيو، پر جڏهن 1991ع ۾ ڊاڪٽر عبدالواحد هاليپوٽي جي سرپرستيءَ ۾ اسلام آباد مان اسان پهريون سنڌي رسالو ”السند“ جاري ڪيو ته ٿورڙي عرصي ۾ ڊاڪٽر صاحب سان سنئو رابطو شروع ٿيو. پاڻ رسالي جي تمام گهڻي پذيرائي فرمائي حوصلو ڏياريائون ۽ وقت بوقت سندن ليک رسالي جي سونهن بڻجندا رهيا. ساڻن خط و ڪتابت جو سلسلو ته رهيو ئي، ڪئين ڀيرا چهار چشمي جو موقعو پڻ ملندو رهيو. حيدرآباد ۾ علامه آءِ.آءِ.قاضي چيئر جي آفيس ۾ ڪافي ڊگهي ملاقات ٿي ۽ علم ۽ تحقيق جي حوالي سان رهاڻ جي ياد اڄ ڏينهن تائين تازي آهي.

هڪ ڀيري ٿورڙي وقت لاءِ پاڻ ڊاڪٽر سليم اختر سان گڏجي غريب خاني تي پڻ ڪهي آيا، هڪ ڀيري آءٌ ڊاڪٽر سليم اخترسان گڏجي سندن نياڻيءَ جي گهر ۾ ساڻن ملڻ لاءِ وڃڻ ٿيو، جتي پاڻ اسلام آباد اچي ترسندا هئا. وفات کان ڪجهه مهينا اڳ پاڻ اسلام آباد آيا ته سندن گهاٽي عزيز دوست ۽ شاگرد ڊاڪٽر عبدالغفار سومرو (تڏهن فيبرل سيڪريٽري صنعتون ۽ پيداوار) سندن مان ۾ پوش سيڪٽر جي هڪ نرالي ريسٽورنٽ ”ڪيوا“ ۾ ماني رکي ۽ قرب ڪري مون کي پڻ ڪوٺ ڏنائون، چوٿون بزرگ محمد حسن پنهور (اڳوڻو چيئرمين سنڌ پبلڪ سروس ڪميشن) هو. چڱو وقت ڊاڪٽر

صاحب سان رس رهاڻ رهي ۽ ساڻن يادگار فوٽو پڻ ڪيڻ جو موقعو مليو. ائين پئي لڳو جو ڊاڪٽر صاحب جي يادگيري اها ساڳي جواني جي دور واري آهي. پنهنجي استاد عربي ادب جي عالمي طور مڃتا ماڻيل هستي علامه عبدالعزيز الميمني جي پچار ۾ اڇرج جوڳا واقعا ٻڌايائون. ان کان اڳ منهنجي ايڊٽ ڪيل، سلطان الاولياء لنواري واري بزرگ جي ابيات سنڌي جي مخدوم عبدالرحيم گرهوڙي واري عربي شرح جو مسودو ڊاڪٽر سومرو صاحب، ڊاڪٽر صاحب ڏانهن موڪلي چڪو هو ۽ ڊاڪٽر صاحب پنهنجيَ خط ۾ ان بابت هاڪاري راءِ پڻ ڏني هئي، ان بابت به پڇيائون ۽ وڌيڪ تحقيقي ڪم لاءِ صلاحون پڻ ڏنائون.

ڊاڪٽر صاحب جي تصنيفن ۽ تاليفن جو اڀياس ڪندي ٿلهي ليکي ان نتيجي تي پهچجي ٿو ته پاڻ سنڌي ٻولي ۽ لوڪ ادب کي اهڙيون ته خسناڪيون ڏئي ويا جو هينئر اهو ڪلاسيڪل عربي ادب جون سڪون پيو لاهي. لوڪ ادب ۽ رهاڻ هيرڻ ڪاڻ وارا سلسلا جاحظ جي البيان والتبيين، ابن عبد ربه جي العقد الفريد، زمخشري جي ربيع الابرار، ابن حمدون جي التذكرة الحمدونية ۽ ابشيهي جي المستطرف وغيره ۾ آيل 'ادب عالي' سان پيٽ ٿا کائن. لڳي ٿو ته ڊاڪٽر صاحب عربي ادب سان سڌي مناسبت ٿي رکي. مون کي ياد ٿو پوي ته ڊاڪٽر صاحب هيڪاري عربي ادب جي نرالي نانءَ جاحظ جي لکيتن جي ڏاڍي ساراهه ڪئي، پنهنجي ڪنهن ڪتاب ۾ به سندس ذڪر ڪيو اٿن.

لطيفيات جي ڏس ۾ سندن تحقيقي ڪم ۽ خدمتن جو ته ڪو برئي نٿو ميچي سگهي. لطيف جي ڪلام جي عمدي سمجهاڻي ۽ شرح کان علاوه رسالي جا اڪيچار دستخطي توڙي ڇاپي نسخا هٿ ڪري انهن کي ڀيٽائي هڪ نهايت معتبر ۽ مستند متن جي تياري ڊاڪٽر صاحب جو اهڙو ڪارنامو آهي جيڪو سدائين يادگار ۽ سندن لاءِ صدقهءِ جاريه رهندو. جامع سنڌي لغات جي ترتيب ۽ تدوين سنڌي ٻوليءَ تي سندن هڪ ٻيو ٿورو آهي جنهن سان سنڌي ٻولي بين عالمي ٻولين سان ريس ڪرڻ جوڳي ٿي آهي.

ڊاڪٽر صاحب پنجن وڏين ٻولين جا وڏا ڄاڻو هئا: سنڌي، اردو، انگريزي، فارسي ۽ عربي. انهن مان پهرين ٽن ٻولين ۾ ته پاڻ روان هئا ۽ گفتگو- تقرير سان گڏوگڏ نهايت عمدي نموني تصنيف ۽ تاليف جو ملڪو هئڻ، جنهن ڪري ٽنهي ٻولين ۾ لکيتن جا واهڙ وهائي ڇڏيائون. سندن تحقيق جو انداز عالمي سطح تي هلندڙ ماڻين معيارن مطابق هو. ڪا به ڳالهه توڙي نظريو دليل جي آڌار تي ئي بيهاريندا هئا. اها ڳالهه ڊاڪٽر صاحب کان پهريان اسان جي علمي ۽ ادبي لڏي ۾ فقط ڊاڪٽر دائود پوٽي صاحب وٽ ڏسجي ٿي. پر ڊاڪٽر بلوچ صاحب ان کي اوج تي رسايو ۽ ان روايت کي پڪو پختو ڪيو.

ڊاڪٽر صاحب جي زندگيءَ ۾ نظم ضبط، وقت جي قدرداني ۽ ان جو صحيح صحيح ۽ پورو پورو واهپو ٿو ڏسجي، جنهن ڪري پاڻ ايڏو ڪم ڪري ويا جو وڏا وڏا ادارا به ان کان عاجز آهن. وري سندن تحقيق رڳو ڪتابن جي ٿلهي مطالعي تائين محدود ڪا نه هئي، پر ان لاءِ ماڳن مڪانن جي مشاهدي، واسطيدار ماڻهن سان سڌين ملاقاتن لاءِ ڪشالا ۽ ڪشٽ ڪڍي جهنگ جهر جهاڳيائون. ان ڳالهه جتي سندن لکتن کي مضبوط بنيادن تي هموار ڪيو ته ساڳئي وقت پنهنجي دور جي بين محققن کان نرالي حيثيت پڻ ڏياري ڇڏي.

◙

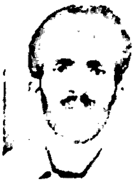

نذير شاڪر بروهي

ڊاڪٽر بلوچ: سنڌي ادب جو اُملهه ماڻڪ

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ سان راقم الحروف جي پهرين ملاقات جيڪب آباد ۾ هڪ سيمينار ۾ ٿي هئي، جتي ڊاڪٽر انور فگار هڪڙو صاحب "سنڌي الفابيٽ" تي هڪ پرمغز مقالو پڙهيو هو، جنهن جي ڊاڪٽر بلوچ وڏي ساراهه ڪئي هئي. ٻي ملاقات "سکر صدين کان" سيمينار ۾ ٿي. ان سيمينار جي نشست جي اختتام کان پوءِ ڊاڪٽر انور فگار هڪڙي مون کي Speciality ضرور ملايو. ان دوران ڊاڪٽر بلوچ سان پنج منٽ بيٺي ڳالهه ٻولهه ٿي. حالانڪ ان ملاقات دوران راقم الحروف ۽ ڊاڪٽر بلوچ صاحب جن جو "چاڪر رند" جي موضوع تي تنقيدي ۽ علمي بحث و مباحثو هلندڙ هو، پر پوءِ ٻه هن مهان ماڻهوءَ سڀ ويچا وساري شفقت، پيار ۽ پاڻهه سان مليو، مون کان وڌيڪ علم و ادب ۾ ڪجهه ڪرڻ يا نه ڪرڻ جو تفصيل ورتائون ۽ خوش ٿي وڌيڪ همٿايائين. ٽين ملاقات سائنس سنڌ يونيورسٽي جي اولڊ ڪئمپس ۾ واقع سنڌس گهر ۾ ٿي. راقم سان گڏ سنڌ جا ٻه نوجوان محقق ۽ اديب هڪ محترم امام راشدي ۽ ٻيو محترم غلام مصطفيٰ سولنگي (هاڻي ٽيليويزن پروڊيوسر) ساڻ هئا. ان ملاقات اسان ٽنهي نوجوانن تي گهرو اثر وڌو. هن ملاقات ۾ ڊاڪٽر بلوچ صاحب سان سنڌ جي تاريخ، ادب، شڪارپور، ڳڙهي ياسين، مدئجي جي تاريخ ۽ اتي بودو باش رکندڙ قبيلن متعلق تفصيلي بحث و مباحثا ٿيا. سنڌ جي هر ضلعي جي تاريخ، ڪلچر ۽ قبيلن تي سندس علمي، تاريخي دسترس ڏسي هر ڪو سندس ساراهه ڪرڻ کان ڪين رهي سگهيو. ائين پئي معلوم ٿيو ته ڊاڪٽر بلوچ "سنڌ جا مڪمل گهمندڙ ۽ ڦرندڙ انسائيڪلوپيڊيا" هئا.

راقم جي ڊاڪٽر بلوچ سان چوٿين ملاقات "نئين زندگي" ايوارڊ واري تقريب ۾ ٿي. جتي پڻ اها مهان شخصيت راقم سان شفقت، پيار ۽ پاڻهه سان ملي. اهڙي قدآور، نلمياري ۽ عالمي شخصيت جي زندگيءَ جي هر پهلوءَ کي نروار ۽ واضح ڪرڻ، سج کي آگر سان لڪائڻ جي برابر آهي.

ڊاڪٽر بلوچ پنهنجي ذات ۾ صرف عام انسان نه پر سنڌي ادب، تاريخ ۽ ڪلچر تي هڪ مڪمل يونيورسٽي جي حيثيت رکندڙ هئا. جنهن مان سوين علمي ادبي پياسا نوجوان پنهنجي پياس اُجهائي ويا. هو گهڻ رخي شخصيت جا مالڪ هئا. هو هڪ ئي وقت لغت نويس، ماهر لوڪ ادب، ۽ ماهر لطيفيات سنا مرتب ۽ ايڊٽ ڪندڙ، مؤرخ، ماهر لسانيات، ماهر بشريات، ماهر آثار قديمه، ماهر نباتات، جاگرافيدان، سوانح نگار، انشائيه نگار ۽ ٻين انيڪ علمي، ادبي موضوعن تي نه صرف دسترس رکندڙ هئا، پر انهن موضوعن تي ڪتاب ۽ مقالا لکي پنهنجي حيثيت مڃرايائون.

ڊاڪٽر بلوچ صاحب صرف لکڻ، پڙهڻ ۽ سنڌي ادب ۾ ماڻهن جو انگ وڌائڻ جو ڪم نه ڪيائون، پر هن سنڌ جي اصلي ڪلچر کي ان جي اصلي ۽ حقيقي روپ ۾ محفوظ ۽ ٻاهرين دنيا ۾ عام ڪرڻ جا ٻه اهم ۽ علمي قدم کنيائون. آمريڪا جي واشنگٽن ڊي سي ۾ قائم ڪيل سمٿ سونيم ميوزيم جي ايشين سيڪشن ۾ "سنڌي گهر" قائم ڪيائون، جنهن ۾ سنڌي ڪلچر جي متعلق پيٽنگس ۽ مجسما رکيائون. جن ۾ هڪ سنڌي عورت سوسي ڪپڙن ۾ اوديل چچ سان اُن پئي چندي ٻي پيٽنگ ۾ هڪ لاڙ جي عورت چاڏيءَ ۾ ڏڌ پئي ولوڙي ۽ ٽئين پيٽنگ ۾ هڪ ڪڙمي هَرُ پيو کاهي ۽ هڪ ناري هن لاءِ مٽي تي ماني کٽي اچي رهي آهي ۽ سنڌس هٿ ۾ لسيءَ جي چوٽري آهي. سنڌ جي هنرمندي ۽ ڪاريگري کي محفوظ ڪرڻ لاءِ "مهراڻ آرٽس ڪائونسل" قائم ڪرائي، ان جا

اعزازي سيڪريٽري مقرر ٿيا. 1951ع کان ”سنڌ صوبائي لائبريري“ ۽ ”سنڌ صوبائي ميوزيم“ قائم ڪيائون. سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ ”سنڌي اڪيڊمي“ کي ترقي ڏياري ”انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي“ قائم ڪرڻ ۾ اهم ڪردار ادا ڪيائون. هيءُ ادارو هاڻي هڪ ئي وقت سنڌي ادب، تاريخ، ۽ ڪلچر جو هڪ بين الاقوامي ادارو بڻجي چڪو آهي. اهڙي طرح سنڌي بوليءَ جو بااختياري اداري کي پڻ بين الاقوامي ادارو بڻائي، سنڌي ٻولي ۽ ڪلچر کي عالمي سطح تي متعارف ڪيائون.

ڊاڪٽر بلوچ صاحب جن جي پوري زندگي چورانوي سالن تي محيط آهي. جنهن مان هن ٽيهٺ سال سنڌي ادب ۽ ٻوليءَ جي واڌ ويجهه ۽ ترقيءَ لاءِ ارپي ڇڏيا. هي سنڌي ادب ۾ واحد شخصيت آهي جنهن پنهنجي زندگيءَ جو مقصد سنڌي ادب، ٻولي ۽ ڪلچر کي ترقي ڏيڻ هو. جنهن ۾ هو پوري طرح نه صرف ڪامياب رهيا. پر سندن تحقيقي تحريرون اڄ به تحقيقي نقطهءِ نگاهه کان تسليم ڪيون ويون آهن، پر ان سان گڏ ڪيترن علمي ۽ تحقيقي نُڪتن تي ڊاڪٽر بلوچ صاحب سان اختلاف ڪري سگهجي ٿو. جن نُڪتن تي سنڌ جي عالمن ۽ محققن ڊاڪٽر بلوچ صاحب سان اختلاف رکيو تن ۾ سنڌي ٻوليءَ جي لفظن ۾ سُر آوازن جو نه هجڻ، دولهه دريا خان جو لاشاري بلوچ هئڻ، چاڪر رند جو هجڻ يا نه هجڻ ۽ ٻيا شامل هئا. ڊاڪٽر بلوچ پوءِ گهڻن جاين تي زير بحث هيٺ آيل نُڪتن تي نه صرف نظرثاني ڪئي پر گهڻن نُڪتن جو تنقيدي جواب به ڏنائون. بقول تاج جويي جي ته ڊاڪٽر صاحب جي ڊگهي علمي پورهئي جي ڪنهن نُڪتن ۽ ڪنهن رخ سان ڪو عالم ۽ اديب اتفاق نه ڪري ۽ ڪنهن رخ سان ڪو عالم ۽ اديب اتفاق نه ڪري ته اها ڳالهه به سچاويڪ آهي، پر ان جو مطلب اهو به نه ٿيڻ گهرجي ته هن عظيم عالم جي عظيم تحقيق کي ڪا مڃتا نه ڏجي.

ڪجهه ماڻهو ڊاڪٽر بلوچ ۽ مرزا قليچ بيگ جي شخصيتن جي اهميت ۽ مقام متعلق ظني رايا قائم ڪري، ٻنهي علمي شخصيتن کي متضاد بڻائي مجروح ڪرڻ جي ڪوشش ڪن ٿا. دراصل مرزا قليچ بيگ، علم و ادب ۾ ان لاءِ خدمت نه ڪئي ته سندس مقابلو مرزا قليچ بيگ سان ڪيو وڃي. هي پيمانا ۽ مقابلا ۽ تقابل سطحي ۽ زرد ذهني سوچ رکندڙ ماڻهن جو آهي. ٻئي شخصيتون پنهنجي پنهنجي جاءِ تي، پنهنجي دور ۾ ۽ پنهنجي علمي ادبي ڪاوشن جي حوالي سان اهم ۽ معتبر آهن. ڪو ڪنهن کان مٿانهون ڪونه آهي ۽ نه هيٺ آهي. سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب جي شروعاتي تاريخ مرزا قليچ بيگ جي تذڪري کان سواءِ نامڪمل آهي ته اهڙي طرح موجوده سنڌي ادبي تاريخ ڊاڪٽر بلوچ جي تذڪري کان سواءِ نامڪمل آهي، يعني ٻئي شخصيتون پنهنجي پنهنجي دورن جون اهم ۽ مڃيادار آهن.

ڊاڪٽر بلوچ جنهن حُب ۽ جنون سان پنهنجي سموري زندگي سنڌي ٻوليءَ جي خدمت لاءِ ارپي ڇڏيائون ته موت ۾ سنڌي قوم به ڪين ڪين وساريو، ان جي علمي ادبي ڪاوشن کي مان ڏيڻ لاءِ ۽ مختلف پهلوئن کي اجاگر ڪرڻ لاءِ ڪيترائي ڪتاب ۽ رسالن جا خاص نمبر پڌرا ڪري ڪين علمي ادبي پيٺا ڏني ۽ اڃا به سندن ڪم کي ساراهڻ ۽ عام ڪرڻ جو ڪم هلي پيو.

تازو سنڌ يونيورسٽي ۾ ”پير حسام الدين راشدي چيئر“ قائم ڪئي وئي آهي. اها ڳالهه تمام سٺي آهي، اها روايت سموري دنيا جي يونيورسٽين ۾ قائم آهي. پر ٿيڻ ته ائين کپندو هو ته سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ ”سنڌ شخصيت شناسي“ جي نالي هڪ چيئر يا ڊپارٽمينٽ قائم ڪيو وڃي. جنهن تحت سنڌ جي مختلف ناميارن عالمن، اديبن، مؤرخن، ۽ ٻين شعبن سان لاڳاپو رکندڙ ناميارن شخصيتن تي تحقيق ڪئي وڃي.

هاڻي ضرورت ان ڳالهه جي آهي ته ڊاڪٽر بلوچ جي شخصيت ۽ سندن علمي ادبي نظرين ۽ تحقيقي ڪم کي پرکڻ لاءِ هيٺين عنوانن تي تحقيقي ڪم ڪيو وڃي:

الف: علمي ۽ ادبي زندگي:

1. ڊاڪٽر بلوچ بحيثيت لوڪ ادب جو ماهر
2. ڊاڪٽر بلوچ بحيثيت ماهرِ لطيفيات

3. ڊاڪٽر بلوچ بحيثيت موسيقيءَ جو ماهر
4. ڊاڪٽر بلوچ بحيثيت ماهر لسانيات
5. ڊاڪٽر بلوچ بحيثيت ماهر آثار قديم
6. ڊاڪٽر بلوچ بحيثيت ماهر نشريات
7. ڊاڪٽر بلوچ بحيثيت ادبي مؤرخ/ تذڪره نگار
8. ڊاڪٽر بلوچ بحيثيت تعليمي ماهر
9. ڊاڪٽر بلوچ بحيثيت انشائيه نگار
10. ڊاڪٽر بلوچ بحيثيت صحافي
11. ڊاڪٽر بلوچ بحيثيت ماهر نباتيات
12. ڊاڪٽر بلوچ بحيثيت ماهر ثقافت (ڪلچر)
13. ڊاڪٽر بلوچ بحيثيت منتظم
14. ڊاڪٽر بلوچ بحيثيت مرتب
15. ڊاڪٽر بلوچ بحيثيت لغت نويسي
16. ڊاڪٽر بلوچ بحيثيت محقق/ مقالا نگار/ مضمون نگار
17. ڊاڪٽر بلوچ بحيثيت سوانح نگار
18. ڊاڪٽر بلوچ بحيثيت تنقيد نگار
19. ڊاڪٽر بلوچ بحيثيت حواشيه/ حوالہ نگار
20. ڊاڪٽر بلوچ بحيثيت ميوزم برپا/ قائم ڪندڙ
21. ڊاڪٽر بلوچ بحيثيت لائبرريون قائم ڪندڙ
22. ڊاڪٽر بلوچ بحيثيت مؤرخ
23. ڊاڪٽر بلوچ بحيثيت اردو اديب ۽ محقق
24. ڊاڪٽر بلوچ بحيثيت فارسي اديب ۽ محقق
25. عربي اديب ۽ محقق

ب: ذاتي زندگي:

26. ڊاڪٽر بلوچ بحيثيت پٽ
27. ڊاڪٽر بلوچ بحيثيت پيءُ
28. ڊاڪٽر بلوچ بحيثيت مڙس
29. ڊاڪٽر بلوچ بحيثيت ڀاءُ
30. ڊاڪٽر بلوچ بحيثيت شڪاري

ج: اخلاقيات:

31. ڊاڪٽر بلوچ بحيثيت ميزبان
32. ڊاڪٽر بلوچ بحيثيت مهمان
33. ڊاڪٽر بلوچ بحيثيت دوست
34. ڊاڪٽر بلوچ بحيثيت مددگار
35. ڊاڪٽر بلوچ بحيثيت مخالف

ان ڪان علاوه ٻيا ڪيترائي اهڙا انيڪ موضوع آهن، جنهن حوالي سان ڊاڪٽر بلوچ جي ڊگهي زندگي تي تفصيلي نظر ۽ ڪم ڪري سگهجي ٿو.

ڊاڪٽر بلوچ صرف سنڌي ادبي شخصيت نہ هو، بلڪ هو بين الاقوامي اديب، مؤرخ، محقق ۽ عالم هو. جنهن جي زندگيءَ جي هر پهلوءَ ڪي واڪو ڪرڻ تمام ڏکيو آهي، ان لاءِ هڪ يا ٻن ماڻهن جي وس جي ڳالهہ نہ آهي. ان لاءِ هڪ اداري جي ضرورت آهي. شايد عربي زبان جو هيءُ مقولو ڊاڪٽر بلوچ تي پورو لهي ٿو تہ "ماڻهو اُهو ڪم ڪري جو افسانو بڻجي وڃي".

ڊاڪٽر بلوچ بہ سنڌي قوم جي ادب، تاريخ، موسيقي، لطيفيات، لغت ۽ ٻين ميدانن ۾ پورو چانيل رهيو آهي، ان لاءِ هُو سنڌي ادب ۾ سماج ۾ هڪ افسانو "Legend" بڻجي ويو آهي.

نذير احمد شاڪر بروهي ۽ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ

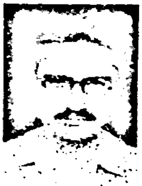

مرزا ڪاظم رضا بيگ

ڊاڪٽر بلوچ: محقق، دانشور ۽ لطيف شناس

هن فاني جهان ۾ هونءَ ته جيڪو به اچي ٿو، تنهن کي هڪ نه هڪ ڏينهن هتان ضرور لڏڻو پوي ٿو. مگر اهڙي برگزيده هستيءَ جو لاڏاڻو، جن جي حياتيءَ سان هزارين انسانن جي قلب ۽ روح جو جياپو وابسته هجي ۽ جنهن جي سرچشمهءِ فيض مان هڪ صديءَ کان زياده عرصي تائين عالم انسانيت سيراب ٿيندي رهي، ان جو موت ناقابلِ برداشت آهي ۽ انهيءَ ڪري ئي هڪ عالم جي موت کي سڄي عالم جو موت سڏيو ويو آهي، يعني:

"موت العالِم، موت العالَم"

اهڙين سرمايہ صد افتخار شخصيتن کي موت سان همڪنار ٿيڻو پوي ٿو، پر دراصل هو فنا ڪونہ ٿا ٿين، پر موت جي دروازي مان لنگهي، ابدي زندگيءَ جي منزل ۾ داخل ٿين ٿا، ڇاڪاڻ ته سندن لازوال ڪارناما ڪين فنا ٿيڻ نٿا ڏين، بلڪ جريده عالم تي سندن نالي کي بطور يادگار جي، هميشہ قائم رکيو وڃي ٿو. اهڙن تاريخ ساز ۽ عهد آفرين انسانن جو موت، عام ماڻهو جي موت وانگر حقيقي موت نہ هوندو آهي، پر سندن برقعي مٽائڻ تي موت جو لفظ محض اصطلاحي طور استعمال ڪيو ويندو آهي.

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ بہ انهن قابلِ احترام شخصيتن مان هو، جن موت جي ذائقي کي چکڻ جي باوجود موت کي شڪست ڏني ۽ پنهنجي قابلِ فخر ڪارنامن جي ڪري ابديت جي سند حاصل ڪيائون. آءٌ دعويٰ سان ليڪن پوري غور و فڪر ۽ انتهائي ديانتداريءَ سان چوان ٿو ته مستقبل جو مؤرخ جڏهن موجوده دور جي علمي ۽ ادبي خدمات جي علمي تاريخ مرتب ڪندو ته ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي ذڪر کان سواءِ ان کي هرگز مڪمل ڪري نہ سگهندو. ڇو تہ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جن، ادبي، ديني، تاريخي، لوڪ ادب، لطيف شناسي ۽ علمي خدمات جي سلسلي ۾ موجوده دور جي تاريخ جي ورق ورق تي اهڙا يادگار نقش ڇڏيا آهن، جن کي ڪهن بہ صورت ۾ ميٽي نہ ٿو سگهجي، ڇو جو هو پنهنجي دور جو گهڻو ۽ مختلف موضوعن تي لکندڙ عالم، محقق، مؤرخ، تاريخدان، لطيف جو پارکو ۽ علم و ادب جو روشن ستارو هو.

ڊاڪٽر بلوچ صاحب جهڙي محسن ۽ عظيم الشان عالم، محقق، دانشور ۽ تاريخدان کي ڪڏهن بہ وساري نہ ٿو سگهجي. ضرورت آهي تہ سندن علمي ڪارنامن ۽ سوانح حيات تي ڪو مفصل ڪتاب لکيو وڃي.

ڳوٺ جعفر خان لغاري ضلع سانگهڙ ۾ 16 ڊسمبر 1917ع تي هڪ غريب گهراڻي ۾ جنم وٺندڙ نبي بخش، وڏو ٿي سنڌ بلڪ پاڪستان جي علم و ادب ۽ تاريخ و تحقيق جي آسمان تي آفتاب و ماهتاب جيان جرڪندو ۽ چمڪندو. پاڻ اڃا ننڍو ئي هو تہ پنهنجي والد علي محمد خان جي سايہءِ عاطفت کان محروم ٿيو. چاچي ولي محمد سندن پرورش ڪئي، ۽ تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ سندن هر اها مدد ڪئي جيڪا ڪين درڪار هئي. خود ڊاڪٽر صاحب فرمائيندا هئا تہ، منهنجي والد مرحوم جي وصيت هئي تہ آءٌ اعليٰ تعليم حاصل ڪري، علم جي روشني کي پري پري تائين ڦهلايان، ڊاڪٽر صاحب پنهنجي والد جي اهڙي وصيت تي عمل ڪري ثابت ڪيو تہ بزرگن جي وصيت ۽ هدايت تي ثابت قدم رهڻ وارا ماڻهو ئي عظمت ۽ بلنديءَ جون آخري حدون پار ڪري سگهن ٿا. ڊاڪٽر صاحب جي تعليمي نظرين مان اها ڳالهہ ثابت ٿئي ٿي تہ ٻارن جي تعليم ۽ ترتيب خصوصاً اسلامي تعليمات انتهائي ضروري آهي. هن نظريہ تحت، ڊاڪٽر بلوچ صاحب علم و ادب جي خدمت ۾ پنهنجي سموري زندگي وقف

ڪري ڇڏي. ڊاڪٽر صاحب پنهنجي هن نظريہ جو اظهار ان يادگار ۽ شاندار تقريب ۾ ڪيو هو، جيڪا سندن اعزاز ۾ 16 اپريل 1992ع تي اڪيڊمي آف ليٽرس پاڪستان جي انتظام هيٺ ڪراچيءَ ۾ منعقد ٿي هئي.

ڊاڪٽر صاحب، پرائمري تعليم پنهنجي ڳوٺ ۾ حاصل ڪئي. 1929ع ۾ نوشهروفيروز جي مدرسي ۾ داخلا ورتائين. 1935ع ۾ بمبئيءَ يونيورسٽي مان ميٽرڪ، 1941ع ۾ بي.اي (آنرز) فرسٽ ڪلاس ۾ ڪيائين. 1943ع ۾ عليڳڙهہ مسلم يونيورسٽي مان عربي ۾ ايم.اي (فرسٽ ڊويزن، فرسٽ پوزيشن) ۽ ايل.ايل.بي (فرسٽ ڊويزن) جون ڊگريون حاصل ڪيائون. عليڳڙهہ ۾ ڊاڪٽر صاحب جي تعليم و تربيت ۾، ان دور جي مشهور پروفيسر ڊاڪٽر ضياء الدين احمد جو ڪافي اثر هو، جنهنجو ذڪر ڊاڪٽر صاحب اڪثر پنهنجي مقالن ۾ ڪيو آهي. عليڳڙهہ ۾ ڊاڪٽر صاحب تمام گهڻي محنت ۽ لڳاءُ سان تعليم حاصل ڪئي. پاڻ ان دوران پڙهائي سان گڏوگڏ تحريڪ آزادي ۽ شاگرد تنظيمن ۾ پڻ ڀرپور حصو ورتو، پر ملڪ جي سياسي حالتن جي نيڪ نہ هجڻ سبب پاڻ سنڌ موٽي آيو.

خاڪسار تحريڪ لاءِ بہ سندن ڪردار قابلِ تعريف آهي. اها تحريڪ پنهنجي مجاهدانہ ڪردار جي حيثيت سان ملڪ جي بين سيني تحريڪن جي مقابلي ۾ وڌيڪ فعال، جاندار ۽ سرفروش تحريڪ هئي، جنهن تحريڪ بهادر يار جنگ جهڙا جليل القدر ماڻهو پيدا ڪيا. ائين چوڻ ۾ ڪوبہ وڌاءُ نہ آهي تہ ان ئي تحريڪ مان پيدا ٿيل ڪيترائي ماڻهو وڏن وڏن عهدن ۽ وزارتن تي پڻ وڃي پهتا. ان تحريڪ ۾ ذوقِ جهاد، جدوجهد، جان نثاري، قرباني، اخوت، خدمتِ خلق، مساوات ۽ انسان دوستيءَ جا اهڙا تہ ولولہ انگيز ۽ روح پرور اجزاء ملايا ويا، جن ڪان ڪيترا هندو ۽ سک بہ متاثر ٿيا. ڊاڪٽر صاحب باقاعده ان تحريڪ ۾ شامل رهيو ۽ رات ڏينهن خدمت ۾ مصروف رهيو. سندن مقصد نہ فقط سنڌ جي آزادي هئي، پر ان سان گڏ سيني قومن جو گڏيل ۽ وفاقي ۽ بين الاقوامي نظام جي تشڪيل ۽ تعمير پڻ هئي. افسوس جو سندن ان بلند درجہ مقصدن ۾ بين الاقوامي نصب العين جي عملي ظهور پذير ٿيڻ جي راهہ ۾ سندن شرڪاء ڪار جي سستي ۽ انگريزن جي غلط بيني سد راهہ رهيا ۽ تحريڪ ڪامياب نہ ٿي. ان سلسلي ۾ انگريز سرڪار هن تحريڪ کي برداشت نہ ڪري سگهي، جنهن ڪري، ان وقت جي مصلحت آميز ۽ سرد مزاج ليڊرن، هن ولولہ انگيز ۽ مجاهدانہ تنظيم جو ساٿ نہ ڏنو، جنهن جو اهو نتيجو نڪتو جو انگريزن بهانو بنائي، هن تحريڪ کي ڪچلي ڇڏيو.

ڊاڪٽر صاحب 6 آگسٽ 1946ع جي بمبئي جي رستي کان آمريڪا روانو ٿيو ۽ ڪولمبيا يونيورسٽي (نيويارڪ) مان ڪيس ايم.ايڊ ۽ ڊاڪٽر آف ايجوڪيشن سان گڏوگڏ ڊاڪٽر آف فلاسفي جون ڊگريون مليون. سندن پي.ايچ.ڊي جي تحقيقي مقالي جو موضوع هو.

"A Programme of Teacher Education for the new State of Pakistan."

نيويارڪ ۾ رهائش دوران کيس تحقيقي ڪم جا ڪيترائي موقعو ميسر ٿيا. سندن ذهانت، صلاحيت لڳاءُ ۽ تحقيقي ڪم کي ڏسندي ئي يونيورسٽي جي پروفيسرن سندن گهڻي مدد ڪئي، ۽ سندن ڪارڪردگيءَ کي ساراهيو. آمريڪا جي جن تعليمي ماهرن ۽ تحقيقدانن کان ڊاڪٽر صاحب سڌو سنئون فيض پرايو، انهن مان (1) ڊاڪٽر ڪليرس لنٽن (2) ڊاڪٽر ٿيوڪسيري (3) ڊاڪٽر ٿامسن (4) ڊاڪٽر ڪاؤنٽس (5) ڊاڪٽر اي. ايس. ايونبن (6) ڊاڪٽر ڪارل ٻبليو بگلو قابلِ قدر استاد هئا.

ڊاڪٽر صاحب اگرچہ هڪ غريب خاندان مان پيدا ٿيو هو، پر پنهنجي ذاتي صلاحيت ۽ جدوجهد سان فضل و ڪمال جي ان مقام تي پهتو، جنهن تائين پهچڻ رڳو ڪن خاص ماڻهن لاءِ مخصوص سمجهيو ويندو هو. ڊاڪٽر صاحب پنهنجيءَ مثالي جدوجهد سان اهو بہ واضح ڪري ڏيکاريو تہ "انسان پنهنجي زندگي پاڻ ٺو سنواري" هڪ مشقت پسند ۽ محنتي ماڻهو پنهنجي زندگيءَ جا مادي اسباب ۽ عوامل پاڻ ئو پيدا ڪري، ۽ دل لائي ڪم ڪرڻ سان، هر مخلص فنڪار، خاڪ کي اڪسير ۽ پٿر کي گوهر بنائڻ ۾ ڪامياب ٿئي ٿو. فقط يقين ڪامل، مسلسل جدوجهد، عمل

پيهر ۽ دلِ بينا جي ضرورت آهي، جنهن سان زندگيءَ جي جهاد ۽ جهد اللبقاء واريءَ ڪشمڪش ۾ ڪامياب ٿيڻ هڪ حقيقي امر آهي. ڊاڪٽر صاحب جي زندگيءَ ۽ سيرت جا ٻہ مکيہ ۽ اهم حصا هئا. هڪ هو علم جي تحصيل ۽ تڪميل لاءِ پاڻ کي وقف ڪري ڇڏڻ، ۽ ٻيو سليقي ۽ نيڪ شعاريءَ سان وقت گذارڻ، ۽ خرافات کان بچي علم ۽ فڪر جي دنيا ۾ مقام پيدا ڪرڻ. سندن زندگي ۽ مثالي جدوجهد مان ثابت ٿئي ٿو تہ مشڪل ۽ عملي ماڻهو لاءِ مشڪلاتون ۽ رڪاوٽون خود رهبريءَ جو ڪم ڏين ٿيون، ۽ ڏاڪڙا مورڳو سونهان ۽ ساٿي ٿي ساڻ هلن ٿا:

تن سورن کي شاباس، جن پرت پڃائي پنهل سين!

ڊاڪٽر بلوچ صاحب پنهنجي ذهني ۽ فڪري، علمي ۽ ادبي حيثيت سان سنڌ جي تاريخ، ادبہ لطيفيات، لوڪ ادبہ لغت نويسي وغيره ۾ انفرادي مقام تي پهتو هو. سندن شخصيت ۾ اوچائي ۽ نيڪي، محبت ۽ مروت، رعب ۽ عظمت جا جوهر سمايل هئا. سدائين شگفتہ مزاج ۽ رلڻو ملڻو رهيو. سندن گفتگو شگفتہ ۽ شڪستہ، علمي ۽ ادبي هوندي هئي. ڊاڪٽر صاحب سان ملاقات ڪرڻ ڪانپوءِ هرڪو افسرده ۽ رنجيده شخص، شگفتہ ۽ دلي سرور حاصل ڪري موٽندو هو. پاڻ نهايت ساده دل، اهلِ نظر، صوفي منش ۽ مرنج مرنجان شخصيت جو مالڪ هو. کين سنڌي ثقافت ۽ تهذيب جو نمائندو ڪري تسليم ڪيو وڃي تہ ڪو وڌاءُ نہ ٿيندو.

اها بہ سنڌ جي تاريخ، ادبہ لوڪ ادبہ لطيفيات ۽ لغت نويسيءَ جي خوش قسمتي چئجي، جو ان هڪ مصروف شخصيت کان بہ پنهنجو خراج اگهاڙيو، جنهن زندگي جي اوائلي دور وارا قائم ڪيل ادبي واسطا، ناتا، سڳا ۽ ڏاڳا ٽوڙي، سرڪاري ڪاموڙڪي واري نظم و نسق، انتظام انصرام لاءِ گويا پوري زندگي وقف ڪري ڇڏي هئي، جنهن جي ڪاموڙڪي ناٽ ۽ شغل کي ڏسي اهو اندازو نٿي ٿي سگهيو، تہ هيءُ ڪامورو باوجود اهڙين خشڪ ۽ پريشان ڪن مشغولين جي سنڌي ادب ۽ تاريخ جو اهڙو پاڪيزه ۽ سنجيده سهڻو ۽ سلوڻو ادبي ذوق بہ ساهہ سان سانديندو رهيو، ۽ جي سرڪاري مسئلا سندن خطري ذوق ۽ طبعي رجحان جي آڏو درجہ ثانوي رکندا هئا. هيءُ عالمانہ دماغ ۽ دل، محققانہ فڪر و نظر وارو انسان هو. سرڪاري ڪار وهنوار کي پنهنجي زندگيءَ تي حاوي تہ رکيائون، پر انهيءَ پنهنجي ذوق کي غالب ۽ حاوي رکندو آيو، ۽ هن پنهنجي زندگيءَ جي پوري جدوجهد ۽ جهاد کي مجاز قرار ڏنو، ۽ هميشہ حقيقت شناس رهندو آيو. جيڪا سندن زندگي مان نمايان طور نظر ايندي.

ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي مطالع جي وسعت جي اها حيثيت هئي، جو پاڻ ڪنهن ۾ علمي يا تحقيقي مسئلي تي، ڪلاڪن جا ڪلاڪ مسلسل گفتگو ڪندا رهندا هئا. سندن ڪلام ۽ گفتگو ۾ مناس ۽ نرمي، سندن انداز بيان شستو ۽ شائستو هو، سندن پيرائيہ بيان دلنشين ۽ جاذب نگاهہ هو. سندن گفتگو ٻڌڻ وارن هميشہ ائين ٿي پئي محسوس ڪيو آهي تہ، ڊاڪٽر صاحب جي زبان مان علم ۽ عرفان جي بارش وسي رهي آهي. ڪلام جي پختگي، دليل جي پختگي نتيجي جي تختگي، فڪر و نظر وارن ماڻهن کي حيرت ۾ وجهي ڇڏيندي هئي. وڏا وڏا صاحبِ مطالع ماڻهو اهو ٿي محسوس ڪندا هئا تہ گويا جيڪو ڪجهہ بہ ڊاڪٽر صاحب فرمايو آهي، اهو هنن نہ ڪٿي پڙهيو آهي ۽ نہ ڪٿان ٻڌو آهي! ڊاڪٽر صاحب جي نگاهہ جي اها اهليت ۽ جزالت، سندن وسيع مطالعي، وسيع غور و فڪر، رياض ۽ مشقت جو نتيجو هئي، ۽ حقيقت ۾ اسان سندن لکيون ايتريون پڙهيون ناهن جيترو ڊاڪٽر لکيو آهي.

ڊاڪٽر صاحب کي آمريڪا مان پي ايچ ڊي جي جيئن ئي ڊگري ملي تہ سندن علمي ۽ تحقيقي ڪم جي اعتراف ۾، کين اقوام متحده طرفان اعليٰ منصب لاءِ چونڊيو ويو. پر ڊاڪٽر صاحب پنهنجي وطن ۾ رهي ڪري ملڪ آيو. ان وقت کين پرڏيهي ۽ سڏ سماء واري وفاقي کاتي ۾ 20 گريڊ جي نوڪري ملي. پر اها نوڪري ڪجهہ عرصي کان پوءِ ڇڏي. سنڌ جي عظيم المرتبت عالم ۽ بين الاقوامي شهرت يافتہ اسڪالر علامہ آءِآءِ قاضي صاحب جي خواهش تي، 18 گريڊ جي عهدي تي فائز ٿي سنڌ يونيورسٽيءَ مان پنهنجي

تدريسي سفر جو آغاز ڪيائين. بلڪ ڊپارٽمينٽ آف ايجوڪيشن جو پڻ بنياد رکيائون، جيڪا اڳتي هلي انسٽيٽيوٽ آف ايجوڪيشن جي ناليِ سان اڄ تائين موجود آهي. هن اداري جو به ڊاڪٽر صاحب ئي پهريون ڊائريڪٽر مقرر ٿيو. ان کان پوءِ پاڻ سنڌي شعبي جو پڻ چيئرمن رهيو. سن 75-1973ع ۾ کين ”نيشنل ميرٽ پروفيسر“ جي اعزاز سان نوازيو ويو. سنڌ يونيورسٽي ۾ ملازمت دوران ڊاڪٽر صاحب، اداري جي تعليمي، نصابي، اخلاقي ۽ تحقيقي معيار کي وڌائڻ، استادن ۽ شاگردن جي مسئلن کي ڀرپور نموني حل ڪرڻ ۾ ذاتي دلچسپيون ورتيون ۽ نهايت محنت ۽ لگن سان ڪم ڪندو رهيو، بلڪ ڪيترين ئي اسڪيمون پڻ منظور ڪرايائين. شاگردن ۽ استادن ۾ تعليم جو سکڻ ۽ سيکارڻ وارو شوق ۽ ذوق به پيدا ڪيائون. انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، سنڌي ادبي بورڊ، پاڪستان اسٽڊيز ۽ سنڌي لئنگئيج اٿارٽي ۽ ٻين انيڪ ادارن جي قيام، استحڪام، ترقي ۽ ترويج ۽ فروغ لاءِ قابلِ فخر ڪردار ادا ڪيائون.

ڊاڪٽر بلوچ 1951ع کان وٺي 1976ع تائين پروفيسر آف ايڊيوڪيشن رهيو ۽ 1962ع کان 1976ع تائين ڊائريڪٽر انسٽيٽيوٽ آف ايڊيوڪيشن اينڊ ريسرچ ۽ ڊسمبر 1973ع کان جنوري 1976ع تائين وائيس چانسلر سنڌ يونيورسٽي جهڙي عهدي تي فائز رهيو. 1976ع کان 1990ع تائين اسلام آباد ۾ وفاق ۾ وڏن عهدن تي ڪم ڪيائين، جن ۾ تعليم ڪاتو، ثقافت ڪاتو، آثار قديمه، نيشنل هجره ڪائونسل جو مشير، ڊائريڪٽر نيشنل انسٽيٽيوٽ آف هسٽاريڪل اينڊ ڪلچرل ريسرچ، ۽ چيئرمن قومي ڪميشن براءِ تحقيق، تاريخ، ثقافت قابلِ ذڪر آهن. 1980ع ۾ اسلام آباد ۾ اسلامي يونيورسٽي (هاڻي بين الاقوامي يونيورسٽي) قائم ٿي ته پاڻ ان جو باني وائيس چانسيلر مقرر ٿيو ۽ پنهنجون ذميواريون احسن طريقي سان سر انجام ڏيندي، اسلامي دنيا جي نامور مفڪرن ۽ محققن مثلاً علامه سيوطي، ابن خلدون، البيروني، ابن نديم، بزرگ بن شهريار، المقدسي، الاصطخري، عمر خيام، الرازي، شاهه ولي الله محدث دهلوي، ابن سينا، الفارابي، الڪندي، ابن رشد، ابن نفيس وغيره جي ڪتابن کي جديد انداز ۾ انگريزيءَ ۾ مرتب ڪري انهن جي اشاعت لاءِ هڪ مڪمل منصوبو پڻ جوڙيائون. ڊاڪٽر صاحب انهن عربي ڪتابن مان ڪي خود پاڻ انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪري شايع ڪرايا.

ڊاڪٽر صاحب جي تحقيقي ۽ تاريخي مقالن جو وڏو تعداد، سنڌ، پاڪستان بلڪ پرڏيهي ملڪن جي معياري رسالن ۾ محفوظ آهي. سندن هر مقالو، تحقيق ۽ مطالعي جو نچوڙ آهي. سندن لکتي رنگين ۽ اندازِ بيان شيرين آهي، جنهن ڪري تاريخ جهڙن خشڪ مضمونن ۾ به هڪ قسم جي ڪشش پيدا ڪئي اٿن. پاڻ پنهنجي صوري ۽ معنوي انفراديت جي لحاظ سان، پنهنجي معاصر عالمن ۽ اديبن ۾ هڪ ممتاز حيثيت جو مالڪ رهيو. سندن علمي خدمتون ۽ ادبي تحريرون هڪ خاص فني ۽ انتقادي معيار تي رسيل هيون، جيڪي پنهنجي دلنشين اسلوب بيان ۽ سليس اندازِ تحرير جي ڪري هڪ مثالي حيثيت جون حامل آهن. سندن تحقيقي، تنقيدي مقالات جيڪي سنڌي، اردو، فارسي، عربي، سرائيڪي ۽ انگريزي ۾ آهن، ڪي باقيات الصالحات جو درجو حاصل آهي، جن جي زندگي ۽ تازگي تيسين قائم رهندي، جيسين سنڌي زبان قائم ۽ دائم رهندي ۽ جيستائين سنڌي سڀاجهڙا هن ٻاجهاريءَ ٻولي کي جهنگن، جهرن ۾ جهونگاريندا رهندا.

ڊاڪٽر صاحب جي مقالن ۾ تاريخ ۽ تحقيق جي جهلڪ نظر اچي ٿي. سندن لفظن جو انتخاب نهايت وڻندڙ ۽ اندازِ بيان دلنشين هو. سندن زبان استادانه ۽ منطقي پختگيءَ سان ڀرپور نظر اچي ٿي. سندن مقالا، پڙهندڙن ۾ شگفتگي ۽ ڪشش پيدا ڪن ٿا. سندن اندازِ بيان ٿڪائيندڙ ۽ منجهائيندڙ نه آهي. بلڪ، پرائڻ ۽ پرجهڻ آهي. لطافت ۽ جامعيت، رنگيني ۽ اثر انگيزي سندن تحريرن جا اهم عنصر آهن. ٻوليءَ جي سلاست، صحت، بندش جي پختگي، استدلال جي منطقي سٽاءُ، لفظن جو انتخاب ۽ ترڪيبن جي جامعيت جي لحاظ سان، ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي سنڌي، عربي، فارسي، اردو، سرائيڪي ۽ انگريزي ٻولين پنهنجو مٽ پاڻ آهن.

علمي ۽ ادبي خدمت جي سلسلي ۾ ته ماهي "مهراڻ" ۽ ماهوار "نئين زندگي" ۽ ٻين رسالن ۾ خاص طرح سان سندن عالمانه ۽ محققانه مقالا شايع ٿي چڪا آهن. خصوصاً سندن لکيون مهراڻ رسالي جي قديم دور 1946ع کان شروع ٿيون. سندن اُهي مقالا سنڌ جي تاريخ، ادب، لوڪ ادب، لغت نويسي ۽ لطيفيات ۾ سنگ ميل جي حيثيت رکن ٿا. انهن مقالن ۾ تحقيقي ۽ عالمانه فڪر جي اپٽار نهايت سليس ۽ وجد آور انداز ۾ ڪيل آهي. سندن قلم جي جولاني ۽ خيال جي رواني درياه جي اٿل وانگر آهي. ورهاڱي کان پوءِ جڏهن 1955ع ۾ مهراڻ رسالي جو ٻيو دور شروع ٿيو تڏهن پاڻ مستقل طور مقالا لکڻ شروع ڪيا، جيڪي تاحيات شايع ٿيندا رهيا.

ڊاڪٽر صاحب جي تصنيفات ۾، شاهه عبداللطيف ڀٽائي رحمه جو رسالو ۽ شرح جا ڏهه جلد، سچن سارن ڇاليهن سالن جي عرق ريزيءَ جو نتيجو آهن. شاهه سائين تي ڊاڪٽر صاحب جو اهو ڏهه جلدي مرتب ڪيل رسالو سندن وسيع مطالعي، محققانه ڪاوش، لغت تي عبور، تصوف ۽ ويدانت جي ڄاڻ، تاريخ تي دسترس، لطيف شناسي ۽ صحيح ادبي ذوق جو هڪ ٻين ۽ مسلم ثبوت آهي. ڊاڪٽر صاحب، رات ڏينهن ويهي پنجاهه قلمي ۽ ڇاپيل نسخن جي ڇنڊڇاڻ ڪري، شاهه سائين جو رسالو مرتب ڪيو. اهو هڪ عظيم علمي ڪم آهي، پر ان تي اڪتفا نه ڪيائون، ۽ هڪ نقاد ۽ زباندان لغوي ۽ صوفي محقق ۽ عالم جي حيثيت سان شرح پڻ لکيائون، ۽ اڳين سڀني رسالن کان گوءِ ڪنيائون، بلڪ اڄ تائين اهڙي محققانه ۽ عالمانه بلڪ معياري شرح اجا تائين نه لکي وئي آهي. ڊاڪٽر صاحب جو مرتب ڪيل شاهه جو رسالو، جيڪو سنڌ جي عالمن ۽ فاضلن جي نقطهء نظر سان هڪ تاريخي، تحقيقي، ادبي، علمي، لغوي ۽ صوفيانه لحاظ کان هڪ محققانه انداز جو حامل ڪارنامو آهي، جنهن جا معترف سنڌ، پاڪستان بلڪ هندستان ۽ يورپين عالم ۽ اديب به آهن.

ڊاڪٽر صاحب جي مرتب ڪيل شاهه جي رسالي متعلق ڪن عالمن ۽ اديبن تنقيدون به ڪيون، پر ڊاڪٽر صاحب ان معاملي تي اٽل رهيو ۽ متن ۽ شرح کي پنهنجي عالمانه، محققانه ۽ صوفيانه نقطهء نظر سان لکندو رهيو. بلڪ هڪ عالمانه، محققانه ۽ تاريخي مقدمو پڻ تحرير ڪيو، جنهن ۾ شاهه سائين جي سوانح حيات جا مختلف پهلو، نهايت تحقيقي انداز ۾ پيش ڪيا آهن. هن مقدمي ۾ سوانح حيات کان علاوهه شاهه سائين جو دور، تاريخي واقعن، سير و سفر، شاهه سائين سان لاڳاپيل تاريخي ماڳن ۽ شهرن جو ذڪر، شاهه سائين جي ٻولي ۽ ان جي صرفي ۽ نحوي بناوت تي عالمانه سير حاصل بحث پڻ ڪيو اٿن.

حقيقت ۾ ڊاڪٽر صاحب، شاهه جي وجد انگيز ڪلام ۽ سيرت کان به ڏاڍو متاثر رهيو. لطيف سرڪار جي رسالي جي شرح لکندي، جيڪي توجيهات تغيرات، ڊاڪٽر صاحب جن جي زبان فيض ترجمان مان ٻڌا ويا هئا، اهي سندن خيال ۽ فڪر جي وسعت ۽ گهرائيءَ جي ساک ڀرين ٿا. لطيف سائين جي هر لفظ، هر بندش، هر بيت، هر ڪافي ۽ هر وائي تي سندن عالمانه ۽ عارفانه نگاهه هئي. شاهه لطيف جي سوانح ۽ فن ۽ فڪر جي تعارف ۾ جيڪي سندن لکيون آهن، اهي لطيفيات ۾ وڏو مقام حاصل ڪري چڪيون آهن. ڊاڪٽر صاحب کان لطيفيات متعلق جن به ٻڌو هو، انهن جو چوڻ هو ته رسالي تي سندن دسترسي، هڪ ماهر فن کان گهٽ نه هئي. اهڙي طرح شاهه سائين جي سوانح ۽ فلسفيانه افڪار ۽ فن تي پڻ سندن مجتهدانه نگاهه هئي. اهوئي سبب آهي جو رسالي جي شرح ۾ سندن اسلوب نگارش به اهڙو شسته ۽ پاڪيزه هو. اهڙو مدلل ۽ سهل ممتنع هو، جو ان جو ڪنهن کان به تتبع تي نٿو سگهي.

ڊاڪٽر صاحب اقوام متحده، يونيسڪو ۽ عالمي ڪانفرنسن ۽ فورمن ۾ پڻ شرڪت ڪئي. ان سلسلي ۾ پاڻ ايشيا، وچ ايشيا، يورپ، آمريڪا، مشرق وسطيٰ ۽ دنيا جي ٻين ملڪن ۾ مقدس مقامن جي زيارت ۽ سير و سفر پڻ ڪيو. جتي جتي به ويو ۽ جنهن به ملڪ ويو اتي جي ڪتب خانن، علمي ۽ ثقافتي مرڪزن جو دورو ڪيو. ان ڪانسواءِ اڪابرن ۽ مشاهيرن سان ملاقاتون ۽ خيالن جي ڏي وٺ پڻ ڪيائون. 1948ع ۾ اقوام متحده جي دعوت تي يونائيٽيڊ نيشنس انٽرنشپ پروگرام ۾ حصو ورتائون. بلڪ 49-1948ع ۾ اقوام متحده لاءِ معتمد

مقرر (Un Accredited Speaker) ٿيو. 1956ع ۾ ڏکڻ ايشيا ۾ پرائمري تعليم بابت يونيسڪو علائقائي سيمينار ۾ پاڪستاني وفد جي ميمبر طور شرڪت ڪيائون. 1960ع ۾ انڊو پاڪ ڪلچرل ڪانفرنس، نئين دهليءَ ۾ پاڪستاني وفد جي ميمبر طور شريڪ ٿيو. 1962ع ۾ ڪامن ويلٿ يونيورسٽيز ڪانفرنس، نئين دهليءَ ۾ پاڪستاني وفد جي طور شرڪت ڪيائون. 1963ع ۾ يونيسڪو طرفان منيلا ۾ ايشيائي ملڪن جي ٽيچرس ٽريننگ بابت ماهرن جي سڏايل گڏجاڻيءَ ۾ پاڪستاني وفد جي نمائندي طور شرڪت ڪيائون. 1963ع ۾ ڪامن ويلٿ يونيورسٽيز ڪانفرنس، لنڊن ۾ پاڪستاني وفد جي ميمبر طور شريڪ ٿيو. 1965ع ۾ تهران (ايران) ۾ آر.سي.ڊي جي "ڪامن ڪلچرل هيريٽيج" سيمينار ۾ پاڪستاني وفد جي ميمبر طور شرڪت ڪيائون. 1969ع ۾ يونيسڪو جي "استادن جي تربيت" بابت ماهرن جي ڪاميٽيءَ جي ميمبر جي حيثيت ۾، پيرس ۾ شرڪت ڪيائين. 1973ع ۾ "انٽرنيشنل مولانا رومي سيمينار" انقره ۾ "مولانا جلال الدين رومي ۽ شاهه عبداللطيف ڀٽائيؒ" بابت مقالو پڙهيائين. 1977ع ۾ انڊونيشيا حڪومت جي دعوت تي "هاير اسلامڪ ايجوڪيشنل انسٽرڪشنس انڊونيشيا" ۾ ڏهن هفتن جي پروگرام دوران ليڪچر ڏنائون. نومبر 1978ع ۽ اپريل 1979ع ۾ ويهين يونيسڪو جنرل ڪانفرنس ۾ پاڪستاني وفد جي ميمبر جي حيثيت ۾ شريڪ ٿيو. 1980ع کان 1986ع "وچ ايشيائي تهذيبن جي تاريخ" بابت يونيسڪو جي عالمي ماهرن جي سائنٽيفڪ ڪاميٽيءَ جي ايڊيٽوريل ڪميٽيءَ جي ميمبر طور شريڪ ٿيو. "ايشين ڪلچرل سيمينار" ۾ آسٽريليا جي ائڊيليڊ شهر ۾ پاڪستان مان ماهر جي حيثيت ۾ شريڪ ٿيو. پاڪستان ۽ فرانس ڪلوڪيم ۾ پاڪستاني وفد جي ميمبر طور شرڪت ڪيائين.

ڊاڪٽر صاحب جي تعليمي ۽ انتظامي خدمتن کي مدنظر رکندي حڪومت پاڪستان ڪين ڪيترائي پيرا پرڏيهي ملڪن جن جو ذڪر مٿي اچي چڪو آهي، ۾ موڪليو. ڊاڪٽر صاحب نه فقط اتي جا تعليمي، ادبي ۽ سماجي ادارا ڏٺا پر عالمن ۽ ماهرن سان پڻ رهاڻيون ڪيون، اڪثر ادارن ۾ نهايت پُر مغز ۽ پرجوش تقريرون ۽ مقالا به پڙهيائون ۽ پنهنجي ملڪ جي تعليمي اصلاح لاءِ گهڻو ڪجهه حاصل ڪري، پنهنجي سموري زندگي تعليم و تربيت لاءِ صرف ڪيائون.

اهو ئي سبب آهي جو سندن تعليمي ۽ ادبي خدمتن جو اعتراف نه فقط ڏيهه ۾ ڪيو ويو پر پرڏيهي مستشرقين به سندن تخليقن مان استفادو حاصل ڪيو. يورپ جا وڏا وڏا محقق، سندن تاريخي ۽ تحقيقي مقالن ۽ ڪتابن مان گهڻو ڪجهه حاصل ڪري چڪا آهن. هت اهو چوڻ ۾ ڪوبه وڌاءُ نه ٿيندو ته ڊاڪٽر صاحب جي ذات هڪ سند جي حيثيت سان علمي، ادبي ۽ تحقيقي دنيا ۾ وڏي مقام تي فائز تصور ڪئي وئي آهي. پاڻ پنهنجي جامع خصوصيات جي لحاظ سان، بين الاقوامي شهرت حاصل ڪري چڪو هو. جديد سنڌ جي فڪري ۽ علمي ارتقا جي سلسلي ۾ ڊاڪٽر صاحب جون علمي ۽ ادبي خدمتون بلند مقام حاصل ڪري چڪيون آهن.

ڊاڪٽر صاحب ڪچهريءَ جو مور هو. جنهن به ڪچهريءَ ۾ پاڻ هوندو هو، جڻ اها ڪچهري ٻنهه پيئي ٻهڪندي هئي. ڪڏهن ته گرجدار ۾ پيو گجندو هو، ته ڪڏهن ڪنن تي هٿ رکي پيو سرگوشيون ڪندو ۽ مشڪندو ۽ مرڪندو هو. سندن مرڪڻ ۽ مشڪڻ ۾ به حسن ۽ دلاويزيءَ جا عجيب رنگ پسبا هئا. سندن مرڪن ۾ بشاشت ۽ دلي پاڪيزگي هوندي هئي. منافقت ۽ ڪج ادائي ڪان پري هو، تنهنڪري هر ڳالهه ٺهڪائي ڏيندو هو. ڳالهين جو ڳهير هو. ڳالهه مان ڳالهه ڪندي تحقيق جا نوان موڙ پيو نروار ڪندو هو. پر ٻڌندڙن جو سرور جيئن پوءِ تيئن وڌندو ويندو هو. ٽڪ جو ته وٽس نالو ئي ڪونه هو. اهوئي سبب آهي جو سندن دماغ، قلم ۽ زبان، تحقيق ۽ علميت جي رنگ سان رڱيل هو.

ڊاڪٽر صاحب، هڪ علمي ۽ ادبي ڪتبخانو پڻ جُڙي ويو آهي، جنهن ۾ سندن جمع ڪتاب لکن جي تعداد ۾ موجود هئا، جن مان ڪجهه ڪتاب پنهنجي حياتيءَ ۾ مختلف ادارن کي تحفي طور ڏنائون. باقي رهيل ڪتابن مان ڇپيل ۽ قلمي نسخا هڪ بيش بها شهپارن جي صورت ۾ سندن ڪتبخاني ۾ موجود آهن.

اهڙي طرح سنڌي، اردو، انگريزي ۽ فارسي ۾ علمي ۽ ادبي رسالن جو پڻ وڏو تعداد سنڌن ڪتبخاني ۾ موجود آهي.

ڊاڪٽر صاحب جي وسيع ۽ غير معمولي خدمتن جي اعتراف ۾ کين ڪمال فن ايوارڊ، تمغهء پاڪستان، ستاره قائداعظم، صدارتي اعزاز براءِ حسن ڪارڪردگي، شاهه عبداللطيف ايوارڊ، تصوف ايوارڊ، ڪمال ستاره امتياز جهڙن اعليٰ اعزازن سان پڻ نوازيو ويو. آخر ۾ کين صدر پاڪستان جناب آصف علي زرداري کين "ستاره هال امتياز" جهڙي اعليٰ اعزاز سان نوازڻ جو اعلان ڪيو. جيڪو پاڻ 23 مارچ 2011ع تي علالت سببان وصول ڪري نہ سگهيا، ۽ اهو ايوارڊ ايوان صدر اسلام مان خصوصي طور تي ڊاڪٽر عبدالغفار سومرو صاحب ڪٺي حيدرآباد ۾ ڊاڪٽر صاحب کي 3 اپريل 2011ع تي سيد آفتاب علي شاهه جاموٽ طرفان ڊاڪٽر صاحب جي اعزاز ۾ ڏنل هڪ تقريب ۾ پيش ڪيو.

سنڌ جي تاريخ، تهذيب ۽ ثقافت صدين کان قديم آهي، جنهن جا نقش ڊاڪٽر صاحب جي ڪتابن ۽ مقالن ۾ تمام گهڻي تحقيقي ۽ علمي انداز ۾ چٽيل آهن. ڊاڪٽر صاحب کي عربي، فارسي، سنڌي، اردو، سرائيڪي ۽ انگريزي ٻولي ۽ ادب تي مڪمل عبور حاصل هو. انهن سڀني ٻولين ۾ ڪتابہ مقالا ۽ تقريرن جي هڪ ڊگهي فهرست موجود آهي، جن جي وضاحت هن مضمون ۾ ممڪن نہ آهي، جيڪي ڪتاب پاڻ تاليف يا مرتب ڪيائون، جيڪي ترجمو ڪيائون، انهن مان چند ڪتابن جي فهرست هيٺ ڏجي ٿي:

عربي ڪتاب (ترتيب وتدوين)

1. نشف من شعر ابي عطا 2. مصلح المفتاح 3. غزة الزيحات 4. فتح نامہ سنڌ 5. ڪتاب الجبر و المقابلہ 6. ڪتاب الحيل 7. الجامع بين العلم و العمل النافع في ضاعة الحيل 8. ڪتاب الجماهر في معرفتہ الجواهر.

فارسي ڪتاب (ترتيب وتدوين)

سنڌ جي تاريخ تي فارسي ۾ جن ڪتابن کي ڊاڪٽر صاحب مرتب ڪيو، اُهي هن ريت آهن:

1. تاريخ معصومي 2. چچ نامو 3. تحفة الڪرام 4. لب تاريخ سنڌ 5. تاريخ طاهري 6. بيگلارنامو.

ڊاڪٽر بلوچ صاحب جو لوڪ ادب جي حوالي سان ڪم هڪ عالمگير شهرت جو حامل آهي. پاڻ لوڪ ادب جو وڏو پارکو ۽ ماهر هو، ۽ 40 سال لوڪ ادب تي ڪم ڪندي هن صنف تي 42 ڪتاب مرتب ڪري، انهن جا تعارف ۽ مقدمہ نهايت ئي عالمانہ ۽ محققانہ انداز ۾ تحرير ڪيائون. منهنجي نظر ۾ لوڪ ادب تي دنيا جي ڪنهن بہ ٻولي ۾ ايتري وڏي تعداد ۾ ايترا ڪتاب شايع ناهن ٿيا. جس لهڻي ڊاڪٽر صاحب مرحوم، جنهن نهايت جفاڪشي سان جهرجهنگ وڃي سگهڙن جو سينو چاڪ ڪري هن لوڪ ادب کي محفوظ نہ ڪري ها تہ، هوند سنڌ جو اهو لوڪ ورثو انهن سگهڙن جي ئي سيني ۾ انهن سان دفن ٿي وڃي ها.

سنڌي ٻولي جي مختصر تاريخ، سنڌن تصنيفن ۾ هڪ اهم ڪارنامو آهي. سنڌي شاعرن جا ديوان ۽ ڪليات مرتب ڪرڻ، سنڌن سنڌي ادب سان والهانہ عشق جو لکاءُ، هڪ فطري عمل آهي. سنڌي اردو- ۽ اردو- سنڌي لغت، شاهه سائين جي ڪلام متعلق سنڌن لغت "روشني"، هڪ جلدي سنڌي لغت ۽ پنج جلدي سنڌي لغت سنڌن زندگي جي تمام گهڻي عرق ريزيءَ جو نتيجو آهن.

ڊاڪٽر صاحب عليگڙهہ مسلم يونيورسٽي مان فارغ التحصيل هو، ۽ اتي جي علمي، ادبي ۽ تهذيبي ماحول ۾ سنڌن پرورش ٿي. سنڌي ۽ سرائيڪي سنڌن مادري زبان هئي. اردو ٻولي سان بہ کين بيحد محبت هئي. اهل زبان واري لهجي ۾ اردو ڳالهائيندا هئا سنڌن اردو ۾ تحريرون ۽ تقريرون اردو دانن وانگر فصيح، شستہ ۽ روان هيون. اردو ۾ لاتعداد مقالا لکيائون جيڪي مختلف رسالن ۾ شايع ٿي چڪا آهن. اردو ادب ۾ کين اهوئي مقام حاصل هو، جيڪو سنڌي ادب ۾ اردوءَ ۾ سنڌن هيٺيان ڪتاب قابلِ تحسين آهن.

1. سنڌ ۾ اردو شاعري 2. ديوان ملتم ۽ 3. مولانا آزاد سبحاني، حيات و سيرت، ڪارنامہ ۽ ڪلام.

ڊاڪٽر صاحب جا انگريزي مقالا پڻ علمي شهرت جو درجو رکن ٿا، جيڪي پاڻ ملڪي ۽

بين الاقوامي سيمينارن ۽ ڪانفرنسن ۾ پڙهيا هئا. ڏيهي توڙي پرڏيهي ملڪن جي رسالن ۽ اخبارن ۾ سندن اهي شاهڪار پڻ شايع ٿيل آهن. جن ۾ تعليمي ۽ نصابي رپورٽون پڻ شامل آهن. پاڻ عربي، فارسي ۽ بين بولين جي ڪتابن کي پڻ انگريزيءَ ۾ مرتب ڪيو. ڊاڪٽر صاحب جي انگريزي ڪتابن ۽ مقالن جي فهرست جو ڪاٿو ئي نہ آهي.

عربيءَ ۾ لکيل سيف الملوڪ جي قصي جو منظوم ترجمو بهاولپور رياست جي مشهور مولوي لطف علي ڪيو هو. محمد صادق راڻي پوري پنهنجي تعارف ۽ مقدمي سان هن ترجمي کي سن 1960ع ۾ سنڌي ادبي بورڊ طرفان شايع ڪرايو. ڊاڪٽر صاحب هن ڪتاب جو مقدمو سرائيڪي زبان ۾ (62 ص) لکيو، جنهن ۾ مولوي لطف علي جي سوانح کان سواءِ سندن شاعري تي پڻ سير حاصل بحث ڪيل آهي.

ڊاڪٽر صاحب جي علمي و ادبي خدمت جي سلسلي ۾ سندن آخري تحقيقي ڪاوش ”تڪملة التڪملة“ کي وڏي اهميت حاصل آهي. ڊاڪٽر صاحب هيءُ ڪتاب مير علي شير قانع ٺٽوي جي ڪتاب ”مقالات الشعراء“ ۽ مخدوم محمد ابراهيم خليل ٺٽوي جي ”تڪلمہ مقالات الشعراء“ ۾ رهيل سنڌ جي فارسي گو شاعرن جو تذڪرو مع فارسي ڪلام، نهايت عالمانہ ۽ محققانہ انداز ۾ تحرير ڪيو آهي. هيءُ ڪتاب اول الذڪر ٻن ڪتابن جو ٽيون حصو سمجهڻ گهرجي.

وفات کان ڪجهہ عرصو اڳ پاڻ گوشہ نشين رهيا. سندن اها گوشہ نشيني بہ علمي ۽ فڪري فيوضات جي سلسلي ۾ علم جي پياسن لاءِ مڪتب بنجي پئي. 09- جولاءِ 2010ع تي جڏهن منهنجي ساڻن ملاقات گل محمد عمراڻي صاحب جي معرفت ٿي تہ پاڻ عمراڻي صاحب کي فرمايائون تہ هيءُ ڪير آهي؟ تنهن تي عمراڻي صاحب جن ڊاڪٽر صاحب کي ٻڌايو تہ هي مرزا ڪاظم رضا بيگ آهي، اسان وٽ انسٽيٽيوٽ ۾ ڪم ڪري ٿو. جنهن تي پاڻ مون سان مخاطب ٿيندي فرمايائون تہ بابا اوهان جو تعلق ٽنڊي نوڙهي جي مرزا خاندان سان آهي يا ٽنڊي آغا جي مرزا صاحبان سان؟ مون عرض ڪيو تہ سائين، منهنجو تعلق ٽنڊي آغا جي مرزا گهراڻي سان آهي ۽ آءٌ مرزا عباس علي بيگ جو پاٽيجو آهيان. جنهن تي وري ڊاڪٽر صاحب جن فرمايو تہ مرزا عباس علي بيگ منهنجو گهڻو دوست هو ۽ هڪ وڏو عالم ۽ داناءِ هو. وٽس ڪتابن جو تمام وڏو ذخيرو هو. منهنجي ۽ گل محمد عمراڻي صاحب جي ڊاڪٽر صاحب سان اها ملاقات سندن مقالن جي اشاعت جي سلسلي ۾ هئي، جن کي حڪومت سنڌ جي نوادرات کاتي جي سيڪريٽري ڊاڪٽر ڪليم الله لاشاري صاحب جي هدايت ۽ حڪم مطابق شايع ڪرائڻو هو. ان وقت ڊاڪٽر صاحب مون کي چيو تہ اوهان علمي ۽ ادبي گهراڻي جا فرد آهيو. مون کي اوهان تي اعتماد آهي جنهن ڪري هي مقالا اوهان جي سپرد ڪريان ٿو، جن کي حفاظت سان فوٽو ڪاپي ڪرائي وري مون ڏانهن اماڻجو.

ڊاڪٽر صاحب سان منهنجي ملاقات 20 ۽ 19، 18 مارچ 2011ع تي سندن بنگلي تي ٿي. صبح جو 10 بجي کان منجهند جو 2 بجي تائين ٽئي ڏينهن سندن فيض مان فيضياب ٿيس، ۽ وري آخري ملاقات 3- اپريل 2011ع تي سيد آفتاب علي شاهہ جاموٽ جي سندن اعزاز ۾ ڏنل دعوت جي موقعي تي ٿي ۽ وري 6 اپريل 2011ع جو هڪ المناڪ خبر ذريعي سندن وفات جو اطلاع مليو. جنهن سڄي سنڌ، بلڪ سڄي ملڪ کي ڏکوئي ڇڏيو.

حقيقت ۾ ڊاڪٽر بلوچ صاحب، سنڌ جي سماجي زندگيءَ جو هڪ نہ وسرندڙ هيرو آهي. وسيع مطالعي، وسيع فڪر ۽ وسيع مشرب وارو صوفي صافي هو. تصوف ۽ ويدانت جي ڪتابن جو ڪافي علم هئس. شاهہ سائين جي ڪلام ۽ رمزن جو تہ وڏو ڄاڻو هو. سندن زبان سلوڻي ۽ مٺي، هلڪي ۽ دلپذير هئي. سندن زندگي هڪ آدرشي استاد جي حيثيت سان شروع ٿي، ۽ هڪ ممتاز ۽ نامور انٽرنيشنل بلڪ يونيورسل تاريخدان، محقق ۽ دانشور جي حيثيت سان گذري.

◙

محمد پنهل ڏهر

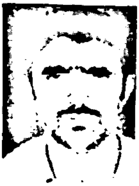

ڊاڪٽر بلوچ سان ڪيل يادگار ملاقاتون ۽ ڪچهريون

اڄ 6- اپريل 2011ع تي صبح جو سوير محترم مولانا محمد ادريس السندي موبائل فون تي ٻڌايو ته:

"استاد اڄ صبح جو سوير ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب دل جي دوري سبب وفات ڪري ويو آهي. ڊاڪٽر بلوچ صاحب سنڌ جو اهو آخري محقق ۽ عالم هو جيڪو مذهبي لڳاءُ به رکندو هو. وغيره"

ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي وفات جو ٻڌي چند منٽن لاءِ دل تي سڪتو طاري ٿي ويو ۽ سوچن ۾ گم ٿي ويس. ڊاڪٽر بلوچ صاحب سان ڪيل چند ملاقاتن وارو تسلسل دل ۽ دماغ تي ڦرڻ لڳو ۽ دل ۾ وري به هميشه وانگر اهو چوڻ لڳس ته ڪاش منهنجي زندگي جا بقايا سال به ڊاڪٽر بلوچ صاحب کي ملي وڃن ها ته جيئن هو سنڌ تي وڌيڪ لکي وڃي ها. اهو بلڪل وڏاءُ نه آهي. مان پنهنجي زباني هميشه اهو جملو هر ڪنهن اديب دوست اڳيان اُن مهل چوندو هوس جڏهن ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي علمي ۽ ادبي خدمتن جو ذڪر ٿيندو هو.

بس! چند گھڙين کان پوءِ ٻين به ڪيترن ئي اديب دوستن فون تي ۽ ميسيج ڪري ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي وفات جو اطلاع ڏنو، ٻئي ڏينهن تي شهر وڃي تقريباً سيني اخبارن جو سيٽ خريد ڪري وٺي آيس ته جيئن ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي وفات جي باري ۾ تفصيل سان پڙهي سگھان.

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ سنڌ جو اهو آخري عالم ۽ محقق هو جنهن کي سنڌ ڌرتي سان حد کان وڌيڪ پيار هو ۽ هن کي سنڌ ڌرتي جي هر شيءِ پياري هئي، جنهنڪري هن کي هميشه اهو اونو رهندو هو ته هو پنهنجي زندگيءَ ۾ سنڌ جي هر شيءِ بولي، ثقافت، لوڪ ادب ۽ تاريخ وغيره کي چڱي طرح سان سهيڙي ۽ لکت ۾ محفوظ ڪري ته جيئن هر سنڌ جاڻو ۽ سنڌ کان ٻاهر رهندڙ هر ماڻهو سنڌ جي ثقافت، بولي ۽ تاريخ وغيره مان چڱي طرح واقف ٿي وڃي. اهو اونو صرف ۽ صرف ڊاڪٽر بلوچ صاحب کي ئي هو. انهيءَ ڪري هن پنهنجي سموري حياتي سنڌ ڌرتيءَ لاءِ وقف ڪري ڇڏي هئي. هن پنهنجي سموري زندگيءَ ۾ جيڪي به ڪتاب لکيا ۽ مرتب ڪيا آهن، تن مان گھڻي کان گھڻا سنڌ متعلق ئي آهن،جن ۾ سنڌ جي تاريخ، ثقافت، بولي، لوڪ ادب ۽ ڪلاسيڪي شاعري وغيره کي سهيڙيو ويو آهي.

ڊاڪٽر بلوچ صاحب سنڌ متعلق هر موضوع تي سموري معلومات گڏ ڪرڻ ۽ لکڻ پئي چاهيو، جهڙوڪ: سنڌ جي تاريخ، ثقافت، لوڪ ادب، ڪلاسيڪي شاعري، زبان، جانورن، وڻن ٻوٽن، ڳاهن، جاگرافي، شهرن، ڳوٺن، ذاتين، ماڻهن، سنوڻ ساڻن، جيتن جڙن، پکين، جڻن، موسمن ۽ ڏڻين، ٻورن وغيره تي انهيءَ سلسلي ۾ ڊاڪٽر بلوچ صاحب سنڌ ڌرتي جو چپو چپو گھمي ڏٺو ۽ سنڌ ڌرتي جي هر شيءِ کي اکين سان وڃي ڏٺائين ۽ ان جو مشاهدو ڪيائين ۽ ان موضوع متعلق ڪيترن ئي ڄاڻو ماڻهن کان معلومات وٺي گڏ ڪيائين. اگر سنڌ جي ڪنهن موضوع متعلق ڪيس ڄاڻ ملي ته سنڌ جي انهيءَ موضوع تي اها معلومات ڪٿان ٻاهران يعني ٻئي ملڪ يا ٻئي صوبي مان ملندي ته پاڻ اُتي به پهچي ويو ۽ اتان هر اها معلومات هٿ ڪيائين، جيڪا سنڌ متعلق هوندي هئي ۽ سنڌ جي باري ۾ ڪنهن به موضوع سان تعلق رکندي هئي. انهيءَ ڪري پاڻ سنڌ صوبي جي سموري زمين گھمڻ سان گڏ سنڌ سان لاڳاپيل علائقن، خاص طور تي سموري بلوچستان ۽ رياست بهاولپور (موجوده پنجاب صوبو) کي به گھمي ڏٺائين ۽ اتي وڃي مقامي دوستن جي معرفت اُتي جي سڄاڻ سگھڙن سان ڪچهريون ڪري سنڌ متعلق سموري معلومات گڏ ڪري ڪتابي صورت ۾ پئي آندائين.

ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي سنڌ متعلق لکيل ڪتابن پڙهڻ کان پوءِ مون کي به شوق ٿيو ته سنڌ جي تاريخ، خاص طور تي پنهنجي علائقي، تعلقه پنو عاقل، گهوٽڪي، ميرپورماٿيلو، ڏهرڪي ۽ اوباوڙو جي تاريخ ۽ ثقافت وغيره تي ڪجهه نه ڪجهه لکان. تنهنڪري مون به ڪتابن جي مطالعي کان سواءِ انهن مذڪوره علائقن سان تعلق رکندڙ مختلف موضوعن تي مواد گڏ ڪرڻ لاءِ انهن علائقن کي ڏسڻ ۽ گهمڻ شروع ڪيو. انهيءَ ادبي ڪم سانگي مان انهن علائقن ۾ معلومات لاءِ جتي به ويس ته اُتي به مون کي معلوم ٿيندو هو ۽ اتي جا ماڻهو ٻڌائيندا هئا ته ڊاڪٽر بلوچ صاحب به هتي ڪيترا ڀيرا آيو آهي ۽ معلومات لکي ويو آهي. مطلب ته انهيءَ نسبت سان ڊاڪٽر بلوچ صاحب کي سنڌ جو ابن بطوطہ چئجي ته انهيءَ ۾ ڪوبه وڌاءُ نه ٿيندو.

ڊاڪٽر بلوچ صاحب سنڌ جي تاريخ ۽ ثقافت جو شيدائي هو. سنڌ جي تاريخ ۽ ثقافت جي باري ۾ مواد کي هٿ ڪرڻ لاءِ ڏينهن رات سوچيندو رهندو هو ۽ اُن جي حاصلات لاءِ سنڌ جي ڪنڊڪڙڇ جو سفر ڪندو رهندو هو، ڪيس انهيءَ حاصلات لاءِ ڪنهن به موسم ۽ پنهنجي ضعيت وغيره جو ڪوبه فڪر نه هوندو هو. جتي به ڪيس سنڌ متعلق ڪنهن به قسم جي ڄاڻ رکندڙ ڪنهن ڏاهي ماڻهو جو ڏس ملندو هوس يا وري سنڌ متعلق ڪنهن قلمي ڪتاب جو ڪٿي پتو پوندو هوس ته پاڻ فوراً اُتي وڃي پهچندا هئا ۽ انهيءَ ماڻهو سان ملاقات ڪري ڪچهري ڪري ڪانئس گهربل معلومات حاصل ڪندو هو ۽ اُتي وڃي اُهو قلمي ڪتاب به پڙهندو هو ۽ ان تان گهربل مواد نوٽ ڪري پوءِ واپس ٿيندو هو.

مون کي شروع شروع ۾ قصن ۽ خاص طور تي عشقيه داستانن پڙهڻ جو تمام گهڻو شوق هوندو هو، تنهنڪري مون به شروع ۾ قصن ۽ عشقيه داستانن جا ڪيترائي ڪتاب خريد ڪري پڙهڻ شروع ڪيا ته مون کي ڊاڪٽر بلوچ صاحب جا مرتب ڪيل لوڪ ادب سلسلي وارا قصن ۽ عشقيه داستانن وارا ڪتاب به هٿ لڳا. جڏهن مون انهن جو مطالعو ڪيو ته مون تي ڄڻ ڪتابن پڙهڻ خاص طور تي عشقيه داستانن پڙهڻ جو جنون طاري ٿي ويو. پوءِ مون ڊاڪٽر بلوچ صاحب جا مرتب ڪيل لوڪ ادب سلسلي وارا اهڙا سڀ ڪتاب هٿ ڪري مطالعو ڪيا، جيڪي عام قصن ۽ عشقيه داستانن تي مشتمل هئا. انهن ڪتابن جي اندروني مواد پڙهڻ کان وڌيڪ مون کي هرهڪ ڪتاب تي ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي لکيل مقدمي پڙهڻ مان وڌيڪ معلومات حاصل ٿي ۽ وڌيڪ مزو آيو ڇاڪاڻ ته ڪتاب تي ڊاڪٽر بلوچ صاحب جو لکيل مقدمو ڄڻ ته سڄي ڪتاب ۾ سمايل سموري مواد جو روح هوندو آهي ۽ اُن ۾ سموري مواد جو اختصار سمايل هوندو آهي. ان کان پوءِ ڄڻ ته ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي لکيل سڀني ڪتابن سان منهنجو عشق ٿي ويو. ڊاڪٽر بلوچ صاحب جو هر موضوع تي لکيل ۽ مرتب ڪيل هر ڪتاب خريد ڪرڻ لڳس ۽ ان جو مطالعو ڪرڻ لڳس. دل ۾ ايتريقدر خيال ٿيو ته ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي هر لکيل شيءِ هٿ ڪري پاڻ وٽ محفوظ ڪري ڇڏيان، جهڙوڪ: سندس لکيل سڀ ڪتاب مضمون، مقالا ۽ ٻين اديبن جي لکيل ڪتابن تي لکايل سندس جا ٻه اکر ۽ پيش لفظ وغيره. شروع ۾ اهڙي ڪوشش ڪيم به سهي ۽ ڊاڪٽر بلوچ صاحب جو لکيل ڪيترو اهڙو مواد گڏ به ڪري رکيم، ليڪن بعد ۾ ڏٺم ته اها ڪوشش مون لاءِ ناممڪن آهي ڇاڪاڻ ته ڊاڪٽر بلوچ صاحب جا پنهنجن ڪتابن کان علاوه ٻين اديبن جي لکيل ۽ مرتب ڪيل ڪيترن ئي اهڙن ڪتابن تي پيش لفظ ۽ ٻه اکر وغيره لکيل آهن، جن جي شايد مون کي ڄاڻ به نه پئجي سگهي. ڇو ته هر اديب اهوئي پئي چاهيو آهي ته سندس لکيل ۽ مرتب ڪيل ڪتابن تي ڊاڪٽر بلوچ صاحب جا ٻه اکر ضرور لکيل هجن يا ٻه اکر ڊاڪٽر بلوچ صاحب کان ضرور لکائجن ته جيئن سندس ڪتاب جي افاديت ۾ اضافو ٿي وڃي.

مون جڏهن ڊاڪٽر بلوچ صاحب جا لکيل ڪتاب پڙهڻ شروع ڪيا ته مون کي سنڌ متعلق هر موضوع سان عشق ۽ پيار ٿي ويو ۽ سنڌ جي هر موضوع تي لکيل ڪتاب خريد ڪرڻ ۽ پڙهڻ شروع ڪيم. ليڪن سنڌ متعلق جيتري معلومات ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي لکيل ۽ مرتب ڪيل ڪتابن مان

حاصل ٿيندي هئي، اوتري ٻئي ڪنهن به اديب جي ڪتاب مان نہ ملندي هئي، تنهنڪري مان ڊاڪٽر بلوچ صاحب جا لکيل ۽ مرتب ڪيل تقريباً سڀ ڪتاب هٿ ڪيا ۽ انهن جو مطالعو ڪيو. اڄ بہ پنهنجي ذاتي لائبريري ۾ ڊاڪٽر بلوچ صاحب جا اهي سمورا ڪتاب ساهہ سان سانڍي رکيا آهن.

مون کي زندگيءَ ۾ جيترو اوسيئڙو ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي ايندڙ نئين ڪتاب جو هوندو هو، ايترو ٻئي ڪنهن بہ شيءِ جونہ هوندو هو. جڏهن بہ ڊاڪٽر بلوچ صاحب جو ڪو نئون ڪتاب ڇپجي ايندو هو تہ دل ۾ تمام گهڻي خوشي محسوس ٿيندي هئي ۽ اهو ڪتاب فوراً خريد ڪندو هوس ۽ ان جو مطالعو ڪري خوش ٿيندو هوس. جڏهن ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي نئين ڪتاب اچڻ ۾ دير ٿي ويندي هئي تہ دل ۾ اها اڻ تڻ هوندي هئي تہ ڊاڪٽر بلوچ صاحب نئين ڪتاب آڻڻ ۾ الائي ڇو دير ڪئي آهي، وغيره انهيءَ لاءِ بار بار ڊاڪٽر نواز علي شوق صاحب ۽ ڊاڪٽر غلام محمد لاکي صاحب وغيره کان پڇندو رهندو هئس، تہ ڊاڪٽر بلوچ صاحب جو ڪو نئون ڪتاب آيو آهي يا ڪونہ ۽ ڪڏهن ايندو ۽ ڪٿان ڇپجي رهيو آهي وغيره.

ڊاڪٽر بلوچ صاحب جو جيڪو لکيل ڪتاب آسانيءَ سان هٿ ايندو هو تہ اُن لاءِ خود ڊاڪٽر بلوچ صاحب کي خط لکي ڪتاب، هٿ ڪري ڏيڻ يا موڪلڻ لاءِ التجا ڪندو هوس تہ خط پهچڻ شرط ڊاڪٽر بلوچ صاحب بہ گهڻو ڪري راقم سان پال پلائي اهو ڪتاب پاڻ موڪلي ڏيندوهو يا وري ٻئي ڪنهن ڏانهن سفارشي خط لکي موڪلي ڏيندو هو تہ هو راقم ڏانهن سندس اهو ڪتاب وٺي موڪلي ڏئي. ڊاڪٽر صاحب جون ڪيئي اهڙيون مهربانيون ڪيترن ئي موقعن تي مون سان شامل حال رهيون آهن.

هڪ ڀيري مون ڪيس پنهنجا چند ڪتاب راقم ڏانهن موڪلڻ لاءِ خط لکيو تہ پاڻ فوراً انهن گهربل ڪتابن مان وٽس جيڪي چند ڪتاب موجود هئا سي موڪلي ڏنائون ۽ خط بہ موڪليائون. وري ٻئي ڀيري مون ڪيس اسلام اباد جي اداري ”پاڪستان هجره ڪائونسل“ يا ”اداره تاريخ و ثقافت و تمدن اسلامي الجامعه اسلاميه اسلام آباد“ طرفان ڇپايل انهن ڪتابن موڪلڻ لاءِ ڪيس خط لکيو. جيڪي سندس اداري جي سربراهي وارن ڏينهن ۾ اتان ڇپيا هئا ۽ ڊاڪٽر بلوچ صاحب انهن تي مقدما لکيا هئا. منهنجي خط پهچڻ شرط ڊاڪٽر بلوچ صاحب اسلام آباد ۾ رهندڙ ڊاڪٽر عبدالحئي ابڙو صاحب ڏانهن هڪ سفارشي خط لکي موڪلي ڏنو، جنهن ۾ ڪيس لکيائينس تہ اهي سڀ ڪتاب اداري مان هٿ ڪري ڏهر صاحب ڏانهن موڪلي ڏئي. عبدالحئي ابڙي ڏانهن لکيل انهيءَ خط جي فوٽو ڪاپي راقم ڏانهن بہ اماڻيائون. چند ڏينهن کان پوءِ انهي سفارشي خط جي وساطت سان عبدالحئي ابڙي صاحب مذڪوره اداري جا اهي سڀ گهربل ڪتاب جيڪي ڪيس هٿ اچي سگهيا، سي خريد ڪري راقم ڏانهن وي.پي ڪري موڪلي ڏنا. ڊاڪٽر بلوچ صاحب ڏانهن انهن ڪتابن موڪلڻ لاءِ راقم جو لکيل خط، محترم محمد عثمان منگي، سنڌ ماٽڪ موتي تنظيم طرفان سال 2005ع ۾ ڇپايل ڪتاب ”سچڻ جا سلام“ (ڀاڱو ٻيون) جي صفحي 390 تي شامل ڪيو آهي.

انهن ڪتابن ملڻ کان پوءِ راقم ڊاڪٽر بلوچ صاحب ڏانهن شڪريي جو خط لکي موڪليو ۽ ان سان گڏ سندس لکيل چند ٻين ڪتابن جو بہ راقم ڏانهن موڪلي ڏيڻ جو لکيو، جيڪي ناياب هئا ۽ جن ۾ هڪ ڪتاب ”فتوح السند“ (عربي ترجمو) بہ هو، جيڪو تازو دمشق (شام) مان ڇپيو هو. انهيءَ خط ملڻ شرط ڊاڪٽر بلوچ صاحب مهرباني فرمائي راقم جي خط ۾ لکيل گهربل ڪتابن مان چند ڪتاب جيڪي وٽس موجود هئا، سي موڪلي ڏنا، جن ۾ ”طلبہ اور تعليم“ (اردو) ۽ ”فتوح السند“، (عربي فوٽو ڪرائي) موڪلي ڏنا. ”فتوح السند“ جي خالي ورق تي راقم لاءِ لکيائين تہ:

”هدية لا في دكتر محمد پنهل دهر
من جانب دكتر بلوچ
جامعة السند
7-2-2007“

مذڪوره ڪتابن موڪلڻ لاءِ ڊاڪٽر بلوچ صاحب ڏانهن راقم جو لکيل اهو خط بہ منگي صاحب پنهنجي مرتب ڪيل ڪتاب ”سچڻ جا سلام“ (ڀاڱو

ٻيون) جي صفحي 391 تي ڏنو آهي.

جڏهن منهنجو ڪتاب ”ڪلام صوفي عثمان فقير لغاري“ (ڇپيل سال 2003ع) ڇپيو ته مون ان جي ڪاپي ڊاڪٽر بلوچ صاحب ڏانهن پوسٽ ذريعي ڏياري موڪلي. ڊاڪٽر بلوچ صاحب اهو ڪتاب ڏسي ۽ پڙهي مون ڏانهن هڪ بهترين تعريفي خط لکي موڪليو، ڊاڪٽر بلوچ صاحب جو اهو تعريفي خط پڙهي مون ڪيسي ۾ رکي ڇڏيو ۽ رستي ۾ ڪٿي ڪِري پيو ۽ گم ٿي ويو. مون ان خط جي ڳولا لاءِ تمام گهڻي ڪوشش ڪئي، ليڪن نه مليو سگهيو، جنهن جو ارمان اڄا تائين دل ۾ آهي. اهڙي طرح ڊاڪٽر بلوچ صاحب جا راقم ڏانهن لکيل چند خط ساهه ۾ سانڊيل آهن.

ڊاڪٽر بلوچ صاحب جڏهن ڪتاب سنڌ جي فارسي شاعرن جو تذڪرو ”تڪملة تڪملة“ تيار ڪري رهيو هو ته هن اُن سلسلي ۾ راقم ڏانهن به هڪ خط لکيو هو ته ڪيس مولانا بهاؤالدين بهائي جي ”ديوان بهائي“ (فارسي) جي ڪاپي کپي ۽ مولانا بهائي سان تعلق رکندڙ ٻين شاعرن جو به فارسي ڪلام کپي. مون سنڌس حڪم جي پوئواري ڪندي ديوان بهائي جو فوٽو ڪاپي ڪرائي پوسٽ ذريعي ڪيس ڏياري موڪليو ۽ ان سان گڏ مولانا بهائي جي خاندان جي چند ٻين شاعرن جو احوال ۽ سندن فارسي ڪلام جو نمونو به اماڻيو، جيڪو هن پنهنجي مذڪوره ڪتاب ۾ شامل ڪيو.

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب سان راقم الحروف جون ڪيترئيون ئي يادگار ملاقاتون ٿيل آهن ۽ ان دوران ساڻس راقم جون مختصر ادبي ڪچهريون به ٿينديون رهيون آهن، جن جو مختصر ذڪر هيٺ ڪجي ٿو:

ڊاڪٽر بلوچ صاحب سان منهنجي پهرين ملاقات 12- آگسٽ 1990ع تي اُن وقت ٿي، جڏهن راقم استاد غلام رسول اڪرم سومري سان گڏ بي.ايڊ ۾ داخلا جي سلسلي ۾ سکر ويل هو، ۽ اُتي انهيءَ سلسلي ۾ شيخ محمد فاضل صاحب سان سنڌس جاءِ تي ملاقات ڪرڻ وياسين. ملاقات دوران شيخ صاحب ٻڌايو ته ڊاڪٽر بلوچ صاحب سرڪٽ هائوس سکر ۾ ترسيل آهي ۽ مون کي اوڏانهن وٺڻو آهي. پوءِ اسان ٽيئي ڄڻا سرڪٽ هائوس تي آياسين ۽ اچي ڊاڪٽر صاحب سان ملياسين. ڊاڪٽر بلوچ صاحب سان منهنجي اها پهرين روبرو ملاقات هئي. شيخ صاحب ملاقات دوران راقم جو ڊاڪٽر بلوچ صاحب سان تعارف ڪرائيندي چيو ته سائين هي اوهان جو عاشق پُنهل ڏهر آهي. پوءِ ڊاڪٽر بلوچ صاحب مون سان ڀاڪر پائي مليو ۽ شايد نراڙ تي چمي ڏيئي چيائين ته ”ادا عاشق سان هيئن ملبو آهي.“

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب سان راقم جي ٻي ملاقات ان رات ٿي، جڏهن هو 24- ڊسمبر 1992ع تي شيخ محمد فاضل صاحب وٽ سنڌس رهائشگاهه (ڳوٺ محمد بخش شيخ لڳ ڏهرڪي) تي ترسيل هو. شيخ صاحب جي ٻڌائڻ تي راقم به اُتي وڃي رهيو ۽ ڊاڪٽر بلوچ صاحب سان ملي ڪري ادبي ڪچهري ڪئي، رات جو راڳ جي محفل ٿي جنهن ۾ ٻن مقامي راڳيندڙن ڳايو، جن مان هڪ ذات جو شر بلوچ هو ۽ هڪ شيخ هو. نالا ياد نٿا اچن شر راڳيندڙ واهه جو ڳايو، صوفيانه ڪلام ٻڌائي ٻڌندڙن کي جهومائي ڇڏيائين. ڊاڪٽر بلوچ صاحب به بار بار ڪيس داد ڏيئي رهيو هو، جنهن تي شيخ صاحب ڊاڪٽر بلوچ صاحب کي چيو ته ادا شر کي داد چوڻ ڏيندؤ جو هو اوهان جو ٻروچ آهي. انهيءَ شر راڳيندڙ، بيدل سائين جي هڪ ڪافي ”پاڻ تو پيدا ڪيو، يا مان چيو احسان ڪر“ ڳائي واهه واهه ڪري ڇڏي. جنهنڪري محفل جي آخر ۾ ڊاڪٽر بلوچ صاحب ڪيس اها ڪافي هڪ ڀيرو وري ڳائي ٻڌائڻ لاءِ چيو، جنهن اها ڪافي ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي فرمائش تي هڪ ڀيرو وري ڳائي ٻڌائي.

ڊاڪٽر بلوچ صاحب ان ڏينهن هتي سنڌ جي مني ٻاٽي جي مڇين بابت معلومات حاصل ڪرڻ لاءِ آيل هو. جنهنڪري شيخ صاحب ڊاڪٽر صاحب جي چوڻ تي مڇين جي معلومات لاءِ هڪ مقامي مهاڻي کي ٻڻ گهرايو هو، جنهن کان ڊاڪٽر بلوچ صاحب مڇين متعلق معلومات پڇندو ۽ نوٽ ڪندو رهيو.

صبح جو سوير ئي سوير مان اُٿي ڪري ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي رهائش واري پر واري ڪمري ۾ ڊاڪٽر

بلوچ صاحب سان ملڻ ۽ ڪچهري ڪرڻ لاءِ ويس ته ان وقت ڊاڪٽر بلوچ صاحب نماز پڙهي رهيو هو، جنهنڪري مان سندس ڪمري مان ٻاهر نڪري آيس ۽ ٿوري دير ڪان پوءِ وري اندر ويس ته ڊاڪٽر بلوچ صاحب قلم هٿ ۾ ڪنيو ڪجھ لکي رهيو هو.

ان ڪان پوءِ صبح جو سوير سڀ گڏجي نيرن ڪرڻ ۽ چاءِ پيئڻ ڪان پوءِ شايد شيخ صاحب جي ڳوٺ جي بلڪل ڀرسان سندس ٻنيءَ تي سندس مڇيءَ جي هڪ تلاءَ تي آياسين، جتي سخت سرديءَ جي موسم هجڻ جي باوجود گهرايل اهو مهاڻو تلاءَ ۾ پاڻي اندر لهي ويو ۽ ڪيتريون ئي مڇيون جار ۾ پڪڙي ٻاهر ڪڍي ڊاڪٽر بلوچ صاحب کي ڏيکارڻ لڳو. ڊاڪٽر بلوچ صاحب ڏاڍي غور سان انهن جو معائنو ڪرڻ لڳو ۽ مهاڻي ڪان مڇين متعلق.مختلف سوال پڇڻ لڳو. جهڙوڪ: مڇين جي لڳ واري جاءِ ڪهڙي آهي وغيره مهاڻو ڊاڪٽر صاحب جي سوالن جا جواب پڪڙيل مڇين کي اٿلائي پٿلائي ۽ ڊاڪٽر صاحب کي ڏيکاريندي ڏيڻ لڳو.

6- جنوري 1996ع تي خيرپورميرس ۾ "جشن خيرپور" جي موقعي تي ادبي ڪانفرنس ٿي، جنهن ۾ راقم ڊاڪٽر بلوچ صاحب سان ملاقات ڪئي.

26- مئي 2001ع تي سکر ۾ پبلڪ اسڪول ۾ ٻه روزه "سکر صدين ڪان" ادبي ڪانفرنس جي موقعي تي راقم ڊاڪٽر بلوچ صاحب سان ملاقات ڪئي هئي.

21- سيپٽمبر 2002ع تي ڪراچي ۾ ڪراچي يونيورسٽي جي فارسي شعبي ۽ "ايران جي ڪلچرل سينٽر ڪراچي" طرفان گهرايل ادبي سيمينار آواري ٽاور هوٽل ۾ ٿيو، هتي ٻه راقم جي ڊاڪٽر بلوچ صاحب سان ملاقات ٿي هئي.

15- جون 2003ع تي صبح جو سوير جي.ايم.سيد صاحب جي سؤ سالا جشن جي موقعي تي انڊس هوٽل ٽنڊي سڙڪ حيدرآباد ۾ ڪوٺايل ادبي ڪانفرنس ۾ ٻه راقم کي ڊاڪٽر بلوچ صاحب صاحب جي زيارت ۽ ڪچهري نصيب ٿي.

11- آڪٽوبر 2003ع تي خانه فرهنگ اسلامي جمهوري ايران ڪراچي ۽ ڪراچي يونيورسٽي جي فارسي شعبي پاران ڪراچي جي هڪ هوٽل ۾ ڪوٺايل ادبي سيمينار بعنوان "فارسي زبان و ادب در سند" ۾ ٻه ڊاڪٽر بلوچ صاحب سان ملاقات جو شرف نصيب ٿيو.

راقم 2- ڊسمبر 2003ع تي ڪنهن ڪم سانگي سان سکر ويل هو ته منجهند جو اوچتو گهنٽه گهر سکر وٽ مهراڻ مرڪز جي ڀرسان راقم کي ڊاڪٽر بلوچ صاحب هڪ ڪار ۾ ويٺل نظر آيو ته راقم فوراً وڃي ڊاڪٽر بلوچ صاحب سان مليو ۽ ملاقات جو شرف ماڻيو.

23- نومبر 2004ع تي شام جو سکر جي پبلڪ اسڪول جي آڊيٽوريم ۾ ڪتاب "ڊاڪٽر بلوچ صاحب، هڪ مثالي عالم" (ڀاڱو ٽيون) جي تقريب رونمائي ٿي. انهيءَ تقريب ۾ راقم کي ٻه شريڪ ٿيڻ جي دعوت مليل هئي، جنهنڪري راقم انهيءَ تقريب ۾ شريڪ ٿي، ڊاڪٽر بلوچ صاحب متعلق پنهنجا خيالات، مضمون جي صورت ۾ لکت ۾ پڙهيا. جنهن جي عنوان "ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، سنڌ جي سڃاڻپ آهي" هو. اهو مضمون قلمي صورت ۾ راقم وٽ محفوظ آهي. انهيءَ تقريب ۾ ٻه راقم، ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي ملاقات جو شرف ماڻيو.

28- ڊسمبر 2004ع تي شام جو روهڙي ۾ "بيدل ادبي ڪانفرنس" ٿي، انهيءَ موقعي تي ٻه راقم ڊاڪٽر بلوچ صاحب سان ملاقات ڪئي هئي.

9- آڪٽوبر 2006ع تي خيرپورميرس ۾ "سچل ادبي ڪانفرنس" ٿي، هتي ٻه ڊاڪٽر بلوچ صاحب سان راقم جي ملاقات ٿي ۽ مختصر ادبي ڪچهري ٻه ٿي.

15- مارچ 2008ع تي ڪراچي يونيورسٽي جي فارسي شعبي ۽ "ايراني سفارتخاني ڪراچي" جي طرفان ڪوٺايل هڪ ادبي ڪانفرنس ۾ پڻ ڊاڪٽر بلوچ صاحب سان راقم مليو هو.

اهڙي طرح ٿي سگهي ٿو ته انهن مذڪوره موقعن ڪان سواءِ ڪن ٻين موقعن تي ٻه مون، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب سان ملاقات جو شرف ماڻيو هجي ۽ ادبي ڪچهري ڪئي هجي، جنهن جي يادگيري دل تان لهي ويئي هجي ۽ هتي اُن کي بيان نه ڪري سگهيو هجان. والله اعلم.

”مرڻ مند نہ آهي، تائب ٿيو تڪڙا.“

(شاهہ)

(تاثرات)

منهنجو شفيق والد

قلم کڻڻ کان پوءِ گهڻيءَ دير تائين سوچيندو رهيس تہ پنهنجي پياري والد سائينءَ جي ڪهڙي خوبي لکي، ڪهڙي لکان؟ والد سائين هڪ غريب خاندان سان تعلق رکندڙ هو، ان ڪري پاڻ تعليم جي حصول ۾ وڏيون تڪليفون ڏٺائين. اباڻي ڳوٺ کان وٺي نوشهري فيروز تائين ۽ پوءِ جهونا ڳڙهہ ۽ علي ڳڙهہ کان وٺي ڪولمبيا (آمريڪا) تائين سندس تعليمي سفر ڪامياب رهيو. قيام وطن کان اڳ هڪ مسڪين خاندان جو ٻار ڪولمبيا يونيورسٽيءَ مان ايجوڪيشن ۾ اعليٰ اعزاز سان 'ڊاڪٽريٽ' ڪري موٽيو، اها وڏي ڳالهہ هئي.

بابا سائين جتي هڪ بهترين ۽ مثالي استاد هو، هڪ مثالي منتظم هو، هڪ مثالي محقق ۽ اديب هو، اتي هڪ مثالي 'والد' پڻ هو. پاڻ پنهنجي اولاد، پٽن ۽ نياڻين کي بہ اعليٰ تعليم ڏيارائين ۽ اولاد جي تربيت ۽ ضرورتن جو پورو خيال رکيائين. بابا سائين هڪ راڄوند ماڻهو بہ هو، پنهنجي برادري ۽ مٽن مائٽن سان تعلق کي ڀرپور انداز سان نڀايائين. پير سائين پاڳاره جن جي جماعت ۾ داخل ٿيڻ ڪري، پنهنجي مرشد ۽ درگاهہ سان عشق ۽ عقيدت برقرار رکيائين. حُر جماعت سان واسطيداري ۽ هر ڏک سک ۾ ساٿ ڏنائين. پنهنجي دوستن ۽ ساٿين جي وسيع حلقي واري سڱي کي ٽٽڻ نہ ڏنائين، پر مضبوط ڪيائين.

بابا سائين جيترو وڏو عالم هو، اوترو سندس مزاج ۾ ضبعيت ۾ نوڙت ۽ نيازمنديءَ جو رنگ نمايان هو. نهايت سادي ضبعيت وارو ۽ سادگي سان زندگي گذاريندڙ هو. وڏن سرڪاري ۽ انتظامي آسائشن ۽ سهولتن کي پنهنجي مخصوص مزاج تي قابض ٿيڻ نہ ڏنائين. پاڻ تحقيق دوران سنڌ ۽ سنڌ کان ٻاهر جو چپو چپو ڏٺائين ۽ تاريخي ماڳ مڪان ۽ تاريخ سانديل ماڻهن کان معلومات گڏ ڪيائين. ڪين سنڌ ۽ سنڌ جي هر شيءِ سان محبت هئي. پاڻ ٿر، بر، ڪاڇي، ڪوهستان ۽ رڻ ڪڇ تائين هفتن جا هفتا رهي، معلومات ميڙيائين ۽ وڏا سفر ڪيائين ۽ پوءِ روايتن جي ڇنڊڇاڻ ڪري سنڌ جي لوڪ ادب کي محفوظ ڪيائين.

بابا سائين پنهنجي گهر ۽ ڳوٺ کي بہ وقت ڏنو. ڳوٺ جعفر خان لغاري ۾ جامع مسجد، مدرسي ۽ ڪتب خاني کي قائم ڪيائين. گڏوگڏ بوائز ۽ گرلس لاءِ پرائمري کان هاءِ اسڪول تائين سڀ سندن ڪوششن جو نتيجو آهن، جنهن ڪري ڳوٺ جا سؤ سيڪڙو ماڻهو تعليم يافتہ آهن. پاڻ صبر جا سمنڊ هئا، ڪڏهن بہ مخالفن ۽ بي جا تنقيدون ڪندڙن کي جواب نہ ڏنائين. بابا سائينءَ جي اخلاق ۽ ڳالهين لکڻ لاءِ وڏو وقت ۽ وڏا دفتر گهرجن.

منهنجي دعا آهي تہ الله تعاليٰ، بابا کي جنت الفردوس ۾ جڳهہ ڏئي ۽ اسان کي سندن نقش قدم تي هلڻ جي توفيق ڏئي. (آمين).

آءٌ شڪرگذار آهيان انهن دوستن، خيرخواهن ۽ مٽن مائٽن جو، جيڪي بابا سائينءَ جي وڇوڙي تي اسان سان ڏک ۽ غم ۾ برابر جا شريڪ رهيا. آءٌ پنهنجي ۽ پنهنجي خاندان طرفان انهن صاحبن لاءِ دِليءَ در دعاگو آهيان تہ خداوند ڪريم کين اجر عظيم عطا فرمائي. (آمين).

ڊاڪٽر محمد شريف بلوچ

(فرزند)

•••

اسان جو عظيم والد

اسان جي وڏڙن تي الله جو راضپو ٿيو جو هن ڌرتيءَ تي بابا سائين کي پيدا ڪيائين، جنهن

پنهنجي محنت، ڪوشش ۽ علم سان نہ رڳو سنڌ ۽ پاڪستان، پر دنيا جي ليول تي عزت ماڻيائين. بابا جن پنهنجي اولاد ۽ عزيزن کي شفقت جي نظر سان ڏسندو هو. هر ماڻهوءَ سان سندس محبت جو رشتو هو. بابا جن جي والد جو نالو علي محمد خان هو، جنهن ڪري مون کي هميشہ "بابا علي محمد" ڪري سڏيندا هئا. نوڪريءَ جي دوران اگر ڪڏهن مون کين چيو هوندو تہ بابا فلاڻي صاحب کي منهنجي سفارش ڪريو تہ پاڻ چوندا هئا تہ "منهنجون دعائون توسان گڏ آهن. سفارش جي ضرورت نہ آهي".

1990ع ۾ آءٌ ايس.اِي ڊرينيج سرڪل حيدرآباد هئس. بابا جن چيو تہ 'ڪاري پاڻيءَ جي مڇي' ۽ 'مٺي پاڻيءَ جي مڇيءَ' بابت مهاڻن کان معلومات وٺڻي آهي ۽ تون انتظام ڪر تہ مهاڻن کان مڇين بابت خبر وٺون. مون چيو تہ بابا فشريز کاتي وٽ تہ مڇين جي باري ۾ سڀ خبر ڪتابي شڪل ۾ هوندي. اجا بہ وڌيڪ خبر وٺڻي آهي ڇا؟ پاڻ چيائون تہ هائو، انهن ڪم ڪيو آهي، پر اجا بہ وڌي تحقيق جي ضرورت آهي. مون بہ گڏجاڻيون مهاڻن سان ڪرايون، هڪ ڳاڙهي جي پاسي ۽ ٻي احمد راجو ۾ ڪرائي. بابا جن مهاڻن سان مليا ۽ ڪافي نيون خبرون ورتيون. 1993ع ۾ وري سکر جي مهاڻن سان بابا جي گڏجاڻي ڪرائي. اُتان بہ بابا ڪافي معلومات حاصل ڪئي. جڏهن بابا جن بہ ڪتاب "ڪاري جي مڇي" ۽ "مٺي جي مڇي" شايع ڪرايا تہ گهڻا ماڻهو حيران ٿي ويا تہ ڊاڪٽر صاحب جن وڏي تحقيق ڪري مڇين بابت وڌيڪ ڄاڻ ڏني آهي. خود فشريز کاتي وارن بہ حد کان وڌيڪ ساراهہ ڪئي.

1996ع ۾ بابا سائين چيو تہ پنهنجي ڳوٺ جعفر خان لغاري تي ڪتاب لکجي. مون چيو تہ بابا هن وقت سڄاڻ ۽ وڏڙا ماڻهو جن کي ڳوٺ بابت خبر هئي، سي تہ ٿورا رهيا آهن. بابا جن چيو تہ 1935ع ۾ مون پنهنجي ڳوٺ بابت سڀ مواد پنهنجن وڏڙن مردن ۽ عورتن کان پڇي لکي ڇڏيو هو، جنهن ڪري تڪليف نہ ٿيندي. 1999ع ۾ اهو ڪتاب شايع ٿيو ۽ هن ڪتاب کي ڇپرائڻ جو اعزاز مون ماڻيو. بابا هن ڪتاب ۾ لکيو آهي تہ هيءَ ڪتاب لکي، اسان پنهنجي ڳوٺ جي مشهوري ڪرڻ ڪونہ ٿا گهرون، پر چاهيون ٿا تہ سڄاڳ ماڻهو پنهنجن ڳوٺن تي ڪتاب لکن تہ جيئن اهي ڪتاب سنڌ جي تاريخ جو حصو بڻجي سگهن.

1996ع ۾ بابا جن مون کي چيو تہ بلوچستان جي بارخان ضلعي جي هيڊڪوارٽر پرسان 'وٺاڪڙي' جو علائقو آهي، اتي هلڻو آهي. مون چيو تہ بابا! 'وٺاڪڙي' تاريخ جي لحاظ سان ڪيئن مشهور آهي؟ پاڻ چيائون تہ تاريخي ڪتابن ۾ 'وٺاڪڙي' علائقي ۾ مري قبيلي جو ذڪر اچي ٿو ۽ اتي هلڻ سان مري قبيلي جي خبر پوندي ۽ اُتي جي مقامن ۾ قبرن تي ضرور ڪي نالا هوندا، اهي بہ ڏسبا. آءٌ ان وقت چيف انجنيئر گڊو بئراج هئس. سيڪريٽري آبپاشي بلوچستان محمد اعظم منهنجو دوست هو ۽ مون ڪيس ٻڌايو تہ بابا سائين تحقيق جي خيال سان بارخان اچڻ چاهين ٿا ۽ اوهان اسان جو ڪوئيٽا کان اڳتي سڄو بندوبست ڪري ڏيو. پاڻ هاڪار ڪيائين ۽ ان طرح اسان ڪوئيٽا پهچي بارخان پهتاسون. 'وٺاڪڙي' جي علائقي ۾ وياسون، جتي مري قبيلي جي ماڻهن سان بابا ڪچهري ڪئي. مرين جا پراڻا مقام هئا، اتي وياسون ۽ قبرون تمام پراڻيون پر زبون حالت ۾ هيون. ڏاڍي ڪوشش ڪئي سون تہ ڪنهن قبر تي ڪو نالو ملي، پر اهو نہ ملي سگهيو. رات جو ڊپٽي ڪمشنر بارخان بابا سان ملڻ آيو ۽ صبح جو ناشتي تي سڏيائين. 1996ع ۾ ملڪي حالتون ٺيڪ نہ هيون. ناشتي وقت ڪچهري ڪندي ڊپٽي ڪمشنر صاحب چيو تہ ملڪ ۾ مانڌاڻ متل آهي، پر ڪي ماڻهو آهن، جيڪي 'وٺاڪڙي' علائقي جي تحقيق لاءِ آيا آهن. بابا جن سڄي زندگي تاريخي ماڳن کي ڏسڻ ۽ معلومات حاصل ڪرڻ ۾ گذاري ۽ هر علم جي ڄاڻ کي پرکي، ڪتابي شڪل ۾ پيش ڪيائين.

آءٌ پنهنجي ۽ ڀائرن طرفان انهن سڀني عزيزن ۽ بابا سائينءَ جي دوستن جا ٿورا مڃان

ٿو، جن پنهنجا تعزيتي تاثرات پيش ڪيا آهن. بابا هڪ عظيم انسان هو. الله تعاليٰ بابا سائينءَ کي جنت الفردوس نصيب ڪري. (آمين)

علي محمد بلوچ

(فرزند)

•••

منهنجو بابا – صبر ۽ تحمل جو سمنڊ

مون کي بجا طور تي فخر حاصل آهي ته هاڪارو محقق، سنڌ جو سپوت ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ منهنجو والد صاحب هو ۽ آءٌ سندس ٽيون نمبر پٽ آهيان. (مون سان گڏ منهنجن سمورن ڀائرن ۽ ڀينرن کي به بجا طور تي اهو فخر حاصل آهي). بابا سائينءَ جي مون سان خاص محبت هوندي هئي، جو مون کي 2001ع ۾ پاڻ سان گڏ اولڊ ڪئمپس واري گهر پرسان اچي رهايائون. بابا سائينءَ کي علم ۽ ادب ۾، تعليم ۽ تدريس ۾، تاريخ ۽ تحقيق ۾، لوڪ ادب ۽ لغت ۾، لطيفيات توڙي ثقافت ۾ جيڪا عالمي شهرت حاصل ٿي، تنهن کان اهل وطن خوب واقف آهن. علمي دنيا جا سمورا ماڻهو اها ڳالهه پڻ خوب ڄاڻن ٿا ته هاڻي ڪان نه، پر هڪ زماني کان وٺي، بين الاقوامي علمي ڪانفرنسن ۽ ڪانگريسن ۾ بابا سائينءَ جي ڪرسي هميشه اولين صف ۾ سجايل هوندي هئي، جيڪا ڳالهه مملڪت پاڪستان لاءِ به ناز جو سبب آهي. ذاتي طرح سان بابا سائين نهايت نهٺو ۽ نماڻو، ٻاجهارو ۽ مهر و محبت جو صاحب هو. ڪريمي ۽ شفقت سندس نس نس ۾ سمايل هئي ۽ هر ڪنهن سان نهايت شفقت سان پيش ايندا هئا.

هر انسان کي رب سائينءَ صبر ۽ تحمل جو حصو ڏنو آهي، ڪنهن کي گهڻو، ڪنهن کي ٿورو، پر سچ ته اهو آهي ته اسان جي بابا سائينءَ کي الله تعاليٰ صبر ۽ تحمل جو هڪ وڏو خزانو عطا ڪيو هو. بابا سائين قوت برداشت جو هڪ سمنڊ هو. پراون جا ڏنگ ۽ پنهنجن جا زخم، بابا سائين نهايت ئي ڌيرج ۽ معامله فهميءَ سان برداشت ڪيا ۽ ڪڏهن به اُف به ڪانه ڪئي ۽ بدلي ۾ پيار ڀريون نصيحتون ۽ دعائون ڏيندا رهندا هئا. اسان سڀني خاندان وارن تي الله تعاليٰ جي رحمت آهي، جو اسان ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو اولاد آهيون. الله سائين بابا کي جنت الفردوس ۾ جاءِ ڏئي ۽ اسان کي سندن ڏسيل رستي تي هلڻ جي توفيق ڏئي.

محمد رفيق بلوچ

(فرزند)

•••

منهنجو پيارو بابا سائين

الله تعاليٰ جي آسري کان پوءِ ماڻهوءَ لاءِ پيءُ جهڙو ڪو بيو آسرو ۽ ڏڍ آهي ئي ڪونه ۽ وري پيءُ به اهڙو جڳ مشهور هجي ته ويتر اولاد جو ڳاٽ فخر وچان اوچو ٿي ويندو آهي. اسان جو بابا ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ به اهڙي قابلِ فخر ۽ جڳ مشهور شخصيت هو. بابا سائين اوچتو اسان کان وڇڙي ويو آهي. بابا سائينءَ جو وڇوڙو ڏاڍو ڏک ڀريو ۽ دردناڪ آهي. ويساهه ئي نٿو اچي ته اسان کي يتيم ٿي ويا آهيون. اڄ جڏهن يادگيرين جي رنگين ڌاڳن کي کوليان ٿو ۽ ماضيءَ ۾ جهاتي پايان ٿو ته ڏسان ٿو ته اڻ ڳڻيون مٺيون مٺيون يادگيريون ۽ بابا سائينءَ جي پيار ۽ پاٻوهه جو چانورو ڀري ڀري تائين پکڙيل نظر اچي ٿو.

آءٌ بابا سائينءَ جي ڀرين گهر مان سڀني کان ننڍو پٽ هوس، جنهنڪري مون کي سڀني کان گهڻو ڀائيندا هئا. اولڊ ڪئمپس واري گهر ۾ آءٌ سائن گڏ رهندو هوس ۽ جيڪي انگل آرا ڪندو هوس، بابا سائين اُهي پورا ڪندو هو. بابا سائين زندگيءَ جي سمورين ذميوارين کي سهڻي نموني سان نڀايو. هو عظيم ليکڪ هجڻ سان گڏوگڏ نهايت شفيق پيءُ پڻ هو. اولاد سان سندس شفقت وارو رويو نه وسارڻ جهڙو آهي.

جيتوڻيڪ اڄ بابا سائين هن دنيا ۾ نه رهيو آهي، پر سندس پيار، محبت، دعائون ۽ ڪوڙ ساريون هدايتون اڄ به اسان سان گڏ آهن ۽ هميشه رهنديون.

محمد شفيق بلوچ

(فرزند)

•••

امر انسان

هن ڪائنات ۾ ڪي ڪي اهڙيون نامور، مانائتيون ۽ تاريخ ساز شخصيتون هونديون آهن، جن جي ڳڻن بابت جڏهن لکڻ شروع ڪبو آهي ته، لفظ کٽي پوندا آهن پر انهن عظيم شخصيتن جا ڳڻ نه ڳڻي سگهبا آهن.

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جن جو شمار پڻ سنڌ ڌرتيءَ تي جنم وٺندڙ انهن مهان شخصيتن ۾ ٿئي ٿو جن جي قلم ذريعي ڪيل پورهئي تي لکڻ، مون سميت شايد هر ڪنهن جي وس جي ڳالهه نه هجي. ڊاڪٽر صاحب جن جي هٿان سرجيل علم و ادب جي املهه خزانن سان ڀريل ڪتابن تي جڏهن نظر وجهجي ٿي ته عقل دنگ رهجي وڃي ٿو ۽ دل بنا "ريا" جي اهو چوڻ تي مجبور ٿيو پوي ته بيشڪ هن ڏاهي انسان پنهنجي سموري حياتي سنڌ ڌرتيءَ جي خدمت لاءِ ارپي ڇڏي. حقيقت اها آهي ته سنڌ جي لوڪ ادب تي جيڪا تحقيق ڪري ڊاڪٽر صاحب جن موجوده توڙي ايندڙ نسل لاءِ خزانو ڇڏيو آهي. اهو سنڌن پاران سنڌ واسين تي هڪ ناقابلِ فراموش ۽ وڏو احسان آهي.

حضرت شاهه عبداللطيف ڀٽائيؒ تي ڪيل سنڌن ڪم هجي، سنڌي لغت تيار ڪرڻ يا سنڌن هٿان سنڌ جي تاريخ تي ڪيل ڪم هجي، يا سنڌن قلم هٿان ادبي خدمتن ڪي جاچجي ٿو ته اندر اهو چوڻ تي مجبور ٿيو پوي ته، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جهڙا عالم شايد صدين ۾ پيدا ٿيندا آهن. جيڪي نه صرف امر انسان هوندا آهن پر اهڙين شخصيتن کي جيڪڏهن ادارو يا درسگاهه سڏجي ته ڪوبه وڌاءُ نه ٿيندو.

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي لاءِ لکندي دنيا جي هڪ مڃيل شاعر "گلزار" جو هڪ شعر دل تي تري ٿو اچي ته:

دفن هوجائين ڪہ زرخيز زمين لگتي هے،
ڪل اسي مٽي سے شايد ميري شاخين نڪلين.

آءٌ سنڌي ادبي بورڊ پاران "مهراڻ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ نمبر" شايع ڪرڻ تي مهراڻ جي ايڊيٽر مسٽر ڪلهوڙي سميت سنڌي ادبي بورڊ جي سمورن ڪارڪنن کي دلي مبارڪباد پيش ڪريان ٿو.

پروفيسر نذير اي. مغل
وائيس چانسيلر
سنڌ يونيورسٽي ڄامشورو

•••

اسان جو ڊاڪٽر بلوچ صاحب

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب جن سان منهنجي پهرين ملاقات سال 59- 1958ع ۾ ٿي، جڏهن پاڻ سنڌن دوست محمد اسماعيل نون (ڊپٽي ڪليڪٽر) سان ٽنڊي محمد خان ۾ ملڻ آيا، جو نون صاحب سان گڏ ڪٽي وڃڻو هو. اتي نون صاحب ڪين پنهنجي پنن سان نهيل هڪ رنگين ٿلهو، جنهن تي سٽي ڪاريگريءَ سان ڪم ٿيل هو، سوکڙيءَ طور پيش ڪيو، جيڪو پاڻ ڏسي گهڻو خوش ٿيا. ان وقت آءٌ نون صاحب وٽ زيردست هئس.

ٻي ملاقات ڊاڪٽر صاحب جن سان سال 1970ع ۾ ٿي، جڏهن پاڻ حيدرآباد کان ڪراچي وڃي رهيا هئا. مون سمجهيو ته سنڌن گاڏي خراب ٿي ويئي آهي، سو آءٌ پنهنجي گاڏي موٽائي اچي ساڻن مليس، جنهن تي خوش ٿي چيائون ته " آءٌ پنهنجي گاڏيءَ کي بيهاري ڪجهه لکي رهيو آهيان، باقي گاڏي صحيح آهي". خير عافيت ڪان پوءِ مون ڪانئڻ اجازت ورتي.

اسان جي ٽين ملاقات 1990ع ۾ ٿي، جڏهن آءٌ ٿرپارڪر جو ڊپٽي ڪمشنر هئس ۽ مون 'پالوا' ۾ مارئيءَ جو ميلو لڳرائڻ ٿي چاهيو ۽ ان لاءِ آءٌ ساڻن صلاح مشوري لاءِ وٽن ملڻ آيس، پر پاڻ چيائون ته "هن وقت ٿر ۾ ڏڪار آهي، تنهن ڪري مناسب نه ٿيندو ته هن وقت ميلو لڳرائجي". مون سنڌن مشوري تي عمل ڪندي، ميلي جو پروگرام ڪينسل ڪيو. ان ڪان پوءِ ملاقاتن جو سلسلو شروع ٿيو، جيڪو پوءِ ڊاڪٽر عبدالغفار سومري جن جي صحبت ۾ وڌيڪ گهرو ٿيندو ويو ۽ آخر تائين جاري رهيو.

وفات کان هڪ هفتو اڳ مون ساڻن ڪراچيءَ

مان ڳالهايو هو ۽ پاڻ چيائون ته ڪراچيءَ مان واپسيءَ تي رات جي ماني مون وٽ کائي، ڪچهري ڪري، پوءِ ڳوٺ وڃجو، پر پروگرام آخر ۾ اهو ٿيو ته ايندڙ آچر تي ملاقات ڪبي ۽ ماني گڏجي کائبي. پر ان دوران ڊاڪٽر عبدالغفار سومري صاحب جن جي اسلام آباد مان فون آئي ته 23 مارچ 2011ع تي ڊاڪٽر صاحب اسلام آباد ڪن مصروفيتن سبب اچي نه سگهيا، تنهن ڪري حڪومت پاڪستان طرفان صدر پاڪستان هٿان جيڪو کين "هلال امتياز ايوارڊ" وصول ڪرڻو هو، اهو وٺي نه سگهيا ۽ سندن پاران اهو ايوارڊ مون وصول ڪيو آهي، جيڪو آءٌ حيدرآباد آڻي رهيو آهيان. تنهنڪري ايندڙ آچر تي دوستن جي گڏجاڻي حيدرآباد ۾ هيڊڪوارٽر (يعني سائين آفتاب شاهه چاموٽ جي بنگلي) تي رکي وڃي ۽ اهو ايوارڊ سائين آفتاب شاهه جي هٿان کين ڏياريو وڃي. سائين آفتاب شاهه جو بنگلو هن وقت ادبي ۽ سماجي گڏجاڻين جو هيڊڪوارٽر سمجهيو وڃي ٿو. بهرحال ان پروگرام کي آخري شڪل ڏني ويئي. اهڙيءَ طرح هي گڏجاڻي آچر ڏينهن تاريخ 3 اپريل تي ٿي، جنهن ۾ ڊاڪٽر صاحب جن جي ڪافي دوستن ۽ مداحن شرڪت ڪئي ۽ مذڪوره ايوارڊ سائين آفتاب شاهه طرفان کين پيش ڪيو ويو.

هيءَ هڪ يادگار گڏجاڻي هئي، جنهن ۾ ڊاڪٽر صاحب جن کي تمام گهڻو خوش ڏٺو ويو. ان موقعي تي ڊاڪٽر عبدالغفار سومري، گل محمد عمراڻيءَ، پروفيسر قلندر شاهه لڪياريءَ، جهمٽ مل، انعام شيخ، ڊاڪٽر عابد لغاريءَ، نفيس احمد ناشاد، عنايت الله زنگيجي، سائين آفتاب شاهه چاموٽ ۽ ٻين مداحن، ڊاڪٽر صاحب جي خدمتن تي روشني وجهي، عقيدت جو خراج پيش ڪيو. عمراڻي صاحب ڪمپيئرنگ جا فرض به واهه جا ادا ڪيا. آخر ۾ جڏهن ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب کي صدارتي ڪلمات لاءِ عرض ڪيو ويو ته پاڻ پنهنجي زندگيءَ ۾ آيل خوشيءَ جي واقعن جو ذڪر گهڻو ڪيائون، جن حاضرين مجلس کي گهڻو متاثر ڪيو. آخر ۾ چيائون ته هيءَ گڏجاڻي به منهنجي لاءِ خوشيءَ جو موقعو آهي. بس سومر ڏينهن ڇڏي اڱاري ۽ اربع جي وچ واري رات (فجر مهل) اوچتو ئي اوچتو سيني گهر وارن، دوستن، عزيزن ۽ چاهيندڙن کان هي علم جو سج هميشه هميشه لاءِ موڪلائي ويو، پر سندس يادون، ڪچهريون ۽ علم جي ميدان ۾ سندس ڪيل ڪم هميشه ياد رهندا.

ڊاڪٽر صاحب جي گفتگو پڪي، وزن ۽ اثر واري هوندي هئي. جڏهن پاڻ ڳالهائيندا هئا ته باقي حاضرين مجلس چپ ٿي، سندن گفتو غور ۽ پوري خيال سان ٻڌندا هئا. پاڻ سڀ ڪنهن سان پيار ڪرڻ وارا ۽ سڀنا دوست هئا. الله تبارڪ وتعاليٰ جيڪو سڀ کان وڌيڪ رحم ۽ خطائون معاف ڪرڻ وارو آهي، ان کان دعا آهي ته سندن مغفرت فرمائي، کين جنت فردوس ۾ اعليٰ مقام عطا ڪري (آمين).

دُرمحمد پٺي

ٽنڊومحمد خان

•••

ڪلجڳ ڪاپڙي

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ سنڌ جو علمي سرمايو هو، جيڪو پنهنجي اندر ۾ هڪ صديءَ جو سفر رکندڙ هو. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ سنڌ جو اهو واحد عالمي اسڪالر هو، جنهن ڪڏهن به پنهنجي آڏو ذاتي ترجيحات رکي، ڪم نه ڪيو، پر ڊاڪٽر صاحب جون جيڪي به ترجيحات رهيون، اهي فقط ئي فقط سنڌ ۽ سنڌ سان لاڳاپيل هيون. ائين ڪٿي چئجي ته ڊاڪٽر بلوچ صاحب سنڌ جي عشق ۾ سراپا رڱيل هو. هن کي ڪم دوران سنڌ کان سواءِ ٻيو ڪجهه ڏسڻ ۾ نه پئي آيو. هن جيڪو ڪجهه لکيو ۽ پڙهيو ان جو محور فقط ئي فقط سنڌ هئي. هو پنهنجي جنم ڀومي "سنڌ" کي دنيا جي نقشي ۾ سڀ کان مٿاهون ڏسڻ گهرندو هو.

ڊاڪٽر بلوچ صاحب ملڪ کان ٻاهر پرڏيهه ويندو هو ته اتي به سنڌ جي حوالي سان ڪانه ڪا يادگار قائم ڪري ايندو هو. پرڏيهه جي ريسٽورانٽ ۾ سندن قائم ڪيل "سنڌي هومز" هر وقت سنڌ جي ثقافت ۽ ڌرتيءَ جي نمائندگي ڪندا رهن ٿا.

سنڌي قوم ڊاڪٽر بلوچ صاحب جهڙي انمول اسڪالر جي مقروض آهي. قوم جيترو به قرض لاهڻ

چاهي، لاهي نہ سگهندي. سنڌي ادبي بورڊ سان ڊاڪٽر بلوچ صاحب جو رشتو بورڊ جي قيام کان ئي قائم رهيو جو سندن وصال تائين برقرار رهيو. بورڊ لوڪ ادب اسڪيم کان وٺي لغت اسڪيم سان سلهاڙيل سمورا ڪتاب ڇاپي پڌرا ڪيا ۽ گڏوگڏ ڊاڪٽر صاحب جي لطيفيات تي ڪم ڪرڻ لاءِ بورڊ جي پگهار تي ڪين هڪ ڪمپيوٽر آپريٽر سندن اولڊ ڪيمپس واري رهائشگاهہ تي مقرر ڪري ڏنو، جنهن کان ڊاڪٽر صاحب جن "شاهہ جي رسالي جو مستند متن" جو سمورو مواد ڪمپوز ڪرايو، جيڪو پوءِ ڊاڪٽر بلوچ صاحب جن ثقافت کاتي طرفان شايع ڪرائي پڌرو ڪيو.

ڊاڪٽر بلوچ صاحب جن جو علمي ڪم ڪار تمام گهڻو آهي، ان تي لکڻ سج کي آرسي ڏيکارڻ جي برابر آهي. ڊاڪٽر صاحب جي علمي خدمتن تي اهو ئي لکڻ جو سندرو ٻڌي سگهي ٿو جيڪو سندن پايي ۽ معيار جو اسڪالر هجي، مون جهڙو ادنيٰ ماڻهو وڌيڪ لکڻ کان قاصر آهي.

ڊاڪٽر بلوچ صاحب سان گڏ مون کي بہ ڪم ڪرڻ جو موقعو نصيب ٿيو. پاڻ جڏهن سنڌ يونيورسٽي اولڊ ڪيمپس ۾ قائم ڪيل آفيس ۾ لغت تي ڪم ڪندا هئا، جتي شيخ محمد اسماعيل، عابد لغاري، شهباز علي ۽ ٻيا نوجوان ڪارڪن ڪم ڪندا هئا. اتي انهن دوستن سان گڏ مون کي بہ ڪم ڪرڻ جو موقعو مليو. آءٌ بورڊ ۾ ڪلارڪ جي حيثيت ۾ صبح جو ڪم ڪندو هئس ۽ شام جو ڊاڪٽر بلوچ جي آفيس ۾ شيخ محمد اسماعيل جي نگرانيءَ ۾ 3 سال ڪم ڪيو، اهو 1980ع وارو ڏهاڪو هو. ڪم دوران ڊاڪٽر صاحب جن جو پنهنجي عملي سان رويو انتهائي شائستو ۽ سمجهڻ، سمجهائڻ وارو هو. ڊاڪٽر صاحب جن اڪثر ڪري سگهڙن ۽ شاعرن سميت سنڌ جي مختلف علائقن جي سالڪ ۽ ڄاڻو ماڻهن کي گهرائي ڪانئن انٽرويو ڪندا هئا، جنهن مان گهڻي معلومات ۽ لاڀ حاصل ٿيندو هو ۽ انهيءَ بنياد تحت لغت ۽ لوڪ ادب اسڪيم جو ڪم هلندو هو. سنڌي ٻوليءَ جي مختلف لهجن تي ڪم بہ ڊاڪٽر صاحب اهڙي ئي طريقہ ڪار سان سرانجام ڏنو هو. پکي، پکين جا قسم. مڇي، مڇين جا قسم. شڪار، شڪار جا قسم. شڪاري، شڪارين جا قسم. زراعت، زراعت جا نمونا. هر، پاڃاري، نار، هرلو، جبل، ڏنيون، عمارتون، اسڪول، وڻ ٽڻ جانور، جانورن جا قسم ۽ نسل، مطلب تہ هر اها ڄاڻ جيڪا سنڌ سان سلهاڙيل هئي، ڊاڪٽر صاحب اهڙن ڪاريگر ۽ سمجهو ماڻهن کان حاصل ڪئي ۽ پوءِ اها معلومات گهڻي غور ويچار ۽ ڇنڊڇاڻ کان پوءِ لغت يا لوڪ ادب ۾ داخل ڪئي.

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ هن وقت اسان وٽ موجود نہ آهي، پر سندن ڪيل ڪم اسان وٽ موجود آهي ۽ اهو ڪم اهڙو تہ ڪيل آهي جو هر وقت اسان جي موجوده اسڪالرن جي نگراني ڪندو رهي ٿو ۽ گڏوگڏ ان ڪم کي ان ئي نوعيت ۽ معيار سان اڳتي وڌائڻ جا پڻ اُتساهہ ڏئي ٿو. هاڻي اسان کي ۽ اسان جي ادارن کي گهرجي تہ ڊاڪٽر صاحب جي ڇڏيل ڪم کي اڳتي وڌايو وڃي.

سنڌي ادبي بورڊ جي هردلعزيز چيئرمن قبلہ مخدوم جميل الزمان صاحب، جيڪي ڊاڪٽر صاحب جي نالي تي قائم ڪيل اداري ڊاڪٽر اين.اي بلوچ انسٽيٽيوٽ آف هيريٽيج ريسرچ هسٽاريڪل جا چيئرمن ۽ ان ئي کاتي جا منسٽر آهن، ڊاڪٽر بلوچ صاحب جن جي لاڏاڻي جي موقعي تي بورڊ طرفان "مهراڻ ڊاڪٽر بلوچ نمبر" ۽ "بينظير ڊاڪٽر بلوچ نمبر" پڌري ڪرڻ جو اعلان ڪيو هو. ان اعلان تحت "بينظير ڊاڪٽر بلوچ نمبر" ڪجهہ عرصو اڳ ڇپائي پڌرو ڪيو ويو ۽ هيءُ "مهراڻ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ خاص نمبر" پڙهندڙن جي هٿ ۾ آهي. قبلہ مخدوم جميل الزمان ڊاڪٽر اين.اي بلوچ انسٽيٽيوٽ جي نئين عمارت جي پيڙهہ جو پٿر انڊس هاءِ وي سنڌ يونيورسٽي ڄامشوري ۾ 6- فيبروري 2012ع تي رکڻ فرمايو. منهنجي دعا آهي تہ هيءُ ادارو وڏي ترقي ڪري ۽ ملڪ ۾ پنهنجو نالو روشن ڪري.

الهڏنو وگهيو

سيڪريٽري

سنڌي ادبي بورڊ، ڄام شورو

ڪيهي ڪامَ ڪاپَڙي، تَا اَهِڙي رَوَشِ رَوَنِ؟
نڪا دِل دوزَخَ ڏي، نَڪِي بِهِشتُ گُهرنِ،
نڪو ڪم ڪُفارَ سين، نَڪا مسلماني منِ،
اُيا اِئين چَوَن، تہ پِرين ڪجو پانهنجو.

(شاهہ عبداللطيف ڀٽائيؒ)
سُر رامڪلي، 5-12

منهنجو ننڍپڻ انهن ئي گذريو جيئن عام طور ٻارن جو گذرندو آهي. مان ڇهن پنجن مهينن جو هئس ته والد علي محمد خان گذاري ويو ۽ منهنجي امڙ ئي هيو حق ڪيو. مرڻ مهل منهنجي پيءُ وصيت ڪئي هئي ته ”منهنجي پٽ کي پڙهائجو.“ سو وڏي هوندي جڏهن مون اها ڳالهه ٻڌي ته اها شايد منهنجي تحت الشعور ۾ ويهي وئي ۽ مون پڙهائي ۾ تمام گهڻي دلچسپي وٺڻ شروع ڪئي. منهنجي چاچي ولي محمد خان ان وصيت کي هميشہ سان هنڌايو ۽ عهد ڪري ڇڏيائين ته مون کي ضرور پڙهائيندو. شروع ۾ مان پڙهائي ۾ دلچسپي نه وٺندو هئس ۽ ٻه ڀيرا اسڪول مان ڀڄي ويو هئس جو ته استاد ماريندو هو. پر چاچو منهنجي پٺيان لڳو رهيو ۽ نيٺ ميٽرڪ تائين پڙهايائين.

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ

انٽرويو

اِيَ گَتِ غَوّاصَنِ، جئن سَمنڊُ سوجِهيائُون،
پِيهِي منجهه پاتارَ جي، ماڻِڪَ ميڙيائُون،
آڻي ڏنائُون، هيرو لال هَٿَنِ سين.

(شاهه عبداللطيف ڀٽائيؒ)
سُر سريراڳ، 2-9

انٽرويو: مراد علي مرزا

اسان سخت غربت ۽ مشڪلاتن ۾ پڙهياسين!

(نامور عالم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو هڪ ريڊيائي انٽرويو)

[نامور عالم ۽ ڏاهي ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو هيءُ انٽرويو ريڊيو پاڪستان حيدرآباد جي لائبريريءَ ۾ محفوظ هو جيڪو ڪيترائي سال اڳ ڪانئس نامور منرجم ۽ شاهه سائينءَ جي زندگيءَ تي 'سامي سچ وڙاءُ' جي نالي سان ناول لکندڙ مراد علي مرزا صاحب ورتو هو. هن انٽرويو ۾ ڊاڪٽر بلوچ پنهنجي ٻالڪپڻ ۽ تعليمي زندگيءَ سان لاڳاپيل ڪئين اهم ڳالهيون بيان ڪيون آهن، جن کي پڙهي، اسين هن جي زندگيءَ جي ڪئين لڪل پاسن کان واقفيت حاصل ڪريون ٿا. ڊاڪٽر بلوچ جي لاڏاڻي کان پوءِ هن انٽرويو جو چيچڙ، سندن ياد کي تازگي بخشي ٿو. اسين هيءُ انٽرويو "سارنگا" شمارو 14-13 جنوري- مئي 2011ع تان کنيو آهي، جنهن لاءِ اسان "سارنگا" سٿ جا نهايت ٿورائتو آهيون. ادارو]

مراد علي مرزا: سائين ڊاڪٽر صاحب! اوهان اسان جي اسٽوڊيوز ۾ اڳي به آيا هئا، مون کي ياد آهي ته 1980ع واري ڌاڪي ۾ اسان اوهان کان مختلف انٽرويو ڪيا هئا. مثال طور تي سنڌ جي تاريخ بابت اوهان جو انٽرويو هو. انهيءَ کان پوءِ حضرت شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ جي دور ۽ حياتيءَ بابت انٽرويو هو، ٽيون انٽرويو هو سنڌ جا قديم آثار ۽ شهر - پر اڄوڪي انٽرويو ۾ اوهان جو تعليمي سفر جيڪو رهيو آهي، ٻاراڻي تعليم کان وٺي اعليٰ تعليم تائين، ان حوالي سان مهرباني ڪري اسان کي ٻڌايو؟

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ: منهنجي تعليم جو سلسلو 1930ع کان ٻه چار سال جيڪي اڳ وارا آهن، ان وقت کان شروع ٿئي ٿو، ۽ هڪڙي عجيب ڳالهه آهي ته ان وقت پرائمري اسڪول هوندا ئي ڪو نه هئا. اسان جي ڳوٺ کي جيڪو ويجهي ۾ ويجهو پرائمري اسڪول هو، اهو به ڳوٺ کان 5 ڪلوميٽر پري سنجهوري ۾ هو، جيڪو تعلقي جو شهر هو. ڪجهه اهڙو اتفاق ٿيو ته منهنجو والد گذاري ويو، جڏهن آءٌ چار يا پنجن مهينن جو هئس. وفات وقت منهنجي والد وصيت ڪئي هئي ته منهنجي پٽ کي پڙهائجو. اهي لفظ چئي هو گذاري ويو، تنهنڪري منهنجي چاچي کي تمام گهڻو خيال هو ته مون کي پڙهائي، پر جيئن ته اسڪول هئا ڪو نه، تنهنڪري ڳوٺ ۾ هسو مل نالي همراهه پڻ هو، مون کي منهنجي چاچي پٽي وٺي ڏني ۽ ان وٽ ويهاري ڇڏيائين، هسومل کي چيائين ته هن کي پڙهايو. پوءِ هن مون کي واٽڪا اکر پڙهايا، هڻ وارا اکر، سومون اها پٽي پڙهي واٽڪن اکرن جي وسومل وٽ مون کي اڃا تائين اهو اسڪرپٽ ياد آهي ۽ واٽڪي اسڪرپٽ ۾ مختلف نالا لکي ويندس.

ان کان پوءِ منهنجي امڙ مون کي قرآن شريف جو سيپارو پڙهائڻ شروع ڪيو ۽ پوءِ وري اسان جو هڪ عزيز هو- الهڏنو فقير لغاري، ان وٽ قرآن شريف جي سيپاري جا سبق ورتا. ان کان پوءِ اسان جي ڳوٺ کان ميل ڏيڍ پنڌ تي هڪ ڳوٺ ۾ پرائمري اسڪول قائم ٿيو. اها ممڪن آهي ته 1923ع يا 1924ع جي ڳالهه هجي، پوءِ اسان ان اسڪول ۾ پڙهڻ وياسون. استاد محمد يوسف، ڪڏڙي جو هو. سو ڪڏڙي شهر مان ايندو هو پڙهائڻ ۽ هر ڇنڇر تي واپس ڪڏڙي ويندو هو، پر هو اهڙو ته لائق ۽ فرض شناس استاد هو، جو ڪڏهن به مون کي ياد ناهي ته استاد محمد يوسف اسڪول ۾ نه آيو هجي. ان استاد کان ٻئين جا سبق يا ٻاراڻو ڪتاب پڙهياسين. ان وقت پهرين پٽي پڙهبي هئي ۽ پوءِ ٻاراڻو ڪتاب پڙهبو هو ۽ ان کان پوءِ وارن سالن ۾ هڪ هڪ ڪتاب پڙهڻو پوندو هو، سنڌي ڪتاب، درجو پهريون، درجو ٻيون، درجو ٽيون، درجو چوٿون هوندو هو- پڙهندا هئاسين، ۽ اها ڳالهه به هرندي هئي ته اسان غريب هوندا هئاسين. ٻاجهري هوندي هئي، ڪنڪ ڪانه هوندي هئي. ٻاجهريءَ جي ماني پاٽيءَ سان کائيندا هئاسين، اها ماني اسان ٻڌي ڪٽي ايندا هئاسين. پوءِ جڏهن هن (استاد) کي خبر پئي ته ان استاد چيو ته هئي پاڻ سڀ گڏجي دال ئاهينداسين. پوءِ اسان مان ڪنهن کي جيڪڏهن ڪا خرچي ملندي هئي ته اها اسان استاد کي ڏيندا هئاسين. باقي پيسا هو پاڻ وجهندو هو ۽ پوءِ اسان دال جو ٻوڙ رڌيندا هئاسين. اهو دال جو ٻوڙ منجهند جو استاد قادر بخش پاڻ چاڙهيندو هو ۽ پوءِ اسان جيڪا گهران ماني ڪٽي ايندا هئاسين، اها گڏجي کائيندا هئاسين.

پوءِ چوٿين درجي ۾ اسان جو استاد مسٽر جيٺانند آيو. اهو نهايت قابل عالم قسم جو ماڻهو هو. ان جو ان ڳالهه ۾ اعتبار هو ته جيستائين ٻار کي مار نه ڏبي، تيستائين اهو نه پڙهندو. ان صاحب مون کي ٻه ٻه چار مارون ڏنيون. پوءِ هڪ دفعو آءٌ اسڪول مان ڀڄي ويس، پر منهنجي چاچي کي منهنجي والد صاحب جا لفظ ياد هوندا هئا. سو مون کي ڳولي، ٻه چار ٿڦڙون هڻي وٺي ايندو هو ۽ وري اچي اسڪول ۾ ڇڏيندو هو.

پوءِ سختي ته هئي، پر اسان چوٿين درجي ۾ سکياسين. چوٿين درجي جي امتحانن لاءِ نوشهروفيروز جو ميان بخش امتحان وٺڻ آيو. ان صاحب امتحاني نتيجي ۾ لکي ڇڏيو هو ته هيءُ ڇوڪرو هوشيار آهي، هن کي انگريزي پڙهائجو.

مراد علي مرزا: اڇا، سائين هڪڙو عرض آهي ته چوٿين درجي تائين ٻوليءَ کان سواءِ ٻيا ڪهڙا مضمون پڙهائيندا هئا. مثال طور: حساب، جاگرافي، تاريخ اهي پڙهائيندا هئا؟

ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ: مون عرض ڪيو ته ڪتاب جدا ڪونه هئا، پر اهي سڀ ڳڏ پڙهائيندا هئا. سمجهو ته حساب جوڙ، ونڊ، ڪٽ، ضرب اهو پڙهائيندا هئا. چوٿين درجي تائين باقي وڌيڪ نه. جاگرافي اسان جي ضلعي جي اها استاد زباني ٻڌائيندو هو. ساڳيءَ طرح استاد اسان کي تاريخ بابت ٻڌائيندو هو. مثال طور اسان کي خبر هئي ته هتي سومرا ٻه حاڪم هئا، سما ٻه حاڪم هئا. مطلب ته جاگرافي، حساب ۽ تاريخ جا ڪجهه زباني سبق ڏيندا هئا. باقي اسان جي دؤر ۾ هوندا هئا زباني حساب. مثال طور اسان کي پڙهائيندا هئا ته هيترا رپيا هڪ سير جو ملهه، ته هيترن سيرن جو ملهه ڪيترو ٿيندو. اهي زباني حساب اسان کي ڪرايا ويندا هئا.

مون ڳالهه پئي ڪئي ته چوٿين درجي جو امتحان وٺڻ جيڪو صاحب آيو هو، ان زماني ۾ امتحان وٺڻ واري آفيسر کي صاحب سڏيو ويندو هو. ان مون لاءِ لکي ڇڏيو ته هن ڇوڪري کي انگريزي پڙهائجو، پر ان وقت منهنجي استادن کي ٻه اها خبر نه هئي ته انگريزي ڪڏهن پڙهائبي آهي ۽ ڪٿي پڙهائبي آهي. پوءِ منهنجي چاچي کي، جنهن کي منهنجي پڙهڻ جو شوق هو، ان کي خبر پئي ته نوشهري ۾ هڪ مدرسو آهي، جيڪو سنجهوري کان 50-60 ڪلوميٽر پري آهي، جتي انگريزي پڙهائين ٿا. ٻيو انگريزي پڙهائڻ جو شايد ڪراچيءَ وغيره جو ڏس مليو، پر منهنجو چاچو نوشهري فيروز وٺي آيو. اتي انگريزي پڙهائڻ واري مدرسي جو پرنسپال هو- سائين عثمان علي انصاري. انصاري صاحب منهنجي چاچي کي ٻڌايو ته بابا توهان دير سان آيا آهيو، مارچ مهيني ۾ داخلا ٿيندي آهي، هيءُ مئي جو مهينو آهي، هاڻي ته وئڪيشن ٿيڻ واري آهي پر منهنجي چاچي انصاري صاحب کي گذارش ڪئي ته سائين اسان تمام گهڻو پري کان آيا آهيون ۽ هتي تمام ڏکيا پهتا آهيون، تنهنڪري مهرباني ڪري هن کي داخل ڪريو، جو هن کي ضرور پڙهائڻو آهي. پوءِ هن ٻڌايس: بابا مون اوهان کي چيو آهي ته دير ٿي وئي آهي. اوهان دير سان آيا آهيو. اوهان ايندڙ سال اچجو. آءٌ هن ڇوڪري کي مفت رهائش ڏيندس ۽ في پڻ معاف ڪندس. پوءِ اسان موٽي آياسين، پر منهنجي چاچي همت نه هاري ۽ پوءِ هڪ اسڪول هو ٻاويهين ديهه ۾، جتي سنڌي پنجابين جو هڪ ڳوٺ هو، اتي سنڌي اسڪول هو، جتي ٽي درجا پڙهائيندا هئا. اتي فوج جو رٽائرڊ استاد فيض علي انگريزي پڙهائيندو هو ۽ ساڳيو استاد محمد يوسف جنهن مون کي سنڌي پڙهائي هئي، اهو اتي سنڌيءَ جو هيڊماستر هو. اتي سوال اٿيو ته آءٌ رهان ڪٿي، پوءِ اتي ڳوٺ جو هڪ لائق ماڻهو هو- ميان علي محمد ان چيو ته هيءُ ڇوڪرو ڀلي مون وٽ رهي، پر ساڍا ست رپيا مهيني جا اوهان ڏجو. ساڍا ست رپيا ان وقت ۾ وڏي ڳالهه هوندي هئي، پر منهنجي چاچي اهو ٻه قبول ڪيو، ڇو ته هن کي پڙهائڻ جو ڏاڍو شوق هوندو هو. پوءِ آءٌ اتي رهي پيس. هر ڏهين پندرهين ڏينهن کان پوءِ آءٌ 14 ميل پنڌ ڪري ڳوٺ ايندو هئس. ان زماني ۾ ڇنڇر ۽ آچر موڪل هوندي هئي، پوءِ جڏهن منهنجي دل ڀربي هئي ته ڳوٺ هليو ايندو هئس ۽ وري ويندو ٻه پنڌ هئس. پوءِ هڪ سال آءٌ اتي انگريزي پڙهيس. پوءِ ان ۾ انگريزيءَ جي ABC ۽ ڪجهه ٻيو ٻه، پر مون کي انگريزي گهڻي سمجهه ۾ نه ايندي هئي، پر جون- جولاءِ کان وٺي ٻئي سال مارچ تائين اتي پڙهيس. پوءِ وري منهنجو چاچو مون کي وٺي آيو، نوشهري جي انصاري صاحب چيو هو ته هن کي ڀلي وٺي اچجو. پوءِ انصاري صاحب مون کي داخلا ڏني. داخلا فيس ته ورتائين، پر باقي فيس مون کي معاف ڪيائون.

ڇهين درجي جو جيڪو استاد هو سو وڏو قابل هو، ميان عبدالخالق نالو هئس. جنهن ڇهون درجو

انگريزي ان وقت ٽائين گهڻ ۾ گهڻ اناويهه سال پڙهايو هو. جنهن کي تجربو هو ته پهريون درجو پڙهائجي ڪيئن؟ چو ته وڏو قابل استاد اهو آهي، جيڪو پهرين اينڊ ڪنهن شاگرد کي پڙهائي ٿو ۽ ڪنهن راهه تي لڳائي ٿو. انهيءَ استاد عبدالخالق وٽ اسان پهريون درجو انگريزي پڙهياسين. نوشهرو مدرسو پنهنجي خيال ۾ ان وقت سٺي حالت ۾ هو.

ان وقت اتي پري جي شاگردن لاءِ رهائش جو انتظام هوندو هو، ماني ٽڪي مفت ۾ هوندي هئي، ڪپڙا به ڌوبيءَ جي ملندا هئا. اتي 120 شاگرد بورڊنگ ۾ رهندا هئا، جن کي ضلعي لوڪل بورڊ نواب شاهه جي طرفان اسڪالر شپ مليل هئي، اتي مسجد شريف هئي، نماز جو بندوبست هوندو هو. راندين لاءِ بندوبست هوندو هو. مطلب ته سادگيءَ سان، پر سمجهو ته هر ڪا ڳالهه اتي پوري هوندي هئي.

اهو هڪ مثالي ادارو هو. ان اداري جو پرنسپال انصاري صاحب لنڊن مان M.A ڪري آيو هو. هو تمام گهڻو شاندار ماڻهو هو ۽ هن جا تمام وڏا خيال هوندا هئا. مسٽر هگورائي فرسٽ اسسٽنٽ هو، جيڪو گهڻو ٺڪ ڪم ڪار هلائيندو هو. پوءِ ست سال هن اداري ۾ رهياسين، سمجهو ته اتي اسان ابوجهه پار ٿي وياسين ۽ اتان سمجهه وارا ٿي نڪتاسين. استاد تمام گهڻا لائق ۽ فرض شناس هئا. يعني ڪنهن ڏينهن به مون کي ياد ڪونهي ته ڪو استاد اسڪول نه آيو هجي. يعني اسان کي اهو خيال ئي ڪونه هوندو ته ڪو استاد ڪڏهن غير حاضر به ٿي سگهي ٿو. انهيءَ وقت هندو ۽ مسلمان استاد گڏجي مدرسي/ اسڪول کي بهتر بڻائڻ جي ڪوشش ڪندا هئا.

تڏهن کان پوءِ راندين جو خاص اهتمام ٿيندو هو. ان دؤر ۾ سمجهان ٿو ته آءٌ ڪجهه حرڪتي ٻار هوندو هئس يا ائين سمجهو ته رانديون گهڻيون ڪندو هئس. جڏهن آءٌ پهرئين يا ٻئي درجي ۾ پڙهندو هئس ته ڇهين ستين درجي وارن وڏن ٻارن سان گڏ راند ڪندو هئس. هاڪي ۽ فوٽ بال آءٌ خاص طور تي ڪيڏندو هئس. ڪرڪيٽ ۾ به نوشهرو مدرسو تمام اڳتي هوندو هو. خيرپور جو مدرسو، سوبه اڳتي هوندو هو. نوشهرو ۽ خيرپور مدرسو سمجهو ته هڪٻئي جا مقابل هوندا هئا. رانديون باقاعده روزانو ٿينديون هيون. ڊرل ٽيچر هوندو هو مسٽر ڪمال خان، روزانو 20 منٽ ڊرل ٿيندي هئي. هڪ فونو هوندو هو، جنهن ۾ رڪارڊ هلندو هو ۽ ان تي اسان ڊرل ڪندا هئاسين، پر وڏ ۾ وڏ جيڪا آفاقي حيثيت جنهن استاد کي هئي، اهو هو ڊرائنگ ٽيچر مسٽر گل محمد پناڻ. هڪ عجيب انسان، هو ٻارن جي نفسيات جو تمام وڏو ماهر هو. ڊرائنگ ۾ تمام سٺا سبق ڏيندو هو. ان ڪري ئي منهنجي ڊرائنگ ۾ دلچسپي ٿي ۽ مون ايليمينٽري ڊرائنگ جو امتحان پاس ڪيو. ان کي شڪار جو شوق هوندو هو. انصاري صاحب کي به شڪار جو شوق هوندو هو. شڪار ۾ جيڪي ڇوڪرا ويندا هئا، انهن ۾ منهنجو نالو پهرين نمبر تي هوندو هو. چاڪاڻ ته آءٌ ٽِڪو هوندو هئس ڀڄڻ ۾، سو آءٌ تترن کي وراڻ وغيره جي ڪم ۾ گهڻو تيز هوندو هئس. مڪتب جو پيش امام آخوند ڪريم بخش هوندو هو. اهو به وڏو لائق انسان هو. هر صبح اچي سڀني کي اٿاريندو هو. هن اسان کي مذهب ۽ فقهه جون ڪافي ڳالهيون سيکاريون.

مراد علي مرزا: اوهان ميٽرڪ جي ڪورس ۾ ڪهڙا سبجيڪٽ پڙهيا؟

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ: ان وقت ميٽرڪ ۾ ڇهه ست مضمون هوندا هئا. سڀ کان وڌيڪ زور انگريزيءَ تي هوندو هو. ان کان پوءِ سنڌي به باقاعده سٺي نموني پڙهائي ويندي هئي. ان وقت استاد امام بخش هوندو هو، اهو سنڌي گرامر پڙهائيندو هو. گرامر پڙهائڻ تي.تمام گهڻو زور هو. چوٿين درجي انگريزي کان الجبرا، جاميٽري ۽ سائنس شروع ڪرائيندا هئا، حساب الجبرا، جاميٽري ۽ ارٿميٽڪس جا سبجيڪٽ هئا. ان کان پوءِ سائنس هوندي هئي. سائنس ۾ فزڪس ۽ ڪيمسٽري جا سبجڪيٽ هئا.

مراد علي مرزا: سائنس جا سبجيڪٽ انگريزيءَ ۾ پڙهائيندا هئا يا سنڌيءَ ۾؟

ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ: سائنس، انگريزيءَ ۾ پڙهائيندا هئا، پر جيڪڏهن ڪا ڳالهه نه سمجهه ۾ اچي ته اسان سنڌيءَ ۾ پڇندا هئاسين. هڪ هيو هگوراڻي صاحب هوندو هو، جيڪو اسان کي سائنس پڙهائيندو هو. چئو نالي اسان جي ليبارٽري جو هڪ اسسٽنٽ هوندو هو، ان کي وڏو تجربو هو ۽ انهيءَ اسان کي گهڻو ڪجهه سيکاريو. اهي ست اٺ سبجيڪٽ هوندا

هئا ميٽرڪ ۾. پوءِ ميٽرڪ جي شاگردن کان اسڪول جي طرفان پريليمينٽري امتحان ورتو ويندو هو، ان امتحان ذريعي اسڪول مان اهڙن شاگردن جي چونڊ ڪئي ويندي هئي، جيڪي ميٽرڪ جي امتحان لاءِ تيار هجن. جيڪي تيار نہ هوندا هئا، اهي اتي ئي رهجي ويندا هئا. پريليمينٽري امتحان ٿيندو هو، جنوري فيبروريءَ ۾ ميٽرڪ جو امتحان ٿيندو. مارچ ۾ ميٽرڪ جي امتحان لاءِ مرڪز ٽي هوندا هئا- هڪ حيدرآباد، ٻيو ڪراچي ۽ ٽيون شڪارپور. اسان کي ميٽرڪ جي امتحان لاءِ موڪليائون حيدرآباد. حيدرآباد ۾ هوم اسٽيڊي هال قلعي جي پرسان اسان جو سينٽر هو. مون حيدرآباد پهريون دفعو تڏهن ڏٺي، ان کان اڳ مون حيدرآباد ڪانہ ڏٺي هئي. مون کي اها بہ خبر ڪونہ هئي تہ حيدرآباد آءٌ امتحان ڏيڻ ٿو وڃان، تہ رات جو ٽڪندس ڪٿي. پوءِ بس حيدرآباد آيس. اتي نظاماڻي هوٽل هو. نالو پڙهي انهيءَ هوٽل تي پهتاسين. اتي فيض محمد نظاماڻي هو. ڏاڍو لائق انسان هو. ان جو ڏٺو تہ شاگرد آهن، آيا آهن گهڻو پري کان، سو کٽون وجهي ڏنائين. اٺ آنا الاٽي ٻارنهن آنا مسواڙ هوندي هئي، سا وٺندو هو. سو اتي رهي اسان امتحان ڏنو.

ميٽرڪ ۾ اهو ٿيو جو آءٌ سنڌ ۾ مسلمان شاگردن ۾ ٻيو نمبر آيس. پهريون نمبر ڪراچيءَ جو ڪو صاحب هو. ان زماني ۾ پهرين، ٻئي ۽ ٽئين پوزيشن حاصل ڪندڙ شاگردن کي 20 رپيا اسڪالرشپ ملندي هئي. ميٽرڪ ڪرڻ کان پوءِ منهنجي چاچي مون کي چيو: تنهنجي والد صاحب جي وصيت موجب اسان توهان کي ميٽرڪ پڙهائي سين، هاڻي تنهنجي مرضي آهي. جي وڌيڪ پڙهين يا نوڪري ڪرين، جو وڌيڪ پڙهائيءَ جو خرچ اسان ڪونہ ٿا پري سگهون. اها بلڪل صحيح ڳالهہ هئي، پر مون چيو: جيئن تہ مون کي 20 رپيا اسڪالرشپ ملي ٿي، تنهن ڪري آءٌ وڌيڪ پڙهندس. جيڪڏهن اسڪالرشپ نہ ملي ها تہ شايد آءٌ وڌيڪ پڙهڻ نہ وڃان ها.

پوءِ آءٌ ڪراچيءَ ويس. اتي سائنس ڪاليج هو، ان ۾ پڙهيس. اهو ڪاليج ڏيارام جيٺمل جو هو. ان ۾ سڀ مسلمان ۽ هندو گڏ پڙهندا هئا، پر مسلمان شاگردن جي رهائش جي لاءِ هاسٽل هئي. هاسٽل جنهن کي هاڻي اسان جناح ڪورٽس سڏيون ٿا. اهي پيسا سنڌ ۾ مسلمانن خيرپور جي وزير مسٽر قادر داد خان ۽ ٻين گڏجي جمع ڪيا هئا. جنهن مان اها هاسٽل ٺهي. حيدرآباد ۾ بہ ڪاليج هو، پر هاسٽل ڪانہ هئي. ان ڪري اسان وڃي ڊي.جي سائنس ڪاليج ڪراچيءَ ۾ داخلا ورتي، چو تہ رهڻ جي جڳهہ ڪراچيءَ ۾ هئي. ان زماني ۾ ڪاليج جي پهرين سال ۾ سائنس ۽ آرٽس جا سڀ مضمون پڙهڻا پوندا هئا. پهرين سال ۾ منهنجون اکيون خراب ٿي پيون، سو پڙهي نہ پيو سگهان. پوءِ ٻيا ڇوڪرا پڙهندا هئا تہ آءٌ ٻڌندو هئس. ان وقت مون کي شوق هو تہ آءٌ انجنيئرنگ پڙهان، پر منهنجون اکيون گهڻيون خراب ٿي ويون ۽ مون کي پڙهائي ڇڏڻي پئي، پر پوءِ هڪ حڪيم صاحب سُرمو ڏنو، ان مان مون کي شفا ٿي. ڊاڪٽري علاج اثر ڪونہ ڪيو. پوءِ ان سُرمي جي ڪري آءٌ پڙهي سگهيس، پر اسڪالرشپ جي ختم ٿيڻ ڪري وڌيڪ پڙهائي جاري رکڻ لاءِ پيسو ڪونہ هو. ان ڪري آءٌ هليو ويس جهوناڳڙهہ، انٽر مون وڃي پڙهي جهوناڳڙهہ ۾. اتي مسلمان شاگردن لاءِ في معاف هوندي هئي، مفت هاسٽل هوندي هئي. ڪاليج جو نالو هو بهاؤالدين ڪاليج جهونا ڳڙهہ. بهاؤالدين وزير هو جهونا ڳڙهہ جو، ان جي نالي سان اهو ڪاليج هو، اتي اسان کان اڳ ۾ سنڌ جا ڪافي غريب شاگرد ويا هئا پڙهڻ. مسٽر بروهي بہ مون پٺو، اتي ويو هو پڙهڻ ۽ ان کان اڳ ۾ مرحوم مير الله بخش ٽالپر جيڪو الوحيد جو ايڊيٽر هو ۽ قاضي عبدالرحمان، اهو بہ الوحيد جو ايڊيٽر ٿيو هو. اهي بہ جهونا ڳڙهہ ۾ پڙهيا هئا. سو آءٌ انٽر ڪرڻ لاءِ ويس جهوناڳڙهہ. وڏو هتان سفر هوندو هو، هتان ويندا هئاسين جوڌپور مارواڙ، پوءِ جهونا ڳڙهہ پهچندا هئاسين. راتيون واٽ تي پونديون هيون، پوءِ پهچندا هئاسين. ڇهہ مهينا اتي وينا هوندا هئاسين، ٽرم پورو ٿيندو هو تہ پوءِ ڳوٺ ايندا هئاسين. اتي جهونا ڳڙهہ ۾ پڙهائيءَ جو سلسلو ايڏو تيز ڪونہ هو. انٽر کان پوءِ بي. اي بہ مون پڙهي جهونا ڳڙهہ ۾. مون حسابن ۽ عربيءَ ۾ انٽر ۾ پهرين پوزيشن حاصل ڪئي. اتي استاد هئا- مسٽر جوشي ۽ مسٽر رائو، انهن مون کي چيو تہ ميٿاميٽڪس ۾ تنهنجون سٺيون مارڪون آهن، تون ميٿاميٽڪس کڻ. ٻيو انهن ۾ هو پروفيسر طاهر علي، انهيءَ مون کي چيو تہ عربي کڻ. پوءِ آءٌ ميٿاميٽڪس کڻان ها، پر ان ۾ هڪ سبجيڪٽ هو ارٿميٽڪس جاميٽري، اهو مون کي سمجهہ ۾ ئي نہ آيو، ان ڪري مون عربي مضمون جي چونڊ ڪئي.

ظفر جوڻيجو

تاريخ، لوڪ ادب، ٻولي، موسيقي ۽ لغت جي ماهر ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ جو تاريخي انٽرويو

[هي هڪ تاريخي انٽرويو رسالي ”نيوز اينڊ اوپينين“ جولاءِ-آگسٽ 2007ع ۾ ڇپيو. جيڪو پوءِ محترم محمد عثمان منگي. سنڌ ماتڪ موتي تنظيم قاسم آباد پاران 2007ع ۾ ڇپائي پڌرو ڪيو. اهو تاريخي انٽرويو مٺين پنهي ادارن جي ٿورن سان هتي پيش ڪجي ٿو- انچارج]

توهان جو ننڍپڻ ڪيئن گذريو؟

منهنجو ننڍپڻ ائين ئي گذريو جيئن عام طور ٻارن جو گذرندو آهي. مان ڇهن پنجن مهينن جو هئس ته والد علي محمد خان گذاري ويو ۽ منهنجي امڙ پيو حق ڪيو. مرڻ مهل منهنجي پيءُ وصيت ڪئي هئي ته ”منهنجي پٽ کي پڙهائجو.“ سو وڏي هوندي جڏهن مون اها ڳالهه ٻڌي ته اها شايد منهنجي تحت الشعور ۾ ويهي وئي ۽ مون پڙهائي ۾ تمام گهڻي دلچسپي وٺڻ شروع ڪئي.

ان وصيت تي ڪنهن عمل ڪرايو؟

منهنجي چاچي ولي محمد خان ان وصيت کي هينئين سان هنڊايو ۽ عهد ڪري ڇڏيائين ته مون کي ضرور پڙهائيندو. شروع ۾ مان پڙهائيءَ ۾ دلچسپي نه وٺندو هئس ۽ ٻه ڀيرا اسڪول مان ڀڄي ويو هئس ڇو ته استاد ماريندو هو، پر چاچو منهنجي پٺيان لڳو رهيو ۽ نيٺ ميٽرڪ تائين پڙهايائين. پوءِ چيائين: ”هاڻي پڙهين يا نه پڙهين، تنهنجي مرضي آهي. ڇو ته هاڻي نه مون وٽ وقت آهي ۽ نه وري وسيلا.“

توهان جي وڏن جي گذر سفر جو وسيلو ڪهڙو هوندو هو؟

اهي هاري هئا. پنهنجي ٻني ٽورڙي ۽ ٻين جي زمين تي هارپو ڪندا هئا. اڳتي هلي پوءِ هنن ڪجهه زمين ورتي.

توهان جي والد جي گذاري وڃڻ ۽ امڙ جي ٻي شادي ٿيڻ ڪري توهان جي پرورش تي ڪو اثر ڪونه پيو؟

تڏهن سماج ۾ ايڏا ويڇا ڪونه هئا. تنهن ڪري منهنجي والده جي ٻي شادي ٿيڻ جو منهنجي پرورش تي ڪوبه اثر ڪونه پيو. چاچيون، ماسيون، پڦيون ۽ سمورا مرد مون سان تمام گهڻو پيار ڪندا هئا. منهنجي ڪامياٻين جي پٺيان دراصل انهن ماڻهن جون محبتون ڪارفرما رهيون آهن.

خاندان ۾ سڀ کان وڌيڪ توهان ڪنهن جي ويجهو رهيا؟

ڏاڏي جي وفات (1922ع) کان پوءِ ناني لعل بخش منهنجي تربيت ڪئي. مون سان تمام گهڻي دل هئس. شادين مرادين ۽ محفلن ميلن ۾ ساڻ وٺي ويندو هو. ڪچهرين ۾ پرسان ويهاريندو هو. منهنجي سوالن جا جواب ڏيندو هو. تاڪيد ڪندو هو ”معنيٰ ڏي ڌيان ڪر جو معنيٰ عقل جو منڍ آهي.“ بيشڪ نانو منهنجو پهريون استاد هو، جنهن مون کي سوچڻ ۽ سمجهڻ سيکاريو.

ڪي حرڪتون وغيره ڪندا هيو؟

ها، حرڪتون به ڪندو هئس. مون کي ياد ٿو اچي ته جڏهن ڏاڏو نماز پڙهندو هو ۽ سجدي ۾ ويندو هو ته آءٌ سندس پٺن تي چڙهي ويهندو هئس. هو آهستي آهستي اٿندو هو ۽ آءٌ وڃي پاسي تي ڪرندو هئس. ڪڏهن ائين به ڪندو هئس جو سندس ڳچيءَ ۾ ٻاڪر وجهندو هئس. هو جڏهن سجدي مان اٿندو هو ته آءٌ به پويان لڙڪيو پيو هوندو هئس.

اوهان جو ڏاڏو ڪاوڙيو ڪونه هو؟

نه، هن ڪڏهن به ڪاوڙ جو اظهار نه ڪيو. هڪ ڀيري ته آئين ڪيم جو چلهه جي ڪاني ڪڍي، ڏاڏي جي پير جي ڪڙي تي هڻي، ڪاني اڇلي، ٽڪرو ڀڄي وڃي ڪوني ۾ پيل سامان پويان لڪس. ان وقت چاچو اندر آيو ۽ مون کي ڏسي ڏاڏي کي چيائين: ”ابا، لڪو وينو آهي، پڪڙي اچانس. جنهن تي ڏاڏي چيو: ”نه ابا، اسان

پاڻ نهيا پيا آهيون.“

ڏاڏي ۽ ناني کان پوءِ توهان جي پرورش ڪنهن ڪئي؟

منهنجي پرورش ۽ تعليم تربيت ۾ وڏو هٿ منهنجي چاچي ولي مهمد خان جو رهيو. منهنجي تعليم جا خرچ پڪا هن ئي برداشت ڪيا. منهنجو هر طرح سان خيال رکندو هو. سچ ۽ انصاف وارو ماڻهو هو. زبان جو پڪو هو. وڏو خوش طبع شخص هو. سندس ٽوٽڪا سڄي ڳوٺ ۾ مشهور هئا.

پنهنجي امڙ بابت ڪجهه ٻڌائيندا؟

منهنجي امڙ مائي صاحبزادي وڏي سمجهه ۽ صبر واري مائي هئي، ۽ وڏو رس رهايائين. سندس وفات (1941ع) کان پوءِ ڪيترن ئي سالن تائين آءٌ ڪيس ياد ڪندو پيو روئندو هئس. مون ڪيک افيون ٻڌڻ جو گهنو شوق هو. هوءِ مون کي خوش ڪرڻ لاءِ وقت بوقت سهڻي ڍار سان ڪافيون چئي ٻڌائيندي هئي.

پنهنجي والد جون ڪي يادگيريون؟

منهنجو والد علي محمد خان هر دل عزيز ۽ يار ويس هو. ڀوهه جوانيءَ ۾ وفات ڪيائين. سندس وصيت هئي ته منهنجي پٽ کي (مون کي) ضرور پڙهايو وڃي. اصل ڳالهه هيءَ هئي ته ابا پڙهيو ڪونه هو ۽ پنهنجي. انهيءَ عيب جو ڪيس و ڏو احساس هو.

پنهنجي بنيادي تعليم بابت ڪجهه ٻڌائيندا ته اها توهان ڪيئن حاصل ڪئي؟

منهنجي والد وفات وقت وصيت ڪئي هئي ته ”منهنجي ڇوڪري کي پڙهائجو“، سو ڏاڏي جڏهن ڏٺو ته آءٌ ڳالهيون ياد ڪري ٿو وڃان ته مون يڪ پرهيائين الحمد شريف ۽ پوءِ ٽيهين سيپاري جون آخري صورتون ياد ڪرايائين. ڇئن سالن جو ٿيس ته امان مون کي قرآن شريف پڙهائڻ شروع ڪيو. اسڪول نه هجڻ ڪري مون کي ڳوٺ جي واڻيي پائي وَسومل وٽ سندس هٽ تي هلي ويهاريائون ته هنڪا اکر پڙهان. وَسو مل مون کي پٽيءَ تي ٿورا ٿورا اکر لکي ڏنا ۽ آءٌ سگهو ئي سڄي پٽي ياد ڪري ويس.

اسڪول ۾ ڪونه پڙهيو؟

اسان جي ڳوٺ ۾ ته اسڪول ڪونه هو. پوءِ جڏهن معلوم ٿيو ته پر واري ڳوٺ پليو خان لغاري ۾ سنڌي اسڪول کليو آهي ۽ چاچي مون کي اتي ويهاريو. ڳوٺ مان اسين ٽي ٻارڙا اوڏانهن پڙهڻ لاءِ گڏجي ويندا هئاسون. بعضي جُتي نه هوند هيئي ۽ پير اگهاڙا هوندا هئا. آرهڙ جي اس ۾ پير سڙندا هئا ۽ ڪنڊا پڻ لڳندا هئا.

ان وقت جي ڪا يادگيري؟

مون کي ياد آهي ته تڏهن مان ٽيون پاس ڪري چوٿين درجي ۾ آيو هئس پر مون کي حساب سمجهه ۾ ڪونه ايندا هئا ۽ استاد جيئانند سخت مارينو هو. آءٌ ٻه پيرا ڀڄي ويس، پر چاچو مون کي ڳولي وٺي آيو ۽ اچي استاد جي حوالي ڪيائين.

پوءِ پڙهائيءَ جو سلسلو اڳتي ڪيئن وڌيو؟

ان کان پوءِ انگريزي پڙهڻ جو وارو آيو ته معلوم ٿيو ته ان لاءِ ڪراچي يا نوشهري فيروز وڃڻو پوندو. پر اهو معلوم ئي ڪونه هو ته ڪهڙي مهيني ۾ داخلا وٺبي آهي. چاچو مون کي مئي 1928ع ۾ نوشهري وٺي هليو پر مدرسي هاءِ اسڪول ۾ پهتاسون ته ٻڌايائون ته داخلائون مارچ ۾ ٿي ويون ۽ هاڻي داخلا ڪانه ملندي.

پوءِ ڇا ٿيو؟

مجبور ٿي موٽي آياسين پر چاچي چيو، ”وقت ناهي وڃائڻو مون کي ڪنهن ٻڌايو آهي ته پنجابين جي ڳوٺ ’ديهه 22‘ ۾ انگريزي جا ٽي درجا پڙهائين ٿا. سائين محمد يوسف سومرو، جنهن توکي ڀهريان هتي اسڪول ۾ داخل ڪيو هو، اهو اتي وڏو استاد آهي، تون ڪڏڙي وڃي سائنس مل ته توکي داخلا ڏياريندو.“

ڇا ڪڏڙي توهان کي اڪيلو ئي موڪليو ويو؟

ها، ٻئي ڏينهن صبح جو پنج ميل پنڌ ڪري سنجهوري پهتس ۽ اتان ريل گاڏي ۾ چڙهي ڪڏڙي پهتس ۽ استاد محمد يوسف جي جاءِ تي ويس. جتان خبر پئي ته هو ديهه 22 ۾ رهندو آهي. ٻئي ڏينهن صبح جو ٽپال وارو اتان اٺ تي ٽپال کڻي ويندو ۽ مون کي ان سان گڏ وڃڻو پوندو. ائين ٻئي ڏينهن ٽپال واري سان گڏ مان ٻه اٺ تي چڙهيس. اڌ واٽ تي هن چيو: ”پاڙو ڏي

نہ تہ توکي لاهي ڇڏيندس." ٻار هجڻ جي ڪري ٻجي ويس تہ جي لاٿائين تہ رلي ويندس، سو رپيو ڪڍي هن کي ڏنم ۽ ائين استاد يوسف سان وڃي مليس. جنهن چيو: "توکي داخلا تہ ملندي پر رهڻ جو انتظام ڪونهي. پنهنجي چاچي کي وٺي اچ تہ اسڪول جي في بہ ڏئي ۽ تنهنجي رهڻ جو انتظام ڪري."

پوءِ توهان ڇا ڪيو؟

استاد محمد يوسف سان گڏجي ڪڏڙي آيس. خبر پئي تہ ڪڏڙي کان سنجهوري تائين ريل جو ڀاڙو چار آنا آهي. جڏهن تہ مون وٽ رڳو ڇهہ پئس اهئا. شام جا ڇهہ ٿيا هئا. پوءِ ڇا ڪيم جو ريل ئي ريل ڏٺي وٺي ڀڳس ۽ ڏهہ ميل مفاصلي دوران ساهيون ڪندو اچي سنجهوري اسٽيشن تي پهتس . اتي سج لهي ويو هو. وري اتان ڳوٺ وارو رستو ڏٺي وٺي ڀڳس. جيئن رات ٿئي تيئن ڊپ بہ پيو ٿئي، پر آخرڪار ڳوٺ پهچي ويس.

ڇا پوءِ رهائش جو انتظام ٿيو؟

ها، چاچو، ٻئي ڏينهن مون کي ساڻ وٺي آيو ۽ استاد محمد يوسف سان ملي ڪيس فيس ڏنائين. رهڻ جو انتظام اتي جي سفيد پوش علي محمد آرائين جي گهر ٿيو، جنهن کي ساڍا ست رپيا مهينو ڏيڻو پوندو هو. هيءَ منهنجي پهرين آزمائش هئي جو مون کي گهر ۽ ڳوٺ کان ٻاهر رهڻو پيو هو. ٽن مهينن بعد مون کي اتان رهائش کان جواب مليو. جنهن کان پوءِ مون کي اسڪول جي استاد لعل دين جي گهر (ڊيهہ 24 ۾) رهڻو پيو.

ان اسڪول ۾ توهان ڪيترو وقت پڙهيو؟

ڊيهہ 22 واري اسڪول ۾ مان مئي 1928ع کان فيبروري 1929ع تائين پڙهندو رهيس، ۽ ڪنهن حد تائين اي.بي.سي هاڻو ٿيس. مارچ ۾ چاچو مون کي نوشهري وٺي ويو ۽ مدرسي جي هيڊ ماستر عثمان علي انصاري صاحب سان مليو. جنهن مون کي اسڪول ۽ بورڊنگ ۾ داخلا ڏني ۽ اسڪول واري فيس معاف ڪئي. بعد ۾ مون کي فري بورڊري بہ ملي.

توهان کي فري بورڊري ڇا جي ڪري ملي؟

پرائمري ۾ هڪ صاحب امتحان وٺڻ آيو، تڏهن امتحان وٺندڙ کي "صاحب" چيو ويندو هو. هن مون کان ڪجهہ پڇيو ۽ صحيح ٻڌائڻ تي امتحاني رجسٽر ۾ نوٽ هڻي ويو، "هن ڇوڪري کي انگريزي پڙهائي وڃي." هڪ اهو سبب هو ۽ ٻيو ڪارڻ غربت هو، جنهن ڪري مون کي هاءِ اسڪول ۾ فري بورڊري ڏني وئي. ان وقت ٽئين درجي ۾ اسڪالرشپ جو امتحان ڏبو هو، سو مون ڏنو تہ پاس ٿي ويس، جنهن ڪري مون لاءِ ماهوار نو رپيا وظيفو مقرر ٿيو. ان کان پوءِ مون فري بورڊري ڇڏي ڏني ۽ اسڪالر شپ جي پيسن مان گذارو ڪندو هئس.

ان اسڪول جون ڪي ٻيون يادگيريون؟

اڳوڻي اسڪول ۾ ٻاهران آيل استاد جڏهن داخلائون پئي ڪيون تہ هن سوچيو ٻروچن جو ڳوٺ آهي، سو هر ڇوڪري جي نالي پٺيان بلوچ لکندو ويو. جڏهن مان مدرسي هاءِ اسڪول نوشهري فيروز ويس تہ اتي مون کي "بلوچ بلوچ" ڪري سڏڻ لڳا. اهو نالو مون کي ڏاڍو انوکو لڳو سو گهران اچي پڇا ڪيم تہ وڏڙن ٻڌيو تہ اسان جو پاڙو "جعفراڻي" آهي. ان وقت مون ڪلمينٽي امتحان (ورنيڪيولر اسڪول فائنل امتحان) جو فارم پئي ڀريو سو ان ۾ لکي ڇڏيم "جعفراڻي". جڏهن رزلٽ آئي تہ "بلوچ" جي ذات سان منهنجو نالو نظر نہ آيو. اسڪول جي هيڊ ڪلارڪ چيو، "تون ناپاس ٿيو آهين." پوءِ مون ڪيس "جعفراڻي" ذات وارو نالو ڳولي ڏيکاريو، اتي ٻيٺل هڪ استاد ناراض ٿيو پر جڏهن مارڪون ڏٺائين تہ ٿڌو ٿي ويو. آءٌ ان سال (1933ع) سڄي سنڌ ۾ پهريون نمبر آيو هئس.

مطلب تہ ائين پوءِ توهان جي نالي پٺيان "بلوچ" لفظ ڳنڍجي ويو؟

ان حوالي سان مان توهان کي هڪ مزيدار ڳالهہ ٿو ٻڌايان تہ جڏهن مان جهونا ڳڙهہ ۽ علي ڳڙهہ پڙهڻ ويس تہ سنڌ جي ڏاڍي سڪ لڳي ۽ مون پاڻ کي سنڌي سڏائڻ شروع ڪيو. ان وقت مون جيڪي تحقيقي مقالا ليکا، اهي "عثمان سنڌي" جي نالي سان لکيم. بهرحال ان وقت سنڌ ۾ هڪ شيخ عبدالمجيد سنڌي هو ۽ ٻيو آءٌ عثمان سنڌي هئس.

توهان ميٽرڪ نوشهري مدرسي هاءِ اسڪول مان ڪئي، ان بابت ڪجهه ٻڌائيندا؟

تڏهن سنڌ ۾ مسلمانن لاءِ رڳو ٻه هاءِ اسڪول هئا. پهريون هاءِ سنڌ مدرسو ڪراچي هو، جيڪو حسن علي آفنديءَ قائم ڪرايو. جڏهن ته ٻيو هاءِ اسڪول نوشهرو مدرسو هو، جيڪو ظفر علي شاهه جي ڏاڏي سيد الهندي شاهه قائم ڪرايو. هو هنن جي اڪثريت ۽ اثر هجڻ ڪري نوشهري جي ميونسپلٽيءَ اهو ٺهراءُ پاس ڪرايو ته هتي ڪوبه اسڪول قائم ٿي نه ٿو سگهي. سيد الهندو شاهه جيئن ته تر جو وڏو بااثر شخص هو سو هن ڇا ڪيو جو نوشهري کان ٻه ميل ڏکڻ هڪ زميندار کان زمين وٺي اتي پٽيون وجهي، راتو رات اسڪول شروع ڪرايو. تمام گهڻي مخالفت ٿي پر وريو ڪجهه ڪونه، نيٺ هاءِ اسڪول ٿيو ۽ ڊسٽرڪٽ ڪائونسل نوابشاهه، جنهن کي تڏهن لوڪل بورڊ چيو ويندو هو، ان هن اسڪول لاءِ بورڊنگ هائوس منظور ڪيو.

اوهان کي اتي جو ماحول ڪيئن لڳو؟

اتي پهچي مون وڏو اطمينان محسوس ڪيو. مون سمجهيو ته ها هيءَ ئي صحيح نموني پڙهائي آهي. ان کان اڳ ته جڻ راند هئي. پوءِ آءٌ پنهنجي ذوق، ذهانت، همت ۽ حوصلي سان اڳتي وڌيس، جنهن مون کي نوشهري مدرسي مان ميٽرڪ پاس ڪرائي ۽ بعد ۾ جهونا ڳڙهه، علي ڳڙهه ۽ آمريڪا پهچايو.

ان دور ۾ سنڌ ۾ هن هاءِ اسڪول جي ڪيتري اهميت هوندي هئي؟

تڏهن اوباوڙي کان گهوڙا باري تائين، سنتو نديءَ جي ڪابي طرف مسلمانن لاءِ ڪوبه هاءِ اسڪول ڪونه هو. نوشهري مدرسي سنڌ جي تمام وڏي خدمت ڪئي. هن اسڪول وڏيون مسلمان شخصيتون پيدا ڪيون. تڏهن مسلمانن کي روينيو ۾ هيڊ منشيءَ کان مٿي جو عهدو ڪونه ڏيندا هئا. پوءِ ان مدرسي مان پڙهي نڪتل مسلمان اڳتي هلي وڏا ڪامورا ٿيا. ان کان پوءِ غلام محمد خان ٽالپر لاڙ ۾، مخدوم غلام حيدر هالن ۾، ۽ محمد عثمان مري پٽ ياٿي ۾ هاءِ اسڪول وڌا. پر افسوس ته انهن جي اعليٰ ڪردار تي گهٽ لکيو ويو آهي.

انهن بابت چونه لکيو ويو؟

چاڪاڻ ته پاڻ ماڻهن کي يا ته آمريڪا سان هلڻو آهي يا ته روس سان. سنڌ سان ته پنهنجو نه اچي نه وڃي. حالانڪ انهن ماڻهن کي ياد ڪرڻ گهرجي چو ته هنن سنڌ جي تمام وڏي خدمت ڪئي.

اتي هاءِ اسڪول ۾ تعليمي عمل جي ابتدا ڪيئن ٿيندي هئي؟

صبح جو اٺين وڳي اسيمبلي ٿيندي هئي، جنهن ۾ سڀ استاد ته موجود هوندا هئا پر پرنسپال به بيٺو هوندو هو. مدرسي جو استاد اڄ جي ڪاليجي استادن کان وڌيڪ باصلاحيت هوندي هو. اهو بي.اي ۽ بي.ٽي پڙهيل هئا. ان دور ۾ اهي تمام وڏيون ڊگريون هونديون هيون.

غير نصابي سرگرميون ڪهڙيون هونديون هيون؟

اتي وڏي ۾ وڏي سرگرمي راندين جي هوندي هئي. هاڪي، فوٽ بال ۽ ڪرڪيٽ وڏي پيماني تي ڪيڏيون ويندڙ رانديون هيون. مان انهن راندين ۾ پهرئين جو جو رانگديگر هئس. اسان ناز هاءِ اسڪول خيرپور ۽ ٻين اسڪولن سان ڪرڪيٽ ۽ ٻين راندين جون ميچون ڪيڏيون. پر اصل ڳالهه اها هئي ته رانديون باقاعدگيءَ سان ٿينديون هيون.

اتي ٻي وڏي سرگرمي مشاعري جي هئي، جيڪو هر مهيني ٿيندو هو. استاد مخدوم امير احمد صدر ۽ مان جنرل سيڪريٽري هوندو هئس. ٽين وڏي سرگرمي شڪار جي هوندي هئي. آچر جي ڏينهن اسان جو هيڊماستر انصاري صاحب شڪار تي ويندو هو. ساڻس جيڪي شاگرد گڏ ويندا هئا. انهن ۾ ننڍي ۾ ننڍو آءٌ هوندو هئس.

جڏهن توهان وڏا ٿيا ته توهان پاڻ به شڪار ڪرڻ شروع ڪيو. ڇا اهو اثر توهان انصاري صاحب کان قبول ڪيو هو؟

ها، اها ڳالهه صحيح آهي، مان جڏهن ٻاهران پڙهي موٽي آيس ته انصاري صاحب سڄي سنڌ جي مٿان ايجوڪيشن انسپيڪٽر هو. هن مون کي شڪار جي حوالي سان سبق به ڏنو هو. هن ئي مون کي هدايو ته

بندوق کڻڻ هئجي.

انصاري صاحب جو اوهان گهڻو ذڪر ڪيو آهي، ان جي باري ۾ ڪجهه ٻڌائيندا؟

جيتوڻيڪ هو هاءِ اسڪول جو هيڊ ماسٽر هو پر قابليت جي حوالي کان جڻ يونيورسٽيءَ جو وائيس چانسيلر هو. هو هميشه ٽپ ٽاپ رهندو هو. انگريزي اهڙي ته عاليشان هوندي هئس جو چئي بس ڪر. مون کي ياد ٿو اچي ته ٻڌ عيدن ۾ سيد جمن شاهه جو ميلو لڳندو هو. انصاري صاحب شيڪسپيئر جو ڊرامو سنڌي ۾ ترجمو ڪري اتي پيش ڪيو هو. مدرسي ۾ به ڊراما ڪرايائين. سنڌي ٻوليءَ سان ڪيس تمام گهڻو لڳاءُ هو. پڇاڙي ۾ "شاهه جو رسالو"، ايڊٽ ڪيائين. ان کان سواءِ "سچل سرمست جو رسالو" به ترتيب ڏنائين.

اڄڪلهه اهڙا استاد موجود ناهن، ان جو ڪهڙو سبب آهي؟

اصل مسئلو اختيار ۽ جوابداريءَ جو آهي. اختيار ناهي ته ڪير جوابدار به ناهي. هينئر هيڊ ماسٽر جي ته ڪا به حيثيت ڪانهي. ڪو وقت هو جو هتي ڊپٽي ڪمشنر جي وڏي حيثيت هوندي هئي، پر هاڻي اهو به بي اختيار آهي! ان کان پڇو ته چوندو: "اختيار مٿين وٽ آهن". وزيراعليٰ کان پڇو ته چوندو: "مون وٽ اختيار ناهن، مٿان اسلام آباد مان پڇو!" يعني ڪٿي به اختيار موجود ناهي. هتي انتظامي اختيارن جو مٽڪو ڀڳو ويو آهي. شاگرد استاد کي مارڪٽ ڪن ٿا. مطلب ته ڪنهن جي به عزت محفوظ ناهي. اهڙي صورتحال ۾ ماڻهو ڇو ڪم ڪن، ڇو محنت ڪن! اڳي ماڻهن جو هنن جي قدبت آهر ڪنهن حد تائين قدر هو. پرائمري استاد رٽائرڊ ٿيندو هو ته ڪيس وڏي عزت ۽ احترام سان الوداع ڪيو ويندو هو، پر هاڻي ته وي.سي کي به ڪن مان وٺيو ڪڍيو ڇڏين ته ڪير پڇڻ وارو ڪونهي!

ڪي ذڪر لائق استاد، جن کان توهان متاثر ٿيا؟

نوشهري مدرسي ۾ پهريون درجو سائين عبدالخالق ميمڻ پڙهائيندو هو. اهو منڊ کان پهريون درجو پڙهائيندو هو ۽ رٽائر ٿيڻ تائين پڙهائيندو رهيو. هن کي پهريون درجو پڙهائڻ تي ڪمال جي دسترس حاصل هئي. هڪ سال اندر ٻارن کي انگريزي ٻولي لکڻ پڙهڻ سيکاري ڇڏيندو هو.

ٻيو استاد هو مسٽر هگوراڻي، جيڪو حساب پڙهائيندو هو. تمام وڏو لائق ماڻهو هو. ٽيون استاد ايم.ايم حافظ هو، جيڪو جادوگر استاد هو. ان جهڙو استاد ملڻ مشڪل آهي. انهن کان سواءِ مان هتي ٽن اهڙن استادن جو ذڪر ڪندس، جن غريب مسلمان شاگردن کي تمام گهڻو همٿايو ۽ اتساهيو. انهن امن هڪ هو سائين گل محمد پناڻ، جيڪو ڊرائينگ ٽيچر هو. اهو پوءِ بورڊنگ هائوس ٽيچر به ٿيو. ٻيو هو سائين الله بخش نظاماڻي، جنهن جو تاڪيد اخلاقيات تي هوند هو. چوندو هو ته: "شاگرد جو اخلاق بلند هئڻ گهرجي." ٽيون استاد مخدوم امير احمد هو. مان هن کان تمام گهڻو متاثر رهيس. هن اتي مشاعرا ۽ ٻيون اهڙيون سرگرميون ڪرايون. انهن کان سواءِ مان مدرسي جي مسجد جي پيش امام آخوند ڪريم بخش جو ذڪر ڪندس، جيڪو ڪمال جو شخص هو. صبح جو سوير اسين سٽل هوندا هئاسين ته اسان کي جاڳائڻ لاءِ ڪنديءَ جي وڻ کي لڪڻ جا ڏڪ هڻندو هو. جيئن آواز ٻڌندا هئاسين ته وٺي مسجد ڏانهن ڀڄندا هئاسين. لڪڻ به هڻندو هو ته کلندو ۽ کلائيندو به هو- عجيب انسان هو.

ڪهڙو سبب هو جو تڏهوڪا استاد تمام گهڻا باصلاحيت هئا؟

هڪ هنڌ ٽڪي پڙهائڻ وڏي ۾ وڏو سبب هو، جنهن ڪري ڪين هڪ ئي سبجيڪٽ ۾ مهارت حاصل ٿي ويندي هئي. مان توهان کي نوشهري مدرسي جو مثال ڏيان ته اتي مون اچڻ ۽ وڃڻ مهل ساڳيا ئي استاد ڏٺا هئا. هنن اتي ست سال ويهي، گوڏا ٻڌي پڙهايو. ان دوران هيڊ ماسٽر رڳو هڪ ڀيرو بدلي ٿيو.

اصل ڳالهه آهي ته جيڪڏهن ڪو استاد هڪ ئي اسڪول ۾ لڳاتار رهي ٿو ته پوءِ ئي شاگرد تي اثر ڇڏي ٿو. اڄ ڪلهه ته هر ڇهين مهيني استاد بدلي ٿين ٿا، اهي شاگردن تي ڪهڙو اثر وجهندا!

اتي توهان جون ڪي علمي سرگرميون به هيون؟

اتي پڙهندي، مون "سنڌ آبزرور" انگريزي اخبار پڙهڻ شروع ڪئي. اسڪالر شپ جي پيسن مان مون 18

رپيا بچت ڪئي. پوءِ جڏهن موڪلن ۾ ڳوٺ ويندو هئس ته اتي به اها ڳهرائيندو هئس. سنجهوري ۾ ٽپال ذريعي اها اخبار پهچندي هئي. روزانو صبح سوير ڇهه ميل پنڌ ڪري سنجهوري ويندو هئس ۽ اخبار ڪٺي اچي پڙهندو هئس.

اسان کي جهونا ڳڙهه ڪاليج ۾ پڙهڻ لاءِ وڃڻ جي پس منظر بابت ڪجهه ٻڌائيندا؟

ان دور ۾ جڏهن مون ميٽرڪ ڪئي ته سنڌ ۾ اها صورتحال هئي جو ٽيئي ڪاليج، يعني ڊي.جي (D.J.) سنڌ ڪاليج ڪراچي، ڊي.جي (D.J.) ڪاليج حيدرآباد ۽ سيٺلداس ڪاليج شڪارپور هندن صاحبن جا هئا. مسلمانن لاءِ ڪوبه ڪاليج ڪونه هو. اسان ڊي.جي سنڌ ڪاليج ڪراچي ۾ پڙهڻ وياسون ته اتي هندو شاگرد اسان کي حقارت جي نظر سان ڏسندا هئا. حقيقت ۾ اسان جي حالت به اهڙي هئي. ڪانچون ميريون، ڪپڙا ميرا، پوءِ هو اسان کي ڇو چاهين! اسان وٽ نه هو پيسو نه پائي، ته پوءِ ڇو عزت ڏين. ٻيو ته ڪراچيءَ جو خرچ گهڻو هو. مطلب ته مون کي اتي پڙهڻ واري ڳالهه بنهه ڪانه وڻي. ميٽرڪ ۾ ٻيو نمبر اچڻ جي ڪري مون کي 20 رپيا اسڪالرشپ ملندي هئي، جنهن مان پورت نٿي ٿي. پوءِ مون کي خبر پئي ته جهونا ڳڙهه ۾ اتان جي نواب هڪ ڪاليج قائم ڪرايو آهي، جتي مسلمان شاگردن کان فيس نٿي ورتي وڃي، ان ڪري مان اوڏانهن هليو ويس.

توهان اتي پهچي ڇا محسوس ڪيو؟

اتي هندستان جا سڀ غريب شاگرد پڙهندا هئا. مان جڏهن ٽئين سال ۾ هئس ته ان وقت اتي سنڌي شاگردن جو تعداد 71 هو. اهي اتي جهيڙا تمام گهڻا ڪندا هئا، ان ڪري سنڌين جي داخلا تي پابندي وجهي ڇڏيائون. پر جڏهن آءٌ هتان ويس ۽ پهريون نمبر آيس ته پوءِ صورتحال تبديل ٿي وئي. اتي اسان جي وڏي تربيت ٿي. ڇاڪاڻ ته پهريون ڀيرو اسان کي دنيا ۾ پنهنجا هٿ پير هلائڻ جو موقعو مليو هو.

اتي توهان ڪيترا سال رهيا؟

اتي گريجوئيشن ڪرڻ ۾ مون کي چار سال لڳا. اهي سال وڏي غنيمت وارا هئا جو مون سنڌ کان ٻاهر وڃي گهڻو ڪجهه سکيو سمجهيو. ڇاڪاڻ ته جڏهن ماڻهو پنهنجو گهر ڇڏي ٻاهرئين ملڪ وڃي ٿو ته کيس پنهنجو پاڻ تي ڀاڙڻو پوي ٿو، کيس پاڻ کي آزمائش ۾ وجهڻو پوي ٿو.

جهونا ڳڙهه توهان کي ڪيئن لڳو؟

جهونا ڳڙهه نهايت خوبصورت شهر آهي. اهو ڏاتار ۽ گرنار جبلن جي پاڇي ۾ واقع آهي. صبح جو دير تائين شهر تي جبلن جو پاڇو هوندو آهي. اتي چوماسي واري موسم ۾ ٽي ٽي، چار چار ڏينهن پيو مينهن وسندو هو. اتي مينهوڳي مند ايڏي ته خوبصورت هوندي هئي جو ان جي ڪا حد ئي ناهي.

اتي توهان جون ڪهڙيون سرگرميون هونديون هيون؟

اتي منهنجون هر قسم جون سرگرميون هونديون هيون. اهو ٻي عالمي جنگ جو زمانو هو. يونيورسٽي ۾ ملٽري ڪور شروع ڪيائيون ته مون ان ۾ به حصو ورتو ۽ سارجنٽ ٿي ويو هئس. جڏهن ته اسڪائوٽس ۾ به ٽاپ تي هوندو هئس. اتي يونيورسٽيءَ طرفان تقابلي امتحان ٿيندو هو ۽ پاس ڪندڙ کي ڇهه ڪان نو رپيا وظيفو ملندو هو. مون اهو امتحان ڏنو ۽ پاس ڪرڻ تي نو روپيا وظيفو مليو. مون انٽر جي امتحان جو سينٽر ڪراچي ۽ بي.اي جي امتحان جو مرڪز بمبئي ڪرايو هو.

ڇا جي ڪري؟

ان ڪري جو هتي ته وڏي ڄاڻ سڃاڻ هئي. ان بهاني دوستن يارن سان ڪچهري به ٿي ويندي هئي. پر اتي بمبئي ۾ نه ڪير ڳالهائڻ ٻولهائڻ وارو، نه ڪير حال پائي- پڙهي لکي، ٻوٽ ٻڌيو سٽا پيا هوندا هئاسين.

راندين، روندين جون به ڪي سرگرميون هونديون هيون؟

ها، منهنجو اهو شوق جاري رهندو آيو. ڪرڪيٽ، هاڪي توڙي فوٽ بال ۾ مان سيني ڪان اڳيرو رهيس. راندين جا مقابلي ٿيندا هئا.

توهان ٻڌايو ته سنڌي شاگرد جهيڙا ڪندا هئا، اهي ڪهڙي ڳالهه تان وڙهندا هئا؟

ڪلب جي مئنيجر ٿيڻ تان اڪثر جهيڙا ٿيندا هئا.

جڏهن مان اتي پهتس ته مون ڏٺو ڪيو ته اسان جي الڳ ڪلب هجڻ گهرجي. پوءِ اٿين ئي ٿيو ۽ مون ڪلب ڪي هلائڻ جي نميواري ڪئي. اسان اتي "سنڌي برياني" مشهور ڪرائي. اها ايتري ته مشهور ٿي جو اتان جو ٽنهوڪو رياست جو وزير دعوت تي سيڙجي اها برياني کائڻ آيو.

سائين اهو ته وڏي سياسي هلچل وارو زمانو هو، توهان سياست ۾ حصو ورتو؟

ها، ميٽرڪ ڪرڻ کان پوءِ يڪو مان خاڪسار تحريڪ سان لاڳاپيل رهيس، جهونا ڳڙهه ڪاليج ۾ اسين سؤ سؤ شاگرد خاڪساري پريڊ ڪندا هئاسين. اسان بابت اخبارن ۾ هڪ ڳالهه هلائي وئي، "هڪڙو بلوچ آيو آهي، جيڪو پريڊون ٿو ڪرائي ۽ جهونا ڳڙهه تي قبضو ڪندو."

توهان خاڪسار تحريڪ ۾ جو شامل ٿيا؟

مسلمانن جي سياسي تحريڪ، مسلم ليگ جي شڪل ۾، تڏهن مستحڪم ٿي جڏهن جناح صاحب ان ۾ شامل ٿيو. ان کان اڳ منظم پارٽي رڳو خاڪسار تحريڪ هئي. جنهن جو مقصد هو ته هندستان سان ڳالهه ٻولهه ڪئي ۽ مٿن ظاهر ڪيو وڃي ته اسين غلام جي حيثيت ۾ نه پر برابريءَ واري حيثيت ۾ رهنداسين، پر ملڪ هڪڙو ئي هوندو. خاڪسار ورهاڱي جي حامي ڪونه هئي. مون کي دراصل خاڪسارن جي ورهاڱي مخالف رويي ئي متاثر ڪيو هو. مان ان راءِ جو هئس ته مسلمانن هتي راڄ ڪيو آهي، گهٽ ۾ گهٽ ڪين هتي تحفظ ته ملڻ گهرجي. منهنجي خاڪسار ۾ سرگرم ٿيڻ جو اهو ئي سبب هو.

آخرم جڏهن مون ايم.اي ڪري ورتي ته مان خاڪسار ڇڏي مسلم ليگ ۾ شامل ٿيس. پر ترت ئي آمريڪا هليو ويس، جنهن ڪري سرگرم ڪردار ادا ڪري نه سگهيس.

توهان ايم.اي علي ڳڙهه يونيورسٽي مان ڪئي، توهان کي اهو خيال ڪيئن آيو؟

جهونا ڳڙهه ڪاليج جي پڇاڙڪن ڏهاڙن ۾ انتظاميا اهو چئي مون تي پابندي هڻي ڇڏي: "هن شاگرد کي هتي وڌيڪ پڙهڻ نه ڏنو وڃي، ڇو ته هي خاڪسار اڳواڻ آهي ۽ هتي قبضو ڪندو."

پر جڏهن بي.اي جو نتيجو ظاهر ٿيو ته ڪاليج ۾ پهريون نمبر ۽ بمبئيءَ يونيورسٽيءَ ۾ ٽيون نمبر آيس. نواب صاحب پاران پهريون نمبر اچڻ تي هڪ سو رپيا انعام رکيل هو، اهو به مون کي مليو. مون کي روڪڻ جو هاڻي وٽن جڏهن ڪوبه معقول سبب نه رهيو ته پوءِ رنڊڪون وجهڻ شروع ڪيائون. هنن اٽڪل ڪئي ۽ داخلا جي آخري تاريخ گذاري، پوءِ مون کي چيائون: "هاڻي داخلا نٿي ٿي سگهي". ڪاليج جو پرنسپال پلو ماڻهو هو. هن مون کي گهرايو ۽ چيو: "هتي توکي هرگز داخل اِنه ڏيندا. تون علي ڳڙهه وڃ، اتي توکي داخلا ملي ويندي مان خط به لکي ٿو ڏيانءِ." اٿين پوءِ مان مجبور علي ڳڙهه يونيورسٽي آيس.

اها توهان کي ڪيئن لڳي؟

اتي جي ته ڳالهه ئي ٻي هئي. پڙهائي جي خيال کان، دنيا کي سمجهڻ جي خيال کان، هندستان جي سياست کي سمجهڻ جي حوالي کان مطلب ته ان سڄي پس منظر ۾ منهنجي وڏي تربيت ٿي. اتي ڇهه سال رهندي مون گهڻو ڪجهه حاصل ڪيو.

توهان اتي به سياست ۾ سرگرم رهيو؟

ها، اتي به مان خاڪسار تحريڪ سان لاڳاپيل رهيس ۽ سرگرمين ۾ ڀرپور حصو ورتو. پر ايم.اي ڪرڻ بعد منهنجو مسلم ليگ ڏانهن لاڙو ٿيو.

علي ڳڙهه جو تعليمي معيار ڪيئن هو؟

علي ڳڙهه جهڙا قابل پروفيسر مون وري ڪٿي نه ڏٺا. اهي رڳو هندستان نه پر عالمي سطح جا استاد هئا. اهو ئي سبب هو جو منهنجو گهڻو ڌيان پڙهائي طرف رهيو. اتي استادن جو وڏو احترام هو، جيتوڻيڪ شاگرد ٻاهر پوليس سان وڙهندا هئا. علي ڳڙهه جو وي-سي ڊاڪٽر ضياءُ الدين احمد ايترو ته قابل ماڻهو هو جو کيس انڊيا جي ريلوي بورڊ جو ميمبر ڪيو هئائون.

ڇا اتي به سنڌي شاگرد هئا؟

ها، اتي ته اسان کان به گهڻو گهڻو اڳ سنڌي شاگرد آيا ۽ فارغ التحصيل ٿي چڪا هئا. علامہ آءِ.آءِ

قاضي، پير الاهي بخش ۽ ٻيا به علي ڳڙهه جا پڙهيل هئا.

اتي جون ڪي يادگيريون؟

پوزيشن هولڊر هجڻ جي ڪري مون کي علي ڳڙهه يونيورسٽي جي ذهين شاگردن واري هاسٽل ۾ رهايائون ۽ سنگل روم ڏنو هئائون. هڪ سال اتي رهيس پر پوءِ اتان ڀڄي نڪتس. ڇو ته اڪيلو رهي رهي بور ٿي پيو هئس. نه ڪنهن سان ملڻ نه جلڻ، نه ميل نه ملاقات.

پوءِ ڪٿي رهيو؟

اتان نڪري پوءِ مان ٻي هاسٽل ۾ وڃي رهيس، جتي روم ۾ ٽي شاگرد اڳ ئي رهندا هئا. هاسٽل جي وچ ۾ خوبصورت لان هو. اتي هڪ قانون هو ته ڀلي نواب جو پٽ هجي پر ان کي هاسٽل جي ماني کائڻي پوندي هئي. اتي مون سان سيد غلام مصطفيٰ شاهه گڏ رهندو هو. اسين پاڻ ڀاڄيون چاڙهي کائيندا هئاسين. مون کي ياد ٿو اچي ته اتي هڪ ڀيرو وڏو مينهن پيو ۽ پوءِ تمام وڏي تعداد ۾ کنڀيون ڦٽيون، پر ڪير کائڻ وارو ڪونه هو، اتي ڪنهن کي به اها خبر ڪانه هئي ته ڪو انهن جي به ڀاڄي چاڙهبي آهي. اسين روزانو ڏيگ کنڀيون پٽي اچي چاڙهيندا هئاسين. غلام مصطفيٰ شاهه وٽ بندوق هوندي هئي، سو رات جو ڪرڪيٽ گرائونڊ ۾ وڃي اتان سها ماري ايندا هئاسين. مطلب ته اتين اسين اتي رڌو پڪو پنهنجو ڪندا هئاسين ۽ چئن سالن کان پوءِ بورچي ٿي ٻاهر نڪتاسين.

اتي راندين لاءِ ماحول ڪيئن هو؟

رڳو رانديون ئي نه پر هر حوالي سان شاگردن لاءِ وڏو ميدان هو ۽ ڪين وڏي آزادي مليل هئي. اتي هر راند جا ملڪي سطح جا مقابلا ٿيندا هئا. اتي رائيڊنگ ڪلب هئي، جن ڇوڪرن کي شوق هوندو هو، اهي گهوڙا ڊوڙائڻ جا مقابلا ڪندا هئا.

ڇا ڇوڪريون ۽ ڇوڪرا گڏ پڙهندا هئا؟

نه، اتي ڇوڪرين لاءِ الڳ ڪاليج هو. اهي پڙهڻ کان سواءِ ڊرامن ۽ ٻين ثقافتي سرگرمين ۾ به حصو وٺنديون هيون.

توهان ذڪر ڪيو ته يونيورسٽي جي وئڪيشن دوران واپس ڳوٺ ايندا هئا. هتي توهان جون ڪهڙيون سرگرميون هونديون هيون؟

1942ع ۾ مان مسلم يونيورسٽي علي ڳڙهه ۾ پڙهي رهيو هوس. وئڪيشن دوران ڳوٺ آيس ته مون اسڪول کولڻ جو ارادو ڪيو. مون کي وڏو ارمان هو جو اسان جي ڳوٺ ۾ ڪوبه اسڪول ڪونه هو. اسڪول جي منظوري لاءِ مون ڊسٽرڪٽ لوڪل بورڊ ۾ درخواست ڏني پر بورڊ جي هڪ ميمبر، سيٺ ڏيارام اهو چئي مخالفت ڪئي: ”اجايو خرچ ٿيندو، ڇو ته ڳوٺاڻن ۾ پنهنجي ٻارن کي پڙهائڻ جو چاهه نه آهي.“

پوءِ توهان ڇا ڪيو؟

مان به ماٺ ڪري نه ويٺس ۽ ٻيهر درخواست ڏنم ۽ سفارش لاءِ شهدادپور تعلقي جي چونڊيل ميمبر وڏيري گاهي ڀنڀري سان مليس. چيائين، ”اسان ڪجهه نٿا ڪري سگهون ڇو جو ڏيارام مخالفت ٿو ڪري.“ بهرحال منهنجي لڳاتار ڪوشش جي نتيجي ۾ 1944ع ۾ اسڪول منظور ٿيو. ان حوالي سان جهول جي ٽڏهوڪي سياسي اڳواڻ مير الله بخش ٽالپر منهنجي وڏي رهنمائي ڪئي. هيءُ اهو زمانو هو جڏهن هتي حرن فقيرن مقابلا پئي ڪيا. خير، اسڪول منظور ته ٿيو پر عمارت ڪانه هئي. هڪ ڳوٺاڻي مورو فقير لغاريءَ جو اوتارو خالي هو، جتي اسڪول قائم ڪرڻو پيو.

اوتاري ۾ ڇو؟

ڳوٺ ۾ اهڙي ڪا ٻئي جاءِ موجود ڪانه هئي. ٻيو ته منهنجي وئڪيشن به پوري ٿيڻ واري هئي. سوچيم ته جڏهن مان هليو ويس ته اهو ڪم اتي رهجي ويندو. اسان ڇا ڪيو جو اوتاري ۾ منهن اڏڻ جي تياري ڪئي سين ۽ ان لاءِ جمڙائو واهه جي بند لڳ ٻيٺل ٻن لئي گاڏي ڀري آياسون. ان ڪم ۾ ڳوٺ جا ٻيا ڇوڪرا به گڏ هئا.

توهان جڏهن اتان پڙهي موٽيا ته پوءِ هتي ڇا اچي ڪيو؟

مون کي ڪوجنا ۾ وڏو مزو ايندو هو. 1944ع ۾ جڏهن علي ڳڙهه مان پڙهي هتي موٽيس ته سنڌ جي

تاريخ تي تحقيق جي سلسلي ۾ بدين ويس، جتي مولوي احمد ملاح سان ملاقات ٿي. پوءِ ساڻس اهو تعلق رهندو آيو. اڳتي هلي هن قرآن شريف جو منظوم ترجمو ڪيو. سندس خيال هو ته اهو ڇپجي. پوءِ مون ۽ منهنجي پياري دوست محمد اسماعيل خان نون، ارباب الهجڙيي کي چيو، جنهن اهو قرآن شريف شايع ڪرايو.

توهان ايم.ايڊ ڪرڻ لاءِ آمريڪا ويا. ان جو ٿورو پس منظر ٻڌايو؟

انهن ڏينهن ۾ ڪراچي ۾ پير الاهي بخش جي ڪوشش سان سنڌ مسلم ڪاليج قائم ٿيو هو ۽ ان لاءِ استادن جي گهرج هئي. اهو 1945ع جو زمانو هو ۽ مان علي ڳڙهه يونيورسٽي ۾ پي ايڇ.ڊي ڪري رهيو هئس ته اتي پير الاهي بخش آيو. ساڻس ملاقات ٿي ته مون کي مسلم ڪاليج ۾ پڙهائڻ لاءِ زور ڀريائين پر مون پي ايڇ.ڊي جو عذر پيش ڪيو. جڏهن هو ڪراچي پهتو ته اتان علي ڳڙهه جي وي.سي (ڊاڪٽر ضياءُ الدين) کي خط لکيائين: ”بلوچ کي چئو ته اچي ڪاليج ۾ پڙهائي.“ ائين پوءِ مون ڪراچي اچي مسلم ڪاليج ۾ پڙهائڻ شروع ڪيو.

تڏهن مان، غلام مصطفيٰ شاهه، علي اڪبر جلباڻي، لاڙڪاڻي وارو ۽ شيخ گل محمد هالن وارو گڏ رهندا هئاسين. هڪڙي ڀيري شيخ صاحب آيو ۽ ٻڌايائين ته ”پوسٽ وار ايجوڪيشنل ري ڪنسٽرڪشن اسڪيم“ تحت برطانوي حڪومت پرڏيهه لاءِ اسڪالرشپن جو اعلان ڪيو آهي. اسان سوچيو ته ان اسڪالرشپ ملي ته پرشيخ صاحب فارم وٺي آيو. مون سينٽرل گورنمينٽ وارو فارم ڀريو. پوءِ مون کي ڇنا ڀيڻي امتحان لاءِ دهليءَ گهرايائون ۽ مان چونڊجي ويس. مطلب ته ائين اهو چرچن ڀوڳن ۾ ڪم ٿي ويو.

ڊاڪٽر آف ايجوڪيشن به توهان آمريڪا مان ئي ڪيو؟

ها، ايم.ايڊ ۽ پي ايڇ.ڊي، ٻئي ڪولمبيا يونيورسٽي نيو يارڪ مان ڪيم.

اتي جون ڪي ذڪر لائق يادگيريون؟

اتي جو ته سڄو ماحول ئي مختلف هو. مون جهڙي ماڻهوءَ لاءِ ته اهو ملڪ هڪ ميوزيم وانگر هو. هر شيءِ حيران ڪندڙ اها هڪ ڊسيپلين واري زندگي هئي. ان سماج ۾ وقت جو وڏو قدر هو. هر ڪم مقرر وقت تي ٿيندو هو.

اتي ٻي ڪهڙي مختلف ڳالهه هئي؟

موڪلون ٻنهه گهڻ ٿينديون هيون. سڄي سال ۾ ڪي ڇهه موڪلون مس ملنديون هيون. هتي ته ڏسو يونيورسٽيون هر ٻئي هفتي بند پيون آهن، پر جيڪڏهن اتي ڪي شاگرد وئڪيشن ۾ پڙهڻ چاهيندا هئا ته هنن لاءِ استاد به مقرر هوند اهئا ۽ لائبريري به ڪليل هوندي هئي.

توهان پي ايڇ.ڊي ڪهڙي موضوع تي ڪئي؟

ايم.ايڊ ڪرڻ کان پوءِ مون سوچيو ته پي ايڇ.ڊي لاءِ اهڙو ڪو سبجيڪٽ ڪڻان جيڪو سنڌ سان لاڳاپيل هجي. مون پير الاهي بخش ۽ سنڌ ۾ موجود ڪامورن کي خط لکيا ۽ ته هو منهنجي رهنمائي ڪن پر ڪوبه خاطر خواهه جواب نه مليو ۽ ان دوران چار پنج مهينا گذري ويا. مون پروفيسرن سان ڳالهه ڪئي، ته تازو ورهاڱي بعد اسان جو پاڪستان نالي ملڪ ٺهيو آهي ۽ مان چاهيان ٿو ته ”پاڪستان جو تعليمي نظام ڪهڙو هجي؟“ جي موضوع تي پي ايڇ.ڊي ڪريان. جنهن تي هو راضي ٿيا ويا.

پنهنجي ازدواجي زندگيءَ بابت ڪجهه ٻڌايو؟

مون ٻه شاديون ڪيون، جن مان پنجن پٽن ۽ ٽن نياڻين جو اولاد اٿم. سڀ تعليم يافته ۽ حال حيات آهن. پٽ توڙي نياڻيون سيني وڏيون منزلون ماڻيون آهن.

توهان پهرين شادي ڪڏهن ڪئي؟

اڳي ننڍي عمر ۾ ئي شادي ڪرائي ڇڏيندا هئا سو مون سان به ائين ئي ٿيو. اڃا ميٽرڪ تائين به نه پهتو هئس جو شادي ڪرائي وئي، پر منهنجي اها گهر واري گذاري وئي. ان مان مون کي چار فرزند ۽ هڪ نياڻي جو اولاد ٿيو.

ٻي شادي توهان ڪڏهن ڪئي؟

اها مون هتان حيدرآباد مان 1965ع ۾ ڪئي. جنهن مان مون کي ٻه نياڻيون ۽ هڪ فرزند جو اولاد ٿيو.

ڇا اها پسند جي شادي هئي؟

ها، اها پسند جي شادي هئي. خديجه يعني منهنجي

گهر واري علامہ آءِ آءِ قاضيءَ جي ڀاڻيجي هئي. تمام لائق خاتون هئي. اها بہ 2003ع ۾ گذاري وئي!

ٻي شادي کان اڳ تعليم جي حاصلات جي سلسلي ۾ توهان کي ڪا عورت پسند آئي؟

نہ، مون سان ائين نہ ٿيو. مون ماڻهن بدران اصولن سان پيار پئي ڪيو آهي. ٻي ڳالهہ تہ جڏهن مان هتان پڙهڻ لاءِ ٻاهر ويس تہ پاڻ سان اهو احساس کڻي ويس تہ مان پرڻيل آهيان. جيڪڏهن مان اتي ڪنهن ڇوڪريءَ سان شادي ڪري ڪيس هتي وٺي اچان ها تہ اها هُن سان زيادتي ٿئي ها. ڇو تہ اها هتي ايڊجسٽ ڪري ئي نہ سگهي ها. بهرحال مون ڇوڪرين سان تعلق کي رڳو سلام دعا تائين ئي محدود رکيو.

اسان توهان کان پڇڻ چاهيون ٿا تہ سنڌ توهان جو موضوع ڪڏهن ۽ ڪيئن بڻي جو اوهان سنڌ تي منظم نموني ڪم ڪرڻ شروع ڪيو؟

ڪوبہ ڪم وڏي رٿا بنائڻ سان يا گهڻا پيسا منظور ڪرائڻ سان ڪونہ ٿيندو آهي. اهو تہ محبت جي جذبي سان ٿيندو آهي. سوال آهي تہ توهان ڪيتري قدر ڪميٽيڊ آهيو، توهان کي ڪيتري قدر شوق آهي، ڪيتري قدر محبت آهي، اهو سڄو ان تي دارومدار رکي ٿو. مان سنڌ جو ڳوٺاڻو ماڻهو هئس. ماڻهن سان لهہ وچڙ ۽ فطري ڳانڍاپي جي ڪري انهيءَ محبت ۾ پياسين.

تحقيق يا ٻيو ڪو ڪم منهنجي زندگيءَ جو مقصد ڪونہ هو. مون تہ نوڪريون پئي ڪيون، پوءِ جيڪو فارغ وقت ملندو هو تنهن ۾ مون هيءُ ڪم ڪيو. مون ڇو ائين ڪيو، ڇاڪاڻ تہ منهنجي محبت هئي. مون ڪتابن ڪڻ عيوض پيسا وٺڻ کي هميشہ غلط پئي سمجهيو آهي. اڄ ڏينهن تائين جيڪو ڪم ڪيم، ان لاءِ ڪنهن کان بہ ٽڪو ڪونہ ورتو اٿم. مان سمجهان ٿو تہ اها علم جي زڪوات آهي. منهنجو پورهيو اڳتي هلي سنڌ لاءِ نهايت ڪارگر ثابت ٿيندو.

توهان لکڻ جي ابتدا ڪڏهن ۽ ڪيئن ڪئي؟

مون لکڻ جي ابتدا 1945ع ۾ "گنڌ" جي نالي سان ڪتاب لکڻ سان ڪئي. اهو ڪتاب 1946ع ۾ منهنجي آمريڪا وڃڻ کان اڳ شايع ٿيو. ان کان پوءِ مون ٻيو ڪتاب لکيو، جنهن جو عنوان هو "ٻيلاين جا ٻول".

توهان "گنڌ" عنوان واري ڪتاب ۾ ڇا لکيو هو، ان جي ٿوري وضاحت ڪندا؟

اهو هڪ دلچسپ قصو آهي. اهو 1973ع وارو زمانو هو، جڏهن سنڌ بمبئيءَ کان جدا ٿي هڪ صوبو ٿي هئي. اميد هئي تہ سنڌ ترقي ڪندي پر مسلمان اڳواڻ اميدن تي پورو لهي نہ سگهيا. اسان سندن خلاف بغاوت جي موڊ ۾ هئاسين. ان کان ڪي سال پوءِ 1945ع ۾ اسان سمورا سنگتي جڏهن ڪراچي ۾ اچي ڪٺا ٿياسين تہ ان وقت مون مسلمان سياستدانن تي طنزيہ طور "گنڌ" نالي سان ڪتابڙو تحرير ڪيو. جنهن ۾ مون لکيو هو: "بهتر ٿيندو تہ سياسي ليبر بدران گنڌ کي پنهنجو ليبر بنائجي، جيڪو خلق جو سچو خادم ۽ وڏي ۾ وڏو پورهيت آهي."

سائين جي.ايم.سيد سان بہ توهان جي ويجهڙائپ رهي آهي. سيد توهان کي ڪيئن لڳو؟

اسان اجا تائين مخالفت ۽ مزاحمت واري صورتحال ۾ آهيون. تنهن ڪري شايد اهڙين شخصيتن سان انصاف نہ ڪري سگهون پر منهنجي راءِ موجب اسان ويهين صدي جي وڏي شخصيت جي.ايم.سيد صاحب کي سڏي سگهون ٿا. هو رڳو سنڌ نہ پر پاڪستان جو بہ وڏو ليڊر هو. پاڪستان ٺهرائڻ لاءِ زبردست ڪوششون سنڌ ۾ ٿيون ۽ انهيءَ جو جهنڊو جي.ايم.سيد جي هٿ ۾ هو.

ڪهڙين ڳالهين توهان کي سيد صاحب جي قريب آندو؟

منهنجي پنهنجي دانست ۾ هن جيڪي وڏا ڪم ڪيا ۽ جن جو آءٌ ڪنهن حد تائين اکين ڏٺو شاهد آهيان ۽ ساڻن گڏ بہ ڪم ڪيم، اهي هي هئا: پهريون ادارو سنڌي ادبي بورڊ هو جيڪو 1951ع ۾ قائم ٿيو. پڻ شاهہ ڪلچر سينٽر جو سڄو نظام ۽ خاڪو پاڻ ويهي ناهيائين ۽ اهو مون کي ڏيکاريائين. ٽيون ڪم اهو تہ صوبائي لائبريريءَ جي باري ۾ ڪوشش ڪيائون تہ جيئن سنڌ ۾ هڪ عاليشان لائبريري هجي.

خاڪو تيار ڪري سائين جي آڏو رکيو ۽ چيو تہ

سنڌ ماڻهو مون سان مالوند، هاري ناري، ڪنيار، ملاح، واڍا، رازا ۽ ٻيا ملائيندا رهن ته آءٌ ڪانئن سنڌ ڌرتن جا لفظ پڇان ۽ لکان پيو ته جيڪي سگهڙ ماڻهو هجن، سي مون سان ملائين. اهڙيءَ ريت ڏينهن جو انهيءَ ڪم ۾ مشغول هوندو هئس ۽ شام جو سائينءَ سان ايندڙ ڏينهن جي ڪم بابت ڪچهري ٿيندي هئي.

لغت جي تياري ۾ سيد پاڻ به هٿ وندايو؟

لغت جي سلسلي ۾ ٿيندڙ ڪچهرين جي ڪري سندس دل به وندري پئي هوندي هئي. پاڻ به ڪراچي وڃڻ بدران اطمينان سان سن ۾ ويهي رهيو. سندس دلچسپيءَ جي اها حد هئي جو محرابپور ۽ منچر ڍنڍ توڙي ڪراچي ۾ سمنڊ جي مهاڻن سان ڪچهريون ڪرڻ لاءِ هو پاڻ مون سان گڏجي هليو. ائين ٻين هنڌن تي پڻ مون سان گڏ هليو.

اهو ڪم ڪيترو وقت جاري رهيو ۽ نينهن ڪٿي پهتو؟

1950ع جي شروع تائين چار پنج مهينا اهو ڪم جاري رهيو. پوءِ ڪم جو دائرو ايترو وڌي ويو جو وڏيڪ انتظام جي ضرورت محسوس ٿي. سائين ٻڌايو ته حڪومت عنقريب سنڌي ادبي بورڊ قائم ڪرڻ واري آهي. ائين پوءِ 1951ع ۾ بورڊ قائم ٿيو ۽ مون کي به ميمبر ڪيو ويو. مون جامع سنڌي لغات جي رٿا پيش ڪئي جيڪا منظور ٿي. سيپٽمبر 1951ع ۾ آءٌ سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ پروفيسر ٿي آيس. ڊسمبر ۾ منهنجي گذارش تي وي.سي علامہ آءِ.آءِ قاضي صاحب جن لغت جي تياري لاءِ آفيس قائم ڪري ڏني. يونيورسٽي مان واندو ٿي شام جو چئين وڳي کان رات جو 12 وڳي تائين ڪم ڪندو هئس. ٽن سالن جي عرصي بعد ڊسمبر 1954ع تي پهريون مسودو ويهن دستخط جلدن ۾ مڪمل ڪيو ويو. سچ ته سيد جي ڪوشش کان سواءِ اهو ڪم پورو نه ٿئي ها.

توهان کي دمشق ۾ هڪ سٺي نوڪري جي آڇ ٿي هئي، پوءِ توهان سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ ڇو آيا؟

مون کي علامہ آءِ.آءِ قاضي صاحب چيو: ”تون دمشق ويندين ته سنڌ جو ڪم ڪير هلائيندو. تون سنڌ يونيورسٽي جوائن ڪر ته آءٌ توکي لائيف ٽائيم سروس ڏيڻ لاءِ تيار آهيان.“ علامہ صاحب جي همٿائڻ تي مون به عزم ڪيو ته هاڻي سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ ئي رهڻو آهي ۽ اهڙي طرح ڪُپ ڪوڙي 25 سال يونيورسٽيءَ ۾ ويهي رهيس ۽ خدمتون سرانجام ڏنم، ۽ اڄا تائين يونيورسٽيءَ سان لاڳاپيل آهيان.

هن وقت توهان سنڌ يونيورسٽي سان ڪهڙي حيثيت ۾ لاڳاپيل آهيو؟

هن وقت آءٌ علامہ آءِ.آءِ قاضي چيئر جو نگران اعزازي پروفيسر آهيان.

پاڪستان ٺهڻ کان ڪجهه وقت پوءِ ٻمبئي جي مروج امتحاني سرشتي کان هٽي ڪري جڏهن سنڌ يونيورسٽي ميٽرڪ جا امتحان پاڻ وٺڻ شروع ڪيا ته ڇا ان عمل سان سنڌ ۾ تعليمي معيار کي نقصان نه پهتو هو؟

انگريزن جي دور ۾ شاگردن ڪاليجن ۾ پڙهندا هئا ۽ يونيورسٽين جو ڪم رڳو امتحان وٺڻ هوندو هو. قاضي صاحب جڏهن وي.سي ٿيو ته هن سنڌ يونيورسٽي جو معيار ٻمبئيءَ کان به بلند ڪري ڇڏيو. اهو اثر قاضي صاحب کان پوءِ به ڪجهه وقت رهيو پوءِ جڏهن سنڌ جا پنهنجا ماڻهو آيا ته انهن جيڪو حشر ڪيو سو اوهان جي سامهون آهي.

سنڌالاجي جي قيام ۾ اوهان جو به هٿ رهيو آهي، ان بابت ڪجهه ٻڌائيندا؟

1962ع ۾ سنڌ يونيورسٽيءَ جو وائيس چانسيلر ڊاڪٽر رضي الدين صديقي هو. مون کيس سنڌالاجي طرز جي اداري قائم ڪرڻ جي صلاح ڏني. پوءِ مون هڪ رٿا تيار ڪئي ۽ وي. سي سان گڏجي راولپنڊي ويس ۽ اسان تعليم جي وفاقي سيڪريٽري شريف صاحب آڏو اها رٿا پيش ڪئي، جنهن 50 هزار گرانٽ منظور ڪئي. اهڙي ريت ”سنڌي اڪيڊمي“ جي نالي سان هيءُ ادارو قائم ٿيو.

پوءِ ان تي ”سنڌالاجي“ نالو ڪيئن پيو؟

منهنجي شروع کان ئي اها راءِ هئي ته هن اداري جو نالو ”انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي“ رکيو وڃي. پوءِ انتظامي اداري نيٺ منهنجي اها راءِ تسليم ڪئي. سنڌي جي ليڪچرار مسٽر غلام علي الانا کي هن اداري جي آفيس لاءِ اسسٽنٽ مقرر ڪيو ويو. جڏهن ته

محمد حنيف صديقي اعزازي ڊائريڪٽر هو، جنهن جي وفات کان پوءِ اتي مون کي مقرر ڪيو ويو. جنوري 1976ع تائين مون اها نميواري نڀائي. منهنجي ئي ڪوشش سان هيءُ ادارو نئين هاٽوڪي عمارت ۾ منتقل ٿيو.

جيو تو وجي تہ حيدرآباد مان مهراڻ آرٽس ڪائونسل قائم ڪرائڻ ۾ توهان جو هٿ هو؟

ها، ان وقت سڄو زور ڪراچي جي آرٽس ڪائونسل تي هو. مون ڪوششون ڪري حيدرآباد ۾ مهراڻ آرٽس ڪائونسل قائم ڪرائي ۽ مان ان جو اعزازي سيڪريٽري ٿي ڪم ڪرڻ لڳس. وڏين رنڊڪن کان پوءِ لطيف آباد ۾ پلاٽ مليو. گرانٽون وٺي ڪمرا نهرايئسين ۽ محفلون ڪرايوسين. لائبريري ناهي سين تہ فسادين ان کي ساڙيو. بهرحال اسان همت نہ هاري.

سنڌ ميوزيم نهرائڻ پنيان بہ جيو تو وجي تہ توهان جو ڪردار هو؟

1957ع کان مان انهن ڪوشش ۾ هئس ۽ نيٺ عمارت منظور ٿي، پر ڪم نہ هليو. مون اعزازي ڊائريڪٽر جي حيثيت ۾ ون يونٽ صوبي جي چيف سيڪريٽري بي.اي قريشي کي خالي پيل عمارتي ڍانچا ڏيکاريا، جنهن ٿي لک رپيا گرانٽ منظور ڪئي، مون ميوزيم قائم ڪيو.

علامہ آءِ.آءِ قاضي وي.سي شپ واري دور ۾ سنڌ يونيورسٽي ۾ توهان ۽ ٻن ٻين دوستن جي هڪ ٽرائڪا مشهور هئي. جيو وجي تو تہ توهان ئي قاضي صاحب کي سائنس بدران هيومينيٽيز جا شعبا کولڻ طرف راغب ڪيو. ان ڳالهہ ۾ ڪيتري صداقت آهي؟

سنڌ يونيورسٽي جڏهن قائم ٿي تہ اها رڳو امتحان وٺندڙ يونيورسٽي هئي. پوءِ جڏهن قاضي صاحب وي. سي ٿي آيو تہ هن هن کي ريزيڊينشل يونيورسٽي بنايو ۽ جيڪوبهريون پروفيسر مقرر ٿيو، سو آءٌ هئس. ان کان پوءِ ڊاڪٽر هاليپوٽو مقرر ٿيو ۽ ٽئين نمبر تي ايم.اي قاضي مقرر ٿيو. اهي ٽيئي سينئر ماڻهو هئاسين، جن ابتدا ۾ وڏي محنت ڪئي. باقي اها دعوي اجائي ٿيندي تہ اسين قاضي صاحب کي هيڏانهن يا هوڏانهن هلايو.

جڏهن سنڌ جي اسڪولن جي بمبئي يا لاهور يونيورسٽي سان الحاق جي ڳالهہ نڪتي تہ قاضي صاحب جو ڪهڙو رايو هو؟

ڏسو نہ، جڏهن هڪ يونيورسٽي ختم ۽ ٻي ان جي جاءِ تي اچي وڃي تہ لازمي طور تي سڀ اختيار نئين يونيورسٽي کي ملندا. اٿين جڏهن سنڌ يونيورسٽي قائم ٿي وئي تہ هتان جا جيڪي بہ ڪاليج هئا سي از خود سنڌ يونيورسٽي سان لاڳاپجي ويا.

سنڌ يونيورسٽي جي حوالي سان قاضي صاحب جون ٻيون ڪي ذڪرلائق ڪوششون؟

پهريون تہ قاضي صاحب سنڌ يونيورسٽي کي ٽيچنگ يونيورسٽي بنايو تہ استاد ۽ شاگرد هتي رهن ۽ پڙهن. ون يونٽ قائم ٿيڻ کان اڳ جي ڳالهہ آهي تہ علامہ صاحب سنڌ حڪومت کي منٿون ڪندو رهيو تہ سنڌ يونيورسٽي لاءِ گرانٽ ڏيو تہ نئون يونيورسٽي شهر قائم ڪيو وڃي. پر ڪي ڪامورا مٽس ٽوڪون ڪندي چوندا هئا: ”اسان کي سڄي سنڌ سنڀالڻي آهي، رڳو حيدرآباد تہ ڪانهي جو سڀ پيسا قاضي صاحب کي ڏيون.“ پوءِ انهن ساڳين ڪامورن ۽ وزيرن ون يونٽ قائم ٿيڻ وقت 26 ڪروڙ رپيا ون يونٽ صوبي کي ڏئي ڇڏيا، ڪين اهڙي تڪڙ هئي جو سنڌ جو رڪارڊ ڳاڏا ڀرائي لاهور موڪليائون جتي سنڌ جا فائل نيلام پئي ٿيا. انهن مان ڪجهہ حسام الدين خريد ڪيا ۽ ڪجهہ مون خريد ڪيا. اسان ڏانهون ڪيون تہ هيءُ ڇا ٿا ڪيو پر ڪنهن ڌيان نہ ڏنو.

علامہ آءِ.آءِ قاضي سان توهان جي ويجهڙائپ رهي. هن وقت سنڌ ۽ سنڌ يونيورسٽيءَ جي حوالي سان ڪهڙو خواب هو؟

علامہ صاحب سنڌ کي هڪ بهترين ملڪ ۽ سنڌين کي عظيم قوم ڏسڻ ٿي چاهيو. سنڌ هن جو آدرش هئي. چوندو هو: ”مون سڄي دنيا ڏٺي آهي پر سنڌ جي ماڻهن ۾ جيڪا خوبي آهي، اها ٻين ۾ ڪانهي.“ اهو ئي سبب هو جو هو 35 سال انگلينڊ ۾ گذارڻ کان پوءِ بہ اچي هتان جي گرم موسم ۾ رهيو. ست سال سنڌ يونيورسٽي جي خدمت ڪيائين پر

سندس نالو ونڃ وارو ڪير ڪرنهي. هو بلند فڪر شخص هو. پاڪستان، هندستان ڇا، هو سڄي دنيا جي وڏن ماڻهن مان هڪ هو پر جيئن ته اسين پاڻ ننڍڙا ماڻهو آهيون تنهن ڪري علامه صاحب کي به ڇڪي پنهنجي ليول تي بيهاريندا‌سين. ڪير ڪنهن کي مٿي ٺاهن ڪندو، جڏهن پاڻ مٿي هوندو.

جيئن توهان چيو ته علامه صاحب کي مڃتا نه ملي. ائين هڪ ٻيو ڪردار به آهي. ڊاڪٽر دائود پوٽو. توڙي جو کيس شمس العلماءَ جو لقب ڏنو ويو پر کيس پذيرائي نه ملي، ان جو ڪهڙو سبب هو؟

منهنجي خيال ۾ ته هن کي پذيرائي ملي آهي. ڊاڪٽر دائودپوٽو سنڌ جو پهريون عالم هو، جنهن سنڌ ۾ تحقيق جو بنياد رکيو. "چچ نامو" ۽ "تاريخ معصومي" هن ايڊٽ ڪرائي شايع ڪرايا. ان کان سواءِ گرهوڙي صاحب تي بهترين ڪم ڪيائين، پر سندس حيثيت اڳواڻ واري ڪانه هئي. ٿورو ڪم ڪيائين پر عاليشان ڪيائين.

آمريڪا مان فارغ التحصيل ٿيڻ کان پوءِ توهان ذاتي دلچسپي طور به لغات ناهڻ جو ڪم هٿ ۾ ڪنيو هو؟

جيئن اڳ ۾ چيو اٿم ته سيد صاحب جي ته مون کي حمايت حاصل هئي، پر جيئن ته مون ذاتي طور تي لغات تي ڪم ڪيو هو سو خوشي سان آڇ قبول ڪيم. آها لغات ٽن سالن ۾ مڪمل ڪرڻي هئي. وعدي مطابق 1951ع کان 1954ع تائين 20 هٿ لکيل جلدن ۾ جامع سنڌي لغات جو مسودو مڪمل ڪيو ويو.

پوءِ اهو ڇپيو؟

مسودي جي تڪميل بعد ڪي اهڙيون رنڊڪون پيش آيون جو 1957ع تائين ڇپائي ڪانه ٿي سگهي. انهيءَ موقعي کي غنيمت ڄاڻي مون سڄي لغات تي نظرثاني ڪئي، ان کي سنواريو سڌاريو ۽ ان ۾ 20 سيڪڙو نوان لفظ شامل ڪيا. 1960ع ۾ نيٺ وڃي لغات جو پهريون جلد شايع ٿيو. ان بعد وڏيڪ رنڊڪون پيش آيون. 28 سالن کان پوءِ ٻيا چار جلد شايع ٿيا. اهڙي ريت پنج جلد مڪمل ٿيا.

لغات جي تياري جا سرچشما ڪهڙا هئا؟

اڳ جيڪي لغتون يا ڪتاب لکيا ويا، تن جي اڪثر مصنفن ۽ مؤلفن جو واسطو شهرن سان هو، جي ٻهراڙيءَ جي نج ٻوليءَ کان واقف نه هئا پر ان جي ابتڙ اسان سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ خاص ڪارڪن مقرر ڪيا، جيئن هو پنهنجي پنهنجي تر جا خاص لفظ ۽ محاورا توڙي اصطلاح گڏ ڪري موڪلين. اهڙي طرح مالدارن، هارين ۽ ڪاسبين جي ٻوليءَ جا لفظ ۽ ٻيا زندگيءَ جي هر پهلوءَ سان واسطو رکندڙ لفظ ۽ اصطلاح گڏ ٿيا.

ان ڳالهه جو ڪهڙو سبب هو جو لغات جو ٻيو جلد 21 سال پوءِ ڇپيو؟

ان جو هڪ نه پر گهڻا سبب هئا. هڪ ته مان بورڊ جو ميمبر نه رهيو هئس، ٻيو ته ان عرصي دوران اسلام آباد ۾ مقرري ٿي، ٽيون ته منهنجي غير موجودگيءَ ۾ سياسي ڪيڏ ڪيڏيو ويو. پوءِ شايع ٿيندڙ جلدن تي ٻين جا نالا لکيا ويا. ٻئي، ٽئين ۽ چوٿين جلدن ۾ منهنجا لکيل پيش لفظ ۽ مهاڳ شامل ناهن. اهو اصل ۾ مون سان رقابت جو نتيجو هو.

لوڪ ادب واري رٿا تي توهان ڪڏهن کان ڪم جي شروعات ڪئي؟

1955ع ۾، مون سنڌي ادبي بورڊ آڏو لوڪ ادب سهيڙڻ جي رٿا پيش ڪئي. 1956ع ۾ اها رٿا منظور ٿي ۽ ان جي نميواري مون ڪئي، جنوري 1957ع ۾ ان جو ڪم شروع ٿيو. مواد گڏ ڪرڻ لاءِ علائقي وار ڪارڪن مقرر ڪيا ويا. سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ سنڌي لغت واري آفيس سان گڏ لوڪ ادب جي مرڪزي آفيس قائم ڪئي وئي.

ڪيترو مواد گڏ ٿيو؟

ڪافي مواد گڏ ٿيو. هر صنف بابت گهٽ ۾ گهٽ هڪ جلد ترتيب ڏنو ويو. ائين هيءَ لوڪ ادب جي عظيم رٿا ڪيترن ئي جلدن تائين پهتي. جن ۾ ڪن صنفن تي ٻه ٻه جلد تيار ٿيا ۽ اهڙي ريت 42 جلد ڇپيا.

توهان لوڪ ادب تي تمام گهڻو ڪم ڪيو آهي ۽ لوڪ ادب ڪنهن به تهذيب ۽ معاشري جي عڪاسي ڪندو آهي. مهرباني ڪري اسان کي اهو ٻڌايو ته سنڌي سماج جون ڪهڙيون ڪهڙيون نمايان خصوصيتون آهن؟

جيڪا شيءِ قلمبند ٿئي ٿي، اها محفوظ ٿي وڃي

ٿي. قصو هجي يا ڪهاڻي، روايت هجي يا حڪايت، جيڪڏهن اها قلمبند ٿي ته پوءِ تاريخ بڻجي وڃي ٿي. ان حوالي سان مون سنڌي ادبي بورڊ کي تجويز ڏني هئي ته سنڌ جون روايتون، جيڪي سگهڙن وسيلي صدين کان سينه به سينه هلنديون اچن پيون، انهن کي قلمبند ڪيو وڃي، جو ته اهو قيمتي ورثو آهي. سنڌ ۾ روايت باقاعده هڪ علم آهي، هڪ فن آهي جيڪو نسل در نسل هلندو اچي پيو پر هاڻي اقتصادي ڪشمڪش ۽ ٻين مسئلن جي ڪري اهو فن زوال پذير ٿي رهيو آهي. جيڪي جهونا سگهڙ موجود آهن، اهي جيڪڏهن هليا ويا ته اهي پنهنجي سينن ۾ سانديل روايتون به کڻي هليا ويندا. تنهن ڪري انهن جو تحريري شڪل ۾ هجڻ ضروري آهي.

سائين اسان جو سوال هو ته سنڌي سماج جون ڪهڙيون ڪهڙيون نمايان خصوصيتون آهن؟

ان جو جواب ڏاڍو مشڪل آهي پر لڪت ۾ جيڪي روايتون گڏ ڪيون ويون آهن، انهن کي پڙهي، انهن جو تجزيو ڪري، هر شخص ڪونه ڪو نتيجو ڪڍي سگهي ٿو. ان حوالي سان سڀ کان پهرين جيڪا ڳالهه منهنجي ذهن ۾ اچي ٿي، اها آهي حقيقت پسندي. ان کان سواءِ توهان کي سنڌي سماج ۾ ڏيک ويک کان وڌيڪ حجاب ملندو. سنڌي معاشري جي ٻي وڏي خوبي ٻين جي مدد ڪرڻ آهي. هتان جي ماڻهن ۾ رڳو پنهنجي پلانيءَ جو عنصر نهايت گهٽ آهي. هڪ ٻي ڳالهه به نظر اچي ٿي ته پيسي يا ڪنهن لالچ جي ڪري قرباني ڏيڻ کي غلط تصور ڪيو وڃي ٿو پر جيڪڏهن ڪا حق جي ڳالهه آهي ته ان لاءِ سر به ڏنو وڃي ٿو.

لوڪ ادب جي ڏاهي ۽ تاريخدان ۾ توهان ڪهڙو فرق ڪيو ٿا؟

انهن ٻنهي شعبن جا الڳ الڳ ڪم ۽ نميواريون آهن. لوڪ ادب جي معنيٰ آهن ته عام ماڻهن جي ڳالهين ۽ فڪر کي ميڙي گڏ ڪجي. جڏهن ته تاريخ وري واقعن کي قلمبند ڪرڻ جو علم آهي.

توهان پاڻ کي ڇا ٿا سمجهو۔ لوڪ ادب جو ماهر يا تاريخدان؟

مان ماهر ڪونه آهيان، باقي انهن ٻنهي شعبن جي حوالي سان مون گهڻو ڪجهه ڪيو آهي. ماهر ٿيڻ ڏاڍو ڏکيو ڪم آهي.

سنڌ جي تاريخ، لوڪ ادب ۽ ساڃاهه کي محفوظ ۽ مستقبل ۾ اڳتي وٺي وڃڻ لاءِ توهان وٽ ڪهڙيون رٿائون آهن؟

اهو سڀ ڪجهه تڏهن ئي ٿيندو جڏهن اسين پنهنجي تعليمي معيار کي اعليٰ سطح تائين پهچائيندا سين. باقي هن وقت ته اسان جو ان طرف توجهه ئي ڪونهي. اصل ۾ اسان جو توجهه ٻئي طرف آهي. مان سمجهان ٿو ته سنڌ جي حوالي کان قلبليت وارو سوال بنيادي شرط آهي.

آخر ان ڳالهه جو ڪهڙو سبب آهي جو هن وقت تائين سنڌ جي مڪمل ۽ مستند تاريخ لکجي نه سگهي آهي؟

اصل ۾ اهو مسئلو رڳو سنڌ تائين محدود ناهي بلڪ اسان جي ملڪ جا جيڪي ٻيا صوبا آهن يا موجوده هند جا علائقا آهن، اتي به اهو مسئلو موجود آهي. ان جو سڀ کان وڏو سبب هيءُ آهي ته هتي ڊگهي عرصي تائين سامراجي حڪومتن جو غلبو رهيو آهي، پورچوگيز، ڊچ ۽ انگريز هتي ٻن ٽن سؤ سالن تائين حڪومتون ڪندا رهيا. ان عرصي دوران تاريخ لکڻ ته پري جي ڳالهه، هنن مورڳو اسان جي تاريخ ئي ميساري ڇڏي ۽ پوءِ اها ساڳي ميساريل تاريخ اسان کي پڙهائي وئي. اسان اڄا تائين پاڻ کي ان تاريخ جي اثر مان ٻاهر ڪڍي نه سگهيا آهيون. اسان اڄ ڏينهن تائين اها ئي تاريخ پڙهي رهيا آهيون. باقي جيستائين سنڌ جي تاريخ بابت تحقيق جو سوال آهي ته مان چوندس ته پاڪستان جي ٻين صوبن جي ڀيٽ ۾ هتي تمام گهڻو ڪم ٿيو آهي. مثال طور هتي تاريخ جا جيڪي ماخذ هئا، جن جي اڪثريت فارسيءَ ۾ هئي، سي اڪثر ڇاپيا ويا آهن. ان کان سواءِ انهن مان ڪيترن ئي ڪتابن جا ترجما به شايع ٿي چڪا آهن. ٽين ڳالهه ته سنڌي ادبي بورڊ 1951ع ۾ سنڌ جي تاريخ لکائڻ جي رٿا جوڙي هئي پر ڪير لکي! پوءِ به ٻه ٽي دور لکجي چڪا آهن ۽ ڪجهه دور اڃا باقي آهن.

توهان چيو ته ننڍي کنڊ ۾ جيتري تاريخ سنڌ جي لکي وئي آهي، اوتري ٻين خطن جي قلمبند نه ٿي آهي، ان لاءِ توهان وٽ ڪهڙا دليل آهن؟

سنڌي ادبي بورڊ جڏهن قائم ٿيو ته اسان هڪ رٿا

تيار ڪئي هئي ته سنڌ جي تاريخ تي ڪم ڪجي ۽ اٺ ڏهه جلد لکيا وڃن، اها رٿا منظور ٿي، پوءِ ماڻهن کي ڪم ورهائي ڏناسين، پر اهو ڪم اڌ ۾ رهجي ويو. پوءِ پير حسام الدين، مون ۽ هڪ ٻه ٻين ذاتي طور تي ان ڪم کي هٿ ۾ ڪنيو. مون تجويز ڏني هئي ته ٽن ڪتابن يعني ”چچ نامو“، ”تحفة الڪرام“ ۽ ”تاريخ معصومي“ کي اوليت ڏني وڃي.

ان کان پوءِ جيڪڏهن ”لب تاريخ سنڌ“ تي ڪم ڪجي ته پوءِ سڄي تاريخ مڪمل ٿي ويندي. ائين اسان هي ٽئي ڪتاب ترجمو ڪرائي شايع ڪرايا.

سنڌ جون جيڪي به تاريخون لکيون ويون آهن، انهن کي جيڪڏهن ڳڏائي ڏسجي ته انهن ۾ گهٽيون وڌيون نظر اچن ٿيون. سؤ سؤ سالن جو احوال نٿو ملي. ان باري ۾ توهان جو ڪهڙو خيال آهي؟

سنڌ جي تاريخ جو رڳو هڪڙو دور يعني سومرا دور اهڙو آهي، جنهن بابت گهڻو تحريري مواد نٿو ملي پر ان دور بابت ڪيتريون ئي روايتون موجود آهن. جڏهن ته ٻين دورن بابت وڌيڪ مواد موجود آهي. مثال طور عرب دور آهي، ان بابت عربي ۾ ڪتاب آهن، سمن جي دور بابت فارسيءَ ۾ ڪتابن ۾ حوالا آهن. ان بعد سڀني دورن لاءِ ڪتاب موجود آهن. بهرحال اسان کي اهو ياد رکڻ گهرجي ته اسلام کان اڳ واري دور بابت لکت ۾ تاريخ موجود آهي پر هندستان جي ڪنهن به خطي جي ايتري تاريخ نٿي ملي جيتري سنڌ جي ملي ٿي. جيڪڏهن اسان ڏسڻ چاهيون ته گجرات ۾ يا پنجاب ۾، اسلام کان اڳ ڪهڙيون حڪومتون هيون ته ان بابت اسان کي ايترو تحريري مواد نٿو ملي. باقي هونئن آرڪيالاجي جي حوالي کان ڏنو وڃي ته اها هڪ الڳ ڳالهه آهي.

ڊاڪٽر صاحب! اهو ٻڌايو ته قديم سنڌ جون جيڪي تاريخون لکيون ويون آهن، توهان انهن مان ڪنهن کي بهتر يا مستند سمجهو ٿا؟ ۽ قديم سنڌ مان توهان جي ڪهڙي مراد آهي؟

قديم سنڌ مان مراد عربن جي هتي اچڻ کان اڳ جا دور آهن.

سچ پڇو ته سڄي ننڍي کنڊ ۾ عربن جي آمد کان اڳ جو مواد آهي ئي ڪونه! ان وقت سنڌ، هند جو حصو هئي يا گهٽ ۾ گهٽ هند جي ويجهو هئي. توهان هندستان جا سمورا ماخذ ڏسو، توهان کي هتان جي باري ۾ رڳو ٻه ٽي شيون ملنديون: هڪ سنڌو درياهه جو ذڪر آهي ۽ ٻيو ته چيو وڃي ٿو ته سنڌ شودرن جو ملڪ آهي. هو برهمڻ هئا ۽ شودرن جو ملڪ هئڻ سبب هنن سنڌ طرف ڪو به ڌيان نه ڏنو. ٺيڪ آهي جيڪڏهن سنڌ وارن قديم دور ۾ ڪجهه نه لکيو ته هو ئي ڪٿي ڪجهه لکڻ ها. مسلمانن بغداد ۾ ويهي سنڌ بابت گهڻو ڪجهه لکيو آهي! هي ته پاڙيسري هئا پر حقيقت ۾ ان وقت سڄي هندستان ۾ تاريخ نويسي جو رواج ئي ڪونه هو. ان دور جون رڳو ديو پرين جون ڪهاڻيون ۽ قصا ملن ٿا، اسان کي ان وقت جي ڪا به اهڙي باقاعده تاريخ نٿي ملي، جيڪا هند ۾ لکي وئي. دراصل تاريخ نويسي اهڙو علم هو جيڪو مسلمانن ئي هتي شروع ڪيو ۽ وچ ايشيا ۾ شروع ڪيو.

سنڌ جي تاريخ متعلق عربي يا فارسي ۾ جيڪي ڪتاب لکيا ويا، انهن مان توهان جي نظر ۾ ڪهڙو سڀ کان اڳاتو آهي، جنهن کي اسين پهريون ماخذ ڪتاب قرار ڏئي سگهون؟

سنڌ متعلق جيڪو پهريون ڪتاب آهي ۽ جنهن کي اسين پهريون ماخذ قرار ڏئي سگهون ٿا، اهو آهي ”چچ نامو“ ان جو اصل نالو ”فتح نامو“ آهي پر بعد ۾ مغليه دور ۾ ان کي ”چچ نامو“ چيو ويو. اهو ”فتح السند“ جو ترجمو آهي. ان کان پوءِ سنڌ جي جيڪا تاريخ آهي، اها آهي مير معصوم بکريءَ جي ”تاريخ معصومي“ ۽ مان سمجهان ٿو ته اها معياري آهي. ”چچ نامي“ ۾، سنڌ ۾ اسلام کان اڳ جي دورن ۾ اسلام جي فتح جو رڪارڊ آهي. جڏهن ته ”تاريخ معصومي“ شروع کان وٺي اڪبر جي دور تائين جي تاريخ آهي. ان کان پوءِ جيڪو ٽيون نمبر تاريخ جو ڪتاب سنڌ آهي، اهو آهي ”تحفة الڪرام“، جيڪو مير علي شير قانع کي ان کان اڳتي وڌائيندي، ڪلهوڙا دور ۾ ميان غلام شاهه ڪلهوڙي جي دور تائين آندو آهي. ڏٺو وڃي ته مير معصوم جو ڪارنامو وڏو آهي، چو ته هن جيڪي ماخذ استعمال ڪيا آهن، اهي اسان وٽ آهن ئي ڪونه.

توهان "چچ نامي" کي بنيادي ڪتاب تصور ڪيون ٿا. جڏهن ته عام طور تي ان تي اها تنقيد ٿيندي رهي آهي ته ان ۾ تاريخي واقعن کي توڙي مروڙي پيش ڪيو ويو آهي؟

اها غير علمي راءِ آهي. علم واري ڳالهه جو علم جي ميدان ۾ بحث ٿيندو آهي. جڏهن سڄي دنيا "چچ نامي" جي مستند هجڻ جي ڳالهه ڪري ٿي ته اسان توهان جي راءِ جي ڪهڙي حيثيت آهي. پلا جي ڪا تنقيد آهي به ڪٿي ته اها دليلن سان پيش ڪئي وڃي. باقي ائين هوائي توائي ڳالهه نه ڪجي. اصل هتي ڳالهه بيهي ٿي ووٽن تي، نه ڪي علم تي. گهڻا ماڻهو گڏجي جيئن چون ٿا، بيا سڀ چون ٿا، ها اها ڳالهه صحيح آهي. مان سمجهان ٿو ته علمي ڳالهيون علمي طريقي سان ٿيڻ کپن.

جيئن چيو وڃي ٿو ته خاص ڪري راجا ڏاهر جي حوالي سان ان ۾ پيش ڪيل ڳالهيون درست ناهن.

جيئن "چچ نامي" ۾ بيان ٿيل آهي، پلا جيڪڏهن ان دور جي ڪنهن ٻئي ڪتاب ۾ ڪا ابتڙ ڳالهه لکيل هجي ته پوءِ ڪٿي اڳر ڪنجي. جيڪڏهن ائين ناهي ته پوءِ "چچ نامو" ئي درست آهي، اسان کي پنهنجو اهو رويو بهتر ڪرڻو پوندو. چو ته اڳتي هلي قابل ماڻهو پيدا ٿيندا، پوءِ اسان جون هي غير علمي ڳالهيون بيهي نه سگهنديون!

توهان تاريخ تي ڪم ڪيو آهي ۽ خاص طرح سنڌ جي عرب دور تي مهرباني ڪري ٻڌائيندا ته سنڌ ۾ عرب دور کان اڳ جي تاريخ جي سلسلي ۾ اوهان ڪا تحقيق ڪئي آهي يا آئيندي ڪو اهڙو ارادو آهي؟

"تحقيق" جو لفظ منهنجي لاءِ ڳرو آهي. آءٌ چوندس ته شاگردي ڪريون پيا، مطالعو ڪريون پيا. عرب - اسلامي دور کان اڳ جي تاريخ ۾ جيڪو خاص مسئلو آهي، اهو نه فقط سنڌ جي تاريخ جو، پر سڄي هند جي تاريخ جو به. اهو آهي سنن ۽ سالن مرتب ڪرڻ جو، ڇاڪاڻ ته لکت ۾ ڪا شيءِ موجود ڪانهي، جيڪا شاهدي ملي ٿي ته يا جيڪي اُهڃاڻ ملن ٿا، سي آثار قديمه مان ملن ٿا. اهو اهڙو مسئلو آهي جو جيئن وقت گذرندو، تيئن اسان کي انهيءَ تي ڪجهه وڌيڪ مواد ملندو، ڇاڪاڻ ته تحقيق ٿئي پئي ۽ ڪيترن ئي قديم آثارن جون کوٽايون ٿين پيون. البت اسلام جي دور سان لاڳيتي سنڌ جي جيڪا اڳين تاريخ آهي، ان بابت مسلمان محققن لکيو آهي ۽ اهو مواد "فتح نامي" يا "چچ نامي" ۾ موجود آهي. اهو مواد برهمڻ گهراڻي جي تاريخ ۾ اُن کان اڳ ۾ راءِ گهراڻي جي تاريخ بابت آهي پر ڳالهه اها آهي ته ان تي وڌيڪ ويچار ڪجي ۽ اُن کي سنن وار مرتب ڪجي. انهيءَ تي مون ڪجهه ڪيو آهي ۽ هڪ تحقيقي مضمون ڇپجي چڪو آهي، جنهن ۾ مون سن ۽ سال متعين ڪيا آهن. سوال آهي ته برهمڻ گهراڻي جا جيڪي حڪمران هئا، مثال طور: چچ ٿيو، پوءِ چندر ٿيو ۽ اهڙي طرح ويندي ڏاهر تائين، انهن سن ۽ سال ڪيئن مرتب ڪجن. يا ان کان اڳ راءِ گهراڻي جي حڪمرانن، مثال طور راءِ سهاسي وغيره جا سن سال ڪيئن مرتب ڪجن؟ ان مسئلي بابت تحقيقي ڪي ٿورو اڳتي ڪيو ويو آهي. انهيءَ سلسلي ۾ اسان کي جيڪا هڪڙي وڏي معلومات حاصل ٿي آهي، سا هيءَ ته تنهن وقت سنڌ جو پنهنجو ڪئلينڊر موجود هو، يعني سن ۽ سال "سنڌي سنبت" موجب هلندا هئا. اها سنڌي سنبت، وڪرما جيت جي سنبت ۽ بين سنبتن کان جدا هئي. محقق بيروني انهيءَ سنڌي ڪئلينڊر جو حوالو ڏنو آهي، ۽ مون ان تي تحقيق ڪري، ان کي متعين ڪيو آهي.

اها جيڪا اڳين سنڌ جي تاريخ آهي، اُن بابت ڪيتريون ساريون غلط فهميون پيدا ٿيون آهن پر ڳالهه آهي ته ڪير انهن جو مطالعو ڪري ۽ انهن کي صاف ڪري!

مثال طور ڪهڙيون غلط فهميون؟

جيئن چين جي سياح "شوان سينگ" جي "هند" ۾ اچڻ جو جيڪو سفرنامو آهي، تنهن کي آثار قديمه جي محققن، خاص طرح "ڪننگهام" مرتب ڪيو آهي، پر هن جيڪي نتيجا ڪڍيا آهن، تن سان اسان جو اتفاق ڪونهي. هن جي خيال ۾ چيني سياح لکيو آهي: "سنڌ شودرن جو ملڪ آهي". انهي غلط نظريي کي پوءِ وٽي گهڻو وڌايو ويو آهي ته سنڌ ۾ شودر رهندا هئا، پر قديم آثارن مان ظاهر آهي ته سنڌ جي وڏي تهذيب هئي، شودرن جو ته ڪو سوال ئي نه ٿو اُٿي. ان اڳين دور بابت بي ٿوري گهڻي روشني سنڌ ۾ ساساني- ايران جي

تعلقات مان ملي ٿي. موهن جي دڙي جي تهذيب ڪيئن پوءِ بئي هند پکڙي، تنهن جا آثار ڪوٽڏيجي مان يا هندستان جي ڪن قديم آثارن (لوٿل وغيره) مان مليا آهن. سنڌ جي موجوده حدن اندر اهڙن ”قبل - تاريخي دور“ جي آثارن جي تلاش بابت مون مقالو لکيو آهي ته انهن کي ڪيئن ڳولجي. هڪ خاص سروي جي ضرورت آهي، خاص طرح سان ”رور سسٽم“ وارين ايراضين جي. سنڌونديءَ جا پراڻا وهڪرا ۽ شاخون قديم آثارن جي ڳولا لاءِ ڪارگر آهن، ڇاڪاڻ ته گهڻو اڳ جيڪي بستيون هيون، سي پاڻيءَ سان بدل هيون. سنڌو نديءَ جو جيڪو الهندي طرف وارو وهڪرو آهي، تنهن جي ڪن بستين جي اسان کي خبر آهي، مثال طور آمري هئي ۽ مئن جو دڙو هو، پر ”اپرنديون نارو“، جيڪا هڪ نهايت پراڻي ندي آهي، تنهن لڳ جيڪي آثار آهن، تن تي توجهه نه ڏنو آهي.

عرب دور کان وٺي سمن جي دور تائين جيڪا تاريخ آهي، تنهن تي توهان جا ڪتاب به آهن. انهيءَ تاريخي دور جي سلسلي ۾ اوهان ڪا وڌيڪ تحقيق ڪئي آهي؟ انهيءَ دور جون ڪي ڪڙيون رهيل آهن، جن بابت ڪا نئين ڳالهه توهان جي ذهن ۾ آئي هجي؟

عربي دور کان پوءِ آهي ”سومرن جو دور“ جنهن تي منهنجي مسلسل محنت ۽ ڪوشش سان ٽي وڏا جلد شايع ٿيا آهن. اميد ته اهو مواد اڳتي هلي ”سومرن جي دور“ بابت هڪ مکيه ماخذ ٿي رهندو.

سومرن کان پوءِ ”سمن جو دور“ صحيح معنيٰ ۾ هڪ تاريخي دور آهي، جنهن تي مون سڀ کان پهريائين 1952ع ۾ ڪم شروع ڪيو، جو سمن سلطانن جي حڪمراني جي سنن وار تحقيق ڪيم. ان دور جي تاريخ جا ٻيا پهلو به اجا روشن ڪين آهن: مثال طور سما حڪومت ۾ ڪيئن آيا، سومرن کان حڪومت ڪيئن ورتائون؟ آخر ۾ جيڪو سومرو حڪمران هو، سو ڪير هو ۽ پوءِ انهيءَ جا پويان ڪيڏانهن ويا؟ انهن مسئلن کي، هندستان مان جيڪي تاريخي آثار مليا آهن، تن جي آڌار تي مون حل ڪيو آهي. سومرن کان پوءِ سمن مان پهريون حڪمران ڄام هالو ٿئي ها، پر حڪمران وڃي ٻيا ٿيا، جيڪي سوناٽن مان هئا. اهو ڇو ٿيو؟ انهيءَ جي اجا پوري خبر نه پئي آهي.

معنيٰ ته سمن جي دور جا اهي ڪتاب اوهان کي مليا آهن؟

سمن جي دور جا ڪتاب موجود آهن، گهڻا نه ته ٿورا، انهن کي بنياد بڻائي، اسان ڪنهن حد تائين ان دور جي علمي تاريخ مرتب ڪري سگهون ٿا.

”لوڪ ادب“ جي اسڪيم ۾ اوهان چاليهارو ڪن ڪتاب شامل ڪيا هئا، جن مان تقريباً 42 جلد ڇپجي چڪا آهن. ان اسڪيم جي پوري ٿيڻ کان پوءِ اهڙي ڪا ٻي اسڪيم به اوهان جي اڳيان آهي؟

سيڪو چاهي ٿو ته هيئن به ٿئي، هوئنئن به ٿئي، پر ڪنهن به ڪم کي اڳتي وڌائڻ لاءِ ضروري آهي ته حالات سازگار هجن. انهيءَ کان سواءِ ڪم نٿو ٿي سگهي. مثال طور منهنجي ذهن ۾ يا لکت ۾ جيڪو مواد آهي، تنهن جي آڌار تي ”سنڌ جي سماجي تاريخ“ لکي سگهجي ٿي، اها ڪنهن ڪاڻ لکي آهي. سنڌ جا نسب ناما، سنڌ جون قومون، قبيلا ۽ انهن مان جيڪي لائق ماڻهو ٿي گذريا، راڄن جون ڳالهيون ۽ انهن جا لڳ لاڳاپا، اهو هڪ وڏو موضوع آهي. انهيءَ سلسلي ۾ لوڪ ادب هيٺ اسان ريتن رسمن تي هڪڙو ڪتاب مرتب ڪيو آهي، پر سنڌ جي نسب نامن بابت ايترو ته مواد موجود آهي، جو اهو پنجن ستن جلدن ۾ شايع ڪري سگهجي ٿو. اهو بذاتِ خود هڪ وڏو تحقيقي ڪم آهي، جنهن کي هٿ ۾ ڪنجي پر ضروري آهي ته انهيءَ لاءِ حالات سازگار هجن.

سائين، شاهه عبداللطيف ڀٽائي جي سوانح تي به اوهان صاحبن ڪم پئي ڪيو آهي. انهيءَ سلسلي ۾ اوهان ڪا نئين تحقيق ڪئي هجي يا ڪو آئينده اهڙو ارادو آهي؟

عرض آهي ته حضرت شاهه عبداللطيف جي سوانح جي سلسلي ۾ مون سوچيو آهي ۽ مطالعو ڪيو آهي، پر سمجهيو ڪجهه وڌيڪ آهي ۽ لکيو به گهڻو آهي. هي مسئلو به اجا تحقيق طلب آهي. جيستائين ڪا ڳالهه پوري هٿ نه اچي تيستائين رڳو نالي طور ڪتاب لکڻ نهي ڪونه ٿو. البت هن وقت تائين شاهه صاحب جي سوانح جا ٻه پهلو، جيڪي اڳ مبهم هئا، تن کي مون واضح ڪيو آهي. پهرين ڳالهه ته آڳاٽو پنهنجي هڪ مضمون ۾ مون ڪافي تحقيق سان اهو واضح ڪيو

آهي ته شاهه صاحب جن ڪٿي ڄاوا، سندن والده ڪير هئي ۽ ناناڻا ڪير هئا. انهيءَ مسئلي بابت مون کان اڳ پوري تحقيق جي بجاءِ نقلي روايتن کان ڪم ورتو پئي ويو. ٻي ڳالهه، جيڪا روشن ڪئي ويئي آهي، سا شاهه صاحب جي تعليم ۽ طريقت بابت آهي.ا ن سلسلي ۾ ٻه خط شايع ڪيا ويا آهن. هڪ خط شاهه عبداللطيف مخدوم محمد معين ٺٽوي واري ڏانهن لکيو ۽ ٻيو جوابي خط، جيڪو مخدوم محمد معين لکيو. انهن خطن ۾ پهريون ڀيرو اهو ثبوت مليو ته شاهه صاحب اڻ پڙهيل ڪونه هو. مير علي شير قانع، شاهه صاحب کي "اُمي" ڪري لکيو آهي، پر اُمي جي معنيٰ ڇا آهي؟ قانع جي انهيءَ لکڻيءَ کان سواءِ ٻيا به دليل ۽ ثبوت آهن، جن تي غور ڪرڻ ضروري آهي. حضرت شاهه صاحب باقاعدي نصابي پڙهائي پوري ڪري عالميت جي پڳ ڪانه ٻڌي هئي، پر ان وقت جي رواج موجب شاهه صاحب بنيادي تعليم يعني قرآن شريف ۽ ابتدائي فارسي، استادن کان پڙهيا هئا. وڌيڪ الله تعاليٰ هن کي پنهنجو ذهن ڏنو هو. ٽيون پهلو سندن سوانح بابت، شاهه جي راڳ جي سلسلي جو آهي ته هن ڪيئن طنبورو ايجاد ڪيو، ڪيئن راڳ جو بنياد وڌو ۽ ڪيئن انهيءَ اداري کي قائم ڪيو، انهيءَ کي مون پنهنجي ڪتاب "سنڌي موسيقي جي مختصر تاريخ" ۾ بيان ڪيو آهي. شاهه صاحب جي سوانح جي انهن ٽن پهلوئن تي مون ڪوشش ڪري روشني وڌي آهي.

شاهه سائين جي ڪلام جي مستند ايڊيشن کي تيار ڪرڻ ۾ اوهان جي راءِ مطابق ڪهڙي دشواري آهي؟

سڄي ڳالهه تحقيق ۽ مطالعي جي آهي، جنهن لاءِ حالات سازگار هجن ۽ ماخذ معلوم هجن. اڪيلي سر، محدود ذريعن سان، انهيءَ بنيادي مطالع تي ڪم ڪندي مون کي ٻارنهن سال ڪن 1966ع کان وٺي 1977ع لڳي ويا. اهو بنيادي مطالعو انهي لاءِ هو ته اسان کي شاهه صاحب جي رسالي بابت ضروري معلومات حاصل ٿئي. مثال طور شاهه عبداللطيف جو رسالو ڪنهن لکيو ۽ ڪٿان ڪٿان ڇپيو؟ بهرحال، بنده ڳولا شروع ڪئي ۽ خدا جي فضل سان 38 قلمي نسخا ڳولي ڪڍيا. گربخشاڻي صاحب کي لنڊن ۾ هڪڙو رسالو مليو هو، پر اُتي ٻيو به قلمي نسخو هو، جنهن جي ڪنهن کي خبر ڪانه هئي. مون اُهو ڳولي ڪڍيو. هڪڙو قلمي رسالو اتفاق سان مون کي ايران جي شهر تهران جي هڪ ڪتبخاني ۾ مليو.

انهن ملڻ کان پوءِ اوهان ڪهڙي نتيجي تي پهتا؟

ان کان پوءِ انهن جو غور سان مطالعو ڪيو ويو جنهن مان انهيءَ نتيجي تي پهتاسون ته رسالي کي ٻن صورتن ۾ لکيو ويو: شروع شروع ۾ جيڪي رسالا لکيا ويا، تن ۾ "سر سسئي" پهريائين رکيو ويو ۽ ان کان پوءِ ٻيا سُر، اهي پهرين دور وارا رسالا، جيڪي اسان کي مليا آهن سي سڀ "سسئي" سان شروع ٿين ٿا. ان کان پوءِ 13 صديءَ هجري (19 عيسويءَ) ۾ ٽالپر اميرن جي دور ۾ شاهه صاحب جي رسالي ۽ راڳ جو تمام گهڻو رواج ٿيو. ٽالپر اميرن جا حرم به رسالو پڙهندا هئا ۽ سندن واسطي باقاعدي رسالا لکايا ويندا هئا. حڪمران ۽ صاحبزادا پاڻ پڻ ٽي ويندا هئا. آخري دور ۾ عبدالحسين خان سانگي اهو سلسلو قائم رکيو ۽ پاڻ پنهنجي وصيت موجب دفن به اُتي ڀٽائي صاحب جي روضي جي ڇانوَ ۾ ٿيل آهي. انهيءَ توجهه سان راڳ به زور ورتو ۽ راڳ جي لحاظ سان رسالي جيَ به نئين سر ترتيب ۽ تدوين ٿي.

توهان جي چوڻ جو مطلب آهي ته سُرن جي ترتيب تبديل ڪئي وئي.

ها، اڳيان لکيل جيڪي رسالا هئا سي "سر سسئي" سان شروع ٿي ٿيا، پر هاڻي راڳ جي لحاظ سان سُر رکيا ويا. ڇاڪاڻ ته راڳ سانجهي کان پوءِ ٿي شروع ٿئي ٿو ۽ اهو وقت ڪلياڻ جي ڳائڻ جو آهي، ان ڪري پهريون سر ڪلياڻ لکيائون. اهڙي طريقي سان اهي "راڳنامه- رسالا" نئين سر مرتب ٿيا. اهڙن رسالن منجهان پهريائين ارنيسٽ ٽُرمپ 1866ع ۾ جرمني جي شهر لپزگ مان رسالو ڇاپيو، جنهن جي شروع ۾ سر ڪلياڻ آهي. اسان ڪوشش ڪئي ته اهو ڏسون ته انهيءَ 1866ع يعني 1282هه ۾ ڇپيل رسالي کان اڳ جوبه ڪو رسالو لکيل آهي؟ بمبئيءَ وارو ڇاپو به هڪ سال پوءِ 1283هه ۾ ڇپيو. مسلسل ڪوششن سان اسان ٽي اهڙا رسالا ڳولي ڪڍيا، جيڪي ٽرمپ واري ڇاپي کان 12

سال اڳ جا لکيل هئا. پوءِ اُهي ٽئي رسالا پيٽي اسان هڪ ايڊيشن شايع ڪيو، جيڪو موجود آهي. اسان انهن رسالن جا حوالا ڏنا آهن، اهي 1269هه، 1270هه ۽ 1271هه جا لکيل آهن.

ڪجهه وقت اڳ اسان کي هڪ قلمي رسالو هٿ آيو آهي، جيڪو 1267هه جو لکيل آهي. اهو آڳاٽي ۾ آڳاٽو رسالو آهي، جنهن جي شروعات "سر ڪلياڻ" سان ٿئي ٿي.

توهان سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ لکي آهي، انهيءَ سلسلي ۾ اوهان کي ڪو وڌيڪ مواد مليو هجي، يا انهيءَ باري ۾ اوهان جي ڇا راءِ آهي؟

سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ هڪ اهم مسئلو آهي ۽ ضروري آهي ته ان تاريخ کي اسان پوريءَ تحقيق سان مرتب ڪريون. اوهان کي خبر آهي ته پهريائين جڏهن انگريز آيا يا ٻيا جيڪي مغربي ماڻهو هت آيا، تن پنهنجي اڻ ڄاڻائيءَ سببان چيو ته سنڌي سنسڪرت مان نڪتل آهي؛ نه رڳو سنڌيءَ لاءِ بلڪ سنڌ ۽ هند جي گهڻين ٻولين لاءِ چيائون ته اهي سنسڪرت مان نڪتيون آهن. سنڌي ٻوليءَ بابت انهيءَ غلط نظريي کي درست ڪرڻ جي پهرين پهرين ڪوشش مون ڪئي ۽ انهيءَ طرف ڌيان ڇڪايو. ڇو ته سنڌي ٻولي سنڌو ماٿري جي قديم ٻولي آهي ۽ سنسڪرت کان به اڳ جي دور جي آهي. سنسڪرت جا اڪثر لفظ پوءِ دير سان پالي زبان ذريعي سنڌي ۾ داخل ٿيا. سنڌي ٻولي "پروٽو- پراڪرت" دفعي جي ٻولي آهي ۽ انهن ماڻهن جي عوامي ٻولي آهي، جيڪي ان دور ۾ هت رهندا هئا.

ان آڳاٽي دور کان پوءِ سنڌي ٻوليءَ جي "دور وار تاريخ" اسان وٽ ڪانه هئي، البت اڳيان بيان نقل ڪري هڪ تاريخي ڪتاب ته ويچاري ڀيرومل لکي ڇڏيو پر تاريخي لحاظ سان ڪو پڇا ڪري ته سومرن يا سمن جي دور ۾ سنڌي ٻولي ڇا هئي ته ان لاءِ ڪو جواب ڪونه هو. انهيءَ مسئلي تي مون پهريون مضمون 1952ع لکيو هو. ان بعد وڌيڪ جيڪي حالات مليا، تن کي هڪڙي ننڍڙي ڪتاب جي صورت ۾ پيش ڪيم. 20 سال کن ٻيا به ڪم هليو ۽ ان عرصي واري تحقيق کي ڪتاب "سنڌي ٻولي ۽ ادب جي مختصر تاريخ" ۾ آندو ويو. اها تاريخ، سمن جي دور جي آخر 1520ع تائين پهچي ٿي. ان بعد تحقيق جو سلسلو جاري رهيو ۽ مغليہ دور واري بلب ۽ ٻئي مواد جو اضافو ٿيو. انشاء الله اڳتي هلي ڪلهوڙن، ٽالپرن ۽ انگريزن جي دورن تي بحث ڪنداسون. اهو هڪ خاص سلسلو آهي، جنهن تي غور ٿي رهيو آهي پر اهو آهي تاريخي سلسلو. انهيءَ کان سواءِ سنڌي ٻوليءَ جي اندروني سٽاء ۽ ترڪيبن بابت پڻ لکڻ جي ضرورت آهي.

سنڌي ٻوليءَ بابت مختلف نقطہ نظر موجود آهن، توهان جي خيال ۾ اها ڪهڙي لساني گروهہ سان واسطو رکي ٿي؟

ان حوالي کان منهنجو موقف ٻين کان مختلف آهي. پهريان ائين چيو ويندو هو ته سنڌي ٻولي سنسڪرت مان نڪتل آهي پر مون جيڪا سنڌي ٻولي جي تاريخ لکي آهي، ان ۾ اهو ڄاڻايو آهي ته اها ان خطي جي مقامي زبان مان نڪتي آهي، جنهن کي اسان سنڌ ۾ سنڌو ماٿري جي زبان چئي سگهون ٿا ۽ پڪ سان اها سنسڪرت کان اڳ جي زبان آهي.

مطلب ته اوهان سنسڪرت واري موقف کي رد ڪيو ٿا؟

اصل ڳالهه هي آهي ته اهو نظريو پيش ڪندڙن اهو سمجهيو ئي نه هو ته سنسڪرت ڇا آهي؟ سنسڪرت دراصل هڪ انتهائي ڳجهي زبان هئي، جنهن کي عالم فاضل استعمال ڪندا هئا ۽ اها عوام کان ايترو ته مٿي هئي جو ان جو اثر عوام جي ٻولين تي ٿي نٿي سگهيو. رڳو اهو ئي ممڪن هو ته ڪجهه لفظ اچي سگهيا ٿي، ۽ جيڪي به لفظ آيا آهن، اهي "پالي" زبان جي ذريعي آيا آهن، جيڪا اتر هندستان جي ٻولي هئي، جنهن ۾ سنڌ به شامل هئي. تڏهن سنڌ ٻڌن جو ملڪ هو. هتي برهمڻ حاڪم غاصب بڻجي آيا ۽ سٺ سالن تائين انهن جو هتي قبضو رهيو. هونئن به صدين کان وٺي هيءُ ملڪ ٻڌن جو هو ۽ ٻڌن جي ٻولي "پالي" هئي. پالي ۾ به سنسڪرت جا الفاظ شامل آهن. انگريزن جي دور ۾ ته ڄاڻي واڻي سنسڪرت جي لفظن کي سنڌي ۾ آندو ويو، اها ته مصلحت هئي پر جيستائين نيچرل پروسيس جو واسطو آهي ته اهو پالي ذريعي ئي ٿيو آهي. هتان جي علائقن مان پالي ٻوليءَ

جا آثار مليا آهن، مثال طور: بهاولپور ۾ بهاول نگر ويجهو پاڪ پتڻ مان پالي جون تحريرون مليون آهن. ان جا ڪجهه لفظ اهڙا آهن جيڪي اسان جي سنڌيءَ سان ملن ٿا. ان مان لڳي ٿو ته سنڌيءَ تي پاليءَ جو اثر ٿي سگهي ٿو.

مطلب ته توهان ان ڳالهه کان انڪار ڪريو ٿا ته ڪو سنڌي ٻولي سنسڪرت مان نڪتل آهي؟

ها، منهنجي ته اها ئي راءِ آهي.

انگريزن سنڌي ٻوليءَ جي رسم الخط جي تعين لاءِ هڪ ڪاميٽي ناهي هئي، جنهن نيٺ سنڌي ٻوليءَ لاءِ عربي رسم الخط تجويز ڪيو هو. پر اسان جا ڪجهه لسانيات جا ماهر چون ٿا ته اهو رسم الخط سنڌي ٻولي سان مطابقت نٿو رکي، خاص طور تي اها سنڌي ٻولي جي صوتي گهرجن جو پوراءُ نٿي ڪري، ان ڏس ۾ توهان جا ڇا ٿا چئو؟

اها ڪاميٽي يا ان جو جيڪو فيصلو هو، اها ته هڪ وڏي سازش هئي. رسم الخط جو ته ڪو مسئلو هو ئي ڪونه. انگريزن جي اچڻ کان اڳ ئي سنڌ جا ماڻهو توڙي عالم هر موضوع ۾ هر شعبي تي عربي رسم الخط ۾ لکندا پئي آيا. پوءِ ڀلي اهو نثر هجي يا نظم، مطلب ته هتي پهريان کان ئي رسم الخط طيءِ ٿيل هو پر جيئن ته ان وقت سنڌ بمبئي صوبي جو هڪ حصو ٿي هئي ۽ هندن جو غلبو هو، تنهن ڪري هنن چاهيو ٿي ته ان رسم الخط کي ختم ڪيو وڃي. انگريزن ته تمام وڏي ڪوشش ڪئي ته ديوناگري رسم الخط رائج ٿئي. اهو ئي سبب هو جو ان ڪاميٽي هڪ ٻئي جي پٺيان ديوناگريءَ ۾ ڪتاب ڇاپڻ شروع ڪيا، جن ۾ لغت ۽ گرامر به شامل هئا، پر هو ڪامياب نه ٿي سگهيا.

ان جو ڪهڙو سبب هو؟

اصل ۾ ڪير به ان تبديليءَ کي قبول ڪرڻ لاءِ تيار نه هو، نه هتان جا استاد ۽ نه وري شاگرد ڇو ته هتي صدين کان هڪ رسم الخط رائج هو. ماڻهن جو چوڻ هو ته اهو ته مسئلو ئي ناهي، جنهن بابت نئين سر فيصلو ڪيو وڃي.

پوءِ انگريزن ڪهڙو قدم کنيو؟

تڏهن فريئر هتان جو ڪمشنر هو. هن ڊپلوميسيءَ کان ڪم ورتو ۽ چيو ته في الحال ٻئي رسم الخط رکون ٿا، ڏسون ته ڇا ٿو ٿئي. پر پوءِ به هتان جي مسلمانن رسم الخط ۾ ڪابه تبديلي ڪانه آندي.

ڀلا اهو ته ٻڌايو ته ڇا هي رسم الخط، ٻولي جي صوتي گهرجن جو پوراءُ ڪري ٿو؟

اهو مسئلو ته سڄي دنيا سان آهي. سمورين ٻولين ۾ رسم الخطن بابت اهڙا سوال اٿاريا وڃن ٿا، جيتوڻيڪ انگريزي ٻولي هن وقت سڄي دنيا تي ڇانيل آهي پر توهان ڏسو ته ان جو رسم الخط ان جي صوتي گهرجن جو ڪٿي ٿو پوراءُ ڪري! توهان Not کي ناٽ به چئو ٿا ۽ Naught کي به ناٽ چئو ٿا. Cut کي ڪٽ چيو وڃي ٿو ۽ Put کي پُٽ چيو وڃي ٿو. مطلب ته ڏاڍي جي لٺ کي به مٿا واري صورتحال آهي. رومن رسم الخط ته بيڪار آهي. اهو انگريزي ٻولي جون صوتي تقاضائون به پوريون نٿو ڪري سگهي، پر چيو وڃي ٿو ته رومن رسم الخط ۾ جادو آهي. جيڪڏهن عربي رسم الخط جي ٻين رسم الخطن سان ڀيٽ ڪئي وڃي ۽ جيڪڏهن آواز جي سائنسي اصولن تحت تجزيو ڪجي ته عربي رسم الخط جو صوتي نظام ٻين ٻولين جي ڀيٽ ۾ بهتر آهي. مان ته ائين چوندس ته جيڪڏهن هڪ گاڏي سؤ سالن کان هلي رهي آهي ته اها بلڪل صحيح آهي. عربي رسم الخط 13 سؤ سالن کان هلندو پيو اچي، ان ۾ اڻ ڳڻيا ڪتاب لکيا ويا آهن، تنهن ڪري ان بابت نوان فيصلا ڪرڻ جي آخر ڪهڙي ضرورت آهي.

ڪجهه سال اڳ سنڌ ۾ هڪ بحث شروع ٿيو هو ته سنڌي ٻوليءَ کي رومن لپيءَ ۾ آڻڻ گهرجي، ان ڏس ۾ اوهان جو ڪهڙو خيال آهي؟

اهو اجايو خيال آهي، جيئن ڳجهارتن ۾ چيو ويندو آهي ته هيئن نه ٿيڻ کپي، هيئن به هوندو: تاري کي ڪيئن هيٺ لاهجي يا چنڊ کي ڪيئن مٿي ڪٿي وڃجي، مطلب ته اهي اهڙا قصا آهن. توهان ڏسو ته انگريزي خط رومن خط مان نڪتو آهي، پر اهو خود ان ٻولي جي تقاضا پوري نٿو ڪري. سائنسي طور لکڻ جي بهترين ترتيب عربي جي آهي ۽ سڄي دنيا ۾ اها ڳالهه تسليم ٿيل آهي. سنڌي ٻوليءَ جو خط تبديل ڪرڻ

مان آخر ورندو ڇا؟ مصطفيٰ ڪمال ترڪيءَ جو عربي خط بند ڪري ان کي رومن ۾ آندو پر ان فيصلي سان ترڪي ٻوليءَ جي قسمت تي ڪو اثر نہ پيو، ويتر ٻہ پير پوئتي آهي. چوڻ جو مطلب آهي تہ رڳو ٻوليءَ جي ڪري ڪا بہ قوم ترقي نٿي ڪري، ان جا ڪي ٻيا سبب آهن.

سنڌي ميڊيا ٻوليءَ ۾ وڏو بگاڙ آندو آهي، ان صورتحال کي اوهان ڪيئن ٿا ڏسو؟

ڪنهن بہ ٻوليءَ جي ترقي جي ڀرپور نمياوري ان ٻولي جي ڳالهائيندڙن تي هوندي آهي. ان ڪان پوءِ ان ٻوليءَ جي افاديت وارو سوال اچي ٿو. اسان وٽ اهي ٻئي ڳالهيون ڪونہ رهيون آهن.

انگريزن جي حڪومت کان اڳ هندستان جي مملڪتي ٻولي فارسي هئي، جيئن تہ اها مسلمانن جي گڏيل ٻولي هئي، تنهن ڪري ان کي مٿائڻ لاءِ مقامي ٻولين کي اهميت ڏني وئي. ان صورتحال جو پنيان اصل سبب اهو هو تہ فارسي جي جاءِ تي انگريزي ٻوليءَ کي لاڳو ڪيو وڃي. انگريزن جڏهن مقامي ٻولين کي اپاريو تہ پوءِ انهن جي بقا جو سوال آڏو آيو، جنهن لاءِ هنن نئا تعليمي سرشتا متعارف ڪرايا. سنڌي ٻولي جي حوالي سان ڪاميٽي طرفان امتحان ورتو ويندو هو ۽ پاس ڪندڙن کي ماستري، تپيداري، آبداري جهڙيون نوڪريون ملنديون هيون. اهي سنڌين لاءِ ئي مختص هونديون هيون. هاڻي توهان سنڌي ٻوليءَ ۾ ايم.اي ڪيو يا پي ايڇ.ڊي پر نوڪري ملڻ جي ڪا بہ خاطري ناهي! پوءِ ماڻهو سنڌي ڇو پڙهن، هو تہ اها ئي ٻولي پڙهندا جنهن جي ذريعي ڪين فائدو رسندو. ان ڳالهہ جو مطلب اهو ٿيو تہ اسان پنهنجي ٻوليءَ جو ڪارج وڌائڻ لاءِ ڪو بہ حيلو ڪونہ هلايو آهي. اصل ۾ اسين پنهنجي پاڙ پاڻ کوٽيون پيا. اسڪولن ۾ اڪثر ماستر سنڌي ڪونہ ٿا پڙهائين پر ڪير بہ ڪانئن پڇڻ وارو ڪونهي. ڏاڍي تڪليف ۾ آهيون. پنهنجا ماڻهو ڪم ڪرڻ لاءِ تيار ڪونهن. گذريل 20 سالن کان اسان ان نعري بازي جي ور چڙهيل آهيون تہ اسين تمام سٺا ۽ قابل آهيون، اسان جهڙو ماڻهو دنيا ۾ پيدا ئي ڪونہ ٿيو آهي، سنڌي ڏاڏي آدم کان بہ اڳ جا آهن، جڏهن هي پرڻٿي نهي، ان ڪان بہ اڳ جا آهيون، پر بين جي ڪري اسان جا هي حال ٿيا آهن! ان غلط خيال ۽ رويي اسان جو ٻيڙو ٻوڙي ڇڏيو آهي. اصل ۾ اسان کي چوڻ هيئن گهرجي تہ اسين بہ بين ماڻهن جهڙا ماڻهو آهيون، جهڙا عضوا ٻين کي آهن، اسان کي بہ آهن. اسان ڇو نٿا انهن سان مقابلو ڪري سگهون؟ پر اسين ائين نٿا ڪريون! برابر ٻاهرين ماڻهن اسان کي تباهہ ڪيو آهي پر اسان کي پنهنجي ڪوتاهين جو اعتراف ڪرڻ گهرجي. اسان کي پنهنجي ۽ هنن جي عمل ۽ صلاحيت جي تور تڪ ڪرڻ گهرجي. جيستائين غلطين کي محسوس نہ ڪنداسين، ان صورتحال مان ٻاهر نڪري ڪونہ سگهنداسين.

توهان جنهن رجحان جو ذڪر ڪيو، اهو سنڌ ۾ اڳ موجود نہ هو ڇا؟

منهنجي خيال ۾ اهو رجحان پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ پيدا ٿيو آهي، ان جي پيدا ٿيڻ جا ڪهڙا سبب آهن؟

ان جو وڏو سبب اهو آهي تہ ٻاهريان ماڻهو آيا ۽ انهن اچي قبضو ڪيو. جڏهن اسان جي ماڻهن سان گهڻ رخي حق تلفي ٿي تہ پوءِ ان رجحان جنم ورتو پر مان توهان کي هڪ ڳالهہ ٻڌايان تہ جڏهن ڪا تڪليف حد کان وڌي ويندي آهي تہ اها پنهنجو علاج پاڻ ڳولهيندي آهي. هن وقت اسين اهڙي صورتحال ۾ آهيون جو ملڪ وڏي تڪليف ۾ آهي. ائين ٿي سگهي ٿو تہ هاڻي صورتحال جو ٻيو پهلو سامهون اچي، جنهن ۾ اها ڪيفيت تبديل ٿي سگهي ٿي.

ان سڄي صورتحال تي ڳالهايوسين، ان پس منظر ۾ توهان کي سنڌ جو مستقبل ڪيئن ٿو نظر اچي؟

هميشہ پر اميد رهڻ گهرجي. مذهب جي حوالي کان بہ اسان جو يقين آهي تہ اهڙي صورتحال ۾ الله تعاليٰ مدد ڪندو. جيتوڻيڪ حالتون نااميدي جهڙيون آهن پر آسرو لاهڻ نہ گهرجي.

توهان ڪي ڪي تبديليون ٿيندي ڏسڻ ۾ اچن پيون؟

صورتحال جڏهن برداشت کان ٻاهر ٿي ويندي آهي تہ ڪانہ ڪا تبديلي ايندي آهي. پر هتي سنڌ ۾ حالت اها آهي جو پاڻ سنڌي نهايت بگڙيل قسم جا ماڻهو آهيون اسان کي حد کان وڌيڪ خود غرضي ۽ ٻيون اهڙيون بيماريون وڪڙي ويون آهن.

اوهان ڪي سنڌي ٻوليءَ جو مستقبل ڪيئن ٿو نظر اچي؟

مون کي سمجهه ۾ نٿو اچي ته سنڌي ٻولي جو مستقبل الائي ڇا هوندو؟ جنهن قوم جا ماڻهو پنهنجي گهڻ گهرن خلاف ڪلت ڪهاڙا ڪنيو بيٺا هجن، ان جو آئيندو ڇا ٿيندو! مون هيترو ڪم ڪيو آهي پر موٽ ۾ ته رڳو مخالفت ئي پلئه پئي آهي. هاڻ توهان پاڻ سوچيو ته اڳتي ڪير هنن ڪمن ۾ هٿ وجهندو! اهڙي ٻولي جو مستقبل ڇا ٿيندو؟ سچ پچ مون کي سمجهه ۾ نٿو اچي. اسان ماڻهن وٽ علم آهي ڪونه، تنهن ڪري خبرون ڳهيون ٿا ڪريون. پنهنجي حصي جو ڪم ڪرڻ بدران ٻين تي ڪاوڙيا ٿا وتئون. ڪم پاڻ کان نٿو پڇي ۽ الزام ٻين تي مڙهيون ٿا. مثال طور هتي عام رويو هيءُ آهي ته جيڪڏهن هيئن نه ٿئي ها ته مان الائي ڇا هجان ها. جيڪڏهن هوئنن نه ٿئي ها ته مان الائي ڇا ڪري ڏيکاريان ها! اصل ڳالهه آهي ته اهڙن ماڻهن کي نه ڪجهه اچ ڪرڻو هوندو آهي ۽ نه سياڻي، پوءِ هو وتندا آهن اهڙيون ڳالهيون ڪندا.

توهان لاءِ اهو تاثر ويٺل آهي ته توهان سائنسي ڇنڊ ڇاڻ بدران مفروضن ۽ ڏند ڪٿائن کي بنياد بنائي لکيو آهي، ان بابت اوهان جي ڪهڙي راءِ آهي؟

اها ڳالهه ته منهنجي سمجهه کان ٻاهر آهي ڇو ته مون ڪڏهن به ڏند ڪٿائن کي ڪتب ڪونه آندو آهي. مون جڏهن به جيڪا به تحقيق ڪئي، ان ۾ ڇپيل مواد کي بنياد بنائي لکيو آهي. ڪڏهن به مفروضن کان ڪم ناهي ورتو.

سنڌ جي تاريخ بابت ڪو اهڙو ڪتاب آهي، جيڪو تاريخي تحقيق جي جديد اصولن تي پورو لهندو هجي؟

ماڻهن جي "جديد" مان مراد الائي ڇا هي؟ ڇا جديديت اها آهي جيڪا ٽين دنيا جا ڪافي ملڪ ڪري رهيا آهن، يعني پنهنجي هٿن سان پنهنجي تاريخ جو بيڙو ٻوڙي رهيا آهن. ماڻهو خود پنهنجي تاريخ کي گاريون ڏئي رهيا آهن، ڇا اهو ماڊرنزم آهي؟ منهنجي نظر ۾ جديديت اها آهي ته محب وطن رهجي ۽ غير جانبدار رهجي ۽ جنهن دور جي تاريخ لکي پئي وڃي، ان دور جي حالتن کي سامهون رکي تاريخ لکي وڃي. ماڊرنزم اهو ته ناهي ته ائين چيو وڃي ته سومرا دور ۾ چونبون ڇو نه ٿيون، جديد تاريخ نويسيءَ جو اهو مطلب ناهي ته فلاڻي دور ۾ فلاڻي شيءِ ڇو ڪانه ٿي. جيڪو ٿيو سو ٿي چڪو. تاريخ نويسي اها آهي ته جيڪو ڪجهه وهيو واپريو، ان جو ديانتداري ۽ غير جانبداريءَ سان احوال لکيو وڃي ۽ بامقصد طريقي سان حقيقتن جي روشنيءَ ۾ تجزيو ڪيو وڃي. اهو ئي ماڊرنزم آهي، ۽ اهائي جديد تاريخ نويسي آهي.

سائين اسان جو سوال اهو هو ته اهڙو ڪو ڪتاب آهي، جيڪو تاريخي تحقيق جي جديد اصولن تي پورو لهندو هجي؟

ان حوالي سان مان ائين چوندس ته جيڪي اڳئا ماخذ آهن، سي وڌيڪ مستند آهن، ۽ ٻي ڳالهه ته ان وقت جا جيڪي ماڻهو هئا، اهي به ائين ئي جديد هئا، جهڙيءَ ريت اسين جديد آهيون. مير معصوم ته پنهنجي دور جي حساب سان وڏو ماڊرن هو. اڳ لکيل تاريخ کي هاڻي جديد اصولن مطابق بنائڻ جي اها ئي صورت آهي ته اڳين ڪتابن کي پيڻي نئين سري سان تاريخ لکي وڃي. اهڙي ريت ڪجهه ڪتاب لکيا ويا آهن ۽ ڪجهه لکڻا آهن. سنڌي ادبي بورڊ به اهڙي رٿا جوڙي هئي، اسلام کان اڳ جي سنڌ جي تاريخ ۽ جاگرافي تي ايڇ.ٽي ليمبرڪ جا انگريزيءَ ۾ ٻه ڪتاب لکيل آهن. ان کان سواءِ ڪلهوڙا دور تي غلام رسول مهر ٻن جلدن ۾ تاريخ لکي آهي. عرب دور تي ڊاڪٽر ممتاز پٺاڻ جو ڪتاب لکيل آهي. باقي جيستائين جديد اصولن جي ڳالهه آهي ته اسان ٽين دنيا وارن لاءِ ماڊرن اها ئي شيءِ ۽ ڳالهه آهي جيڪا انگريزي چوي ٿو. مون پنهنجي ملڪ ۾ اڃا تائين اهڙو ماڊرن شخص نه ڏٺو آهي جيڪو انگريز جي ڳالهه کان سواءِ ڪا ٻي ڳالهه ڪندو هجي. گهٽ ۾ گهٽ هاڻي ته اسان کي پنهنجي خودداريءَ جو خيال رکڻ کپي. انگريز جڏهن تاريخ لکي ٿو ته هتان جي سمورن تاريخ نويسن کي اهو چئي رد ڪري ڇڏي ٿو ته "اهي مقامي آهن". انهن کي رد ڪري ڇڏي ٿو ۽ چوي ٿو، "مان جيڪو ڪجهه چوان ٿو اهو سچ آهي."

توهان ايڇ.ٽي ليمبرڪ جي ٻن ڪتابن جو ذڪر ڪيو، ڇا توهان جي خيال ۾ هن اهي غير جانبداري ۽ ايمانداريءَ سان لکيا هئا؟

جڏهن اسان انهن ماڻهن جو ذڪر ڪريون ٿا جيڪي وفات ڪري ويل آهن ته غير جانبداري يا

جانبداريءَ جو سوال ئي پيدا نٿو ٿئي. ليمبرڪ جا ڪتاب اسلام کان اڳ جي تاريخ بابت آهن.

پر توهان هاڻي ئي ته چيو، ”جڏهن انگريز لکي ٿو ته هتان جي سمورن تاريخ دانن کي رد ڪري ڇڏي ٿو؟“

ها، ليمبرڪ به اسان بابت جيڪو ڪجهه لکيو آهي، اهو ائين ئي لکيو آهي، جيئن مون چيو پر جيڪي پراڻيون ڳالهيون آهن، اسلام کان اڳ جا دور آهن، جن دورن جي ماڻهن جا هڏا به سڙي ويا ته انگريزن کي انهن سان ته ڪا دشمني نٿي ٿي سگهي. دشمني ته هن جي اسان سان آهي ڇو ته اسان هنن جا جانشين آهيون. بهرحال ليمبرڪ هڪ محقق هو، منهنجي راءِ موجب هن جي تاريخ نويسيءَ ۾ هڪ توازن هو ۽ ٻين جانبدار ماڻهن کان بهتر هو.

سنڌ جي تشخص کي اڀارڻ جو تحقيقي ڪم ته پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ ٿيو آهي، ان ڏس ۾ جن به ماڻهن خدمتون سر انجام ڏنيون آهن. توهان انهن مان ڪنهن ڪنهن کي اهميت ڏيو ٿا؟

هڪ ته ماخذن جي حوالي سان ڳالهيون ٿيون. فارسيءَ جا جيڪي اصل ماخذ هئا، انهن کي نئين سر ايڊٽ ڪرڻ جي سلسلي ۾ مرحوم ڊاڪٽر دائودپوٽي، پير حسام الدين راشدي ۽ مون ڪم ڪيو. شايد ئي ٻئي ڪنهن ايترو ڪم ڪيو هجي. باقي جيستائين نوان ڪتاب لکڻ جي ڳالهه آهي ته ان سلسلي ۾ عرض ڪريان ته ٻه شخصيتون آهن، يعني ايڇ ٽي ليمبرڪ ۽ مولانا غلام رسول مهر. ان کان سواءِ ٻين ماڻهن به ڪتاب لکيا آهن. مثال طور: ڊاڪٽر ممتاز پٺاڻ عرب دور جي تاريخ لکي آهي.

ايم. ايڇ پنهور ”سورس مٽيريل آن سنڌ“ جي سري سان هڪ ڪتاب لکيو هو. سنڌ بابت تحقيق جي حوالي کان اهو ڪتاب ڪيتري قدر ڪارگر ۽ اهم آهي؟

مون اهو ڪتاب ڏٺو آهي. جيڪا به شيءِ ان قسم جي ڇپجي، اها ڪارائتي سمجهڻ گهرجي. باقي ڳالهه اها آهي ته هر ماڻهو ڪم پنهنجي پنهنجي ذهني سطح مطابق ڪندو آهي. تنهن ڪري ان ڪتاب ۾ جيڪڏهن رڳو ماخذن جا نالا آهن ته به اهي ڪارائتا آهن.

توهان جو لاڙو تخليقي ادب بدران تحقيق ڏانهن رهيو، ان جا ڪهڙا سبب آهن؟

ها، واقعي ائين ئي ٿيو آهي. ان جو سبب هيءُ آهي ته سنڌ جي باري ۾ ڪيتريون ئي ڳالهيون لڪل هيون، جن کي ظاهر ڪرڻو هو پر جيئن ته ڪي ماڻهو جمن ئي تنقيد ڪرڻ لاءِ ٿا، تنهن ڪري هو ڪو ٻيو ڪم ڪيئن ڪري سگهندا جيڪو ماڻهن کي ڪم اچي. ٻيا وري افسانا لکندا، هي لکندا، هو لکندا، اهي به سٺيون ڳالهيون آهن پر ڪنهن قوم جي تشڪيل ۾ انهن جو نمبر پوءِ اچي ٿو. اصل ڳالهه هيءَ آهي ته توهان جي تاريخ ڇا آهي؟ توهان جي ٻولي ڇا آهي؟ توهان جي فڪر جي نوعيت ڪهڙي آهي؟ سنڌي لغت جو نهڻ سنڌ جي حوالي سان هڪ وڏو ڪم آهي، ڪنهن ڪارنامي کان گهٽ ناهي. لوڪ ادب واري رٿا، جنهن هيٺ 42 جلد شايع ٿيا آهن، اهو به ڪو ننڍڙو ڪم نه آهي. جنهن مان سنڌ جي ڳوناڻن جي فڪر جي جهلڪ نظر اچي ٿي.

بدر ابڙي، اشتياق انصاري، غلام محمد لاکي ۽ ٻين جو تحقيقي ڪم توهان جي نظر مان گذريو آهي؟

ها، سٺو ڪم ڪن پيا ۽ ڪين شابس هجي. باقي ڀلا ڀليءَ جو ته ڪو ڇيهه ئي ڪونهي.

سائين توهان کي سنڌ ۾ تحقيق جو مستقبل ڪيئن ٿو نظر اچي؟

هتي ته تحقيق بدران گهڻو زور ”تخليق“ تي آهي. ڀلا ائين ٿئي پيو، اهو به چڱو. ڪجهه ته ٿئي پيو نه؟ تحقيق نه ٿيڻ جو سبب اهو آهي ته ان لاءِ علم گهرجي. ادب ته ڇڏيو، پر ڪنهن به شعبي ۾ تحقيق نه پئي ٿئي! هڪ ٻن ماڻهن جي مضمونن کان سواءِ توهان کي سائنس تي ڪوبه تحقيقي مواد ڪين ملندو.

موهن جي دڙي جي ٻولي اڄ تائين ڇو نه پڙهجي سگهي آهي؟

اهو ڪم ته اڄ کان به هزار سال اڳ ٿيڻ گهرجي ها، جڏهن ان کي پڙهڻ جا قوي امڪان هئا. هاڻي اهو ڪم ٿي نه سگهندو. بهرحال ڪوشش ڪرڻ گهرجي، ٿي سگهي ٿو ڪٿان ڪو اشارو ملي وڃي.

ڪافي سال اڳ توهان پنهنجي هڪ انٽرويوءَ ۾ چيو هو ته موهن جي دڙي جي لکت تي ڪم ٿئي پيو. اهو ڪم ڪٿي پهتو؟

اهو ڪم ٿئي پيو، پر فيصلو ڪڏهن به ڪونه ٿيندو، جيستائين اسان کي ڪو ٻاءِ لنگوئل ڊاڪيومينٽ

ٿو ملي. مصر جي اهرامن جي ڪوجنا ۾ پٿرن تي اڪريل ٻولي به تڏهن پڙهڻ ۾ آئي، جڏهن يوناني دور جو هڪ پٿر مليو، جنهن کي "روسيٽا اسٽون" چيو وڃي ٿو. ان تي مصري ٻولي لکيل هئي ۽ هيٺان يوناني ٻوليءَ ۾ ان جو ترجمو لکيل هو. اهو پٿر ملڻ کان پوءِ عالمن ويهي تحقيق ڪئي ته هن جو ترجمو هيءُ آهي. اهڙيءَ ريت پوءِ سموريون لکتون پڙهيون ويون.

دراصل موهن جي دڙي جي جيڪا ٻولي آهي، ان جو ٻيو ڪو نقل آهي ئي ڪونه، تنهن ڪري اها ڪيئن پڙهجي؟ اهو ئي سبب آهي جو هر ڪو پنهنجا پيو اندازا هڻي. بهرحال ان حوالي سان انگلينڊ، مدراس ۽ ماسڪو ۾ ڪم هلي پيو.

تازو عطا محمد ڀنڀري ڦٽ ۾ پروليءَ جي بنياد تي موهن جي دڙي جي ٻوليءَ جي پرولي ناهڻ جي ڪوشش ڪئي آهي، اهو ڪم توهان جي نظر مان گذريو آهي؟

نه، پر مون چيو نه ته، جڏهن ان ٻولي کي پروڙڻ جو ڪو اهڃاڻ ئي ڪونهي ته پوءِ هر ڪو وينو اندازو هڻندو.

شيخ اياز سان به توهان جي ويجهڙائپ رهي، هن جي ادبي قد ڪاٺ بابت اوهان جي ڪهڙي راءِ آهي؟

اياز جي حوالي سان مان اهو چوندو رهيو آهيان ته هو جديد سنڌي شاعريءَ جو اڳواڻ هو باقي هن کي ويهي ڀٽائيءَ سان ڀيٽيون، اها ڳالهه غلط آهي. توهان ڏسو نه پنجاب علامه اقبال تي متفق آهي ۽ ٻيا به پنهنجي عظيم شخصيتن تي متفق آهن، پر اسين ناهيون! ڀٽائي اسان وٽ هر حوالي کان تسليم ٿيل شاعر رهيو آهي پر هاڻي اسين ان تي به ورهائجي رهيا آهيون. هاڻي ٿيندو ڇا جو اڳتي هلي ڪنهن تي به متفق ٿي نه سگهنداسين. اڄ ڀٽائي، سڀاڻي اياز ۽ پوءِ ڪو ٻيو!

جيستائين اياز جي شاعريءَ کي سمجهڻ جي ڳالهه آهي ته ان لاءِ سنڌي ٻوليءَ جي ڄاڻ گهرجي. هن پنهنجي شعر ۾ سنڌي ٻولي کي ڪارائتي نموني ڪتب آندو آهي پر اها به حقيقت آهي ته اياز شهر جو ماڻهو هو. سنڌي ٻوليءَ جو ڊڪشن، جنهن کي اصطلاحي ٻولي چئون، ان کان بي خبر هو! هن جي شاعري مان اهڙيون چُڪون به ڪڍي سگهجن ٿيون، جيڪي ڪو ٻار به ڪونه ڪندو. هاڻي اهو شاعر جنهن کي ٻوليءَ تي قبضو ناهي، اهو وڏو شاعر ڪيئن ٿو ٿي سگهي؟ اياز جي ٽهي جا ٻيا شاعر به ڏاڍا سٺا شاعر رهيا آهن، مثال طور: بردو سنڌي بهترين شاعر هو، پر ڪو ماڻهو هن جو نالو ڪونه ٿو وٺي. منهنجي راءِ آهي ته گهڻن ڳالهين ۾ اياز کان وڏو شاعر استاد بخاري هو. هن کي ٻوليءَ جي وڏي ڄاڻ هئي.

پوءِ اياز ايڏو اڀري ڪيئن آيو؟

ان جا ڪي ٻيا سبب هئا. اصل ڳالهه هيءَ هئي ته سنڌ ۾ ڪميونسٽ پارٽيءَ کي ڪنهن شاعر جي ضرورت هئي ۽ هنن اياز جي چونڊ ڪئي. ڪيس هنن ايترو ته مٿي ڪنيو جو ماڻهن سمجهڻ شروع ڪيو ته اياز ڪميونسٽ شاعر آهي. اها ڇاپ اهڙي لڳي جو اياز کي ان مان زوريءَ جان ڇڏائڻي پئي. هڪ ڀيري مون ڪانئس پڇيو ته چيائين: "مان ڪميونسٽ ناهيان. مان ان نظريي ۾ يقين نٿو رکان. مون کي ان نظريي ۾ گهُٽ ۽ ٻوسٽ محسوس ٿئي ٿي."

هن جون جيڪي سٺيون ڳالهيون آهن، اهي ساراهڻ گهرجن پر سڄي سنڌ مٿان ويهارڻ غلطي ٿيندي. ڇو ته ان ڪسوٽيءَ تي رڳو ڀٽائي ئي پورو لهي ٿو پر هتي ته ڀٽائيءَ کي به اسان ماڻهن نظر انداز ڪرڻ شروع ڪيو آهي. ڪلهوڙا حاڪم ڀٽائيءَ جا وڏي ۾ وڏا مخالف هئا، پر اسين هاڻي هنن جا ڏهاڙا ملهائي رهيا آهيون. اسين اهڙي قوم آهيون جيڪي ڪنهن به ڳالهه تي متفق ناهيون.

آخر ڪهڙي ڳالهه آهي جو اسين ڪنهن تي به متفق نٿا ٿيون، ڇا ان جو ڪو تاريخي سبب آهي؟

اسان جو عقل گهٽ آهي. ٻيو تاريخ جو ان ۾ ڪهڙو ڏوهه! اسان جو عقل اهو آهي ته اياز جي اچڻ کان اڳ سڀ ڀٽائيءَ تي متفق هئاسين، پر هاڻي چئون ٿا ته نه، اياز وڏو شاعر آهي. پوءِ ڇا ڪيائون جو اياز کي ڀٽ شاهه ۾ زوريءَ دفن ڪرايائون ۽ هاڻي مقابلي بازيءَ ۾ مصروف آهن.

تدفين جي حوالي سان اياز جي ڪهڙي وصيت هئي؟

مون کي اياز جي اولاد ٻڌايو ته سنڌن ٻيءُ جي اها

وصيت هئي تہ سندس مڙهہ کي شڪارپور دفنايو وڃي. پوءِ اسان سيني ڏٺو تہ اياز کي زوريءِ ڀٽ شاهہ ۾ دفنايو ويو ۽ اهي ڪردار جيئرا ويٺا آهن. هاڻي چون ٿا تہ پيسا گڏ ڪري اياز جي مزار تي وڏي محلات ٺاهيندا ۽ ڀٽائيءِ جي روضي سان مقابلو ڪندا. اها ڪا فضيلت آهي! ڪين ڪو چوڻ آکڻ وارو ڪونہ آهي. ڪٿي ڀٽائي، ڪٿي اياز! ڀيلي ڪجهہ خيال ڪريو!

پير حسام الدين راشدي، جويو صاحب، ايم.ايڇ پنهور ۽ الانا جي ڪم کي توهان ڪيئن ٿا ڏسو؟

پير حسام الدين راشدي جو ڪم تہ ڏاڍو بهتر آهي، باقي جويو صاحب تہ بنيادي طور تي سياسي ماڻهو آهي. هن وقت بہ هو ڪنهن سياسي پارٽيءِ سان لاڳاپيل آهي. ادب ۾ بہ سندس ڪردار آهي پر بنيادي طرح سياسي ماڻهو آهي. هاڻي تہ ڪيس ”ڏاهي“ جو لقب ڏنو ويو آهي. پنهور صاحب ڪتابي ماڻهو هو، اسان جهڙو ماڻهو هو. ڏاڍو محدود. مون ڏٺو آهي تہ ڪن ماڻهن وٽ وقت تمام گهڻو آهي. هڪ ڪتاب لکندا ۽ پوءِ ويهي ان جي تشهير ڪرائيندا. باقي جيڪو ڏهہ ڪتاب لکندو، ان وٽ ايترو وقت ڪٿان هوندو جو ويهي مشهوري ڪرائي. جيستائين ڊاڪٽر الانا جي ڳالهہ آهي تہ اهو يونيورسٽيءِ جو هڪڙو استاد رهيو آهي. بهرحال ڪنهن لاءِ ڪيئن چئجي تہ اهو ننڍو ماڻهو آهي!

سائين مهرباني ڪري اهو تہ ٻڌايو تہ قومي طور تي اسان جي پوئتي پون جا ڪهڙا سبب آهن؟

اصل ۾ اسين پنهنجا دشمن پاڻ ٿي بيٺا آهيون تہ ٻيو ڪير ڪيئن اسان جي مدد ڪندو. پنجاب ڇو اڳتي وڌيو آهي؟ رڳو اها ڳالهہ ڪانهي تہ ان کي ضياء الحق اڳتي ڪري ويو پر حقيقت اها آهي تہ انهن ۾ اڳتي وڌڻ جي جستجو آهي. جڏهن تہ ان جي ابتڙ اسان جو وقت الزام هڻڻ، نعرا ٺاهڻ ۽ طعنا ڏيڻ ۾ گذري وڃي ٿو.

ڪلهوڪو ڏينهن آهي جو پناهگير ڪراچيءِ ۾ آباد ٿيا ۽ هن وقت تائين پنج يونيورسٽيون ٺاهي چڪا آهن، 50 ڪاليج ٺاهي چڪا آهن، هنن وٽ ڪي گهڻا وسيلا تہ ڪونہ هئا. انهن جي ڀيٽ ۾ اسان جي ماڻهن وٽ وڏا وسيلا هئا پر ڪنهن ڳوٺ ۾ اسڪول بہ ڪونہ ٺهرايو!

ان جو سبب ڪهڙو آهي؟

مان سمجهان ٿو تہ ان جو سبب پڇاڻو نہ ٿيڻ آهي. اسان کي سماج جي جوابدار ترين ڪان پڇاڻو ڪرڻ گهرجي. پنهنجي سياسي اڳواڻن کان پڇجي تہ ٻليا اسان توهان کي اڳواڻ سمجهون ٿا پر اهو تہ ٻڌايو تہ توهان ڪيو ڇا آهي؟ استاد کان پڇجي تہ ڪيترا ٻار ۽ ڪيئن پڙهايا اٿئي؟ مطلب تہ ڪم ۽ پورهئي تي دارومدار هجڻ گهرجي. جيڪو جيترو ڪم ڪري ٿو، ان کي اوتري حيثيت ۾ مان ڏيڻ گهرجي. رڳو ائين ڪرڻ سان ئي اسين اڳتي وڌي سگهنداسين. هتي اسان ٻنا ڪم جي ماڻهن کي الائي ڪهڙا ڪهڙا لقب ڏئي ٿا ڇڏيون ۽ ان جي ابتڙ ڪم واري ماڻهوءَ جي ڏاڙهي پٽ لڳي پئي آهي!

ان روبي، جنهن جو توهان ذڪر ڪريو ٿا، ان جي پيدا ٿيڻ جا ڪهڙا محرڪ آهن؟

ان تي واقعي پاڻ کي غور ڪرڻ گهرجي. اسان ۾ صبر ۽ تحمل جي ڏاڍي کوٽ آهي. رسول بخش پليجو جي.ايم.سيد صاحب جي ڳالا مان ڊاڍي ڪونہ ٿو، پنهنجي حصو جو ڪم ڇو نٿو ڪري!

پليجي صاحب جي ڳالهہ نڪتي آهي تہ توهان کان سوال آهي تہ سائين جي.ايم.سيد ۽ پليجي صاحب جي علمي پورهئي بابت اوهان جي ڪهڙي راءِ آهي؟

پليجي صاحب جي باري ۾ آءٌ ڪجهہ بہ نٿو چوڻ چاهيان. ڇاڪاڻ تہ هو وڏو ليبر آهي ۽ سمجهي ٿو تہ هو سيني کان وڌيڪ ڄاڻي ٿو! باقي جي.ايم.سيد صاحب سان منهنجو ذاتي لاڳاپو رهيو آهي. آءٌ سمجهان ٿو تہ ڪي ڳالهيون هو نہ ڪري ها تہ بهتر هو، پر تنهن هوندي بہ هن وڏي خدمت ڪئي آهي. هوندي سوندي بہ هن ڳالهہ اهڙي ڪئي جو نقصان سنائين، ان جو قدر ڪرڻ گهرجي پر هن جي خلاف تہ وٺي ٻانهہ ٻاريائون.

ذوالفقار ڀٽي کي سنڌ جي پس منظر ۾ ڪيئن ٿا ڏسو؟

نهايت جرئتمند ۽ ذهين ماڻهو هو. منهنجي ذاتي راءِ اها آهي تہ ان ماڻهو کي سياسي ماڻهو چئي ئي نٿو سگهجي، جيڪو وڃي ڦاهيءِ تي چڙهي. سياستدان جو

ڪم ڦاهي کي ٽارڻ هوندو آهي. جو تہ هن تي جوابداريون هونديون آهن، کيس ڪم کي اڳتي وڌائڻو هوندو آهي. پڻي صاحب کي آخر ۾ اها غلط فهمي اچي ويني هئي تہ کيس ڪوبہ ماري نٿو سگهي. بهرحال ذاتي حوالي سان هن جا مون تي وڏا احسان آهن.

توهان جو راڳ ڏانهن لاڙو ڪيئن ٿيو؟

منهنجي ناني لعل بخش جو دوست حاجي علي محمد ڪچهرين جو ڪوڏيو شخص هو. نانو جڏهن بہ وٽس ويندو هو. علي محمد جو ننڍو پٽ محمد بخش پڻ وڏو يار ويس ۽ محبت وارو ماڻهو هو. منهنجي ساڻس ڏاڍي لڳندي هئي. هو ڪافيون جهونگاريندو هو ۽ راڳڻين جي کيس چڱي ڄاڻ هوندي هئي. سندس ئي سنگت ۾ مان راڳ ڏانهن مائل ٿيس ۽ راڳڻيون سڃاڻڻ سکيس. آءُ جهونا ڳڙهہ ۾ پڙهندو هئس تہ مون کي خط مليو تہ "تنهنجو يار محمد بخش گذاري ويو." مون کي ايڏو ڏک ٿيو جو ٽي چار ڏينهن پنهنجي منهن پئي رُنس. گهڻو پوءِ 1978ع ۾ کيس ياد ڪندي مون "سنڌي موسيقي جي مختصر تاريخ" ڪتاب سندس نالي منسوب ڪيو.

توهان سنڌي موسيقيءَ جي جيڪا تاريخ لکي آهي، تنهن کي مختصر ڪري ڇاپايو آهي، ڇا ان موضوع تي آئينده تفصيل سان لکڻ جو ارادو آهي؟

انسان ڪيترو بہ وڏو ڪم ڪري، پر حقيقي معنيٰ ۾ اهو نهايت مختصر آهي. ڪنهن بہ ڳالهہ بابت دعويٰ ڪرڻ تہ هيءَ تمام وڏي ڳالهہ آهي، اها ڇڱائي ڪانہ ٿي. هڪ تہ خود موسيقيءَ جو علم وڏو آهي، ٻيو تہ سنڌ جي موسيقيءَ جا جيڪي سلسلا آهن، سي بہ تمام وڏا آهن. مون هن ڪتاب ۾ پهريون ڀيرو اها تحقيق پيش ڪئي آهي تہ سڄي برصغير ۾ موسيقي جون ٻہ مکيہ روايتون آهن: هڪڙي "هند" جي ۽ ٻي "سنڌ" جي. سنڌ جي روايت هڪ مستقل روايت آهي، جيڪا ٻئي ڪٿي بہ، ڪنهن بہ ملڪ ۾ ڪانهي، هن برصغير جي ٻئي ڪنهن بہ ڀاڱي ۾ ڪانهي. انهيءَ ڪري ان کي "مختصر" چوڻو پيو جو سنڌي موسيقيءَ جي مختلف موضوعن تي هڪ کان وڌيڪ ڪتاب لکي سگهجن ٿا: مثال طور هتي جا ڳائڻا وڄائڻا جيڪي ٿي گذريا يا موجود آهن، تن تي هڪ جدا ڪتاب اچي سگهي ٿو. مون سنڌي موسيقيءَ جي سازن تي هڪ مختصر ڪتاب انگريزيءَ ۾ لکيو آهي، پر انهيءَ موضوع تي وڌيڪ تفصيل سان گهڻو ڪجهہ لکي سگهجي ٿو. پر سڀ ڪم ڪوبہ هڪ ماڻهو ڪري ڪونہ سگهندو. البت اميدون ڪري سگهجن ٿيون.

توهان پنهنجي يادگيرين ۾ تنجڻ ۾ باشعور هجڻ واري ڳالهہ لکي آهي. ڇا ائين ٿي سگهي ٿو؟

ها، اها ڳالهہ سچي آهي. مون پنهنجي امڙ کان پڇيو هو تہ مان ننڍڙو هئس تہ توهان منهنجي آڏو ڪا روشني واري شيءِ ڪٿي ٻئي پاسي وڃي رکي هئي. اها ڪهڙي شيءِ هئي؟ تہ هوءَ حيران ٿي وئي ۽ مون کي چيائين: "تڏهن تنجڻ ۾ هوندو هُئين. مون چمني ڪٿي وڃي جاري ۾ رکي هئي، تنهنجو منهن ڦري ويو هو."

سائين ائين ڪيئن ٿو ٿي سگهي؟

ائين بلڪل ٿي سگهي ٿو. نفسياتي تجربا ٻڌائين ٿا تہ ٻار جڏهن پيٽ ۾ هوندو آهي تہ هن کي پنهنجي چرپر جو احساس هوندو آهي. اهو ئي سبب آهي جو هاڻي ماءُ جي مڪمل تربيت ڪئي وڃي ٿي تہ هوءَ ڇا ڇا ڪري تہ جيئن ٻار جي بهتر تربيت ٿي سگهي. جيڪڏهن صحيح نموني ٻارن جي تربيت ڪجي تہ انهن مهينن جي اندر اهو ٻار نہ رڳو هلي سگهي ٿو پر توهان جي ٻولي بہ سمجهي سگهي ٿو.

توهان پاڻ تي ٿيندڙ تنقيد جو ڪڏهن بہ جواب نہ ڏنو. ان جو ڪهڙو سبب آهي؟

مون جڏهن لکڻ پڙهڻ جو ڪم شروع ڪيو، تڏهن پاڻ سان واعدو ڪيو هئم تہ منهنجو قلم ڪڏهن بہ ڪنهن جي مخالفت ۾ نہ لکندو، ۽ مان اڄ بہ پنهنجي واعدي تي قائم آهيان. مان پنهنجي ڪم سان ڪم رکندو آهيان. جيڪڏهن ڳالهہ ۾ وچڙي پئبو تہ وقت ۽ عزت ٻنهي جو زيان ٿيندو ۽ آخر ۾ ورندو بہ ڪجهہ ڪونہ! مان سمجهان ٿو تہ هر ڪنهن کي تنقيد ڪرڻ جو حق آهي، پر اهم ڳالهہ هيءَ آهي تہ نقاد جي پنهنجي علمي حيثيت ڪيتري آهي؟ هتي تہ هڪڙا ماڻهو اهڙا آهن جن وٽ تمام گهڻو وقت آهي ۽ هو هر تنقيد جو جواب ڏين ٿا. نہ رڳو اهو پر هو پنهنجا ماڻهو بہ پيدا

ڪن ٿا، جيڪي هنن جي پاران جواب ڏين ٿا.

دراصل ڳالهه هيءَ آهي ته ڪي ماڻهو محنت ڪري ڪجهه لکن ٿا ۽ ٻيا غلطيون ڪڍن ٿا. اهو سلسلو هلندو رهي ٿو. هر ماڻهو پنهنجي پنهنجي خيال موجب پنهنجو وقت سجايو ڪري ٿو. مون هن وقت تائين سؤ کن ڪتاب لکيا آهن. جيڪڏهن ويهي تنقيدن جا جواب ڏيان ها ته هوند هيترو پورهيو ڪري ڪين سگهان ها.

توهان جو مطلب آهي ته اسان وٽ ٿيندڙ تنقيد ۾ ڪوبه منطق نه آهي؟

مان رڳو اها ڳالهه چوڻ ٿو چاهيان ته جڏهن به تنقيد ڪجي ته ان کي علمي بنياد هجڻ گهرجن. اهڙي قسم جي تنقيد ئي اصلاح جو باعث بڻجي سگهي ٿي.

سائين اهو ته ٻڌايو ته ڪاٻي ڌر وارا ماڻهو توهان سان ڇو نٿا ٺهن؟

مون وٽ ته وقت ئي ناهي جو مون کي اها خبر پئجي سگهي ته ڪير مون سان ٺهي ٿو ۽ ڪير نٿو ٺهي. مان ڪنهن کي به پنهنجو مخالف ڪونه ٿو سمجهان. مون ڪڏهن به ڪنهن ماڻهوءَ کي ڪونه چيو آهي ته هو منهنجو مخالف آهي. باقي رهي ڳالهه ڪاٻي ڌر وارن جي ته هو انهن کي پنهنجو مخالف سمجهن ٿا جيڪي هنن کان فطري طور تي الڳ آهن. مثال طور: جيڪڏهن مان مسلمان آهيان ته ڪاٻي ڌر وارن کي ڪيئن وڻندس؟ گهڻا ماڻهو ان ڪري ڪاوڙيل آهن ته مون جهڙو قابل ماڻهو سندن ڪئمپ ۾ ڇو شامل ناهي. ٻي ڳالهه جيڪا ڪين نه وڻندي هوندي، اها منهنجي وطن دوستي آهي.

توهان جي اڄ ڪلهه جي زندگي ڪيئن ٿي گذري؟

مون مهينو کن اڳ هڪ ڪتاب "سنڌ جا پارسي شاعر" لکي پورو ڪيو آهي ۽ شايد اهو منهنجي زندگيءَ جو آخري ڪتاب آهي. جيئن ته هاڻي منهنجي عمر گهڻي ٿي چڪي آهي، تنهن ڪري ڀانيان ٿو ته وڌيڪ ڪجهه لکي ڪين سگهندس. هن ڪتاب ۾ مون پارسي شاعرن جو احوال قلمبند ڪيو آهي، اهي ڪمال جا شاعر هئا، جن جي ڪلام ايران جي شاعرن سان مقابلو ٿي ڪيو. انهيءَ ڪتاب لکڻ ۾ مون کي اٺ مهينا لڳي ويا.

اڄ ڪلهه ڏينهن جي شروعات ڪيئن ٿي ٿئي؟

منهنجو پٽ صبح جو نماز لاءِ اٿندو آهي ته هن سان گڏ نڪري ويندو آهيان ۽ نياز اسٽيڊيم ۾ واڪ ڪندو آهيان. ائين شام جو به ڏوهٽو ڊاڪٽر فاروق ٻاهر وٺي ويندو آهي ۽ هتي قاسم آباد ۾ هڪ پارڪ ۾ واڪ ڪندو آهيان. اڳي ته مان تمام گهڻي واڪ ڪندو هئس. پر هاڻي مڙئي عادت پوري ڪندو آهيان.

اتان موٽڻ کان پوءِ ڇا اچي ڪيو؟

موٽي اچي نيرن ڪندو آهيان ۽ ڊان ۽ ڪاوش اخبارون پڙهندو آهيان. باقي وقت سرگرمين ۾ گذري وڃي ٿو.

منجهند جو آرام ڪندا آهيو؟

ها، گرمين جي موسم ۾ ٻين کان ٽئين وڳي تائين آرام ڪندو آهيان.

رات جو ڪيڏي مهل سمهندا آهيو؟

رات جو ٻارهين وڳي سمهي پوندو آهيان. اڳي رات جو سمهڻ کان اڳ پڙهندو هئس پر هاڻي نٿو پڄي.

توهان جي صحت تمام سٺي رهي آهي، ان جو ڪو خاص سبب آهي؟

مان نوجوانيءَ ۾ اسپورٽس مين رهيس ۽ ٻيو ته اڄ ڏينهن تائين به واڪ ڪندو رهيو آهيان، شايد اهي ئي سبب آهن جو منهنجي صحت سٺي رهي آهي. ٻي ڳالهه اها آهي ته مان زندگيءَ ۾ ڏاڍو سرگرم ماڻهو رهيو آهيان. تحقيق جي بهاني به هل هلان گهڻي ڪيم. ان کان سواءِ کاڌي پيتي ۾ سادگيءَ کان ڪم ورتو اٿم.

ڀلا کائڻ پائڻ جو شوق رهيو؟

نه، اهڙو ڪوبه شوق نه رهيو آهي. جڏهن آمريڪا ۾ رهيس ته انهن جهڙو ئي رهيس. باقي هتي آفيس ۾ ويندو آهيان ته پينٽ شرٽ پائيندو آهيان. مون زندگيءَ ۾ ڪڏهن به لٽي ڪپڙي تي ڪو خاص ڌيان نه پئي ڏنو آهي.

ڪهڙي موسم توهان جي مزاج مطابق آهي؟

مون کي جهڙالي موسم ڏاڍي وڻندي آهي. ان حوالي سان اوهان کي هڪ دلچسپ قصو ٻڌايان ته اسان جي ڳوٺ ۾ سگهڙن جون تمام گهڻيون ڪچهريون ٿينديون هيون. اتي ساهڙ خان نالي هڪ ٻروچ سگهڙ به

هوندو هو. هڪڙي ڏينهن مون وٽ آيو ۽ چيائين: "مون کي هڪ وڏو ارمان آهي، جيڪو پاڻيان ٿو پاڻ سان کنيو ويندس". مون چيو: "ساهڙ خان، ڪهڙو ارمان آهي توکي؟" چيائين: "مون کي ارمان اهو آهي ته مان مري ويندس ته مون وانگي کير ڪڪرن کي ڏسندو به الاءِ نه!" مون چيو: "اُهو ذمو منهنجو آهي" ۽ مان اڄ ڏينهن تائين اهو واعدو پاڙيندو ٿو اچان. بهرحال مون کي گرميءَ جي پيٽ ۾ سردي وڌيڪ تڪليف ڏيندي آهي.

هن وقت اوهان جي تفريح؟

ٽي.وي شوق سان ڏسندو آهيان. خاص طور نيشنل جاگرافڪ جا پروگرام ۽ ڪُشتي، ڪشتي ڏسندي ته ان ۾ ايڏو محوَ ٿي ويندو آهيان جو ڄڻ جو مان پاڻ حصو هجان.

ان کان سواءِ ٻيا ڪي تفريحي مشغلا؟

منهنجو جانورن سان تمام گهڻو لڳاءُ رهيو آهي. ٻليون ڏاڍيون وڻنديون اٿم. ڪنهن وقت اسان جي گهر ۾ يارنهن ٻليون هونديون هيون، جن جي ڪلا خوراڪ منهنجي ذمي هوندي هئي. انهن مان هر هڪ جو نالو رکيل هو ۽ جنهن کي سڏ ڪبو هو، سا اچي پهچندي هئي. ان کان سواءِ گهر ۾ ڪجهه سها به هوندا هئا پر اهي ٻچي ويا. ڦاڙهي به هئي پر اها پوءِ راتي باغ حوالي ڪري ڇڏي سين. ڪڏهن ڪڏهن ان کي ڏسڻ ويندو هئس.

عام طور تي ليکڪ تمام گهڻا سگريٽ نوش هوندا آهن، توهان؟

مان هاڻي ته ڪونه پيئان، پر اڳي ضرور پيئندو هئس. اڳي جڏهن لکڻ پڙهڻ جو ڪم ڪندو هئس ته به شيون مون لاءِ ڏاڍيون اهم هونديون هيون، هڪ چانهه ۽ ٻيو سگريٽ، پر هاڻي ته چانهه پيئڻ به گهٽائي ڇڏي اٿم. سگريٽن جي معاملي ۾ منهنجي عجيب ٽيسٽ رهي. ڪنهن 555 جا ٻيا چٽ، ته ڪڏهن وجي ڪي.ٽو تي دنگ ڪندو هئس. پوءِ سگريٽ ڇڏي سگار پيئڻ شروع ڪيم، ان کان پوءِ پائيپ سان دل وندرايم پر دل جي آپريشن کان پوءِ ان مان به هٿ ڪڍي ڇڏيم.

جڏهن ايترو سارو جو ڪم ڪيو آهي، ان لاءِ اوهان وقت ڪيئن ڪڍيو؟

منهنجي زندگي ڏاڍي منظم گذري آهي، تنهن ڪري مون کي ڪڏهن به وقت کان ڪا شڪايت نه رهي آهي، جيڪو به ماڻهو پنهنجو ڪم منظم نه ڪندو، تنهن کي هميشه وقت نه هئڻ جي ڪا شڪايت پئي رهندي ۽ وٽس ڪنهن به ڪم ڪرڻ لاءِ وقت نه هوندو. پر جيڪڏهن پاڻ کي منظم ڪبو ته سڀ ڪم ڪار اڪلائڻ کان پوءِ به فراغت جو وقت هوندو، جنهن ۾ تفريح ڪري سگهجي ٿي ۽ پنهنجا ذاتي ڪم ڪار ڪري سگهجن ٿا. غير منظم ماڻهوءَ کي ننڍڙي ڪم لاءِ به وقت ملي نه سگهندو آهي!

اوهان جي دوستن جو دائرو ته تمام وسيع هوندو؟

ها، دوستيءَ جي حوالي سان مون گنج ڪمايو آهي. منهنجا اڪثر دوست غريب، مسڪين ۽ سنڌ جا سادا سودا ماڻهو، سگهڙ ۽ مختلف پيشن سان وابسته ماڻهو آهن. اهي سڀيءَ سنڌ ۾ پکڙيل آهن. مان سندن ئي صحبت مان حظ حاصل ڪندو رهيو آهيان.

ڪي دل گهريا دوست؟

انهن جو به چڱو خاصو تعداد آهي. انهن مان ڪي ته جهان ڇڏي هليا ويا. محمد اسماعيل نون، مير شاهنواز شهلياڻي ۽ حاجي سوڍو بگهياڙ ميرپور ساڪري واري کي ياد ڪري اڄ به غمگين ٿي ويندو آهيان.

اوهان جي ڪو تعريف ڪندو آهي ته ڇا محسوس ڪندا آهيو؟

مان طبعاً ۽ فطرتاً پنهنجي تعريف ٻڌڻ پسند نه ڪندو آهيان. سنڌ ۾ اهو مرض تمام گهڻو آهي جو ڪنهن ٿورڙو به ڪم ڪيو ته ان کي وٺي آسمان تي پهچائيندا. پنهنجي تعريف جيتري گهٽ ٻڌجي، اوتري بهتر. پاڻ کي تورجي تڪجي، اوسي پاسي ٻيا جيڪي چڱا ماڻهو آهن، انهن سان پاڻ کي ڀيٽجي ته پوءِ ئي پنهنجي قد ڪاٺ جي صحيح خبر پوي ٿي.

توهان ڪڏهن پنهنجي آتم ڪٿا لکڻ جو سوچيو؟

مان ڪجهه ڪونه آهيان. اسان کان ٻيا وڏا ماڻهو ٿي گذريا آهن، جن جي حياتيءَ تي نظر ڦيرائڻ سان ڪنڌ شرم کان هيٺ ٿي وڃي ٿو. مون مڙئي حال سارو ڪم ڪيو آهي.

◎

سنڌيڪار: براهوئي عبداللطيف "عبد" دين پوري

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ - هڪ اهم انٽرويو

[ڊاڪٽر بلوچ جو هيءُ انٽرويو يار جان باديني براهوئي حيدرآباد ۾ ورتو هو، جيڪو ماهوار بلوچي دنيا "اردو" ملتان شمارو 3 - جون 2000ع ۾ ڇپيو، ۽ ان جي ٻي قسط جولاءِ 2000ع ۾ شايع ٿي. بلوچي دنيا اداري ۽ براهوئي زبان جي نامور محقق مؤرخ، ماهر لسانيات نذير احمد شاڪر بروهي جي ٿورن سان ان انٽرويو جو سنڌي ترجمو پيش ڪيو آهي. نذير احمد "شاڪر" بروهي صاحب، ڊاڪٽر صاحب جي هن ٻن قسطن تي مشتمل انٽرويو کي مهيا ڪيو. ايڊيٽر]

سوال: جناب ڊاڪٽر صاحب! اوهان سڀ کان پهريان اسان کي پنهنجي شروعاتي زندگيءَ جي باري ۾ ٻڌايو؟

ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ: مان سنڌ جي ضلعي سانگهڙ ۾ پيدا ٿيس، ۽ اتان ئي پرائمري تعليم حاصل ڪيم، ان کان بعد نوشهروفيروز جي هاءِ اسڪول مان هاءِ اسڪول جي تعليم پوري ڪيم. بي.اي جهوناڳڙهه مان حاصل ڪيم. جهوناڳڙهه ان وقت هڪ رياست هئي. هيءُ پاڪستان ٺهڻ کان اڳ جي ڳالهه آهي. ايم.اي ۽ ايل.ايل.بي، علي ڳڙهه مسلم يونيورسٽيءَ مان پاس ڪيم. ان کان بعد مون کي هندستان جي سرڪار طرفان اسڪالرشپ ملي ۽ پوءِ مان آمريڪا هليو ويس. ڊاڪٽريٽ ڪولمبيا يونيورسٽي آمريڪا مان ڪيم. آمريڪا مان واپس اچڻ بعد پاڪستان انفارميشن براڊ ڪاسٽنگ جي جيڪا ڊويزن هئي، ان ۾ آفيسر براءِ احڪام خاص ڪم ڪيم. ان کان بعد سنڌ يونيورسٽي ۾ استاد بڻيس ۽ درس و تدريس ۾ پوري جواني جا 25 سال صرف ڪيم. سنڌ يونيورسٽي ۾ پروفيسر ان ايجوڪيشن ۽ ڊائريڪٽر انسٽيٽيوٽ آف انفارميشن جي عهدي تي به ڪم ڪيم. بعد ۾ سنڌ يونيورسٽيءَ جو وائيس چانسيلر بڻيس. ٽنو صاحب جو دؤر هو، ٽنو صاحب مون کي اسلام آباد وٺي ويو ۽ اسلام آباد ۾ مون کي سيڪريٽري ڪلچر اينڊ ايجوڪيشن جي عهدي تي مقرر ڪيائين، اتي مان 15 سال گذاريم ۽ مختلف عهدن تي ڪم ڪندو رهيم. ان کان پوءِ اسلام آباد ۾ اسلامڪ يونيورسٽي جو بنياد پيو، هاڻي اها بين الاقوامي اسلامڪ يونيورسٽي سڏجي ٿي. ان يونيورسٽيءَ جو پهريون وائيس چانسيلر مان بڻيس، ۽ ان کي مان قائم ڪيم، ڪجهه وقت کان پوءِ واپس حيدرآباد آيم ۽ ته شروع کان وٺي حيدرآباد ۾ رهندو آيو هئس، مان پنهنجي علمي ڪمن ۾ مصروف هيم. 1993ع ۾ مختصر عرصي لاءِ سنڌ جو وزيرتعليم رهيم، تعليم سان گڏ زراعت جو محڪمو به منهنجي هٿ ۾ هو. هيءُ نگران حڪومت جي ڳالهه آهي. جيڪو تجربو هو ۽ ان کان بعد ۾ مان پنهنجي علمي ڪمن ۾ مشغول رهيم.

سوال: بلوچ صاحب هن وقت تائين اوهان جا گهڻا ڪتاب شايع ٿي چڪا آهن؟

ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ: هڪ پڙهيل انسان جي پوري ڪوشش هوندي آهي ته هو ڪم ڪندو رهي، اهڙي طرح شروع کان وٺي منهنجو ارادو هو ته استاد بڻجڻو آهي، پڙهڻو آهي ۽ پڙهائڻو آهي. منهنجو تعلق درس ۽ تدريس سان هو. ان لاءِ مان تعليم جي سلسلي ۾ ڪم ڪيم ۽ ان ڪوشش ۾ نوان ڪتاب ڳولي لڌم، ۽ انهن کي شايع ڪرايم.

سوال: نئين ڪتاب مان اوهان جو مطلب؟

ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ: نئون ڪتاب! مثلاً مان هڪ ڪتاب 1550ع جو ڳولي لڌم جو ميٿڊ آف ايجوڪيشن جي باري ۾ هو. 1550ع يعني 16 صدي ۾ مسلمانن جا جيڪي عالم ٿي گذريا ۽ جن تعليم تي ڪم ڪيو هو، هيءُ ٽيون نمبر ڪتاب هو جو دنيا ۾

موجود هو. ان سلسلي ۾ پهريون ڪتاب اسپين ۽ مراڪو ۾ لکيو ويو هو. ٽيون ڪتاب هيءُ هو جو سنڌ ۾ لکيو ويو هو. هيءُ ڪتاب "Method of Education" جي باري ۾ هو، ان کي مان دريافت ڪيم ۽ ايڊٽ ڪرڻ کان پوءِ ان کي شايع ڪيم، ان کان علاوه تعليم تي گهڻو سارو ڪم ڪيم. تعليم کان علاوه مان تاريخ تي به ڪم ڪيم. تاريخ سان منهنجو شغف رهيو آهي. ان سلسلي ۾ بيشمار مقالا، ڪانفرنس ۾ پڙهيا اٿم. اهو سمورو ڪم انگريزي زبان ۾ لکيو هئم. تاريخ متعلق منهنجو ڪتاب ڇپيو آهي، ان جو نالو "لينڊز آف پاڪستان" آهي. هيءُ اڍائي ٽي سؤ صفحن جو ڪتاب آهي. ڪتاب به انگريزي زبان ۾ ڇپيو آهي، ان ۾ "مسلم پوليٽيڪل پاور ان سب ڪانٽيننٽ" نالي هڪ باب آهي، ان کان بعد انهن جي تاريخ مسلمانن جي آمد ان جي سياسي قوت، ان کان بعد غزني کان لاهور تائين ۽ لاهور کان دهليءَ تائين جو قصو پيش ڪيل آهي. ان موضوع تي ڪو به مواد موجود ڪونه هو. ان کان بعد جو مواد ملي ٿو. هيءَ هڪ اهڙي شيءِ هئي جنهن جو مثال بنجر زمين جو هو جنهن کي مان آباد ڪيم، ۽ اهڙي طرح مان سنڌ جي تاريخ تي به گهڻو ڪم ڪيو آهي. ان جو هڪ جلد ڇپيو آهي.

سڀ شيون انگريزيءَ ۾ ڇپيون آهن، سنڌ جي تاريخ سان گڏ مون کي سنڌي ادب، لغت ۽ موسيقيءَ سان گهري دلچسپي رهي آهي. مان سنڌ ۾ جيڪو ڪم ڪيم، فرصت جيڪا ملي اهو مان سنڌ کي ڏنم. ان سلسلي ۾ 60 جي قريب منهنجا ڪتاب ڇپيا آهن. هي سڀئي سنڌي زبان ۾ لکيل آهن. سنڌي موسيقيءَ جي باري ۾ منهنجا ٻه ڪتاب انگريزي زبان ۾ ڇپيل آهن. هڪ ڪتاب جيڪو ٽي سؤ صفحن تي مشتمل آهي، اهو سنڌي زبان ۾ آهي. ان کان علاوه آثار قديم سان به منهنجي گهري وابستگي رهي آهي، ڇو ته مان گهمندر ڦرندڙ ماڻهو آهيان، سنڌ ۽ بلوچستان ڏسي ڇڪو آهيان. هڪ ڪتاب لسٻيلا تي شايع ڪيم، ڇو ته لسٻيلو سنڌ سان منسلڪ رهيو هو ۽ ان جي تاريخ متعلق سنڌ ۾ حوالا ملن ٿا. مان هيءُ ڪتاب سنڌي زبان ۾ لکيم، پر ڪتاب جو تعارف انگريزي زبان ۾ آهي ۽ هيءُ ڪتاب 1953ع ۾ ڇپيو ۽ هن جو ٻيو ايڊيشن (74-1970ع) ۾ ڇپيو، جنهن ۾ لسٻيلي جي تاريخ، ماڳ ۽ پراڻن قبرستانن متعلق تحقيقي ڪم ڪيو آهي ۽ ان کان پهريائين ان موضوع تي ڪنهن به ڪم نه ڪيو آهي. ڪراچي شهر جنهن جو پراڻو نالو ڪلانچي هو، اگر هن جو آبادي جو سال ڪڍيو وڃي ته ڪم از ڪم تيرنهن ۽ چوڏهين صديءَ جو زمانو بيهي ٿو، جيڪو بلوچن جو عروج جو زمانو هو، بلوچ جيڪي مڪران مان ٿهليا آهن. مڪران ۾ هڪ وڏو صوبو يا علائقو جيڪو 'ڪلانچ' جي نالي سان مشهور هو، اهو ڪراچي ۽ لسٻيلي جي ويجهو هو، اورماڙه کان وٺي پسني تائين هيءُ علائقو ڪلانچ سڏبو هو. بلوچ ايندا ۽ ويندا هئا، اتي جيڪو قبرستان آهي ۽ اتي جيڪي نالا لکيل آهن، اهي ڪلانچي جهڙا نالا آهن، ڪراچي جي جيڪا حقيقت آهي، ان تي به مان ڪم ڪيو آهي.

سوال: جيئن ته اوهان آثار قديم جو نالو ڪنيو آهي، مهرڳڙهه جي باري ۾ اوهان جو ڇا خيال آهي؟

ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ: مِهرڳڙهه جو مان مطالعو ڪيو آهي، ان سلسلي ۾ فرينچ ماهرن جيڪو ڪم آهي، ان کي به مون پڙهيو آهي ۽ مان پاڻ خود مِهرڳڙهه جو تفصيلي دورو ڪيو آهي، ان جو معائنو ۽ سروي ڪيو آهي، فرينچ ۽ ماهرن جي مطابق هيءُ موئن جي دڙي کان قديم آهي.

سوال: توهان جي خيال ۾ مهرڳڙهه جي تهذيب موئن جي دڙي ۽ هڙپا کان ڪيتري قديم آهي؟

ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ: مِهرڳڙهه موئن جي دڙي کان تمام قديم آهي. هڙپا ۽ موئن جو دڙو هڪ دؤر جا آهن.

سوال: تاريخ جي باري ۾ اوهان گهڻو ڪم ڪيو آهي. بلوچن جي تاريخ، زبان ۽ ادب جي باري ۾ پڻ اوهان ڪهڙو ڪم ڪيو آهي؟

ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ: مان افسوس سان چوان ٿو ته مان بلوچن جي تاريخ جي باري ۾ گهڻو ڪم نه ڪيو آهي، جيڪو مون کي ڪرڻ گهرجي ها. ان سلسلي ۾ بلوچن جي تاريخ جو مطالعو ڪيو آهي،

منهنجي ڪوشش آهي تہ بلوچن جو اصل مسڪن ڇا هو ۽ بلوچن ڪٿان هجرت ڪئي، ايران ۽ سيستان ڪان هتي ڪيئن پهتا. سردار خان بلوچ جهڙا محقق ۽ مؤرخ چون ٿا تہ بلوچن جو تعلق سيريا ۽ عراق سان آهي، هو اتان هلي ايران ۽ مڪران ۾ ڦهليا. جڏهن مڪران ۾ ڦهليا تہ بلوچن جون ٽي وڏيون هجرتون ٿيون، هڪ سيڪنڊ سينچري (A.D) هي ساسانين جودؤر هو. ٻي هجرت غزني، جتان جو حاڪم سلطان محمود غزنوي هو، اهو بگواهہ سلطان هو، ايران ۾ هن جو پايہ تخت شيراز ۽ اصفهان هو. ان کي بگواهہ چيو ويندو هو. هيءَ يارهين صدي جي ڳالهہ آهي، ٽئين ۽ آخري هجرت چوڏهين صدي عيسوي ۾ ٿي، جيڪا گهڻي مشهور ٿي، ان کي بلوچ پنهنجو پاڻ کي جلال خان سان منسوب ڪن ٿا تہ هو "44" بولڪن سان ساڻ اتان گذريو، پوءِ رند ۽ لاشارين جون جنگيون ۽ ان جو سارو دفتر شعر يعني بلوچي شاعريءَ جو دفتر آهي، هي سڄا سارا سلسلا موجود آهن. بلوچن جي جيڪا هجرت آهي ان تي مان يونيسڪو جي ڪتابڙي "سينٽرل سولائيزيشن" ۾ هڪ باب لکيو هو، بلوچن جي باري ۾ ڪوڙ ساريون اهڙيون حقيقتون آهن جو عام ماڻهن کي سمجهہ ۾ نہ اينديون. هي حقيقتون آهن يا نہ. ان وجهہ ڪان ان کي شڪ جي نگاهہ سان ڏٺو وڃي ٿو ۽ چوندا آهن تہ هي ليجنڊ آهي. منهنجي خيال ۾ هي سڀ حقيقت آهي. هي تاريخ جون ڳالهيون آهن، انهن کي ليجنڊ جو نالو ڏيڻ درست نہ آهي. بلوچن جو هڪ (Symbol) ميرچاڪر ۽ گهرام آهن، انهن جو مان ڪافي مطالعو ڪيو آهي. آخرڪار مان انهن جا تاريخي حوالا معلوم ڪيم ۽ ميرچاڪر خان جي شخصيت کي متعارف ڪرايم. مير چاڪر سبي مان ويو. ان ڪوشش ڪئي تہ هو ملتان وڃي آباد ٿئي. ان دوران ملتان جو حاڪم لانگاهہ ۽ ان جي فوج دودائي بلوچن تي مشتمل هئي، اهي مير چاڪر خان رند ڪان ڊڄندا هئا. مير چاڪر خان رند پنهنجي رياست قائم ڪئي، جتي هاڻي ست گهر آهن، اها رياست وڏي مضبوط هئي، هيءَ 1530ع جي ڳالهہ آهي. هيءَ اهو وقت هو جڏهن همايون کي شير شاهہ شڪست ڏني، همايون دهليءَ جو تخت ڇڏي ڀهريون ملتان جي بلوچن وٽ پناهہ وٺڻ آيو، بلوچن جي فتح خان ۽ ٻين ڪيس پناهہ ڏني. وڏي ڳالهہ اها آهي تہ ٻئي طرف شيرشاهہ سوري جي ڪوشش هئي تہ هن کي پڪڙيو وڃي، ۽ ان مير چاڪر خان رند کي لکيو تہ توهان اسان جي مدد ڪريو ڇو تہ بلوچ اسان جي خلاف آهن. شير شاهہ سوري خود طاقتور هو، شير شاهہ پنهنجو سفير مير چاڪر خان رند ڏانهن موڪليو، ان سلسلي ۾ 'شير شاهہ تاريخ' ۾ تاريخي حوالا موجود آهن. جو مان تحرير ۾ آندم، جيئن معلوم ٿئي تہ مير چاڪر خان جيئري جاڳندي شخصيت هئي، يا هو تمام ليجنڊ هو، جيئن ماڻهو چون ٿا.

سوال: بلوچن کي ڪي تاريخدان (سامي النسل) قرار ڏين ٿا ۽ ڪي چون ٿا تہ بلوچن جو تعلق آرياڻي نسل سان آهي؟

ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ: بلوچن جي باري ۾ منهنجو خيال آهي ۽ مان ڪنهن حد تائين سردار خان سان متفق آهيان تہ بلوچ اصل عراق سان تعلق رکن ٿا.

عراق جي جيڪا قديم تهذيب آهي، ان سان انهن جو نسبي تعلق آهي. ان ڪان بعد انهن جو سلسلو گهڻو ڪري ايران سان وابستہ آهي، جنهن جا حوالا فردوسيءَ ڏنا آهن، ساساسين جي زماني ۾ بلوچن جي ڪيتري طاقت هئي، اگر تاريخ ۾ ٻين جيڪي هم زبان آهن، انهن جي طرف خيال ڪيو تہ بلوچن جي خوبصورتي انهن جي گول اکيون ۽ ڊگها وار آهن، ان وجهہ ڪان هو ايرانين ڪان مختلف آهن ۽ زيادہ قريب عراق سان آهن، يعني هو عراق جي نسل سان تعلق رکن ٿا.

سوال: سنڌ ۾ بلوچن جي ڪيتري آبادي آهي ۽ هتي بلوچن جو سڀ ڪان وڏو قبيلو ڪهڙو آهي؟

ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ: جناب اهو تہ مون کي معلوم نہ آهي تہ سنڌ ۾ هن وقت بلوچن جي ڪيتري آبادي آهي، ليڪن ايترو چوان تہ سنڌ ۾ جيتري بہ بلوچن جي آبادي آهي، اهي سنڌي بلوچ آهن. مان دنيا جي سموري قومن جو مطالعو ڪيو آهي تہ بلوچن ۾ اها خوبي رهي آهي تہ آهي جلد ايڊجسٽ ٿي

ويندا آهن، بلوچ جتي به ويا اُهي اتي ايڊجسٽ ٿي ويا. اتان جون زبانون سکيا. سنڌ ۾ بلوچن جي آمد منهنجي تحقيق مطابق ٻئي صدي ۾ ٿي ۽ ان کان بعد اهو سلسلو آهستي آهستي هلندو رهيو، هنن جي آخري هجرت ڏهين صديءَ ۾ ٿي. ان ۾ لاشارين سنڌ کان مدد ورتي ۽ رندن قنڌار مان مدد ورتي، جنگ جو هڪ سلسلو هليو، ان وقت سنڌ ۾ سمن جي حڪومت هئي، نظام الدين ان وقت سنڌ جو هڪ لائق حڪمران هو. ان زماني ۾ هتي بلوچن ۽ هتان جي مقامي آبادي سان گڏجي هڪ قوميت ٺهجي ويا، جن کي مان سنڌي بلوچ چوان ٿو. ڄام نظام الدين جا جيڪي سپهه سالار هئا، اهي گهڻو ڪري بلوچ هئا، انهن مان هڪ جو نالو 'دريا خان' هو ۽ هو لاشاري هو، ان مير چاڪر خان رند جو مقابلو ڪيو. رندن قنڌار کان مدد ورتي، قنڌار جي حاڪمن کي معلوم ٿيو ته سنڌ ۽ سبي به ملڪ آهن. ته اتان پوءِ شاهه بيگ سبي تي قبضو ڪيو، حالانڪ ان کي قبضو ڪرڻ نه گهرجي ها. چو ته اهو بلوچن جو ملڪ هو. پوءِ هتان حڪومت "سما حڪومت" سبي وڃي شڪست ڏنائون سنڌ ۾ جيڪي گهڻا ماڻهو آيا، اهي 'ڪلمت' هئا. اهي ڪلانچ مان آيل هئا. ان کان علاوه ٻيا بلوچ قبيلا به آيا، چانڊيو سنڌ جو هڪ زبردست قبيلو آهي. سنڌ جو اولهه جنهن کي اسان ڪاڇو چوندا آهيون، جيڪو پهاڙي سلسلو آهي. هيءُ سمورو علائقو چانڊيہ قبيلي جو آهي ۽ ان کي چانڊڪ چيو ويندو آهي، يعني چانڊين جو علائقو. انهن کي چانڊڪ چيو ويندو آهي. يعني چانڊين جو علائقو. انهن کي اها جاگير ڄام نظام الدين ڏني هئي اهي به لاشارين سان گڏ وڙهيا هئا، جنهن ۾ هنن کي فتح ٿي، انهن ۾ چانڊيہ قبيلي جو وڏو ڪردار هو. انهن کي 906هجريءَ ۾ ڄام نظام الدين هڪ وڏي جاگير ڏني هئي. اها جاگير انهن وٽ مسلسل رهندي اچي ٿي. انهن جا ناليوارا نواب پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ فوت ٿيا. انهن ۾ نواب غيبي خان چانڊيو هڪ هو، ان کان علاوه جتوئي ۽ ڪلمتي به وڏا قبيلا آهن، اهڙي طرح جت بلوچ به جيڪي شروع ۾ آيا، انهن جي متعلق اسان جا بلوچ وڏي غلط بياني کان ڪم وٺن ٿا ۽ جتن جو ڌنڌو مالداري هجڻ جي ڪري ٻيا بلوچ پاڻ کي انهن کان مٿانهون سمجهن ٿا، ليڪن منهنجو خيال هيءُ آهي ته جت به بلوچ نسل آهن. بلوچي شعر ۾ جتن جي باري ۾ معلومات ملي ٿي، جتن جو سردار ميرجت جي نالي هو، ان 18 هزار ماڻهن جي لشڪر سان مير چاڪرخان جي مدد ڪئي هئي. ان لاءِ ان کي ميرجت چيو ويو. مير جو لفظ صرف بلوچن لاءِ آهي. سنڌ ۾ جيڪي جت رهن ٿا، اهو بلوچن جو قبيلو آهي، جيڪو ٻي صدي عيسويءَ ۾ آيو. اسلام جي اچڻ وقت انهن وڏو ڪردار ادا ڪيو. جت، بلوچن جو هڪ وڏو قبيلو آهي، انهن جو سردار ملڪاڻي آهي. سنڌ ۾ جتن جي نالي تي هڪ پورو تعلقو 'جاتي' جي نالي سان مشهور آهي، جيڪو ٺٽي ۾ آهي. ڪجهه جت انڊيا ۾ آهن، بلوچن جا قبيلا پهريون پنجاب جي طرف ويا. ڊيره غازي خان جي جبلن مان ٿيندا ويا. سنڌ ۾ هيءُ قبيلو سرائڪي ڳالهائي ٿو. ڊيره غازي خان جي علائقي ۾ لغارين جو جيڪو جابلو علائقو آهي، اهي سڀ بلوچي ڳالهائن ٿا ته عام طور تي سرائڪي ڳالهائن ٿا، لغاري ۽ ٽالپر به وڏا قبيلا آهن. هي ماڻهو به 16 صدي عيسويءَ ۾ به سنڌ آيا. ٽالپرن به هتي اچي پنهنجي حڪومت قائم ڪئي. انهن جو لشڪر ۽ روينيو جا عملدار سڀ لغاري هئا. نواب ولي محمد خان لغاري ٽالپر دور ۾ وزيراعظم ٿي گذريو آهي. ٽالپرن جي ايتري آبادي نه آهي ليڪن لغارين جو تعداد گهڻو آهي، ٽالپر به لغاري (تمن) جو حصو آهن. اهڙي طرح بلوچي شاعرن ۾ بلوچن جي پنجن وڏن قبيلن جو ذڪر ملي ٿو، انهن ۾ رند ۽ لاشارين کان علاوه هوت، جتوئي ۽ ڪورائي به شامل آهن.

سوال: سنڌ ۾ بلوچن جو ذريعه معاش ڇا آهي؟

ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ: هتي جيڪي به سنڌي بلوچ آهن، جهڙي طرح سنڌ جي ماڻهن جو ذريعه معاش آهي، پهريان هو جانور پاليندا هئا، مالداري ڪندا هئا، ۽ خاص ڪري جت، اُٺ پاليندا هئا ۽ ٻيا بلوچ قبيلا جبلن جي طرف ۽ ريگستان جي علائقن ۾ رڍون ۽ ٻڪريون پاليندا هئا. هاڻي سيني جو ذريعه معاش زراعت تي آهي.

جن کي ڏَورُ ڏَردَ جو، سبق سُورَ پڙهن،
فڪر ڦَرهِي هٿ ۾، ماٺ مُطالع ڪن،
پنو سو پڙهن، جنهن ۾ پَسن پِرينءَ کي.

(شاهه عبداللطيف ڀٽائيؒ)
سُر يمن ڪلياڻ، 17-5

شاعري

1- رَچ چوين، ٻانٽو چوين، توڙي چوين ڀَن.

2- گهڙي چوين، پَلڪ چوين، توڙي چوين گن.

3- عمر م جو هڪجيڏو، تنهن کي سڏن سَن.

4- گڏا ايا گاھ جا، سي سڏي ٺاهن ڏن.

5- هڪ نيئچ سنڌو، ٻيو آڪڙيي ڪسيءَ سنڌو ڳن.

6- ٻن، رڻ پٽ، ڪنهن جُوءِ سَڏن ڇن.

7- ڪٽ ڪِڙ يا ڇپر، ڪٽ لانڍي ڪِٽ ڇن.

8- پيرن سندي پنُ، تنهن کي عام چون ڏن.

9- سون، رُپي، چانديءَ سوا ٻئي نه سڏن ڏن.

10- ٻُوراني جا ٻُوڙا، تن کي ٻُرس آکِن ٻَن.

11- وڻن ٻوٽن سندا پن، ڏِکي ڳالھ، رکن ٻَن.

12- چوين ٿاڪ توڙي 'ٿاءِ'، توڙي 'ٿان' منجهان 'ٿن

13- مُڙس- مُئي، وات- پَئي، اوڇي آئي رَن.

14- زال، توڙي جوءِ، توڙي عورت، توڙي زَن.

15- ياڳيا سنهي مال سندا، ڳَني ڏين ڪن.

16- ڪَنر پوي مڙس کي ۽ مڙس رکن ظن.

17- فقيريءَ جو ڦند، آهي ڦورن سنڌو فن.

18- محب مٺان گهور، مردا! تن توڙي من.

19- لِڳ ڳلي، ان جي تون، ٻيون ڏيئي ٻن.

- ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ

ٹماهي "مهراڻ" 1-1969/2ع

ڊاڪٽر محمد ادريس السندي

وفات حسرت آيات عالم و فاضل اديب كامل دكتر نبي بخش بلوچ

گذشت از جهاں فاضل و نامدار بلوچی نبی بخش سندھی دیار

مهارت بعلم و ادب داشت تام و در عظمت آں بود شمس النهار

تصانیف او بود زائد ز صد و تحقیق ماندازو یادگار

بہ سندھی واردو و انگلش نوشت سرائی و عربی و فارس نگار

سہ ارباع صد بد قلم درکفش ادب سندھ رابود او دستیار

غم رفتنش کم ز زلزال نیست و دیدم براں ہرچشم آشکبار

چوں بہ سید ادریس ہاتف بگفت دریں آیتے یک زیادہ شمار

بخوان قادخلی فی عبادی سپس بگو "ادخلی جنتی" در کنار

902 1108 = 2010 + 1 = 2011م

دگر سال ہجری بخواہی نویس او مغفور ز حق شد بلا شک ای یار

بہمت صرف کرد عرش عزیز 1752 − 320 = 1432ھ

94 ولادت او "صد شکر ایزد غفار"

1917م

نوٽ: ڊاڪٽر عبدالغفار سومري صاحب ان ہر ھن بيت جو اضافو ڪيو:

نبودے مثیلش دریں سندو هند که در علم بود او بحر بے کنار

جوهر بروهي

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي ياد ۾

ڏرتي جا ٿيا درد، پريا گيت جمالا،
هڪ شخص ويو، هاڻ ٿئا ڪيئي حوالا.
تحقيق جا در بند، رنو لوڪ ادب پڻ،
مون پاڻ ڏٺا ڏات جا، اڄ نيڻ ٻہ آلا.
هن شخص جو اعجاز، ڪٿي ڪير نہ سگهندو،
جنهن ڀُونء ڀتر منجهہ، پريا رنگ نرالا.
ڀٽ گهوٽ جي رازن کي، سموهيو آ قلم سان،
هُن حرف جي خرمت ڪي، ڏٺا نور اُجالا.
هو علم جو درياء، شهنشاهہ قلم جو،
۽ فيض جو مهراڻ، هيو بخت ۾ بالا.
هر حال ڪتابن سان، سندس چاهہ وڏو هو،
سانڍي ٻہ صديون، سنڌ کي مضمون مقالا.
انسان هيو عالي، هر وصف ۾ ڪامل،
تڙپن ٿا سندس ياد ۾، اتهاس رسالا.
ڪردار ۾ بي داغ، تہ همت ۾ بهادر،
مدت کان پوء پيدا، ٿا ٿين مڙس مُسالا.
موصوف تہ استاد، هيو، راهنما هو،
هر ماڳ پروڙڻ لئہ، ڪيا ڪيئي ڪشالا.
سو شخص "نبي بخش"، وڏي سوچ جو سائين،
ٿل مهر ڪري، حال تي الله تعاليٰ.
اڪرن جو ادب آهي، جوهر کي ازل کان،
استاد ڏسيا حرف، ٿيا نورَ مشعالا.

ماده تاريخ ارتحال
ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ

رفت عالم، گشت عالم سوگوار،
رحمة الله عليه بار بار.
نام نيڪو دان: نبي بخش خان،
درجهان- علم گوئي تاجدار.
رحلتش "بعضمتِ زيبا" بدان،
1432
گفت هاتف، سن هجري آشڪار.
سال او "رَضِيَ رضا" دان عيسوي،
2011
در ادب هر حرف، او شد شاهڪار.
بود او شاهِ قلم، فخرِ ادب،
جنت الفردوس شد جائے قرار.
"مَن عَلَيۡهَا فان" حڪم ايزدي،
مغفرت هر حال "جوهر" خواستگار.

غلام حسين "مشتاق" سچاروي

خراج عقيدت

وَهُوَ بحرَ لَمَا يَنطِقُ يَمُوجُ، وَهُوَ بَدرٌ لِعَظَمَتِه عُرُوج،
فِي أرضِ السِندِ هُوَ بَطَل جَليل، فِي باكستان له مَثلٌ قليلٌ.

•

بذاتِ خويش ايں ذرّ-يگانہ، گراں بر انجمن صد عالمانہ،
مثالش نيست در تحرير و تقرير، جواں تراز جواناں مردم- پير-

•

اديبن عالمن جو آهي سرتاج، مليو تحقيق کي جنهن سان معراج،
ڏني تعليم کي جنهن عمر ساري، کئي علم و ادب جي آبياري.

•

زمانہ ڈھونڈتا ہے سالہا سال، بمشکل ملتے ہیں وہ صاحبِ حال،
کہ جن کے دم سے ہرسُو روشنی ہو، وجود انکا پيام- زندگی ہو-

•

Globally known scholar Researcher, Professor Prominent teacher,
Graciously greeting every one, Preaching Peace and Love, harming none.

•

خدا دي بي بها بخشش نبي بخش، سچا عالم ڪريندا جنهن تي عش عش،
دعا "مشتاق" دي هردم اها هي، نبي تيڏي مدد حامي خدا هي.

خدا بخش لغاري

(هي هو محبت پريو انسان)

الله جي طرفان آيو هڪ فرمان
ڳوٺ جعفر خان لغاري ۾ پيدا ڪيائين هڪ انسان
فرزند هو علي محمد جو خاصو خاص نشان
نالو سندس نبي بخش جيڪو هو سنڌ جو جوان
اهڙو نه ڄائو نه ڪٿي ڄمندو ربّ وڏايس شان
سندس پرورش چاچي ڪئي نالو هو ولي محمد خان
تعليم جي شروعات واٿيي کان ڪئي جنهن سيکاريو
وٽ ۽ سامان
پرائمري اسڪول پليو لغاري مان پڙهي نڪتو جوڌو جوان
ڪيترائي امتحان ڏنا اوّل آيو هي انسان
آخر ڏسي ڏاهپ سندس مليو تاجپوشي جو نشان
چڱا مرد نه ڪيترا هئا الله وڏايس شان
عقل ڏاهپ جي ڪري مشهور ٿيو هو ملڪن ۾ مان
اعليٰ تعليم جي ڪري وڏو ڏنائين امتحان
پي ايچ ڊي جي ڊگري حاصل ڪري آيو سنڌ جو سلطان
ڏور بيت، راڳ رنگ سهيڙي گڏ ڪيا سوين داستان
هزارين ڪتاب لکي، وڌايائين علم جو سامان
ڇهه اپريل تي الله طرفان حڪم مليو سندس روح پرواز ٿيو
جاني اسان کان جدا ٿيو، اهو هو سندس داستان
چئي خدابخش لغاري وري اهڙو نه پيدا ٿيندو انسان.

غلام علي چانگ

(ڊاڪٽر بلوچ جي ياد ۾)

ڪري دانهون ٿي دل دمدم،
جو دلبر ياد آئين تون.
وساريم جيترو توکي،
نه ويتر ياد آئين تون.
لڪايم ياد تنهن جيء ڪان،
گهٽوئي پاڻ کي پيارا.
مگر مون کي بحر بر ۾،
برابر ياد آئين تون.
ٻهاريو مون اڱڻ ٿنهنجي،
اچڻ جي آس ۾ اج پڻ.
چيم ايندين نه آئين خود،
پرين پر ياد آئين تون.
اچي اڌ رات جو سهڻا،
ستي سپنن اندر مُنهنجي.
سڪايل دل ستائڻ لاء،
ستمگر ياد آئين تون.
ڪري قاصد اماڻيا مون،
ڪبوتر ڪانگ ڪئين پيرا.
ڏنئي ورندي نه تون ورئين،
سگهو ور ياد آئين تون.
چمن ۾ چانگ جي ايندين،
خزان ۾ گل ٽڙي پوندا.
اهو سوچي رکيم سهڻا،
ڪليو در ياد آئين تون.

بشير احمد شاد

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي وڇوڙي تي
موت العالِمِ، موت العالَم (نثري نظم)

سنڌي ادب جو قطب تارو
گلستانِ ادب جو مانائتو مالهي
سنڌي لوڪ ادب کيتر جو مهان کوجي
لطيف سرڪار جو سچو عاشق
بين الاقوامي شهرت ماڻيندڙ عظيم ڏاهو
علم جو مينار
جنهن تي قلم کي ناز
قرطاس کي ناز
ٻوليءَ کي ناز
جيڪو سخن سنج سخنور
محبتي ماڻهو
خلوص جو پيڪر
مثيادار مڙس
مرد قلندر، حق جو آواز
جيڪو گفتار ۾ يڪتا
ڪردار ۾ يڪتا
جيڪو ڄاڻ جي کاڻ
سچ جي سڃاڻ
سموري سنڌ کي سوڳوار ڪري
اهو علم جو آفتاب
سنڌي ادب جو عظيم سرمايو
شمس العلماء ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ
وڃي پنهنجي مالڪ حقيقي سان مليو
سنڌ واسين لاءِ هڪ
دعا جو در بند ٿي ويو
علم جي پياسن لاءِ
هڪ سخا جو در بند ٿي ويو.

مرحوم و مغفور بين الاقوامي اسڪالر ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ

لک قلم لکڻ ائي اڄ ڊاڪٽر صاحب بلوچ تي،
تنهن جي تحقيق تي لک سنڌس ادبي سوچ تي،
جنهن حياتي هي گذاري لوڪ ادب جي لوچ تي،
قلم ڪاغذ هٿ سدا هو ڪار تي يا ڪوچ تي،
لوڪ ادب جو پارکو هو شاهه جي ڪلام جو،
هو علامه شان وارو عالم اسلام جو.

جلد ڏهه ڏاهي ڏنا ها سر سموهي شاهه جا،
ڳس ڏنا گوهر وڃي سي رند انهي راهه جا،
ٽڪر سسئي سور ڪاڏا ۽ سهڻي درياهه جا.
شاهه جي سڀ سورمين جا ڏنئين چارا چاهه جا،
سفر سهڻي سڀ ڪيو هو گنج گوندي گام جو،
هو علامه شان وارو عالم اسلام جو.

ڪم ڪيو بس يار ڪم ڪم وقت آ ڪم ڪار جو،
نا ڏسو تنقيد ڏي ڪو ڇا چوڻ آ يار جو،
ڪو جواب ئي نانهه چو جو چو ٻڌڻ ڪم ٻار جو،
قول هي قربن پرئي جا امر اکين نار جو.
من هجي مقصود منزل صبح توڙي شام جو،
هو علامه شان وارو عالم اسلام جو.

هن لغت جا جلد لکيا علم جو ڀنڊار هو،
سنڌ جي تاريخ جو مؤرخ سڻو مهندار هو،
شاعرن سگهڙن اديبن جو وڏو وينجهار هو،
رس رهاڻي راڳ جو هي خاص خبردار هو.
راڳداري تي لکئي سو ڄاڻ آهي ڄام جو،
هو علامه شان وارو عالم اسلام جو.

جلد ٽيتاليهه لکيا لوڪ ادب تي لعل ها،
هن ادب کي ارپيا ثابت منو سؤ سال ها،
پنهنجي ٻولي نج سنڌي تي پاليا هن پال ها،
ترجما ڪافي ڪتابن جا ڪيا لک پال ها.
هي مٿيا مرديدهي ڪم نه هو ڪو عام جو،
هو علامه شان وارو عالم اسلام جو.

اڄ ڏٺي سان ائين ملندو هو ڏٺل ڄڻ ڏيهه جو،
هو ڏڏن کي داد ڏيندو رمز واري ريهه جو،
ڪيس خالق خُلق بخشيو سلڇڻو هو ڇيهه جو،
آئا خادم خاص سندس چاڪري جي ڪيهه جو.
آ نبي جو بخش ٿيل مان ته نوڪر نام جو،
هو علامه شان وارو عالم اسلام جو.

فيض وارا فقير چئي نوٽ لکيئين چوٽ تي،
هن ڪيا احسان اسان تي رب ڪندو وهن گهوٽ تي،
ڄام عربي آيو هوندس قبر واري ڪوٽ تي،
شل نواءِ الحمد هينان ڄانو رب جي اوٽ تي.
قل ۽ ڪلمان ڪيس بخشڻ ورد آ وريام جو،
هو علامه شان وارو عالم اسلام جو.

خليل ڪوسو

هو لکي پيو

(نظم)

هو لکي پيو، هو لکي پيو
هو لکڻ وارو لکي پيو
هو پوڙهو هوندي لکي پيو
پيا هٿ ڏکن، ته به لکي پيو
پيا تڪ تکن، هو لکي پيو
پيا چا بہ چون، هو لکي پيو،
پر لکڻ وارو لکي پيو

(1)

هو شاهه رسالو لکي پيو
هو مُحب مقالو لکي پيو
هو ”هو جمالو“ لکي پيو
هو اڇو ڪالو لکي پيو
هو ٻولو ٻالو لکي پيو
پيا هٿ ڏکن ته به لکي پيو

(2)

هو سنڌي ٻولي لکي پيو
هو سنڌي سولي لکي پيو
هو ڏٿ پرولي لکي پيو
هو جيل ۽ ڪولي لکي پيو
هو ڏاج ۽ ڏولي لکي پيو
هو جيجل جهولي لکي پيو
پر لکڻ وارو لکي پيو

(3)

هو لوڪ ادب تي لکي پيو
هو لهجي لب تي لکي پيو
هو ڳالهه عجب تي لکي پيو
هو ڳالهه غضب تي لکي پيو
هونيڪ نسب تي لکي پيو
هو رکي رب تي لکي پيو

(4)

هو سنڌ جون ذاتيون لکي پيو
هو پائي جهاتيون لکي پيو
هو اتر راتيون لکي پيو
هو لاڙين لاتيون لکي پيو
هو قربن ڪاتيون لکي پيو
هو ڇپر ڇاتيون لکي پيو
بي ٻاڪ ٿي ٻاتيون لکي پيو
پر لکڻ وارو لکي پيو.

(5)

هو ڪارونجهر تي لکي پيو
هو ڪينجهر جر تي لکي پيو
هو منڇر ڇر تي لکي پيو
هو تنهنجي ٿرَ تي لکي پيو
هو منهنجي ٿرَ تي لکي پيو
هو بينا بر تي لکي پيو
هو ڪوٽ عمر تي لکي پيو
پر لکڻ وارو لکي پيو.

(6)

هو انتر منتر لکي پيو
هو جادو جنتر لکي پيو
هو ارڇڪ مرڇڪ لکي پيو
هو ڏاڻا ڏرڇڪ لکي پيو
هو آگ پٽيلڻ لکي پيو
هو نانگڻ جوڳڻ لکي پيو
هو نويو نپو لکي پيو
پر لکڻ وارو لکي پيو

(7)

مولود مداحون لکي پيو
هو چا تہ ادائون لکي پيو
هو سنڌ ثنائون لکي پيو
ٺورن جون گلائون لکي پيو
سوالين جون صدائون لکي پيو
آگي جون عطائون لکي پيو
هو ٺڏيون ڇائون لکي پيو
پر لکڻ وارو لکي پيو

(8)

هو ماپون تورون لکي پيو
هو جانب جهورون لکي پيو
هو دوها ڏورون لکي پيو
هو پرون اورون لکي پيو
هو گهوٽن گهورون لکي پيو
هو ٿهل ٽکورون لکي پيو
پر ٽلڻ ٽورون لکي پيو
پر لکڻ وارو لکي پيو.

(9)

هو مومل راڻو لکي پيو
هو گهوٽ ۽ گهاٽو لکي پيو
هو ڏيهہ ڏاڏاڻو لکي پيو
هو ساهہ سيباڻو لکي پيو
هو محبت ماڻو لکي پيو
هو جيل ۽ ناڻو لکي پيو
اُس موتي داڻو لکي پيو
پر لکڻ وارو لکي پيو.

(10)

هو ڪانڌ ڪنگ تي لکي پيو
هو چوريل چنگ تي لکي پيو
هو لکي لنگهہ تي لکي پيو
هو راڳ ۽ رنگ تي لکي پيو
هو ملهہ جي انگ تي لکي پيو
هو جوڌن جنگ تي لکي پيو
هو نياڻي ننگ تي لکي پيو
هو ديس جي ڍنگ تي لکي پيو
پر لکڻ وارو لکي پيو.

(11)

هو لوڪ ڪهاڻيون لکي پيو
هو روح رهاڻيون لکي پيو
هو هيرن ڪاڻيون نکي پيو
هو چاڙهيون آڻيون لکي پيو
هو مکڻ ڇاڻيون لکي پيو
هو سنڌ جون سياڻيون لکي پيو
۽ مُرڪ ماڻداڻيون اکي پيو
پر لکڻ وارو لکي پيو.

(12)

هو سنڌ جي موسم لکي پيو
هو جهڙ ۽ جهم جهم لکي پيو
هو بوند ۽ رم جهم لکي پيو
هو سهڻي ڏم ڏم لکي پيو
ٽانداٽا ٽم ٽم لکي پيو
هو گل ۽ شبنم لکي پيو
هو ديس تي دم دم لکي پيو
پر لکڻ وارو لکي پيو.

(13)

هو سنڌ جو ڏاهو لکي پيو
هو بکيو ڍائو لکي پيو
هو برما ڇائو لکي پيو
هو اُٺ ڪجائو لکي پيو
هو ڏائو سائو لکي پيو
هو سائون ساٿو لکي پيو
پر واهہ قلندر ڳالهہ ڪئي
اسان ڪونہ پڙهون هو لکي
هو لکڻ وارو لکي پيو
پيا هٿ ڏکن تہ بہ لکي پيو

PROPOSALS FOR THE EDUCATION OF TEACHERS IN PAKISTAN FOR THE NEW NATIONAL SYSTEM OF EDUCATION

A Report of a Type B Project

By

NABI BAKHSH KHAN BALOCH

This project is recommended for approval by the Student's Project Committee whose individual certificates of approval are on file in the Advanced School.

Clarence Linton, Member of Committee

Florence B. Stratemeyer, Member of Committee

Karl W. Bigelow, Major Advisor

Approved by the Committee on the Degree of Doctor of Education

Date 4th May, 1949

Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Doctor of Education in the Advanced School of Education
Teachers College, Columbia University

1949

ڊاڪٽر اين.اي بلوچ کي ڪولمبيا يونيورسٽي (آمريڪا) طرفان جاري ڪيل پي ايچ.ڊي (ڊگري) جي سَنَدَ

"A National System of Education & Education of Teachers"

(ڏسو مضمون- ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو اولين علمي ۽ پي ايچ.ڊي مقالو- از: گل محمد عمراڻي)

ACKNOWLEDGMENTS

The author wishes to express his sincere appreciation for the numerous professional and cultural advantages generously offered to him throughout the period of his graduate work at Teachers College, Columbia University. From the day of admission to this institution (September 26, 1946) to the present, the author's contacts with the various members of the staff, the office personnel, and numerous fellow students have contributed to the kind of educational outlook that pervades this project report. The author is, therefore, indebted to all of them.

In particular, sincere gratitude is expressed to Dr. Clarence Linton, whose genuine interest in the welfare of students from other countries has been helpful to every student from abroad in making satisfactory adjustments particularly during the initial stage of work. Most grateful acknowledgments are due to [illegible] S. Evenden, who acted as major advisor and guided the author's studies until the course requirements for the Ed.D. were almost completed.

Thereafter Dr. Karl W. Bigelow served as the major advisor and guided the work on this project. The author sincerely acknowledges his most valuable guidance in planning, developing and completing this project report. He has been both a friend and an advisor. His keen interest in the project provided constructive criticism at every stage of its development while his constant encouragement inspired confidence which led to the successful completion of it.

The overall cooperation and assistance of the other members of the Project Committee were equally valuable in the planning

and completion of the project. Dr. Donald C. Tewksbury and Dr. Clarence Linton, both conversant with the problems of the present system of education in the Indo-Pakistan subcontinent, provided helpful criticism particularly on Chapters III and IV. Sincere thanks are due to Dr. Florence B. Stratemeyer, who consented to serve on the Project Committee in place of Dr. Tewksbury, who left on Sabbatical leave. Her valuable criticism clarified the thinking of the author on some of the issues involved in the professional preparation of teachers discussed under Chapter VI.

Finally, sincere thanks are extended to a friend, Robert E. Colten, who read the draft of the manuscript and offered valuable suggestions for the final revision.

<u>Steps toward Doctorate</u>

Oct. 1946 Qualifying Exam. taken N.B.B.
April 1947 General Exam. taken
May 1947 Matriculation Exam. taken
Nov. 1947 An Outline of thesis planned "Teacher Education in Pakistan with particular reference to Sind province"
Dec. 1947 Advanced Seminar report presented – Plan approved
Feb. 1948 Course requirements (90 points completed)
May 1948 Comprehensive Examination taken
High achievement & exemption from Examination in the area of specialization granted
July 1948 First Chapter "Sind in its Background" written
July – Sept. 48 Work on thesis discontinued due to work in the United Nations
Septem–Oct. 48 First chapter on Sind typed – But work on Sind cancelled as the material not sent by the D.P.I, Sind in accordance with Ed. Minister's assurance. Work confined to Pakistan only – This called for a change of subject & readjustments
Oct. 14 (48) – March 31 (49) Thesis completed – \$
Oral Examination taken on Jan. 14, 1948. The text approved by the Project Committee
April 13 – April 26 The thesis typed by Mrs. Meeker (388 pages for 143 dollars = Rs. 430)
Digest of thesis written 28th of April
April 27 – May 3, (49) The three members of the Committee read the copy for final certification
May 3, 1949 – The thesis finally approved – at 3.45 p.m. all requirements completed – Clearance obtained from the Advanced School [illegible]
May 10, 1949 – Degree voted by the Committee on Degree of Doctor Education
– Diploma issued

__What one learns after completing a research work__

In order to write a book or do some sort of research, three types of equipment are essential:

1. __Facts__
2. __Ideas__
   to interpret & organize facts
3. __Expression__
   to present facts & ideas

In order to have each of these one needs:

__Facility__
to collect facts

__Vitality__
to be able to collect facts

__Intelligence__
to have ideas

__Skill(s)__
in expression

Nabi Bakhsh
203 John Jay Hall
Columbia University
New York.
May 4, 1949

اسلام آباد
4-3-81

پيارا غلام محمد السلام عليڪم

اوهان جو خط مؤرخ 11-2-81 ۽ ڪتاب "سمن جي سلطنت" مليو. يادگيريءَ لاءِ مهرباني. بيحد مشغوليءَ سبب جواب دير سان ڏئي رهيو آهيان - معاف ڪندا.

تاريخي ڪتاب "ٺٽ تي آخري" هجي. اوهان سٺي محنت ڪئي آهي. هن بابت تنقيد ۽ تبصرو مطالعي کان پوءِ ڏئي سگهبو.

هن ڪتاب ڏسڻ سان مونکي مرحوم الهه بخش ياد آيو جو سنڌ جي تاريخ جي تحقيق ڏانهن جنهن مون کي پهريون پيرو توجه ڏياري ته سمن سلطانن بابت مقالو لکيم. ان پهرين تحقيقي مقالي جو ۽ ارادو هو ته تفصيلي تاريخ پوءِ لکندس. صفحي ۱۳ تي اوهان سمن جي عهد جو صحيح سنه وار سلسلو ڏنو حڪمرانن جي شروعات ان مقالي تي آهي. انهيءَ سلسلي جي هن طرح سلطانن خطابن جي هڪ جاءِ ڪئي هئي ان جو حوالو ڏيڻ گهرجي ها.

اوهان آخر ۾ شجرو ڏنو آهي. ان نسب نامي جو اصل موجود هجي ته ان جو فوٽو ڏيڻ سان مون لاءِ ڪارائتو ٿيندو.

تاريخي ڪتاب لکڻ وقت ڪوشش ڪري هر هڪ بيان جو حوالو ڏجي. جيتوڻيڪ حوالو ڏجي ته اصل ماخذ جو حوالو ڏجي. پهرين لاءِ جيڪي به حالتون تفصيل بحث ۽ وضاحت بعد ڏجي. اميد ته اڳتي لاءِ هر ڪتاب ۾ اوهان پنهنجي صلاحيت سان سٺو ڪم ورتو آهي.
اميد ته بخير هوندا -

ڊاڪٽر صاحب جو، تاريخ جي استاد ڊاڪٽر غلام محمد لاکي ڏانهن لکيل خط
(ڏسو مضمون- ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ۽ فارسي علم و ادب- از: غلام محمد لاکو)

University of Sindh

Professorial Office Allama I.I. Kazi Chair

Dr. N. A. BALOCH
Professor Emeritus

Old Campus
Hyderabad City - 71000

Ref. No. ....   الله   Dated 15.4.2005

عزيزم ڊاڪٽر عبدالرسول قادري سلمه

وعليڪم السلام ورحمة الله وبرڪاته. اوهان جو خط مورخ ٢٩- صفر ١٤٢٦ھ / ٩- اپريل ٢٠٠٥ع مليو ۽ ڪتاب به مليا. اوهان بابت [illegible] لاءِ معرفت. اوهان جو ڪتاب [illegible] مخدوم مرحوم جي [illegible] لفظ ۽ پيار [illegible] سان [illegible] قلب جي وسعت ۽ النفاق [illegible] اوهان جي [illegible] علمي بصيرت آهي. [illegible] اوهان جو [illegible] منزل تائين پهچي. اوهان جي [illegible] ڀيرا ٿيون.

٢/ [illegible] عبدالغفار [illegible] تذڪرو ۽ حديقه جا مصنف [illegible] [illegible] ابراهيم [illegible]

اميد ته اوهان [illegible] خير [illegible] هوندا. محنت جو [illegible] رکندا. [illegible] ۽ [illegible] نه ڪندا!

جلد
[signature]

(ڏسو مضمون- سائين "ڊاڪٽر بلوچ: عظيم استاد" از: ڊاڪٽر عبدالرسول قادري)

٢٠ مسجد روڊ - اليف 6/4
اسلام آباد
٢٥ ذوالحج ١٤٠٥ھ
11-9-85

فاضل محترم عبدالرسول قادري بلوچ

وعليكم السلام ورحمة الله وبركاته! اوهان جو خط مؤرخ
١١ ذوالحج ١٤٠٥ هجري مليو. پڙهي خوشي ٿي جو اوهان
معلومات حاصل ڪرڻ [illegible] ڪئي آهي ۽ مطالعي ۾ مشغول
آهيو. اللهم زد فزد.

٢/ لطائف لطيفي کي سنڌي ترجمي سان [illegible] ڇپايو [illegible]
[illegible]

٣/ حضرت شاهه [illegible] جي سوانح ۽ رسالي تي [illegible]
[illegible] "معيار سالڪان طريقت" [illegible]
[illegible]
[illegible] "لطف [illegible]" [illegible]
[illegible]

٤/ مخدوم [illegible] بابت ڪتاب [illegible] مبارڪ [illegible]
[illegible] مخدوم [illegible]
[illegible]
[illegible] مخدوم [illegible]
"اتحاف الاڪابر" [illegible] "بزل القوة
في حوادث سني النبوة" جو مقدمو [illegible] مخدوم [illegible]
[illegible]
[illegible]

٥/ [illegible] جو مبارڪ [illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]

ڊاڪٽر عبدالرسول ڏانهن ڊاڪٽر صاحب جو لکيل خط
(ڏسو مضمون- سائين ڊاڪٽر بلوچ: عظيم استاد- (از: ڊاڪٽر عبدالرسول قادري)

بسم الله الرحمن الرحيم

University of Sind

Professorial Office Allama I. I. Kazi Chair

Dr. N. A. BALOCH
Hon. Professor

Old Campus,
Hyderabad City.

Ref. No. ______ Dated 5 — 2 — 19[illegible]

مخدوم محمد هاشم جي بابت پي. ايڇ. ڊي. ڊگري لاءِ حڪم

اوهان جو خط مورخ ٢٣ جنوري ١٩٩١ع مليو. احوال معلوم ٿيو. پي. ايڇ. ڊي ۾ داخلا وارو ليٽر رڪارڊ ۾ رکيو ويو آهي. وڌيڪ هدايتون [illegible] ١٢ [illegible] جي وچ ۾ ملو. اميد ته [illegible] پنهنجو [illegible] لکندا رهندا.

[illegible]

محترم عبدالرسول قادري بلوچ
ڳوٺ [illegible] سعدل محمد ڪيريو
پوسٽ آفيس محمد ڪيريو
تعلقو سڪرنڊ ضلعو نوابشاهه

ڊاڪٽر صاحب جو ڊاڪٽر عبدالرسول قادري ڏانهن لکيل خط

(ڏسو مضمون- سائين ڊاڪٽر بلوچ: عظيم استاد- (از: ڊاڪٽر عبدالرسول قادري)

باسمه تعاليٰ

Dr. N. A. Baloch
Post Box 1230
Islamabad

٢ ربيع الاول ١٤٠١ / 10-1-81

پيارا ادا عبدالرسول السلام عليڪم

اوهان جو خط مورخ ٢٢ صفر ١٤٠١ مليو - اوهان [illegible] خط لکيو اٿيئي. اوهان جي [illegible] خيالن ۽ سڌن کي [illegible] خوشي ٿي آهي -
مبارڪباد!

شاهه عبداللطيف رح نه فقط سنڌ جو وڏو شاعر ۽ مفڪر هو پر دنيا جي
وڏن شاعرن مان هڪ آهي. اعليٰ تخيل [illegible] ذخيرو [illegible]
سنڌي شعر جو روح آهي - [illegible] الفاظ [illegible] لو
سمجهڻ [illegible] ڪندا آهن - الله [illegible]
جي صحيح پرک آهي. البت جڏهن بين وڏن شاعرن سان [illegible]
ته ڀٽائي جا بيت [illegible] عربي بيتن ۽ الهامي [illegible]
[illegible] انهن جهڙي ڀٽائي جا بيت [illegible] - مثلاً
وارا بيت جن ۾ [illegible] احمق جا [illegible]
انهن کان علاوه [illegible] جن ۾ [illegible] معيار آهي [illegible]
[illegible] (21 [illegible]
[illegible]) جي رسالن مان [illegible] آخري [illegible]
[illegible] رسالن ۾ [illegible] آهن [illegible]
[illegible] انهن جهڙي بيت آهن ۽ ڀٽائي جا [illegible] -
ڀٽائي جا [illegible] جي [illegible] آهي. [illegible]
"لفظن ۽ معنا جي [illegible] سهڻائي آهي" - جن بيتن ۾ لفظن ۽
معنا [illegible] ڀٽائي جا انهن [illegible] .[illegible]
[illegible] صحيح خيال پيش ڪيو آهي. [illegible] اوهان [illegible]
خير [illegible] سلام [illegible] -

[illegible] (signature)

(ڏسو ڊاڪٽر عبدالرسول قادري جو مضمون- سائين ڊاڪٽر بلوچ: عظيم استاد)

مٿيون اصل ڊاڪٽر بلوچ جو عربيءَ ۾ لکيل خط

اسلام آباد
١٨-٢-١٩٨٨

أخينا عبدالرسول القادري حفظه الله

السلام عليكم ورحمة الله وبركاته وبعد: فاني قد عثرت على ورقة فيها ذكر مكتوب من تصانيف المخدوم محمد هاشم السندي رحمه الله وهي:

١- حياة القاري بأطراف صحيح البخاري
(نسخة خطية محفوظة في مكتبة الشيخ محمد نصيف بجدة)

٢- إتحاف الأكابر بمرويات الشيخ عبدالقادر، وذيل عليه

٣- غنية الظريف بجمع المرويات والتصانيف

٤- الرحيق المختوم في وصف أسانيد العلوم
أو
غاية النيل في اختصار الإتحاف والذيل
بخطه فرغ منه في جمادى الآخرة سنة ١١٣٧هـ

مع السلام
محمد عزير

نوٽ: هي اُصل ڊاڪٽر بلوچ جو عربيءَ ۾ لکيل خط آهي، جنهن ۾ مخدوم محمد هاشم ٺٽوي جي ڪتابن جي نشاندهي ۽ معلومات ڏني. عبدالرسول قادري

ڊاڪٽر بلوچ صاحب جو ڊاڪٽر عبدالرسول قادريءَ ڏانهن عربيءَ ۾ لکيل خط

Dr. N. A. Baloch
12, Sindh University (Old Campus)
Hyderabad Sindh - 71000
Pakistan

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ
12، سنڌ يونيورسٽي (اولڊ ڪئمپس)
حيدرآباد سنڌ - 71000
پاڪستان

Dated 27-5-99

محترم ڊاڪٽر عبدالرسول قادري صاحب سلمه الله

السلام عليڪم ورحمة الله وبرڪاته

اوهان جو خط مليو ۽ اوهان جي علمي ذوق ۽ ڪوشش جو تفصيل معلوم ٿيو. اللهم زِد فزِد.

ڪتاب "بيان العارفين" ملفوظات شاهه عبداللطيف (فارسي) جا ٻه قلمي نسخا دستياب ٿيا آهن. معتقد آهيان ته انهن نسخن کي سامهون رکي صحيح متن قائم ڪري ان جو سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪجي. [illegible] اوهان جو نالو آهي. ترجمي لاءِ ۽ متن لاءِ [illegible] جو مدو [illegible] ڪيل آهي ۽ [illegible] روپيا معاوضو طئي ڪيل آهي - سنڌ [illegible] ڪيا آهن. انهن جي درستي [illegible] جيڪڏهن ڪم [illegible] هجي ته اطلاع ڏيندا.

اميد ته خير و عافيت هوندا.

مخلص

نبي بخش

نوٽ: ڪتاب اسان جو [illegible] "جعفر خان لغاري" اوهان جي لاءِ [illegible] رکيو آهي. ذرا ضخيم [illegible] ڪتاب [illegible] اوهان [illegible] موڪلڻ [illegible]

(ڏسو مضمون- سائين ڊاڪٽر بلوچ: عظيم استاد- از: ڊاڪٽر عبدالرسول قادري)

University of Sindh

Professorial Office Allama I.I. Kazi Chair

Dr. N. A. BALOCH
Professor Emeritus

Old Campus
Hyderabad City-71000

NO: SAB(Pub)2009/57
Dt: 04-03-2009

Ref. No ________ 158 / 06/3/09

Dated 21-2-2009

محترم عبدالحفيظ قريشي، پبليڪيشن آفيسر سنڌي ادبي بورڊ

وعليڪم السلام: اوهان جو خط مورخ 17-1-2009 مضمون آڏو آهي. لوڪ ادب سلسلي ۾ علمي رهبر موجود منهنجي پنج ڪتاب بورڊ بند ڪيو. مون کي ماڻي ايتري جوابي واري ضرورت ناهي، پر منهنجي پوڙهي جي سرمايي کي بچائڻ خاطر، آءُ ان ڳالهه جي ڪوشش جيڪا مان بورڊ بابت ڪريان ٿو، منهنجي ذميواري پوري ڪري، هيٺيان اصول قبول ڪجن ته ڪم موڪليو بسم الله ڪجي.

1- آءٌ بنا ڪنهن معاوضي ورثن جي ڪم ڪندس. بشرطيڪ ڪتاب فوري طور تي شايع ڪيو وڃي. دير قبول ڪانهي

2- هر ڪتاب جو مواد منهنجي طرفان ڏنو ويندو ۽ بورڊ طرفان ڪم ازڪم هڪ ڪارڪن بطور اسسٽنٽ Copyist جي منهنجي نظرهيٺ ڪم ڪندو. جنهن جي خاص ذميواري: 1- ڏنل مواد پريس لاءِ صاف اکرن ۾ لکڻ، فوري طور پريس ۾ ڏيڻ ۽ پروف پڙهڻ.

3- هر ڪتاب جي شروع وارن ورقن مان هڪ ۾ لکيو ويندو ته "مصنف جا سڀ حق ۽ واسطا ناشر" جنهن جي معنيٰ ته بورڊ طرفان انهي ۾ ڪوبه مواد نه وڌو ويندو. جيڪڏهن ڪو ڪتاب اڳتي هلي ٻيهر شايع ڪرڻو هوندو ته منهنجي اجازت ۽ منهنجي پيش لفظ سان شايع ٿيندو

4- هر ڪتاب جو پهريون ايڊيشن علم ادب جي خدمت خاطر، منهنجي طرفان بورڊ کي بنا ڪنهن معاوضي جي ڏنو ويندو، ۽ ائين ايئن لکيو ويندو

5- هر ڪتاب جون ويهه يا ٽيهه ڪاپيون مون کي ڏنيون وينديون.

اهي شرط قبول ڪجن ته هڪ ليٽر ۾ لکت طور منظور ڪري، اهو معاهدو مون ڏي موڪليو. پڻ خط ۾ منظوري طور لکيو وڃي ته بورڊ جي عملي مان ڪم ازڪم سمجهدار سچار ڪارڪن مون سان گڏ ڪم ڪندو. شروعات طور هيٺيان ٻه ڪتاب پريس ۾ ويندا.

1- سنڌ جي سچار چارڻ جو ادبي خزانو

2- ميين غوث محمد مڱڻهار. ڪيت رحيم پنج واري جو ۽ رسالو

لوڪ ادب جي ويهه ڪتابن بابت
ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو خط سيڪريٽري صاحب جي غور لاءِ.
04/03/09

4/3

ڊاڪٽر بلوچ صاحب جو سنڌي ادبي بورڊ جي پبليڪيشن آفيسر ڏانهن لکيل خط
(ڏسو مضمون- ڪنهن ڏاڍي ڪيف ڪڪوريا- از: عبدالحفيظ قريشي)

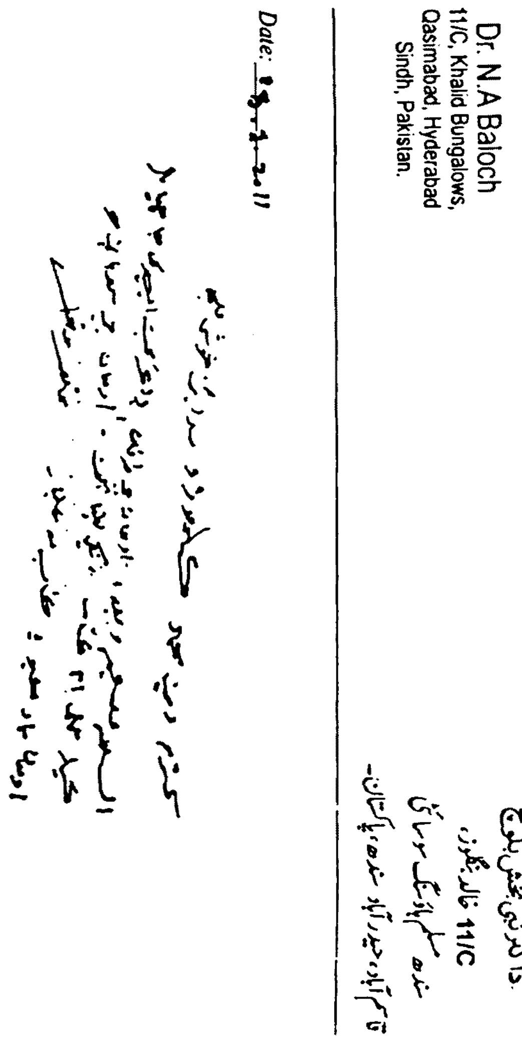

ڊاڪٽر بلوچ صاحب جو دين محمد ڪلهوڙي (ايڊيٽر ٽماهي "مهراڻ") کي لکيل خط جو عڪس

(ڏسو- گذارش (ايڊيٽوريل)

SECRETARIAT OF THE PROVINCIAL ASSEMBLY OF SINDH

No.PAS/Legis-G-40/2011/ 9581 Karachi, the 25-14 May, 2011.

To,

1. The Chief Secretary to Government of Sindh,
   Karachi.

2. The Secretary to Government of Sindh,
   Culture Department,
   Karachi.

Subject: **RESOLUTION.**

I am directed to state that the Provincial Assembly of Sindh in its sitting h on Monday, the 9th May, 2011 has unanimously passed the following Resolution moved Ms. Nusrat Bano Seher Abbasi, MPA, Pir Mazhar ul Haq, Senior Minister for Educatior Literacy, Sindh, Syed Sardar Ahmed, Minister to Government of Sindh, Ms. Shazia A Muhammad Mari, Minister for Power, Sindh, Makhdoom Jameel-uz-Zaman, Minister for In Provincial Coordination, Sindh, Jam Madad Ali Khan, Leader of Opposition, Provin Assembly of Sindh, Mr. Anwar Ahmed Khan Mahar, MPA, Pir Syed Muhammad Bachal Sh MPA and Ms. Heer Soho, MPA:-

> "This Assembly resolves to pay tribute to Dr. Nabi Bux Khan Baloch for his services in the field of Literature, History, Culture and Civilization of Sindh."

C/C (G.M.UMAR FAROOQ)
Additional Secretary-I
Provincial Assembly of Sindh

No.PAS/Legis-G-40/2011/ 9581 Karachi, the 25-14 May, 201

A Copy is forwarded for information to:-

1. Ms. Nusrat Bano Seher Abbasi, MPA.
2. Pir Mazhar ul Haq, Senior Minister for Education & Literacy, Sindh.
3. Syed Sardar Ahmed, Minister to Government of Sindh.
4. Ms Shazia Atta Muhammad Mari, Minister for Power, Sindh.
5. Makhdoom Jameel-uz-Zaman, Minister for Inter Provincial Coordination, Sindh.
6. Jam Madad Ali Khan, Leader of Opposition, Provincial Assembly of Sindh.
7. Mr. Anwar Ahmed Khan Mahar, MPA.
8. Pir Syed Muhammad Bachal Shah, MPA.
9. Ms. Heer Soho, MPA.
10. The Principal Secretary to the President, Islamic Republic of Pakistan, Islamabad.
11. The Principal Secretary to Prime Minister, Islamic Republic of Pakistan, Islamabad.
12. The Secretary, Senate of Pakistan, Islamabad.
13. The Secretary, National Assembly of Pakistan, Islamabad.
14. The Principal Secretary to Governor of Sindh, Karachi
15. The Principal Secretary to Chief Minister of Sindh, Karachi.
16. The Secretary (Implementation) Services, General Administration & Coordination Department Government of Sindh.
17. The Secretary to Government of Sindh, Information Department, Karachi.
18. The Secretary Provincial Assembly of Punjab/ Khyber Pakhtun Khwa/ Balochistan/ Legislative Assem Azad Jamu & Kashmir/ Gilgit-Baltistan, Lahore, Peshawar, Quetta, Muzaffarabad, Gilgit-Baltistan.
19. The Secretary, Government of Sindh, Law Department.
20. The Director, Press Information, Government of Sindh, Karachi.
21. All Head of Branches, Provincial Assembly of Sindh.
22. Staff Officer to Mr. Speaker, Provincial Assembly of Sindh.
23. Staff Officer to Madam Deputy Speaker, Provincial Assembly of Sindh.
24. P.S to Leader of Opposition, Provincial Assembly of Sindh
25. P.S to Ministers / Advisors/ Special Assistants to Chief Minister, Sindh.

E/C (M.H.M.HASSAN SHAH)
Assistant Secretary (Legis:)
Provincial Assembly of Sindh

25/5/11

ڊاڪٽر اين.اي. بلوچ جي علمي خدمتن کي ڀيٽا ڏيڻ لاءِ سنڌ اسيمبلي پاران
پاس ڪرايل ٺهراءُ جو عڪس

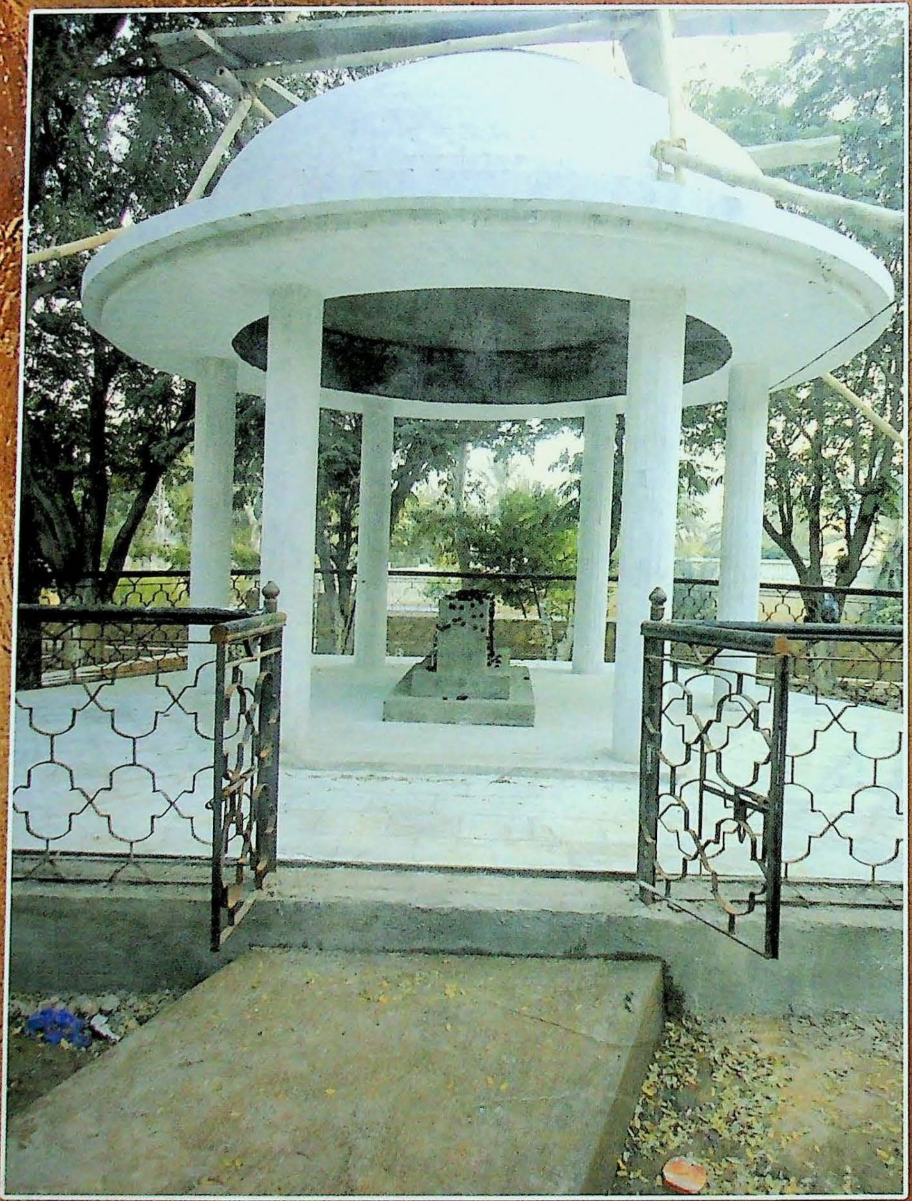

آخري آرام گاھ لڳ مقبرو علامہ آءِ آءِ قاضي سنڌ يونيورسٽي ڄامشورو